DE KATHOLIEKE ENCYCLOPAEDIE

TWAALFDE DEEL

N.V. UITGEVERSMIJ
JOOST V. D. VONDEL
A M S T E R D A M
1 9 3 5

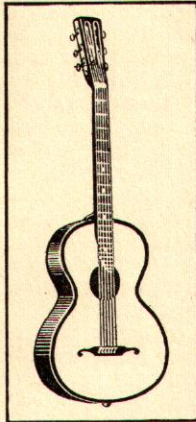
DE KATHOLIEKE
ENCYCLOPAEDIE

EVULGETUR
BOVINII DIE 1A DECEMBRIS 1935
PROF. DR. TITUS BRANDSMA O. CARM.
CENSOR AD HOC DEPUTATUS

G

(vervolg)

Gitaar (Ital. chitarra, Sp. guitarra, Fr. guitarre, Duitsch Gitarre), tokkelinstrument, met 6 (vroeger 4 of 5) metalen snaren bespannen, behoorende tot de familie van de luit. De klankkast, die den vorm heeft van een groote 8, is plat en de hals vrij lang. Deze laatste is voorzien van metalen „banden”, die de snaarverdeeling bij den greep der linkerhand bepalen. Het corpus heeft één cirkelvormig klankgat. De stemming der g. is E, A, d, g, b, e′, de notatie echter een octaaf hooger en in vioolsleutel. De g. kwam met de Mooren in Spanje, waar zij het nationaal volksinstrument werd, evenals later in Italië, alwaar ze ook in de M.E. algemeen bekend geraakte. Vanaf de 16e e. begon haar verspreiding over heel Europa. Voor de begeleiding van lied en dans is de g. in de Zuidelijke landen van Europa het geliefkoosde instrument; ook als bas van het mandoline-orkest, in welke functie het trouwens ook elders algemeen gebruikt wordt. In de eerste jaren van de 19e e. kende het spel op de g. een ongemeenen opgang, als huisinstrument; vele componisten, o.a. ook C. M. von Weber, schreven liederen met g.-begeleiding. Er ontstond ook een virtuozendom onder de g.-spelers. Paganini beheerschte het instrument meesterlijk.

Gitaar.

Na een periode van verval, waarin de g. tot ondergeschikt begeleidingsinstrument verlaagd was, schijnt er in de laatste jaren weer artistieke opleving in het beoefenen van het g.-spel te komen. Voor karakteristieke effecten in de opera (o.a. bij de serenade) is de g. meermalen aangewend in orkestpartituren. Als nationaal instrument der Spanjaarden is echter haar beteekenis het grootst. *de Klerk.*

Gitagowinda, → Dzjajadewa.

Gitiades, architect en beeldhouwer uit Sparta, 6e eeuw v. Chr.; vervaardigde o.a. bronzen reliëfs voor den tempel van Athene Chalkioikos in Sparta.

Gits, gem. in de prov. West-Vlaanderen, ten N. van Roeselare; opp. 1 583 ha, ca. 3 000 inw. Zandstreek, heuvelland. Landbouw. Noviciaat der Broeders van de Witte Paters van Afrika.

Gittee, A u g u s t, Vlaamsch folklorist; * 1858 te Gent, † 1909 te Boschvoorde-bij-Brussel. Stichtte met Pol de Mont het tijdschrift Volkskunde (1888) en schreef folkloristische bijdragen, novellen en reisverhalen.

Gittens, F r a n s, pseud. Dick ’o the Flannel, tooneelschrijver, kind van Eng. vader en Waalsche moeder; * 1842, † 1911 te Antwerpen. G. schrijft vooral Vlaamsche tooneelstukken, naar een formule ingegeven door de techniek van Shakespeare en Sardou, levert echter slechts schitterende, maar los gebouwde spektakels, waarin de toon overslaat van het wansmakelijke romantisme naar het platte realisme. In het drama Jane Shore (1882) en het treurspel De Maire van Antwerpen (1906) wordt een zekere artistieke typeering bereikt, die deze stukken levensvatbaar maakt. De taal bij Gittens vertoont een distinctie, die destijds op de planken in Vl. nog zelden werd gehoord.

L i t. : M. Sabbe, L. Monteyne en Th. Coopman, Het Vl. Tooneel (1927). *Godelaine.*

Giulio Romano, Ital. schilder en architect, * 1499 te Rome, † 1547 te Mantua. Leerling en vriend van Raffael en hoofdfiguur van diens school. Hij beëindigde de decoratie der Vaticaansche stanzen na Raffael’s dood en heeft ook deel gehad aan het afbouwen der St. Pieter. In 1524 vertrok hij in dienst van hertog Federigo naar Mantua, waar hij zijn voornaamste werken uitvoerde. In het Palazzo del Fe schiep hij het beste; hij was er de bouwmeester van en versierde het met wand- en plafondschilderingen, waaruit zijn groote voorliefde voor de Antieken tot uiting komt. In zijn machtige kunst manifesteert zich de laatste phase der Ital. Renaissance; alles, waarnaar men ruim twee eeuwen gestreefd had, is er in bereikt, de volmaakte beheersching van teekening, van ruimtegevoel en perspectief. Daarom is zij een eindpunt, de levenwekkende geest is uitgeput. Een apotheose kan men zijn kunst echter niet meer noemen, daar zij al over het hoogtepunt heen was en het maniërisme en verval inluidde. Niettemin heeft zij grooten indruk gemaakt op latere kunstenaarsgeslachten (Rubens).

L i t. : H. Voss, Malerei der spät-Renaiss. *Schretlen.*

Giunta, naam van een Florentijnsch drukkersgeslacht, werkzaam in de 16e e. en concurrenten van Manutius te Venetië. Behalve te Florence, hadden de G. persen in werking te Venetië, Lyon, Salamanca en Burgos. Lucantonio G. liet talrijke imitaties van de beroemde drukken van Manutius verschijnen. De familie G. gaf veel geïllustreerde werken uit en is tevens bekend om hare drukken van liturgische muziek. In 1527 kwam de beroemde editie van de „Decamerone” van haar pers. *Poortenaar.*

Giurgewo, ook G e o r g i u of D z j u r d j e w o, stad in Walachije (Roemenië; III 672 F2/3) aan den Donau; overvaart naar het Bulgaarsche Roestsjoek, spoorlijn naar Boekarest, 30 348 inw. (1930). Uitvoer-

haven van graan, hout, zout en petroleum; bezit meelfabrieken en houtzagerijen. G. werd in de 14e eeuw door Genueezen gesticht en was als sterke vesting een belangrijk punt in de Russisch-Turksche oorlogen. *Hoek.*

Giusti, G i u s e p p e, Ital. schrijver; * 1809 te Monsummano (prov. Lucca), † 1850 te Florence. Dichtte liberaal-politieke satiren en ook andere werken in proza en in verzen. De eerste, posthume uitg. van zijn gedichten (1852) werd verboden en vernietigd.

U i t g.: F. Martini, Tutti li scritti di G. G. (1926); R. Guastalla, Poesie scelte (1909). — L i t.: Leonardis, Il G. lirico e il G. satirico (Genua 1887); F. Martini, G. G. (Florence 1894); T. Parodi, G. G., in Poesia e letteratura (Bari 1916).

Giustiniani, 1° B e r n a r d, Venetiaansch historicus; * 1408 te Venetië, † 1489 aldaar. Hij behoorde tot een doorluchtige familie, werd senator en gezant van de republiek in talrijke plechtige omstandigheden; intusschen hield hij zich bezig met geschiedenis en letterkunde.

W e r k e n: o.a. De origine urbis Venetiarum.... (Venetië 1492); B. Justiniani oratoris.....orationes.

2° P a o l o, Zalige, stichter van de strenge Congregatie der Camaldulensen van Monte Corona (bij Perugia); * 15 Juni 1476 te Venetië, † 28 Juni 1528 in het klooster op den Soracte; 1510 monnik in Camaldoli. Na 1520 heeft hij vsch. nederzettingen van kluizenaars opgericht, die hij elk van een eigen levensregel voorzag. Vriend van paus Paulus IV.

L i t.: P. Lugano, La congreg. Camald. degli erem. di Montecorona (Rome 1908). *Feugen.*

Giusto (Ital.), muziekterm voor juist, regelmatig, passend of gebruikelijk.

Givry, gem. in de prov. Henegouwen, ten Z.O. van Bergen; opp. 1 421 ha, ruim 1 800 inw. Trouille, bijrivier van de Hene; landbouw; steengroeven, kalkovens; suikerfabrieken. Beziensw. kerk met gedeelten van verschillenden ouderdom; oudheidkundige vondsten.

Gizeh, naam van een voorstad van Kairo, aan den rand der Libysche woestijn. G. dankt zijn groote vermaardheid aan de indrukwekkende Oud-Egyptische bouwwerken, die ten W. der plaats gelegen zijn: pyramiden, sphinx en bijbehoorende graftempels. Voor bijzonderheden omtrent de beide eerste, zie → Pyramiden en → Sphinx. Het geheele complex van deze grootsche necropool der oudste pharao's is door verschillende expedities sinds tientallen van jaren onderzocht. Thans werkt daaraan de Egyptische universiteit van Cairo. Een volledig overzicht van ontstaan en samenhang der tempelgebouwen is nog niet mogelijk. Voor bijzonderheden raadplege men de hier volgende lit. Zie pl. t/o kol. 768 in dl. IX.

L i t.: U. Hölscher, Das Grabdenkmal des Königs Chephren (Leipzig 1912); H. Junker, Giza (I; Denkschr. d. Akad. d. Wiss. zu Wien, ph.-hist. Klasse 69, 1; Weenen 1929); G. Reisner, Mycerinus. The Temples of the 3rd Pyramid at Giza (Cambridge, Mass., 1931); Selim Hassan, Excavations at Giza 1929 1930 (Kairo 1932). *Simons.*

Gjedser, Zuidelijkste spoorwegstation van Denemarken op het Z.schiereil. van Falster (VIII 688 E 4). Hierover gaat de hoofdverbinding van Denemarken met het continent met stoombootveer naar Warnemünde. 4 km naar het N. ligt het dorp Gjedesby.

Gjellerup, C a r l, Deensch roman- en tooneelschrijver, eerst van radicaal-realistische en antigodsdienstige strekking, later (na 1884) van een rustig klassiek en ten slotte Boeddhistisch getint idealisme; * 1857 te Roholte, † 1919 te Klotsche (bij Dresden). Ook als Duitsch schrijver werkzaam, kreeg hij in 1917 den Nobelprijs.

V o o r n. w e r k e n: Det unge Danmark (1879); Rödtjörn (gedichten, 1881); Germanernes Laerling (1882); Rekviem ved Darwins Död (1882); Brynhild (tragedie, 1884); Vandreaaret (1885); Kong Hjarne Skjald (tragedie, 1893); Hans Excellence (tooneelspel, 1895); Möllen (1896); Kamanitas Pilgrimsfärd (Boeddh. strekkingsroman, 1906); Judas (1910); Guds Venner (1916); Den gyldne gren (1917). — L i t.: P. A. Rosenberg, C. G. (2 dln. Leipzig 1922 vlg.). *Baur.*

Gjinokastre, Alban. naam van → Argyrokastro.

Glaaien (Fr. G l o n s), gem. in het N. van de prov. Luik, aan de taalgrens gelegen; opp. 723 ha, ruim 2 000 inw.; in het Jekerdal; steengroeven, kalkovens; stroohoedenvlechterij; landbouw. Kasteel Saint-Laurent. Vroeger verdeeld in vier heerlijkheden.

Glabais, gem. in Waalsch-Brabant (VI 96 C 4); opp. 749 ha; ca. 650 inw.; landbouw.

Glabbeek-Zuurbemde, gem. in Belg. Brabant, ten N. van Tienen (VI 96 E 3), ca. 1 200 inw., Kath.; opp. 704 ha; landbouw. Merkwaardigheid: steenen tabernakel door Cornelis Floris (1555).

Glaber, R o d u l p h u s, → Rodulphus.

Glaceeren, 1° in het o l i e v e r f s c h i l d e r e n het aanbrengen van een laagje verf, dat met olie zoodanig verdund is, dat het een transparante kleur te voorschijn roept. Gewoonlijk zal men g. op een lichtere onderlaag van → geëmpateerde, niet doorschijnende, maar dekkende verf. Het g l a c i s, zooals men de doorschijnende kleur noemt, kan echter ook direct (zonder onderlaag van verf) op het schilderdoek of het paneel worden gelegd. Oude schilders glaceerden vrij veel, Rembrandt in zijn later werk bijv.; het g. maakt de reeds aangebrachte kleuren steeds eenige graden donkerder, waarop met een aan te brengen onderlaag dus gerekend moet worden. Het glacis maakt die onderlaag tevens minder frisch; bij veel toepassen van deze techniek wordt een schilderij derhalve spoedig donker en troebel van aanzien; bij spaarzame toepassing kan een rijk kleurgeheel verkregen worden. *Poortenaar.*

2° Bij het k o k e n: Het geven van een glanzend uiterlijk aan gerechten, door middel van een suikerstroop, gelei, aspic e.d.

Glacéleer. Voor glacéleer worden voornamelijk lams- en geitevellen gebruikt. De bereiding vereischt veel zorg, omdat aan glacéleer zware eischen worden gesteld (soepelheid, rekbaarheid, duurzaamheid enz.). In de glacélooierij worden de vellen in een mengsel of oplossing van aluin, beukenhout, eierdooier en meel gedurende ca. een uur in draaiende trommels rondgedraaid, daarna in een verwarmde, goed geventileerde ruimte gedroogd. Vervolgens blijven ze weer eenigen tijd op een koele plaats liggen, waardoor een soort nalooiing plaats heeft. Daarna volgt de verdere afwerking. Glacéleer is niet bestand tegen water. *J. Rutten.*

L i t.: J. F. v. Oss, Warenkennis en technologie (II).

Glaciaalrelicten zijn planten of dieren, die in den IJstijd van Arctische gebieden naar het Z. verhuisd zijn en zich daarna daar gehandhaafd hebben.

Glaciaaltijden, → IJstijden.

Glacial-control-theorie, een door Daly opgestelde theorie, volgens welke, ten gevolge van het vastleggen van groote hoeveelheden neerslag in den vorm van ijs en sneeuw op de vastelanden tijdens den IJstijd, de spiegel der oceanen destijds lager was dan thans (70—200 m). Dientengevolge zou

na den IJstijd een alg. rijzing van het zeeniveau opgetreden zijn, zich uitend in een schijnbare daling van het land. Dit zou de alg. daling in het Indo-Pacifieke gebied, die men op grond van de koraalvorming (atollen) moet aannemen, grootendeels verklaren, evenals de onderzeesche voortzetting van talrijke rivierloopen over de geheele aarde. *Jong.*

Glaciale afzettingen, → Morenen.

Glacier National Park, deel van de Rocky Mountains (Ver. St.) in het N. van den staat Montana (48° - 40′ N.' 114° W.). Opp. ca. 2 300 km². Woest berglandschap met overweldigende gletsjerwereld; 80 gletsjers en 250 meren, watervallen, wouden langs de hellingen enz. Bij de Wet van 11 Mei 1910 werd dit „wonderland" tot „public park" gemaakt. *Erkelens.*

Glacis, lage wal met flauw hellend bovenvlak, onmerkbaar overgaand in het buitentalud, om forten vestinggrachten. Reeds toegepast bij het gebastionneerde stelsel (begin 15e eeuw), heeft het g. zich ook gehandhaafd als bescherming van prikkeldraadversperringen rondom moderne werken. *H. Lohmeijer.*

Glacis, → Glaceeren (1°).

Gladag, naam van een plaats buiten het terrein van een Javaansche kraton, waar dienstdoende koelies zich met hun transportmiddelen verzamelen. Op de g. thuis hooren wil daarom zeggen: van minder allooi zijn; van paarden gezegd: een oude knol; van vrouwen gezegd: een hoer; van mannen gezegd: een smeerlap; van honden gezegd: een straathond. In het Indische Nederlandsch komt het vooral voor van mannen en honden, veelal in de verbastering gladdak, die tot het Ned. g l a d d a k k e r of gladdekker geleid heeft; door associatie van glad aan „listig" is men er toe gekomen om in dit woord in Ned. vooral te hooren de beteekenis van slimmeling, iemand, die slinksche middelen gebruikt om zijn doel te bereiken. *Berg.*

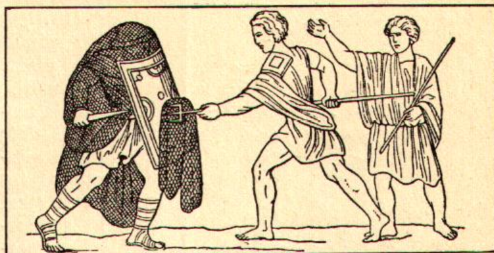
Gladbach-Rheydt, stad in het regeeringsdistrict Dusseldorf, Pruisische Rijnprov., links van den Rijn gelegen (IX 576 B 3). In 1929 zijn vsch. gemeenten samengevoegd tot de stad G.-R., o.a. München-Gladbach, Rheydt, Odenkirchen, Rheindahlen. Ruim 200 000 inw. (ca. 80% Kath.). Luchthaven. In het vroegere München-Gladbach ligt de Munsterkerk (972), vroeger Benedictijner abdijkerk, het raadhuis in Barok (vroeger abdij); in Rheydt het Renaissance-slot (1567). G.-R. is het middelpunt van de Rijnsch-Westfaalsche textielindustrie: katoenspinnerijen en weverijen, zijdespinnerijen. Machine-industrie. *Lips.*

Gladbeck, stad in het Pruisisch regeeringsdistrict Münster (Rijnprovincie; zie bijkaartje t/o kol. 576 in dl. IX). Ca. 60 000 inw. (57% Kath., 38% Prot.). G. ligt ten N.W. van Gelsenkirchen en heeft evenals laatstgenoemde stad belangrijken mijnbouw.

Gladde boot, wedstrijdgiek, waarvan de romp een glad geheel uitmaakt, in tegenstelling met de overnaadsche booten of zgn. klinkerbooten. Het roeien in een gladde boot, afgezien van het feit, dat deze veel smaller en lichter is, is veel moeilijker dan in een overnaadsche, die bestaat uit overnaads op elkaar geklonken gangen.

Gladde slang, → Colubrinae.

Gladiatoren (⟨ Lat. gladius = zwaard). De zwaardgevechten, die van Etrurischen oorsprong zijn, werden in de Rom. Oudheid meestal door slaven en veroordeelden, later ook, ofschoon in mindere mate, door vrije lieden (soms senatoren en ridders) beoefend; meermalen ook werden de vervolgde Christenen het amphitheater ingejaagd. De g. werden opgeleid in scholen, waarvan de bestuurder, hetzij voor eigen rekening, hetzij in overleg met een ondernemer van publieke spelen, de kampen inrichtte: de uiterst strenge

Gladiatoren. Links de secutor, in het net gevangen door den retiarius (midden).

tucht van die scholen dreef de g. meermaals tot wanhoopsdaden, onder welke de → Spartacus-opstand de meest bekende is. Traden er twee strijders op, dan vervulde de retiarius (⟨ Lat. rete = net), gewapend met net en drietand, de defensieve rol, en trachtte den secutor (Lat., = vervolger), die hem met het zwaard nazette, te omstrikken. In andere gevallen streden de g. tegen wilde dieren. Over het lot van den overwonnene mocht de inrichter van de spelen beslissen, hoewel hij gewoonlijk den wenk volgde van de toeschouwers, die in het ongunstig geval, door den omlaag gekeerden duim, het sein gaven om den ongelukkige af te maken. G., die enkele overwinningen boekten, werden vaak tot drilmeester in de school aangesteld. Van den grooten bijval van het gladiatorenwezen getuigen o.m. het → Colosseum te Rome met zijn 50 000 zitplaatsen; ook de volgzame meening van een Romein als Cicero. Na een lang verzet vanwege het Christendom werd er ten slotte aan deze barbaarsche zede een einde gesteld door het edict van → Honorius in 404.

Het v o o r s t e l l e n van zwaardvechters, met hunne sterk afwisselende lichaamshoudingen, was een geschikt onderwerp voor de Antieke beeldhouwers. Bekend is de „Gewonde zwaardvechter" (museum te Napels); andere beelden, als de zgn. „Strijdende g." (Louvre) en de „Stervende g.", zijn eigenlijk voorstellingen van krijgers. Afwisselende tooneelen uit een gladiatoren-gevecht komen ook voor op mozaïeken (bijv. te Tripoli; museum) en minder gevarieerd op basreliëfs (bijv. Thermenmuseum, Rome). *E. De Waele.*

Gladiolus, g l a d i o o l, → Zwaardlelie.

Gladkow, F j o d o r W a s i l j e w i t s j, bekend realistisch Sowjet-Russisch schrijver; * 1883, zoon van arme boeren, was sinds 1905 revolutionnair; gedurende eenigen tijd was G. dorpsschoolmeester; hij nam deel aan de revolutie van 1917. In West-Europa is G. vooral bekend wegens zijn roman Cement; veel gelezen wordt ook zijn Nieuwe Aarde. Vertalingen bestaan in vele talen. *v. Son.*

Gladneuzen, → Handvleugeligen.

Gladstone, W i l l i a m E w a r t, Eng. liberaal staatsman, de „great old man" van de Victoriaansche periode, tegenstander van het Imperialisme van Disraëli, hoewel hij in 1882 tot bezetting van Egypte moest overgaan. Hij bevorderde de Iersche zelfstandigheid en beheerde meesterlijk de financiën. * 1809 te Liverpool, † 1898 te Hawarden; in het lagerhuis sedert 1832. G. was aanvankelijk conservatief, maar ging stilaan over naar de liberalen. Als zoodanig werd hij kanselier der schatkist in 1852, welke functie

hij later nog viermaal bekleedde. Van 1868 tot '74 was hij minister-president en voerde de opheffing der Anglicaansche staatskerk (1869) en de eerste landwet in Ierland door (1870). 1874-'80 ruimde G. de plaats voor Disraëli. Zijn tweede kabinet (1880-'85) bracht een kieshervorming tot stand, welke het aantal stemgerechtigden merkelijk uitbreidde (1885). Na een kort ministerie-Salisbury kwam G. opnieuw aan het bewind (1886) en poogde aan Ierland Home-Rule te geven, welk voorstel echter door de zgn. Unionisten van zijn eigen partij verworpen werd. Een tweede voorstel, door G. ingediend tijdens zijn vier de regeering (1892-'95), werd ditmaal door het lagerhuis aangenomen, maar door het hoogerhuis verworpen. Daarop trad hij voorgoed af. *V. Houtte.*

W. E. Gladstone.

L i t.: Hirst, G. as Financer and Economist (1931).

Gladstroodorschmachine, → Dorschen.

Glagolieten, naam voor de Kath. Kroaten uit de bisdommen langs de kust der Adriatische Zee, wegens het gebruik in hun liturg. boeken (van den Lat. ritus, in Oud-Slavische taal) van het zgn. G l a g o l i t i s c h e s c h r i f t („glagoliça"; ⟨ glagol = hij spreekt), waarvan de uitvinding (afleiding van de kleine Grieksche letter, ofwel van een oorspr. runenschrift?) waarschijnlijk aan den H. → Cyrillus, den Slavenapostel, toekomt, hoewel zij sinds de 13e eeuw ook wel aan den H. Hiëronymus werd toegeschreven; de naam dagteekent van nog later. De overige Slavische volken (Russen, Roethenen, Serven, ook Bulgaren en Hongaren) gebruiken voor hun eveneens Oud-Slavische kerktaal (sinds 10e eeuw) het zgn. K y r i l l i t i s c h e s c h r i f t (Kyrilliça), zoo genoemd naar denzelfden Cyrillus, aan wien de uitvinding (afleiding van de groote Grieksche letters) ook hiervan door sommigen wordt toegeschreven, en van welk schrift het hedendaagsche Russische een vereenvoudiging is (van 43 letters op 35). Minder juist wordt ook gesproken van een Glagol. liturgie. → Kerktalen (Slavisch). *Louwerse.*

Glain, gem. ten W. van Luik; opp. 75 ha, ca. 3 200 inw.; steenkoolmijnen; landbouw. Oud Dominicanenklooster; slag bij → Rocourt.

Glamorganshire, graafschap in Zuid-Wales; opp. 2 150 km², 1 252 000 inw. In het N. bergachtig terrein met beroemde mijnen van anthraciet en bunkerkool, in het Z. het vruchtbare dal van Glamorgan en het Gowerschiereiland. Middelen van bestaan: mijnbouw en metaal-industrie. Voorn. steden Cardiff, Swansea, Rhondda en Merthyr Tydfil. *G. de Vries.*

Glamu Jökull, gletsjer op het N.W. schiereil. van IJsland, een zwak gewelfd firnschild, 901 m hoog en 230 km² groot. Er zijn geen gletsjers en gletsjerrivieren van bekend. De sneeuwgrens ligt op 650 m.

Gland, deksel van de stopbus, die dient om de heen- en weergaande zuigerstang eener machine stoom- of gasdicht af te sluiten.

Glansdruk (p h o t o g r.), afdruk van een negatief, waaraan een glanzend aanzien wordt gegeven door deze met de voorzijde op glas te drogen. G. zijn voor het vervaardigen van cliché's naar photo's te verkiezen boven mat-drukken, waarvan minder gedetailleerde cliché's het gevolg zijn. Wanneer geen g. van een opname te verkrijgen is, verandert de clichémaker desnoods een matdruk in een g. door deze te vernissen. *Poortenaar.*

Glansinkten noemt men drukinkten, welke vlug en glanzend drogen.

Glansschubbigen (G a n o i d e i), een orde der visschen. Kernmerkend zijn de zgn. → ganoïdschubben. De talrijke fossiele soorten hebben een kraakbeenskelet en worden wel beschouwd als overgang tusschen kraakbeen- en beenvisschen. Tot de nog levende soorten behoort o.a. de snoeksteur; ook de steuren rekent men wel tot de glansschubbigen. *M. Bruna.*

Glansspreeuw, vogelsoort van de fam. der spreeuwen. Enkele geslachten behooren er toe, die wondervol metaalglanzende veeren hebben; sommige zijn zeer bont gekleurd. De meeste leven in Afrika. Op Celebes leeft de Boeroeng-Merah (Calomis metallica); deze is zoo groot als een spreeuw en heeft eenkleurig groene, goudglanzende veeren. *Keer.*

Glansstooten, een der eindbewerkingen van chroom-overleder. Het met een glansmiddel (eiwitpreparaat) bestreken leder wordt met een glazen rol bewerkt, waardoor het gelijkmatig begint te glanzen. → Lederbereiding.

Glansstijfsel wordt gebruikt, als men bij het strijken een bijzonder mooien glans, bijv. op boorden, wil bereiken. Meestal is g. een mengsel van stijfsel en borax, soms wordt er ook paraffine of was door gemengd.

Glansvlekken op stoffen ontstaan door waterdruppels, als de stoffen niet afgeglansd of niet gedecatiseerd zijn, of ook, op lakenachtige stoffen, bij te warm of te lang strijken.

Glapion, J o a n n e s, Minderbroeder, * te Brugge, † 1522 te Valladolid. Vooral als gardiaan te Brugge ijverde hij voor de Observanten, waardoor hij zich vele vijanden maakte. Was de vertrouwensman van Karel V, die hem tot biechtvader koos. Zijn invloed, die ongetwijfeld groot was, wordt veelal (in zake de Luther-kwestie) overdreven-ongunstig voorgesteld.

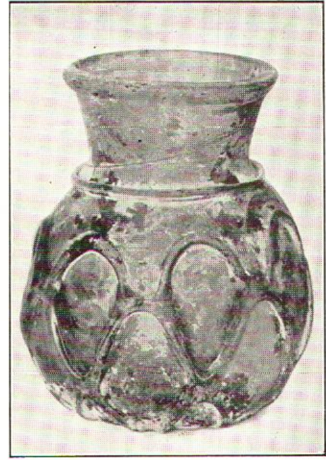
L i t.: Biogr. Nat. de Belg. (VII Brussel 1880, 805); Dirks, Hist. litt. (41); P. Kalkoff, Die Anfänge der Gegenreform. i. d. Niederländen (Halle 1903); F. Walser, Die polit. Entwicklung Ulrichs von Hütten . . . (München 1928, 72-94 enz.); Collect. Francisc. Neerl. (II, 165 vlg., 196). *v. d. Borne.*

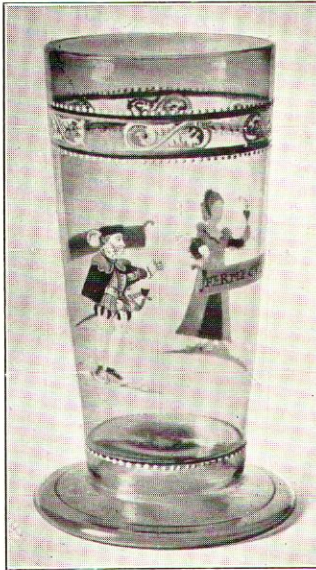
Glareanus (eigenlijk: H e i n r i c h L o r i t i), Klass. philoloog en muziekgeleerde; * 1488 te Mollis (kanton Glarus), † 1563 te Freiburg i. Br. Prof. te Bazel 1518-'29; daarna ging hij met Erasmus naar Freiburg, waar hij prof. was tot 1560. G. neigde eerst tot Luther, maar keerde zich sinds 1524 steeds meer van hem af. Hij was een man van groote eruditie en breeden kijk. In 1512 werd hij door Maximiliaan I te Keulen gekroond tot poeta laureatus. Gaf werken uit over philol. en muziek; ook enkele Klass. auteurs.

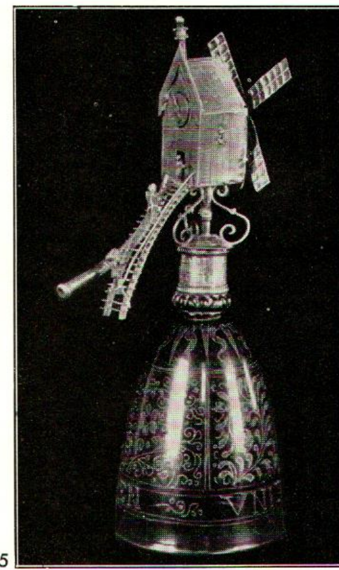
In G.'s Dodekachordon (1547) werd het systeem der middeleeuwsche kerktoonsoorten tot 12 uitgebreid, waarmee G. op de muziektheorie van zijn tijd een zeer grooten invloed uitoefende. *Zr. Agnes/Reeser.*

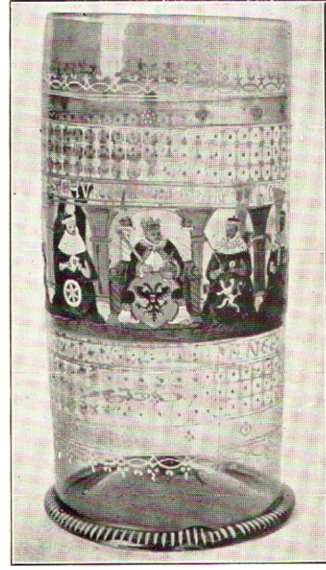

1

2

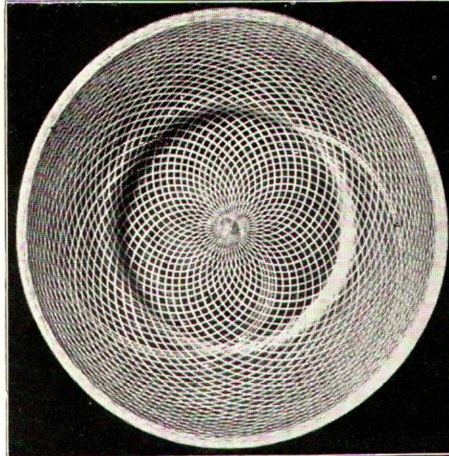

3

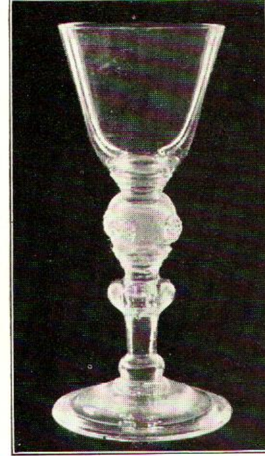

4

5

6

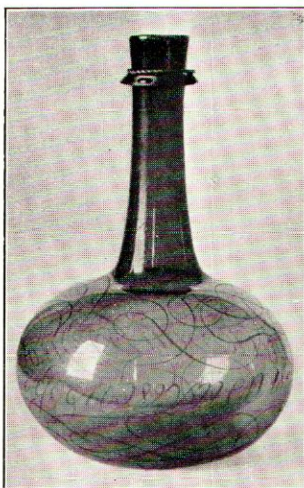

7

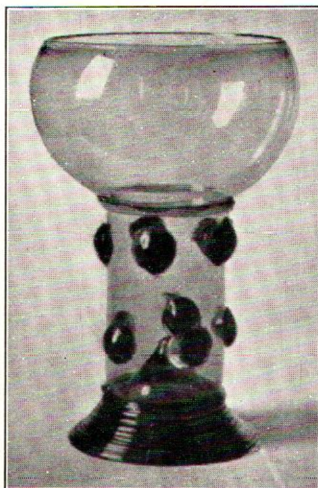

8

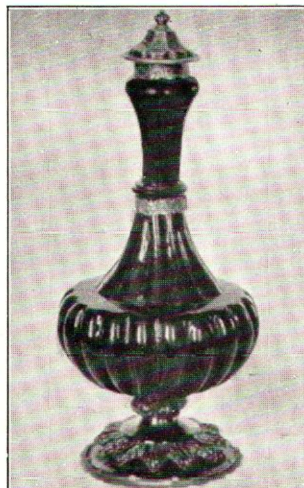

9

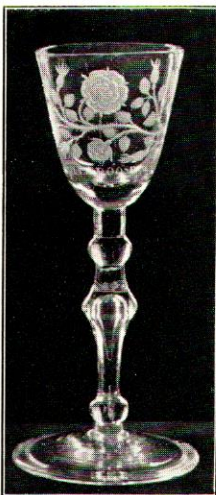
1. Amphora (Phoenicisch? 4e eeuw v. Chr.). 2. Hedwigglas (Egyptisch, 13e eeuw). 3. Vaas (Romeinsch, 1e eeuw n. Chr.). 4. Bokaal met emailschildering (Fransch, ca. 1520). 5. Molenglas (Nederlandsch, 17e eeuw). 6. „Kurfürstenhumpen" (Duitsch, 1616). 7. Vleugelglas (Italiaansch, 17e eeuw). 8. Schaal van draadglas (Italiaansch, 17e eeuw). 9. Kelkglas (Engelsch, ca. 1710).

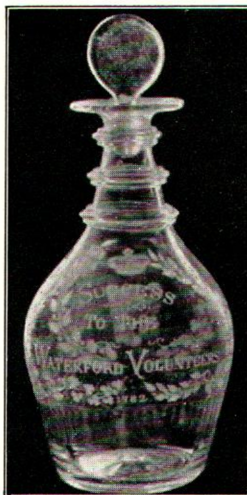
GLASKUNSTNIJVERHEID II

1

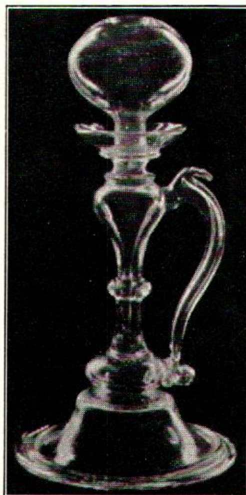

2

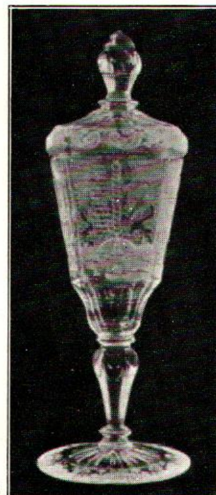

3

4

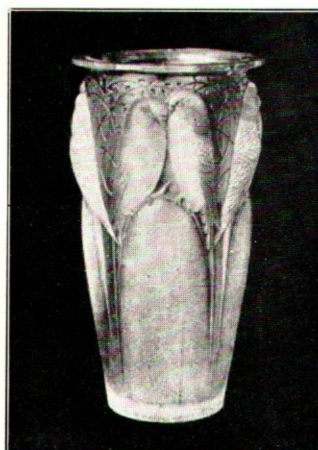
5

6

7

8

9

10

1. Flesch (W. van Heemskerk, Leiden, 1674). 2. Roemer (Duitsch, ca. 1650). 3. Flesch van robijnglas (Joh. Kunkel, Potsdam, 17e eeuw). 4. Kelkglas (Luik, ca. 1740). 5. Waterford-karaf (Iersch, 1782). 6. Kantwerksterslamp (Fransch, 18e eeuw). 7. Bokaal met deksel (Sleeswijksch, ca. 1735). 8. Beker (Boheemsch, ca. 1850). 9. Lelievaas (Em. Gallé, Nancy, 1906). 10. Parkietenvaas (Lalique, Parijs, 20e eeuw).

Glarus, 1° kanton, in O. Zwitserland; opp. 685 km², ruim 35 000 inw. (ca. ³/₄ Prot., ¹/₄ Kath.). Gebergteland tusschen Tödi en Wallenmeer, doorstroomd door de Linth. 72,3% van den bodem is in cultuur gebracht; de veeteelt is veel belangrijker dan de landbouw. Steengroeven bij Engi leveren leien; de groeve bij Elm is na de instorting van 1881 in 1892 weer in exploitatie genomen. Belangrijke textielindustrie (spinnerijen, weverijen, katoendrukkerijen).

G. behoorde in de M.E. tot het klooster Säckingen. Sinds 1395 tot de Eedgenootschap. De Kath. hooren onder het bisdom Chur. De wetgeving (1887, laatste herziening 1920) is geheel democratisch. Gewichtige besluiten neemt de „Landsgemeinde", d.i. het vergaderde, stemgerechtigde volk. Voor het overige berust de wetgevende macht bij de „Landrat" (1 lid op 500 inw.), de uitvoerende bij de „Regierungsrat", beide door de „Landsgemeinde" voor 3 jaar gekozen. Haar beide voorzitters (Landammann en Landesstatthalter) worden eveneens voor 3 jaar gekozen.

2° Hoofdstad van het gelijknamige Zwits. kanton, in het breede Linthdal, aan den voet van den Vorderglärmisch, 481 m boven zee; ca. 5 000 inw. (30% Kath.). Na een brand, in 1866, regelmatig opgebouwd. In het raadhuis een reliëf van het kanton G.; in het gerechtsgebouw schilderijenverzameling.

Glas, 1° **(scheikunde)** vanouds de benaming voor amorphe, gesmolten geweest zijnde, vnl. uit silicaten bestaande, massa's. Later is het ook een verzamelnaam geworden voor andere massa's met een soortgelijke structuur, ongeacht de scheikundige samenstelling; dus een verkorte naam voor: stof in glasachtigen toestand. Hiertoe behooren bijv. amorph boorzuuranhydride, vioolhars, bakeliet. Omtrent den aard dezer glasachtige structuur is vroeger veel gestreden, doch sedert enkele jaren vat men deze vrij algemeen op als → „isogel".

Deze structuur brengt een der belangrijkste eigenschappen van het glas mede, nl. dat het geen bepaald smeltpunt heeft, maar bij verhooging van temperatuur in een steeds meer vervormbaren toestand overgaat, tot het ten slotte druipend vloeibaar wordt. Een g. is gemakkelijker te bewerken naarmate het temperatuurgebied, waarin het plastisch is, grooter is en lager ligt. Behalve aan deze eigenschap heeft glas (voortaan gebruikt in den eersten bovengenoemden zin) zijn uitgebreide toepassing ook nog te danken aan zijn doorzichtigheid en aan zijn groote chemische onaantastbaarheid, welke overigens veel variatie vertoont, afhankelijk van de samenstelling.

Voor de gewone glassoorten beweegt deze zich om de formule $Na_2O.CaO.6SiO_2$, overeenkomende met 12,9% natron, 11,6% kalk en 75,5% kiezelzuur (natronkalk-normaalglas). Dikwijls wordt een deel van de natron door kali vervangen, waardoor de chemische onaantastbaarheid verhoogd en het smeltpunt verlaagd wordt. Als voorn. verontreiniging komt ijzer voor, hoogstens 3%, in goed wit glas niet meer dan 0,8%. Voor glassoorten van sterk afwijkende samenstelling, zie → Flintglas; Jena-glas; Kwartsglas; Loodglas; Pyrex-glas; Stras.

Grondstoffen zijn: kiezelzuur als zand, calciumcarbonaat (bijv. gemalen marmer-afval) en natriumcarbonaat of -sulfaat. Voor goed wit glas mogen deze grondstoffen slechts weinig ijzer bevatten. Zand als natuurproduct voldoet hier het minst gauw aan; vandaar dat sommige zandvindplaatsen in de glasindustrie een zekere vermaardheid genieten, zooals die van Hohenbocka en van Fontainebleau; verder Herzogenrath, met een uitloopertje juist over de Ned. grens bij Heerlen. IJzerhoudende grondstoffen leveren het gewone groene flesschenglas, ijzerarme vensterruiten. Door toevoeging van mangaan, hetwelk licht violet kleurt, welke kleur complementair is met het groen van het ijzer, verkrijgt men een wit (in werkelijkheid grijsachtig) glas. Moderne ontkleuringsmiddelen zijn seleen, al of niet met een weinig cobalt, verder de zeldzame aarden cerium en/of didym.

De bestanddeelen worden goed gemengd, gesmolten, dan op nog iets hooger temp. verhit, waardoor uit de alsdan dun vloeibare massa de luchtbelletjes kunnen ontwijken (louteren). Er zijn twee soorten glasovens. In de eerste bevindt het glas zich in een aantal vuurvaste kroezen (potten), welke in twee rijen of in een kring in den oven staan (potoven). In de andere bevat een groote bak (wan) al het glas (wanoven).

Het verwerken van glas geschiedt door kneden, blazen, gieten, persen en trekken. Het kneden is het oudste, het werd reeds door de Egyptenaren beoefend. Het blazen (aan de pijp, → Glasblazen) werd omstreeks het begin onzer jaartelling te Sidon uitgedacht. Voor gieten, zie → Glasruiten. Persen is een Amer. vinding van ong. 1830. Het trekken van een afgemeten hoeveelheid glas tot staven en draden is even oud als het kneden. Opgevat echter als het trekken van buizen of ruiten (→ Glasruiten) „zonder eind" uit de gesmolten glasmassa, is het een aanwinst van de laatste 30 jaar. Voor het trekken van buizen bestaan vsch. systemen, waarvan slechts het in Ned. uitgewerkte beschreven zij. Het gesmolten glas loopt uit een wanoven in den binnenkant van een hellenden, om zijn as draaienden cylinder, aan welks andere einde het er uit wordt getrokken. De aldus gevormde buis zonder einde loopt over transportwieltjes verder en wordt op een afstand van ong. 20 m van den oven machinaal in stukken gesneden.

De toepassing van glas breidde zich uit, naarmate de techniek er in slaagde steeds beter glas in grooter verscheidenheid met minder kosten te vervaardigen. In de lange en ook uit een cultureel oogpunt zeer belangwekkende geschiedenis van het glas treden drie punten naar voren. 1° De uitvinding van het blazen aan de pijp, boven reeds genoemd. Hierdoor toch werd het mogelijk glazen verbruiksvoorwerpen en masse te vervaardigen. 2° Het vinden van voldoende kleurloos glas, hetwelk doorzichtige ruiten mogelijk maakte. Hiervoor laat zich geen bepaald tijdstip aangeven, omdat doorzichtigheid een rekbaar begrip is; men kan zeggen 1300-1500. De vraag is overigens gewettigd of dit louter gewin geweest is; de mogelijkheid bestaat toch, dat door het bannen van het ultraviolette licht uit de huizen ziekten als rachitis en longtuberculose zijn toegenomen. 3° Invoer van volmachinaal bedrijf, in toenemende mate sinds 1900. Hierdoor zijn niet alleen flesschen, jampotten, vazen enz., later ook → glasruiten veel goedkooper geworden, maar werd het, toen de machine ook op het terrein van het werk voor de lamp (→ Glasblazen) was getreden, bovendien pas mogelijk electrische gloeilampen tegen een aannemelijken prijs te fabriceeren.

L i t.: H. Schulz, Die Gesch. der Glaserzeugung (Leipzig 1928); W. Rosenhain, Glass Manufacture (Londen ²1919) (beide met bibliogr.). *Zernike.*

Gekleurd glas. Glas kan gekleurd worden: 1° door toevoeging van oxyden, welke gekleurde silicaten vormen, zooals: cobalt (blauw, → smalt), uraan (geel

met groene fluorescentie), mangaan (violet), koper (zeegroen), chroom (geel-groen), koper + chroom (diep-groen), ferro (blauw-groen, glazen met sterke absorptie van infrarood), ferri (geel tot groen, ultraviolet absorbeerende glazen voor sneeuwbrillen), ijzer + bruinsteen (geel-bruin, Rijnwijnflesschen). 2° Door toevoeging van stoffen, die er colloïdaal in oplossen: goud, koper (robijnglas), seleen + cadmiumselenide (lichter rood), cadmiumsulfide (geel), zilver (geel). De meeste stoffen van deze tweede groep lossen eerst in het glas op zonder er kleur aan te geven. Wordt dit echter naderhand weer verhit, dan treedt de kleur op. Dit moet waarschijnlijk zoo verklaard worden, dat in den kleurloozen vorm het metaal (sulfide, selenide) moleculair is opgelost, welke oplossing bij verhitting colloïd uitvlokt. Hoe langer, of hoe vaker, men verhit, des te grooter worden de deeltjes, des te dieper de kleur. Voegt men een overmaat van koper toe, dan is het glas eerst vuil-bruin, maar wordt na opwarmen zeer fraai diep-rood (haematinon, reeds aan de Romeinen bekend). Wordt dit opwarmen herhaald en laat men het glas daarna langzaam afkoelen, dan ontstaat het aventurijn. De koperdeeltjes zijn dan zoo groot geworden, dat men ze met het bloote oog kan zien. Met chroomoxyd verkrijgt men op overeenkomstige wijze het chroomaventurijn.

De verwerking van gekleurd glas geschiedt, behalve op de gewone manier, ook nog onder meer aldus: staafjes van verschillende kleur worden met behulp van gewoon glas tot een bundel vereenigd, welke, opnieuw verhit, wordt uitgetrokken. De zoo gevormde staaf wordt aan plakjes gesneden, deze plat in een mozaïek naast elkaar gelegd en op het oppervlak van een nog week glazen voorwerp (bijv. een vlakke schaal) gehecht: de vasa murrina der Romeinen, het millefioriglas der Venetianen.

Zwart glas (voor naamplaten) wordt verkregen door toevoeging van veel bruinsteen, cobalt- en ijzeroxyd. Zie verder → Melkglas; Uviolglas; Glaskunstnijverheid; Glasschilderkunst.

L i t. : K. Hesse, die Glasveredelung (Leipzig, Akad. Verl. Ges. 1928, behandelt etsen en beschilderen); P. Randau, Die farbigen, bunten und verzierten Gläser (Weenen-Leipzig 1905). *Zernike.*

2° Petrographie. Indien magma snel tot stollen komt, ontstaat een glas. Dit kan zoowel optreden bij uitvloeiingsgesteenten als aan de randen van een gang (de gangflank, „Salband"). Hoe visqueuzer het magma, hoe gemakkelijker g. ontstaat; dit leidt er toe, dat g. als grondmassa, g l a s b a s i s, het meest voorkomt bij de zure stollingsgesteenten, die in vloeibaren toestand visqueuzer zijn. Bestaat een gesteente geheel uit g., dan spreekt men van obsidiaan of peksteen (waterrijk); bevat het g. echter eerstelingen van andere mineralen, dan noemt men het gesteente naar deze eerstelingen, en wordt het voorkomen van g. in den naam vermeld, zoo glasbasalt, vitrofier (van kwartsporfier). Bij het ontstaan van g. hebben we met onderkoeling te doen; deze toestand is niet stabiel; er treedt ontglazing op. Dikwijls bevat het g. kristalskeletten en kiemen, die niet of nauwelijks te determineeren zijn, de zgn. m i c r o l i t h e n. Deze zijn het begin van o n t g l a z i n g s v e r s c h i j n s e l e n ; zij leiden ten slotte tot een kristallijne grondmassa; de zgn. f e l s i e t is een tusschenstadium. De ontglazing geschiedt dikwijls in den vorm van kleine bolletjes, men spreekt dan van p e r l i e t ; worden de bolletjes grooter: van l i t h o p h y s e n, bekend uit porfieren van Jersey. De ontglazing begint dikwijls bij barsten. Het g. kan zeer veel gas in oplossing bevatten. Escher vond bij obsidiaan van Krakatau, dat het bij ca. 800° begon te schuimen en eerst bij ca. 1200° geheel gasvrij was. In de natuur ontwijkt het gas alleen aan de opp. van een lavastroom, die dan ook een blazige structuur vertoont; bij zure lava's is deze blazige structuur zeer fijn (puimsteen). In de asch van vulkanen vindt men veel g., dikwijls in den vorm van uiteengespatte blaasjes.

Chemische samenstelling, s.g. en brekingsindex zijn sterk van den aard van het gesteente afhankelijk. → Stollingsgesteenten. *Jong.*

Glasblazen. Hierbij moet men onderscheiden: 1° het glas bevindt zich in gesmolten toestand en wordt met behulp van een ijzeren pijp verwerkt; 2° men gaat uit van een reeds gevormd glazen voorwerp (werk voor de lamp).

Bij 1° wordt aan het einde van de pijp, door deze in glas te dompelen, een bepaalde hoeveelheid (een „post") glas aangebracht. De verdere verwerking geschiedt dan: a) uit de „vrije hand", door blazen, slingeren, laten uitzakken enz. tot lichamen van ronde of peervormige gedaante (zie ook → Glasruiten); b) door opblazen in een in twee helften uitklapbaren, houten of ijzeren vorm (vormwerk); c) door de post, na een weinig opblazen, op een vlakke ijzeren plaat tot een cylinder uit te rollen, den onderkant van dezen cylinder op een andere blaaspijp te hechten en vervolgens het geheel tot een buis uit te trekken. Bij al deze bewerkingen wordt soms na een eerste geringe opblazing nog eens in het glas gedompeld. Deze tweede dompeling kan in gekleurd glas geschieden, op welke wijze het zgn. Ueberfangglas vervaardigd wordt.

2° Bij werk voor de lamp is het glas gegeven in den vorm van buizen van uiteenloopende diameter en wanddikte en van staven. Deze worden in een vlam (blaaslamp) verhit en vervolgens: aan elkaar gezet, tot bollen verblazen, deze weer uitgeblazen (tot trechtervormige lichamen) enz. In vroeger eeuwen werd deze techniek, in Venetië ontstaan, vooral beoefend tot vervaardiging van alle mogelijke kunstvoorwerpen: bloemen, vogels, herten, zeilschepen, enz. Met de opkomst van de natuurwetenschappen, vooral van de scheikunde, in de 19e eeuw ontstond het instrumentglasblazen, dat minder eischen stelde aan artisticiteit dan wel aan nauwkeurigheid en aan wat de glasblazer noemt het bij elkaar houden van het glas. Bijna steeds staat de vlam stil en worden de te maken voorwerpen daarin bewogen. Zijn deze echter zeer groot, of staan ze vast opgesteld, dan wordt de vlam bewogen (handlamp). Op deze wijze worden eenheden van verscheidene meters lengte vervaardigd, zooals de droogapparaten voor de gassen, waarmee gloeilampen gevuld worden.

Opleiding tot instrument-glasblazer geschiedt in Ned. aan de Philips' Bedrijfsschool te Eindhoven en aan de School voor Glasblazers te Leiden. Laatstgenoemde reikt drie diploma's uit: eerstbeginnend glasblazer, gezel en meester. Eerstgenoemde één, dat gelijkwaardig is met het Leidsche gezeldiploma.

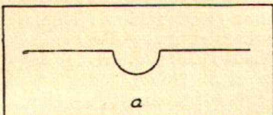
L i t. : Ebert, Anleitung zum Glasblasen (behandelt alleen het instrument voor g.). *Zernike.*

Glasdruk is het drukken op glas met elastische drukvormen. Ook drukt men wel eerst op decalcomaniepapier, plakt den afdruk op glas, verwijdert het papier en bedekt de achtergebleven afbeelding met lak.

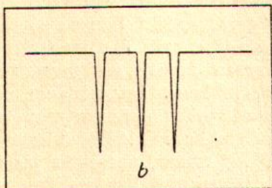
Glasenapp, K a r l F r i e d r i c h, muziekhistoricus; * 1847 te Riga † 1915 aldaar, bekend door

zijn zeer uitvoerige biographie: Richard Wagners Leben und Wirken (aanvankelijk 2 dln., 1876-'77, later 6 dln., 1894-1911). G. schreef verder nog een boek over Siegfried Wagner (2 dln., 1906-'19) en publiceerde veel over Wagner en Bayreuth. *Reeser.*

Glasetsen is het chemisch aantasten van glas door middel van fluoorwaterstofzuur of door mengsels, die dit zuur bevatten. Verdund fluoorwaterstofzuur etst glad, doordat het glas-oppervlak gelijkmatig wordt weggenomen (fig. a). Het gasvormige zuur en het geconcentreerde vloeibare, waaraan bepaalde zouten, als kaliumsulfaat, zijn toegevoegd, etsen mat; zij vreten nl. op enkele plaatsen dieper in het glasoppervlak in (fig. b.) Naast deze chemische matteering vindt tegenwoordig ook die door middel van zandstralen uitgebreide toepassing.

Glasetsen.

Glasetsen.

Lit.: → Glas (sub: gekleurd glas). *Zernike.*

Glasgow, grootste stad van Schotland, na Londen de grootste van Groot-Brittannië (zie krt. bij → Groot-Brittannië, D/E 4), grootendeels tot het graafschap Lanark behoorend; ca. 1 200 000 inw. Handels- en havenstad, gelegen aan de rivier de Clyde, welke vanaf haar mond voor de grootste schepen is bevaarbaar gemaakt. Textiel-, machine- en chemische industrie.

Zetel van een Kath. aartsbisschop en een Anglic. bisschop. De aartsbiss. zetel werd omstreeks 550 gesticht door den H. Mungo; „verlaten" in 1560 en hersteld in 1878, nadat vele Kath. uit de Hooglanden er zich als industrie-arbeiders hadden gevestigd. *G. de Vries.*

Glasgow, Ellen (Anderson Gholson), Amer. romanschrijfster; * 1874 te Richmond (Virginia); vooral wanneer zij over het leven in Virginia schrijft, krijgt haar werk een epische kracht van beteekenis.

Voorn. werken: The Descendant (1897); The Romance of a Plain Man (1909); The Builders (1919); Barren Ground (1925); The Romantic Comedians (1926); Twisted Tendril (1928).

Glasgravure, → Cliché-verre.

Glasharmonica (ook kortweg: harmonica), in de 17e e. uitgevonden muziekinstrument, bestaande uit een reeks kristallen glazen, die afgestemd werden door vulling met water. De klankvoortbrenging geschiedde door wrijving met bevochtigde vingers op den rand der glazen. Benjamin Franklin verbeterde het primitieve instrument door de glazen den vorm van klokken te geven en deze in hun opvolgende orde aan een as te bevestigen, die dan door een voettrede in draaiende beweging kon worden gebracht. De glazen werden vochtig gehouden, doordat zij in hun kringloop door een bak met water gingen; aanraking met den vinger was genoeg om de draaiende klokken te doen klinken. De g. werd om haar welluidendheid geprezen. Nadat Mozart de blinde Marianne Kirchgessner op het instrument had hooren spelen, schreef hij (in 1791) een klein quintet, waarin een der partijen aan de g. toebedeeld was. Cladni trachtte door een mechanisme (clavicylinder) de g. te verbeteren. Zijn uitvinding, evenals de pogingen van anderen (Hessel, Wagner, Röllig, Klein) om de primitieve speelmanier door een mechanische te vervangen, hadden weinig resultaat. Ca. 1820 raakte de g. in onbruik. *de Klerk.*

Glaskoolraap, ook wel koolrabi genoemd, een variëteit van de koolplant, met knolvormig gezwollen, bovenaardschen stengel, die als groente wordt gebruikt. In Ned. weinig in zwang.

Glaskop is een compact radiaal vezelig mineraalaggregaat met rond, glanzend oppervlak. Roode glaskop is haematiet (Fe_2O_3); bruine glaskop is limoniet ($Fe_2O_3+H_2O$); zwarte glaskop is psilomelaan (MnO_2+MnO).

Glaskruid (Parietaria) behoort tot de netelachtigen en omvat zeven kruidensoorten met gaafrandige, breede bladeren en bloemen als groenachtige kluwens in de bladoksels. De bekendste is P. officinalis, het g., dat in Ned. ook aangetroffen wordt. *Bouman.*

Glaskunstnijverheid. In de kunstnijverheid wordt het glas gebruikt tot het vervaardigen van vaatwerk en ook van andere gebruiks- en siervoorwerpen als lusters, kandelaars en spiegels. De verscheidenheid in techniek, in vorm en versiering, alsmede de groote bedrevenheid, die van den glasblazer wordt gevergd, verklaren de plaats, die het glazen vaatwerk neemt in de geschiedenis van de kunstnijverheid. Zie de platen (vgl. den index in kol. 831).

G. in de Oudheid. Zeer vroeg reeds versierden de Egyptenaren hun gouden sieraden met gekleurde glasmengsels, die ze tusschen metaalranden goten (verroterie-techniek). Het oudste vaatwerk klimt op tot ca. 1500 v. Chr.; het zijn o.m. gekleurd glazen zalffleschjes en reeds knap uitgevoerde ritueele beeldjes. Onder het Rom. Keizerrijk zond Alexandrië tal van glasproducten de wereld in. Vanuit Egypte verspreidde de g. zich over Phoenicië, Syrië en Klein-Azië. De hooge bloei der ceramiek in Griekenland belette de g. er zich sterk te ontwikkelen; toch vindt men in dit land geel-, groen- en blauwkleurig doorzichtig vaatwerk.

Te Rome werd langen tijd glas uit het Oosten ingevoerd; eerst in de 1e e. na Chr. bezit deze stad haar eigen werkplaatsen: met groote vaardigheid wist men vsch. soorten gekleurd glas op of door elkaar te verwerken. Zoo ontstaan de „millefiori"-techniek (zie → Glas, sub Gekleurd glas) en de „überfang"-techniek: het vaatwerk, in deze laatste werkwijze, wordt samengesteld uit meerdere lagen van afwisselende kleuren of tinten; door het gedeeltelijk wegslijpen dezer lagen verschijnen de versieringen in lichtreliëf (bijv. Portlandvaas). Het draadglas was den Romeinen ook niet onbekend. In de 2e tot 4e e. n. Chr. strekte deze g. zich uit over Spanje, Eng., Gallië en het Rijnland (Keulen en Trier), maar op vele plaatsen overleefde zij het Rom. keizerrijk niet. De Oud-Christelijke kunst kent → goudglazen.

In de **middeleeuwen** leefde de g. voort in het Oosten; eerst te Konstantinopel, later, in de 13e-14e e., in Syrië, Mesopotamië en Perzië. In deze landen werd glaswerk met rijkkleurige emailverven versierd (moskeelampen en drinkglazen). Egypte kende in de 11e e. bekers met gestyleerde reliëfornamenten, Hedwigglazen genaamd. Met de 15e e. valt in W. Europa een opleving der g. te bespeuren. In het Noorden maakte men witte en groenachtige drinkglazen, in beker- en tonvorm, die met opgelegde noppen versierd werden, terwijl de Venetiaansche werkplaatsen

hun glaswerk beschilderden met bonte emailkleuren, die een Oosterschen invloed verraden.

Deze ontwikkeling van de g. kreeg haar hoogsten bloei met de **Renaissance** te Venetië: de glasblazerijen van Murano brachten zeer kunstig, hoofdzakelijk geblazen, glas voort, dat uitmuntte door lichtheid, doorschijnendheid en dunheid; dikwijls bleef het kleurloos, slechts enkele opgelegde versieringen werden in gekleurd glas aangebracht. De techniek werd uit de Oudheid overgenomen: zoo kende men millefiori-glazen en draadglazen. De Oostersche emailbeschildering bleef in gebruik. Al wat de Renaissance medebracht aan sierlijkheid in vorm en afwisselende kleur vindt men in de productie der glasblazerijen terug. Kenschetsend voor deze periode is het v l e u g e l g l a s: een kelkglas met een oorvormige onderbreking midden in den hoogen stengel. Naast vaatwerk produceerde Murano ook kandelaars, lusters en spiegels.

Dat die hooge bloei spoedig in andere landen navolging vond, ligt voor de hand. Reeds in de 16e e. stichtten uitgeweken Venetiaansche glasblazers werkplaatsen in de Nederlanden (o.m. Antwerpen 1537, Luik ca. 1568). Hun glaswerk à-la-façon-de-Venise kon wedijveren met dat van Venetië. Zooals in andere landen had ook in de Nederlanden het vleugelglas grooten bijval. Duitschland kende in de 16e e. groenachtige, doorzichtige roemers. De 2e helft der 16e e. en gansch de 17e e. biedt er een groote verscheidenheid van glaswerk met emailverven beschilderd (Wappengläser, Kurfursthumpen, Reichsadlerhumpen, Hallorengläser, Schapergläser).

De **Barok** en **Rococo** brachten de slijpversiering tot hoogen bloei. Bohemen legde zich toe op voortreffelijk blank geslepen glas en verdrong spoedig de Venetiaansche productie. In 1680 vond J. Kunkel te Potsdam een middel om dieprood robijnglas te vervaardigen. De Engelschen ontdekten in de 17e e. het f l i n t g l a s of l o o d g l a s, dat zich onderscheidde door schoonen klank, sterken glans en kleurschittering. Ook in andere landen genoot het bijval. Om hiertegen te reageeren, kleurden de Boheemsche werkhuizen hun glas en pasten er de überfangstechniek op toe. De Ned. productie uit de 17e en 18e e. bestaat uit vaatwerk, dat zeer kunstig geëtst, gegraveerd of met den diamant gestipt werd; dikwijls werden de glazen met zilverwerk opgesmukt; het molenglas is een echt Ned. model.

De vele techn. verbeteringen, die de **19e eeuw** in de g. invoerde, beoogden minder het kunstgehalte dan de massaproductie. Venetië, onder leiding van A. Salviati, trachtte zijn techniek uit de Renaissance-periode te doen herleven, Engeland ging voort het zwaar geslepen en geëtst flintglas te bewerken, L. Lobmeyr wist de Boheemsche fabrieken nieuwen bloei te geven, in België werden de fabrieken van Val-Saint-Lambert gesticht en in Frankrijk brachten die van Saint-Gobain en Baccarat veel glaswerk voort. Op het einde der 19e e. poogde E. Gallé uit Nancy door vele technische, vaak ingewikkelde, proefnemingen, de g. nieuw leven te geven; hij ontnam echter aan het glas zijn edelst bezit: de doorzichtigheid. Bij de Amerikanen bracht in denzelfden tijd Tiffany iriseerend glas voort.

In de herleving der kunstnijverheid, tijdens de **laatste decennia,** bleef het glaswerk niet ten achter; door aanpassing van ontwerp aan techniek en grondstof van het glas wil men nieuwe schoonheid scheppen. Enkele namen van moderne ontwerpers in de g. zijn in Ned.: K. de Bazel, G. Muller en A. Copier. In Frankrijk zijn de werken van R. Labique en M. Marinot toonaangevend.

L i t.: Gerspach, L'art de la Verrerie (z.j.); Garnier, La Verrerie et l'émaillerie (1885); W. Kisa, Das Glas im Altertum (3 dln. 1908); Strehblow, Die Schmuck des Glases (1920); C. Jaeger u. G. Fraunberger, Kunstgläser (1922); F. W. Hudig, Das Glas mit besonderer Berücksichtigung der Sammlung des Niederl. Museums (Wien 1923); J. Rademacher, Die deutschen Gläser des M.A. (1933).

Glaslichaam, → Oog.

Glasoog noemt men het oog van een paard, indien de iris elke kleur mist (albinisme), dus een volkomen gebrek heeft aan pigment. Dit kan eenzijdig zijn.

Glasopaal, → Opaal.

Glasruiten worden 1° geblazen, 2° getrokken, 3° gegoten. Het b l a z e n, reeds ca. 1200. beschreven, bestaat daarin dat men een langen cylinder blaast, hiervan bodem en bovenkant laat afspringen, den overgebleven mantel doorknipt en dezen, nadat hij in een oven opnieuw wat verwarmd is, uitrolt tot de vlakke ruit. Het blazen van den cylinder, tot 20 kg zwaar, vereischt jarenlange oefening en een buitengewone lichamelijke kracht. Reeds lang zijn er dan ook pogingen ondernomen om het boven beschreven proces geheel of gedeeltelijk door machines te laten uitvoeren: methode Lubbers, welke thans echter verdrongen wordt door het t r e k k e n.

Dit berust daarop, dat men uit gesmolten glas, hetwelk de consistentie van stroop heeft, niet alleen draden, maar ook dunne platen kan trekken. Noodig is dan echter een voeden van de plaat, omdat deze anders steeds dunner wordt en ten slotte zou afbreken. Dit voeden geschiedt op twee manieren: a) door een lichaam met een spleet, hetwelk op het glasoppervlak drukkend, door de spleet glas omhoog stuwt; b) door twee dicht boven het glasoppervlak loopende walsen. Nadat nu een begin gemaakt is, ontstaat een band zonder eind, welke, hoogerop vast geworden, in stukken wordt gesneden. De aldus verkregen ruiten komen ten slotte in een koeloven.

Bij het g i e t e n wordt de inhoud van een pot op een vlakke ijzeren tafel uitgegoten en de massa door middel van een wals uitgespreid; twee ijzeren lijsten aan den rand van de tafel bepalen de dikte. Tafel en al komen daarna in een koeloven. De aldus verkregen glazen platen worden door slijpen en polijsten op spiegelglas verwerkt. Dit proces, gieten gevolgd door walsen, is ca. 1690 in Frankrijk uitgewerkt.

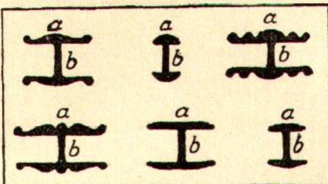
Door de wals een bepaald profiel te geven, verkrijgt men geribd glas. Draadglas wordt vervaardigd door het op de nog weeke glazen plaat gelegde gaas met behulp van een wals met richels erin te persen en daarna met de gewone wals het glas boven het gaas weer aan te drukken. *Zernike.*

Glassberger, N i c o l a u s, Minderbroeder, † ca. 1508 te Nürnberg. Vooral bekend als geschiedschrijver zijner orde [Kroniek uitg. in: Anal. Francisc. (II Quaracchi 1887); vgl. Collect. Francisc. Neerl. (II, 13 vlg.)].

L i t.: Lex. Theol. Kirche (IV, 519); B. Kruitwagen, Een Arbor seraphicae sanctitatis. . . ., in: Neerl. Franc. (VI 1923, 159 vlg.; VII 1924, 99 vlg., 177 vlg.; 181 vlg. over zijn betrekking met Humanisten).

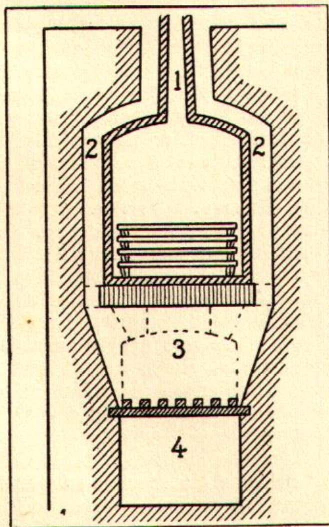
Glasschilderkunst (zie pl.; vgl. index kol. 831). **A) Techniek.** Onder g. moet men verstaan het in lood vatten van verschillende kleuren glasscherven tot een schoon geheel, hetzij voorstelling of ornament.

Het beschilderen van het glas dient alleen ter verduidelijking van de voorstelling. De glazenier maakt eerst een schetsontwerp op kleine schaal, vervolgens het ontwerp op ware grootte. Naar dit ontwerp vervaardigt hij op een zware papiersoort de zgn. technische teekening, waarop met een enkele lijn de grenzen van elk stukje glas staan aangegeven, zoodat hij het hiernaar kan **snijden.** Eerst wordt nog elk aangegeven glasoppervlak met een cijfer ingevuld. Deze cijfers correspondeeren met de nummers van den glasvoorraad, zoodat hierdoor de verschillende kleuren glas worden vastgesteld. Aangezien het lood in doorsnede een zgn. kern vertoont (fig. 1), waartegen aan beide zijden het glas wordt aangedrukt, kan de glazenier niet volstaan met eenvoudig de enkele lijnen van de techn. teekening te snijden; dan zou het glas een kerndikte te groot worden. Om dit te voorkomen bedient hij zich bij het snijden van een dubbel mes of een dubbel knippende schaar. Door deze op het hart van de loodlijnen te plaatsen, snijdt men een strookje papier weg en verkrijgt men een glasmal minus kernbreedte. Elke papiermal wordt nu op een stuk glas gelegd van de kleur volgens het cijfer aangegeven. Met het diamant snijdt de glazenier langs de randen van den papiermal en verkrijgt zoo den gewenschten vorm in het glas van te voren bepaalde kleur.

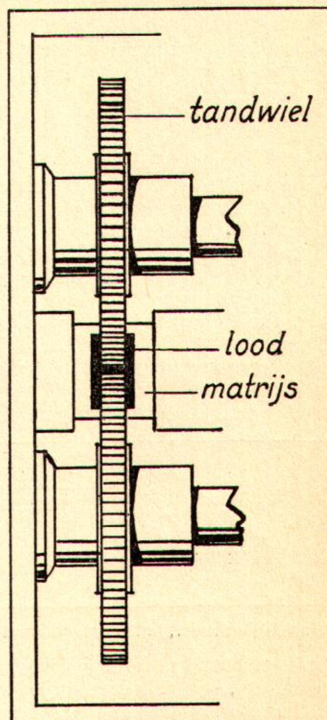

Glasschilderkunst, fig. 1. Verschillende soorten profiellood. a = wang; b = kern.

Is het geheele raam in glasscherven gesneden, dan begint het **beschilderen.** Aangezien men het glas bij het beschilderen in doorzicht moet behandelen, legt men de scherven op een lichtbak. Dit is een groote „kist", in een donker afgeschutte ruimte opgesteld, van binnen geheel wit geschilderd, met een spiegelruit als deksel, en aan één zijwand het daglicht binnenlatend. Doordat het boven de spiegelruit donker is, schijnt het licht van onder de spiegelruit en onder tegen de op deze ruit uitgelegde glasscherven. Een andere methode om het glas in doorzicht te behandelen is het met was en hars kleven van de stukjes glas op een blanke ruit, welke staande voor een raam is geplaatst en bij wijze van schildersezel gebruikt wordt. De glazenier kan dan met beschilderen aanvangen (gelaat, handen en plooien van de gewaden, enz.). Zoo wordt bijvoorb. een blauw gewaad eerst in verschillende kleuren blauw glas gesneden en met glasverf worden de plooien er op geschilderd. Gelaat en handen bijv. worden in een toon gesneden, die de gelaatskleur nabij komt. Het bouwen met verschillende kleuren glas blijft dus hoofdzaak, de beschildering met glasverf moet dit ondersteunen. Deze glasverf bestaat uit vloeiglaspoeder en metaalpoeder, met Arabische gom en azijn of water aangemaakt. Dit mengsel wordt uiterst zorgvuldig gewreven om het glas- en metaalpoeder zoo fijn mogelijk te verdeelen. Door meer of minder toevoeging van azijn of water verkrijgt men een meer transparanten of meer ondoorzichtigen toon.

Glasschilderkunst, fig. 2. Houtskool-moffeloven in doorsnede. 1 = afvoer van den moffel; 2 = vuurmantel; 3 = vuurhaard; 4 = aschbak.

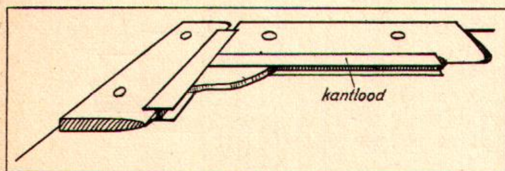

Glasschilderkunst, fig. 3. Loodmolen, zijaanzicht.

Na deze bewerking kan met het **branden** van de beschilderde stukken glas worden begonnen. Dit dient om de opgebrachte glasverf met het glas te doen ineensmelten. De glasverf heeft een lager smeltpunt dan het glas. Zoodra het glas door de verhitting week wordt, neemt het de dan geheel vloeibare glasverf in zich op. De oven, voor dit branden gebruikt, is een → moffeloven (fig. 2), een dubbelwandige oven, waarbij het te branden materiaal niet direct in aanraking komt met het vuur. Hij wordt verhit met houtskool of gas of ook electrisch. In den binnenoven, den moffel, liggen boven elkaar uitschuifbare ovenplaten, met gipspoeder bedekt. Hierop worden de beschilderde glasscherven gepakt, eventueel 2 à 3 lagen dik, onderling eveneens door gips gescheiden, dit ter voorkoming dat de verf van de eene laag kleeft aan de volgende. Aangezien elk temperatuurverschil het glas doet springen, worden vóór het branden de randen van de binnendeur met vuurvast cement dichtgestreken. De moffeldeur en buitendeur van den oven zijn voorzien van een kijkgat. Ter hoogte van dit kijkgat liggen aan voor- en achterzijde van den oven twee evenwijdige glasstrooken op ijzeren nokjes. Wanneer de gewenschte temp. bereikt is, buigen deze glasstrooken door. Daar de moffel door de hooge temp. (ca. 700°) hoogrood geworden is, kan men door het kijkgat dit doorbuigen zien. Dan wordt het vuur aan de kanalen onttrokken en kan na afkoeling (ca. 12 uren) het glas worden uitgepakt.

Voordat nu met het zetten kan worden begonnen, moet eerst het **profiellood** worden klaargemaakt. Hiertoe wordt het lood in den zgn. loodmolen in den juisten vorm gedraaid. Deze loodmolen bestaat in hoofdzaak uit twee in tegengestelde richting draaiende tandwielen. Aan beide zijden van de wielen bevinden zich de helften van de matrijs (fig. 3). Het lood wordt door de tandjes van de wielen gegrepen, voortgetrokken en door de beide matrijshelften geleid; aldus verlaat het lood den molen in het gewenschte profiel. Aangezien het lood in H-vorm door den molen gebracht wordt en de tandwielen tusschen de wangen van het lood loopen, kan men door wielen van verschillende dikte de hoogte van het lood regelen, terwijl de matrijshelften de breedte bepalen.

Intusschen worden de afgekoelde glasscherven wederom in volgorde op de papiermallen uitgelegd voor het **zetten.** Op de zettafel zijn twee latten haaks t.o.v. elkander geplaatst. Beide latten zijn aan den buitenkant 6 mm hoog en aan den binnenkant spits toeloopend, opdat het kantlood erop geschoven kan worden (fig. 4). Hierdoor is het mogelijk het kantlood van een glaspaneel haaks op de tafel te plaatsen. De eerste glasscherf wordt aan den linker onderhoek tusschen het lood geschoven en zoo bouwt men verder om in den rechter bovenhoek te eindigen. Is het paneel gezet,

Glasschilderkunst, fig. 4. Zetrand met de eerste glasscherf.

dan worden de onderlinge loodverbindingen met tin gesoldeerd, ook aan de keerzijde van het glaspaneel.

Hierna wordt het glaspaneel waterdicht gemaakt, het zgn. **kitten.** De kit, een mengsel van krijt, loodwit en olie, wordt met een kwast tusschen de nog openstaande loodranden gebracht. Door het lood goed tegen het glas dicht te strijken, zet de kit zich tusschen het lood en de glasranden vast. Met zaagsel en petroleum wordt het glaspaneel schoongeborsteld. Nu brengt men nog ijzeren versterkingsroeden aan. Deze worden met smalle loodbanden op het paneel bevestigd. Ze dienen om den winddruk op te vangen. Hierna is het glasraam gereed. De versterkingsroeden worden wel vervangen door het aanbrengen van een staalkern in het lood. Men krijgt dan het zgn. staallood. Hierbij wordt in het lood, dat van een cylindervormig gat voorzien is, over de geheele lengte een kern van staal gedraaid. Dit geschiedt gelijk met het profiel-draaien door den loodmolen.

B) Geschiedenis. Het ontstaan meent men te moeten verklaren uit de noodzaak om in meer koude streken de raamopening met een lichtdoorlatend materiaal te dichten. Aangezien men de mogelijkheid tot vervaardigen van een groot glasoppervlak niet kende, moest men naar een verbindingsmiddel zoeken en vond dit in het soepel te bewerken lood. Of het glas-in-lood u i t s l u i t e n d uit deze noodzaak tot beschutting ontstaan is, valt moeilijk te beoordeelen, aangezien alle gegevens omtrent den oorsprong ontbreken. De antieke wijze van raamafsluiting, nl. het vatten van dun geslepen onyx of albast in een netwerk van steen, zal vermoedelijk als model hebben gediend.

De oudste hist. vermelding is een schrijven van Goszbert, abt van Tegernsee (982-1001). Hij schrijft: „Tijdens mijn leven was het dat de gouden zon voor het eerst door bont gekleurde glazen geschenen heeft". Gezien de aesthetisch en technisch hooge ontwikkeling van de ramen omstreeks 1200, moeten er een paar eeuwen van ontwikkeling aan zijn vooraf gegaan. De eerste, die uitvoerig inlicht omtrent de oude vensters, is de monnik Theophile, in zijn werk „artium diversarum schedula". Door hem weten wij, dat de oude glazenier zelf zijn glas vervaardigde en met een warm puntig ijzer sneed i.p.v. met een diamant zooals heden. Deze primitieve wijze van glasfabricage en van snijden geeft door de vele toevalligheden in de samenstelling, die zij meebrengt, aan de oude vensters in verhoogde mate de bekoring van het handwerk.

De v r o e g-m i d d e l e e u w s c h e vensters zijn voor alles een prachtig uit glasscherven opgebouwd kleurenspel; een compositie van groote rust, maar toch met figuren vol innerlijke bewogenheid; schoon van evenwicht zoowel tusschen figuur en achtergrond, als tusschen het licht en donker glas. Het rood en het blauw zijn wel de voornaamste uitdrukkingsmiddelen in dezen tijd. Opmerkelijk is, dat bij de Germaansche rassen het rood en bij de Latijnsche het blauw de ramen beheerscht.

Naarmate de R e n a i s s a n c e - g e e s t zijn invloed doet gelden, komt meer en meer ook in het glasvenster het naturalisme tot uitdrukking; perspectief, architectuur en landschap verbreken de prachtige geslotenheid van de oude vensters. De technische vooruitgang bij het schilderen door de toepassing van meerdere toonverven (grisailles) en van het zilvergeel werken hiertoe sterk mede. Met steeds grooter virtuositeit gaat men het glas b e s c h i l d e r e n ; dat leidt ertoe om de glasscherven te vergrooten en ten laatste te gaan schilderen op een stramien van enkel rechte ruiten. Zoo ontstaat in de hoog-Renaissance het gebrandschilderde schilderij, waardoor het prachtig oorspronkelijk karakter van glas-in-lood verloren gaat.

In de B a r o k verdwijnt ten slotte het gebrandschilderde venster zoo goed als geheel door de steeds grooter toepassing van blanke glasruiten. Eerst de R o m a n t i e k in de 19e eeuw doet de belangstelling herleven. De eerste ramen zijn echter niet meer dan pogingen, langzaam wordt het terrein veroverd. Dank zij den vooruitgang der chemie is men dan in staat de glaskleuren te hervinden. De ontwerpen in de neo-Gotische periode zijn nog maar slappe inspiraties, schabloonwerk naar meestal laat-Gotisch model. Eerst heden begint een nieuwe ambachtelijk zuivere herleving van het glasvenster, doordat kunstenaars het vak van glazenier zelf weer gaan beoefenen. Tevens breekt er een strooming door in de richting van een decoratief-gestyleerde, met de bouwkunst samenwerkende en daardoor monumentaal gerichte glazenierskunst.

Bekende glasvensters en glazeniers. Van de oudste ramen zijn de makers onbekend (kloosterscholen). Het zijn de ramen uit de 12e tot de 14e eeuw (van Romaansch tot hoog-Gotiek), o.a. uit Chartres, Tours, Le Mans, Poitiers, Angers, Bourges, Sens, Châlons-sur-Marne in Fr.; Augsburg, Keulen, Altenburg, Erfurt, Regensburg, Straatsburg in D.; York en Cambridge in Eng. Uit de 15e eeuw (laat-Gotiek, Flamboyant-stijl) zijn bekend o.a. Ambicole, Limours, St. Omaars, Rouen in Fr.; Neurenberg, Hanau, Keulen en München in D.; Doornik in België. Uit de 16e eeuw (Renaissance) zijn als voorn. ramen bekend die uit

Montmorency (Fr.). Verder o.a. die uit Hanau en Keulen, Antwerpen en Brussel. In Gouda werkten de gebr. Crabeth, in Haarlem ontwierp Barend van Orley (uitvoerder Gerrit Boels). De belangrijke 17e-eeuwsche Barokvensters van Theod. van Thulden in de Sint-Goedelekerk te Brussel zijn al geheel doorzichtige schilderijen en geen glas-in-lood meer.

Eenige namen van moderne glazeniers (zonder daarmee een oordeel over hun kunnen of dat van andere niet genoemden uit te spreken) zijn: H. Campendonk (D.), A. Derkinderen (Ned.), A. Giacometti (Zwits.), H. Jonas (Ned.), W. van Konijnenburg (Ned.), M. Lechter (D.), J. Nicolas (Ned.), R. Roland Holst (Ned.), J. Thorn Prikker (Ned. en D.), J. Toorop (Ned.), H. v. d. Velde (België), E. Yoors (België).

Lit.: E. Viollet le Duc, Dict. raisonné de l'architecture franç. (IX Parijs 1868); J. L. Fischer, Handb. der Glasmalerei (Leipzig 1914); G. Heinersdorff, Die Glasmalerei (Berlijn 1914); R. N. Roland Holst, over Kunst (2 dln. 1923-'28); E. Houvet, Les vitraux de la Cath. de Chartres (1 dl. tekst, 3 dln. platen). *Trautwein.*

Glasson, Ernest Désiré, Fransch rechtsgeleerde; * 1839 te Noyon, † 1907 te Parijs; doceerde te Nancy, later (1867) te Parijs.

Werken: o.m. Hist. du droit et des institutions civiles, polit. et judiciaires de l'Angleterre; Hist. du droit et des instit. de la France.

Glastegels dienen als bouwstof in de plaats van steenen, in muren of in vloeren, op plaatsen, waar men wenscht, dat het licht van buiten of uit de aangrenzende ruimte kan doordringen.

Glastonbury. De oorsprong dezer Benedictijner abdij (Somerset, Eng.) is door legenden omgeven. Waarsch. vond men hier eerst een monniksnederzetting naar Iersch voorbeeld, later in de 8e eeuw woonden er Angelsaksische monniken. Na de verwoesting door de Denen werd het klooster door St. Dunstan als Benedictijner abdij hersteld. Zij geraakte tot grooten bloei, welke ook onder de Noormannen gehandhaafd bleef. G. was wijd en zijd beroemd als bedevaartsplaats (St. Dunstan). De laatste abt Richard Whiting werd door Hendrik VIII in 1539 terechtgesteld.

Lit.: Dugdale, Monasticon Anglic. (I); Robinson, Hist. of G. Abbey (1844); id., Two G. legends (1926); Cath. Encycl.

Ook in de lit. speelt de abdij van G. een rol. Zij is vooral bekend om twee legenden in verband met koning Arthur en Joseph van Arimathea (→ Graal). De eerste zou hier begraven liggen en de laatste de bouwer van het oorspr. kerkje zijn.

Glasvlinders, → Wespvlinders.

Glasvocht of glasachtig lichaam is de geleiachtige, doorzichtige stof, die in het oog de ruimte vult, begrensd door het netvlies en de bolle achtervlakte van de kristallens.

Glaswagen, → Speciaalwagen.

Glatik, Javaansch, maar in het Indische Nederlandsch welbekend woord voor → rijstvogeltje.

Glatz, 1° landstreek (voormalige graafschap) in Neder-Silezië, omvattend de districten G., Habelschwerdt en Neurode; opp. 1 636 km²; 178 770 inw. (1925), waarvan de meeste Kath. Rijk aan natuurschoon, te midden van dicht beboscht bergland (in het Z.O. de Glatzer Schneeberg, 1 424 m). Het dal der Glatzer Neisse vormt de voorn. verkeersader. Mineralenrijkdom (Reinerz, Kudowa e.a.). Landbouw en veeteelt.

2° Belangrijkste plaats van de landstreek Glatz (IX 575 G 3), vesting en districtsstad van het district G. Ca. 19 000 inw., vnl. Kath. (21 % Prot.). Knooppunt van spoorwegen. Belangrijk strategisch punt aan den weg van Breslau naar Tsjecho-Slowakije. IJzergieterijen en machinefabrieken. Aan den linkeroever van de Glatzer-Neisse ligt het voorn. deel van G. aan den voet van den Schloszberg (369 m); hier de Kath. parochiekerk (oorspr. Gotisch, later in Barok verbouwd), Franciscanerkerk (17e eeuw), Mariazuil (1714) en Löwenbrunnen (1718). Woonhuizen met Barokgevels. De Brückentor-brug is van het einde der 14e eeuw.

Lit.: Patschowsky, Führer durch die Grafschaft G. (⁹1929).

Glauber, Jan, genoemd: Polidoro, Ned. schilder en graveur; * 1646 te Utrecht uit Duitsche ouders, † 1726 te Schoonhoven. Reisde naar Frankrijk, Italië (Rome, alwaar lid van de schildersbent) en Denemarken. Vertegenwoordiger van de Italianiseerende landschapsschool met mythol. scènes, onder invloed van G. Poussin. Werken in Soestdijk en het Loo. Als graveur zonder beteekenis. *p. Gerlachus.*

Glauberzout, → Natriumsulfaat.

Glauberzoutbad. Het water van glauberzoutbronnen doet de maagsapafscheiding verminderen, maakt den darminhoud meer vloeibaar, doet bovendien een transsudatie in het darmkanaal optreden en vermeerdert het chloorgehalte van den darminhoud. De sulfaat-ionen veroorzaken een vermindering van het nut van het voedsel, zoowel door remming van het verteringsproces, alsook door vermindering der resorptie. Vandaar, dat het glauberzouthoudend bronwater gebruikt wordt bij trage ontlasting en bij vermageringskuren. *Mom.*

Glauca, of Glaukè (Gr. myth.), oorspronkelijk de geest van den blinkenden waterspiegel, verschijnt in velerlei voorstellingen, bijv. als een der Nereïden, als een brongodin te Corinthe, als Theseus' echtgenoote, die later wordt tot Amazone en moeder van Hippolytus.

Glauchau, stad in Saksen, regeeringsdistrict Chemnitz (IX 576 E 3); industriestad aan den rand van het bekken van Zwickau; ruim 27 900 inw., meerendeels Prot. Twee sloten van de graven van Schönburg-Glauchau. Machine- en metaalindustrie, weverijen, ververijen, papier-industrie.

Glaucia (Gr. myth.), de geest van de rivier bij Eleon (Boeotië) en dochter van Scamandrus, den Trojaanschen stroomgod. Tijdens de belegering van Troia door Heracles wordt G. verleid door Deimachus, die kort daarop sterft. Heracles neemt haar en haar zoontje, Scamandrus, den geest van een stroom in Boeotië, onder zijn bescherming. *V. Pottelbergh.*

Glaucium, → Hoornpapaver.

Glaucoma (< Gr. glaukos = groenig) of groene staar is een ernstige oogziekte, die vaak uitloopt op volledige blindheid. Wanneer men een normaal oog met de vingertoppen betast, voelt men een elastischen weerstand: in het oog heerscht een zekere drukking, maar die is niet zoo groot, dat men den wand van den oogbol niet lichtjes kan induwen. Bij g. vermeerdert deze drukking: het oog wordt harder en kan zelfs steenhard worden. De verhoogde oogdruk werkt schadelijk op netvlies en gezichtszenuw, die vroeg of laat tot ontaarding komen.

Men onderscheidt het primair g., dat optreedt als zelfstandige ziekte, en het secundair g., dat voorkomt als gevolg van velerlei oogziekten. Primair g. wordt verder onderscheiden in acuut ontstekingsglaucoma en eenvoudig chronisch g. Acuut g. is gewoonlijk vooraf-

gegaan door voorbijgaande verduisteringen van het gezicht; 's avonds wordt om lantaarns en lichten een gekleurden ring, een regenboog gezien. Plotseling komt het tot een zwaren g.-aanval. Het oog is zeer rood, het gezicht sterk verminderd, soms geheel verdwenen. Daarbij komt heftige pijn in en om het oog, vaak vergezeld van algemeene onpasselijkheid, van braken en allerlei verschijnselen, die aan een gansch andere ziekte doen denken. Doelmatige hulp, meestal operatief ingrijpen, is hier dringend geboden. Het minste uitstel kan tot ongeneeslijke blindheid leiden. Het eenvoudig chronisch g. ontwikkelt zich langzaam, zonder roodheid of pijnlijkheid; maar het gezicht gaat stilaan achteruit, soms zoo langzaam, dat de lijder er niet voldoende acht op geeft. Wanneer hij eindelijk bij den oogarts komt, is dikwijls de hoop op redding verloren. Ook hier moet de behandeling vroegtijdig worden ingezet; dan alleen bestaat goede kans op genezing. *Rubbrecht.*

Glauconiet, mineraal uit glimmergroep. Komt voor als groene korrels in mariene mergels, klei en zanden. Vooral de zgn. groenzanden zijn er rijk aan. Het is een kali-ijzeroxysilicaat, door het kaligehalte voor bemesting geschikt.

Glaucophaan, → Hoornblende.

Glaucus (m y t h o l o g i e), **1°** godheid van ondergeschikten rang, vooral te Anthedon (Boeotië) vereerd als god van zeelieden en visschers. Eertijds zelf een visscher, had G. opgemerkt, dat levenlooze, op het strand geworpen visschen door een plant aan te raken weer levend werden. Hij proeft van die plant, doch door waanzin aangegrepen, stort hij zich in zee, waarin hij voortaan als half-visch en half-mensch voortleeft, jaarlijks even opduikt en profeteert en de Nereïden en zelfs gewone meisjes achtervolgt. Zijn geschiedenis is met veel varianten overgeleverd.

2° G. v a n P o t n i a e, naar Corinthische sage zoon van Sisyphus, stichter der Isthmische spelen, vader van → Bellerophontes, wordt verslonden door zijn eigen wilde paarden. G. Potnieus was de hoofdheld van een verloren stuk van Aeschylus.

3° Zoon van Hippolochus en kleinzoon van Bellerophontes, in de Ilias met Sarpedon bondgenoot van Priamus en aanvoerder van de Lyciërs. Op het punt met Diomedes een tweegevecht aan te gaan, wordt hij door dezen herkend als een oud gastvriend en ruilt, ten teeken van hernieuwde vriendschap, zijn kostbare gouden uitrusting tegen de gewone, bronzen van Diomedes. In latere sagen sneuvelt G. door de hand van Aias tijdens den strijd om Achilles' lijk en draagt Apollo zijn lijk door de lucht naar zijn land terug. *V. Pottelbergh.*

Glaucus van Chios, een metaalbewerker der 7e eeuw v. Chr., die de kunst had ontdekt om ijzer te soldeeren. Hij had o.m. het zilveren, op een gesmeed ijzeren voetstuk geplaatste en zeer beroemde mengvat vervaardigd, dat koning Alyattes van Lydië te Delphi aan Apollo wijdde. *V. Pottelbergh.*

Glaux, → Melkkruid.

Glazenmaker, insect van de orde der Odonata, fam. der Aeschnidae. Algemeenste soort: de b l a u w e g. (Aeschna cyanea) met blauwglanzend lichaam van 45 mm lengte; de kop draagt een T-vormig vlekje, groote oogen en bijtende kaken. De vier vleugels zijn doorzichtig, netvormig geaderd en iriseeren prachtig. De g. vliegt vooral boven water en vangt en verslindt kleine insecten in de vlucht. De larve leeft in het water. *M. Bruna.*

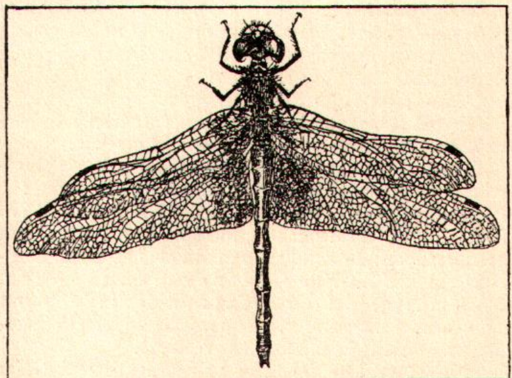
Glazig, term, gebruikt in de landbouwkunde, voor de graankorrels, waarvan de cellen van het endosperm geheel met reservestoffen gevuld zijn. Opvallend licht dringt er dan gedeeltelijk in door, waardoor de vrucht doorschijnend wordt en de korrel een meer donkere kleur krijgt. Bevatten de cellen kleine luchtholten, dan wordt het licht geheel teruggekaatst, waardoor de korrel op doorsnede wit en m e l i g lijkt. Droog, warm weer en rijkelijke stikstofvoeding gedurende den groei geven meer glazige korrels, het is tot zekere hoogte echter ook raseigenschap. Er bestaat eenig verband tusschen: glazigheid, glutengehalte, kwaliteit gluten en bakwaarde bij tarwe. *Dewez.*

Glazoenow, A l e x a n d e r K o n s t a n t i n o w i t s j, Russisch componist; * 1865 te Petersburg, leerling van Rimskij-Korsakow, werd in 1894 prof. voor instrumentatie aan het conservatorium te Petersburg, in 1905 directeur van die instelling, leeft sedert de Russ. omwenteling te Parijs. Zijn compositiestijl heeft naast nationale tendenzen Duitsch-romantische elementen. Alleen zijn concerten worden nog veel gespeeld.

W e r k e n : 8 symphonieën ; 5 orkestsuiten ; 6 ouvertures en andere orkestwerken ; vioolconcert ; 2 pianoconcerten; kamermuziek ; pianostukken ; liederen ; balletten (o.a. Raymonda) ; tooneelmuziek (o.a. bij Wilde's „Salome"). — L i t. : V. Belajew, A. K. G. (3 dln. Petersburg 1921 vlg.) *Reeser.*

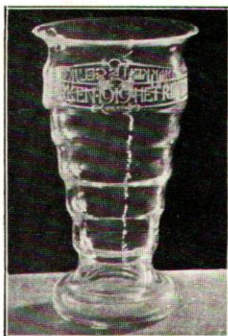
Glazuur, dun laagje van een glasachtige stof op porselein of aardewerk (op metaal heet een dgl. laagje email). G. moet steeds makkelijker smeltbaar zijn dan de grondmassa en zooveel mogelijk denzelfden uitzettingscoëfficiënt hebben. Soms echter wordt aan dezen laatsten eisch met opzet niet voldaan, om het zgn. craquelé te verkrijgen. G. bestaat gewoonlijk uit dezelfde stoffen als de grondmassa met extra alkali of loodoxyd. Een primitieve, maar nog steeds gebruikte methode om dit alkali aan te brengen bestaat daarin, dat men keukenzout op het vuur werpt; dit ontleedt in zoutzuur en natriumhydroxyde, hetwelk op de oppervlakte van de aarden voorwerpen neerslaat, aldus een g. vormend. Behalve bovengenoemde oxyden bevat g. ook dikwijls tinoxyde, waardoor het ondoorzichtig, melkachtig wordt; verder de onder gekleurd → glas genoemde oxyden, ter verkrijging van een bepaalde kleur. *Zernike.*

Zeer vroeg reeds bedekten de volkeren hun poreus aardewerk met doorzichtig loodglazuur. Vanaf de M.E. tot de 18e e. werd deze techniek voortgezet in de volks-

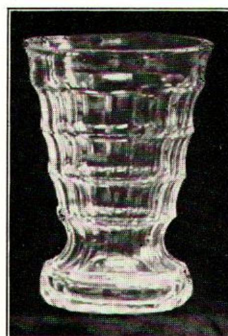

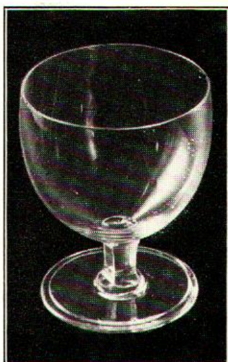
Blauwe glazenmaker.

GLASKUNSTNIJVERHEID III

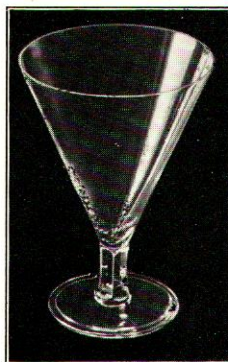
1

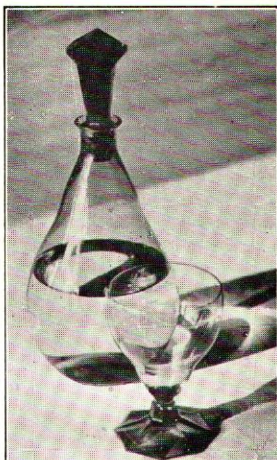
2

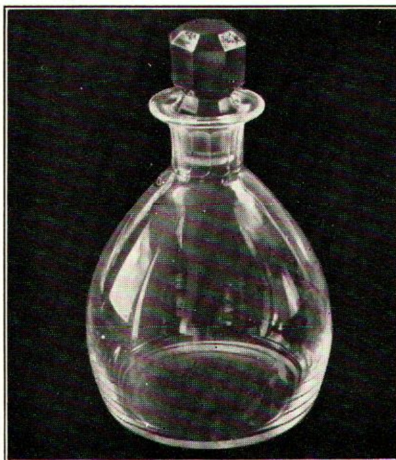
 3

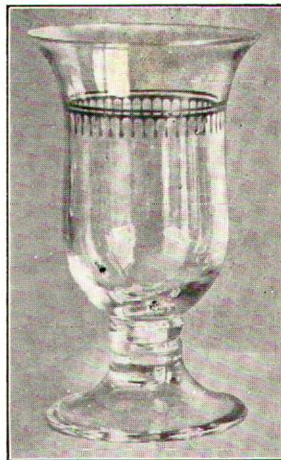
4

5

 6

7

8

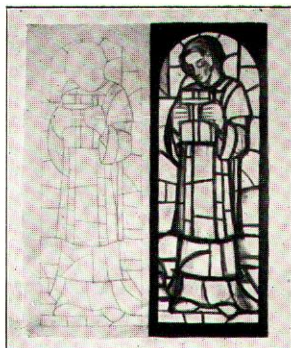
 9

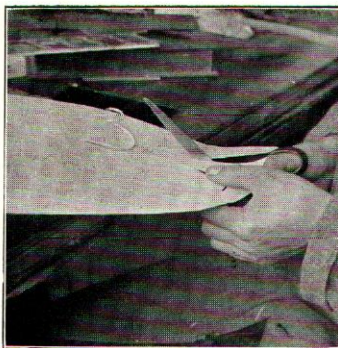
10

 11

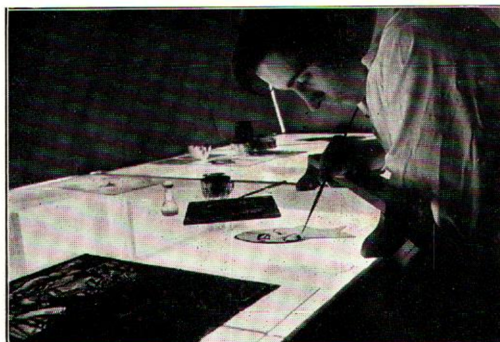
1. Jaarbeker 1919 (K.P.C de Bazel). 2. Geslepen schaal (Zweedsch, Simon Gate, Orrefors). 3. Geslepen bloemvaas (K.P.C. de Bazel). 4 en 6. Glazen (Gerard Müller, Amsterdam). 5. Vazen en schaal (Leerdam). 7. Karaf met glas (Leerdam). 8. Karaf (Gerard Müller, Amsterdam). 9. Vaas (C. de Lorm). 10. Glaswerk (Leerdam). 11. Drinkservies (Kristalunie, Maastricht.)

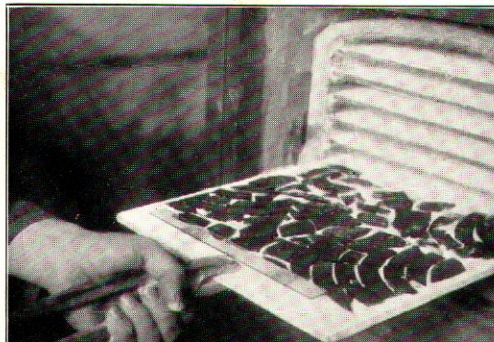
GLASSCHILDERKUNST I

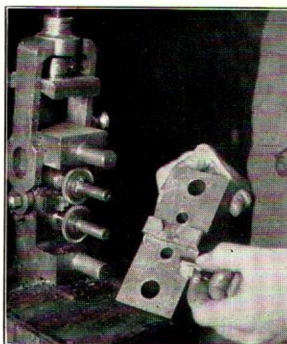

Rechts: ontwerp; links: technische teekening.

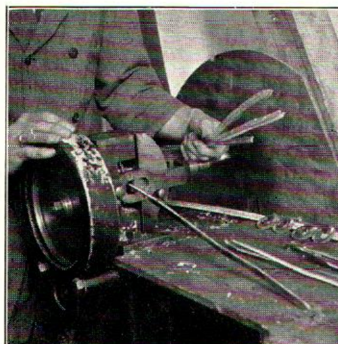

Het „snijden" van de technische teekening.

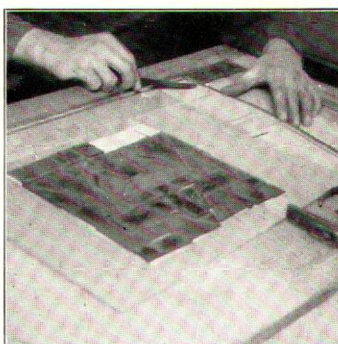

Het glassnijden langs den papiermal.

Het beschilderen der „scherven" op den lichtbak.

De beschilderde „scherven" worden in den oven geschoven.

Het plaatsen der matrijs in den loodmolen.

Het profiellood komt uit den loodmolen.

Het zetten met den zetrand.

Het soldeeren der loodverbindingen.

Het „kitten".

ceramiek van W. Europa. Het Hispano-Moresque-aardewerk uit Valencia en Manises, dat in groote hoeveelheden ingevoerd werd in Italië, maakte aldaar het ondoorzichtig tinglazuur bekend vanaf de 15e eeuw. Vanaf het begin der 16e e. maakten uitgeweken Ital. pottenbakkers het tinglazuur bekend in de Nederlanden. Op het niet-poreus grès heeft het ondoorzichtig zoutglazuur enkel een aesthetisch doel. Zie → Ceramiek (sub I, B).

Gleba, → Paddestoel.

Glechoma, → Hondsdraf.

Gleditschia, Gleditsia, → Christusdoorn.

Glee (Eng.), een eenvoudig soort, meestal driestemmig geharmoniseerde, profane a-capella-liederen, in Engeland en Amerika vrij veel gezongen. De g. ontstond in de 2e helft van de 18e e. en bloeide tot omstreeks 1850. S. Webbe († 1816) componeerde een groot aantal glees. *de Klerk.*

Gleim, Johann W. L., Duitsch → anacreonticus; * 1719, † 1803. In deze richting gaan vooral zijn Scherzhafte Lieder (1744-'58). Nadat hij den 2en Silezischen oorlog had meegemaakt, gaf hij Preussische Kriegslieder (1758) en Lieder für das Volk (1772).

Uitg.: W. Korte, Sämtl. Werke (8 dln. 1811-'41). — Lit.: K. Becher, G. (1919); F. M. Schuster, G. u. die Grazien (1890); R. Weinmann, J. W. L. G. (1921).

Gleiswerk, ook: gleiergoed of gleierwerk, oude Zned. naam van aardewerk, bedekt met tinglazuur (faience).

Gleiwitz, stad in het Pruisisch regeeringsdistrict Oppeln, prov. Opper-Silezië (IX 576 H3); 110 000 inw., meerendeels Kath. G. ligt aan de spoorlijn Oppeln-Beuthen, aan de Klodnitz en het Klodnitzkanaal (naar de Oder). Luchthaven. Sinds 1921 dicht aan de Poolsche grens. Dank zij de kolenmijnen in de omgeving is G., dat in het midden der 19e e. nog een klein stadje was, tot een middelpunt van de Opper-Silezische industrie geworden. Oude bouwwerken zijn de laat-Gotische Kath. Allerheiligenkerk (15e e.), de Schrotholzkerk (15e e., met altaar uit 17e e.). Belangrijke mijnbouw, hoogovens, gieterijen, machinefabrieken, draad- en buizenfabricatie, glasindustrie, papierfabrieken, chemische industrie. *Lips.*

Gleixhe, gem. ten Z.W. van Luik; opp. 203 ha, ruim 200 inw. Heuvelachtige omgeving; landbouw; steengroeven. Kerk uit de 18e eeuw; kasteel de Hautepenne. Oude heerlijkheid.

Gleizes, Albert Léon, Fransch schilder en schrijver over kunst; * 1881 te Parijs. Schilderde eerst in min of meer impressionistische, ook wel in naturalistische opvatting landschap, portret en figuur, maar ging spoedig tot het Cubisme over, waar hij verhandelingen over schreef. Belangrijker als theoreticus dan als schilder.

Werken: o.a. Du cubisme (1912); Cubisme (1918); Du cubisme et des moyens de le comprendre (1920); La mission créatrice de l'homme dans la domaine plastique (1922); La peinture et ses lois (1924); Vers une conscience plastique, Articles et conférences (1926) — Lit.: Gustave Coquiot, Les Indépendants; Ozenfant en Jeanneret, La peinture moderne; Apollinaire, Les peintres cubistes. *Koomen.*

Glen, Jean Baptist de, Augustijn, * ca. 1552 te Luik, † 1613. Zeer bekend als godgeleerde, kanselredenaar en geschiedschrijver.

Voorn. werk: Economie Chrestienne. — Lit.: Biogr. Nat. (VII, 805-808).

Glendale, stad in Californië (Ver. St. van Amerika), nabij Los Angeles. Zich snel ontwikkelende residentie- en industriestad.

Glendalough, voormalige Benedictijner abdij en bisdom in Ierland; gesticht 549. Was beroemd als centrum van missioneering en beoefening der wetenschap. In 823 door de Denen verwoest. Maakte later (1215) deel uit van het aartsbisdom Dublin.

Glen More, nauw lengtedal in Schotland, zich uitstrekkend tusschen Moray Firth (Noordzee) en Loch Linnhe (Atl. Oceaan), met vele langgerekte meertjes. Deze zijn door kanaaltjes verbonden en vormen het weinig bevaren Caledonisch Kanaal.

Glens-Falls, stad in New York (Ver. St. van Amerika, 43° 21′ N., 73° 37′ W.), aan de Hudson. Ca. 19 000 inw. Kleeding- en papierindustrie, marmergroeven. Eerste nederzetting in 1763.

Glesener, Edmond, Fransch-Belgisch romanschrijver van anti-Kath. richting; * 1874 te Luik. Scherpe, ietwat hartelooze opmerkingsgave en felle antipathie voor burgerlijke bekrompenheid maken den strakken, bondigen stijl nog kouder. Maar er is bouw in zijn, ethisch niet altijd onberispelijke, verhalen.

Voorn. werken: Hist. de Monsieur Aristide Truffaut, artiste découpeur (1898); Le coeur de François Lemy (1904); Monsieur Honoré (1913); Le citoyen Colette (1914); Le chant des veuves (1921); Une jeunesse (1927); La flamme du cyprès (1927). *Baur.*

Gletsjer, voortschuivende groote ijsmassa (zie pl.; vgl. index kolom 832). Volgens prof. Escher kan men vlg. typen onderscheiden:

A) Landijs	1° Groenland, Antartica.
B) Firnplateau m. gletsjertongen	2° In breede dalen: Spitsbergen.
	3° In diepe, nauwe dalen: Skandinavië.
	4° Zich waaiervormig op een vlakte uitspreidende voetgletsjers: Vuurland, Alaska.
C) Dalgletsjers	5° Met firnbekken: Alpen.
	6° Zonder firnbekken: Centraal Azië (Mustag-type).

A) Groenland en Antartica zijn arealen van resp. 2 en 13 millioen km², met een honderden meters dikke ijslaag bedekt, waar slechts hooge bergketens bovenuitsteken. Aan de randen eindigen zij in korte gletsjertongen, die, in zee afbrokkelen (kalven) en aldus onregelmatige ijsbergen vormen; of de plateau's breken aan zee af in plateauvormige ijsbergen (Antarctica).

B) Bij groep B (Piedmonttype) hebben we één uitgebreid oorsprongsgebied, vanwaar vsch. g. naar de kusten afdalen. Ligt tusschen de kust en het gebergte een vlakte, dan breiden zich de g. bij de monding der dalen in waaiervormige ijskoeken uit (voet-g.).

C) Bij de meer bekende dalgletsjers van het Alpine-type onderscheidt men een firnbekken en gletsjertong. Het eerste is een verzamelbekken van sneeuw op groote hoogte en het tweede de uitlooper in het dal. In het hooggebergte valt veel volkomen droge sneeuw, die bij verderen sneeuwval samengeperst wordt en waaruit een korrelige sneeuwsoort (firnsneeuw) ontstaat. Bij nog grooter wordende belasting kit deze aaneen tot ijsklompen en later tot een massieve, gelaagde ijsmassa. De aanvoer van sneeuw wordt gecompenseerd door het wegvloeien van het ijs in de gletsjertong, die op geringere hoogte afsmelt. De grens tusschen beide heet de firnlijn. Soms heeft een g. één, dikwijls meerdere firnbekkens (Rhône-g.).

Het allerhoogste gedeelte van het door bergkammen omringde firnveld zit meestal vast aan den ondergrond en is in den zomer door de diepe randkloof van het dalende gedeelte gescheiden.

De beweging van een g. werd van 1874-'90 aan de Rhône-g. bestudeerd door hierop in de dwarsrichting rijen gekleurde steenen te plaatsen en deze jaarlijks op te meten. De stroomsnelheid is in het midden veel grooter dan aan de kanten, waardoor het ontstaan van randspleten scheef op de g. verklaard is. Tevens werd toen de jaarlijksche verkorting van de gletsjertong vastgesteld, wat later bij vele g. gebeurd is. Onafhankelijk van elkaar worden soms g. over vele jaren korter en daarna weer langer. Dit hangt o.a. samen met de Brücknersche klimaatperioden van 35 jaar, maar bovendien werd sinds 1888 een langdurige periode van achteruitgang der grootte der alpengletsjers geconstateerd, welke in de laatste jaren ten deele weer hersteld is. Een goede verklaring voor deze gletsjerschommelingen is nog niet gegeven. Indien dwars door het dal, waarin een g. stroomt, een drempel ligt, dan krijgt men op den knik diepe dwarsspleten en fantastische ijsrotsen (Séracs). Is het verval plaatselijk te groot, dan breekt de g. af in ijslawines, die op een lager niveau een geregenereerde g. kunnen vormen.

Het gletsjerijs heeft meestal een gelaagdheid (blauwe-bandenstructuur of blauwe bladenstructuur), welke door sommige glaciologen als de oorspr. gelaagdheid in de firnsneeuw wordt opgevat, door andere als een drukgelaagdheid beschouwd wordt.

Op de opp. van den g. ontstaan bij sterke zonbestraling smeltwaterbeken, die in spleten verdwijnen en dan in het ijs, door meegevoerde steenen, diepe kolkgaten vormen (gletsjermolens). Dit water stroomt door kanalen in of onder de g. verder en komt als een krachtige beek uit de gletsjerpoort aan het einde van den g. te voorschijn.

Door het puin op den g. wordt het daaronder liggende ijs tegen de zonnestraling beschermd en ontstaan met puin bedekte ijs-zuilen of met steenplaten bedekte gletsjertafels. Dit materiaal op den g. komt van de bergkammen; overdag worden deze sterk verhit en dringt water in de spleten en 's nachts daarop bevriezen ze, wat de rotsen vernielt. Het puin valt op den rand van den g. en vormt de zijmorene. Komen uit twee dalen twee g. samen, dan vormen hun binnenste zijmorenen één middenmorene. Het puin, dat boven in het firnveld in de randkloof valt, komt onder de g. terecht en vormt met uit de bedding losgewerkte steenen de grondmorene. Deze schuren over den ritsbodem, waardoor deze en de steenen in den g. zgn. gletsjerkrassen krijgen.

Omtrent het erodeerend vermogen van den g. loopen de opinies zeer uiteen. Sommige meenen, dat de breede trogdalen in de Alpen, de Ital. en groote Zwitsersche meren en ook de fjorden door gletsjererosie ontstaan zijn. Anderen beweren, dat het plastisch ijs alleen in staat is bestaande vormen wat bij te werken en af te slijpen, zooals het vormen van afgeronde bultrotsen (roches moutonnées) en het U-vormig maken van reeds bestaande dalen.

Voor de belangrijke opbouwende werking, zie → morenen. De g. van Centraal-Azië hebben vlg. K. Oestreich en Ph. C. Visser grootendeels geen firnveld, doch beginnen aan de steil afgesloten boveneinden der diepe dalen. Zij worden door neerslag op groote hoogte, op de gletsjer zelf, gevoed. *v. Tuijn.*

Lit.: A. Heim, Handb. der Gletscherkunde (1885); H. Hess, Die Gletscher (1904); W. H. Hobbs, Charasteristics of existing glaciers (1911).

Gletsjervloo (Desoria glacialis of Isotoma saltans), vleugelloos insect van de orde der Collembola. Lengte 1-2 mm, kleur zwart; het dier springt met den gevorkten staart. Men vindt de g. op verschillende gletsjers der Alpen, waar zij zich voedt met de overblijfselen van insecten en met groene algen; de lage temp. doodt het dier niet. *M. Bruna.*

Gletsjervloo (sterk vergroot).

Gletsjerwind is een langs berghellingen dalende luchtstroom, die over een gletsjer werd afgekoeld. → Catabatische wind.

Gletsjerijs, → Gletsjer.

Glia of neuroglia heet het steunweefsel in het centrale zenuwstelsel; het bestaat uit gliacellen (→ Zenuwstelsel) en hun uitloopers, de gliavezels. De neurogliacellen kunnen bij ziektetoestanden optreden als phagocyten, en dus afvalproducten en vreemde lichamen in zich opnemen, verteren en de resten naar de vaatscheeden afvoeren. Ook kunnen ze een wal vormen om vreemde lichamen, en defecten in het hersenweefsel opvullen; door vergiften kunnen dé cellen ook zelf ziek worden, waarbij vaak amoeboide, d.w.z. necro-biotische gliacellen gevormd worden. Vooral bij de meer chronische hersenziekten treedt de vezelvorming sterk op den voorgrond. Waar deze woekerende vezels zich tegen de bloedvatwanden aanleggen, ontstaat de verbreeding, die als gliavoetje bekend staat. De sterke vezelwoekering voelt vast aan en wordt sclerose geheeten. Hierbij gaan vaak de cellichamen te gronde. *Klessens.*

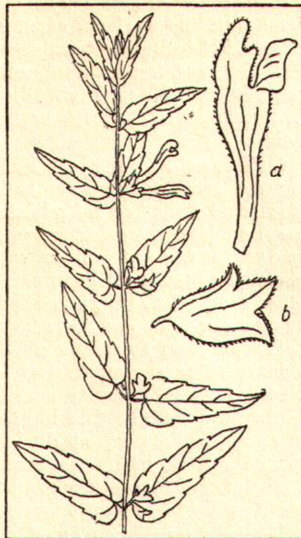
Gliadinen, → Eiwitten.

Glibberzwam (Leotia lubrica), een zwamsoort van de fam. der Helvellaceeën, komt in het najaar en den winter overal voor in groepjes. De dikke, gele steel is hol en de groen-gele of bruine, glibberige hoed heeft een gekronkelden rand.

Glide (Eng.), begin- of eindphase van een vocaal, die nog niet of niet meer de zuivere vocaal is, wijl de spraakorganen zich nog moeten zetten tot den vereischten mondstand of zich reeds prepareeren voor een vlg. klank, resp. ruststand. De drie phasen van een vocaal zijn nu bij geïsoleerd gebruik: initial glide (Hoogduitsch: Einsatz; Fr.: catastase of tension; Ned.: vóórglijder); de kern (Fr.: tenue); en de final glide (Hoogd.: Absatz; Fr.: métastase of détente; Ned.: naglijder). Bij niet-geïsoleerd gebruik spreekt men voor den vóór- en naglijder in het Eng. en Hoogd. resp. van on-glide, Eingang, Anglitt, en van off-glide, Ausgang, Abglitt. De g. is geen eigenlijk phoneem, maar is van belang voor de verklaring in de verandering der phonemen. *br. Herman Jozef.*

Glidkruid (Scutellaria) omvat 180 soorten kruidachtige gewassen met okselstandige, meest blauwgetinte bloemen en behoort tot de fam. der lipbloemigen. Als sierplant worden gekweekt

S. macrantha met groote, blauwe bloemen en S. alpina, purper bloeiend. In het wild groeien in Ned. S. galericulata, het g., ook **blauwe godsgenade** genoemd, en S. minor, klein glidkruid. *Bouman.*

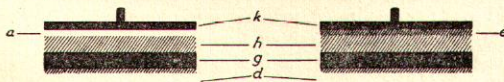

Glidkruid (Scutellaria galericulata). a = bloemkroon; b = bloemkelk.

Glimboog, glimontlading van aanzienlijke stroomdichtheid, bijv. in neon met alkaliamalgaamkathode; de kathodeval (→ Glimlicht) is in dit geval vrij laag (ca. 25-50 volt).

Glimes, gem. in Waalsch-Brabant (VI 96 E 4); opp. 659 ha; ca. 500 inw.; landbouw.

Glimlicht, negatief, lichtverschijnsel, optredende aan de negatieve pool (kathode) van een ontlading in een gas (in het bijz. in verdund gas). Men onderscheidt normaal, respectievelijk anomaal glimlicht, naarmate de kathode gedeeltelijk, resp. geheel bedekt is. Het potentiaalverval in het g. heet kathodeval. De normale kathodeval is onafhankelijk van den druk, afhankelijk van gassoort en electrode-metaal (bijv. kalium-argon

Glimlicht in neon bij 200, resp. 500 V. k = kathode; h = donkere ruimte van Hittorf-Crookes; g = glimlicht; d = donkere ruimte van Faraday; e = eerste kathodelaag; a = donkere ruimte van Aston.

64 volt, ijzer-stikstof 215 volt). De dikte van het g. is omgekeerd evenredig met den druk (bijv. neon-ijzer 0,7 mm bij 10 mm gasdruk). Het g. ontstaat, doordat electronen uit de kathode in het ruimteladingsveld vóór de kathode worden versneld. In de donkere ruimte van Aston (zie fig.) nabij de kathode is de snelheid te klein, in die van Hittorf-Crookes te groot voor lichtopwekking, maar gunstig voor ionisatie. In het g. en de aangrenzende donkere ruimte van Faraday daalt deze snelheid geleidelijk weer tot zeer kleine waarden. Het geheele verschijnsel is te beschouwen als een mechanisme, dat ionen produceert, welke noodig zijn om uit de koude kathode nieuwe electronen te bevrijden. Zie ook → Glimzoom.

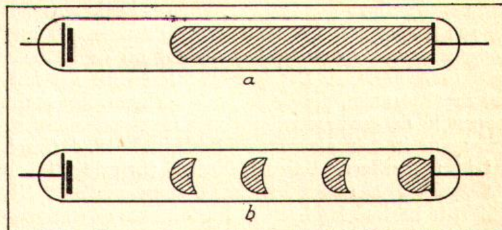
L i t.: M. J. Druyvesteyn, in: Physica, Ned. Tschr. voor Natuurk. (1931, afl. 11, blz. 29). *W. de Groot.*

Glimlichtlamp, gasontladingslamp van gering lichtgevend vermogen (bijv. voor slaapkamerverlichting), waarbij het licht wordt geleverd door een glimontlading (→ Glimlicht) tusschen meestal spiraalvormig gewonden ijzerelectroden; de stroombegrenzing geschiedt door ingebouwden weerstand. Het vulgas is meestal neon van enkele cm druk, de lichtopbrengst ca. 1 lumen, het verbruik ca. 2 watt. *W. de Groot.*

Glimmerinktzwam (C o p r i n u s m i c a c e u s), een plaatzwam met een glinsterenden, geelbruin gestreepten hoed en een zijachtigen, hollen, witten stengel. De onderzijde wordt later zwart door de sporen. De g. komt algemeen voor in het voor- en najaar.

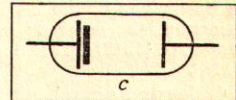
Glimmers vormen een groep van mineralen, welke alle een zeer goede splijtbaarheid hebben en elastisch zijn. Zij kristalliseeren monoklien, al nadert de vorm dikwijls tot hexagonaal. Het zijn alle alkalihoudende aluminiumsilicaten. De kleurlooze g. of muscoviet (kaliglimmer) komt in pegmatietgangen in meters groote kristallen voor en wordt in Siberië, Canada en Brazilië ontgonnen voor het maken van kachelvenstertjes, lampencylinders enz. De donkere biotiet (magnesiumglimmer) is veelvuldig in vulkanische gesteenten. Lepidolith (lithium-g.), kleurloos tot lichtrood, komt soms in granieten voor. *v. Tuijn.*

Glimontlading, ontlading in een gas tusschen meestal koude electroden met gemiddelde stroom-

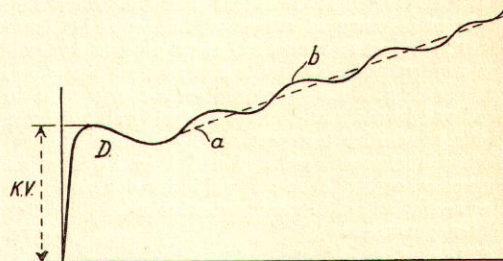

Glimontlading met (a) homogene en (b) gestrieerde positieve zuil.

dichtheden varieerend van bijv. 0,00001 tot 0,1 ampère/cm². Ten gevolge van in de verschillende deelen der ontlading verschillende ruimtelading van positieve ionen en electronen hebben deze een verschillend uiterlijk. Men onderscheidt: 1° het negatieve → glimlicht, 2° de donkere ruimte van Faraday, 3° de positieve zuil, 4° het anode-glimlicht. Zijn de electroden dicht bij elkaar geplaatst, dan kunnen 3° en 4° ontbreken. Zie ook → Gasontlading (electrische). *W. de Groot.*

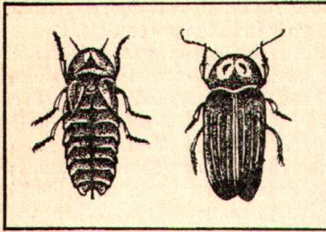
Glimontlading (c) zonder zuil.

Potentiaalverloop in glimontlading met (a) homogene, (b) gestrieerde zuil. D = donkere ruimte van Faraday. K.V. = kathodeval.

Glimwormen, kleine kevers van het geslacht Lampyris, fam. der Malacodermata. De gevleugelde mannetjes vliegen vooral des nachts rond, de vleugellooze wijfjes kruipen rond tusschen vochtig gras, op aarde e.d. De lichtorganen vindt men aan de twee

laatste buikringen van het achterlijf. Ook de larven geven licht, soms de eieren. Vele soorten, vooral in Zuid-Amerika. In Ned. twee soorten: de kleine g., die 8-9 mm lang wordt en waarvan het wijfje rudimentaire voorvleugels draagt, en de groote g., van 11-17 mm lengte, die minder licht uitstraalt en waarvan het wijfje geheel vleugelloos is. Zie verder → Lichtgevende organen. *M. Bruna.*

Glimwormen. Links: wijfje; rechts: mannetje.

Glimzoom, de naar de kathode gekeerde zijde van het negatieve → glimlicht. Volgens Seeliger treedt bij een gasmengsel het licht van de atoomsoort met hoogste aanslagspanning het dichtst bij de kathode op (glimzoomregel). Dit is te verklaren uit het feit, dat de electronen, die de kathode verlaten, het snelst loopen in de donkere ruimte van Hittorf-Crookes en langzaam in het eigenlijke glimlicht. *W. de Groot.*

L i t.: Seeliger, Gasentladungen (Leipzig ²1933).

Glinka, M i c h a i l, Russ. componist, * 1804, † 1857 te Berlijn. Hij heeft in Rusland een eigen nationalen muziekstijl geschapen, bevrijd van Duitschen en Ital. invloed. Verbleef om gezondheidsredenen veel in Italië en Spanje. Geholpen door zijn leeraar Dehn in Berlijn, vond G. de oplossing voor de harmoniseering van Russ. kerkgezangen.

W e r k e n: Twee opera's: Das Leben für den Zaren en Ruslan und Ludmilla; werken voor orkest en klavier; kamermuziek; liederen; kerkmuziek. — L i t.: Calvocaressi, G. (1913); Kusnetzow, G. und seine Zeitgenossen (1926). *Piscaer.*

Glioma, gezwel, uitgaande van het steunweefsel (gliacellen; → Glia) dat overal in het centrale zenuwstelsel (hersenen en ruggemerg) gevonden wordt. Hierdoor is de plaats aangegeven, waar deze gezwellen kunnen ontstaan, nl. in hersenen en ruggemerg. Ze vormen de overgroote meerderheid van alle hersentumoren. Hun natuur is meestal niet kwaadaardig, hoewel ze niet scherp begrensd zijn, en ze vormen geen uitzaaiingen elders in het lichaam. Door hun plaats in hersenen of ruggemerg kunnen ze het leven echter bedreigen en wanneer ze niet tijdig geheel verwijderd worden, leiden ze daardoor meestal tot den dood.

Onder de g. zijn nog verschillende soorten, die in graad van kwaadaardigheid of snelheid van groei van elkaar verschillen (astrocytomen, medulloblastomen, oligodendrogliomen, enz.). Behalve in hersenen en ruggemerg, worden de g. ook wel in het oog gevonden, waar ze van het netvlies uitgaan, waarin ook gliacellen worden gevonden. *Wyers.*

Gliose heet een plaatselijke woekering van gliaweefsel, zooals bijv. bij de syringomyelie in het ruggemerg en bij ontwikkelingsstoringen in de hersenen aangetroffen wordt. Sommigen houden de multiple clerose ook voor een primaire gliose.

Glippers (vluchtelingen) werden door de Hollandsche opstandelingen zij genoemd, die, gevolg gevend aan Alva's bevel, de opstandige steden hadden verlaten en naar koningsgezinde waren uitgeweken. Het vertrek van een zoo groot aantal (alleen voor Den Haag reeds worden zij op 4 000 geschat) veelal vooraanstaande personen deed een belangrijk tegenwicht tegen het Calvinisme verloren gaan. Door een edict van 7 Maart 1574 bedreigde Oranje een ieder, die voor eind Mei niet was teruggekeerd, met verbeurdverklaring van goederen. Na de Pacificatie van Gent keerden de G. terug en werden in het bezit hunner goederen hersteld. *J. D. M. Cornelissen.*

Glissando (Ital.), muziekterm voor het glijden van den eenen toon op den anderen, indien mogelijk [zooals op strijk- en tokkelinstrumenten (behalve de harp) en jazz-instrumenten] met gebruikmaking van de tusschenruimten van de vaste tonen. Het g. op piano, harp (en orgel!) kan natuurlijk alleen op vaste tonen geschieden. Op klavier is het alleen mogelijk òf op de onder-, òf op de boventoetsen, waartoe men met de nagels over de toetsen glijdt. Aldus zijn niet alle toonaarden te gebruiken. Het → Janko-klavier heft dienaangaande de meeste bezwaren op. Op de diatonische harp zijn glissandi in alle toonaarden mogelijk en ze zijn dan ook een op dit instrument vaak aangewend effect. De jongere chromatische → harp daarentegen laat het diatonische g. niet toe. G. van de stem wordt p o r t a m e n t o genoemd. *de Klerk.*

Globaalmethode, moderne leerwijze voor lezen en schrijven, afkomstig van → Decroly en Malisch. Tot voor korten tijd was men binnen en buiten de schoolwereld practisch de meening toegedaan, dat lezenleeren zoogoed als geheel opgaat in het associeeren der teekens met de losse klanken, m.a.w. in het lettersleeren. De → Gestaltpsychologie heeft die meening aan het wankelen gebracht, door aan te toonen, dat bij de waarneming in het algemeen, en bij de opvatting van taalvormen (woorden en zinnen) in het bijzonder, niet de afzonderlijke klanken of letters, maar de woorden, of liever nog de zinnen, primair zijn. „Montrez le chat", schrijft bijv. Decroly op, en zegt wat er staat; de leerlingen nemen het zinnetje in zijn geheel op en verstaan het ook als geheel. Zoo worden een zeer groot aantal woorden en zinnetjes (met beteekenis) van buiten geleerd. Resultaat: het kind kan de ingestudeerde woorden en zinnen lezen, zonder een enkele letter te kennen. Het gaat echter niet aan, alle woorden op deze wijze te memoriseeren. Analyse is dus onmisbaar. Maar die komt van zelf: men bekommert er zich aanvankelijk niet om. En daar schuilt het verschil met de traditioneele methode, die terstond begint met het ontbinden van woorden in klanken en teekens en dus van meet af op het leeren der letters aanstuurt. Losse klanken en losse teekens hebben echter voor het jonge kind geen zin en interesseeren het dus niet. Bij zwakzinnigen en doofstommen zijn met de g. schitterende resultaten bereikt; alles wijst er op, dat ze binnenkort ook op de gewone school haar triomfanten intocht zal houden. Ideovisueel of ideographisch heet dezelfde methode, omdat de idee, d.i. de beteekenis, direct wordt geassocieerd met het visueele taalbeeld: woord of zin. Of ze ook voor schrijven de aangewezene is, wordt nog door velen betwijfeld.

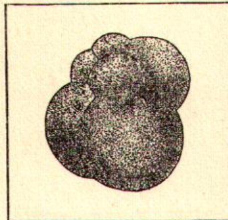
L i t.: Govert Grazer, Leesmethodiek en moderne psychologie (1931); Rombouts, Kath. Pedagogiek (III 1934). *Rombouts.*

Globe, bolvormige afbeelding van de aarde of van het hemelgewelf (→ Hemelglobe). De bol is draaibaar om een as, die vast in een koperen ring, den meridiaan, bevestigd is, en ofwel verticaal staat, ofwel onder een willekeurigen hoek met den horizon, een houten ring aan het statief, geplaatst kan worden. Soms is om de

pool-as nog een tweede cirkel of een wijzer draaibaar bevestigd (uurcirkel), die de bepaling van de geogr. coördinaten van plaatsen buiten den meridiaan toelaat. De voorstelling van de aardopp. is hoek- en oppervlaktegetrouw, echter in de practijk aan een kleine schaal gebonden (ruim 12 500 km aarddoorsnede worden gewoonlijk door niet meer dan ruim een halve m voorgesteld). Vroeger werd de afbeelding uit de hand op den bol geteekend, thans wordt zij gedrukt op strooken, die dan op den bol geplakt worden.

De g. was reeds aan de Grieken bekend (Pergamum, 150 v. Chr.). De oudste, nog bestaande g. zijn van de Arabieren afkomstig, zoo een van 1080, thans te Florence. In de 17e eeuw vervaardigde de Amsterdammer Joh. Blaeu voor een prins van Makassar een g. van ruim 4 m doorsnede, die verloren ging. Op de wereldtentoonstelling te Parijs (1889) was een g. van 46 m middellijn aanwezig, de grootste ooit gemaakt. *Jong.*

Globigerina, eencellig dier van de orde der foraminiferen. De overblijfselen der kalkschalen, waarin deze dieren leven, vormen een voornaam bestanddeel van het globigerinenslik op den diepzeebodem.

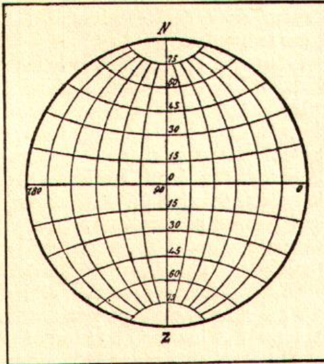

Globigerina.

Globigerinenslik, → Diepzeefauna.

Globoïden, → Eiwit.

Globulairprojectie, een conventioneele k a a r t p r o j e c t i e. Men beeldt een halfrond af in een cirkel, met evenaar en middenmeridiaan als middellijnen, de meridianen en parallellen als cirkels, door de punten van de in gelijke deelen verdeelde omtrek, evenaar en middenmeridiaan. Eenvoudig te teekenen, echter noch oppervlakte-, noch hoekgetrouw, dus alleen voor schetsen. *Jong.*

Globulairprojectie.

Globularia, → Kogelbloem.

Globulinen, → Eiwitten.

Globus hystericus (Lat. globus = bol), een af en toe bij hysterie waargenomen symptoom. De patiënten hebben het gevoel alsof een bol of kogel vanuit de maag opstijgt en in den slokdarm blijft steken. Men tracht dit te verklaren als een psychogene contractie van de oesophagus-musculatuur, waardoor het bovenvermelde gevoel ontstaat. *Hoelen.*

Gloedlawine, -stroom, -wolk, → Eruptie (met plaat); Vulkanisme.

Gloegoe (Javaansch), Broussonetia papyrifera, de heester, waarvan de schors verwerkt wordt tot Javaansch papier en stof voor kleedingstukken; → Djeloewang.

Gloeiingspatroon (m i l. l u c h t v.), messingen cylinder, gevuld met ontplofbare stof, welke een kleineren cylinder, gevuld met slagkruit, bevat; in dezen laatste bevindt zich een gloeidraad, waardoor de inhoud tot ontbranding kan worden gebracht. De g. wordt geschroefd op het sperslot van den ophangbeugel van een → bommenrek en dient tot het electrisch afwerpen van → vliegtuigbommen. → Bommenwerpen. *Koppert.*

Gloeikathode. Bij electrische ontladingen in een al of niet geëvacueerde buis is dikwijls de → kathode van een zoodanigen vorm, dat zij met behulp van een doorgeleiden electrischen stroom gegloeid kan worden. Zonder g. is in een geëvacueerde ruimte zelfs geen ontlading mogelijk. Bij voldoende hooge temperatuur zenden alle stoffen electronen uit (→ Electronenemissie). In het luchtledige ontstaat hierbij een naar de anode geleide electronenstroom; in een gas komt een ingewikkelde, den electrischen stroom vormende ontlading tot stand, omdat ten gevolge van de botsingen der electronen met de gasatomen ook positieve deeltjes worden gevormd, die naar de kathode gaan.

Toepassingen en uitvoeringsvormen. In hoogspanningsbuizen, als → gelijkrichters, radiozendlampen en röntgenbuizen, in den vorm van een gloeispiraal, meestal van wolfraam, die bij 2400° C al een merkbaren stroom levert. In laagspanningsbuizen, als gelijkrichters, radio- en versterkerlampen, in den vorm van een spiraal of plaatje van platina of nikkel, waarop een alkalimetaaloxyde is gebracht; deze zgn. oxydkathoden leveren al merkbare stroomen beneden 1000° C. De oxydkathode werd door Wehnelt ontdekt en wordt wel Wehneltkathode genoemd.

L i t.: Wien u. Harms, Handb. der Experimentalphysik (XIII 2 Leipzig, Akad. Verlagsges., 1928); O. W. Richardson, The emission of electricity from hot bodies (Londen, Longmans, Green Co., 1921). *J. F. Custers.*

Gloeikousje (p l a n t k.), → Stinkzwam.

Gloeikousje. Gassen beginnen eerst bij zeer hooge temperatuur licht uit te stralen; een gasvlam geeft daarom slechts dan voldoende licht, wanneer er een vaste stof ingebracht wordt. Deze kan door het verbrandingsproces uit de gassen zelf ontstaan; het zijn dan steeds kleine kooldeeltjes [kaarsvlam, lichtende (gele) gasvlam, acetyleenvlam]. Om twee redenen is het nuttig effect van een dergelijke lichtbron zeer slecht. 1° De aanwezigheid van de kool wijst erop, dat de verbranding niet volledig is (althans tot en met de lichtuitstraling). Ook al verbrandt de kool ten slotte (roet de vlam dus niet), dan draagt deze verbranding niet tot de lichtuitstraling bij. 2° Koolstof heeft slechte stralingseigenschappen, d.i. zij straalt naar verhouding veel warmte en weinig licht uit. Nu kan men niet verwachten een stof te vinden, die bij dezelfde temp. meer licht uitzendt, maar wel een, die minder warmte uitstraalt; waardoor de verhouding van zichtbaar licht tot totale energie dus gunstiger wordt. Wordt deze stof van buiten in de vlam gebracht, dan kan men de verbranding tevens zoo volledig mogelijk laten plaats grijpen. Een dergelijke stof is ceriumoxyde (CeO_2), mits opgelost in een andere neutrale, dat wil zeggen niet-stralende stof, zooals thoriumoxyde (ThO_2) en mits in den vorm van een zeer ijl lichaam aangebracht. De gebruikte hoeveelheid ceriumoxyde neemt toe, naarmate de temp., waarop het kousje gloeit, hooger is. Zoo 1% voor gewoon gaslicht, 6% voor persgas.

G. worden vervaardigd, door een weefsel, het beste van ramie of kunstzijde, te drenken in een geconcen-

treerde oplossing van thorium- en cerium-nitraat. Na droging en vormgeving wordt het weefsel voorzichtig verbrand, waarbij een skelet van de oxyden blijft staan. Dit wordt vervolgens eenigen tijd op iets hooger temp. gegloeid dan waarbij het later dienst moet doen; hierbij slinkt het tot op een derde van de oorspronkelijke afmetingen. Het g. is nu klaar, maar zoo bros, dat het niet verzonden kan worden. Daarom wordt het gedrenkt in collodion. De uitvinding van de g. (in 1886-'91 door → Auer von Welsbach) heeft het mogelijk gemaakt, dat gasverlichting nog steeds met de electrische kan concurreeren, vooral waar het niet-kunnen-aandraaien van gas geen, maar de gemakkelijke centrale verstoorbaarheid van electriciteit wel een bezwaar is, zooals bij straatverlichting.

Lit.: theorie: H. W. Fischer, Der Auerstrumpf (Stuttgart 1906); fabricage: C. R. Böhm, Die Fabrikation der Glühkörper für Gasglühlicht (Halle 1910); gesch. v. d. uitvinding, welke even spannend is als de boeiendste roman, in: J. D'Ans, Berichte der Deutschen Chem. Ges. (A, 1931, 59). *Zernike.*

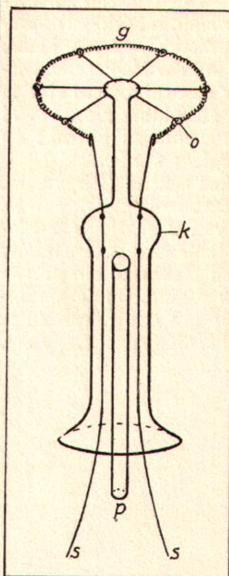
Gloeilamp, electrische lamp, waarbij het licht voortgebracht wordt door een zich op hooge temperatuur bevindend vast lichaam (gloeidraad). Hoe hooger de temperatuur, des te beter is het lichtrendement. De eerste g. (kooldraadgloeilampen) werden door den Duitscher Göbel in 1854 in Amerika gemaakt. De groote ontwikkeling, gelijk met die der electrische machines, begon in 1879 (Edison, Swan, Sawyer, Man, Maxim). In 1896 vond Nernst een gloeistift, bestaande uit 85% zirkoon en 15% yttriumoxyde. In hetzelfde jaar valt de uitvinding der metaaldraadgloeilampen door Auer von Welsbach (osmiumlamp). Bolton en Feuerlein gebruikten tantaliumdraad, Just en Hanamann in 1906 een kooldraad, waarop wolfraam chemisch was neergeslagen. In 1908 leerde men zuiver wolfraam tot draad trekken (daarvóór werd de draad gespoten of getrokken, vermengd met nikkel, dat later uitgedampt werd). In 1913 vond Langmuir de met gas gevulde lamp, waarbij een gasatmosfeer (stikstof, later ook argon-stikstof) de verdamping tegengaat, zoodat de temperatuur en dus het rendement hooger kunnen zijn (halfwatt-lamp).

Hieronder volgt de temperatuur en het rendement van eenige gloeilampsoorten:

Lamp	Draad-temp. in graden C	Rendement in lumen/watt
Kooldraadlamp	1850	2,7
Nernststift	2130	5,3
Osmiumlamp	2000	6,0
Tantaliumlamp	1970	5,7
Wolfraamlamp (vac.)	2150	10
Wolfraamlamp (met gas gevuld)	2400-3100	10-30

Lit.: J. W. Howell en H. Schröder, The hist. of the incandescent lamp (New York 1927); G. Holst, Electrische lichtbronnen (1920).

Fabricage van g. Behalve het gereedmaken van den wolfraamdraad (sinteren, hameren, trekken, spiraliseeren), omvat de fabricage de volgende bewerkingen: maken van het lampvoetje (kneep met pompstengel, insmeltdraden); aanbrengen van de oogjes voor de gloeispiraal; aanbrengen van de spiraal; insmelten van het voetje in den ballon; vacuum pompen, eventueel met gas vullen en afsmelten; aankitten van de huls („gipsen"); vastsoldeeren van de stroomtoevoerdraden; aanbrengen van fabrieksstempel en lichttechnische gegevens; verpakken. Deze bewerkingen worden thans grootendeels machinaal door weinig arbeiders in een zgn. volggroep uitgevoerd. Een volggroep produceert 1 000 tot 1 500 lampen per uur. De wereldproductie van gloeilampen bedraagt vermoedelijk ca. 1 500 millioen lampen per jaar.

Fabricage van gloeilampen. s = stroomtoevoerdraden; p = pompstengel; k = kneep; g = gloeispiraal; o = oogje.

Lit.: F. Knepper, Die Fabrikation und Berechnung der modernen Metalldrahtglühlampen (Leipzig [2]1926); N. L. Müller, Fabrikation und Eigenschaften der Metalldrahtlampen (Halle 1924). *W. de Groot.*

Gloeilichtbad, → Thermotherapie.

Gloeistroomweerstand, een vroeger in de radio-ontvangtoestellen veel toegepaste, veranderlijke, laag-ohmige weerstand, die geschakeld werd in de gloeidraadleiding van een radiolamp om den stroom door den gloeidraad beneden een bepaalde grens te houden.

Glogau, stad en vesting in het Pruisisch regeeringsdistrict Liegnitz, prov. Neder-Silezië (IX 576 G 3); ruim 27 000 inw., overwegend Prot. (ca. 27% Kath.); ligt aan beide zijden van de Oder, dicht bij de Poolsche grens; knooppunt van spoorwegen. Voornaamste bouwwerken: Kath. Gotische dom, herhaalde malen omgebouwd; slot uit 17e e.; vroegere Jezuïetenkerk, omgebouwd in Barokstijl (18e e.); een gymnasium, Reuterbron, enz. Industrie: suiker, cement, meubels, gieterijen, drukkerijen. Oderhaven. *Lips.*

Glommen, grootste rivier van Noorwegen, 600 km lang. Ze ontspringt ten N. van Röraas, doorstroomt het boschrijke Österdal tot Elverum, komt dan in het dichtbewoonde Solör en verlaat dit weer in een eng doorbraaksdal bij Kongsvinger. Van hieruit stroomde de rivier vroeger naar het Venermeer, nu gaat ze door het Oeyeren-meer naar het W., vormt tal van groote watervallen, o.a. de Mork-, Solberg- en Fossumfos en mondt dan bij Frederikstad. De waterkracht levert electrischen stroom aan Oslo en aan de houtindustrie langs de oevers. Langs de rivier wordt veel hout vervoerd. *fr. Stanislaus.*

Glons, → Glaaien.

Glooiingssteen wordt gebruikt voor het bedekken der glooiingen van dijken, ten einde deze tegen de afschurende werking van het water en den golfslag te beschermen. Men bezigt hiertoe puin, hoogovenslakken, Maassteen, Doorniksche steen of basalt.

Gloria in excelsis Deo (Lat., = Glorie zij God in den hooge), aanvangswoorden en naam van het loflied, ook groote → doxologie genoemd en (vgl. Lc. 2. 14) engelenzang (Hymnus angelicus), dat in den aanvang der Mis gezongen wordt. Het ontstond in het

Oosten, wellicht sinds de 2e eeuw; in de 4e-5e eeuw had het daar zijn blijvende plaats verworven in het Ochtendofficie (in de Mis werd het er nooit opgenomen, uitgezonderd zijn aanvangszin). Door St. Hilarius († 367) wellicht kwam het naar het Westen om ook daar in hetzelfde officie gezongen te worden. Spoedig kreeg het hier echter zijn plaats in de Mis (in het Oosten ingenomen door een ander loflied, in de Gallicaansche liturgieën door het Benedictus), eerst slechts met Kerstmis, sinds ca. 500 (wellicht eerder) ook op alle Zondagen en (Martelaars-) feesten. (De Ambrosiaansche en de Mozarabische liturgie namen het eerst in de 7e eeuw over.) Voorts bleef het tot de 11e eeuw min of meer voorbehouden aan den paus en de bisschoppen. De hedendaagsche tekst klimt op tot de 9e eeuw; in de M.E. werd hij vaak met afwisselende tusschenvoegsels (→ Tropen) opgesmukt. Reeds in de 12e eeuw was het gebruik den Gloria-zang te beperken tot feestelijke Missen. *Louwerse.*

L i t. : Eisenhofer, Handb. der Liturgik (II Freiburg).

Gloria laus (Lat., = Eer, lof . . .), aanvangswoorden en naam der hymne, welke gezongen wordt op → Palmzondag, wanneer de processie de kerk weder binnentreedt. Zij bestaat uit de eerste zes verzen van een groote hymne, door → Theodulphus van Orleans († 821) gedicht.

Gloriant, held van een der vier abele spelen uit het Hulthemsche handschrift: een abel spel ende een edel dinc van den hertoghe van Bruyswijc, hoe hi wert minnende des Roedelioens dochter van Abelant, Florentijn; hoe vrouw Venus zich op hem wreekte, omdat hij alle vrouwen verachtte, gelijk Florentijn alle mannen. In hun trotsche wilshouding zijn ze nu beiden gelijk. Nu mag de vrouw hem haar portret zenden, en geen brandstapel zelfs, waaruit G. haar ten slotte redt, kan beiden nog scheiden. Een spel (1142 vv.) van de sterke, alles overwinnende liefde. Personages en motieven komen uit de internationale romantische stof, reeds in den roman Boudewijn van Seborch verwerkt, waarin Esméré en G. kleinzoons zijn van den zwaanridder.

U i t g. : H. F. Moltzer, Mnl. dramat. poëzie (1875); P. Leendertz Jr., Mnl. dramat. poëzie (1907). — L i t. : Marie Ramondt, in Tschr. Ned. Taal en Letterk. (1922; afz. uitg. R. J. Spitz, 1920). *V. Mierlo.*

Gloria Patri (Lat., = Eer aan den Vader . . .), aanvangswoorden en naam voor een korte, tweeledige lofprijzing der H. Drieëenheid (zgn. kleine → doxologie), waarvan de kern opklimt tot de H. Schrift (O. en N.T.). De vorm der eerste helft (Eer aan den Vader en den Zoon en den H. Geest) werd sinds de 4e eeuw algemeen, andere vormen (als: Eer aan den Vader door den Zoon in den H. Geest; vgl. slotzin der liturg. gebeden) verdringend. Algemeen werd sindsdien ook de vorm der tweede helft (nu en altijd en in de eeuwen der eeuwen), totdat in het Westen, zeker sinds de 5e eeuw, de hedendaagsche in gebruik kwam (zooals het was in het begin en nu . . .). De Mozarabische liturgie handhaafde, sinds 623, haar eigen: Gloria et honor (Heerlijkheid en eer, den Vader en den Zoon en den H. Geest in de eeuwen der eeuwen). Buiten de Doodenliturgie en die der laatste drie dagen der Goede Week (tot aan de Vesper van Zaterdag), wordt de Gloria gebruikt: vooral, sinds 4e eeuw, tot afsluiting der psalmen (beperkt in den Passietijd) en der → cantica (uitz. de → Benedicite, met eigen doxologie), soms ook afzonderlijk; voorts, sinds de 5e-9e eeuw, in het Westen, haar eerste helft alleen, tot afsluiting van → responsoriën (uitz. de Passietijd).

L i t. : Eisenhofer, Handb. der Liturgik (I Freiburg). *Louwerse.*

Gloria tibi Domine (Lat., = Eer zij U, o Heer), uitroep, waarmede de geloovigen antwoorden op de aankondiging door den diaken (of priester) van het Evangelie, dat hij zingen (lezen) gaat (Initium Sancti Evangelii, e.d.); van Gallicaanschen oorsprong (7e-9e eeuw).

Gloriazijde, ketting uit grège (ruwe zijde), inslag uit katoen. Dient als voeringstof. Soms ook met inslag van wol en dan in linnenbinding geweven voor paraplui-overtrek.

Glorie, 1° (m e t e o r o l o g i e) het kransverschijnsel (→ Krans) om het tegenpunt van de zon of van de maan, inzonderheid om de schaduw van het hoofd des waarnemers of van de mand van een luchtballon op een mist- of wolkenlaag. → Brockenspook. De g. is soms door een mistboog omgeven. *V. d. Broeck.*

2° Eeuwige glorie is de heerlijkheid van de zalige geesten in den hemel, die de glorie genieten zich in Gods onmiddellijke tegenwoordigheid te bevinden door de zalige → aanschouwing, en als overwinnaars het Lam volgen (Apoc. 14. 4).

3° Glorie van God. Niet uit verlangen naar iets dat door God wordt gemist, maar alleen uit de zucht om iets van Zijn goedheid aan anderen mee te deelen, wil God het bestaan van de dingen buiten Hem. Hij wil ze als afstraling van Zijn eigen volmaaktheid. Dit wordt uitgedrukt in de stelling: God heeft de wereld gewild en geschapen tot Zijn eigen glorie (Concilie van het Vaticaan, Denz. 1805). Dit doel van den Schepper is ook het doel der schepselen. In zoover ze in hun zijn en doen iets van Gods volmaaktheid uitdrukken, geven ze glorie aan God. De redelijke schepselen bereiken dit op bijzondere wijze door God te kennen en te beminnen. Aldus glorie gevend aan God, bereiken ze tegelijk hun eigen geluk. → God; Schepping. *Kreling.*

Glorielicht, het licht, waardoor het verstand versterkt wordt tot het zien van God in het → eeuwig leven. De mensch heeft deze bovennatuurlijke gave noodig, omdat de natuurlijke kracht van het verstand niet toereikend is om deze daad te stellen, welke aan God alleen eigen is en waardoor de mensch eenigszins aan God gelijk wordt.

L i t. : E. Krebs, Dogma und Leben (II Paderborn 1925, 597 vlg.); Conc. Viennense 1311-'12, in : Denzinger, Enchiridion (475). *L. Cornelissen.*

Gloriette (Fr.), tuinhuisje, vooral in de vorstelijke parken der 18e eeuw. Bekend is de g. in Schönbrunn bij Weenen.

Glorieux, 1° A l f o n s, bisschop-missionaris; * 1844 te Dottenijs, † 1915 te Boise-city (V.S.). Naar Portland (V.S.) in Oct. 1867; in 1884 tot apost. vicaris van Idaho benoemd, werd hij in 1885 titulair-bisschop van Apollonia gewijd. In 1893 wordt het vicariaat tot bisdom van Boise verheven en G. is er de eerste bisschop. Door zijn rustelooze bedrijvigheid vertiendubbelde hij bijna het getal Katholieken. *Allossery.*

L i t. : P. Allossery, Onze W. Vl. zendelingen (I 1924).

2° M o d e s t u s S t e p h a n u s, Belg. priester en kloosterstichter; * 1802 te St. Denijs, † 1872 te Smetlede. Onderpastoor te Ronse in 1825, sticht hij in 1830 de congreg. van de Broeders van Goede Werken, in 1888, bij verplaatsing van het Moederhuis, genaamd → Broeders van O. L. Vrouw van Lourdes; wat later de congreg. der Zusters van Barmhartigheid. In 1842 wordt hij pastoor te Ronse en later o.m. te Smetlede.

Lit.: Korte Levensschets v. d. Zeer Eerw. Heer M. S. Glorieux (Oostacker 1897). *Allossery.*

Gloriool, → Aureool; Nimbus.

Gloriosa is het mooiste bloemplantengeslacht van de fam. der lelieachtigen in tropisch Afrika en Azië. Vooral de klimplanten G. superba en G. virescens vertoonen aan $1^1/_2$ m lange stengels prachtige, geknikte, lakroode bloemen.

Glose op den Pater Noster, → Appelman (2°).

Glossaire latin-flamand, naar een Brugsch hs. uit de jaren 1330, door L. Gilliodts Van Severen in 1881, en in alphabetische orde in 1928 door J. Jacobs uitgegeven, is een Middelwestvlaamsch woordenlijstje ten gebruike van klerken; gaat terug op een prototype uit de 13e of de 12e eeuw, en draagt enkele sporen van het werk van vreemde copiïsten. *Jacobs.*

Lit.: Versl. en Meded. der Kon. Vl. Acad. (1928).

Glossarium, verzameling van → glossen; woordenboek, waarin verouderde en onduidelijk geworden woorden en uitdrukkingen worden verklaard. De oudste Gr. en Rom. g. zijn van Herodianus (tijd van Nero); uit lateren tijd zijn o.a. bekend de g. van Hesychius (4e eeuw), Suidas (11e e.), Zonaras (12e e.), Spielmann (17e e.), Du Cange (17e e.). Löwe en Götz publiceerden het Corpus Glossariorum Latinorum (7 dln. 1888-1901). *Zr. Agnes.*

Het **Glossarium Bernense** is een 1889 door Buitenrust Hettema uitgegeven handschrift uit de 14e eeuw, berustende te Bern, een verzameling, die naast Limburgsche woorden ook Middelvlaamsche termen bevat, en evenals het Gemmula Vocabulorum en het Glossarium Trevirens op gemeenschappelijke bronnen teruggaat. *Jacobs.*

Glossatoren, schrijvers van korte verklaringen (glossae) op Rom.-rechtelijke teksten. De School van Bologna (school der glossatoren), die ca. 1100 haar grootsten bloei bereikte, bewerkte een algeheele herleving in de wetensch. beoefening van het Rom. recht. Belangrijkste figuren: → Irnerius, Azo, → Accursius, benevens de vier „doctores" (Bulgarus, Martinus, Iacobus, Hugo). De verdienste der g. bestaat vooral hierin, dat ze de oorspr. teksten grondig bestudeerden en interpreteerden, ook in onderlingen samenhang. Behalve glossae schreven de g. samenvattende verhandelingen over bepaalde controversen, over bepaalde titels uit de Digesten en over bepaalde onderdeelen van het recht. De titels dezer verhandelingen luiden in den regel: summae, distinctiones, quaestiones. → Postglossatoren.

Ook het canoniek recht heeft zijn g. gehad, nl. de → decretisten en → decretalisten.

Lit.: H. Fitting, Die Anfänge der Rechtsschule zu Bologna (1888); Seckel, Distinctiones glossatorum (Festschr. d. Berliner Juristenfak. für v. Martitz, 1911); L. Chiapelli, Lo studio Bolognese nelle sue origine e nei suoi rapporti colla scienza pre-irneriana (1888); Drucker, Beteekenis der school van Bologna (in Rechtsgel. Mag., 8.155). *Hermesdorf.*

Glosse (Gr. gloossa) beteekent tong, taal; ook gebruikt voor moeilijk, dialectisch woord, dat een verklaring vereischt; vandaar verklaring, aanmerking. G. werden in den rand (marginale g.), of tusschen de regels (interlineair) geschreven ter opheldering van duistere woorden. Talrijke hss. uit de M.E. bevatten naast of onder den Lat. tekst g. in de moedertaal (Oud-Eng., Oudhoogduitsch enz.) van den lezer. Reeds toen zijn ook verzamelingen van g. opgemaakt, vooral voor het aanleeren van het Latijn. Vooral de rechtsboeken, zoowel die van het Rom. als van het canoniek recht, zijn uitvoerig van glossen voorzien door de zgn. → glossatoren. Dit zijn de oudste woordenboeken. De philologie heeft dikwijls veel nut gehaald uit de studie van glossen.

Lit.: F. Buitenrust Hettema, Oude g. en hun beteek. (Gent 1914). *Mansion/Zr. Agnes.*

Glossina, → Tsetsevlieg.

Glossodynamometer, instrument, geconstrueerd door Féré, om de spierkracht van de tong te meten en te oefenen. Een knop, veerend in een huls aangebracht, kan door de werking der spieren in de huls worden gedrukt. Een verdeelde schaal geeft aan, hoever de spieren in staat zijn de veerkracht te overwinnen. *v. Amelsvoort.*

Glossolalie (< Gr. gloossa = taal, lalein = spreken), gave der talen, een bijz. → charisma in de Kerk. Door Christus was voorspeld, dat de Apostelen nieuwe talen zouden spreken (Mc.16.18). De eerste vermelding van een taalwonder vindt men in Act. 2.4 bij het Pinksterfeest. Verscheidene groepen van menschen uit vreemde landen zijn tegenwoordig en elke groep hoort in eigen taal de Apostelen Gods lof verkondigen. Andere taalwonderen worden vermeld Act. 10.46; 19.6 enz. Ook in de brieven van Paulus wordt het bestaan vermeld van een charisma als de gave der talen, in het bijz. 1 Cor.14.2 vlg. Het eigenaardige is, dat hier de pneumaticus een taal spreekt, die de menschen niet verstaan. De vraag is of dit charisma hetzelfde is als dat van het Pinksterfeest. De meeningen zijn hierover verdeeld. Het schijnt wel zeker, dat in beide gevallen de gave niet bedoeld was als een hulpmiddel voor de prediking onder vreemde volkeren. → Mystiek. *C. Smits.*

Glossopteris, → Pteridospermae.

Glossostemon Bruguieri uit Azië behoort tot de plantenfam. der Sterculiaceae. Deze rijk rose bloeiende struik levert door de 1 m lange wortelknollen het echte Revalenta arabica, een licht verteerbare meelsoort voor zieken en ouden van dagen, dat in Kairo als Moghat en in Arabië als Arabgossi op de markt verhandeld wordt. *Bouman.*

Glottis, → Strottenhoofd.

Glottisslag is een der manieren, waarop de stemlippen in trilling komen. De stemlippen worden daartoe dicht bij elkaar gebracht, zoodat de geheele stemspleet hermetisch gesloten is. Dan wordt er uitgeademd. De luchtdruk overwint de afsluiting, zoodat de stemlippen plotseling van elkaar klappen en dan stem geven. Aan de eigenlijke trilling der stemlippen gaat dus een licht ontploffingsgeluid vooraf. Onvoorzichtig of ruw toegepast, is de g. een der aanleidingen tot het ontstaan der beroepskeelziekte. *v. Amelsvoort.*

Glottogonie. Hieronder wordt die speciale tak van de alg. taalwetenschap verstaan, waarbij men door een zoo breed mogelijke vergelijking van talen en talengroepen uit vsch. werelddeelen, een inzicht tracht te verkrijgen in het ontstaan van de grammaticale categorieën in het algemeen. In een iets wijderen zin spreekt men ook wel van glottologie. *Wils.*

Lit.: A. Trombetti, Elementi di g. (Bologna 1923).

Glotz, Gustave, Duitsch historicus,; * 1862 te Hagenau (Elzas); sinds 1897 verbonden aan de Sorbonne te Parijs (sinds 1907 als prof.). G. bestudeerde speciaal de Grieksche geschiedenis.

Werken: Histoire grecque; La Cité grecque; uitg. van de Revue des Etudes grecques (1907-'28); Histoire générale (sinds 1925, waarin de Hist. grecque zijn persoonlijk aandeel is).

GLASSCHILDERKUNST II

1

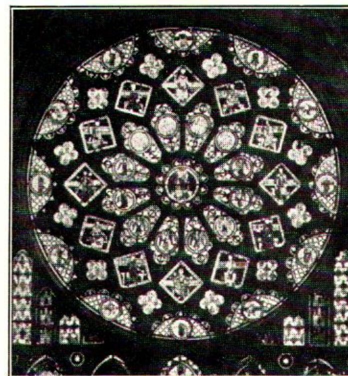

2

3

4

7

5

6

8

1. Maria. Châlons-sur-Marne (12e eeuw). 2. David. Augsburg (11e eeuw). 3. Joannes. Poitiers (ca. 1200). 4. God schept de vogels. Marburg (13e eeuw). 5. Roosvenster. Chartres (13e eeuw). 6 en 7. Maria. Bourges (13e eeuw). 8. Andreas. Poitiers (14e eeuw).

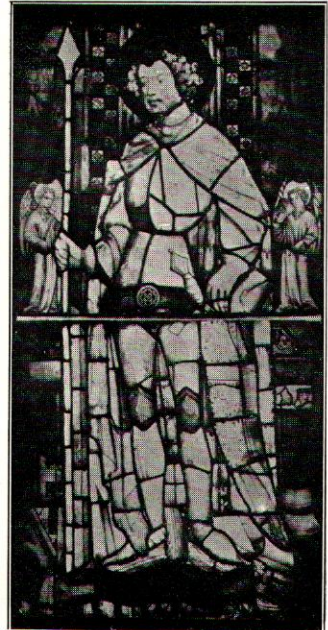
GLASSCHILDERKUNST III

H. Familie. Châlons-sur-Marne (15e eeuw).

Afneming van het kruis. Rouen (15e eeuw).

St. Gereon. Altenberg (14e eeuw).

Joannes en Matthaeus. Keulen (16e eeuw).

Aanbidding der Koningen. Ontw. J. Thorn-Prikker.

Gloucester, 1° graafschap in Z.W. Engeland. Opp. 3 260 km²; ca. 780 000 inw. In het O. de kalkheuvels der Cotswold Hills, in het midden de vruchtbare vlakte van de beneden-Severn met veeteelt, in het W. het kolenrijke Forest of Dean. Hoofdstad Gloucester; grootste stad Bristol.

2° Hoofdstad van het gelijknamige graafschap aan de Severn; ca. 53 000 inw. Beroemde Gotische kathedraal. Kolen en ijzerhandel, spoorwegwerkplaatsen. Hertog van G. is de titel van den derden zoon van den Eng. koning. *G. de Vries.*

3° Stad in Massachusetts (Ver. St. van Amerika, 42° 39′ N., 70° 38′ W.). Ca. 24 500 inw. Groote zoutvisscherij-haven. Vischconcerven, vischverpakking en industrie van bijproducten. Eerste nederzetting in 1623.

Gloucester, Humphrey, → Jacoba (van Beieren).

Glover, Richard, Eng. dichter; * 1712, † 1785. Schreef in 1737 een episch gedicht, Leonidas, tot lof van de vrijheid, met toespelingen op de politiek van zijn tijd; het beleefde, dank zij het patronaat van den prins van Wales, verscheidene herdrukken. Andere gedichten: London (1739); Hosier's Ghost (1739), typische bloedelooze exponenten van zijn inspiratieloozen tijd, waarin het gladde verzenmaken een doel in zich zelf was. *F. Visser.*

Gloversville, stad in New York (Ver. St. van Amerika, 43° 4′ N., 74° 21′ W.) aan den voet van het Adirondackgebergte. Ca. 23 500 inw. Leder- en handschoenenindustrie.

Glovertoren, → Loodenkamerproces.

Glowacki, Alex., → Prus (Boleslaw).

Gloxinia, → Sinningia speciosa.

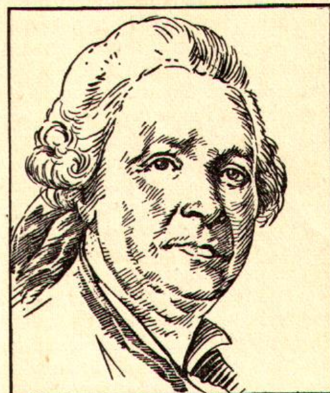
Glozel, een dorpje in het dept. Allier, ten Z.O. van Vichy (Midden-Fr.), is sinds 1924 befaamd geworden wegens de vondst van zgn. praehistorische voorwerpen, als scherven van ruwe kleiaarde, geslepen bijlen, leemen tafeltjes met raadselachtige inscripties, gegraveerde kiezelsteenen, bewerkte beenderen, terracottabeeldje, enz., die door opgravingen, gedaan door A. Morlet, te voorschijn gekomen waren in een stuk bouwland, behoorend aan E. Fradin.

Verschillende deskundigen verklaarden deze documenten voor echt en zagen in het bewust depot een cultuurlaag uit den overgangstijd van het Palaeolithicum naar het Neolithicum, met de laatste sprankels van de kunst der rendierjagers en het verschijnen van het eerste schrift. De zonderlinge vondstomstandigheden en het heterogeen karakter van het ensemble der voorwerpen maakten op andere geleerden, als Vayson en den Oriëntalist Dussaud, een ongunstigen indruk. Ze meenden hier met een opzienbarende mystificatie te doen te hebben. Ten slotte werd een internationale commissie van onderzoek door de Fransche regeering benoemd (1927), die na zelfstandige nieuwe opgravingen ter plaatse en een nauwkeurige analyse der voorwerpen, eensgezind verklaarde, dat, met uitzondering van enkele, de documenten valsch zijn en niet in hun oorspronkelijke ligpositie werden gevonden, maar kort geleden in den grond waren geborgen. Desniettegenstaande zijn er nog, die gelooven aan een nieuwe Glozéliencultuur. *R. De Maeyer.*

Lit.: Revue Anthropol. [1927, 389 vlg. (verslag der Intern. Comm.); 1928, 23 vlg. (verslag v. Champion)].

Gluciden, → Koolhydraten.

Gluck, Christoph Willibald, operacomponist, * 1714 te Erasbach, † 1787 te Weenen. Van afkomst Bohemer; ontving veelzijdig muziekonderricht; studeerde compositie bij Sammartini te Milaan. Hij schreef echte Ital. opera's, die hem beroemd maakten; meestal tekst van Metastasio. Onderging te Londen den invloed van Händel, te Parijs dien van Rameau. Zijn stijl veranderde geheel en hij legde zich toe op de opera als muziekdrama, geholpen door den tekstdichter Calsabigi te Weenen en later Le Blanc du Roullet te Parijs. In Parijs ontstond de strijd der Gluckisten en Piccinisten (Ital. opera), waarbij G. zegevierde.

Chr. W. Gluck.

Werken: van zijn talrijke opera's zijn de voornaamste: Artaserse, Orpheus, Alceste, Paride ed Elena, Iphigénie en Aulide, Iphigénie en Tauride, Armide. Weinig andere werken (symphonieën en triosonates). — Lit.: Wotquenne, Chr. W. G. (1904); Tiersot, G. (1910); L. de la Laurencie, Orphée de G. (1914). *Piscaer.*

Glückstadt, stad in de Pruis. prov. Sleeswijk-Holstein, ca. 7 000 inw., meest Prot. Papierfabriek; visscherij. G. werd in 1616 door Christiaan IV van Denemarken gesticht.

Glucoproteïnen, → Eiwitten.

Glucose (ook: dextrose of druivensuiker), een der 16 mogelijke aldohexosen, $C_6H_{12}O_6$, witte zoete kristallen, smeltpunt 146° C, die ontstaan bij hydrolyse van rietsuiker e.a. suikers en bereid worden door zetmeel, te koken met verdund zuur (in Ned. meest oxaalzuur) en te neutraliseeren met natrium- of calciumcarbonaat, waardoor, in convertors met stoom van 3 at (134° C) in 40-45 min. volledige hydrolyse verkregen wordt. De geklaarde opl. wordt tot stroop ingedampt en tot kristallisatie gebracht. In den handel komen technisch zuivere zetmeelsuiker, die ong. 90% g. naast dextrine bevat, en zuivere zetmeelsuiker met een geh. van 99,5% glucose. G. komt in tal van planten voor; het maakt verder een bestanddeel van het bloed uit, bij gezonden ong. 0,1%, bij diabetici tot ca. 0,2%, dan wordt het met de urine uitgescheiden (→ Glucosurie) en is daarin door zijn vermogen om te vergisten en alkalische koperoplossing (Fehling e.d.) te reduceeren te bepalen. G.-opl. worden in de geneesk. gebruikt als druppelclysma en als onderhuidsche en intraveneuze injectie, o.a. bij sepsis en hartzwakten.

Lit.: Comm. Ned. Pharm. Ed. V (III). *Hillen.*

Glucosestroop, → Zetmeelstroop.

Glucosiden of heteroxiden zijn natuurlijke plantaardige producten, die uit verschillende suikersoorten, vooral glucose, verbonden met vele andere producten, zijn opgebouwd. Door splitsing onder opname van water of door fermenten worden ze in de verschillende bestanddeelen ontleed. Het is ook gelukt glucosid-achtige verbindingen synthetisch te bereiden. Vele g. worden nog steeds in de geneeskunde toegepast. In de techniek gebruikte men vroeger vele g. als kleur-

stof, o.a. indigo, indisch geel enz.; tegenw. is alleen → tannine voor de leerlooierij van belang. *Hoogeveen.*

Glucosurie, aanwezigheid van glucose in de urine. Glucose is de suiker, die normaal in het bloed voorkomt. Zij wordt uit het voedsel gevormd en is zelf een belangrijke voedingsstof voor de weefsels. In normale omstandigheden komt in de urine geen glucose voor. Tijdens sommige ziekten echter wordt wel glucose in de urine gevonden. Vooral is dit het geval bij de suikerziekte, waarbij veel meer glucose in het bloed wordt aangetroffen dan in normale verhoudingen. Stijgt dit bloedsuikergehalte boven een bepaalde waarde, dan scheiden de nieren een deel van deze suiker uit en kan deze in de urine worden aangetoond. Ook bij menschen, die niet aan suikerziekte lijden, wordt niet zelden glucose in de urine aangetroffen. Om in deze gevallen na te gaan of al dan niet een suikerziekte bestaat, wordt onderzocht, hoe groot de glucosehoeveelheid in het bloed is. Niet zelden blijkt dan, dat glucose door de nieren wordt uitgescheiden, ofschoon het bloedsuikergehalte normaal is: zgn. renale g., op zichzelf geen ziekelijke afwijking.

Glucose wordt in de urine aangetoond met de proeven van Fehling of Nijlander. Bij de aanwezigheid van suiker treedt na koken kleursverandering op. Deze proeven stellen alleen vast, dat een reduceerende stof in de urine aanwezig is, zoodat in vele gevallen met behulp van andere proeven (polarimetrisch, gistproef, event. andere chemische proeven) moet worden vastgesteld of de gevonden stof inderdaad glucose is. *v. Balen.*

Glui, bijzonder gezuiverd rogge- of tarwestroo, ontdaan van korte en kromme stukken en met stroo-band tot bossen gebonden. Gebruikt voor rijswerk.

Gluma, → Kafje.

Gluta, een Maleische boom, met rood, sterk invretend sap, behoort tot de A n a c a r d i a c e a e. Vooral G. renghas, met prachtig rood hout, wordt ongaarne gekapt, daar zelfs de rook van het brandend hout oogontsteking veroorzaakt. Ook de bloemen en de steenvruchten zijn vergiftig. Het zitten op oude stoelen van renghashout veroorzaakt vaak nog huiduitslag. Het sap is uitstekend voor vernissen. *Bouman.*

Glutelinen, → Eiwitten.

Gluten of k l e e f s t o f noemt men de uit gezwollen meeleiwitstoffen bestaande, rubberachtige massa, die uit een deeg van tarwebloem of water door kneden in een waterstroom wordt verkregen, waardoor het zetmeel wordt weggespoeld. De hoeveelheid en de eigenschappen van het gluten zijn voor den → bakaard van de bloem zeer belangrijk. *G. v. d. Lee.*

Glutenbrood of a l e u r o n a a t b r o o d is brood met laag zetmeelgehalte, voor lijders aan suikerziekte.

Glutenmeel of a l e u r o n a a t, meel, dat voor de bereiding van → glutenbrood wordt gebruikt. G. is bijv. een mengsel van gemalen, gedroogde gluten en tarwemeel of -bloem of sojameel.

Glutine, grondsubstantie (lijm) der fibrillen van het vezelig bindweefsel, waaruit het door koken kan worden gewonnen.

Glutol, product uit formaldehyde en gelatine, dat als wondpoeder dienst doet.

Gluton, een van zemelen bevrijde, uit tarwe verkregen, sterk kleefstofhoudende zetmeelsoort, welke als plakmiddel wordt gebruikt. Onder dezen naam komen echter ook praeparaten uit aardappelmeel en dextrine in den handel.

Glijbaanluchting, systeem om de luchtramen van een plantenserre te openen en te sluiten door een onder langs de luchtramen loopende ijzeren buis of stang in de lengterichting te verschuiven. Door een scharnierend stelsel wordt de heen en weer gaande beweging veranderd in een op en neer gaande, welke het luchtraam zich doet openen of sluiten. *Rietsema.*

Glijboot, klein motorvaartuig met vlakken bodem. Deze bodem bestaat uit meerdere, naar achteren afhellende vlakken. Bij eenige snelheid wordt, door den waterdruk op deze vlakken, het vaartuig opgelicht, zoodat het bij grootere snelheid zoo goed als over het water heen glijdt. Hierdoor wordt de weerstand tot een minimum teruggebracht en zijn in enkele gevallen snelheden van meer dan 60 km per uur bereikt. De g. heeft alleen als sportvaartuig eenige beteekenis. *Bijvoet.*

Glycera, een beroemde hetairè (Gr., = gezellin) uit de Grieksche Oudheid. Eerst vriendin van een hooger officier van Alexander den Grooten, nl. Herpalus, die haar in Syrië een standbeeld had opgericht, leefde zij later te Athene met den dichter Menander.

Glyceria, → Vlotgras.

Glyceride, ester van glycerine en vetzuur. Onderscheiden worden enkelvoudige g., die slechts één vetzuur bevatten, bijv. tristearine, en gemengde g., die twee of drie vetzuren bevatten, bijv. mono-oleodistearine of oleopalmitostearine. → Oliën en vetten.

Glycerine of g l y c e r o l, kleurlooze dik vloeibare, zoet smakende (Gr. glykeros = zoet) vloeistof, die in den meest zuiveren vorm bij 20° vast wordt en bij 290° kookt. Ze brandt, indien aangestoken, bij 150° en is in iedere verhouding met water en alcohol mengbaar, maar onoplosbaar in aether, benzine, benzol en petroleumaether. Zelf is het een uitstekend oplosmiddel (zie onder) en wordt daarom veel toegepast bij de bereiding van pharmaceutische en cosmetische praeparaten. Aan den anderen kant is ze door deze eigenschap zeer moeilijk geheel zuiver te krijgen. Ofschoon het in 1779 door Scheele ontdekte g. (propaantriol, $CH_2OH.CHOH.CH_2OH$) reeds in 1873 synthetisch werd gemaakt, gebruikt men voor de technische bereiding de reeds meer dan een eeuw oude methode van verzeeping van oliën en vetten. Grondstoffen zijn dan ook:

1° bij de zeepbereiding door verzeeping van de vetten met alkaliën en het daarop gevolgde inzouten verkregen onderloogen. Zij bevatten gemiddeld 5-8% glycerine.

2° Het in de kaarsenindustrie bij de splitsing van vetten verkregen „zoetwater”, dat tot 16% glycerine kan bevatten. Hiertoe behooren ook de zuurwateren, die bij de splitsing van vetten met geconcentreerd zwavelzuur ontstaan, wat tegenwoordig bijna niet meer gebeurt. Eindelijk het afvalwater van de Turksche rood-oliebereiding (minder geschikt).

3° Gedurende den vetnood in den Wereldoorlog gelukte het in Duitschland groote hoeveelheden g. langs biologischen weg uit suiker te verkrijgen. Door middel van bepaalde gistsoorten en door bijvoeging van voedingszouten en neutraal natriumsulfiet kon 20-25% van de suiker in g. omgezet worden. Deze protol- of fermentolmethode is echter nu weer verlaten.

Het doel van glycerinefabrieken is de glycerinewateren zooveel mogelijk te zuiveren, dan het water te verwijderen en de geconcentreerde oplossingen al naargelang van de bestemming in een min of meer chemisch zuiver technisch product om te zetten. Men kent ruwe g., naar de grondstof ook verzeepings- (saponificatie-), acidificatie- en onderloogglycerine genoemd, geraffi-

neerde of industrieele g., welke weer naar toenemende kleur genummerd wordt, en vervolgens dynamiet-, pharmaceutische en gedistilleerde g.

Groote hoeveelheden g. dienen voor de bereiding van → nitroglycerine, synthetische vetten en wassoorten, kunstharsen, drukinkten, copieerinkten enz. In Amerika wordt het in plaats van alcohol verwerkt in vruchtenessences, ijs en bonbons. Ook de textiel-, zeep-, hout-, lak- en tabakindustrie gebruiken belangrijke hoeveelheden. Enkele met veel reclame aangeprezen antivriesmiddelen blijken nagenoeg geheel uit g. te bestaan.

L i t. (bestemd voor personen uit de praktijk): von Schlenker, Das Glycerin (Stuttgart, Wissensch. Verlaggesellsch., 1932). *Hoogeveen.*

In de g e n e e s k. wordt de chemisch zuivere g., die ong. 12% water bevat (s.g. 1,230) veelvuldig gebruikt: inwendig o.a. bij nier- en galsteenkoliek; als o p l o s m i d d e l voor vsch. geneesmiddelen, o.a. borax en carbol; als p u r g e e r m i d d e l meest in den vorm van „g.-spuitjes" (ca. 15 g glycerine lauwwarm in den endeldarm) of glycerine-zetkaarsjes; als z a l f : glycerinezalf, mengsel van g. en zetmeel: g.-honiggelei, mengsel van g. en gelatine, ter bereiding van g. met tragacanth, een vast mengsel van g. en tragacanth, dat als pillenconstituens gebruikt wordt. *Hillen*

Glycerinehars, → Glyptalen.

Glycerinenitraat, → Nitroglycerine.

Glycerinezeep, doorzichtige, glasachtige soort toiletzeep. De doorzichtigheid wordt verkregen door naast talk, kokosolie en ricinusolie ook alcohol, glycerine en suiker toe te voegen.

Glycerol, → Glycerine.

Glycerophosphaten, zouten van glycerophosphorzuren, die van het optisch actieve α-glycerophosphorzuur CH_2OH. CH OH. CH_2 OH_3 PO_3 worden verkregen door ontleding van lecithinen, die van het symmetrische β-glycerophosphorzuur CH_2 OH. CHO H_2 PO_3. CH_2 OH door verestering van glycerine. G. worden in de geneesk. gebruikt ten einde bij neurasthenie en andere zwaktetoestanden den phosphorvoorraad van het zenuwstelsel te vermeerderen; zij vormen een bestanddeel van vsch. als krachtvoedsel aanbevolen specialité's, o.a. van sanatogen.

L i t.: Comm. Ned. Pharm. Ed. V (III). *Hillen.*

Glycine, 1° (p l a n t k.) → Sojaboon.

2° (S c h e i k.) → Glycocoll.

Glycin-ontwikkelaar, → Ontwikkelaar.

Glycocoll of g l y c i n e, lijmzoet, lijmsuiker, aminomethaancarbonzuur of amino-azijnzuur, NH_2CH_2COOH, is een bestanddeel van dierlijk lijm, waaruit het door koken met verdund zwavelzuur verkregen kan worden. Behalve langs synthetischen weg wordt het ook bereid uit hippuurzuur, een stof, die in paardenurine voorkomt. Het smelt bij 232° en is in water goed oplosbaar. Wordt als ontwikkelaar in de photographie gebruikt. *Hoogeveen.*

Glycolen of a l k a a n d i o l e n, tweewaardige alcoholen; meestal dikke, kleurlooze vloeistoffen met een zoeten smaak. De voorn. vertegenwoordiger uit deze groep is het g l y c o l of aethyleen-glycol, $CH_2OH.CH_2OH$. Het wordt uit aethyleenchloride gemaakt en dient in vele gevallen als vervangmiddel van → glycerine bij de bereiding van cosmetische en medicinale praeparaten. De salpeterzure-ester wordt evenals → nitroglycerine voor springstoffen gebruikt. Een 100%-ige synthetische g. wordt door de I.G. Farbenindustrie onder den naam glysantine als antivriesmiddel voor autokoelers in den handel gebracht. *Hoogeveen.*

Glyconéus, naar den vinder, een zekeren Glycon, aldus genoemd, is in de Klassieke metriek een versregel van het schema –́ ⏑ | –́ ⏑ ⏑ | –́ ⏑ | ⏑́. Horatius wendde den g. aan in een der soorten van → Asclepiadeïsche strophen als vierden en laatsten regel.

Glycyrrhizine, glycerinezuur, $C_{44}H_{64}O_{19}$, een meer basisch carbonzuur, dat o.a. voorkomt in → zoethout. Het kaliumzout van g. is 20 000 maal zoo zoet als suiker.

Glycyrrhyza, → Zoethout.

Glijdend rijm, eindrijm, waarbij de versregel eindigt op de rijmende silbe, gevolgd door twee onbetoonde silben, bijv. kinderen - hinderen.

Glijder, → Fricatief; Glide.

Glijdingscoëfficiënt. Wanneer een vloeistof langs een vasten wand vloeit, ontstaat er tusschen beide de zgn. uitwendige wrijving, waarvan de coëfficiënt β op analoge wijze als de coëfficiënt η der inwendige wrijving kan gevonden worden. Dan is de glijdingscoëfficiënt λ van een vloeistof ten opzichte van een vasten wand gelijk aan: $\lambda = \eta / \beta$.

Voor de meeste vloeistoffen is $\lambda = 0$, omdat $\beta = \infty$. Bij gassen echter is de uitwendige wrijving eindig, en geldt de formule: λ = k. l., waar l de vrije weglengte der moleculen is. Daar l omgekeerd evenredig is met den druk p, volgt daaruit dat β = K. p. De opstelling der moleculairluchtpomp volgens Gaede berust op de vermindering van de uitwendige wrijving met den druk, die uit deze formule af te leiden is. *De Block.*

L i t.: Winkelmann, Handbuch der Physik (I, 2).

Glijdingstweelingen, → Kristallen.

Glyn, E l i n o r, Amer. romanschrijfster; * te Toronto (Ontario); schreef ontspanningslectuur, die zelden boven de niet geheel ongevaarlijke en onwaarschijnlijke sfeer van dat soort werk uitgaat.

V o o r n. w e r k e n: The Visits of Elizabeth (1900); Halcyone (1912); The Career of Katherine Bush (1917); Destruction (1919).

Glyoxaal of a e t h a a n d i a l (s c h e i k.) is het eenvoudigste aldehyd, opgebouwd uit twee aldehydgroepen CHO.CHO, en waarin alle reacties der → aldehyden zijn terug te vinden. Het kan door oxydatie met salpeterzuur uit alcohol verkregen worden. Door het opnemen van twee atomen zuurstof gaat de verbinding in oxaalzuur over, terwijl bij behandeling met kali het glucolzuur (methanolcarbonzuur) gevormd wordt. G. heeft alleen wetensch. beteekenis. *Hoogeveen.*

Glyptalen, kunstharsen uit glycerine en organische zuren, bijv. phtaalzuur $C_6H_4(COOH)_2$. Korte verhitting van de uitgangsstoffen geeft oplosbare condensatieproducten (lakken), langere verhitting onoplosbare, die tegen sterke verwarming bestand zijn en dienen om glimmerplaatjes te kitten. G. blijven steeds door kaliloog splitsbaar. *Tellegen.*

Glyptiek (< Gr. gluphein, gluptos = uitsnijden, graveeren, uitgesneden) is de kunst van het uitsnijden en graveeren van steenen. Bij Babylonische, Egypt., Gr. en Rom. volken reeds bekend.

G l y p t o g r a p h i e (< gluptos en graphein = schrijven), wetenschap, die de bestudeering en beschrijving van gesneden steenen tot voorwerp heeft.

G l y p t o t h e e k (< Gr. gluptos en tèkè = doos, kist, bewaarplaats), bewaarplaats, verzameling van gesneden steenen; in uitgebreiden zin van allerlei

beeldhouwwerken. G. te München, de Ny-Carlsberg-G. te Kopenhagen.

Lit.: T. Biehler, Gemmenkunde (Weenen 1860); E. Babelon, La gravure en pierres fines, camées et intailles (Parijs 1894); Graesse-Jaennicke, Führer für Sammler und Liebhaber von Gegenständen der Kleinkunst (Leipzig 1905, 24-36); L. Rosenthal, La gravure (Man. d'hist. de l'art; Parijs 1909, 429-440); A. Michel, Hist. de l'art (I, 272). *p. Gerlachus.*

Glyptodon, → Edentata.

Glysantine, → Glycolen.

Glijvlak (geologie) is het vlak, waarlangs bij puinafglijdingen en bergstortingen gesteentemassa's naar beneden glijden. → Aardafschuiving.

Glijvliegtuig, motorloos vliegtuig, dat, op bepaalde hoogte losgelaten, onder een betrekkelijk kleinen hoek naar beneden glijdt. De eerste vliegtuigen, die van Otto Lilienthal, de gebr. Wright, Chanute e.a., waarmede omstreeks het begin der 20e eeuw vliegproeven werden genomen, waren g. Tegenwoordig wordt het g. nog gebezigd in het beginstadium van het onderricht in het zweefvliegen. *Franquinet.*

Glijvlucht (luchtv.), vlucht van een vliegtuig met afgezette(n) motor(en).

Gmünd, 1° Schwäbisch-Gmünd, stad in Wurttemberg in het Remsdal aan de lijn Stuttgart-Nördlingen, met zijlijn naar Göppingen (IX 576 C 4). Ca. 21 000 inw., waarvan 2/3 Kath. Oude stad met talrijke vakwerkhuizen uit 15e en 16e e., met rijkversierde Rococohuizen uit 18e e. (raadhuis) en schilderachtige houten gebouwen (Kornhaus). De Gotische munsterkerk „zum h.Kreuz" is de grootste en mooiste hallenkerk van Wurttemberg. Belangrijk nijverheidscentrum: goud en zilverwaren, kunstnijverheid, ijzerindustrie.

2° G. in Karinthië, toeristenplaats, ook voor wintersport; het ligt bij de uitmonding van het Maltadal in het Lieserdal; ca. 1 350 inw. Eigenaardig ommuurd stadje, geschikt als uitgangspunt voor het maken van bergtochten. *Lips.*

3° (Tsjech.: Ceské Velenice) Stad aan de Boheemsch-Oostenr. grens; ca. 5 000 inw. Belangrijk station aan de samenkomst van de spoorlijn Praag-Tabor-Gmünd-Weenen en Karlsbad-Pilsen-Budweis-Gmünd-Weenen. Het hoofdstation behoort aan Tsjecho-Slowakije, de stad aan Oostenrijk. *G. de Vries.*

Gmunden, stad in Opper-Oostenrijk (47° 55′ N., 13° 44′ O.), aan het N. eind van het Traun-meer, 425 m boven zee, aan den Noordel. toegangsweg tot het Salzkammergut, een der belangrijkste zomerbadplaatsen van Oostenrijk. Ca. 8 000 inw. Ceramiek. Slot Cumberland.

Gnaphalium, → Droogbloem.

Gnapheus, Guilielmus, of Willem de Volder, Ned. Humanist; * 1493 te Den Haag, † 1568 te Norden. Sedert 1520 rector der Lat. school te Den Haag, was hij de Reformatorische gevoelens der Sacramentariërs toegedaan; hij stond o.a. in relatie met Jan de Bakker (Pistorius), wiens proces en leven hij beschreef (Joannis Pistorii a Worden . . . vita, Straatsburg 1546). Ook zelf kwam hij meermalen met de inquisitie in aanraking, totdat hij ca. 1530 naar Duitschland uitweek. In 1536 werd hij rector te Elbing, 1543 hoogleeraar te Koningsbergen, doch onder verdenking van Anabaptisme door de Luthersche inquisitie ontslagen en geëxcommuniceerd (1547). Daarna stond hij te Embden in dienst van gravin Anna van Oost-Friesland. Verder schreef hij bijbelsch-Humanistische tooneelspelen en „Een troost en de spiegel der siecken" (1531).

Lit.: Lindeboom, Bijb. Humanisme in Ned. (152-159); Knappert, Het ontstaan en de vestiging v. h. Protestantisme in de Ned. (143-148). *J. de Jong.*

Gnauck-Kühne, Elisabeth, Duitsch schrijfster, die in haar geschriften het vrouwenvraagstuk bezag van physiologische, psychologische, ethische en cultuur-hist. zijde. * 1850, † 1927. Zij stichtte een Evangelisch-sociale vrouwengroep in Dec. 1894 te Berlijn. In 1900 werd zij in de Kath. Kerk opgenomen en werd medestichteres van den R.K. Vrouwenbond. *Haye.*

Gnauth, (Gustaaf) Adolf, architect, leeraar in kunstnijverheid en architectuurschilder; * 1840 te Stuttgart, † 1884 te Neurenberg, waar hij sedert 1877 directeur der Kunstnijverheidsschool was. Bouwde in Stuttgart en München in Ital. Renaissancetrant. Schreef art. over kunstnijverheid.

Gneis, een metamorph gesteente, met kwarts en vnl. alkali-veldspaten. De textuur is vrij dik gelaagd, afwisselend uit korrelige kwarts-veldspaatlagen en schisteuze mineralen als glimmers. Naast orthogneis, uit graniet e.d. ontstaan, kent men paragneis, uit veldspaathoudende zandsteen en andere sedimenten. Tallooze variëteiten naar de mineralogische samenstellingen: tweeglimmer-alkaliveldspaatgneis, granaatgneis, enz. Oogengneis heeft groote oogen van veldspaat, resten van groote veldspaten in het oorspronsgesteente. De term heeft als vele oude petrographische termen een nog al wisselende beteekenis. Vroeger hechtte men vnl. gewicht aan het gelaagde karakter. Alg. in groote metamorphe gesteentemassa's in de fundamenten der continenten, ook in jonger gemetamorphoseerde gebieden (Alpen); de opvatting, dat g. een deel van de eerste stollingskorst der aarde is, is dus niet te handhaven. Bij het ontstaan van g. moet men niet alleen aan dynamometamorphose denken, maar zeker ook aan intense contactmetamorphose (Sederholm). Zie → Metamorphe gesteenten. *Jong.*

Gneisenau, August, graaf Neithardt von, Pruis. veldmaarschalk; * 1760 te Schildau, † 1831 te Posen. Vooral bekend als chef van den staf van het Pruis. leger onder Blücher in de oorlogen van 1813, 1814 en 1815, gedurende welke hij het hoofdzakelijk was, die de plannen beraamde, waaraan Blücher zijn sanctie hechtte en die hij met de hem eigen onstuimigheid doorvoerde. *van Voorst tot Voorst.*

Gneist, Rudolf von, Duitsch rechtsgeleerde, * 1816 te Berlijn, † 1895 aldaar. Hij studeerde aan de univ. van zijn vaderstad, waar vooral het onderwijs van Von Savigny hem boeide. Na eenige rechterlijke functies werd hij in 1844 buitengewoon en in 1858 gewoon hoogleeraar te Berlijn, hetgeen hij tot zijn dood gebleven is. Ook was hij lid van den Rijksdag en van den Staatsraad. In 1888 werd hij door keizer Frederik III in den adelstand verheven. G. heeft zich bijz. verdienstelijk gemaakt door zijn studiën over het Eng. recht. Zijn eerste onderzoek betrof het Eng. strafprocesrecht met het oog op een hervorming der Duitsche wetgeving op dit punt. Later bestudeerde hij het geheele Eng. staats- en administratief recht. Zijn werken waren de beste, welke ooit over het Eng. publieke recht verschenen, en genoten ook in Engeland een groot aanzien. Ook oefenden zij invloed uit op de Duitsche wetgeving.

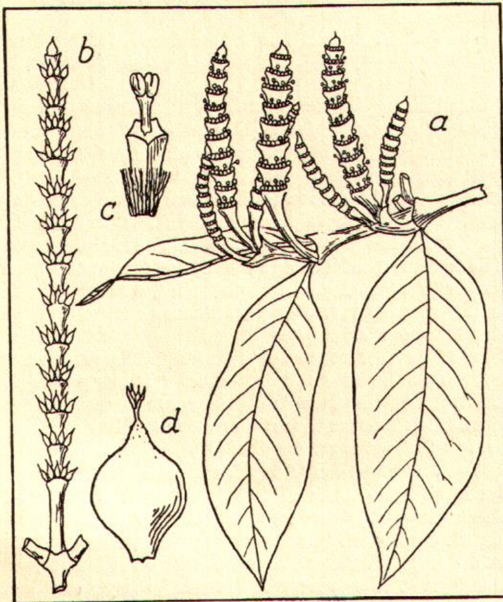
Werken o.m.: Das heutige engl. Verfassungs-

und Verwaltungsrecht; Die heutige engl. Kommunalverfassung oder das System des Selfgovernment in seiner heutigen Gestalt (1857-1871); Die Stadtverwaltung der City von London (1867); Budget und Gesetz nach dem konstitutionellen Staatsrecht Englands (1867). *v. d. Kamp.*

Gnesen, → Gniezno.

Gnesio-Lutheranen. Na Luther's dood ontstonden in het Lutheranisme vsch. richtingen, waarvan wel een der voornaamste was die der Philippisten, d.w.z. van de volgelingen van Philippus Melanchthon. Hiertegen stelden zich degenen, die beweerden Luther's leer onvervalscht te bewaren: dit zijn de zgn. Gnesio-Lutheranen.

Gnetum, een tropisch plantengeslacht van de familie der Gnetaceae; omvat 20 soorten, meerendeels slingergewassen. De belangrijkste is G. gnemon, een kleine Maleische boom, waarvan de vrucht en het blad voor den inboorling voedsel beteekenen. De gemalen vruchtkern is op alle markten verkrijgbaar. Van de slingerende soorten heeft G. edule eetbare vruchten. *Bouman.*

Gnetum gnemon. a = tak met mannelijke bloemstelsels; b = stuk van een vrouwelijk bloemstelsel; c = mannelijke bloem; d = vrouwelijke bloem.

Gniezno (Duitsch: Gnesen), Poolsche stad in de prov. Posen, bekend door paardenmarkt en rennen; ca. 30 000 inw. G. is de zetel van den aartsbisschop van G. en Posen; deze kerkelijke prov. telt ongeveer 2 millioen Kath. en 20 000 niet-Kath. De aartsbisschop is primaat van Polen. Seminaries bestaan te G. en te Posen. Het bisdom dateert van 1010; in de 15e e. kreeg de aartsbisschop den titel van vorst van Lowicz; in 1417 werd aartsbisschop Nicolaas primaat van Polen en Litauen en verkreeg in 1451 het recht de koningen te kronen. Sinds 1757 zijn de aartsbisschoppen van G. steeds kardinaal geweest. Na den dood van kardinaal Dalbor is sedert 1926 primaat kardinaal Augustus Hlond. *v. Son.*

Gnipho, Marcus Antonius, beroemd Lat. rhetor; * 114 v. Chr. in Gallië; maakte zijn studies in Alexandrië, ging vandaar naar Rome, werd de leermeester van Caesar en Cicero, schreef een boek over zuiver Latijn (de sermone Latino).

Gnjeditsj, Nicolaas Sergejewitsj, Russisch schrijver; * 1784, † 1833; stammend uit de Oekraine; vooral bekend wegens zijn vert. van Homerus' Ilias, waaraan hij 20 jaar werkte en die in 1829 verscheen.

Gnoe, → Antilopen.

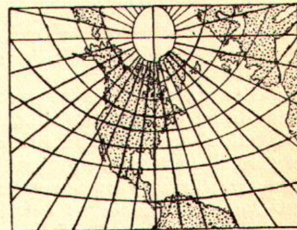
Gnomische aoristus (< Gr. gnoomoon = richtsnoer) noemt men in de grammatica der Indo-Germaansche talen dien aoristus, waar het tijdbegrip geheel op den achtergrond geraakt is. Ze dient om de feiten uit de ervaring uit te drukken. Vandaar dat deze a. veel gevonden wordt in alg. uitspraken, vooral ook in beschrijving van vaste gebruiken. Voorbeeld: pathoon de te nèpios egnoo: de dwaas leert eerst, als hij tot zijn schade ondervinding heeft opgedaan (Hesiodus). *v. Marrewijk.*

Gnomische poëzie, een soort van didactische poëzie, aaneenschakeling van korte rijmspreuken vol levenswijsheid.

Gnomon (Gr.), de eenvoudigste vorm van zonnewijzer. Een loodrechte staaf werpt haar schaduw op een horizontaal vlak. Uit de richting van de schaduw kan men het uur van den dag bepalen. Uit de lengte heeft men eenige ruwe aanwijzing over het jaargetijde. De g. is van de vroegste tijden af gebruikt bij Babyloniërs, Egyptenaren en Grieken. In Egypte werd de schaduw van pyramide of obelisk voor dit doel gebruikt. *P. Bruna.*

Gnomon, een in 1924 opgericht maandelijksch tschr. ter bestudeering van de Klass. Oudheid. Uitg. van Weidmann-Berlijn. Hoofdredacteur prof. Rich. Harder te Kiel.

Gnomonische projectie, ook wel centrale projectie, een kaartprojectie, waarbij de punten van een met de aarde gelijkvormigen bol op een plat vlak worden afgebeeld (dus een azimuthale projectie), door de verbindingslijnen van die punten met het middelpunt van den bol te verlengen tot zij het vlak snijden. De projecteerende lijnen van de punten van een grooten cirkel liggen dus alle in één vlak, dat het projectievlak volgens een rechte lijn snijdt. Dit is van belang, indien men een koers langs een grooten cirkel wenscht uit te zetten, d.i. den kortsten weg tusschen twee punten wil bepalen, vandaar dat de g. p. tegenw. veel gebruikt wordt in zee- en luchtvaart. Zij is echter noch conform, noch aequivalent. Het is daarom wenschelijk haar telkens te construeeren voor het punt, waar men haar noodig heeft, waarbij men gebruik kan maken van de gemakkelijker te teekenen → stereographische projectie. Bovendien bestaan er series kaarten in de g. p. van de vsch. oceanen. De g. p. wordt dus meestal aangewend in scheeve ligging. De vorm van meridianen en paralellen is meestal niet eenvoudig. De g. p. wordt ook in de kristallographie aangewend, vnl. bij het kristalmeten met den tweecirkelgoniometer vlg. Goldschmitt. *Jong.*

Gnomonische projectie.

Gnoothi seáuton (Gr., = ken uzelf), opschrift op den voorgevel van den Delphischen Apollotempel, dat aan een der zeven wijzen wordt toegeschreven, of aan Thales of aan Chilo. Als levenswijsheid behoort het tot de Socratische philosophie.

Gnosis (Gr. gnoosis = kennis) beteekent in het N. T. en vooral bij St. Paulus de ware kennis van de geloofswaarheden. Bij Clemens van Alexandrië en Origenes wordt de beteekenis eenigszins gewijzigd. De g. is voor hen de verdiepte, met de hulp der Gr. wijsbegeerte meer wetenschappelijk geformuleerde en gesystematiseerde geloofskennis. Al slaagden zij er niet altijd in de juiste formuleering van de geloofswaarheid te vinden of de juiste verhouding tusschen geloof en wijsbegeerte te omschrijven, toch bleef voor hen het geloof steeds het leidende beginsel. Zoo onderscheidde hun g. zich van de Hellenistisch-syncretistische systemen, wier g. het diepste, tevens uit zich zelf verlossing brengende inzicht in de geheimenissen van God en de wereld zou geven. → Gnosticisme; Hermetisme; Philo.

Lit.: → Gnosticisme. *Bellon.*

Gnosticisme en gnostieken. Gnosticisme is de samenvattende benaming voor de kettersche bewegingen uit de eerste eeuwen van het Christelijk tijdperk, die de verlossing en het heil beloofden door de kennis (Gr.: gnoosis), die het diepste, verlossende inzicht in de geheimenissen van God en de wereld zou geven. In deze bewegingen werden monotheïstische, pantheïstische en dualistische opvattingen, magisch-ascetische practijken en riten uit de Hellenistisch-Oostersche mysteriën tot een vreemd geheel met Joodsche en Christelijke opvattingen verbonden. Naarmate het Hellenistisch of het Joodsch-Christelijke element een grooter of kleiner aandeel in de vorming van het syncretistisch geheel had, kunnen vsch. richtingen onderscheiden worden:

1° Een g., dat het Christendom en het syncretistische Jodendom identificeert: het Christendom is niets anders dan de vernieuwing van de gnosis, die Adam reeds bezat, maar die de menschheid had laten verduisteren. → Cerinthus; Ebionieten; Elkesaïeten.

2° Een g., dat het Christendom in het heidensche naturalisme of idealisme tracht op te lossen. Hier ontstond: a) een dualistische richting, die de stoffelijke en geestelijke wereld, op grond van een dualistische cosmogonie, scherp tegenover elkaar stelt en ook sterk anti-Joodsch gekleurd is: het Jodendom is het rijk der duisternis, het Christendom het lichtrijk. → Basilides; Ophiten. b) Een pantheïstische richting, volgens welke God en de Geest zich in de wereld ontplooien en de godsdiensten, bijzonder het Christendom, de wegen zijn, waarlangs de Geest weer tot zich zelf terugkeert. → Doceten; Naasseners; Valentinianen.

3° Een g., dat zich dichter bij het Christendom aansluit, maar toch nog al te zeer verstrikt blijft in pantheïstische en dualistische speculaties. Hier komen ook sterke anti-Joodsche strekkingen in voor; → Hermogenes; Marcion; Tatianus.

In haar strijd tegen het g. legde de Kerk vooral den nadruk op het historische karakter van Jesus en van de Christelijke openbaring, om zoo duidelijk te maken, dat noch Jesus' persoon, noch zijn leer iets te maken hadden met de naturalistische of allegoriseerende mythen van het syncretistisch Hellenisme. Dank zij haar innerlijke kracht bleef de Kerk overwinnares in den strijd zonder er evenwel in te slagen de gnostische ideeën geheel te onderdrukken. Zij leefden voort in het → Manicheïsme, het → Mandeïsme, de middeleeuwsche → Katharen en in de moderne → anthroposophie en → theosophie. Hierin vormden zich zelfs geheime genootschappen; de Eglise catholique gnostique van Lyon tracht de uitkomsten der moderne wetenschap en wijsbegeerte met het beste uit de godsdienstige overlevering der cultuurvolkeren te verbinden en zoo de religieuze eenheid te bereiken; sommige gnostische gemeenschappen van Berlijn trachten „de volle vrijheid van de Boeddhisten met den scheppingsdrang der Germanen" te verbinden; vsch. Rijnlandsche genootschappen stellen het sexueele vraagstuk op den voorgrond en trachten door regeling van den geslachtsdrift of door zgn. sexueele magie de gnosis of helderziendheid te bereiken. → Occultisme; Vrijdenkerij.

Lit.: J. P. Steffes, Das Wesen des G. (1922); Lex. f. Theol. u. Kirche (IV, 554-558); Dict. de Theol. cath. (VI, 1432-1467). *Bellon.*

Gnosticisme **in de kunst.** Het wantrouwen der eerste Christenen voor religieuze kunst werd mede gewekt door de beoefening ervan door sommige gnostische sekten: de geestverwanten van → Carpocrates o.a. hadden voorstellingen van Christus, welke navolgingen moesten zijn van een werk, dat in opdracht van Pilatus zou gemaakt zijn, zooals de H. Epiphanius in de 4e eeuw meedeelt. Ze aanbaden ook voorstellingen van Pythagoras, Plato en Aristoteles, waartegen zich de H. Irenaeus verzette. Veel steenen met gnostische voorstellingen doen ons Engelen en den Goeden Herder zien. Het verband tusschen de primitieve Christelijke kunst en de gnostische iconographie is duister; mogelijk is de religieuze kunst eerder door gnostische sekten aanvaard dan door de Kerk.

Lit.: Bréhier, L'art chrétien (Parijs ²1928, 15-16, 81).

Goa, Portugeesch territorium aan de kust van Malabar (Voor-Indië; X 224 C 4); opp. 3 805 km², 531 000 inw. Rijst- en cocospalmcultuur en mangaanmijnen. Op het eil. Goa aan den mond der Mondavi de hoofd- en handelsstad Pantsjim of N o v a G o a, met 18 000 inw. De voorstad Marmagão is door een spoorlijntje verbonden met de lijn Bombay—Calicoet. G o a V e l h a, of Oud Goa, is geheel vervallen, Nova Goa een moderne stad. De gouverneur van Goa bestuurt ook de andere kleine Portug. kolonies in Voor-Indië: Damao en Dioe. — G. was vroeger een belangrijk centrum voor het missiewerk in Indië, onder bescherming der Portugeezen. Hierheen werd ook het lichaam van den H. Franciscus Xaverius overgebracht. *G. de Vries.*

Goaneesch schisma noemt men den strijd der Portugeesche en Goaneesche geestelijkheid tegen de apostolische vicarissen, die door de Congregatie der Propaganda in de missiën werden aangesteld (1838-'86). Juridisch stonden geheel Indië en O. Azië onder het aartsbisdom Goa (1558), met eenige suffragaanbisdommen. Dit onmetelijk gebied, vanaf Kaap de Goede Hoop tot Japan, behoorde maar voor een klein deel aan Portugal. Om nu het groot tekort aan priesters aan te vullen, voegde Rome sinds 1600 aan de Port. Jezuïeten en saeculieren ook andere nationaliteiten en Orden toe, om daar te werken, wat Portugal niet gaarne zag. Van deze niet-Port. geestelijkheid vormde Rome uit kieschheid geen hiërarchie, maar stelde apost. vicarissen aan, met biss. wijding, onmiddellijk afhankelijk van de Propaganda. Dit instituut was tamelijk nieuw en het eerst in Ned. ingevoerd (Sasbout

Vosmeer, 1583), dat daarom wel eens de bakermat der missiehiërarchie genoemd wordt.

Zoo kreeg dit alles een voorloopig karakter, totdat Portugal in die landen zijn → patronaatsrechten zou kunnen uitoefenen (uitsluitende jurisdictie, benoeming van biss., enz.). Vsch. vicariaten werden opgericht en aan Goa onttrokken en zoo kwamen soms Port. en Sp. missionarissen onder de gehoorzaamheid van buitenlanders, regulieren onder saeculieren, soms Franschen, die de Fr. belangen sterk bevorderden. De missionarissen, op den steun van de Port. en Sp. regeering aangewezen, beschouwden het bijna als een verraad aan hun vaderland aan Franschen te gehoorzamen. De aartsbiss. van Goa, Silva y Torres, verbood hun dan ook in 1844 het gezag der apost. vicarissen te erkennen en wijdde honderden onwaardige priesters. Pius IX wist zijn terugroeping en daardoor stuiting van het zich uitbreidende schisma te bewerken. Het concordaat van 1857 was zeer tegemoetkomend tegenover Portugal, eveneens dat van 1886, waarbij Leo XIII het patronaatsrecht van Goa en eenige andere bisdommen aan Port. toestond, terwijl Port. van andere eischen afstand deed. Door het Accordo van 1928 behield Goa na opheffing van het bisdom Damao de Port. gebieden Damao en Dioe. De aartsbiss. van „Goa en Damao, tevens titulair-biss. van Cranganore, primaat en patriarch (sinds 1886) van O. Indië", resideert in Pantsjim (Nieuw-Goa), 8 km ten W. van Oud-Goa gelegen, waar de St. Catharinakerk toch kathedraal gebleven is.

Het **huidige aartsbisdom** Goa, dat naast genoemde Port. gebieden nog grootere streken van Britsch-Indië omvat, telt (1930) op $2^1/_3$ millioen inw.: 330 000 Kath. in 109 parochiën en 25 missiegebieden, 540 bijna uitsluitend inlandsche saeculiere en 12 ordesgeestelijken, 36 zusters, 1 priesterseminarie in Ratsjol, 7 middelbare en 140 lagere scholen met 2 190, resp. 3 890 scholieren. *Beijersbergen van Henegouwen.*

Lit.: Acta Ap. Sedis (1928, 129-134, 247-249); Th. B(ekkers), in: Het Missiewerk (10, 1928, 37); De Jong, Handb. der Kerkgesch. (III, 111, 367, alwaar verdere lit.-opgave; II 428 vlg. en 436 vlg.).

Goajiros, Indianenstam van de Arowakengroep, in Columbia. → Indianen van Z. Amerika.

Goal, 1° de kooi, waarin bij vsch. spelen de bal moet worden gebracht. Zie ook → Voetbal.

2° Een doelpunt; een g. is vlg. de regels van het spel gescoord, indien de bal het doelvlak, gelegen tusschen de voorzijden van de goalpalen, geheel is gepasseerd. Zoo bij voetbal, hockey, ijshockey, waterpolo, enz. De partij, die de meeste g. heeft gemaakt, heeft den wedstrijd gewonnen. *de Grood.*

Goalanda, stad in het Britsch-Indische presidentschap Bengalen, 16 km beneden de vereeniging van Ganges en Brahmapoetra. Belangrijke handels- en havenstad, centrum van spoorwegen.

Goapoeder, geel poeder uit de stamholten van Andira araroba, een tot 30 m hoogen boom, die in Z. Amerika, vnl. Brazilië, voorkomt. Het in benzol oplosbare gedeelte (ong. 70%) wordt als → chrysarobine in de geneeskunde gebruikt.

Goar, Heilige, † 6 Juli 508 (?). Afkomstig uit Aquitanië, moet Goar rond 500 in de omgeving van de tegenw. stad St. Goar (a.d. linker Rijnoever ten Z. van Koblenz) als missionaris gewerkt hebben. G. wordt vereerd als patroon van wijngaardeniers en herbergiers. Feestdag 6 Juli.

Lit.: Lex. f. Theol. u. Kirche (IV 559, 560).

Goar, Jacobus, Fransch Dominicaan, theoloog en Hellenist, * 1601, † 1653. Bekend om zijn vroomheid en als geleerde. Hij arbeidde op Chios onder de schismatieken en bestudeerde hun theologie, over welke hij meerdere werken uitgaf, waarvan het meest bekende: Euchologion sive Rituale Graecorum. *Louwerse.*

Gobbaerts, Jan Lodewijk, Vlaamsch musicus, * 1835 te Antwerpen, † in 1886 te Brussel. Maakte vooral naam als klaviervirtuoos; zijn 1200-tal klavierwerken behooren tot het lichte genre; de meeste verschenen onder de schuilnamen Streabbog, Ludovic en Levy. *V. d. Velde.*

Gobbelschroy, Pierre Louis Joseph Servais van, staatsman; * 10 Mei 1784 te Leuven, † 3 Oct. 1850 te St. Lambrechts Woluwe (Belg. Brabant); 1825-'29 minister van Binnenl. zaken; ook de aangelegenheden van het opgeheven dept. voor de zaken van den R.K. eeredienst waren hem toevertrouwd. Vrij beginselloos en minder fanatiek tegen de Kerk dan Van Maanen en Van Ghert, had hij toch een noodlottigen invloed op de anti-Kath. politiek van koning Willem I. Toen de laatste naar verzoening streefde, ging G. in 1829 over naar Waterstaat, doch trad in 1830 ten gevolge van den Belg. Opstand af. Daarna speelde hij geen rol meer in de politiek.

Lit.: Nw. Ned. Biogr. Wbk. (IX, 291); Witlox, De Kath. Staatspartij (I, 81 en reg. s.v.). *Gorris.*

Gobel, Jean Baptist Joseph, schismatiek bisschop van Parijs tijdens de Fr. Revolutie (→ Assermenté). * 1727 te Thannes, † 1794 te Parijs. Meer uit vrees dan uit overtuiging verzaakt G. tijdens het Schrikbewind aan zijn priesterschap (niet aan zijn geloof); herriep in de gevangenis, maar werd toch als „vijand van de Godsidee" geguillotineerd. *V. Claassen.*

Göbel, Karl Eberhardt von, Duitsch plantkundige; * 1855 te Billigheim, † 1932; was achtereenvolgens hoogleeraar te Straatsburg (1881), Rostock (1883), Marburg (1887) en München (1891). Hij was een der beste leerlingen van Hofmeister en verrichtte veel verdienstelijk werk op het gebied der ontwikkelingsgeschiedenis en der experimenteele morphologie van de planten.

Voorn. werken: Vergl. Entwicklungsgesch. der Pflanzenorgane (1884); Pflanzenbiol. Schilderungen (1889-'93); Organographie der Pflanzen (1898-1901, ³1928); Exper. Morphologie der Pflanzen (1908); Die Entfaltungsbewegungen der Pflanzen (²1924); Wilhelm Hofmeister (1924). *Melsen.*

Gobelin. In Nederland wordt het woord g. gebruikt als synoniem van wandtapijt; in Vlaanderen daarentegen, waar destijds de tapijtweverijen tot hoogen bloei kwamen, gaat de beteekenis niet verder dan: Fransche wandtapijten der 17e en 18e eeuw, speciaal van de fabr. Gobelin en Savonnerie.

Hier volgt alleen de geschiedenis van de producten van beide genoemde Parijsche fabrieken. Voor de technieken en andere soorten wandtapijten en behangseltapijten → Tapijt.

In 1622 werd te Parijs, met toestemming van Lodewijk XIV, de woning van den wolverver der 15e eeuw Jean Gobelin, door minister Colbert op staatskosten aangekocht om er de „Manufacture royale des Meubles de la Couronne" op te richten. Colbert groepeerde er een drietal Parijsche tapijtweverijen, waaronder die, welke in 1607 door de Vlamingen M. de Coomans en F. Vanderplancke onder de bescherming van Hendrik IV gesticht werd, en

dikwijls doorgaat als eerste G.-werkplaats. Veel dankte de inrichting aan haar eersten bestuurder, den hofschilder Charles le Brun (1619-1690). Onder zijn leiding werden grootsche historische reeksen g. uitgevoerd, die in allegorische voorstellingen het leven van Lodewijk XIV verheerlijkten. Naar de techniek onderscheidt men haute-lisse g. en basse-lisse g.; → Tapijt. In de 18e eeuw bleven toonaangevende kunstenaars aan het hoofd der inrichting en ontwierpen cartons. Uit deze eeuw dateeren de Don-Quichotte-reeks naar Coypel, de Indische reeks naar Desportes, en de Jachtenreeks van Lodewijk XV naar Oudry.

Tijdens de 1e helft der 19e eeuw geraakte het werken naar cartons in onbruik en bepaalde men zich ertoe meesterwerken van Fransche en Italiaansche kunstenaars zoo trouw mogelijk na te bootsen. Technisch leverde deze werkwijze vele moeilijkheden en was uitermate tijdroovend. De 2e helft der 19e eeuw bracht verandering. Puvis de Chavannes teekende opnieuw cartons, welke in g. uitgevoerd werden. De Savonnerie-fabrieken, die in 1624 te Chaillot in een oude zeepziederij — vandaar haar naam — ingericht werden en de techniek der Oostersche tapijten navolgden, werden in 1824 met de G.-ateliers vereenigd.

Tot heden bleef de G.-fabriek eene instelling van den Franschen staat. Een werkplaats, waar oude wandtapijten hersteld worden, een teekenschool en een wolververij zijn aan de fabriek verbonden. Haar museum van oude behangseltapijten is bezienswaardig. Zie pl. (vlg. index kol. 831/832).

Lit.: Gerspach, Répertoire détaillé des tapisseries des Gobelins exécutées de 1662 à 1892 (1893); Gerspach, La Manufacture des Gobelins (1892); A. Darcel et J. Guiffrey, Hist. et Description de la Manufacture des Gobelins (1895) *V. Herck.*

Gobi (Mongoolsch, = woestijn; Chin.: sjamo = zandzee), bekkenlandschap in Centraal-Azië, ca. 1 000 m hoog, een deel van den grooten steppen- en woestijngordel. Talrijke N.O. loopende rompgebergten scheiden laagten van elkaar, met meren gevuld. Langs jonge breuklijnen kwam basalt omhoog. De Noordranden dragen wouden; het O. is, onder invloed van den moesonregen, een steppengebied, waar de Mongolen met hun kudden vertoeven. Naar het Z. vangt de zandvlakte aan. De handelsweg Kiachta—Oerga—Kalgan is reeds van oudsher beroemd. De Zuidrand van de zandzee wordt gevormd door de diep ingesneden schollengebieden van de Nansjan en Ala-sjan, waar de Hwang-ho in een groote bocht omheen slingert. *Heere.*

A. de Gobineau.

Gobineau, Arthur, graaf de, Fransch diplomaat en cultuurphilosoof, * 1816 te Ville d'Avray, † 1882 te Turijn. De invloed van G.'s deterministische en aristocratische rassentheorieën (superioriteit van het Arisch type enz.) was steeds grooter in Duitschland dan in zijn eigen vaderland, waar hij voor een dilettant doorging. Pas na 1900 werd ook hier zijn werk leidend in anti-democratische kringen.

Voorn. werken: Ternove (1848); Essai sur l'inégalité des races humaines (1853 vlg.); La Renaissance (1877); La fleur d'or (1923). — Lit.: Corresp. avec de Tocqueville (1909); E. Seillière, C. d. G. (1903); R. Dreyfus (1905); Schemann (1913 vlg.); Faure-Biguet (1930). *Baur.*

Gobio, Gobius, → Grondel.

Goblet d'Alviella, 1° Albert Jozef, graaf, Belg. generaal en staatsman; * 1790 te Doornik, † 1873 te Brussel. Officier in het Fr. en later in het Holl. leger, in 1830 generaal; nam als Belg. generaal een leidend aandeel aan den Tiendaagschen veldtocht en werd daarna min. van Landsverdediging. Gekozen tot lid der Tweede Kamer in 1831, voerde hij als gevolmachtigde mede de onderhandelingen te Londen. In 1832 en 1843-'45 was hij min. van Buitenl. Zaken; als dusdanig had hij een groot aandeel aan het verdrag tusschen België en de landen van het Zollverein. Van 1837 tot '54 was hij buitengewoon gevolmachtigde en raadgever van koningin Maria van Portugal; voor bewezen diensten werd hij door haar tot graaf van Alviella benoemd. Na 1854 wijdde hij zich aan het schrijven van zijn mémoires.

Lit.: Juste, Le Lieut. général comte G. d. A. (Brussel 1870). *Uytterhoeven.*

2° Eugène, graaf, Belg. liberaal politicus en godsdiensthistoricus; * 1846 te Brussel, † 1925 aldaar. Prof. aan de vrijzinnige univ. van Brussel van 1885, liberaal senator van 1892. Op het gebied der godsdienstgeschiedenis was hij een volgeling van → Tylor en → Spencer. Zijn vsch. godsdiensthistorische publicaties werden verzameld in een driedeelig werk: Croyances, rites, institutions (3 dln. 1911). *Bellon.*

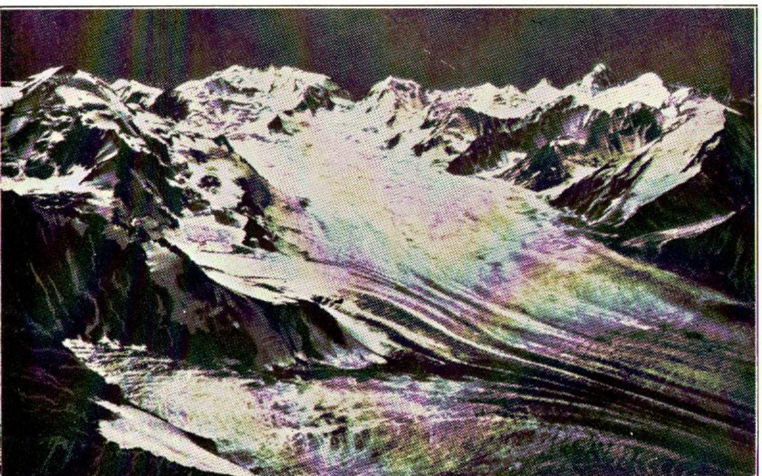
Gobryas, Grieksche naam van een generaal van Cyrus I, die een groot aandeel had in de verovering van Babylon (539 v. Chr.) en door Cyrus tot vice-koning van deze stad werd verheven. Hij hielp Darius den Grooten mede op den troon door de vermoording van Gaumata en was de vader van een der vrouwen van Darius. *Simons.*

Goch, stad in Pruis. Rijnprovincie, ca. 4 km ten O. van de Ned. grens, aan de Niers, aan het snijpunt van de spoorlijnen Bokstel-Wezel en Nijmegen-Keulen. Ruim 13 000 inw., meest Kath. Het Steintor, poort uit de 14e eeuw, in 1921 gerestaureerd. Got. parochiekerk (14-15e eeuw). Industrie: margarine, vet en olie; tabak en sigaren; schoenen en leer.

Goch, Johannes Pupper van, priester, * begin 15e e. te Goch, † 1475; jaren lang rector van het door hem gestichte klooster Thabor van Augustinessen bij Mechelen. Zijn werken, in hs. bewaard, werden gedrukt bij de opkomst van het Protestantisme; toch is hij geen eigenlijke voorlooper der Reformatoren, ofschoon hij de grenzen der orthodoxie overschrijdt. Als Ockhamist bestreed hij de kracht van het verstand; hij nam alleen godsdienstige waarheden aan, die uit de H. Schrift te bewijzen zijn, ontkende de superioriteit van de bisschoppen boven de priesters en de bindende kracht der kloostergeloften, zonder het kloosterleven als zoodanig te verwerpen; verkondigde een quiëtistische mystiek.

Hoofdwerk: De libertate christiana (uitg. in Bibliotheca Reform. Neerl., VI). — Lit.: O. Clemen, Joh. P. v. G. (Leipzig 1896). *J. de Jong.*

Gochenée, gem. in de prov. Namen, ten Z.W.

Het firnbekken van de Notgemeinschafts-gletsjer in Noord-West-Pamir, naar het Westen gezien.

Links: Notgemeinschafts-gletsjer; rechts: Tanimas-gletsjer van de Aralketen (5500 m) in Noord-West-Pamir.

Middengedeelte van den Fedtschenko-gletsjer in Noord-West-Pamir, naar het Zuiden gezien. Geheel links en in het midden ontstaat uit zij-morenen één middenmorene. (Deze en voorgaande foto's uit Pamir v. R. Finsterwalder)

IJspyramiden op een gletsjer in het Karakorumgebergte. Deze ontstaan doordat twee gletsjers over elkaar schuiven en de „dragende" zich sneller beweegt dan de „rijdende", waardoor deze laatste uit elkaar wordt getrokken. (Foto P. C. Visser)

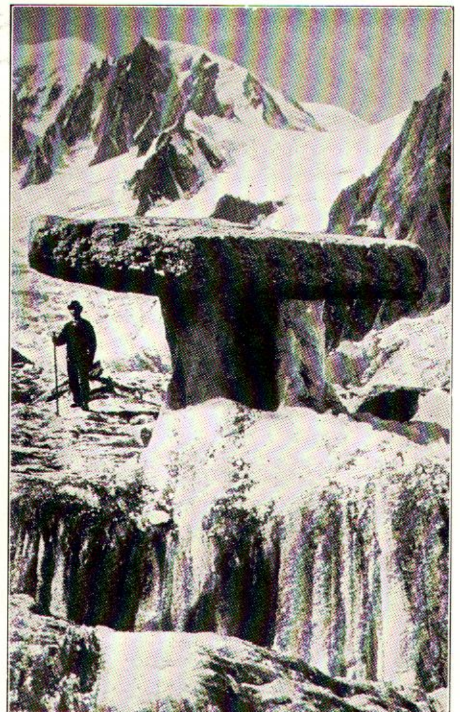
Hisinger-gletsjer op Groenland (landijsgletsjer). (Foto Louise A. Boyd)

Moraineless-gletsjer op Groenland. Van het ijsplateau afdalende gletsjertong. (Foto Louise A. Boyd)

Links boven: gletsjerpoort aan het einde van den Rhône-gletsjer. Links onder: Roseg-gletsjer met drie voedingsgebieden (firnbekkens). Rechts: gletsjertafel op den Rhône-gletsjer, op den achtergrond de Mont-Blancgroep.

van Dinant, ca. 350 inw., grootendeels Kath.; opp. 1 007 ha; landbouw; marmergroeven.

Gockinga, adellijk geslacht in de Ommelanden. Tammo, de tweede van dien naam, verkreeg van hertog Albrecht in 1398 het Oldambt in leen, waarover de stad Groningen zich ongerust maakte. Zijn zoon Eolt of Eijolt, die te Zuidbroek de Gockinga-heerd of Drostenborgh bewoonde, kreeg twist met de stad, die den burcht innam (1401), zijn heerlijke rechten aan zich trok en hem gevangen zette. Diens zoon Eppo I woonde weder op het voorvaderlijk slot, werd door Philips den Goeden aan zijn hof verbonden en zag zijn burcht in 1438 weer door Gron. veroverd. Diens zoon Tammo III ondervond zoozeer, dat het gevaarlijk was den naam G. te dragen, dat zijn zoon Eppo II den naam zijner moeder, Bauckens, aannam. Ook diens zoon Eppo III droeg dien naam. Maar Scato I, zoon van Eppo III, droeg weder den naam G. Hij was syndicus der Ommelanden en meermalen afgevaardigde ter Staten-Generaal en stierf in 1641. De G.'s woonden sindsdien te Gron., stammen echter niet af van Eppo IV, den zoon van Scato, maar van diens zuster Hille, die met Ludolf Henrici Werumeus gehuwd was. De latere G.'s zijn bekende juristen.

L i t. : de Vries, in Nw. Ned. Biogr. Wbk. (V, 204-207); v. Kuyk, ibid. (III, 472). *W. Mulder S.J.*

God, het hoogste, uit zich zelf bestaande wezen, Schepper en Heer van hemel en aarde.

A) De mensch heeft **kennis** van God niet alleen door de goddelijke openbaring, waarop de geloofskennis berust, maar ook door het natuurlijk inzicht van het menschelijk verstand. Rom. 1.20 : Want zijn onzichtbaar wezen, zijn eeuwige macht en zijn godheid is van de schepping der wereld af, bij eenig nadenken, uit het geschapene duidelijk te kennen. Conc. van het Vaticaan (Denz. 1806): Indien iemand zegt, dat de eene en ware God, onze Schepper en Heer, uit het geschapene, door het natuurlijk licht van het menschelijk verstand niet met zekerheid kan gekend worden, hij zij in den ban. Deze Kath. leer is in tegenspraak met het → Agnosticisme, → Immanentisme, → Kant, → Traditionalisme. De Prot. theologie staat, in verband met de Prot. leer omtrent de erfzonde, afwijzend tegenover de zekere natuurlijke godskennis.

Ondanks de mogelijkheid dezer kennis is de bovennatuurlijke openbaring van de waarheden over God, die op natuurlijke wijze gekend kunnen worden, zedelijkerwijze noodzakelijk, opdat allen gemakkelijk, met zekerheid en zonder dwaling deze waarheden kunnen kennen. De menschelijke kennis van God is hier op aarde onvolmaakt en vol raadsels. De begrippen, die we ontleenen aan de schepselen, zijn niet in denzelfden zin toekenbaar aan God en schepselen, maar volgens analoge overeenkomst. → Analogie. Het eigene van God wordt door het menschelijk begrip slechts benaderd door ontkenning van de onvolmaaktheden en sublimeering van de volmaaktheden van het schepsel. In den geloovige wordt de natuurlijke godskennis vervolmaakt door de geloofskennis. Het geloof vindt in de natuurlijke kennis omtrent God geen beletsel, maar zijn ondergrond en redelijke verantwoording.

B) Het **bestaan** van God is zeker krachtens het geloof en door middel van de godsbewijzen. Gods bestaan is voor het menschelijk verstand niet onmiddellijk duidelijk. → Ontologisme. Ook niet door een bewijsvoering a priori bewijsbaar. → Anselmus van Canterbury. Het godsbewijs is a posteriori, besluit van de dingen der wereld, als veroorzaakt, tot God, als de oorzaak. Door hun veranderlijk en wisselvallig zijn, hun zijn bij deelhebbing, waarvan de laatste grond niet in henzelf te vinden is, wijzen zij naar een eerste oorzaak, waarvan ze afhankelijk zijn.

Op verschillende manieren kan een godsbewijs worden opgesteld. Klassiek zijn de „vijf wegen”, waarlangs Thomas van Aquino tot het godsbestaan komt (S. Theol. I, q. 2, a. 3). Het eerste bewijs besluit tot het bestaan van een onbeweeglijken beweger van alles wat in beweging is ; het tweede tot het bestaan van een eerste onveroorzaakte oorzaak; het derde tot het bestaan van een volstrekt noodzakelijk wezen; het vierde tot het bestaan van een hoogste goed, hoogste waarheid, hoogste zijn; het vijfde (het teleologische godsbewijs) tot het bestaan van een verstandelijk wezen, hetwelk de dingen der natuur naar hun doel richt. In de godsbewijzen is de algemeene, onwetenschappelijke overtuiging van het godsbestaan wetenschappelijk verantwoord.

Het godsbestaan wordt ontkend door het → atheïsme. Voor zeer velen is het bestaan van het kwaad in de wereld reden om het godsbestaan te loochenen. Maar al blijft in het bestaan van het kwaad veel raadselachtig, het mag niet voeren tot ontkenning van het godsbestaan, want blijkbaar is het mogelijk, dat een goede oorzaak kwaad in de gevolgen toelaat. Wijl het bestaan van kwaad in de wereld dus niet de onmogelijkheid van het bestaan van een volmaakte goddelijke oorzaak bewijst, is het onlogisch daarom het zeker bewezen bestaan van God te ontkennen.

C) God heeft niet het zijn bij deelhebbing, behoort niet tot een bepaalde soort en categorie, maar is het **zelfstandig staande zijn** (esse subsistens). Hij is het zijn zonder meer. Ex. 3.13—15. Hierdoor is God van alles buiten Hem onderscheiden. God is zuivere daadwerkelijkheid. → Actus purus. De verschillende volmaaktheden, die aan God worden toegekend, zijn in Hem noch van Gods wezen, noch van elkaar werkelijk onderscheiden. Het onderscheid wordt slechts door het menschelijk verstand gemaakt; in Gods eindelooze volmaaktheid en volheid van zijn vindt dit zijn rechtvaardiging. Goddelijke attributen zijn: → enkelvoudigheid, onveranderlijkheid, eeuwigheid, onmetelijkheid, alomtegenwoordigheid, oneindige volmaaktheid, almacht. Deze eigenschappen worden aan God in de H. Schrift toegekend en zijn afleidbaar door het verstand uit Gods wezen, het zelfstandig staande zijn.

D) Er is maar **één God.** Deut. 4.35. Is. 44.6. Als er meer goden zouden bestaan, zouden ze, om velen te kunnen zijn, in iets onderscheiden moeten zijn. Dan zou in den een iets gevonden worden, wat de ander mist. Maar de oneindige volmaaktheid van God sluit het missen van eenige zijnsvolmaaktheid uit. Het onderscheid kan dus niet in een volmaaktheid zijn grond vinden. Ook niet in een onvolmaaktheid, want het goddelijke wezen is vrij van onvolmaaktheid. Het bestaan van meer goden is derhalve een ongerijmdheid. → Polytheïsme.

E) God is volstrekt **onveranderlijk** en tegelijk het **hoogste leven.** Uit het teleologisch godsbewijs blijkt God een levend, kennend en willend wezen. Zijn leven is dat van een zuiver geestelijk wezen. De zuivere daadwerkelijkheid van God sluit alle stoffelijkheid, waarin uiteraard potentialiteit is, uit. Daarom komen aan God op de volmaaktste wijze de geestelijke werkingen van kennen en willen toe.

God **kent** op oneindig volmaakte wijze Zichzelf en alle mogelijke en feitelijk bestaande dingen. De kennis

van Zichzelf en der mogelijke dingen is in God noodzakelijk, die der feitelijk bestaande dingen is vrij, want zij bestaan alleen afhankelijk van een vrij wilsbesluit van God. De kennis van God is onveranderlijk en onafhankelijk van de geschapen dingen, die krachtens Gods ideeën tot stand komen. Augustinus (de Trinit. 15.13): „God kent alle geestelijke en stoffelijke schepselen, niet omdat zij zijn, maar zij zijn, omdat Hij ze kent”. Ook al het toekomstige, zoowel wat noodzakelijk als wat niet noodzakelijk en vrij gebeurt, wordt door God met onfeilbare zekerheid gekend. Om Gods eeuwigheid is er voor Hem geen verleden en toekomst. Alles is voor Hem tegenwoordig in het onwankelbare nu der eeuwigheid. Wat voor den mensch toekomstig is, staat voor God vast als tegenwoordig voor Hem. Voor Gods kennis is Zijn eigen wezen het eenige kenmiddel. Zijn wezen en kracht volledig doorgrondend, kent Hij alles wat buiten Hem is, omdat het als maaksel besloten ligt in Zijn kracht. De H. Schrift looft Gods wijsheid, o.a. Ps. 103.24, 146.5; vooral in het Boek der Spreuken, Boek der Wijsheid en Prediker.

De H. Schrift noemt Gods wil, o.a. Ps. 134.6, Mt. 6.10. De **wil** van God is volstrekt onafhankelijk van alle goed buiten Hem. Dit kan Gods wil niet bewegen als een doel. Het willen van God, volledig verzadigd van Gods eigen goedheid, is geen begeerte om te krijgen, maar alleen wil om te geven. Zichzelf wil en bemint God met een noodzakelijke liefde. Alles wat buiten Hem is, wil Hij vrij. Geen enkel kwaad wordt door God gewild om het kwaad zelf. Het natuurlijke (physieke) kwaad kan God willen om een hooger doel te bereiken. Het zedelijke kwaad kan God niet willen, omdat het tegen God Zelf gekeerd is. Hij laat het toe. De volstrekte wil van God wordt altijd vervuld, want niets ontsnapt aan de universeele oorzakelijkheid van God. Hieruit volgt niet, dat al het door God gewilde noodzakelijk gebeurt, want alles gebeurt op de wijze, die Hij in het gebeurende wil. Gods willen is oneindig → heilig (Deut. 32.4), rechtvaardig (Jer. 123.6), → barmhartig (Ps. 135), trouw (Rom. 3.4).

F) God is van de dingen der wereld **werkelijk onderscheiden.** Monisme en Pantheïsme miskennen den waren aard van God, omdat zij God (het volstrekt onveranderlijke, de zuivere daadwerkelijkheid) vereenzelvigen met de wereld (het veranderlijke, potentieele). Door God te erkennen als een geestelijk levend wezen, belijden we Hem als **persoonlijken God.** → Persoon. De natuurlijke rede kent God als persoon, maar zij kan niet het onderscheid van drie personen in God bewijzen. Dit leert de goddelijke openbaring. → Drieëenheid. De openbaring leert ook de bijzondere houding van den persoonlijken God tegenover den mensch kennen; nl. die van vader tegenover kind. → Genade; → Eeuwig leven.

G) God heeft **de wereld voortgebracht** uit het niet. → Schepping. God blijft de geschapen dingen in stand houden. → Behoud. Door zijn voorzienigheid en bestuur richt en leidt God de dingen der wereld tot het door God gestelde doel. → Voorzienigheid. Speciale voorzienigheid heeft God met betrekking tot den mensch. Hij wil alle menschen zalig maken. → Heil. Krachtens de voorbeschikking richt God hen, die feitelijk de eeuwige zaligheid bereiken, tot dit bovennatuurlijk heil. → Voorbeschikking. Den mensch, die zich vrijwillig door de zonde uiteindelijk van God afkeert, straft Hij met eeuwige straf. → Hel; Verwerping.

H) De hier gegeven Kath. leer omtrent God ligt voor een groot deel vast in deze uitspraak van het **Vaticaansch Concilie** (Denz. 1782): „Wij belijden, dat er één ware en levende God is, Schepper en Heer van hemel en aarde, almachtig, eeuwig, onmetelijk, onbegrijpelijk, oneindig in verstand en wil en alle volmaaktheid. Omdat Hij een enkele, volstrekt enkelvoudige en onveranderlijke, geestelijke zelfstandigheid is, moet men zeggen, dat Hij van de wereld werkelijk en wezenlijk onderscheiden is en uit Zich volmaakt gelukkig en boven alles, wat buiten Hem bestaat en gedacht kan worden, onuitsprekelijk verheven”.

I) God is niet alleen de eerste werkoorzaak, Hij is ook doeloorzaak van alles buiten Hem. God heeft alles gemaakt om Zichzelf, tot verheerlijking van Zichzelf. → Glorie van God. God wil de schepping als een afglans en gelijkenis van Zijn eigen volmaaktheid, want God kan niets buiten zich, maar alleen Zichzelf tot doel hebben. Omdat het doel van den maker ook het doel van het maaksel is, is God het doel van de schepselen. Zij zijn om God te verheerlijken. De mensch is de dienaar van God, omdat hij dient tot de verheerlijking van God. Hij doet dit door Gods oppermacht te erkennen door middel van speciale godsdienstige handelingen, waarmee hij God als den Opperheer van alles huldigt. Ook door zijn leven te richten naar Gods wet, waardoor hij de verre gelijkenis met Gods volkomenheid bereikt, die God in zijn schepping wil. Als het leven van den mensch afgestemd is op zichzelf en niet op God, wordt God als het einddoel van alles miskend en de essentieele verhouding van schepsel tot Schepper practisch geloochend.

L i t. : Alph. Mulders, Van den éénen God ([2]1931); P. Garrigou-Lagrange, Dieu, Son existence et sa nature ([5]1928); A. D. Sertillanges, Les sources de la croyance en Dieu (1905); C. Gutberlet, Gott der Einige und Dreifaltige (1907); Chr. Pesch, Gott der Eine und Dreieinige (1926); G. v. Noort, Tract. de Deo uno et trio ([4]1928). *Kreling.*

Voorstelling van God in de kunst. De eerste Christelijke monumenten tot aan de 5e eeuw geven, steunend op vsch. teksten der H. Schrift, als symbool van God een hand uit de wolken. Elke materieele voorstelling van God werd destijds als strijdig met den Christelijken geest beschouwd. Zie verder → Christus; Drieëenheid; Geest (Heilige). *p. Gerlachus.*

L i t. : L. Bréhier, L'art chrétien (Parijs 1928); D. Vincenzo Casagrande, L'arte a servizio della chiesa (II Turijn 1932); A. Michel, Hist. de l'art (vgl. index 202).

Godard, B e n j a m i n L o u i s P a u l, Fransch componist, * 1849 te Parijs, † 1895 te Cannes; leerling van Reber en Vieuxtemps (viool). Schreef een groot aantal werken voor kamermuziek, klavier, orkest, alsook opera's.

L i t. : Cherjot, B. G. (1902).

Godarville, gem. in het O. van de prov. Henegouwen; ten N.O. van La Louvière; opp. 278 ha, 2 000 inw. Piéton-rivier en kanaal; landbouw, ijzerfabrieken. Oud kasteel le Castia, thans hoeve.

Godawari, rivier in Britsch-Indië (X 224 C-E 4), de langste van Dekkan, ontspringt in de West-Gats, stroomt door Haidarabad, vormt aan haar mond in de Golf van Bengalen een delta. Lengte 2 500 km. Scheepvaart onmogelijk door stroomversnellingen en ondiepten.

Goddelijk decreet, → Voorzienigheid.

Goddelijke deugd, → Deugd.

Goddelijk Woord, S o c i ë t e i t v a n h e t, → Gezelschap van het Goddelijk Woord.

Godeau, A n t o i n e, bisschop van Grasse; * 1605 te Dreux, † 1672 te Vence. Werd 1636 priester en bisschop gewijd. Lid van de Académie française

en van de Assemblée du clergé. Publiceerde vsch. werken over de H. Schrift, preeken en instructies, levens van heiligen, een Hist. de l'Eglise en verzen.
Lit.: G. Doublet, in Dict. Théol. cath. (VI 1920, 1470-1471). *Polman.*

Godeberta, Heilige, maagd, door bisschop Eligius tot abdis van het door haar gestichte klooster te Noyon gewijd. † ca. 700. Patrones van de stad Noyon. Feestdag 11 April.
Lit.: Vita, in Acta S.S. April (II 1675, 31 vlg.).

Godebold, bisschop van Utrecht (1114-'27); verdedigde de vrije bisschopskeuze en geraakte daardoor in strijd met keizer Hendrik V; na een verzoening ontving hij den keizer in Utrecht en onderteekende het edict van → Worms (1122); nog tweemaal echter kwam hij met den keizer in conflict.
Lit.: B. J. L. de Geer van Jutfaes, Nog een bladz. uit de Utr. gesch. (Bijdr. v. Vaderl. Gesch., 3e reeks, XI, 1896, 161-176). *Post.*

Godefridus, Zalige, graaf van Cappenberg, * 1097, † 13 Jan. 1127; werd met zijn broeder 1122 onder den invloed van S. Norbertus Praemonstratenser; veranderde zijn kasteelen Cappenberg en Varlar (Westfalen) en Ilbenstadt (Wetterau) in abdijen en stichtte in de nabijheid van C. een Norbertinessenproosdij, waar zijn gemalin en zijn twee zusters het ordeskleed aannamen. Zijn relikwieën worden te Ilbenstadt vereerd. Feestdag 16 Januari. *Th. Heijman.*

Godefroid de Claire, edelsmid en emailleur; * begin 12e eeuw te Hoei (België); werkte te Hoei en in de abdij van Neufmoustier bij Hoei, te Luik en te Maastricht. Hoofdvertegenwoordiger der edelsmeedkunst in de Maasstreek. Werken: reliekschrijn van het hoofd van paus Alexander (Jubelparkmus. Brussel), retabel van Stavelot (Belg.), gedeeltelijk behouden, St. Heribertusschrijn te Deutz (bij Keulen), St. Hadelinusschrijn te Visé, reliekschrijn van St. Servaas te Maastricht e.a. Karakteristiek: in tegenstelling met de school van den Rijn, eenvoudiger; i.p.v. paarlen kleine zilveren knoppen, i.p.v. loofwerk holten van geoxydeerd koper. *p. Gerlachus.*

Godefroy, Frédéric Eugène, Fransch letterkundige en lexicograaf; * 1826 te Parijs, † 1897 te Lestelle (Basses-Pyrénées).
Voorn. werken: Hist. de la litt. fr., depuis le 16e s. (1867); Hist. de la litt. fr. au 19e s. (1880); Dictionn. de l'ancienne langue fr. et de tous ses dialectes du 9e au 15e s. (met Complément, 10 dln. 1881-1902).

Godehard, Heilige, Benedictijn, 14e bisschop van Hildesheim (1022-'38); * 960 te Reichersdorf bij Niederaltaich, † 5 Mei 1038 te Hildesheim. In 990 monnik. Vanaf 996 abt. Bouwde vele kerken en bevorderde het onderwijs. In 1131 door Innocentius II heiligverklaard. Feestdag 4 of 5 Mei, in het bisd. Hildesheim de 5e Zondag na Paschen. Hem ter eere werd het werk ter ondersteuning van theol. studenten in het diocees Hildesheim sedert 1927 St. Godehardswerk genoemd. Hij wordt aangeroepen tegen jicht, kinderziekten, hagel, enz.
Lit.: Biogr. v. zijn vriend en leerling Wolfher in Mon. Germ. Hist. Script. (XI, 160-221); Duitsch v. Hüffer (1872): Acta S.S. Maii (I, 501-530). *Feugen.*

Gödeke, → Goedeke.

Godelieve van Gistel (ook: Godeleva, Godelieva, Godelaine; Fransch: Godeline), Heilige, maagd en martelares; * ca. 1045 te Londefort bij Boulogne, † 6 Juli 1070(?). Huwde Berthold, heer van Gistel. Had veel te verduren van den haat harer schoonmoeder, die haar zoon tegen zijn vrouw wist op te hitsen. Op last van Berthold door twee boosdoeners gewurgd. In het Martyrologium voor België werd zij als maagd opgenomen, omdat God hare onschuld door vele wonderen verheerlijkte. In het nieuwe proprium voor het bisdom Atrecht komt zij voor onder den naam van Godeline.
G. wordt voorgesteld met strik om den hals of in de hand. Aangeroepen tegen koorts, daar het water van den put, waarin haar lichaam geworpen werd, van de koorts genas. Patrones van Gistel (groote bedevaartplaats van G.) Feest 6 Juli; te Gent en te Mechelen 7 Juli, in het nieuwe proprium van Atrecht 9 Juli.
Lit.: Anal. Boll. (XLIV 1926, 102-137); Acta S.S. Julii (II, 359-436). *De Schaepdrijver.*

Godensage, → Mythe.

Godenschemering, verkeerde vert. van het Oud-IJslandsche Ragnarök, eigenlijk: het noodlot der heerschenden, is de ondergang der goden en der wereld in de Germaansche mythologie: het einde van den strijd tusschen de Reuzen met de andere demonische machten van het kwaad, en de Asen, op de vlakte Vigrith. Goden en reuzen komen allen om. Doch uit de verwoesting duikt een nieuwe wereld op van blijvend en onverstoord geluk. Dan komt de machtige Rechter en het monster, de Draak, zal in den afgrond verzinken. Geheel deze voorstelling van het wereldeinde is reeds onmiskenbaar door Christelijke opvattingen sterk beïnvloed. Marcellus Emants heeft het op zijn vrijzinnige wijze episch verwerkt. Bekend is de opera van Wagner.
Lit.: A. Obrik, Om Ragnarök (1902-'14). Zie verder → Germaansche mythologie. *V. Mierlo.*

Godesberg, om haar mild klimaat drukbezochte badplaats in het Pruis. regeeringsdistrict Keulen, Rijnprov. (IX 576 B 3); ca. 23 000 inw., bijna allen Kath. G. ligt links van den Rijn, tegenover het Zevengebergte, aan de lijn Keulen—Koblenz—Frankfort. Station voor de Rijnbooten, electrische tram naar Bonn, Keulen, Mehlem; electrische veerdiensten naar rechter Rijnoever. Radioactieve, koolzuurhoudende staalbron (Draitschbrunne), aangewend voor drinken badkuren bij hartziekten, bloedarmoede, neurasthenie, vrouwenziekten.
Mooie villastraten, Kurhaus Redoute (1790) met groote feestzaal en prachtig park. Boven het stadje de Godesburg, 1210 gebouwd door den aartsbisschop van Keulen op Rom. fundamenten, 1583 door de Beieren verwoest. *Lips.*

Godetia (zomerazalea), plantengeslacht van de fam. der wederikachtigen (Onograceeën), uit Amerika; wordt in vsch. soorten gekweekt; zoowel in lage als in hooge variëteiten. Bij de hooge soorten worden de bladeren meestal van den stengel genomen, waardoor de bloemen beter te zien zijn. De soorten zijn eenjarig, maar G. grandiflora kan voor den winter gezaaid worden. *Bouman.*

Godevolen, Gode bevolen, aan God (en Zijn bescherming) aanbevolen. In het Middelnederlandsch de prachtige wensch als: God behoede u.

Godewaarsvelde (uitspraak: Godsvelde), gem. en kerspel, gewijd aan den H. Petrus, in Fr. Vlaanderen, kanton Steenvoorde. 1 500 inw., meest Vlaamschsprekend. Een Kath. lagere school v. meisjes. Klooster van de Dochters van het Kindeke Jezus. Tot de gem. behoort ook het grootste deel van het kerspel Katsberg, gewijd aan den H. Constantius, welks kerk staat in de abdij „Onze Lieve Vrouwe van den Berg" der Trappisten; de pastorie staat in de gem. Berten. Bedevaart-

naar de kapel van de Bittere Passie. Hopbouw, huisweverij. *v. Es.*

Graven van Leuven en hertogen van Brabant.

Godfried I, graaf van Leuven, 1095-1140, sinds 1106 ook hertog van Neder-Lotharingen. Door deze aanstelling kwam hij in strijd met Hendrik I van Limburg, die in 1101 door Hendrik IV tot die waardigheid was verheven. Deze strijd werd nog heviger, toen Lotharius na den dood van Hendrik V de benoeming van G. introk en den titel van hertog, want meer was het niet, aan den opvolger van Hendrik van Limburg, Walraven II (1119-'39), teruggaf. Men sprak reeds van een hertog van Limburg en een hertog van Brabant. Een onderdeel van dien strijd is het Luiksche schisma, dat in 1119 na den dood van biss. Otbert uitbrak. G. koos partij voor Alexander van Gulik, Walraven voor Frederik van Namen. Het leek een nieuwe strijd om beginselen; het was niets dan een feodaal oorlogje. G. schijnt niet onschuldig aan de vergiftiging van Frederik; in alle geval profiteerde hij van diens dood, om zijn eigen broer Adalbero te doen verkiezen, en van dat oogenblik af had Alexander ook niets meer van G. te verwachten, terwijl Limburg daarentegen hem steunde. Na zijn afzetting in 1135 was G. beslist in het voordeel en wist de keuze van zijn zwager Adalbero II door te drijven, wiens erkenning door keizer Lotharius tevens vrede met G. beteekende. *W. Mulder S.J.*

Lit.: Pirenne, Hist. de Belg. (I, passim).

Godfried III, hertog van Brabant, 1142-'90, volgde zijn vader Godfried II op eenjarigen leeftijd onder regentschap zijner moeder Lutgardis, zuster van Koenraad III, en onder diens bescherming, op. Van zijn onmondigheid trachtten de heeren Berthout en van Grimbergen gebruik te maken, om deelen van het hertogdom los te scheuren. De oorlog tegen hen duurde tot 1162 en eindigde, nadat in 1159 Grimbergen genomen was, met de overwinning van G. In 1155 huwde hij met Margaretha, de zuster van Hendrik II van Limburg, waardoor aan den strijd tusschen Brabant en Limburg om de hertogelijke waardigheid een einde werd gemaakt. In 1179 bekrachtigde hij het huwelijk van zijn zoon Hendrik met Mathilde van Boulogne, nicht van Philips van Vlaanderen. In Mei 1182 was hij aan het keizerlijk hof, toen Barbarossa den burcht en den tol van Nijmegen aan Kleef ontnam en aan den graaf van Gelre gaf. In 1184 betrok hij een jachtslot bij Orthen aan de Dieze, wat het begin is geweest van Den Bosch. Hij nam deel aan den kruistocht van Barbarossa en stierf in het Oosten (1190).

Lit.: A. Wauters, in Biogr. nat. de Belg. (VII, 855-869). *W. Mulder S.J.*

Hertogen van Lotharingen.

Godfried I, hertog van Neder-Lotharingen, 1012-'23 (ook wel met medetelling van een Godfried, 959-'64, en van zijn vader, Godfried v. Verdun, G. III geheeten), volgde door aanstelling van keizer Hendrik den laatsten Karolinger, Otto, als hertog op. Ook hij wordt G. van Verdun genoemd, uit het huis van Ardennen. Hij kwam aanstonds voor de taak te staan, de rumoerige Lotharingsche grooten tot rust te brengen. Lambert van Leuven, die den hertogelijken titel opeischte, werd door hem verslagen en sneuvelde (1015) in den slag van Florennes. In Hamaland en het Neder-Rijngebied maakte hij aan de woelingen van Balderik en Adela een einde. Maar zijn campagne tegen Dirk III v. Holland mislukte deerlijk (1018). Hij stierf kinderloos en werd door zijn broer Gozelo opgevolgd. *W. Mulder S.J.*

Lit.: L. Vanderkindere, Formation territ. des Princip. belges (II. Brussel 1902, passim).

Godfried II met den Baard, ook G. IV gerekend, hertog van Lotharingen; † 1069. In 1044, bij den dood zijns vaders, Gozelo I, werd G. door Hendrik III wél tot hertog van Opper-, maar niet van Neder-Lotharingen aangesteld, dat aan G.'s broer, Gozelo II, werd toegewezen. Hiertegen kwam G. in verzet. Een hevige opstand, waarbij zich Herman van Henegouwen, Boudewijn V van Vlaanderen, Dirk IV van Holland, Lambert II van Leuven, Albrecht van Namen aansloten, dreigde Lotharingen weer van het rijk los te scheuren. De burcht van Nijmegen en de stad Verdun werden door G. in de asch gelegd. Door zijn huwelijk met Beatrix van Toscane was zijn macht nog toegenomen. In 1056 moest, na den dood van Hendrik III, de keizerin-weduwe Agnes toegeven en werd aan G. de opvolging ook in Neder-Lotharingen toegezegd, wanneer Frederik van Luxemburg, die Gozelo II was opgevolgd, zou komen te overlijden. Deze stierf in 1065 en G. werd nu inderdaad hertog van beide Lotharingen. Maar hij was toen oud en niet gevaarlijk meer. *W. Mulder S.J.*

Lit.: → Godfried I (van Neder-Loth.).

Godfried III met den Bult, ook wel G. V, hertog van Neder-Lotharingen, 1069-'76, zoon van G. met den Baard, was gehuwd met Mathilde van Toscane, helpster van den paus tegen Hendrik IV. Niettemin was G. gedurende heel zijn regeering op de hand van Hendrik, zoodat de beide echtgenooten vijandig tegenover elkaar zouden hebben gestaan, zoo zij elkaar veel ontmoet hadden. Hij steunde Hendrik in zijn strijd tegen de Saksen, was zijn beste raadsman, steunde de bisschoppen Theoduinus van Luik tegen Vlaanderen, maar tevergeefs; Willem van Utrecht tegen Dirk V en met succes. Hij werd vermoord op een zijner tochten in Holland in 1076. *W. Mulder S.J.*

Lit.: Blok, Gesch. v. h. Ned. Volk (I, 112-113).

Godfried van Bouillon, → Bouillon.

Godfried van Amiens, Heilige, Benedictijn; * ca. 1066, † 8 Nov. 1155 in St. Crépin te Soissons; kloosterling op den Mont St. Quentin (bij Péronne), vanaf 1091 abt te Nogent-sous-Coucy, 1104 bisschop van Amiens; wegens zijn partij kiezen in den strijd der burgers om de vrijheid van de stad, moest hij zich 1113-'14 in het klooster der Kartuizers terugtrekken.

Lit.: Leven door monnik Nicolaas v. Soissons in Acta S.S., Nov. III; vgl. Bibl. Hagiogr. Lat. (533). Brieven en oork. v. G. in: Migne, Patrol. Lat. (162).

Godfried van Denemarken, → Götfrik van Denemarken.

Godfried van Fontaines, wijsgeer en godgeleerde; * midden 13e eeuw te Fontaines bij Luik, † na 1306 als kanunnik en hoogleeraar te Parijs. Staat zelfstandig tusschen de richtingen der → Hoogscholastiek en neemt enkele hoofdpunten van het Thomisme, o.a. in de kennisleer, over, zonder dit echter in zijn geheel te aanvaarden. *F. Sassen.*

Werken: XIV Quodlibeta. — Lit.: M. De Wulf, Un théologien-philosophe du XIIIe siècle, étude sur la vie, les oeuvres et l'influence de G. de F. (Brussel 1904).

Godfried, praefect van keizer Otto III in **Hattuaria,** ca. 1000, was oom van Balderik, die met Adela (→ Adela, 2°) gehuwd was, en behoorde vermoedelijk tot het geslacht van Ricfried, waaruit de

Utrechtsche biss. Balderik en Ansfried voortkwamen.

Lit.: Pijnacker Hordijk, in de inl. op zijn uitg. v. Alpertus' De Diversitate Temporum. *W. Mulder S.J.*

Godfried van Mierlo, → Mierlo.

Godfried de Noorman maakte zich in 881 met Siegfried van Elsloo meester, waar zij een versterkt kamp betrokken,vanwaaruit zij de heele streek tusschen Maas, Moezel en Rijn brandschatten. Karel de Dikke sloot hen in 882 in, zonder hen aan te vallen. Tot schande der Franken worden de ingeslotenen losgelaten, krijgt G. een rijk, dat ong. heel Ned. zal hebben omvat. Hij wordt in 885, bij onderhandelingen te Herispich bij Kleef, vermoord.

Godfried Plantagenet, hertog van Anjou, → Plantagenet.

Godfried van Rhenen, bisschop van Utrecht 1156-'78. Gekozen in tegenwoordigheid van koning Fred. I Barbarossa en de graven van Holl., Gelre en Kleef, bleef hij een aanhanger der Staufische politiek, volgde den keizer herhaaldelijk naar Italië en erkende de tegenpausen Victor IV en Paschalis i.p.v. den wettigen Alexander III. Tegenover Holland verdedigde hij de Utr. belangen, hetgeen in 1159 en 1165 tot conflicten leidde, die door den keizer werden beëindigd, eenigszins ten voordeele van Holland (condominium in Friesland, beleening v. h. Holl. huis met Bentheim). Hij benoemde zijn broers tot burggraven van Utrecht en Horst. Zijn zgn. testament is onecht.

Lit.: B. J. L. de Geer v. Jutfaes, Nog een bladz. uit de Utr. gesch. (Bijdrage v. vaderl. gesch., 3e reeks, XI, 1896, 161-176). *Post.*

Godfried van Straatsburg, een der grootste Middelhoogduitsche epische dichters: geen ridder; alleen meester genoemd; waarsch. geestelijke. Hij bewerkte ca. 1210 de sage van Tristan en Isolt, volgens de Fransche dichters Thomas en Berol, of een Estoire, die Berol en ook Eilhart van Oberg tot bron hadden gediend. Vrij gaat hij met de stof om, naar eigen inzicht en opvatting, in hoogst kunstvollen vorm. De liefde is voor hem niet meer de huldedienst van den man voor de vrouw, maar de hartstocht, die man en vrouw in volledige overgave boeit en met al haar geluk, maar ook met al haar wee en ellende aanvaard wordt. De liefde is absoluut en souverein. Het gedicht is, waarschijnlijk door den dood van den dichter, ca. 1215, onvoltooid gebleven. *V. Mierlo.*

Uitg.: F. Ranke (1930). — Lit.: G. Ehrismann, Gesch. der deutschen Lit. (II, 2, 1, 1927); in het bijz.: E. Nickel, Studien zum Liebesproblem bei G. (1927).

Godfried van St. Victor, → Victorijnen.

Godgeleerdheid, → Theologie.

Godhavn, stad op het Groenlandsche eil. Disko, hoofdplaats van N. Groenland (69° 15′N., 53° 30′ W.). Ca. 300 inw. Vroeger belangrijke walvischvangst. Visscherij, radiozendstations en station voor wetensch. onderzoek.

God helpe mij, Amen. Op den rijksdag van Worms, 18 April 1521, eindigde Luther aldus de rede, waarin hij weigerde zijn dwaling te herroepen. Dit was toen de gebruikelijke slotformule bij dgl. antwoorden. De woorden „Hier sta ik! Ik kan niet anders", gesproken vóór deze formule, zijn onhistorisch (Karl Müller, Luthers Schluszworte in Worms 1521 in Philotesia, Paul Kleinert zum 70. Geburtstag dargebracht; Berlijn 1907, 269 vlg.). *Brouwer.*

Göding (Tsjech. Hodonin), stad aan de March in Moravië (Tsjecho-Slowakije), waar deze bevaarbaar wordt. Ca. 15 000 Tsjechisch sprekende inw. Geboortestad van Thomas Masaryk, president van de Tsjecho-Slowaaksche republiek (sinds 1918).

Godinne, gem. in de prov. Namen, ten Z. van Namen, aan de Maas, ca. 500 inw.; Kath.; opp. 355 ha.; Jezuïetencollege.

Godlinze, → Bierum.

Godloochenaar, → Atheïsme.

Godloozenbeweging (Russ. afk.: S.W.B. voor Sojoes Woinstwoejoestsjich Bezbozjnikow = Ver. v. Strijdende Godloozen), benaming der in Sowjet-Rusland bestaande vereeniging van radicale → Vrijdenkers, die daar openlijk strijd voert tegen het geloof, vooral tegen het Christendom. De G. baseert zich op het atheïsme en het Marxistische materialisme; zij houdt geregeld congressen en steunt bij haar propaganda op medewerking van de pers, het theater en de radio. Door een zgn. wetensch. systeem, dikwijls ontleend aan Vrijdenkers van de 18e e., betoogt zij, dat religie geen recht op bestaan heeft en slechts dient tot uitbuiting van het volk. In Rusland strijdt de G. in de eerste plaats tegen de Orthodoxe Kerk, echter ook tegen de Kath. Kerk, de Prot., Joden en Mohammedanen. Zij bewerkt de jeugd op en buiten de school [zoo is de Jeugdvereeniging (Komsomol) volkomen anti-religieus], vervolgens de arbeiders en de boeren, vooral ook de vrouwen. Zij bezit haar cellen over geheel Sowjet-Rusland en staat in verband met bekende Vrijdenkersbewegingen in het buitenland. Hoewel geen staatsbeweging, is zij wegens haar principes toch in nauw verband met den Sowjetstaat, welke aan de anti-religieuze propaganda alle vrijheid biedt. Voorzitter der G. is Jaroslawskij; de schrijver Gorkij is sedert Maart 1935 lid van het presidium. De G. geeft behalve enkele zgn. wetensch. bladen ook de populaire geïll. krant „Bezbozjnik" (De Godlooze) uit, die door de geheele Sowjet-Unie verspreid wordt.

Lit.: Kath.: A. Ziegler, de Russ. G. (1933); Gurian, Het Bolsjew. (1932); d'Herbigny, Het Kruis onder de Sowjetster (1929). Prot.: Wereldactie der Godloozen; brochures: Geloof en Vrijheid. *v. Son.*

Godmensch. Krachtens de hypostatische vereeniging zijn in Christus de goddelijke en de menschelijke natuur vereenigd in de eenheid van den goddelijken persoon. Christus wordt daarom Godmensch genoemd. Hiermee wordt dus niet aangeduid, dat in Christus één godmenschelijke natuur is, ontstaan uit eenigerlei samensmelting van goddelijke en menschelijke natuur, maar wel, dat Christus één persoon is met twee naturen, de goddelijke en de menschelijke. → Christus; → Hypostatische vereeniging. *Kreling.*

Godoenow, → Boris Godoenow.

Godolias, 1° een leviet ten tijde van David (1 Par. 25.3,9).

2° De stadhouder van Judea na de verwoesting van Jerusalem, in 587 v. Chr. door Nabuchodonosor aangesteld. Hij bezat het vertrouwen van de Babyloniërs en van zijn volksgenooten en zou er in geslaagd zijn de overgebleven Joden rondom zich te verzamelen, wanneer hij niet door Ismahel gedood was (4 Reg. 25.22-26). *Keulers.*

Gödöllö, dorp in Hongarije; 11 000 inw., allen Hong., Kath. 7 000, Herv. 3 000, andere gezindten 1 000. Koninklijk jachtslot, Praemonstratenser abdij met internaat. In 1933 werd er de wereldjamboree gehouden, waaraan 30 000 padvinders hebben deelgenomen.

Godowsky, Leopold, pianist; * 1870 te Wilna, waar hij op negenjarigen leeftijd debuteerde.

G., die ook vele reizen als concertpianist maakte, was 1890-1900 leeraar in Chicago, daarna negen jaar te Berlijn. In 1909 volgde hij Busoni op als leeraar aan de meesterklasse van de Wiener Kön. Kaiserl. Akademie der Tonkunst. Na 1912 vestigde G. zich weer in Amerika. Hij schreef veel piano-muziek, waaronder talrijke virtuose transcripties. *Hanekroot.*

Godoy, 1° Juan, Argentijnsch schrijver; * 1793 te Mendoza, † 1864 aldaar. Landbouwer, goudzoeker, kolonisator. Leefde afwisselend in Chili en Argentinië als eeuwig samenzweerder, verbannen dichter, stichter van politieke en literaire bladen (Eco de los Andes, 1824; Trio argentino, 1826; El Huracán, 1827; El Coracero, 1830). *Ulrix.*

Werken: Poesías (voll. uitg. 1889). — Lit.: R. Rojas, Lit. argent. (II Buenos Aires 1924, 573-595).

2° (Ook: Godoi) Don Manuel, hertog van Alcudia, Spaansch politiek avonturier; * 1764 te Badajoz, † 1851 te Parijs. Als gunsteling van de koningin en van Karel IV drijft hij Spanje tot deelneming aan den eersten → Coalitie-oorlog, maar moet in 1795 den vrede van Bazel sluiten (kreeg hierom den titel van „vredevorst”). Om zijn verwaand-verkwistend optreden en het verlies van de vloot bij → Trafalgar door het volk tot aftreden gedwongen; in 1808 uit Spanje verdreven. *V. Claassen.*

God save the King (Queen) [Eng., = God behoede den Koning (de Koningin)], naam en refrein van het Eng. volkslied. Over den oorsprong van tekst en melodie zijn de meeningen nog altijd zeer verdeeld. Volgens sommigen is Henry Carey (ca. 1690-1743) in 1740 de auteur, componist en voordrager van de „national anthem”; volgens anderen James Oswald in zijn Harmonia Anglicana (1742); er zijn er ook, die aan dr. John Bull (1563-1628) de eer toekennen ten jare 1619 reeds de melodie als „Ayre” te hebben vervaardigd. Den laatsten tijd wordt, ook van Eng. zijde, de aandacht weer gevraagd voor het verhaal van de markiezin de Créquy (eind regeering Lodewijk XIV), die in haar „Souvenirs” vertelt, dat het jongedameskoor van St. Cyr, toen de koning de kasteelkapel binnentrad, een soort motet zong, waarvan de woorden waren van de priorin van St. Cyr, Madame de Brinon, en de compositie van Lully. Händel zou beiden geaccapareerd hebben en ze aan koning George (I) van Hannover hebben aangeboden. Het is niet tegen te spreken, dat tekst en rhythme van God save the K. sterk overeenkomen met „Grand Dieu, sauvez le Roy! . . . .”.

Lit.: F. Chrysander, Henry Carey und der Ursprung des Königsgesangs G.S.T.K. (Jahrb. f. Musikwissensch. Leipzig 1863). *Brouwer.*

Godsberoering, → Mystiek.

Godsbestaan, → God (sub B).

Godsbewijs, bewijs, waardoor het bestaan van God bewezen wordt. → God (sub B).

Godschalk, Benedictijn; * 805, uit een Saksische fam., † 868 of 869. Zijn vader, graaf Berno, bracht hem als oblaat naar het Benedictijner klooster van Fulda. G. gevoelde geen roeping en vluchtte uit het klooster. Op de synode van Mainz (829) vroeg hij vrijgelaten en in het bezit gesteld te worden van zijn vaderlijk erfdeel, dat aan het klooster vermaakt was. De synode stond dit toe, maar → Hrabanus, de abt van Fulda, weigerde de erfenis terug te geven en kwam bij keizer Lodewijk den Vromen tegen het oordeel van de synode op, zich beroepend op de geldigheid van de oblatie. G. werd opnieuw tot het kloosterleven verplicht en naar Orbais gezonden. Daar legde de begaafde maar excentrieke man zich op de theologische wetenschap toe en bestudeerde vooral de werken van Augustinus en Fulgentius. De praedestinatieleer, die hij daaruit opdiepte, verspreidde en verdedigde hij in brieven aan vooraanstaande personen en door het woord, o.a. op zijn twee reizen naar Italië. In 848 werd hij in Mainz veroordeeld, in 849 gesuspendeerd, omdat hij de priesterwijding op niet-canonische wijze had ontvangen. Vanuit het klooster Haut-Villiers, waarheen hij verbannen was, bestreed hij Hincmar en verweet hem → Sabellianisme. Hij stierf onverzoend met de Kerk.

Het is moeilijk uit de resten van zijn werken op te maken, wat hij precies geleerd heeft. De theologen zijn het er niet over eens of hij werkelijk schuldig is aan ketterij. Zijn twee geloofsbelijdenissen (Migne, Patrol. Lat. CXXI, 346-366) geven geen zekerheid. Hincmar verweet hem, dat hij de supralapsarische positieve uitverkiezing en verwerping leerde (onafhankelijk van den zondeval zou God van eeuwigheid hebben vastgesteld, wie in den hemel komen en wie naar de hel gaan). G. zou ook den alg. heilswil van God geloochend hebben en geleerd, dat Christus alleen voor de uitverkorenen gestorven is. Zijn aanhangers: Walfried Strabo, Rathramnus van Corbie enz., legden G.'s leer in Augustijnschen zin uit. Het is mogelijk, dat de uitgave van in 1930 door G. Morin in Bern gevonden werken van G. (een twintigtal, traktaten over theol., philos., gesch., enz.), die bezorgd zal worden door C. Lambot O.S.B. van Maredsous, nieuw licht brengt. *Sloots.*

Uitg.: in Migne, Patr. Lat. (CXXI en CXXV); Mon. Germ. Poet. (III 1906-'07); J. Osternacher, De Ecloga Theodoli (van G.?) (1902). — Lit.: Hefele-Leclerq, Hist. des Conciles (IV, 2, 130-223); Dict. Theol. Cath. (VI, 1500-1502); Lex. f. Theol. u. Kirche (IV, 624).

Godschalk, Adrianus, Ned. bisschop; * 1819 te Den Dungen, † 1892 te Den Bosch. In 1843 prof. in de wijsbegeerte aan het seminarie, terwijl hij ondertusschen de lessen volgde in de godgeleerdheid; 1846 kapelaan te Eindhoven; 1850 keerde G. naar het seminarie terug, waarvan hij in 1868 vice-praeses werd; 1870 benoemd tot kanunnik; 1877 coadjutor van mgr. Zwijsen, dien hij in 1878 opvolgde als biss. van Den Bosch. *de Haas.*

Lit.: C. Smits, in Nw. Ned. Biogr. Wbk. (I 1911).

Godsdienst (Lat. religio, < religare = vastbinden, of religere = overdenken, of relegere = herlezen) heeft een veelvoudige beteekenis: 1° de gezamenlijke leerstellingen, die men over God belijdt en uit de betrekking tusschen God en het afhankelijk redelijk schepsel afleidt; g. = belijdenis. 2° Het geheel van de plechtigheden, die de godsvereering vormen, als gebed, offer; g. = godsvereering. 3° De inwendige toestand van een mensch, wien het afhankelijkheidsbewustzijn een levensbeschouwing en het leven een wandelen vóór God geworden is; g. = → godsdienstigheid, godsvrucht, vroomheid. G. als belijdenis kan een primaire natuurplicht worden genoemd, omdat het uit den aard van den mensch als van God afhankelijk en redelijk wezen volgt, dat hij, die niet door zichzelf ontstaan is of in het bestaan gehouden wordt, deze waarheden met de daaruit volgende plichten zou bevestigen. G. als eeredienst is een secundaire natuurplicht, d.i. al past het den mensch wegens zijn afhankelijkheid aan God eer te bewijzen door bepaalde daden van offer en gebed, toch is die verplichting minder duidelijk dan die van het belijden van de afhankelijkheid. De eeredienst kan daarom verschillen van volk

tot volk, kan min of meer ontwikkeld voorkomen, inwendig of uitwendig zijn, terwijl het belijden van één waren God en 's menschen afhankelijkheid om waar te zijn zich maar onder één vorm mag voordoen. Als vroomheid is g. een ontwikkelde en voltooide vorm van godsbelijdenis en godsvereering, die groeit tot een bestendigen toestand, heel het leven doet beschouwen als het vervullen van een huldeplicht tegenover God en in zijn volmaakten vorm heiligheid wordt genoemd.

G. wordt natuurgodsdienst genoemd, wanneer de mensch zelf door eigen inzicht van verstand en rechtschapenheid van inborst zijn verhouding tegenover God bepaalt. G. wordt bovennatuurlijke g. genoemd, als door een persoonlijk ingrijpen van God zijn wil omtrent de godsvereering bepaald wordt. Die bovennatuurlijke g. is strikt bovennatuurlijk, wanneer God den mensch in een geheel nieuwe en hem overtreffende verhouding stelt; in breeder zin bovennatuurlijk, als God door zijn tusschenkomst op precieze wijze de natuurverhouding vaststelt.

Wezen van den godsdienst. Godsdienst ontstaat niet uit loutere fantasie of als product van samenleving of uit pathologische toestanden, wel uit metaphysische overtuigingen omtrent God en de verhouding van mensch tot God. Deze overtuiging bepaalt tegelijkertijd wát g. moet zijn en dát er een g. moet zijn. Elke dwaling omtrent God, bijv. een pantheïstische opvatting, leidt tot misvorming of vernietiging van den g. Wie zijn rede volgt, is verplicht God te erkennen, ook verplicht te belijden, dat hij van God afhangt, verplicht daarom deze afhankelijkheid onder een of anderen vorm uit te drukken, zelfs onder den door God vastgestelden vorm, indien deze vaststelling plaats greep. Hij is ook verplicht, indien zijn geweten daarop zijn aandacht vestigt, te zoeken of God niets bepaald heeft omtrent de wijze, waarop de mensch zich tegenover Hem te gedragen heeft. Die plicht is waar te nemen door elk individu afzonderlijk, evenals door de maatschappij als zoodanig, omdat de mensch niet alleen als individu, maar ook bepaald als maatschappelijk wezen God te erkennen en te eeren heeft.

G. is geen gevoel, ook niet een louter bespiegelend erkennen van God, zooals een wijsgeer dat doet. Zelfs de godsbelijdenis en a fortiori de godsvereering is een wilsdaad, waarin steeds het motief van rechtvaardigheid aanwezig is. Het is een mensch waardig en billijk God te belijden, God te eeren, voor God te wandelen. *Maes.*

Voor de door de Kath. Kerk geordende openbare **Godsvereering,** → Liturgie (I).

Voor de **primitieve godsdiensten,** → Hoogste wezen.

Voor de **verhouding tusschen Godsdienst en Staat,** → Kerk (sub Kerk en Staat).

Voor godsdienstige **kunst,** → Religieuze kunst.

Godsdienstgeschiedenis, niet te verwarren met de kerkgesch., noch met de gesch. van het Christendom, is de wetenschap, die de wording en de ontwikkeling van het godsdienstig leven der menschheid uit het verleden bestudeert. Als zoodanig is zij een onderdeel van de alg. historische wetenschap en kan zij, zooals deze, in geographisch, chronologisch, sociologisch en logisch opzicht, of in al deze opzichten beperkt worden tot de g. van een streek, van een tijdperk, van een volk, van een bijz. godsd. element. Zoo krijgen we bijv. de Grieksche g., de gesch. van de Hellenistische mysteriën, de gesch. van de wording en de ontwikkeling der godsgedachte.

In de moderne tijden evenwel is de g. als vergelijkende g. uitgegroeid tot een afzonderlijke wetenschap, die wel de methoden der eigenlijke gesch. niet kan missen, maar toch ook een meer eigen, aan haar bijz. doeleinden aangepaste methode heeft ontwikkeld. Niet een bepaalde godsdienst in zijn hist. ontwikkeling wordt nagegaan, maar de vsch. godsdiensten, zooals ze door de zuiver historische g. in hun historische ontwikkeling beschreven worden, worden met elkaar vergeleken, hun onderlinge beïnvloeding en de wisselwerking tusschen het godsdienstig leven en de andere cultuurgebieden worden onderzocht, om zoo te verkrijgen: a) een beter inzicht in den eigen aard en de ontwikkeling van iederen godsdienst. b) Een overzichtelijke groepeering van de vsch. godsdiensten en godsd. verschijnselen in een typologische en hist. orde. c) Een inzicht in de vsch. oorzaken van de hist. ontwikkeling der godsdiensten, in hun onderling verband, in hun verhouding tot de andere cultureele factoren en, zoo mogelijk, in de alg. empirische wetten, naar welke deze ontwikkeling verloopt.

Het is duidelijk, dat een zoo opgevatte vergelijkende g. eerder een ideaal dan een onmiddellijk bereikbare realiteit uitdrukt. Bovendien beweegt de g. zich op een terrein, waar de persoonlijke levens- en wereldbeschouwingen maar al te gemakkelijk de hartstochten ontketenen, zoodat de toegepaste methoden evenals hun wijze van toepassing vaak niet aan de eischen eener objectieve wetenschap voldoen. Vooral met betrekking tot het ontstaan van den godsdienst in den oertijd en tot het ontstaan van het Christendom is er vaak een onverkwikkelijke strijd tusschen de godsdiensthistorici gevoerd.

A) Van het **ontstaan van den godsdienst** hebben we, evenmin als van het ontstaan der menschheid, hist. getuigenissen. Als geloovigen in de goddelijke openbaring aanvaarden we de schepping van de eerste menschen door God, evenals het feit, dat de eerste mensch door de primitieve openbaring den eenen, waren God kende en vereerde. Met zuiver natuurlijke kenmiddelen evenwel kunnen we het ontstaan van het godsd. leven der menschheid niet direct kennen. Nu meenen de evolutionistische godsdiensthistorici, dat zij de oudste godsdienstvormen, op grond van het beginsel, dat het ruwste, minst ontwikkelde, dichtst bij het dierlijke staande, ook het oudste is, kunnen terugvinden in ruwe, laagstaande opvattingen en gebruiken der natuurvolken. Zoo werden achtereenvolgens het → fetisjisme, het → animisme, het → manisme, het → totemisme en de → magie als de oudste godsdienst en als de kiem, waaruit geheel het godsdienstleven zich geleidelijk tot de hoogere godsdienstvormen had ontwikkeld, voorgesteld. In de kringen der philologen zag men meer in de → natuurmythologie of de → sterrenmythologie den oorsprong van de godsd. opvattingen en gebruiken.

Tegen al deze theorieën kwam de cultuurhistorische school (vgl. → Cultuurkringen) in verzet. Zij verwierp het evolutionistisch beginsel niet alleen als niet bewezen, maar ook als een onrechtmatige toepassing van een zuiver natuurwetenschappelijk beginsel op het gebied van de geestelijke en cultureele ontwikkeling der menschheid. Zij trachtte met objectieve criteriën de chronologische volgorde der door haar ontdekte cultuureenheden vast te stellen en kon ze aldus rangschikken in oerculturen, primaire, secundaire, tertiaire culturen. Zoo kwam ze tot de ontdekking, dat in de oerculturen het geloof en de vereering van een

Hoogste Wezen duidelijk aanwezig was, maar dat het in de latere culturen steeds meer verdrongen werd door animistische, totemistische, magische en natuurmythologische opvattingen en gebruiken. Zoo kreeg de ontwikkelingsgeschiedenis van het godsd. leven der menschheid een geheel ander uitzicht dan de evolutionistische theorieën het beschreven hadden.

Op de vraag, hoe het geloof in het Hoogste Wezen feitelijk ontstaan is, blijft ook de cultuurhist. methode het antwoord schuldig. In het licht van het geloof in de primitieve openbaring kan het geloof in het Hoogste Wezen der oerculturen beschouwd worden als een overlevering van de primitieve openbaring, al moet hier toch aan toegevoegd worden, dat het niet meer mogelijk is zóó concrete gelijkenissen tusschen de primitieve openbaring en de godsd. opvattingen der oerculturen aan te geven, dat we met zekerheid tot een hist. verband mogen besluiten.

B) Met betrekking tot het **ontstaan van het Christendom** staat de g. meer direct op het terrein van de eigenlijke geschiedenis. Hier wilde de ongeloovige g. zoowel het Christelijk dogma als den Christelijken eeredienst geheel en al uit zuiver natuurlijke antecedenten verklaren. Deze antecedenten zocht ze te ontdekken door vergelijking met godsd. opvattingen en gebruiken uit het Hellenistisch milieu, waarin het Christendom zich ontwikkelde. Daar het contact met het Hellenistisch milieu vooral tot uitdrukking kwam in de brieven van Sint Paulus, stelde men den apostel vaak voor als een hervormer in Hellenistischen zin van de door Christus gepredikte leer. Toen men er echter niet in slaagde het Christendom door het Hellenistisch milieu te verklaren, wierp men zich op Oostersche, vooral Perzische invloeden. Vooral de Duitsche geleerde Reitzenstein dreef de vergelijkende g. in die richting.

Tegenover deze theorieën, die uitgingen van het apriori, dat een bovennatuurlijke tusschenkomst van God in de g. is uitgesloten, bewezen de geloovige godsdienst-historici, dat het Christendom wel enkele bijkomstige elementen uit het heidensch milieu in zich opnam, maar in zijn wezen verschilde van iederen Hellenistischen of Oosterschen godsdienst en zoowel in den persoon van zijn Stichter als in zijn leer en verdere ontwikkeling zulke kenmerken vertoonde, dat het niet dan door de bovennatuurlijke tusschenkomst van God kon worden verklaard. → Christendom; Jesus Christus; Jodendom; Kerkgeschiedenis.

L i t. : K. L. Bellon, Inl. tot de g. (1933); id., Inl. tot de vergelijk. godsd.-wetenschap (1932); H. Pinard de la Boullaye, L'étude comparée des religions (2 dln. 1925). *Bellon.*

Godsdienstgesprek van Hagenau, Marburg e.a., → Hagenau, Marburg, enz.

Godsdienstige vereeniging. Ofschoon verschillend van kleur en inrichting hebben alle g. v. eenzelfde gemeenschappelijk doel: zelfheiliging en apostolaat van haar leden. De zelfheiliging is het primaire doel. Deze wordt nagestreefd overeenkomstig den eigen geest van de g. v., doch is bij alle gericht op de versterking van het bovennatuurlijk en als gevolg daarvan van het godsdienstig leven der leden. Secundair is het apostolaat. Dit apostolaat (heiliging van anderen) hangt samen met het primaire doel. Hier heeft de g. v., zooals paus Pius XI zegt, een helpende taak; dient zich nl. als hulporgaan te beschouwen van de instellingen, waaraan de → Kath. actie (apostolaat) is opgedragen.

Alle g. v. hebben jeugdafd., die met behoud van haar eigen doel, in methode van vorming zich aan de speciale behoeften der jeugd aanpassen. Afd. van jongens en meisjes zijn gescheiden. Het meest verbreid is de Mariacongregatie (→ Congregatie van Maria); zich stellend op Marialen grondslag, wil zij de jeugdigen door Moeder Maria voeren tot hooger godsdienstig leven.

De Jeugd → Derde Orde wil de jongeren in Franciscaanschen geest tot ditzelfde doel leiden. Bijzondere indeelingen worden gevormd door de Jonge Adelaars en Tochtgenooten. Verder hebben de Derde Orde van St. Dominicus en de H. → Familie nog afzonderlijke jeugdafdeelingen. *B. de Groot.*

Godsdienstigheid, de zedelijke deugd, verwant met de rechtvaardigheid, welke den wil neigt om aan God de vereering te geven, die wij Hem als hoogste beginsel, Schepper en Behouder, onzen Heer en Meester en ons einddoel, verschuldigd zijn. Het stoffelijk voorwerp der g. is de godsvereering (vgl. → Godsdienst). De g. overtreft alle zedelijke deugden in waardigheid en de plichten van g. zijn de voornaamste onder alle plichten van den mensch. De voorn. oefeningen der g. zijn de toewijding, de aanbidding, het gebed, het offer, de eed, de gelofte, de heiliging van Zon- en feestdagen (eigen oefeningen van g.); de g. kan ook alle andere deugden in haar dienst nemen, door de akten dier deugden te bevelen, d.w.z. te doen stellen om de beweegreden, welke aan de g. eigen is, d.i. de erkenning van Gods verhevenheid en onze verschuldigde onderwerping.

L i t. : S. Thomas, Summa theol. (II. II., q. 81); alle moraaltheol. handboeken, inz.: Th. Bouquillon, Tract. de virtute religionis (Brugge 1880); J. B. Wirthmüller, Die moral. Tugend der Religion (Freiburg i. Br. 1881); O.E. Dignant, Tract. de virtute religionis (Brugge [3]1921). *A. Janssen.*

Opvoeding tot godsdienstigheid. De godsdienstige o p v o e d k u n d e is een onderdeel van de alg. opvoedkunde. Gelijk deze is ze normatief. De godsdienstige o p v o e d i n g moet de practische toepassing zijn van deze theorie en heeft tot taak zoowel het verstand als het hart te vervullen van objectieve waarden van den godsdienst en hem te maken tot een hoogste subjectieve waarde.

Afzonderlijke g o d s d i e n s t o e f e n i n g e n voor kinderen zijn nuttig, en om de gevaren, waaraan de kinderen tegenw. dikwijls zijn blootgesteld, soms noodzakelijk. De meest geschikte tijd is het zevende leerjaar, tegen het verlaten der school. Ze worden zeer geschikt gesloten met een openbare plechtigheid als vernieuwing der doopgeloften in tegenwoordigheid vooral der ouders. Ontzaglijk veel hangt voor het slagen af van den leider. Hij moet de kinderziel kennen om op hun verstand en vooral de fantasie, het gevoel en den wil diep te kunnen inwerken tot grondige levensverbetering. De preek moet beeldrijk en aanschouwelijk zijn en alles op een bepaald doel gericht.

L i t. : J. Göttler, Lex. Paedag. der Gegenwart; J. Krus, Paedagog. Grundfragen (Innsbruck 1920); P. M. Kassiepe, Homiletisches Handb. (III Paderborn, 228-312); M. Gatterer, Kinderseelsorge (Innsbruck 1924); G. Buscher, Kinderexerzitien (Keulen); P. A. Puntigam, Exerz. für Laien, 27 Vorträge f. geist. Ueb. mit bes. Rücks. auf die Jugend (Innsbruck 1930). *p. Gervasius.*

Godsdienstloozen, menschen zonder iederen godsdienst; niet te verwarren met onkerkelijken of menschen, die zich bij geen bepaalde godsdienstige organisatie hebben aangesloten. Daarom zijn de heftigste bestrijders van bepaalde godsdienstige organisaties,

De Drie Koningen. Raam in de kathedraal te Chartres (13e eeuw).

ook de zuiver negatieve, nog niet godsdienstloozen. Deze laatsten zijn mogelijk, omdat de natuur de menschen wel tot godsdienst drijft, maar niet zoo onmiddellijk als bijv. tot eten en drinken; men kan daarom over de noodzakelijkheid ervan nog wel een verkeerd oordeel hebben. G. in strikten zin of ➛ atheïsten zijn te onderscheiden van g. in breeder zin, die in tegenstelling met de eersten wel het bestaan van een godheid erkennen, maar zich daarmee niet bezighouden (deïsten. ➛ Deïsme). Godsdienstlooze individuen bestaan ongetwijfeld, omdat men de verzekeringen van sommige menschen niet in twijfel kan trekken; volkomen g. zijn echter niet talrijk. Het bestaan van godsdienstlooze volkeren is minstens twijfelachtig; bij de zoo beschouwde volkeren (Vuurlanders, de Kubu's op Sumatra) zijn later steeds sporen van godsdienst gevonden. Vgl. ➛ Godloozenbeweging. *Pauwels.*

Godsdienstonderwijs. Voor g. bij de **Katholieken,** ➛ Catechese.

Bij de Protestanten. Men maakt onderscheid tusschen catechese en g. Het laatste verschilt van het eerste in stof, methode en strekking. De leerstof van het g. is niet alleen gebonden aan belijdenisschriften der Kerk, maar wordt geput uit bijbelsche handboeken, geloofsleer, enz. Het g. vindt plaats op de gymnasia, H.B.S.-en, kweekscholen door niet-ambtelijk optredende personen (behandeling in 5 of 6 opeenvolgende jaar-klassen, coëducatie, schriftelijke repetities).

Hiervan is te onderscheiden de c a t e c h e s e, waarvan de stof vervat is in de belijdenisschriften (➛ Heidelbergsche cat.; Ned. Geloofsbelijdenis c.a.) en die ten doel heeft: de opleiding der jeugdige kerkleden van het eerste (Doop) naar het tweede sacrament (Avondmaal). Bij voorkeur gevolgde methode: eerste catechisatie (10-14 j.) met als stof de leer van Christus' Verlossingswerk; tweede catechisatie (14-17 j.): de catechismus; derde catechisatie (17-21 j.): de catechismus in verband met de drie ➛ Formulieren van Eenigheid. Coëducatie wordt zelden toegepast. Catechisaties worden wekelijks gehouden in de kerk (nevenzaal) of in een kerkelijk gebouw; bij de Gereformeerden bijna uitsluitend door de predikanten, in andere kerkgenootschappen ook wel eens door catechiseermeesters of godsdienstonderwijzers.

Het meest gebruikelijk is dit onderricht mondeling te geven; dicteeren en deze dictaten laten leeren komt daarbij ook veel voor.

L i t.: P. Biesterveld, Het karakter der catechese (1900); T. Hoekstra, Psychologie en catechese (1916); A. v. Veldhuizen, Catechetiek (1925). *Lammertse.*

Godsdienstonderwijzer. In de ➛ Ned. Hervormde Kerk bestaat nog het instituut van g. De opleiding tot g. is opgedragen aan een of meer predikanten. Examen wordt afgelegd voor het classicaal bestuur. Eischen: elementaire kennis van de Ned. taal (goede mondelinge en schriftelijke stijl) en van de onderwijskunde; van den inhoud en historie der Bijbelboeken: behoorlijk lezen en verklaren ervan; van de kerkelijke gesch. en ten slotte kennis der Christelijke geloofs- en zedenleer. Sedert 1 Jan. 1928 is kennis van één moderne taal vereischt. Opleiding duurt minstens 2 jaar. Vóór het examen moet de candidaat 23 jaar zijn. De g. moeten onderwijs geven op scholen, op catechisaties en de zieken bezoeken. Zij genieten traktement uit de kas der gemeente. *Lammertse.*

L i t.: A. Troelstra en H. Visscher, Bibliotheek voor g.

Godsdienstpsychologie. Begrip. De g. is een nieuw deel van de algemeene empirische psychologie, te omschrijven als de wetenschap van de psychische verschijnselen, die bij de religieuze ervaring aanwijsbaar zijn. Dgl. verschijnselen zijn bijv. dat, wat men gevoelt bij lof-, smeek-, dankgebed, bij godsdienstoefeningen, bij akten van nederigheid en overgave aan God. Eveneens het uiterlijk waarneembaar gedrag van menschen, die godsd. handelingen stellen: bij liturgie, bij extase, bij religieuze feesten, etc. Wat wezen en waarde is van de psychische verschijnselen en van de religieuze ervaring, hoort niet tot haar vraagstellingen. Ze moet echter de ervaring, zooals ze die aanwezig vindt, beschrijven en ontleden, de gelijksoortige ervaringen tot typen ordenen, individueele en algemeene ontwikkeling in wetten vastleggen, aanwijsbare voorwaarden voor de religieuze ervaring ontdekken. Ze kan dit doen bij het normale, bij het hoog ontwikkelde alsook bij het abnormaal ziekelijke religieuze leven. Naarmate de verschijnselen geestelijker worden, neemt haar oordeelsbevoegdheid over het werkelijk wezen daarvan af. Godsdienstphilosophie en theologie zijn niet alleen noodig ter beoordeeling van haar resultaten, maar ook reeds bij het opstellen van de algemeene begrippen, die bij het begin van iedere empirische wetenschap noodig zijn, vooral daar waar de meeningen zoo zeer verdeeld zijn als bij den godsdienst.

Ontstaan. Hoewel de empirische g. eerst ontstaan is in het laatste kwart van de 19e eeuw, ligt haar voorgeschiedenis veel verder terug. G. ontstaat in den strijd tusschen volksgodsdienst en philosophie. Hiervan vindt men de sporen bij Xenophanes, Critias, Prodicus en Euphemerus, bij de Arabieren der M.E. en bij de rationalisten van de nieuwste tijden. Waar godsdienst geheel de ziel vervult, bestaat de behoefte het goddelijk werken in de ziel vast te leggen voor zichzelf en voor anderen. Men denke hier aan de bekentenissen van Brahmaansche monniken, van Plotinus, en bovenal aan Augustinus, Bernardus van Clairvaux, Nederlandsche en Duitsche mystici, aan Teresia van Avila en Johannes van het Kruis, Ignatius van Loyola, Franciscus van Sales, Fénélon, Pascal, Newman. De schatten door hen verzameld, zijn nog steeds een onovertroffen materiaal voor den godsdienstpsycholoog.

Met de komst van het Protestantisme steeg de belangrijkheid van de individueele religieuze ervaring, daar zich hierin volgens hen de inwendige getuigenis van den H. Geest openbaarde. In de ontwikkelingslijn van het Protestantisme moet men de godsdienstpsychologische opvattingen beschouwen, zooals die beïnvloed zijn door Kant en Schleiermacher. Kant's invloed is in deze vooral philosophisch. Hij maakte de begrippen God, vrijheid, onsterfelijkheid, tot postulaten van de „Praktische Vernunft". Zijn leer gaf aanleiding den godsdienst geheel in de zedelijkheid te doen opgaan. In reactie hiertegen werd door Schleiermacher het wezen van den godsdienst bepaald als religieuze ervaring. De hieruit volgende ervaringstheologie werd nog consequenter doorgezet door zijn epigonen, vooral in de Erlanger School. Dogmatische theologie ging over in g., waarvan de voornaamste richting, die onder invloed van Kant en Schleiermacher staat, is de transcendentaal-psychologische, gesticht door Georg Wobbermin. Dezelfde tendenzen openbaarden zich in het modernisme, dat de dogma's beschouwde als den rationeelen neerslag van de ervaring, en niet als vaste geloofswaarheid.

De laatste en voornaamste oorzaak van het ontstaan van de g. was de algemeene uitgroei van de psychologie

op het eind van de 19e eeuw. Zoodra zij geen zuivere zintuigpsychologie meer was, of wanneer ze practisch in 's menschen leven wilde ingrijpen, moest ze zich ook bezig houden met de godsdienstige verschijnselen in den mensch. De geesteswetenschappelijke richting (W. Dilthey, E. Spranger) ging ,,verstehend" te werk en bleef in een relativisme steken. Waar deze richting overging in phaenomenologie, werd ze godsdienstphilosophie (Scheler). Uit paedagogisch-psychologische belangstelling ontstond de eerste empirische g. van de Amerikanen Stanley Hall en zijn leerlingen, vooral E. D. Starbuck, die de godsdienstverschijnselen in de puberteit bestudeerde en deze als specifieke puberteitsverschijnselen verklaarde. Grooten invloed, ook in Europa, verkregen W. James en Leuba (biologisch ingesteld).

De godsdienstverschijnselen werden als pathologisch object behandeld door de Franschen Ribot, Binet, Sanglé, Flournoy, Janet. W. Wundt beschouwde de g. in zijn Völkerpsychologie. Volgens S. Freud moet de godsdienst beschouwd worden als ontstaan uit sexueele neigingen. Tr. C. Oesterreich houdt zich vooral bezig met uitzonderingstoestanden (occultisme, parapsychologie enz.). Bekend, vooral als leider van tijdschriften, is K. Beth (Zeitschrift für Religionspsychologie).

Over de verschijnselen van het normale godsdienstige zieleleven handelt de experimenteele g., geschapen door K. Girgensohn onder den invloed van Külpe, die ook de hoogere geestelijke verrichtingen experimenteel behandelde. Zijn werk wordt voortgezet door W. Grühn. Onder de Kath. godsdienstpsychologen treden het meest op den voorgrond G. Wunderle, B. Winzen O.F.M., A. Boley.

Het onderzoek van het normale religieuze leven hield zich vooral bezig met de ontwikkeling van de godsd. begrippen bij kinderen, met de vraag, op welken leeftijd de religieuze twijfel het meest voorkomt, met het relatief veelvuldige van lof-, dank- en smeekgebeden bij oudere en jongere kinderen, en met de visioenen van mystiek-begenadigden.

Methode. De psychologische methodes, die dienen tot het onderzoek van hoogere geestelijke verrichtingen, worden ook in de g. toegepast. Overheerschend intuïtief gaat te werk de phaenomenologische en geesteswetenschappelijke g. Onmisbaar is de introspectieve (en retrospectieve) methode, die echter tevens veel bronnen van fouten bevat. De statistische methode, vooral door de Amerikanen (Starbuck) toegepast, werkt met de gegevens van enquêtes. Zuiver quantitatief toegepast, is deze methode zeer onbetrouwbaar, de qualitatieve statistiek gaf reeds goede resultaten. Met succes wordt ook de testmethode toegepast. Volgens de denkexperimenten van Külpe gaat men te werk in de echte experimenteele g. van Girgensohn en Grühn. Aan proefpersonen worden op godsdienst betrekking hebbende teksten voorgelegd. De daarbij opkomende gevoelens, voorstellingen en besluiten worden uitgesproken en in een protocol vastgelegd. Dat een dgl. methode niet zonder gevaren is, spreekt vanzelf.

Waardeering. Bij de waardeering der resultaten van de g. moet men voor oogen houden, dat psychologie op zijn hoogst kan aantoonen wat is, niet wat zijn moet, noch wat ten slotte een echte religieuze ervaring is. De theologie moet dit vanuit het geloof vaststellen, en heeft dit ook gedaan. Ze onderscheidt in het religieuze het goddelijke en het menschelijke. Waar het goddelijke wezenlijk op het zijn werkt (niet op het bewustzijn), in het opus operatum van de habitueele genade (vooral in het ontvangen van de Sacramenten), kan men bij deze hoofduitwerking niet van religieuze ervaring spreken, daar ze niet toegankelijk is voor het bewustzijn. Zoo is het ook met het verborgen genadekarakter, dat aan iederen heilsakt toekomt. Daarnaast bestaat echter een goddelijk werken op het menschelijk bewustzijn, en daar is het woord ervaring gerechtvaardigd. Dit geldt op de eerste plaats daar waar God op een wijze ingrijpt, die boven de psychologische wetten uitgaat (mystieke ervaringen, bekeeringen e.a.). Het geldt ook voor die werkingen in de ziel, die zich in het gewone kader van het zieleleven voordoen, maar slechts opwekkingen zijn en de vrije wilstoestemming voorafgaan. Hier is het woord ervaring op zijn plaats, daar hier het eigen passieve karakter wordt uitgedrukt. De eigenlijke religieuze akt is voor den Kath. de toestemming aan de opwekkingen der genade, met of zonder begeleidend gevoel. Met recht kan men het een wilsakt noemen, een vrij willen van een bepaalde uiterlijke of innerlijke daad, die het geheele ik naar God toebrengt in berouw of nederigheid, in vertrouwen of in liefde. Zonder dit willen als werking of component is voor den Kath. de godsdienstige ervaring zonder beteekenis. De Kath. legt den nadruk op het actieve wilselement, de Prot. op het passieve gevoelskarakter. De g. kan dit onderscheid ontberen, de waardeering van haar resultaten moet er echter rekening mee houden.

L i t. : G. Wunderle, Einführung in die moderne Religions-psychologie (1922) ; H. Pinard de la Boullaye, Expérience religieuse, in Dict. de théol. cath. (V, kol. 1786-1868). *Ellerbeck.*

Godsdienstvervolging, het zich met dwang of geweld verzetten tegen godsdienst; kan zich onder vsch. vormen voordoen: a) zij kan zich richten tegen iederen vorm van godsdienst (hedendaagsch Rusland) of tegen een bepaalden vorm: Katholicisme, Protestantisme, Islam; in dat geval kan zij samengaan met het dwingen tot een anderen godsdienst (Rom. keizers); b) zij kan uitgaan van het staatsgezag of van particulieren met oogluikend toelaten door het gezag; c) zij kan of alleen de openbare uitoefening van den godsdienst of ook de private in particulieren kring beletten, of zelfs ingaan tegen het behooren tot een godsdienst, tegen de persoonlijke overtuiging; d) zij kan in hevigheid varieeren van belemmeren door plagerijen tot het toepassen van de doodstraf. G., die zich in welken vorm ook tegen den waren godsdienst richt, is zware zonde; men handelt tegen zijn geweten bij verzet tegen een valschen godsdienst, dien men als den waren beschouwt; men kan ook, en zelfs zwaar zondigen, door zich met ongeoorloofde middelen tegen een valschen godsdienst te verzetten. → Godsdienstvrijheid. *Pauwels.*

Godsdienstvrede van 1577 en later, → Religievrede. Voor den g. van Augsburg, zie onder het art. → Augsburg.

Godsdienstvriend, De, „Tijdschrift voor Roomsch-Catholijken" (1818-'69); maandschrift en eerste Kath. periodiek van beteekenis in N. Ned. → Broek (Le Sage ten).

Godsdienstvrijheid als recht om een godsdienst, afgezien van waarheid of valschheid, te mogen belijden of uitoefenen, wordt onderscheiden van gewetensvrijheid, die alleen het door persoonlijke overtuiging behooren tot een godsdienst vrij laat en dus niet tot het toetreden tot en beoefenen van een bepaalden

godsdienst dwingt. G. in het openbare leven, die of voor alle of voor eenige godsdiensten kan worden gegeven, komt neer op scheiding van Kerk en Staat. G. en gewetensvrijheid kunnen niet als recht worden opgeëischt, omdat dwaling geen rechten kan hebben; daarentegen moet men zich ook onthouden van geweld en dwang om iemand tot den waren godsdienst te brengen, omdat alleen vrijwillige bekeering waarde heeft. Men zou alleen, al is het dikwijls ontactisch, kunnen dwingen om naar de prediking van het ware geloof te luisteren. Anders is de toestand, als iemand eenmaal Kath. is geweest en dus onder de rechtsmacht van de Kerk valt; dan kan afval als een misdrijf worden gestraft.

Volgens de Kath. leer behoort de staat: a) den waren godsdienst te steunen en dus b) geen g. of scheiding van Kerk en Staat af te kondigen; c) geen geweld te gebruiken om den waren godsdienst te verbreiden, maar d) zoo noodig wel om te zorgen, dat andere godsdiensten den waren niets in den weg leggen; e) om belangrijke redenen, bijv. voor buitenlandsche gezanten, mag de staat de private uitoefening van een valschen godsdienst toestaan; f) als de beginselen van een godsdienst een gevaar voor de samenleving bevatten mag de staat zich daartegen verzetten. Is eenmaal scheiding van Kerk en Staat tot stand gekomen, dan mogen de Kath. zich daarbij neerleggen. → Kerk (sub: Kerk en Staat).

L i t. : van Noort, De Ecclesia. Appendix. *Pauwels.*

Voor godsdienstvrijheid in N e d. en B e l g i ë, → Kerk (sub: Kerk en Staat). Vgl. ook → Gewetensvrijheid.

Godsdienstwaanzin, bijz. vorm van → grootheidswaanzin, waarbij de patiënt waant God te zijn of een Goddelijke zending te hebben. Waar in verschillende psychosen (in het bijz. hysterische psychosen en melancholieën) de godsdienst een belangrijke rol speelt, noemt de leek deze vaak ten onrechte godsdienstwaanzin. *Hoelen.*

Godsdienstwetenschap, samenvattende benaming voor de vsch. wetenschappen, die het godsdienstig leven der menschheid bestudeeren. Zij omvat dus: de → godsdienstgeschiedenis en de → godsdienstpsychologie, die het godsd. leven der menschheid in zijn hist. en psychol. realiteit beschrijven, en de → godsdienstwijsbegeerte, die een wijsgeerig onderzoek naar de laatste gronden van het godsd. leven instelt en het naar zijn waarheid en waarde beoordeelt.

L i t. : Bellon, Inl. tot de vergelijk. g. (1932). *Bellon.*

Godsdienstwijsbegeerte, 1° onderzoek naar de wederkeerige verhouding tusschen wijsbegeerte en theologie of tusschen geloof en rede. Dit onderzoek wordt dan meestal ondernomen met de bedoeling een wijsgeerige bevestiging van de eigen geloofsovertuiging te geven. De hedendaagsche controverse over de beteekenis van het begrip der Christelijke wijsbegeerte hoort tot de problemen, door deze g. onderzocht. Eerst de hedendaagsche auteurs gaven aan deze onderzoekingen den naam van g., al hebben alle Christelijke wijsgeeren zich met het vraagstuk bezig gehouden.

2° Wijsgeerig onderzoek naar de laatste vragen, onafhankelijk van iederen positieven godsdienst, met de bedoeling de plaats van den godsdienst binnen het wijsgeerig systeem aan te duiden, m.a.w. autonome, wijsgeerige constructie van den godsdienst.

3° Wijsgeerig onderzoek van het godsdienstig leven in zijn historische en psychische realiteit.

Ad 1°. Noch van een critisch-realistisch, noch van een geloovig standpunt kunnen principieele bezwaren ingebracht worden tegen een g., die er naar streeft de juiste verhouding tusschen geloof en rede te bepalen. Toch moet hier gezegd worden, dat eerst de theologie aan dit vraagstuk een positieve oplossing kan geven, omdat zij alleen in staat is het wezen van het geloof te bepalen en de wijsbegeerte van haar grenzen t.o.v. haar kennis van God en van de verhouding van den mensch tot God positief bewust kan maken.

Ad 2°. Tegenover een g., die autonoom den godsdienst wil construeeren binnen het kader van een bepaald wijsgeerig systeem, moet worden opgemerkt: a) indien zij rationalistisch wordt opgevat, dat de menschelijke rede wel het natuurlijk vermogen bezit, om de verhouding van den mensch tot God als die van schepsel tot den Schepper te kennen en de daaruit voortvloeiende natuurlijke verplichtingen voor den mensch aan te geven, maar dat zij toch Gods wegen niet kan doorgronden en nog veel minder het recht heeft de mogelijkheid van een bovennatuurlijken godsdienst uit te sluiten.

b) Indien zij critisch-idealistisch wordt opgevat, dat zij ofwel met Kant den godsdienst ten onrechte geheel met de zedelijkheid identificeert, of hem ten onrechte tot een vaag pantheïstisch gevoel herleidt, of ten slotte God tot een schepping van het autonome verstand maakt, m.a.w. Hem vervluchtigt tot een idee.

c) Indien zij zuiver positivistisch wordt opgevat en den eeredienst der menschheid, der cultuur of der wetenschap in de plaats van den godsdienst wil zetten, dat zij zuiver negatief is en uitgaat van het valsche beginsel, dat de kennis van het bovenzinnelijke onmogelijk is, zoodat de positivistische g. ten slotte neerkomt op de ontkenning van de waarheid en absolute waarde van onverschillig welken godsdienst en op een poging tot verklaring van de functie, die de godsdienst in de ontwikkeling van individuen, gemeenschap en cultuur heeft gehad.

Ad 3°. Tegen een wijsgeerig onderzoek van het godsd. leven in zijn hist. en psych. realiteit kan van het critisch-realistisch evenmin als van geloofsstandpunt eenig bezwaar worden ingebracht, zoolang dit onderzoek niet van het aprioristisch beginsel uitgaat, dat de natuurlijke factoren een volledige verklaring van het godsd. leven der menschheid moeten geven. Deze g. richt haar onderzoek op den mensch als subject of drager van het godsd. leven en op het physiek, sociaal en cultureel milieu, waarin de mensch als individu of lid der gemeenschap zijn godsd. leven ontplooit, en bepaalt ten slotte in hoever de g. als zuiver natuurlijke wetenschap de rol der bovennatuurlijke factoren in het godsd. leven der menschheid kan kennen.

Deze g., ook existentieele g. genoemd, heeft dus voor taak een wijsgeerig onderzoek in te stellen naar de oorzaken of factoren, die het ontstaan en de ontwikkeling van het godsd. leven der menschheid bepalen.

Daar nu de godsdienst zich doet kennen als een levenshouding, door den mensch aangenomen tegenover een hooger bovenmenschelijk Wezen, dringt de vraag zich op, of en in hoever deze houding op waarheid berust en welke haar absolute waarde is. Daar de g. hierop een antwoord tracht te geven met de hulp van een maatstaf of norm, aan de metaphysica ontleend, noemt men deze g. normatieve godsdienstwijsbegeerte.

Uit de gegeven beschouwingen blijkt, dat de g. haar oordeel niet definitief kan afsluiten. Zij moet

aangevuld worden door de theologie. Deze geeft aan de apologetiek de opdracht het feitelijk bestaan der goddelijke openbaring op rationeele en hist. gronden te bewijzen en heeft zelf voor taak op geloofsgronden de bovennatuurlijke factoren in het ontstaan en de ontwikkeling van den godsdienst aan te wijzen en het wezen van den eenig waren godsdienst te bepalen. Vgl. → Godsdienstpsychologie. *Bellon.*

Lit.: K. L. Bellon, Godsdienstwijsbeg. (1934).

Godservaring, → Mystiek.

Godsgenade, → Glidkruid.

Godsgericht, → Godsoordeel.

Godslamp, lamp, welke dag en nacht brandt in de nabijheid van het Allerh. Sacrament. Reeds in de 4e eeuw bestond het gebruik, in kerken voortdurend lampen te doen branden. Eerst sinds de 13e e. werd een bepaalde g. verplichtend, sinds de 17e e. voor de geheele (Westersche) Kerk. Er is dan zelfs sprake van meerdere, bijv. in kathedralen. Heden verplicht het Kerkel. Wetboek (c. 1271) tot één lamp, welke onderhouden moet worden met olijfolie (voor andere oliën is bisschoppelijk verlof noodig) of wel bijenwas. Zie → Licht (in de liturgie). *Louwerse.*

Godslastering (Lat. blasphemia), **1° moraal:** beschimping Gods; op een smadelijke, beleedigende of spottende wijze van God spreken. Die beschimping kan geschieden door het gesproken of het geschreven woord, maar ook door uitwendige teekenen, zelfs door gedachten. De g. kan rechtstreeks tegen God gericht zijn, wanneer men nl. aan God of den menschgeworden Zoon iets toeschrijft, wat met zijn eer in strijd is of eigenschappen loochent, die aan God toekomen, als Zijn almacht, heiligheid, rechtvaardigheid, voorzienigheid, enz. (bijv. wanneer men beweert, dat God sommige overtredingen te zwaar straft en andere op onvoldoende wijze, dat Hij iemand te veel doet lijden, zich niet om ons bekommert, dat Christus geen God is, niet verrezen is, enz.). Zij kan God ook slechts middellijk treffen, doordat zij rechtstreeks gericht is tegen personen of zaken, welke tot God in bijzondere betrekking staan, als de engelen en de heiligen, de sacramenten en andere genademiddelen, de H. Kerk enz. (als men bijv. beweert, dat Maria niet altijd maagd is gebleven, dat Christus niet tegenwoordig is in het H. Sacrament des Altaars, dat de Biecht aanleiding geeft om vrijer te zondigen).

Om aan g. schuldig te zijn, is het niet vereischt, dat men de bedoeling heeft God te beschimpen; het is voldoende, dat men wetens en willens uitdrukkingen gebruikt, welk een g. inhouden.

De g., als een schennis van Gods opperste majesteit, is in strijd met de deugd van godsdienstigheid en een zware zonde, eenig in boosheid, als zij ten minste wetens en willens, met de noodige opmerkzaamheid en vrijheid geschiedt. Het kan niet geloochend worden, dat gruwelijke g., in den waren zin van het woord, maar al te vaak voorkomen in boeken, dagbladen en andere schriften of uitgesproken worden op vergaderingen. Wanneer men echter sommige menschen, onder den druk van lijden en tegenspoed, al eens hoort uitroepen, dat God hen te zwaar beproeft, dat ze zulk een lot niet verdiend hebben en het hun onrechtvaardig door God overgezonden wordt, dat God zich om hen niet bekommert enz., dan zijn die uitdrukkingen, op zich zelf beschouwd, ware g.; maar zeer vaak zal in zulke gevallen de godslasterende beteekenis niet worden ingezien ofwel worden die woorden onbedachtzaam uitgesproken, als uitingen van ongeduld en opgewondenheid.

In het Ned. spraakgebied komen sommige uitdrukkingen voor, die tot vóór enkele jaren vrij algemeen als g. werden aangezien, zoowel door de godgeleerden als door het volk, maar die naar den eigen zin der woorden niets anders bevatten dan een verwensching van zich zelf, een ijdel gebruik van Gods naam of gedeelten van oude bezweringen en eedsformulieren. Door toedoen van godgeleerden, vooral van mgr. Waffelaert en prof. Dignant in België en van p. Aertnys in Ned., werd de juiste beteekenis van die formules in het licht gesteld en hun godslasterend karakter ontkend. Het Belg. episcopaat vaardigde in 1903 een verklaring uit, waarin o.m. gezegd wordt: „Vele menschen meenen ten onrechte, dat zij door zeker Ned. gezegde de verdoemenis wenschen aan God, terwijl de woorden „G. v. d.” niets anders bevatten dan een verwensching. Die woorden beteekenen dus door hen zelven geen g., maar werden eertijds gebruikt als eed met verwensching; en daar deze verwensching meestal niet gemeend is, zal die spreekwijze bijna altijd van doodzonde vrij zijn, alhoewel zij onbetamelijk is en min of meer zondig volgens de omstandigheden”. In denzelfden zin volgde nog een verklaring van het Belg. episcopaat aangaande sommige Fransche uitdrukkingen (1912). Door de eensgezinde actie van de geestelijkheid is thans de verkeerde meening aangaande de godslasterende beteekenis van die uitdrukkingen vrij algemeen uitgeroeid.

Lit.: S. Thomas, Summa theol. (II. II., q. 13); alle moraaltheol. handboeken, vnl.: O. E. Dignant, Tract. de virtute religionis (Brugge [3]1921, 204 vlg.); Potters-Koenraadt, Verklaring v. d. Katech. der Ned. bisd. (IV [3]1929, 99 vlg.). *A. Janssen.*

2° Recht. a) Ned. Recht. Vlg. art. 147 onder 1° W. v. Str. wordt hij, die zich in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, door smalende godslasteringen op voor godsdienstige gevoelens krenkende wijze uitlaat, gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste drie maanden of geldboete van ten hoogste honderdtwintig gulden. Deze strafbepaling is tot stand gekomen bij de Wet van 4 Nov. 1932 (Stbl. 524).

Deze wet is niet dan na veel strijd tot stand gekomen. Eenerzijds verzetten zich er tegen degenen, die de individualistische gedachte huldigen, dat de Staat zich op het terrein van het godsdienstige te onthouden heeft, vooral betreffende het strafrecht. Anderzijds ging zij naar de overtuiging van geloovige Christenen niet ver genoeg, daar de wet wel de gevoeligheid van godsdienstige personen beschermt, maar niet de eer van God zelf. G. is immers niet op zichzelf strafbaar, indien zij (wat een voor het recht redelijke eisch is) in het openbaar geschiedt, maar er wordt bovendien voor de strafbaarheid vereischt, dat de g. smalend zij en op voor godsdienstige gevoelens krenkende wijze geuit. Daar komt nog bij, dat de straf veel lager is dan die voor beleediging der koningin (art. 111 W. v. Str., ten hoogste vijf jaar gevangenisstraf). De ontwerper, minister Donner, heeft bewust een middenweg tusschen deze twee opvattingen willen kiezen. In de wet wordt nl. de g. strafbaar gesteld doch slechts onder omstandigheden, die het feit voor de burgers grievend maken. Straffen van openbare g. op zich zelf zou in de huidige verscheurdheid op godsdienstig en cultureel gebied practisch niet door te voeren zijn. Haar te straffen, als zij voor menschen krenkend geuit wordt, demonstreert het interesse, dat de overheid voor den godsdienstzin der burgers heeft, en sluit ook bij andere strafbepalingen (art. 145-147 W. v. Str.) aan. De uitlegging van het art. stuit ook thans nog op ernstige

moeilijkheden. Haar voornaamste beteekenis werd wel gezien (behalve in het getuigen der overheid voor de waarde van de godsdienstige gevoelens) in haar preventieve werking.

Lit.: Baelde, Studiën over godsdienstdelicten (proefschr. Leiden 1935; met uitvoerige hist. uiteenzettingen); Bijvoet en Duynstee, in: Annalen der Ver. tot het bevorderen van de beoefening der wetenschap onder de Kath. in Nederland (jg. 1932, afl. II); de gedachtenwisseling over deze artikelen t.z.p. (afl. III); Pompe, in: De Tijd (April 1932). *Pompe.*

b) B e l g. R e c h t. Godslastering is in België niet strafbaar.

Godsoordeel (godsgericht, iudicium Dei, ordalium, ordaal), middel tot vaststelling in of buiten rechte van de al of niet waarheid van bepaalde feiten in de verwachting, dat een hoogere macht (God, natuurkracht, een of andere godheid) daarbij medewerkt. Blijkens de bronnen wordt het g. dikwijls toegepast als uiterste middel of in gevallen, waarin andere bewijsmiddelen afwezig zijn of onbetrouwbaar geacht worden. G. ziet eveneens op het resultaat van het toegepaste middel. Het g. treft men reeds aan in de wetgeving van Hammoerabi (ca. 2000 v. Chr.); in de M.E. speelt het g. een rol van beteekenis, vooral in het rechtsleven. G. worden nu nog toegepast bij Bataks, Minangkabau-Maleiers en bij vsch. Afrik. stammen (o.a. bij Kivu-Pygmeeën).

De vorm van het g. is zeer uiteenloopend (vuurproeven, waterproeven, spijsordalia, enz.). Vsch. g. gingen in de M.E. gepaard met kerkelijke plechtigheden. In kerkelijke kringen heeft het g. gedurende de M.E. vóór- en tegenstanders gehad. Vsch. pausen vaardigden verbodsbepalingen uit (o.a. Nicolaas I, Stephanus V, Alexander III). Het concilie van Lateranen (1215) verbood aan den clerus het verrichten van kerkelijke benedicties bij de ordalia.

Bekend is de k o u d w a t e r p r o e f (iudicium aquae frigidae), waarbij de persoon, die het g. ondergaat, handen en voeten kruiselings aan elkaar gebonden, te water gelaten wordt (vaak toegepast bij → heksen). In den regel is de opvatting deze, dat indien de persoon zinkt, daarmede tevens de onschuld vaststaat; het blijven drijven geldt als teeken van schuld. Bij de h e e t w a t e r p r o e f (iudicium aquae ferventis, ook wel „ketelvang”) moet een hand gestoken worden in een ketel met ziedend water. Van het al of niet ongedeerd blijven der hand hangt de beslissing af omtrent schuld of onschuld, waarheid of onwaarheid. Voorts wordt herhaaldelijk vermeld de v u u r p r o e f (iudicium ferri ferventis), waarbij degene, die de proef aflegt, blootsvoets over gloeiende ijzers (ploegijzers) gaat (zie afb. in het art. → Cunegonda, kol. 358, dl. VIII). Hier is het ongedeerd blijven der voeten beslissend. Ook komt voor: het vastgrijpen van een gloeiend aambeeld, van gloeiend ijzer, het steken der hand in gloeiend lood. Ook in den t w e e k a m p ziet men, al is dit punt betwist, in den regel een g.; trouwens de middeleeuwsche bronnen spreken over den tweekamp herhaaldelijk als van een „iudicium Dei”. In de lex Frisionum (14) wordt uitvoerig beschreven het g. m e t h e t l o t (lotsordaal), waarbij het schuldig aan een manslag, begaan bij een volksoploop, vastgesteld wordt door het werpen van het lot. Bij de k r u i s p r o e f (iudicium crucis) moeten beide partijen, die het over een of ander feit oneens zijn, de armen zijwaarts gestrekt houden (voor een kruis). Het g. luidt ongunstig voor hem, die de armen het eerst laat zakken. De s p ij s o r d a l i a hebben dit gemeen, dat hij, die de proef aflegt, iets moet inslikken (stukje brood, plantenextract, rijstmeelballetje). Lukt dit, heeft dit c.q. geen nadeelige gevolgen (uitblijven van ziekte), dan is dit een bewijs in gunstigen zin. De c o m m u n i e p r o e f wordt soms toegepast bij diefstal. Is in een klooster (monasterium) een diefstal gepleegd, dan moet degeen, die deze proef moet afleggen, na de abtsmis ter H. Tafel gaan, ten einde zoo zijn onschuld aan te toonen. Bij het b a a r g e r i c h t wordt de verdachte bij het lijk gebracht van den verslagene. Begint de wonde wederom te bloeden, dan staat daarmede de schuldigheid aan het delict vast.

In de kunst, vooral ook in miniaturen, zijn vsch. vormen van het g. uitgebeeld. *Hermesdorf.*

Lit.: P. Vinogradoff, in Encyclopaedia of Religions and Ethics (s.v. Ordeal); Browe, Die Abendmahlsprobe, in Hist. Ztschr. (dl. 48, 1928, 193). Voor verdere lit.: Hermesdorf, De herkomst der ordalia, in Tschr. voor Rechtsgesch. (IX, 271 vlg.); id. Ordalia en liturgie, in Studia cath. (V 1929, 393 vlg.); H. Fehr, Das Recht im Bilde.

Godspenning, → Arrha.

Godsschouwing, → Contemplatie.

Godsvereering, o p e n b a r e, → Liturgie (I).

Godsverlangen, n a t u u r l ij k. De mensch heeft een natuurlijk verlangen naar het volkomen geluk. Dit volkomen geluk nu kan alleen in de godsaanschouwing na den dood worden bereikt (Summa Theologica, Ia IIae, quaestio 3, artic. 8). Die godsaanschouwing echter kan niet met natuurlijke krachten worden bereikt, maar alleen door middel van de verheffing van den mensch tot het bovennatuurlijk leven der genade als voorbereiding op het ontvangen van het glorielicht in den hemel (Summa Theolog. Ia IIae, 5,5). Men zou daaruit de voor de hand liggende conclusie kunnen trekken, dat het streven naar een volkomen geluk ijdel is en dat de mensch door zijn natuurlijken aanleg en neiging wordt gedrongen iets te zoeken, wat hij toch door zijn natuurlijke krachten niet kan bereiken. Dit is echter weer moeilijk in overeenstemming te brengen met het feit, dat de natuur van een oneindig wijzen Schepper voortkomt en met het karakter van het genadeleven, dat God in volkomen vrijheid aan den mensch schenkt en dat onmogelijk een eisch kan zijn van de natuur.

De oplossingen, die van deze moeilijkheid worden gegeven, loopen sterk uiteen. Sommige theologen zijn van meening, dat de mensch inderdaad van nature verlangt dit hoogste geluk, bestaande in de godsaanschouwing, te bereiken, maar dat hem de krachten daartoe ontbreken. Het schepsel is essentieel onvoltooid, en verkeert in een toestand van voortdurend streven. De mensch zou alleen door de genade datgene kunnen verkrijgen, waartoe hij toch van nature bestemd is. Anderen geven een tegenovergestelde oplossing; ze aanvaarden de mogelijkheid van een volkomen geluk zonder godsaanschouwing. De mensch zou in de natuurlijke orde niet om het gemis van die godsaanschouwing hebben getreurd, daar deze zijn natuurlijke krachten te boven gaat. Een derde groep tracht hier een middenweg te vinden. Het natuurlijk godsverlangen zou niet expliciet gericht zijn op de aanschouwing van het goddelijk Wezen, maar op God, voorzoover Hij de eerste oorzaak is van alle bestaan. Impliciet ligt echter hierin een verlangen opgesloten, om God in Zijn Wezen te kennen. Een oplossing van dit vraagstuk, die allen bevredigt, zal wegens de moeilijkheid, die aan het

probleem, dat de verhouding van natuur en bovennatuur raakt, inhaerent is, wel nimmer worden gevonden.

L i t. : Bulletin Thomiste (1932, 651-675, met verdere opgave van lit.). *P. de Jong.*

Godsverschijningen in het O. Test. Herhaaldelijk is er in het O.T. sprake van, dat God zich zintuigelijk waarneembaar aan bevoorrechte personen vertoonde. God verscheen dan in menschelijke gedaante, zoodat Hij in werkelijkheid kon gezien worden (Gen. 18.1; 32.30; Ex. 24.10; 33.19-23; Jud. 6.11; Is. 6.1-13). Soms ook hoorde men enkel zijn stem (Gen. 4.9; 6.13; 12.7 enz.). Daar de Israëliet den oneindigen afstand tusschen God en mensch besefte, gold het als een vaststaande waarheid, dat niemand God kan zien zonder te sterven: „Mijn aangezicht kunt gij niet zien, want geen mensch ziet Mij en blijft in leven" (Ex. 33.22). De toestand van degenen, die God zagen of hoorden, is niet altijd dezelfde. Soms geschiedde dit in wakenden toestand (zoo bijv. Abraham, Jacob en Moses), soms in den slaap (Gen. 26.24; 28.11; 35.1; 48.3; 3 Reg. 3.5 enz.), soms in een profetisch visioen (zoo vooral de profeten: Isaias, Ezechiël, Daniël, Zacharias). Vaak is ook in het O. T. sprake van een verschijning van den engel van Jahwe (of Elohim), die soms met God wordt vereenzelvigd, soms als zijn bode van Hem onderscheiden wordt (bijv. Gen. 16.7).

De mogelijkheid, dat God zich aan de menschen zintuigelijk waarneembaar vertoont, volgt uit de mogelijkheid der goddel. openbaring. Het hist. feit der g. wordt gewaarborgd door de hist. betrouwbaarheid der Oud-Testamentische geschiedenisbronnen. Vele groote mannen van het O. T. (Abraham, Moses, Isaias en Jeremias) beroepen zich bij het vervullen van hun zending en levenstaak op een zichtbare verschijning van God. Wanneer deze verschijning alleen in hun verbeelding bestaan had, is de alles overheerschende invloed, welken zij op hun geheele leven uitoefende, volstrekt onverklaarbaar. Onder den invloed van de g. op den Sinaï heeft Moses zijn levenswerk, de vorming van het volk Israël en zijn wetgeving, tot stand gebracht. Gedurende heel zijn leven stond Isaias onder den invloed van het visioen, waarin Jahwe hem verscheen als de opperheer van al het geschapene. In zijn roepingsvisioen putte Jeremias de kracht om lange jaren het hoofd te bieden aan den tegenstand van koning, priesters en volk. Deze mannen moeten dus in hun leven een volstrekt betrouwbare g. gehad hebben, welke hun zekerheid gaf omtrent hun zending en hun de kracht gaf om ze met ongebroken wilskracht te vervullen. Ook bij heidensche volken is er sprake van g., maar daar hebben zij nimmer de ontwikkeling van den godsdienst zoo zuiver en diepgaand beïnvloed als in Israël. *Keulers.*

Godsvrede. Om de rampen van den privaten oorlog tusschen de adellijke landsheeren van de 10e en 11e eeuw te lenigen, is door samenwerking van geestelijke en wereldlijke locale overheden de g. ingevoerd. Geheel verbieden kon men den privaatoorlog niet, daar in dien tijd van groote rechtsonzekerheid (ten gevolge van de machteloosheid van het openbaar gezag) eigenrichting dikwijls het eenige middel was om zijn recht te handhaven. Maar er werd onder geheel nieuwe, vooral geestelijke, sancties (o.a. het interdict) bepaald, dat in het algemeen niet-combattanten aan elk oorlogsgeweld onttrokken moesten blijven (de P a x; eerste afkondiging op het concilie van Charroux 989), en dat ook gedurende bepaalde dagen van de week (Woensdag tot Maandag) en van het jaar (Vasten, Advent e.a.), ter eere van Christus' Heilig Lijden elke eigenrichting achterwege moest blijven (T r e u g a D e i ; eerste afkondiging door de bisschoppen van Soissons en Beauvais in 1023). De beide instellingen worden gewoonlijk in het eene woord godsvrede samengevat. Zij zijn voornamelijk te danken aan het ijveren der Fransche biss., hebben onnoemelijk veel leed voorkomen en zijn het begin geweest van het herstel der openbare rechtsorde. Van Frankrijk uit heeft de g. zich over geheel W. Europa uitgebreid.

In den modernen tijd spreekt men in toegepasten zin ook wel van g., wanneer de politieke partijen van een land overeenkomen allen partijstrijd te staken, ter wille van den uitersten nood, waarin het vaderland verkeert. Zoo bijv. tijdens den Wereldoorlog in Ned. en elders. *Gorris.*

L i t. : Kluckhohn, Gesch. des G. (1857) ; Huberti, Stud. z. Rechtsgesch. der Gottes- u. Landfr. (1892) ; Küster, De Treuga Dei (1902) ; Gorris, Denkbeelden over oorlog en bemoeiingen voor vrede in de 11e e. (1912).

Godsvrienden, in de 14e eeuw een groep religieus-mystieke leeken en geestelijken in en buiten de kloosterorden, langs Boven- en Beneden-Rijn, die hoewel zonder eigenlijk verband, toch een druk verkeer met elkaar onderhielden. De Dominicanen Eckehart, Tauler en Suso hebben door hun prediking en Duitsche geschriften hun godsdienstig leven vooral beïnvloed. Zij staan in geenerlei verband met de kettersche „Godsvrienden" (Begharden, Waldenzen enz.).

L i t. : K. Rieder, Der G. v. Oberland (Innsbruck 1905) ; A. Chiquot, Hist. ou légende, Jean Tauler et le Meisters Buoch (Straatsburg 1922) ; Ph. Strauch, in Realenzyklopädie (s. v. Gottesfreund) ; W. Oehl, Deutsche Mystikerbriefe (1931, 397-424). *Feugen.*

Godsvrucht, → Devotie.

Godthaab (= goede hoop), districtshoofdplaats op de Westkust van Z. Groenland. Oude Noorsche nederzetting (64° 10′ N., 51° 32′ W.). Ca. 530 inw. Visscherij en zeehondenvangst.

Godveerdegem, gem. in de prov. Oost-Vlaanderen, aan den staatsweg van Gent naar Geeraardsbergen, 2 km ten O. van Zottegem. Opp. 327 ha, ca. 800 inw. Landbouw.

Godvreezenden, → Proselieten.

God wil het, oproep tot de Kruistochten, → Dieu le veut.

Godwin, W i l l i a m, Eng. schrijver; * 1756, † 1836; zoon van een dominee; tot 1783 geestelijk leider in plaatsen in de omgeving van Londen; na belangrijke ommekeer in zijn inzichten, zei hij zijn bediening vaarwel en begon zijn literaire loopbaan tot propaganda van zijn revolutionnaire ideeën. Zijn radicalisme vond voor het eerst uiting bij het uitbreken van de Fr. Revolutie in zijn An Enquiry Concerning Political Justice, and its Influence on General Virtue and Happiness (1793), een werk dat hem tot den voorn. intellectueelen representant maakt van de meest extreme richting. G. kan kort getypeerd worden als een Eng. Rousseau; hij gaat echter in menig punt een schrede verder dan zijn Fr. voorganger; vele van zijn idealen — in de richting van anarchie op elk gebied — zouden, in practijk gebracht, de publieke moraal op den kop gezet hebben. Bekend is zijn vrije levensgemeenschap en later huwelijk met de feministe Mary Wollstonecraft-Godwin.

W e r k e n : romans: Caleb Williams (1794 ; het meest bekend) ; St. Leon (1799) ; Fleetwood (1805) ; Mandeville (1817). Essays : The Enquirer (1797) ; An Essay on Sepulchres (1808). Voorts : Life of Chaucer

(1803). — Lit.: Paul, William G. (1876); F. K. Brown, The Life of W. G. (1926). *F. Visser.*

Goé, → Gulke.

Goeang, stam in Opper-Guinea (Afrika).

Goeantsjen, stam van de Berbergroep der Hamieten.

Goebbels, Joseph, sedert 1933 Rijksminister voor propaganda en volksvoorlichting in het Duitsche Rijk onder nationaal-socialistisch bewind; * 1897 te Rheidt (Rheinland); geeft sinds 1928 het dagblad Der Angriff uit. Een van de scheppers der Nazimacht en een der invloedrijkste leden der tegenw. D. regeering. Ofschoon oorspr. Kath., valt hij herhaaldelijk hatelijk uit tegen de Kath. Kerk. Zijn werk der „Winterhulp" stelt hij als waar, positief Christendom tegenover het „theologengetwist" der Katholieken. *Gorris.*

J. Goebbels.

Goebel, → Gebal.

Goeben, August von, Pruisich generaal; * 1816 te Stade, † 1880 te Koblenz. Hij streed als jong officier in het Carlistenleger in Spanje (1836-1840) en versloeg als generaal in 1870-'71 de Franschen bij Spichern (Forbach) en St. Quentin.

Goed, het goede. Goed is datgene, wat begeerlijk is, omdat het staat in een betrekking van overeenstemming met een of ander (bijv. menschelijk) streven. De grond van deze begeerlijkheid is gelegen in zijn volmaaktheid. Nu is iets volmaakt, wanneer het al datgene bezit, wat het naar zijn aard moet hebben; men noemt een huis, een boom, een mensch goed, wanneer ze naar hun soort bezitten, wat ze als zoodanig, als huis, boom of mensch, moeten hebben.

Goed is een meerzinnig (→ Analogie) begrip. Men onderscheidt het behoorlijk- of eerzaam-goede, dat begeerlijk is om zichzelf (bijv. wetenschap, deugd); het aangenaam-goede, dat gewild wordt om het geestelijk of zinnelijk genot, dat dit goed verschaft; het nuttig-goede, dat gewild wordt om iets anders (bitter drankje, operatie).

God is het hoogste goed, omdat Hij oneindig volmaakt is en de hoogste zijnsvolheid bezit. Een bijz. soort van goedheid is de zedelijke goedheid, die eigen is aan den mensch als zoodanig. Zie daarover → Hoogste goed; Moraal; Zedelijkheid. *P. de Jong.*

Goed (goederen), **1°** Recht. **a)** Ned. Recht. Meestal verstaat de wetgever onder goederen lichamelijke zaken (art. 555 B.W.). Men spreekt echter van onroerende en roerende g., ofschoon ook rechten (nietlichamelijke zaken) onder deze verdeeling vallen.

Onroerende g., zijn op de eerste plaats de grond en alles, wat daarmee organisch of mechanisch is verbonden (aard- of nagelvast). In art. 562 B.W. worden de voornaamste genoemd. Verder zijn onroerend zoodanige voorwerpen, die ofschoon niet aard- of nagelvast door hunne bestemming bij de reeds als onroerend genoemde g. behooren, bijv. bij een brouwerij de ketels, bij een bakkerij de ovens enz. (art. 563 B.W.). Op de derde plaats rekent de wetgever onder de onroerende zaken vsch. rechten, bijv. het vruchtgebruik en gebruik van onroerende zaken, de erfdienstbaarheden enz. (art. 564 B.W.).

Roerende g. zijn in het algemeen alle g., die niet tot de onroerende behooren. Zij worden roerend genoemd, omdat zij zich kunnen verplaatsen, althans verplaatsbaar zijn (art. 565 B.W.). De wetgever heeft verder bepaald, dat ook vsch. rechten als roerende zaken of g. moeten worden beschouwd, bijv. het vruchtgebruik en gebruik van roerende zaken, schuldvorderingen in den vorm van effecten enz. (art. 567 B.W.), ook het auteursrecht en het recht op octrooi behooren daartoe.

De onderscheiding tusschen roerend en onroerend goed is o.a. van belang voor de wijze van overgang of verkrijging (art. 667-671, 2000 en 2014 B.W.), alsmede voor het beheersrecht van den man, ouder en voogd. *Bronsgeest.*

b) Het Belg. Recht stemt overeen met de bepalingen, welke hieromtrent door het Ned. B.W. worden voorzien (Belg. B.W., art. 516-536).

2° Voor het goed, economisch beschouwd, → Bevredigingsmiddel.

Goedea, priesterkoning van de Oud-Soemerische stad → Lagasj (Tello) in Z. Babylonië, ca. 2500 v. Chr. De van hem bewaarde inscripties berichten over zijn oorlogen tegen de Elamieten en van zijn groote handelsexpedities naar de Arab. kust en het Amanus-gebergte. De Fr. opgravingen in Tello hebben G. doen kennen als een groot bevorderaar van de kunst. G. behoort tot de grootste priesterkoningen van Lagasj. Zijn regeeringstijd was een periode van bloei en welvaart.

Lit.: F. Thureau-Dangin, Die sumer. und akkad. Königsinschriften (Leipzig 1907, 66-145). *Alfrink.*

Goede Hendrik, → Ganzevoet.

Goede Herder. Het herdersberoep werd in Israël van den beginne af beoefend. Vandaar de buitengewone talrijkheid der beelden, aan dit beroep ontleend in de heilige boeken. De leiders en vorsten werden herders genoemd. God is op bijz. wijze de herder van Israël. Een goede herder zal ook de Messias zijn (Mich. 5. 4). Christus noemt zich zelf den goeden herder, die de verloren schapen opzoekt en zelfs zijn leven geeft voor zijn kudde. Mt. 18. 12-14; Lc. 15. 4-7; Joh. 10. 1-28. Vgl. ook 1 Petr. 2. 25; Hebr. 13. 20; Apoc. 7. 17. *C. Smits.*

Voorst. in de kunst. Christus wordt als Goede Herder uitgebeeld als een baardeloos jongeling in korte tuniek en manteltje, sandalen aan de voeten (zie pl. t/o kolom 640 in dl. VII); een schaap over de schouders, in de hand de herdersstaf of een melkkommetje; ook te midden van 12 weidende lammeren (Apostelen). Voorst. in cubicula der Catacomben (Cat. v. Domitilla, 1e e.), vaak omgeven van de vier jaargetijden of oranten; op epithaphen gegrift of gehouwen in sarcophagen (Lateraanmuseum te Rome, 4e e.); op goudglazen, lampen en ringen. Vooral is bekend de G. H. in mozaïek boven de ingangsdeur der grafkapel van Galla Placidia in Ravenna (begin 3e e.). Een parallel van den G. H. vindt men in de heidensche voorst. van Hermes, die een ram draagt: het Christelijk herdersmotief schijnt hiervan echter niet afhankelijk.

Lit.: L. Bréhier, L'art chrét. ([2]1928, passim); O. Doering, Christl. Symbole (1933); Lex. f. Theol. u. Kirche (V, 78); A. Michel, Hist. de l'art (register, 192);

A. Kuhn, Allgem. Kunstgesch., Gesch. d. Mal., Gesch. d. Plastik (passim). *p. Gerlachus.*

Zusters van den Goeden Herder, → Zusters van O. L. Vrouw van Liefde des Goeden Herders.

Goede Hoop, Kaap de, Z.W. punt der Kaapprovincie (I 536 E 8), 1 000 m hoog; wordt in de Eur. talen **De Kaap** genoemd; in 1486 ontdekt door Bartholomeus Diaz, die haar Stormkaap noemde, welke naam door Johan II van Portugal in K. de G. H. veranderd is met het oog op de mogelijke doorvaart naar Indië. 7 April 1652 stichtte Jan van Riebeek hier een kolonie, die de grondslag geworden is der Hollandsche bevolking van Z. Afrika. *Besselaar.*

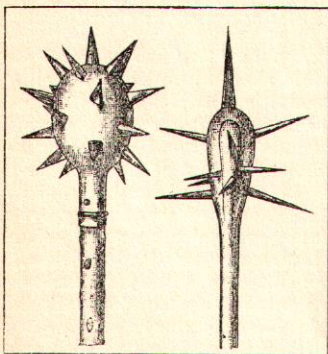
Goedeke, Karl, Duitsch Germanist; als tekstcriticus (Schiller 1867 vlg.), letterkundig geschiedschrijver en vooral bibliograaf van de letterkunde bijz. verdienstelijk. * 1814 te Celle, † 1887 te Göttingen.

Voorn. werken: Deutsche Dichtung im M.A. (1854); Deutsche Dichter des 16. Jhdt. (1869 vlg.); Grundr. zur Gesch. der d. Dichtung (12 dln. $^{2-3}$1884-1924).

Goedele, → Gudula (Heilige).

Goede naam (Lat. fama) is de in het spreken en oordeelen der menschen tot uiting komende erkenning en waardeering van de voortreffelijkheid van een persoon. Een g.n. te bezitten is van groote waarde: Beter dan groote rijkdommen is een g. n. (Prov. 22.1). Dit geldt niet alleen in zooverre de g. n. velen voor kwaad behoedt, maar vooral omdat de g. n. een noodzakelijke voorwaarde is om zich nuttig te maken en socialen invloed ten goede te kunnen uitoefenen. Hieruit blijkt ook, dat ieder recht heeft op een g. n., aangezien deze een goed is onmiddellijk gericht op den persoon, van zooveel belang voor diens persoonlijke ontwikkeling en werkzaamheid en voor het bereiken van het doel van het menschelijk leven. Het recht op een g. n. wordt door verborgen zonden niet zonder meer verloren. Immers als sociaal goed (waardeering door de medemenschen) steunt de g. n. op het zedelijk gedrag van den mensch, in zooverre het uitwendig beoordeeld kan worden. Verborgen zonden vallen echter uiteraard niet hieronder.

Ieder moet zijn g. n. bewaren, niet zoozeer door opzettelijk naar een g. n. te streven, als wel door toeleg op een deugdzaam leven, waaruit dan vanzelf de waardeering door de medemenschen zal volgen. In sommige omstandigheden kan het plicht zijn den g. n. te verdedigen. De g. n. kan worden aangerand inwendig door → lichtvaardig oordeel, uitwendig door → kwaadspreken en → laster. *P. Heymeijer.*

Twee soorten van goedendag.

Goedendag, ook goudendar, in de M.E., vooral door boeren gebruikte knuppel, met aan het eind scherpe punten; ook met een ketting, waaraan een met ijzeren punten bezette kogel of een zware steen bevestigd was.

Goedenmannenraad, → Werkrechtersraad.

Goedereede, → Goeree.

Goederenbeleening, een geldleening tegen onderpand van goederen. Ned. In den handel worden bij goederen, onder een veem opgeslagen, niet de goederen zelf in pand gegeven, maar de door het veem afgegeven → ceel. De Ned. Bank beleent alleen ceelen van veemen, welke bij haar geaccrediteerd zijn, bijv. Blaauwhoedenveem-Vriesseveem. Zij eischt daarvoor een waarborgsom, terwijl een door haar aangestelde inspecteur toezicht uitoefent. *Witsenboer.*

België. De goederenbeleening wordt in België practisch mogelijk gemaakt door het warrantstelsel, ingevoerd bij wet van 18 Nov. 1862. In dit stelsel worden verhandelingen van goederen, opgeslagen in stapelhuizen, vervangen door circulatie van documenten, warrant en ceel genaamd. De ceel vertegenwoordigt het eigendomsrecht; de warrant vertegenwoordigt het bezit der goederen ten titel van pand. Beide documenten vereenigd geven de vrije beschikking over de opgeslagen goederen. De beleening van goederen wordt op groote schaal gedaan door de zgn. Discontokantoren, die opgericht zijn in de plaatsen waar een agentschap van de Nationale Bank van België is gevestigd. De stapelhuizen worden uitgebaat door particulieren of vennootschappen. → Entrepôt. *J. Cardijn.*

Goederenbeurs, → Koopmansbeurs.

Goederenleer, onderdeel van de waardeleer, dat de objectief bestaande zakelijke waarden of goederen behandelt, en een beschrijving geeft van de rangorde der goederen. Deze beschrijving zal feitelijk steeds afhankelijk zijn van de persoonlijke wereldbeschouwing. In de paedagogiek legt vooral Willmann den nadruk op de beteekenis van de g. voor de opvoeding, die vlg. hem is een opnemen van den jongen mensch in de samenleving door hem deelachtig te maken aan goederen.

Lit.: O. Willmann, Didaktik als Bildungslehre (^{5}1923); J. Gitsels, Het Goederenbegrip bij Willmann, in Tschr. voor Zielk. en Opvoedingsleer (Jg. XXIII, 1931, 22, 137; XXIV, 22, 138). *P. de Jong.*

Goederenloods, overdekte ruimte, waarin goederen worden opgeslagen. De deuren zijn gewoonlijk breed en schuivend, de steunpunten liggen ver uit elkaar; op den vloer rails, soms is de g. met loopkranen voorzien. Bij een breede g. geschiedt de verlichting door daklantaarns; het dak is dan afgedekt met gegolfd plaatijzer, eterniet of met pannen of dakleer. *Thunnissen.*

Goederenlijsten, aanteekeningen der bezittingen van bisdommen of kloosters. De oudste dateeren uit de 9e of 10e e.; die van Utrecht is overgeleverd in het Cartularium van Radbod; jonger is die van Egmond; die van Werden en Fulda bevatten veel Ned. namen. *Post.*

Uitg.: Die van Utr. i. h. Oorkondenboek v. h. Sticht Utr. (I 1920, nr. 100); de Egmondsche in Bijdr. en Meded. v. Hist. Gen. (35, 1914, 1-39) (beide door S. Muller Fz.).

Goederenmateriaal omvat het gesleept materiaal, bestemd voor het vervoer van goederen, vnl. in goederentreinverband. In hoofdzaak twee-assige wagens en twee-assige-draaistelwagens (→ Draaistel). Moderne goederenwagens voldoen aan de transitovoorschriften, merkteeken T, R.I.C. → Transitprofiel; zijn voorzien van een doorgaande rem.

Verhoudingscijfers voor een modernen cokeszelflosser: asdruk 18 ton; het eigengewicht (21 t) verhoudt zich tot de belasting (50 t) als 1 : 2,4. Metergewicht, d.i. totaalgewicht gedeeld door lengte over de buffers (12 m) ca. 6 ton/meter.

Het goederenmateriaal (→ Wagenpark) kan worden onderverdeeld naar enkele wagentypen: 1° o p e n wagens, voor goederen, die aan weer en wind blootgesteld of onder dekkleed vervoerd kunnen worden. Hiertoe behooren, behalve de gewone tweeassige open goederenwagens, met zijwandhoogte ca. 1,55 m, bodemopp. ca. 22 m², afgestreken lading 33 m³: a) platformwagens voor groote stukgoederen, als gietwerken, ijzerconstructies, boomstammen: plateauwagen, rongenwagen, schamel- of houtwagen (→ Draaischamel); b) tipwagens en zelflossers voor stortgoederen als steenkool; lossing in tippen, tusschen of naast de rail (compost vuilverbranding Drente); c) bakken- en potwagens voor zuren, wijnvaten; d) ketelwagens voor olie, benzine, melasse, gas voor treinverlichting; e) containers voor vervoer van stukgoederen in baklading verpakt; kunnen uitgebreide toepassing vinden bij combinatie van auto- en railvervoer; de goederen worden door den verzender in bakken van voorgeschreven afmetingen verpakt; een container bevat bijv. een tiental dgl. bakken.

2° G e s l o t e n wagens, voor meer waardevolle of aan bederf onderhevige goederen, kunnen onder plombe worden afgesloten (diefstal, douane). Behalve de gewone gesloten goederenwagens, met bodemopp. 21-29 m², laadruimte max. 57-80 m³, behooren hiertoe: a) → koelwagens voor aan bederf onderhevige levensmiddelen; b) veewagens, voor kleinvee met dubbele verdieping; c) kalkwagens voor ongebluschte kalk; d) een groote groep speciaalwagens, voor een speciaal product ingericht, als flesschen, spiegelglas, verwarming voor stoomverwarming in electrische treinen, toegepast bij gedeeltelijke electrificatie. *Beijnes.*

Goederenspeculatie, het verhandelen van goederen zonder de bedoeling deze te leveren of te ontvangen, doch om ze vóór afloop van den leveringstermijn te koopen of verkoopen en het voor- of nadeelig prijsverschil te ontvangen of te betalen. → Termijnhandel.

Goederentrein. Een g. is samengesteld uit een dienstwagen voor treingeleider en → goederenmateriaal. Wordt op rangeerterreinen (rangeerheuvel, ruw-olie-rangeermotoren) tot eenheden van ca. vijftig wagens samengesteld. Voorzien van doorgaande rem (langzaam werkende luchtdrukrem; → Remsysteem): verhoogde rijsnelheid, bedrijfszekerheid, gemakkelijk rangeeren, personeelbesparing. Rijsnelheid (remweg), treinsamenstelling (ledig of geladen), treinlengte (rangeerterrein) volgens Alg. Regl. v. d. dienst op de Spoorwegen voorgeschreven. *Beijnes.*

In de k r ij g s k u n d e verstaat men onder een g. verzamelde, al of niet gemotoriseerde voertuigen (met het daarbij behoorende personeel), welke het leger te velde op grooteren afstand dan de → gevechtstrein volgen en datgene bevatten, wat niet onmiddellijk en te allen tijde noodzakelijk is voor het voeren van het gevechten de instandhouding van den troep. *v. Leeuwen.*

Goederenwagen, → Goederenmateriaal; Wagenpark.

Goederenwissel is een wissel, die is afgegeven ter financiering van een goederen-aan- en verkoop, zulks in tegenstelling met credietpapier, dat dient ter verschaffing van crediet aan een der wisselpersonen, zonder dat dit crediet met een bepaalde goederentransactie rechtstreeks verband houdt. *Huysmans.*

Goede steden van Brabant noemde men Leuven, Brussel, Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Nijvel, Thienen en Zoutleeuw.

Goede Tempelieren, O r d e v a n d e, Ned. benaming van de Independent Order of Good Templars (afk. I.O.G.T.). Deze heeft tot doel: de redding van drankzuchtigen en een zedelijke vernieuwing van het menschdom, vooral door uitbanning van den alcohol. In organisatie gelijkt zij op de → Vrijmetselarij. Aanvankelijk orthodox-Prot. is zij thans neutraal-humanitair. Opgericht in 1851 te New York; vooral verbreid in de Ver. Staten, Eng., Skand. en N. Duitschland. Voor de Kath. onder doodzonde verboden (Congregatie van het H. Officie, 17 Aug. 1893). *Kruisverbond Sem. Hoeven.*

Goede trouw (moraal) wordt genomen in subjectieven zin voor „vertrouwen", en in object. zin voor de eischen der „getrouwheid". In s u b j e c t i e v e n zin is g. t. het onbevangen vertrouwen, de argelooze overtuiging, dat hetgeen men meent of doet recht is en goed. Als iemand te goeder trouw dwaalt, ware het zelfs in geloofszaken, dan kunnen hem die schuldelooze dwaling en de gevolgen daarvan voor God en het geweten niet worden aangerekend (→ Dwaling): en ieder is in geweten gehouden te doen en te laten, wat hij te goeder trouw meent zijn plicht te zijn (→ Geweten). In o b j e c t i e v e n zin is g. t. de trouw of getrouwheid in het vervullen zijner verplichtingen, gelijk die redelijkerwijze moeten geïnterpreteerd worden, zonder arglistig ontduiken enz.

In beiderlei zin komt g. t. vooral ook in rechtszaken ter sprake; zin en draagwijdte ervan moet daar door de positieve wet, de jurisprudentie en de rechtswetenschap nader worden omschreven. Die nadere rechtsbepalingen zullen dan in den regel ook norm zijn voor het geweten. Zoo echter de positieve wet g. t. overal daar veronderstelt, waar kwade trouw niet bewezen is, dan is men toch in geweten niet gerechtigd de gunstige gevolgen der g. t. te genieten, zoo men inderdaad te kwader trouw gehandeld heeft (bijv. in zake verjaring). *Buys.*

Recht. Te goeder trouw in s u b j e c t i e v e n zin is hij, die zich niet ervan bewust is, dat er (juridisch) iets niet in orde is, hetzij met zijn eigen gedrag, hetzij met de personen, met wie, of met de omstandigheden, waaronder hij handelt. Te kwader trouw is hij, die dit bewustzijn wel bezit. G. t. wordt steeds verondersteld; wie eens anders kwade trouw beweert, moet deze bewijzen (Ned. B. W. art. 2002, Belg. B. W. 2268). Over het algemeen geldt in het burgerlijk recht de regel, dat g. t. wordt beschermd, d.w.z. dat hij, die onbewust civiel-rechtelijk niet „en règle" is, hiervan geen nadeelige gevolgen ondervindt.

Bij uitstek belangrijk is het bezit te goeder trouw. Bezitter te goeder trouw is hij, die zich eigenaar eener door hem bezeten zaak waant. Op voorwaarde, dat dit bezit een zeker aantal jaren ongestoord duurt, wordt deze waan ten slotte werkelijkheid, zelfs al heeft hij, die de zaak te goeder trouw verkreeg, zijn vergissing ten slotte bemerkt (Ned. B.W. art. 2003, Belg. B.W. 2269). Deze wijze van eigendomsverkrijging heet → verjaring. De verjaringstermijn is niet altijd dezelfde. T.a.v. onroerende goederen en in schulden-niet-aan-toonder geldt, indien dezelve krachtens een wettigen titel verkregen zijn, een verjaringstermijn van 20 jaar. Na verloop van 30 jaar kan van den bezitter te goeder trouw zelfs niet meer verlangd worden, dat hij zijn titel vertoont.

In o b j e c t i e v e n zin. G.t. is ook van belang in het contractenrecht, doordat art. 1374 in het Ned. B.W. en art. 1134 Belg. B.W. bepaalt, dat overeenkomsten te g. t. moeten worden ten uitvoer gebracht.

Bij de hierbedoelde g. t. in objectieven zin is geen sprake van een gezindheid van partijen, maar van zekere ongeschreven regelen van fatsoen en billijkheid, die ieder bij vervulling zijner contractueele verplichtingen moet in acht nemen. Door een beroep op deze g. t. te doen, kan men zich veelal met succes verweren tegen een chicaneuze wederpartij, met wie men een overeenkomst heeft aangegaan. *Stoop.*

Goede Vrijdag, herinneringsdag van den Kruisdood des Heeren, waarmede het Paaschmysterie aanvangt, dat in 's Heeren Verrijzenis ten derden dage zijn voltooiing vindt, om welke reden eertijds de G. V. ook met den naam van Pascha werd aangeduid, op gelijke wijze als de Verrijzeniszondag (Kruispaschen, Verrijzenispaschen; → Paschen). De liturgische naam: in Parasceve (Lat.), of enkel: Parasceve (Gr.), is niets anders dan de vert. van den Joodschen naam voor den Vrijdag: „Voorbereiding" (op den Sabbath). Daar nu volgens den geest der Kerk de G. V. een dag is van zwaren rouw en van boete en versterving (men vastte vaak ononderbroken tot den Zondagmorgen), werd hij vanaf het begin, evenals gemeenlijk alle Vrijdagen en andere → Statiedagen, gevierd zonder Misoffer, met enkel lezingen, zangen en gebeden, welk geheel nog voortleeft in het eerste gedeelte der hedendaagsche plechtigheid: het ontbloote altaar, de teraardewerping, gevolgd door twee lezingen uit de Profeten, waarop een → tractus, waarvan de eerste gevolgd wordt door een gebed, de tweede door den zang van het laatste Lijdensevangelie; eindelijk de „Plechtige Gebeden" (→ Orationes sollemnes). De Kruisvereering, welke hierna plaats heeft, is van later oorsprong. Zij bestond echter in Jerusalem reeds in de 4e e. (vereering van het echte Kruis) en in het Westen (die van een kruis, bij gebrek aan een Kruisreliek) zeker in de 7e e. De plechtigheid ontwikkelde zich sindsdien vooral vanuit Gallië; vandaar kwamen de → Improperiën (Verwijtingen) met het → Trisagion (7e e.); ook de hymne Pange lingua (9e-10e e.; geschreven in de 6e); de Kruisontblooting is van later (13-14e e.). De slotplechtigheid der zgn. → Missa Praesanctificatorum welke in het O. veelvuldig in de Vasten voorkomt (→ Gregorius-liturgie), dagteekent in haar Mis-vorm uit de 8e-9e e. (in het Oosten uit de 7e). Zij was oorspr. een (waarsch. oudere) Communie-uitreiking, bleef in Rome lang (tot 10e eeuw?) beperkt tot de → titelkerken, terwijl zij in de Ambrosiaansche en Mozarabische liturgie nimmer ingang vond. Haar Mis-vorm ontwikkelde zich tot de 14e e.; de celebrant nuttigde toen reeds veelal de H. Hostie alleen, de Communie der geloovigen verdween, terwijl heden de Kerk het uitreiken der H. Communie op G. V. slechts toestaat als Teerspijs (Kerkel. Wetb. can. 867, § 2). → Goede Week; Triduum sacrum. *Louwerse.*

Goede Week, ook wel Stille Week, in de Lat. en Gr. kerktaal (reeds in 4e e.) vooral: Groote of Heilige Week geheeten, is de week aan de Verrijzenis des Heeren voorafgaand. Zij is geheel toegewijd aan de Geheimen van 's Heeren Lijden en Dood, ten deele door deze als hist. feiten liturgisch te herdenken en in haar mystieke voortleving in de sacramenten (Doopsel, Vormsel, Eucharistie, Biecht) te vieren, ten deele door het beoefenen van de versterving. Het oudst is de viering der laatste twee dagen, oorspr. veelal in ononderbroken vasten doorgebracht, waarbij zich reeds in de 3e e. de overige hadden gevoegd, dagen, waarop men vastte op water, brood en groenten, in den avond genuttigd. De liturgische viering breidde zich langzamer uit (op een bijz. wijze in en om Jerusalem; → Jerusalemsche liturgie) met Zondag (→ Palmzondag), Woensdag en Donderdag, eindelijk Maandag en Dinsdag. Onze hedendaagsche viering klimt in hoofdzaak op tot de 8e-9e e. Kort daarna kregen de Lijdensevangeliën van Zondag, Dinsdag, Woensdag en Vrijdag hun dramatische voordracht (→ Passiezang), en de plechtige Metten en Lauden der laatste drie dagen hun plaats in den vooravond. Op Woensdag hadden bovendien, als op Vrijdag, groote gebeden plaats, welke sinds vervielen. Alle dagen der G. W. waren in dien tijd (vanaf de 4e eeuw?) vrije dagen (gelijk die der Paaschweek), waarop het openbare leven stilstond. Hierin kwam sinds de M.E. verandering, Urbanus VIII schafte voor de geloovigen hun verplichting af (1642); kerkelijk behielden zij hun privilegies: geen feest kan hun plaats innemen. → Witte Donderdag; Goede Vrijdag; Paaschzaterdag; Vasten, enz. *Louwerse.*

Goede werken. In het alg. spraakgebruik verstaat men onder g.w. vnl. werken van naastenliefde, hetzij deze dan uit bovennatuurlijke beweegreden (Christelijke charitas) hetzij uit motieven van natuurlijke liefde tot den evenmensch voortkomen (philanthropie). In theologischen zin zijn g.w. de werken des heils. Ofschoon de theologie ook g. w. erkent in de bloot natuurlijke orde (tegen het pseudo-supernaturalisme van Bajus en Jansenisme), zoo zijn toch werken des heils en dus g. w. in den strikten zin alleen die, welke gesteld worden onder den invloed der genade, en vnl. die g. w., welke vrucht zijn der heiligmakende genade en der liefde en aldus verdienstelijk ter eeuwige zaligheid.

Tegen de Reformatie handhaafde het conc. van Trente krachtig zoowel de noodzakelijkheid als de verdienstelijkheid der g. w. (Conc. Trid. Sess. VI, cap. 11, 16, Denz. 804, 809, 810). Deze noodzakelijkheid leert Christus zoowel in duidelijke uitspraken (Mt. 5.17; 21.22; 19.17) als in parabelen, o.a. der onvruchtbare boomen, van den tragen dienstknecht, die zijn talent in de aarde begroef (Mt. 7.19; 25.24-30). Ook op andere plaatsen der H. Schrift, o.a. bij S. Paulus, wordt herhaaldelijk de noodzakelijkheid der g. w. betoond (Rom. 6.13-20; Col. 1.10; 1 Cor. 6.20; 1. Thess. 2.12; Hebr. 13). Paulus' leer omtrent de rechtvaardigmaking door het → geloof sluit de noodzakelijkheid der g. w. volstrekt niet uit (Gal. 5.6). Het geloof, dat zich niet toont door de werken, is een dood geloof (Jac. 1.22 vlg., 2.14 vlg.). De verdienstelijkheid der g. w. blijkt niet slechts hieruit, dat de zaligheid wordt voorgesteld als loon (Mt. 5.12; Col. 3.24; Apoc. 22.12), maar nog meer hieruit, dat zij gegeven wordt terwille van en in evenredigheid aan de g. w. (Mt. 25.35; Rom. 2.6; 1 Cor. 3.8; Col. 3.24). Deze verdienstelijkheid ontleenen de g. w. aan de verdiensten van Christus, krachtens welke de genade ons gegeven wordt, die onze werken levend en vruchtbaar maakt ter zaligheid. Deze genade-bedeeling is vrije beschikking Gods en in dien zin ook spreekt Augustinus, als hij zegt: „Wanneer God onze verdiensten bekroont, dan bekroont Hij niets anders dan zijn eigen gaven" (Ep. 194.5,19).

De Reformatie met haar leer der algeheele verdorvenheid van den mensch en der rechtvaardigmaking door het geloof alleen moest consequent leiden tot een geheel andere leer over de g. w. Ofschoon Luther theoretisch het nuttelooze der g. w. schijnt te leeren, soms zelfs den schijn wekt tot zondigen aan te sporen,

treedt hij elders krachtig op tegen de zonde en betoont met klem de noodzakelijkheid der g. w. Ook Calvijn en het Calvinisme, ofschoon vasthoudend aan de algeheele verdorvenheid der menschelijke natuur, zoodat ook „onze beste werken in dit leven alle onvolkomen en met zonden bevlekt zijn" (Heidelb. Catech., vr. 62), erkennen de noodzakelijkheid der g. w. om het gebod Gods, uit dankbaarheid, ter verheerlijking Gods, als vrucht des geloofs, om den naaste voor Christus te winnen. Het kardinale punt voor Calvijn is, dat g. w. zijn zonder eenige verdienste ter zaligheid. „Wanneer wij het vertrouwen op de werken uitsluiten, dan hebben wij slechts dit op het oog, dat de Christen-ziel zich niet wende tot de verdienste der werken als tot een middel des heils" (Institut. III. 14,18). Hierdoor zou te kort worden gedaan aan de verdiensten van Christus.

De verdienstelijkheid der g. w. echter in Kath. zin opgevat is niets anders dan vrucht van Christus' verdiensten en van Gods vrije genade-bedeeling. Alzoo wordt in niets afbreuk gedaan aan de kracht van Christus' verdiensten en Gods Opper-souvereiniteit, maar deze beide worden juist verheerlijkt in de goede werken. *v. d. Meulen.*

L i t.: S. Thomas, Summa Theol. (I. II. q. 109. 114); Diekamp, Kath. Dogmatik (II [3]1921) ; v. Noort, De Gratia Christi ([2]1911) ; Pohle, Lehrbuch der Dogmatik ([3]1907) ; Bavinck, Geref. Dogmatiek (III [2]1911).

Goede zeden (R e c h t) behooren tot het ongeschreven deel van het recht, zooals dat, buiten wetsduiding om, telkens moet worden gevonden door beoordeeling, wat in concreto de maatschappelijke rechtvaardigheid eischt (het dikaion phusikon naast dikaion nomikon van Aristoteles, de Scholastiek en de natuurrechtsphilosophen); „zeden" zijn slechts „goede" zeden, in zooverre hun strekking is de verwezenlijking der maatschappelijke gerechtigheid. De term g. z. is afkomstig uit het Rom. recht; van ouds, en ook in de Ned. en Belg. wetgeving, wordt daarmede bij voorkeur aangeduid het ongeschreven dwingend recht, en wel bepaaldelijk het geheel van de regelen, waarmede de inhoud van rechtshandelingen (huwelijksvoorwaarden, testamenten, overeenkomsten) op straffe van nietigheid niet in strijd mag zijn, voor zoover althans dit dwingend karakter wordt bepaald niet door uitdrukkelijke wetsduiding (bijv. „afwijkende overeenkomsten zijn nietig"), maar door vrije toetsing aan „de natuurlijke normen" (van der Heyden); in dezen zin kunnen ook wetsbepalingen, naar art. 14 Wet houdende alg. bep. (Ned.) en art. 6 Belg. B.W., op de openbare orde en g. z. betrekking hebben. Naast → „openbare orde" (de nevenschikking dateert van Bartolus' „publica utilitas", 14e eeuw) doet g. z. meer denken aan de bijzondere, vaak delicate levensvragen van individu en gezin, „openbare orde" meer aan de onaantastbare belangen der gemeenschap; afzonderlijk gebezigd, beduidt g. z. over het algemeen hetzelfde als beide termen te zamen. In strijd met de g. z. zijn dan ook niet alleen rechtshandelingen, welke bijv. van het volgen eener roeping afhouden of de ontucht bevorderen, doch ook al te drukkende concurrentiebepalingen of strafbedingen, woekercontracten e.d. *Petit.*

Goedgewicht, oorspr. een korting op het gewicht als vergoeding voor den doorslag bij het uitwegen in het klein. Tegenw. komt deze korting weinig meer voor en voorzoover ze voorkomt, is ze slechts te beschouwen als een gedeelte van het bruto-gewicht, dat den kooper niet in rekening wordt gebracht.

Goed huisvader (V e r b i n t e n i s s e n r e c h t). Wie, krachtens wet of overeenkomst, eens anders belang heeft te behartigen, met name voor het behoud eener zaak ten behoeve van een ander heeft te waken, zooals de voogd, de zaakwaarnemer, de huurder of bruikleener (o.a. art. 1271, 443, 831, 1392, 1596, 1781 Ned., 1137, 450, 601, 1374, 1728, 1766, 1880 Belg. B.W.), moet, naar een van de Romeinen geërfde uitdrukking, de zorg van een g. h. betrachten, d.w.z. de diligentie van den goeden schuldenaar. Eigenlijk is aan iedere verbintenis een, secondaire, zorgvuldigheidsplicht verbonden; zoo hebben ook werkgever en arbeider in het algemeen al datgene te doen en na te laten, wat een goed werkgever of arbeider in gelijke omstandigheden behoort te doen en na te laten. De g. h. is een abstracte figuur, de van hem verwachte zorg een objectieve maatstaf; in concreto te stellen eischen verschillen echter naar den aard der rechtsbetrekking; zoo zijn, naar de wet, die eischen voor bewaarnemer en lasthebber minder streng, wanneer zij geen belooning ontvangen (→ Bewaargeving). *Petit.*

Goedkoop, C e c i l e, geboren d e J o n g v a n B e e k e n D o n k, Ned. schrijfster; * 1866 te Alkmaar. Werkte eerst voor vrouwen-emanicipatie. Na den dood van haar echtgenoot hertrouwde zij met dr. Mich. Frenkel uit Warschau en vestigde zich te Parijs, waar ze overging tot het Katholicisme. Haar romans zijn van zeer verschillend gehalte, literair niet sterk.

W e r k e n: Lilia (behoort niet in Kath. handen); Hilda van Suylenburgh (dat haar beroemd maakte; strikt voorbehouden aan rijpe lezers); Bij de waskaarsen (haar romantische en onwaarschijnlijk aandoende bekeeringsroman, dien ze onder haar meisjesnaam schreef). *Piet Visser.*

Goedkoope woningen. De wet op de g. w. en woonvertrekken werd reeds in zitting van 20 Febr. 1914 door de Belg. Kamer van Volksvertegenwoordigers gestemd; de bespreking werd hernomen na den oorlog, zoodat de wet eerst dagteekent van 11 Oct. 1919. Door deze wet, die een vroegere wetgeving (wet van 9 Aug. 1889 op de werkmanswoningen) aanvult, kunnen alle minvermogende personen goedkoop crediet bekomen en van fiscale vermindering en vrijstelling genieten bij den aankoop van een woning.

Als g. w. in den geest der wet worden beschouwd de onroerende goederen, die geschikt zijn tot huisvesting van één of meer gezinnen, met inbegrip van tuin, stukje land of andere aanhoorigheden, op voorwaarde dat hun jaarlijksche huurprijs of hun kadastraal inkomen bepaalde maxima niet overschrijden en dat zij uitsluitend bestemd zijn voor minvermogende personen.

De wet van 1919 bracht de oprichting mede van de Nationale Mij. voor g. w. en woonvertrekken, dit onder vorm eener N.V.; deze mij. moet de stichting van plaatselijke of gewestelijke maatschappijen bevorderen en hen voorschotten toestaan, zoodat zij essentieel als een credietmaatschappij dient aangezien.

De locale of regionale bouwmaatschappijen, erkend door de Nat. Mij. tengevolge van het vervullen van bepaalde voorwaarden, hebben voor doel het aankoopen, bouwen, verbeteren, verkoopen of verhuren van g. w., ofwel het aankoopen van grond, die bestemd wordt tot den aanbouw dezer woningen en woonvertrekken of tot het aanleggen van tuinwijken en geschikt gemaakt om verkocht te worden, ofwel het toestaan van leeningen tot dit doel.

Het kapitaal van de Nationale Maatschappij werd

onderschreven door den Staat en de provincies. Voor Ned. → Arbeiderswoning. *Kuypers.*

Goedvriend, Theodoor F., Ned. schilder en etser; * 1879 te De Steeg. Leerling van Derkinderen, de Kunstnijverheidsschool te Amsterdam en Th. van Hoytema. Werkte ook in Duitschland en Italië. Schildert paddenstoelen en zwammen, meestal in een clair-obscur, dat men Rembrandtiek zou kunnen noemen, was het bezielder; stillevens, bloemen, landschappen en stadsgezichten, de laatste wel eens onder invloed van Matthijs Maris. Onderging verder invloed van W. van Konijnenburg en de Japanners, en in zijn landschappen soms dien van „Barbizon" (Diaz). Wisselt dikwijls van opvatting en techniek, zelfs wel van toets, maar blijft in wezen romantisch. *Koomen.*

Goedzjarat, (Goedsjerat), landschap in Voor-Indië (X 224 C 3); opp. 35 000 km², omvattend de inlandsche staten op het schiereil. Koetsj of Katsj en Kathiawar en een deel van het rechtstreeks bestuurde landschap Bombay. 3 700 000 inwoners. *G. de Vries.*

Het volk der Goedzjar's, waarnaar het land is genoemd, kwam langs het N.W. Indië binnen en verspreidde zich over Radzjpoetana tot in het N. van de tegenw. Bombay Residency (400-600 n. Chr.). Vanaf de 12e e. kreeg de Islam er vasten voet, vooral in de havensteden, en 1396-1572 regeerde er een Mohamm. dynastie. De handelaars van G. hebben een belangrijke, waarsch. wel de voornaamste, rol gespeeld in het overbrengen van den Islam naar den Indischen archipel.

De taal is het Goedzjarati en het nauw daarmee verwante Radzjastani (in Radzjpoetana). Zij staat nog dicht bij het Sanskrit. Het is de taal der Parsi's en als zoodanig ook in Bombay (buiten G.) in pers en handel gebruikelijk. De lit. in Radzjastani is uitgebreid, maar nog weinig bekend en uitgegeven. Meest bekende dichter in Goedzjarati is Narsingh Meta (15e e.). De moderne lit. is grootendeels vert. of imitatie van Eng. voorbeelden. *Zoetmulder.*

Er zijn in G. talrijke rotskloosters (o.a. te Orissa en te Girnar). G. bezat een hooge beschaving, lang voor de komst van de overwinnende Mohammedanen: deze namen voor een deel de beschaving der overwonnenen over, waardoor een stijl ontstond, die de sierlijkheid der Dzjaina's verbond met de breedheid van de Mohammedanen. Er werden veel moskeeën gebouwd in dien stijl. Met het vooruitgaan van den stijl wordt deze méér Indisch. *Hendricks.*

Goeferdinge, gem. in de prov. Oost-Vlaanderen, 4 km ten W. van Geeraardsbergen. Opp. 383 ha, ca. 1 100 inw. Landbouw.

Goegnies-Chaussée, gem. in het Z. van de prov. Henegouwen, aan de Fr. grens, ten Z. van Bergen; opp. 136 ha, 400 inw.; landbouw.

Goejanverwellesluis, buurtschap van de gem. Hekendorp (Z.H.) aan den IJsel.

Op 28 Juni 1787 had te G. de aanhouding plaats der prinses van Oranje (Wilhelmina van Pruisen). Zij had zich 's morgens van Nijmegen uit op weg begeven naar Den Haag (wat de prins geweigerd had zelf te doen), ten einde door haar komst den moed en de eensgezindheid bij de Oranjepartij te versterken. Goudsche vrij-corporisten onder leiding van De Lange van Wijngaarden hielden haar echter bij G. aan en de Commissie ter verdediging van Holland en Utrecht wilde niet, dat zij de reis zonder toestemming der Staten zou voortzetten. Zij bracht den nacht door te Schoonhoven en reisde op 30 Juni onverrichterzake naar Nijmegen terug. De woning, waar zij gevangen gezeten heeft, bestaat nog. *J. D. M. Cornelissen.*

Goelzer, Henri, Fransch Klassiek philoloog; * 1853, † 1929. G. promoveerde in 1884 op een studie over de Latiniteit van den H. Hiëronymus. Hij was maitre de conférences en prof. in Lat. aan de Sorbonne.

Voorn. werk: Gramm. comparée du grec et du latin (begonnen met Riemann); Syntaxe (1899); Phonétique (1901).

Goeman Borgesius, → Borgesius.

Goemans, L., Vlaamsch taalkundige, * 1869 te Leuven, eerehoofdinspecteur van het Middelbaar Staatsonderwijs, lid (1908) en van 1927 af bestendig secretaris van de Kon. Vlaamsche Academie. Stichtte met kan. Collinet, Carnoy en Scharpé de Leuvensche Bijdragen (1896), tijdschrift gewijd aan phonetische taalstudie; werkte mede aan allerlei tschr. voor onderwijs, gaf opnieuw met commentaar de Orthographia linguae belgicae (1576) uit van den Mechelschen jurist Antonius Sexagius (Leuv. Bijdr. III-IV, 1899-1900), eveneens het Spellingsboek van den Antwerpenaar C. Meurier (1583); besprak het Lovaniense bij Kiliaan (album Vercouillie 1927, blz. 147), de spellingshervorming verdedigd door Bolognino (in: Donum natalicium Schrijnen); bewerkte de Klankleer van het Leuvensch dialect (1904); werkte mede aan het Modern Woordenboek (2 dln. 1930); en bereidt de uitg. van het met goud bekroonde Leuvensch Dialecticon. *Jacobs.*

Goemiljow, Nicolaas Stepanowitsj, Russisch lyrisch dichter; * 1885, † 1921. Natuurschilderingen van G. zijn meesterlijk; hij stond onder sterken invloed van Victor Hugo; hij werd door de Bolsjewieken geëxecuteerd.

Goenadharma, vlg. de overlevering de oorspronkelijke (Hindoesche) ontwerper van den → Boroboedoer.

Goendisjapoer, belangrijke stad in het Perzische rijk van Sjapoer (nabij het huidige Kazeroem). Aan de stadspoort van G. werd vlg. Arab. geschiedschrijvers de huid opgehangen van den vermoorden en gestroopten ketter Manes. In de 6e e. na Chr. werd door koning Nosjirwan in G. een school gesticht, waar medicijnen, philisophie en andere wetenschappen werden onderwezen. *Simons.*

G. werd in de 6e eeuw en later het centrum der geneeskunde. De Gr. geneeskunde werd daar bewaard, en nog eenigszins verrijkt met Indische elementen. Vandaaruit neemt de bloei der Arab. geneeskunde zijn oorsprong. *Schlichting.*

Goendoe, aandoening, waarbij aan beide zijden van den neus een van het been uitgaande zwelling ontstaat, die de huid onaangetast laat, tot knobbels uitgroeit en, zich langzamerhand uitbreidend over den neusrug, de wangen en het voorhoofd, eventueel ook in de oogkassen binnendringend, een groote uitbreiding kan aannemen. G. werd in 1882 voor het eerst beschreven in een publicatie van Mac Alister getiteld: Horned men in Africa. Het is zeer waarsch., dat g. als een uiting van → framboesia dient te worden beschouwd. Het voorkomen van g. houdt echter geen gelijken tred met het optreden van framboesia, in dien zin, dat framboesia een in de meeste tropische landen voorkomende ziekte is, terwijl g. vnl. tot een deel van tropisch Afrika beperkt blijft. *E. Hermans.*

Goënga, → Wijmbritseradeel.

Goëngarijp, → Doniawerstal.

Goëngarijpster Poelen, water ten Z.O. van het Sneekermeer.

Goenoeng Api, → Api.

Goenoeng Djati, heuvel, 3 km ten N. van Cheribon (Java), waarop het graf van Sjaich Noer oed Din Ibrahim ibn Maulana Israil.

Goenoeng Kidoel, regentschap, afd. en gouvernement Jogjakarta op Java, sultanaat Jogjakarta, omvat de districten Plajèn, Wonosari en Semanoe. Het onderdistr. Ngawèn, gelegen binnen het territoir van het distr. Wonosari, is een enclave van het Mangkoenegaransche Rijk. Ligt in het Z.O. van het sultanaat Jogjakarta. Is een onvruchtbaar, droog en arm heuvelachtig gebied. In het Z. ligt het Duizend-gebergte. Aan de Zuidkust (Rongkob) worden eetbare vogelnestjes gewonnen. Zielental (eind 1930): 333 008 Inheemschen, 18 Europ., 262 Chin.; geen andere Vreemde Oosterlingen. Opp. 1 476 km², dichtheid der bevolking 231 per km². Bevolking Javaansch, taal Javaansch. *Brokx.*

Goenoeng Taboer, landschap in de onderafdeeling Beraoe van de afd. Samarinda der residentie Z. en O. afdeeling van Borneo (V 751 C 2). Opp. 13 000 km². De bevolking bestaat in hoofdzaak uit Kajan- en Kenjan-Dajaks. In 1834 aanvaardde de sultan van dit gebied de Ned. souvereiniteit.

Goens, R y c k l o f v a n, gouverneur-generaal; * 1619 te Rees, † 1682 te Amsterdam. Vanaf 1631 in dienst van de O.I.C., vervulde G. in den loop van 50 jaren alle mogelijke betrekkingen: hij trad op als koopman, als gezant naar de hoven van Djambi, Djohor, Mataram en Siam, als president van de weeskamer te Batavia, als vlootvoogd in oorlogen tegen Portugeezen en Franschen, als gouverneur van Ceylon, en ten slotte, van 1678 tot 1681, als gouverneur-generaal, in welke functie hij de opvolger was van Maetsuyker.

Zijn gelijknamige zoon (* 1642 te Batavia, † 1687 op zee) diende de Compagnie in soortgelijke, doch minder hooge posities tusschen 1656 en 1687. *Berg.*

Goentoer (Mal., = donder), vulkaan, deel uitmakende van het vulkanische G.-gebergte in het O. van de Preanger op Java; hij bereikt een hoogte van 2 214 m en was geruimen tijd een van de meest actieve vulkanen van den Archipel; vooral in het begin van de 19e eeuw waren de uitbarstingen talrijk; in Mei 1840 vond een bijz. heftige, veel menschenlevens eischende uitbarsting plaats, in 1848 volgde een nieuwe; sedert bleef de G. rustig. *Jong.*

Goepta-dynastie, dynastie in Voor-Indië, die geheel N. Indië onder haar heerschappij kreeg, regeerde van ca. 320 tot ca. 475 na Chr., toen de Witte Hunnen haar verdreven. De voornaamste vorst was Tsjandragoepta II (375-413), die den ouden, Centraal-Indischen titel van Wikramaditja aannam en onder wien kunsten en wetenschappen bloeiden; vermoedelijk leefde de dichter Kalidasa aan zijn hof. Hij richtte o.a. de beroemde IJzeren Zuil te Delhi op. Alhoewel de meeste tempels door de Mohammedanen verwoest zijn, zoo bewijzen talrijke ruïnes den hoogen stand van de b o u w k u n s t in deze periode. De Goepta-periode kan, voorzoover het N. Indië betreft, geïdentificeerd worden met de groote periode van den bouw der Wisjnoe-tempels. De groote tempels te Bhoewanesjwar en Orissa kunnen beschouwd worden als karakteristiek voor den Goepta-stijl. Daar deze vorsten verdraagzaam waren, was de bouw-activiteit niet beperkt tot één type van religieus gebouw.

L i t. : E. La Roche, Ind. Baukunst; E. T. Doehring, Ind. Kunst; E. Diez, Die Kunst Indiens; J. Fergusson, Hist. of Indian and eastern architecture; E. B. Havell, Ancient and medieval architecture of India. *Hendricks.*

Goerara of G o u r a r a, een oase-gebied in het W. van de Algerijnsche Sahara; het overvloedig grondwater is van het Atlasgebergte afkomstig. Hoofdplaats is Timimoen (I 536 D 2). Er komen 2½ millioen dadelpalmen voor. G. werd in 1861 door Colonieu en Burin het eerst bezocht en in 1900 door de Franschen bezet.

Goeree, 1° het W. deel van het eil. Goeree en Overflakkee (prov. Z. Holland); oorspr. een afzonderlijk eil. vormende, doch in 1751 op last van de Staten van Holland door den Statendam met Overflakkee verbonden. G. is ontstaan uit tal van kleine eilandjes, door aanslibbing vereenigd. Het oudste deel is de zandplaat in het W. Nu nog slibben de havens gemakkelijk dicht, zoodat de dorpen Goeree en Ouddorp (eertijds Diepenhorst) niet meer aan zee liggen.

2° Dorp en gem. in de prov. Z. Holland op het gelijknamige eil.; ca. 1 250 inw., allen Prot. Landbouw en visscherij. *Blaauw.*

Goereesche Gat, nu Slijkgat geheeten, een der toegangen tusschen het eil. Goeree en Voorne.

Goering, H e r m a n n, Duitsch staatsman; * 1893 te Rosenheim (Beieren). Zijn vader was door Bismarck tot gouverneur van Z.W. Afrika benoemd. Onderluit. in 1912, verwond aan het W. front in 1914; in 1915 nam hij dienst in het luchtleger, waar hij zich door beleidheid en moed onderscheidde. Na den Wereldoorlog keerde hij verarmd naar Rosenheim terug, en nam daarna dienst bij een Zweedsche luchtvaartmaatschappij. Huwde in Zweden met de verpleegster Karin von Fock, die hem overhaalde zich bij het nationaal-socialisme aan te sluiten. Na in 1922 kennis gemaakt te hebben met Hitler, nam hij deel aan den Kapp-putsch, waarna hij zich gedurende vier jaar in Italië vestigde. In 1928 werd hij nat.-soc. rijksdagafgevaardigde, en achtereenvolgens generaal, eerste minister van Pruisen, rijksdagpresident, min. van Luchtvaart, min. van Binnenl. Zaken van Pruisen, president van den Staatsraad; huwde in April 1935 met de tooneelspeelster Sonneman. *Cosemans.*

H. Goering.

Goerka, 1° naam van krijgszuchtige bergstammen in Nepal (Voor-Indië), bewapend met de kakhri, een krom mes; bekend geworden tijdens den Wereldoorlog.

2° (Hyrkanen, Hoerkanan) Stam van de Dargoea-groep der Lesgiërs, N.O. Kaukasiërs.

3° Een der Niger-Tsaadmeer-talen in de Soedan.

Goerma, stam in de Soedan; behoorende tot de Noordelijk-centrale groep.

Goeroe, Sanskrit woord voor zwaar, gewichtig, eerbiedwaardig; vandaar ook: leeraar. In den Indischen Archipel algemeen in gebruik voor onderwijzers van allerlei soort, zoowel in het profane onderwijs als in

het godsdienstonderwijs, en wat dit laatste betreft, zoowel bij de Mohammedanen als bij de Prot. Christenen. Speciaal echter gebruikt men het woord ter aanduiding van degenen, die aan ingewijde of in te wijden personen onderwijs geven in de geheimen der mystieke leer. B a t o r o G o e r o e is de naam, dien men op Java vooral heeft gegeven aan den Voor-Indischen god Sjiwa, den oppergod. Hij zou in den oertijd als koning over Java geregeerd hebben, en geldt daarom als een van de oudste voorvaderen der Jav. vorsten. *Berg.*

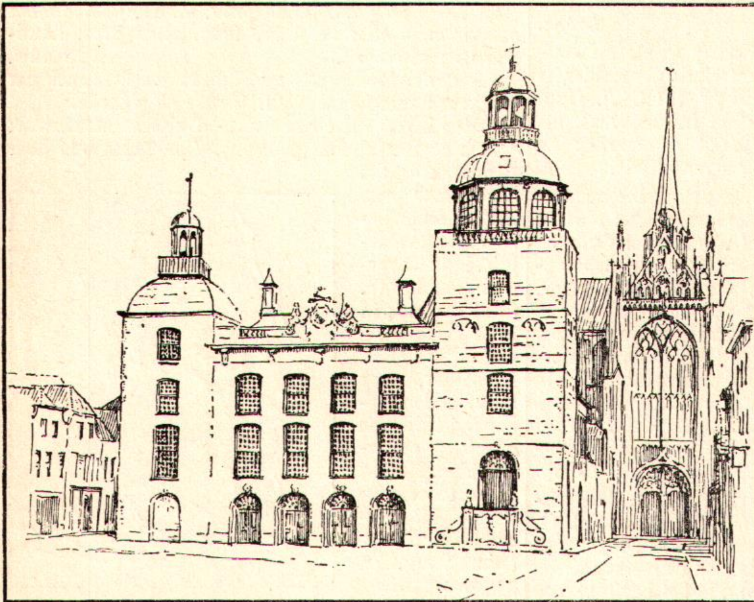
Goeroe-ordonnantie, verordening, regelende het toezicht op het Mohammedaansche godsdienstonderwijs in Ned.-Indië; opgenomen in Ind. Stbl. 1925 nr. 219 en nader toegelicht in Bijbl. nr. 10832 en 12495. Onder Moh. godsdienstonderwijs wordt verstaan: onderwijs, dat gegeven wordt in onderwijsinrichtingen in een besloten kring van leerlingen en dat ten doel heeft onmiddellijk of middellijk den leerlingen kennis omtrent den Moh. godsdienst mede te deelen, hen in een mystieke leer in te wijden, dan wel hen daartoe voor te bereiden. Het geven van godsd. voorlichting in den besloten kring van de leden eener vereeniging of in openbare samenkomsten, met het doel tot het belijden van den Islam op te wekken of daarin te sterken, alsmede het uitsluitend geven van adviezen vallen niet onder de g. Een vergunning van het bestuur hebben de leeraren niet noodig; zij behoeven slechts schriftelijk aan den daartoe aangewezen bestuursambtenaar mededeeling te doen van hun voornemen om Moh. godsdienstonderwijs te geven. Zij moeten een register aanhouden, vermeldende gegevens over hun leerlingen en het onderwijs ; hiervan kan echter in bepaalde gevallen vrijstelling worden verleend. Het toezicht, dat vnl. bij het Inl. bestuur berust, heeft uitsluitend bescherming der openbare orde ten doel. Overtreding van de bepalingen kan worden gestraft met hechtenis of een geldboete. Het hoofd van gewestelijk bestuur kan een goeroe de bevoegdheid tot het geven van godsdienst-onderwijs voor hoogstens 2 jaar ontzeggen, wanneer de werving van leerlingen blijkbaar geldwinning beoogt, bij pogingen van den goeroe om aanhang te winnen, bij aankondiging van a.s. rampen en bij opwekking tot minachting van het bestuur. De g. is van toepassing op Java en Madoera, Atjeh en Onderhoorigheden, Oostkust van Sumatra, Riouw en Onderh., Palembang, Tapanoeli, Manado en afd. Lombok der res. Bali en Lombok. *Matthee.*

Goerwitsj-stralen, → Mitogenetische stralen.

Goes, gem. in de prov. Zeeland op het eiland Z. Beveland; omvat alleen de stad Goes, het centrum van Z. Beveland voor handel en verkeer. Ca. 9 000 inw., waarvan 55% Ned. Herv., 10% Geref., 20% Kath. en 10% onkerkelijk. Opp. 747 ha; vruchtbare zeeklei, meest landbouw. Belangrijke graanbeurs. Industrie, o.a. houtbewerking; conserven. Onderwijs o.a. Rijks H.B.S., Rijkslandbouwwinterschool, ambachtsschool.

G. ligt aan den spoorweg Roosendaal-Vlissingen. Tramverbinding met 's Gravenpolder. Het scheepvaartverkeer gaat langs het kanaal (haven), gegraven naar Katsche Veer aan de Ooster-Schelde. *C. v. d. Broek.*

B e z i e n s w a a r d i g h e d e n: het stadhuis, gebouwd 1771-'75 met behoud van een ouder gedeelte (15e e.); in het stadhuis is het Sted. Museum ondergebracht. Verder de Ned. Herv. Groote Kerk, de voormalige St. Maria Magdalena-kerk, 1423 gewijd, 1578 aan de Hervormden overgegaan, na een brand 1619-'21 herbouwd (carillon, 1766); de moderne Kath. St. M. Magdalena-kerk met ten deele oude inventaris; verder vele oude gevels. *E. van Nispen tot Sevenaer.*

Goes. Stadhuis, met rechts de Ned. Herv. kerk.

Goes, 1° F r a n k v a n d e r, Ned. publicist; * 1859 te Amsterdam. Mede-oprichter der S.D.A.P. (1894), waarin hij tot den linkervleugel ging behooren. Zoo stichtte hij in 1897 het maandblad De Nieuwe Tijd, waaromheen zich die soc. democraten groepeerden, die zich verzetten tegen overwegend zich instellen der partij op het parlement. Voorts werkte hij mede aan het minderheidsorgaan van de partij Het Weekblad (1909-'19) en behoorde in 1932 tot degenen, die ten gevolge van een resolutie op het partij-congres te Haarlem de S.D.A.P. verlieten en de Onafhankelijke Socialistische Partij (O.S.P.) stichtten.

Ook in het letterk. leven speelde G. een rol: hij was mede-oprichter van De Nieuwe Gids (1885) en werkte mede aan vsch. periodieken (o.m. De Kroniek, De Twintigste Eeuw) en dagbladen (voor tooneel en lett.). Verder trad hij op als leeraar in declamatie aan de Tooneelschool en het Conservatorium te Amsterdam.

Werken: Verzam. Opstellen (1898); Groot Kapitaal i.d. kleinhandel (1902); Vert. v. Marx' Das Kapital (1906); Litt. Herinneringen (1931). *Verberne.*

2° Hugo van der, schilder, * waarsch. te Goes, van 1467 af te Gent, † 1482 in het Roode klooster bij Brussel. In de 2e helft der 15e e. is hij de grootste figuur der Vlaamsche primitieven. Zijn machtige stijl is geheel onafhankelijk en zijn tijd ver vooruit; ook in de expressie der figuren, in het beheerschen der vormen is hij de meerdere. Zijn groote altaren verrassen door de kolossale ruimtewerking, zijn figuren door een aangrijpend realisme, dat pas in de 17e e. geëvenaard werd. Uit enkele stichterskoppen op zijn altaren blijkt ook, dat hij een buitengewoon portretschilder was, die het gemoed zijner modellen diep wist te peilen. Zijn kleuren hebben den warmen gloed der Noord-Nederlanders, den rijkdom en bontheid der Vlamingen. In het alg. kan men zeggen, dat hij het naturalisme der Van Eyck's voortzette. Rogier's invloed echter, die stijl en vormentaal der 15e-eeuwsche Vlamingen bijna tyranniek beheerschte, heeft hem in het minst niet beroerd; zeker een bewijs voor zijn sterke persoonlijkheid. Hij ging in 1475 in het Roode klooster bij Brussel, waar zich al spoedig de verschijnselen van krankzinnigheid schijnen geopenbaard te hebben. Zijn hoofdwerk is het omvangrijke Portinari-altaar in de Uffizi te Florence, een der machtigste schilderwerken ter wereld, dat zijn grootheid en innerlijke diepte volkomen weet te handhaven naast de schoonste en sterkste scheppingen der Ital. kunst (zie pl. t/o kol. 52 in dl. I). Aangrijpend van expressie is zijn Sterfbed van Maria te Brugge (zie pl. t/o kol. 432 in dl. IX); een hoofdwerk is het Monforte-altaar te Berlijn met de Aanbidding der Koningen. Verder bevinden zich stukken van hem in de musea te Weenen, Brussel, Londen enz. (geen enkel in Nederland.)

Lit.: M. J. Friedländer, Alt-Nied. Malerei (IV); J. Destrée, H. v. d. G. (1914). *Schretlen.*

3° Joannes Antonides van der, → Antonides van der Goes.

Goës, Damiao de, Port. schrijver, staatsman en componist; * 1502 te Alemquer, † 1574 aldaar. In diplomatieken dienst, verbleef hij te Antwerpen, bereisde heel Europa en bezocht Ital. en Ned. Humanisten (o.a. Erasmus) en Reformatoren. In Portugal terug, kwam hij, open als hij stond voor de nieuwe stroomingen en verdacht van ketterij, voor de Inquisitie. Na gevangenschap in het klooster van Batalha stierf hij spoedig. Zijn muzikale beteekenis, geroemd door Harcanus, die in zijn Dedocachordon van hem een 3-st. motet inlascht, beperkt zich tot enkele motetten.

Werken: Lat., o.a. Urbis Olisiponis Descriptio. Geschiedw.: Cronica do Principe Dom Joam (1567); Cronica do felicissimo Rey Dom Emanuel (1567). *Terlingen.*

Goesdorf, gem. in het N. van het groothertogdom Luxemburg; ten Z. van Wiltz, even ten O. van Esch a. d. Sauer; opp. 2 919 ha, ca. 1 000 inw.; autobusdienst in vsch. richtingen; landbouw, toerisme.

Goesnes, gem. in de prov. Namen, ten O. van Namen, ca. 330 inw., Kath.; opp. 670 ha; landbouw, straatkeien, kalkovens.

Goethals, Paul, Belg. Jezuïet, bisschopmissionaris; * 1832 te Kortrijk, † 1901 te Calcutta. Provinciaal der Belg. prov. (1870-'76); in 1877 apost. vic. van West-Bengalen (Eng.-Indië); 1878 titulair aartsbisschop gewijd van Hiërapolis; bij de herstelling der Kerkelijke hiërarchie in 1885 eerste aartsbisschop van Calcutta. Aan het onderwijs in de missie bewees hij onschatbare diensten; als geleerde bezat hij een verzameling werken betreffende Indië, waarvan de cataloog 125 blz. beslaat. *Allossery.*

Lit.: P. Allossery, Onze W. Vl. zendelingen (I 1924).

Goethe, 1° Johann Wolfgang, Duitsch letterkundige en staatsman, met Dante en Shakespeare de grootste der moderne wereldletterkunde. (Zie pl.; vgl. index kol. 832.) * 28 Aug. 1749 te Frankfort a. Main, in het huis nr. 23 van den „Groszen Hirschgraben" (thans G.-museum!), † 22 Maart 1832 te Weimar. Dit lang en zeer vruchtbaar leven laat zich overzichtelijk als volgt indeelen.

A) Kinderjaren (1749-1765) staan in het teeken van een solide burgerlijke opvoeding. Joh. Kaspar G., de vader („vom Vater hab' ich die Statur!"), is de ernstige, ietwat harde en bazige, droog-verlichte jurist; Katharine Elisabeth, geb. Textor, de moeder („vom Mütterchen die Lust zu fabulieren!"), is de opgewekte, eenvoudig-natuurlijke, fantasierijke vrouw, die den diepsten indruk op het geniale kind nalaat († pas in 1808); de eenige zuster, Cornelia G. († 1777), is de onevenwichtige, innerlijk-verscheurde, laat-achttiende-eeuwsche natuur, die niet tot rust komt, maar teeder aanhankelijk bij den grooten broeder aanleunt en opgaat in zijn werk. Het historisch gebeuren dier jaren stoffeert G.'s geest met eenige onuitwischbaar-grootsche indrukken: de aardbeving te Lissabon (1755); de bezetting van het sterk met Fransche cultuur gedrenkte Frankfort door de Fransche legers tijdens den Zevenjarigen Oorlog; de keizerskroning van Jozef II. De eerste letterkundige pogingen zijn bijbelgedichten en godsdienstige oden, dooradernd van de ondogmatische, onkerkelijke, piëtistisch-getinte godsvrucht, waartoe de moeder overhelde.

B) Studietijd (1765-'71). Door vaders wil tot de juridische loopbaan bestemd, komt G. in Oct. 1765 op de univ. te Leipzig: ze wordt hem het huis van matte pedanterie en holle geleerdheid, waarvoor hij afleiding zoekt in een „ziedende passie" voor de hoteliersdochter Kätchen Schönkopf (deze liefde is geobjectiveerd in het herderspel Die Laune des Verliebten, 1768; = de genezing uit de zielekwalen der jaloerschheid); maar ook in letterkundige belangstelling (vooral Gottsched en Lessing!) en in den omgang met litteraire vrienden (Gellert, Behrisch, Breitkopf, Oeser e.a.). Uit dien tijd is de liederbundel Annette (1767, pas in 1896 als zoodanig gepubliceerd). In Aug. 1768 moest G., overspannen en ziek, naar Frankfort terug en maakt er, onder invloed van Susanna von Klettenberg (= die schöne Seele!) een piëtistische crisis door; pas in April 1770 wordt de rechtsstudie hervat, ditmaal te Straatsburg, waar hij, door een repetitor geholpen, nog denzelfden zomer het candidaats-, en in Aug. 1771 het licentiaatsexamen ondergaat. Zijn drie-trimesters-verblijf in deze stad zijn gekenmerkt door zwellend levensgevoel (vgl. blijspel: Die Mitschuldigen, 1770), vreugde aan de Rijn-Gotiek (o.m. Von deutscher Baukunst, 1773), studie van de bijbelpoëzie (invloed van Jung-Stilling en Lavater), omgang met Herder, die hem o.m. Shakespeare, Ossian en de volkspoëzie (Heidenröslein) leert ontdekken; maar productief ook verrijkt door de innige liefde voor de Sesenheimsche predikantsdochter Friederike → Brion, die in hem de hooge lyrische krachten (o.m. in de Sesenheimerlieder: Es schlug mein Herz, e.a.) bevrijdt uit de Anacreontische gekunsteldheid. Een weinig overtuigde advocatenpractijk te Frankfort

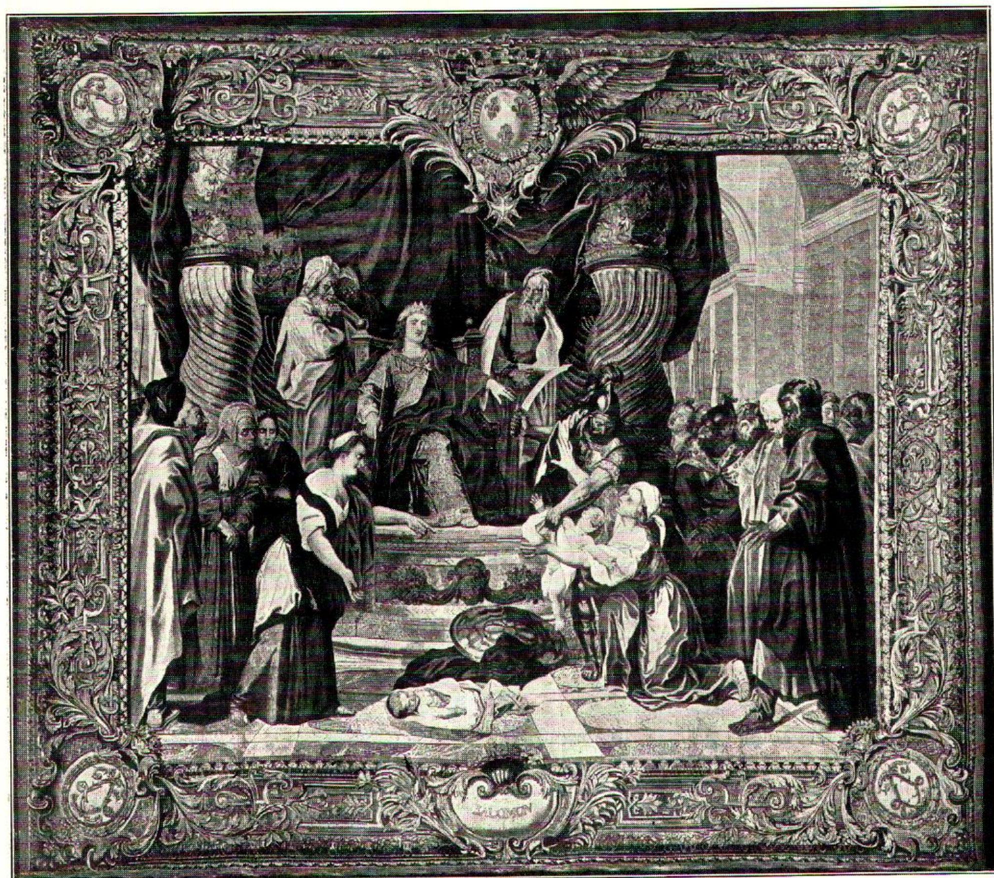
en, van Mei tot September 1772, te Wetzlar, maakt als den overgang uit tot de volgende levensphase: in het laatstgemeld stadje zijn de belevenissen met de familie → Buff te situeeren, die de stof zullen leveren voor → W e r t h e r.

C) Goethe's → **Sturm- und Drang-tijd** (1774-'86) staat onder den saamgevoegden invloed van Rousseau, Hamann en Herder. Een prae-Romantische levensbeschouwing, op ethisch en politiek vrijheidsfanatisme en individualisme, gevoel en nationalistischen dadendrang, alsmede op bestendige conflicten van natuur en conventie gesteund, uit zich in hoofdzaak dramatisch: G ö t z v o n B e r l i c h i n g e n (1773), C l a v i g o (1774) en S t e l l a (1775) zijn de hoogtepunten. In zijn roman in brieven (invloed van Rousseau en Richardson) D i e L e i d e n d e s j u n g e n W e r t h e r s (A, 1774; B, 1787) ontlaadt G. de overspanning van het geval met Charlotte → Buff; hij verwerkt er pakkend de tragische figuur in van zijn vroegeren universiteitsmakker K. W. Jerusalem, door bekrompen standenvooroordeel en een miskende liefde tot zelfmoord gedreven: de hierdoor gewekte koorts van het Wertherianisme loopt voor heel West-Europa uit op tranerige melancholie en een ware zelfmoordepidemie (in Holland o.m. Feith, in Frankrijk, nog jaren later, Senancour en B. Constant!). Tot denzelfden tijd behooren: de niet-metrische, vrij-rhythmische l y r i e k van Wanderers Sturmlied, Der Wandrer, Adler und Taube, Mohamets Gesang, Prometheus, Ganymed, An Schwager Chronos; de d r a m a t i s c h e f r a g m e n t e n Mohamet, Der ewige Jude; de s a t i r e n Pater Brey (1773), Satyros (1774), Götter, Helden und Wieland (1773); en eindelijk het eerste bepaalde concept van Faust, de zgn. U r f a u s t (1775). Naar Frankfort teruggekeerd en steeds meer van de rechtspraktijk vervreemd, wordt G. er verstrikt in heftige liefde voor de elegant-wereldsche, coquette bankiersdochter Lili Schönemann (Neue Liebe, neues Leben; An Belinden; Vom Berge; Lilis Park; Auf dem See; An ein goldenes Herz; Jägers Abendlied; An Lili, Holde Lili, warst so lang, en vele andere). Ook uit dit avontuur redt zich de dichter door een reis naar Zwitserland (Sept. 1775), die veel van een vlucht heeft. Het zangspel E r w i n u n d E l m i r e (1775) en het tooneelspel S t e l l a (1775) zijn vol van echo's uit dit liefdewedervaren! Door hertog Karel-August naar Weimar geroepen (Nov. 1775) en van 1776 als geheimen legatieraad, maar nog meer als persoonlijke vriend van den jongen hertog, ten innigste bij de regeering van het hertogdom betrokken, verblijft G. de eerste tien jaar bijna onderbroken in het hofstadje van nauwelijks 6 000 inwoners, niet zonder nu en dan een gevoel van beklemming van zijn genie: in het bewustzijn van de betrekkelijke armoede dier jaren aan de gedroomde grootsche aesthetische productie. Den last van een drukken socialen omgang en de politieke verantwoordelijkheid (o.m. mislukte poging tot herstel van den mijnbouw te Ilmenau!) verlicht hij zich in vertrouwelijk verkeer met de vorstinnen Anna Amalia en Luise, en vooral in de innigste, naar men beweert zuiver Platonisch gebleven verhouding tot Frau Charlotte von Stein (cf. den eenacter D i e G e s c h w i s t e r, 1776; en de lyrische stukken: An Lida, Für ewig, Zwischen zwei Welten, Die Geheimnisse, Zueignung en vele andere): de hooggezinde, fijngevoelige hofdame, die zijn hart tot rijpen levensernst en zijn kunst tot rustig evenwicht dwingt en geleidelijk uit den Sturm und Drang bevrijdt (Grenzen der Menschheit, 1781; Das Göttliche, 1783). Een rijke l y r i s c h e b l o e i — bekentenispoëzie van zuiverste gehalte, maar meer bezonken, ook beheerschter van vorm dan vroeger — is de vrucht van deze periode: Wanderers Nachtlied (I en II); Rastlose Liebe; Auf Miedings Tod; Hans Sachsens poetische Sendung; Seefahrt; Harzreise im Winter; An den Mond; Gesang der Geister über den Wassern; Ilmenau (1783); ook reeds b a l l a d e n, als Erlkönig, Der Fischer, Der Sänger. Tevens schrijft G. allerlei kleiner werk voor het liefhebberstooneel van het hof: L i l a (1776); T r i u m p h d e r E m p f i n d s a m k e i t (1777); J e r y u n d B ä t e l y (1779); D i e F i s c h e r i n (1782); en, als voorbereiding op later werk, den „tooneelroman" W i l h e l m M e i s t e r s t h e a t r a l i s c h e S e n d u n g (1779). Grondige natuurwetensch. studie houdt hem al die jaren ook bezig; in de vergelijkende anatomie brengt hij het zelfs tot de ontdekking van het langgezochte, vermeende teeken eener anatomische gelijkheid van structuur tusschen mensch en aap: nl. het tusschenkaaksche of intermaxillaire beentje, waarvan hij de sporen der vroegere aanwezigheid bij den mensch terugvindt. De ontdekking werd trouwens door de vakgeleerden (o.m. den Hollander Camper!) maar koel onthaald; pas een jaar vóór G.'s dood legden gezaghebbende anatomen er zich bij neer.

D) Reis naar Italië (Sept. 1786-Juni 1788). Een lang gekoesterden wensch vervult G. met die reis, die voor zijn scheppingskracht de volle rijping en voor zijn kunst het definitief bereiken van klassieke rust en stevig evenwicht beteekent: zelf noemt hij haar „zijn geestelijke hergeboorte". Hoogbegaafde kunstvrienden (Tischbein, Angelika Kauffmann) helpen hem de Antieke cultuur in zijn wereldvisie te verwerken. Poëtische vruchten zijn: de definitieve gestalte van de Euripidaansch-klassieke tragedie in blanke verzen (I p h i g e n i e a u f T a u r i s (1787; heerlijk vertaald door Boutens); het is de beheerschte objectiveering van zijn overwonnen, gesublimeerd liefdeverlangen naar Charlotte von Stein (Iphigenie is er tot Orestes, wat Frau von Stein tot Goethe was!); verder het historiestuk E g m o n t (1787), op een thema, ontleend aan de Ned. geschiedenis, maar zeer vrij behandeld, vooral in de figuur van den titelheld; het is kennelijk door Shakespeare beinvloed (volks-scènes en massa-tooneel!), een drama van zielenuitbeelding en onovertroffen bouw, mede de neerslag van G.'s bezadigde vrijheidsideaal als grondslag van alle volksgeluk; verder nog kleiner werk, als de Venetiaansche E p i g r a m m e (tijdens een tweede verblijf in Italië, 1790), waaruit een meer nuchtere, critische kijk op Italië spreekt, en de R ö m i s c h e E l e g i e n (1788-'90), een krans van twintig vroolijke, plastisch beeldende gedichten, waarin de vernieuwde kunstenaar G. en de door een frissche liefde (voor het eenvoudig burgermeisje Christiane Vulpius) verjongde mensch G. elkander ontmoeten; ze zijn beïnvloed door vorm en inhoud der Latijnsche erotici (Horatius, Ovidius, Catullus, Tibullus, Propertius). Ook de dichtertragedie T o r q u a t o T a s s o (pas gepubl. 1790) is nog op inspiratie tijdens de Ital. reis terug te voeren.

E) G.'s tweede verblijf te Weimar wordt in de eerste jaren (1788-1805) beheerscht door zijn verhouding tot Christiane Vulpius en zijn innige vriendschap met Schiller (1794-1805). Zijn zoon August is reeds

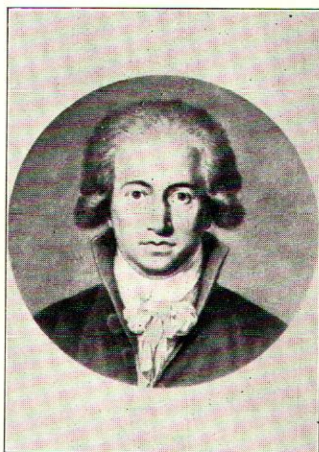

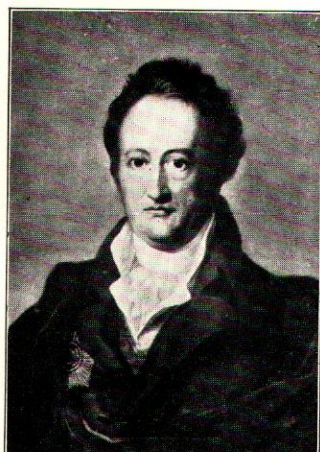
Boven: De maand „Augustus" uit de gobelin-serie „Belles chasses de Guise" (17e eeuw). Onder: Salomon's oordeel (18e eeuw).

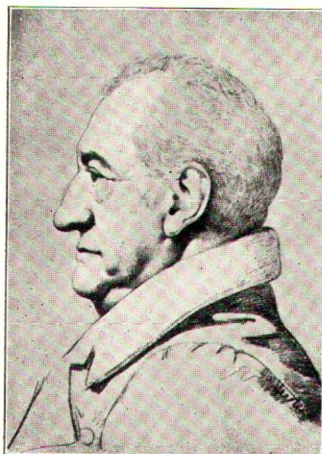
1773

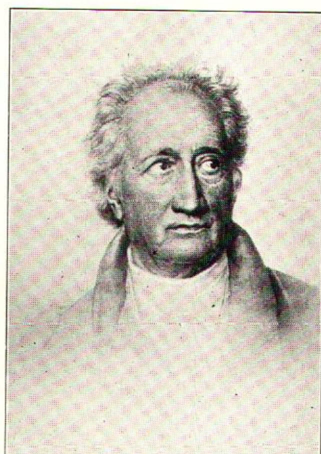
1791

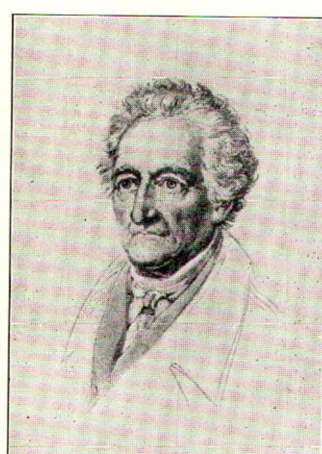
1808

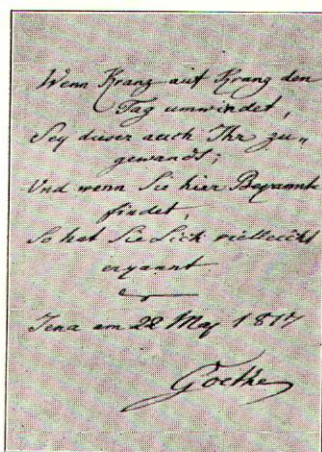
1817

1828

1832

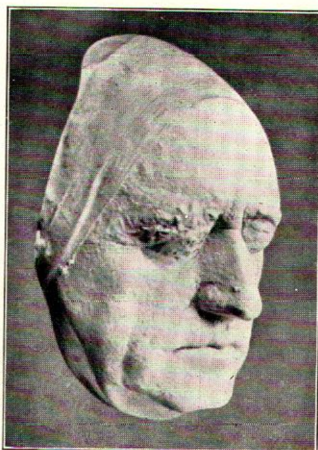

Wenn Kranz auf Kranz den
Tag umwindet,
Sey dieser auch Ihr zu-
gewandt;
Und wenn Sie hier [illegible]
findet,
So hat Sie Sich vielleicht
[illegible]

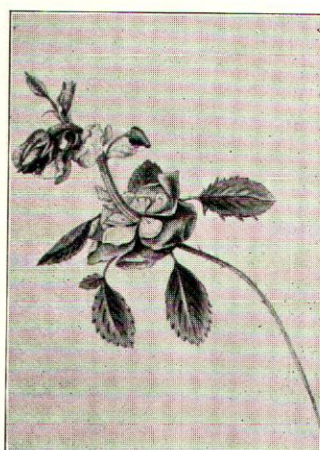
Jena am 22 May 1817

Goethe

Handschrift van een gedichtje aan Minchen Herzlieb (1817).

Masker tijdens het leven gemaakt (1807).

Teekening door Goethe van een misvorming eener roos.

lang geboren, vooraleer G., pas 19 Oct. 1806, zijn verbinding met Christiane kerkelijk laat regulariseeren, na lange en pijnlijke verwikkelingen, die zijn moeder hem taktvol en ruimdenkend helpt overwinnen. Uit die jaren zijn: het eerste gepubliceerde Faustfragment (1790); de repristinatie van den ouden Reineke Fuchs (1794), een poëtische reactie op de Fransche Revolutie; naast meer rechtstreeksche uitingen van zijn afschuw voor de Revolutie: Der Gross-Kophta (1792), Der Bürgergeneral (1793), Die Aufgeregten (1793?) e.a. De fraaie idylle in hexameters Hermann und Dorothea en het stilistisch en metrisch zoo volmaakte tooneelspel in verzen Die natürliche Tochter (1803) behooren ook tot G.'s anti-revolutionnaire poëzie. De vriendschap met Schiller, die deze jaren 1794-1805 als het ware tot G.'s levens-zenith maakt, kwam ook in trouwe letterkundige samenwerking tot uiting: de scherp-satirische of warm-humorvolle Xenien (1796) hekelen het saaie literatuurbedrijf van hun tijd; in Schiller's Die Horen en Musen-Almanach geeft G., in broederlijken wedijver met zijn vriend, tijdens het zgn. Balladenjahr (1797) de volmaakt-geslaagde voorbeelden van het genre: Die Braut von Korinth, Der Zauberlehrling, Der Gott und die Bajadere, Der Schatzgräber. Mede onder Schiller's prikkel en invloed werkt hij den vroegeren Wilhelm Meister nu om tot een cyclischen ontwikkelings- of Bildungsroman: Wilhelm Meisters Lehrjahre (1795), later met W. M.'s Wanderjahre (1821 vlg.) vervolledigd. Door ingespannen studie op het gebied van allerlei natuurwetenschappen (anatomie, osteologie, physiognomie, physica, plantkunde, geologie, kleurenleer enz.), waarvan in de Gesammelte Schrifte 13 dikke deelen getuigen, rondt G. zijn tot dan toe in hoofdzaak wijsgeerig en aesthetisch gefundeerd wereldbeeld af: tot een sterk met Spinoza verwant, maar meer dynamisch gedacht, panentheïstisch monisme, waarin het sterke individu, dat G. zich voelt, gezien wordt als een ordelijk ingeschakeld kind van de Almoeder Natuur, die G. zelfs conceptueel moeilijk als van God onderscheiden vermocht te zien. Neerslag van deze uiteindelijke wereldbeschouwing van den rijperen G. is → Faust (I 1806, II 1831).

F) Met de **vereenzaming,** na den dood van Schiller (9 Mei 1805) en van Christiane Vulpius (1816) ziet men G.'s levenscurve naar omlaag hellen. Nog tweemaal bloeit de liefde in hem: eens (1814) voor Marianne Willemer (= de Suleika uit West-Östlicher Divan) en eens (1823) voor de 19-jarige Ulrike von Levetzow. Lyrische reflexen van de eerste liefde vindt men in West-Östlicher Divan (1819), van de tweede o.m. in de Marienbader Elegie, het monumentale gedicht der weemoedige liefdeverzaking. In deze jaren ruimt G. ook allerlei letterkundige ontwerpen op: Die Wahlverwandtschaften (roman, 1809); Aus meinem Leben, Dichtung und Wahrheit (autobiogr., 1811-'23). Klaarheid over eigen aesthetisch en ethisch inzicht zoekt hij in een meer dan ooit uitgebreide briefwisseling en in stelselmatig door de begunstigden opgeteekende gesprekken (cf. o.m. Gespräche mit → Eckermann, 1823).

Onder alle menschelijke gevoelens heeft G. vooral de liefde met opperste vermogen bezongen, in lyriek van warmen, toch meestal kuischen toon; haar uitgebeeld ook in klein-epiek, romans en tooneelwerk van hooge vormvolkomenheid en rijke menschelijkheid. De Katholiek, en zelfs meer algemeen de Christen, zal G.'s kijk op het leven erg beperkt, eenzijdig op deze aarde gericht, vinden; zijn verhouding tot elken vorm van kerkelijk en geopenbaard geloof bevooroordeeld; zijn kennis en waardeering van het Katholicisme grillig en zéér fragmentair. Maar op een zuiver-menschelijk plan gezien, is G. toch het type van den volmaaktharmonischen kunstenaar van wereldbeteekenis.

Bibliogr.: Te Weimar bestaan: een G.-Gesellschaft (1885), die een G.-Jahrbuch en Schriften der G.-G. uitgeeft; een Goethe-Schiller-Archiv (1886) en een G.-Nationalmuseum; te Weenen een G.-Verein, die de G.-Chronik bezorgt (1887); te Londen een English G.-Society, die Publications uitgeeft (1880 vlg.) en te New-York de G.-Society of America. De volledigste G.-bibliogr. d. Kipka in Gödeke's Grundriss ([3]IV dl. 2-4, Dresden 1910-'13); het G.-Jahrbuch (1885-1932) en in de catalogi der Berlijnsche Staatsbibl. (1932), die van het British Museum en die van de Kon. Biblioth. in Den Haag.

Uitg.: Weimarer Ausgabe (tekstcritisch; 143 dln. 1887-1920); Jubiläumsausgabe (40 dln. Stuttgart 1902-'12); Propyläenausgabe (40 dln. München 1910-'29); de keuze uit G.'s werken d. Walzel en Petsch (18 dln. Leipzig 1926 vlg.) geeft den laatsten stand van de wetenschap.

Alg. werken: J. Zeitler, G.-Handbuch (3 dln. Stuttgart 1916-'18); M. Morris, Der junge G. (6 dln. Leipzig 1909-'11); W. v. Biedermann, Gespräche mit G. (5 dln. [2]1909-'11); H. G. Gräf, G. über seine Dichtungen (9 dln. Frankfort 1901-'15); J. W. Braun, G. im Urteil seiner Zeitgenossen (3 dln. Berlijn 1885-'88); H. Amelung, G. als Persönlichkeit (3 dln. München 1914-'25).

Biogr.: A. Bielschowsky-Linden (München 1929); A. Baumgartner-Stockmann S.J. ([4]Freiburg 1923-'25; Kath.); R. M. Meyer (1913); L. Geiger (1910); W. Bode (8 dln. 1920-'26); H. Chamberlain ([5]1932); F. Gundolf ([12]1928); B. Croce (Ital., 1919); E. Ludwig (1928); J. G. Robertson (Eng. 1927); E. Kühnemann (1930); F. Baldensperger, G. en France (Parijs [2]1920); J. M. Carré, G. en Angleterre (Parijs 1920); J. H. Scholte, G. und Holland (1932); J. E. van der Laan, G. in de Ned. letterkunde (1933).

Goethe-philologie noemt men het als een samenhangend kenobject gedachte wetenschappelijk (vooral tekstcritisch, biographisch en litterair-historisch) werk besteed aan Goethe. De beste, vooral Duitsche vertegenwoordigers der G.-phil. zijn: M. Bernays, A. Bielschowskij, L. Geiger, H. Grimm, R. M. Meyer, G. Witkowskij, O. Walzel, R. Petsch, H. Duntzer, E. von der Hellen, B. Suphan, Er. Schmidt, J. Wahle, M. Hecker, H. G. Graf, P. Merker e.v.a. Zeer bevorderlijk voor de G.-phil. waren de jubileumtentoonstellingen: Leipzig 1849, Berlijn 1861, Frankfort 1892-'95. Dusseldorf 1899, en de vele tijdens het eeuwfeest 1933.

Lit.: voor de gewichtigste centra en organen, zie bibliogr. enz. hierboven. Verder: H. Mayne, Gesch. der deutschen G.-Biogr. (Leipzig [2]1914). *Baur.*

2° Rudolf, Duitsch pomoloog, tuinbouwleeraar en schrijver; * 1843, † 1911; bracht de Königliche Lehranstalt für Wein-, Obst- und Gartenbau te Geisenheim aan den Rijn, opgericht in 1873, tijdens zijn directoraat (1879-1903) tot grooten bloei, was vooral fruitteelt- en wijnbouwkundige, ook tuinarchitect, specialiseerde zich in leiboomcultuur, won de peer „Frau Louise Goethe", den appel „Minister von Hammerstein"; werd Königl. Landesoekonomierat.

Werk: o.a. Handbuch der Tafeltraubenkultur (1894). *Moerlands.*

Goetheanum te Dornach (Zwitserland), eerst bedoeld als theater voor mysteriespelen, nu studie-

centrum, hoofdkwartier van Rud. → Steiner's Anthroposophische Vereeniging (1922).

Goethem, Emiel van, Belg. boekhandelaar en letterkundige; * 1847, † 1907 te Gent. Stond actief te midden der tooneelbedrijvigheid van zijn geboortestad, doch zijn drama's en comedies zijn in den regel gloeiend romantisch en heden ongenietbaar. De strekking is steeds moraliseerend.

Lit.: G. Rombaut, Biobibliogr. nota in Tooneelgids (jg. 15, nr. 5, 1929); M. Sabbe, L. Monteyne en H. Coopman, Het Vl. Tooneel (1927). *Godelaine.*

Goetioem, oude Akkadische naam van landstreek en volksstam in het gebied van het Zagrosgebergte ten N.O. van Babylonië. Meer dan een eeuw lang (ca. 2475-2350 v. Chr.) beheerschten de Goeteeën als vreemde indringers het Noordel. deel van Babylonië. In normale tijden leverde G. aan de Babyloniërs een groot gedeelte van zijn slaven. De „rex gentium" van Gen. 14. 1 wordt soms aangezien voor een koning van G., doch om zwakke redenen. *Simons.*

Goetman, Lambertus, dichter van den Spieghel der Jonghers, een uitvoerig leerdicht, als schoolboek bedoeld, dat hij in 1488 in druk liet verschijnen, en dat op sommige scholen den Dietscen Catoen verdrongen heeft.

Uitg.: C. P. Serrure, in Vl. Bibliof. (1860).

Goetsenhoven, gem. in Belg. Brabant, ten Z. van Tienen (VI 96 E 3); ca. 1 300 inw., grootendeels Kath.; opp. 968 ha; landbouw. Vliegveld.

Goetsjkow, Alexander, Russ. staatsman; * 1862 te Moskou. In 1905 stichtte hij de gematigde constitutioneele partij, waarvan hij de leiding nam; 1909-'11 president der Doema; 1917 min. van Oorlog en Marine; door Kerenskij ontslagen; leeft sedertdien te Parijs.

Goeverneur, Johan Jacob Antony, Ned. schrijver van kinderlectuur; * 1809 te Hoevelaken (Veluwe), † 1889 te Groningen. Studeerde eerst theologie, doch vóór zijn candidaatsexamen koos hij de letteren als vak. In 1831 nam hij deel aan den Tiendaagschen Veldtocht en studeerde daarna te Leiden. Hij vestigde zich te Groningen en schreef gedichten en hist. romans, was gedurende 40 jaren redacteur van De Huisvriend, en schreef een groot aantal verdienstelijke (neutrale) school- en leerboeken. Zijn beste werken zijn zijn kinderversjes. *Piet Visser.*

Lit.: W. Hecker, J. J. A. G., in: Levensber. der Mij. van Ned. Letterk. (1889); C. Busken Huet, Litt. Fantas. (VIII); een autobiografie in: Noord en Zuid (1899).

Goffin, Arnold Fransch-Belg. essayist van Kath. richting. * 1863 te Brussel. Begonnen in de → Jeune Belgique, kwam G. met Bruno Destrée tot het geloof door studie van de Ital. primitieven.

Voorn. werken: Delzire Moris (1887); Impressions et sensations (1888); Saint François d'Assise (1903; 1909); Poussières de chemin (1911).

Goffine, Leonard, Norbertijn van Steinfeld; * 1648 te Keulen, † 1719 als pastoor van Oberstein a. d. Nahe. Religieus volksschrijver, beroemd door zijn „Handpostille" of verklaring van de Zondagsche epistels en evangeliën (Mainz 1690); het boek werd in bijna alle Eur. talen gelezen en oefende op duizenden een zegenrijken invloed uit tot op den huidigen dag. Dat het middeleeuwsche woord „postilla" in de Kath. Kerk bleef voortbestaan, is vnl. aan het boek van G. te danken.

Lit.: Kirchenlex. (V 1888, 832). *Th. Heijman.*

Gogebic-meer, meer in den staat Michigan (Ver. St., 46° 30′ N., 89° 30′ W.).

Gogebic Range, een der bergruggen ten Z. van het Bovenmeer (Ver. St., 46° N., 88° tot 89° W.). Levert ca. 11% van de ijzerproductie van dit district.

Gogel, Isaäc Jan Alexander, Ned. staatsman; * 1765 te Vught (N. Br.), † 1821 te Overveen. Heftig patriot. Bekleedde sedert de omwenteling van 1795 vsch. regeeringsambten. Zijn beteekenis ligt op het gebied der staatsfinanciën. Als minister (onder Schimmelpenninck en Lod. Napoleon) ontwierp en leidde hij de invoering van een alg. stelsel van belastingen, feitelijk het eerste deugdelijk geheel in Ned. Tijdens de inlijving bij Fr. was hij intendant-generaal van financiën. Toen in Jan. 1814 hier de Fr. belastingen vervangen werden door Ned., bleef G.'s werk grootendeels bewaard, zoodat het langen tijd het fundament was van het Ned. belastingstelsel. In staatsdienst is G. niet meer geweest. Wel diende hij de regeering nog enkele malen van advies en werd hij kort voor zijn dood door Willem I tot staatsraad in buitengewonen dienst benoemd.

Lit.: Blok, Gesch. v. h. Ned. volk (³III en IV, passim); Sillem, De polit. en staatk. werkzaamheden v. I. J. G. (1864); Colenbrander, De Bat. Rep. (1908); id., Schimmelpenninck en Kon. Lod. (1911); id., Inlijving en Opstand (1913); id., Vestiging v. h. koninkrijk (1927); Groeneveld Meyer, Tariefwetg. v. h. kon. der Ned., 1816-1819 (z.j.). *Verberne.*

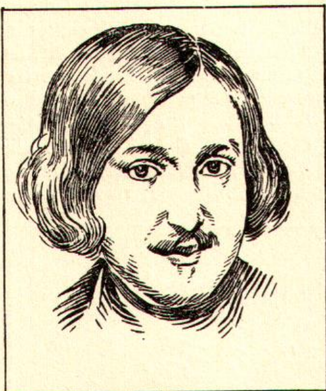
Gogh, Vincent van, Ned. schilder en teekenaar (zie plaat; vergelijk den index in kolom 831/832). * 1835 te Groot-Zundert, † 1890 te Auvers-sur-Oise. G. heeft slechts van 1880-'90 geschilderd en is in deze tien jaar naast Cézanne de voornaamste grondlegger geworden van de moderne kunst. In v. G.'s oeuvre voltrekt zich de reactie op het → Impressionisme. G. is in hoofdzaak autodidact, hoewel invloeden der Haagsche School duidelijk zijn. De geestelijke inhoud van zijn werken wordt begrijpelijk door zijn „Brieven" (uitg. v. d. Wereldbibl.). Zijn oeuvre is te verdeelen in een Ned. en een Fransche periode. In de eerste is G. realist: hij teekent veel en oefent zich in het karakteriseeren van menschen en natuur. Zijn teekeningen zijn veel krachtiger en mooier dan de schilderijen, die zwaar en troebel van kleur zijn (Aardappeleters, Rijks Mus.). Groot is de tegenstelling met het werk uit den Fr. tijd, dat op de internat. ontwikkeling van de kunst dan ook pas invloed heeft gehad. In 1886 komt G. te Parijs, waar zijn koloriet onder invloed der Fr. impressionisten frisscher en lichter wordt. In 1888 gaat G. naar Arles en bereikt daar het hoogtepunt van zijn kunst. Met onstuimigen scheppingsdrang schildert G. landschappen, portretten, stillevens in felle kleuren. Thans openbaart zich de reactie op het Impressionisme, want de stemming, de expressie, spreekt in de eerste plaats, met een groote voorkeur voor het algemeene en abstracte. G. is de voorlooper van het Expressionisme. Felle, bijna anti-naturalistische kleuren, min of meer gestyleerde vormen, soms reeds een neiging naar het tweedimensionale beteekenen eveneens een reactie op het tonige en naturalistische Impressionisme. Prachtige voorbeelden van deze visionnaire werken, die de openbaring zijn van een fel bewogen en zeer onevenwichtig gemoedsleven, vindt men o.a. in het Rijks Mus., het Suasso Mus. en in de coll. Kröller. G.'s kunst, die eerst geheel niet werd begrepen, is in de laatste 25 jaren meer en meer gewaardeerd.

Lit.: Monographieën: H. P. Bremmer; Meier-Graefe; Th. Duret; Just Havelaar, enz.; J. B. de la Faille, Catalogue (I-IV Parijs-Brussel 1928); id., Les faux v. G. (Parijs-Brussel 1930). *Korevaar-Hesseling.*

Gogh-Kaulbach, Anna van, Ned. letterkundige; * 1869 te Velsen; schreef een aantal romans over het hedendaagsche burgerlijke leven, meestal het huwelijksleven behandelend. Een vaag religieus besef is de achtergrond van haar vluchtig realisme. Ze schreef ongeveer dertig romans; de letterkundige waarde is echter gering.

Voorn. werken: Albert Overberg (1894); Levensdoel (1898); Moeder (1908); De groote vijand (1928); Menschen in 't Huwelijk (1931); De Vreemde vogel (1932). *Asselbergs.*

Gogol, Nicolaas Wasiljewitsj, Russ. schrijver; * 1809 te Sorotsjinki in prov. Poltawa in de Oekraine, † 1852 te Moskou. Zijn vader, klein grondbezitter, schreef theaterstukken over Oekrainsche toestanden, waaruit G. zelf dikwijls geput heeft voor zijn Oekrainsche verhalen. G. bezocht 1821-'28 het gymnasium te Njezjin en werkte later te St. Petersburg aan een ministerie; hij gaf er zijn eerste idylle Hans Küchelgarten (pseudoniem Alow) uit. G.'s vader was intusschen gestorven. Een ongelukkige liefde dreef hem tot ontslag uit staatsdienst; hij kreeg geld van zijn moeder en reisde naar Lübeck. Na zijn terugkeer in 1830 maakte Pletnjow, dat hij leeraar werd aan het Patriottisch Instituut; hij kwam in kennis met Poesjkin, die hem onderwerpen voor zijn verhalen suggereerde. In 1832 gaf hij onder grooten bijval „Avonden op een boerderij bij Dikanjki" uit, korte verhalen uit de Oekraine. G. gaat sympathiseeren met de Slavophielen te Moskou. In 1833 trachtte hij tevergeefs prof. in de geschiedenis te Kijew te worden, doch werd het te St. Petersburg; zijn colleges vielen echter tegen en hij nam ontslag. In 1835 gaf hij Verhalen uit, waarin Het Portret, Newsky Prospekt, Herinneringen van een Krankzinnige, den bundel Mirgorod met het beroemde verhaal De Neus, en Taras Boelba, het heldenverhaal der Oekrainsche kozakken. G.'s naam was nu gevestigd; men bewonderde algemeen zijn gezond realisme en zijn humor; voor het eerst ontwaarde men in de Russ. lit. een diep menschelijk gevoel en bespeurde men de tranen door den lach van zijn humor. Blijvend succes bereikte G. met zijn comedie Revisor (1836), nog steeds in Rusland en het buitenland gespeeld; het is een hekeling der omkoopbare ambtenaren. G. voelde zich niet tevreden over zijn werk; hij wilde de wereld bekeeren en voelde zich zwak. Van 1836 tot '41 vertoefde hij te Parijs en te Rome, waar hij, die steeds geloovig was, sterk onder Kath. invloed kwam; in 1837 schreef G. aan zijn moeder: „Orthodox en Katholiek zijn één, zij zijn beide waar". Later veranderde hij van gedachten en stelde het Orthodox geloof, waaraan hij trouw bleef, tegenover het Katholieke. Hij geloofde, dat de Russ. Orthodoxie de wereld zou vernieuwen: de Messiaansche idee, die Dostojewskij zou ontwikkelen. In 1842 verscheen het eerste deel der Doode Zielen, G.'s meesterwerk, een beschrijving van Tsjitsjikow's speculatie met lijfeigenen, die reeds overleden zijn, doch wier namen nog op de registers voorkomen; G. schildert de laagheid, waartoe de mensch kan geraken; het 2e deel zou dan de redding der menschheid willen beschrijven. De typen van dit boek, Tsjitsjikow, Sobakjewitsj, Nozdrow zijn beroemd in de Russ. lit., evenals Chlestjakow, Bobtsjinskij en Dobtsjinskij uit den Revisor. In 1847 gaf G. een Bloemlezing uit zijn Correspondentie uit, die scherp gehekeld werd. In 1848 begaf hij zich naar Palestina om, zooals hij beweerde, te bidden en rust te zoeken voor zijn ziel. G. vond die rust niet; zijn mysticisme en piëtisme schijnen niet waarachtig gevoeld te zijn, waarover G. zich dikwijls beklaagde. Ontgoocheld kwam hij naar Rusland terug en bereidde zich voor tot sterven; in zijn laatste jaren stond hij sterk onder invloed van den priester Matwei. Het schijnt, dat G.'s geloof vooral een groote vrees en angst voor God geweest is en dat hij tevergeefs gezocht heeft naar Gods Genade. In 1852 stierf hij te Moskou in het huis van zijn vriend Tolstoj, na enkele dagen voor zijn dood het manuscript van het 2e deel der Doode Zielen verbrand te hebben. Hij werd begraven in het Danilewskijklooster. Zijn werken zijn in alle talen vertaald en hij blijft behooren tot de groote klassieke schrijvers van de 19e eeuw.

N. W. Gogol.

Lit.: Duitsche uitg. v. O. Buek (8 dln. 1928); B. de Schloezer, Gogol (Parijs 1932); Mereskowskij, Gogol (1914); Gogols Goddelijke Liturgie (Ned. vert. van F. Strotmann, uitg. der Benedictijnen te Amay, 1934); J. Lavrin, G. (Londen 1925). *v. Son.*

Goguel, M., Prot. exegeet van het N.T. Sinds 1927 is hij de opvolger van A. Loisy als prof. in de exegese van de Ecole des Hautes Etudes in Parijs. Hij behoort tot de gematigde radicale richting in de exegese en volgt in den laatsten tijd de Formgeschichtliche methode.

Werken: o.a. L'apôtre Paul et Jésus Christ (1904); Introd. au N. T. (5 dln. 1923 vlg.); Jésus et les origines du Christianisme: La vie de Jésus (1932). *C. Smits.*

Göhler, George, Duitsch componist, dirigent en publicist; * 1874 te Zwickau; vooral bekend geworden door zijn heftige polemieken tegen de „modernismen" van Richard Strauss, in begin 20e eeuw.

Góidel, → Gael.

Goidschalxoord. → Heinenoord.

Goirle, gem. in de prov. N.Brabant ten Z. van Tilburg; opp. 2 478 ha, ong. 5 500 inw., nagenoeg allen Kath. Bijna de geheele bevolking vindt een bestaan in de van ouds gevestigde industrie: wol, linnen, katoen, jute, kokos, tapijt. Voor de rest landbouw en veeteelt. Kath. Kweekschool van de Fraters van Tilburg. Bekend is het landgoed Nieuwkerk met het hotel en café Du Golf; mooie bosschen. De weg van G. naar Tilburg vormt een villawijk. In G. bevindt zich Huize De Bocht, werkoord voor jeugdige Rotterdamsche werkloozen. Veel praehistorische vondsten. *v. Velthoven.*

Gojon, Edmond, Fransch dichter van laat-Parnassiaansche verzen in den trant van Hérédia. * 1886 te Philippeville (Algerië).

Voorn. werken: Les cendres de l'urne (1907); Le visage penché (1910); La grenade (1912); Le petit Germinet (1913); Le jardin des dieux (1920).

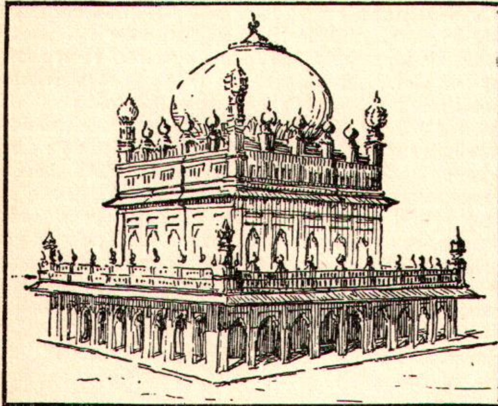
Gokhalee, Gopal Krisjna, Hindoesch staatsman, voorlooper van Gandhi; * 1886 te Kolhapoer (Bombay), † 1915 te Poona. Stichtte in 1905 op het model van de Jezuïetenorde de Servants of India

Society om aan de (Brahmaansch) godsdienstige en politieke herleving van Voor-Indië te werken.

Gola (Golah), stam aan de kust van Opper-Guinea.

Golan, → Gaulon.

Golconda, ruïne-stad in Centraal-Voor-Indië (X 224 D 4), 8 km ten W. van Haidarabad; verwoest door de Mogols in 1688. In de 16e eeuw centrum van diamantnijverheid. Het Groote Koningsgraf, inwendig met stuc en kleurige tegels bekleed, dateert uit de

Golconda. Het Groote Koningsgraf.

16e-17e eeuw. Boven een rond tambour-fries zit de koepel met sterke, ui-vormige vóórwelving (Perz. invloed). Eigenaardig zijn de vlakke één- en twee-verdiepingsnissen aan de buitenzijden. *Hendricks.*

Goldbach, Christian, Duitsch wiskundige; * 1690 te Koningsbergen; † 1764 te Moskou. G. schreef over reeksen en differentiaalvergelijkingen; hij stond in relatie tot Euler en de Bernoulli's. In 1742 heeft hij het (tot nu toe noch bewezen, noch weerlegd) vermoeden uitgesproken, dat elk even getal grooter dan 2 de som van twee ondeelbare getallen is.

Goldberg, Johannes, Ned. financier en staatsman; * 1763 te Amsterdam, † 1828 te Voorschoten. Oorspr. assuradeur te Amsterdam. In 1795 heftig patriot. Vooral op econ. en financ. gebied werd hij de erkende specialiteit. Zoo bekleedde hij 1799-1801 het ambt van agent (minister) van Nationale Economie. Tijdens Schimmelpenninck had hij zitting in den Staatsraad. Merkwaardig is, dat hij in 1806 de eenige autoriteit was, die aan een inlijving bij Fr. de voorkeur gaf boven een koningschap van een der Napoleons. Toch stond hij bij koning Lodewijk hoog in aanzien, die hem tot gezant te Berlijn benoemde. Tijdens de inlijving bleef G. ambteloos. Na de bevrijding (1813) was G. directeur-generaal (minister) van Koophandel en Koloniën (tot 1818) en daarna lid van den Raad van State. Van beteekenis is de staatscommissie-Goldberg, die in 1816 rapport uitbracht omtrent de tarieven, waarin de kwestie uitsluitend bezien werd naar den toestand van den Holl. handel rondom 1800 en de verbinding van het N. met het industrieele Z. nauwelijks aandacht kreeg. Voor de kennis van de econ. toestanden in Ned. in den aanvang der 19e e. zijn de nagelaten papieren van G. van zeer groote waarde. Zij berusten op het Alg. Rijksarchief te Den Haag.

Lit.: Groeneveld Meyer, De tariefwetg. v. h. kon. der Ned., 1816-1819 (z.j.). *Verberne.*

Golden, stam der Tongoezen, behoorende tot de Mantsjoegroep der Altaiers.

Goldene Aue, vruchtbaar landschap in Thüringen, deel van het Helmedal tusschen Harz en Kyfhäuser, Oostelijk van Nordhausen (IX 512 D 3). Door Vlaamsche kolonisten in 17e eeuw in cultuur gebracht.

Goldfield, stad in de woestijn van Z.W. Nevada (Ver. St. van Amerika, 37° 50′ N., 117° 16′ W.). Na de ontdekking van goud in 1902 groeide G. spoedig uit tot de grootste stad van den staat Nevada. Hoogtepunt der goudexploitatie in 1910-1911.

Goldmark, Karl, Oostenr.-Hong. componist; * 1830 te Keszthely (Hongarije), † 1915 te Weenen. Zijn ouverture Sakuntala (1865) en de opera Die Königin von Saba (1875) behoorden destijds tot de geliefde werken, terwijl verder nog de programma-symphonie Ländliche Hochzeit, de opera Ein Wintermärchen (1908), 2 vioolconcerten, kamermuziek en pianostukken genoemd moeten worden.

Lit.: L. Koch, K. G. (Boedapest 1930). *Reeser.*

Goldoni, Carlo, Ital. blijspeldichter; * 1707 te Venetië, † 1793 te Parijs. Was advocaat. Reformeerde het Ital. blijspel; verving de geïmproviseerde commedia dell'arte door de karakter- en zedencomedie, naar Molière, in felle polemiek met Carlo Gozzi. Van 1761 tot zijn dood bestuurder van het Ital. theater te Parijs, heeft G. ca. 230 tooneelstukken geschreven. Hij werkte vlug en ongelijkmatig. Hij bereikt niet Molière's comische kracht en echten humor. Maar de zeden teekent hij met scherpe waarheid in inatuurlijke taal and levendigen dialoog.

C. Goldoni.

Werken: Blijspelen: o.a. La locandiera; Il servitore di due padroni; I rusteghi; Le bourru bienfaisant (door G. in het Fr. geschreven); Il ventaglio; La bottega del caffè; Un curioso accidente; Gli inamorati. Verder enkele stukken in Venetiaansch dialect. Mémoires de C. G. (3 dln. 1787, ²1883). — Uitg.: Eerste uitg. door G. zelf (44 dln. Venetië 1788); volledige uitg. door het stadsbestuur van Venetië (23 dln. 1907-1927). — Lit.: C. Rabany, C. G. (Parijs 1896); G. Caprin, C. G. (Milaan 1907); G. Ortolani, C. G. (Venetië 1907); G. B. Pellizzaro, C. G. (Livorno 1914); Chatfield-Taylor (Londen 1914). *Ulrix.*

Goldschmidt, 1° Aaron Meir, Deensch tooneel- en romanschrijver van realistisch-liberale richting, * 1819 te Vordingborg, † 1887 te Kopenhagen. Als geboren Jood onderging G. den invloed van Heine en Börne en werd de eerste radicale journalist van Denemarken (Corsaren 1840; Nord og Syd 1847); later deed hij een zwenking naar het conservatisme toe. Zijn romans ijveren voor het Jodendom.

Voorn. werken: En Jöde (1845); Hjemlös (1857); Ravnen (1867); Maser (1873). — Lit.: G. Brandes (1900). *Baur.*

2° Richard, Duitsch bioloog; * 1878 te Frank-

fort a. M.; prof. te München in 1909 en sinds 1921 tweede directeur van het Kaiser-Wilhelm-Institut für Biologie te Berlijn-Dahlem. Na eenigen tijd werkzaam geweest te zijn als cytoloog, ging hij zich in 1910 toeleggen op de studie van de erfelijkheid bij vlinders en kwam, bij het onderzoek naar den aard der geslachtsbepaling (→ Intersexen), tot de conclusie, dat de erffactoren als enzymen te beschouwen zijn. Deze opvatting van de natuur der factoren verdedigt G. in zijn bekend handboek Einführung in die Vererbungswiss. (⁵1928) en in zijn Physiologische Theorie der Vererbung (1927). Voor de studie van de geogr. variatie reisde G. vsch. malen naar Oost-Azië en Japan en was 1924-'26 prof. te Tokio. *Dumon.*

3° **R u d o l f**, Duitsch ingenieur; * 1876 te Neubukow (Mecklenburg); bekend door de door hem ontworpen hoogfrequentmachine. → Machinezenders.

L i t.: H. Günther, Pioniere der Radiotechnik (1926).

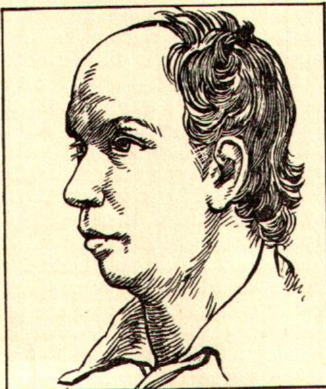
4° **V i c t o r**, Duitsch mineraloog, vader van 5°; * 1853 Mainz, † 1933 te Heidelberg. Studeerde te Berlijn, Freiberg en München, promoveerde in 1880 bij Rosenbusch in Heidelberg. Daarna zette hij zijn studiën voort te Weenen. In 1888 werd hij privaatdocent te Heidelberg, in 1893 buitengewoon hoogleeraar. Zijn tweecirkel- of theodolietgoniometer werd spoedig op alle mineralogische laboratoria in gebruik genomen.

W e r k e n: Kristallogr. Winkeltabellen (1897; waarin hij de resultaten van zijn eigen metingen vastlegde); Atlas der Kristalformen (zijn hoofdwerk; 9 dln. tekst en 9 atlasbanden met 30 000 afb. v. kristallen; 1903-'23). Als grootere van zijn 188 geschriften verschenen nog: Kursus der Kristallometrie; Kristallogr. Systematik.

5° **V i c t o r M o r i t z**, petroloog, zoon van 4°; * 1888 te Zürich. Was tot 1929 prof. in de geologie te Oslo, waar zijn studies omtrent de metamorphose van het Skandinavische Archeïcum hem groote bekendheid verschaften. Hij stelde de hypothese op, dat de opbouw der aarde verklaard kan worden uit de vergelijking met een afkoelende hoogovensmelt, en werd de stichter der moderne geochemie. In 1929 werd hij hoogleeraar te Göttingen, waar een naar zijn wenschen ingericht instituut gebouwd werd. *v. Tuijn.*

Goldschmidt-methode, → Alumino-thermie.

Goldsmith, O l i v e r, Eng. schrijver; * 1728, † 1774. Zoon van een Iersch geestelijke. Leven tot 1761 één reeks mislukkingen. Zwerft door Europa, altijd platzak, en komt met fluitspelen aan den kost. Komt in Londen terug, leeft in armoedige omstandigheden, en verdient een zeer karig onderhoud met het schrijven over de meest uiteenloopende onderwerpen (vertalingen, essays, critieken, hist. compilaties). Na zijn kennismaking in 1761 met Samuel → Johnson begint zijn vermaardheid. In 1762 verschijnen zijn Chinese Letters onder den titel The Citizen of the World; in 1764 een gedicht The Traveller, in 1766 de roman, waarop een groot deel van zijn faam rust: The Vicar of Wakefield. Voor het tooneel schrijft hij The Good-Natured Man en She Stoops to Conquer. Voorts in 1770 een gedicht The Deserted Village. Hij sterft in 1774 overwerkt en in zware financieele zorgen. Veel van zijn werk heeft geen andere waarde dan een zekeren gracelijken stijl en een smakelijken, natuurlijken verteltrant: zijn geschiedenissen, verhandelingen over dieren, enz. nam hij eenvoudig van anderen over en maakte ze pasklaar, zonder eenigen critischen zin en vaak zonder kennis van de dingen, waarover hij schreef; blunders zijn dan ook legio. Zijn Traveller en Deserted Village hebben groote verdienste, en vallen vooral op in een tijd van gekunstelde en onnatuurlijke poëzie. Zijn blijspelen onderbraken met een gezonden lach de larmoyante tendenz van het theater. Zijn Vicar of Wakefield vooral, ondanks evidente gebreken, zooals imperfecten bouw en onwaarschijnlijk verloop, zal zijn naam voor sterven blijven behoeden. In G.'s levensbeschouwing valt invloed van Rousseau niet te miskennen. Ook onzen Van Effen heeft hij nagevolgd.

O. Goldsmith.

U i t g.: Works ed. door Gibbs (1885); The Bee, d. Dobson (1903); Vicar of W., d. Doble (1909). — L i t.: Biogr. door Dobson (Great Writers, 1888); R. A. King (1910); F. F. Moore (1910); A. L. Sells, Les Sources fr. de G. (1921); H. J. Smith, O. G., Citizen of the World (1927). *F. Visser.*

Goldziher, I g n a z, Hong. Islamoloog van Joodsch origine; * 1850 te Stuhlweissenburg, † 1921 te Boedapest. Grondlegger der moderne Islam-wetenschap, vooral op het gebied van de critische bestudeering der Mohammedaansche tradities.

W e r k e n: Muhammedanische Studien (2 dln. Halle 1889-'90); Vorles. über den Islam (Heidelberg ²1925).

Gole, J a c o b, teekenaar en graveur te Amsterdam, * 1660, † 1737; de eerste, die de zgn. „zwartekunstprenten” vervaardigde; hij maakte vnl. portretten, meest naar de schilderij van anderen.

L i t.: v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex.; Wessely, J. G., Verz. Der Kupferstiche (1889).

Golem, menschenfiguurtje van klei, volgens een Joodsche legende door toovermacht van sommige rabbi's tot een levend wezen gemaakt. Het meest befaamde verhaal hierover geldt Rabbi Löw van Praag (1595).

Golenisjew, W l a d i m i r S e m e n o w i t s j, Russ. Egyptoloog en handschriftenverzamelaar; * 1856. Ontdekte en bezat vele belangrijke papyri (als Neferrohoe, Sinoehe, Schipbreukeling, Wen-Amon (zie onder), Merika-Re). Meerdere gaf hij zelf uit. Thans (1935) prof. aan de Egypt. Univ. te Kairo.

De naam Golenisjew is gegeven aan den door G. in transcriptie uitgegeven (1898) **papyrus** (nu te Moskou), die het verhaal bevat van W e n-A m o n's r e i s van Thebe naar Byblos. Deze reis vond omstreeks 1100 v. Chr. plaats. De papyrus geeft een duidelijk beeld van de onttakeling der Egypt. macht in Syrië en Palestina.

V e r t.: bij Gressmann, Altor. Texte zum A. T. (²Berlijn-Leipzig 1926, 71-77). *J. Janssen.*

Golf, Golfbeweging. Het oppervlak der zee is feitelijk nooit in volkomen rust, hetgeen vnl. aan den wind te danken is. Eerst worden hierdoor de → capillaire golfjes gevormd, waarna de wind meer invloed begint te krijgen en de g. doet groeien. Voor de theorie der golfbeweging, zie → Trillingen. Naarmate de wind sterker wordt, worden de g. hooger. Bij stormen in den vollen oceaan zijn golfhoogten van 12 m ge-

meten; het schijnt echter, dat, door opeenstapeling van twee g., hoogten van 18 à 20 m voorgekomen zijn. Als de kammen der g. afbreken en zich in het er voor gelegen dal werpen, ontstaan de gevreesde s t o r t - z e e ë n.

Men onderscheidt aan de golf den g o l f t o p, zijnde het hoogste, en het g o l f d a l, zijnde het laagste gedeelte. Onder g o l f h o o g t e verstaat men het verticale verschil tusschen top en dal. G o l f - l e n g t e is de horizontale afstand van top tot top, g o l f s n e l h e i d is de snelheid, waarmede de g. zich verplaatst, g o l f p e r i o d e de tijd, dien een g. noodig heeft om de golflengte af te leggen. Bij stormen bereikte de golflengte een bedrag tot 200 m, de golfsnelheid 16 m per sec., de periode een van 12 sec. Wanneer de gewone golfbeweging niet onbelemmerd is, doch terugkaatsing optreedt, worden de s t a a n d e g. gevormd, waarbij de g. niet over de reeks doorloopt, doch stationnair is. In meren en afgesloten gedeelten der zee kunnen deze staande g. eigenaardige vormen aannemen, bekend onder den naam van → seiches. Behalve door de bovengenoemde w i n d g o l v e n wordt het opp. der zee in beweging gebracht door de d e i n i n g g o l v e n, afkomstig van winden op dikwijls zeer grooten afstand. → Deining. Men noemt de windgolven g e d w o n g e n g., in tegenstelling met de deininggolven, die men v r i j e g. noemt. Een derde soort g. zijn de door de getijden veroorzaakte g e t ij g o l v e n, welke een buitengewone lengte bezitten. De door zware → aardbevingen veroorzaakte a a r d - b e v i n g s g o l v e n bereiken reusachtige afmetingen en kunnen zich over geheele oceanen, ja zelfs rondom de aarde verplaatsen.

In tegenstelling met bovengenoemde golven, welke aan de oppervlakte optreden, kent men ook i n t e r n e golven, welke binnen in de watermassa ontstaan aan de grens van twee lagen van verschillende dichtheid. *Wissmann.*

L i t.: O. Krümmel, Handb. der Oceanographie (II Stuttgart, Engelhorn, [2]1907-1911); H. Thorade, Probleme der kosmischen Physik (XIII en XIV); Probleme der Wasserwellen (Hamburg, Henri Grand, 1931).

Golf. Het **golfspel,** kortweg golf genoemd, is een balspel, dat uit Schotland afkomstig is, waar het o.a. voor meer dan 50 jaren reeds beoefend werd door de studenten van het college te St. Andrews, een stadje gelegen aan de Noordzee. Volgens sommigen zou het reeds veel eerder op het continent beoefend zijn, hoewel in eenigszins gewijzigden vorm, maar daaromtrent is men het nog niet eens. Feit is, dat het sedert de tachtiger jaren meer in trek is gekomen, zoowel in Europa als in Amerika, en sedert de laatste 20 jaren is de beoefening van het spel en de aanleg van golflinks ook in Ned. sterk toegenomen.

Het wordt gespeeld op uitgestrekte terreinen, liefst met zandigen bodem, waarbij een klein rubberballetje met een stok (c l u b) van de beginplaats (t e e) geslagen moet worden naar een putje, zich bevindende in een mooi vlak grasveldje (g r e e n) aan het einde van iedere h o l e. Achtereenvolgens moeten zoo 9, 18 of 36 holes bespeeld worden, waarna diegene winnaar is, die zulks met het minst aantal slagen doet. De holes varieeren van 200 tot 400 m en bevatten vaak zandkuilen (b u n k e r s) of heidestukken, die bij het slaan zooveel mogelijk gemeden moeten worden, daar het slaan van den bal in zulk een hindernis bijz. moeilijkheden oplevert. Voor elke positie wordt een ander soort stok gebruikt, waardoor iedere golfer steeds een 7 à 8-tal stokken van onderscheiden vorm heeft, die voor hem gedurende het spel worden gedragen door een hulp (meestal een jongen, c a d d y genaamd).

Het golfspel, dat tot in vrij hoogen ouderdom beoefend kan worden, eischt zelfbeheersching en kracht, en is niet zoo gemakkelijk als velen bij eerste kennismaking denken. De beoefening in de open lucht, meest in boschrijke omgeving, is oorzaak dat beter gesitueerden, die van origine steeds voor sport voelden, zich op het g. geworpen hebben, als zijnde een welkome afwisseling na volbrachte dagtaak, in eigen milieu. In Ned. zijn in de laatste 20 jaren tal van g o l f l i n k s aangelegd, aanvankelijk omvattend 9, later 18 holes. Sedert 1925 speelt men zelfs reeds geregeld internationale wedstrijden, tegen Duitschland, België en ook wel tegen Engeland. In laatstgenoemd land en ook in Amerika zijn reeds diverse personen, die zich speciaal met het onderricht in golf bezig houden, zgn. professionals, die op hun beurt weer in een competitie voor profs elkaar de eer om de overwinning bestrijden. Een kampioenschap voor g. dateert reeds uit 1898.

Voor elke hole wordt een minimum aantal slagen vastgesteld om van de tee in de putty te komen, de zgn. b o g e y s c o r e. Bij meer slagen is men 1 of meer down, bij minder 1 of meer up. Men kan het spel zoowel alleen (tegen bogey), als met tweeën en vieren spelen. Met tweeën heet het spel een s i n g l e, met vieren (twee aan twee tegen elkaar) een f o u r s o m e. Bij een gelijk aantal slagen na 18 holes, wordt een 19e gespeeld voor de beslissing. De b a l l e n hebben een diameter van ca. $4^1/_2$ cm en zijn wit gekleurd, ten einde goed in het oog te kunnen worden gehouden tegen den gewoonlijk donkeren achtergrond van groen en boomen, terwijl het tevens het zoeken op den grond vergemakkelijkt.

Naar de sterkte en bedrevenheid der spelers is voor elk een h a n d i c a p vastgesteld, die bij de meeste wedstrijden in rekening gebracht wordt, ter bepaling van de netto score, waarnaar de overwinningen worden toegekend. Wanneer het spel door dames wordt beoefend, wordt gewoonlijk van een andere tee begonnen, of wordt de bogeyscore gewijzigd. *Rosenbaum.*

Golfbad, bad, waarin door een bepaalde installatie het water in kunstmatig golvende beweging wordt gebracht. De mechanische kracht van het in beweging zijnde water versterkt de hydriatisch-chemische werking van het bad. Het natuurlijke g. is het zeebad. Kunstmatige g. kunnen gegeven worden in een daartoe bestemde groote badkuip. Tegenw. worden ook grootere openluchtbaden als g. ingericht. *Mom.*

Golfbeweging van de z e e, → Golf; voor g. in de a t m o s f e e r, → Golfwolk.

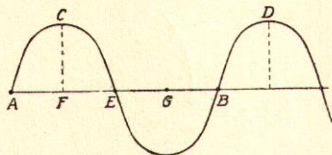
Golfbreker dient om den hinderlijken en vernielenden invloed van den golfslag, hetzij langs het strand of den oever eener rivier, dan wel bij den ingang van een haven, te keeren; daartoe worden in de zee of de rivier met steenen bezette dammen uitgebouwd. In den laatsten tijd worden deze dammen ook samengesteld uit stalen damplanken. *P. Bongaerts.*

Golffront, → Huygens (principe van).

Golflengte. Wanneer een periodieke storing van bepaalde periode T zich voortplant in een elastische middenstof (geluid in lucht of water, electro-magnetische golven in een draad of in de aether), is deze gekenmerkt door een welbepaalde voortplantingssnelheid V en door een tweede karakteristiek getal λ, golflengte genoemd. De afstand tusschen twee punten van de middenstof, waarvan op een bepaald oogen-

blik de uitwijking uit den evenwichtsstand nul is, is de halve golflengte (λ = VT).

Terwijl de voortplantingssnelheid in bepaalde omstandigheden een onveranderlijke physische constante voorstelt, kan integendeel de g. ofwel heel groot ofwel heel klein zijn. Deze wordt bepaald door de periode.

Golflengte.

Wanneer men zich een harmonische golf tweedimensionaal voorstelt volgens een sinusoïde (zie fig.), dan stellen de afstanden AB of CD, AE of FG de geheele of halve g. voor. Door een eenvoudige physische proef kan men de g. laten zien door gebruik te maken van staande golven (→ Geluid). I.p.v. de trillingsbronnen te karakteriseeren door hun periode of frequentie, kan dit ook geschieden door hun g. Dit is een gebruik, dat sterk is ingevoerd ten einde de vsch. radiostations t.o.v. elkaar vast te leggen. *V. Itterbeek.*

Lit.: Handbuch der Physik (VIII 1927, 84).

Golflengtenverdeeling. Ten einde ordening te brengen in het gebruik der radiogolven, zijn door de regeeringen van alle beschaafde landen conferenties gehouden, laatstelijk te Madrid in 1932, waarbij overeengekomen werd, dat de vsch. soorten van diensten ingedeeld worden in bepaalde categorieën, als scheepvaart, luchtvaart, openbaar verkeer, omroep, enz., waarbij dan aan iedere categorie bepaalde golflengtenreeksen worden toegewezen. Zoo werden voor den omroep de banden 1 875 - 1 250 m en 545 - 200 m toegewezen. Voor Europa werden deze banden door de Eur. staten in de Conferentie van Luzern (1933) wederom gesplitst in golven, welke aan de diverse landen werden toegewezen. Ned. heeft de algemeene Conventie van Madrid geratificeerd, echter niet die van Luzern. De reden voor deze laatste onthouding was gelegen in de onvoldoende voorziening met golflengten, bestemd voor den Ned. omroep. *A. Dubois.*

Golflengteschakelaar, een in de radiotechniek veel toegepast hefboomstelsel, dat dient om gedeelten van ontvangspoelen buiten werking te stellen, waardoor sprongsgewijze met de afstemming op een ander golflengtegebied kan worden overgegaan.

Golfmechanica. Bij de natuurkundige processen, die zich in het inwendige der moleculen en atomen afspelen, verliezen de wetten der gewone mechanica hun geldigheid. De uitkomsten der experimenten blijken hier geheel in strijd met de theorie. De → quantentheorie, in 1900 opgesteld door Planck en in de daarop vlg. jaren belangrijk ontwikkeld, was in staat een meer bevredigende beschrijving van het microscopische gebeuren te geven. Weldra bleken echter de uitkomsten van vsch. experimenten niet meer met de theorie in overeenstemming te brengen en werd het duidelijk, dat in het microscopische gebeuren geheel andere wetten gelden dan in het gebied der waarneembare afmetingen.

In 1924 werd nu door den Franschen physicus De Broglie de hypothese der zgn. materie-golven opgesteld. De beteekenis hiervan kan als volgt duidelijk gemaakt worden.

Het licht is eigenlijk een trillingsverschijnsel. Voor het opstellen van de wetten van breking en terugkaatsing kan men hier echter van afzien en het licht beschouwen als te bestaan uit „stralen”, die zich rechtlijnig voortplanten (de zgn. meetkundige optica). In zooverre lijkt de voortplanting van een lichtstraal precies op de beweging van een klein materieel deeltje, dat zich, bij afwezigheid van uitwendige krachten, ook rechtlijnig voortplant. Wiskundig worden de bewegingswetten in beide gevallen dan ook door analoge formules gegeven. Deze analogie maakt het nu mogelijk de mechanische bewegingswetten op te bouwen op golftheoretischen grondslag. Een trillingsverschijnsel vertegenwoordigt een zekere energie (volgens de quantentheorie te berekenen). Vlg. de theorie van Einstein is een materieel deeltje aequivalent met een bepaalde energie. Deze beide energieën worden nu door De Broglie aan elkaar gelijkgesteld. Elk bewegend massadeeltje kan nu worden beschouwd als een zich bewegende groep van golven met ongeveer gelijke frequentie (golfpaket). Het energiecentrum van dit golfpaket plant zich voort met een snelheid, gelijk aan de mechanische snelheid van het deeltje.

Deze theorie van De Broglie is nu zeer vruchtbaar gebleken, en meerdere experimenten schijnen op de juistheid er van te wijzen. Kenmerkend voor een golfbeweging is de buiging, zooals bij het licht. Bij de materiegolven dient men nu ook buigingsverschijnselen te verwachten, bijv. bij den doorgang van een stroom van electronen door een dun metaalplaatje zullen buigingsringen moeten optreden. Door Davisson en Germer, G. P. Thomson, Rupp e.a. zijn deze inderdaad waargenomen. Met de oude mechanische wetten zou dit niet te verklaren zijn. Voor de hypothese der materiegolven kan dit als een bewijs geacht worden.

Op grond van deze theorie heeft Schrödinger in 1926 getracht een uitbreiding te geven van de mechanica, waarbij in het bijz. de wetten der bewegingen in het gebied der kleine afmetingen gegeven zouden worden. Hij werd hierbij ook weer geleid door de analogie met de theorie van het licht. Schrödinger stelde de hypothese op, dat de mechanische wetten, die de macroscopische verschijnselen beschrijven, de klassieke mechanica dus, op analoge wijze een benadering zijn van de wetten, die het microscopische gebeuren beheerschen, als de meetkundige stralen-optica een benadering is van de golftheorie van het licht. Bij het licht kan men langs wiskundigen weg van golftheorie naar stralen-optica komen. Bij de beweging van materieele deeltjes kent men reeds de „stralen-theorie”, nl. de klassieke mechanica. Schrödinger is er nu in geslaagd vanuit deze laatste den weg terug af te leggen naar de golftheorie voor de materie en heeft zoo opgesteld, wat thans g. heet. Deze g. is in staat gebleken rekenschap te geven van vele verschijnselen, die vroeger niet verklaard konden worden. Voor het macroscopische gebeuren gaat de g. automatisch over in de klassieke mechanica.

In de diepere beteekenis dezer theorie is men tot nu toe niet kunnen doordringen. Vermeld zij nog, dat twee andere theorieën, die ong. terzelfder tijd werden opgesteld door Heisenberg en Dirac met hetzelfde doel, maar van een geheel ander standpunt uitgaande, tot dezelfde resultaten leiden als de theorie van Schrödinger, wat, naar deze aantoonde, van wiskundig standpunt ook noodzakelijk is. Bij de theorieën van Heisenberg en Dirac wordt echter van alle aanschouwelijkheid principieel afgezien. *Borghouts.*

Golfmeter, apparaat, in gebruik bij de radiotechniek, bestaande uit een spoelsysteem met een variabelen condensator en een aanwijsinstrument

voor de in den electrischen kring optredende stroomen. De variabele condensator is geijkt in golflengten of eigenlijk in waarden van 3 × 10^{10}, gedeeld door de eigen frequentie van den kring, welke met de vsch. standen van den condensator overeenkomt. Het apparaat wordt nu bij gebruik losgekoppeld met een stroomkring, waarbij door draaien van den condensator de maximum uitslag van het aanwijsinstrument wordt geobserveerd. Op dit punt heeft de g. dezelfde golflengte als de te meten kring. Bij het controleeren van ontvangkringen wordt de g. aan het slingeren gebracht. Op het oogenblik dat zijn golflengte gelijk is aan die van den ontvangkring, wijst het aanwijsinstrument een minimum aan. *A. Dubois.*

Golfrimpels, kleine, door wind of water gevormde ribbels in zand van duinen of woestijnen. In zandsteen vindt men ze vaak fossiel (ripplemarks).

Golfstillende middelen. Reeds lang is den zeevarenden bekend, dat sommige soorten olie een golfstillende werking hebben. Reeds Aristoteles, Plutarchus en Plinius vermelden het. Het beste zijn raapolie, olijfolie en sommige soorten traan, petroleum minder. De eigenlijke golfbeweging gaat door, doch er vormen zich geen koppen op de g., zoodat de stortzeeën en brekers verdwijnen. Men zoekt de reden daarvan in de groote viscositeit der olie en in het feit, dat hare oppervlakte-spanning kleiner is dan die van het water. Bij haveningangen is wel met succes het persen van lucht onder water door buisleidingen toegepast, waardoor de zeegang aanmerkelijk verminderde. *Wissmann.*

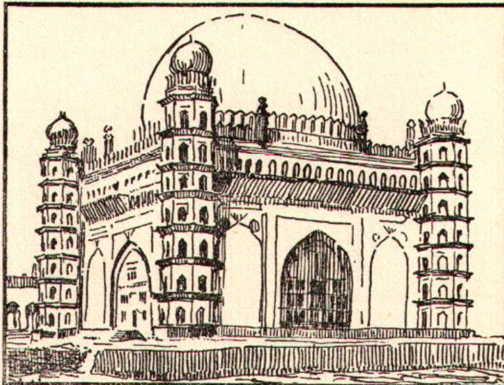
Golfstroom, warme stroom in den → Atlantischen Oceaan. De snelheid bedraagt ter hoogte van het eil. Bimini aan de opp. $3^1/_2$ mijl (6½ km) per uur en op 300 m diepte nog $1^1/_2$ mijl (2,8 km). De boven de 20° C warme laag is slechts ong. 150 m diep. Zie verder over ontstaan en verloop het art. → Atlantische Oceaan, sub Zeestroomen.

Golftheorie (t a a l k u n d e), uitgevonden door H. Schuchardt, 1868, doch daar zij het eerst door Joh. Schmidt in 1872 in druk werd medegedeeld, verkeerdelijk op naam van Schmidt gezet. Theorie, welke de verwantschappen der Indo-Germ. talen verklaart uit een groote Indo-Germ. dialectisch gedifferentieerde eenheid, waarvan de neologismen, die op vsch. punten ontstonden, zich in steeds verder gaande kringvormige golven bewogen, zoodat talen, die geographisch bijeen liggen, meer verwantschap vertoonen dan talen, die van elkaar verwijderd liggen. Nadat overgangsdialecten afstierven, krijgt men dan de latere zelfstandige talen. Zie ook Stamboomtheorie van → Schleicher.

L i t. : A. Meillet, Les dialectes indo-européens (Parijs 1922 ; voorstander) ; J. Schrijnen, Handleiding ([2]1924) ; J. van Ginneken, De vernieuwende invloed der talen op elkander (Onze Taaltuin, II, afl. 7). *Weijnen.*

Golfwolk of u n d u l a t u s - w o l k. Sommige wolkensoorten hebben vormafwijkingen, waarbij de wolken in regelmatige rijen, als zeegolven, voorkomen. De g. ontstaan boven of beneden een grensvlak, dat twee luchtstroomingen van verschillende dichtheid scheidt en dat, evenals een wateroppervlak, een golfbeweging bezit (verklaring door von Helmholtz). *V. d. Broeck.*

Gol Goembaz, het in 1656 te Bidzjapoer (Eng. Indië) voltooide geweldige mausoleum van Mohammed Adil Sjah, dat op een terugkeer duidt naar eenvoudiger stijl. Een groote koepel, die het Pantheon te Rome evenaart, wordt gedragen door een steenen kubus. De vier hoektorens dragen elk een kleineren koepel.

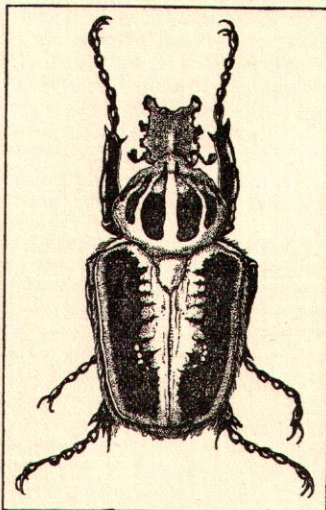
Gol Goembaz.

Constructief een meesterwerk, doch niet aesthetisch. Aan het inwendige ontbreekt de climax, waardoor de groote schaal niet tot uitdrukking komt. De naar binnen gebogen spitsbogen dragen een breed platform. De zijdelingsche druk van den koepel wordt opgevangen aan de binnenzijde. *Hendricks.*

Golgotha, → Jerusalem.

Goliarden, naam der rondreizende studenten, vagantes, uit de 11e, 12e en 13e e., dichters in het Latijn van satiren op de Kerk, van minne- en drinkliederen, in een denkbeeldige orde vereenigd, door een denkbeeldigen bisschop Golias gesticht. De oorsprong van den naam is onbekend: door sommigen wordt hij in verband gebracht met Goliath, door anderen met gula; J. W. Muller leidt hem af van den schimpnaam Goliath, door den H. Bernardus aan Abélard's volgeling, Arnold van Brescia, gegeven. Toch schijnt de uitdrukking de familia Goliae reeds in de 10e e. voor te komen. Einde 13e e. schijnt het woord tot Lollaert te zijn misvormd. *V. Mierlo.*

L i t. : J. W. Muller, in Tschr. voor Ned. Taal en Letterk. (1920).

Goliathkever.

Goliath, de Philistijnsche reus uit Geth, die door David met een slinger gedood werd (1 Reg. 17).

Goliath is in de k u n s t meermalen uitgebeeld, vooral in betrekking tot David, o.a. door Ben. Gozzoli in het Campo Santo te Pisa en Titiaan in S. Maria della Salute te Venetië.

L i t. : A. Michel, Hist. de l'art ([2]III, 651) ; A. Kuhn, Gesch. der Malerei (I, 626).

Goliathkever (G o l i a t h u s g i g a n t e u s), keversoort van de onderorde der

bladsprietigen. De lengte bedraagt tot 10 cm, de kop draagt twee stompe horens en bij het mannetje een gevorkt uitsteeksel. Kleur zwart met witte teekening. De g. leeft in tropisch Afrika en zoekt voedsel op de bloemen der palmen.

Golilla (Spaansch), platte, stijve kraag, welke den hals nauw omsloot en den indruk maakte of het hoofd op een schotel rustte. De g. werd in Spanje door Philips IV kort na zijn troonsbestijging (1621) ingevoerd als soberder plaatsvervanger van den rijken plooikraag. Buiten Spanje kwam de g. zelden voor, wel ca. 1620 een verwante vorm, die echter waarsch. onafhankelijk ontstond en nimmer de stijfheid van de Sp. g. bereikte. *v.Thienen.*

Voorbeeld van een golilla.

Golius, J a c o b u s (Jacob van Gool), Ned. geleerde; * 1596 te Den Haag; † 1667 te Leiden. Hij beoefende vooral Arabisch en Perzisch, werd in 1624 hoogleeraar in Arab. te Leiden, later ook in wiskunde.

W e r k e n: ed. v. Alfraganus (Amsterdam 1669). Lexicon arabico-latinum (Leiden 1653).

Gollnow, stad in Pommeren in het regeeringsdistrict Stettin, ca. 12 500 inw., meest Prot. Stadsmuur met poort en torens. Hout. Ontspanningsplaats voor de inw. van Stettin.

Golo, stam in Aequatoriaal-Afrika.

Gölsdorf-as, → Locomotief.

Golther, W o l f g a n g, Duitsch Germanist, gespecialiseerd in de kennis der middeleeuwsche Germaansche cultuur. * 1863 te Stuttgart.

V o o r n. w e r k e n: Handb. der Germ. Mythologie (1895); Deutsche Heldensage (1894); Altnord. Literaturgesch. (1905); Die d. Dichtung im M.A. ([2]1922); Tristan und Isolde (1907; 1929); Parzival in der d. Lit. (1929).

Goltz, 1° C o l m a r v o n d e r, genoemd: G o l t z P a s j a, Duitsch generaal; * 1843 te Bielkenfeld, † 1916 te Bagdad. Als officier nam hij deel aan den Duitsch-Oostenr. oorlog van 1866 en aan den Fr.-Duitschen oorlog van 1870. In 1883 ging hij naar Turkije en reorganiseerde er het leger. Generalfeldmarschall in 1911. Na enkele maanden gouverneur-generaal van België te zijn geweest, keerde hij in 1915 terug naar Turkije. Vooral ook bekend als militair schrijver en jeugdleider: stichtte o.m. den Jung-Deutschland-Bund.

W e r k e n: Das Volk in Waffen (1899); Von Roszbach bis Jena (1906); Kriegsgesch. Deutschlands in 19. Jhrh. (1900-'14); Denkwürdigkeiten (1929). — L i t.: v. Schmiterlöw, Freih. v. d. G. Leben und Briefe (1926.) *Cosemans.*

2° T h e o d o r, F r e i h e r r v o n d e r, Duitsch landbouwhuishoudkundige; * 1836, † 1905; achtereenvolgens landbouwleeraar in Westfalen, aan de landbouw-academie te Waldau en Oost-Pruisen, aan de univ. te Koningsbergen, directeur van het landbouw-instituut aan de univ. aldaar, te Jena, te Poppelsdorf en hoogleeraar aan de univ. te Bonn, ten slotte Geh. Regierungsrat.

W e r k e n: o.a. Landw. Buchführung ([13]1922); Landw. Taxationslehre ([3]1903); Handb. der Landw. Betriebslehre ([4]1912); Gesch. der d. Landwirtschaft 1902). *Moerlands.*

Goltzius, kunstenaarsfamilie, afkomstig uit Mulbracht bij Venlo, de meeste leden werkzaam te Haarlem van eind 16e tot begin 17e eeuw. Beroemdste lid is H e n d r i c k, werkzaam als graveur, houtsnijder, etser en schilder, * 1558 te

Gravure van Hendrik Goltzius, voorstellende den H. Paulus.

Mulbracht, † 1617 te Haarlem. Hij gold tijdens zijn leven reeds als de beste graveur der Nederlanden; zijn meesterschap over deze techniek is verbluffend, daarbij was hij uitnemend teekenaar en zeer vindingrijk; zijn oeuvre is dan ook bijz. uitgebreid. In Rome, waar hij in 1590 verbleef, bestudeerde hij ijverig de Antieken. Dadelijk na zijn vestiging in Haarlem kwam hij er tot aanzien; hij kreeg er talrijke leerlingen en uit zijn school zijn vele beroemde graveurs voortgekomen, als Jac. de Gheyn, Jac. Matham, Pieter de Jode, Jan Saenredam e.a. Zijn teekeningen zijn knap en thans zeer gezocht, zijn schilderijen zijn te academisch en missen kleurwaarden.

Een jongere broer van hem, J a c o b († 1630 te Alkmaar), werkte te Haarlem als glasschilder. Een ouder lid der familie, H u b e r t u s († 1583 te Brugge), had naam om zijn fraai gegraveerde afb. van munten.

Lit.: O. Hirschmann, Hendr. G. (Meister der Graphik, VII 1919). *Schretlen.*

Gom, verzamelnaam voor stoffen van plantaardige herkomst, die chemisch dicht bij de koolhydraten staan. G. zwellen met water op tot een gelei of zij vormen er een dikke vloeistof mede. Hoofdbestanddeel is arabinezuur, dat bij hydrolyse een pentose (suiker met 5 koolstofatomen), arabinose, levert en bij reductie de vijfwaardige alcohol arabiet. Men onderscheidt physiologische g., die als zoodanig in plantenweefsels optreedt (in oplossing of als deel van den celwand), en pathologische g., die bij verwonding wordt afgescheiden. Het meest bekend is de Arabische g. (Gummi Arabicum, Acacia-gom), vnl. uit Acacia Verek (N.O. Afrika). A. gom is glasachtig, gemakkelijk breekbaar en kleurloos of lichtgeel. A. gom wordt gebruikt als kleefstof (vervangmiddel is dextrine), verder in inkt, likeuren en in de artsenijbereidkunde. *Tellegen.*

Gomarus, F r a n c i s c u s (of François Goemaere), felle tegenstander van → Arminius en een der op den voorgrond tredende geleerden van de Synode van → Dordrecht, waar hij de aanvoerder der Contra-Remonstranten was; * 1563 te Brugge, † 1641 te Groningen. Te Straatsburg leerling van Jean Sturm, groot vereerder van Calvijn, en te Neustadt aan de voeten van → Junius en Ursinus (opsteller van den → Heidelbergschen Catechismus). In 1582 ging hij naar Oxford om te studeeren onder Perkins, een krachtig voorstander van de → praedestinatieleer. In 1584 werd hij magister in de philosophie te Cambridge, en drie jaar later predikant te Frankfort a. M. De Leidsche univ. benoemde hem in 1594 tot derden theol. hoogleeraar. Arminius' benoeming in 1603 bracht wrijving. G. klaagde → Arminius aan voor „den Hove van den Hoogen Raad" en beschuldigde hem van → Pelagianisme en Jezuïetisme. Alles bleef zonder resultaat en in 1609 stierf Arminius. Toen in zijn plaats Vorstius van Steinfort werd benoemd tegen G.'s zin, nam G. ontslag en trad in 1611 als predikant te Middelburg op om in 1615 hoogleeraar te worden te Saumur en in 1618 aan de univ. van Groningen. In deze kwaliteit verschijnt hij op de Synode van Dordt om zijn streng-Calvinistisch standpunt te verdedigen. Hij was overtuigd aanhanger van het → supralapsarisme. De naam van dezen heftigen Vlaming is verbonden aan de Statenvertaling. Het was een man van groote geleerdheid.

F. Gomarus.

U i t g.: Opera theol. omnia (Amsterdam ²1664). — L i t.: K. Dijk, De strijd over infra- en supralapsarisme (1912); A. C. Rogge, Bijdr. tot de gesch. der Remonstranten en Contra-Rem. (1860); H. Kaajan, in Christ. Encyclop. (II, 373 vlg.); Van Itterzon, Fr. Gomarus (Leidsche diss., 1929). *Lammertse.*

Gombauld, J e a n O g i e r d e, Fr. schrijver; * 1570 te Saint-Just (Charente inférieure), † 1666 te Parijs. Een der „précieux" van het Hôtel de Rambouillet, waar hij den bijnaam Le beau ténébreux had.

V o o r n. w e r k e n: Endymion (een „roman à clef", 1624); Amaranthe (een herdersspel, 1631); Poésies, Lettres (1646); Epigrammes (1657); tragédies: Cydippe; Aconce; Les Danaïdes; posthuum: Traités et lettres touchant la religion (uitg. Conrart). — L i t.: L. Morel, J. O. d. G. (Neuchâtel 1910).

Gombe, ook Ngombe, N'gombeh genaamd, volksstam in verschillende gewesten van Belg. Kongo verspreid. Een zeer voornaam gedeelte woont langs den benedenloop der Ikelemba en Loelonga. Zij zijn ook te vinden op den linkeroever der Lomela, tusschen den bovenloop der Lopori en den Kongostroom, langs de Mongala, en tot in het Oebangigebied. → Kongo (sub: Ethnographie). *De Cleene.*

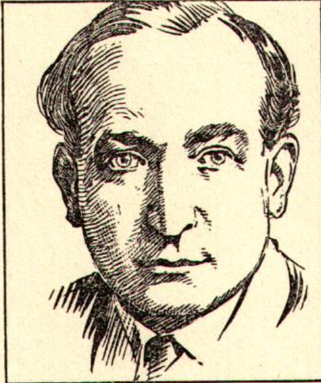
Gombert, N i c o l a a s, Ned. componist; * te Brugge; leerling van Josquin, verbleef in 1520 als kapelzanger, later (1530-'34) als kapelmeester te Brussel. In 1537 vertrok hij met 20 zangers naar Madrid, waar hij aan het hof van Karel V, vermoedelijk als kapelmeester, verbonden bleef. Hij genoot echter een praebende te Doornik (1532-'52). G. liet een uitgebreid werk na, bestaande uit drie boeken motetten, acht 4-st. missen en vele motetten, in verzamelingen verspreid. De Antwerpsche uitgever Susato drukte van hem (1544) een bundel Fransche polyphone liederen. *Lenaerts.*

Gomberville, M a r i n L e R o y d e, Fr. schrijver; * 1599 te Parijs, † 1674 aldaar. Een der eerste leden van de Académie française. In zijn romans reageert hij tegen de voorkeur van Gombauld voor heroïsch galante avonturen, en spint langdradige en ingewikkelde onderwerpen uit, ontleend aan de werkelijkheid.

W e r k e n: Romans: Caritie (1622); Polexandre (5 dln. 1632); Cytherée (1640-'42); La jeune Alcidiane (1651); Mémoires de Nevers (1596-1610), een gewaardeerde compilatie van geschiedk. documenten. *Ulrix.*

Gömbös van Jákfa, J u l i u s, Hongaarsch officier en politicus; * 1886. Gedurende den oorlog bij den generalen staf, na de revolutie voorzitter van den „Weerbond" (M.O.V.E.), tijdens bolsjewisme staatssecretaris van de „Witte" tegenregeering te Szeged. Nadien leider van de rasbeschermerspartij, die het vnl. op de Joden en de Habsburgers gemunt had, zijnde niet van Toeraansch (d.i. Hongaarsch) ras. Nam in 1920 als bevelhebber deel aan het gewapende verzet tegen koning Karel bij Boedaörs, toen deze zich met een leger naar Boedapest wilde begeven.

In 1928 trad G. met geheel zijn partij in de Eenheidspartij van Bethlen en werd staatssecretaris en in 1929 min. van Defensie. In 1932 minister-pres. en leider van de Eenheidspartij. Zijn progr. bevatte agrarische (beknotting groot-grondbezit, herziening der fideicommissen, kolonisatie, ruilverkaveling), politieke (geheim kiesrecht, uitbreiding van de macht van den regent, hervorming van het hoogerhuis), economische (beteugeling der kartels) en sociale (volksgezondheid, bescherming van het gezin) hervormingen. Toen G. met de uitvoering wilde beginnen, kreeg hij oneenigheid met den vroegeren leider der partij, Bethlen. Daarom werd het parlement in 1935 ontbonden. Bij de daarop volgende verkiezingen behaalde G. 170 van de 245 zetels en is voornemens alle hervormingen in de zittingsperiode van 1935-'40 te verwezenlijken. *Sivirsky.*

J. Gömbös.

Gomdruk, photogr. proces, dat berust op het onoplosbaar worden bij belichting van Arab. gom, vermengd met bichromaat. De vervaardiging geschiedt door ongelijmd papier te bestrijken met een mengsel van gom, droge verf en bichromaat. Na droging belichten onder een negatief, waarna de belichte gedeelten onoplosbaar geworden zijn. In water worden de onbelichte gedeelten weggewasschen. Daar de verflaag zeer dun is, ontstaat slechts een flauw beeld. Men kan nu echter na droging het papier weer met het gevoelige mengsel bestrijken en deze behandeling meerdere malen herhalen. Nen noemt dit combinatie-gomdruk. Ook kan men meerdere kleuren over elkaar strijken en de principen van den driekleurendruk toepassen. Daar het procédé moeilijk is en een groote vaardigheid en veel smaak vereischt, wordt het zeer weinig toegepast. *Ziegler.*

Gomel (ook Homel), Sowjet-Russ. stad in West-Rusland aan de Sosj. 90 000 inw., vnl. Wit-Russen en Joden. Graan- en houthandel. Er bestond een Kath. Kerk.

Gomelastiek, → Rubber.

Gomenol, merknaam voor niavuli-olie, de vluchtige olie uit Melaleuca viridiflora, die in de geneesk. gemengd met olijfolie als inspuiting gebruikt wordt. Hoofdbestanddeel cineol.

Gomez, Nicolaas, Ned. aartspriester; * ca. 1700 te Amsterdam, † 1757 te Weesp; 1728 pastoor te Haarlem, 1745 pastoor te Weesp, dat 1746 aan het aartspriesterschap Utrecht overging. In 1755 werd G. aartspriester van Utrecht.

Lit.: Hofman, in: Arch. aartsb. Utr. (XXV, 284 vlg.)

Gomez Coelho, Joaquin Guilhermo, Port. schrijver; * 1839 te Oporto, † 1871 aldaar. Als Julio Diniz verwierf hij bekendheid door Uma Familia Ingleza (1868), een burger-roman, in den matten stijl, die bijna zijn heele oeuvre kenmerkt. Een van zijn beste werken is: As Papillas do Senhor Reitor, een dorpsgeschiedenis. Zijn laatste roman Os Fidalgos da Casa Mourisca (1871) heeft een psychologisch gegeven, met meer realistische strekking. *Terlingen.*

Lit.: F. M. de Sousa Viterbo, in Ineditos e Esparsos de Julio Diniz (1910); A. Pimentel, J. D. Esboço biographico (1872); Egas Moniz, J. D. sua vida e obra (1924).

Gómez de Avellaneda, Gertrudis, Spaansche dichteres; * 1814 te Puerta Principe (Cuba), † 1873 te Madrid. Vertoeft 1829-'59 in Spanje, waar haar eerste echtgenoot (Sabater) haar in intellectueele kringen introduceert. Haar geestelijke eenzaamheid wordt nog verinnigd na den dood van Verdugo. Haar kunst is sterk lyrisch, zelfs in haar proza. Zij volgt Dumas en Victor Hugo na. Haar theaterwerk staat tusschen de Klassieke tragedie en het Romantische drama.

Voorn. werken: Obras literarias (1869); Amor y orgullo; A la Cruz en Dedicación de la lira a Dios (religieus werk). Drama's: Alfonso Munio (1844); El Príncipe de Viana (1844). — Lit: A. Castillo de González, Biografía de G. G. A. (Avana 1887); M. Aramburu y Machado, La Avellaneda (Madrid 1898); J. M. Chacón y Calvo, G. G. de A. (Avana 1914). *Borst.*

Gómez de la Serna, Ramón, Spaansch humoristisch schrijver; * 1891 te Madrid. G. is een origineel talent, dat met zijn zuivere uitbeelding (El Rastro, 1915) aan Dickens herinnert. Hij beoefent den roman, het verhaal, het drama, enz. en schept met zijn Greguerías een nieuw litterair genre. Eerelid van de Académie de l'Humour van Parijs (1928).

Voorn. werken: Muestrario (1917); Pombo (1918); Senos (1920); El Doctor Inverosímil (1921); El torero Caracho (1926); El Nardo (1931). *Borst.*

Gómez de Quevedo y Villegas, → Quevedo y Villegas (Franc.).

Gomez Leal, Antonio Duarte, Port. dichter; * 1849 te Lissabon, † 1921 aldaar. Zijn opstandige, hoogdravende verzen verwerpen alle gezag en richten hun critiek tegen troon en altaar. O Anti-Christo (1884) klaagt onder invloed van Tolstoj valsche beschaving en materialisme aan. In A Mulher de Luto (1902) waagt hij een spiritistischen uitleg van leven en hiernamaals. De laatste jaren van zijn leven Katholiek geworden, bleef hij toch een verbitterde, onbevredigde geest: Mefistófeles em Lisboa (1907).

Voorn. werken (behalve de genoemde): Claridades do Sul (1875); A Fome de Camoes (1880); A Historia de Jesus (1883); O Fim de um Mundo (1900). — Lit.: F. de Figueiredo, Hist. da Litt. realista (1924). *Terlingen.*

Gomharsen zijn harsen, die een hoog gehalte aan gommen bevatten en daardoor gedeeltelijk in water oplosbaar worden; bijv. ammoniakgom, asant, wierook en myrrhe.

Gomlakschildluis (Coccus laccae), insect van de orde der Rhynchota, dat in Britsch-Indië en aangrenzende landen parasiteert op vijgeboomen, mimosa's e.d. Met den zuigsnuit hecht het wijfje zich vast aan de takken, die hierop een harsachtige stof afscheiden, welke het dier omgeeft. Verder scheidt het dier een kleurstof af, die de hars donkerrood kleurt. Deze kleurstof kan worden afgezonderd en komt als „lack-dye" in den handel; de overblijvende hars levert schellak. *M. Bruna.*

Gommarus (Gummarus, Gemaar, Guntmar, Gemmar), Heilige, belijder; leefde in de 8e e. Volgens een niet zeer betrouwbare Vita leefde hij eerst als ridder aan het hof van Pippijn den Korten en trok zich

daarna in de eenzaamheid bij Lier terug. Feest 11 Oct.; patroon der stad Lier.

Lit:. Acta S.S. Oct. (V).

Gommerz, Job, Zeeuwsch rederijker uit de tweede helft der 16e eeuw, van wien een klucht, met het thema van bedrogen geliefden, en twee spelen van sinne, op O. L. Vrouw Hemelvaart en Van Menich' Mensche, een bekeeringsgeschiedenis, met ook maatschappelijke toespelingen. Hij was een ijverig verdediger van het oude geloof. *V. Mierlo.*

Lit.: Meertens, in Tschr. voor Taal en Lett. (1926).

Gomorrha, bijbelsche naam van een stad in het Z. van Canaän, reeds vermeld in de bijbelsche volkerentafel (Gen. 10. 19). Zij behoorde tot den Vijfstedenbond of Pentapolis, die ten tijde van Abraham streed tegen de koningen uit het Noorden (Gen. 14), en werd tegelijk met de met haar verbonden steden omwille van haar zedelijke verdorvenheid door het vuur verwoest (Gen. 19). Sodoma en G. worden in de H. Schrift dikwijls met elkander verbonden als zustersteden of deelen van een dubbelstad. Voor topographisch vraagstuk, zie → Pentapolis. *Simons.*

Gompel, Godfried, hoogleeraar; * te Desschel, † 1455 of 1456 te Leuven, magister in de wijsbegeerte, waarsch. van de hoogeschool te Parijs. Rector van de hoogeschool van Leuven in 1441. Met Henr. Brant van Bokstel stichtte hij te Leuven de paedagogie der Borcht (de Castro).

Lit.: N. Ned. Biogr. Wbk.; Biogr. der Kempen.

Gomperz, Theodor, Oostenr. historicus van de Klassieke philosophie; * 1832 te Brünn, † 1912 te Baden bij Weenen. 1896-1901 prof. in de Klass. philologie te Weenen, sinds 1901 lid van het Oostenr. Heerenhuis. Eeredoctor van Koningsbergen, Dublin en Cambridge. G. ontcijferde vele papyri van Herculaneum met belangrijke overblijfselen der Epicureïsche philosophie.

Werken: o.a. Griech. Denker; Herculan. Studien; Essays und Erinnerungen; Die Bruchstücke der Gr. Tragiker und Cobets neueste Manier (een grove aanval op Cobet, door dezen fijn beantwoord in Mnemosyne VI, 1878). *Zr. Agnes.*

Gomphidius, → Spijkerzwam.

Gomzé-Andoumont, gem. ten Z.O. van de stad Luik; opp. 701 ha, ruim 300 inw. Heuvelachtige streek, landbouw, bosschen; bekend kasteel.

Gomziekte noemt men een veel bij kersen, pruimen en perziken voorkomend verschijnsel, waarbij uit stam of takken een gele, doorzichtige, taai wordende substantie vloeit. Dit zgn. gommen kan verschillende oorzaken hebben: ongunstige cultuuromstandigheden, bijv. te diep planten, of parasitaire aantastingen, hetzij door zwammen, hetzij door bacteriën. *J. Goossens.*

Gonaden, ander woord voor geslachtsklieren (→ Geslachtsorganen).

Goncourt, Edmond en Jules de, Fransche romanschrijvers, hoofden van de Impressionistische school. Edmond, * 1822 te Nancy, † 1896 te Champrosay; Jules, * 1830 te Parijs, † 1870 aldaar. Begonnen als cultuurhistorici (Hist. de la société fr. pendant la Révolution, 1854 vlg.; Hist. de Marie-Antoinette, 1858) en als herontdekkers van de plastische kunst der 18e eeuw (l'Art fr. au 18e siècle, 1856 vlg.), brengen zij („le moderne, tout est là!") omstreeks 1860 den modernistisch-psychologischen roman in zwang, die zich vermeit in haarfijne (impressionistische) schildering van uitzonderlijke, zielszieke wezens: Charles Demailly (1860, de tragiek van het → aestheticisme); Soeur Philomène (1861, het religieuze als kracht der zelfopoffering); Renée Mauperin (1864, de roman van het „moderne" meisje uit den beteren stand); Germinie Lacerteux (1865, portret van een hysterische dienstbode); Manette Salomon (1867, het probleem van den kunstenaar, die in het „vlakke" huwelijksleven ten onder gaat); Madame Gervaisais (1869, studie van de bekeeringspsychologie). Alleen schreef Edmond nog: La fille Elisa (1878), Les frères Zemganno (1879), La Faustin (1882), Chérie (1884) en gaf het Journal des Goncourts (9 dln. 1887 vlg.), een gewichtig tijdsdocument, uit. Al deze werken zijn, door de nadrukkelijke en overcomplete ontleding, ietwat slepend van gang; vooral de opzichtig-nieuwe stijl (l'écriture artiste), een nerveus-sensitieve registreering ook der geringste indrukken, maakte het broederpaar tot gangmakers eener nieuwe richting. De vrienden der G.'s vergaderden geregeld in den „grenier d'Auteuil" (Boulevard Montmorency); daaruit ontstond (testamentair door Edm. begunstigd) de zgn. Académie de G. (slechts 10 leden), die jaarlijks een zeer begeerden literatuurprijs (5 000 fr.) uitlooft.

E. en J. de Goncourt.

Uitg.: Oeuvres compl. (Parijs 1932 vlg.). — Lit.: A. Delzant, Les G. (Parijs 1889); E. Köhler, Studien zum Impressionismus der G. (1911); P. Sabatier, L'esthétique des G. (1920); E. Seillière, Les G. (Parijs 1927). *Baur.*

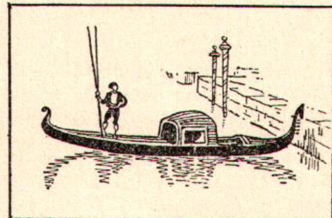
Gond, Gondi (eigen naam: Koitoer, Koi), Drawidische bergvolken in de Centrale Provinciën en de aangrenzende deelen van Centraal-Voor-Indië en Orissa; aantal: 3 millioen; sedert de 14e eeuw min of meer verhindoeïseerd.

Gondar, stad in het N. van Abessinië (I 536 G 3); in de 17e eeuw als keizersstad gebouwd; nu is zij vervallen, evenals het door de Portugeezen gebouwde fraaie keizerlijk paleis. Vroeger 40 000 inw., teruggeloopen tot 5 000. Veel kloosters.

Gondel, 1° Venetiaansch roeivaartuig. 2° Klein visschersvaartuig, dat in Overijsel voorkomt.

Lit.: E. v. Konijnenburg, De scheepsbouw vanaf zijn oorsprong.

3° Schuitvormig lichaam, aangebracht onder of terzijde van een luchtschip. Men onderscheidt: commando- en motorgondels. De g. worden hetzij met kabels en/of stijlen aan het geraamte van het luchtschip bevestigd, hetzij daaraan vastgebouwd. De eerste wijze van bevestiging komt vnl. bij luchtschepen van het slappe en half-stijve type, de tweede bij die van

Venetiaansche gondel.

het stijve type voor. Bij slappe luchtschepen wordt in den regel één lange g. aangebracht, waardoor het gewicht gelijkmatig over het geheele lichaam wordt verdeeld; bij stijve luchtschepen is dit niet noodig en ziet men meestal meerdere korte g. De plaats, waar de g. zich bevinden, is van belang voor de stabiliteit van het luchtschip. *Franquinet.*

Gondi, → Retz (kard. de).

Gondregnies, gem. in het N. van de prov. Henegouwen, ten O. van Aat; opp. 371 ha, bijna 200 inw.; klei- en zandachtige landbouwgrond; kerk met Romaansche doopvont.

Gondulphus, Heilige, genoemd als 22e biss. van Tongeren-Maastricht. Van zijn leven is verder niets met zekerheid bekend. De van hem overgeleverde levensbeschrijving dateert uit de 11e e. Vroeger stond in de St. Servaaskerk te Maastricht in het middenschip een sarcophaag, waarin zoowel het gebeente van Monulphus als dat van G. rustte. Feestdag 21 Juli voor het bisdom Roermond, 16 Juli te Maastricht.

Lit.: Habets, Gesch. v. h. tegenw. bisd. Roermond (I 1875). *Vlekke.*

Gondwanaland, hypothetisch vastelands-massief, dat vlg. Suess (1882) Centraal-Afrika, Ind. Oceaan en Zuidel. Britsch-Indië omvatte en in het oud-Tertiair verbrokkelde. Later heeft men dit begrip uitgebreid tot Australië, Antarctica en Zuid-Amerika.

Gonet (Gonetus), Jean Bapt., Fr. Dominicaan, dogmaticus; * ca. 1616 te Béziers, † 1681 aldaar; 1650-'71 en 1675-'78 prof. in de theologie te Bordeaux; 1671-'75 provinciaal der Toulouser prov. Zijn geschriften: Manuale Thomistarum (6 dln. Béziers 1680) en Dissertatio theologica de probabilitate (Bordeaux 1664) behooren tot de beste van de Thomistische School. Hij is een hevig tegenstander van het Probabilisme.

Lit.: Script. O.P. (II, 692 vlg.); Dict. Théol. Cath. (VI, 1487-1489). *Feugen.*

Gonfalon of gonfanon (< Oudgerm. gund = strijd, fano = vaan), **1°** wimpeltje, dat de ridders in de M.E. aan hun lans bonden.

2° Kerkvaandel, dat aan een dwarsstok hangt, van onderen twee of drie punten heeft en gewoonlijk met franje bezet is.

Gong, een slaginstrument van metaal, in den vorm van schijf of schotel, dat met een klopper tot klinken wordt gebracht. In zijn dynamische verscheidenheid kan de werking ervan zeer effectvol zijn. De g. speelt een voorname rol in de Javaansche → gamelan, waarbij hij in verschillende grootten, op bepaalde toonhoogte afgestemd, voorkomt. De g. (of tamtam) in het moderne orkest hoeft geen bepaalde toonhoogte te hebben. Gossec en Cherubini waren de eerste componisten, die de g. in het Westersch orkest toepasten. *de Klerk.*

Gonggrijp, 1° George, beoefenaar der kolon. staathuishoudkunde, ook letterkundige; * 1885 te Njalindoeng; na zijn verblijf in Indië als bestuursambtenaar lector (1919) en buitengewoon hoogleeraar (1926) in de koloniale economie te Rotterdam; in dezelfde functies te Amsterdam (resp. 1922 en 1930). Behalve studiën op het gebied zijner wetenschap (Het arbeidsvraagstuk in Ned.-Indië, 1925; Schets eener econ. gesch. v. Ned.-Indië, 1928) schreef hij ook het Oostersche drama Açoka.

2° Justus Rinia Petrus François, * 1827 te Wisch, † 1909; 1845-'64 zendeling en predikant op Java (Semarang, Dépok, Toegoe), daarna leeraar en vanaf 1872 hoogleeraar in het Maleisch aan de Indische Instelling te Delft (tot 1900), waar hij ook Soendaasch doceerde. Hij heeft zich verdienstelijk gemaakt door de uitgave van vsch. prettige Maleische leesboeken voor studenten.

Gongo-Loetete, Kongoleesch opperhoofd der Batetela-stam, te Gandoe gevestigd (Maniema); † 1893. Aan de Arabieren onderdanig (→ Arabische Veldtochten), onderwierp hij zich nochtans spoedig aan Dhanis. Zijn manschappen vormden de beste hulptroepen van Kongo Vrijstaat tijdens den veldtocht tegen de Arabieren. Van knevelarijen en moorden verdacht, werd hij ter dood veroordeeld. Zijn terechtstelling was een der voornaamste oorzaken van het oproer der → Batetela. *Monheim.*

Góngora y Argote, Luis de, Spaansch dichter; * 1561 te Cordova, † 1627 aldaar. Studeerde te Salamanca, waar hij veel schreef. In 1609 priester gewijd, wordt hij later hofkapelaan van Philips III. Kenmerkten waarheid en eenvoud zijn eerste werken, zoo luidde hij, aan het hof gekomen, met zijn → Gongorisme het tijdperk van het verval der Sp. letteren in. G. wilde aldus trachten zijn grooten leermeester → Herrera te overtreffen en laat zich, bij zijn pogen om de taal te hernieuwen, beïnvloeden door het Italiaansch. Soledades en Fábula de Polifemo bezorgden hem den naam van „Vorst der Duisternis”. Hij ondergaat de critiek van L. de Vega, Cervantes e.a.; niettemin vond het Gongorisme bij velen bijval. Deze vorm van → cultismo moet niet verward worden met het → conceptualisme, dat de idee aantast, terwijl het eerste niet den inhoud, doch den vorm en den stijl beïnvloedde.

Lit.: L. P. Thomas, Le lyrisme et la préciosité cultistes en Espagne (Halle-Parijs 1909); id., G. et le gongorisme considérés dans leurs rapports avec le marinisme (Parijs 1911); M. Artigas, Biografía y estudio crítico de L. de G. (Madrid 1925); W. Pabst, Góngoras Schöpfung in seinen Gedichten Polifemo und Soledades (Rev. Hisp., LXXX 1930). *Borst.*

Gongorisme, gezocht-oorspronkelijke, overladen, gemaniëreerde stijl, aldus naar den Spaanschen dichter Luis de → Góngora. → Cultismo.

Goni, ook Gonni (Gr. Oudh.), een vestingstadje in het Thessalische Pelasgiotis; geboorteplaats van → Antigonus Gonatas.

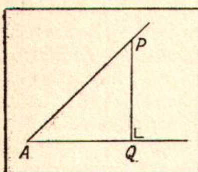
Goniatitidae (Goniatites), oudste en primitiefste ammonieten. De schaal is glad, de woonkamer groot en de sutuurlijn eenvoudig. Bekend van Siluur tot Perm vooral in Carboon. Geslachten o.a.: Aganides, Anthracoceras. Zie plaat Ammonoidea in dl. II (kol. 185/86).

Gonini, → Emmarivier.

Goniometer (< Gr. goonia = hoek, metrein = meten), instrument voor het meten van den hoek tusschen twee vlakken (bijv. bij een kristal). Het principe van de hierbij te volgen handelwijze is als volgt: men laat een lichtstraal op één der vlakken reflecteeren en draait daarna het lichaam, tot het andere vlak den lichtstraal in dezelfde richting reflecteert. De afgelezen draaiingshoek geeft den hoek tusschen de normalen op beide vlakken en is het supplement van den gevraagden hoek. *Rekveld.*

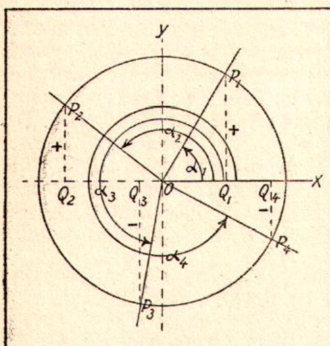
Goniometrie is de leer der goniometrische verhoudingen. Laat men uit een willekeurig punt P van het eene been van een scherpen hoek A (fig. 1) een loodlijn PQ op het andere been neer en noemt men AP het geprojecteerde stuk, PQ de projecteerende lijn en AQ de projectie, dan zijn de gon. verhoudingen van

hoek A als volgt te definieeren: sin A = PQ : AP = projecteerende: geprojecteerde; cos A = AQ : AP = projectie: geprojecteerde; tg A = PQ : AQ; cotg A = AQ : PQ; sec A = AP : AQ; cosec A = AP : PQ. De afkortingen sin, cos, tg, cotg, sec, cosec zijn te lezen als sinus, cosinus, tangens, cotangens, secans, cosecans. De scherpe hoek A is door elk van zijn gon. verh. volkomen bepaald.

Goniometrie. Fig. 1.

Voor andere dan scherpe hoeken worden de gon. verh. op dezelfde wijze gedefinieerd, met dien verstande dat men aan projecties en projecteerende lijnen een teeken toekent op dezelfde wijze als aan rechthoekige coördinaten, hetgeen in figuur 2 verduidelijkt wordt. Voor elk der hoeken α_1, α_2, α_3, en α_4 is de sinus gelijk aan PQ : OP (afgezien van indices), dus positief voor α_1 en α_2 en negatief voor α_3 en α_4. Betrekkingen tusschen de gon. verh. van eenzelfden hoek zijn bijv. $\sin^2 \alpha + \cos^2 \alpha = 1$, $\sin \alpha / \cos \alpha = \operatorname{tg} \alpha$, $\sin \alpha \times \operatorname{cosec} \alpha = 1$. Terwijl men de gon. verh. van hoeken van 30°, 45°, 60°, 72° e.a. kan berekenen door van eenvoudige planimetrische eigenschappen gebruik te maken, kan men die van hoeken van 75° = 30° + 45°, 12° = 72° — 60° e.a. berekenen met formules als: $\sin(\alpha \pm \beta) = \sin \alpha \cos \beta \pm \cos \alpha \sin \beta$. Voor elken hoek is dit mogelijk met reeksen, die in de hoogere wiskunde afgeleid worden, zooals:

Goniometrie. Fig. 2.

$$\sin x = x - \frac{x^3}{1.\,2.\,3} + \frac{x^5}{1 \ldots 5} - \frac{x^7}{1 \ldots 7} + \ldots$$

(x in radialen). Tabellen voor gon. verh. sin, cos, tg en cotg en hun logarithmen kan men vinden in de vele uitg. van logarithmische en gon. tafels. De omkeeringen der gon. functies zijn de cyclometrische functies; → Boog. Zie verder (ook voor lit.) → Driehoeksmeting; Boldriehoeksmeting. *v. Kol.*

Goniometrische vergelijkingen zijn verg., waarin gon. verhoudingen (→ Goniometrie) van onbekende hoeken voorkomen, bijv. 5 sin x + 4 cos x = 3.

Gonitis, kniegewrichtsontsteking. → Gewrichtsontsteking.

Gonnet, Cornelis Jacobus, Ned. archivaris; * 1842 te Haarlem, † 1926 aldaar; 1896-1912 archivaris van de gem. Haarlem, 1886-1920 rijks- en prov. archivaris in N. Holland. G. heeft op hist. gebied zeer veel gepubliceerd.

Lit.: De Kath. Illustratie (1926).

Gonochorisme (< Gr. gonos = geslacht, choorizein = scheiden), geslachtsscheiding, is gekenmerkt door de scherpe verdeeling van de geslachten over twee individuen, dit in tegenstelling met het → hermaphroditisme.

Lit.: J. Meisenheimer, Geschlecht und Geschlechten im Tierreiche (I, Die natürlichen Beziehungen; 1921).

Gonococ, de verwekker van de gonorrhoe. Het is een niervormige bacterie, die altijd in groepjes van twee wordt gezien. Ze liggen dan met den rechten kant tegen elkaar en de twee g. lijken dan op een koffieboon. Ze zijn als zoodanig te herkennen, wanneer ze gramnegatief zijn (→ Gram-kleuring) en in de witte bloedlichaampjes van de etter worden gevonden. *Wyers.*

Gonocyten, ander woord voor → geslachtscellen.

Gonorrhoe, → Druiper.

Gonorrhoïsche gewrichtsontsteking kan ontstaan, indien bij een gonorrhoïsche besmetting (→ Druiper) ziektekiemen in de circulatie komen. Dikwijls is één gewricht, bijv. een knie, aangetast, soms echter ook meerdere gewrichten tegelijk of na elkaar. G. g. is een zeer pijnlijke en heftige aandoening, waardoor de functie van het betreffende gewricht ten zeerste wordt bedreigd, zoodat soms blijvende verstijving het gevolg ervan is. *E. Hermans.*

Gonrieux, gem. in de prov. Namen, ten Z.W. van Couvin, ca. 800 inw., grootendeels Kath.; opp. 604 ha; landbouw, bouwsteen, kalkovens. Merkwaardigheid: een menhir, genaamd: Pierre qui tourne.

Gonsklank, term van Zwaardemaker en Eijkman als vert. van het Eng. Nasal twang, een spreken met neusachtige bijgeluiden als gevolg van den ongewonen vorm van het neuskeelkanaal door plaatselijke verdikkingen (bijv. adenoïden of neusverkoudheid).

Gontard, Karl Philip Christian von, Duitsch architect; * 1731 te Mannheim, † 1791 te Breslau. Vertegenwoordiger van het Berlijnsch Klassicisme. Werken: in Bayreuth het Palais Reitzenstein, in Potsdam o.a. de „Kommuns" met colonnade, in Berlijn de Koningscolonnade e.a.

Lit.: Thieme-Becker, Künstlerlex. (XIV, 372); A. Michel, Hist. de l'art (VII, 276-278); A. Kuhn, Gesch. der Baukunst (II, 995-997). *p. Gerlachus.*

Gontier, Augustin-Mathurin, kanunnik van Le Mans, * 1802, † 1881. Legde door zijn Méthode raisonnée de Plain-chant (1859) den grondslag voor de tegenw. uitvoering van het Gregoriaansch. → Benedictijnen (sub: Gregoriaansch).

Gontrode, gem. in de prov. Oost-Vlaanderen, 11 km ten Z.W. van Gent aan den weg naar Geeraardsbergen. Opp. 283 ha, ca. 400 inw. Landbouw.

Gontsjarow, Iwan Alexandrowitsj, Russ. schrijver; * 1811, † 1891. G. stamt uit een koopmansfamilie en studeerde te Moskou. In 1852 maakte G. een zeereis rond de wereld en werd in '58 tot censor benoemd en trad in '62 in de redactie van de Noorderpost. Het weinige, dat G. schreef, munt uit door stijl en kunstzin. In zijn werk geeft G. een zeer duidelijk beeld van het Russ. leven van zijn tijd, vooral in Oblomow; het woord Oblomow is het typeerend woord gebleven voor de Russ. inertie.

Voorn. werken. Behalve Het Fregat Pallada, een beschrijving zijner zeereis, gaf G. uit Een gewone Geschiedenis (1846), en de romans Oblomow (1859) en De Afgrond (1869). — Uitgaven. Volledige uitg. zijner werken in het Russ. bij Glazoenow (1896) en bij Marks (1899). Vert. bestaan in het Fransch en Duitsch. — Lit.: Mazon, Gontcharov (Parijs 1914). *v. Son.*

Gonystylus, het eenige geslacht der Gonystylaceae; omvat enkele Maleische boomsoorten, welke nuttig hout leveren. G. bancanus (Miquelianus) heeft harsrijk kernhout, het Javaansche adelaarshout, voor reukwerken, dat evenals het echte adelaarshout aldaar Kajoe garoe heet.

Gonzaga, 1° een Ital. vorstelijk geslacht, welks

geschiedenis, voor zoover bekend, begint met **Luigi I** (1267-1360). De familie, die door de verovering van Mantua door Luigi sinds 1328 in die stad zetelde, splitste zich sinds de 15e e. in vsch. zijlinies. Met den dood van Ferdinand Charles in 1708 stierf de tak van Mantua uit.

De voorn. leden zijn, behalve Luigi, **Giovan Francesco II** († 1444), die door keizer Sigismund tot markies van Mantua werd verheven, en **Frederigo II** († 1540), die dezen titel wegens zijn hulp aan keizer Karel V verhoogd zag tot dien van hertog, en bovendien tot opvolger in het markgraafschap Monferrat werd aangewezen. Zijn zoon **Guglielmo** ontving dit territorium van keizer Maximiliaan II in eigendom. Verder telt de fam. nog 5 kardinalen: Francesco († 1483), Sigismondo († 1525), Ercole († 1563), Scipione († 1593) en Silvio Valenti († 1756). *Wachters.*

Voor den heiligen **Luigi,** zie → Aloysius van Gonzaga.

Annibale (fra Francesco), Minderbroeder, * 1546 te Gazzuolo, † 1620 als biss. van Mantua, maakte zich als generaal-overste der Minderbroedersorde zeer verdienstelijk voor regeltucht en studiën. Van bijz. beteekenis was zijn werk over de gesch. der Orde: De origine Seraphicae Religionis Franciscanae (Rome 1587). Hij heeft zich bijz. geïnteresseerd voor de gesch. der martelaren in Ned. (cf. Collect. Francisc. Neerl., I, 272 vlg. 7, 580). Het proces der zaligverklaring is begonnen.

Lit.: H. Holzapfel, Handb. Gesch. Franziskanerorden (Freiburg 1909, 310); Vita del V. Franc. G ... (Rome 1906; anoniem). *v. d. Borne.*

2° Tomaz Antonio, Braziliaansch dichter; * 1744 te Oporto (Portugal), † ca. 1807 te Angola. In Portugal opgevoed, werd hij in Brazilië dichter. Op het punt te trouwen met de protagoniste van zijn bekendste werk, Marilia de Dirceo (1792), werd hij, als betrokken in een samenzwering, naar Angola gedeporteerd (1792), en stierf er. Marilia de Dirceo is een volmaakte idealiseering van de liefde; het werk maakte grooten opgang en beleefde na de Lusiaden van Camoes het grootste aantal uitgaven in de Braz.- Port· letterkunde. *Terlingen.*

Gonzales de Santa Cruz, Rochus, Zalige, Jezuïet, martelaar; * 1576 te Asuncion (Paraguay). Vanaf 1611 als missionaris onder de Indianen van Paraguay, Parana en Uruguay werkzaam, werd hij 1 Nov. 1628 te Caaró vermoord. Zijn catechismus in de taal der Guaraniërs, werd door de Jezuïeten in het missiegebied van Paraguay (waarvan G. de eigenlijke stichter is) ingevoerd. In 1934 werd hij met zijn gezellen Alph. Rodriguez en Joh. del Castillo zalig verklaard. Feestdag 17 November.

Lit.: J. M. Blanco, Historia docum. de los Padres R.G., Al. Rodriguez, y J. del Castillo (Buenos Aires 1929); Acta Apostol. Sedis (1934). *Feugen.*

Gonzalez, Santiago, → Duenas.

Gooch, George Peabody, Eng. historicus; * 1873. Hij studeerde te Londen en Cambridge en ook te Berlijn en Parijs en hield zich vnl. bezig met hedendaagsche en Duitsche geschiedenis. Hij was lid van het parlement (1906-'13).

Werken: o.a. Germany and the Fr. revol. (1920); Hist. of modern Europe 1878-1918 (1923); Franco-German relations 1871-1914 (1923).

Goochelen, het verrichten van handelingen, die, op vingervlugheid en zinsbedrog berustende, bij den toeschouwer den indruk moeten vestigen, dat de handeling niet op natuurlijke wijze kan worden verklaard; bijv. het doen verdwijnen en weer te voorschijn laten komen van voorwerpen op niet waarneembare en schijnbaar onverklaarbare manier. Als zoodanig een zinsbedriegelijk spel. Vele goochelaars geven naderhand een verklaring van hun handelingen (illusie en desillusie). Een goochelaar heet ook wel illusionist.

Gooch-kroes, kroes met doorboorden bodem en een daarop passend doorboord plaatje, beide meestal van porcelein, maar soms ook wel van platina. Tusschen bodem en plaatje en boven op dit laatste wordt een laagje asbest aangebracht; de aldus toegeruste kroes wordt in het laboratorium gebruikt als filter. Het neerslag, dat zich in de kroes verzamelt, kan op iedere gewenschte temp. verhit worden. De G. wordt steeds meer verdrongen door het glasfilter (→ Filtreeren). *Zernike.*

Goode, George Brown, Amer. ichtyoloog; * 1851 te New-Albany (Indiana), † 1896 te Washington. Zeer beroemd kenner van visschen en visscherij; prof. te Washington en staatscommissaris der visscherij van de Ver. Staten.

Werken: Game fishes of the U.S. (1879); The natural hist. of the Bermuda Island (1882); The fisheries of the U.S. (1884); American fishes (1888); Smithsonian Institution (1846-'96).

Goodendag (ook Godendach, Gutentag, Lat.: Bonadies), Johann, Carmeliet, leefde in de 15e e. te Ferrara; theoreticus, leeraar van Franchino Gafori. In hs. 3-st. Kyrie (1473), te Ferrara bewaard.

Lit.: Forkel, Musikgesch. (II).

Good-middling, standaardtype in het Amer. gradeeringssysteem voor katoen. De kwaliteit van g. m. is één graad (Eng. grade) minder dan Middling fair en één graad beter dan Middling. → Gradeering.

Goodsir, John, Schotsch anatoom en physioloog; * 1814, † 1867. Prof. in de anatomie te Edinburgh

Werken: Anatom. and pathological observations (Edinburgh 1860).

Goodwill is het ontastbare vermogensdeel in de onderneming, hetwelk zijn waarde ontleent aan die van de algeheele organisatie der onderneming, boven de waarde der tastbare vermogensdeelen en de immateriëele vermogensdeelen, als bijv. concessies, patenten, auteursrechten e.d. Die organisatiewaarde is deels gevolg van het daarvoor uitgegeven kostenbedrag, bijv. de kosten van reclame, van bedrijfsvoering; deels van bijzondere techn. outillage of plaats van vestiging; deels van verkregen marktpositie; een bijz. factor vormt daarbij het persoonlijk element van leiding en medewerkers. Te zamen geven die organisatiefactoren een bijz. winstkracht; die geschatte winstkracht is de waarde-basis. De g. is het eigendom van de onderneming en niet van den ondernemer, indien onderneming en ondernemer niet identiek zijn. In normale gevallen komt de g. niet onder de activa der onderneming voor en vormt deze dus een bijzondere stille reserve; wordt de g. wel gewaardeerd, dan kan deze uitsluitend een kapitaal- of reserve-vergrooting teweegbrengen, echter geen winstverhooging. Opname in de balans vindt evenzeer plaats bij betaling van g.; het is raadzaam dit activum door geleidelijke afschrijving te doen verdwijnen. De berekening van den g. is gebaseerd op een zuiver stellen van de winstfactoren, welke in de organisatie liggen en voorts afhankelijk van de grenzen, welke kooper en verkooper daaraan willen toekennen.

Lit.: J. Koster, Goodwill. *v. Ketel.*

Goodwin, Charles Wycliffe, Eng. Egyptoloog; * 1817, † 1878. Veelzijdige geest (musicus,

botanist, geoloog, Germanist in den ruimsten zin, rechtsgeleerde, archaeoloog). Was eenigen tijd verbonden aan het Britsch Museum, later aan het hoogste gerechtshof voor China en Japan, resp. te Sjanghai en Jokohama. Bekend is zijn vert. (1866) van den Sinoehepapyrus uit het Britsch Museum.

L i t. : W. R. Dawson, Ch. W. G., 1817-1878. A Pioneer in Egyptology (Oxford 1934). *J. Janssen.*

Goodwin-Sands, gevaarlijke banken aan de Z.O. kust van Engeland (Kent) tusschen North- en South-Foreland. De banken zijn 16 km lang, 3-5 km breed, vallen gedeeltelijk droog en bestaan voor een groot gedeelte uit drijfzand. Tusschen de banken en de kust liggen de zgn. Downs, veelal in Ned. Reede van Duins genoemd. De G. zijn gedekt door 4 lichtschepen (Noord-, Zuid-, Oost-Goodwin en Gull) en een aantal tonnen. Ook is er een reddingsstation op. *Wissmann.*

Goodyear, C h a r l e s, Amer. fabrikant; * 1800 te New Haven, † 1860 te New York. Uitvinder van het → vulkaniseeren van rubber (1839) en van het eboniet. Was voor en na dien tijd leider van vsch. fabrieken, die op den duur alle te niet gingen. Stierf, na jaren lang om zijn patentrechten gestreden te hebben, in groote armoede. *Hoogeveen.*

Goodyera, → Dennenorchis.

Googe, B a r n a b e, Eng. dichter; * 1540, † 1594. Vertaalde uit het Latijn van Manzolli The Zodiac of Life, een satyre tegen het pausdom; Kirchmayer's The Popish Kingdom or Reign of Antichrist, enz. Schreef Eglogs, Epytaphes, Sonnettes, uit welke gedichten meer eenzijdige Prot. zin dan poëtisch gevoel blijkt. *F. Visser.*

Gooi of **Gooiland,** landstreek (Gooi = gouw?) in het Z.O. van de prov. Noord-Holland, waarin de gem. Naarden, Bussum, Hilversum, Laren, Blaricum en Huizen.

B e g r e n z i n g : in het N. het IJselmeer; dijken waren hier niet noodig ; in het O. Eemland; in het W. het Hollandsch-Utrechtsch laagveengebied met de Loosdrechtsche plassen; in het Z., waar bouw en voorkomen van de streek zich onveranderd voortzetten, kan de provinciegrens als scheiding aangenomen worden. Het G. behoort tot het gebied van het g e m e n g d d i l u v i u m. De aan de opp. liggende prae-Glaciale grondsoorten zand, grind, keien en leem, ondergingen sterk de opstuwende kracht van het landijs. Het hoogste punt is de Tafelberg bij Blaricum (36,4 m +N.A.P.). Het G. is bekend door zijn natuurschoon: heide en bosch en de nabijheid der Loosdrechtsche plassen lokken vreemdelingen van heinde en verre voor permanent of tijdelijk verblijf. Ook door zijn ligging nabij Amsterdam en Utrecht en in het midden van Ned. alsmede door uitmuntende verbindingen trekt het veel forensen. Het aantal bewoners stijgt dan ook snel (1922: ca. 80 000; 1935: ca. 121 000).

De m i d d e l e n v a n b e s t a a n in het G. zelf zijn landbouw (achteruitgegaan ten bate van de veeteelt; behoefte aan versche melk), tuinbouw, veeteelt, industrie (tapijten, metaal, chocolade) en vreemdelingenverkeer.

De oorspr. b e v o l k i n g was grootendeels Kath.; alleen Huizen was Prot. en in Hilversum waren veel Prot. en Oud-Kath. De godsdienstcijfers van 1930, waarin zich de intrek sterk weerspiegelt, zijn: Ned. Herv. bijna 32%, overige Prot. bijna 16%, Kath. bijna 30%, Oud-Kath. 0,5%, onkerkelijk 21%. Kerkelijk behoort het G. tot het aartsbisdom Utrecht. De vereering van Sint-Vitus (Gooiers werden dikwijls Sint-Vytsmannen genoemd; Naarden, Bussum en Hilversum hebben een St. Vitusparochie enz.) gaat terug op de Saksen, bij wie in de M.E. deze heilige bijz. vereering genoot.

Wat verder de g e s c h i e d e n i s betreft: het G. is een van de oudst bewoonde gebieden van Ned., verschillende praehistorische vondsten (koepelgraven e.a.) wijzen daarop. In de 4e en 5e eeuw kwamen hier Saksen: geen dorp hier mist zijn brink. In het begin van de 8e eeuw wordt dit gebied gekerstend: het St. Janskerkhof is het godsdienstig middelpunt (jaarlijksche processie). In 968 schenkt een Elzassisch graaf Wichman Nardingerland (zooals het G. eertijds heette) aan de abdij te Elten, gewijd aan St. Vitus, waar zijn dochter Luitgarde eerste abdis werd. In 1280 verkoopt de abdij de wereldlijke rechten aan Floris V. Van dien tijd af behoort dit gebied staatkundig tot Holland. Men zie verder de afzonderlijke gemeenten.

Gooisch Natuurreservaat. Ten einde de natuur in het Gooi ongerept te bewaren en te voorkomen, dat steeds meer grond voor ontginning en woningbouw wordt bestemd, waardoor dit gebied zijn groote aantrekkelijkheid en beteekenis, vooral voor het Gooi zelf en Amsterdam, zou verliezen, werd in 1931 de stichting G.N. in het leven geroepen door de prov. N.Holland, Amsterdam en de G. gemeenten; zij kocht een groot deel der gronden van „Stad en Lande van Gooiland" (→ Erfgooiers) en beheert thans ca. 1 500 ha bosch, heide en zandverstuivingen. *van der Meer.*

Gooik, gem. in Belg. Brabant, ten Z.W. van Brussel (VI 96 B 3); opp. 1715 ha; ca. 3 000 inw.; landbouw. Oude Romeinsche stichting (Gandiacum) in een mooie heuvelstreek. Schilderachtige Gotische St. Niklaaskerk. Nieuwe parochie (O. L. Vr. van Bijstand) in het gehucht Strijland. Oude bedevaart naar het H. Kruis in de Woestijnkapel. *Lindemans.*

Gooisch Natuurreservaat, → Gooi.

Goole, havenstad in West Riding (53° 42' N., 0° 52' W.), graafschap York, aan de samenvloeiing van Ouse en Don; ca. 20 000 inw. Invoer van zuivel en vleesch (o.a. vanuit Ned.) naar het industrie-gebied van Midden-Engeland. Zie krt. → Gr. Brittannië, F 5.

Goor, gem. in de prov. Overijsel; opp. 324 ha, ca. 3 700 inw., waarvan 60% Ned. Herv. en 23% Kath. Industrie: katoen- en zuivelfabr. en bleekerij. Weefschool. De bodem bestaat uit Diluviaal zand en langs de Regge beekklei. G. ligt aan de spoorlijn Zutphen—Hengelo en heeft door locaalspoor verbinding met Winterswijk en Hellendoorn. Het monument van Th. Ainsworth herinnert aan den stichter der textielindustrie. *Wierdsma.*

Goorecht, een der hist. deelen der prov. Groningen, gelegen ten Z.O. van de stad Groningen, Oostwaarts begrensd door de Hunze.

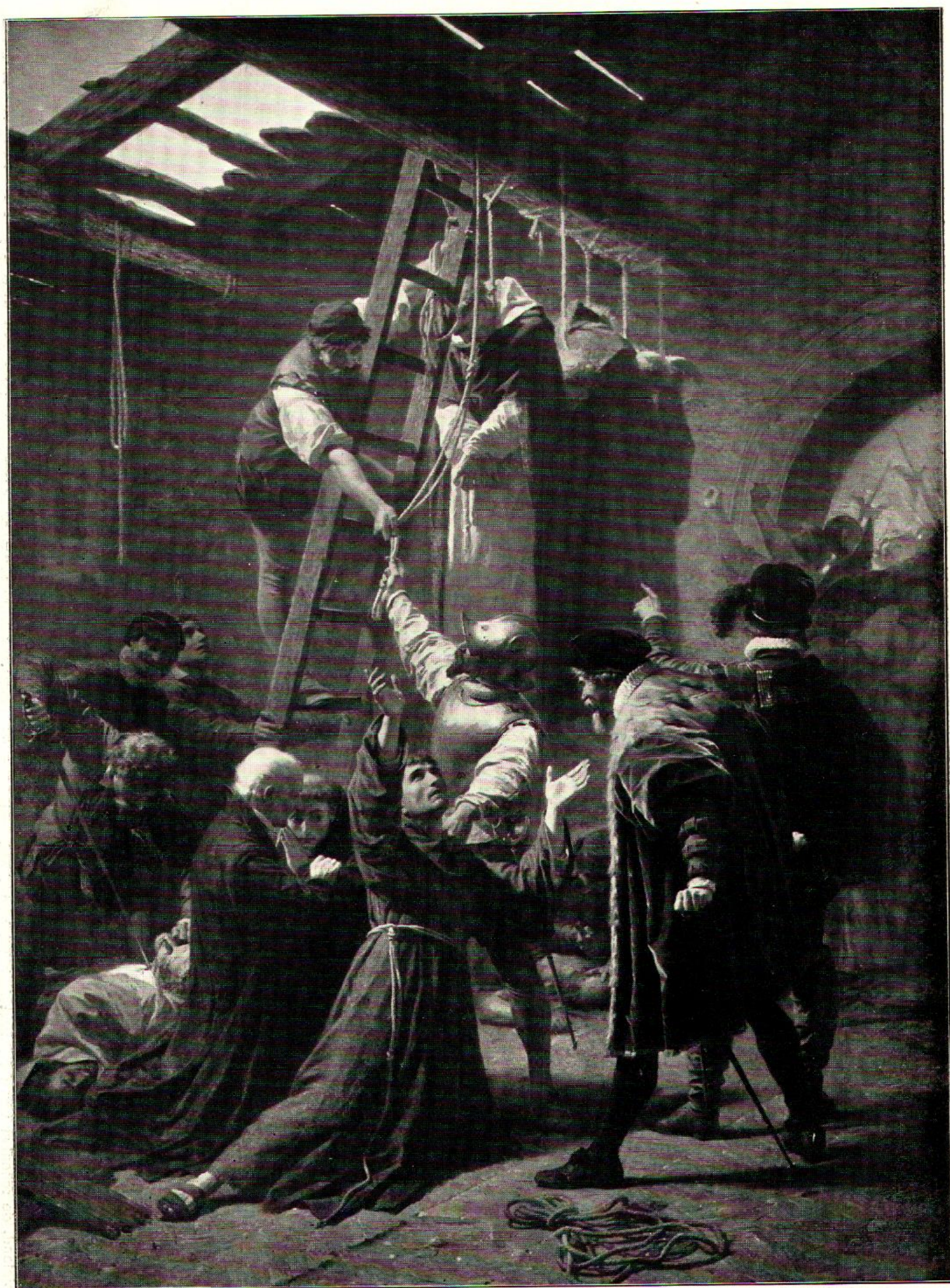
Goorle (G o r l a e u s), A b r a h a m v a n, verzamelaar en kenner van Antieke munten, zegelringen e.d. * 1549 te Antwerpen, † 1608 te Delft; kwam in 1565 met zijn broeder David naar Utrecht, bekleedde invloedrijke posten bij Adolf, graaf van Nieuwenaer en Meurs; 1595 naar Delft. *W. Vermeulen.*

W e r k e n : Dactyliotheca, seu Annulorum, etc. (1601 ; ²1695 door Jac. Gronovius); Variarum gemmarum, etc.; Thesaurus Numismatum, etc. (1609, met voorrede door zijn oudsten zoon Abraham). — L i t. : F. M. Jaeger, Hist. Studiën (1919, 51, 58, 73-82).

Goorn, → Berkhout.

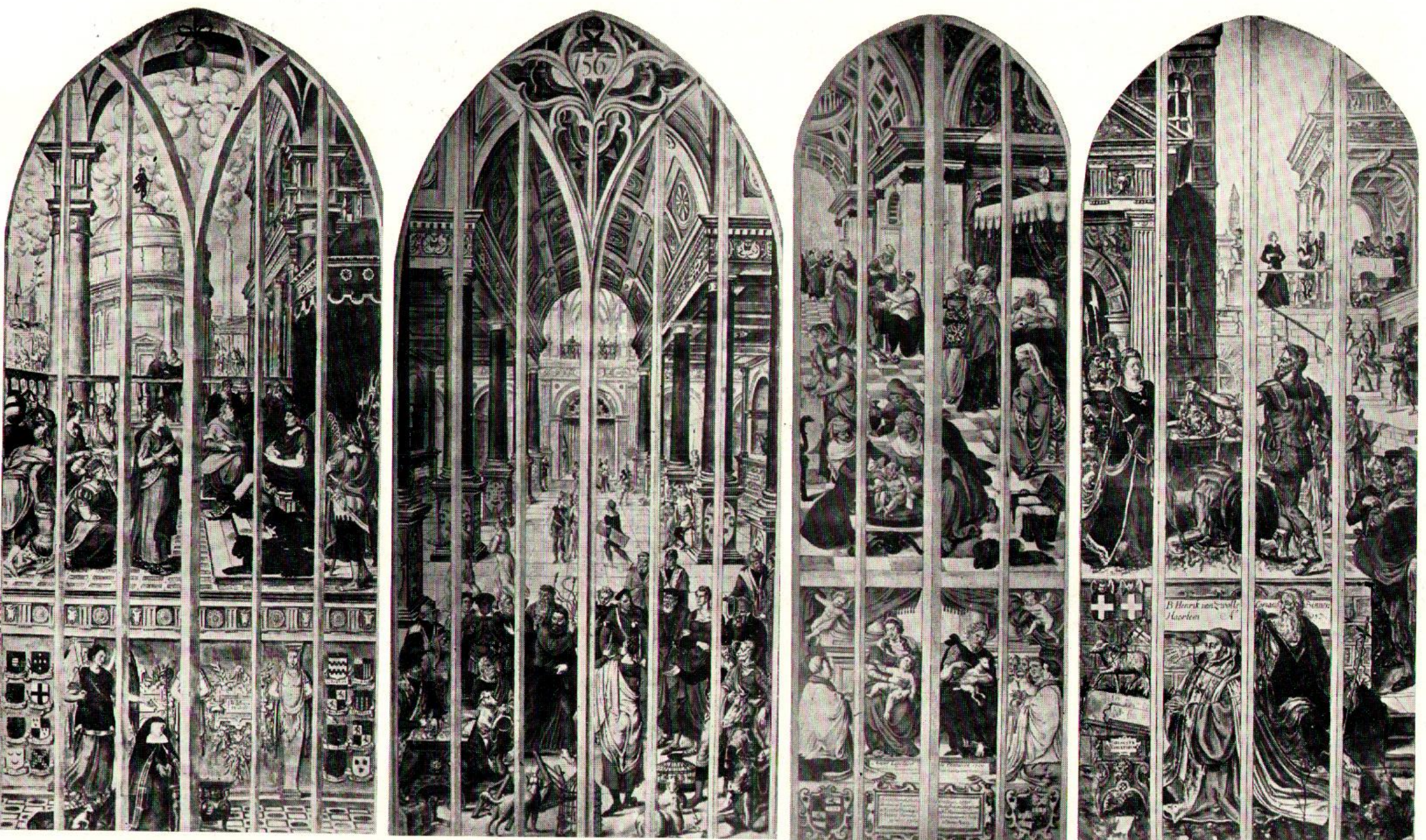
Goossens, 1° E u g e e n, Eng. dirigent en componist, * 1893 te Londen, van Vlaamsche afkomst,

GORCUMSCHE MARTELAREN

C. Fracassini. 1867. Vaticaansche Pinacotheek, Rome.

GOUDSCHE GLAZEN

Van links naar rechts: 1. Raam uit 1561 van Wouter Crabeth, voorstellende: Salomon ontvangt de Koningin van Saba; daaronder: knielend, de schenkster van dit raam: Gabriele van Boetzelaar. 2. Raam uit 1567 van Dirk Crabeth, voorstellende: Jesus verdrijft de koopers en verkoopers uit den Tempel; schenker: Willem van Oranje. 3. Raam uit 1562 van Dirk van Zijl, voorstellende: De geboorte van Joannes den Dooper; daaronder: de vijf erfgenamen van den schenker met Elisabeth en Joannes; dit raam werd bij uiterste wilsbeschikking geschonken door kanunnik Hermas Lethmaet. 4. Raam uit 1570 van Willem Thibaut, voorstellende: De onthoofding van Joannes den Dooper; daaronder: knielend, de schenker van dit raam: Hendrik van Swol, commandeur der St. Jansridders in Haarlem, met zijn beschermheilige Joannes den Dooper.

studeerde aan het Conservatorium te Brugge, en aan het Royal College of Music te Londen; bestuurde van 1915 tot 1920 het operagezelschap van sir Thomas Beecham, in 1922 in Convent Garden; dirigeerde verder vsch. Eng. orkesten en wordt gerekend onder de beste componisten der jongere school.

Werken: klavierstukken; sonate en Lyric Poem voor viool en klavier; Rhapsodie voor cello en klavier; strijkkwartet; kwintet met klavier; suite voor fluit, viool en harp; Five impressions of a Holiday, voor klavier, fluit en cello; liederen; orkestwerken. *V. d. Velde.*

2° Korneel, Vlaamsch schrijver; * 1900 te Mechelen; bestuurder van de uitgeversfirma Het Kompas. In een verzorgden vorm teekende hij folkloristische typen uit, schuchtere menschjes, die in opstand komen tegen hun beknellende omgeving.

Werken: Mastelijntjes Opstand (1926); Judokus (1929); Marionet speelt zelf (1929). *A. Boon.*

3° Petrus Lambertus, Belg. kardinaal-aartsbisschop; * 1827 te Perk, † 1906 te Mechelen. Priester in 1850, werd hij, na enkele jaren professoraat, secretaris van het aartsbisdom in 1857, eerekanunnic in 1860, groot-vicaris in 1878, titulair-bisschop van Adera en coadjutor te Namen in 1883, bisschop van Namen 16 Juli 1883; aartsbisschop van Mechelen 24 Maart 1884, kardinaal 24 Mei 1889. Hij riep het Kath. congres van Mechelen (1891) bijeen; richtte talrijke nieuwe scholen en colleges op, stichtte 86 nieuwe parochiën. Zijn goedheid won hem alle harten. *Allossery.*

4° Thom. Joh. Adr. Jos., * 8 Febr. 1882 te Den Bosch. Studeerde na zijn priesterwijding aan de univ. te Amsterdam en promoveerde 1917 op proefschrift: Franciscus Sonnius in de Pamfletten. In 1929 geheim kamerheer. Hij zet sinds 1921 als rector der R.K. → Leergangen te Tilburg dit belangrijke door dr. → Moller begonnen werk voort; heeft ook een groot aandeel gehad in de oprichting van de R.K. Handelshoogeschool, waarvan hij prof. is. Verder stichtte hij het Hist. Tijdschrift en de Bossche Bijdragen, in welke periodieken hij belangrijke bijdragen publiceerde. *Gorris.*

5° Willem, Ned. geschiedvorscher en archeoloog; * 1869 te Berg en Terblijt, † 1933. Priester gewijd 1892, leeraar te Rolduc 1894, promoveerde te Leuven in de geschiedenis 1910, werd 1917 gemeente-archivaris te Maastricht, daarna chartermeester (1923) en archivaris (1929) aan het Rijksarchief aldaar. Hij publiceerde betrekkelijk weinige, doch uitstekende hist. en archeol. studies over Limburg; voerde ook zelf met bijz. speurzin opgravingen uit.

Lit.: Public. d. l. Soc. Hist. etc. dans le Limbourg (LXX 1934); Ned. Archievenblad (1933-'34). *Gorris.*

Goossen ten Berch, waarsch. niet de dichter, maar slechts de afschrijver voor de Amsterdamsche Kamer In Liefd' bloeyend, van een oorspr. Zned. spel van Pyramus ende Thisbé: waarin Christus als Pyramus, de opperste Liefde, en de ziel, als Thisbé, optreden.

Uitg.: Kalff, in Trou moet blycken. *V. Mierlo.*

Goot, geul (straatgoot) of constructie (dakgoot) voor afvoer van vloeistoffen. De straatgoot is licht hellend, met klinkers bekleed. De dakgoot kan zijn van steen of metaal, doch is meestal van hout, bekleed met metaal, zink, lood of koper, waarbij men deze op afstanden van 10 à 12 m scheidt door zgn. broekstukken, waardoor het metaal vrij kan werken. *Thunnissen.*

Goot, delta-arm van den IJsel in de prov. Overijsel. G. is een vertakking van het Ganzendiep.

Gootrecht, een → erfdienstbaarheid, die het recht geeft water of vuilnis op of over eens anders erf te loozen.

Goovaerts, Léon, Norbertijn van Averbode; * 1840 te Antwerpen, † 1916 te Averbode. Keerde, na vele jaren in de zielzorg werkzaam geweest te zijn, naar Averbode terug, waar hij zich bezighield met het samenstellen van een bio-bibliogr. dictionnaire der Norbertijner Orde, getiteld: Ecrivains, artistes et savants de l'Ordre de Prém. (2 deelen met 2 suppl., Brussel 1899-1914). Het werk heeft fouten en leemten, het draagt het kenmerk van den autodidact, doch men moet den schrijver dankbaar zijn, dat hij de taak aandurfde en tot stand bracht. Voor ieder, die zich met de Norbertijner gesch. bezighoudt, is het werk onmisbaar. *Th. Heijman.*

Gophna, naam van oude stad in Palestina ten N. van Jerusalem, ten tijde der Romeinen de hoofdplaats van de Gophnitische toparchie. Zij werd in 69 v. Chr. door Vespasianus ingenomen. Thans het dorp Dzjifna (450 inw.).

Göppert, Heinrich Robert, Duitsch plantkundige; * 1800 te Sprottau, † 1884 te Breslau als hoogleeraar in de plantkunde en directeur van den plantentuin. Hij schreef vele werken op het gebied der phytopalaeontologie, waarvan hij naast Brongniart en Sternberg een der grondvesters was.

Voorn. werken: Über die Entstehung der Steinkohlen aus Pflanzen (1848); Die fossilen Koniferen verglichen mit denen der Jetztzeit (1850); Die Flora der Permischen Formation (1864-'65); Die Flora des Bernsteins (1883-'86). *Melsen.*

Göppingen, stad in Wurttemberg, aan den N. rand van de Zwabische Alb, aan de Fils en aan de lijn Stuttgart—Ulm (IX 576 C 4); ca. 22 000 inw., overwegend Prot. (18% Kath.). De stad is na een brand in 1782 regelmatig opgebouwd. Oude gebouwen: laat-Gotische Oberhofenerkirche (1490), Prot. Stadtkirche in Renaissancestijl (1618), het slot (1567) met Renaissance-wenteltrap. Koolzuurhoudende bron, waarvan het water wordt verzonden. Industrie: ijzer, textiel, hout, chemisch-technische industrie. *Lips.*

Gor, → Ghor.

Goram-eilanden of Gorong-eil., eilandengroep in N.O.I. ten Z.O. van de → Ceram-Laoet-eil. op den Timor-Ceramboog. Opp. 300 km². Op het bergachtige Manawoka is goed hout. Ca. 6 000 inw. (Mohammedaansch). Handel in kains en tatoemboes (inlandsche koffers). *Cappers.*

Lit.: J. G. Riedel; De sluik- en kroesharige rassen tusschen Celebes en Papua (1886). Zie verder → Ceram.

Gorazd, leerling van den H. Methodius; 686 te Rome priester gewijd; gaf zich veel moeite de Slavische liturgie in Moravië ingevoerd te krijgen. Door biss. Wiching v. Neutra vervolgd, door Stephanus V miskend en door Swatopluk in 886 verbannen, zocht hij met zijn gezellen een toevlucht bij den vorst der Bulgaren, Michaël, ging tot het Gr. schisma over, en werd aartsbisschop der Bulgaren, die hem als heilige vereeren. † ca. 890 in Berat (Albanië). *Feugen.*

Görbersdorf, Silezische badplaats voor luchtkuur. Behandeling van longziekten. Hier bevindt zich het door Brehmer in 1854 gestichte oudste Duitsche sanatorium voor longpatiënten. Hoogte 550 m.

Gorce, Pierre de la, Fransch historicus; * 1846 te Vannes, † 1934 te Parijs. Hij was substituut van den procureur te Montreuil (1874), te Béthune (1875) en te St. Omaars; toen de kloosterlingen door

Ferry in ballingschap gezonden werden, nam hij zijn ontslag, was eenige jaren advocaat en wijdde zich ten slotte aan de geschiedenis. Hij werd lid van de Académie des Sciences morales et politiques (1907) en van de Acad. française. Hij mag onder de beroemdste der hedendaagsche Fr. geschiedschrijvers gerekend worden. *Willaert.*

W e r k e n: Hist. de la seconde Rép. (2 dln. 1887); Hist. du second Empire (7 dln. 1894-1906); Hist. relig. de la Révol. franç. (5 dln. 1909-1923); Charles X (1928); Louis XVIII (1929); Louis Philippe; A travers la Fr. chrétienne (1920); Politique de Napoléon III (1933).

Gorcum, Gorcumsche Martelaren, → Gorinchem.

Gordel, 1° (d i e r k.) geheel of gedeeltelijk gesloten ring van beenstukken, die bij den mensch en vele gewervelde dieren den romp vooraan en achteraan (resp. schouder- en bekkengordel) omgeeft.

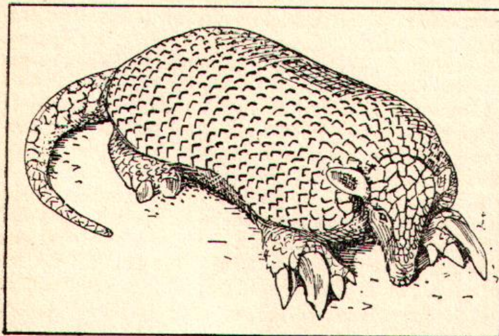
2° (K l i m a t o l o g i s c h en m e t e o r o l o g i s c h) → Aardgordels.

3° (S t e r r e n k.) **Gordel van Orion,** → Drie Koningen.

Gordelboog (b o u w k.), boog, aangebracht tegen het vlak van een muur, zoodat hij een aanzet geeft voor een gewelfveld. → Gewelf. Zie ook tekst en afb. (nr. 7) in kol. 737 van dl. XI).

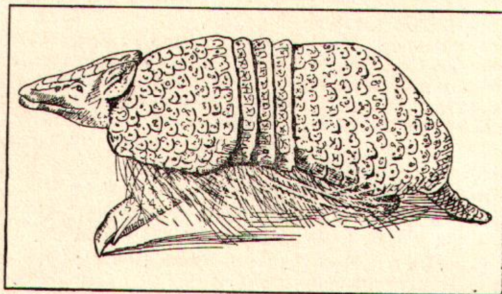
Gordelbroeders, → Koorddragers.

Gordeldieren (Dasypodidae), fam. der tandarme dieren. Zij bezitten een pantser, dat uit kraakbeen of been bestaat met een door de opperhuid gevormde hoornen bekleeding. Het pantser is gordelvormig verdeeld, wat een grootere beweeglijkheid mogelijk maakt; het bestaat uit kop-, schouder- en achterlijfschild en de tusschen de beide laatste gelegen ruggordels. Ook de pooten en staart zijn gepantserd. De onderzijde is niet gepantserd en draagt weinige borstelharen. De g. waren vroeger zeer groote soorten vertegenwoordigd. Het zijn plompe wezens met een langen kop en snuit, groote varkensooren, sterken staart en korte pooten met zeer sterke graafnagels. Bij geen fam. varieert het aantal tanden zoo als hier, zelfs bij dezelfde soort. Er kunnen 100 nietige en in grootte verschillende tanden voorkomen. Zij leven in de weinig begroeide, zandige vlakten van Z. Amerika en Mexico. Zij maken hun holen bij voorkeur aan den voet van groote mierenhoopen, daar hun voedsel

Reuzengordeldier.

vooral uit mieren bestaat. De grootste soort is het r e u z e n g o r d e l d i e r (Priodontes giganteus Geoffr.), dat 1,5 m lang wordt en in de oerwouden van Brazilië leeft. Het k o g e l g o r d e l d i e r of Bolita (Tolypeutes tricinctus L.) kan zich als een bal samenrollen, waarin kop, pooten en staart verborgen zijn. Het b o r s t e l g o r d e l d i e r (Chaetophracte villosus Fisch.), uit de pampa's van Buenos Aires,

Kogelgordeldier.

is van alle soorten het leelijkste en plompste dier; achter de schilden staan stijve borstelharen. De g o r d e l m u i s (Chlamydophorus truncatus Harlan) uit W. Argentinië is de kleinste soort (13 cm) en bezit alleen op den rug een haast lederachtig hoornpantser. Het n e g e n g o r d e l i g g o r d e l d i e r (Tatus novemcinctus L.), uit Z. Brazilië, bezit 9 (soms 8 of 10) ruggordels, uit vierzijdige schilden bestaande. *Keer.*

Gordelgevoel, bij → tabes voorkomend symptoom. De patiënten hebben het gevoel, alsof er een gordel om hun middel wordt gesnoerd of alsof ze een strak gesnoerd corset om hun middel dragen. Men verklaart dit symptoom, doordat de bij tabes voorkomende paraesthesieën zich uitbreiden langs de intercostaal-zenuwen, wier innervatie-gebieden circulair om den romp gerangschikt zijn. *Hoelen.*

Gordelroos (H e r p e s z o s t e r), een door het optreden van talrijke blaasjes, na eenige weken weer genezende, in het verloop van een of meerdere zenuwen tot uiting komende huidaandoening, welke gepaard gaat met en meestal vooraf wordt gegaan door pijnlijkheid. G. treedt vrijwel altijd eenzijdig op en komt op den romp meestal als een in de richting van een rib verloopende huideruptie voor den dag. Ook op het hoofd, waar men dan eigenlijk dezen naam niet mag gebruiken, kan in bepaalde zenuwgebieden g. optreden, waarbij een aantasten van het oog gevaar kan opleveren. *E. Hermans.*

Gordiaansche knoop, → Gordius.

Gordianus I, keizer van Rome in 238, gedurende 20 dagen; * 159, † (zelfmoord) 238. Hij waande zichzelf een afstammeling der Gracchen. Maakte zich verdienstelijk als lofredenaar, in proza en verzen, op de keizers Marcus Aurelius en Antoninus Pius. Werd, na vsch. provincies te hebben bestuurd, tegen zijn zin tot keizer uitgeroepen, te zamen met zijn zoon. Toen deze drie weken later verslagen werd, heeft hij zich verhangen. *Slijpen.*

Gordianus II, keizer van Rome; zoon van G. I; * 192, † 238. Na reeds quaestor, praetor, consul geweest te zijn, te zamen met zijn vader tot Augustus uitgeroepen, en door den Senaat als zoodanig bevestigd. Viel na 20 dagen. *Slijpen.*

Gordianus III, keizer van Rome, 238-244, kleinzoon van G. I; * 225, † (vermoord) 244. Hij werd, na den dood van zijn grootvader, op 13-jarigen leeftijd tot keizer uitgeroepen door volk en senaat. Ondanks, in weerwil zijner jeugd, vsch. succesvolle krijgstochten

tegen Perzen en Goten. Werd echter door de intrigues van zijn garde-prefect Julius Philippus ten val gebracht en gedood. *Slijpen.*

Gordianus en **Epimachus,** Heiligen, martelaren te Rome, waarsch. onder de vervolging van Valerianus of Diocletianus. Hun feest (10 Mei) staat reeds in de 1e redactie van het Martyrol. Hieronym. Door de bemiddeling van koningin Hildegardis kwamen in 774 hun relieken in de abdij Kempten. *Feugen.*

Lit.: Acta S.S. Maii II; Anal. Boll. (I 1882, 508).

Gordingen zijn de in de langsrichting van een constructie (kap, beschoeiing, landhoofd, brugjuk, enz.) aangebrachte liggers van hout, ijzer, beton e.d. Bij een kapconstructie verbinden de g. de kapspanten onderling en worden zij tevens benut om er de panlatten of wel de dakplaten op te bevestigen.

Gordium, hoofdstad van Phrygië, waar de oude strijdwagen stond van de koningen. → Gordius. Een rijke necropool en een vermoedelijke Zeus-tempel werden er ca. 1900 opgegraven, doch de stad bleek zonder steenen ringmuur of groote gebouwen te zijn. De nieuwe stad, onder het keizerrijk gesticht, heette Julia Gordus.

Gordius of Gordias, mythologische stichter van den Phrygischen staat. Den wagen, waarop hij tot koning was uitgeroepen, zou hij aan Zeus hebben gewijd, en het juk met een onontwarbaren knoop aan den disselboom bevestigd hebben. Het orakel beloofde de wereldheerschappij aan hem, die den **Gordiaanschen knoop** zou ontbinden; Alexander de Groote zou (334 v. Chr.) hem nu met zijn zwaard doorgehakt hebben (Plutarchus, Vita Alex., § 18).

De naam G. wisselde af met dien van Midas onder de Phrygische koningen. Vgl. → Gordium. *Cuypers.*

Gordius, Heilige, martelaar uit begin 4e eeuw. De H. Basilius (Migne, Patr. Gr., XXXI, 489-507) vertelt van hem, dat hij als centurio onder een vervolging den dienst verliet en zich in de eenzaamheid terugtrok. Bij wedrennen ter eere van Mars in Caesarea, verscheen hij ter plaatse en bekende openlijk Christen te zijn, waarop hij terechtgesteld werd. Dit bericht herinnert aan de legende van den H. Menas. Feestdag 3 Januari.

Lit.: H. Günter, Legendenstudien (1906, 13); Theol. Revue (1907, 273). *Feugen.*

Gordon, Adam Lindsay, Eng. dichter; * 1833 op de Azoren, † 1870. G. vestigde zich in Australië, schreef daar zijn gedichten, die hem meer lof dan geld brachten, raakte in moeilijkheden en sloeg de hand aan zichzelf. Zijn poëzie doet soms sterk aan Swinburne denken.

Gordon-Bennett-wedstrijd, afstandswedstrijd voor bemande vrije luchtballons om een door James Gordon → Bennet in 1906 gestichten prijs. Aan dezen wedstrijd kunnen de bij de Fédération Aéronautique Internationale (F.A.I.) aangesloten landen ieder met ten hoogste drie ballons deelnemen. Het land, waartoe de winnaar van een der jaarlijksche wedstrijden behoort, organiseert den wedstrijd voor het volgende jaar. Definitief prijswinnaar is hij, die drie achtereenvolgende wedstrijden heeft gewonnen.

Minder bekendheid dan de ballonprijs heeft de door G.-B. in 1909 gestichte vliegtuig-prijs verworven. *Franquinet.*

Gordijn, → Courtine.

Gordijnsluiter, voor photographische camera's, ook wel spleetsluiter genoemd, berust op het principe, dat hij, in plaats van direct vóór of achter de lens, achter in de camera, direct vóór het negatief of film aangebracht is. Hierdoor blijft het licht steeds tot vlak voor den sluiter, wanneer deze gesloten is, in de camera aanwezig. De g., die uit twee gordijnen bestaat, heeft een verstelbare spleet, die bij het belichten over de plaat bewogen wordt. Hoe wijder deze spleet, hoe langer belichtingstijd; hoe smaller, hoe korter. Aangezien de g. kortere belichtingstijden toelaat, wordt hij veel toegepast. *Ziegler.*

Gordijnzwam (Cortinarius), een steelzwammengeslacht van de fam. der Agaricaceeën met bruine sporen. Bij jonge paddenstoelen vindt men een gordijn, een vlies tusschen den rand van den hoed en den steel, dat later verscheurd wordt, zoodat de resten aan den rand of aan den steel blijven. De paddenstoelen zijn 2-12 cm groot en niet eetbaar. In den zomer en herfst komen vooral in loofbosschen voor: de lila g., Cortinarius (Inoloma) albo-violaceus, 15 cm hoog; de roode g., C. (I.) bolarius, wit met roode schubben op den hoed; de vroege g., C. (Hydrocybe) erythrinus, met bruinen hoed en violetten steel; de gelaarsde g., C. (Telamonia) torvus, waarbij de steel aan het ondereinde door het gordijn omgeven is tot op halve hoogte; verder nog enkele andere soorten als de bruine g., C. (Hydrocybe) dilutus, in vochtige dennenbosschen. *Bouman.*

Gorée, een basalt-eiland aan de W. Afrik. kust tegenover Dakar (I 536 B 3). De stad G. heeft haar beteekenis verloren.

Gorgasus, Grieksch schilder en beeldhouwer, zou met Damophilus den door den dictator A. Postumius en door Sp. Cassius in 493 v. Chr. ingewijden tempel met muurdecoraties en acroteriën versierd hebben.

Gorgeldrank (Lat. gargarisma), in de geneeskunde vloeistof, bestemd om mee te gorgelen. Zij worden meest gebruikt om de keelholte te ontsmetten en mogen niet, tenzij zulks uitdrukkelijk is aangegeven, worden doorgeslikt.

Gorgelen, het behandelen van de keel en de amandelen voor therapeutische en hygiënische doeleinden met een vloeistof (→ Gorgeldrank), waarbij het hoofd achterover gehouden wordt en de uitademingslucht door de vloeistof wordt geperst. Een andere methode is die vlg. Troeltsch, waarbij met ver achterover gebogen hoofd, nadat tevoren een klein slokje van de vloeistof in den mond is genomen, een slikbeweging gemaakt wordt. Deze laatste methode gelukt echter niet altijd. *Nelissen.*

Görgey, Arthur, aanvoerder van het Hongaarsche revolutionnaire leger in 1848-'49; * 1818 te Toporcz, † 1916 te Visegrad. 11 Sept. 1849 dictator na het aftreden van Kossuth, capituleerde twee dagen later te Vilagos, waarmede de strijd een einde nam; 1849-'67 gevangen.

Lit.: St. Görgey (zijn broeder), A. G. (²1918).

Gorgias, 1° een Syrisch veldheer onder Antiochus IV Epiphanes en Antiochus V Eupator, die meerdere veldtochten tegen de Macchabeën leidde (1 Mac. 3. 38-4.25; 55-64; 2 Mac. 8. 9; 12. 32-37).

2° Atheensch rhetor uit de eerste eeuw v. Chr., overhellend naar het → Asianisme, leeraar van M. Cicero, den zoon van den redenaar. Zijn werk over stijl- en gedachtefiguren werd door Rutilius Lupus in verkorten vorm vertaald in het Latijn en is aldus bewaard. *V. Pottelbergh.*

3° **G. van Leontini,** Grieksch wijsgeer, rhetor en sophist; * 483, † 375 v. Chr. G. is vooral bekend door

zijn drie stellingen: er is niets; ook als er iets was, zou het toch niet kunnen gekend worden; ook als het kon gekend worden, zou die kennis toch niet aan anderen kunnen worden medegedeeld. Het staat niet vast of dit nihilisme moet beschouwd worden als de wijsgeerige overtuiging van G., dan wel als een vertoon van dialectische handigheid of een parodie op de leer der → Eleaten.

Lit.: F. Sassen, Gesch. v. d. Wijsbeg. der Grieken en Rom. (²1932). *F. Sassen*

Gorgias, een der schoonste, dramatische dialogen van Plato. Geschreven ca. 385 v. Chr., nog wel eenigszins naar aanleiding van het na 394 verschenen smaadschrift van Polycrates tegen Socrates gericht, is de G. ook bedoeld als een apologie van den meester. Tegenover den sophist Gorgias, die poogt de kunst van den rhetor te bepalen, daarna tegenover Poolos en Kalliklès, die beiden in de rhetoriek het middel zien ter verovering van de macht in de maatschappij en, het recht van den sterkste verdedigend, geen onderscheid meer maken tusschen een zedelijk-goed en een zedelijk-slecht gebruik van de besproken kunst, verdedigt Socrates de levensopvatting van den naar waarheid en gerechtigheid strevenden wijsgeer, die alleen de goede staatsman kan zijn. Treffend is dit woord (508 C), dat het een grooter kwaad is onrecht te bedrijven dan onrecht te lijden. Als bekroning van de uiteenzetting wordt in een mythus, op aanschouwelijke wijze, de voortreffelijkheid aangetoond van de gerechtigheid ook in en met het oog op het hiernamaals. *V. Pottelbergh.*

Gorgo, een reeds bij Homerus vermeld monster uit de Gr. mythologie, later ook meervoudig, Gorgonen, nl. Gorgo of Medusa, Stheno en Euryale. Zij woonde in het uiterste Westen en haar schrikaanjagende blik deed alle leven versteenen. Zij wordt vaak voorgesteld met slangen als omgording of als haardos. Perseus wist haar te dooden, daar Athene zijn hand bestierde, een tooverhelm van Hades hem onzichtbaar maakte, en hij, afgewend, alleen het spiegelbeeld van het monster in het blanke metaal van zijn schild in het oog vatte. Dan treden de paarden Pegasus en Chrysaor, waarvan zij bij Poseidon zwanger was, te voorschijn. Haar hoofd werd gegeven aan Athene, die het nu in haar borstpantser droeg.

Gorgo. Medusa Rondanini.

Velen zagen en zien in haar een personificatie van het maangezicht.

Lit.: Janus Six, De Gorgone (1885). *Cuypers.*

De Archaïsche kunst stelt de Gorgonen zoo schrikwekkend mogelijk voor: wijd-opengesperde oogen, dreigende tanden, uitgestoken tong, terwijl het slangenattribuut meestal nog ontbreekt. Soms ziet men, in plaats van den kop alleen, de geheele, bekleede en gevleugelde, figuur, van de slangen vergezeld. Langzamerhand, sedert de 5e eeuw v. Chr., wordt de uitbeelding minder gruwelijk, en in Hellenistischen tijd ontstaat het mooie type, dat zijn kunstdoel soms door een rustige, soms door een pathetische gelaatsexpressie nastreeft. Slangen kronkelen rond den hals der G., de godin heeft opgestoken haar en kleine hoofdvleugels. Bekend is de Medusa Rondanini te München.

Lit.: Roscher, Myth. Lex.(I, 1701-1727). *E. De Waele.*

Gorgonia, Heilige, † ca. 370. G. wordt op 9 Dec. in het Martyrol. Rom. genoemd. Zuster van den H. Gregorius van Nazianze; was gehuwd, had drie dochters.

Gorgonius van Nicomedië, Heilige, bekleedde een hoog ambt aan het hof. Reeds in het begin der Diocletiaansche vervolging werd hij met Dorotheus en Petrus vermoord (Eusebius, Hist. Eccles., VIII 5, 6). Deze G. werd later ten onrechte met → Gorgonius van Rome verwisseld. *Feugen.*

Lit.: Acta S.S., Sept. (III); Anal. Boll. (18, 1898, 5).

Gorgonius van Rome, Heilige, martelaar onder de vervolging van Diocletianus. Feestdag 9 Sept. Relieken van hem kwamen in de 8e eeuw naar de abdij Gorze en in Minden.

Gori, Antonio Francesco, Ital. priester en archaeoloog; * 1691, † 1757; verdienstelijk uitgever van verzamelwerken, o.m. Inscriptiones graecae et latinae quae extant in Etruriae urbibus (1726-'44); Museum florentinum (1731-'43); Museum etruscum (1737-'43); vooral de thans nog waardevolle Thesaurus Dipsychorum (1859). *E. De Waele.*

Goriden, Mohammedaansche dynastie, die het machtige rijk der Gasnaviden veroverde, en heerschte van 1150 tot 1206. Ala'-oed-din nam en vernietigde Gasni, de hoofdstad der Gasnaviden; de voorn. ingezetenen werden geketend, met een zak zand aan den hals weggevoerd en gedood. Dat zand, gemengd met het bloed der slachtoffers, vormde een bestanddeel van de mortel, waarmee de muren van Firoez-Koh, de nieuwe hoofdstad van het rijk der G., werd gebouwd. In 1186 namen de G. Lahore, waarbij de laatste Gasnaviden werden vermoord. Na deze verovering noemde Ala'-oed-din zich Mohammed, vestigde zich in het herstelde Gasni, trok (1191) over den Indus en breidde zijn macht uit tot Delhi, Gwalior en Benares. Door een inval der → Chowaresmiërs naar het W. van zijn rijk teruggeroepen, werd hij vermoord (1206), waarna het groote rijk uiteenviel.

Lit.: → Gasnaviden. *Slootmans.*

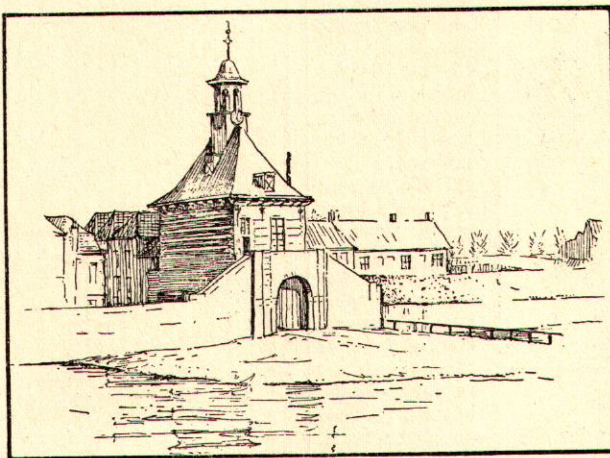
Gorilla, → Aap.

Gorinchem of Gorcum, stad en gem. in de prov. Z. Holland, gelegen aan de Boven-Merwede, de Linge en het Zederikkanaal; ruim 14 000 inw., waarvan 2 100 Kath. Het is een verkeerscentrum (spoorweg naar Rotterdam en Geldermalsen. Verkeersweg Amsterdam—Antwerpen. De stad telt vele industriebedrijven: siroop, zuivel- en melkprod., machines, scheepsbouw, kalkzandsteen, staaldraad en kabels, stalen ramen (De Vries Robbé), beton. Vee- en paardenmarkt. Onderwijsinrichtingen: H.B.S., Rijks- en Christ. Kweekschool, gymnasium en ambachtsschool. Bezienswaardigheden: St. Janstoren (60 m hoog) naast de Groote kerk (met graftombe der heeren van Arkel), Dalempoort, Hugo de Grootpoortje (waardoor Hugo de Groot ontsnapte), Gasthuispoortje (uit 1391), museum, genaamd „Dit is in Betlehem". Inventaris Burgerweeshuis, waarbij boekenkist van Hugo de Groot. *Blaauw.*

Geschiedenis. G. werd in het zgn. allodium der Arkels als een tegen Holland gerichte sterkte aan de Merwede gesticht door Jan X van Arkel († 1234) en voltooid door Jan XI († 1272); de aan Sint Maarten gewijde kerk werd 1263 geconsacreerd. In de vele

Arkelsch-Holl., Utr.-Holl. en Geld.-Holl. oorlogen heeft G. als grensvesting een belangrijke rol gespeeld en veel geleden. Het was ook in de 17e en 18e e. een belangrijke schakel in het Holl. verdedigingsstelsel; aan de in stand gebleven wallen is dit nog te zien. Juli 1572 namen de Watergeuzen G. in, bij welke gelegenheid de kerk aan den Kath. eeredienst onttrokken werd, pastoor Leonard van Vechel, de gardiaan der Minderbroeders Nicolaas Pieck en andere geestelijken gevangen genomen werden, om 8-9 Juli te Den Briel vermoord te worden (Gorcumsche martelaren; zie onder). De bevolking is grootendeels tot de Hervorming overgegaan. Tot ca. 1601 is het Katholicisme te G. niet uitgeoefend; ca. 1601 tot ca. '28 vertoefden er vrij geregeld een wereldheer en een Capucijn; 1628 ontstond een vaste Franciscaner-statie, in 1633 een statie van de seculieren, in 1639 een van de Jezuïeten. In de troebelen van de Utr. scheuring (begin 18e e.) werden de Jezuïeten verdreven en vielen de seculieren af; hun statie gaf als Oud-Kath. gemeente in 1798 den geest. De Franciscanen behielden alleen de zielzorg tot heden (aartsbisdom, dek. Culemborg).

Lit.: H. A. v. Goch, Van Arkels oude veste (1898); W. F. Emck, Kroniek v. G. (1929); G. C. Labouchère, in: Oudheidk. Jaarb. (XI 1931, 1 vlg.); J. Huijsmans, in: Arch. aartsb. Utr. (XLIII, 193 vlg.). *Rogier.*

Dalempoort. Gorinchem.

Vrede van Gorinchem, 3 Oct. 1528 gesloten tusschen Karel V en Karel van Egmond, hertog van Gelre, waarbij deze zijn bondgenootschap met Frankrijk opgaf, zich tegen een jaargeld van 16 000 gld. aan den keizer onderwierp, Gelre en Zutphen van dezen in leen en Drente met Koevorden en Groningen met de Ommelanden in erfbeheer aanvaardde, onder erkenning, dat alles aan Karel V vervallen zou, wanneer Karel van Egmond zonder wettige kinderen zou overlijden, wat te verwachten was.

Lit.: Gosses en Japikse, Handb. tot de staatk. gesch. v. Ned. ([2]1927, 302; lit.-opg.: ibid., 307). *Rogier.*

Martelaren van Gorcum, Ned. heiligen. In het treurige jaar 1572, waarin ook de martelaren van → Alkmaar en vele anderen hun Kath. geloof door den dood bezegelden, werden in Gorcum drie wereldgeestelijken, één regulier-kanunnik van S. Augustinus en elf Minderbroeders gevangen genomen en schandelijk mishandeld door de Watergeuzen, ofschoon deze bij de inname der stad vrijheid van godsdienst hadden gewaarborgd. Nadat negen dagen en nachten van pijn en hoon waren voorbijgegaan, werden de slachtoffers, bij wie intusschen nog een Dominicaan was gevoegd, 's nachts (5-6 Juli) in een schuit naar Den Briel vervoerd, waar zij op bevel van Lumey in een vuil kerkerhol werden opgesloten. Zij vonden er nog twee lotgenooten (waarvan helaas later een afviel) en weldra werden nog twee Norbertijnen aan het getal toegevoegd. Niettegenstaande een bevel van Willem van Oranje om priesters en monniken ongemoeid te laten (zie hiervoor Hist. Tijdschr., XII 1933, 26), werden zij onder tergende mishandeling opgehangen. Zij stierven den marteldood 9 Juli 1572 en werden in 1867 plechtig heiligverklaard, nl. de Minderbroeders → Nicolaas Pieck, Hiëronymus van Weert, Theodorus v. d. Eem, Nicasius van Heeze, Wilhadus van Denemarken, Godefridus van Melveren, Antonius van Weert, Antonius van Hoornaer, Franciscus de Roye, Petrus v. d. Slaghmolen, Cornelius van Wijk-bij-Duurstede; de wereldgeestelijken → Leonardus van Vechel, → Nicolaas Poppel, Godfried v. Duynen, Andreas Wouters; de Norbertijnen Jacobus La Coupe en Adrianus Janszen; de Augustijn Jan van Oisterwijk en de Dominicaan Joannes van Hornaer. Zij zijn gestorven voor de erkenning van den paus als opperhoofd der Kerk en van de werkelijke tegenwoordigheid van Christus in het H. Sacrament des Altaars. Feestdag 9 Juli.

Lit.: H. Hesse, De oudere historiogr. der H.H. Mart. v. G., in: Collect. Francisc. Neerl. (II 1931, 447 vlg); G. Estius, Historiae Martyr. Gorcom. (Douai 1803); H. Meuffels, Les martyrs de G. (Parijs [3]1922); J. Meerbergen, De H. Mart. v. G. (Tongerlo 1928). *v. d. Borne.*

Voorst. in de kunst. Nauwelijks een jaar na hun marteling schilderde de Gorcumsche schilder J. Tibout de portretten van 15 der 19 bloedgetuigen. Deze portretten, door Estius in zijn Historia Martyrum opgenomen, werden in 1623 afzonderlijk uitgegeven. De martelaren worden door hun namen aangeduid, terwijl de H. Hiëronymus van Weert bovendien het wapen van de Custodie van het H. Land bij zich heeft. Gewoonlijk worden zij te zamen afgebeeld, terwijl ze in processie rond de galg geleid worden of terwijl het laatste vonnis aan hen voltrokken wordt in de schuur van Den Briel. Op een muurschildering in de Weerter kloosterkerk zijn zij gegroepeerd rond het Lam Gods, dat in de lucht verschijnt; zij hebben hun martelkroon en een palmtak in de hand, terwijl op den voorgrond twee Minderbroeders zijn afgebeeld, die, in plaats van een martelkroon, een tiaar en een paar sleutels dragen. Soms worden zij, met de symbolen van H. Eucharistie en van de sleutelmacht bij zich, afgebeeld met een koord om hun hals.

Lit.: Reusens, Iconogr. des Bienheureux Martyrs de Gorcum (Leuven 1867); St. Franciscus (jg. 32, 1917); Donatus v. Adrichem in Neerlandia Seraphica (jg. 6 1932). *Heijer.*

Goris, Jan, → Gijsen (Marnix).

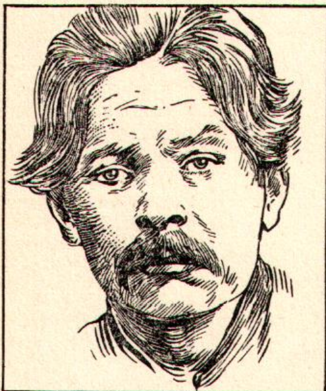
Gorita of Goërita (Mal.), in de geneesk. een met banden voorziene doek, die, dichtgeknoopt, een verzwakten buikwand, bijv. na een bevalling

of vochtafname, wat stevigheid geeft. Wordt ook gebruikt bij verzakking van buikorganen.

Gorizia-Gradisca, → Görz.

Gorkom, Karel Wessel van, Ned. pharmaceut, scheikundige en bestuursambtenaar in gouvernementsdienst op Java; * 1835 te Zutphen, † 1910 te Baarn. Van 1864 hoofd van de kina-onderneming en geleidelijk ook van andere takken van agrarischen dienst; na zijn terugkeer in Ned. (1880) docent te Wageningen; doctor h. c. Utrecht 1886. G. heeft talrijke artikelen geschreven over onderwerpen uit de Indische cultures. Tevens was hij een vruchtbaar journalist en heeft hij in vele Ned. en Ind. bladen en tschr. Ind. vraagstukken behandeld. *Berg.*

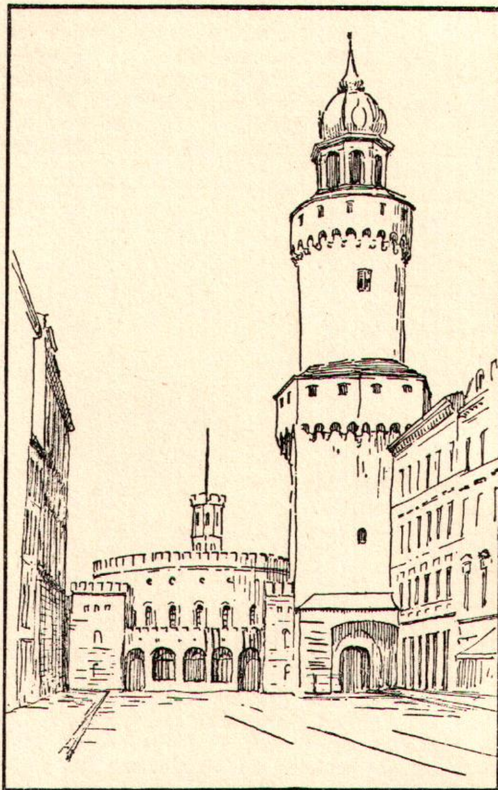
Gorkij, Maxim, pseudoniem, beteekenend „bitter”, van Alexei Maximowitsj Pjesjkow, Russ. schrijver; * 1869 te Niznjij-Nowgorod, welke stad thans Gorkij heet; was wees sedert zijn 7e levensjaar. G. diende tot zijn 18e jaar als koksjongen op de Wolgabooten en was later bakker te Kazan. Hij veranderde dikwijls van ambacht en reisde te voet geheel Zuid-Rusland door, was spoorwegwachter, klerken werkman en leerde de verstootenen uit de maatschappij kennen. Tot de literatuur kwam hij door den kok op een boot, waar G. diende. G.'s eerste verhaal, Makar Tsjoedra, verscheen in het tschr. Kaukasus in 1892. Korolenko ontdekte G.'s talent en wierf hem als medewerker van het tschr. Russische Rijkdom. In 1900 verscheen Op den Bodem (drama; in vert.: Nachtasyl), dat groot succes had in Europa, daarna De Kinderen der Zon, en De Barbaren. In 1900 werd G. medewerker van het Marxistisch tijdschrift Leven, wat hem van de Russ. Academie van Wetenschappen afsloot, die hem verkozen had. Sedert 1906 leefde G., lijdend aan longtuberculose, te Capri, in voortdurend contact met de Russ. revolutionnairen. Na de revolutie kwam hij in Rusland terug en wordt daar thans beschouwd als de officieuze censor der nieuwe literatuur; zijn 40-jarig auteursjubileum werd in 1932 luisterrijk in gansch Rusland gevierd. Ontegenzeggelijk is zijn talent groot; zijn opvattingen zijn materialistisch, communistisch en anti-religieus. Sedert Maart 1935 is G. lid van het presidium der Godloozenbeweging. Zijn werken zijn in bijkans alle talen vertaald.

Maxim Gorkij.

Lit.: Mirskij, Contemp. Russ. Lit.; Vicomte M. de Vogué, Maxime Gorkij, L'Oeuvre et l'Homme (Parijs 1905); Séménof, L'annonciateur de la Tempête (Parijs 1905); Grusdew, Das Leben G.'s (Berlijn 1928). *v. Son.*

Gorlice, Poolsche stad aan de Ropa, ten N. der Karpaten; 6 000 inw., w.o. vele Joden. Graanhandel, petroleumraffinaderijen. G. is uit den Wereldoorlog bekend wegens den slag bij Gorlice-Tarnow in Mei 1915, waarbij de legers der Centrale Mogendheden onder Mackensen het Russ. front doorbraken en zoodoende de overwinningen der Centralen in 1915 mogelijk maakten. *v. Son.*

Görlitz, stad in het Pruis. regeeringsdistrict Liegnitz, prov. Neder-Silezië (IX 576 E 3), hoofdstad van de Oberlausitz; 94 000 inw., bijna allen Prot. (ca. 12% Kath.). G. ligt aan den hoogen linkeroever van de Neisse (220 m), dicht bij de Tsjechische en Saksische grens. Luchthaven. De mooie bouwwerken in de binnenstad getuigen van haar beteekenis ook in het verleden, zoo de oude torens van haar vroegere ommuring (Nikolai-toren, 1305; de Kaisertrutz), de laat-Gotische (Prot.) Peter u. Paulskirche (15e e.; 17e e. vernieuwd) met twee hooge torens (84 m), de laat-Gotische Frauenkirche (15e e.), de Schönhof, oudste Renaissance-bouwwerk van Duitschland, het raadhuis met prachtige Renaissancetrap, tal van Renaissance-huizen.

Görlitz. Kaisertrutz.

Industrie: wagons en machines, ijzergieterijen, draad- en blikfabricatie, laken, chemische fabrieken, brouwerijen. *Lips.*

Gorm de Oude (900-935), de grondvester van het Deensche koninkrijk.

Gormond en Isembart, een der machtigste chansons de geste, waarvan echter slechts 661 achtlettergrepige verzen bewaard zijn: de door zijn koning Louis verongelijkte Isembart heeft den Saraceenschen koning Formond ter hulp geroepen: aan wiens zijde hij tegen zijn eigen koning, dien hij haat, maar bewondert, zijn eigen vader doodt, in gistende woeling van de hevigste hartstochten van hoogmoed en berouw, tot

hij, door God gestraft, tot inkeer komt. Het gedicht sluit aan bij de overwinning van Lodewijk III over de Noormannen bij Saucourt (881), doch heeft feiten en bijzonderheden van andere gelijknamige koningen verbonden. Hariulfus, in zijn kroniek der abdij van St. Riquier in Ponthieu, getuigt omstreeks 1088, dat daar over Guaramond en Esimbard gezongen werd. Ons gedicht schijnt nog tot de 12e eeuw te behooren.

Uitg.: A. Bayot ([2]1921). *V. Mierlo.*

Gornergletsjer, op een na de grootste gletsjer van de Alpen op de N. helling van het Monte Rosamassief (II 40 B 3). Het voedingsgebied reikt van Cima di Jazzi (3 749 m) tot Theodulhorn (3 466 m). Uit de gletsjerpoort stroomt de Matter- of Gornervisp. Overweldigend uitzicht vanaf de Gornergrat (3 136 m). Ook met tandradspoor vanuit Zermatt te bereiken (lengte 9 350 m).. *Lips.*

Gornicki, Lucas, Poolsch Humanistisch schrijver; * 1527, † 1603. Zijn „De Poolsche Edelman" (1566) vermeldt belangrijke gewoonten uit het Poolsche leven van dien tijd; G. woonde lang in Italië.

Gorontalo, het middenstuk van het Noordelijkste schiereiland van Celebes (VII 159 B 1), met gelijknamige hoofdplaats. Te voren een agglomeraat van kleine rijkjes, is het gebied van G. (of Holontalo, zooals een andere uitspraak luidt) reeds in 1677 onder de Compagnie gekomen, terwijl het in 1889 ingelijfd is bij het rechtstreeks bestuurde gouvernementsgebied. Het vormt thans een deel van de residentie Menado, staat onder een assistent-resident, en is sinds 1911 verdeeld in vier afdeelingen, Gorontalo, Boalémo, Koeandang en Boeol. Er woonden ca. 1920 ong. 125 000 menschen, w.o. buiten de hoofdplaatsen de Mohammedanen de grootste groep vormden. In- en uitvoer beliepen in 1914 resp. 2 673 112 en 2 622 925 gld. in de hoofdplaats G., die vrij veel scheepsverkeer heeft, en in verband daarmee een zeer gemengde bevolking (ca. 1920: 200 Eur., 1 000 Chin. 400 Arab., voor de rest Boegineezen en Inh. bewoners). Het land lijdt zeer onder de vele bandjirs en heeft in den regentijd een slecht klimaat. De inh. talen, die er gesproken worden, behooren tot de zgn. sub-Philippijnsche groep, en hebben een vrij ingewikkelde structuur; het Gorontaleesch wordt gesproken door 80 000 à 100 000 menschen. *Berg.*

Gorp, van, → Becanus (Johannes Goropius).

Gorredijk, → Opsterland.

Görres, 1° Guido, Duitsch schrijver, zoon van Joseph v. G.; * 1805 te Koblenz, † 1852 te München. Richtte 1838 met Philips de Hist.-polit. Blätter op, waarvan hij in 1848 redacteur werd. Hij heeft een der beste Duitsche vert. van De Navolging van Christus uitgegeven.

Lit.: Hist. Polit. Blätter (135, 1905, 705-726). *Feugen.*

2° Joh. Joseph von, beroemd Duitsch geleerde en politicus, grondlegger van de moderne politieke journalistiek; * 1776 te Koblenz, † 1848 te München. Een geweldig volksman en redenaar, die zijn vaderland tot geestdrift opwekte in den strijd tegen Napoleon; een geleerde met geniaal intuïtie- en combinatievermogen, een man van zeldzame onbaatzuchtigheid en ten slotte een overtuigd Katholiek en verdediger der Kerk.

Aan het gymnasium verloor hij zijn geloof. Aanvankelijk aanhanger van de Verlichting en de Fr. Revolutie, gingen hem bij een zending naar Parijs de oogen open en nam hij daarna in den „Rheinischer Merkur" (het eerste politieke blad, dat hij om den anderen dag liet verschijnen) den pennestrijd op tegen Frankrijk en voor de nationale onafhankelijkheid. Na twee jaar werd het verboden (1816). Om het verzet van Pruisen vluchtte G. naar Straatsburg, waar hem de aanraking met het Kath. leven tot het geloof terug bracht. Op aanraden van mgr. Sailer riep koning Lodewijk I hem naar München op den leerstoel der geschiedenis (1827). Hier werd G. spoedig het middelpunt van den reeds bestaanden kring van Kath. geleerden, waartoe o.a. Döllinger en Ringseis behoorden. Verdere relaties van hem waren Sepp, Möhler, Brentano, Böhmer, Lacordaire, Lamennais, Montalembert e.a.

J. Jos. Görres.

Met Arnim en Brentano nam G. deel aan het artistieke en religieuze streven der Romantiek en werd vooral door zijn „Athanasius" ([4]1838), geschreven bij het uitbreken der Kölner Wirren (zie sub → Keulen), de voorvechter van het Kath. geloof in Duitschland.

Lit.: J. Sepp, Görres (Berlijn 1896); H. Schaepman, Menschen en boeken (II 1901, 134); J. B. van Dijk, G. en de Kerk in Duitschland (1915); J. Möller, in: De Katholiek (154, 1918, 329; 155, 1919, 273; 156, 1919, 148). Voor uitgebreide lit.-opgave en uitg. v. werken, zie: A. Stockmann, Die deutsche Romantik (Freiburg 1921); Die Jüngere Romantik (Brentano, Arnim, Bettina, Görres) (München 1923); Lex. f. Theol. u. Kirche (IV, 582-585). *Beijersbergen van Henegouwen.*

Görres-Gesellschaft, ver. tot bevordering der beoefening van de wetenschap onder de Kath. in Duitschland. Gesticht in 1876 bij de viering van den 100en geboortedag van Joseph von Görres. Zetel te Bonn, redactie te Keulen, Marzellenstrasse. Het bezit 8 wetensch. afd., elk met zijn bijz. publicaties (o.a. een wetensch. „Jahrbuch"): gesch., rechts- en staatswetenschap, soc. en staathuishoudk. wetenschap., philos., natuurwetensch., archeol., kunst- en lit.-wetenschap. Verder een hist. instituut te Rome (1888) en een wetensch. inst. te Jerusalem (1908, 1926).

De theologie behoort wel niet rechtstreeks tot deze secties, maar wordt door haar onderzoekingen zeer bevorderd. Vooraanstaande theologen nemen aan de alg. vergaderingen en publicaties deel.

De G. houdt ook studiebeurzen voor studenten, die het sinds 1926 ook naar Spanje zendt. Presidenten: 1876-1919 Georg von Hertling, 1919-'24 Hermann von Grauert, sinds 1924 Heinrich Finke.

Lit.: Lex. f. Theol. u. Kirche (IV).
Beijersbergen van Henegouwen.

Gors of kwelder, bij eb droogvallende modderplaat.

Gorsdijk, dijk, welke gelegd wordt om den aanwas aan het strand of een rivieroever tegen afslag te beschermen en hem aldus voor den oevereigenaar te behouden. Door deze indijking ontstaat de gors, ook gorsing, wadde, slik of schor genoemd.

Gorsem, gem. in Belg. Limburg, ten N. van

St. Truiden; opp. 493 ha, hoogte 40 m, ca. 700 inw. (Kath.). Oneffen bodem. Landbouw.

Gorsgras, → Zwenkgras.

Gorsny, Sowjet-Russ. stad in het autonome gebied der Tsjetsjenen aan de rivier Soensja; 150 000 inw. Voornaamste bron van de Russ. naphta-industrie.

Gors-Opleeuw, gem. in Belg. Limburg, ten N.W. van Tongeren, met bijna 500 inw. (Kath.). Opp. 535 ha. Landbouw. Kasteel van graaf de Beauffort.

Gorssel, gem. in Gelderland, tusschen Zutphen en Deventer aan den rechteroever van den IJsel. Omvat tevens het dorp Almen, en o.m. de buurtschap Eefde. Opp. 9 088 ha, aantal inw. 8 300, waarvan ruim 84% Ned. Herv., ong. 5% Kath. en 4% Geref. Landbouw en veeteelt. Enkele bekende instellingen: te G. het sanatorium „de Oldenhof" voor zenuwlijders; te Eefde het Opvoedingsgesticht Ned. Mettray voor verwaarloosde jongens (Prot.). Bezienswaardigheden: het kasteel 't Joppe; ruïne kasteel Nyenbeek en Ned. Herv. kerk (15e e., gerest. 1842). Onder Harfsen het kasteel „Huize Dorth". In 1253 was G. reeds bekend als Gerstlo, later als Gorslo; het behoorde tot het schoutambt Zutphen. *Heijs.*

Gort, gepelde, rondgeslepen en geglansde → gerst. Door koken met water, melk of karnemelk maakt men uit g. pap en brij, die vanwege hun gemakkelijke verteerbaarheid (het zetmeel is door het koken ontsloten) een geliefd voedsel zijn.

Gortbus, een uit twee deelen bestaande uitschuifbare bus, gebruikt voor het koken van gort, waarbij ze voor $^1/_3$ met gort wordt gevuld en in ruim water gelegd, dat langzaam aan de kook wordt gebracht; ca. 5 kwartier koken.

Gorter, 1° Anton Marc, Ned. schilder, vnl. van landschappen; * 1866 te Amsterdam. Studeerde aan de Rijksnormaalschool voor Teekenonderwijzers en de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten aldaar. Werkte in de Vechtstreek, Drente, Gelderland en Overijsel. Ook in het buitenland.

2° Herman, Ned. dichter uit de school der Tachtigers, die hij al spoedig verliet om zijn socialistische opvattingen; * 1864 te Wormerveer, † 1927 te Brussel. Nadat hij op een proefschrift over de Metaphora bij Aeschylus was gepromoveerd, was hij een tijdlang leeraar aan het gymnasium te Amersfoort. Nadat hij met het individualisme der Tachtigers gebroken had, werd hij een der voormannen der (vroegere) communistische beweging als redacteur (met H. Roland-Holst) van het Maandblad De Nieuwe Tijd en brochure-schrijver (Open brief aan Lenin, Duitsch en Hollandsch, enz.).

Herman Gorter.

Werken: Zijn zuiver-literaire werk behoort tot het schoonste, wat de Tachtiger beweging heeft opgeleverd: Mei (1889), Verzen (1892). Na zijn vert. van Spinoza's Ethica verdiept hij zich in Karl Marx en schrijft: De School der Poëzie (1897) en zijn: Kritiek op de literaire beweging van '80, die hij verwijt alleen maar literair te zijn en naast het leven te staan. Zijn verdere poëzie, waarin hij zijn socialisme belijdt, wekte den indruk, dat de oude schoonheid in hem grootendeels gestorven was. Slechts hier en daar bereikt hij het vroegere niveau: Verzen II (1899), een klein Heldendicht (1906), Pan (1912). Zijn nagelaten gedichten verschenen in acht bundels, w.o. vooral „De Arbeidsraad" en „Sonnetten" aandacht verdienen.

Verdere werken: De grondslagen der sociaaldemocratie (^{2}1912); Het imperialisme, de wereldoorlog en de sociaaldemocratie (1915); Liedjes aan de geest der muziek der nieuwe menschheid (1930); De groote dichters. Nagelaten studiën over de wereldliteratuur (1935). — Lit.: Is. P. de Vooys, De dichter H. G. in: Beweging (IV 1905); Hugenholtz, Gorters Mei (1904); J. Welders, G. de Socialist, in: De Stem (1927); R. Kuyper, H. G. ter herdenking (1928); J. C. Brandt Corstius, H. G. de mens en dichter (1934); Langeveld-Bakker, H. G.'s eerste dichterlijke ontwikkeling (1934); H. Roland Holst, H. G. (1933); tal van herdenkingsart. na zijn dood in de dagbladen en tschr. Verder: De Gids (IV 1932, 1934, 1935); Versl. v. d. Kon. Vl. Akad. (1932); Stemmen des tijds (I 1935); G. Stuiveling, Versbouw en ritme in de tijd van '80 (1934); H. v. Ravesteyn, H. G. de dichter van Pan (1928). *Piet Visser.*

3° Simon, Ned. letterkundige. * 1838 te Warns, † 1871 te Amsterdam. Van 1861-'63 was hij Doopsgezind predikant. In 1896 werd hij hoofdredacteur van het juist opgerichte dagblad het Nieuws van den Dag.

Lit.: J. de Vries, Levensber. der Mij. van Ned. Letterk. (1872). *Piet Visser.*

Gortmout, gort, waarvan een gedeelte van het zetmeel oplosbaar gemaakt is. Men kan bijv. uitgaan van gerstemout (→ Gerst) of de gort na bevochtiging verhitten om het zetmeel oplosbaar te maken. G. kookt vlugger gaar en is nog beter verteerbaar dan gort.

Gortrijst, → Tarwe.

Gortsjakow, Alexander Michailowitsj, prins, Russ. staatsman, 1817-'56 diplomaat, 1856-'82 min. van Buitenl. Zaken; * 1798, † 1883 te Baden-Baden. Uit wrok wegens Oostenrijk's neutraliteit in den Krimoorlog steunde G. Italië (1859-'66) en Pruisen (1866) tegen de Donaumonarchie. De verhoudingen verbeterden ten gevolge van den Driekeizersbond (1872) tot na den Russ.-Turkschen oorlog van 1877-'78, toen Duitschland en Oostenrijk zich tegen een al te groote machtsuitbreiding van Rusland verzetten. *V. Houtte.*

Lit.: Roux, Alex. II, G. et Napoléon III (1913).

Gortvlokken, gepelde, gestoomde, geplette gerst, gebruikt voor het bereiden van pap, schoteltjes, koekjes, enz.

Gortyna, oude Gr. stad op Creta, behalve om de antieke ruïnen speciaal bekend om de in 1884 door F. Halbherr en Fabricius ontdekte wetten van G., in een twaalftal kolommen ingebeiteld op groote steenblokken, die oorspr. behoorden tot een rond gebouwtje op de markt van G., doch weergevonden werden in een in Rom. tijd tot theater omgebouwd Hellenistisch bouwwerk. Deze wetten over familie- en eigendomsrecht stammen uit de 5e eeuw v. Chr.

Lit.: Kohler-Ziebarth, Das Stadtrecht von Gortyna (1912). *W. Vermeulen.*

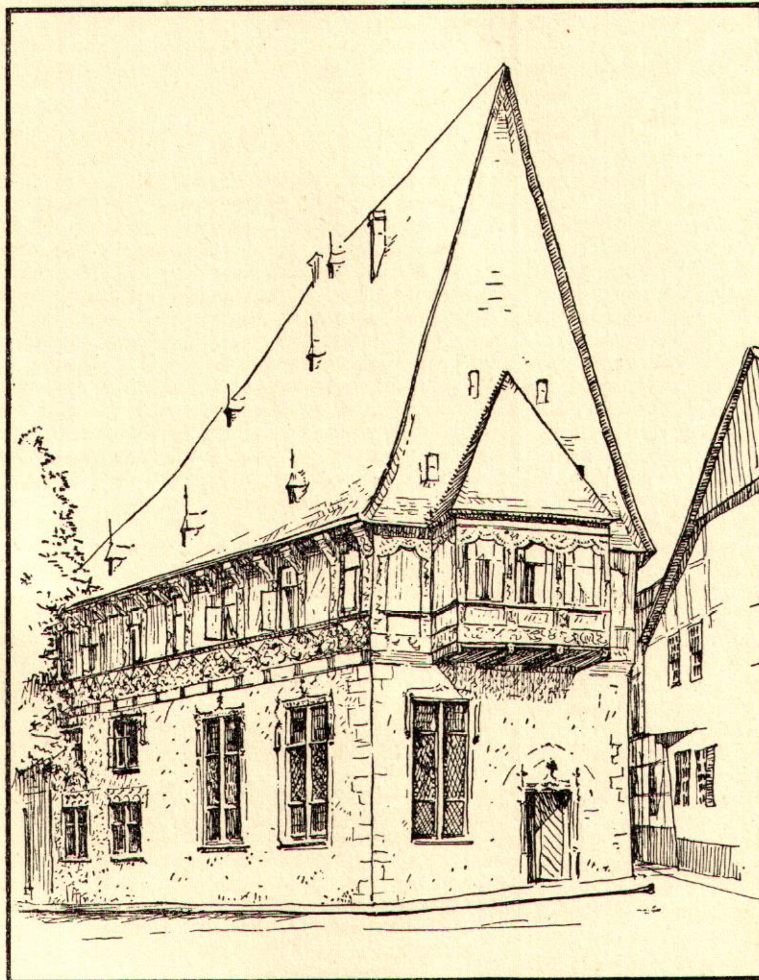
Görtz, Georg Heinrich, baron van, Zweedsch staatsman; * 1668, † 1719 te Stockholm; 1698 in dienst van den hertog van Holstein-Gottorp; sedert 1709 minister van Karel XII van Zweden.

Granen en Boekweit. 1. Rogge (Secale cereale); 1a: halm; 1b: bloeiende rogge; 1c: aartje. 2. Pluimhaver (Avena sativa); 2a: aartje. 3. Gebaarde tarwe (Triticum vulgare); 3a: Ongebaarde tarwe; 3b: bloem. 4. Spelt (Triticum Spelta). 5. Tweerijige gerst (Hordeum distichum). 6. Vierrijige gerst (Hordeum vulgare). 7. Boekweit (Fagopyrum esculentum); 7a: vrucht. 8. Pluimgierst (Panicum miliaceum).

Hij moest het geld bijeenbrengen voor diens groote oorlogen en maakte zich daardoor bij de onderdanen gehaat. In 1716, bij een tijdelijke onderbreking der krijgsverrichtingen, trad hij in betrekking met vsch. Eur. machten, o.a. met de Jacobieten en met Rusland, om Zweden te redden uit allerlei dreiging. Hij slaagde echter niet, o.a. doordat Karel XII al te onstuimig reeds in 1718 den oorlog hervatte. Na den dood van Karel XII werd H. als schuldig aan landverraad en aan verduistering van staatsgelden ter dood gebracht.

L i t. : K. v. Moser, Rettung der Ehre u. Unschuld des Frh. G. H. v. Schlitz, gen. v. Görtz (1776). *v. Gorkom.*

Goslar. „Das Brusttuch". Bovenverdieping van 1526.

Görz (Ital.: Gorizia), **1°** Ital. g r e n s p r o v i n c i e in het N.O. des lands; opp. 2 725 km², 210 441 inw. (1931), 76 per km², 42 gemeenten. De bevolking bestaat voor ²/₃ uit Slowenen, 10% Italianen. Tegen het bergland boschbouw en veeteelt, in het Isonzo-gebied landbouw. Er is veel industrie van textiel, hout, ijzer; kwik.

2° H o o f d s t a d van de gelijknamige Ital. prov. aan de Isonzo, 80 m boven zee, 49 000 inw., 50% Italianen, de rest Friaulers en Slowenen. Aartsbisschoppelijke zetel (opgericht in 1797, telt drie suffraganen); Gotische dom uit de 14e e. Meteorol. instituut. Handel in wijn en ooft. Industrie van katoen, ijzer, papier. Veel vreemdelingenverkeer. Tot 1919 was dit gebied Oostenrijksch.

L i t. : V. Czoernig, Das Land G. und Gradisca (2 dln. 1873-'74). *Heere.*

Gosa, stam der Westelijke groep der Manfoe's.

Goschen, 1° G e o r g e J o a c h i m (viscount G. of Hawkhurst), Engelsch staatsman, * 10 Aug. 1831 te Londen, † 7 Febr. 1907 aldaar. Onder Gladstone eerste lord der admiraliteit (1871-'74). Brengt in 1876 als vertegenwoordiger der Eng. crediteuren van Egypte de contrôle en ordening der Egypt. financiën tot stand. Zetelt later als lord-kanselier (1887-'92) en als eerste lord der admiraliteit (1895-1900) in de conservatieve kabinetten Salisbury.

W e r k e n o.a.: The theory of foreign exchanges (¹⁶1894); Essays and addresses on econ. questions (1905). — L i t. : A. D. Elliot, Life of Lord G. (2 dln. 1911).

2° Sir W i l l i a m E d w a r d, Engelsch diplomaat, ambassadeur te Berlijn (1908-'14) bij het uitbreken van den Wereldoorlog, dien hij zocht te voorkomen; * 1847 te Roehampton (Surrey), † 1924 te Londen.

Göschenen, dorp in het Zwits. kanton Uri, 1 110 m boven zeeniveau; ruim 800 inw., meerendeels Kath.; badplaats voor luchtkuur, gelegen aan de vereeniging van de Gotthard-Reusz met de Göschenen-Reusz. Station aan den Gotthard-spoorweg aan den N. ingang van den tunnel en uitgangspunt van den Schöllenen-spoorweg naar Andermatt. Op het kerkhof gedenkteeken van Louis Favre, den bouwer van den Gotthard-tunnel, die tijdens den bouw stierf. *Lips.*

Goseling, C a r o l u s M a r i a J o a n n e s F r a n c i s c u s, Ned. politicus; * 1891 te Amsterdam. Na promotie in de rechtswetenschappen (1916) advocaat-procureur te Amsterdam. In 1920 secretaris van commissie XII van den Hoogen Raad van Arbeid. Sedert 1929 lid der Tweede Kamer; sedert 1930 voorzitter van de R.K. Staatspartij.

Gosen, kleine republiek, in 1882 in Beetsjoeanaland door Transvaalsche Boeren gesticht uit verzet tegen Eng. suzereiniteit, over Transvaal uitgeoefend. Groot-Brittannië protesteerde, omdat dit gebied den handelsweg naar het N. versperde, en deelde het land met Transvaal.

Goslar, stad in het Pruisische regeeringsdistrict Hildesheim; prov. Hannover (IX 576 D 3); 260-320 m boven zeeniveau; ca. 23 000 inw., bijna allen Prot. Luchthaven. G. ligt aan den N. rand van den Harz, waar de Gose uit het gebergte treedt, tusschen den steil oprijzenden Rammelsberg (636 m) in het Z. en den Steinberg in het W. Vroeger geliefde verblijfplaats van de Saksische en Frankische koningen. Het Kaiserhaus, de oude vestingwerken met machtige torens en bastions, alsook talrijke vakwerkhuizen (16e e.) verleenen de stad samen met haar geschiedkundige herinneringen een bijz. bekoring. De ertsen van den Rammelsberg (zilver, lood, zink) worden al vanouds ontgonnen. Industrie: chemische ind., kantoorbenoodigdheden, cartonnage, sigaren, likeur, houtwerk en papier. *Lips.*

Kunst. G. bezit een keizerlijke residentie, gesticht onder Otto III, verbouwd onder Hendrik III, verbrand in 1065, vernieuwd in 1132, ca. 1200 door de keizers verlaten; ze besloeg ca. 550 m in de lengte, 250 m in de breedte. De bouwvallen zijn ten deele vernieuwd: hoofdvleugel bestaat uit drie gebouwen achter elkaar. Aangebouwd de Ulrichskapel uit de 11e eeuw.

Eenige Romaansche kerken: de voorm. Stiftskerk van H.H. Simon en Judas (gebouwd onder den hofkapelaan Benno, later biss. van Osnabrück); voor afbraak verkocht in 1829; over is de Domkapel: het Crodo-altaar, de keizerstoel (begin 13e eeuw) enz. Het Benedictinessenklooster Neuwerk (kerkwijding in 1186), met Rom. preekstoel met beeldhouwwerk (ca. 1240). De St. Petrus en Pauluskerk op den Frankenberg, kruisbasiliek, ten deele later verbouwd, de torens met 18e-eeuwsche helmen; Zuidportaal met tympaan (ca. 1240), voorstellend Christus tusschen Petrus en Paulus; uit dezen tijd ook wandschilderingen. Laat-Rom. marktkerk, in eerste helft 13e eeuw overwelfd; koorsluiting uit eind 13e eeuw, de beide torens na brand (1844) vernieuwd. Tenslotte de Nicolaaskapel, waarvan het koor (begin 12e eeuw) met den stadsmuur verbonden was, zóó dat de weergang over het dak liep. Zoldering en preekstoel met overblijfselen van laat-Gotische beschildering.

Raadhuis uit 15e en 16e eeuw; „Huldigingszaal” met geschilderde wanden en zoldering (ca. 1520); evangeliarium (eerste helft 13e e. met goede illustraties naar Byzantijnschen trant; Neder-Duitsch werk). Verder eenige Gildehuizen, eenige Romaansche en Gotische woonhuizen in steen en in vakwerk (het oudste dateert van 1504).

Middeleeuwsche stadsversterkingen: de Teufels-Turm, Weber-Turm en de Kegelwort-Turm; versterkingen uit de 16e e.: Breite Tor, de Dicke Zwinger (24 m middellijn), Rosentor (gedeeltelijk). Zie afb. in kol. 161. *E. van Nispen tot Sevenaer.*

Gosler, Willem, Ned. letterkundige, redacteur en uitgever van het critische tschr. „De Leeswijzer” (1884-’87). Voor de letterk. geschiedenis der Tachtigers is dit tschr. niet zonder beteekenis. G. gaf een bundel gedichten uit (Licht en Schaduw) en een goede vert. van Byron’s Manfred. Hij was ook de uitgever van → Guido’s Julia. *Piet Visser.*

Goslinga, Sicco van, Friesch edelman en staatsman; * 1664 te Herbayum (Friesland), † 1731. Hij werd grietman van Franekeradeel en door zijn gewest afgevaardigd naar de Staten-Generaal, waarvan hij ong. 40 jaren lid bleef; hij was in den Spaanschen Successieoorlog meerdere malen gedeputeerde te velde en nam als zoodanig aan vsch. veldslagen deel. Zijn mémoires over dezen oorlog hebben groote waarde. In 1713 was hij een van de afgevaardigden der Republiek bij de vredesonderhandelingen te Utrecht. In 1718 wist hij als Oranjegezind edelman te bewerken, dat de jonge Friesche stadhouder ook in Groningerland stadhouder werd en in 1722 in Gelderland. In 1728 was hij een van de Staatsche afgevaardigden op het congres van Soissons.

Goslinga ligt begraven in de Protestantsche kerk te Dongjum (de marmeren graftombe is gebeeldhouwd door J. B. Xaverij).

Lit.: Mémoires relatifs à la guerre de Succession de 1706-1709 et 1711 de S. v. G. (uitg. Friesch Genootschap 1857); Slothouwer, De staatsman Sicco van Goslinga. *Ydema.*

Gossaert, Geerten, → Gerretson (Frederik Carel).

Gossaert van Mabuse Jan, schilder, * ca. 1478 te Maubeuge, † 1534 te Middelburg. In dienst van Philips van Bourgondië, bisschop van Utrecht; in Ned. de eerste Romanist, die den weg baande voor den grooten invloed der Ital. kunst. Ook aan Dürer ontleende hij veel en hij had groote bewondering voor de Antieken, zoodat hij menig nieuw element in de Ned. kunst bracht. Zijn repertoire is zeer uitgebreid. Zijn vroege werken (vooral de groote Epiphanie te Londen) schijnen verwant aan Gerard David, zoodat hij daar mogelijk in de leer is geweest. De prachtig gemodeleerde portretten van zijn hand hooren tot zijn beste scheppingen en vormen een hoogtepunt der Nederlandsche portretschildering in de 16e eeuw.

Lit.: M. J. Friedländer, Alt-Nied. Malerei (VIII). *Schretlen.*

Gossart, Ernst, Belg. historicus; * 1837 te Ath, † 1919 te Ukkel. Hij was eerst prof., dan bibliothecaris aan de Kon. Bibl. (1862-1908); daarna wijdde hij zich aan zijn gesch. studies, voornamelijk over de betrekkingen tusschen de Nederlanden en Spanje in de 16e eeuw.

Werken: o.a. Espagnols et Flamands au 16e s. (3 dln. 1905-’10); Les Espagnols en Flandre. Histoire et poésie (Brussel 1914). — Lit.: L. Leclère, Annuaire de Acad. royale de Belgique (1922, 1, met volledige bibliogr.). *Willaert.*

Gosse, sir Edmund, Eng. dichter en criticus; * 1849 te Londen, † 1928. Van 1884-’90 Clark Lecturer in Engelsche literatuur aan Trinity College, Cambridge. Bevorderde kennis van en waardeering voor niet-Britsche letterkunde (o.a. essays over de literatuur van Nederland en Skandinavië). Vertaalde Ibsen’s Hedda Gabler, schreef een Leven van Ibsen, en bezorgde een Eng. vert. van Björnson’s werken. Gosse sympathiseerde met de jongere Fransche en Belgische schrijvers. Zijn verzen en vloeiend proza verraden een fijne cultuur.

Werken: essays en studiën; Collected Poems (1911); biogr. van Congreve, Donne, Jeremy Tailor, Sir Thom. Browne. — Lit.: P. Braybrooke, Edmund Gosse (1925). *F. Visser.*

Gossec (of Gossé), François Joseph, Fransch componist; * 1734 te Vergnies, † 1829 te Passy bij Parijs. Koorknaap kathedraal Antwerpen, 1751 naar Parijs, had vsch. posten en nam actief deel aan verbetering en groei van het concert- en muziekleven. In zijn werken volgeling van J. Stamitz. Na de Fr. Revolutie van 1789 was G. practisch de officieele componist der republiek.

Werken: instrumentale werken in alle vormen, kerkelijke werken, en een groot aantal opera’s. — Lit.:

Fréd. Hellouin, Gossec et la musique française à la fin du 18e siècle (1903); Louis Dufrane, Gossec (1927). *Piscaer.*

Gosselies, stadje in het O. van de prov. Henegouwen, ten N. van Charleroi; opp. 1 188 ha, ca. 10 000 inw.; landbouw; steenkoolmijnen, aardewerk, veldovens, fabrieken voor geëmailleerd huisgerief; vliegplein en vliegtuigenfabriek; rivier Piéton en kanaal; bois des Manants. Speelde een belangrijke rol in de geschiedenis, werd herhaaldelijk geteisterd. Sart-les-Moines uit de 11e eeuw was van groot econ. belang (thans noviciaat der pp. Assumptionisten); kerk uit 14e e., hersteld einde 19e e. Ruïnes van oud kasteel met toren. G. wordt gedeeltelijk verlaten ter oorzake van de talrijke inzakkingen, die de huizen vernietigen en die toe te schrijven zijn aan de verwaarloosde ontginning der steenkoolmijnen gedurende den Wereldoorlog; men gaat zich meer en meer vestigen in het N. der gemeente, waar een nieuwe wijk ontstaan is. *V. Asbroeck.*

Gossen, Hermann Heinrich, theoretisch economist en onmiddellijk voorlooper der grenswaarde-theorie; * 1810 te Düren, † 1858 te Keulen. Steunende op het utilitarisme in den geest van J. Bentham zegt G., dat de waarde door het genot bepaald wordt; hij leert, dat het genot steeds afneemt bij voortgezet gebruik, zoodat de bevrediging der behoefte met een geleidelijke vermindering van het gevoel aan gemis gepaard gaat en bij een bepaald punt verzadiging intreedt (wet der genotsafname, door v. Wieser Eerste wet van Gossen genoemd); wijl de mensch vsch. behoeften heeft en de beschikbare middelen ter bevrediging dier behoeften schaarsch zijn, zal een maximum van bevrediging bereikt worden, wanneer de beschikbare middelen ten gunste van de vsch. behoeften, welke met elkaar als het ware om den voorrang strijden, zoodanig verdeeld worden, dat ten opzichte van alle behoeften een gelijke mate van bevrediging wordt bereikt (wet der nivelleering der behoeftebevrediging , nivelleering der grenswaarden, door Lexis Tweede wet van Gossen genoemd). Ook leerde reeds G., dat de geringste behoeftebevrediging bepalend is voor de waarde van elke eenheid middelen, waarover men beschikt (grenswaarde). Het werk van G. bleef wegens zijn stijl, zijn mathematische bewijsvoering, zijn pessimisme, zijn liberaliseerende strekking en zijn neiging tot grondnationalisatie vele jaren zonder weerklank.

Werken: Entwicklung der Gesetze des menschl. Verkehrs und die daraus fliessenden Regeln für das menschl. Handeln (1854). — Lit.: L. Brentano, Die Entwickl. der Wertlehre (1908); R. Liefmann, G. u. s. Lehre, in Jahrb. f. National-ökonomie u. St. (1910); R. van Genechten, De ontwikkeling der waardeleer sinds 1870 (blz. 12 vlg.). *M. Verhoeven.*

Gossez, Alphonse Marius, Fransch dichter van regionalistische strekking; * 1878 te Rijsel. Hij is de stichter van het orgaan der Fransch-Vlaamsche cultuurbeweging Le Beffroi (1900 vlg.). Zijn vers, vrij als dat van Verlaine en Verhaeren, bezingt in weemoedige herinnering het landschap van Fransch-Vlaanderen.

Voorn. werken: Du soleil sur la porte (1905); La nostalgie du ciel natal (1923). *Baur.*

Gossler, Gustav von, Pruis. minister van Eerediensten (1881-'91); * 1838 te Naumburg, † 1902 te Danzig. G. liquideerde den Kulturkampf, alleen zorg dragend, dat de staat een overwegenden invloed in de school zou bewaren.

Gosson, Stephen, Eng. satiricus; * 1554 te Canterbury, † 1624. Schreef eerst tooneelspelen (nu verloren), maar na een preek in St. Paul's Cathedral in 1577 gedurende de pest, werd hij een heftig bestrijder van het tooneel. Zijn School of Abuse gaat tegen „poets, pipers, players, and such like Caterpillars of a Commonwealth” (1579). Het viel niet in goede aarde en lokte vermoedelijk Ph. Sidney's Apologie for Poetrie uit. *F. Visser.*

Gossypium, → Katoen; Watten.

Goswinus, Zalige, Benedictijn; * 1086 te Dowaai (Douai), † 9 Oct. 1166. Tegenstander van Abélard; leeraar en kanunnik te Dowaai, 1112 monnik te Anchin, 1131 abt aldaar.

Lit.: Twee Vitae, door monniken van zijn klooster geschreven (uitg. R. Gibbons, Douai 1620); Acta S.S. Oct. (IV 1780).

Goszczynski, Severin, Poolsch dichter en democraat; * 1801, † 1876. G. is afkomstig uit de Oekraine, waar zijn meeste gedichten spelen. Hij nam deel aan den Poolschen opstand van 1830 en woonde in Galicië en te Parijs. Bekend zijn Het Slot van Kamiow (1828), waarvan de kozak Nebad de held is, en De Koning van het Vervallen Paleis. *v. Son.*

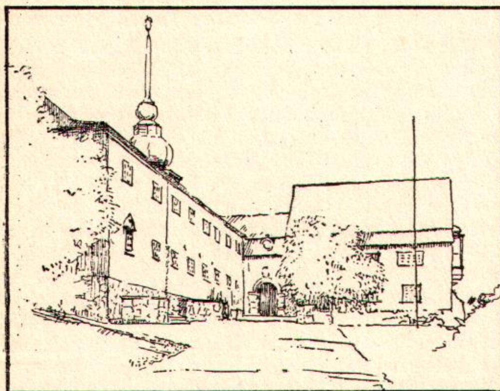
Göta-elf, rivier in Zweden (58° 0′ N., 12° 8′ O.). Ze stroomt ten O. van Venersborg uit het Venermeer en heeft vandaar tot aan den mond een verval van 45 m, nl. 5 m in de Vargöfall, 32 m in de stroomversnellingen van Trollhätta en de rest in kleine vallen bij Lilla Edet en Aakerström. De waterkracht wordt benut in tal van fabrieken, o.a. in een groote staatsfabriek, die over meer dan 300 000 pk beschikt. In 1800 werd het eerste **Göta-kanaal** geopend om de watervallen heen, in 1844 werd het vergroot en in 1916 nam men het tegenw. kanaal in gebruik, dat $5^1/_2$ m diep is en 6 sluiskolken heeft van 90 m lengte. Het kanaal is 84 km lang en volgt over een lengte van 75 km het bed van de G.-elf. Göta-kanaal is ook de verzamelnaam van het systeem kanalen, meren en rivieren van Göteborg naar de Oostzee. Het niveauverschil wordt op den 387 km langen weg overwonnen door ca. 65 sluizen. Langs dezen weg gaan steenkolen van Eng. en Duitschland naar de smelterijen van Midden-Zweden en worden ijzerwaren, erts en hout naar de kust vervoerd. *fr. Stanislaus.*

Gotarzes, zoon van den Parthischen koning Artabanus III, na wiens dood (40 n. Chr.) hij oorspr. met zijn broeder Vardanes streed om het bezit van den troon. Vanaf 46 na Chr. was hij alleen koning en weerstond zelfs succesvol het binnendringen van Mehendates, den pretendent der Romeinen. G. stierf in 51 n. Chr., waarna opnieuw een successieoorlog uitbrak. *Simons.*

Göteborg (Gotenburg), voornaamste handels- en fabrieksstad en na Stockholm de voornaamste stad van Zweden, hoofdplaats van de prov. Bohuslän en zetel van een Luth. bisschop; oppervlakte 8 257 ha, 244 000 inwoners.

Stadsplan. De stad ligt op 57° N. aan de kust van het Kattegat in een breede laagte aan den linkeroever van de Göta-elf. De voornaamste voorlooper was de handelsstad Lödöse, die in de 12e en 13e e. bloeide en 40 km hooger aan de rivier lag. Andere steden bestonden er korter of langer tijd, als Alvsborg aan den mond; Nya Lödöse, het tegenw. Gamlastaden; en het eerste Göteborg op Hisingen aan den rechteroever. Door oorlogen gingen ze alle ten gronde of

werden van geringe beteekenis. De bewoners gingen over naar de nieuwe grensvesting, in 1618 door G. Adolf gesticht, het tegenw. G. Op rotsheuvels om de stad, o.a. de Kvarnbakke in het W. en de Otterhälleberg in het Z., werden versterkingen aangelegd; de binnenstad met haar talrijke kanalen werd door Hollandsche kolonisten gebouwd. De stad had lang te lijden van Denen en Noren en eerst in 1807 werd de vestinggordel gesloopt. Toen pas kwam het voornaamste levensorgaan van de stad, de h a v e n, tot ontwikkeling. Door den aanleg van het Trolhättakanaal, de stoomscheepvaart en den aanleg van spoorwegen ging de stad flink vooruit, maar eerst in de 20e e. begon de groote opbloei door directe regelmatige stoombootverbindingen met overzeesche landen. Het nieuwe havenbekken is 8 à 9 m diep en ligt aan de N. zijde langs Hisingen. De oudste voorsteden, Haga in het Z. en Stampen in het O., liggen nog achter de vestingwerken, de jongere schuiven naar het Z. vooruit tusschen de uitloopers van het hoogland. In het W. ontstond de volkrijkste voorstad Masthugget en langs de kust buiten de stadsgrens de villaplaatsen Laangedrag en Hagen. In het W. en in

Göteborg. Natuurhistorisch museum.

de zijdalen zijn f a b r i e k e n gebouwd: levensmiddelen, metaal, bijv. de S.K.F. en N.K.A. kogellagers, katoen en linnen; en scheepswerven, o.a. de Götaverken en de Lindholmverken.

Een vierde van den buitenlandschen h a n d e l van Zweden gaat over G., de stad voert $2^1/_2$ maal zooveel uit als Stockholm, vooral hout van Vermland, metaal van Bergslagen en midden-Zweden. Scheepvaartlijnen zijn: Aktiebolaget Svenska Ost-Asiatiska Kompaniet, de Johnsonlijn en de Svenska-Amerikalijn. Gemiddeld is de haven 156 dagen ijsvrij.

G. heeft een hoogeschool, verder een natuur-hist. museum en het Göteborg-museum met sociologisch-historische en ethnogr. collecties. *fr. Stanislaus.*

Gotem, gem. in Belg. Limburg, tusschen St. Truiden en Tongeren; 230 inw. (Kath.); opp. 215 ha, hoogte 58 m. Landbouw. Kerk van vóór de 17e eeuw.

Goten. Naar hun eigen overlevering zijn de G. afkomstig uit Skandinavië, wat bevestigd wordt door het bestaan aldaar van de verwante namen der Gauten (Z. Zweden, thans Gotaland), en van het eiland Gotland. Rondom het begin onzer tijdrekening, en misschien vroeger, aan den Weichsel gezeten, verhuizen de G. in den loop der 2e eeuw n. Chr. in Z.O. richting en vestigen langs den Beneden-Donau (huidig Roemenië) en de Zwarte Zee tot aan de Don-monding een machtig rijk, o.a. onder → Ermanarik. De oorlog woedde onophoudelijk tusschen het Rom. rijk en de G. gedurende 3e en 4e eeuw. Na 257 is de prov. → Dacië voor goed voor Rome verloren. In 376 vluchtte, na de overrompeling der Oost-Goten door de Hunnen, het grootste gedeelte der West-Goten over den Donau en deze G. werden door keizer Valens in het rijk als hulptroepen opgenomen. Spoedig echter kwam het tot een open strijd tusschen beide partijen. Valens verloor den slag bij Adrianopel en sneuvelde. Theodosius wist de G. nog eenigszins in toom te houden, maar na zijn dood (395) trokken de W. Goten onder koning Alarik door Griekenland en Epirus naar Italië, waar zij de grootste verwoestingen aanrichtten (plundering van Rome, 410) om ten slotte in Z. Frankrijk en later in Spanje een W. Gotisch rijk te vestigen, dat bleef bestaan tot aan den inval der Arabieren (711). De O. Goten, waarvan het meerendeel door de Hunnen onderworpen was geworden, maakten zich van dezen vrij na den dood van → Attila. Na 488 ondernemen ze onder koning Theodorik den Grooten, vanuit Pannonië (Hongarije), waar ze toen gevestigd waren, de verovering van Italië. Odoacer, vorst der Herulen, de toenmalige heerscher van Ravenna, werd in 493 overwonnen en vermoord. Het rijk van Theodorik in Italië kende gedurende een korte periode grooten luister, maar werd reeds in 553 door → Belisarius en Narses verwoest.

De G. waren voor 376 voor het meerendeel heidenen, nochtans waren er eveneens Christenen onder hen, Audianen (→ Audius), Arianen (→ Arianisme), en Katholieken; de vsch. Christelijke gemeenten werden door de heidensche vorsten vervolgd en er vielen talrijke martelaars. Nadat de W. Goten zich in het Rom. rijk gevestigd hadden, ging geheel het volk over tot het Christelijk geloof, maar deels onder invloed van Valens en van het hof van Konstantinopel, waarschijnlijk ook dank zij het aanzien van → Wulfila, namen zij het Arianisme aan. Dit werd spoedig voor hen, later (vermoedelijk naar het voorbeeld der W. Goten) voor O. Goten, Wandalen, Herulen, Burgundiërs, Longobarden, een soort van nationaal geloof, dat de Germ. heerschers van de onderworpen Romeinen onderscheidde. De O. Goten werden na 553 orthodox; de W. Goten (in Spanje) in 587.

L i t.: Schönfeld, Goti (Pauly-Wissowa, Realenzyklopädie der klass. Altertumswiss., Stuttgart 1894 vlg., alwaar verdere lit.); Delehaye, Anal. Bolland (XXXI, 274 vlg.); Mansion, ibid. (XXXIII, 5 vlg.). *Mansion.*

De **taal** der Goten verdween spoedig (6e-7e e.) in Italië en Spanje, vooral na het verval van het Arianisme, daar de Goten in de talrijker Romaansche bevolking opgingen. In Z. Rusland is het → Krimgotisch tot in de 17e e. blijven bestaan. Doordat → Wulfila het Gotisch tot een cultuurtaal maakte, de oudste ons bekende Germ. taal, is van het Gotisch een zekere invloed uitgegaan op de overige Germ. talen, wat vooral in den kerkelijken woordenschat tot uiting komt. Het is geen toeval, dat in de meeste Germ. tongvallen de begrippen bidden, doop, engel, eeuwigheid, geloof, God, heiden, hel, hemel, misdaad, schande, vasten e.a. door dezelfde woorden als in het Gotisch weergegeven worden. De Got. lit. schijnt zuiver kerkelijk geweest te zijn. Buiten de vert. van de H. Schrift (→ Codex argenteus) zijn bewaard een blad van een kalender en zeven onsamenhangende bladen van een comm. (Skeireins) op het Evang. van Joannes.

Kenmerken van het Gotisch zijn: afwezigheid van

Umlaut (badi = bed, tamjan = temmen, D. zähmen), ê tegenover â van N. en W. Germ. (slêpan, slapen; mêna, maan), wisseling van i en u met ai en au voor h en r (wair, man, uit *wir-; waurms, worm, uit *wurm-), eigenaardige behandeling van de groepen jj en ww (triggws beantwoordt aan Oudhoogduitsch triuwi, D. treu); bewaring van medio-passieve vormen in de vervoeging (nimada, wordt genomen), van elders vroeg afgesleten uitgangen (handus, elders reeds zeer vroeg hand, hant), enz. *Mansion.*

Lit.: Streitberg, Got. Elementarbuch (Heidelberg).

Gotenburg, → Göteborg.

Gotenjager (kamvormer, vorentrekker), meerscharige aanaardploeg, gebruikt voor het vormen van kleine kammen en ondiepe voren (bijv. bij poten van aardappels).

Götfrik (= Godfried) **van Denemarken** (alleen Jutland, hoofdstad Sleeswijk), ondersteunde de Saksen in hun strijd tegen Karel den Grooten, maakte de Abodrieten cijnsplichtig (808) en legde de zgn. → Dannewirke aan. Tijdens zijn regeering deden de Denen met 200 schepen een inval in Friesland (810), doch G. werd spoedig daarna vermoord.

Lit.: → Karel de Groote.

Gotha, stad in Thüringen (IX 576 D 3); tot 1918 residentie van het vroegere hertogdom Saksen-Koburg-Gotha; ligt aan een lagen bergweg, ten N.O. van het Thüringer woud, 300 m boven zeeniveau; ca. 47 600 inw., bijna allen Prot. (3,8% Kath.). In de Friedrichstrasze het slot Friedrichstal, het vroeger hertogelijk zomerverblijf, naar het voorbeeld van dat van Versailles gebouwd. Boven de stad op den Schloszberg (328 m) het slot Friedrichstein, aan drie zijden door parken omgeven. Hier ook het museum met waardevolle werken van Duitsche (Cranach, Dürer) en Hollandsche meesters (Hals, Ter Borch). Op de Hauptmarkt het raadhuis (1567; 1666 vernieuwd). Geogr. instituut van Justus Perthes. Belangrijke industrie: boek- en steendrukkerij, ijzergieterij, machines en metaalwaren, gummiwaren, zeep. *Lips.*

Gotha-program. De gesch. van de Duitsche sociaaldemocratische partij is in het begin van de zestiger jaren ingezet met den strijd tusschen de richting → Marx en de richting → Lasalle. De vereeniging kwam tot stand door de aanvaarding van een compromis-program op een congres in 1875 gehouden te Gotha. Dit G.-p. is tot den partijdag te Erfurt in 1891 de grondwet geweest voor de Duitsche sociaal-democratische partij.

Lit.: Quack, De Socialisten (V [4]1922). *Koenraadt.*

De **Almanach de Gotha** is een sinds 1763 te G. verschijnend, sinds 1871 in 2 edities, een Fr. en een Duitsche, uitgegeven jaarboek, waarin uitvoerige gegevens van genealogischen, diplomatieken, statistischen e.a. aard. De Verlag Justus Perthes geeft, behalve den Almanach de G., bovendien uit de **Gothaer Taschenbücher,** een periodiek genealogisch informatiewerk, dat verschijnt in vijf afdeelingen, waarvan de eerste de vorstelijke families behandelt, de vier andere den Duitschen adel, in vsch. categorieën gesplitst.

Gothicum (Missale gothicum), onjuiste naam (15e eeuw) van een Gallicaansch sacramentarium (met vreemde elementen) van ca. 700.

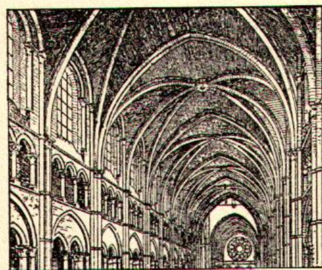
Gothlandien, → Siluur.

Gothofredus, Dionysius, Fransch rechtsgeleerde. * 1549, † 1622. Poogde den tekst der Twaalftafelen-wetgeving (leges XII tabularum) te reconstrueeren. G. gaf de → Codificatie van Justinianus met de Novellae het eerst uit onder den titel Corpus iuris civilis, een benaming, welke later gebruikelijk bleef. *Hermesdorf.*

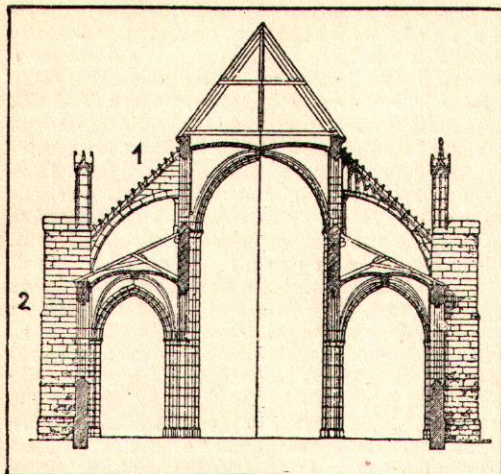
Gotiek (zie plaat; vgl. index kolom 831/832). In het algemeen verstaat men onder de Gotiek een cultuurstrooming in West- en Midden-Europa vanaf den bloeitijd van het ridderschap tot het hoogtepunt in de opkomst der stedelijke burgerij (ong. 1150-1500), waarin diepe godsdienstzin naast hoofsche voornaamheid de stuwende elementen en kenmerken zijn voor de litteraire en → beeldende kunst, vnl. → bouwkunst. In eigenlijken zin wordt onder de G. dan ook verstaan het tijdperk, waarin een eigen bouwstijl, de Gotische stijl, zijn ontstaan en ontwikkeling kreeg (ong. 1150-1500). De naam G. werd daarom ook aanvankelijk alleen voor de bouwkunst van dat tijdperk bedoeld en het eerst gebruikt door Vasari (ca. 1550) in zijn werk: Le vite de' più eccellenti . . . . . architetti, en wel in afkeurenden zin, als zijnde een bouwstijl, door de „Goten" of „barbaren" uitgevonden in tegenstelling met den ouden Klassieken bouwstijl, welke de Ital. Renaissance opnieuw inluidde. Als smaadwoord aldus ontstaan, bleef de benaming „Gotisch" voor de middeleeuwsche bouwkunst van genoemd tijdperk bestaan en werd met de → Romantiek zelfs een eerenaam, zoodat men in de 19e e. weer teruggreep naar de G. en een → neo-Gotiek schiep.

I. Bouwkunst. Na de verscheidenheid der Romaansche kunstscholen, waaruit de G. rechtstreeks volgde en waarvan zij de consequentie was, bracht de Gotische constructie meer eenheid, zoodat met recht kan gezegd worden, dat de G. de eerste Eur. eenheidsstijl is. Ofschoon de G. zoowel de burgerlijke als de kerkelijke bouwkunst omvat, openbaarde zij zich vnl. in de kerkelijke bouwkunst (kathedralen). Naast een streven naar verticalisme kan men als het kenmerk van de Gotische constructie beschouwen de ontleding van het bouwwerk in statisch-werkzame elementen (lastende en dragende elementen) en de oplossing van enkel afsluitende deelen (de muurmassa's worden tot het minst mogelijke teruggebracht en vervangen door ruime rijkgekleurde vensters).

In de practijk vindt men de uitvloeisels hiervan: 1° in het stelselmatig gebruik van het kruisribgewelf, een ribgewelf, dat onder zijn diagonale steenen graten door steenen ribben (kruisribben of ogieven) versterkt wordt, die het gewelf dragen en de drukking ervan op bepaalde punten overbrengen; 2° in de toepassing van den → luchtboog (zie afb.), welke den druk van het gewelf opvangt en overplant op de → steunbeeren; 3° in de stelselmatige toepassing van den → spitsboog (zie afb.), ten onrechte vaak als het meest karakteristieke van de G. beschouwd; 4° in het gebruik van een eigen lijstwerk, kundig uitgesneden en met berekening gemouleerd; en een eigen decoratieve sculptuur, waarin zoowel het geo-

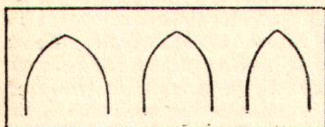
Kruisribgewelf uit de kathedraal van Laon.

Doorsnede van de kathedraal te Wimpfen.
1 = luchtboog; 2 = steunbeer.

metrisch [als vlakvulling een filigraan van vlechtingen, „maaswerk" (zie afb.), of „traceering" genoemd] als het naturalistisch element (ontleend aan de plantenwereld: knopkapiteelen met de knolvormig omgebogen bladpunten) gebruikelijk is.

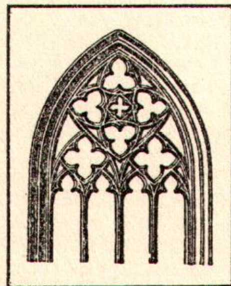
Het **grondplan** van de G. blijft de basilicale vorm: Latijnsch kruis met drie- of meerbeukig schip; sterk uitgebouwd koor met meest polygonale afsluiting; vaak kooromgang met meest polygonale straalkapellen; rechthoekige, doorgaande traveeën. De o p s t a n d is gewoonlijk samengesteld uit drie zônes: zijbeuksarcaden, daarboven → triforium en bovenvensters. Aanvankelijk galerijen op de zijbeuken. Zie afb.

Drie typen van spitsboog.

Uitwendig breekt de Gotische bouwmeester de horizontale lijn van de bekapping door de verticale lijnen van steunbeeren, pinakels en frontalen, maar vooral door de tegenbeweging van het dwarspand (→ transept); het Westfront met toren of twee flankeerende torens bood gelegenheid tot verticalisme en rijke ornamenteering (portalen).

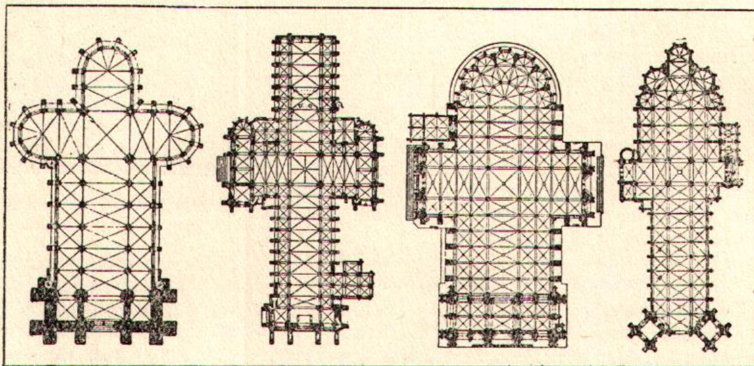
Ontstaan. Vrij algemeen neemt men thans aan, dat het complex van verschijnselen, waarin men de Gotische bouwkunst laat bestaan, het eerst vertegenwoordigd is in Frankrijk benoorden de Loire (Ile-de-France) en met name in de abdijkerk van St. Denis (1140-1150).

Indeeling. Men onderscheidt gewoonlijk drie tijdperken, welke nochtans in elkander overloopen, nl. 1° V r o e g - G o t i e k (style gothique [primitif; Frühgotik), in de 13e eeuw; het profiel van het lijstwerk is vol en eenvoudig, smalle lancetvormige vensters, zonder traceering. 2° B l o e i t i j d (style gothique classique; Hochgotik; Decorated style), in de 14e eeuw; sterk geribd lijstwerk, geometrische traceering der vensters. 3° L a a t - G o t i e k (style gothique flamboyant; Spätgotik; Perpendicular style), in de 15e en begin 16e eeuw; mager en dor lijstwerk, vensters met gevlamde traceering, met boog en tegenboog (contrecourbe). Zie de pl. t/o kol. 172 in dl. II; t/o kol 320/321 in dl. VII; t/o kol. 529 en 544 in dl. IX; tegenover kol. 112 in dl. XI.

Gotisch kerkvenster met maaswerk.

Naast de kerkelijke openbaarde de g. zich ook in de b u r g e r l ij k e bouwkunst, met name bij stadshallen, munt- en waaggebouwen (zie pl. van Oudenaarde en Brugge t/o kol. 49 en 384 in dl. VI).

II. Beeldhouwkunst. In innig verband met de Got. bouwkunst ontwikkelt zich een eigen Got. beeldhouwkunst in Languedoc, Bourgondië (→ Vézelay en → Autun), N. Spanje en in het Noorden aan de Maasoevers (doopvont van St. Bartholomaeus te Luik), waarbij een frappante levendigheid van uitbeelding spreekt. In het midden der 12e eeuw: plooien der gewaden zijn fijn en veelvuldig, de slanke beelden zijn nauw verbonden met de zuilen, waarin ze zijn ingewerkt (portaal te Chartres; zie pl. t/o kol. 320/1 in dl. VII); in de 13e eeuw: meer beheersching van het iconographisch program, houding en uitdrukking der figuren is edel en kalm, natuurlijke plooienval, de beelden staan vrij in het architectonisch geheel (Beau Dieu te Amiens; zie pl. t/o kol. 640 in dl. VII); hoogtepunt te Reims, waarin idealistische en naturalistische strevingen in evenwicht komen; met → Bourges naderen we het maniërisme der 14e eeuw: gekunstelde plooienval, gemaakte glimlach, gebogen heup, zooals te Straatsburg, Bamberg, Maagdenburg, Freiburg e.a.; in de 15e eeuw komt het realistisch karakter sterker naar voren: Claus Sluter te Dijon geeft tijdelijk de richting aan: de figuren worden breeder met individueele trekken en de lichaamsvormen verraden zich van onder den plooienval der kleeding; de

Vier verschillende typen van plattegronden van Gotische kerken. Van links naar rechts: Marburg, Laon, Keulen (dom) en Rouen (St. Ouen).

beelden staan nu los van het architectonisch geheel.

Op het gebied van houtsnijwerk zijn de ateliers van Brussel en Antwerpen bekend, waarvan talrijke altaarstukken (→ Retabel) zijn overgebleven. Onder Vlaamschen invloed komt de houtsculptuur in Duitschland tot hoogen bloei met Tilman Riemenschneider, Michael Pacher, Adam Kraft en Peter Fischer.

III. Schilderkunst. Waar de monumentale schilderkunst in de G. geen overwegende rol kon spelen vanwege het gemis aan muurvlakken, daar ontplooide zich de glasschilderkunst des te meer (Chartres) en werden muurschildering en miniatuur, waarin teekening en lijn hoofdzaak blijven, vervangen door de paneelschildering met diepte en plastischen omvang door fijne kleurschakeering. De Vlaamsche Primitieven zijn toonaangevend sedert het einde der 14e eeuw en beïnvloeden zoowel de Fransche (Malouel, Froment, Meester van Moulins) als Keulsche schilderschool (St. Lochner).

IV. Toegepaste kunsten. Ook in de edelsmeedkunst, weefkunst e.a. heeft de G. zich doen gelden.

Lit.: H. G. Lempertz, Das Wesen der Gotik (Leipzig 1926): A. Michel, Hist. de l'art (II); A. Kuhn, Gesch. d. Bauk. (I); id., Gesch. d. Plastik (II); id., Gesch. d. Malerei (I); F. Vermeulen, Handb. Ned. Bouwk. (I, 341 vlg.; II, 1-85); E. Reusens, Elements d'Archéol. chrét. (II); E. Mâle, L'art relig. du XIIe s., XIIIe s., de la fin du M. A. en France (3 dln.); D. Bierens de Haan, Het houtsnijwerk in Ned. tijdens de gothiek en de renaissance; W. Vogelsang en M. v. Notten, Die Holzskulptur in den Niederländen (2 dln. 1911-'12); A. Pit, La sculpt. holl. au Musée National d' Amsterdam. *p. Gerlachus.*

Gotisch (taal), → Goten (s.v.).

Gotische Bond, in het Zweedsch Götiska Förbundet, is een in 1811 te Stockholm door Adlerbeth, Geijer e.a. gesticht genootschap, ter opwekking van oud-Skandinaafsche levensvormen en ethische idealen (vrijheid, eerlijkheid, sterkte, natuurlijkheid enz.). Zonder uitgesproken romantisch te voelen, helt de bond meer naar de Romantiek dan naar het Gustaviaansch rationalisme over, vooral nadat ook mannen als Ling en Tegnér, zelfs Hammarsköld en Atterbom aan zijn tijdschrift Iduna (1811-1824) gaan meewerken.

Lit.: A. Blanck, Geijers Götiska diktning (1918); F. Vetterlund, Svensk romantik (1927). *Baur.*

Gotische cursief wordt in de palaeographie de letter of het schrift genoemd, in de Gotische periode (13-15e eeuw) gebruikt voor aanteekeningen of werken, die niet calligraphisch uitgevoerd werden. De G. c. is vrijer en vlotter dan de → Gotische minuskel, waarmee zij verwant is. De vorm en grootte der letters zijn niet steeds gelijk en deze worden zooveel mogelijk met elkaar verbonden. Gotisch beteekent in dit verband middeleeuwsch; met het schrift der Goten heeft de uitdrukking niets te maken.

Lit.: B. Bretholz, Lat. Paläogr. (Leipzig—Berlijn [3]1926). *Lampen.*

Gotische liturgie, → Mozarabische liturgie.

Gotische minuskel wordt in de palaeographie de kleine letter genoemd, waarin gedurende de Gotische periode (13-15e eeuw) de min of meer calligraphisch uitgevoerde werken geschreven zijn. De G. m. is in tegenstelling met de Gotische cursief regelmatig, duidelijk, streng van vorm. Bijna iedere letter staat op zich zelf, is slechts bij uitzondering verbonden met een andere. Vooral de liturg. boeken zijn in G. m. geschreven; men spreekt dan van littera psalterialis of → grossa. Karakteristiek voor de G. m. is het

Si inueneris lapidi īsculptā, qualā hic aceruat honores.

Gotische minuskel uit handschrift van 1295.

gebrokene der schachten en bogen. Gaarne wordt aan de einden of hoeken der letters nog een haarstreepje aangebracht.

Lit.: B. Bretholz, Lat. Paläogr. (Leipzig—Berlijn [3]1926). *Lampen.*

Gotland, Zweedsch eil. in de Oostzee, 130 km lang, 3 158 km² groot, met 58 000 bew. Het ligt 100 km van de Zweedsche kust, 60 km van Öland en is omgeven door tal van kleine eil., o.a. Farö, Stora en Lilla Karlsö en Gotska Sandö.

Opbouw. G. is een plateau, opgebouwd uit Silurische gesteenten: zandsteen, kalk, leisteen en mergel. De kalklagen vormen drie gebieden, nl. het N., het midden en het Z., en er tusschen liggen twee strooken laagland, de mergelige leisteenzones. Over de kalk en mergel heen ligt een moreenedek met veel grof erratisch materiaal: graniet, gneis en porfier en daaroverheen liggen op vele plaatsen post-Glaciale zanden. Om het middendeel van het eil. liggen de strandzones v. d. Ancylus- en Litorinazee. Het plateau is gemiddeld 20-30 m hoog; eenige hoogere punten zijn de Thorsburg 68 m en de Hoburg 47 m. Het eil. heeft veel kleine meren en moerassen, maar slechts weinig rivieren. Ze verdwijnen in den bodem en komen weer als bronnen te voorschijn. De grootste rivier is de Gothemsaa.

Bevolking. Ca. 5000 v. Chr. vestigden zich hier de eerste bewoners en wel op de strandzone van de Litorina-zee. In den Vikingertijd was hier al een druk bezochte handelsplaats en de Hanze had er een van haar hoofdcentra. De 12e en 13e e. waren de bloeitijd, daarna volgde snel verval. Bijna $^1/_5$ deel der bevolking woont in het econ. middelpunt Visby, de hoofdhaven van het eil., door een spoorwegnet met het binnenland verbonden. De rest der bevolking woont over het eil. verspreid, vooral in de leisteenmergelzones.

Economische toestand. De kalkvlakte van het Z. heeft groote steenige heiden. De rest van het eil. is een landbouwgebied. De vruchtbare bodem, het zachte klimaat en de lange herfst zijn de grondslag voor den verbouw van winterkoren: tarwe en gerst. Ook worden er veel suikerbieten verbouwd. Door het betrekkelijk droge klimaat zijn haver en voedergewassen van minder beteekenis en is de veeteelt minder ontwikkeld dan op Öland. Een deel der bevolking werkt in de asphalt- en cementindustrie en in de talrijke steengroeven. Ook is er veel toeristenverkeer. Uitvoer: landbouwprod., steen, asphalt en cement. Invoer: kunstmest, steenkool, fabrikaten.

Lit.: Munthe, Studier over Götlands senkvartära historia, in : Sveriges geologiska Undersökning (IV 1910); id., Drag uv Götlands Odlingshistoria (XI 1913). *fr. Stanislaus.*

Gotra, → Kastenwezen.

Götte, Alexander Wilhelm, zoöloog; * 1840 te St.-Petersburg, † 1922 te Heidelberg. Achtereenvolgens prof. te Straatsburg (1880, buiten-

gewoon), te Rostock (1882) en te Straatsburg (1886).

Werken: Lehrb. der Zoologie (Leipzig 1902); Tierkunde (Straatsburg [2]1904); Die Entwicklungsgesch. der Tiere (1921).

Gottem, gem. in de prov. Oost-Vlaanderen, aan den linkeroever van de Leie, 10 km ten Z.O. van Deinze. Opp. 618 ha, ca. 1 200 inw. Landbouw.

Gottesgnaden, voormalige Norbertijner proosdij bij Kalbe a. d. Saale, dochterklooster van de O. L. V.-proosdij te Maagdenburg. Door den H. Norbertus 1131 gesticht in het land der Wenden. Kwam tot hoogen bloei en verwierf zich groote verdiensten voor de kerstening der heidenen. G. werd stamklooster van meerdere abdijen. Ging 1553-'63 over tot het Lutheranisme; later door de Zweden verbrand. *Th. Heijman.*

Gotthard, belangrijke pas in Zwitserland. → Sint Gotthard.

Gotthelf, Jeremias, pseud. van A. Bitzius, Duitsch-Zwitsersch schrijver; * 4 Oct. 1797 te Murten, † 22 Oct. 1854 te Lützelflüh.

G., die aanvankelijk enkel tendenzwerk voor de boeren van zijn „Bernbiek" schreef (Bauernspiegel, 1836), werd door eenvoudig-krachtige, realistische verhalen de grootste Duitsche volksschrijver, de eerste Duitsche naturalist en een „oorspronkelijk, groot, episch genie" (G. Keller).

Uitg.: Hunziker Bloesch (24 dln. 1911 vlg.). — Lit.: A. Bartels, J. G. (1908); Hunziker, J. G. (1928): Lilli Haller, J. G. Studien (1906); R. Huch, J. G.'s Weltanschauung (1917); Manuel, J. G. (1923). *Lissens.*

Gotti, 1° Antonio (kloostern.: Hieronymus ab Immaculata Conceptione), Ongeschoeid Carmeliet, kardinaal (1895); * 1834 te Genua, † 1916 te Rome. Procurator-generaal (1872-'81) en generaal der Orde (1881-'92) en consultor van vsch. congregaties. 1892 titulair bisschop en internuntius in Brazilië, waar hij strenge maatregelen nam voor een hervorming der kerkelijke tucht en het Kath. leven redde. Prefect der Propaganda (1902-'16). Raadsman van Leo XIII en Pius X. *Feugen.*

2° Vincentius Ludovicus, kardinaal, Dominicaan en apologeet; * 1664, † 1742; schreef vnl. tegen de Prot. van zijn tijd, maar behandelde vrijwel alle apologetische vragen.

Werken: Dict. Theol. Cath. (s.v. Gotti).

Gottignies, gem. in de prov. Henegouwen, ten N.W. van La Louvière; opp. 1 150 ha, ca. 700 inw. Zand- en kleiachtige landbouwgrond. Zeer oude plaats; belangrijke Rom. vondsten. Bezienswaardige kerk uit 18e eeuw.

Gottignies, Ladislas van, bisschop, * te Brussel, † 1673 aldaar. In 1671 tot biss. van Roermond benoemd; stierf voor zijn intrede.

Göttingen, stad in het regeeringsdistrict Hildesheim van de Pruis. prov. Hannover aan de Leine en aan den voet van den Hainberg, 150 m boven zeeniveau (IX 576 C 3); ca. 46 000 inw., meest Prot., 8% Kath. Zetel van een in 1787 door George II, keurvorst van Hannover, gestichte universiteit. De binnenstad, omgeven door een met linden beplant bolwerk, heeft nog tal van vakwerkhuizen uit 16e eeuw; daarnaast zijn bezienswaardig de Johanniskirche, oorspr. Romaansch, in 14e e. Gotisch omgebouwd, de Gotische Jacobikirche (14e en 15e e.), het raadhuis (1871), het Junkernhuis, de Univ.-bibliotheek, de Aula, de Städtische Altertumssammlung. In het park aan de Z. zijde het dubbel gedenkteeken van F. K. Gausz en M. Weber, uitvinders van de electro-magnetische telegraaf. Industrie: fabricatie van optische en electrotechn. instrumenten; worstfabrieken. *Lips.*

Göttinger Hain(bund), vereeniging van Duitsche dichters, 12 Sept. 1772 te G. gesticht. Tot de leden behoorden Boie, Cramer, Esmarch, Hahn, Hölty, Miller, Vosz, later de broeders Stolberg, Clausewitz, Leisewitz, Bürger en Claudius. Hun lyrische gedichten publiceerden zij in den sedert 1770 door Boie en Gotter uitgegeven Muzenalmanak. Verbonden door een grenzenlooze vereering voor Klopstock, dweepten zij met vrijheid, vaderland, deugd en brandmerkten Wieland als een onvaderlandsch zedenbederver. Klopstock zelf koesterde groote verwachtingen van den kring, die echter reeds vroeg uiteenviel, doordat de leden G. verlieten. De Muzenalmanak verscheen nog tot 1804.

Lit.: Aug. Sauer, Die Dichtungen des Göttinger Dichterbunds (uitg. met inl. in Kürschner's Deutsche Nat.-Lit. dl. 49 vlg.) (3 dln. 1887-'95); R. E. Prutz, Der G. Dichterbund (1841); A. Köhler, Der G. Dichterbund und die Lyrik der Befreiungskriege (Germ. Rom. Monatsschrift, 8e jg., 1920); H. Kindermann, Die Entwicklung der Sturm und Drangbewegung (1925). *Pintelon.*

Göttler, Joseph, Duitsch godsdienst- en moraal-paedagoog, * 1874, priester gewijd 1898, dr. theol. der univ. te München, in 1909 prof. te Freising, sedert 1911 hoogleeraar in paedagogiek en katechetiek te München. G. bouwt verder op de grondslagen door Willmann gelegd en behoort tot de voortrekkers in de katechetische beweging.

Voorn. werken: Unser Erziehungsziel (1909); System der Pädagogik ([4]1927); Gesch. der Pädagogik ([2]1923); Religions- und Moralpädagogik ([2]1930); Katechetische Blätter (sinds 1909); Jahrb. des Vereins f. christl. Erziehungswissenschaft (sinds 1919). — Lit.: Lex. der Päd. der Gegenwart. *Rombouts.*

Gottl-Ottlilienfeld, Friedrich von, Duitsch economist; * 1868 te Weenen, sedert 1926 hoogleeraar te Berlijn. G. tracht met uitschakeling der waardeleer een econ. theorie op te bouwen door een objectieve beschouwing van de structuur der menschelijke samenleving.

Voorn. werken: Die wirtschaftl. Dimension, eine Abrechnung mit der sterbenden Wertlehre (1923); Wirtschaft u. Wissenschaft (2 dln. 1931); Der Mythus der Planwirtschaft (1932). *M. Verhoeven.*

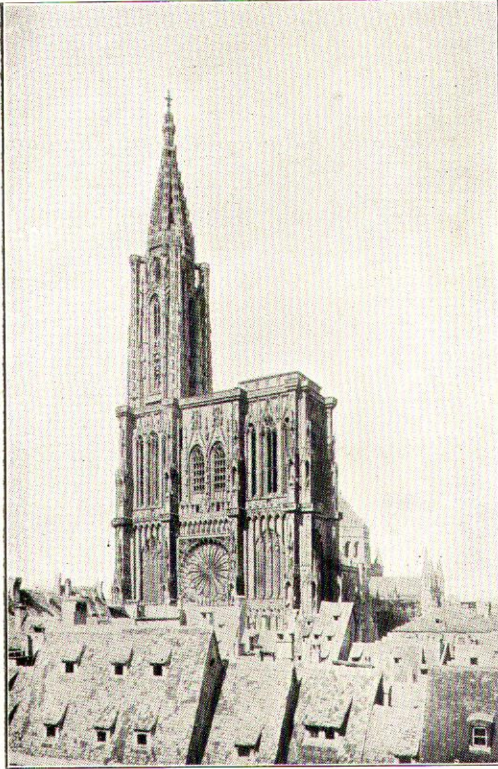
Göttsberger, Kath. theoloog en exegeet, * 1868; prof. in München. Uitgever van Biblische Zeitschrift en Biblische Studien.

Gottschalk, → Godschalk (Benedictijn).

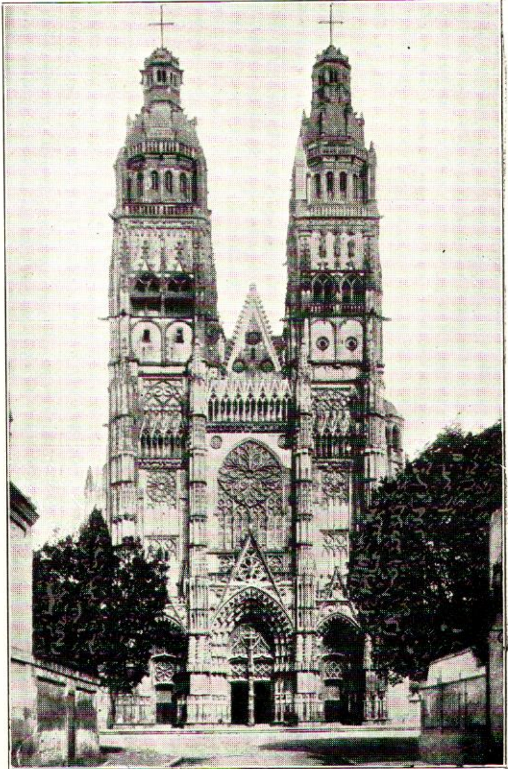
Gottsched, Johann Christoph, Duitsch schrijver, critisch wetgever van de periode der → Aufklärung. * 1700 te Judithenkirchen, † 1766 te Leipzig. Als scheppend kunstenaar vrijwel machteloos (Der sterbende Cato 1732), wil hij de vormelijke wetten der pseudo-Klassieke tragedie, als een eisch van de rede zelf, aan het Duitsch tooneel opdringen. Vandaar zijn langdurige en verbitterde strijd met de Zwitsers → Bodmer en Breitinger. Zijn Kritische Dichtung (1730) gold jaren als normlegger voor de letterkundige critiek in Duitschland. Meer naar de toekomst gericht was zijn ijveren voor de Oud-Duitsche letteren (in Beyträge zur kritischen Historie der deutschen Sprache, Poesie und Beredsamkeit 1732 vlg.). Sinds 1901 bestaat te Berlijn een Gottsched-Gesellschaft.

Uitg.: Gesamm. Schriften, d. E. Reichel (6 dln. 1901 vlg.). — Lit.: Waniek, G. und die deutsche Lit. (1897); E. Reichel, G. (2 dln. 1908 vlg.); H. Lachmann, G.'s Bedeutung für die d. Philologie (1932). *Baur.*

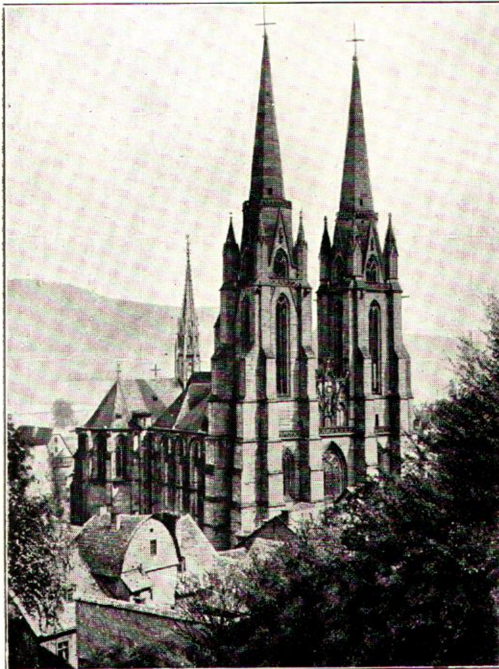
GOTIEK I

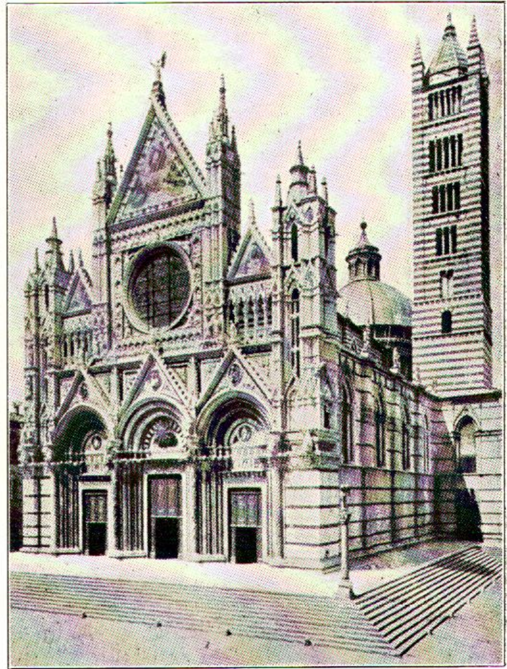
Straatsburg. Kathedraal (bloeitijd).

Tours. Saint-Gatien (laat-Gotiek).

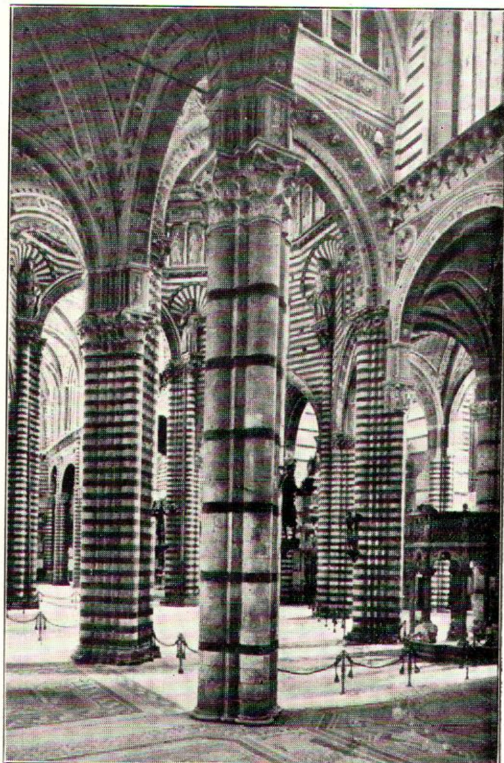
Marburg a.d. Lahn. Elisabethenkirche (vroeg-Gotiek).

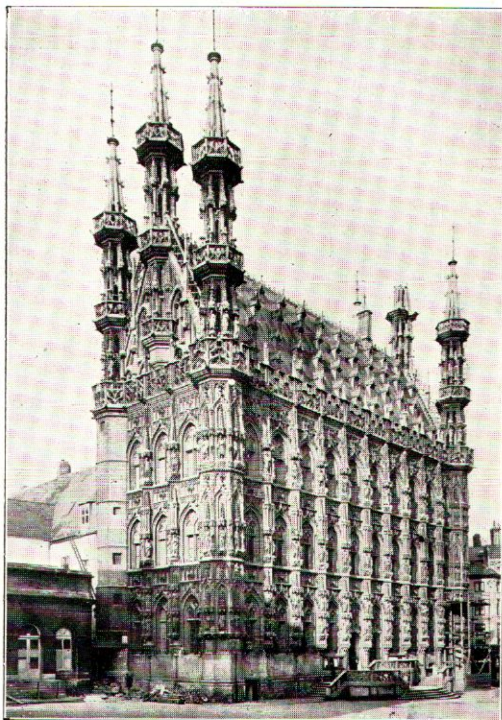
Siena. Dom (Italiaansche Gotiek, ca. 1400).

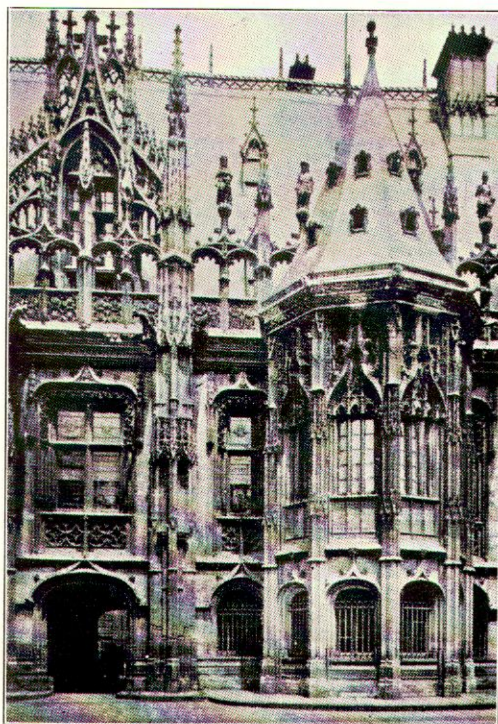
Reims. Interieur van de kathedraal (bloeitijd).

Siena. Interieur van den dom (Ital. Gotiek, ca. 1400).

Leuven. Stadhuis (laat-Gotiek).

Rouen. Palais de Justice (laat-Gotiek).

Gottschee, Duitsche naam van → Kocevje.

Göttweig, Benedictijner abdij bij Krems (Neder-Oostenrijk), gesticht 1083 als klooster van Augustijner kanunniken, doch reeds 1094 betrokken door Benedictijnen van St. Blasien (Zwarte Woud). G. werd stamklooster van vsch. abdijen. Beroemd door het beoefenen der wetenschap, uitgebreide zielzorg, het hervormen van kloosters en de bestrijding van het Protestantisme. Abt Bessel († 1749) gaf het Chronicon Gottwicense uit. De bibliotheek telt 900 hss., 1 100 wiegedrukken en ca. 70 000 banden. *Th. Heijman.*

Götz, Hermann, Duitsch componist, * 1840 te Koningsbergen, † 1876 te Hottingen. Onderricht van Köhler, Stern, Bülow. Om gezondheidsredenen moest G. de betrekking van organist te Winterthur opgeven; leefde verder van composities.

Werken: opera's, kamermuziek, liederen, klavier- en vioolwerken.

Gouache (< Ital. guazzo), een soort waterverf, echter met een aanzienlijke hoeveelheid gom of lijm vermengd, zoodat ze haar doorschijnendheid verliest en dekkend wordt; ze vloeit ook niet als gewone waterverf, wat een gevolg van de taaie consistentie is. G. blijft echter steeds mat en heeft dus niet den gloed en glans van olieverf. Haar voornaamste toepassing vond de g. in de miniaturen, die oude handschriften versieren. De Byzantijnsche kunstenaars maakten er veel gebruik van. Tegenwoordig vindt de g. weinig toepassing meer; in het begin der 19e eeuw werden er nog wel bloemstukjes en portretjes in uitgevoerd. *Poortenaar.*

Goud (zie plaat; vergelijk den index in kolom 831/832), chemisch element, metaal, atoomgewicht 197,2, rangnummer 79, teeken Au (< Lat. aurum), smeltpunt 1 081°, met koper en zilver een natuurlijke familie vormend, bij de alchemisten „de koning der metalen" en met de zon geassocieerd (teeken ☉); chemisch zeer indifferent („edel"), weinig stabiele verbindingen vormend, waarin het één- of driewaardig is. G. wordt slechts aangetast door chloor, of door stoffen, welke makkelijk chloor afgeven (→ Koningswater) en door cyaniden in tegenwoordigheid van zuurstof (zie onder Winning, in dit art.). De in den handel onder den naam „goudchloride" voorkomende stof is óf het goudchloorwaterstofzuur ($HAuCl_4.3H_2O$), óf het natriumzout hiervan ($NaAuCl_4$); het eerste wordt gebruikt als reagens op alcaloïden, het tweede in de photographie voor het fixeeren van afdrukken.

Over andere goudverbindingen zie → Goudpurper; Knalgoud; Vergulden. G. kan gemakkelijk in colloïde oplossing verkregen worden; in water is deze oplossing (het reeds aan de alchemisten bekende „aurum potabile") rood of blauw, in glas kleurloos of rood [→ Glas (gekleurd)]. Ook het in de natuur voorkomende g. was oorspr., en is nog voor een groot deel, colloïd in het magma opgelost. Het kan in het gesteente óf in den kleurloozen vorm optreden en ontsnapt dan dikwijls aan de analyse, óf in den vorm van schubbetjes metaal, vergelijkbaar met het koperaventurijn. Worden deze gesteenten door water geërodeerd, dan gaat het in dit laatste mee over en kan zich vervolgens op allerlei vaste stoffen afzetten. Zoo op reeds aanwezige goudklompen („nuggets"), waarvan men inderdaad gevonden heeft, dat zij in goud-houdend water groeien; verder in het bijz. op een schaapsvacht (d.i. de samenhangende wolmassa, die van een schaap wordt afgeschoren), waardoor de legende van het gulden vlies ontstond. *Zernike.*

Goud is ook een der metalen in de → heraldiek (in kleur weer te geven door goud of geel, in zwartdruk door puntjes).

Historie. Vanaf de vroegste tijden heeft de mensch g. gekend en om zijn eigenschappen gewaardeerd. De Egyptenaren wonnen g. in Nubië, Lydië en Phrygië (Croesus en Midas). Later werd g. gewonnen in Corinthië en Macedonië. Het Ophir van David en Salomon schijnt in Z.O. Afrika gelegen te hebben tusschen de Zambesie en Limpopo. De Romeinen ontgonnen g. in Boven-Italië, Spanje, Z. Frankrijk, Zevenburgen. In de 16e e. werden nieuwe goudlanden ontdekt: Z. Mexico, Columbia, Guyana, Peru en Goudkust. In de 18e e. kwam hierbij Brazilië. Een groote vermeerdering van den goudvoorraad leverde de ontdekking der goudvelden in Californië en Australië (1848-1850) en later die van Alaska. De invoering van het cyanideproces (1889) maakte opeens vroeger waardelooze ertsen ontginbaar. In den loop der geschiedenis zijn steeds rijkere goudafzettingen gevonden. Op het eind der vorige eeuw overtrof de Transvaalsche Witwatersrand alles, wat ouder was.

Tegenw. productie. Transvaal is het belangrijkste goudland met van 1920-1930 51% der wereldproductie uit het gebied van Johannesburg.

Van de overige produceerende landen leverden van 1920-1930 de Ver. Staten 12%, Canada 8%, Azië 6%, Afrika (zonder Transvaal) $5^1/_2$%, Australië 4% en Rusland $3^1/_2$%. In Ned. Indië wordt primair g. gewonnen in W. Sumatra en vermoedelijk binnenkort op Java. Inlandsche placerontginningen zijn in Borneo en N. Celebes. In West-Indië heeft Suriname alluviale goudafzettingen. De jaarproductie bedroeg 30 000 ton, wat quantitatief overeenkomt met de uurproductie van een kolenmijn, doch meer is dan de totale wereldgoudvoorraad vóór de ontdekking van Amerika.

Vindplaatsen. G. is een veel voorkomend mineraal; zelfs in zeewater is het opgelost, doch slechts op weinige plaatsen komt het in economisch winbare hoeveelheden voor. Volgens Berg vormt g. 0,000 000 1 van de aardkorst en zilver 0,000 004.

Economisch winbaar g. komt voor in gesteenten of in afbraakproducten van gesteenten, nl. alluviale grint- en zandafzettingen („placers"). Het primaire g. komt practisch alleen voor in kwartsgangen, welke ontstaan door neerslag van kiezelzuur uit verhitte oplossingen, welke in gesteentespleten circuleeren. Ze zijn van millimeters tot meters dik. Men vindt deze in allerlei gesteenten en daarin dikwijls sporen gedegen goud, soms met koper, meestal met zilver, doch slechts in enkele gebieden winbaar. → Ertsen. De aanleiding voor het opsporen van primaire ertsen is het vinden van g. in Alluvium. De placers leveren, indien we Transvaal buiten beschouwing laten, ongeveer 20% der wereldproductie.

Het is merkwaardig, dat het ontstaan van de Transvaalsche goudertsen niet geheel opgehelderd is. Zij zitten hier in zeer oude (prae-Cambrische), sterk metamorphe conglomeraatbanken. Sommigen beschouwen deze afzettingen daarom als fossiele, zeer rijke placers, welke later gemetamorphoseerd zijn, doch anderen meenen dat men hier te doen heeft met afzettingen uit verhitte oplossingen, welke juist door de conglomeraatbanken gecirculeerd zouden hebben. Mogelijk hebben beide oorzaken een rol gespeeld.

Winning. De eenvoudigste methode is „slibben", waarbij door bewegend water het zware goud van het lichtere zand en klei gescheiden wordt. In Indië gebeurt dit met een groot zwart bord (doelang). Goud-

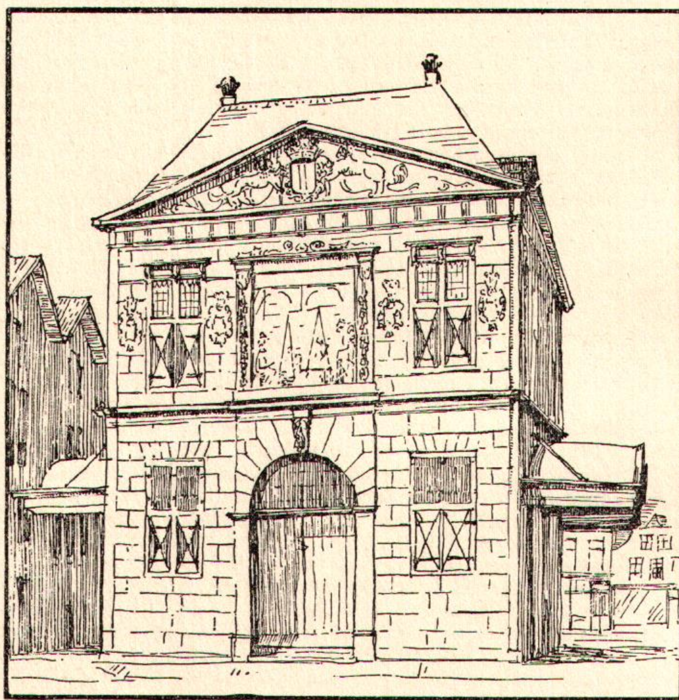
houdend zand wordt er in het midden opgelegd en, met den rand even boven het niveau van stroomend rivierwater, worden draaiende schommelende bewegingen uitgevoerd, waardoor telkens een weinig van het zand weggevoerd wordt en ten slotte alleen ertskorreltjes overblijven, waarbij een geel goudkorreltje dadelijk opvalt. In Californië werd de waschpan ook gebruikt, doch méér de waschwieg (cradle), een langwerpige bak, met in de lengterichting latten op den bodem en daarboven een zeef, waarop het te verwasschen materiaal gelegd werd. Door de schommelende beweging worden bij toevoer van water de lichtere bestanddeelen weggespoeld. Meer in gebruik zijn waschgoten. Dit zijn zeer lange goten met op regelmatige afstanden dwarslatten. Het te verwasschen materiaal wordt door een zeef in de waschgoten gespoeld, waarbij het lichte meegevoerd wordt, doch de zwaarste bestanddeelen voor de dwarsrichels blijven liggen.

Deze methode kan direct toegepast worden bij Alluviale placers, doch bij primaire vindplaatsen van g. in gesteenten moeten deze eerst verbrijzeld worden. Met de Mexicaansche „arractra” gebeurde dit door met rollende maalsteenen het gesteente te vergruizen. In Californië is men stampbatterijen gaan toepassen, waarbij draaiende assen (waarop nokken), rijen zware, onderling verbonden stampers optilden en lieten vallen. Aangezien bij het slibben nog altijd veel verliezen optreden, wordt het g. chemisch geëxtraheerd. Dit kan gebeuren door kwikzilver bij het materiaal in de stampbatterijen te voegen, omdat het g. hiermee een amalgaan vormt. Het fijngestampte materiaal wordt met water over zwak hellende geamalgameerde koperplaten gevoerd, waarop zich het goudamalgaan vastzet. Deze worden van tijd tot tijd afgekrabd; in retorten verdampt het kwik en blijft het g. over. In 1848 werd de chloreeringsmethode van Plattner en Percy toegepast. Deze berust op de oplosbaarheid van g. in chloorgas. Zij is verdrongen door het cyanide-proces van Mac Arthur en Forrest, waardoor de sulfidische ertsen ontginbaar werden. Hierbij wordt het materiaal geroosterd, waardoor de zwavel oxydeert en dan vermalen en in fijner en grover materiaal gescheiden. De grovere „sands” worden met cyaankaliumoplossing uitgedroogd, waarin het g. oplost. De fijnere slimes moeten hiermee behandeld worden in ketels, waarin het geheel in beweging blijft. Het wordt dan door bakken gevoerd met fijn verdeeld zink, wat de plaats van het g. inneemt, zoodat het goud daaruit neerslaat. Het gevormde goudslik wordt gedroogd en gesmolten, waarbij onzuiverheden als een slak komen bovendrijven, en het g. in staven gegoten. Aangezien dan het g. nog niet geheel zuiver is, wordt het naar gehalte verhandeld.

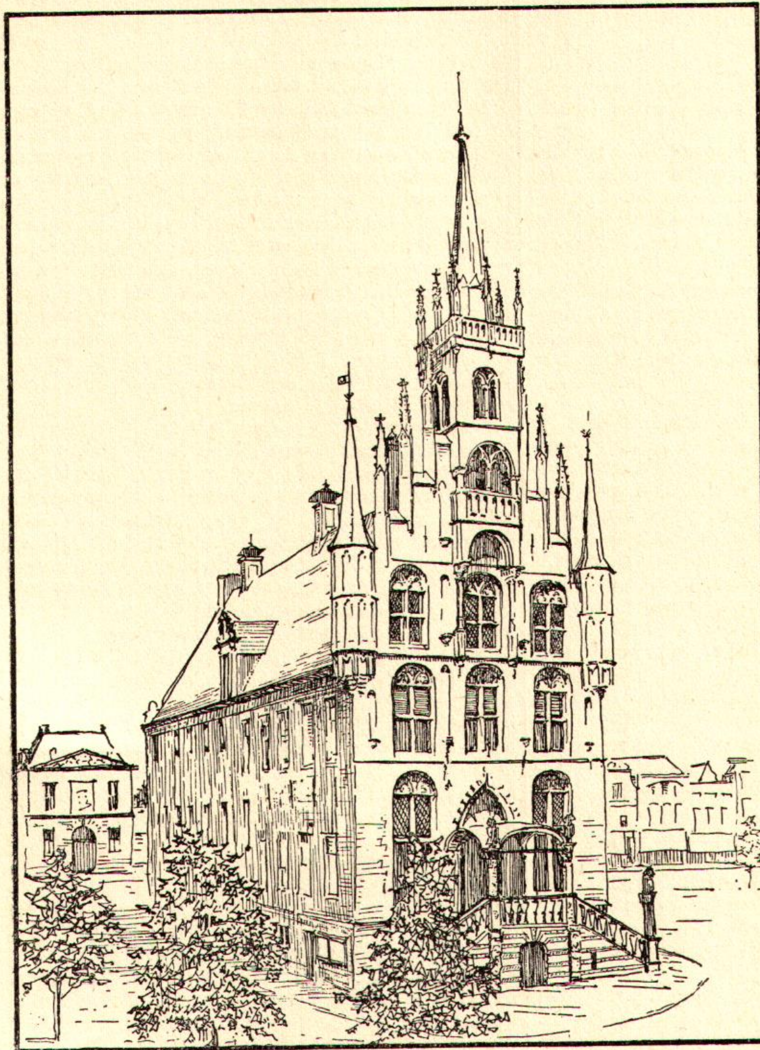
Gebruik. Verreweg het meeste g. is in gebruik als betaalmiddel, hetzij als munten, hetzij als bankvoorraad. Dit absorbeert ongeveer 60% der goudproductie. Voor industrieele doeleinden wordt goud gebruikt voor sieraden, horloges, brillen, penhouders, religieuze voorwerpen, door tandartsen, in de photographie, in Japansche goudlak, als bladgoud voor het vergulden van standbeelden, wat 25% der productie omvat. Ongeveer 15% verdwijnt naar het verre Oosten, waar g. als symbool van rijkdom in particuliere handen is en wordt opgepot. *v. Tuijn.*

Economische functie van het goud. Daar het goud in den loop der eeuwen bewezen heeft van alle econ. goederen de voor → geld noodzakelijke eigenschappen, vooral zijn waardevastheid, in de hoogste mate te bezitten, kwam het het meest in aanmerking om als grondslag voor de muntstelsels dienst te doen. Terwijl in vroeger tijd het goud (eerst ongemunt, later gemunt) vnl. diende als binnenlandsch ruil- en betaalmiddel, beperkt zijn rol zich in den lateren tijd bijna uitsluitend tot de functie van betaalmiddel in het internationale verkeer, t.w. wanneer ongunstige wisselkoersen dit noodzakelijk maken. In landen, waar de bankbiljetten tegen edel metaal inwisselbaar zijn, is het vooral het goud, dat de functie van dekking van het circuleerende papieren geld vervult (→ Circulatiebank). *Vorstman.*

Gouda, stad en gem. in de prov. Z. Holland; ca. 31 000 inw., waarvan ong. 8 400 Kath.; gelegen aan de Gouwe en Holl. IJsel en den nieuwen weg Den Haag—Utrecht. Centrum voor kaashandel en binnenl. koren. Groote kaas- en veemarkt. Belangrijk industriecentrum: kaarsen, pijpen, plateel- en aardewerk, garenspinnerij, zeep, sigaren, bleekerijen, boekdrukkerijen, confectie, houtzagerijen, glucose, siroop, machines, meubelen, papierwaren, suikerwerk en koek en zuivel. Het heeft een Kamer van Koophandel en Fabrieken.

Gouda. Waaggebouw.

Gouda vormt een afzonderlijk dekenaat. Er zijn 3 Kath. kerken (O.L. Vrouw Hemelvaart, St. Joseph, H. Sacrament). Bovendien een Kath. ziekenhuis. Onderwijs: gymn. en H.B.S., ambachtsschool. Oud archief. Librye. Bezienswaardigheden: St. Janskerk, stadhuis, de Waag, Museum voor Oudheden, Librye en Archief, oude grachtjes en antieke geveltjes. De stad wordt druk bezocht door vreemdelingen ter bezichtiging der bovengenoemde gebouwen alsmede voor de Reeuwijksche Plassen. Zie ook → Goudsche glazen. *Blaauw.*

Gouda. Stadhuis.

Geschiedenis. G. ontstond in de 13e e. om een kasteel der heeren van der Gouwe aan den N. oever van den Holl. IJsel, toen nog een Rijntak, en kreeg 1272 stadsrechten. Spoedig bloeiden er scheepvaart en scheepsbouw, handel (hout, graan, vee), laken- en tapijtweverij, linnenbleekerij en vooral bierbrouwerij. In de 18e e. ontwikkelden zich pijpenfabrieken en pottenbakkerijen, maar gingen de andere industrieën achteruit. Sinds ca. 1650 nam de welvaart af, zeer snel sinds 1750 (bevolkingsgetal 1750: ca. 20 000; 1800: ca. 11 000). Eerst na 1850 is G. herleefd als markt voor boter en kaas en als industriestad. De heerlijkheid van der Gouwe is spoedig aan de graven van Holland gekomen, waar door de stad in den tijd der Hoeksche en Kabeljauwsche twisten vaak vuistpand der graven, d.i. meestal der Hoekschen, was, bijv. onder Jacoba van Beieren. Aan het begin van den Tachtigjarigen oorlog was G. een vrij aanzienlijke stad; zijn pensionaris had gezag in de Staten van Holland. G. koos Juni 1572 de zijde van den prins, maar bedong vrijheid voor het Katholicisme. De Kath. regenten werden eerst geleidelijk afgezet. In de Staten van Holland was G. vaak opposant, niet ongeneigd tot terugkeer onder Sp. gezag, tegenstander van de beraamde verheffing van Willem van Oranje tot graaf van Holland, daarna gekant tegen het zoeken van steun bij vreemde vorsten, vooral tegen de komst van Leicester, tot wiens heftigste tegenstanders de Goudsche pensionaris Franchois Vranck behoorde. Met de opkomst van andere steden (bijv. Rotterdam) en met den stoffelijken achteruitgang van G. daalde zijn gezag in de Staten allengs.

De gesch. van het Katholicisme begint buiten de stad in de buurtschap Bloemendaal, waarnaar de parochie ook later nog genoemd wordt. Voor 1275 was G. een kapel rijk, die later parochiekerk werd (S. Janskerk). Het middeleeuwsche G. was zeer rijk aan kapellen, kloosters (voor mannen en voor vrouwen) en gasthuizen. Zeer bekend werd het huis der Broeders des Gemeenen Levens. In strijd met de voorwaarden van den overgang werd Febr. 1573 de S. Janskerk aan de Kath. ontnomen en de pastoor verbannen. Overigens bleef de overheid jegens het Katholicisme vrij rekkelijk, zoodat seculiere priesters en Franciscanen, na 1592 ook Jezuïeten, den Kath. eeredienst vrijwel ononderbroken gecontinueerd hebben. Begin 17e e. ontstonden vaste staties; ca. 1640 zijn er vijf: drie seculiere, een van de Jezuïeten, een van de Franciscanen. Twee der seculiere staties vielen begin 18e e. af aan de Oud.-biss. Clerezie (één ervan bestaat nog), de derde leeft voort in de kerk van den deken (Kleiweg, O. L. V. Hemelvaart). De statie der Jezuïeten werd 1814 vereenigd met de seculiere statie; die van de

Franciscanen leeft voort in de S. Jozefkerk (aan de Gouwe) met bijkerk (Tollensstr., H. Sacrament).

L i t. Een moderne gesch. v. G. ontbreekt. Zie: Walvis, Beschr. v. G. (2 dln. 1713); de Lange v. Wijngaarden, Gesch. der stad van der Goude (I 1813, II 1817, III, door Scheltema, 1877); Kluitman, Bekn. beschr. der stad G. (1841); Kesper, Gesch. v. h. gymnasium te G. (1897); Huges, Leven en bedrijf v. F. Vranck (1909); van Hattum, De patriotten te G. (1934). Voor de gesch. v. d. Kath.: v. d. Loos, in Bijdr. bisd. Haarlem (XLIX, 412 vlg.). *Rogier.*

Goudagio (Ital. aggio = opgeld). Hieronder verstaat men de meerwaarde van de gouden munt met betrekking tot zijn nominale waarde. Dit agio komt voor bij den dubbelen (ook hinkenden) standaard (→ Bimetallisme) en nog meer bij den → papieren standaard.

Goudanus, 1° (ook: Gaudanus, de Gauda, van Gouda) H e n r i c u s, Ned. Augustijn, uit de eerste helft der 15e e.; leeraar aan de univ. van Heidelberg.

L i t.: Lanteri, Postr. saec. sex. (I, 300); B. Glasius, Godgeleerd Ned. (I, 547-548).

2° N i c o l a u s, → Florensz (Nic.).

Goudarbitrage is de → arbitrage in goud (in baren of gemunt) tusschen twee of meer landen met vrij goudverkeer. Voor landen met vrij goudverkeer, waar het goud als standaardmetaal en als dekking voor de geldcirculatie der centrale bank wordt aangewend (goudlanden), is een goed functionneerende g. van groote beteekenis voor de handhaving van de stabiliteit der wisselkoersen. Hetzelfde geldt voor de nivelleering van kleinere koersschommelingen tusschen een goudland en een land zonder wettelijke goudpariteit, doch met vrij goudverkeer. De g. draagt zorg ervoor, dat de → goudpunten tusschen twee goudlanden niet worden overschreden en elkander zoo dicht mogelijk benaderen. *Huysmans.*

Goudbloem, D e, vrije gilde van rhetorica, met zinspreuk: Simpel van Sinne, waarsch. bevestigd en bevoorrecht door keizer Karel V op 10 Jan. 1521. Aan deze kamer wordt in 1610 het octrooi verleend andere „rhetorijk Kamers" op te richten in het land van Waas. Zoo wordt ze de Hoofdkamer van de volgende „rhetorijken": Lokeren, De Wijnpers; Stekene, De Distelbloeme; Themsche, De Wijngaertranke; Ruppelmonde, De Genoffel; Waesmunster, De Koorenbloem; Nieuwkercke, De Vlasbloeme; Elversele, de Roode Roose.

L i t.: Annalen v. d. Oudheidk. Kring v.h. Land van Waas (V, afl. 4, Dec. 1875, 327-369). *Godelaine.*

Goudborduren. Hieronder verstaat men naast g. ook borduren met ander soort metaaldraden. G. is altijd een belangrijke versieringswijze geweest voor prachtgewaden van gewijden of profanen aard, van vaandels, uniformen, volksdrachten, emblemen e.d. Prachtvoorbeelden zijn bewaard gebleven uit Byzantium en uit Arab. kunstweefplaatsen uit de 10e en 11e eeuw. Het g. bereikte zijn hoogtepunt in de 15e e. Tot aan dezen tijd werd bijna uitsluitend de zgn. oplegtechniek toegepast. Later werd ook metaaldraad in platten steek door de stof gewerkt, en wel over karton of leder onderlegsel. De Fransche standaards uit den tijd van Lodewijk XV zijn zonder onderlegsel door de stof gewerkt, met aan beide zijden gelijke, platte steken. Het voor g. gebruikelijk materiaal is: glad glansgouddraad, goudkoord, brillantspinsel, frisé en gedraaid gouddraad, goudlint, cantille en loovertjes. *J. Rutten.*

Goudbrons, → Brons.

Goudcertificaat, in de V.S. van Amerika vóór de devaluatie (1933) een depositobewijs voor bij de schatkist gedeponeerd goud. Het komt overeen met de in vroegere eeuwen in Eng. uitgegeven gouddepositobewijzen, waaruit zich de tegenw. bankbiljetten hebben ontwikkeld. De bedoeling van de uitgifte van g. was, het geldverkeer te vergemakkelijken. Ze waren (en zijn nog) wettig betaalmiddel tot ieder bedrag.

In 1934 zijn aan de Federal Reserve Banks g. gegeven in ruil voor den goudvoorraad, welken deze banken krachtens de wet aan den Staat moesten overdragen. Voor het ingeleverd goud ontvingen ze g., waarbij de gouddollar nog werd berekend op de vroegere goudwaarde (25,8 grains van 0,900). Deze g. zijn op basis van de nieuwe dollarwaarde (59,06% van de vroegere goudwaarde) inwisselbaar in goud, voorzoover de min. van Financiën dit noodzakelijk oordeelt, om de betalingsbalans in evenwicht te brengen. Deze gedwongen omwisseling van goud tegen g. heeft den Staat een winst bezorgd van 2 milliard dollar, welk bedrag bestemd is om den dollarkoers te stabiliseeren. *Witsenboer.*

Goudchloride, → Goud.

Goudclausule, → Goudleening.

Gouddiscontobank, bank te Berlijn, bij de wet van 19 Maart 1924 opgericht, met het doel den buitenlandschen handel, in het bijz. dien in grondstoffen, door verleening van valuta-credieten te bevorderen en de toestrooming van buitenl. kapitaal te begunstigen. In het maatschappelijk kapitaal van 200 millioen r. m. werd door de Deutsche Reichsbank en een particulier consortium elk voor de helft deelgenomen, terwijl de leiding in handen van eerstgenoemde werd gelegd. Aan de G. werd het recht verleend Eng. pond-sterlingbiljetten uit te geven, waarvan echter geen gebruik werd gemaakt. Dit recht werd intusschen op 30 Aug. 1924 ingetrokken. Na éénjarig bestaan werden de aandeelen der G. ingeruild tegen aandeelen D. Reichsbank en de credieten van leverlede afgewikkeld. Sinds Mei 1925 zette de G. hare werkzaamheden voort, doch slechts als afd. der D. Reichsbank. *Vorstman.*

Gouddraad. Het gebruik van g. is zeer oud. In weefsels uit de 10e en 11e eeuw vindt men g., dat bestaat uit een dun reepje goud, spiraalsgewijze om een wollen draad of dun reepje leer gewikkeld. Dit procédé is eigenlijk al het Egyptische g. Het Cyprische g. in Klein-Azië heeft als kern een vogeldarmpje. Dit g. is in Europa algemeen in gebruik tot aan de Renaissance. Het Chineesche g. bestond uit een reepje verguld papier, gewikkeld om een zijden draad. Het Lyonsche g. is een verguld reepje zilver, om een zijden of linnen draad gewikkeld. Dit g. is vanaf de Renaissance tot nu toe in gebruik onder den naam van echt goud. Half echt is koper verguld, onecht is koper door zinkdamp aan de oppervlakte tot messing gemaakt. In de tegenw. metaalweefsels (goudbrokaat, zilverbrokaat) worden veelal metaalreepjes ingeweven. *J. Rutten.*

Gouden Bul, alg. benaming voor elke oorkonde, die van een gouden zegel is voorzien. In het bijz. wordt hiermee echter bedoeld: **1°** de G. B. van 1356, die op den rijksdag van Neurenberg werd gepromulgeerd en na enkele wijzingen op den rijksdag van Metz van hetzelfde jaar door de vorsten aanvaard werd. Buiten een voorrede bestaat zij uit 31 hoofdstukken, waarin de keuze van den Roomsch-koning nader wordt omschreven en rechtens aan de zeven keurvorsten wordt opgedragen, nl. aan de aartsbiss. van Mainz,

Trier en Keulen, den koning van Bohemen, den graaf van den Rijnpaltz, den hertog van Saksen en den markgraaf van Brandenburg. Bovendien werden de keurvorsten bevestigd in de souvereine rechten over hun landen, d.i. in de zgn. regalia: het munt- en tolrecht, de hoogste rechtspraak, terwijl verder voor hen de erfopvolging in de mannelijke linie werd vastgelegd. *Wachters.*

2° De bul van keizer Karel IV voor Brabant, uitgevaardigd in 1349; bepaalde, dat geen bewoner van Brabant of Limburg, sinds 1288 met Brabant één, voor eenige rechtbank buiten die gewesten mocht gebracht worden.

Uitg.: De Dynter, Chron. Ducum Brab. (uitg. de Ram, II, 667-675).

Gouden Eeuw is de geijkte term van Klassieke auteurs voor den tijd, „dat de menschen vrijuit leefden zonder zorg, arbeid of pijn zooals de goden; zonder de bezwaren van den ouden dag en altijd bereid tot tafelgenot; ze stierven als sliepen ze in"; de tijd, „dat de akker vanzelf vrucht droeg enz." Zoo o.a. Hesiodus (Werken en Dagen, 109-123); Ovidius Metam. (1, 89-112). Keizer Commodus (180-192) liet zijn eeuw ook aldus noemen (Cassius Dio, 72, 15).

De 17e eeuw noemt men voor de Rep. der Zeven Provinciën ook wel de G. E. *Brouwer.*

Gouden en zilveren werken, Belasting op de (Ned. Belast. recht), krachtens de gewijzigde Waarborgwet 1927, Stbl. 48, worden de gehalten van gouden en zilveren werken bepaald en gewaarborgd door rijkskeurmerken. Voor deze stempeling wordt de belasting geheven; men kan haar ten deele opvatten als een retributie (vergoeding aan de overheid voor den dienst van het waarborgen), ten deele als een verteringsbelasting. De belasting bedraagt 30 gld. per hg goud en 1,50 gld. per hg zilver voor alle gouden, resp. zilveren werken, welke aan de stempeling zijn onderworpen. Voor gehalteproeven, waarover geen belasting kan worden geheven, moet een essailoon worden betaald. Schatplichtig zijn zij, die eenig geheel of gedeeltelijk uit goud of zilver bestaand voorwerp (doen) vervaardigen of bewerken en zij, die met zoodanige voorwerpen handel drijven. Er zijn acht contrôles van den waarborg en de bel. der g. en z. werken, nl. te Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Schoonhoven, Utrecht, Arnhem, Den Bosch en Leeuwarden. De opbrengst van deze bel. bedroeg over 1933: 737 000 gld. *M. Smeets.*

Belg. Belastingrecht. Vroeger was de fabricatie van gouden en zilveren werken aan het staatstoezicht onderworpen, ten einde de hoedanigheid, den titel of het karaat van het gebruikte metaal te waarborgen. De wet van 5 Juni 1868 heeft de verplichte contrôle afgeschaft en de fabricatie van gouden en zilveren werken vrij verklaard, welk ook het gehalte weze van de metalen (art. 9). Nochtans kunnen de koopers en verkoopers het bewerkt goud of zilver vrijwillig aan een gehalteproef doen onderwerpen (art. 2), tegen betaling van een essailoon, waarvan het bedrag berekend wordt per hg goud of zilver. De organisatie van de gehalteproeven is geregeld door K.B. van 10 Juni 1869. De betaling van het essailoon moet geschieden in handen van de ontvangers van de rechtstreeksche belastingen, of van de douanen en accijnzen, daartoe door den min. van Financiën aangesteld.

Art. 180 van het Strafwetboek bedreigt met zware straf wie de keurijzers, dienende om goud of zilver te merken, namaakt of vervalscht.

Lit.: Pandectes Belges (XLVII, s. v. Garantie des Matières d'or et d'argent; LXXI, s. v. Or). *Rondou.*

Gouden handschoenen, → Recognities.

Gouden Hoorn, de 7 km lange en 1 km breede baai in den Bosporus bij Istamboel; schilderachtig gelegen. Het woord is een verbastering van het Turksche Chajlids (= baai).

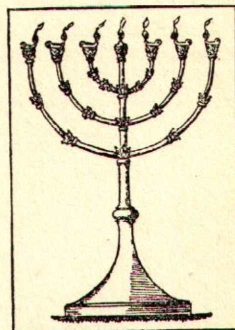
Gouden Horde, het door den zoon van Dzjinggis Khan in 1242 gestichte Mongoolsche rijk in Rusland en Siberië met de hoofdstad Saraj aan de Wolga; het rijk hield stand in Z. Rusland en de Krim tot 1502.

Gouden huis van Nero, paleis, gebouwd op bevel van Nero na den brand van Rome (64 n. Chr.); vormde een onderdeel van den reusachtigen, doch niet voltooiden park- en paleisaanleg, die over een opp. van ca. 50 ha den Palatinus en den Esquilinus moest verbinden; later verdrongen door andere bouwwerken: Colosseum, thermen van Traianus; muur- en plafonddecoratie waren volgens den luxueuzen zgn. vierden Pompejaanschen stijl.

Lit.: F. Weege, Das gold. Haus des N., in Jahrb. d. D. archäol. Inst. (28, 1913, 127 vlg.). *W. Vermeulen.*

Gouden kalf (Oude Test.). Terwijl Moses zich op den berg Sinaï met God onderhield, maakten de Joden het beeld van een stier uit hout met goud overgoten. Het moest een zichtbare repraesentatie van Jahwe zijn. Vgl. Ex. 34. 5. De viering van dit feest van Jahwe herinnert aan liturgische gebruiken bij de Egyptenaren in den Apis- en Mnevisdienst. Ook in later tijd aanbaden de Joden dezelfde beelden, waarsch. beïnvloed door de gebeurtenissen onder Aaron; mogelijk is ook, dat er sprake is van de afgodische vereering van den Phoenicischen → Baal. *C. Smits.*

Gouden kandelaar (Hebr.: menorat zahab) (Oude Test.). Eerst in het Tabernakel, later in den Tempel van Jerusalem bevond zich een beroemde zevenarmige kandelaar. Op bevel van God, naar de voorschriften van Moses, was zij vervaardigd, geheel en al van zuiver goud en met vsch. gouden ornamenten bewerkt. Op dezen kandelaar stonden zeven beweegbare lampen. Zij stond in het Heilige. Over de symbolische beteekenis van dezen zevenarmigen kandelaar zijn de auteurs het niet eens. Op de muren der synagogen en der Joodsche huizen is zij dikwijls afgebeeld. *C. Smits.*

Gouden kandelaar.

Gouden klooster, een klooster te Mandalay in Birma. Gesticht ca. 1820 door Soepajalat, de gemalin van den laatsten koning. Het is geheel van hout, met verguldsel en glas-mozaïeken en met sculpturen van Chineesch karakter. Rondom zijn paalwoningen voor de monniken. Zie ook → Gouden tempel. *Hendricks.*

Gouden knoopjes zijn evenals de zilveren knoopjes dubbele tuinvormen van enkele soorten van boterbloemen, nl. Ranunculus acer, bulbosus en repens en de witbloeiende Ranunculus aconitifolius.

Gouden loopkever of schallebijter (Carabus auratus), meest bekende soort van de fam. der loopkevers. Lengte 20-27 mm. Op de dekschilden drie breede stompe ribben. Kleur goudgroen, de dek-

schildranden koperkleurig; pooten gewoonlijk rood. Jaagt ook overdag op insecten en poppen. *Bernink.*

Gouden loopkever.

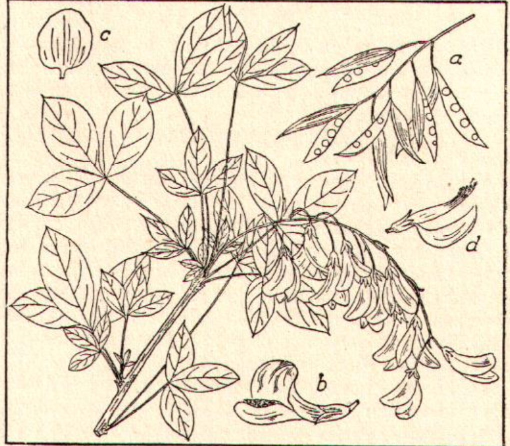
Gouden regen, geslacht van kleine boomen, behoorende tot de fam. der vlinderbloemigen en veel als bloemheester in tuinen geplant. Het meest bekend is de gewone g. r., Laburnum anagyroides of Cytisus Laburnum, met hangende, gele bloemtrossen, doch daarnaast is ook de Adams g. r. zeer opmerkelijk. Deze blijkt een → chimaere te zijn van gewone g. r. en een verwanten heester, Cytisus purpureus, die aanmerkelijk van g. r. verschilt. De Adams g. r. vertoont takken van drieërlei aard: geel-bloeiende, purperbloeiende en den vuilrooden mengvorm. *Rietsema.*

Gouden roos. Op Zondag → Laetare zegent de paus in de zaal der paramenten een g. r., waarbij hij een in het hart aangebracht doosje met balsem en muskus vult. Van deze roos is reeds sprake in de 11e, van balsem en muskus in de 12e, van wijding in de 15e eeuw; oorspr. was zij wellicht een natuurlijke roos (overblijfsel van een voorjaarsviering?). De paus droeg haar met zich naar de basiliek van het H. Kruis, voor de Statie-mis, en schonk haar daarna aan een persoon, kerk of stad, enz.,gelijk nog heden. *Louwerse.*

Lit.: Moroni, Le Capelle pontificie, cardinalizie. (Fr. vert.: Manavit, Hist. des chapelles papales, Parijs 1846); Rock, in: The Cath. Encycl. (s. v. Gold rose).

Gouden Spoor, Orde van de, pauselijke orde van verdienste; telt slechts één klasse en ten hoogste 100 leden. Ordeteeken: Malthezerkruis met Moeder-Gods-medaillon en afhangende gouden spoor. Reeds oude (hoewel niet, gelijk de legende meldt, al door Sylvester I, † 337, gestichte) orde. In 1841 vereenigd met de Sylvesterorde; in 1905 wederom als zelfstandige orde opgericht. *Gorris.*

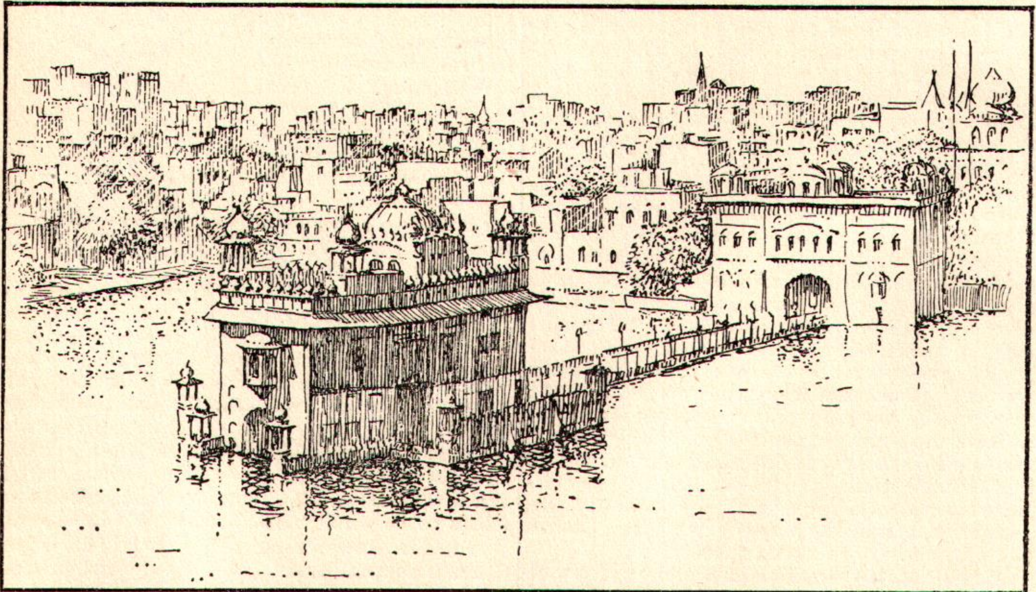
Gouden standaard, geldstelsel, waarbij: a) het goud den grondslag vormt van het geld; b) het goud vrij mag worden aangemunt en gouden munt vrij mag worden versmolten; c) de gouden munt wettig betaalmiddel is tot ieder bedrag. Een bijz. vorm van den g. s. is de zgn. → goudkernstandaard. Zie ook → Goudvraagstuk; Goudwisselstandaard. Zie verder → Geldstelsels, en, voor wat betreft devaluatie, → Inflatie en → Wisselkoersen. *Vorstman.*

Gouden regen. a = vruchten; b = bloem; c = vlag; d = meeldraden met kiel.

Gouden tempel. Vsch. bouwwerken in Azië dragen dezen naam.

1° Gouden tempel te **Amritsar** (Voor-Indië), in

Gouden tempel te Amritsar.

1581 voor de sekte der Sikh's in een daartoe gegraven vijver door Râmdâs gebouwd op een eiland, waarheen een marmeren brug voert; werd in 1761 vernield, doch in 1766 weer opgebouwd. Het koperen dak is te overdadig verguld. De stijl is een menging van Islamitische en Indische kunst.

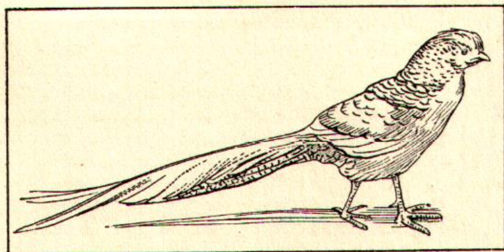
2° Gouden Tempel te **Benares** (Voor-Indië), slecht en overladen voorbeeld van gemengden stijl uit einde 18e eeuw.

3° Gouden Tempel te **Gjan-Tse** (Gândho-la) in Tibet. Deze tempel in het groote, versterkte klooster Palkhor Tsjoide, is gebouwd in 5 terugspringende terrassen met inspringende hoeken; daarop een cirkelvormige tambour, waarop een kleinere vierkante, die een spits draagt van 13 verguld-koperen ringen, bekroond door een koperen tsjhattra (koepel-paviljoen). Naar plaatselijke overlevering model voor den grooten tempel te Bodhgaja. Zie ook → Gouden klooster. *Hendricks.*

Gouden tor (Cetonia aurata, en C. floricola), een kever, behoorend tot de → bladsprietigen. De kleur varieert van metaalgroen tot bronsgroen. De witte streepjes op halsschild en dekschilden worden gevormd door haren. Men vindt de g. t. op allerlei bloemen, waar zij stuifmeel eten. De larve is geelachtig wit (engerling-achtig), leeft in boommolm, soms in den rand van mierennesten, knaagt ook aan boomwortels en cultuurgewassen. Ontwikkeling 3 à 4 jaar. *Bernink.*

Gouderak, dorp en gem. in de prov. Z. Holland; aan den Holl. IJsel ten Z.W. van Gouda. Opp. 1 085 ha, ruim 2 000 inw., meest Ned. Hervormd. Veeteelt, steenindustrie, scheepsbouw.

Goudfazant (Phasianus pictus), de kinki of het goudhoen der Chineezen en waarsch. de Phoenix der Ouden, is een prachtige fazantsoort. Op den kop prijkt

Goudfazant.

een helgele kuif; de halskraag is van een zeer bijzondere schittering van oranje-rood met fluweel-zwarten zoom; ook metaalgroen is duidelijk te onderkennen; de benedenrug alsook de bovenstaartdekveeren zijn hooggeel; het onderlijf is saffraanrood; de vleugeldekveeren zijn kastanjebruinrood; het oog is goudgeel. Lengte van den staart 60 cm; totale lengte 85 cm. Het wijfje heeft veel minder schittering, alles is valer en doffer. Als volièrevogel is hij zeer gezocht. Zijn vaderland is Trans-Baikalië en het O. van Mongolië tot in de nabijheid van den Amoer, benevens Z. en Z.W. China. Komt alleen in bergland voor (tot 2 100 m). *Bernink.*

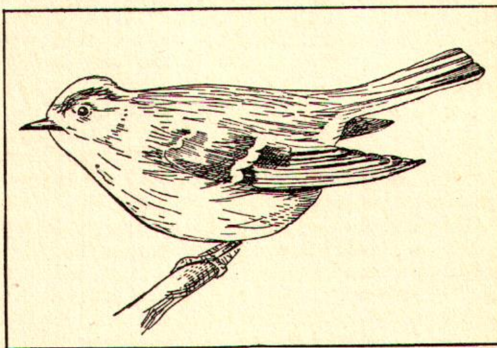
Goudgerande fondsen (b e u r s t e c h n i s c h) (Eng.: giltedged securities) zijn obligatiën, welke wat soliditeit betreft a. h. w. met een belegging in goud zijn gelijk te stellen.

Goudglazen, vazen of schalen van glas. Tusschen twee vlakke of gewelfde wanden of bodems van glas bevindt zich goudblad met ingekraste, soms gekleurde figuren. Men heeft er meer dan 500 gevonden, grootendeels in de Rom. catacomben. Tevergeefs heeft men in de 18e eeuw in Bohemen en nog onlangs in Venetië getracht het procédé te ontdekken. Naast profane vertoonen de g. vooral religieuze voorstellingen, scènes uit het O. en N. T., medaillonportretten van Christus, Petrus en Paulus e.a. De gevonden g. zijn grootendeels uit de 3e tot 5e eeuw. Ze zullen zelden voor liturgisch doel gebruikt zijn. Waarsch. werden ze als geschenk gegeven en als drinkglas gebruikt.

L i t.: J. Sauer, in Lex. f. Theol. u. Kirche (IV 1932, 568 vlg.); Vopel, Die altchr. Goldgläser (1899). *Franses.*

Goudhaansvoer, → Doovenetel.

Goudhaantje, 1° (Regulus regulus), de kleinste der in Ned. voorkomende vogels. Kleur groengrijs, van onderen lichter; midden over den kop een oranje-

Goudhaantje.

roode of gele streep, met zwart afgezet; over de vleugels twee witte bandjes. Broedt in het O. en Z. van Ned., vooral in sparrenbosschen. Vrij zeldzaam, doch in den winter verblijven duizenden g. uit Noordelijke landen in heel Ned. Zij leven van insecten, larven en eitjes. Houden zich graag op in gezelschap van meezen. De zang is een hoog, naaldfijn liedje, in snel tempo voorgedragen. *Bernink.*

2° → Goudhanen.

Goudhaas, → Aguti.

Goudhanen (Chrysomelidae) vormen een fam. der kevers, die haar naam danken aan den vaak sterken metaalglans. Het zijn kleine tot middelmatig groote kevers. De vorm is meestal ovaal met een gewelfde rugzijde. De kop zit vaak gedeeltelijk in het halsschild verborgen. De sprieten zijn kort. Talrijke soorten zijn aan zeer bepaalde voedselplanten gebonden zooals het lelietorretje, aspergekevertje, elzen- en populierhaantje; vele leven op cultuurgewassen en kunnen zeer schadelijk worden, zooals de aardvlooien, die met hun sterk gespierde achterdijen als vlooien springen. De larven leven meestal op dezelfde voedselplanten als de volwassen dieren; in uiterlijk en leefwijze der larven echter groote verscheidenheid. *Keer.*

Goudhaver (Avena flavescens), overblijvend bossenvormend ondergras van zeer goede kwaliteit. Opbrengst matig; gevoelig voor minder gunstige groeiomstandigheden (vooral nat, koud weer). Zaad moeilijk te winnen, daardoor duur. Zelden in een mengsel voor aanleg van grasland opgenomen. *Dewez.*

Goudimel, C l a u d e, Fransch componist, * ca. 1505 te Besançon, † 1572 te Lyon, vnl. bekend om zijn toonzetting van de psalmvertalingen door Marot en de Bèze. G. componeerde ook vele chansons, alsmede vsch. missen en motetten. Een modernen

herdruk van een uitg. der psalmen leverde H. Expert in: Les maîtres music. de la Renaiss. fr. (1897).

Lit.: M. Brenet, Cl. G. (1898). *Lenaerts.*

Goudkammetje (Pectinaria auricoma), wormsoort van de orde der Polychaeta; alg. voorkomend op de Noordzeekust. Het dier leeft in een kokertje van aaneengekleefde zandkorrels en steekt hieruit de goudglanzende kieuwen naar buiten. Leege kokertjes vindt men in groot aantal op het strand.

Goudkernstandaard is een bijz. vorm van den → gouden standaard, welke van dezen hierin afwijkt, dat de omloop van gouden munt in het binnenland tot een minimum wordt beperkt en practisch alleen de circulatiebank de beschikking over het in het binnenland aanwezige goud heeft. Op deze wijze wordt een besparing verkregen op de hoeveelheid van het kostbare goud, dat nu alleen gebruikt wordt voor internationale betalingen. Bij dit stelsel behooren bankbiljetten wettig betaalmiddel te zijn tot ieder bedrag. *Vorstman.*

Goudknopje (Cotula coronopifolia), de voornaamste der 50 soorten van dit plantengeslacht; komt vrij veel in het wild groeiend voor met liggende stengels, lancetvormige bladeren en gele bloemen. Behoort tot de samengesteldbloemigen.

Goudkust (Eng.: Gold Coast Colony), Britsche kroonkolonie aan de kust van Opper-Guinea (I 536 C 4), bestaande uit een kustvlakte, Asjanti en het Noordelijk territorium. Opp. 207 800 km², zonder het mandaatgebied West-Togo; ong. 2,3 millioen inw. De kust van deze kolonie is op menige plaats steil; lagunen begeleiden haar; de rivieren zijn meestal door ondiepten van de zee afgescheiden. Alleen de voornaamste rivier, de Volta, is voor kleine stoombooten bevaarbaar. Het klimaat is ongezond; de regenarmoede van het kustgebied is een gevolg van het koude opstijgingswater in de Golf van Guinea. Landinwaarts neemt de regenhoeveelheid toe, maar door de scherpe scheiding tusschen den drogen en den natten tijd overheerscht er de savanne, in tegenstelling met de kustvlakte, waar meer bosschen zijn.

De G. dankt haar naam aan haar goud-rijkdom: met slaven was goud in vroegere eeuwen het voorn. uitvoer-artikel. Tegenwoordig zijn de uitvoerproducten: cacao, palmolie, hout, rubber; ook is er nog steeds goudwinning. De G. is voortaan het eerste cacao-land van de wereld. De kust lokt niet tot havenvorming uit; de beste haven is die van Takoradi. Door de minder goede bevaarbaarheid der rivieren werden spoorwegen aangelegd om de erts- en landbouwgebieden te ontsluiten. De hoofdstad van de G. is Akkra.

Lit.: Macdonald, The Gold Coast, past and present (1898); Kemp, Nine years at the Gold Coast (1898); Cardinall, The natives of the Northern Territories of the Gold Coast (1920). *v. Velthoven.*

Kath. missie. Onder de Negerbevolking is de Islam sterk verbreid. Het missioneeringswerk wordt verricht door de paters van de Afrikaansche Missies van Lyon. De G. werd in 1879 apostol. praefectuur, in 1901 apostol. vicariaat, waarvan de vicaris te Cape Coast Castle resideert. Er zijn thans ruim 70 000 Katholieken, van wie ruim 14 000 catechumenen. *Gorris.*

Weermacht. De locale strijdkrachten bestaan uit: a) 1 reg. infanterie, sterk 39 officieren en 1 100 onderofficieren en minderen, benevens 1 batterij lichte houwitsers. Off. en onderoff. zijn gedetacheerd van het Eng. leger. Dienstverband van de overigen 6 jaar actief en 3 jaar in reserve. Sterkte hiervan wordt bepaald door gouverneur. b) Territoriale troepen (25e tot 40e jaar), sterk 16 off. en 440 onderoff. en m. c) De semi-militaire politie, sterk 2 100 off., onderoff. en minderen.

Lit.: Annuaire mil. (1934). *v. Munnekrede.*

Geschiedenis. Sinds ong. 1470 in handen der Portugeezen, werd de G. in 1590 voor het eerst door Nederlanders bevaren. In 1594 werd te Enkhuizen een Guineesche Compagnie opgericht. Krachtens octrooi kwam de handel op deze streek, vooral belangrijk wegens den uitvoer van negerslaven naar W. Indië, in 1621 aan de W. Ind. Comp. De Tweede W.I.C. stelde in 1734 den handel voor particulieren open, behoudens den slavenhandel. In 1871 verkocht de Ned. regeering de G. aan Engeland. *Buch.*

Goudkust-Creoolsch, → Negerhollandsch.

Goudkwal (Chrysaora hyoscella), ook kompaskwal genoemd, kwalsoort, die in Sept. aan de kusten der Noordzee veel voorkomt. Het scherm is tot 30 cm breed, goudgeel met 16 donkere strepen, die naar den rand uitstralen en zich naar den omtrek toe vertakken. De sierlijke aanhangsels om de mondopening kunnen twee m lang worden. De g. is hermaphrodiet, brengt zoowel zaad als eieren voort. *M. Bruna.*

Goudleder, wandbekleeding, bestaande uit aan elkaar genaaide, rijkbewerkte stukken kalfs-, geiten- of schapenleder. Op de rechthoekig gesneden huid werd door middel van houten vormen of stempels de gewenschte teekening in reliëf aangebracht; bladzilver, goudgele vernis en polychromie voltooiden deze gedreven versiering.

Het g. werd waarsch. in de 11e e. door de Mooren in Spanje ingevoerd. Tusschen de 15e en de 17e e. kwam deze industrie tot hoogen bloei te Cordova en te Barcelona, die aan geheel West-Europa leverden. Uit Spanje kwam deze nijverheid over naar Italië (vooral Venetië), Frankrijk en de Nederlanden. In Vlaanderen waren in de 17e e. Antwerpen, Ieperen en vooral Mechelen bekende centra van g.-industrie, in Ned. Amsterdam en Den Haag. Hoezeer het g. bijdroeg tot de verlevendiging van het 17e-eeuwsche binnenhuis getuigen de talrijke schilderijen van Nned. en Zned. interieurschilders. Op het einde der 18e e. werd het g. als wandbekleeding verdrongen door het goedkooper katoenbehangsel, dat op zijn beurt vervangen werd door het papierbehangsel.

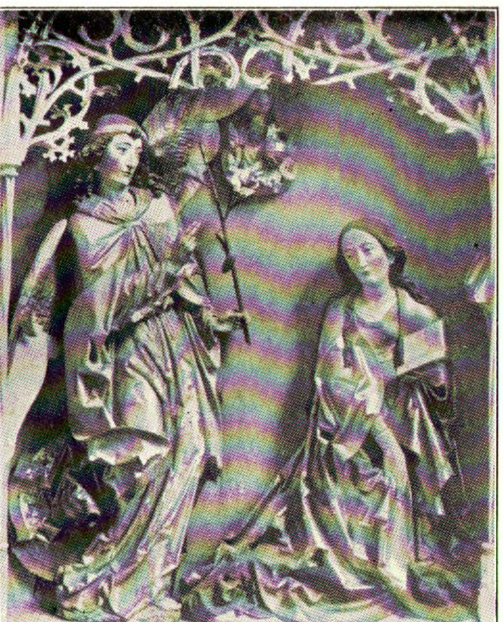
Behalve als wandbekleeding wordt het g. ook gebruikt voor het overtrekken van zitmeubelen en het vervaardigen van antependia, kazuifels en andere kerkgewaden. *V. Herck.*

Lit.: H. Clouzot, Cuirs decorés (2 dln. 1925).

Goudleening, geldleening, welker rente en aflossing in aangeduide gouden munt of in een bepaald gewicht aan goud van een bepaald gehalte kan worden gevorderd. De betreffende bepaling in de leeningsovereenkomst, waarin deze verplichting van den debiteur tot uitbetaling in gouden munt of goud wordt omschreven, noemt men de goudclausule. De obligatiën of schuldbrieven, waarin een g. is verdeeld, noemt men goudobligatiën (Eng. goldbonds). *Huysmans.*

Goudleer, een behang, gemaakt van zacht, dun leder, hetwelk rijk met patronen bedrukt wordt. De grondkleur is gewoonlijk bruin, goud vindt veel toepassing. Het is waarsch. van Moorschen oorsprong en in Ned. vooral in 17e- en 18e-eeuwsche interieurs toegepast.

GOTIEK III

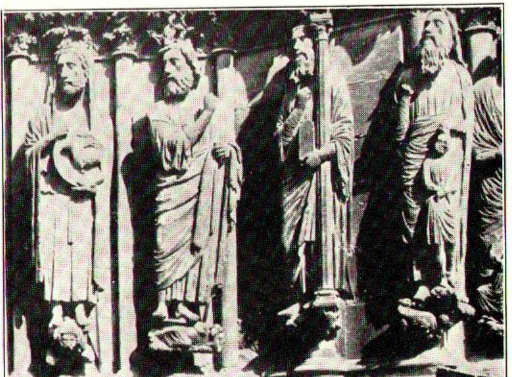
Boven: Annuntiatie. Houtsnijwerk van Riemenschneider. Bibra (ca. 1500). Onder: Profetenfiguren aan het middelste Westportaal der kathedraal te Straatsburg (14e eeuw).

Boven: Madonna met Kind. Hout. Museum, Berlijn (ca. 1485). Onder: zoogenaamde Pietà Roethgen. Hout. Bonn (ca. 1300).

Boven: Maria-altaar. Houtsnijwerk van Veit Stoss. Krakau (1486). Onder: Profetenfiguren aan het rechtsche Westportaal der kathedraal te Reims (ca. 1250).

Pietà. Schildering van Jean Malouel. Louvre, Parijs (ca. 1396).

Boven: Golgotha. Schildering van een onbekenden Neder-Rijnschen Meester. Museum, Boedapest (ca. 1470). Onder: Madonna met Heiligen. Fresco van Pietro Lorenzetti. Onderkerk der San Francesco, Assisi (1330).

Boven: Opwekking van Lazarus. Schildering van A. v. Ouwater. K. Friedrich Mus., Berlijn (ca. 1450). Onder: Christus met Maria en Joannes. Middenpaneel eener triptiek van Rogier v. d. Weyden. Paleis der Schoone Kunsten, Brussel (ca. 1440).

Goudlelie (Sprekelia formosissima) behoort tot de narcisachtigen en is een mooie sierplant uit Z. Amerika. De groote bloemen zijn rood en tweelippig en worden gedragen door een buisvormigen steel. Zij is ook wel bekend als Amaryllis formosissima.

Goudlork, → Lork.

Goudmol (Chrysochloris) behoort tot de orde der insecteneters. Hij graaft als de gewone mol in den grond, maar vertoont in den aard en de wijze van aanpassing aan dit leven toch verschillen. De hand en vingers zijn geheel anders dan bij den mol; de handpalm is niet vergroot. Terwijl de mol, die in vasteren bodem graaft, daarvoor zijn geheele hand gebruikt, ligt de geheele kracht van den g., die slechts oppervlakkig in zand en droge aarde wroet, in de kolossale klauwen der middenvingers. De oogen zijn door de huid bedekt, de ooren zonder oorschelp en liggen in den pels verborgen. De staart ontbreekt geheel. Hun naam danken zij aan den metaalglans van hun vel. Zij leven in Zuidelijk Afrika van den Kaap tot den Kongo. Bij voorkeur houden zij zich op in zandwoestijnen of droge steppen, waar zij van wormen leven. *Keer.*

Goudoever, H e n r i D a n i ë l v a n, Ned. musicus; * 12 Nov. 1898 te Utrecht; was aanvankelijk als violoncellist (leerling o.a. van Gerard Hekking) werkzaam en als zoodanig van 1922 tot '24 solocellist van het Amsterdamsch Concertgebouworkest, legde zich daarna toe op dirigeeren en werd in 1925 aan het Landestheater te Coburg verbonden. In 1932 werd G. tot dirigent van het Utrechtsch Stedelijk Orchest benoemd, als opvolger van Evert Cornelis. In deze functie heeft hij vooral met zijn vertolkingen van Bruckner's muziek zeer de aandacht getrokken. Ook als componist heeft hij van zich doen spreken, o.a. door eenige werken voor violoncel en orkest (La fête bleue, Dansimpressie) en orkeststukken (Sphynx). *Reeser.*

Goudpolitiek. Hieronder worden de maatregelen verstaan, hetzij door de circulatiebank hetzij door de landsregeering genomen, welke beoogen den in- en uitvoer van goud zoodanig te regelen, dat hierdoor de waardevastheid van de rekeneenheid in binnen- en buitenland zooveel mogelijk gewaarborgd wordt. *Vorstman.*

Goudpreparaten. Nadat R. Koch gevonden had, dat kalium-goudcyanide nog in een verdunning van 1 : 2 000 000 de ontwikkeling van tuberkelbacillen remde, heeft men gezocht naar goudpreparaten, die tegen t.b.c. en andere infectieziekten te gebruiken zouden zijn. Vsch. zijn sindsdien aanbevolen; de bekendste zijn het krysolgaan ($C_6H_3NH_2SAuCOONa$), het in 1924 door Möllgaard ontdekte sanocrysine, een complexe verbinding van trinatrium aurothiosulfaat $Na_3Au(S_2O_3)_2 2H_2O$, een witte kristallijne stof, die 37% goud bevat, het solganol A, dinatriumzout van 4 sulfomethylamino-, 2 auromercaptobenzolsulfozuur (tegen meningitis, lepra, streptococcen), solganol B, aurothioglucose (tegen gewrichtsrheumatiek) en het goudtribromide (tegen kinkhoest). *Hillen.*

Goudpunten zijn de grenzen, waarboven en waaronder de wisselkoersen niet stijgen resp. dalen kunnen, wanneer in het betrokken land de gouden standaard bestaat en het goud vrij mag worden uitgevoerd. De bovengrens heet goudpunt van uitvoer en de ondergrens goudpunt van invoer. Het verschijnsel wordt als volgt verklaard. De normale wijze van vereffening van verplichtingen in het buitenland is toezending van een wissel. Indien nu echter door vermeerderde vraag naar buitenlandsche wissels (veroorzaakt door den ongunstigen stand der betalingsbalans) de koers van die wissels zóó hoog stijgt, dat het voordeeliger wordt om goud te zenden, dan zal dit laatste geschieden en de vraag naar wissels ophouden, waardoor de stijging van hun koers geremd wordt. Het omgekeerde heeft plaats, wanneer de wisselkoers zóó laag daalt, dat het voordeeliger voor den crediteur wordt om goud te ontvangen dan een wissel. Zie verder → Wisselkoersen. *Vorstman.*

Goudpurper van Cassius, een door Cassius in 1863 bereide kleurstof, welke in de glas- en porseleinschilderkunst gebruikt wordt. Het ontstaat door reductie van goudoplossingen met tinchloruur en is op te vatten als een colloïdale oplossing van goud en tinzuur, waarbij het tinzuur als schutcolloïd werkt. Door toevoeging van g. v. C. aan een glassmelt, verkrijgt men goudrobijnglas. *A. Claassen.*

Goudriaan, dorp en gem. in de prov. Z. Holland in de Alblasserwaard; ca. 600 inw. (Prot.). Landbouw en veeteelt.

Goudrobijnglas, → Robijnglas.

Goudron, teerachtige zelfstandigheid, meestal bijproduct (residu der laatste destillatie) van de verwerking der asphalthoudende ruwe aardolie. In de techniek gebruikt als isolatiemateriaal en voor dichtingsdoeleinden (→ Asphaltmastiek).

Goudsberg, heuvel ten O. van Valkenburg (L.), waar prof. Holwerda en dr. Goossens in 1916 een Rom. castellum uit de 4e eeuw opgroeven.

L i t.: De Katakomben Rome Valkenburg (Gedenkschrift, 1916).

Goudsbloem, 1° (C h r y s a n t h e m u m s e g e t u m) → Ganzenbloem.

2° (C a l e n d u l a) behoort tot de samengesteldbloemigen en telt 15 soorten, afkomstig uit Azië en Z. Europa. Een alg. sierplant is C. officinalis, de g., welke bijna elken tuin versiert met goudgele bloemen, doch licht verwildert. Een wilde plant is C. arvensis, de akkergoudsbloem. *Bouman.*

Goudsche glazen, 31 oude glasvensters in de Sint Janskerk te Gouda uit de tweede helft der 16e e., die een hoogtepunt vormen in de Renaissance-glasschilderkunst (zie plaat; vergelijk den index in kolom 831/832). Drukke, pathetische composities van bijbelsche en allegorische voorstellingen, geplaatst in een hoog-Renaissance-architectuur, doorzichtig geschilderd met overvloedig gebruik van email-verven. De virtuositeit, waarmede deze ramen zijn uitgevoerd, is het meest te bewonderen, maar zij missen de grootheid van compositie en de zuiverheid van de oorspronkelijke opvatting van het glas-in-lood-venster. De ramen van de gebr. Dirk en Wouter → Crabeth (in totaal 13 stuks), gemaakt van 1555-'71, zijn wel de schoonste. Hiernaast vindt men ook ramen van Adriaan de Vrije, Willem Thibaut, Dirk van Zijl, Cornelis Clock, Corn. Kussens, Klaas Janse, alsmede werk van leerlingen van de gebr. Crabeth. Het eerste raam werd geschonken door George van Egmond, biss. van Utrecht. Spoedig volgden schenkingen door Philips II, Margaretha van Parma, Willem I prins van Oranje, de heeren der Staten van Z. en N. Holland, de Hoogheemraden van Rijnland, de burgemeesters van de steden Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, ook door eenige gilden en particulieren, o.w. Ed. vrouwe mevrouwe Gabriele van Boetzelaar, abdisse v.h. klooster Rijnsberg, prins Johan van Baden en gemalin, hertog Ericus van Brunswijk, Theodorus Spiering de Wiel, abt van Bern. Sedert 1900 werd het restauratie-werk

verricht door J. Schouten (Delft) naar de nog bewaard gebleven cartons. *Trautwein.*

Goudsche kaas, bekende Ned. harde kaassoort, plat cylindrisch van vorm met opstaande en iets bolstaande wanden; oorspr. vooral in de buurt van Gouda en Stolkwijk (vandaar de naam „Stolksche kaas") gemaakt; gewicht meestal 3 tot 12 kg; g. in Goudsch model met een gewicht van $^1/_2$ tot 1 kg noemt men lunchkaasjes. De volvette G.k. wordt voor het grootste deel gemaakt op de boerderijen in Zuid-Holland en Utrecht. Op vele boerderijen wordt niet het geheele jaar door kaas gemaakt, maar in den tijd, dat er weinig melk is, wordt deze voor consumptie geleverd, daar ze beter betaald wordt. De melk wordt zoo versch mogelijk verkaasd; in de laatste jaren veel machinaal, meestal 2 × per dag, nl. onmiddellijk na het melken. De fabriekskaas (speciaal in Friesland en Noord-Holland) wordt in verschillende vetgehalten gemaakt uit min of meer afgeroomde melk. Men streeft er naar om de productie van vettere soorten te bevorderen. De goede naam van onze volvette G.k. in het buitenland is helaas zeer benadeeld door de minder vette fabriekskaassoorten. Door de zgn. kaascontrôle is het mogelijk geworden dien goeden naam te garandeeren (Rijkskaasmerk). De volvette moet dan minstens 46% vet in de droge stof bevatten. *Verheij.*

Goudscherm of doorwas (Bupleurum), een meerendeels kruidachtig plantengeslacht der schermbloemigen, Umbelliferae, omvat 75 onbehaarde soorten, waarvan enkele struikvormig zijn. De bloemen zijn geel van kleur. De meeste soorten in Z. Europa en Klein-Azië, doch ook eenige in N. Europa, N. Amerika en Z. Afrika. Op bouwlanden groeit in Ned. rond doorwas, B. rotundifolium, op zeeklei fijn doorwas, B. tenuissimum. Als sierplant heeft men B. fructicosum, een altijdgroene, 1$^1/_2$ meter hooge struik uit Z. Europa. *Bouman.*

Goudsmeedkunst, → Edelsmeedkunst.

Goudsmit, Joël Emanuël, Ned. rechtsgeleerde. * 1813 te Leiden, † 1883. Studeerde te Leiden letteren en rechten. 1859 hoogleeraar te Leiden, waar hij Rom. recht doceerde. Van zijn geschriften verdient vooral de aandacht zijn Pandecten-systeem (1866).

Goudswaard, dorp en gem. op het eil. Beierland aan het Spui, in de prov. Z.Holland; opp. 3 453 ha, ruim 1 550 inw., meest Ned. Hervormd. Tramverbinding met Rotterdam.

Goudtsch Kronycxken is een voor Holland belangrijke kroniek, in 1478 te Gouda in druk verschenen; oorspr. eindigde het werk bij 1437; Jan van Naaldwijk schreef misschien alleen het laatste vervolg (1457-1477).

Gouduitvoerverbod is een maatregel van → goudpolitiek, door de betrokken landsregeering genomen, wanneer gebleken is, dat door minder ingrijpende maatregelen van de circulatiebank of van de regeering zelve het doel der goudpolitiek, t.w. de bescherming van de waardevastheid der rekeneenheid, niet of onvoldoende bereikt wordt. In de oorlogsjaren werd dit verbod in vele landen toegepast. *Vorstman.*

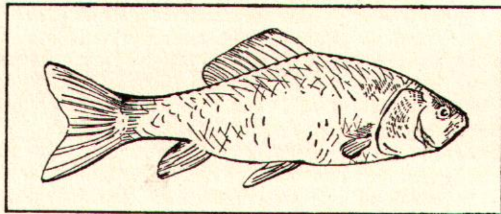
Goudveil (Chrysosplenium), een plantengeslacht der steenbreekachtigen met 40 soorten, bewoont het Noordelijk halfrond. Het zijn teere overblijvende kruiden, waarvan 2 soorten in Ned. in het wild worden gevonden, nl. C. alternifolium en C. oppositifolium, beide geel bloeiend en tot 15 cm hoog op vochtige, schaduwrijke plaatsen. *Bouman.*

Goudvink (Pyrrhula pyrrhula), vogel, behoorende tot de vinken. Lengte 16 cm, met staart van 7 cm. Kop fluweelzwart, rug grijs, vleugels zwart met witte dekveeren; over den rug een witte streep, borst, keel en wangen rood, snavel kort, dik. Het wijfje is op den rug meer bruinachtig en van onderen grijsrood. Broedt in Ned. in O. en Z. Wordt veel gevangen gehouden, vandaar zeldzaam geworden. Het voedsel bestaat uit zaden, bessen en knoppen. In het voorjaar zijn de g. soms schadelijk, doordat zij dan de knoppen der vruchtboomen afpikken. *Bernink.*

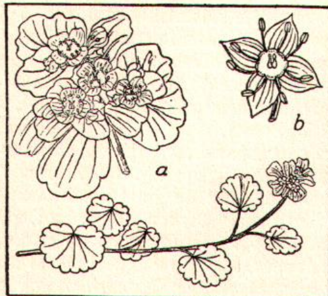
Goudvink.

Goudvisch (Carassius carassius auratus), aan den steenkarper verwante zoetwatervisch, die in China en Japan sinds onheuglijke tijden wordt gekweekt. Kleur goudgeel, meest met rooden glans, vaak met donkere vlekken. Deze „King-Jo" der Chineezen is een kweek product, dat in de 17e eeuw in Europa werd ingevoerd. De g. is thans over alle landen verbreid, wordt ook in vijvers gehouden en gekweekt, o.a. in Z. Europa (voortplanting alleen bij voldoende warmte!), vanwaar zij naar Noordelijker landen wordt ingevoerd. Door de teelt ontstane erfelijke afwijkingen zijn de sluierstaart, met sterk ontwikkelde, afhangende vinnen, en de telescoopvisch, met sterk uitpuilende oogkassen. *M. Bruna.*

Goudvisch.

Goudvlieg, 1° (Chrysops coecutiens) tweevleugelig insect van de fam. der Tabanidae, lengte 9 mm, monddeelen stekend en zuigend, oogen goudglanzend. Deze soort zuigt honing uit bloemen, maar valt ook menschen en vee aan om bloed te zuigen.

Wisselbladig goudveil (Chrysosplenium alternifolium). a = bloemstelsel; b = bloem.

2° (Lucinia sp.) Amer. vliegsoort, die zijn eieren wel legt in wonden of in den neus van menschen. De larven kunnen ver in het lichaam doordringen. Een andere soort veroorzaakt schapenwormziekte. *M. Bruna.*

Goudvlieszwam (Pholiota aurivella), een plaatzwam met een bollen tot platten, goudgelen hoed van 6-10 cm doorsnede, op een dikken, hollen steel met een ring. De onderzijde van den hoed is eerst wit, later bruin door de rijpe sporen. De g. komt in het najaar vrij alg. op loofboomen voor. *Bouman.*

Goudvraagstuk heeft betrekking op de vraag of het goud de eigenschappen bezit om ook in de toekomst grondslag te zijn voor de muntstelsels; m.a.w. of de → gouden standaard in het nationale en internationale verkeer de beste waarborgen biedt voor een waardevaste rekeneenheid. De Gouddelegatie, ingesteld door de Finantieele Commissie van den Volkenbond, sprak zich in 1932 ten voordeele van den gouden standaard uit als het beste stelsel in den tegenwoordigen tijd, mits vrijheid van uitwisseling van goederen en diensten in redelijke mate hersteld worde en er overeenstemming kome in de leidende beginselen bij de Centrale Banken. Ook de Raad van Beheer der → Bank voor Internationale Betalingen verklaarde zich in 1932 eenstemmig voor behoud van den gouden standaard. *Vorstman.*

Goudwespen (Chrysididae), fam. van wespen, die opvallen door hun schitterende, metaalachtig glanzende kleuren, als zij bij zonnig weer rondvliegen om honing te zoeken. Bij gevaar wordt het lichaam ineengerold. De eieren legt het wijfje met een legboor in de nesten van andere wespen, waarin de larven opgroeien.

Goudwisselstandaard. Hieronder wordt het stelsel verstaan, waarbij buitenlandsche goudwissels (d.w.z. wissels luidende in de rekeneenheid van een land, dat den → gouden standaard heeft), althans tot zekere hoogte, de rol vervullen van het goud in het internationale betalingsverkeer. De circulatiebank legt hiertoe een portefeuille van deze wissels aan om, bij stijging van den wisselkoers, door afgifte uit deze portefeuille die stijging te remmen. Zoodoende wordt, voorzoover de voorraad goudwissels strekt, de zending van goud (→ Goudpunten) vermeden. Dit is één voordeel. Een ander is, dat wissels een rentegevend en goud een renteloos bezit is voor de circulatiebank. Een nadeel is echter de mogelijkheid van plotselinge losmaking van de goudvaluta van haar goudbasis, zooals in 1931 met het pond sterling geschiedde, dat daardoor tot ong. twee derde van zijn goudwaarde depreciëerde. Door dezen maatregel leed o.m. de Ned. Bank, die een groot bedrag aan pondenwissels in portefeuille had, een verlies van meer dan 30 millioen gld. De aanwezigheid in den g. van een speculatief element, door deze laatste gebeurtenis vooral zoo duidelijk tot uiting gekomen, zoomede het feit, dat nog slechts weinig landen een goudvaluta bezitten, hebben aan de toepassing van het stelsel belangrijk afbreuk gedaan. *Vorstman.*

Goudwijding, of goudzegening, gebruik uit de M.E., voortlevend in Duitschland, om op Epiphania goud (tegelijk met wierook en myrrhe, soms ook edelsteenen) te zegenen, in verband met de gaven der Wijzen (Mt. 2.11).

Goudy, W. F., voornaamste hedendaagsche letterontwerper van Amerika, die tal van alphabetten voor drukletters teekende. Hij stamt uit de geestelijke sfeer van William Morris, wiens stijl hij volgde met de uitg. van zijn „Village Press". Hij oefende veel invloed uit door de uitg. van deze pers, door zijn alphabetten voor lettergieterijen, en als redacteur van de Ars Typographica, terwijl hij ook daarbuiten de pen voert over onderwerpen, de boekdrukkunst betreffende. *Poortenaar.*

Goudzwavel, antimoon-pentasulfide, Sb_2S_5, vooral gebruikt bij het vulcaniseeren van rubber.

Gougnies, gem. in het O. van de prov. Henegouwen, ten Z.O. van Charleroi; opp. 467 ha, ca. 700 inw.; heuvelachtige omgeving, landbouw, marmergroeven, ruïnes van oud kasteel; kapel op de plaats waar de H. Rolande leefde; oudheidkundige vondsten; ruïne „Tienne delle Motte"; Gougnies werd in 1914 geteisterd. *V. Asbroeck.*

Gough, sir Herbert de la Poer, Eng. generaal; * 1870 te Londen; 1916-1918 commandant van het 5e leger, dat in Maart 1918 door de Duitschers werd verslagen.

Goujon, Jean, Fransch beeldhouwer, werkzaam midden 16e eeuw († ca. 1566 te Bologna?), vooral te Rouen en Parijs. Een der grootste beeldhouwers van zijn tijd, die den Renaissancestijl in Frankrijk tot zijn hoogsten bloei bracht. Zijn invloed was daar te lande volkomen overheerschend.

Lit.: P. Vitry, J. G. (1908). *Schretlen.*

Goulardwater, zwak troebele vloeistof, die bereid wordt door menging van basisch loodacetaatoplossing, verdunde spiritus en water. G. wordt in de geneesk. gebruikt bij ontstekingen, zweren e.d.

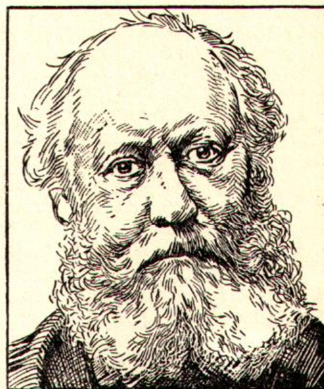
Goulburn, welvarend stadje in de Blauwe Bergen van Nieuw Z. Wales (Australië, III 288 H 5); aan de spoorlijn Sydney—Melbourne; 15 000 inw.; centrum van landbouw en veeteeltdistrict, dat koren, vee en zuivelprod. uitvoert; leerindustrie.

Gould, Nathaniel, Eng. schrijver van veelgelezen en om hun onderwerp belangwekkende sportromans; * 1857, † 1919.

Voorn. werken: The Double Event (1891); Running it Off (1892); The Miner's Cup (1896); A Stable Mystery (1900); A Run of Luck (1907).

Gounaris, Demetrios, Grieksch politicus; * 1867 te Patras, gefusileerd 1922. Hij was minister-president in 1915 en 1922; tijdens den Wereldoorlog gekant tegen de interventie van Gr. aan de zijde der Entente; na de Gr. nederlaag in den oorlog tegen Turkije in 1922 werd hij door Plastiras en Gonatas beschuldigd van hoogverraad. *Cosemans.*

Gounod, Charles, Fransch componist; * 1818 te Parijs, † 1893 aldaar; studeerde aan het Conservatoire bij Halévy, Paër en Lesueur, verwierf in 1839 den Prix de Rome, schreef tusschen de jaren 1842 en '51 vnl. kerkmuziek, en wijdde zich daarna in hoofdzaak aan de opera. In 1858 verscheen de comische opera Le médecin malgré lui, in 1859 Faust et Marguérite, welke opera een wereldsucces werd en typeerend is voor de 19e-

Ch. Gounod.

eeuwsche Fr. muziekdramatische kunst. Op een hooger plan staat Romeo et Juliette (1867), al bereikte dit werk niet zulk een populariteit als Faust.

Lit.: Autobiographie (tot 1859, versch. 1875), en Mémoires d'un artiste (idem, versch. 1896); J. G. Prod'homme en A. Dandelot, G. (2 dln. Parijs 1911; waarin de oudere lit. verwerkt is); P. Landormy, Faust de G. (1922); G. Lecomte, Une heure de musique avec G. (1930). *Reeser.*

Gouraud, Henri Joseph Etienne, Fransch generaal; * 1867 te Parijs. Hij diende vóór 1914 bijna voortdurend in Afrika. Gedurende den Wereldoorlog commandeerde hij o.m. het Fr. expeditiekorps aan de Dardanellen, waarbij hij zijn rechterarm verloor, en het 4e leger in de Champagne, waarmede hij den laatsten grooten D. aanval van 15 Juli 1918 afsloeg. Na den oorlog was hij o.m. hooge commissaris in Syrië (1919-1923), gouverneur van Parijs en lid van den Oppersten Oorlogsraad. *van Voorst tot Voorst.*

Gourdinne, gem. in de prov. Namen, ten N. van Walcourt, ca. 600 inw., Kath.; opp. 553 ha; landbouw.

Gourgaud, Gaspard, baron van, Fransch generaal, vertrouwde en gezel van Napoleon I op St. Helena; * 1773 te Versailles, † 1852 te Parijs. G. stelde onder het dictaat van den keizer een deel van diens Mémoires op.

Gourliea decorticans, kleine doornige struik, behoorend tot de peulgewassen; bedekt in Argentinië uitgestrekte droge vlakten. De vleezige, eironde peulen vormen een belangrijk voedsel voor de Indianen van Gran Chaco. Ook een alcoholischen drank weten zij eruit te bereiden. Het harde hout dient voor huisraad. *Bouman.*

Gourmont, Remy de, Fr. dichter en criticus van Symbolistische richting; * 1858 te Bazoches-en-Houlme, † 27 Sept. 1915 te Parijs. Als ambtenaar ontslagen (1891) om een anti-nationaal artikel in het door hem gestichte Mercure de France, heeft hij, na een paar romans van geringe oorspronkelijkheid (Sixtine; Le fantôme) en een bundel fijngevoelige lyriek (Divertissements, 1912), een tijdlang gefungeerd asl leidend theoreticus van de jongere letterkunde. Zijn critiek, subjectief en impressionistisch, huldigt een luchthartig scepticisme tegenover alle normen; vandaar zijn hardnekkige strijd tegen de „universitaire" critiek (les pontifes!). *Baur.*

Voorn. werken: Le Latin mystique (1892); La poésie populaire (1896); Le livre des masques (1896 vlg.); Esthétique de la langue fr. (1899); Le problème du style (1902); Epilogues (1903 vlg.); Promenades littéraires (1904 vlg.); Lettres à l'amazone (1921). — Lit.: Coulon, R. d. G. (1925); P. Jacob, R. d. G. (1931).

Gournay, Vincent de, Fransch econoom, * 1712 te Malo, † 27 Juni 1759 te Cadiz. Bevriend met de vooraanstaande figuren onder de → Physiocraten. Voorstander van den vrijhandel. Men schrijft hem de formuleering van het principe „Laisser faire, laisser passer" toe.

Lit.: Schelle, Vincent de G. (1897).

Gourniá, huidige Grieksche naam van een vallei aan de golf van Mirabello op Creta, waar in 1901 een Minoïsche nederzetting werd ontdekt. De daarop volgende opgravingen van de American Exploration Society van Philadelphia hebben het mooiste specimen blootgelegd van een doorsnee-Minoïsch stadje (middel-Minoïsch en 1e deel v. laat-Minoïsch tijdvak). *Simons.*

Lit.: H. B. Hawes, Bl. E. Williams, Rich. B. Seager, Ed. H. Hall: Gourniá, Vasiliki and other Prehist. Sites on the Isthmus of Hierapetra (Crete) (Philadelphia 1908).

Goutroux, gem. in het O. van de prov. Henegouwen, ten W. van Charleroi; opp. 265 ha, 1 500 inw.; heuvelachtige omgeving; steenkoolmijnen, landbouw.

Goutum, → Leeuwarderadeel.

Gouvernements-accountantsdienst Nederl.-Indië werd bij besluit van 29 Nov. 1915 van den gouverneur-generaal in het leven geroepen, ten behoeve van de contrôle der gouvernementsbedrijven en van bedrijven, die in contractueele verhouding tot het Indische gouvernement staan. *C. Janssens.*

Gouvernementsboschbedrijf noemt men in de koloniën een van staatswege uitgeoefend bedrijf. In N.O.I. is het boschwezen het omvangrijkst gouvernementsbedrijf; het omvat het djati-bedrijf op Java, dat het belangrijkst is, en het onderzoek en de exploitatie van de wildhoutbosschen op Java en de buitenbezittingen.

Gouvernementssecretaris, → Ned. Indië (Bestuur).

Gouverneur, → Ned.-Indië (sub: Bestuur).

Gouverneur der Provincie (Belg. Recht), ook genoemd commissaris der regeering (wat in Ned. is de → commissaris der koningin), vertegenwoordigt de regeering in de prov. Hij wordt door den koning benoemd, en door het rijk bezoldigd; hij is, in de prov., belast met de uitvoering der wetten en reglementen van alg. bestuur; met het handhaven van de openbare rust en de goede orde, en hij kan, als dusdanig, besluiten nemen, waarvan de overtreding met gevangenis en geldboete strafbaar is; hij is ook belast met de contrôle op de handelingen van den → Provincialen Raad en van de → Bestendige Deputatie, en kan tegen die handelingen in beroep komen bij den koning.

De g. is ook prov. ambtenaar: hij bereidt het onderzoek voor van de prov. zaken; hij benoemt de prov. ambtenaren en bedienden en houdt toezicht op hun werk; hij woont de vergaderingen bij van den Prov. Raad; de vergaderingen van de Bestendige Deputatie zit hij voor; hij is in alg. regel belast met de uitvoering van de besluiten van beide colleges. Provinciale wet, art. 1, 4, 43, 86-89, 104, 106, 122-139; wet van 6 Maart 1818, gewijzigd door de wet van 5 Juni 1934. *V. Dievoet.*

Gouverneur-generaal, → Kongo; → Nederlandsch-Indië (sub: Bestuur). Zie ook → Engelsch-Indië (I G.).

Gouvion, Laurent, markies van Saint Cyr, Fransch maarschalk; * 1764 te Toul, † 1830 te Hyères; min. van Oorlog gedurende de Restauratie (1815 en 1817-1819).

Gouw (bij Tacitus: pagus), onderverdeeling van de stammen en het leger der Germanen. Zoodra zoo'n stam woonvast geworden was, werd g. ook: een verdeeling van den grond. Aan het hoofd van een g. stonden gouwhoofden (principes), gekozen in de stamvergaderingen, belast met de alg. rechtspraak in overleg met een raad. Zij hebben uitvoerend gezag en zijn omringd door een gevolg van edelen (comites). In den Karolingischen tijd is het rijk verdeeld in g., aan wier hoofd gouwgraven staan. Op den duur worden deze ambten erfelijke leenen en op die wijze zijn de middeleeuwsche Ned. vorstendommen ontstaan. *W. Mulder S. J.*

Gouwe, → Speenkruid; Stinkende gouwe.

Gouwe, de, waterweg van Gouda naar den Ouden Rijn.

Gouwzee, deel van de voormalige Zuiderzee tusschen Marken en Monnikendam.

Gouy, L. G e o r g e s, Fransch natuurkundige; * 1854 te Vals (Ardèche); prof. aan de univ. te Lyon. Bekend door zijn onderzoekingen over electrocapillariteit.

Gouy-lez-Piéton, gem. in de prov. Henegouwen, ten N.W. van Charlerol; opp. 1 649 ha, ca. 3 800 inw. Piéton-rivier, kanaal, vijvers; landbouw; veldovens; ijzerindustrie; kerk in verbouwden Gotischen stijl; kasteel de la Haye; overblijfselen van Rom. steenweg.

Gowa, landschap in het Z.W. van het Zuidelijk schiereiland van Celebes, door Makassaren bewoond, een van de overblijfselen van het groote Makassaarsche rijk, dat ca. 1600 zijn bloeitijdperk beleefde, thans nog ongeveer zoo groot als de Ned. prov. Limburg met een bevolking van ca. 70 000 zielen. De laatste vorst raakte in moeilijkheden met het Ind. gouvernement, hetgeen in 1905 tot een oorlog leidde, die spoedig in het nadeel van G. beslist werd; de vorst sneuvelde in 1906. In 1911 volgde de formeele inlijving. Thans schijnt de mogelijkheid te bestaan, dat het gouvernement het oude zelfbestuur in gemoderniseerden vorm herstellen zal. *Berg.*

Gower, J o h n, Eng. dichter; * 1325, † 1408. Zijn Fransche „Speculum meditantis", overwegingen over den huwelijken staat, lang verloren gewaand, werd in 1895 ontdekt als Mirour de l'omme. Vox Clamantis (Lat.) beschrijft den boerenopstand van 1381, en hekelt wanbestuur en sociale misstanden, welke dien uitgelokt hadden. Zijn eenige Eng. gedicht Confessio Amantis (30 000 regels) is een raamvertelling in den trant van Chaucer's Canterbury Tales. G. mist Chaucer's genie en humor. Chaucer heette hem „Moral Gower". Als fixeerder van de Eng. schrijftaal heeft H. groote verdiensten. *F. Visser.*

U i t g.: volledig door C. C. Macalay (4 dln. 1899-1902); Conf. Amantis, door Henry Morley (1899).

Goyataka's, Indianengroep in het O. van Brazilië. → Indianen van Z.Amerika.

Goyau, G e o r g e s, Fr. Kath. cultuurhistoricus. * 31 Mei 1869 te Orléans, sedert 1922 lid van de Académie française. Zijn ruimdenkende en scherpe zin voor het historische maakt bij voorkeur studie van de moderne kerkgeschiedenis en ijvert voor een verzoening van Frankrijk met de Kerk.

V o o r n. w e r k e n: Le Vatican (1895); Autour du catholicisme social (1897 vlg.); L'Allemagne religieuse (1898 vlg.); Bismarck et l'Eglise (1911 vlg.); Hist. religieuse de la nation fr. (1922); F. Ozanam (1925); Le catholicisme (1931). *Baur.*

Goya y Lucientes, F r a n c i s c o J o s é d e, Spaansch schilder, etser en lithograaf; * 1746 te Fuendetodos (Aragon), † 1828 te Bordeaux. Leerling van Franc. Bayeu in Madrid; studeert te Rome. 1771 schildert hij te Saragossa in de kathedraal van N. Señora del Pilar fresco's, die den invloed verraden van Tiepolo, die zelf te Madrid heeft gewerkt. Daarna komt G. te Madrid, waar hem cartons worden besteld voor wandtapijten met voorstellingen uit het nationale Sp. leven. Later volgen weer dgl. opdrachten (o.a. gobelins naar cartons van G. in het Escorial.) In deze werken toont G. zich een typisch 18e-eeuwsch meester: de onderwerpen zijn speelsch en luchtig, de vorm is picturaal gezien, de teekening pittig. In 1778 ontstaan 11 groote etsen naar Velasquez. G. ontwikkelt zich tot een der grootste portretschilders. Ongetwijfeld heeft hij veel te danken aan Velasquez, maar G. is onstuimiger en minder overwogen in de compositie. Met groote virtuositeit en niets ontziend realisme schildert hij de meest uiteenloopende karakters (Doña Isabel Cobos de Porcel, Londen, Nat. Gall.; portretten in het Prado). Als hofschilder (1789) brengt hij de kon. familie meermalen op het doek en dat wel op een impressionistische wijze, waarbij het schilderen met vlotte vegen en toetsen en de toonschildering een groote rol spelen (familiegroep v. d. hertog v. Osma, Prado). In 1798 ontstaan de zeer werelds opgevatte fresco's in de kerk S. Antonio de la Florida (Madrid). De werken, die na 1800 ontstaan zijn, vertoonen een geheel andere stemming dan die uit de 18e eeuw. G. doet zich kennen als de voorlooper der moderne realisten in zijn behoefte naar satirische of fel realistische onderwerpen. De tragische lotgevallen van zijn vaderland (burgeroorlog, invallen der Franschen) waren hem aanleiding hiertoe. G.'s eigen leven was eveneens sterk veranderd. Door een steeds toenemende doofheid trekt hij zich meer en meer uit het openbare leven terug en leeft voort in eigen droom. In 1819 vertrekt hij voor een kuur naar Plombières; vandaar komt hij te Bordeaux, waar hij tot zijn dood woont.

G.'s geniaalste werken zijn na zijn 50e jaar ontstaan. In zijn oorlogstafereelen, processies, enz. vindt hij onderwerpen voor zijn realisme en spot, maar eveneens de gelegenheid om bewegende, levendige menschenmassa's impressionistisch uit te beelden. Het speelsche en coquette van het Rococo is geheel verdwenen; een huiveringwekkende stemming bezielt zijn schilderijen en etsen (Stierengevecht, Berlijn: schilderingen voor zijn eigen landhuis, Madrid). Van zijn bundels etsen mogen genoemd worden de Caprichos (1803) Desastres de la Guerra (1808-'10), Tauromachie (1815). G.'s kunst heeft grooten invloed gehad op die der 19e eeuw, speciaal op Manet. Zie pl. (vgl. index kol. 831/832).

L i t.: Valerian v. Loga, G. (1903); K. Kehrer, G. (1919); Jean Tild, G. (1921). *Korevaar-Hesseling.*

Goyaz, 1° s t a a t in de rep. Brazilië; opp. 660 193 km², ruim 700 000 inw. Het grenst aan de Oostzijde aan de staten Minas Geraes, Bahia en Maranhão; aan de West- en Zuidzijde aan Para en Matto Grosso. Het landschap maakt deel uit van het Braz. bergland. Het plateau in het Z.O. is het hoogste deel, vanwaar de rivieren in drie richtingen afstroomen: de Tocantins met zijrivier Araguaya naar het N.; de Parana met Paranahyba naar het Z. en naar het O., zijrivieren van de San Francisco. Het landschap ligt in de tropische zone met groote temperatuursverschillen. Voornaamste middel van bestaan is veeteelt. De landbouw beteekent weinig, terwijl de diamantindustrie grootendeels is achteruitgegaan. Het gebrek aan wegen doet zich nog sterk gelden, vooral bij de exploitatie van bosschen.

2° H o o f d s t a d van den gelijknamigen staat (16° 20′ Z., 49° 55′ W.); gelegen aan de N. afhelling der Serra Dourada, 500 m boven den zeespiegel; 25 000 inw. Zetel der regeering; bisschopszetel en priesterseminarie. Het b i s d o m G. is opgericht 15 Juli 1826; sedert 1906 suffragaanbisdom van Marianna. *Zuylen.*

Goyen, J a n v a n, Ned. schilder, * 1596 te Leiden, † 1656 te Den Haag. Een der grootste landschapsschilders, die ooit geleefd hebben; zijn kunst is tevens een der toppunten der Hollandsche 17e eeuw. Hij genoot zijn leerschool bij Es. v. d. Velde te Haarlem, van wien hij veel overnam, zoodat zijn vroege werken wel op die van zijn meester lijken, echter altijd veel

geestiger zijn. De vele anecdotische toevoegsels, vooral van menschengroepen, liet hij al gauw varen en hij bepaalde zich tot het zuivere landschap, dat hij met een gevoel voor ruimte, atmosfeer en licht wist uit te beelden, zooals weinigen na hem bereikt hebben. Hij was dan ook vóór alles de schilder van het transparante zonlicht, dat hij met onzegbaar teere nuanceeringen weergaf. Zijn werken, die het Hollandsche landschap op onvergelijkelijke wijze verheerlijkt hebben, zijn vooral in onzen tijd zeer gezocht. In 1635 verliet hij Leiden en vestigde zich in Den Haag, waar hij tot zijn dood woonde. Hij was een hartstochtelijk speculant (huizen, grond en tulpen), wat hem steeds in schulden bracht. Zonder twijfel was hij een onzer productiefste meesters; er zijn nog honderden zijner schilderijen en zijner geestige teekeningen bewaard. Hij had een schare leerlingen en navolgers. Zie pl. (vgl. index kol. 831/832).

L i t. : W. v. Bode, Holl. und fläm. Malerschulen; v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex. *Schretlen.*

Gozan, 1° bijbelsche naam van l a n d s t r e e k in Mesopotamië, waarin de rivier Habor stroomt; bij Ptolemaeus Gauzanitis genoemd. Hier werd een deel der Israëlieten uit Samaria na de verwoesting dezer stad door de Assyriërs neergezet (4 Reg. 17. 6; 18. 11; 19. 12).

2° Een s t a d van denzelfden naam (Goezana) wordt in Akkadische documenten vermeld, thans gewoonlijk geïdentificeerd met → Tell Chalaf, waar belangrijke opgravingen zijn gedaan. *Simons.*

Gozée, gem. in het Z.O. van de prov. Henegouwen, ten O. van Thuin; opp. 1 870 ha, ca. 1 700 inw. Landbouw; Sambre-rivier ten W.; ruïnes van Aulne (→ Leernes) in het Sambre-dal; Zeupire-Menhir; verbouwde kerk; veldslag in 1914.

Gozelo I, hertog van N e d e r - L o t h a r i n g e n (1023-'44), broer van Godfried I van Verdun; begon een zelfstandige politiek te voeren na den dood van Hendrik II, verzoende zich met Koenraad II en kreeg (1033) ook Opper-Lotharingen er bij, waardoor de kiem gelegd werd voor den opstand van zijn zoon Godfried II met den Baard.

L i t. : Vanderkindere, Formation territ. des Princ. belges (II Brussel 1902, passim). *W. Mulder S. J.*

Gozewijn van Amstel, naam door Beka ten onrechte gegeven aan Gozewijn van Randenrode, die wel in 1249 tot bisschop van Utrecht gekozen is, maar, zonder geconsacreerd te zijn, in 1250 afstand deed. Door Beka's vergissing ging G. eeuwenlang (o.a. in Vondel's treurspel Gijsbrecht van Amstel) door voor een oom of neef van Gijsbrecht IV van Amstel, den medeplichtige aan den moord op Floris V. Vgl. verder → Gozewijn van Randenrode, en → Amstel (sub 5°).

L i t. : Pijnacker Hordijk, in Bijdr. v. Vad. Gesch. en Oudhk. (3e reeks, X 1899, 185); Post, Gesch. der Utr. bisschopsverkiezingen (1933, 69). *Rogier.*

Gozewijn van Randenrode, bisschop van Utrecht, 1249; zoon van Gerard van R., domdeken van Keulen en proost van S. Jan te Utrecht; werd door de kanunniken tot biss. van Utrecht gekozen en in het bezit van het diocees gesteld, hetgeen hij echter op verlangen van Innocentius IV het volgend jaar weer afstond. Vgl. → Gozewijn van Amstel.

L i t. : Pijnacker Hordijk, in Bijdr. v. vaderl. gesch. (3e reeks, X, 1899, 185). *Post.*

Gozlan, L é o n, Fr. schrijver van romans en novellen met socialistische strekking. * 1803 te Marseille, † 1866 te Parijs.

W e r k e n : o.a. Le notaire de Chantilly (1836); Le médecin de Pecq (1839); Le plus beau rêve d'un millionnaire (1840); Le dragon rouge (1843); Aristide Froissart (1843); La famille Lambert (1857). Tooneelwerken,o.a. La main droite et la main gauche (1842).

Gozzadini, T o m m a s o, Ital. prozaschrijver uit de 2e helft der 13e eeuw. Schreef in zijn Bologneesch dialect Fiore di virtu, spreuken en stichtelijke voorbeelden, die, in Toscaansche vert. later zeer populair werden.

L i t. : C. Frati, in : Studi di fil. rom. (VI); R. Renier, in : Ztschr. f. rom. Phil. (XVIII 1894).

Gozzi, 1° C a r l o, g r a a f, Ital. blijspeldichter, broeder van Gaspare, * 1720 te Venetië, † 1806. Bestreed het naturalisme van → Goldoni, alsook de ellendige stukken v. Chiari, en verdedigde tegen hen de oude commedia dell'arte, veredeld in den geest van het Romantisme; schiep een nieuw soort sprookjesdrama's (Fiabe drammatiche); L'amore delle tre melarance, Il corvo, Turandot, L'augellin belverde, enz. *Ulrix.*

U i t g. : Volledige uitg. door hem zelf (14 dln. Venetië 1802); Le Fiabe di C. G., uitg. D. Ciampoli (Lanciano 1912). — L i t. : G. B. Magrini, C. G. (Benevento 1883); Köster (1891); Guerrini (1924); F. Mantovani (1929).

2° G a s p a r e, g r a a f, Ital. dichter en lit. criticus, broeder v. Carlo, * 1713 te Venetië, † 1786 te Padua. In zijn Giudizio degli antichi poeti sopra la moderna censura di Dante (1758, nieuwe uitg. d. A. Serena, Verona 1895), verdedigde hij Dante tegen de aanvallen van → Bettinelli. Zijn voornaamste werk is Osservatore, een tijdschrift (Venetië 1761-'62), naar het voorbeeld van Addison en dat nog steeds bijval geniet (nieuwe uitg. Florence 1915).

V e r d e r e w e r k e n : Lettere diverse (1750); Il mondo morale (1760); Gazzetta veneta (1760-'61); Sermoni, gedichten in den trant van Horatius. — V o l l e d i g e u i t g. : Opere (20 dln. Bergamo 1825-'29). — L i t. : A. Malmignati, G. G. (Padua 1890); P. Pompeati, inleiding van Prose scelte e Sermoni (Milaan 1914); Viglio (1916); Zardo (1923); B. Cestaro (1932); O. Bassi (1932). *Ulrix.*

Gozzo, eiland van de Malteesche eilandengroep, heeft zooals Malta een merkwaardige Neolithische cultuur gekend, die het best vertegenwoordigd is door hare megalithische gebouwen, als de → Gigantia, bij Xaghra, en de vesting te Tal Kaghan.

L i t. : Ebert, Reallex. der Vorgesch. (VII 1926, 358 vlg.).

Gozzoli, B e n o z z o, schilder te Florence, * 1420, † 1497 te Pistoja. Leerling van Fra Angelico, werkte met hem te Rome en Orvieto. In 1449 voerde hij groote werken uit te Montefalco, die nog grootendeels bestaan, in 1456 te Perugia. De groote fresco's in het paleis der Medici te Florence begon hij in 1459. Deze zijn in vrijwel ongerepten staat bewaard en laten ons den kunstenaar in al zijn grootheid zien. Zij stellen den optocht der Drie Koningen voor, waarvoor hij de portretten der Medici gebruikte. Het is een schitterende jachtstoet, waarin ons het hoofsche leven der Florentijnen verschijnt; landschap en details zijn zeer uitvoerig. In 1463 ging hij naar S. Gimigniano om er de (nog bestaande) fresco's in de S. Agostino te maken; eenige jaren later naar Pisa, waar hij zijn hoofdwerk schiep, de wandschilderingen in het Camposanto met voorstellingen uit het O. T. Buitendien heeft de zeer vruchtbare meester nog vele schilderijen gemaakt. Hij bleef tot het eind een vertegenwoordiger der oudere richting en den stijl van Angelico getrouw.

L i t. : v. Marle, Hist. of Ital. paint.; E. Berenson, Florent. painters. *Schretlen.*

Graad. 1° M e e t k. a) Een booggraad is het 360e deel van een cirkelomtrek. → Boog.

b) Een hoekgraad is het 90e deel van een rechten hoek. → Eenheid; Hoek.

c) De g. van een algebraïsche → kromme lijn is het standvastige aantal punten, dat zij gemeen heeft met platte vlakken, die niet de kromme of een deel van de (ontaarde) kromme bevatten; van een algebraïsch → oppervlak is de g. het standvastige aantal punten, dat het gemeen heeft met rechte lijnen, die niet op het oppervlak liggen.

2° A l g e b r a. De g. van een vergelijking is de exponent van de hoogste macht van de onbekende, die in de vergelijking optreedt. → Determinant; Transformatie; Veelterm. *v. Kol/Verriest.*

3° N a t u u r k u n d e. Eenheid van temperatuursverschil, teeken: °. De bekendste graadverdeelingen zijn die van Celsius, Fahrenheit en Réaumur, die het temperatuursverschil tusschen vriespunt en kookpunt van water verdeelen in resp. 100, 180 en 80 graden; Celsius en Réaumur nemen het vriespunt als nulpunt, bij Fahrenheit ligt het vriespunt 32° boven het nulpunt, en ligt dus het kookpunt op 212°. Zie de vsch. trefwoorden, alsook → Centigraadthermometer.

4° In de t a a l k u n d e is g. een term, vnl. gebruikt om den volgraad, den zweem- of reductiegraad en den nulgraad tegenover elkander te stellen; bij den volgraad wordt een woord of een lettergreep geheel en duidelijk uitgesproken, bij den zweemgraad minder duidelijk en bij den nulgraad nog onduidelijker; bijv. zij, ze, z'. *Weerenbeck.*

5° M e c h a n i c a. Graad van vrijheid, → Vrijheidsgraad.

6° R e c h t. Graad van bloedverwantschap, → Aanverwantschap; Bloedverwantschap.

Graadmeting (g e o d e s i e). D o e l van de graadmeting is het bepalen van afmetingen en vorm van het aardoppervlak.

M e t h o d e. Men meet met metalen meetlatten (tegenw. van invar) een traject van enkele km uit, de zgn. b a s i s. Met behulp van triangulatie wordt hieruit een afstand van meerdere honderden, soms een paar duizend km bepaald. Men kiest dezen afstand Noord-Zuid, dus langs een meridiaan en bepaalt aan het Noord- en Zuidpunt de poolshoogte (= breedte ter plaatse) met de zenithtelescoop (→ Horrebow-Tallcott-methode). Hieruit kan men dan de lengte van een graad op het aardoppervlak berekenen, d.w.z. het aantal km, dat men in de Noord-Zuid-richting gaan moet, om de geogr. breedte één graad te doen veranderen.

G e s c h i e d e n i s. De eerste, die van een goed princiep uitging, was Eratosthenes (3e eeuw v. Chr.), maar de manier van werken was natuurlijk heel eenvoudig. De tweede g. van eenig belang liet ca. 800 in Mesopotamië kalief Al Mamoen verrichten. Er zijn tamelijk weinig gegevens over bekend, maar het resultaat scheen vrij goed te zijn. Al Biroeni controleerde deze meting door van een berg, die alleen in een zeer groote vlakte stond, te bepalen tot welken afstand men kon zien. Omdat hij ook de hoogte van den berg bepaald had, kon hij zoo den straal van de aarde bepalen (→ Kimduiking).

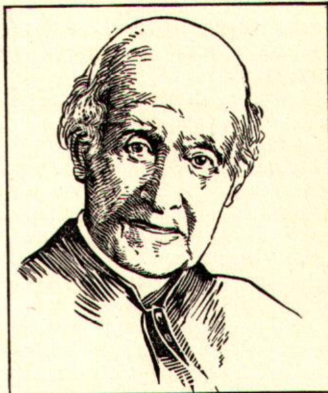
De eerste moderne g. is van den Leidschen hoogleeraar S n e l l i u s in 1614. Hij nam als basis den afstand Leiden—Zoeterwoude, die te klein was om een behoorlijk resultaat te geven. Sindsdien zijn de methoden steeds meer verfijnd: men kan nu een basis van meerdere km meten met een fout van hoogstens enkele mm. En de astronomische bepalingen van de breedte zijn ook veel nauwkeuriger.

R e s u l t a t e n. De lengte van een meridiaangraad blijkt van den aequator naar de polen toe, toe te nemen: dus de kromming is bij de polen minder sterk dan aan den aequator; de aarde is „afgeplat"; het oppervlak heeft zeer ten naaste bij den vorm van een ellipsoïde. De aequatordoorsnee is een cirkel, de meridianen zijn ellipsen, met de korte as langs de poolas. De poolas is lang: 12 714 km; de middellijn van den aequator: 12 757 km. *P. Bruna.*

Graadnet is het net van meridianen en paralellen op een kaart of globe.

Graaf, oorspr. koninklijk ambtenaar, later souverein landsheer, tegenw. nog alleen adellijke titel. Over de ontwikkeling, zie → Adel. Vgl. ook → Baron; Heraldiek.

Graaf, 1° J a c o b u s J o a n n e s, Ned. kerkhistoricus; * 1839 te Delft, † 1924 te Overveen. In 1862 priester gewijd en weldra benoemd tot secretaris van den bisschop. Met mgr. Vregt legde G. den grondslag van het tschr. de Bijdr. voor de Gesch. van het Bisdom Haarlem. Bovendien bracht hij orde in het archief van het bisdom en stichtte hij het biss. museum te Haarlem. G. publiceerde ook veel in De Katholiek en Het Gildeboek. 1881-1912 pastoor en deken van Ouderkerk a. d. Amstel. *de Haas.*

Mgr. J. J. Graaf.

L i t. : J. C. v. d. Loos, in : Hist. Tschr. (III 1924).

2° R e y n i e r d e, Ned. geneeskundige; * 1641 te Schoonhoven, † 1673 te Delft. Studeerde onder Diemerbroeck en Sylvius; schreef 1664 zijn beroemde dissertatie over het sap van het pancreas; studeerde verder in Frankrijk, vestigde zich in 1606 te Delft. Hij is vooral beroemd door zijn nauwkeurige beschrijving der geslachtsorganen; de → Graafsche follikel is naar hem genoemd. *Schlichting.*

Graaff, 1° C h r i s d e, Ned. letterkundige; * 1890 te Den Bosch; achtereenvolgens redacteur van De Telegraaf en van het Alg. Handelsblad, waar hij de Duitsche letterkunde van den dag met groot talent beoordeelt. Bekeerd tot het Katholicisme in 1931, was hij enkele jaren redacteur van de Gemeenschap; zijn tooneelcritieken in De Nieuwe Eeuw munten uit door helderheid, beginselvastheid en lenigheid van geest. Als lyrisch dichter erkent hij J. H. Leopold als zijn meester; hij dicht echter in een eigen, zwaarmoedigen, zuiveren toon.

W e r k e n : De Alleenspraak (1931). *Asselbergs.*

2° S i m o n d e, Nederlandsch oud-minister van Koloniën, * 24 Aug. 1861. Was in vsch. bestuursfuncties, o.a. als regeeringscommissaris voor bestuursorganisatie, in Ned. Indië werkzaam. Van 1919-'25

en 1929-'33 min. van Koloniën in de drie kabinetten Ruys de Beerenbrouck.

Graaff-Reinet, Z. Afr. dorp in de middellanden der Kaapprov., 2 463 voet boven den zeespiegel, aan de Zondagsrivier (I 536 F 8). Ca. 10 000 inw., 50% Blanken. Gesticht in 1786 en genoemd naar den gouverneur der Kaapkolonie Cornelis Jacob van de Graaff (1784-'91) en zijn vrouw Hester Cornelia Reinet.

Het gelijknamige district is 6 972 km² groot en levert wijn, ooft, vee en wol. In 1795 riepen de Afrikaners, ontevreden met het bestuur der Oost-Indische Comp. hier een republiek uit, die stand hield tot de inlijving der Kaapkolonie door Groot-Brittannië. *Besselaar.*

Graafkraan, → Graafwerktuig.

Graafmachine, → Graafwerktuig.

Graafschap, de, ook Graafschap Zutphen of Achterhoek, landschap in de prov. Gelderland, begrensd door den IJsel in het W., de prov. grens van Overijsel in het N., den Ouden IJsel in het Z.W. en de Pruis. grens in het Z.O. en O. → Gelderland; → Zutphen.

Graafsche follikel, → Ei; Graaf (Reynier de).

Graafwerk, → Baggergrijpers; Baggermolens; Excavateur.

Graafwerktuig. Hieronder vallen: 1° graafmachines met emmerladder of → excavateurs.

2° Graafmachines met lepelemmer, meer bekend onder den naam stoomschop. De emmer of schop is gemonteerd op een hulparm van den hijscharm. De wijze van werken komt veel overeen met die der lepelbaggers. Worden veel gebruikt voor het maken van bouwputten in rotsachtigen bodem, op bruinkoolvelden, steengroeven, kopermijnen, enz. Door het afnemen van den emmer met hulparm tevens te gebruiken als kraan. Aandrijving door stoom, dieselmotor of electriciteit. Voortbeweging tegenwoordig veelal op rupsbanden.

3° Graafmachines met sleepemmer of draglines. Deze hebben het uiterlijk van een gewone kraan. Wijze van voortbeweging tegenwoordig meestal op rupsbanden. Werkwijze is als volgt: aan den hijschdraad is een bak of emmer opgehangen (aan den bovenkant open). De kraanmachinist laat gedurende het zwenken hijsch- en trekdraad vieren, zoodat de emmer ver buiten de sprei van de kraan neervalt. De stand van den emmer is gedurende die periode verticaal en deze valt eenigszins schuin neer. Dan wordt de trekdraad aangezet en de emmer door de specie naar de kraan toe getrokken, waardoor deze zich geheel vult. Is de emmer tot een bepaald punt aangehaald, dan wordt hij door den hijschdraad omhoog getrokken, de kraan gezwenkt en de emmer op de plaats van storten gekiept. *E. Bongaerts.*

Lit.: C. B. Massey, The engineering of excavation; H. Weihe en O. Brendt, Die Baumaschinen.

Graafwespen (Crabonidae of Sphegidae), groep van wespen, die op bijz. wijze zorgen voor de voeding der larven. De wijfjes graven nesten in zand- of leembodem, en zoeken daarna een prooi op, zooals een rups of vlieg, die door steken met den angel op bepaalde plaatsen in de buikzenuwstreng wordt verlamd en naar het nest wordt gesleept. Daarna legt de wesp een ei op de prooi, die in leven blijft en wordt uitgevreten door de uitgekomen wespenlarve. Na verpopping levert deze een nieuwe wesp; in het gunstigste geval ontwikkelen zich twee generaties per jaar. De bekendste inheemsche soort is de rupsendooder (Ammophila sabulosa); andere soorten gebruiken als voedsel vliegen, bijen, snuittorren e.d. *M. Bruna.*

Graal, → Graalromance.

Graal, De, organisatie der vrouwelijke jeugdbeweging voor Kath. actie. In dezen vorm is zij ontstaan in het bisdom Haarlem en wat Ned. betreft, tot dit diocees beperkt gebleven; wel heeft ze zich naar Engeland en Duitschland uitgebreid. De G. is aangesloten bij de sectie der Jongeren van de Union Internationale des Ligues Féminines Catholiques. Het doel der beweging is tweevoudig: zelfheiliging en apostolaat van het Kath. meisje. Overeenkomstig dat doel stelt zich de beweging een drievoudige taak: zij wil zijn een godsdienstige, een maatschappelijke en een cultureele beweging. Leden kunnen zijn alle Kath. meisjes en jonge vrouwen na den schoolplichtigen leeftijd. Men onderscheidt: aangesloten, aspiranten aangenomen leden. Deze laatste vormen de kern der beweging en zijn in graden onderscheiden. Zij, die tot den tweeden en derden graad behooren, vormen de elite van de beweging.

Organisatorisch onderscheidt men Graalafdeelingen en Graalwachten; de laatste in de kleinere gemeenten. De beweging werkt parochiaal. De diocesane organisatie wordt bestuurd door het Centrale Comité van de Vrouwelijke Jeugdbeweging voor de Kath. actie. Dit comité bestaat uit → Vrouwen van Nazareth en enkele meisjes, benoemd door den bisschop van Haarlem, onder leiding van een door den bisschop aangestelden directeur. Een bestuursraad, bestaande uit de hoofden van de departementen voor elk onderdeel der beweging, staat het bestuur ter zijde.

Hoofdleidsters van de beweging zijn de Vrouwen van Nazareth en degenen, die als zoodanig door den bisschop zijn benoemd. Om dezen groepeeren zich de zgn. internen, de Jonge Garde en de externe leidsters.

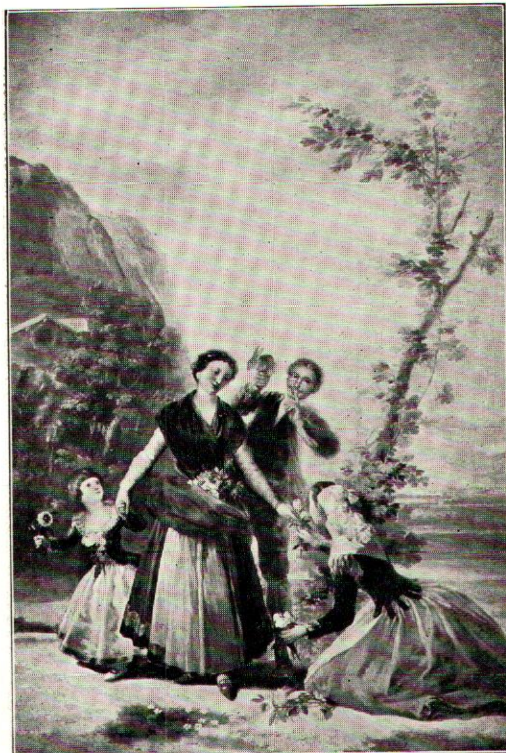
De leden dragen een frisch en kleurig uniform. Bekend is de beweging door de zgn. Graalspelen, den jaarlijks terugkeerenden Allerheiligentocht en haar vsch. apostolaatsacties: Kruiskinderen, apostolaat van de Moeder, van de vreugde, enz.

Het centraal Graalhuis is gevestigd Oude Scheveningscheweg te Den Haag. Orgaan is De Zilveren Trompet. Voor andere organisaties der Kath. Jeugdbeweging, → Eucharistische Kruistocht; K. J. V.; Jeugdbeweging. *B. de Groot.*

Graal-romance. De Heilige Graal (= schotel) is de beroemde talisman van de Arthur-legenden, naar welks bezit de ridders van de Tafelronde streefden. Hij wordt meestal voorgesteld als de beker of kelk, gebruikt bij het Laatste Avondmaal, waarin het bloed uit de wonden van den gekruisten Heiland bewaard bleef, en die naar het Westen werd overgebracht door Joseph van Arimathea. De talrijke romances behandelen aard en afkomst van de G. zoo uiteenloopend, dat het zeer moeilijk is de juiste waarde der afwijkende versies vast te stellen. Robert de Borron, de eerste Christelijke G.-schrijver (ca. 1200), stelt den g. voor als den schotel, waarop bij het Laatste Avondmaal het Paaschlam werd opgediend. De Waliser Bleheris maakt er een spijsverschaffenden talisman van, die automatisch den Koning en zijn gasten voedt, „sans serjant et sans seneschal". In de Parceval-romances en in Galahad's Queste verschijnt hij wel bij het gastmaal, maar hier verneemt men

3 Mei 1808. Episode uit den Spaanschen vrijheidsoorlog. Prado, Madrid.

„Las Floreras" (scène uit het Spaansche volksleven; voor een gobelin). Prado, Madrid.

Portret van Doña Isabel Corbo de Porcel. National Gallery, Londen.

JAN VAN GOYEN

Landschap (1629). Pinacotheek, München.

IJsvermaak (1642). National Gallery, Londen.

niet, dat hij spijzen voortbrengt. Soms is de G. een kristallen vaas gevuld met bloed, dan weer een schrijn met de H. Hostie. Of hij is een beker of schotel met daarin een lans, die bloedt (in den Perlesvaus); ook wel een wonderbare steen. Soms vinden we de voorstelling van een bloedend hoofd op een schotel (in den Peredur). De opgave om den gemeenschappelijken ondergrond vast te stellen, werd nog niet volvoerd. De Christelijke afkomst wordt betwijfeld, omdat geen verhaal van Joseph van Arimathea in verband met den G. oud genoeg is om als uitgangspunt te dienen; deze legende toch doet voor het eerst haar intrede in Robert de Borron's Joseph v. Arimathea (laatst 12e eeuw), toen reeds heel wat G.-romances bestonden; ze ontbreekt bijv. nog in Chretien de Troyes' Conte del Graal (ca. 1180?); bij hem is de G. een kostbaar vat in een ongenaakbaar kasteel; slechts een hoog begenadigde zal hem kunnen bereiken (hier vinden we den jongen Parceval als zoeker vermeld). Het meest waarschijnlijk is, dat het Christelijk element geënt is op een ouden tak van Keltische en Oostersche overleveringen. De bewerking door Wolfram von Esschenbach, P a r z i v a l (ca. 1210), is wel de beroemdste. Bij hem is de G. een steen, door engelen op de aarde gebracht, het huis Anjou toevertrouwd, en op de bergveste Munsalvaesche door den Graalkoning en zijn ridderschaar behoed (het verhaal speelt zich af in Bretagne; bij Chretien in Engeland). Het aantal latere nadichtingen in de Eur. letterkunde is groot; de volgende keuze moge volstaan: Drie vervolgen op Chretien, resp. door Wauchier de Denain, Gerbert en Manessier; de G.-sage van Guyot de Provins (ca. 1190); La Queste del Saint Graal en Parceval li Gallois (ca. 1225); Perlesvaus door een onbekend schrijver; Peredur (uit Wales); Heinrich von dem Türlin: Diu Crône (ca. 1220); Albrecht von Scharfenberg: Titurel (ca. 1270); Wisse-Colin: Parzifal (1331-'36); Rich. Wagner's Parsifal (1877; maakt één geheel uit de opvattingen van Chretien en Wolfram). In het Ned.: Lancelot en Moriaen; Maerlandt: Historie van den Grale en Merlijn.

L i t. : J. L. Weston, From Ritual to Romance (1920); J. D. Bruce, The Evolution of Arthurian Romance (1923); J. Armitage Robinson, Two Glastonbury Legends (1926); R. S. Loomis, Celtic Myth and Arthurian Romance (1927); G. Weber, Wolfram von E. (1927); v. Schroeder, Die Wurzeln der Sage vom Hl. G. (1910); G. Paris, Perceval et la légende du St. Gr. (1883); W. Golther, Parzival und der Gral (1925). *F. Visser.*

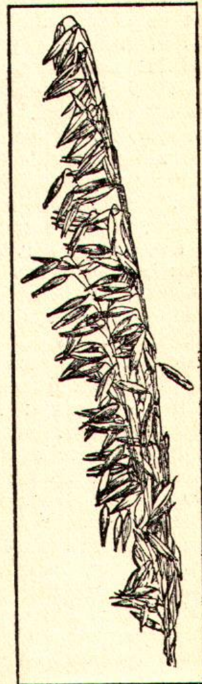
De Graal-legende heeft invloed gehad op de Christelijke i c o n o g r a p h i e, zoowel in de uitbeelding der liturg. instrumenten, welke de engelen aan de koorafsluiting der kathedraal van Reims dragen, als in het veel voorkomend motief van de kelk, waarin het bloed van den gekruisten Christus wordt opgevangen. Ook de tak, dien Adam van den Paradijsboom afrukt, alvorens uit het Paradijs te wijken (kapiteel van het koor in N. Dame du Port te Clermont) zou geïnspireerd zijn door de Graal-legende.

L i t. : L. Bréhier, L'art chrétien ([2]1928); Kuhn, Gesch. der Plastik (I, 343). *p. Gerlachus.*

Graan (zie de plaat; vergelijk den index in kolom 831/832). **Beteekenis.** Onder de cultuurgewassen der aarde nemen de granen wel de voornaamste plaats in. Allereerst doordat hun meelrijke vruchten door haar samenstelling en gemakkelijke verteerbaarheid een uitmuntend voedsel voor mensch en dier vormen, maar vooral ook doordat hun cultuur, door de geringe eischen, welke zij aan bodem en klimaat stellen, zoo eenvoudig is en daardoor ook in streken met extensieven landbouw uitvoerbaar blijkt. Sommige g., w.o. vooral de tarwe en de gerst, waren dan ook reeds bekend bij de volkeren der Oudheid: Egyptenaren, Israëlieten, Grieken en Romeinen, alsmede in China, en daar tot deze groep van cultuurgewassen behalve de tarwe en de gerst ook rogge, haver, kanariezaad, maïs en de voor de streken met tropisch en subtropisch klimaat zoo belangrijke tros- en pluimgierst (Centraal-Azië en Z. Rusland), sorgho en de negergierst (Afrika) en bovenal de rijst (Z. en O. Azië) behooren, kan men hun verspreiding tot in de meest uiteenloopende streken der aarde nagaan.

Geschiedenis. Den oorsprong van de voor W. Europa belangrijke g. zoekt men in Azië, speciaal in W. en Centraal-Azië, hetgeen men afleidt uit de nu nog aldaar in het wild groeiende vormen. Vandaar verspreidden de tarwe en de gerst zich reeds vroegtijdig over Egypte, Griekenland en Italië en kwamen waarsch. met de Romeinen ook in onze streken. Rogge en haver waren bij de Oude Aziat. cultuurvolken weinig of niet bekend, verspreidden zich echter waarsch. ook vanuit Centraal-Azië naar Midden- en West-Europa (met de volksverhuizing?), waarbij mag worden aangenomen, dat de haver (met de gerst) als oudste cultuurgewas in onze streken verbouwd werd.

Botanisch behooren de g. (met de echte grassen) tot de familie der grassen of gramineae. Het zijn één- of meerjarige, meest kruidachtige planten met een ronden, uit leden en knoopen bestaanden stengel of h a l m. De leden zijn meestal hol (bij maïs ten deele, bij suikerriet geheel met merg gevuld); de knoopen hebben dwarse tusschenschotten. De bladeren, welke ingeplant zijn op de knoopen, bestaan uit een bladscheede, die den halm grootendeels omsluit, en een lange, smalle, zittende bladschijf. Op de grens van schijf en scheede bevindt zich een vliezig t o n g e t j e, soms ook twee b l a d o o r t j e s, welke den halm min of meer omsluiten. Tongetjes en oortjes vormen o.m. het kenmerk voor de jonge graanplant: gerst heeft groote, onbehaarde oortjes, tarwe groote, behaarde; bij rogge zijn de oortjes klein en bij haver ontbreken zij geheel.

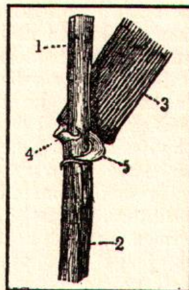

Troshaver (Avena orientalis).

De meestal tweeslachtige bloemen zijn met schutblaadjes (kafjes) tot zoogenaamde b l o e m p a k j e s of aartjes vereenigd (zie afbeelding bij het artikel → Grassen) en deze vormen weer de aar of pluim. Het pakje bestaat uit een as met aan den voet als regel een paar kelkkafjes. Iedere bloem staat in den oksel van het harde, dikwijls van een kafnaald voorziene buitenste koonkarfje; het meer vliezige, binnenste kroonkafje is hoogerop aan den bloemsteel bevestigd. Bloembekleedsels (kelk- en kroonbladeren) zijn niet aanwezig. De gerstaar heeft zes rijen eenbloemige

pakjes, drie aan drie aan weerszijden op gelijke hoogte van de aarspil ingeplant, de tarwe- en de roggeaar twee rijen, echter meerbloemige (als regel 2-5) pakjes, één aan iedere zijde van de aarspil; de haver, die een pluimvormige bloeiwijze heeft, bezit eveneens meerbloemige, langer of korter gesteelde pakjes, die gelijkelijk naar alle kanten (p l u i m h a v e r) of meer naar één kant (t r o s h a v e r) overhangen. Bij de z e s r ij i g e g e r s t maken alle zes pakjes eenzelfden hoek met de aarspil, bij de v i e r r ij i g e zijn de beide middenpakjes wat meer tegen de aarspil aangedrukt, waardoor de aar vierrijig lijkt, terwijl bij de t w e e r ij i g e gerst alleen de middelste pakjes vruchtbaar zijn en korrels leveren.

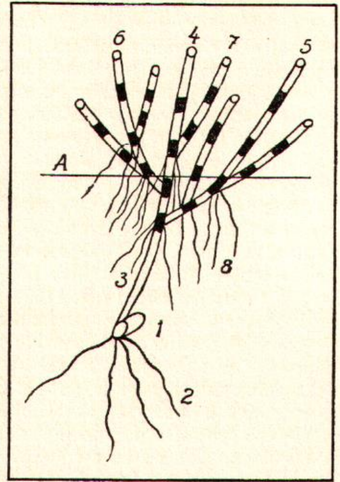
In de practijk spreekt men van zaad bij de granen en bedoelt eigenlijk de vrucht. Het z a a d is nl. met den vruchtwand vergroeid. Het bevat buiten de kiem veel melig kiemwit (endosperm), waarvan de buitenste eencellige laag (aleuronlaag) zeer eiwitrijk is. De graankorrel bevat maar één zaadlob (het schildje of scutellum), welke, tusschen kiem en kiemwit gelegen, als zuigorgaan dient om het tijdens de ontkieming ontstane, transportabele reservevoedsel naar de uitgroeiende jonge plant te vervoeren.

Bij tarwe, rogge en de zgn. naakte haver zit de vrucht los in de kafjes (gewone of naakte graanvrucht); bij haver, gierst en kanariezaad blijft zij door de kroonkafjes los, bij gerst en rijst vast omgeven (opgesloten of bedekte graanvrucht). De aarspil van de tot de tarwe behoorende speltsoorten (spelt, eenkoorn en tweekoorn) is bros en de aar wordt hier bij het dorschen in stukken verdeeld (dus heele pakjes met een deel van de aarspil). Speciaal afgaande op den bouw der aar en de samenstelling van den korrel (glazig of melig), onderscheidt men bij tarwe (ware tarwe in tegenstelling met de spelt) nog vsch. botanische soorten, nl. de gewone tarwe, de buikige tarwe (buikige vorm der korrels), de harde of glastarwe en de Poolsche tarwe (lange, glazige korrels).

Deel van een gerst-halm. 1 = de halm; 2 = de bladscheede; 3 = de bladschijf; 4 en 5 = de beide oortjes, die den stengel omgeven.

De onderste halmleden zijn zeer kort en de knoopen, vlak onder of boven het oppervlak van den grond, zitten dicht bij elkaar. Uit deze knoopen ontstaan, reeds spoedig nadat de jonge plant zich ontwikkeld heeft, een aantal krachtige bijwortels, zgn. kroonwortels, welke de functie der teere kiemwortels, die uit het zaad ontstonden, overnemen. Een kleiner of grooter aantal knoppen, welke in de oksels der bladeren zitten, die op deze dicht bij elkaar gelegen knoopen waren ingeplant, loopen uit en vormen zijstengels. Vandaar dat de graanplant als regel meer dan één halm vormt. Het aantal halmen, dat gevormd wordt (het vermogen om u i t t e s t o e l e n), hangt van vsch. inwendige (soort- en raseigenschappen) en uitwendige (vruchtbaarheid van den grond, tijd van zaaien, standruimte enz.) oorzaken af. De jonge graanplant is reeds op jeugdigen leeftijd geheel gevormd, zij behoeft zich in haar vsch. deelen slechts te strekken om alle leden haar normale grootte te doen bereiken. Dit strekkingsproces, hetwelk plaats heeft aan de basis van elk halmlid, dus direct boven den halmknoop, noemt men → doorschieten. Nadat aldus de plant nagenoeg volgroeid is, heeft de bestuiving en bevruchting plaats. Bij rogge is kruisbestuiving regel, zelfbestuiving uitzondering; vandaar dat het kweeken van nieuwe roggerassen en het zuiver instandhouden van het ras moeilijker is dan bij tarwe, gerst of haver, waar zelfbestuiving als regel optreedt. Bij het rijpen onderscheidt men vier stadia: de melkrijpheid, geelrijpheid, droogrijpheid en doodrijpheid.

Schematische voorstelling van de uitstoeling van een graanplant. A = grondoppervlak; 1 = uitgezogen korrel; 2 = afstervende zaadwortels; 3 = onderaardsch stengellid; 4 = de hoofdhalm, die driemaal vertakt is: 5, 6 en 7; 5 en 6 = zijhalmen, die vertakt zijn, in 't geheel zijn er dus acht halmen, waarvan zeven zijhalmen, dus ook zeven uitstoelingsknoopen. Op deze knoopen zijn knopwortels (8) gevormd, waardoor elke zijhalm zoo noodig zelfstandig kan leven.

Nadat het gemaaide graan als regel eenigen tijd aan → hokken op het veld gestaan heeft om na te rijpen en te drogen, worden de garven in de schuur gereden of aan hoopen (zgn. mijten) op het veld geplaatst om later afgedorscht te worden.

De graankorrel bevat betrekkelijk weinig water, laat zich daardoor gemakkelijk bewaren en over groote afstanden vervoeren en is als zoodanig een zeer gewild handelsartikel. → Graanhandel. Het stroo, een belangrijk bijproduct, wordt gebruikt als strooisel in stallen, als voerstroo (waarbij haverstroo uitmunt), dakbedekking, strookarton- en stroohulzenfabricage, enz. De korrel wordt behalve als direct voedsel voor mensch en dier (→ Meel) ook gebruikt voor de bereiding van spiritus, bier (vooral gerst en maïs), stijfsel, macaroni e.d. (Zie ook artikelen bij de afzonderlijke gewassen.)

L i t.: Becker-Dillingen, Handbuch des Getreidebaues (1927); Ten Rodengate Marissen, Bijz. Plantenteelt (I [3]1923). *Dewez.*

Graanbeurs, → Koopmansbeurs.

Graanblaaspooten (Thrips cerealium), kleine insecten van de orde der Thysanoptera, fam. der Thripidae. Lengte 2 mm, kleur rood tot zwart. De pooten eindigen in blaasvormige hechtschijfjes, de monddeelen vormen een zuigsnuit waarmee plantensappen worden opgezogen. De larven leven in de aren van rogge en tarwe, verhinderen de korrels zich te ontwikkelen en veroorzaken daardoor soms belangrijke schade. *M. Bruna.*

Graancalander, → Graanklander.

Graanelevator, → Elevator.

Graanfactor, iemand, die zich in een importhaven voor rekening van en namens den kooper belast met het lossen van graanladingen uit zeeschepen,

het overladen daarvan in lichters en wagons, het controleeren, wegen, meten en bemonsteren van deze ladingen en het behandelen van alle mogelijke granen en zaden. Soms is het bedrijf van korenfactor gecombineerd met dat van exploitant van graanpakhuizen (silo's), bijv. bij de N.V. Nederlandsche Silo-, Elevator- en Graanfactor Mij. te Amsterdam. *Witsenboer.*

Graanhandel, handel in verschillende graansoorten, waarvan de voornaamste zijn: tarwe, rogge, gerst, haver, maïs en boekweit. Deze handel heeft zich in den loop der eeuwen geleidelijk ontwikkeld van een eenvoudig handelsverkeer tusschen enkele niet ver van elkaar verwijderde streken en landen tot een wereldverkeer. De industrialisatie van vsch. landen, welke zich in de 2e helft der 19e eeuw in een snel tempo voltrok, is voor den g. van groote beteekenis geweest, doordat in een toenemend aantal landen de eigen graanproductie niet voldoende was om te voorzien in de behoeften van de bevolking. De voornaamste overzeesche uitvoerlanden van granen zijn: de Ver. Staten van Amerika, Canada, Argentinië, Britsch-Indië en Australië, terwijl in Europa Rusland, Roemenië, Bulgarije, Joego-Slavië, Turkije en Hongarije overschotten beschikbaar hebben voor export. In de V. S. van Amerika en Canada heeft de g. zich het volmaaktste ontwikkeld. Op de markten te Chicago, Winnipeg en New York is de → termijnhandel van groote beteekenis. Belangrijke marktplaatsen in Argentinië zijn: Buenos Aires en Rosario.

De internationale g. heeft steeds plaats op internationaal samengestelde c o n t r a c t e n. Bekend zijn o.a. de Londensche, de Duitsch-Ned. en de Antwerpsche contracten. Van ieder bestaan weer verschillende soorten. Zoo zijn er van de Londensche meer dan 50, welke voor speciale graansoorten of voor transacties op speciale condities gebruikt worden.

In den g. nemen a g e n t e n een belangrijke plaats in. Ze zijn gevestigd zoowel in de marktplaatsen van het importgebied als in die van het export-gebied. Zij brengen de zaken tot stand en zorgen er voor, dat de importeur een door hem (agent) uitgeschreven en door den exporteur onderteekend exemplaar van het contract ontvangt en omgekeerd.

In den jongsten tijd is de beteekenis van den graanhandel ten gevolge van het ingrijpen der regeeringen in de prijsvorming en het autarkisch streven, dat zich steeds meer in een toenemend aantal landen openbaart, sterk achteruitgegaan. Een gevolg hiervan is onder anderen, dat bijv. in Ned. de handel thans (1935) de graanvoorziening niet meer kan waarborgen in verband met de onberekenbare risico's, aan opslag verbonden. *Witsenboer.*

L i t.: J. Schilthuis, De praktijk van den wereldgraanhandel; F. L. v. Muiswinkel, De verzamelende g. in de V.S. v. Amer., Canada en Argentinië.

Graanklander (Calandra granaria L.), ook wel wolf of zwarte korenmot genoemd, is een klein bruin kevertje (4 mm lang), dat behoort tot de snuitkevers (Curculionidae). Deze kevers en hun larven komen voor in opgeslagen graan (vnl. rogge en tarwe), waaraan zij door hun vreterij groote schade kunnen toebrengen. De kevers leggen de eieren elk afzonderlijk in een graankorrel, en de zich hierin ontwikkelende witte, pootlooze larve vreet de korrel geheel uit en verpopt er zich naderhand in. Overwintering geschiedt als kever in graanhoopen en in reten en spleten der zolders. Vermoedelijk afkomstig uit Oostersche landen, thans in alle landen met een gematigd klimaat.

V o o r b e h o e d m i d d e l e n: graan dikwijls omzetten; ruimten zuiver, droog en luchtig houden. Besmette partijen en ruimten kunnen ontsmet worden, bijv. met zwavelkoolstof of met andere daarvoor speciale in den handel verkrijgbare chemische middelen.

In rijst en maïs komt een ander dgl. kevertje voor, nl. Calandra oryzae. *J. Goossens.*

Graansilo is een rond of hoekig, cylindervormig reservoir voor het bewaren van groote hoeveelheden graan. De g. verdringen meer en meer de ouderwetsche graanzolders, waarop het graan in betrekkelijk dunne lagen kan worden gestort, waardoor de ruimte slechts voor een klein deel werd benut. Bij het bewaren in g. kan men daarentegen den inhoud van de opslagplaats practisch geheel nuttig gebruiken. Het graan wordt boven in de g. gestort en kan aan den onderkant worden afgetapt. De g. worden uit hout, steen, beton of staal gemaakt. De inhoud loopt uiteen van enkele tot vsch. honderden m³.

De g. dienen in de eerste plaats als tusschenstation in het graantransport van verbouwer naar verbruiker. In N. Amerika treft men bijv. overal op het platteland en in het bijz. langs de spoorbanen in de graangebieden kleine g. aan; in de havenplaatsen heeft men „terminal elevators” gebouwd, groote silo-complexen, wier inhoud dikwijls 100 000 ton graan nadert. In de Europ. havensteden zijn eveneens enorme g. opgericht. Men treft verder g. aan als opslagruimte bij de graanverwerkende industrieën, zooals meelfabrieken, mouterijen e.d.

Door het graan onder af te tappen, het met een Jacobsladder naar boven te transporteeren en daar weer in de g. te storten („o m l o o p e n” van het graan) lucht men het graan en koelt men het af, waardoor broeien wordt voorkomen.

Over den bouw en het gebruik van g. is veel wetensch. onderzoek verricht, dat tot doelmatiger bewaren van het graan heeft geleid. Hierdoor worden jaarlijks groote hoeveelheden voedsel voor mensch en dier voor bederf gevrijwaard.

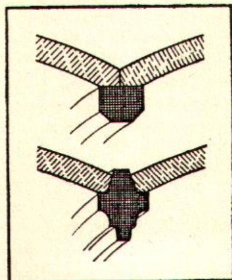
L i t.: Hoffmann-Mohs, Das Getreidekorn, II Die Getreidespeicher (Berlijn 1934). *G. van der Lee.*

Graanvlieg, s m a l l e (Hylemyia coarctata Fall.), grauwe, zwart behaarde, kleine vlieg (6-7 mm), behoorende tot het geslacht der bloemvliegen. Eén generatie per jaar. De smalle g. legt in den nazomer hare eieren bij voorkeur in braakliggende, pas bewerkte, lichte grondsoorten. In het voorjaar begeven zich de witte, pootlooze larven in het hart van de jonge wintergranen (rogge, tarwe, gerst) en beschadigen den voet van het jongste blad, dat afsterft. Vele planten kunnen daardoor ten gronde gaan. *J. Goossens.*

Graanzolder, → Graan en → Graansilo.

Graanzuiger, → Elevator.

Graatboog (b o u w k.) is een boog, welke onder de doorsnijding van gewelfvelden, tot steun daarvan, gemaakt wordt. Indien de graatboog zoowel onder als tusschen de gewelfvelden loopt, heet hij **g r a a t r i b.** Zie ook het artikel → Gewelf als ook de afbeelding en tekst in kolom 737/738 (sub 7) in deel XI.

Graatboog (boven); Graatrib (onder).

Graatlijn (b o u w k.), de lijn, welke ontstaat, als twee gewelfvelden elkaar snijden.

Graatrib, → Graatboog.

Graauw en Langendam, gem. in de prov. Zeeland in Oostelijk Zeeuwsch-Vlaanderen. Omvat het dorp G. en enkele buurtschappen, o.a. Duinenhoek, Zandberg. Opp. 2 408 ha. Ca. 2 000 inw., bijna allen Kath. Landbouw op den Kleipolder; mosselvisscherij op de Wester-Schelde.

Grabbe, Christian, Duitsch tooneelschrijver, voorlooper van het → Realisme. * 1801 te Detmold, † 1836 aldaar. Geniaal van aanleg, maar ethisch onevenwichtig en sociaal onbruikbaar, bezweek G. als mensch en kunstenaar aan zijn alle vormen misprijzende tuchteloosheid. Durvende verbeeldingsvlucht, voorkeur voor matelooze karakters en handelingen in een scherp gezien werkelijkheidskader kenmerken zijn tooneel.

Voorn. drama's: Herzog Theodor von Gothland (1827); Don Juan und Faust (1829); Napoleon (1831); Hannibal (1835); Die Hermannschlacht (1838). — Uitg.: d. P. Friedrich (4 dln. Weimar 1923). — Lit.: Nieten, G. (1908); H. Keim, G. (1926); W. Schöttler, G. (1931). *Baur.*

Grabmann, Martin, geschiedschrijver der Scholastiek; * 1875 te Wintershofen (Oberpfalz), 1898 priester, hoogleeraar te Weenen en sinds 1918 te München. Heeft door zijn zeer talrijke bronnenpublicaties de voornaamste leiding gegeven aan de vernieuwde studie van godgeleerdheid en wijsbegeerte der M.E.

Voorn. werken: Gesch. der scholast. Methode; Thomas v. Aquin; Einführung in die Summa Theol. des hl. Thomas v. Aq.; Grundgedanken des hl. Augustinus über Seele und Gott; Die echten Werke des hl. Thomas v. Aq.; Gesch. der kath. Theol.; verder zeer talrijke tschr.-art. *F. Sassen.*

Grabner, Hermann, Duitsch componist en theoreticus; * 1886 te Graz, was een leerling van Max Reger, wiens compositiestijl hij in zijn koorwerken, orkest-, orgel- en kamermuziek voortzette.

Werken: Regers Harmonik (1920); Die Funktionstheorie H. Riemanns (1923); Allg. Musiklehre (1924); Lehrb. der musikal. Analyse (1926); Der lineare Satz (Lehrb. des Kontrapunkts, 1930).

Gräbner, Fritz, Duitsch ethnoloog; grondlegger van de cultuurhistorische methode in de volkenkunde; * 1877 te Berlijn, † 1934 aldaar. In 1911 werd hij docent, later prof. in de volkenkunde te Bonn en in 1926 te Keulen. Het is de onvergankelijke verdienste van G., dat hij de volkenkunde in verbinding heeft gebracht met de geschiedenis en dat hij voor de nieuwe, cultuurhist. georiënteerde ethnologie in zijn Methode der Ethnologie (Heidelberg 1911) den methodischen grondslag gelegd heeft. Uitgaande van Oceanië en de Zuidzee, stelde hij zijn cultuurkringen vast en volgde de sporen daarvan in de andere werelddeelen. Reeds eenige jaren voor zijn dood belette ziekte hem verderen wetensch. arbeid.

Voorn. werken: Methode der Ethnologie (1911) Die melanes. Bogenkultur und ihre Verwandten, in: Anthropos (IV 1909); Amerika und die Südseekulturen, in: Ethnologica (II); Ethnologie, in: Kultur der Gegenwart (III, 5, 1923); Weltbild der Primitiven (1924). — Lit.: P. Leser, in Ethnol. Ztschr. (1934); W. Schmidt, in Anthropos (XXX 1935). *Andres.*

Grabnerketting, een door den Oostenrijker Schuppei bedacht systeem, dat de koeien op stal in staat stelt zich te bewegen, zonder dat ze van hun plaats af kunnen gaan. Aan den schoftbalk is een haak aangebracht, in den grond een oog geslagen en hiertusschen is een ketting bevestigd, die langs den hals van de koe loopt. Met twee ringen om den ketting heen is om den hals van de koe een klein kettinkje aangebracht. Wil de koe gaan liggen, dan schuift het kettinkje met de ringen langs den grooten ketting naar beneden, wil ze opstaan, dan schuift het kettinkje mee naar boven.

Grabow, Matthaeus, Dominicaan,* begin 15e e. in het bisdom Merseburg, lector in het Dominicanerklooster te Groningen. In zijn „Conclusiones contra devotarias extra congregationem approbatam viventes" bestreed hij de geoorloofdheid een vroom gemeenschappelijk leven te leiden zonder kloostergeloften, waardoor vooral de volgelingen der → Moderne devotie getroffen werden. Beide partijen beriepen zich op het concilie van Constanz, dat vsch. stellingen uit het boek van Grabow veroordeelde en van hem eischte deze te herroepen. *J. de Jong.*

Lit.: G. Meijer, Nw. Ned. Biogr. Wbk. (I, 971).

Gracchen, → Gracchus.

Gracchus, 1° Caius Sempronius, Romeinsch volkstribuun en hervormer; helper, geestverwant en later ook opvolger van zijn broeder Tiberius Sempronius G. (4°); * 153, † (vermoord) 122. Nog begaafder dan Tiberius, maar minder beheerscht. Tegen den wil van den Senaat keerde hij in 124 terug uit zijn provincie en liet zich voor 123 tot tribuun kiezen. Doel was: zijn broeder wreken en de democratische wetten uitbreiden. De landwet werd hernieuwd. En de eerste graanwet aangenomen. Ieder burger zou tegen verlaagden prijs het benoodigde graan kunnen koopen. Het monopolie der senatoren op het lidmaatschap der rechtbanken schafte hij af, en liet ridders benoemen, hetgeen mede verdeeldheid bracht tusschen deze twee hoogste standen. Het volk was tevreden en herkoos Caius (tegen de wet) ook voor 122 tot tribuun. Thans greep hij in de bestaande regeling van het burgerrecht in. Alle Latijnen zouden volledig Rom. burgerrecht krijgen. Dit viel niet zoo algemeen in den smaak bij het volk! G.'s collega M. Livius Drusus kon dan ook bewerken, dat Caius' voorstel verworpen werd en hijzelf niet herkozen voor 121. Bovendien werd zijn vijand L. Opimius tot consul gekozen en G. nam zijn maatregelen. Hij verschanste zich op den Aventijn. De tot dictator benoemde Opimius bestormde dezen heuvel. C. G. viel, terwijl na hem nog 3 000 aanhangers om het leven werden gebracht.

2° Tiberius Sempronius, veldheer in het Rom. leger tegen Hannibal; geboortejaar onbekend, † 212 v. Chr. Versloeg als consul in 215 de Campaniërs en de Carthagers, en volgde Hannibal zelf naar Apulië. Hij viel drie jaar later in een hinderlaag. Zijn lijk werd door Hannibal geëerd.

3° Tiberius Sempronius, Rom. magistraat en veldheer, uit oud-Romeinsch, plebejisch geslacht; vader van de twee beroemde Gracchen: Tiberius Semp. (4°) en Caius Semp. (1°) G. Levensjaren onbekend. Was augur in 204 en censor in 169. Vierde twee groote triomfen. Verkocht 80 000 Sardiniërs als slaven.

4° Tiberius Sempronius, Romeinsch democratisch hervormer en volkstribuun; * 163 v. Chr., † (vermoord) 133. Zoon van den bovenvermelden Tiberius Sempronius en van Cornelia, de dochter van Scipio Africanus Maior. Zelf gehuwd met de dochter van Appius Claudius, en dus verwant met de adellijkste geslachten van Rome. Trok zich reeds op zeer jeugdigen leeftijd het lot van den boerenstand aan. Dit lot was in Italië diep treurig, ten gevolge van een uiterst ver

doorgevoerd kapitalisme. Bijna alle land was in handen van weinige rijken („latifundia”). G. vatte het plan op den vrijen boerenstand weer in eere te herstellen. In 133 werd hij tot volkstribuun gekozen en stelde aanstonds eenige wetten voor, die radicaal in zijn geest zouden werken. De voornaamste hernieuwde een oude bepaling, waarbij het verboden werd, dat meer dan 125 ha in het bezit van één enkeling bleven. Tegen geringe rente zouden perceelen van $7^1/_2$ ha aan arme burgers in erfpacht worden gegeven. Daar de groote grondbezitters leden van den Senaat waren, vond hij dit machtige staatslichaam op zijn weg. Doch, mede tegen het veto van zijn collega M. Octavius, dien hij liet afzetten, wist hij bij het volk zijn zin door te drijven. Zelf maakte hij met zijn jongen broeder Caius en zijn schoonvader Appius Claudius deel uit van de commissie, die deze moeilijke wet ten uitvoer moest brengen. Om de nieuwe grondbezitters te helpen, liet hij de bij testament verkregen schatten van Attalus III van Pergamon door het volk daartoe aanwijzen. De Senaat verzette zich nogmaals tevergeefs. Toen hij zich, onwettig, voor een tweede jaar tot tribuun wilde doen kiezen, werd hij van revolutionnaire koningsplannen beschuldigd, en met driehonderd anderen op het Forum gedood. De aanval stond onder leiding van P. Corn. Scipio Nasica en onder bescherming van den Senaat. *Slijpen.*

Grâce, Thiéry de, suffragaan van den prinsbisschop van Luik, Ferdinand van Beieren; † 1636. Was eerst prof. te Leuven en te Luik, waar hij ook president van het seminarie was.

Grace-Berleur, gem. ten W. van Luik; opp. 471 ha, 7 000 inw.; landbouw, steenkoolmijnen, metaalnijverheid; kasteel diende tot verblijfplaats voor Marlborough en zijn staf in 1702. G. had twee heerlijkheden.

Grace (muziek), → Versiering.

Gracht (ook: graft; ＜ graven). **1°** Het gewone spraakgebruik verstaat onder g. meer in het bijzonder een water, dat ofwel als onderdeel van de verdedigingswerken een vesting, kasteel of stad omringt, ofwel geheel binnen de stedelijke bebouwing is gelegen. In het laatste geval is het water gewoonlijk toch ook oorspr. als omsluitende verdedigingsgracht gegraven, en eerst bij latere stadsuitbreidingen binnen de bebouwing komen te liggen. Door deze ontstaanswijze vertoont het grachtenstelsel van een stad in plattegrond dikwijls eenige min of meer concentrische ringen, waaruit, evenals uit de jaarringen van een boomstam, het groeiproces kan worden afgelezen (zie krt. van Amsterdam t/o kol. 221 in dl. II). In de M.E., toen de verdedigingswerken nog van vrij bescheiden aard waren, en verlegging daarvan dus geen al te omvangrijk werk, volgden vele kleine uitbreidingen kort na elkaar; de g. uit deze periode liggen dicht opeen, en zijn elk voor zich vrij smal. In den Renaissance- en Baroktijd werden de vestingwerken zeer uitgebreid en kostbaar; men moest daarom het aantal uitleggingen wel beperken; de omvang van zulk een enkele uitbreiding was dan veel grooter, hetgeen ook strookte met den tijdgeest, die graag alle zaken grootscheeps aanvatte. De g. uit deze periode zijn veel breeder en ruimer en vertoonen vaak eigenaardige slingers, overblijfsels van het walsysteem met vooruitspringende bastions (bijv. Singelgracht te Amsterdam).

Eenmaal binnen de bebouwing gebracht, hadden de g. als verdedigingsmiddelen weliswaar geen zin meer, doch zij kregen daar belangrijke nieuwe functies. Zoo dienden zij voor het transport van goederen en personen, naar en van de langs de g. gebouwde pakhuizen en koopmanswoningen, waarvan de bovenste verdiepingen ook als opslagzolders werden gebruikt (zie pl. t/o kol. 241 in dl. II). En hoewel de huisrioleeringen er op loosden en ook verder vrijwel alle stadsvuil in de g. terecht kwam, werd het grachtwater toch gebruikt om te drinken en ermee te wasschen. De hygiënische bezwaren daarvan waren evenwel niet zoo groot als deze thans zouden zijn: doordat de middeleeuwsche steden kleiner en lang niet zoo dicht bevolkt waren als de tegenwoordige, was het grachtwater niet zoo vervuild als thans. In de periode, dat de huizen nog goeddeels van hout werden opgetrokken en met riet gedekt, was de aanwezigheid van g. ook van beteekenis met het oog op het voortdurend brandgevaar. Ten slotte strekten zij, mede door de gewoonlijk daarlangs aanwezige boombeplanting, tot verfraaiing van het stadsbeeld en tot wandelgelegenheid voor de bewoners.

De geschetste voordeelen werden van zooveel belang geacht, dat in latere perioden, bij de toen gebruikelijk geworden, veel omvangrijker stadsuitbreidingen, reeds dadelijk, tusschen de nieuwe bebouwing, binnen de vergroote omwalling, g. werden gegraven; zoo zijn bijv. in Amsterdam de Keizers- en Prinsengracht nimmer vestinggrachten geweest.

Het behoeft niet te verwonderen, dat vooral in de waterrijke Nederlanden de g. tot ontwikkeling zijn gekomen en de meest typische en specifieke elementen van het stadsbeeld zijn geworden, tot welks bijzondere schoonheid zij in hooge mate bijdragen (Amsterdam, Delft, Brugge, enz.). Inmiddels is het goed, in het oog te houden, dat de tegenwoordige, romantische schoonheid der g., vooral uit den Baroktijd, met de dichte boombegroeiing en de oude, donkere gevels, van een geheel ander karakter is dan dat, wat de bouwers en ontwerpers hebben bedoeld (roode baksteengevels, geen of streng geschoren boomen); men zie de schilderijen van Berckheyde van de Heerengracht te Amsterdam, uit den begintijd.

In den modernen tijd, vooral in de 19e eeuw, hebben eenerzijds de steeds verder gaande vervuiling van het grachtwater, met de daarmee gepaard gaande stank en overlast, anderzijds de behoefte aan ruimere verkeerswegen te land en de achteruitgang van het transport te water, geleid tot demping van vele g., zeer tot schade van het stadsschoon. Meer en meer is de publieke opinie daartegen in verzet gekomen; het euvel van vervuiling is te voorkomen door aanleg van afzonderlijke buizenrioleering, waardoor de huizen hun afvalstoffen niet meer op de g. loozen, en door regelmatige verversching van het grachtwater, door het onderhouden van doorstrooming.

Ook in moderne Ned. stadsuitbreidingen komen weer nieuwe g. voor, zij het dan ook minder dan vroeger, daar de meeste der genoemde voordeelen thans niet meer gelden en aanleg vrij kostbaar is. Uiteraard worden bestaande kanalen en wateren bij voorkeur niet gedempt, wanneer zij door uitbreiding van de bebouwing daarbinnen komen te liggen, zeer zeker niet wanneer zij de binnenscheepvaart dienen of een waterstaatkundige functie hebben. Voor het overige dienen de moderne g. vnl. tot verfraaiing van het stadsbeeld; zij worden dan gewoonlijk met glooiende grasbermen omzoomd, mede ook omdat dit goedkooper is dan de ouderwetsche steenen walmuren. Verder kunnen zij gebruikt worden als nooduitlaat voor de rioleering: wanneer bij plotselingen hevigen regenval deze laatste

overvuld is, kan op verschillende plaatsen de rioolinhoud tijdelijk in de g. overstroomen; wel komen daarmede ook de gewone, ongewenschte rioolstoffen weer in de g., maar ditmaal zoo sterk met regenwater verdund, dat de verontreiniging niet meer hinderlijk is. *v. Embden.*

2° Gegraven sloot, dienende zoowel voor vervoer te water als voor de afscheiding van erven of landerijen. T.a.v. deze bestemmingen zijn in het B.W. een aantal artikelen (706-709, 732) opgenomen, welke het gebruik der g. en de rechten der eigenaars van de daardoor gescheiden landerijen regelen. *P. Bongaerts.*

Graciano, Hiëronymus, → Hiëronymus a Matre Dei.

Gracian y Morales, Baltasar, Spaansch schrijver; * 1601 te Calatayud (Aragon), † 1658 te Tarazona. Jezuïet, prof. in de letteren en kanselredenaar, later rector van het college te Tarragona. G. is louter „verstandsmensch” en aanhanger van het → conceptualisme. Vlg. G. kan kunst niet gebaseerd zijn op natuurlijkheid en eenvoud (Agudeza y arte de ingenio, 1649).

Voorn. werken: Selvas de todo el año en verso (1668; gevoelloos); El heroe (1637; over het heldendom); Oráculo manual (1637; over het practische leven); El criticón (1650; een allegorisch-didactische satyre op het menschelijk leven). — Lit.: Liñan y Heredia, B. G. (Madrid 1902); Adolfo Coster, B. G., in Revue Hispan. (XXIX 1913). *Borst.*

Gradatie (Lat. gradatio, = opklimming) is een stijlfiguur, hierin bestaande, dat men woorden of beelden van stijgende sterkte wat betreft beteekenis of gevoelswaarde aaneenschakelt, om zoo de voorgestelde gedachte beter te doen uitkomen of het gewenschte gevoel als met trappen op te wekken. Voorbeeld: „Ik houd van het proza, dat op mij toedruischt, op mij aanraast, op mij neêrdondert in een stormenden stortvloed van passie” (L. v. Deyssel) Zie → Anticlimax; Climax. *v. d. Eerenbeemt.*

Gradeering (Eng.: grading, ⟨ to grade), het vaststellen van standaardkwaliteiten van een of ander stapelartikel. Op basis van deze standaardkwaliteiten worden transacties afgesloten. De behoefte aan g. ontstond, toen, ten gevolge van de ontwikkeling van de berichtgeving en het transportwezen, importeurs er toe overgingen partijen te koopen, waarvan niet te voren monsters konden worden gezonden. Vanzelfsprekend zal de kwaliteit van de geleverde partij slechts zelden volkomen overeenstemmen met de standaardkwaliteit. Vandaar dat bij de levering deskundigen de kwaliteitsafwijking moeten vaststellen. Naargelang de kwaliteit beter of slechter is dan de standaardkwaliteit, wordt de contractprijs verhoogd of verlaagd, terwijl bij sterke afwijking de partij niet-leverbaar kan worden verklaard. In den georganiseerden handel is een en ander nauwkeurig geregeld. Om voor g. in aanmerking te komen, moet het aantal kwaliteiten, waarin het goed voortgebracht wordt, relatief beperkt zijn, terwijl geringe kwaliteitsafwijkingen geen invloed moeten uitoefenen op de aanwendingsmogelijkheid. Geschikt voor g. zijn o.a. tarwe, katoen en rubber, terwijl bijv. tabak en thee niet voor g. in aanmerking komen.

G. is een absolute voorwaarde voor het ontstaan van → termijnhandel en voor de mogelijkheid van standaardcontracten. *Witsenboer.*

Gradeerwerk, opstelling in de open lucht van takkenbossen, waar water of zoutoplossingen overheen gesproeid worden, om aldus het water te laten verdampen. Het hierbij nagestreefde doel is a) afkoeling of b) concentratie van de zoutoplossing. Voor dit laatste worden g. niet veel meer gebruikt, voor het eerste echter in toenemende mate. Dikwijls zijn zij dan aan de zijkanten afgeschut, zoodat zij, als schoorsteen werkend, de lucht van onderen aanzuigen. De takkenbossen worden bij de g. steeds meer verdrongen door vullichamen van doelmatiger vorm. *Zernike.*

Toepassing in de geneeskunde. Laat men het water van een zoutwaterbron langzaam door de takkenbossen naar beneden druppelen, dan wordt het sterk geconcentreerd (doordat het water verdampt) en zoutdeeltjes verspreiden zich in de lucht. Door de verdamping van het water wordt tevens de lucht in de omgeving van het g. koeler. De geneeskrachtige werking der gradeerlucht komt overeen met die der zeelucht. Het inademen der vochtige, koele, zoutrijke lucht wordt aangeraden bij catarrhen der ademhalingsorganen, bij emphyseem en asthma. De meest bekende badplaatsen met g. zijn Bad Dürkheim, Kissingen, Kreuznach, Münster am Stein, Nauheim, Oeynhausen, Reichenhall, Salzungen enz. *Mom.*

Gradenberekening (Recht), → Bloedverwantschap.

Gradenigo, Symptomen van (ook complex van G.), bestaan uit: 1° verlamming van de spier, die het oog naar buiten trekt, nervus abducens. 2° Acute middenoorontsteking. 3° Heftige pijn in de slaapbeenstreek.

Gradien, → Steenbeitel.

Gradiënt noemt men de verandering van een natuurk. grootheid per eenheid van lengte in de richting, waarin die verandering het sterkst is. In de meteorologie speciaal: het verschil in de grootte van een meteorologisch element op de horizontale of verticale afstandseenheid.

1° De horizontale drukgradiënt of barometrische g. is het luchtdrukverschil, uitgedrukt in mm kwik of in millibar, op een horizontalen afstand van 111 km (= 1 graad der aardmeridianen), gemeten in de richting van het grootste horizontale drukverval, d.i. in de richting normaal op de isobaren. Steile g. van meer dan 5 mm worden in onze stormdepressies waargenomen; zeer steile g. van meer dan 15 mm komen in de tropische cyclonen voor. Tusschen den g. en den wind bestaat een eng verband, dat in de wet van → Buys Ballot wordt uitgedrukt. → Gradiëntwind.

2° De verticale temperatuurgradiënt of thermische g. is het luchttemperatuursverschil, uitgedrukt in centigraden, op een hoogtetoename van 100 m in den vrijen dampkring. De g. is positief bij temperatuurdaling en negatief (= inversie) bij temperatuursstijging met de hoogte. Is de g. nul, dan heeft men isothermie. De droge adiabatische g. is een positieve g. van ong. 1°/100 m; hij stemt overeen met de afkoeling van een onverzadigde luchtmassa, die adiabatisch in den vrijen dampkring opstijgt. De condensatie-adiabatische g. (sublimatie-adiabatische g.) is een positieve g., die varieert vlg. den heerschenden druk en temperatuur (bijv. 0,54°/100 m bij een druk van 1 000 millibar en een temp. van 10°; 0,62°/100 m bij 800 millibar en 0°); zij stemt overeen met de afkoeling van een adiabatisch opstijgende luchtmassa, waarin waterdamp condenseert (sublimeert).

De thermische g. en de vochtigheidstoestand bepalen

de verticale stabiliteit eener luchtmassa. Een onverzadigde luchtmassa is a) in onverschillig evenwicht, met een gradiënt = droge adiab. g., b) in stabiel evenwicht, met een g. kleiner dan de droge adiab. g., c) in labiel evenwicht, met een g. grooter dan de droge adiab. g., en d) instabiel, met een g. grooter dan 3,41°/100 m. Een verzadigde luchtmassa is in onverschillig evenwicht, wanneer haar g. gelijk is aan de condensatie-adiab. g. Een luchtlaag, waarvan de g. tusschen den drogen adiab. g. en den condensatie-adiab. g. is, wordt „feuchtlabil" (D.) genoemd. De troposfeer, die stabiele en labiele luchtlagen bevat, heeft een gemiddelden g. van ong. 0,6°/100 m; de stabiele stratosfeer heeft isothermie, soms negatieven of zwak positieven gradiënt. *V. d. Broeck.*

Gradiëntwind is de theoretische wind, waarvan de richting en de kracht door den barometrischen → gradiënt worden bepaald. Cf. wet van → Buys Ballot. De r i c h t i n g van den g. is normaal op die van den gradiënt, d.i. zij valt samen met de richting der isobaren, bij links liggenden laagsten luchtdruk op het N. halfrond en rechts liggenden druk op het Z. halfrond. De k r a c h t van den g. a) in een cyclonaal gebied, wordt berekend door middel van een aequatie, waarin gradiëntkracht = geostrophische component + cyclostrophische component van de middelpuntvliedende kracht; b) in een anticyclonaal gebied, wordt berekend door middel van een aequatie, waarin gradiëntkracht = geostrophische component — cyclostrophische component. (De gradiëntkracht ontstaat door het horizontaal luchtdrukverschil; de geostrophische component is de → afwijkende kracht, veroorzaakt door de aswenteling der aarde; de cyclostrophische component is de middelpuntvliedende kracht, ontstaande door de draaiing van de luchtdeeltjes om het centrum van een cycloon of een anticycloon.) Bij de berekening van den theoretischen wind der gematigde luchtstreken wordt algemeen de cyclostrophische component verwaarloosd en de berekende wind wordt dan ook g e o s t r o p h i s c h e w i n d genoemd. Wordt de geostrophische component verwaarloosd, bijv. bij de tropische cyclonen, dan wordt de berekende wind ook c y c l o s t r o p h i s c h e wind genoemd.

De wind, die in de vrije atmosfeer tusschen de hoogten van 500 en 1 000 m waait, stemt in het algemeen overeen met den gradiëntwind (geostrophischen wind), die door den barometrischen gradiënt aan het aardoppervlak wordt bepaald. Tengevolge van de wrijving tusschen de luchtmassa's en den grond is de heerschende wind nabij het aardoppervlak zwakker dan de g. en is hij ten opzichte van den g. naar links gericht.

L i t. : F. M. Exner, Dynam. Meteorologie (Weenen 1925); Nap. Shaw, Manual of meteorology (Cambridge 1919-'30). *V. d. Broeck.*

Gradiska, stad in de Ital. prov. Görz (45° 50′ N., 13° 30′ O.), aan de Isonzo, 30 m boven zee. Ca. 47 000 inw., meest Ladiners. Veel industrie. De mooie ligging trekt vele toeristen.

Graduaalpsalmen (< Lat. gradus = graad, trap, schrede) of t r a p p s a l m e n, naam van de psalmen 119-133, reeds bij de Joden onder dergelijken naam bekend (wegens het zingen ervan bij het „opgaan" naar Jerusalem?). Sinds de M.E. vormden zij een veelvoorkomend toevoegsel van het Koorgebed. Pius V verminderde de verplichting ervan, Pius X hief haar geheel op (behoudens enkele gevallen). *Louwerse.*

Graduale (Responsorium graduale), het → responsoriaal gezang, dat bij de Mis-liturgie volgt op een Schriftlezing; oorspr. een psalm of gedeelte daarvan, daarna ingekort tot twee psalmverzen; deze zangen behooren tot de oudste en rijkste van het Gregoriaansche repertoire en werden gezongen door enkele zangers, het tweede vers door een solist (later meerderen), die daartoe den ambo besteeg (vandaar graduale, < Lat. gradus = trap, dus trapgezang); bijna alle andere Misgezangen b e g e l e i d e n een of anderen ritus; het g. is er om zichzelf.

Vanaf de 9e eeuw is de naam g. ook overgegaan op het boek, dat de graduale-zangen bevatte (→ Cantatorium); later het boek, waarin alle Misgezangen staan [→ Boek (sub Liturg. boeken)]. *Bruning.*

Gradus ad Parnássum (Lat.) = het bestijgen van den → Parnassus (zangberg, Boeotische verblijfplaats van de Muzen). Titel van een Lat. lexicon van den Jezuïet Paul Aler (1656-1727), uitgegeven te Keulen (2 dln. 1702), waarin vermelding van de quantiteit der klinkers, synoniemen enz. ten behoeve van beginnende Lat. „dichters"; de laatste uitg. werd bezorgd door Koch in 1879 (8e druk). Dergelijke in het Fransch van Noël (1882), verder van Sintenis, Züllichau (1816). Ook voor het Grieksch: Brass (Londen 1832); Siedhof (Göttingen 1839).

In de muzikale didactiek zijn te vermelden het Klassieke werk over contrapunt van J. J. Fux (1660-1741), waarvan de eerste (Lat.) uitg. in 1725, en ook het bekende schoolwerk van den klavierpaedagoog Muzio Clementi (1817) met denzelfden naam. *Brouwer.*

Graecisme is een woord, uitdrukkingswijze, zinswending uit het Grieksch overgenomen in een andere taal. Men vindt g. vooral in het Latijn en het Fr., doch ook wel in andere talen. Woorden van Griekschen oorsprong zijn bijv. bijbel, église, eucharistie, monogamie enz. Navolging van het Grieksch vindt men ook in de beteekenissen van Ned. „stichten" naar Gr. oikodomein en in de uitdrukking „zich niet onbetuigd laten" naar Gr. ouk hamarturèton heauton poiein. → Barbarisme; Leenwoord.

L i t. : J. Schrijnen, Handl. bij de studie der vergelijkende ind. taalwetenschap (blz. 113); J. Verdam, Uit de gesch. der Ned. Taal (blz. 237). *Tiecke.*

Graeff, 1° A n d r i e s d e, vrijheer van Zuidpolsbroek, broeder van 3°, burgemeester van Amsterdam; * 1611 te Amsterdam, † 1678. Hij was sinds 1645 regent en sinds 1657 herhaaldelijk burgemeester. Het jaar 1672 maakte aan zijn invloed een einde. Tot zijn dood leefde hij verder ambteloos. *J. D. M. Cornelissen.*

2° Jhr. A n d r i e s C o r n e l i s D i r k d e, Ned. staatsman; * 1872 te Den Haag. Studeerde te Leiden. Werkzaam in bestuursfuncties in Ned.-Indië (o.a. als lid en vice-president v. d. Raad van Ned.-Indië) en in diplomatieken dienst (gezant te Tokio en te Washington). Daarna was hij (1926-'31) gouverneur-generaal van Ned.-Indië, als opvolger van mr. dr. D. Fock. Sinds 1933 min. van Buitenl. Zaken. *Verberne.*

3° C o r n e l i s d e, vrijheer van Zuidpolsbroek, broeder van 1°, burgemeester van Amsterdam; * 1599 te Amsterdam, † 1664. G., eerst raad en schepen, daarna sinds 1643 herhaaldelijk burgemeester van Amsterdam, was een wijs en gematigd man, die met groote diplomatieke talenten begaafd een rol van beteekenis in Amsterdam heeft kunnen spelen. Hij stond in 1650 aan het hoofd op de bezending, welke met den prins bij zijn aanslag op de stad onderhandelen ging. Geheel duidelijk is zijn toen gevolgde gedragslijn niet. Maar van nu af is hij de leider der Amsterdamsche politiek, die

naar verzoening en vrede tusschen de beide staatspartijen: Oranjemannen en Loevensteinsche factie streefde. Zijn optreden wekte aan beide zijden zulk een vertrouwen, dat hij zoowel voor Oranjeman als voor Staatsgezind werd aangezien. De raadpensionaris Johan de Witt, door zijn huwelijk met Wendela Bicker een neef van G., bleef bij alle verschil van inzicht met hem op vriendschappelijken voet en kon daardoor tot 1664 rekenen op den steun van Amsterdam.

J. D. M. Cornelissen.

Graeszl, Paula, Dominicanes, leekezuster; * 1718 te Pfaffenhoven a. Ilm, † 1793 te Altenhohenau a. Inn. Begiftigd met extasen, mystiek huwelijk enz. Door enkele harer medezusters vervolgd. Hevig zieleen lichamelijk lijden. Een niet te tellen menigte nam tot haar zijn toevlucht in geestelijke en stoffelijke nooden. Een typisch voorbeeld van het lijden en van eerherstel in de 18e eeuw.

Lit.: Hss. in Kl. Altenhohenau; H. Wils, Gesch. der deutschen Dominikanerinnen (1920). *Feugen.*

Graevius (eig. Graef of Greffe), Johann Georg, Klassiek philoloog; * 1632 te Naumburg, † 1703 te Utrecht. In 1653 bezocht hij in Deventer Joh. Gronovius, onder wien hij twee jaar studeerde; 1656-'58 prof. in Duisburg, 1658-'62 in Deventer, daarna in Utrecht. G. werkte hard en publiceerde veel, maar was geen geleerde van den eersten rang. Naast veel Lat. auteurs publiceerde hij drie Thesauri: Antiquit. Roman.; Antiquit. et histor. Italiae, voortgezet door P. Burman; Eruditionis scholasticae. Van zijn 18 kinderen overleefden hem slechts vier.

Lit.: N. Ned. Biogr. Wbk. (IV, 669 vlg.). *Zr. Agnes.*

Graf (liturgie), dichtgemetselde holte in het altaar, relieken bevattend. → Altaar.

Graf. I. Over graf en begrafenisgebruiken van tegenwoordig, vooral wat betreft de Katholieken, is het noodige gezegd onder → Begraafplaats, Begrafenis, Begrafenisgebruiken. Hier wordt thans meer in het algemeen behandeld het graf in de volkenkunde en de grafgebruiken bij de verschillende volken.

A) Volkenkunde, algemeen. Niets maakt op den mensch zulk een diepen indruk als een sterfgeval. De dood prikkelt de verbeelding en vooral de onontwikkelde natuurvolken, die van het ontbindingsproces geen juist begrip hebben, wanen zich, in het gezicht van den dood, omgeven door geheimzinnige krachten, waaraan men door talrijke riten en gebruiken tracht te ontkomen. Het is niet gemakkelijk een duidelijk overzicht te geven van de vele begrafenisgebruiken, noch van de motieven, waaruit deze voortvloeien, maar in het ingewikkelde complex van gevoelens, dat de dood te voorschijn roept, zijn drie hoofdgedachten te onderscheiden: droefheid, vrees en liefde, die ieder weer bepaalde soorten van reacties ten gevolge hebben.

a) Droefheid uit zich in gejammer en het dragen van rouw. Gehuil is in den grond een spontane uitbarsting van hevige smart, op de eerste plaats van de naaste verwanten, maar verder ook van medelijdende verder afstaande personen. Later echter is het weeklagen dikwijls een speciale taak geworden van afzonderlijke personen, zooals de → klaagvrouwen bij de Joden. Andere uitingen van smart zijn het openkrabben van het gezicht, armen en beenen, en het uittrekken van de haren. Ook deze woeste opwellingen zijn later geregeld en tot vaste zeden geworden, zooals het afsnijden van haar en baard (bij stammen in Australië), het uitslaan van een tand of zelfs het afsnijden van een vingerlid (bij sommige Indianenstammen van N. Amerika).

Het rouwen bestaat in vasten, het verwaarloozen van het lichaam, het insmeren van het lichaam met slijk Papoea's van Nieuw-Guinee) of in het dragen van rouwkleeren, voor zoover er bij natuurvolken van kleeren gesproken kan worden. De rouwkleur behoeft, als ze tenminste bestaat, geenszins zwart te zijn; bij de Chineezen bijv. is wit de rouwkleur.

b) De vrees voor een lijk is meestal groot, gedeeltelijk waarsch. door de opgedane ervaring, dat van een lijk bederf uitgaat, gedeeltelijk ook, omdat men bang is voor de ziel, die jaloersch en wraakzuchtig gedacht wordt. Deze vrees drijft er toe, zich zoo spoedig mogelijk van het lijk te ontdoen, wat op velerlei manieren kan gebeuren.

Het eenvoudigst is wel, het lijk onbegraven te laten liggen op de plaats, waar de dood is ingetreden en dan haastig weg te trekken. Uit den aard van de zaak komt dit het meest voor bij stammen, die geen vaste woonplaatsen hebben, zooals o.a. bij de Noord-Siberische natuurvolken en de Koeboe's op Sumatra. Veel meer verbreid is de gewoonte, het lijk op een platform te leggen, hetzij op palen, hetzij in de takken van een boom (o.a. bij vele Indianenstammen van N. Amerika en in Oceanië).

Bij volken, die aan een zee of rivier wonen, wordt het lijk wel eens aan het water toevertrouwd (Melanesië, N.W. Amerika), gewoonlijk op een vlot of in een bootje, dat men de rivier laat afdrijven. Men zou zeggen, dat deze manier van begraven voor de hand ligt, maar blijkbaar neemt men liever zijn toevlucht tot vuur dan tot water. Lijkverbranding (→ Crematie) wordt heel veel aangetroffen, o.a. in Midden-Amerika en bij de Hindoe's. Soms wordt de asch over het land verspreid of in het water geworpen (Hindoe's), maar meestal wordt zij in urnen bewaard of begraven.

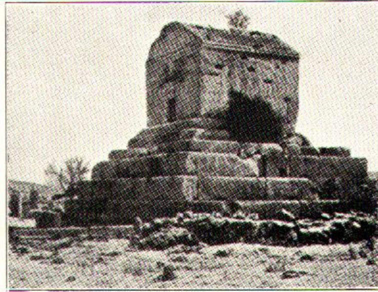
Verreweg het meest gebruikelijk is tegenw. het begraven in den grond, waarbij echter talrijke verschillen zijn op te merken. Zoo leggen o.a. sommige Eskimostammen en Boschjesmannen het lijk op den grond en bedekken het met bladeren en steenen. Waar een kuil gemaakt wordt, varieert deze weer in diepte en vorm. De vorm van het g. hangt grootendeels af van de houding, waarin het lijk begraven wordt. De meest gebruikelijke houdingen zijn de liggende en de hurkende. De liggende houding eischt vanzelf een rechthoekig g., zooals wij dat kennen; voor de hurkende houding (o.a. veel in Z. Amerika, Afrika en Oceanië) is een smal, rond gat voldoende. Waar de bodem veel holen en grotten bevat, zet men de dooden graag bij in natuurlijke spelonken. Ook plaatst men de lijken wel rechtop in holle boomen. De plaats van het g. is zeer verschillend. Vele stammen in Z. Amerika begraven den doode in zijn hut; andere voor de deur, verder kent men afzonderlijke graven en gemeenschappelijke begraafplaatsen, familiegraven en soms ook massagraven.

Van het g. zelf wordt over het algemeen weinig werk gemaakt: gewoonlijk is het slechts een eenvoudige aardheuvel, maar er zijn ook volken, waar er meer zorg aan besteed wordt door steenen er op te leggen, het te omheinen of er een hut overheen te bouwen. → Dolmen, → hunnebedden en → pyramiden zijn nog de machtige getuigen voor de groote moeiten, die vroegere geslachten zich voor de dooden gegeven hebben.

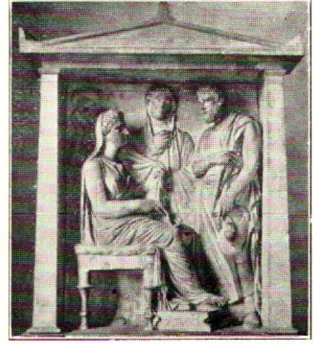
c) De liefde, die vanzelf niet plotseling ophoudt bij den dood, dringt de overlevenden het lijk zoolang

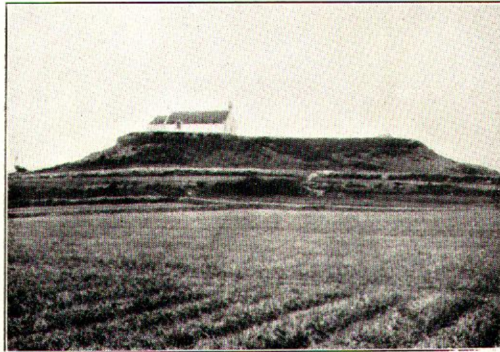
GRAF EN GRAFMONUMENT I

Graf van Cyrus in Pasargadae (Perzië).

Boven: praehistorisch graf, zgn. hurkgraf. Gevonden bij Halberstadt. Onder: praehistorische grafheuvel (50 m lang, 10 m hoog) bij Carnac.

Boven: Grieksche grafstèlè voor Lysistrate (ca. 350 v. Chr.). Museum, Berlijn. Onder: Mausoleum voor Theodorik den Grooten te Ravenna (526 n. Chr.).

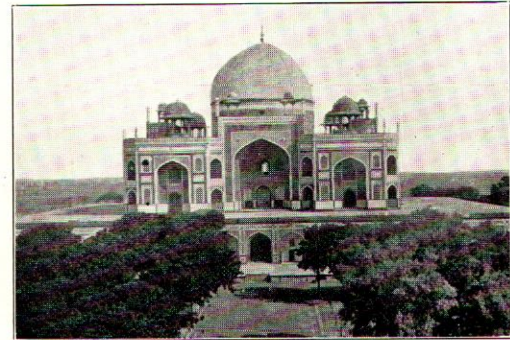
Grafstraat te Pompeji.

Joodsch kerkhof te Serajewo.

Graf van een Mohammedaanschen heilige in Algiers.

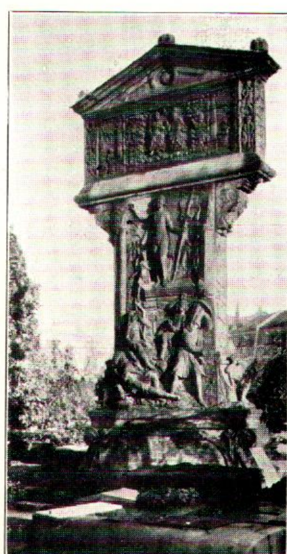
Mausoleum van Hoemajoen, bij Delhi (ca. 1600).

De zesde afb. overgenomen uit Het Gildeboek, jg. XVI. 1933.

GRAF EN GRAFMONUMENT II

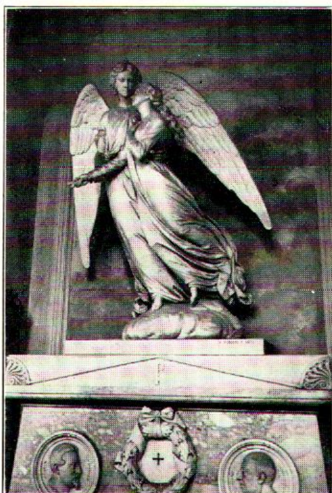

Oud grafkruis te Kilklispeen, in Ierland.

Grafmonument voor bisschop Leonhard v. Salzburg (1515), te Salzburg.

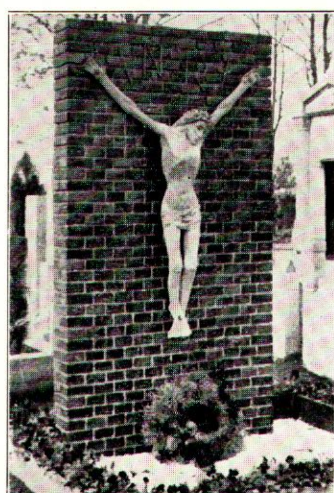

Grafmonument te Neurenberg (1609).

Grafmonument door Romb. Verhulst voor Baron von In- und Knyphausen (1669), te Midwolde.

Eenige grafmonumenten op het Campo Santo te Milaan.

Grafmonument door Fabiani (1872) op het Campo Santo te Genua.

Grafmonument voor B. Gisleni, in de S. Maria del Popolo, te Rome.

Grafmonument door Charles Eyck voor zijn moeder, te Meerssen.

De eerste en laatste afb. overgenomen uit Het Gildeboek, jg. XVI. 1933.

mogelijk bij zich te houden en het in een daarvoor geëigenden toestand te brengen. Ook deze liefdedrang is later overgegaan in een dwingende gewoonte, waarvan men niet meer durfde af te wijken. Wanneer bijv. een moeder bij enkele Australische stammen haar gestorven kind meedraagt, totdat de weeke deelen vergaan zijn, zal dit moeilijk uitsluitend als een uiting van liefde kunnen beschouwd worden.

Het conserveeren van het lijk kan geschieden door drogen, rooken, zouten en → balsemen. Van Egypte en Peru is speciaal het mummificeeren bekend, een gebruik, dat naar alle waarschijnlijkheid in verband staat met het zeer droge klimaat in die gebieden, waardoor meermalen de lijken geheel uitdrogen, ook zonder dat er iets aan gedaan wordt.

Talrijk zijn de volken, die het gebeente, wanneer het vleesch vergaan is, schoonmaken. Het kan daarna begraven worden, en dan voorgoed, maar dikwijls wordt het in de hut bewaard; vooral de schedel neemt daarbij een voorname plaats in (→ Schedelcultus). In vele gebieden van Australië en Oceanië worden de beenderen verwerkt tot sieraden of gedragen als amuletten, waaraan een buitengewone kracht wordt toegekend, soms worden er zelfs gebruiksvoorwerpen van gemaakt.

d) Behalve de bovengenoemde gevoelens van droefheid, vrees en liefde, zijn er nog vele **factoren van anderen aard**, die op de begrafenisgebruiken invloed uitoefenen, zooals geslacht, ouderdom, stand, verdienste, manier van overlijden, enz. Met een kinderlijk bijv. wordt dikwijls anders gehandeld, dan met het lijk van een volwassene; een stamhoofd zal verbrand worden, een gewoon mensch begraven, en zoo zijn er veel gevallen; vooral een gestorven kraamvrouw is dikwijls een voorwerp van groote zorgen. Sterker echter nog worden vele gebruiken bepaald door de opvattingen over het leven na den dood. Er is geen oord op aarde, waar men niet aan een hiernamaals gelooft, al zijn niet overal de begrippen daarover dezelfde. Gewoonlijk stelt men zich het leven daar ongeveer op dezelfde wijze voor als het leven hier. Merkwaardig daarbij is, dat de ziel op den weg naar het zielenland nog zware beproevingen te doorstaan heeft, voordat ze het gewenschte einddoel bereikt.

In beide opzichten kan de ziel geholpen worden door de overlevenden en deze doen dat ook, zij het uit liefde en dankbaarheid, zij het uit vrees voor de jaloerschheid en wraakzucht van de ziel (→ Vampier; Weerwolf). Hieruit blijkt duidelijk, dat het vagevuur en de gemeenschap der heiligen, in hun wezen, niet uitsluitend een bezit zijn van de Christenen, maar van de geheele menschheid.

De opvattingen over het hiernamaals komen tot uiting in datgene, wat men den doode vanaf de vroegste tijden meegaf in het graf. De vondsten in oude begraafplaatsen zijn dan ook de getuigen, niet alleen voor de stoffelijke beschaving, maar ook voor het gedachtenleven van de voorhistorische menschen. De meest gewone beproevingen, die de ziel in het andere leven te doorstaan heeft, ondervindt zij op de reis naar het zielenland; dikwijls moet zij langs een zeer dunnen draad over een schrikwekkenden afgrond, of voorbij afschuwelijke monsters, die door geschenken gunstig gestemd worden. De gedachte, dat de ziel over een rivier moet, is verbreid over de geheele aarde; daaruit is te verklaren, dat men den doode begraaft in een uitgeholden boomstam, die als boot dienst kan doen, of dat men hem een bootje meegeeft in het graf, en ook dat men hem dikwijls een geldstuk in de hand legt of in den mond steekt, als veergeld voor den onderaardschen veerman.

Denkt men het leven in het hiernamaals op dezelfde wijze als hier, dan is het te begrijpen, dat men voedsel en drank, en allerlei gebruiksvoorwerpen, in of bij het g. legt. In alle werelddeelen wonen of woonden volken, die den doode zijn geheele bezit meegaven: hut, kleeren, werktuigen, wapens, enz. Door die dingen te verbranden meende men de ziel van die voorwerpen aan de ziel van den overledene dienstbaar te maken. Er zijn zelfs volken geweest, vooral onder de Negers van Afrika, die de slaven en vrouwen van den overledene doodden en mee begroeven. Het spreekt vanzelf, dat deze opvattingen voor de nabestaanden economisch nadeelig zijn, en dat zij dus middelen beraamd hebben, om de goederen te kunnen behouden, zonder de wraak van de ziel te duchten. Tegenw. geeft men dan ook veelal in papier mee, bijv. in China, wat men vroeger in werkelijkheid offerde, of men legt, bij wijze van afkoopsom, wat geld in het graf.

Aanvallen van de ziel tracht men door velerlei middelen te voorkomen. Men draagt bijv. het lijk uit door een opening in den wand, die apart voor deze gelegenheid gemaakt is, en als het lijk er door is, stopt men de opening snel weer dicht, opdat de ziel den weg naar binnen niet meer zal terugvinden. Men tracht door schreeuwen en lawaaimaken achter het lijk, door met doeken en takken overal in de woning te slaan en te jagen, de ziel op de vlucht te drijven; sommige stammen in Z. Amerika veranderen zelfs van naam, opdat de ziel hen niet meer zal herkennen.

Het doodenmaal, dat zeer verbreid is, en dikwijls ook later nog op vaste tijden gehouden wordt, schijnt eveneens voor een gedeelte voortgekomen uit het verlangen, de ziel te helpen en goed te stemmen. De ziel van hetgeen de levenden opeten, komt ten goede aan de ziel van de overledenen.

De hier beschreven uitingen van algemeen menschelijke gevoelens komen het duidelijkst uit bij de natuurvolken, die het gevoel sterker laten spreken dan volken van hooger ontwikkeling, maar ook daar, zelfs bij de hoogst beschaafde, zijn nog tal van resten dezer gebruiken overgebleven, al begrijpt men niet meer de beteekenis ervan.

Lit.: Voor Ned.: Grolman, Volksgebruiken bij sterven en begraven in Ned. (Tschr. v. h. Aardr. Gen. XL 1923, 359-396); Samter, Antike und moderne Totengebräuche; Preuss, Die Begräbnisarten der Amerikaner und Nordostasiaten; Frazer, The Belief in Immortality. Zie ook → Begrafenisgebruiken; Doodenoffer; Doodenvereering. *Bouwman.*

B) Graf en grafkunst bij de voornaamste vsch. volken (zie pl.; vgl. index kolom 831).

a) Het praehistorisch graf. De archaeologische vondsten hebben bewezen, dat reeds de Moustérien -lieden, tenminste die uit bepaalde gewesten (La Chapelle-aux-Saints, Le Moustier, Spy, Neanderthal), hun dooden intentioneel begroeven, hetzij aan het oppervlak der aarde, hetzij in opzettelijk gemaakte putten (putgraf). De lijken werden in uitgestrekte of hurkende houding (hurkgraf) neergelegd, wellicht met dierenvellen, takken en aarde bedekt. Eenige plaveien waren bestemd om het hoofd en de schouders te beschermen. De voorwerpen, die bij het lijk gevonden werden, mogen wel als bijgaven beschouwd worden.

Dezelfde piëteit ten opzichte van den doode constateert men bij de talrijke skeletvondsten uit het jong-

P a l a e o l i t h i c u m. De g. zijn altijd in de woongrotten aangelegd, dikwijls op de plaats, waar eens het haardvuur brandde, vandaar toevallig verkoolde lijken (grafgrotten; → Grimaldi-grotten, Cromagnongrotten).

De gewoonte de dooden te begraven in grotten, wordt in het N e o l i t h i c u m voortgezet. Dikwijls zijn deze gesloten met een ruwen steenen muur. Het aantal lijken is soms vrij aanzienlijk (Spanje, Frankrijk, België, Wales). Naast deze natuurlijke rotsgraven heeft men ook artificieele grotten in den weeken kalksteen uitgehouwen, uitsluitend met het doel te begraven: een 50-tal kunstmatige grafgrotten werden in 1872 ontdekt bij de Marne in de vallei Petit Morin. Ze waren in de helling uitgegraven en omvatten een open gang, een vóórplaats en de eigenlijke grafkamer (max. afmetingen: 3,60 m × 3,92 m, hoogte: 1,70 m). Hier werden meerdere lijken op vsch. plaatsen weergevonden (familiegraf). De wanden naast de deuren zijn met ruw beeldhouwwerk versierd: wonderlijke menschengestalten in reliëf, vermoedelijk de beeltenis der afgestorvenen. Het uitzicht dezer reliëfs is zonder twijfel zeer gelijkend op de figuren, die zich ontwikkeld hebben op de → menhirs.

Waren deze onderaardsche g. een directe erfenis van het Palaeolithisch cultuurbezit, zoo verschijnen de groote steenen g. bij den eersten aanblik als iets nieuws. → Dolmens (in Frankrijk); Hunnebedden (in Ned. en Duitschland); Megalithische cultuur; Stonehenges (in Engeland). Doch het onderzoek heeft uitgemaakt, dat deze monumenten (stonehenges uitgezonderd) onder een heuvel bedolven waren en niets anders zijn dan het geraamte van verdwenen grafheuvels. Hieruit blijkt dus, dat de Megalithische g. niets anders zijn dan de voortzetting der grotgraven, oorspr. daar waar de natuur van den bodem niet toeliet rotsgraven of onderaardsche grafkamers in te richten.

In den B r o n s t ij d zijn de g. niet meer zoo imposant als in het Neolithicum. De gewone vorm blijft evenwel de grafheuvel en in sommige gewesten blijft hij tot in den hist. tijd voortbestaan, als bijv. de Rom. tumulus in België. De hoogte is zeer afwisselend. Het koningsgraf van Seddin in O. Duitschland, de vorstengraven van Midden-Duitschland, de koepelgraven van de Veluwe, de grafheuvel van St. Michel bij Carnac in Bretagne zijn nog zeer hoog en schijnen, met hun ingebouwde grafkamer en koepeldak, de uitloopers te zijn van de Megalithische grafmonumenten (gemiddelde afmetingen: 5 m hoog, 50 m diam.; koepelgraven). De meeste echter bereiken die afmetingen niet meer. Ze zijn min of meer rond ofwel langwerpig, wanneer twee grafheuvels ineen zijn versmolten. Sommige zijn opgeworpen met zand, andere bestaan uit een steenen kern, wellicht bedekt met zand of leem. Men vermoedt, dat rond den voet van den grafheuvel een palissade was opgericht. Meer en meer komt in dezen tijd naast de lijkbegraving de lijkverbranding in zwang. Onder den heuvel ongeveer in het midden is vooraf de bodem effen gemaakt of een gat uitgediept. Op deze voorbestemde plaats werd het lijk of de aschurn neergezet, beschermd door een geïmproviseerde houten of steenen kist of ingepakt onder een steenen beschutting, ruim genoeg om naast de overblijfsels van den doode ook de gewone bijgaven te bevatten. In een grafheuvel vindt men dikwijls naast het hoofdgraf nog meerdere bijgraven, die van denzelfden of van verschillenden tijd zijn (tumulus van Lantilly, Côte d'Or).

In den I J z e r t ij d verdwijnen op vele plaatsen de heuvels van de g. (O. Duitschland, Alpengebied, Hallstatt): ze worden dus vereenvoudigd tot vlakke g. met lijkbegraving (skeletgraf) of met lijkverbranding (brandurngraf). Hoe deze nu aan het oppervlak te herkennen waren, is niet bekend, alleen dit, dat op het einde van den La-Tènetijd enkele O. Gallische stammen de gewoonte hadden op het g. een steenen blok te plaatsen, dat min of meer den vorm van een huis had. De doodkist, zooals men die tegenw. kent, met spijkers aaneengeslagen, komt slechts voor in lijkgraven uit de La-Tèneperiode.

L i t. : Déchelette, Manuel d'Archéologie préhist., celtique et gallo-romaine (4 dln. 1908-1914) ; Schuchardt, Alteuropa ([3]1935) ; Ebert, Reallex. der Vorgesch. (IV 1926). *R. De Maeyer.*

b) In de Oudheid. In E g y p t e ontstonden uit den oudsten vorm van grafmonumenten de → mastaba's, voor de pharao's de → pyramiden, waaromheen mastaba-graven voor de rijksgrooten. In het Midden-Rijk en het Nieuwe Rijk ontwikkelden zich de in den rotswand uitgehouwen rotsgraven, bestaande uit gangen met meerdere vertrekken, terwijl men in jongeren tijd wederom den graftempel vindt, los van het rotsgraf en gebouwd volgens plan en bouwwijze van een tempel, zie: graf van → Petosiris; zie ook Doodencultus en betreffende lit. in het art. Egypte (kol. 814 en 823).

In K l e i n-A z i ë (Phrygië, Lydië en Troas) was het type van den grafheuvel in oude tijden in gebruik; zie boven, sub: praehistorisch graf).

Voor de A e g a e ï s c h e cultuur valt een merkwaardige overeenkomst voor de graftypen te constateeren tusschen Creta en het vasteland; de twee hoofdtypen zijn schachtgraven: ongeveer 2 m diepe schachten in den grond, soms met het eigenlijke graf terzijde in den wand, en koepelgraven, aldus genoemd naar de koepelvormige overwelving. De meest beroemde zijn de schachtgraven, door Schliemann in Mycene gevonden, met een rijkdom van gouden bijgaven, en de koepelgraven van Mycene (schatkamer van → Atreus), Vafio (→ Vafiobekers), Spata, Menidi, Orchomenos, Volo, alle op het vasteland van Griekenland. In het G r i e k e n l a n d van de meer hist. tijden was in 9e-8e eeuw v. Chr. een eenvoudige grafstèlè (soort staande grafzerk of grafzuil) in gebruik, daarna ook hooge grafamphoren (→ Dipyloncultuur-vazen). Vanaf de 6e eeuw v. Chr. plaatste men grafreliëfs op het graf met voorstellingen van man of vrouw of van scènes uit het huiselijk leven, soms ook marmeren lekythen (grafvazen) met reliëfs. Terwijl in het eigenlijke Gr. groote grafmonumenten weinig in gebruik waren, vindt men deze sinds de 6e eeuw v. Chr. vooral in Klein-Azië: Harpyenmonument van Xanthus, Mausoleum van Halicarnassus.

In den E t r u r i s c h e n cultuurkring vindt men uitgebreide necropolen, bestaande uit in de rotswanden uitgehouwen grafkamers, die ons met de zgn. → huisurnen een kijk geven op het gebruikelijke huistype (zie → Caere; Cervetri; Clusium; Corneto). Daarnaast waren ook grafheuvels in gebruik, waarvan de voet gewoonlijk regelmatig uit steenen was opgebouwd.

Bij de R o m e i n e n, waar lijkverbranding in gebruik was, werd de urn met beenderresten veelal in een kuil in den grond bijgezet, omgeven met allerlei gebruiksvoorwerpen van den overledene; aldus met name in de vele grafvelden, gevonden in de Rom. wingewesten ; in Italië zelf ook dikwijls bijzetting in zgn. → columbaria, terwijl daarnaast in den laatsten

tijd van de republiek het grafmonument zich sterk ontwikkelt: pyramide van → Cestius, grafmonument van → Caecilia Metella, ook altaren, tempeltjes, banken, zuilen enz. langs de groote verkeerswegen; bekend zijn in dit opzicht o.a. de Via Appia bij Rome en de zgn. Grafweg van Pompeii. In den keizertijd bouwde men voor den keizer meermalen een mausoleum, bijv. het Mausoleum van Augustus (→ Engelenburcht).
W. Vermeulen.

c) In Indië. In Palaeolithischen tijd werden de lijken weggeworpen; uit het Neolithicum en het IJzertijdperk (1500-2000 v. Chr.?) kent men graven (o.a. bij Mirzapoer). Op meerdere plaatsen vond men aardophoogingen, met kisten van gebakken klei, waarin sporen van begraving of van verbranding en soms van beide methoden. Hierna kwamen de door de eerste Arische immigranten in Wedischen (?) tijd gebouwde begrafenis-stoepa's of topen: een halve bol, geplaatst op trapvormigen onderbouw; eromheen loopt een processiegang en erboven is een vierkante opbouw met scherm geplaatst, terwijl alles omgeven is door een steenen afsluiting. Bij de pas later komende verbranding werd de asch in zee of in een heilige rivier geworpen. Boeddha werd verbrand, zijn asch over heel O. Azië in duizenden stoepa's bewaard. Hiermee werd de grafcultus tot relikwieëncultus. Alleen heiligen, geen leeken, werden in zulk een stoepa bijgezet, zelfs niet koning Açoka. Bekende stoepa's zijn: te Bharhoet (begin onzer jaartelling); te Santsji (140 v. Chr.); op Ceylon de Roeanweli-dâgoba (161-137 v. Chr.); op Java de Boroboedoer. Met de komst der Mohammedanen kreeg de grafbouw grootere beteekenis; gedurende de 5 eeuwen hunner heerschappij (12e-17e e.) hebben zij Indië overdekt met grafmonumenten; hun voorbeeld werd later door de Ind. vorsten gevolgd (bijv. in Teppakoelam, in Madoera, het graf van koning Tiroemalai, 1623-1659). Weldra werd bij het g. een moskee gevoegd en voor ritueele reiniging het waterbekken en dit alles werd door een muur (met poort) tezamengevat: zulk een aanleg heet „Rauza”. Samensmelting van g. en moskee tot bouw-eenheid kwam nooit voor. De g. zijn meestal in een gesloten ruimte ondergebracht, die zich tot machtige koepelbouwwerken ontwikkeld hebben en omgeven zijn, in streng symmetrische ordening, door een tuinaanleg, met vijvers en kanalen. De g. der soldaten-keizers (1320-1550) waren eenvoudig en toch van groote monumentaliteit (g. van Toeglak Sjâh, † 1325, en van Firoz Sjâh, † 1388, in Oud-Delhi; het beroemde koningsgraf te Golconda, bij Haidarabad; g. van Sjihr Sjâh in Sasarâm, 1545). Eerst onder de grootmogols (16e-17e e.) nemen de grafmonumenten een centrale plaats in onder de bouwwerken; tijdens hun leven werden ze reeds gebouwd en dienden dan ter ontspanning; bij belangrijke g. is het centrale gebouw door kleinere koepels omgeven. Bij zijn dood worden de overblijfselen van den stichter onder den centralen koepel begraven; vaak rust zijn lievelingsvrouw naast hem en wordt zijn familie onder de kleine koepelgebouwen begraven. Er zijn vier mogol-graven: van Hoemâjoen (1530-1556), bij Oud-Delhi; hierbij werd voor het eerst de schijnkoepel in Indië toegepast; het g. van Akbar (1556-1605) te Sikandra; dat van Dzjihangir (1605-1628) te Sjâhdara, bij Lahore; en tenslotte de Tadsj-Mahal te Agra, het gr. van Moemtaz-i-Mahall, de in 1629 gestorven lievelingsvrouw van Sjâh Dzjehan (1627-1658), die er later zelf ook begraven werd. Dit g. en dat van Hoemâjoen zijn de belangrijkste: het eerste toont nog Perz. invloed, de Tadzj-Mahal is reeds bijna geheel in Ind. geest gehouden en is wel het mooiste grafgebouw van Indië. Vermeld dienen nog te worden twee g. uit Bidzjapoer, nl. dat van Ibrahim II en dat van Mohammed Adil Sjâh, de zgn. → Gol Goembaz, Indië's grootste constructie (1656), een geweldig mausoleum. Na Sjâh Dzjihan ging deze hooge bloei van de bouwkunst weldra ten onder; in de 18e e. bracht de Mohammedaansche kunst niets merkwaardigs meer.

L i t. : E. Diez, Die Kunst der Islamischen Völker; id., Die Kunst Indiëns; Vogel, Op het voetspoor van Boeddha; Maindron, L'Art indien; Gothein, Ind. Gärten; Woermann, Gesch. der Kunst; La Roche, Ind. Baukunst; Havell, Ancient and medieval architecture of India. *Hendricks.*

d) Bij de Joden. Vanaf de oudste tijden werden bij de Joden de lijken begraven. Lijkverbranding gold als misdaad (Am. 2. 1) en kwam slechts voor bij pestepidemie (Am. 6. 10) of bij wijze van straf (Lev. 20. 14; Jos. 7. 25). Melaatschen en misdadigers werden na hun dood in de woestijn weggeworpen ten prooi aan roofvogels en wilde dieren. Dooden begraven werd als een vrome daad beschouwd (Tob. 2; Ez. 39. 13). Armen en vreemdelingen werden in een gemeenschappelijke grafkuil neergelegd, die met een steen bedekt werd (Jer. 26. 23; 4 Reg. 23. 6; Mt. 27. 7). Voor rijken werd een nis of zelfs een grafkamer uitgehouwen, welke ruimte met een steen afgesloten en aan de randen dichtgemetseld werd (Mt. 27. 60; Is. 22. 16; 2 Par. 16. 14). Soms plaatste men bij het lijk aarden lampen en oliekruiken. De beteekenis van dit gebruik is onzeker. Grafplaatsen lagen steeds buiten de stad wegens de wettelijke onreinheid van graven (Num. 19. 11; Luc. 7. 12). Voornameren werden soms binnen de stad begraven, zooals Samuel in zijn huis (1 Reg. 25. 1) en Salomon in de Davidsstad (4 Reg. 11. 42). Boven het graf richtte men soms gedenksteenen op (Gen. 35. 20; 4 Reg. 18. 18; 1 Mac. 13. 27).

Zoodra iemand overleden was, werden zijn oogen door bloedverwanten gesloten en het lijk gewasschen, gezalfd en in linnen doeken gewikkeld. De begrafenis vond denzelfden dag plaats. Balsemen was in Palestina niet in gebruik. Vrienden, zangers en rouwklaagsters begeleidden den begrafenisstoet. Grafschending gold als zware misdaad (Jer. 8. 1). Na de begrafenis hield men een maaltijd. In 2 Mac. 12. 43 wordt voor het eerst een offer voor de zielerust der overledenen vermeld.
Kroon.

e) Het Christelijke graf. Voor Christ. begrafenis, → Begrafenis en → Crematie. Wat de inrichting en opsiering van het graf betreft, voor de oudste tijden → Catacomben.

Voor latere gebruiken het volgende: Naast het bijzetten in de onderaardsche gangen, kwamen ook reeds in den catacombentijd graven in de open lucht voor, zoowel afzonderlijk als in groepen, veelal rond een martelaarsgraf (→ Martyrium; Memoria) vereend. Oorspronkelijk waren de lijkkisten zoowel in als boven den grond geplaatst, meest van steen of gebakken aarde (→ Sarcophaag). Elke doode lag afzonderlijk, van anderen minstens door een wand gescheiden (als in de catacomben). Soms stonden de sarcophagen onder een overhuiving met een hekwerk tusschen de kolommen; ook wel in een kapel (→ Mausoleum). De Rom. wet het begraven binnen de stadsmuren verbiedend, kwam geleidelijk tot verval; tegen het begraven in de kerken verzetten zich lang vele synoden. Toch kwam het voor. Gebruikelijk was voorts de graven te oriënteeren (het

voeteinde naar het Oosten ; sinds de 17e eeuw de priesters met het hoofd naar altaar of kruis, anderen omgekeerd).

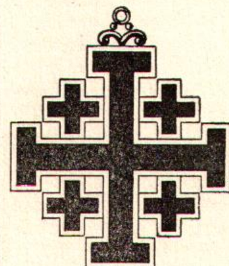
Met de 12e eeuw herleefde de oude versiering der sarcophagen, minstens van hun (dikwijls alleen zichtbaar) deksel, met voorstellingen der overledenen (in vlak reliëf of gravure, dan ook in hooger en vol beeld) in liggende houding. De sarcophaag werd tot een ledig voetstuk, met den doode eronder; een overhuiving voltooide soms het geheel. Het idealisme der voorstellingen werd in de 14e-15e eeuw realisme (naar afgietsels der overledenen). Een nieuwe voorstelling op de rijkere graftomben was die van den doode als levende in biddende (geknielde) houding. Dan komt de lijkvoorstelling, soms vereenigd met de voorgaande: het lijk in het opengewerkte voetstuk, de levende erop. De Renaissance geeft ruim plaats aan het bouwkundig element, de Barok wederom aan de beeldhouwkunst. De verbeelding krijgt ruim spel. Realisme paart zich met symboliek: geraamte (= dood), zeis, zandlooper, enz. Naast de losstaande tomben bleven, zonder belangrijke veranderingen, de versierde zerk en de metalen grafplaat voortbestaan, en ontwikkelde zich (wegens plaatsgebrek!) het grafmonument in reliëf tegen de muren: vanaf het eenvoudige versierde inschrift tot de meest fantastische nabootsing en voortzetting der vrijstaande tomben (toepassing van heraldische en andere profane motieven).

In de 19e eeuw ontwikkelde zich de (veelal profane) grafkunst vooral op de openbare begraafplaatsen. Overigens moeten de bisschoppen waken tegen al, wat daarin niet in overeenstemming is met het geloof en de godsvrucht (C.I.C. can. 1211). Het grafkruis (de plaats innemend der oude stela) werd eerst na de M.E. algemeen; de Kerk schrijft het slechts voor op (tijdelijke) graven in ongewijde aarde (Rom. rituaal, tit. VI, c. 1, n. 24), gelijk reeds in de 13e e. gebruik was. Moedwillige grafschennis straft zij zwaar (C.I.C. can. 2328). Het stichtende gebruik (Italië) van de verlichting der g. nam de Kerk uit de Oudheid over; in de M.E. was het algemeen. *Louwerse.*

Lit.: Mâle, L'Art religieux de la fin du M.-A.; id., L'Art relig. après le Conc. de Trente (Parijs).

C) Recht van graf. Ned. Recht. Vlg. de Begraafwet van 10 April 1869 wordt hieronder verstaan het uitsluitend recht om op alg. begraafplaatsen lijken in een bepaald graf te doen begraven of begraven te houden. Indien daartoe voldoende ruimte bestaat, moet de gelegenheid worden gegeven dit recht tegen betaling te verkrijgen en wel voor onbepaalden tijd of tegen den tijd van tenminste 10 jaar (art. 20). Genoemd recht vervalt niet met de sluiting der begraafplaats, en is vatbaar voor vererving en vervreemding. Ook op bijz. begraafplaatsen is het recht van eigen graf mogelijk; hiervoor is art. 20 der Begraafwet niet geschreven. *Bronsgeest.*

Belg. Recht. Het grafrecht wordt geregeld door het Decreet van 23 Prairial jaar XII. De toekenning van grafrecht is geen verkoop van den grond der begraafplaats. Zij behelst slechts de verbintenis, aangegaan door de bevoegde overheid, aan een bepaald persoon het uitsluitend gebruik van een begraafplaats voor een bepaalden of onbepaalden tijd toe te staan. Het grafrecht is individueel en op naam, in dien zin dat het toegestaan wordt aan een bepaald persoon en voor diens familieleden of erfopvolgers. Het is niet vatbaar voor private overeenkomsten. Aanvankelijk werd het grafrecht slechts verleend op voorwaarde van het stichten van fundatiën ten voordeele van de hospitalen en gem. weldadigheidsinstellingen. Die practijk is in onbruik geraakt. Thans geschiedt de toekenning van het recht tegen betaling van een door de gem. getarifeerde vergoeding. *Rondou.*

Orde van het Heilig Graf.

II. Heilig Graf. A) De plaats waar Christus begraven werd. → Jerusalem; Jerusalemsche liturgie.

De **Orde van het Heilig Graf** is een pauselijke orde van verdienste, gesticht 1868, hervormd 1907. De paus is grootmeester, de patriarch van Jerusalem benoemt de leden, waartoe ook vrouwen kunnen behooren. Drie klassen: grootkruis, commandeur, ridder. Ordeteeken: zgn. krukkenkruis aan zwarten band.

Voor → **Kanunnikessen van het H. Graf,** → Kanunnikessen.

B) Naam voor de plaats, waar, vanaf de Mis van Witten Donderdag de toen voor de plechtigheden van Vrijdag geconsacreerde H. Hostie wordt bewaard. In sommige streken noemt men ook zoo de plaats, waar vanaf den Goeden Vrijdag tot Paschen het H. Sacrament met min of meer luister (zelfs uitgesteld!) wordt bewaard. *Louwerse.*

Graf, 1° Arturo, Ital. dichter en literairhistoricus; * 1848 te Athene, † 1913 te Turijn, hoogleeraar ald. (1882). Bezong de vertwijfeling van den modernen geest; later matigde zich dat pessimisme. Stichtte met F. Novati en R. Renier het Giornale storico della letteratura italiana (1883); beoefende ook de vergelijkende literatuurstudie.

Werken: o.a. Poesie (1922). Critiek: Studi drammatici (1878); Roma nella memoria e nelle immaginazioni del Medioevo (1882-'83); Attraverso il Cinquecento (1888); Miti, leggende e superstizioni del medioevo (1892-'93); Foscolo, Manzoni, Leopardi (1898); L'anglomania in Italia nel sec. XVIII (1911). — Lit.: G. A. Borgese, A. G., in Studi di lett. moderne (Milaan 1915); Morandi (1921); A. Deferrari (1930). *Ulrix.*

2° Karl Heinrich, Prot. theoloog en exegeet; * 1815, † 1869; bekend om zijn theorieën over het ontstaan van de Pentateuch. Hij ontwikkelde de nieuwere oorkondenhypothese.

Werk: o.a. Die geschichtl. Bücher des A.T. (1866).

3° Urs, Zwitsersch schilder en graveur, * 1485 te Solothurn, † 1527 te Bazel. Zeer productief kunstenaar, aanvankelijk onder invloed van Schongauer, maar al spoedig beheerscht door Dürer's kunst. In zijn groot oeuvre, vooral van gravures en teekeningen voor houtsneden, blijkt zijn levendig temperament en gevoel voor humor. Hij reisde veel rond.

Lit.: Major, U.G. (1907); Burger's Handb. f. Kunstw. (III).

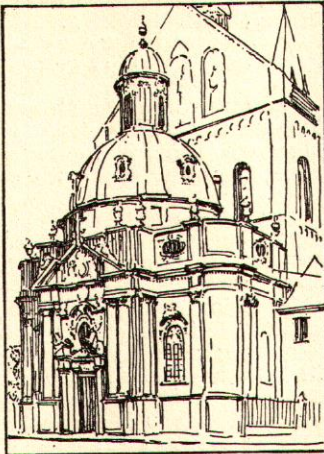
Grafbewaker (Djoeroe koentji), → Djoeroe.

Graffigny, Françoise d'Issembourg d'Happoncourt, madame de, Fr. schrijfster, * 1695 te Nancy, † 1758 te Parijs. Hare Lettres péruviennes (1747), naar de Lettres persanes van → Montesquieu, hadden grooten bijval, ook in den vreemde.

Lit.: Guerle, Mad. de G. (Nancy 1882).

Graffiti, inschriften of teekeningen, die op gedenkteekens of muren van de Oudheid ingekrast

stonden. De opgravingen te Pompeii alleen hebben er enkele duizenden aan het licht gebracht. Gewoonl. zijn het onhandige reproducties of caricaturen, kinderschrift, namen, rekeningen en vooral erotische inschriften, vanaf de idyllische tot de meest obscene. Bekend is het te Rome gevondene g., waar Christus met ezelshoofd wordt voorgesteld (zie afbeelding). *E. de Waele.*

Schönborngrafkapel te Würzburg.

Grafhorst, gem. in de prov. Overijsel, gelegen 3 km ten N. van Kampen, aan het Ganzendiep; opp. 212 ha, ca. 750 inw. (69% Ned. Herv.). De bodem bestaat uit rivierklei en eenig zand; in het Z. is grasland met veeteelt, hooibouw en biezensnijden. Mattenvlechterij. G. had vroeger stedelijke rechten. *Wierdsma.*

Grafkapel. Naar het voorbeeld der rotondevormige Grafkerk te → Jerusalem bouwde men ook in Westersche landen een zgn. g., waarin soms het lijk werd geborgen; o.a. Eichstätt (12e e.), Görlitz (ca. 1500), Augsburg (St. Annakerk), Dordrecht (O. L. Vr. Kerk, 14e e.). Uit den tijd der Barok zijn o.a. de kapel der Medici te Florence, de Schönbornkapel (zie afb.) te Würzburg. In Eng. heeft men de → Chantry Chapel (kathedr. van Winchester). → Mausoleum.

L i t.: A. Michel, Hist. de l'art (register 113); A. Kuhn, Allg. Kunstgesch. (register 70); C. Enlart, Archit. relig. (II [2]1920, 914). *p. Gerlachus.*

Graflegging van Christus (zie plaat); vergelijk den index in kolom 831/832). In de k u n s t is de g. veelvuldig behandeld. De oudste bekende voorstelling is een muurschildering te Tokale Kilisse (Cappadocië) uit de 10e e.: Joseph van Arimathea en Nicodemus dragen het Lichaam van Christus in doeken gewikkeld ten grave. Het vond navolging in Italië: Duccio en Giotto, Raffael, Titiaan en Tintoretto. Ook de Ned. Primitieven, ofschoon minder veelvuldig dan men aanvankelijk zou meenen, hebben dit thema behandeld: Bouts, Meester der Mansi-Magdalena te Gent, Metsijs. Bij deze laatsten is de voorst. reeds dramatischer van uitbeelding geworden: de H. Maagd, Maria Magdalena en de heilige vrouwen brengen een levendigheid bij, die ontroert. Sedert de 15e e. vooral in de beeldhouwkunst behandeld: in Frankrijk talrijke „Sépulchres du Christ", waarbij als uiting der volksdevotie groepen van levensgroote beelden de g. uitbeelden. De hoofdfiguren zijn gekleed in de kleeding der rijke burgers en een traditioneele noot ziet men bij de verschillende uitbeelding van Maria Magdalena. Voorbeelden te Salers (Cantal), Saint-Mihiel (door Ligier Richier), Solesmes e.a. In Duitschland zijn de Kruiswegstaties, w.o. een g. van Adam Krafft te Neurenberg, bekend, alsook een g. te Bingen; in Italië is de g. door Jean de Boulogne (16e e.) te Genua beroemd. Ook zijn voorbeelden bekend in email, glas-in-lood en vooral op de bronzen deuren van Ital. kerken (Benevento). De Ned. beeldsnijders namen het niet zelden als onderwerp hunner altaarstukken, zoodat men nog veel kleine houtsculpturen, de g. voorstellend, in Ned. musea vindt. Sedert de ontwikkeling van de Kruiswegdevotie was de g. als onderdeel van den Kruisweg een noodzakelijk te behandelen gegeven.

L i t.: L. Bréhier, L'art chrét. ([2]1928, 155, 262, 355. 371-372); E. Mâle, L'art relig. de la fin du M.A. en Fr, (1925, 132-140); K. Smits, De Iconogr. v. d. Ned. Primitieven (1933, 113-114); A. Michel, Hist. de l'art (reg., 230); A. Kuhn, Gesch. der Malerei (I 15); C. Enlart, Manuel d'archéol. fr. (II [2]1920, 761). *p. Gerlachus.*

Grafmonument (zie ook → Graf, B). Behalve de → grafkapel, cenotaaph of sarcophaag, graftombe, grafzerk of mausoleum richtte men ter nagedachtenis van den overledene sedert de 15e e. een kleiner g. op van steen, hout of metaal, ingebouwd in den binnen- of buitenmuur der kerk, bij de plaats, waar de overledene rustte. Dit g. bestaat gewoonlijk uit epitaaph, waarboven in beeldhouw- of graveerwerk een voorstelling der H. Drievuldigheid of scène uit het Lijden van Chr., soms H. Maagd of overleden persoon in knielende houding (→ Graf, sub B, e.). Bekende g. te Breda (Gr. Kerk: g. v. Assendelft), Leuven (St. Pieter), Geel (H. Dymphna), Doornik (kathedraal) e.a. In den modernen tijd heeft men op begraafplaatsen en kerkhoven aan het gebruik van g., graftombe (cenotaaph) en grafzerk vastgehouden, maar daarnaast heeft men het kruisbeeld, staande grafsteenen en soms weinig Christelijke monumenten (afgeknotte zuil en anderen) ingevoerd. Zie plaat (vergelijk index kolom 831).

L i t.: E. Reusens, Eléments d'archéol. chrét. II), 321-324); Gildeboek (XVI 1933); Ausstattungskunst im Gotteshause (1933—'34, 175). *p. Gerlachus.*

Grafschennis. N e d. R e c h t. Het opzettelijk schenden van een graf of het opzettelijk en wederrechtelijk vernielen of beschadigen van een gedenkteeken, opgericht op een begraafplaats, is strafbaar gesteld in art. 149 Ned. Wetb. van Strafrecht.

Grafschennis is vlg. het B e l g. R e c h t een misdrijf, dat bestaat uit elke handeling, welke het graf of het stoffelijk overschot van een mensch onteert of schendt (art. 453 W. v. S. R.). De wet straft eveneens het vernielen, omwerpen, verminken of beschadigen van graven, herdenkingssteenen of grafsteenen (art. 526 W. v. S.R.). *Collin.*

Grafschrift. Van oudsher worden op de graven naam, geboorte- en sterfdatum von den overledene aangebracht, dikwijls aangevuld met levensbijzonderheden of lofspraken; vaak ook komen er aanroepingen en gebeden, alsmede symbolen, op voor. Van bijz. belang zijn de oud-Christelijke grafschriften der → catacomben, waaruit veel over het godsdienstige leven en de geloofsovertuiging van de Christenen der eerste eeuwen is te leeren.

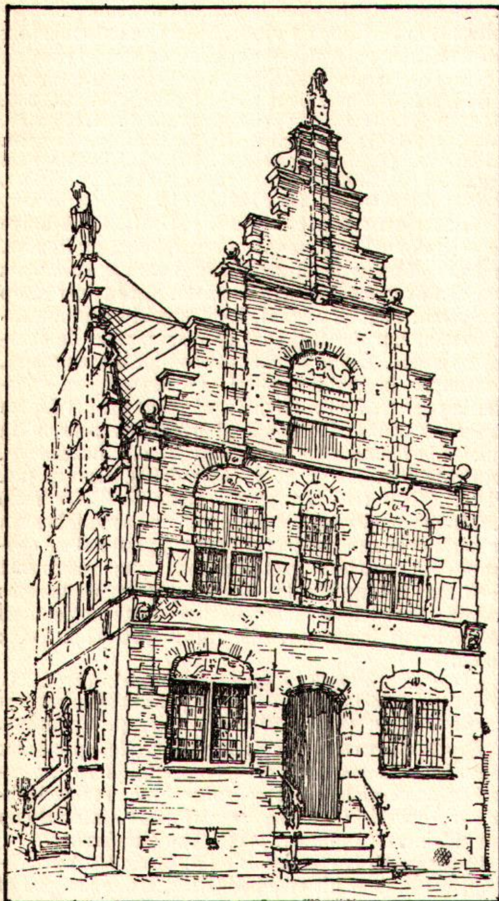
De latere g. hebben niet zelden ook waarde voor de heraldiek.

L i t.: Kaufmann, Handb. der altchristl. Epigraphik (1917); Diehl, Inscript. Lat. Christ. Veteres (3 dln. 1925-'31); Dict. d'Arch. chrét. et de Liturgie (VII, s.v. inscriptions).

Grafsymbool, → Catacomben (deel VII, in kolom 122).

Graft, plaats en gem. in N. Holland, tusschen de droogmakerijen Schermer en Beemster, groot 1 139 ha; op 1 Jan. '35 ca. 1 150 inw., waarvan ruim 44% Ned. Herv., 32% Kath., 10% Doopsgezind en bijna 13%

onkerkelijk. De Kath. behooren tot de parochie de Rijp. Op den veen- en kleigrond is veeteelt met zuivel-

Graft. Raadhuis (1613).

bereiding hoofdzaak. In G. staat een fraai, oud raadhuis. De Graftstermeerpolder ligt in deze gemeente. *van der Meer.*

Graftombe. Aanvankelijk werd gebruikt de → sarcophaag: steenen of marmeren kist, versierd met beeldhouwwerk, soms aan het hoofdeinde breeder, gesloten door gebogen of zadeldakvormig deksel, waarin het lichaam van den overledene. Na 12e e. (in Z. Europa na 14e e.) is gebruikelijk de → cenotaaph: massief steenen sokkel, ook van metsel- of koperwerk (Amiens) met email-incrustatie, boven het onderaardsche graf, waarop liggend beeld van den overledene op praalbed met teekenen zijner waardigheid, en voeten steunend op draak of fantastisch monster, leeuw (symb. van moed bij vorsten), of hond (symb. van echtelijke trouw bij vrouwen); slechts na de 2e helft der 14e e. wordt de overledene met gesloten oogen als doode uitgebeeld. G. geplaatst in koor (stichter of groot weldoener der kerk), meest in zijbeuk van koor of schip, alleenstaand, soms in nis, zgn. → muurgraf. Vooral in Renaissance en Barok zeer groot van omvang, o.a. van Claus Sluter, Michelangelo, Jan Mone, H. de Keyser, Corn. Floris, J. Vredeman de Vries e.a.

L i t. : E. Reusens, Eléments d'archéol. chrét. (I, 396-399 ; II, 299-305) ; Fr. Vermeulen, Gesch. d. Ned. Bouwk. (II, 131, 275, 464); A. Michel, Hist. de l'art (index 209); A. Kuhn, Allg. Kunstgesch.; C. Enlart, Archit. relig. (³1927, 753 ; II, 909) ; L. Bréhier, L'art chrét. (²1928). *p. Gerlachus.*

Grafzerk, steenen of koperen plaat op het onderaardsche graf. De steenen zerk is rechthoekig of in trapeziumvorm, versierd met geometrische figuren, voorstelling van den overledene, wapens, symb. figuren in reliëf of gegraveerd, soms met marmer of metaal geïncrusteerd.

L i t. : R. Lichtenberg, Romaansche g. (Bull. Oudh., VIII 1915, 12) ; Gildeboek (XVI 1933, 154). Zie verder lit.-opgave bij → Graftombe. *p. Gerlachus.*

Graham, S t e p h e n, Eng. schrijver van reisverhalen en studies over internationale, vooral Russ. toestanden; * 1884, † 1932; woonde langen tijd in Klein-Rusland en Moskou, zwierf met Russ. emigranten door Amerika en reisde door een groot deel der wereld; nam dienst in den Wereldoorlog.

V o o r n. w e r k e n: With Poor Emigrants to America (1914) ; Russia and the World (1915) ; Through Russian Central Asia (1916); Private of the Guards (1919).

Grahame, K e n n e t h, Eng. schrijver; * 1859, † 1932. Gaf vsch. werken uit, die, meer essayistisch dan verhalend, in geestigen, rijk geschakeerden stijl de schoonheid der natuur en het eigen leven van het kind trachten weer te geven. Hij ziet dit kinderbestaan, evenals de jongere Robert Hughes, geheel op zich, als iets eigens, heidensch en aardsch.

V o o r n. w e r k e n: Pagan Papers (1893) ; The Golden Age (1895) ; Dream Days (1898) ; The Wind in the Willows (1908). *J. Panhuijsen.*

Grahamland, → Falklandeilanden.

Grahamstown, hoofdplaats van het district Albany, ca. 450 m boven den zeespiegel, aan de Kowie (Z. Afrika; 33° 19′ Z., 26° 31′ O.). Ca. 16 000 inw., om de helft blank en gekleurd. G. wordt genoemd: C i t y o f t h e S a i n t s, wegens het groot aantal kerken van alle gezindten; middelpunt van onderwijs: Rhodes Universiteitscollege, met grootsche gebouwen; zetel van een Kath. en van een Anglic. bisschop. G. bezit de oudste kathedraal van Z. Afrika. Gesticht door kolonel John Graham in 1812, als militaire post in het grensgebied ter beheersching van de oproerige Kafferstammen. Na de aankomst der Britsche „settelaars” in 1820 werd en bleef G. een Eng. middelpunt. *Besselaar.*

Graide, gem. in het Z. der prov. Namen; ca. 800 inw.; Kath.; opp. 2 100 ha; landbouw; bosschen. Merkwaardigheid: toren van de St. Denys-kerk.

Grainger, P e r c y, Austr. componist en pianist, * 1882 bij Melbourne; leerling o.a. van Busoni, leefde van 1900 tot '15 als pianovirtuoos te Londen en ging daarna naar Amerika. Als pianist heeft hij voor de muziek van zijn vriend Grieg propaganda gemaakt, als componist heeft hij veel tot de herleving en cultiveering van de Eng. en Iersche volksliederen bijgedragen, die hij in zijn composities (waarvan zijn kamermuziek het sterkst is) verwerkt heeft.

L i t. : D. C. Parker, P. G. (New York 1918). *Reeser.*

Graisivaudan, het zeer vruchtbare dal (XI 96 F/G 4) van de Isère, ten O. van Grenoble in de Fransche Alpen; 50 km lang en 8 km breed, tusschen de Belledonne-keten en de Grande Chartreux. Vele toeristen bezoeken het om zijn schoonheid beroemde gebied.

Grajische Alpen (Grauwe Alpen), deel van de kristallijne West-Alpen, tusschen de dalen van Dora

Riparia en Dora Baltea (II 40 B 3). Het sterk vergletsjerde gebergte draagt toppen van 4 000 m (Gran-Paradiso). Over den Kleinen Sint-Bernard (2 157 m) voert de weg van Dora Baltea naar Isère. Bekend is ook de Mont-Cénis-pas (2 098 m) tusschen Arc en Dora Riparia. Deze weg ging achteruit na de opening van den Mont-Cénistunnel in 1871. *Heere.*

Grallatores, → Waadvogels.

Gram (afkorting: g) is de cgs-eenheid van massa, d.w.z. de massa van $^1/_{1000}$ gedeelte van het standaardkilogram. Het standaardkilogram (kg) is de massa van een stuk platina, dat te Sèvres in het internat. bureau van maten en gewichten bewaard wordt; het is ook ong. de massa van een dm^3 water bij 4° C en 760 mm drukking. Het g. en het kilogram worden ook dikwijls als practische eenheden van kracht gebruikt; zij zijn dan onderscheidelijk het gewicht van een lichaam met een massa van 1 g of van 1 kg en komen (in Nederland) overeen met 981 en 981.10^3 dynen. *Wouters.*

Gram-aequivalent. Een g. van een chemische verbinding is het aequivalent-gewicht van die verbinding in grammen, d.i. de gewichtshoeveelheid van die verbinding, die aequivalent (gelijkwaardig) is met één → gram-atoom waterstof. Bij zuren en basen is dit gelijk aan het → moleculairgewicht, gedeeld door de → waardigheid van dat zuur of die base.

Men past het begrip g. toe bij de gewichtsberekeningen van een chemisch proces, omdat steeds aequivalente hoeveelheden stof met elkaar reageeren. *Zwikker.*

Gram-atoom. Het g. van een → element is zooveel gram van dat element, als het → atoomgewicht van dat element aangeeft.

Gramaye, Jean Baptist de, prof. in de rechten te Leuven, historieschrijver en politiek agent; * 1580 te Antwerpen, † 1635 te Lübeck. Door aartshertog Albertus tot historieschrijver benoemd, besteedde hij drie jaren aan onderzoek in tal van archieven in binnen- en buitenland. Als vrucht hiervan konden sinds 1611 stuksgewijze een aantal beschrijvingen van Ned. steden verschijnen. Wat op Vlaanderen betrekking heeft, werd door Sanderus in Flandria Illustrata (1641) herdrukt. Een opdracht van Philips IV om Marokko te bestudeeren bracht hem in gevangenschap van Barbarijsche zeeroovers. Vrijgekocht door Albertus, maakte G. een vurige propaganda voor den strijd tegen den Islam (Africa illustrata). Hij reisde in Holland en Duitschland om aan den beeldenstorm ontkomen reliquieën te redden, kwam in 1623 als keizerlijk agent bij de Staten-Generaal, werd door den bisschop van Olmütz aan het hoofd van het gymnasium daar geplaatst en stierf op een terugreis van Antwerpen te Lübeck. *J. D. M. Cornelissen.*

Gramineae, → Grassen.

Gram-kleuring, kleurmethode, die bij bacteriënkleuring veel wordt gebruikt. Hierbij worden de bacteriën eerst gekleurd met gentiaanviolet, daarna behandeld met een oplossing van joodkali en jodium en daarna met alcohol. Een deel van de bacteriën laat nu in deze alcohol de kleurstof weer los (g r a m - n e g a t i e v e bacteriën), terwijl een ander deel de kleurstof behoudt (g r a m - p o s i t i e v e bacteriën). De bacteriën, die de kleurstof in de alcohol losgelaten hebben, kunnen met de een of andere contrastkleurstof worden nagekleurd. *Wyers.*

Grammaius, → Gramaye.

Grammar schools is vrijwel synoniem met „p u b l i c s c h o o l s”. Het zijn Eng. inrichtingen voor hooger onderwijs, gesticht en onderhouden door corporaties of particulieren, dus wat wij als „bijzondere scholen” aanduiden. Het onderwijsprogramma is humanistisch georiënteerd (grammar), bij vele echter met realistischen inslag en andere concessies aan den modernen tijd. Er bestaan in Groot-Brittannië ca. 60 public schools, waarvan de bekendste zijn: Eton College, Harrow, Rugby, Winchester College, Westminster-, Charterhouse-, Shrewsbury-, St. Pauls- en Merchant Taylors' School. De meeste liggen op het platteland en zijn internaten. *Rombouts.*

Grammatica (< Gr. technè grammatikè) is de leer over den opbouw eener taal. Een taal bestaat allereerst uit gearticuleerde spraakklanken, vandaar de klankleer of phonetiek en phonologie; deze klanken zijn tot groepen samengevoegd: woordstukjes en woorden, waarover in de vormleer (verbuiging, vervoeging) gehandeld wordt; de woorden verbindt men tot constructies en zinnen, waardoor de leer der syntaxis ontstaat. Daarbij komen nog de leer van de woordvorming en sinds eenigen tijd ook de beteekenisleer (semasiologie of semantiek). Oorspr. verstond men onder g. de kunst (technè) om de letters (grammata) te lezen en te schrijven. Als eerste methodische opzet van de regels der g. kent men de g. van Panini voor het Sanskrit (4e eeuw v. Chr.). In het Westen hielden de Gr. philosophen zich veel met de taal bezig. Zij voerden de logica in de g. binnen. Van hen stamt o.a. de indeeling in grammatische categorieën (Aristoteles) en de benoeming van vsch. naamvallen (Stoici). Een eerste afzonderlijke g. bracht daar Dionysius Thrax (ca. 100 v. Chr.). De Romeinen namen de meeste begrippen van de Gr. over en vertaalden vele termen. Bekend is vooral Varro. De M. E. brachten geen nieuws; zelfs de Renaissancetijd, bekend om de studie der Klassieke talen, beïnvloedde zeer weinig de studie der g. Eerst de Amsterdammer Lambert ten Kate (1674-1731) begon met de vergelijkende methode. Tot volle ontwikkeling kwam deze methode na de wederontdekking van het Sanskrit. Men zag den samenhang der vsch. talen in, en F. Bopp (1791-1867) legde den grondslag voor de vergelijkende studie der g. Spoedig ontstond onder leiding van J. Grimm (1785-1863) ook de hist. methode, die een taal in zijn vsch. ontwikkelingsperioden bestudeert. De school der „Junggrammatiker” bracht het princiep der „ausnahmslose Lautgesetze” (klankwetten zonder uitzondering).

W. Wundt ten slotte en o.a. H. Paul en Jac. v. Ginneken brachten de psychologische methode, waarbij de uitkomsten der nieuwere psychologie in de studie der g. worden toegepast.

Voor een heel nieuwen opzet van de studie der g. strijdt L. Hjelmslev in: Principes de grammaire générale (Kopenhagen 1928).

Zie het art. → Artes Liberales en de pl. t/o kol. 64 in dl. III.

L i t.: Over de hist. ontwikkeling van de studie der g. zie men: Jos. Schrijnen, Handl. bij de studie der vergelijkende Indo-Germ. taalwetenschap ([2]1924), waar overvloedig verdere lit. wordt aangegeven, alsook de voorn. werken v. bovengen. geleerden.

Verder: Lecoutere-Grootaers, Inleiding tot de Taalk. ([4]1934). *v. Marrewijk.*

Grammatische figuur, artistiek gebruik eener grammatische woordsoort, bijv. mooie verwisseling van de eene soort met de andere, abstract substantief i.p.v. een concreet, verplaatsen van een attribuut naar een ander substantief, een intransitief

werkwoord transitief gebruikt, enz. Vsch. g. f. hebben aparte namen: hypallage, prolepsis, hendiadyoin, zeugma, apo koinou, enz. Voorbeelden: Al het wondere van teere, lichte, blanke, in-lieve meisjesheid (Borel). En kust het slapend dons der zangers teeder (Perk). Het holle bosschige (v. Looy). Charlie lacht zich goud (Msb.). *v. d. Eerenbeemt.*

Lit.: H. Padberg, De mooie taal (1924).

Grammatisch geslacht, → Geslacht.

Grammatistès (Gr., ⟨ gramma = letter), de schoolmeester, die bij de Oude Grieken de kinderen leerde lezen en schrijven.

Gramme, Zénobe Théophile, Belg. natuurkundige; * 1826 te Jehay-Bodegnée (prov. Luik), † 1901 te Bois-Colombes bij Parijs. Als zoon van een meubelmaker kwam hij eerst in het vak. In 1860 modelmaker bij de Comp. d'Alliance te Parijs, een firma voor het opwekken van electriciteit. Later werkte hij bij Ruhmkorff en Disderi. In 1881 won hij den Grand Prix van de Parijsche tentoonstelling, later ook den Volta-prijs. Onafhankelijk van Pacinotti, die in 1860 voor wetensch. doeleinden een ringanker had gemaakt, construeerde hij een groot naar hem genoemd ringanker, dat later nog een aanmerkelijke verbetering onderging, toen het werd ingevoegd in de dynamo-electrische machine van Siemens.

Lit.: Boyer, Rev. Universelle (1901). *J. v. Santen.*

Grammene, gem. in de prov. Oost-Vlaanderen, aan den linkeroever van de Leie, 6 km ten O. van Deinze. Opp. 306 ha, ca. 700 inw. Landbouw.

Gram-molecuul van een chemische verbinding is zooveel gram van die verbinding, als het → moleculair gewicht van die verbinding aangeeft.

Grammont of Grandmont (bij Limoges), voorm. Fr. klooster. De H. Stephanus van Thiers stichtte ca. 1076 in de wildernis van Muret (Auvergne) een klooster, waaraan hij een regel gaf in navolging van dien der Benedictijnen (Camaldulensen) en Augustijner koorheeren. Na zijn dood (1124) werd het klooster naar G. overgebracht. De bewoners werden ook Bonshommes of Pauvres Frères genoemd. Het hoofdklooster stond aanvankelijk onder een prior, in de 14e e. onder een abt, de andere huizen onder „correctoren". In 1143 werden de constituties op schrift gesteld. Later splitste de Orde van G. zich in een strengere en mildere observantie, echter onder één generale overste. Buiten Frankrijk bezat de orde slechts drie huizen in Eng. en twee in Spanje. Door de Fr. Revolutie ging de orde ten gronde.

Lit.: Heimbucher, Die Orden und Congreg. der Kathol. Kirche ([3]I, 326). *Lindeman.*

Grammophoon, toestel voor het registreeren en het reproduceeren van het geluid. Het principe werd voor het eerst gevonden en toegepast door Edison (1878). De mechanische trillingen van een membraan (in mica of staal), waaraan een stalen stift is bevestigd, worden geregistreerd op een dunne, cirkelvormige schijf (grammophoonplaat) in eboniet. Deze plaat wordt aan het draaien gebracht door een mechanischen of electrischen motor (→ Grammophoonmotor). Na de opname wordt de plaat gehard en omgekeerd wekt deze plaat door tusschenkomst van de stift trillingen op in het membraan en wordt de oorspr. geregistreerde muziek of spraak opnieuw hoorbaar gemaakt. Bij de eerste g. (phonograaf) geschiedde de registratie op een cylinderrol in was. Dit model had het nadeel, dat slechts een zijde van het was kon beschreven worden. *v. Itterbeek.*

Grammophoonmotor, electrische, bestaat in twee typen: de inductie-motor, waarvan het toerental regelbaar is, en de synchrone motor met een vast toerental (78). Voor het electrisch weergeven van grammophoonplaten in combinatie met een pick-up en het laag-frequent versterkergedeelte van een radio-ontvanger kan de synchrone motor gebruikt worden. Wil men den motor echter ook gebruiken bij het opnemen van grammophoonplaten, dan moet de inductie-motor worden toegepast, omdat deze in het alg. een grootere trekkracht heeft en er typen van bestaan, die ook kunnen loopen met het daarvoor vereischte toerental (33). *Schnabel.*

Gramont, Agénor, hertog van, Fransch staatsman; * 1819 te Parijs, † 1880 aldaar; 1850-'70 diplomaat, Mei-Aug. 1870 min. van Buitenl. Zaken. G. verklaarde naar aanleiding van het → Emser telegram lichtzinnig den oorlog aan Pruisen, met de hoop steun van Oostenrijk en Italië te verkrijgen.

Werk: La France et la Prusse avant la guerre (1872). *V. Houtte.*

Grampian-gebergte, bergland in Schotland, ten Z.O. van de Glen More, uit graniet en gneis bestaand, meestal bedekt met hoogveenmoerassen, doorsneden door diepe dalen, waarin woeste bergstroompjes, langgerekte meren en mooie bosschen. Hoogste toppen: Ben Nevis (1 340 m) en Ben Mac Dhui (1 320 m). Dalen en bergketens zijn in verband met de → Caledonische plooiing naar het N.O. gericht. → Groot-Brittannië en N. Ierland (sub: opbouw). Bevolking schaarsch, vnl. wonend in de dalen. In het Dee-dal Balmoral Castle, een zomerverblijf van de koningen van Engeland. *G. de Vries.*

Gramsbergen, gem. in de prov. Overijsel, gelegen aan de Vecht, Overijselsch Kanaal en aan de spoorlijn Koevorden—Zwolle. Opp. 5 863 ha, ca. 4 500 inw. (3% Kath.). G. omvat de buurtschappen: de Krim, Ane, Anerveen, Anevelde, Holthone, den Velde, Holtheme en Loozen. Middelen van bestaan zijn landbouw en veeteelt, verder zijn er een aardappelmeel- en een zuivelfabriek. Bezienswaardig zijn de oude heerlijkheid G. en het Gramsberger bosch. *Wierdsma.*

Gramschap (Lat. ira, iracundia) als hartstocht is een verlangen naar straffende vergelding van het kwaad, vooral tegenover bedreiging of benadeeling van eigen persoon en als zoodanig niet zondig.

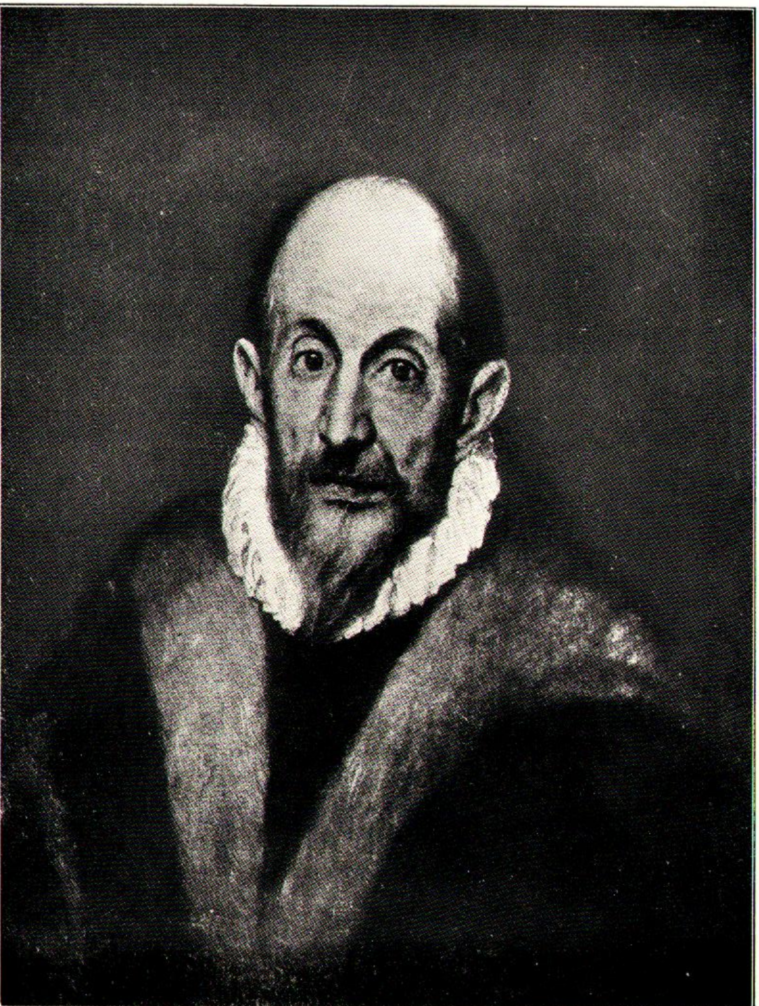
Wordt deze opwelling in het zinnelijk streefvermogen geregeld door het verstand en keert de mensch zich bewust tegen de zonde uit ijver voor het goede, dan spreekt men van een heilige gramschap. Zoo lezen wij in het Evangelie over den Zaligmaker, toen zijn vijanden Hem bespiedden, of Hij op den Sabbat zou genezen: Toornig liet Hij zijn blik over hen rondgaan, bedroefd over de verblinding van hun hart (Mc. 3. 5). Ook het „Wee u", den schriftgeleerden toegeroepen, is een uiting van Jesus' heilige gramschap (Mt. 23).

G. is zonde, als het bewuste verlangen naar straffende vergelding ongeregeld is. Dit verlangen is ongeregeld, wanneer men vergelding eischt van iemand, die niet misdaan heeft, ofwel een strengere straf wil dan verdiend is. Verder wanneer men op wraak uit is om andere beweegredenen dan terwille van vergelding der schuld of het hooghouden der rechtsorde. Zondig is de g. ook, wanneer de opwelling van het gemoed de grenzen, door het verstand gesteld, te buiten gaat, of door innerlijke of door in woorden en handelingen zich uiterlijk openbarende onbeheerschtheid. Vooral dan noemt men g. ook drift.

GRAFLEGGING

Schildering van Maerten van Heemskerck (16e eeuw). Kon Museum voor Oude Kunst, Brussel.

Zelfportret. Metropolitan Museum, New York.

Maria's Onbevlekte Ontvangenis (1614). Privaatbezit.

G. is een der zeven hoofdzonden en is de bron en wortel van verontwaardiging, wraakzucht, heftige woorden, beleedigingen, godslastering, twist en benadeeling van den naaste. Men is ernstig verplicht de g. te bestrijden door den hartstocht te beheerschen en te stellen in dienst der rechtvaardigheid en liefde. In dezen zin schrijft de H. Jacobus: Een ieder zij vlug in het hooren, maar traag in het spreken en traag in den toorn (Jac. 1. 19). De zachtmoedigheid en beheerschte g. van den Zaligmaker is een heerlijk voorbeeld voor alle tijden. *P. Heymeijer.*

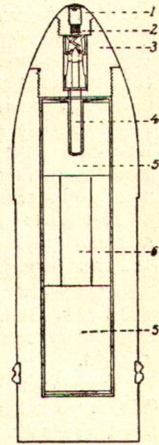
L i t. : St. Thomas, Summa Theol. (I. II. q. 46, 48; II. II. q. 158); St. Alfonsus, Theol. Mor. (V, 79-83).

Gran, → Esztergom.

Granaat, verzamelnaam voor mineralen van de alg. formule 3MO, Al_2O_2. $3SiO_2$. M is een of meer van de vlg. tweewaardige metalen: calcium (het mineraal heet dan grossulaar), ferro (almandijn), mangaan (spessartijn), magnesium (pyroop). In kalk-granaat kan aluminium bovendien vervangen zijn door ferri (andradiet), of door chroom (uwarowiet). De naam g., afgeleid van den granaatappelboombloesem, vindt men het eerst bij St. Albertus Magnus; het mineraal als zoodanig was echter al veel vroeger bekend. G. komt zeer verspreid voor in kristallijne schisten en in graniet; het hoog s.g. (3,4-4,3) wijst erop, dat het steeds onder zeer hoogen druk gevormd is. Het is dan ook nog niet gelukt g. synthetisch te verkrijgen. *Zernike.*

Granaat kristalliseert regulair en treedt vooral op als contactmineraal in kalksteenen. Soms ook in vulkanische gesteenten. Men onderscheidt vele variëteiten, o.a. a l m a n d i e n, edele granaat, rood, is veelvuldig in kristallijne schisten. Mooie kristallen worden als edelsteenen gebruikt, komen van Ceylon, Pegu, Brazilië en Alpen. Chem. form.: $3\,FeO.Al_2O_3.\,3\,SiO_2$. G r o s s u l a a r, een andere variëteit, komt in meerdere lichte tinten voor en wordt o.a. als hyacinth verhandeld. Chem. form.: $3\,CaO.Al_2O_3.3\,SiO_2$. P y r o o p, licht tot bloedrood, uit Bohemen, Saksen en Oostenrijk. Chemische samenstelling: almandien gemengd met 2 MgO. Al_2O_3. 3 SiO_2 en wat chroom. M e l a n i e t is chemisch: 3 $CaO.Fe_2O_3$. 3 SiO_2 en heeft in verschillende kleuren verschillende namen. Het eigenlijke melaniet is fluweelzwart en komt van de vulkanische tuffen van Frascati bij Rome en de Kaiserstuhl in Baden. Bevat ook titaan. G e w o n e granaat is bruin; chemisch een mengsel van melaniet en almandien; gebruikt als slijpmiddel en bijmengsel in ijzerfabricage. Een andere variëteit, u w a r o w i e t (chroomgranaat), is donkersmaragdgroen; zeldzaam. *v. Tuijn.*

Granaat, hol projectiel, gevuld met springstof. De vroegere g. waren van gietijzer en gevuld met zwart buskruit, de tegenw. zijn van staal en gevuld met een brisante springstof (→ Brisantgranaat). De oudere g. hebben een lengte van 2-4 kalibers, de straal van den spits toeloopenden kop bedraagt eveneens 2-4 kalibers; de nieuwere brisantgranaten hebben een lengte tot 5 kalibers, de straal van den kop bedraagt tot 8 kalibers, terwijl de achterkant van het cylindervormig gedeelte dikwijls is afgeschuind. De wijzigingen zijn aangebracht om het projectiel beter den luchttegenstand te doen overwinnen en daardoor een grootere dracht te kunnen bereiken. Hoewel vele brisantscherfgranaten (brisantgranaten tegen levende doelen) niet meer dan 5% springstof bevatten, is bij de nieuwe brisantgranaten dit percentage algemeen verhoogd tot ca. 10% waardoor de moreele uitwerking is toegenomen. Men onderscheidt s c h e r f- en m ij n g r a n a t e n; de eerste springen boven den grond en worden aangewend tegen levende doelen, de laatste dringen over een bepaalde diepte in het doel, afhankelijk van de vertraging der op het projectiel geplaatste schokbuis, en springen vervolgens. De hoeveelheid springstof dezer laatste, als regel zware, g. bedraagt meer dan 10%. Voorts onderscheidt men: p a n t s e r g r a n a t e n, die thans ook gevuld zijn met springstof. Zij zijn van hard staal met harden kop om door een pantser te kunnen dringen en daarna te springen. Zij worden gebruikt uit licht geschut tegen vecht- en pantserwagens, uit zwaar geschut tegen gepantserde schepen. B r a n d g r a n a t e n dienen om brand te veroorzaken; zij bevatten, behalve springstof, als regel phosphor of thermiet.

Granaat. 1 = slagdop; 2 = slaghoedje; 3 = schokbuis; 4 = slagkwikpijpje; 5 = springlading; 6 = rookmaker.

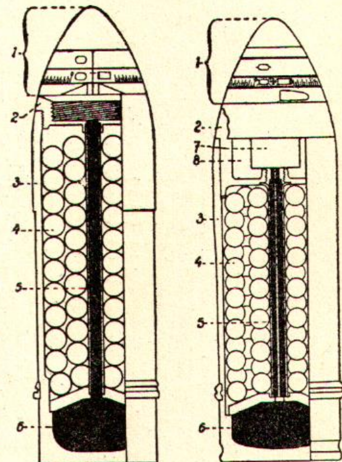
De brisantgranaten zijn als regel voorzien van een s c h o k b u i s, die versneld of met vertraging kan worden gesteld. → Buis (B). *Nijhoff.*

Granaatappel, de vrucht van den → granaatappelboom, is in de Christelijke kunst het symbool van het bloed van Christus of een martelaar; ook het symbool van het Geloof en van de Kerk, alsmede van de vruchtbaarheid.

L i t. : O. Doering, Christl. Symbole (1933, 34, 68, 114).

Granaatappelboom (P u n i c a g r a n a t u m), de bekendste der beide soorten van de fam. der P u n i c a c a e a, is een kleine boom in Azië met roode bloem en een heerlijke vrucht als een appel, welke zeer veel wordt gegeten. Reeds lang geleden werd deze soort in Egypte gekweekt en thans ook met succes in de gematigde streken. Wortel en vrucht zijn van belang voor de geneeskunde en de laatste levert in haar schaal een verfstof voor Oostersche tapijten. *Bouman.*

Granaat-appelpatroon, een in de Gotiek veelvuldig voorkomend versieringsmotief, dat vooral in de weefsels sterk tot uiting komt. → Weefkunst.

Links: granaatkartets; rechts: brisantgranaatkartets. 1 = tijdschokbuis; 2 = kop; 3 = bus; 4 = kogels; 5 = pijp met buskruit; 6 = kamer met springlading van rookgevend buskruit; 7 = rookmaker; 8 = brisantespringstof.

Granaat-bloemzwam, → Hygrophorus.

Granaatkartets of s h r a p n e l (naar den

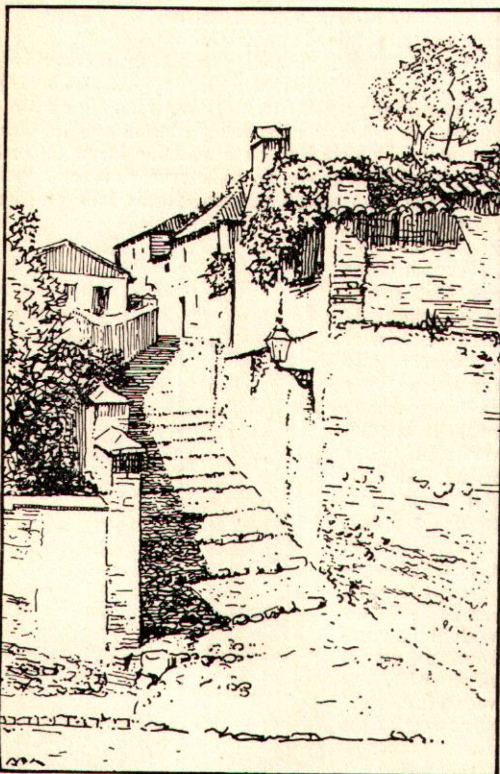
Eng. generaal-majoor Shrapnel) is een dunwandig stalen projectiel, gevuld met looden kogels en een springlading. Zij zijn voorzien van een tijd- of tijdschokbuis (→ Buis, sub B), waardoor het projectiel in de lucht springt en de kogels door de springlading worden uitgedreven. De springlading zwart buskruit bevindt zich als regel in een ruimte achter de kogels (kamergranaatkartets). De g. van het Ned. veldkanon bevat 270 kogels van 11 gram . De g. heeft een groote dieptewerking en wordt uitsluitend gebruikt tegen levende doelen; in den Wereldoorlog heeft de g. door vsch. omstandigheden minder voldaan en is voor 'n groot deel vervangen door den brisantgranaat, waarvan de materieele uitwerking meer plaatselijk, doch de moreele groot is. Voor de brisantgranaatkartets, → Eenheidsprojectiel. *Nijhoff.*

Granaatvrij, bestand tegen voortgezet granaatvuur. Men heeft verschillende kalibers van granaten en daarom ook verschillende klassen van granaatvrijheid.

Granacci, Francesco, schilder te Florence, * 1477, † 1543. Leerling van Dom. Ghirlandajo, later medewerker van Michelangelo, o.a. voor de Sixtijnsche kapel. Men herkent de invloeden van vsch. meesters in zijn werk.

Lit.: Venturi, Storia dell'Arte Ital. (VII); Berenson, Flor. Painters.

Granada, 1° prov. in Z. Spanje; opp. 12 529 km²; ca. 575 000 inwoners.

Straatje in Granada.

2° Hoofdstad van de Sp. prov. G. (37° 11′ N., 3° 37′ W.); 108 000 inw. Schitterend gelegen aan den voet van de Sierra Nevada, tusschen twee heuvelruggen, bij de samenvloeiing van de Darro en de Genil. De Noordelijkste bergrug, de Albaicin, is het oudste deel van G., de Zuidelijkste is de hoogte, waarop het Alhambra prijkt. De stad neemt weer in beteekenis toe. Veel vreemdelingenbezoek, om G.'s bouwkunst. G. is het hoogtepunt van een reis door Spanje. Uitstekend klimaat. Suikerindustrie. Zetel van den aartsbisschop. Universiteit. *Erkelens.*

Naast het → Alhambra (zie pl. t/o kol. 797 in dl. I) is vooral bekend de kathedraal, Santa Maria de la Encarnación, ontworpen door Enrique de Egas, in 1523 begonnen en voltooid door Diego de Siloe, die wijzigingen aanbracht. Verder het Generalife (Dzjennat al Arif), een slot der Moorsche koningen, tegenover het Alhambra op een heuvel gelegen (zie pl. 8 t/o kol 769 in dl. X).

Geschiedenis. G. werd 756 door de Arabieren gesticht; stad en omgeving behoorden tot het kalifaat van Cordova. Sinds 1238 was G. een afzonderlijk Moorsch koninkrijk, dat schitterde door zijn welvaart en beschaving. In 1246 werd G. schatplichtig aan Castilië. Toen G. 1476 weigerde de verplichtingen na te komen, brak 1481 de oorlog uit, die 1492 eindigde met de verovering van de stad, de laatste Moorsche bezitting in Spanje. Koning Boabdil werd afgezet.

Het bisdom G. verving het vroegere bisdom Elvira (Illiberis). Tijdens de heerschappij der Mooren had G. slechts titulair-bisschoppen (o.a. den H. Petrus Paschalis), die onder de Mohammedanen missioneerden. Na den val van G. werd er een aartsbiss. zetel gevestigd. Sinds 1851 vijf suffraganen. *Th. Heijman.*

3° Stad in de rep. Nicaragua, gelegen aan het Nicaragua-meer; 18 000 inw. Uitvoer van koffie, cacao, suiker, maïs, fruit, huiden, katoen. Het bisdom G. is suffragaan van Managua, 1913 opgericht en telt ruim 150 000 Katholieken.

Granada, fray Luis de, Spaansch schrijver; * 1504 te Granada, † 1588 te Lissabon. Eigenl. naam Luis Sarriá. G. wordt in 1524 Dominicaan, later prior van Escala Coeli, in 1557 provinciaal van Portugal, biechtvader van koningin-regentes Catharina, en brengt zijn laatste jaren door in het klooster te Lissabon. G. is de eerste gewijde redenaar van zijn tijd, een der beste schrijvers en een der scheppers van de Sp. 16eeeuwsche mystiek. Franc. v. Sales noemt hem den „vorst der mystieke schrijvers”. Zijn werken munten uit door sierlijkheid van stijl en taalharmonie.

Fra L. de Granada.

Voorn. werken: Guía de pecadores (1570); Memorial de la vida cristiana (1566; mystiek werk); Introducción del símbolo de la fe (1522; dogmatisch mystiek traktaat); De la oración y consideración. — Lit.: Justo Cuervo, Biografía L. de G. (Vergara 1893) (e.a. werken); Paulino Quirós, Biografía L. de G. (Al-

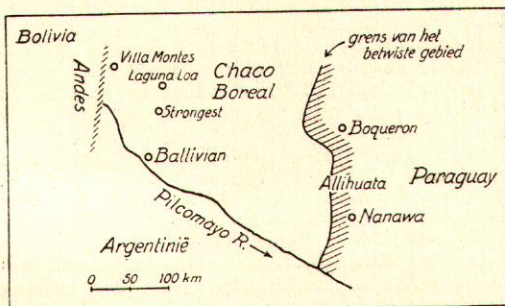
magro 1915); Luis Muñoz, Vida y virtudes del P. Fr. L. de G. (Madrid 1782); Francisco Diago, Hist. del P. Fr. L. de G. (Barcelona 1605); J. Brouwer, De Psychologie der Sp. mystiek (Amsterdam 1931). *Borst.*

Granados y Campina, Enrique, Spaansch componist en pianist; * 1867 te Lérida (Catalonië), † 1916 (verdronken met de Sussex); leerling van Pujol en Pedrell, stichtte in 1901 een conservatorium te Barcelona. G. behoort met Albeniz tot de beste vertegenwoordigers van de nieuwere nationale Sp. muziek, vooral door zijn pianostukken (Danzas españolas, Cantos de la juventud, Goyescas, enz.). G. schreef verder nog opera's, orkestwerken, kamermuziek en liederen en gaf ook een verhandeling over het pedaalgebruik uit.

Lit.: H. Collet, Albéniz et G. (Parijs 1925). *Reeser.*

Gran Canaria, → Canarische Eilanden.

Gran Chaco, El (= het groote jachtgebied), naam van een vlakte in het La Platagebied in Z. Amer. (tusschen 20° en 29° Z.); opp. ca. 675 000 km². In het O. begrensd door de rivier Paraguay, in het W. door het Andesgebergte. Vsch. rivieren stroomen er doorheen, die echter, naarmate zij meer naar het Zuiden zijn gelegen, waterarmer worden. Het klimaat toont groote verschillen. Rijk aan bosschen (quebracho).

Gran Chaco.

De voornaamste middelen van bestaan zijn veeteelt en een weinig landbouw. Bewoond door Indiaansche nomadenstammen. Staatkundig behoort het tot Argentinië (ong. de helft), verder tot Bolivia en Paraguay. *Zuylen.*

Nadat reeds in 1928 een **conflict** tusschen Bolivia en Paraguay was ontstaan om het bezit van het Noordelijk gedeelte van den G. C., nl. den „Chaco Boreal", en daarna vsch. gevechten om het bezit van in het betwiste gebied gelegen forten waren geleverd, verklaarde Paraguay 10 Mei 1933 formeel den oorlog. Deze strijd was zeer bloedig en verbitterd. Nagenoeg alle moderne strijdmiddelen werden gebruikt, alleen gifgas en zwaar geschut niet. De G. C. bestaat grootendeels uit oerwoud, slechts op enkele plaatsen onderbroken door steppen. Door gebrek aan spoorwegen is het verkeer aangewezen op het gebruik van vrachtauto's, waarvan beide partijen er zeer vele bezaten en die ook gebezigd werden voor wateraanvoer in den drogen tijd van het jaar.

De troepenbewegingen waren gebonden aan de onmiddellijke nabijheid van de wegen, zoodat de oorlog aanvankelijk bestond in een strijd in deze defilé's door het oerwoud, waarin geen der partijen overwicht kon bevechten. Ten einde den tegenstand van den vijand te breken, trachtte men herhaaldelijk den vijand te omtrekken langs speciaal voor dit doel in het oerwoud opengekapte strooken, die daarna in autowegen werden veranderd.

Op deze wijze gelukte het den Paraguyanen onder opperbevel van generaal Estigarribia, om de Bolivianen. die aanvankelijk (begin 1933) Boqueron en Allihuata hadden genomen en op Nanawa aanmarcheerden, terug te werpen. De Boliviaansche generaal Kundt (een Duitscher) werd daarop vervangen door generaal Penaranda.

Onder wisselend oorlogsgeluk en met zeer zware verliezen aan weerszijden rukten de Paraguyanen op, bereikten Juli 1934 de lijn Ballivian—Laguna Loa en begin 1935 den voet van de Cordilleras de los Andes. Villa Montes, een belangrijk petroleumcentrum, konden zij echter niet nemen. Het voordeel was thans meer aan de zijde van de Bolivianen, die van het voor hun verdedigingswijze meer geschikte bergterrein konden gebruik maken en over kortere aanvoerwegen beschikten. Paraguay was op dat oogenblik in het bezit van den geheelen Chaco Boreal. Beide partijen waren moreel, financieel en materieel uitgeput.

Dank zij de bemiddeling van Argentinië, Chili, Peru en Uruguay werd 17 Juni 1935 de wapenstilstand te Buenos Aires gesloten, nadat de Volkenbond herhaaldelijk tevergeefs had getracht een einde aan den strijd te maken. De vredesonderhandelingen zijn thans (Oct. 1935) nog gaande. *van Voorst tot Voorst.*

Grancher, Oeuvre, in Frankrijk opgericht in het begin der 20e e. door den Fr. geneesheer Grancher. Stelt zich ten doel kinderen uit gezinnen met tuberculoselijders tijdig aan de besmettende omgeving te onttrekken en in een gezonde omgeving onder te brengen. *Veeger.*

Grancolas, Jean, Fr. priester en liturgist; * ca. 1660, † 1732; schreef een menigte werken, rijk van inhoud, maar slordig van vorm.

Voorn. werken: Les anciennes liturgies.... (H. Mis); L'Ancien sacramentaire de l'Eglise.... (Sacramenten); Comment. hist. sur le Bréviaire rom.

Grand-Axhe, gem. in het N.W. van de prov. Luik, ten Z. van Borgworm; opp. 169 ha, ruim 500 inw.; Jeker-rivier; vruchtbare landbouwgrond; oudheidkundige vondsten. Reeds vermeld in een 9e-eeuwsche keure.

Grand Basin, → Great Basin.

Grand Bassa, havenplaats in de Afrikaansche republiek Liberia (I 536 B 4).

Grand Bassam, havenplaats in de Fr. kolonie Ivoorkust (W. Afrika, I 536 C 4). Groote uitvoer van palmolie, goud, ivoor. In 1843 gesticht.

Grand Canal, belangrijkste kanaal in Ierland, 250 km verbindt Dublin en Ballinasloe aan de Suck, rechter zijrivier van de Shannon; 64 sluizen. Zie krt. → Gr. Brittannië en Ierland, C 5.

Grand-Cañon Colorado, bekend erosiedal in de Ver. Staten, in den staat Arizona (III 17 C 2/3).

In dit droge gebied heeft de erosie van het stroomende water van de Colorado groote beteekenis. Deze rivier heeft hier een 360 km lang cañon van ca. 1 800 meter diepte ingeslepen. Vroeger beschouwden de geologen dezen cañon als een breuk in de aardkorst. Dit standpunt is verlaten. De rivier heeft regelmatig ingeslepen, terwijl de lagen opgeheven werden. Zeer scherpe erosievormen, weinig plantengroei; schitterende kleurennuancen van de dalwanden. *Erkelens.*

Grand Choeur, → Orgel.

Grand coulée, verlaten stroombed van de Columbia-rivier in den staat Washington (V. St. van Amerika, 47° 48' N., 119° 30' W.). Dit oude rivierdal heeft een diepte van 250 m. Het is opgevuld met zand en te vergelijken met de „wadi's" van de Sahara. Er bestaan plannen om er een spaarbekken van te maken voor irrigatie- en electriciteitswerken. *Erkelens.*

Grandeau, Louis Nicolas, Fransch schei- en landbouwkundige; * 1834, † 1911; was medicus en pharmaceut, doceerde te Nancy aan de faculteit toegepaste chemie en physiologie, aan de boschbouwschool landbouwkunde, bewoog zich vooral op het gebied van kennis van den grond („matière noire" van Grandeau) en de bemesting, stichtte de eerste landbouwproefstations in Frankrijk, volgde Lecouteux op in den leerstoel der landbouwkunde aan het Conservatoire des arts et métiers. G. behoort tot hen, die in de 19e e. het meest hebben bijgedragen tot den vooruitgang van den Fr. landbouw.

Werken: o.a. Cours d'agriculture, Traité d'analyse des matières agricoles; Etudes agronomiques; Nutrition animale; Fumure des champs et des jardins. *Moerlands.*

Grande Case, dorpje op het Fransch gedeelte van → St. Martin.

Grande Peur, een in haar oorzaken nog niet bevredigend verklaarde paniekstemming in Frankrijk na den Bastille-dag van 1789.

Grande Terre, het laag gelegen Oostelijk deel van het tot Frankrijk behoorende W. Indische eil. Guadeloupe. Het bestaat grootendeels uit kalk, waardoor gebrek aan water. Opp. 566 km², ruim 26 000 inw. Voorn. havens: Point à Pitre, La Moule en S. Anne.

Grand Falls, → Great Falls.

Grand Forks, stad in N. Dakota (Ver. St. van Amerika, 47° 56' N., 97° 3' W.). Ca. 17 500 inw. Centrum van modern landbouw-(vooral tarwe en suikerbieten) en veeteeltgebied. Handel. Industrie (steenbakkerijen).

Grandglise, gem. in de prov. Henegouwen, ten W. van Bergen; opp. 394 ha, ca. 1 100 inw.; landbouw, steengroeven; veldovens, suikerfabricage; kanaal, beboschte omgeving. Ruïnes van oud kasteel; oudheidkundige vondsten.

Grand-Halet, gem. in den N. W. hoek van de prov. Luik; ten Z. van Landen; opp. 531 ha, ca. 1 000 inw.; landbouwgrond; steengroeven; hist. toren.

Grand-Halleux, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Bastenaken, gelegen aan de Salm, op 5½ km van Vieilsalm. Opp. 2 483 ha, ca. 1 350 inw. Landbouw, mastkweekerijen. Leigroeven voor griffels. Minerale bron. Ruïnen van het kasteel Rogister. Rotsen „du Hour". Instituut Fern. Orban de Xivry: wijsbegeerte-scholasticaat der Paters van den H. Don Bosco. *Striels.*

Grandhan, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Marche, op 6 km van Durbuy, aan de Ourthe. Opp. 2 464 ha, ruim 700 inw. Leem- en leigrond, landbouw, bosschen. Kerk van 1756. Het koor der kerk van het gehucht Grande-Eneilles dateert van het jaar 1000. Rom. oudheden. *Striels.*

Grand Haven, stad in Michigan (Ver. St. van Amerika, 43° 2' N., 86° 15' W.), aan de uitmonding van de Grand-rivier in het Michiganmeer. Ca. 8 500 inw. Fruit- en groententeelt, visscherij, scheepsbouw en in den zomer veel toerisme op het meer.

Grandi, 1° Alessandro, beroemd Ital. kerkcomponist, behoorend tot de Venetiaansche school. † 1630 te Bergamo. Leerling van Giov. Gabrieli; achtereenvolgens zanger en kapelmeester aan San Marco te Venetië, in 1627 kapelmeester te Bergamo. Hoofdzakelijk van belang voor de gesch. van de cantate; oefende grooten invloed uit op de Duitsche muziek.

A. Grandi.

Werken: 2 boeken madrigalen, 4 boeken cantates, 6 boeken motetten, Cantiones sacrae (gedrukt bij Phalèse te Antwerpen), missen, enz. *Piscaer.*

2° Ercole, schilder en architect te Ferrara, * ca. 1463, † vóór 1525. Gevormd onder Francia en Costa; wist in zijn werk veel persoonlijks te leggen. Het is monumentaal en bezit tevens iets liefelijks.

Lit.: Venturi, Developm. of Ital. Paint.; v. Marle, Hist. of Ital. Paint.

Grandidier, Alfred, Fransch reiziger, * 1836 te Parijs, † 1921 aldaar; reisde in N. en Z. Amerika, O. Indië, O. Afrika en Madagaskar. Zijn zoon Guillaume zette het onderzoek van Madagaskar verder voort.

Werken: Hist. physique, naturelle et polit. de Madagascar (1875 vlg.); Hist. de la Géogr. de Madag. (1885); Les voyageurs fr. à Madag. (1894); Madag. au debut du 20e s. (1902; met zijn zoon).

Grand jeu, → Harmonium.

Grand Junction Canal, scheepvaartkanaal tusschen Londen en Leicester, verbinding tusschen de Theems en de waterwegen van Midden-Engeland.

Grand-Leez, gem. in de prov. Namen, ten N.O. van Gembloers, ca. 1 600 inw., grootendeels Kath.; opp. 1 289 ha; landbouw; messenmakerij.

Grandmaison, Léonce de, Jezuïet, * 1868, † 1927; apologeet in ruimsten en besten zin, directeur (1908-1919) en medewerker aan het tijdschrift Etudes; bewoog zich vooral op het terrein van de godsdienstwetenschap.

Voorn. werk: Jésus-Christ (2 dln. 1928; waarin alle over Christus opgeworpen problemen worden behandeld).

Grand-Manil, gem. in de prov. Namen, ten Z. van Gembloers, ca. 900 inw., grootendeels Kath.; opp. 609 ha; landbouw; messenmakerij.

Grandmenil, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Marche, aan de Aisne, op 8 km van Erezée. Opp. 3 324 ha, 435 m boven zee, ca. 700 inw. Leem- en schilfergrond, landbouw. Bouwsteengroeven. Bosschen.

Grandmetz, gem. in het W. van de prov. Henegouwen, ten N. van Leuze; opp. 765 ha, 750 inw.; landbouw; kerk uit 15e e., oud kasteel, Rom. overblijfselen; belangrijke oude heerlijkheid.

Grand Orgue, → Orgel.

Grand Rapids, welvarende stad in Michigan (Ver. St. van Amerika, 42° 59' N., 85° 40' W.), aan de van hier af bevaarbare Grand River. Ca. 169 000 inw. Grootste Ned. nederzetting in de Ver. Staten. Voornaamste industrie: meubels, daarnaast metaalnijverheid e.a. Uitgebreide handel. Kath. bisschop. *p. Cyrillus.*

Grand-Rechain, gem. in het N.O. van de prov. Luik; ten N. van Verviers; opp. 385 ha, ruim 700 inw.; heuvelachtige omgeving; landbouw, textielnijverheid; steengroeven.

Grand-Reng, gem. in het Z. van de prov. Henegouwen, aan de Fr. grens ten W. van Thuin; opp. 853 ha, 2 000 inw.; Trouille-rivier; landbouw, zandgroeven; kasteel van G.-R.; belangrijke Gallo-Rom. vondsten; oude heerlijkheid.

Grandrieu, gem. in het Z. van de prov. Henegouwen, ten Z. van Beaumont; opp. 1 492 ha, 700 inw.; landbouw, steengroeven; Rom. vondsten.

Grand River, 1° een van de bronrivieren van de Colorado (V.S. v. Amer., 39° 10′ N., 109° W.). In de staten Utah en Colorado diepe erosiedalen (cañons).

2° Riviertje in den staat Michigan bij de industriestad Grand Rapids (V.S. v. Amer., 43° N., 85° W.).

3° Zijrivier van de Missouri.

4° Zijrivier van de Mississippi.

5° Riviertje in Labrador (Canada). *Erkelens.*

Grand-Rosière-Hottomont, gemeente in Waalsch-Brabant (VI 96 E 5); opp. 734 ha; ca. 580 inw.; landbouw.

Grandson (D. Grandsee), stad in Zwitserland in het kanton Waadt, aan den Westoever van het Neuenburgermeer; ca. 1 800 inw. Heeft een Romaansche kerk (S. Johannes), in de 12e e. omgebouwd, met Gotisch koor, en een slot uit 11e eeuw.

L i t.: A. Michel, Hist. de l'art (I, 504, 551; III, 290); A. Kuhn, Gesch. d. Arch. (I, 459); id., Gesch. d. Plastik (I, 372).

Grand Trunk Canal, scheepvaartkanaal in Engeland, verbindt Bridgewatercanal met de Trent en daardoor de Mersey met de Noordzee; door het Oxford- en het Grand Junction Canal in verbinding met de Theems.

Grandville, gem. in het N. van de prov. Luik, ten Z.W. van Tongeren; opp. 391 ha, ruim 550 inw.; Jeker-dal; landbouw; silexgroeven; overblijfselen van Rom. steenweg.

Grandvoir, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Neufchâteau, op 5 km van deze stad. Ong. 400 inw. Landbouw.

Gräner, P a u l, Duitsch componist; * 1872 te Berlijn, een der officieele componisten van het nieuwe D. rijk, hoewel zijn muziek nog tot de Romantiek behoort en weinig persoonlijkheid bezit. Zijn opera Friedemann Bach(1931) is in D. zeer populair geworden. G. schreef talrijke werken op vrijwel elk gebied. *Reeser.*

Grangemouth, havenstad in Sterlingshire, Schotland, aan de Firth of Forth. 12 000 inw. (56° 2′ N. 3° 45′ W.).

Grängesberg, kleine nederzetting in midden-Zweden met eigen station, post- en telegraafkantoor. De ca. 2 000 inw. zijn bijna allen mijnwerkers. De ijzergroeven zijn in handen van de Trafikaktiebolaget Grängesberg-Oxelösund te Stockholm. Het hoofddeel van de productie wordt uitgevoerd over Oxelösund. *fr. Stanislaus.*

Grangiën, → Uuthoven.

Granicus (a n t. g e o g r.), een kleine stroom uit Noordelijk Klein-Azië, uitmondend tusschen Priapos en Cyzicus in de Propontis (= Zee van Marmara), bekend door twee belangrijke veldslagen, nl. dien geleverd door Alexander den Grooten tegen de Perzen onder leiding van Memnon, met het gevolg, dat haast geheel Klein-Azië in de macht kwam van den Macedoniër (Mei 334 v. Chr.); alsook dien, waarin Mithridates, koning van Pontus, verslagen werd door den Rom. veldheer Lucullus (73 v. Chr.). *V. Pottelbergh.*

Graniet, zeer verbreid dieptegesteente, gekenmerkt door kwarts, veldspaath en donkere bestanddeelen. De veldspaath is overwegend orthoklaas (kaliveldspaath), de plagioklaas is zuur van karakter (natrium-rijk). Naar de donkere mineralen onderscheidt men tweeglimmergraniet met muscoviet en biotiet, granitiet met biotiet, hoornblende- en augietgraniet. Door toenemen van het gehalte aan plagioklaas krijgt men tonaliet en granodioriet; door het verdwijnen van de kwarts: syeniet. G., waarbij de plagioklaas zuivere Na-veldspaath (albiet) is, bevatten gewoonlijk alkali-hoornblenden en augieten: aegirien, riebeckiet; het zijn a l k a l i g r a n i e t e n. Het bijbehoorende uitvloeiingsgesteente is lipariet (kwartsporfier).

Men beschouwt g. wel als door omsmelting uit den ondergrond der continenten ontstaan; echter staat vast, dat door differentiatie van een basaltisch oermagma eveneens g. kan ontstaan als laatste stollingsproduct. G. is zeer rijk aan kiezelzuur en gewoonlijk sterk radioactief; men neemt wel aan, dat door het voorkomen van g. in den ondergrond der continenten hier een sterke warmte-ontwikkeling plaats heeft (Holmes) (→ Onderstroomingstheorieën). De oude term g. wordt dikwijls wel wat los aangewend; er zijn tallooze variëteiten bekend; veel wat g. heet, is streng genomen een ander gesteente. → Stollingsgesteente. *Jong.*

De drukvastheid van graniet loopt sterk uiteen naargelang van de plaats van herkomst, en wel van 500 tot ruim 2 000 kg per cm². Het laagst is zij voor het Schotsche g., dat grijs en grofkorrelig is; dan volgt Zweedsch g. (800 kg), vervolgens rood en wit Zweedsch g. (ca. 1 200 kg). In de bouw- en de waterbouwkunde wordt het g. voor vsch. doeleinden gebruikt, zoowel voor bouwmaterialen als voor bezetting van dijkglooiingen enz. Bij den wegenbouw vindt het g. toepassing in den vorm van → granietkeien. *P. Bongaerts.*

G. is verder een prachtig en duurzaam materiaal voor het uitvoeren van monumentale architectuur (postamenten, zuilen, traptreden, fonteinbekkens, voetstukken voor beelden) en voor monumentaal beeldhouwwerk.

Het bewerken van g. gebeurt met speciaal gehard gereedschap en tegenw. met electr. hamers. De bewerking is zwaar en tijdroovend. G. laat zich zeer mooi polijsten. De vormen, welke men in g. uitvoert, moeten groot gehouden worden; het materiaal staat geen detailleering toe, en geeft daardoor een bijzonder karakter aan het werk.

In de beeldhouwkunst is g. veel toegepast, vooral door de Egyptenaren en heeft hier, door een juiste toepassing van het materiaal, tot bijzonder schoone beeldhouwkunst geleid. *Etienne.*

Granietkei. G. vormen een duurzaam bestratingsmateriaal; ze worden echter spoedig glad. Voor afmetingen, → Kei.

Granite Canyon, cañon op de grens van de staten Colorado en Wyoming (V. St. van Amerika), 41° N., 105° W.).

Granitiet, → Graniet.

Granito-vloeren, ook naar hun Ital. oorsprong t e r r a z z o - v l o e r e n genoemd, bestaan uit kleine stukjes marmer van verschillende kleuren, welke in een laagje magere cementmortel gezet zijn; nadat de mortel verhard is, wordt de vloer, onder toevoeging

van zand en water, met behulp van stukken zandsteen geschuurd, waardoor een effen oppervlak ontstaat. Daar de cementlaag niet sterk genoeg is om een tamelijk gewicht te dragen en dus spoedig zou scheuren, moet ervoor gezorgd worden, dat zij op een stevige onderlaag (meestal cementbeton) rust. *P. Bongaerts.*

Granius, Quintus, een om zijn geestigheid en bijtenden spot beroemd Romein (ca. 120 v. Chr.). Ofschoon een eenvoudig beambte, had hij toegang tot de eerste kringen van Rome. Cicero citeert zijn geestige gezegden meermalen.

Granjon, Nicolaas en Robert, typographen; werkten te Lyon. Nic. G. sneed in 1556 het eerst stempels voor drukletters van het Fr. schrijfschrift uit de 16e eeuw. Zijn zoon Robert werd in 1578 door kardinaal de Medici naar Rome geroepen om stempels voor Oostersche drukletters te snijden. Hij sneed vsch. Arab. en Afrik.-Arab. lettertypen. *Ronner.*

Granoblastisch, → Metamorphe gesteenten (sub Structuur).

Granodioriet, dieptegesteente, dat uit kwarts, zure plagioklaas en wat orthoklaas bestaat, een tusschenvorm tusschen graniet en dioriet, waarin het door het toenemen van resp. orthoklaas- en plagioklaas-gehalte overgaat. Geologisch is g. nauw met graniet verbonden. Vgl. → Graniet.

Granofiet, → Kwartsporfier.

Granogabbro, → Gabbro.

Gran Paradiso, hoogste top van de Grajische Alpen (4 061 m) in Italië (II 40 B3); tot Ital. natuurpark verklaard.

Granpré Molière, Marinus Jan, Ned. architect; * 1883 te Oudenbosch; behaalde in 1908 het diploma van bouwkundig ingenieur (met lof) aan de Techn. Hoogeschool te Delft; eenige jaren werkzaam op vsch. bouwkundige bureau's, sedert 1916 zelfstandig architect, lid van het bureau Granpré Molière, Verhagen en Kok te Rotterdam (werken: tuindorp Vreewijk te Rotterdam, woningcomplexen te Nunspeet, vele particuliere woningen en landhuizen te Rotterdam, Amsterdam, Wassenaar, enz., vele uitbreidingsplannen en streekplannen); 1924 hoogleeraar aan de Techn. Hoogeschool te Delft (intreerede: De moderne bouwkunst en haar beloften); ook daarna nog werkzaam in de praktijk (plannen voor de dorpen in de Wieringermeer, kerk te Groesbeek). In 1927 ging hij over tot de Kath. Kerk.

Als stedebouwer verrichtte hij baanbrekend werk, als mede-ontwerper van het tuindorp Vreewijk en van vele uitbreidingsplannen en streekplannen (o.a. voor Rotterdam-Zuid en voor het eil. IJsselmonde) in een tijd toen het begrip → stedebouw nog nauwelijks bekend was. Hij was mede-oprichter van het Ned. Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw. Als architect en als paedagoog is hij de geestelijke voorganger van een school, die streeft naar een zuivere, organische architectuur, gegrond in de bouwkundige traditie van het Ned. volk, evenwel zonder eenige stijlnabootsing of overnemen van overgeleverde, uitwendige siervormen eenerzijds, doch anderzijds zich kantende tegen elk gewild en zinloos modernisme, in het bijzonder zooals zich dit openbaart in de zgn. Nieuwe Zakelijkheid.

Zijn denkbeelden over de kunst in het algemeen, over de aesthetica en over de bouwkunst in het bijzonder, baseeren zich op de Scholastiek.

Gran Rio, linker bronrivier van de Suriname, ontspringt op den Wilhelminaketen en het Eilerts De Haangebergte. Aan deze rivier ligt het dorp Liguorio, uitsluitend bewoond door Kath. Boschnegers. Kerk en school.

Gran Sasso d'Italia (Ital., = groote rots van Italië), 40 km lange keten van Jurakalk in de Abruzzen; hoogste top van het Schiereiland (2 914 m). Wild en verlaten kalkgebied, ontboscht. De top draagt een firnveld met sporen van gletsjers uit den IJstijd.

Grant, 1° sir Francis, Schotsch schilder; * 1803 te Kilgraston, Perthshire (Schotland), † 1878 te Melton Mowbray. Werken: The Melton Hunt (bezit hertog v. Wellington); portret van lord Palmerston, Macauley e.a. Veel werken bevinden zich in Nat. Portr. Gall. te Londen; teekeningen in Britsch Mus.; gravures naar G. door Lewis, Ward, S. Reynolds Jr. e.a. *p. Gerlachus.*

Lit.: Thieme-Becker, Künstlerlex. (XIV, 519).

2° James Hope, Eng. generaal; * 1808, † 1875; droeg bij tot de vestiging der Britsche macht in Indië door zijn overwinningen op de Sikhs (1845-'49) en op de Sepoi's (1857).

Lit.: Knollys, Sir J. H. G. (2 dln. 1894).

3° Ulysses Simpson, president der Ver. Staten van Amerika (1869-'77), overwinnaar in den Secessieoorlog; * 1822 te Point Pleasant (Ohio), † 1885 te Mount Mac Gregor (New York); 1839-'54 in legerdienst, daarna landbouwer. Bij het uitbreken van den Secessieoorlog (1861-'66) trad G. opnieuw in dienst, werd generaal en in 1864 opperbevelhebber der troepen van de N. staten. In 1869 en 1872 als republikeinsch candidaat tot president verkozen. Onder zijn bestuur was het Witte Huis een haard van politieke corruptie. G. schreef Memoirs (2 dln. 1885-'86).

Lit.: Coolidge, The Life of G. (New York 1927); Fuller, The generalship of G. (New York 1929). *V. Houtte.*

Grantham, oud marktstadje in het graafschap Lincoln aan de rivier de Witham; 20 000 inw.; beroemde oude Eng. kerk, toegewijd aan St. Wulfram. Zie krt. → Gr. Brittannië, F 5.

Grantland, poolland in Britsch N. Amerika, ten N.W. van Groenland, waarvan het door het Robeson-kanaal gescheiden is (82° N., 80° W.).

Granulatheorie. Volgens de g. van Altmann zijn cytoplasma en celkern der cellen van levende wezens opgebouwd uit kleinere eenheden, bioblasten genoemd, die de kleinst mogelijke dragers van het leven zouden zijn.

Granulatie (< Lat. granulum = korrel) (sterrenk.). Het lichtgevende oppervlak der zon (photosfeer) vormt niet een samenhangende laag, doch bestaat uit een groot aantal heldere korrels op een donkerder achtergrond; deze korrelige structuur noemt men g. De korrels zijn meestal rond en hebben middellijnen van 200-2000 km (schijnbare middellijn 0,3-3″); zij veranderen zeer snel; na enkele minuten is de g. van het zonsbeeld niet meer te herkennen. Het waarnemen van de g. is, zoowel visueel als photographisch, zeer lastig en alleen mogelijk onder zeer gunstige atmosferische omstandigheden. Zie afb. bij het art. → Zon. *Reesinck.*

Granulatieweefsel (geneesk.), zeer jong bindweefsel met een groot aantal jonge bloedvaatjes erin. Het wordt overal gevormd, waar zich een wond bevindt, welke vaak de prikkel is, waardoor het g. zich vormt. Behalve een wond kunnen er nog veel andere oorzaken zijn, die tot het vormen van g. aanleiding geven, bijv. infectie. In g. vindt men geen

zenuwen en het is dus ongevoelig. Een enkele maal woekert het te sterk en ontstaan er kleine gezwelletjes (granuloma; „wild vleesch”), die echter altijd een goedaardig karakter vertoonen. *Wyers.*

Granuleeren, in de techniek het verdeelen van metalen of slakken in kleine korrels. Gegranuleerd zink zijn bijv. stukjes zink ter grootte van een erwt.

In de geneesk. verstaat men onder g. de samenpersing van fijn poeder tot grovere deeltjes door het poeder met een vloeistof (water of alcohol) tot pasta te verwerken, te drogen en tot grof poeder te brengen of door het poeder tot weinig samenhangende tabletten te persen en deze te verbrijzelen. Deze bewerking is dikwijls noodig om poeder tot voldoend stevige tabletten te kunnen persen. *Hillen.*

Granules, kleine pillen, die hoogstens 30 mg wegen en als regel 1 mg van een sterk-werkend geneesmiddel bevatten.

Granuloma, → Granulatieweefsel.

Granuloma venereum is een vooral in de omgeving van of aan de geslachtsorganen gelocaliseerde huidaandoening, gevormd door met granulaties bedekte zweren, welke aan de peripherie verder groeien en in het centrum genezen. G. v. komt vooral veelvuldig voor in W. Indië, trop. Z. Amerika en Nieuw-Guinea, in welk laatste land in sommige streken de bevolking onder invloed van het zeer verbreid zijn van G. v. dreigde uit te sterven. De verwekker is een kapsel dragende bacterie, waarsch. een diplococcus. De ziekte wordt vnl. door geslachtsverkeer overgebracht. Antimoonverbindingen werken bij G. v. als specifiek geneesmiddel. *E. Hermans.*

Granulose, bestanddeel van zetmeel. Door de onderzoekingen van Beyerinck is gebleken, dat zetmeel bestaat uit twee deelen, de huid, amylocellulose, en het zich daarin bevindende opgeloste deel, de g. Aardappelzetmeel bestaat uit 83% amylocellulose en 17% granulose. *Hoogeveen.*

Granvelle, 1° Antoine Perrenot de, Bourgondisch staatsman en kardinaal; zoon van 2°; * 20 Aug. 1517 te Ornans (vrijgraafschap), † 21 Sept. 1586 te Madrid. Al vroeg in den geestelijken stand als pauselijk protonotarius opgenomen, voleindigt hij zijn studiën te Padua, om daarna te Leuven de theologie te onderwijzen. Op nauwelijks 21-jarigen leeftijd tot biss. v. Atrecht aangesteld (Dec. 1538) en 21 Mei 1543 tot deze hooge waardigheid plechtig gewijd. Door den invloed en onder de leiding van zijn vader bewoog hij zich op het terrein van de diplomatie en volbracht voor keizer Karel, die zich door hem sterk liet beïnvloeden, diplomatieke reizen naar Frankrijk, Eng. en Duitschland. Na de onderhandelingen met het D. rijk (1548) werd hij tegen het verzet van de D. vorsten in tot zegelbewaarder van het H. Roomsche Rijk aangesteld, wat o.m. den keurvorst van Saksen tot heftige critiek en opstandigheid aanzette. Bij de voorstelling van keizer Karels zoon Philips II aan den Ned. adel was het G., die in naam van den jeugdigen prins het woord voerde, en door zijn hooghartig optreden de Ned. edellieden fel ontstemde. G., die spoedig als de intieme raadgever van Philips II optrad, bewerkte het huwelijk van dezen vorst met de Eng. koningin Marie Tudor, een huwelijk, dat in elken zin als een mislukking mag beschouwd worden en ook op politiek terrein de gewenschte vruchten niet afwierp. G. zou evenwel bij Philips nooit dien invloed kunnen ontwikkelen, dien hij bij Karel V had kunnen doen gelden, alhoewel hij inzake het koninklijk absolutisme en de oppermacht van de Kath. Kerk de gedachten van zijn koning geheel deelde. Ook toen Philips II in 1559 bij zijn afscheid van de Nederlanden voor de Staten-Generaal verscheen, was het G., die het woord voerde; trouwens tijdens het regentschap van Margaretha van Parma was hij, als lid van den Raad van State, de werkelijke regeerder, wat de ontevredenheid van den hoogen adel, o.a. Willem van Oranje en Egmond, opriep. Bij de omvorming van de bisdommen in de Ned. werd hij tot aartsbiss. van Mechelen aangesteld (28 Nov. 1561) en liet zich door den vic.-generaal Morillon, wiens briefwisseling met G. is bewaard, vervangen. Reeds in 1563 wordt door den adel aangedrongen op de verwijdering van G. uit de Ned., en de regentes meende, door de zending van haar secretaris Armenteros naar den koning, dezen wensch te moeten steunen. Onder een voorwendsel werd 22 Jan. 1564 G. teruggeroepen en verliet de Ned. 13 Maart 1564. Hij blijft evenwel koning Philips over de politiek betreffende de Ned. gewesten voorlichten.

A. P. de Granvelle.

In Oct. 1565 begeeft hij zich naar Rome, in opdracht van koning Philips, wordt aldaar tot kardinaal verheven, en zal na pogingen tot groepeering van de Ital. vorsten tegen de Turken, tot vice-koning van Napels worden benoemd, post, dien hij in 1575 verliet om weer naar Rome en in 1579 naar Madrid te worden teruggeroepen. Hij was o.m. niet vreemd aan de invloeden, die hertog Alva uit onze gewesten deden verwijderen. Zijn invloed was intusschen wel verzwakt: nog trachtte hij de aanstelling van Alexander Farnese tot gouverneur over de Ned. te beletten (ten gunste van Margaretha van Parma). Na 1583 was zijn macht bij den koning zeer gering.

Naast zijn belangrijke diplomatieke bedrijvigheid bewoog G. zich op het gebied van de geestelijke stroomingen, gold als een ijverig Maeceen, en legde in zijn prachtige kasteelen mooie en rijke verzamelingen aan. Zijn documenten werden o.a. door Weiss en door Puollet en Piot uitgegeven.

Lit.: Weiss, Les Papiers d'Etat de G. (Parijs 1841-1852); E. Poullet en G. Piot, Corresp. du cardinal G. (Brussel 1878-1896); M. Philippson, Ein Ministerium unter Philipp II (Berlijn 1895). *V. Roosbroeck.*

2° Nicolas Perrenot de, staatsman; * 1484 te Ornans bij Besançon, † 1550 op den rijksdag te Augsburg. Door zijn groot talent, dat hij in dienst der Ned. regeering van Karel V toonde, werd hij na Gattinara's dood kanselier voor Napels en Sicilië en eerste minister van den keizer. Hij drong aan op gematigdheid in de godsdiensttwisten, zat in 1540 het Godsdienstgesprek van Worms voor en ontwierp het Regenburgsche rijksdagreces. Door aankoop was hij heer van Granvelle geworden en in den adelstand

opgenomen. Zijn zoon was A n t o i n e, de bekende kardinaal. *W. Mulder S. J.*

Granville-Barker, H. G., Eng. tooneelleider en schrijver; * 1877. Bevorderaar van de nieuwere tooneelspelkunst na 1904. Met Vedrenne huurde hij het Court Theatre, om daar niet-conventioneele stukken op te voeren, die in andere, mercantiel geëxploiteerde, schouwburgen geen kans hadden. Bern. Shaw's groote roep begon hier. Een integreerend deel van G.'s bemoeiingen betrof de hervorming van het tooneel-decor in modernen zin. *F. Visser.*

Grape-fruit, → Vruchten (in N.O.I.).

Grapfontaine, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Neufchâteau, op $4^1/_2$ km van die stad gelegen aan de Vierre. Hoogte 444 m, opp. 1 955 ha, ca. 1 000 inw. Schilfergrond. Landbouw. Leisteengroeven.

Graphè (Gr., = het geschrevene) noemden de Atheners het document, dat in een gerechtszaak voorkwam; in een engere beteekenis, en in tegenstelling met de → dikè, was het de geschrevene beschuldiging, bij het gerecht in een publieke aangelegenheid tegen iemand ingediend.

Graphicone, automatisch diagram-apparaat, hetwelk dient om, op ieder gewenscht oogenblik, diagramsgewijze, vsch. gegevens in een bedrijf aan te wijzen, als bijv. verhouding tusschen alg. onkosten en productie, tusschen ontvangsten en uitgaven, tusschen voorraden en loopende orders, een overzicht der op vsch. data vervallende betalingsverplichtingen, enz. Het is gemakkelijk te bedienen en spaart tijd uit. De constructie is van dien aard, dat het diagram overzichtelijk en sprekend is. Het apparaat bestaat uit een aantal verticaal gespannen gekleurde draden, loopende over een vlak van millimetercarton. De draden kunnen door middel van een verschuifbaar tandwieltje op en neer bewogen worden, zoodat men oogenblikkelijk den stand van elken draad kan wijzigen. Door het afsluiten van een opklapbare nikkelen plaat wordt het tandwieltje verborgen, zoodat geen onbevoegde de draden kan verschuiven. *Claes.*

Graphiek (w i s k.), → Graphische voorstelling.

Graphiet, koolstof in hexagonaal gekristalliseerden vorm. Om zijn uiterlijke overeenkomst met lood vroeger vaak voor loodhoudend aangezien; vandaar namen als het Eng. plumbago en het Ned. potlood (d.i. lood van Pott, genoemd naar Joh. H. Pott, Duitsch scheikundige uit de 18e eeuw). G. is een zeer verspreid mineraal, dat in alle mogelijke gesteenten voorkomt. Dit wijst erop, dat het op verschillende wijzen moet zijn ontstaan: dikwijls organisch uit kool, welke, door eruptieve gesteenten verhit, in g. werd omgezet (de afzettingen in Bohemen, Mexico); pneumatolytisch, d.i. uit gassen, welke door verhitting of in contact met bepaalde gesteenten g. afzetten (Ceylon, Finland, Siberië); welke gassen dit geweest zijn, is echter nog geenszins opgehelderd. Ten slotte zijn er vindplaatsen, welke nog niet bevredigend verklaard konden worden (bijv. bij Passau, op Madagaskar). Ook de habitus, waarin g. gevonden wordt, loopt zeer uiteen: vlokkig (Ceylon), stralig, stengelig in structuur, op hout gelijkend (Siberië), microkristallijn (zgn. amorph, Silezië). Veelal bevat het g., zooals het uit de mijn komt, slechts 30% koolstof; de rest is ganggesteente. Doch ook de zuivere soorten, die hieruit langs vsch. wegen bereid worden, verschillen zoo sterk in eigenschappen, dat men nauwelijks van g. als een chemisch individu kan spreken. Een en ander is vergelijkbaar met de benaming „cellulose" voor stoffen van linnen tot papier. Evenals in dit voorbeeld zijn de verschillen bij g. waarsch. van colloïd-chemischen aard. G. wordt ook kunstmatig verkregen door verhitting van vormstukken van kool, door er een electrischen stroom door te sturen, op 2 400-3 000° (Acheson-graphiet).

G. vertoont een combinatie van eigenschappen: „droge vettigheid", chemische onaantastbaarheid, goede geleiding van warmte en electriciteit, hoogste tot nu toe waargenomen smeltpunt (3 550°), welke men bij geen ander materiaal ook maar bij benadering vindt. Vandaar de uitgebreide toepassing: vuurvaste kroezen, borstels van dynamo's, smeermiddel, hetzij als zoodanig, hetzij als colloïde oplossing in olie (oildag); electroden in de electrochemie; overtrek om allerlei voorwerpen aan de opp. electrisch geleidend te maken, zooals vormen voor galvanoplastiek. Ten slotte, maar historisch een van de eerste toepassingen, die voor de fabricage van potlooden, waar g. zijn naam aan te danken heeft (< Gr. graphein = schrijven).

L i t.: Spence, Graphite (1920); Ryschkewitsch, Graphit (Leipzig 1926). *Zernike.*

Graphietweerstand, een in de radiotechniek toegepaste vaste of veranderlijke hoogohmige weerstand, opgebouwd uit graphietpoeder of -korrels.

Graphis, → Lettermos.

Graphisch bedrijf, → Boekbedrijf; Boekdrukkersbedrijf.

Graphische berekeningswijzen. Hiertoe behooren alle methoden, die met behulp van → graphische voorstellingen tot numerische resultaten willen komen, zoo bijv. de methode der → nomographie.

L i t.: Runge, Graphische Methoden (^{3}1928).

Graphische interpolatie, → Graphische voorstelling.

Graphische kunst is de oorspr. uiting van een kunstenaar door middel van de graphische technieken, hetzij door houtsneden, houtgravures, kopergravures, etsen, litho's of linoleumsneden.

Graphische school, → Nijverheidsonderwijs.

Graphische technieken (b o e k d r u k k u n s t). Deze worden gesplitst in drie hoofdgroepen: 1° hoogdruk (typographie of boekdruk), 2° diepdruk (plaatdruk), 3° vlakdruk (lithographie). Er is grondige vakkennis vereischt om een opdracht in druk te kunnen uitvoeren.

Graphische voorstelling of g r a p h i e k is een teekening, welke het verband tusschen twee of meer veranderlijke grootheden aanschouwelijker maakt dan dit door tabellen kan geschieden. Door meting in de figuur (g r a p h i s c h e i n t e r p o l a t i e) kan men uit een eindig aantal gegevens meerdere nieuwe betrekkingen afleiden. *J. Ridder.*

Graphisch papier, → Logarithmisch papier.

Graphium ulmi, → Zwammen (schadelijk voor den boschbouw).

Graphologie, handschriftkunde, onderdeel van de → physiognomiek, is de leer om uit het handschrift eigenschappen op te sporen, die de persoonlijkheid van den schrijver kenmerken. De schrijfbeweging drukt iets uit van het innerlijk leven. Voor het handschrift als uitdrukkingsbeweging doet het er weinig toe of het schrift wordt voortgebracht door een kleine of groote hand, door rechter- of linkerhand, door hand of voet (in de veronderstelling natuurlijk, dat er gelijke oefening zou bestaan).

Het schrift bevat tevens iets van de gemoeds-

Overgenomen uit: Dr. J. Schrijver, Leerb. der graph. A'dam z.j.)

Graphologie. Boven: een gedeelte van een brief van M. A. de Ruyter van 26 Aug. 1657. Voorbeeld van beheerscht evenwicht, rhythme en rijkdom van oorspronkelijke vormen. — Onder: voorbeeld van onbeheerscht schrift, zonder rhythme, leeg en banaal.

beweging, waaraan men tijdens het schrijven onderworpen is geweest. De wil kan natuurlijk invloed uitoefenen op het schrift, men kan bijv. groot of klein schrijven. De verhouding tusschen de respectieve grootte der letters, het aanbrengen van het puntje van de i of het streepje van de t, de graad van verbondenheid enz. ontsnappen echter grootendeels aan dien invloed, vooral waar het een groote hoeveeheid schrift betreft.

Ontwikkeling. De g., vroeger als een soort geheime wetenschap beschouwd, die op overgeleverde feiten uit de ervaring berustte en die slechts zelden beoefend werd, is sedert enkele jaren zoowel voorwerp van „liefhebberij" als van wetenschappelijk onderzoek. De wetensch. opbouw met het oog op de karakterkunde is vooral het werk van L. Klages, die systematisch werkte, nadat Michon (Système de la Graphologie, 1875), H. H. Busse, Langenbruch, Preyer e.a. empirischen voorarbeid hadden geleverd. Aan R. Saudek zijn vooral de gegevens aangaande het schrijfmechanisme te danken.

Methode. De grapholoog tracht een karakterbeeld van den schrijver te ontwerpen, uitgaande van het totaalbeeld, alsmede van vsch. aspecten van het schrift. Aldus onderzoekt men de gelijkmatigheid van de kleine-, de hoofdletters, de groote letters (bijv. f) en de halfgroote letters (bijv. d), de regelmatigheid der neerhalen, het evenwicht, de grootte en de grootte-verhoudingen, de snelheid en de langzaamheid der schrijfbeweging, den schrijfdruk, de wijze van verbinden, den schrijfhoek, den graad van verbondenheid der letters, de rechts- of linksdraaiende beweging bij het vormen van sommige letters, het klodderig, zwaar, pasteus en het dun, licht, scherp schrift, de versiering en de vereenvoudiging, den loop van de regels, het gebruik van de ruimte, de kantlijnen, de handteekening, enz.

Waarde. Indien men over een voldoende hoeveelheid schrift beschikt, geschreven in normale omstandigheden, kan een zorgvuldig onderzoek door een geschoold grapholoog, rijk aan ervaring, gegevens aan de hand doen, die, samen met gegevens, op andere wijze bekomen, het totaalbeeld van een persoon preciseeren. Tegen waanwijs geliefhebber kan, met het oog op het wetensch. belang van de kwestie, niet genoeg gewaarschuwd worden. Sommige karakterkundige beoordeelingen van eigenaardige schriftvormen spreken de taal van het gezond verstand, doch andere schijnen willekeurig en kunnen niet zonder critiek aanvaard worden.

Daar de huidige g. vooral het karakter wil doen kennen, heeft ze er alle belang bij in nauw contact te blijven met de karakterkunde. De ontwikkeling der g. hangt af van den vooruitgang der karakterkunde.

Gebruik. Van de g. wordt gebruik gemaakt in de rechtswetenschap (vooral vergelijking van schriften om vervalsching van documenten, schrijvers van anonyme en dreigbrieven te ontdekken). Van theoretische beteekenis kan de g. zijn in de geschiedkundige wetenschappen (biographie, hagiographie, pathographie). Ten slotte in het practisch leven: om het karakter te beoordeelen van vertrouwenspersonen, bij beroepskeuze of beroepsselectie, enz.

G. en schriftexpertise worden gewoonlijk verward. G. is het werk van een psycholoog, gerechtelijke schriftexpertise is meer het werk van een technicus. Dit laatste is de deskundige beschouwing van het schrift, die antwoord moet geven op veelzijdige reeksen van vragen: omtrent de identiteit van vsch. handschriften; omtrent het al of niet aanwezig zijn van, soms met misdadige bedoelingen gemaakte, veranderingen in bestaand geschrift, dus omtrent vervalschingen, die op zoovele manieren kunnen worden aangebracht; vragen omtrent de soort van het papier en van den gebruikten inkt; of er iets met chemische of andere middelen verwijderd is. Al die vragen bestrijken gebieden, waartoe technisch weten en kunnen, techn. vaardigheid en ervaring noodig zijn.

Lit.: J. Schrijver, Leerb. der Graphologie (z.j.); L. Klages, De zielkundige Beteekenis van het handschrift (vert. 1931); Tijdschrift voor wetensch. G. *d'Espallier.*

Grapow, Hermann, Duitsch Egyptoloog; * 1885 te Rostock. Na Egyptologische studie te Berlijn (diss. 1912) werkzaam bij de voorbereiding van het Wörterbuch der ägyptischen Sprache (1926 vlg.), dat hij met Ad. Erman uitgaf. Sinds 1928 extraordinarius te Berlijn.

Graptopetalum amethystinum, vroeger geteld bij Sedum, behoort tot de fam. der vetplanten. Dit gewasje van 15 cm met dikke, stompe, 4 cm lange blaadjes, en stervormige lila bloempjes is een sierraad voor verzamelingen.

Gras, → Grassen; Grazen.

Gras, Félix, Provençaalsch dichter. * 1844 te Malemort, † 1901. Hij was sinds 1891 voorzitter van de Soci dou → Félibrige.

Voorn. werken: Li Carbonnie (1876): Toloza (1882); Li Papalino (1891); Li Rouge dou Miéjour (1896).

Grasbies, → Snavelbies.

Grasboter, → Graskaas.

Graseters, → Planteneters.

Grashoek (aardr.), → Helden.

Grashuis, Gerhardus Jan, zendeling en bestuursambtenaar in de Priangan, sinds 1877 lector in het Soendaasch te Leiden en een der eerste beoefenaars van het Soendaasch; publiceerde verscheidene Soendasche teksten en studieboeken, later ook een Jav. spraakkunst (1897) en een Maleische (1898). Bekwaam, doch als taalkundige gebrekkig geschoold. * 1835 te Groningen, † 1920 te Den Haag. *Berg.*

Graskaas en **grasboter** is kaas en boter, die gemaakt wordt in den tijd, dat de koeien in de weide loopen. Om het uiterlijk en andere kwaliteiten worden deze producten hooger gewaardeerd door de consumenten.

Graskers, → Kruidkers.

Grasland, blijvend of tijdelijk (→ Kunstweide) met grassen en andere kruidachtige planten begroeide grond, die daardoor een geschikt veevoeder oplevert. Dit voeder kan door de dieren worden afgeweid, het kan ook worden afgemaaid en dan direct in groenen toestand worden opgevoerd of tijdelijk worden bewaard, hetzij in verschen toestand als kuilvoer, hetzij in gedroogden toestand als → hooi. Streken met in den zomer een vochtig en koel klimaat (bijv. Ned., sommige bergstreken), betrekkelijk laagliggende, vochthoudende gronden (o.a. laagveen), gronden, die tijdelijk onder water komen (bijv. de uiterwaarden der rivieren) eigenen zich vooral voor den aanleg van g. Econ. factoren, die doen besluiten tot omzetting van bouwland in g., zijn o.a. ligging in nabijheid van steden en industriecentra met hun grootere behoefte aan melk, gebrek aan geschikte arbeidskrachten voor het akkerbouwbedrijf, hooge prijzen der dierlijke producten in het algemeen. G. vraagt in vergelijking met bouwland minder dooden inventaris en minder arbeid.

Het plantenbestand, de g r a s z o d e, bestaat uit: 1° echte grassen, 2° grasachtige weideplanten (cypergrassen en russchen), 3° weidekruiden, o.a. klavers. Goed g. dient vrijwel alleen uit echte grassen en uit een weinig witte klaver te bestaan. De e c h t e grassen worden weer verdeeld: 1° naar den levensduur in éénjarige en meerjarige of overblijvende; 2° naar de wijze van uitstoelen in uitloopersvormende (met boven- of onderaardsche uitloopers) en bossenvormende (met korte dicht-op-een-zittende spruiten); 3° naar het bloemstelsel in aar- en pluimgrassen; 4° naar de ontwikkeling der bovenaardsche deelen in boven- en ondergrassen; de laatste produceeren in tegenstelling met de eerste meer blad dan stengel en leveren daardoor een hoogere voederwaarde; 5° naar het gebruik in maai- en weidegrassen; 6° naar hun cultuurwaarde in beste, goede, minder goede en slechte.

Goed g. wordt op den duur alleen verkregen, indien een goed gras- en klaverzaadmengsel wordt uitgezaaid in behoorlijk ontwaterd, onkruidvrij land, dat in een goeden voedingstoestand verkeert. Bij de keuze van het zaadmengsel voor blijvend weiland dient wel eenigszins gelet te worden op de grondsoort, maar overigens mag niet al te strak worden vastgehouden aan bepaalde recepten. Eng. raaigras maakt altijd het hoofdbestanddeel van het mengsel uit, een klein kwantum witte klaver ontbreekt ook nooit en daarnaast komen als regel in meerdere of mindere mate in het mengsel voor: ruwbeemdgras, veldbeemdgras, timothee, beemdlandbloem, soms ook fiorin, kamgras en weidevossenstaart. Zooveel mogelijk wordt gestreefd naar een soort evenwicht tusschen den groei der bossenvormende en der uitloopersvormende grassen, waardoor men zoo spoedig mogelijk de gewenschte dichte zode verkrijgt. Het inzaaien van g. kan óf in het voorjaar, al of niet onder dekvrucht (haver, rogge, Westerwoldsch raaigras), óf in den zomer (eind Juli tot begin Augustus), altijd zonder dekvrucht, geschieden; de eerstgenoemde methode is als regel de beste. Doordat de gras- en klaverzaden zeer fijn zijn, moet hun verdeeling met zorg geschieden.

De v e r z o r g i n g van het g. laat niet zelden nog veel te wenschen over. Deze moet o.m. bestaan in: instandhouden van een goede ontwatering (open houden der greppels, onderhoud drainage), oordeelkundige bemesting (een matige hoeveelheid organische mest — stalmest en gier — aangevuld met kunstmest), op tijd blootend, d.i. het afmaaien der geilbossen enz., verwijderen van onkruidplanten, als boendergras, russchen, distels enz., het verdeelen der koeplakken en molshoopen, het gebruik van een kettingegge in het voorjaar, doelmatig beweiden (niet te groote kavels, herhaaldelijk omweiden van het vee, zoo mogelijk met verschillende veesoorten). Men kan g. uitsluitend weiden, afwisselend weiden en hooien, en uitsluitend hooien; het laatste is niet bevorderlijk voor het instandhouden eener goede zode.

L i t.: M. Kramer, Onze weidegrassen; id., Het Weidebedrijf (1929); W. Strecker, Die Kultur der Wiesen enz. ([4]1923). *Dewez.*

Graslelie (Phalangium viviparum), een lelieachtige kamerplant, die op de uitgebloeide bloemstengels jonge plantjes vormt.

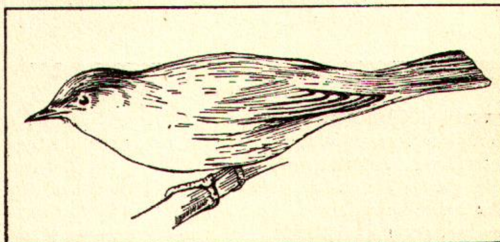
Graslinnen, wit gebleekt katoenen weefsel, effen of platbinding, min of meer sterk geappreteerd (verzwaard). Het wordt gebruikt voor beddelakens. Door zijn katoenen grondslag goedkooper dan linnen en bestand tegen chloorbleek.

Grasmaand, → April.

Grasmat, begroeiing met gras. Een g. vormt de eenvoudigste verdediging van een dijksbeloop. De talrijke kleine bijwortels vormen een beschermend tapijt, dat door de diepere hoofdwortels in den onderliggenden grond is bevestigd. Het wortelweefsel heet g r a s n e r f. Voor verdediging van buitenbeloopen van dijken komt g. alleen in aanmerking op die deelen, die zelden of nooit door golven worden beloopen. Voor kruin en binnenbeloop vormt een g. voldoende bescherming.

De g. kan worden verkregen door bezoding en door bezaaiing. Het beste seizoen voor het bezoden is het natte voorjaar. De zoden hebben over het alg. afmetingen van 20 × 20 à 25 × 25 cm, en een dikte van 4 à 5 cm. Vóór het aanbrengen van bezoding wordt de grondslag omgeroerd en fijngemaakt. Daarna worden de zoden van onder afgezet, en met de zodenplak aangeslagen. Vervolgens wordt over de zoden een laagje kruimelaarde gestrooid. *Egelie.*

Grasmusch (Sylvia communis), een tot de

Zwartkopgrasmusch (Sylvia atricapilla).

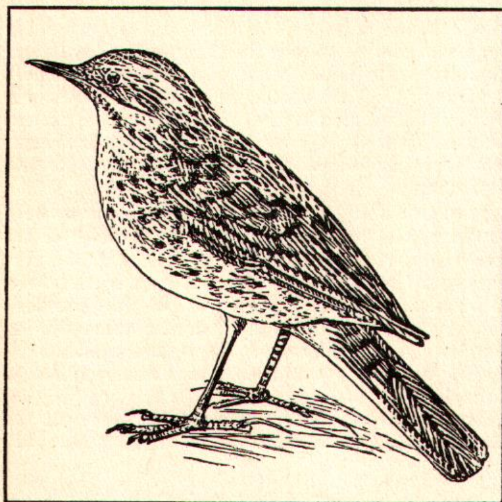
echte zangers behoorende vogel. Aan den bovenkant op een musch gelijkend, onderzijde lichtgrijs, keel wit, borst met een zacht-rose waas. Komt half Mei in Ned. en nestelt een halven meter van den grond in braamstruiken, netels en andere ruigte. Het voedsel bestaat uit allerlei insecten. Hij zingt een krassend liedje, driftig voorgedragen. Stijgt daarbij al heen en weer zwenkend een meter of vijf in de hoogte (baltsvlucht). Tot de grasmusschengroep behooren nog de braamsluiper, zwartkopgrasmusch en tuinfluiter. *Bernink.*

Graspeen, → Tarwe.

Grasperk, tuindeel, dat met gras is beplant of bezaaid. Bij goed onderhoud vormt het g. of g a z o n een veelzijdig bruikbaar en fraai motief voor tuinversiering. Een onkruidvrij en regelmatig kort geschoren g. vormt een rustig aandoend groen vlak, dat een verzorgden indruk maakt en het effect der bloemen en struiken verhoogt. In bijna alle tuinstijlen maakt men van gazons gebruik, nu eens als regelmatig gevormde vlakken of → groene spiegels, dan weer onregelmatig begrensd als min of meer gestileerd natuurlijk grasveld. De beste g. verkrijgt men op zwaren grond en bij herhaaldelijk rollen van de grondoppervlakte. Van belang is voorts het mengsel van grassoorten, dat naargelang van den grond en het klimaat varieert, en verder het onderhoud, te weten bemesting, besproeiing, onkruidbestrijding en het regelmatige scheren. Bijzonder in Eng. en Duitschland vindt men uitstekende g. De Ned. zand- en veengronden bieden eenige moeilijkheden en de routine is hier niet algemeen. In bepaalde omstandigheden vervangt men de g. door gazons van andere → gazonplanten. *Rietsema.*

Graspieper (Anthus pratensis), een leeuwerik-

achtige vogel in grasland en op de heide. Bovenzijde groenachtig bruin, keel en borst geelbruin, buik met

Graspieper.

zwarte vlekken. Lange achterteen. Broedt in Mei op den grond. Trekvogel. Zingt onder het schuin opstijgen met korte, heldere toontjes. *Bernink.*

Grasse, arr.-hoofdstad (XI 96 G 5) in het dept. des Alpes-Maritimes in Z. Frankrijk; op 330 m boven de zee, ruim 21 000 inw. De prachtig gelegen stad is een gezocht winterverblijf. De bloementeelt gaf aanleiding tot zeep- en parfumerie-industrie. Naar Fragonard, die hier geboren werd, is het museum genoemd. *Heere.*

Grassen (G r a m i n e a e), een éénzaadlobbige, over de geheele aarde verspreide plantenfam., welke 313 geslachten omvat met 4 000 soorten; bestaat uit kruidachtige, meest overblijvende gewassen met knoopigen stengel (halm) en lange smalle bladeren met bladscheede. De bloem is veelal een tweeslachtige aar of pluim, die graanvruchten voortbrengt. Behalve als sierplanten zijn vele soorten van het grootste belang als voedselgewassen, zooals maïs, suikerriet, rijst, haver, tarwe, rogge(→ Graan), terwijl andere de weiden, vlakten en steppen bedekken met voedergewassen voor de dieren. Verder zijn de bamboe en rietsoorten voor vele industrieën onmisbaar. Doch ook vindt men in zoo goed als elke landstreek vertegenwoordigers dezer fam. als vaak uiterst lastige onkruiden. Zie afb.

Voor de c u l t u u r, → Grasland. *Bouman.*

Grassi, → Malariamuggen.

Grassmann, H e r m a n n, Duitsch philoloog en wiskundige; * 1809 te Stettin, † 1877 aldaar. G. was leeraar aan een middelbare school en wisk. autodidact. Door het werk, dat hij als autodidact op wisk. gebied verrichtte, heeft hij na zijn dood sterken invloed op de ontwikkeling der wiskunde uitgeoefend. Zijn Ausdehnungslehre (Leipzig 1844; Berlijn 1862) bevat de grondslagen van meerdimensionale meetkunde, vector- en tensorrekening.

U i t g.: Ges. math. und phys. Werke (3 dln. Leipzig 1894-1911). *Dijksterhuis.*

G. was ook een verdienstelijk beoefenaar van de Oostersche letterkunde en de phonetiek. Op dit gebied spreekt men van de **Wet van Grassmann,** die het Grieksch en het Indisch betreft en luidt als volgt: Wanneer twee opeenvolgende syllaben met een aspirata beginnen, verliest de eerste haar aspiratie, met het gevolg dat in het Grieksch een eenvoudige stemlooze (p, t, k), in het Indisch een eenvoudige stemhebbende (b, d, g) ontstaat. Zoo is Gr. pâkhus, elleboog, met Oud-Ind. bâhus, arm, gelijk te stellen, daar beide op Idg. *bhâghus teruggaan, niettegenstaande het feit dat normaal de Gr. p niet aan een Ind. b kan beantwoorden. *Mansion.*

Grassteppe, een planten-gemeenschap, die een overgangsgebied vormt tusschen de passaatzone en het gebied der Westenwinden. Zij wordt bepaald door warmte, regenval, hoogte van den bodem en en grondsoort. De naam is afkomstig van het Russ. stepj (= verlaten land). De regenval loopt uiteen van 300-500 mm; vooral in het voorjaar schieten gras en knolgewassen welig op en is de steppe een zee van bloemen. De droge zomer en de koude winter zijn de rustperioden. Dit is het vaderland der ruitervolken en veeteeltnomaden. *Heere.*

Grasveld, → Grasperk.

Graswinckel, D i r c k, Ned. staatsman en economist; * 1600 te Delft, † 1666 te Den Haag. G. promoveerde in de rechten; Grotius, bij wien hij in zijn jongere jaren langen tijd vertoefde, heeft grooten invloed op hem gehad. G. vestigde zich eerst in Den Haag als advocaat, bekleedde vsch. staatsambten (advocaat-fiscaal, secretaris van de Chambre Mipartie) en werd ten slotte lid van de Staten-Generaal. G.'s econ. grondgedachten zijn: de agrarische producten moeten tegen hoogere prijzen worden verkocht, want niets is schadelijker voor een land dan lage prijzen voor de producten van den bodem; als middel om een redelijken prijs voor de agrar. prod. te verkrijgen bepleit hij het prijsgeven van uitvoerverboden en beveelt hij hoogere invoerrechten op vreemde waren aan, met name op granen. Als rechtsgeleerde hoort G. tot de staatsabsolutisten. Wat den regeeringsvorm betreft, vertegenwoordigde hij de conservatieve meening, dat elk land zijn oorspr. regeeringsvorm moet behouden. Hij verdedigde in vsch. geschriften op het gebied van het volkenrecht de vrijheid der zee.

V o o r n. w e r k e n: Libertas Veneta (Leiden 1634); Maris liberi Vindiciae adversus P. B. Burgum (1652); Stricturae ad Censuram Joannis a Felden J.U.D. ad libros Hugonis Grotii de Jure Belli ac Pacis (Amsterdam 1654); Nasporinge van het Recht van de opperste Macht toekomende de Edele Groot Mogende Heeren de Heeren Staten van Holland en Westvriesland (Rotterdam 1667). — L i t.: G. J. Liesker, Die Staatswissensch. Anschauungen Dirck Graswinckel's [Freiburg (Zwits.) 1901; en de daar behandelde verdere lit.]. *M. Verhoeven.*

Graszodengrond, aarde, uit verweerde kleigraszoden ontstaan. G. is rijk aan plantenvoedsel, gewoonlijk vooral aan stikstof en kali, zonder branderig te zijn, en leent zich voor de teelt van allerlei planten in pot of anderszins beperkte wortelruimte.

Grathem, gem. in Ned. Limburg, 9 km ten W. van Roermond op het laagterras van de Maas (bouwland en bosch); ca. 1 500 inw. (Kath.). Kerk met ouden, uit 12e e. dateerenden toren. Kasteel Ten Hove (17e eeuw).

Gratianus, Romeinsch generaal; hoveling van keizer Diocletianus; vader van de latere keizers Valentinianus I en Valens.

Gratianus, F l a v i u s, keizer van Rome, 375-383; * 359 te Sirmium, † 383 te Lyon. Zoon van Valentinianus I. Reeds in 367 tot Augustus benoemd. Hij werd de Maecenas van den dichter Ausonius en zijn

familie. Hij bevoorrechtte de stad Rome, doch hield bij voorkeur verblijf te Trier. G. was een diep overtuigd Christen, die aan het zieltogende heidendom den genadeslag trachtte te geven. Daarbij had hij als adviseur den grooten bisschop van Milaan, den H. Ambrosius. De aloude waardigheid van pontifex maximus legde hij neer. De Arianen bestreed hij. Het beeld der godin Victoria deed hij, onder sterke protesten, uit het senaatsgebouw verwijderen, bevestigde paus Damasus tegen zijn mededinger Ursinus, breidde de rechtsmacht der orthodoxe bissch. uit. Ook den clerus verschafte hij voorrechten tegenover de staatsmacht. *Slijpen.*

Gratianus, Camaldulenser monnik, * 12e eeuw te Chiusi of te Cararia (Italië), † vóór 1179 of 1160. Prof. in de theologie in het klooster van de H.H. Nabor en Felix te Bologna. Baanbreker in het kerkelijk recht. Gaf de eerste systematische behandeling, het eerste handboek van het kerkelijk recht uit (→ Decretum Gratiani). Hij opent een nieuwe periode in de gesch. der kerkelijke rechtsstudie, de scheiding tusschen theologie en kerkelijk recht. *Drehmanns.*

L i t. : Van Hove, Prolegomena (1928, 160); Lijdsman, Introductio (II 1929).

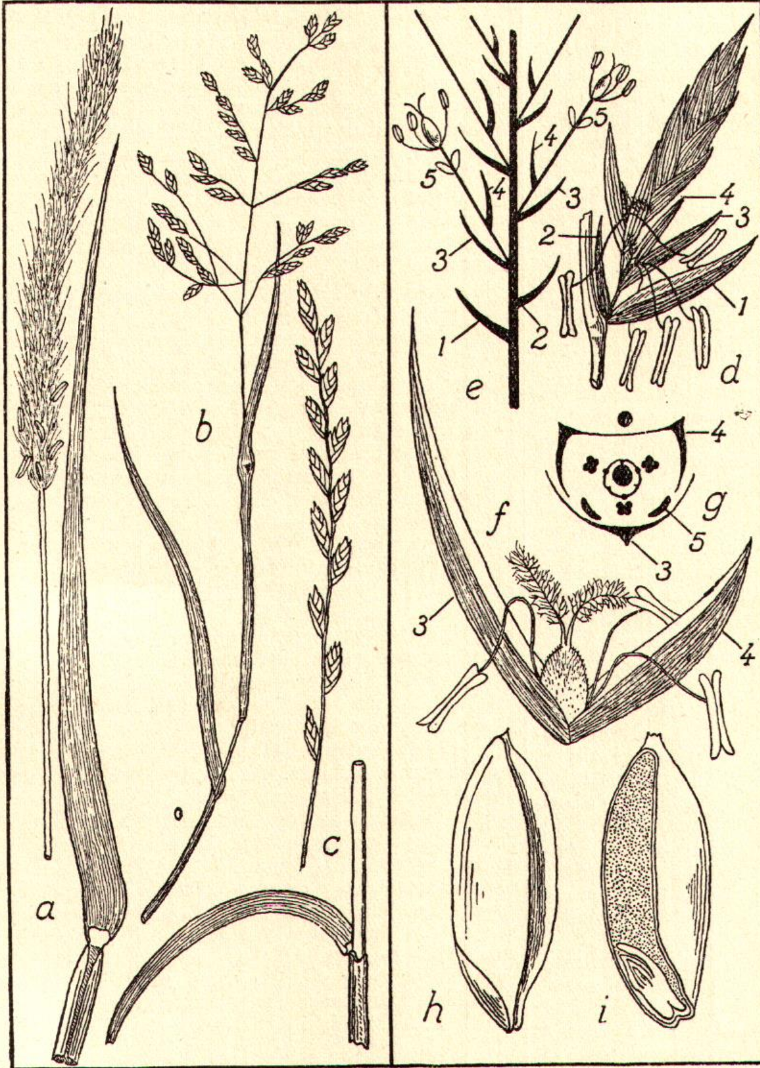
Gratie, R e c h t v a n, (N e d. R e c h t) is het recht van de Kroon om kwijtschelding te verleenen van bij rechterlijk vonnis opgelegde straffen. De Koning kan dat recht slechts uitoefenen na het advies te hebben ingewonnen van den rechter, die de straf heeft opgelegd, tenzij bij de indiening van het verzoek om g. meer dan drie jaar zijn verloopen sedert de strafoplegging, in welk geval de Hooge Raad moet adviseeren. → Abolitie; Amnestie. *Struycken.*

B e l g. R e c h t. G. is een der wijzen van te niet gaan der straf. Het recht om genade te verleenen is een der prerogatieven van den koning (art. 73 Grondwet, art. 87 S.W.B.).

De genade heeft alleen tot gevolg, dat de straf niet kan uitgevoerd worden. De straf zelve blijft bestaan. Zij kan aanleiding geven tot strafverzwaring in geval van herhaling. Hij, wiens straf door genade werd te niet gedaan, kan niet meer voorwaardelijk veroordeeld worden. De veroordeelde heeft daarom ook altijd het recht de herziening van het vonnis te vragen, indien daartoe gronden zijn. *Collin.*

Gratie Gods. In alle wetten en besluiten hebben de koningen in Ned. zich steeds genoemd „Koning bij de gratie Gods". Deze uitdrukking steunt op een aloud gebruik, welks oorsprong zich in 't grijs verleden verliest en waaraan in den loop der tijden verschillende waarde en beteekenis werd toegekend. Voor het Ned. Staatsrecht mag men er niet in lezen een erkenning van de, o.a. door de Antirevolutionnaire partij aangehangen, leer, volgens welke het gezag van den koning op Gods wil berust.

L i t. : A. A. H. Struycken, Grondwetsherziening 1913, 4-21 (Verz. Werken I). *Struycken.*

Grassen. a = vossenstaart (Alopecurus pratensis), een aarpluimgras; b = straatgras (Poa annua), een pluimgras; c = Engelsch raaigras (Lolium perenne), een aargras; d = aartje van Engelsch raaigras; e = schema van een aartje; f = bloem van een gras; g = bloemdiagram; h = vrucht van tarwe; i = dezelfde doorgesneden. 1 = onderste kelkkafje; 2 = bovenste kelkkafje; 3 = onderste kroonkafje; 4 = bovenste kroonkafje; 5 = zwellichaampje.

Gratiën, → Charites.

Gratiola, → Genadekruid.

Gratis admissie, → Pro Deo.

Gratis datur, gratis negátur (Lat.) = Wat zonder meer (bewijsloos) beweerd wordt, wordt zonder meer ontkend. Adagium, gebruikelijk in de (Scholastieke) philosophie.

Gratius (van Graes), Ortwinus, Humanistisch theoloog; * 1480 te Holtwick (Westfalen), † 1542 te Keulen. Hij ontving zijn opvoeding bij een oom, pastoor te Deventer, studeerde daar onder Hegius en later te Keulen, werd in 1507 aldaar prof. in de artistenfaculteit en in 1509 tevens corrector (letterk. adviseur) aan de drukkerij van Quentell; in 1514 werd hij priester. Hij was een overtuigde en zeer begaafde Humanist, doch als verdediger van geloof en Kerk trad hij op tegen Reuchlin, wat hem den haat der jong-Humanisten op den hals haalde. De → Epistolae obscurorum virorum zijn aan hem gericht en hij wordt er op ergerlijke wijze in gesmaad en belasterd. Zijn Lamentationes obscurorum virorum (1518) had niet veel effect. Hij wil trouw blijven aan de Kath. Kerk, doch hij is een geestverwant van Erasmus en in zijn Fasciculus rerum expetendarum ac fugiendarum (Keulen 1535), een verzameling van meer dan 60 geschriften van vsch. auteurs over besluiten van pausen en concilies enz., de hervorming der Kerk, verdedigt hij o.a. de conciliaire theorie; het werd in 1564 op den Index geplaatst.

Lit.: D. Reichling, Ortwin G. (1834); Lindeboom, Bijb. Humanisme in de Ned. (97 vlg.). *J. de Jong.*

Gratry, Alphonse, Fransch philosoof en moraaltheoloog; * 1805 te Rijsel, † 1872 te Montreux. Eerst artillerie-officier, werd priester in 1832. Om de wetenschap in dienst van het geloof te stellen, stichtte hij met den priester Pététot te Parijs het Oratorium(1852), „un atelier d'apologétique". Als philosoof leerde hij een gematigd Ontologisme: onze Godskennis is onmiddellijk en aangeboren, maar van deze goddelijke ideeën stelt hij onze andere kennis niet afhankelijk, gelijk de andere Fr. Ontologisten doen (De la connaissance de Dieu, 2 dln. Parijs 1853, [8]1903). Als tegenstander van de pauselijke onfeilbaarheid schreef G. o.a. Lettres à Mgr. l'archevêque de Malines (nl. mgr. Dechamps), maar onderwierp zich na het concilie van 1870. Vaak is hij niet helder in zijn stellingen. G. was moraal-professor aan de Sorbonne en lid van de Académie française. Hij was van een zacht en aangenaam karakter en een zeer deugdzaam priester, van groote verdiensten voor het godsd. leven in Frankrijk.

A. Gratry.

Lit.: autobiogr.: Souvenirs de ma jeunesse ([10]1920); biogr.: A. Chauvin ([2]1911); E. Scheller, Grundlagen der Erkenntnis-Lehre bei G. (1929). Zie verder: Dict. Théol. Cath. (VI), *Beijersbergen van Henegouwen.*

Grattius, tijdgenoot van Ovidius, maker van een gedicht van 541 hexameters over de jacht (Cynegetica).

Lit.: Ovidius, Epist. Ex Ponto (IV, 16, 34).

Graty, gem. in het N. van de prov. Henegouwen, ten Z. van Edingen; opp. 691 ha, 750 inw.; heuvelachtige omgeving; bosschen, houthandel; kasteel van Graty.

Grätzinbrander, een der soorten van gloeilichtbranders. De Bunsenbrander is naar beneden gericht; het gloeikousje is aan de onderzijde gesloten; de benoodigde verbrandingslucht en het gas worden door de verbrandingsgassen vooraf verwarmd. → Gasverlichting.

Graubünden (Ital. Grigioni; Rhaeto-Romaansch Grischuns), het meest Oostelijke en grootste kanton van Zwitserland, begrensd door Liechtenstein, Oostenrijk en Italië. Opp. 7 113,5 km², 126 340 inw. (1930), waarvan 50% Prot., 47% Kath. (bisdom Chur); 50% der bewoners spreekt Duitsch, 32% Rhaeto-Romaansch en 14% Italiaansch.

Opbouw. G. is grootendeels bergland en omvat de lengtedalen van Voor-Rijn en Inn. Het lengtedal van den Voor-Rijn reikt van den Oberalppas tot Chur, waar het als dwarsdal ombuigt. In het N. dalen de Glärner of Graubündner Alpen met steile Z. helling naar laatstgenoemd lengtedal af. Het W. deel, waar het oergesteente vrijkomt, reikt tot 3 600 m. In de buurt van de doorbraak van den Rijn bereiken de tot Jura en Krijt behoorende kammen nauwelijks de sneeuwgrens. Hier wordt het verloop van het hoofddal en ook van de rechter-zijdalen bepaald door de „Bündner Schiefer". De W. rand behoort tot de Adula- of St. Gotthard-groep van de Lepontische Alpen. Het grootste deel van de Z. Alpen bestaan uit N. waarts overschoven dekbladen, die, hoewel meestal door de verweering tot het oergesteente afgevoerd, toch meermalen groote resten van sedimenten dragen. De waterscheiding valt hier samen met de hoofdkam, alleen in het Z.W. vormen de Splügen en de St. Bernardinopas de verbinding van de Rijndalen met die der Z.afhelling. De Splügenpas, die het dal van den Achter-Rijn met het Comomeer verbindt, neemt een eerste plaats in, omdat Oostelijk hiervan de Rätische Alpen tot groote hoogte komen en door het Engadin in N. en Z. Engadiner Alpen worden verdeeld. Tusschen het Engadin en het diepe Bergelldal vormt de Majolapas (1 800 m) een zeer geleidelijken overgang. Van de N. Engadiner Alpen is de Silvrittagroep in het N.O. de belangrijkste, van de Z. Engadiner Alpen de Westelijke Berninagroep (Piz Bernina, 4 052 m), in het O. begrensd door den Berninapas (2 340 m), op welks Z. zijde het Poschiavo-(Puschlav-)dal naar het lengtedal der Adda (Veltlin) afdaalt. Aan de O. grens van Zwitserland zijn de Z. Engadiner Alpen door het Ital. Spöldal en het Zwits. Münsterdal geleed. Het Münsterdal is door den Ofenbergweg met het Engadin verbonden.

Klimaat. De massale opheffing, vooral in het Z.O. deel, doet zich gelden in een temperatuur, die in verhouding tot de Z. ligging betrekkelijk laag is (Bevers 1 710 m, gem. Jan.-temp. —9,9°, Juli-temp. + 11,5° C; laagste temp. van Zwitserland). Alleen het Rijndal bij Chur is milder, terwijl ook in de Zuidelijke dalen de mediterrane flora doordringt (Puschlav, Misox, Bergell).

Middelen van bestaan. Ongeveer de helft van den bodem staat in dienst van landbouw en veeteelt. De industrie is van geringe beteekenis, daarentegen vormt het vreemdelingenverkeer een belangrijke bron van inkomsten.

W e t g e v i n g (2 Oct. 1892, laatste herziening 1918). Het volk kiest den Grooten Raad (Rom.: Grand Cussagl; Ital. Gran Consiglio) voor den tijd van 2 jaar (1 afgevaardigde per 1 300 inw.) Dit lichaam heeft wetgevende bevoegdheid. Daarnaast kiest het den Kleinen Raad (Rom.: Pitschen Cussagl, Ital.: Piccolo Consiglio), bestaande uit 5 leden, als uitvoerend lichaam. Het kanton zendt 6 leden naar den Nationalen Raad en 2 naar den Standenraad. Op voorstel van 5 000 inw. kan referendum gehouden worden, ook wetsvoorstellen kunnen op verlangen van 3 000 inw. aanhangig gemaakt worden.

G e s c h i e d e n i s. G. werd oorspr. door Rhaetiërs bewoond, ca. 15 v. Chr. door de Romeinen onderworpen, vormde dan een deel van de prov. Raetia prima. Om drie kernen, het bisdom Chur, de abdij Disentis en de Duitsche kolonie Davos, vormden zich de drie eedgenootschappen van den Gotteshausbund (1367), van den Grauen Bund (1424) en Zehngerichten Bund (1436). In 1803 vereeniging tot het zelfstandig kanton G. der eedgenootschap. *Lips.*

Graudenz, → Grudziadz.

Grau-gusz, grauw gietijzer. → Gietijzer.

Grauls, 1° A r m a n d W i l l e m, Vlaamsch dichter; * 1889 te Antwerpen, onderoverste bij het stadsbestuur. Na een paar bundels in traditioneelen vorm: Uit stille dagen (1916), In Nieuwen Dageraad (1918), Zonnestralen (1921), gaat hij over naar het expressionisme; vooral teekening van natuur en uiterlijk leven: Het Roode Raam (1926), De Blauwe Vaas (1927), Cantabile (1929), Calando (1932), De Terugtocht (1933). Verzamelde een bloemlezing Het Jonge Vlaanderen (1923).

2° J a n, Vlaamsch philoloog; * 1887 te Hasselt, bestuurder bij het min. van Openbaar Onderwijs. Taalkundige en etymologische bijdragen. Stelde met dr. Grootaers de klankleer samen van het Hasseltsch dialect (1930). *A. Boon.*

Graun, 1° J o h a n n G o t t l i e b, Duitsch musicus, * 1702 te Berlijn, vioolleerling van Pisendel en Tartini. Stond ook als componist zeer in aanzien; stijl, in tegenstelling met Mannheim en Weenen, zwaarder onder invloed der Noord-Duitsche orgelschool. Vele vocale en instrumentale werken.

2° K a r l H e i n r i c h, Duitsch musicus, * 1703 te Wahrenbruch, † 1759 te Berlijn; kapelmeester bij Frederik II. Schreef met Hasse opera's voor Berlijn; daarnaast vele kerkelijke werken: Der Tod Jesu (1755).

L i t.: Mennicke, Hasse und die Brüder G. als Sinfoniker (1906). *Piscaer.*

Graupner, C h r i s t o p h, Duitsch componist; * 1683 te Hartmannsdorf, † 1760 te Darmstadt; leerling van Kuhnau aan de Thomasschool te Leipzig. Werkte onder Keiser te Hamburg, in 1712 kapelmeester te Darmstadt.

W e r k e n: opera's, klaviersuites, kerkel. werken (vocaal), ouvertures, concerten, enz. — L i t.: autobiographie in: Mattheson, Ehrenpforte (1740; nw. uitg. 1910); Noach, Chr. G.'s Kirchenmusiken (1916); id., Chr. G. als Kirchenkomponist (1926).

Grau, treuer Freund, ist alle Theorie, Und grün des Lebens goldner Baum (Duitsch) = Grauw, waarde vriend, is alle theorie, en groen des levens gulden boom. Goethe, Faust I, Schülerszene.

Grauwacke, → Gesteenten.

Grauwe gier, → Gieren.

Grauwe klauwier, → Doorndraaier.

Grauwe monniken, → Cisterciënsers; Minderbroeders.

Grauwe staar, → Staar.

Grauwe vleeschvlieg (Sarcophaga carnaria) is een vliegensoort, die in geheel Europa voorkomt en opvalt door het bruin-met-zwart geblokte achterlijf; lengte 15 mm. De eieren ontwikkelen zich reeds in het wijfje tot maden, die dus levend worden afgezet op rottend vleesch en afval, soms in open wonden. Poppen tonvormig, bruin. *M. Bruna.*

Grauwe wilg, → Wilg.

Grauwe zusters, te Aarschot, Loo, Roeselare, Wervik etc., → Franciscanessen, in België (s.v.).

Grauw overleder behoort tot de plantaardig gelooide vetleersoorten; bereid van lichte runderhuiden (pinken) met plantaardige looistoffen en traan en talk (rundvet). De vleeschzijde heeft een grauwe, vale kleur, vandaar de naam.

Grauwschildering, → Grisaille.

Grauwveen, → Veen.

Grauwzwarte mier (Formica fusca), een kleine, zwartbruine miersoort, die ook in Ned. veel voorkomt; nestelt vooral onder steenen. De nesten worden vaak overvallen door bloedroode roofmieren, die de poppen meenemen.

Graux, gem. in de prov. Namen, ten N.W. van Dinant, ca. 200 inw. (Kath.); opp. 607 ha; landbouw.

Graux, 1° C h a r l e s, Belg. liberaal minister; * 1837 te Brussel, † 1910 aldaar. Advocaat te Brussel, in 1878 provinciaal senator en reeds dit zelfde jaar min. van Financiën in het liberaal strijdministerie van Frère-Orban, waarin hij bekend bleef om de hooge belastingen, die hij verplicht was te heffen; 1890-'94 lid van de Tweede Kamer; hij was ook stafhouder der balie en beheerder der univ. van Brussel. *Uytterhoeven.*

2° C h a r l e s, Fransch Klassiek philoloog en palaeograaf; * 1852, † 1882. G. onderzocht de hss. van meerdere buitenl. bibliotheken en publiceerde een zeer goeden catalogus van de hss. in Kopenhagen. In 1881 benoemd tot het nieuwe ambt van instructor in Gr. gesch. en antiquiteiten aan de Sorbonne. Eerst bezocht hij nog Florence en Rome; vlak voor zijn eerste college rukte een plotselinge ziekte hem weg.

L i t.: J. E. Sandys, A Hist. of class. Scholarship (III, 259-261). *Zr. Agnes.*

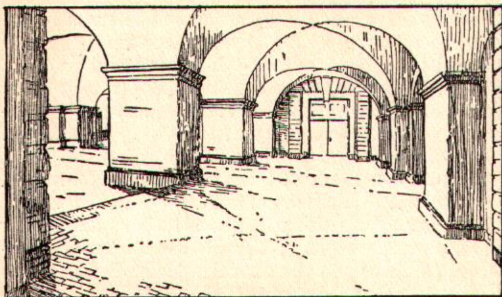
Gravamina nationis germanicae, officieele lijst van 100 bezwaren tegen de pauselijke politiek in Duitschland, samengesteld door de D. vorsten en uitgevaardigd op den Rijksdag van Worms (1521). Er bestaan ook soortgelijke documenten uit de 15e e. (1452, 1455, 1456, enz.), die eveneens als G. betiteld worden. *Polman.*

Grave (Ital.), muziekterm voor zeer langzaam tempo van zwaar, ernstig karakter; tevens naam van het langzame instrumentale stuk, waarmee de Fransche ouverture (Lully) begon en sloot.

Grave noemde reeds Hucbald (9e eeuw) den laagsten toon van het toenmalige muzieksysteem, het tetrachord G-c.

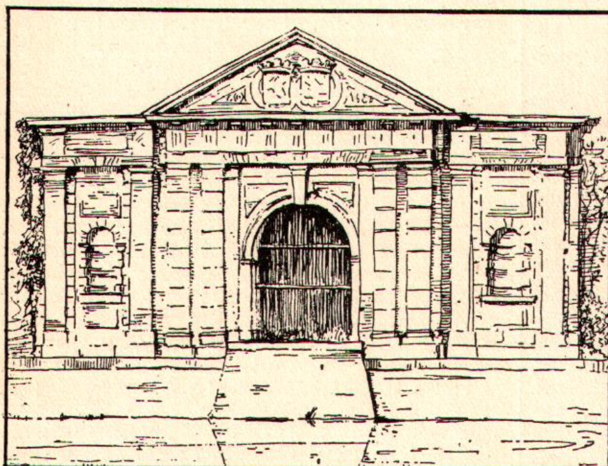
Grave, gem. in de prov. N. Brabant; oud stadje aan de Maas ten Z.W. van Nijmegen; opp. 404 ha; ca. 2 300 inw. (ca. 2 100 Kath. en 150 Prot.). Ruim 1/4 van de bevolking leeft in gestichtsverband. De inw. leven van: handel, winkelnering, transportwezen, diverse ambachten, sigarenfabr., goud- en zilversmederijen, boek- en handelsdrukkerijen, landbouw en visscherij. G. wordt door toeristen bezocht vanwege zijn geschiedenis als vestingstad. Bezienswaardig zijn: de St. Elisabeths-

kerk (gedeeltelijk 15e e.); het stadhuis (geheel verbouwd); de Hampoort, een beroemd, in goeden staat van onderhoud verkeerend bouwwerk van den

Grave. Hal van de Hampoort aan de stadzijde.

vestingbouwkundige Menno baron van Coehoorn; de nieuwe Maasbrug, de eerste stuwbrug van Ned. In de Kath. kerk de graftombe van Arnoud van Gelder. In G. bevinden zich de Kath. Blindeninstituten: „St. Henricus” (voor mannelijke blinden) en „De Wijnberg” (voor vrouwelijke blinden). Moederhuis van de Missionarissen der H. Familie. *v. Velthoven.*

Grave. Hampoort aan de grachtzijde.

G e s c h i e d e n i s. Grave zou gesticht zijn door Herman II van Cuyck in het begin der 12e eeuw. In 1390 kwam de plaats aan Johanna van Brabant. Op het voormalig kasteel, dat tegen het eind der 17e e. werd gesloopt, nam Adolf van Gelder in 1465 zijn vader Arnoud gevangen. Als sterke vesting werd G. in 1586 genomen door Parma, in 1602 door Maurits, in 1672 door Turenne, in 1674 door Rabenhaupt en Willem III en bleef sedert in Staatsche macht. Is na zwaar beleg in 1794 door de Franschen veroverd; deze bleven er tot 14 Mei 1814. De mooie Elisabethskerk werd gebouwd tusschen 1290 en 1308 door Jan I van Cuyck en zijn echtgenoote Jutha van Nassau. Bij het beleg van 1674 zwaar beschadigd, bleef ze in handen der Prot. tot 1799, en werd in 1842 belangrijk gerestaureerd. Een vroeger Franciscanessenklooster, Maria-graf, is bij een storm in 1800 grootendeels vernield en daarna opgeheven. *Knippenberg.*

K e r k e l i j k behoorde Grave in de M.E. tot het bisdom Luik; sinds 1559 tot dat van Roermond. Het maakte deel uit van het dekenaat Cuyk, dat met de dekenaten Nijmegen en Druten in 1801, bij de opheffing van het bisdom Roermond, een zelfstandig apostolisch vicariaat werd, waarvan de administrator (mgr. Van Velde de Melroy tot 1824) of de vicaris-generaal (F. Consgen tot 1827, G. Hermans tot ’40) in den regel te G. woonden. In 1840 werd dit „vicariaat Grave” bij het apostol. vicariaat Den Bosch gevoegd.

Gedurende den Republiekstijd behoorde G. tot de → Generaliteitslanden en deelde het lot van die gewesten. *Gorris.*

Grave, 1° E m i e l d e, Vlaamsch schrijver; * 1872 te Sleidinge, † 1903 te Moortsele. Verdienstelijke verhalen: Brem en Varen (1897); Sparrenegels (1899).

2° K a r e l J o z e f d e, Zned. rechtskundige en magistraat; * 1736 te Ursel, † 1805 te St. Denijs (Gent). Studeert te Leuven rechten, wijsbegeerte en talen, en wordt stadspensionaris van Brugge. Hij verwerft het Gentsche poorterschap en wordt 1773 tot schepen van de Keure verkozen; weldra fungeert hij als raadsheer in rechtsk. en financ. lichamen, om ten slotte raadsheer te worden bij den Raad van Vlaanderen. Hier behandelt hij al de moeilijke vraagstukken, welke de vernieuwende politiek van Jozef II opwierp, en verzette zich o.a. als opsteller van menig manifest tegen het verlicht despotisme van den keizer. Aanvankelijk betrokken in den Brab. opstand, lid van den Souvereinen Raad, keert hij in Febr. 1791 terug naar het loyalisme tegenover de Oostenrijksche politiek. Tijdens de Fr. periode gekozen tot lid van den Conseil Anciens, en tot raadsheer van den raad van het dept. van de Schelde. Zijn verblijf te Parijs wekt in hem den zin voor de oudheidkunde, waarvan een sterk aangevochten werk, La République des Champs Elysées ou le Monde Ancien, getuigt. *V. Roosbroeck.*

Graveel (g e n e e s k.), nier- of blaasgruis of zeer kleine steentjes uit nier en blaas.

Graveeren, → Edelsmeedkunst (sub A, 7°).

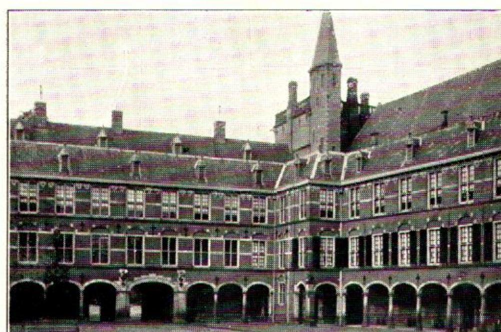
Graveerijzer, andere naam voor → burijn.

Graveland, ’s, dorp en gem. in N. Holland, ten N.W. van Hilversum op de grens van het gemengd diluvium en het Hollandsch-Utrechtsch laagveengebied, groot 484 ha; ca. 1 600 inw. (1935), waarvan 60% Ned. Herv., ruim 13% Geref., bijna 20% Kath. (grootendeels behoorend tot de parochie Kortenhoef) en ruim 5% onkerkelijk. Er is land- en tuinbouw en industrie (o.a. wasscherijen met ongeveer 300 arbeiders ; kininefabriek). De gemeente is bekend door fraaie buitenplaatsen, o.a. Gooilust en Trompenburg (gesticht door Cornelis Tromp), waarvan vele gebouwd werden door Amsterdamsche families. *van der Meer.*

Gravelines, → Grevelingen.

Gravelotte, dorp in Lotharingen, ong. 10 km ten W. van Metz, bekend door den s l a g van 18 Aug. 1870 (slag bij Gravelotte-St. Privat), waarbij de Duitschers onder den koning van Pruisen de Franschen onder Bazaine versloegen en in Metz terugwierpen.

's-GRAVENHAGE

Binnenhof.

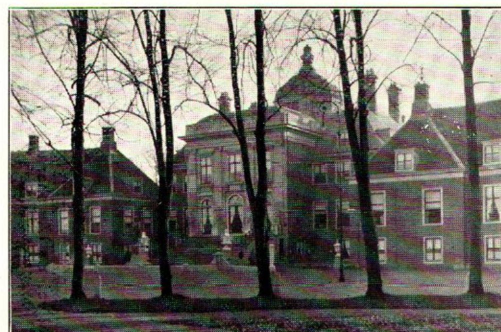

Gevangenpoort.

Hofvijver met het Mauritshuis en het Torentje.

Hofvijver met gouvernementsgebouwen.

Ridderzaal.

Vredespaleis.

Huis ten Bosch.

„Ockenburgh".

GROEPSPORTRET

Pierre da Moucheron en Isabeau de Gerbier met hun twintig kinderen. Schilderij van Cornelis de Zeeuw? (1563). Rijks Museum, Amsterdam.

Schuttersmaaltijd van het Sint Jorisgilde, ter viering van den Vrede van Munster. Schilderij van B. van der Helst (1648). Rijks Museum, Amsterdam.

Detail van de 17 geharnaste Amsterdamsche schutters. Schilderij van Jan van Scorel? (1531). Rijks Museum, Amsterdam.

Regentenstuk, bekend onder den naam van de Staalmeesters. Schilderij van Rembrandt (1662). Rijks Museum, Amsterdam.

Graven of s p i t t e n, het met handgereedschap (bijv. spade) losmaken, wenden en verkruimelen van den grond. Meest ideale wijze van grondbewerking. Is echter tijdroovend en kostbaar en daarom alleen in gebruik in den tuinbouw bij kleinere perceeltjes of bij meer kostbare cultures. *Dewez.*

Graven (Fr. Grez), gem. in Waalsch-Brabant, ten Z. van Leuven (twee parochies; VI 96 D 4); opp. 2 099 ha; ca. 2 600 inw. Oude kasteelen.

Graven van Holland ➝ Holland.

Gravenbrakel, 's, ➝ Braine-le-Comte.

Gravendeel, 's, dorp en gem. in de prov. Zuid-Holland op het eil. Beierland; ca. 4 800 inw., allen Prot. Landbouw en vlasindustrie.

Gravenhage, 's (ook: Den Haag), hoofdstad van de prov. Zuid-Holland, zetel der Ned. regeering, residentie van het koninklijk hof en woonplaats der gezanten (zie plaat; vergelijk den index in kolom 831/832); het ligt op 52° 5′ N., 4° 18′ O., in de nabijheid der Noordzee. De stad is gedeeltelijk op zand- en geestgronden, gedeeltelijk, bijv. het Bezuidenhoutkwartier, op veengrond gebouwd; ook het Haagsche Bosch (zie onder) staat op veen. G. is genoemd naar den boschrand der duinen, als haag aangeduid. Opp. ruim 6 617 ha, ca. 470 000 inw. (1934), waarvan 28% Kath. (tijdens koning Willem I nog ruim 40%), 33% Ned. Herv., 6,3% Geref., 1,5% Luth., 2,3% Israël., 0,8% Remonstr., 0,7% Doopsgezind en 23,3% zonder kerkelijke gezindte. De geboortecijfers liepen van 28,3 per 1 000 in 1900 terug tot 15,94 in 1933. Voor de sterftecijfers waren deze getallen resp. 16,01 en 9,08.

Groei. G. heeft zich ontwikkeld rondom een jachtslot der Holl. graven, vooral toen Willem II († 1256) hier een vast verblijf stichtte, door Floris V voltooid. Onder prins Willem I werd hier voorgoed het regeeringscentrum des lands gevestigd. Hiermede brak voor G. een tijdperk van grooten bloei aan, vooral onder Frederik Hendrik, en werd de stad sterk uitgebreid (Zeestraat naar Scheveningen). In den Franschen tijd verminderde het aantal huizen van 8 818 tot 8 264. Onder koning Willem I kwam er weer een omkeer; ook daarna groeide de stad steeds uit; in 1830 telde zij 56 105 inw., in 1870: 91 328.

Na 1870 nam de uitbreiding nog sterker toe, vooral in het Z. en W. en later in het O. Het stadsgebied werd vergroot door de annexatie van Loosduinen (in 1923) en deelen van Wassenaar, Voorburg en Rijswijk; de definitieve annexatie van Rijswijk en Voorburg mislukte echter in 1932. In verband met deze uitbreiding der stad is het verkeer enorm toegenomen. Er bestaan goede rijkswegen naar Leiden, Haarlem en Amsterdam, Delft en Rotterdam, terwijl die naar Gouda—Utrecht in aanleg is. Er bestaan met al deze plaatsen spoorwegverbindingen, met Rotterdam zelfs twee lijnen. Ook zijn er interlocale tramwegen en autobusdiensten op alle plaatsen in de omgeving. Zie ook onder Geschiedenis, in dit artikel.

Bezienswaardigheden. G. is hieraan zeer rijk. Vooreerst het B i n n e n h o f. Dit is de oudste en eigenlijke kern der stad. Van den ouden grafelijken burcht zijn de ca. 1900 gerestaureerde Ridderzaal (van ca. 1280), de Rolzaal (omstreeks 1250; oorspronkelijk grafelijke woning) en Lairesse-zaal (zoo genoemd naar de wandschilderingen van Lairesse) over. De rest is bijgebouwd in de 17e of 18e e. De Ridderzaal dient voor de plechtige opening van de beide Kamers in vereenigde zitting. Hier had plaats de afzwering van Philips II in 1581 en de groote vergadering van 1651 na den dood van stadhouder Willem II. In 1907 werd hier de tweede vredesconferentie gehouden. Op het Binnenhof vindt men tevens de gebouwen voor het ministerie van Binnenl. Zaken (geheel nieuw, met uitzondering van het 15e-eeuwsche torentje), en Waterstaat, voor de vergaderingen van Eerste en Tweede Kamer en den Raad van State.

Onder het voormalige kabinet der koningin is de Stadhouderspoort, toegang gevende tot het geheel gemoderniseerde B u i t e n h o f, waar vroeger de grafelijke dienstgebouwen stonden. De Voorpoort diende tot de 19e e. als gevangenis (o.a. voor Corn. de Witt) en is nu onder den naam „G e v a n g e n p o o r t” als museum der oude rechtspleging ingericht.

Door de Mauritspoort komt men van het Binnenhof bij het M a u r i t s h u i s, 1633 gebouwd d. Jacob v. Campen voor Joh. Maurits van Nassau, ex-stadhouder van Brazilië, in 1704 gedeeltelijk verbrand en in 1708 weer opgebouwd; sedert 1820 als museum in gebruik (hier o.a. van Rembrandt: „Homerus”, „Anatomie van dr. Tulp”, „Saul en David”; van Vermeer: „Gezicht op Delft”; van Paulus Potter: „de Stier”). Voorbij het Mauritshuis ligt het Plein. Dit was eerst stadhouderlijke moestuin en werd eerst in 1633 aangelegd. In het midden verheft zich hier het standbeeld van Willem den Zwijger; rondom liggen de gebouwen van de dept. van Koloniën, Justitie, Defensie en Buitenl. Zaken, het gebouw van den Hoogen Raad, en de Nieuwe of Witte Sociëteit.

Achter het Binnenhof ligt de groote Hofvijver, waarlangs de Vijverberg loopt; in het verlengde ervan het Tournooiveld en het Korte Voorhout met den Kon. Schouwburg, het Gouvernementsgebouw en het Paleis van Justitie. Aan het Lange Voorhout, door Huygens bezongen, ligt het Paleis van wijlen koningin Emma, de Kon. Bibliotheek (vroeger Kon. Paleis; zie ook het artikel Koninklijke ➝ Bibliotheek), de Alg. Rekenkamer en de voormalige kloosterkerk, nu Hervormde kerk, het dept. van Financiën en dat van Marine.

Een eigenlijk stadhuis heeft G. niet. Wel staat er een zeer oud stadhuis (gedeeltelijk in Holl. Renaissance-stijl, van 1565), maar de meeste gemeentelijke diensten zijn elders ondergebracht. De vergaderzaal van den gemeenteraad is in een particulier huis in de Javastraat. Plannen voor een nieuw stadhuis zijn in wording. Tegenover het oude stadhuis staat de St. Jacobs- of Groote Kerk (zie nog onder Geschiedenis in dit art.).

Het paleis van de koningin ligt aan het Noordeinde. Het is in 1533 door een particulier gebouwd en in 1584 door de Staten van Holland aan Louise de Coligny, weduwe van prins Willem I, ten geschenke gegeven. Later kwam het in het bezit van het Pruisisch vorstenhuis en werd ten slotte weer aangekocht door het huis Oranje. In 1795 werd het staatsdomein, doch sinds het herstel der onafhankelijkheid werd het weer eigendom van den vorst. Het is in 1891 gerestaureerd en in 1907 verrijkt met een Indische zaal (geschenk van Indië). Een ander koninklijk bezit is het Huis ten Bosch, gebouwd voor Amalia van Solms, gemalin van Fred. Hendrik (1650). Het ligt in het Haagsche Bosch, dat men via het Bezuidenhout bereikt. Hier

werd in 1899 de Eerste Vredesconferentie gehouden. Vermeldenswaard is de Oranjezaal met muurschilderingen, o.a. van Jordaens.

Een zeer belangrijk gebouw is ook het V r e d e s p a l e i s, gelegen in Duinoord, voltooid in 1913; rechts ligt een fraaie rozentuin. Het is een geschenk van den Amerikaan Andrew Carnegie en gebouwd door L. M. Cordonnier uit Rijsel. Het Permanente Hof van Internat. Justitie, het Permanente Hof van Arbitrage, benevens een bibliotheek zijn hier gevestigd.

Onder de vsch. hofjes dient vooral genoemd te worden het Hofje van Nieuwkoop (1650).

Het H a a g s c h e B o s c h ligt aan de N.O.-zijde van de stad. Opp. ca. 90 ha. Het is grootendeels bezit der gemeente. Het werd in de 15e e. aangeplant met opgaande stammen uit het Gooi en Brabant. In de M.E. vond men hier bijna alleen kreupelhout. Het bosch staat grootendeels op veengrond, zoodat na droge zomers vele stammen niet tegen felle stormen bestand zijn. In 1911 zijn 2 000 boomen gevallen.

's Gravenhage als woon- en werkstad. De schoone omgeving en al de aantrekkelijkheden der stad zelf maken G. tot een gezochte woonstad, vooral voor gegoeden. In 1911 bedroeg de personeele, grond-, bedrijfs- en vermogensbelasting 20,90 gld., d.i. $1^1/_2$ × zooveel als te Amsterdam en 2 × zooveel als te Utrecht en Rotterdam. Bijzonder groot is het aantal gepensionneerden uit Indië. Tal van Indische ondernemingen hebben ook in G. hun hoofdkantoren: Koninklijke Mij. tot exploitatie van Oliebronnen en haar dochtermaatschappij de Bataafsche Petroleum Mij., de Ned.-Ind. Spoorweg Mij., de Biliton Mij. enz. Deze liggen alle in Duinoord, een der schoonste wijken der „groene" stad, want G. wordt voor 10% ingenomen door bosch en park, voor 30% door sport- en speelterreinen en voor 20% door grasveld en plantsoenen.

Een groot aantal hotels, in het drukke seizoen nog te weinig, bieden aan allerlei landaard onderdak, o.a. Vieux Doelen en Des Indes. Het centrum der stad: Veenestraat, Spuistraat, Wagenstraat, Korte Poten en Lange Poten, is het winkelcentrum, waar diverse warenhuizen worden aangetroffen.

G. is garnizoensstad. Tevens zijn hier de Hoogere Krijgsschool en de Hoogere Marinekrijgsschool gevestigd en de Generale Staf. Ook de Topografische Dienst. Ten slotte is G. de zetel van den Hoogen Raad, het Gerechtshof, het Arrondissements- en Kantongerecht.

De n ij v e r h e i d in G. omvat vooral metaal, luxe en kunst. Als voornaamste takken verdienen genoemd: (gas, electrische centrale) brood, meel, porselein en aardewerk (Rozenburg), conserven, meubelen, chocolade en suikerwerken. Ten gevolge van de toenemende industrie werd het bezit van een h a v e n noodzakelijk: de Laakhaven, die in verbinding staat met het Rijn- en Schiekanaal, geschikt voor binnenschepen van 600 ton.

Op gebied van o n d e r w ij s en w e t e n s c h a p telt G. vele instellingen: de Academie van Intern. Recht en verder gymnasia, lycea, H. B.-Scholen en handelsscholen, zeevaartschool, kweekscholen, ambachts- en vakscholen, academie voor beeldende kunsten, een conservatorium voor muziek, onderwijsmuseum, schoolbioscopen en een Zeissplanetarium. Van belang voor het wetensch. onderzoek zijn de Kon. Bibliotheek, het Alg. Rijks-archief, het Gemeente-archief en het gebouw van de Statistiek.

Aan de studie der k u n s t staan ten dienste: Het Mauritshuis, het nieuwe Stedelijk Museum (van Berlage) in Duinoord, het Museum Mesdag, het Museum van Kunstnijverheid en het museum Meermanno-Westreenianum, die schatten aan kunst en oudheden bevatten. Daarbij komen de genootschappen: Arti et Industriae, Pulchri Studio, Haagsche Kunstkring, Die Haghe, Diligentia. Als schouwburgen komen in aanmerking: Koninklijke Schouwburg, Princesse Schouwburg, Gebouw van Kunsten en Wetenschappen. Nog verdienen vermelding: het Indisch Genootschap, het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederland, het Kon. Instituut van Ingenieurs, het Geologisch Mijnbouwgenootschap van Ned. en Koloniën.

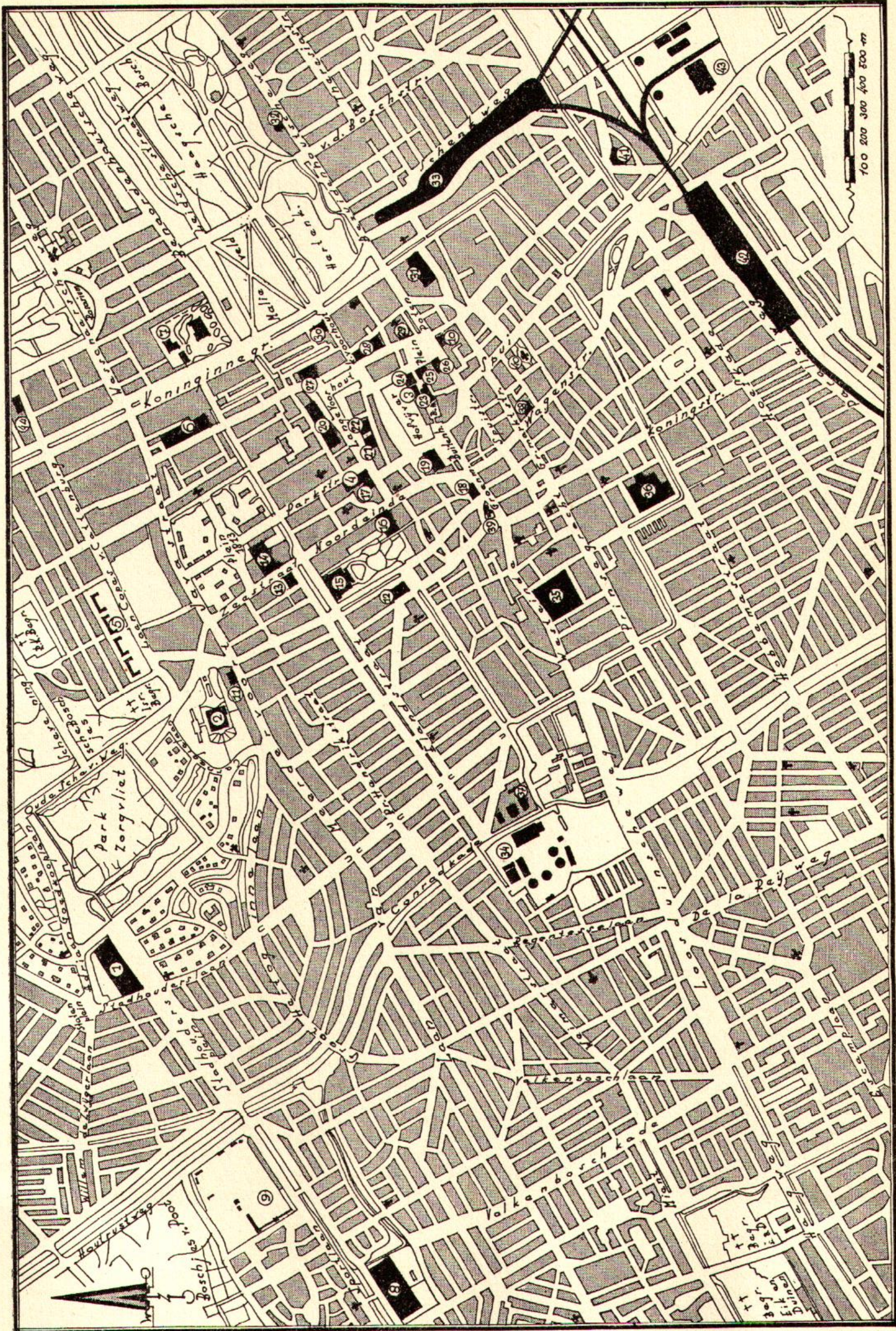
In h y g i ë n i s c h en g e n e e s k u n d i g opzicht is G. uitstekend voorzien met het Kath. Ziekenhuis, de gemeenteziekenhuizen, het Militair Hospitaal, het Roode-Kruisziekenhuis, Bronovo, het Kinderziekenhuis, Inrichting voor ooglijders en een psychiatrisch en krankzinnigengesticht.

Zooals alle groote steden bevat G. een mengelmoes van godsdienstige en politieke gezindten, w.o. de vrijzinnigen en nog verder links georiënteerden zeer talrijk zijn. De stad is de zetel van de Synode der Ned. Hervormde Kerk, alsook van het Groot-Oosten der Vrijmetselaren. Het Katholicisme staat er sterk blootgesteld aan de gevaren, die het groote-stadsleven in godsdienstig opzicht meebrengt. In het begin der 19e e. was 40% der bevolking Katholiek; nu nog slechts 28%. Toch neemt het aantal kerken steeds toe en bedraagt nu 22. Het aantal Kath. charitatieve en andere instellingen is zeer groot: zooals het R.K. Onderwijsbureau, de Schaepmanstichting, de Kath. scholen op elk gebied, de Hoofdraad der St. Vincentius-vereeniging, de Leostichting (tot instandhouding der woning en huisvesting van den pauselijken gezant bij het Nederlandsche hof), het Centraal Katholiek Koloniaal Bureau, het Kath. Indisch Bureau. Het Kath. middelbaar en voorbereidend hooger onderwijs voor jongens wordt gegeven in het St. Aloysiuscollege

Lijst van cijfers voor den plattegrond van 's-Gravenhage.

1. Gemeentemuseum; 2. Vredespaleis; 3. Ministerie van Binnenlandsche Zaken, Ministerie van Waterstaat; 4. Ministerie van Financiën; 5. Alexanderkazerne; 6. Frederikkazerne; 7. Dierentuin (officieel: Koninklijke Botanische Tuin); 8. Roode-Kruisziekenhuis; 9. Sportterrein Houtrust; 10. Ministerie van Defensie; 11. Museum Mesdag; 12. Openbare Leeszaal en Bibliotheek; 13. Hoofdbestuur Posterijen; 14. Panorama Mesdag; 15. Koninklijke Stallen; 16. Koninklijk Paleis; 17. Paleis van H.K.H. Prinses Juliana; 18. Stadhuis; 19. Gevangenpoort; 20. Koninklijke Bibliotheek; 21. Diligentia; 22. Pulchri Studio; 23. Ridderzaal; 24. Mauritshuis; 25. Ministerie van Koloniën; 26. Ministerie van Justitie; 27. Paleis van wijlen H.M. Koningin-moeder; 28. Koninklijke Schouwburg; 29. Ministerie van Buitenlandsche Zaken; 30. Prinsesse Schouwburg; 31. Gebouw van Kunsten en Wetenschappen; 32. Ministerie van Handel en Industrie, Ministerie van Landbouw en Visscherij, Ministerie van Sociale Zaken; 33. Station S.S.; 34. Gemeentereiniging; 35. R.K. Ziekenhuis; 36. Gemeenteziekenhuis; 37. Gemeente Electrische Centrale; 38. Scala; 39. Groote of St. Jacobskerk; 40. Nieuwe Kerk; 41. Hoofdbestuur Postchèque en Girodienst; 42. Station H.S.M.; 43. Gemeente Gasfabriek; 44. Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

'S-GRAVENHAGE

(paters Jezuïeten), dat voor meisjes aan het R.K. Lyceum voor meisjes.

L i t. : Het kompas voor Den Haag (uitg. door gemeentebestuur; met stratenlijst en 9 plattegronden; 1927); 's-G. en Scheveningen (uitg. gemeentebestuur; 1913); J. Gram, 's-G. voorheen en thans (1905); Jaarboekje „Die Haghe"; Beknopt jaarboek 1933 van het Stat. Bureau der gemeente 's-G. *Blaauw.*

Geschiedenis. De gesch. van G. begint tusschen 1247 en 1250, wanneer de Roomsch-koning Willem II, teruggekeerd na zijn verheffing, besluit een zijn nieuwen staat waardige woning te bouwen in een zgn. h a g h e, d.i. een geëximeerd grafelijk gebied, hier de haghe, bepaald door Zijdewinde, Schenk, Loozerlaan en Noordzee, gunstig gelegen op het kruispunt der wegen Delft—Scheveningen en Haarlem—'s Gravenzande, gedeeltelijk zwaar bebooscht, doorsneden door stroomend water, zeer geschikt voor residentie van een vorst, gelegenheid biedend tot jagen en visschen. De ca. 1250 begonnen bouw van een woonhuis en een „groote sale" was 1256 (Willem's sterfjaar) nog lang niet voltooid; Floris V bracht de plannen, sterk gewijzigd, ten uitvoer; hij legde de kiem voor het Binnenhof en bouwde de „groote sale": de Ridderzaal, met houten overkapping. Bijgebouwen, ambtenaarswoningen, woonhuizen van aanzienlijke edelen, zich planloos aansluitend rondom Binnenhof en Hofvijver, deden in de volgende eeuwen de grafelijke residentie uitgroeien tot een welvarend dorp, waarin zich in de 15e e. een bloeiende lakenindustrie ontwikkelde. In de 16e e. leed G. herhaaldelijk door plundering (1528 door Maarten v. Rossum), branden en epidemieën, was in het begin van den Tachtigjarigen oorlog den ondergang nabij, maar bloeide na 1580 op als regeeringszetel en residentie der stadhouders en heette spoedig in de brieven der alhier geaccrediteerde gezanten: le plus joli village de L'Europe. In de 17e e. werd het met een gordel van grachten omgeven, waardoor het eenigszins het gesloten karakter van een stad kreeg. Omwald is het nooit; als niet-stad had het geen stem in eenig Regeeringscollege; het werd bestuurd door de zgn. „sociëteit", bestaande uit afgevaardigden der Hooge Staatscolleges.

Het telde ca. 1795 ong. 40 000 inw. Sinds 1813 is het snel uitgegroeid in beteekenis en wereldnaam; als residentie en regeeringszetel is het het brandpunt van nationale en intern. belangen en van een societyleven als nergens anders in Ned. aardt. Vooral in de 20e e. is G. door het Hof van Arbitrage en het Permanente Hof van Intern. Justitie, gevestigd in het Vredespaleis (1913), intern. centrum geworden. Daarnaast is het ook als fabrieksstad van beteekenis geworden. De ontwikkeling van Scheveningen heeft die van G. zelf sterk beïnvloed en op de bevolking een eigenaardig stempel gedrukt. G. trekt steeds veel gezeten renteniers, gepensionneerden, oud-Indischgasten. Er is levendige belangstelling voor wetenschap en schoone kunsten (zie sub: G. als woon- en werkstad, in dit art.). De 19e-eeuwsche stadsuitleg heeft veel te wenschen overgelaten; de 20-eeuwsche, uit stedenbouwk. oogpunt veelszins geslaagd, heeft G. met Scheveningen en de omliggende gem. tot een complex doen samengroeien, wat bestuurlijke problemen deed rijzen, die nog om oplossing vragen.

Floris V is de bouwer van de grafelijke kapel (Maria ten Hove), die na de Hervorming hofkapel der stadhouders bleef en 1807 aan de Kath. terugkwam; zij werd in 1875 door den Staat gekocht en 1879 afgebroken. Floris V stichtte ook de parochiekerk (S. Jacob), onder Albrecht van Beieren herbouwd, 1539 verbrand, 1550 in den huidigen vorm herbouwd, 1566 door den beeldenstorm geteisterd, 1572 aan den Kath. eeredienst onttrokken, tot 1576 af en toe nog voor Kath. godsdienstoefeningen gebezigd, sedert Ned.-Herv. hoofdkerk. Vóór de Hervorming werd ze bediend door Norbertijnen. Belangrijk was ook het Dominicanenklooster, waarvan de kerk (Voorhout) over is (Herv.). Tot 1605 is Den Haag ten hoogste af en toe door priesters van elders bezocht. Sinds 1605 is er een vaste seculierenstatie, later in tweeën vertakt: de statie Oude Molstr., die dank zij pastoor J. v. → Bijleveldt bij de Utr. scheuring behouden bleef en voortleeft in de S. Jacobskerk (Parkstr.), en de statie Juffrouw-Idastr., met pastoor F. W. van Dalennoort aan de Oud-biss. clerezie vervallen en ter plaatse voortlevend als Oud-Katholieke kerk. Sinds 1617 was vooral de Jezuïetenmissie van beteekenis, begunstigd door de ambassadeurs der Kath. mogendheden, door de aan de Oranje's nauw verwante Port. vorstelijke familie en door Maurits en Fred. Hendrik doorloopend beschermd. Van 1627 tot 1718 hadden de Jezuïeten een statie in de Juffr.-Idastr.; daarnaast bedienden zij de voor het publiek geregeld toegankelijke kapellen der Fr. en (sedert 1649) der Sp. legatie, resp. Casuariestr. en Westeinde. Beide legaties moesten zij 1767-1768 opgeven. Zij werden overgenomen door Franciscanen. De Sp. kapel (Westeinde) kwam 1822 aan de Jezuïeten terug; de Fr. bleef aan de Franciscanen (sedert 1846 Boschkantkerk). Onder begunstiging der Port. vorstelijke familie kwam ca. 1650 een Carmelietenstatie op, speciaal voor het talrijke Fransch-sprekende deel der Kath. bevolking. Deze statie, spoedig van de Port. bescherming losgemaakt, is sedert 1674 in de Assendelftstr. gevestigd, 1816 aan de seculieren overgegaan en kreeg 1822 haar huidige kerk (S. Willebrord). De 19e en 20e e. brachten grooten opbloei, geregelde stichting van nieuwe parochies met scholen, liefdadige en cultureele instellingen (zie sub I in dit art.).

L i t. Een mod. gesch. v. G. ontbreekt. Rijk materiaal in: Haagsch Jaarb. (1889-1900), Die Haghe (jaarb. der gelijkn. ver., sinds 1900). Verder o.a.: J. de Riemer, Beschr. v. G. (2 dln. 1730-'39); Allan, De stad G. (1859); v. Stockum, G. in den loop der tijden (1889); Gram, G. in onzen tijd (1893); id., G. voorheen en thans (1905); Hist. atlas v. G. (5 afl. 1915-'23); Smit, Den Haag i.d. Geuzentijd (1922); v. Deventer, v. Gelder e.a., Het boek v. Den Haag (1934); v. Zuiden en v. Gelder, Haagsche straatnamen (1909). Een monogr. over de gesch. v. h. Katholicisme te G. ontbreekt; gedeeltelijk wordt daarin voorzien door art. in Bijdr. bisd. Haarl. (zie: LI, 25), en: Albers, S. Teresiakerk (1916); Hageraats, R.K. weeshuis (1916); Gribling, S. Willibrorduskerk (1922); Bruggeman, Oud-Kath. Kerk i.d. Juffr.-Idastraat (1922); Meijsing, S. Jacobuskerk (1928); Witteman, Gedenkb. 100-j. best. R.K. begraafpl. (1930). *Rogier.*

Haagsche school, verzamelnaam voor een groep schilders, die zich ca. 1870 in Den Haag vestigen, en die op impressionistische wijze schilderen. Deze groote kunstenaars (Josef Israels, Mesdag, Mauve, de Marissen e.a.) zijn dus tijdgenooten der Fr. Impressionisten, met wie zij gemeen hebben, dat de romantische stemming overwonnen is en dat zij den direct uit de natuur ontvangen indruk spontaan weergeven op sterk synthetische wijze. De schilders der Haagsche School vertolken vóór alles de visueele emoties van kleuren, toon, licht en atmosfeer, die zij bij het zien van het Holl. landschap en binnenhuis ondergingen.

Hun koloriet is daarbij veel gedempter, „toniger" dan dat der Fr. Impressionisten. Interessant is in dit opzicht een vergelijking van Holl. riviergezichten door Jaap Maris bijv. en Claude Monet, die aan de Zaan heeft gewerkt. Den Haag gaf door zijn rijke afwisseling van natuur een groote verscheidenheid van motieven aan deze schilders(zee, duinen, polderlandschap).

Korevaar-Hesseling.

Vredesconferenties te 's-Gravenhage. Op het eind der 19e eeuw begon men in te zien, dat er voor de vredesbeweging gewerkt moest worden. Leo XIII schreef in een zijner encyclieken: „Gedurende jaren is de vrede niets anders dan schijn. In plaats van wederkeerig vertrouwen is wantrouwen gekomen" (24 Juni 1894).

Steeds meer staatslieden begonnen zich met de vredesproblemen te bemoeien, vooral omdat men inzag, dat de steeds toenemende bewapening te zwaar op de volkeren drukte. Ten slotte riep Nicolaas II van Rusland, zoowel uit politieke als ideëele redenen, op 12 Aug. 1898 de staten op voor een alg. conferentie te G. In de circulaire van Mourawiew, minister van Buitenl. Zaken van Rusland, werden als punten ter behandeling opgenomen o.a. beperking van bewapening, verbod v. h. gebruik van nieuwe vuurwapenen, verbod van duikbooten, facultatieve arbitrage. Ook aan Leo XIII werd de oproep ter hand gesteld. Door middel van kardinaal Rampolla werd den Russ. keizer geantwoord, dat met die bijeenroeping een der vurigste wenschen van den paus gevolgd werd. Onderwijl verkreeg Italië de uitsluiting van den paus, zoodat koningin Wilhelmina den paus niet uitnoodigde. Toch deed de koningin wat in haar vermogen was. Vandaar de briefwisseling tusschen beiden. Op 18 Mei 1899 werd de Eerste Conferentie in het Huis ten Bosch geopend. Er waren 26 staten vertegenwoordigd. Drie verdragen kwamen tot stand. Van de hooggestemde verwachting is niet veel terecht gekomen, al moet gezegd worden, dat zeker in dit opzicht alle begin groote moeilijkheden heeft. Al kwam van ontwapening niets terecht, toch was de doorbreking van het systeem vrede-oorlog door arbitrage van groote beteekenis.

In April 1906 riep Rusland de staten tot een Tweede Conferentie bijeen. Op 14 Juni 1907 werd zij geopend. Thans waren 44 staten aanwezig. Eigenlijk vredeswerk werd ook thans bijna niet bereikt. De meeste verdragen hebben betrekking op het oorlogs- en neutraliteitsrecht.

Op 26 Juni 1914 noodigde de Nederlandsche min. v. buitenl. zaken Loudon de landen uit om een vertegenwoordiger aan te wijzen voor een op 1 Juni 1915 te houden congres. De Wereldoorlog verhinderde de voortzetting. Sindsdien doet de Volkenbond het werk.

De in 1899 tot stand gekomen verdragen hadden betrekking op: 1° de vreedzame beslechting van internationale geschillen (zie → Arbitragehof). 2° De wetten en gebruiken bij landenoorlog. 3° De toepassing van de Roode-Kruisverdragen op den Zeeoorlog.

In 1907 kwamen 14 verdragen tot stand: 1° vreedzame regeling van internationale geschillen (herziening van het verdrag van 1899). 2° Beperking van het gebruik van wapengeweld bij het innen van schulden uit overeenkomst. 3° Opening van de vijandelijkheden. 4° Wetten en gebruiken van den landoorlog. 5° Rechten en plichten van onzijdige machten en personen in geval van landoorlog. 6° Rechtstoestand van vijandelijke handelsschepen bij het begin van de vijandelijkheden. 7° Verandering van handelsschepen in oorlogsvaartuigen. 8° Plaatsing van onderzeesche zelfwerkende mijnen. 9° Bombardement door zeemachten in tijd van oorlog. 10° Toepassing op den zeeoorlog van de Roode-Kruis-Overeenkomsten. 11° Zekere beperking van uitoefening van buitrecht in zeeoorlog. 12° Oprichting van een internationaal prijzengerechtshof. 13° Rechten en plichten van onzijdige mogendheden in geval van zeeoorlog. 14° Verklaring terzake van het verbod van projectielen en ontplofbare stoffen uit ballons te werpen. Het verdrag t.a.v. het prijshof is niet tot stand gekomen, daar Groot-Brittannië niet ratificeerde. Het was van meening, dat eerst t.a.v. het prijsrecht internationale regels moesten vastgesteld worden. Daarom is in 1909 de Londensche zeerechtconferentie bijeen geroepen, welke regels vaststelde, die later door het Hoogerhuis verworpen zijn.

L. Janssens.

Lit.: H. Wehberg, La contribution des conférences de la paix de la Haye au progrès du droit international, Recueil des cours Acad. de Droit Internat. (XXXVII).

Voor de **conferentie in 1921,** omtrent den **inhoud van cognossementen,** → Hague rules.

Over de **Haagsche Conferenties** inzake **Internationaal Privaatrecht,** → Internationaal Privaatrecht.

Conferentie te 's-Gravenhage in 1930. Met het doel de kwestie der **herstelbetalingen** definitief te regelen, had in Febr. 1929 te Parijs een vergadering van deskundigen plaats gehad, waaruit het Young-plan was ontstaan. Daarna hielden in Aug. 1929 te Den Haag de politieke vertegenwoordigers van de geïnteresseerde landen: Duitschl., Eng., Frankrijk, België, Italië, Japan, de V. S. v. Amerika, enz., een vergadering, waarbij vooral Stresemann, Briand en Snowden de hoofdrol speelden: een hevige discussie ontstond over het aan Eng. toe te kennen bedrag in de herstelbetalingen; Stresemann kon de totale ontruiming van Rijnland bewerken, maar tot een volledig accoord kwam het niet. Een nieuwe conferentie greep plaats 3-20 Jan. 1930; Briand was vervangen door Tardieu, Stresemann door Curtius. Ditmaal werd een volledig accoord bereikt over de organisatie van de Bank voor Herstelbetalingen te Bazel, het statuut van de D. spoorwegen als garantie voor de betalingen; een regeling over de Oostenr.-Hong. herstelbetalingen werd eveneens getroffen; op aandringen van Tardieu werden sancties voorzien in geval van D. tekortkoming. → Youngplan.

Lit.: Fr. Raab, Die Ergebn. der Haager Konf. (1929); id., Der neue Plan (1930). *Cosemans.*

Haagsch Correspondentiebureau, het te Den Haag gevestigde persbureau, dat door de Ned. regeering vaak gebruikt wordt om mededeelingen voor de dagbladen te verspreiden. Men kent het daarom een officieus karakter toe.

Gravenmoer, 's, gem. in de prov. N. Brabant ten O. van Oosterhout; opp. 500 ha; ong. 1 500 inw., nagenoeg allen Prot. Land- en tuinbouw, scheepvaart en industrie (schoen en leder); vanouds wordt het kantwerken er beoefend. Mooie, 15e-eeuwsche kerk met orgel. De omgeving is rijk aan natuurschoon.

Gravenpolder, 's, gem. in de prov. Zeeland op het eiland Z. Beveland, ten Z. van Goes. Opp. 677 ha; ca. 1 100 inw., 40% Ned. Herv. en 15% Kath. Vruchtbare kleigrond. Landbouw. Tramverbinding met Goes.

Gravenvoeren, 's (Fr. Fouron-le-Comte), gem. in het N. van de prov. Luik, ten Z. van Maastricht, aan de Ned. grens; opp. 1 335 ha, 1 300 inw. (meest Ned. sprekend); heuvelachtige en beboschte omgeving; landbouw en veeteelt; kasteel Altenbroeck; F. bezat

vroeger hist. gebouwen, nl. een Rom. villa en een versterkt kasteel. *V. Asbroeck.*

Gravenwezel, 's, Belg. gem. in de prov. Antwerpen, op 14½ km N.O. van Antwerpen en 6 km van Brasschaat (II 511 C 2). Opp. 1 496 ha, ca. 1 150 inw. Leem- en zandgrond, landbouw, heide. Kostschool voor vrouwelijke studenten (Zusters van het H. Hart van Maria). *Striels.*

Gravenzande, 's, dorp en gem. in de prov. Z. Holland. De g e m. heeft een opp. van 1 782 ha met ca. 7 200 inw., meerendeels Prot., ca. 450 Kath. Land- en tuinbouw, veeteelt. Het d o r p telt ca. 4 700 inw. Kistenindustrie.

In de M. E. was G. een havenstad met muren, met hofgebouwen der graven van Holland; in 1418 werd het door de bewoners van Den Briel verwoest.

Gravereaux, J u l e s, Fransch rhodoloog (rozenkundige); * 1844, † 1916. Oud-administrateur der magazijnen „Du Bon Marché" te Parijs, kocht in 1892 het landgoed Château de l'Hay (Seine) in een streek met veel rozenteelt, liet Edouard André een rosarium (1899) ontwerpen, nam proeven met kruising, bemesting, bestrijding van schadelijke dieren en ziekten van rozen; kortom maakte „Roseraie de L'Hay" in het nu L'Hay-les-Roses genoemde dorp tot een pronkstuk van den Fr. tuinbouw, een rozenproefstation van wereldbeteekenis. *Moerlands.*

W e r k e n: o.a. La Rose dans les lettres, les sciences et les arts (1905); Hist. rétrospective de la Rose (1910); Les roses de l'impératrice Joséphine à la Malmaison (1912).

Graves, 1° A l f r e d P e r c e v a l, Iersch dichter; * 1846, † 1931; schreef vsch. liederen in den volkstoon, eenvoudig en niet zonder bekoorlijkheid.

V o o r n. w e r k e n: Irish Songs and Ballads (1879); Irish Song Book (1894); The Post Bag (1902).

2° R o b e r t (R a n k e) Eng. dichter, romanschrijver en criticus; * 1895 te Wimbledon, studeerde te Oxford, nam dienst in den Wereldoorlog, en beschreef de wreedheid ervan in vsch. gedichten en in zijn autobiogr.: Good-Bye to All That) (1929). Zijn latere verzen trachten, als al zijn werk, naar een juiste levenswaardeering. Zij zijn vaak fantastisch en ook zeer persoonlijk, evenals zijn critieken over oude en moderne Eng. letteren. In zijn romans I Claudius (1934) en Claudius the God (1934) geeft hij een autobiographie van keizer Claudius, die zeer belangrijk is voor een juist begrip van zijn eigen persoonlijkheid.

V o o r n. w e r k e n: vsch. bundels Poems; Roman: My Head! My Head! (1925). Critische studies: On Engl. Poetry (1922); Another Future of Poetry (1926); The Engl. Ballad (1927); A Survey of Modernist Poetry (met Laura Riding) (1927). — L i t: Jos. Panhuysen. R. G. in Boekenschouw (jg. 28, nr. 4). *J. Panhuysen.*

Gravesande, 1° L a u r e n s S t o r m v a n 's, ambtenaar der W. Ind. Compagnie; * 1704 te Den Bosch, † 1775 op de plantage Soestdijk in Demerary. Huwde in 1727 met L. C. van Bercheyck, die hem 10 kinderen schonk. Hij diende gedurende ruim 17 jaar het leger der Republiek. In 1737 trad hij in dienst der W.I.C., was werkzaam in Essequibo, aanvankelijk als secretaris-boekhouder, sinds 1743 als commandeur. Hij ijverde voor de versterking dezer kolonie uit militair oogpunt en bevorderde de vestiging van Engelschen. Tijdens den slavenopstand van 1772 gaf hij blijk van groote doortastendheid. Kenmerken waren zijn onomkoopbaarheid en rustelooze werkzaamheid. Hij trad in 1772 af als bestuurder van Essequibo en bracht zijn laatste levensjaren op zijn plantage Soestdijk in Demerary door.

L i t.: Nw. Ned. Biogr. Wbk. (VII); De Villers, Storm van 's Gravesande (1920). *Buch.*

2° W i l l e m J a c o b 's, Ned. natuurkundige; * 1688 te Den Bosch, † 1742 te Leiden. Vanaf 1711 hoogleeraar in wiskunde en astronomie te Leiden. waar hij druk bezochte colleges in physica gaf. Hij was een overtuigd aanhanger van Newton en verrichtte belangrijk werk in de constructie van physische instrumenten. Zijn leerboek Physices Elementa Mathematica experimentis confirmata sive Introductio ad Philosophiam Newtonianam (Leiden 1719, 1725, 1742), vertaald in Eng., Fr. en (ten deele) Ned., verkort uitgegeven als Philosophiae Newtonianae Institutiones, bezorgde hem Europ. vermaardheid. G. schreef ook over philosophie en wiskunde en bezorgde een uitg. van de werken v. Chr. Huygens. *Dijksterhuis.*

Grave'sche ziekte, → Basedowsche ziekte.

Graves de Communi Re (Lat., = ernstige disputen over het algemeen economisch vraagstuk), beginwoorden van de encycliek over de Christelijke democratie, die Leo XIII 18 Jan. 1901 deed verschijnen. Na Rerum Novarum stonden in meerdere landen jongeren op, die de Kath. sociale actie met kracht en voortvarendheid ter hand wilden nemen. Zij vormden ook wel afzonderlijke partijen en tooiden zich met den naam van Christen-democraten. Vele Kath. wantrouwden dezen naam en de lading, die er door gedekt werd. Zij vreesden o.a., dat onder dien naam op bedekte wijze gestreefd werd naar den republikeinschen regeeringsvorm. Meer bijzonder België, Frankrijk en Italië waren het tooneel van ernstige disputen. Door Graves de Communi Re werd de strijd beslecht. Christelijke democratie moet zoo worden verstaan, „dat zij met terzijdestelling van alle politiek begrip niets anders beteekent dan een weldadige Christelijke actie ten bate van het volk". *Koenraadt.*

L i t.: Aengenent, Pauselijke Dokumenten (1923; waar een Ned. vert. wordt geboden); Vermeersch, La nouvelle Enc. sociale. Texte, trad., comm. (Brussel 1901).

Gravesend, havenstad aan de Beneden-Theems (51° 25' N., 0° 24' O.), i.h. graafschap Kent, Engeland), soms The Watergate of London genoemd: hier wachten vele schepen op hoogtij; loodsstation. Ca. 36 000 inw. In de omgeving tuinbouw.

Gravicembalo, Ital. benaming voor → clavecimbel. Vlg. sommigen is deze naam ontstaan uit: „gravis" en „cembalo", nl. met het oog op den grooten toonomvang in de bas. Vlg. anderen zijn eenvoudig de letters cl uit het woord clavecimbel verwisseld met de letters gr.

Gravida, Graviditeit, → Zwanger; Zwangerschap.

Gravigrada, → Edentata.

Gravina in Puglia, stad in de Ital. prov. Bari, 22 000 inw. Bisschopszetel. Kasteel van Frederik II van Hohenstaufen. Bekende paardenmarkten.

Gravitatie noemt men in de n a t u u r k u n d e de eigenschap, dat twee lichamen een aantrekkende kracht op elkaar uitoefenen. Op aarde kent men deze kracht als de zwaartekracht: een losgelaten voorwerp valt naar de aarde toe. Newton begreep als eerste, dat het dezelfde kracht is, welke de beweging van de maan om de aarde en van de planeten om de zon bepaalt. Deze overweging en de wetten van Kepler over de beweging van de planeten leidden Newton (1687) tot de opstelling van de a l g e m e e n e g r a v i t a t i e w e t: twee massa's trekken elkaar aan met een kracht, evenredig met het product der beide

massa's en omgekeerd evenredig met het kwadraat van hun onderlingen afstand. Deze wet kon aanvankelijk slechts getoetst worden aan de beweging der planeten; de onderlinge aantrekkingskracht tusschen twee voorwerpen op aarde is zoo gering, dat we er in het dagelijksche leven niets van bemerken. Cavendish (1798) slaagde er voor het eerst in, in het laboratorium de g. aan te toonen. Eb en vloed worden ook veroorzaakt door gravitatie-werking, nl. door de aantrekking van het water door maan en zon. De zwaartekracht op aarde is de resultante van twee krachten, nl. de eigenlijke g. en de, in andere richting werkende middelpuntvliedende kracht, tengevolge van de rotatie der aarde. De g. is echter veel grooter dan de tweede kracht. Beide krachten zijn op verschillende plaatsen op aarde verschillend. Later heeft men ingezien, dat de gravitatiewet van Newton slechts een benadering geeft van de werkelijkheid. Newton vatte de g. op als een werking op afstand, terwijl in de moderne natuurkunde de g. wordt beschouwd als een veld-werking (→ Gravitatieveld). In de → relativiteitstheorie van Einstein wordt de g. in verband gebracht met de kromming van de ruimte. *Borghouts.*

Gravitatieconstante (n a t u u r k.), de standvastige grootheid K, die optreedt in de formule voor de alg. aantrekkingskracht der lichamen vlg. de wet van Newton: $f = K\frac{mm'}{r^2}$, waarin f de kracht voorstelt, waarmee twee lichamen, resp. met de massa m en m' elkander op een afstand r aantrekken. De getalwaarde bedraagt: $6{,}68.10^{-8}$ (als men m en m' uitdrukt in grammen, r in cm en f in dynes.

Gravitatietheorie, → Gravitatie.

Gravitatieveld (n a t u u r k.). Elk lichaam wekt in de omgevende ruimte een toestand op, waardoor elk ander lichaam een kracht ondervindt, die men → gravitatie noemt. De ruimte, waarin deze bijz. toestand heerscht, heet in de natuurkunde een g. De kracht in ieder punt van het veld wordt beschreven door de gravitatiewet van Newton (→ Gravitatie). Het g. kan wiskundig worden beschreven als een potentiaalveld; de kracht in elk punt van het veld is af te leiden uit een potentiaal. *Borghouts.*

Gravosa, Ital. naam van → Gruz.

Gravure in e n g e r e n zin is de benaming van die der vele graphische technieken, waarbij afdrukken worden gemaakt van een metalen plaat, waarin de voorstelling lijn voor lijn uit de hand is gesneden met behulp van het graveerijzer of → burijn.

In a l g e m e e n e n zin verstaat men onder g. een plaat, hetzij illustratie in een boek, hetzij wandversiering, waarvan de afdrukken op een of andere wijze vermenigvuldiging van de voorstelling mogelijk maken. Dit is dus een zeer vage term, waarvan men zich beter niet bedient, omdat ten aanzien van de wijze van vervaardiging niets gezegd of aangegeven wordt. Hier wordt alleen gehandeld over g. in engeren zin.

Techniek. De g. is meestal een prent, die op koper gemaakt is, vandaar de gebruikelijke term k o p e r - g r a v u r e. Staal kwam in de 19e e. eenigen tijd in de mode; vlg. een vinding van den Engelschman Charles Heath wordt het na het graveeren verhard en dan pas afgedrukt. Deze grondstof wordt nu niet meer gebruikt. Wel echter hout, dat omstreeks 1800 in zwang kwam door den Engelschman Thomas Bewick; men spreekt dan van h o u t g r a v u r e (→ Houtsnede). Hiervoor wordt kopshout genomen. Ook in steen (briefhoofden, naamkaartjes, muziekdruk) graveert men (→ s t e e n d r u k).

Daar bij het graveeren steeds de punt van het graveerijzer in de grondstof wordt gedreven, is het niet wel mogelijk spontaan te graveeren, maar vereischt deze wijze van prenten-maken voor alles overleg. In tegenstelling tot de verwante techniek der → etskunst, die juist improviseerend teekenen mogelijk maakt en in staat stelt tot het onmiddellijk uiten van een inspiratie, daar de kunstenaar het geheel kan overzien en ter hand nemen, dwingt de g. tot het deel voor deel afwerken van de voorstelling. Hierdoor is een voorafgaande teekening op papier, welke als leidraad dient, vrijwel onmisbaar en het gevaar is groot, dat hiermede de prent tot een copie van de reeds gemaakte teekening wordt. De gravure is met de ets een diepdruktechniek; hoe dieper de lijnen gesneden worden, hoe meer drukinkt zij zullen bevatten bij het afdrukken en hoe krachtiger zij op het papier komen te staan (bij de houtgravure geldt dit natuurlijk niet, daar hier niet het ingesnedene wordt afgedrukt, maar het oppervlak).

De g. wordt gewoonlijk, maar geheel ten onrechte, aangezien als de oudste of meest essentieele diepdruktechniek. De oudste gedateerde gravures, die bekend zijn, vormt een serie passieprenten van 1446, die in het Berlijnsche prentenkabinet bewaard worden; de vroegste ets, die van een jaartal is voorzien, geeft in 1513 een even hoog peil van prentkunst te zien als de genoemde passieprenten een laag niveau toonen. Deze ets door Urs Graf, waaraan ongetwijfeld minder fraai, ongedateerd werk is voorafgegaan, is in bezit van het museum te Bazel. Beide manieren van metaalbewerking waren trouwens niets nieuws, men kende ze al zeer lang, vooral in Azië, Klein-Azië, enz., waar allerhande voorwerpen, doozen, vazen, wapens, enz., volgens beide procédé's werden versierd. Nieuw was tusschen 1400 en 1500 in Europa de techniek evenmin, doch alleen het a f d r u k k e n op papier van aldus bewerkt metaal. In die jaren werd op allerlei wijzen naar het afdrukken van platen en letterschrift (Coster en Gutenberg) gezocht. Het is daarom zeer wel mogelijk, dat de oudere prenten, die zich in Berlijn bevinden, onbekend waren aan de Ital. kunstenaars dier dagen. Volgens den schrijver Vasari komt de eer der uitvinding daarvan toe aan een goudsmid te Florence, Maso Finiguerra geheeten. Goudsmeden nl. brachten, als van oudsher ook de wapensmeden, gesneden figuren in metaal aan en vulden die met een zwarte stof, opdat de ornamenten beter zichtbaar zouden zijn. Naar het Lat. nigellum (= zwart) noemde men die versieringswijze niëlleeren, de platen niëllo's. De stap naar het afdrukken van die zwarte stof op papier lag dus voor de hand en zal door meer dan één persoon al zijn toegepast om de vordering van het werk te overzien, alvorens complete prenten werden vervaardigd. De graveur volgt heden ten dage nog die manier: tijdens het snijden wrijft hij de plaat met zwarte olieverf of drukinkt in, zoodat hij precies het resultaat van zijn arbeid kan zien en beoordeelen. Hij kan dit doen, omdat hij werkt op een ongeverniste, blanke metalen plaat, en dit vergemakkelijkt hem dus het beoordeelen van zijn lijnen en licht-en-donker. De etser (→ Etskunst) is hierbij geheel op zijn intuïtie en kunstgevoel aangewezen, omdat hij zijn plaat niet weder zou kunnen etsen, als hij die met zwart inwreef: bij het verwijderen zou zijn etsvernis mede verwijderd worden en was verder etsen een onmogelijkheid.

Geschiedenis. Albrecht Dürer (* 1471, † 1528) is wel de beroemdste graveur. Het bekendst zijn diens portretten, zooals van Erasmus, Albertus van Brandenburg, en symbolische voorstellingen, als de „Melancholie", „Ridder, Dood en Duivel". Zijn Ned. tijdgenoot op dit gebied der beeldende kunst is Lucas van Leiden (* 1494, † 1533), maar ook Frankrijk en Italië hebben tal van groote meesters op dit terrein, Frankrijk vooral in de 17e en 18e e. (Mellan, Nanteuil enz.), Italië o.a. Mantegna, de beide Campagnola's, en Raimondi, welke laatste vooral Michelangelo's en Raffael's schilderwerken in g. afbeeldde. De Haarlemmer Goltzius is in de 17e e. een der weinigen, die de g. beoefent; in de 19e e. herleefde deze kunst in Ned. vooral door prof. P. Dupont en zijn opvolger aan de Rijks Academie voor Beeldende Kunsten prof. J. J. Aarts. Ook in het buitenland wordt de g. weer vrij veel gemaakt, o.a. voor boekillustratie (vnl. Engeland en Frankrijk). In de 17e e. was de g. in W. Europa de meest gebruikelijke manier om boeken te verluchten; echter zijn deze prenten meer om de handvaardigheid dan om hun kunstwaarde te bewonderen; voor stadsgezichten bij plaatsbeschrijvingen (Wagenaar enz.) leent zich de ietwat stroeve, documentaire beelding voor een precieze afbeelding wel; deze prenten vinden thans om hun zakelijk karakter weer meer waardeering dan voor eenige tientallen jaren. *Poortenaar.*

L i t.: Poortenaar, Van Prenten en Platen; id., Etskunst; id., Boekkunst en Grafiek; A. M. Hind, Hist. of Engraving; H. W. Singer, Der Kupferstich.

In B e l g i ë zijn in de 19e en 20e eeuw vooral bekend als graveur: Joris Minne, Leys, Ensor, Donnay, De Bruycker.

Grawitz' tumor, gezwel van de nier, dat meestal met den naam hypernephroma wordt benoemd. G.t. moeten tot de kwaadaardige gezwellen gerekend worden, ofschoon ze lang plaatselijk kunnen blijven en behoorlijk afgekapseld kunnen zijn.

Gray, 1° A s a, Amer. plantkundige; * 1810 te Paris (New York), † 1888 te Cambridge (Massachusetts), waar hij vanaf 1842 prof. was aan het Harvard-college. G. was de beste Amer. plantkundige van zijn tijd; hij bestudeerde grondig de flora van N. Amerika en was een der felste aanhangers van de leer van Darwin, die hij in Amerika introduceerde. *Melsen.*

V o o r n. w e r k e n: Manual of Botany of the Northern U.S. (1842); Synopt. flora of N. Am. (1878).

2° E l i s h a, bekend Amer. electricien; * 1835, † 1901.

3° G e o r g e R o b e r t, Eng. zoöloog, * 1808 te Chelsea, † 1872 te Londen. Beoefende vnl. ornithologie en entomologie.

W e r k e n: The entomology of Austr. (Londen 1833); Genera of Birds (3 dln. 1837-'49); Hand-list of the genera and species of birds (3 dln. 1870).

4° J o h n E d w a r d, Eng. zoöloog, * 1800 te Walsall in Staffordshire, † 1875. Assistent (1824) en custos (1840) der zoöl. afd. van het Britsch Museum.

W e r k e n: The natural arrangement of the British plants (met zijn vader; 2 dln. Londen 1821); Illustr. of Ind. Zoology (2 dln. Londen 1832-'34); The zoology of H.M. ships Erebus and Terror (met Richardson e.a.; 10 dln. 1839-'43).

5° T h o m a s, Eng. dichter; * 1716, † 1771. Zijn gedichten (o.m. Elegy in a Country Churchyard, 1750) hebben enkele van de gebreken en vele van de deugden van het pseudo-Klassicisme en kondigen de Romantiek aan. Zijn brieven verdienen vermelding.

W e r k e n: Ode on a Distant Prospect of Eton College (1747); Pindaric Odes (1750-'57); Fatal Sisters; The Descent of Odin (1768). — U i t g.: Works door Gosse (1884); Poetical Works of G. and Collins, door Lane Poole (1918). — L i t.: Northup, A Bibliography of Th. G. (1917); R. Martin, Essay sur Th. G. (1935). *F. Visser.*

Gray's Peak, top in de Rocky Mountains ten W. van Denver in den staat Colorado (39° N., 106° W.), 4 360 m. Genoemd naar den botanicus Asa Gray.

Graz, hoofdstad van het Oostenr. bondsland Stiermarken; tweede stad van Oostenrijk; zetel van de landsregeering, van een univ. (→ Grazer School) en een techn. hoogeschool. De stad, aan den voet van den Schloszberg, ligt in een groote gebergtebocht in het door de Mur doorstroomde Grazer Feld, door zacht golvende heuvels en een krans van tuin- en parkaanleg, met villa's en landhuisjes, omgeven. Door haar gunstige ligging ook middelpunt van handel en industrie. Knooppunt van de spoorlijnen Weenen—Triëst, Praag—Belgrado, G.—Boedapest; luchthaven; 365 m boven zeeniveau. Ca. 160 000 inw., 91% Kath., 8% Protestant.

B e z i e n s w a a r d i g h e d e n. In het midden van de oude stad de St. Ägidiusdom, de vroegere hofkerk, een in 1456 voltooid laat-Gotisch bouwwerk met fresco's van 1480 en twee relikwieënschrijnen uit ebbenhout met kostbare ivoorreliëfs (16e e.). Naast den dom het mausoleum van keizer Ferdinand II, een Barokbouw van Pietro de Pomis (1614-'84) met rijke fresco's en stucwerk. Andere kerken zijn nog de in 1519 voltooide Gotische hallenkerk „Zum heiligen Blut", de Got. Franciscanerkerk (15e e.) met Baroktoren. Op de Hauptplatz standbeeld van aartshertog Johann, aan den Z. kant het raadhuis, 1888-'93 omgebouwd in D. Renaissance-stijl. Tegenover het raadhuis het Landhaus, in Ital. Renaissance met beroemden binnenhof uit midden 16e e., nu zetel van den landdag. Sinds 1645 is het Landhaus met het 1642-'44 gebouwde Landeszeughaus met rijke 17e-eeuwsche wapenverzameling verbonden. Oostelijk hiervan de Freiheitsplatz, waar ook de dom ligt, met Schauspielhaus en aansluitenden Burg, welks oudste deelen uit 15e e. stammen, nu zetel van de landsregeering. Van de Hauptplatz Zuidelijk door Schmiede- en Raubergasse naar Johanneum, het in 1811 door aartshertog Johann gestichte landsmuseum.

De Schloszberg (471 m) vroeger met vestingwerken, die evenwel in 1809 werden geslecht, is met uitgestrekten parkaanleg bedekt en geeft een prachtig overzicht over de stad en haar omgeving. Aan de Z. helling de 28 m hooge Uhrturm (1561). In de onmiddellijke omgeving de Türkenbron en het Schloszbergmuseum. Niet ver van het bergstation van de kabelspoor, waarmee men naar boven kan gaan, de 35 m hooge Glockenturm met in 1587 gegoten klok (83 centenaar).

I n d u s t r i e: machine- en ijzerind. (bruggen enz.), auto's, fietsen, leer, bier, hoeden, papier, enz. *Lips.*

Grazen (meerv. van gras), een in de prov. Gron. gebruikelijke landmaat ter grootte van een halve ha.

Grazen, gem. in Belg. Brabant, ten Z.O. van Diest (VI 96 F 3); ca. 500 inw. (Kath.); opp. 326 ha; landbouw.

Grazer School, groep van psychologen met als centrum de univ. der Oostenr. stad Graz, vandaar ook Oostenr. School. Leidend beginsel is dat der → Functioneele en → Akt-psychologie. Waarnemingen zijn meer dan de som der afzonderlijke gewaarwordingen; dit meerdere wordt door de psychische activi-

teit van het subject toegevoegd („Produktion”). Vergelijk voor het verschil in leer de → Gestaltpsychologie. Voornaamste aanhangers: Höfler, Witasek, Meinong, Benussi. *v. d. Veldt.*

Graz-Seckau, → Seckau.

Grazzini, Antonio Francesco (bijgenaamd Il Lasca), Ital. dichter, * 1503 te Florence, † 1584 aldaar. Medestichter van de Accademia degli Umidi (1540) en van de Crusca (1582). Schreef Rime burlesche, naar Berni, comedies in proza (o.a. La gelosia, La spiritata, La strega, L'arzigogolo) en 22 novellen, Le Cene, naar Decamerone.

Uitg.: Le cene, uitg. Verzone (1890); Le rime burlesche (2 dln. Florence 1584; 1882); Commedie (1502; 1859). — Lit.: G. Gentile, A. G. (Pisa 1896). *Ulrix.*

Great American Desert, woestijn in Noord-Amerika, zich uitstrekkend van ca. 25° tot 45° N., tusschen de Rocky Mountains (het Rotsgebergte) en den Grooten Oceaan. In de Ver. St. strekt zij zich uit over de staten Californië, Oregon, Idaho, Nevada, Utah, Arizona, Nieuw-Mexico; in Mexico over de staten Neder-Californië, Chihuahua, Coahuila. De opp. bedraagt ca. 4 millioen km². Aantal inw. 3 mill. De Sierra Madre in Mexico met zijn Noordelijke voortzettingen verdeelt dit gebied in afzonderlijke deelen, die een bijz. karakter vertoonen, o.a. Gila-woestijn, Mohave-woestijn, Sierra Madre-plateau, Colorado-pl., Groot Bekken enz. De groote rivieren zijn de Colorado en Rio Grande del Norte.

Klimaat. Groote temp.-verschillen tusschen Juli en Jan., ook van dag en nacht. Vele deelen hebben toch een mild klimaat, echter dikwijls koudegolven. De neerslag varieert van 80 tot 400 mm. Aantal regendagen van 5 tot 134. Uiteraard vertoonen deze gebieden weinig verschil met de woestijn in Afrika, de Sahara; de rijkdom aan mineralen (koper, zilver, goud) is echter veel grooter.

Bij irrigatie, bijv. door middel van stuwdammen, is er in vele deelen landbouw mogelijk. *Erkelens.*

Great Basin (ook Grand Basin), een 600 000 km² groote landstreek in de Ver. St. van Amerika, vooral in de staten Utah en Nevada. Het is een hoogvlakte zonder waterafvoer naar zee, door korte bergruggen (Basin Ranges) in meerdere gesloten bekkens verdeeld. G. B. wordt ten N. begrensd door het Columbia-plateau, ten Z. door het Colorado-plateau, ten W. door de Sierra Nevada, ten O. door het Wahsatch-gebergte (40° N., 116° W.). De bergruggen zijn hoog, kaal, met veel puinhellingen; de bekkens vlak en woest, vormen zoutsteppen; het regenwater dringt in den grond of verzamelt zich in meren, welke door verdamping een groot zoutgehalte krijgen. → Great Salt Lake. De diepste depressie is de Death Valley. Het klimaat is verschillend voor de verschillende deelen, van tropisch tot koud en overheerschend droog. In de hooge gedeelten (Utah) wouden, in N. Nevada steppen, de lage gedeelten boomloos, in het Z.W. woestijnvegetatie. Langs de rivieren katoen, op kunstmatig bevloeide gedeelten landbouw, op de grassteppen veekudden. Metaalmijnen. Het Great Basin is zeer dun bevolkt tot onbewoond. *p. Cyrillus.*

Greatbay (of Philipsburg), → Sint Martin.

Great Bear Lake (Groot Berenmeer), een meer in het N. van Canada (66° N., 120° W.). Opp. 29 000 km², grootste breedte 250 km. Het meer vormt vele inhammen. De afvloeiing geschiedt door de Mackenzie-rivier (100 km) bij Fort Norman. Bekend om zijn vischrijkdom.

Great Divide, deel van het Rotsgebergte in de staten Montana en Wyoming (V. S. van Amerika, 37° - 45° N., 106° - 111° W.). Het natuurlijk geogr. centrum van N. Amerika; oorspronggebied van vele Amer. rivieren, die naar alle zijden wegstroomen.

Great Falls (ook Grand Falls), stad in Montana (Ver. St. van Amerika, 47° 29′ N., 111° 19′ W.), aan den Missouri. Ca. 29 000 inw. G. F. is gelegen in een streek rijk aan mineralen (goud, zilver, koper, lood, steenkool) en petroleum, en in een vruchtbaar landbouw- en veeteeltgebied. Industrie, welke een grooten waterval op de Missouri benut (de Grand Spring). Zetel van Kath. bisschop. Gesticht in 1883. *p. Cyrillus.*

Great Lakes (Groote Meren), een merencomplex op de grens van Canada en de Ver. Staten; van W. naar O. bestaande uit Bovenmeer, Michiganmeer, Huronmeer, Erie- en Ontariomeer. De wordingsgeschiedenis hangt samen met de Diluviale vergletsjering van N. Amerika. Achter de eindmoreenengordels in het Zuiden zijn de watervlakten ontstaan. Met een totaalopp. van 246 000 km² de grootste zoetwateropp. ter wereld.

De hoogte der vsch. meren gaat trapsgewijze omlaag: Bovenmeer 183 m, Ontariomeer 75 m. De afvloeiing geschiedt door de St. Laurens; geen enkele groote rivier heeft in deze meren zijn uitmonding. De hoogteverschillen zijn overwonnen door aanleg van kanalen, o.a. St. Mary's Canal, tusschen Boven- en Huronmeer, het Welland-kanaal, om de Niagara-watervallen, tusschen Erie- en Ontariomeer; zoodat er zich een geweldig scheepvaartverkeer ontwikkelde. Kleine nederzettingen aan de oevers zijn in de laatste eeuw snel uitgegroeid tot groote steden, bijv. Chicago, de ertshaven Duluth aan het Bovenmeer, Port Arthur (graantransport), de vele industriesteden langs Erie- en Ontariomeer, als Detroit, Cleveland, Buffalo, Toronto, Hamilton.

Vele meerhavens zijn aangelegd. De schepen hebben de afmetingen van zeeschepen. De vloot neemt steeds in omvang toe. Stormen zijn lang niet zeldzaam, somtijds zeer heftig. Aan de kusten branding en ook op sommige gedeelten duinvorming. Bekend is de groote vischrijkdom; vandaar visscherij, bijv. op het Bovenmeer. Niet onbeteekenend is de invloed van deze watervlakte op het klimaat van de omliggende gebieden. *Erkelens.*

Great Plains, de Oostelijke afhellingen (1 000-300 m) van het Rotsgebergte in de staten Montana, Wyoming, Colorado (tot 103° W.). De Oostgrens is de Coteau du Missouri, een steile afhelling; Zuidwaarts is de overgang in de prairiën geleidelijker.

De bodem bestaat uit Secundaire zandsteen en krijt, en naar het Oosten, de Bad Lands (Mauvaises Terres), tusschen de Platte rivier en den Missouri, uit Tertiaire mergels. Het laatste gebied heeft merkwaardige erosievormen, diepe dalen, bastionvormen, enz. Ook de „Plains” hebben cañons.

Het gesteente is zeer doorlaatbaar voor water, vandaar weinig boomgroei, die ook belemmerd wordt door de vele stormen; het geheel heeft dikwijls een woestijnkarakter. *Erkelens.*

Great Salt Lake, meer in N.W. Utah (Ver. St. van Amerika, 41° 15′ N., 112° 30′ W.), gevoed door de Jordan, de Weber en de Bear-rivier, maar zonder afvoer naar zee. Door verdamping groot zoutgehalte: 15-24%. De opp. en daarmee het zoutgehalte veranderen voortdurend. Zoutwinning. Enkele eil., arme fauna. *p. Cyrillus.*

Great Slave Lake, of Athapuscow, een meer in het Mackenzie-district (Canada, 60° N., 110° W.). Het meer loost langs de Mackenzie-rivier op de Poolzee. Onregelmatige kustlijnen. Vier maanden per jaar ijsvrij. Ontdekt in 1771.

Great Smoky Mountains, gebergte in de Ver. Staten, deel van de Z.O. Appalachen, op de grens van Tennessee en N. Carolina (35° - 30° N. en 83° - 84° W.). Hooge toppen, o.a. M. Buckley 2 012 m, M. Guyot 2 023 m. Weinig passen, geen wegen en daardoor een gebergte, dat betrekkelijk onbekend is. Hier hebben nog Indianen (Cherokeezen) een schuilhoek gevonden (ca. 1 300). Zeer woudrijk. *Erkelens.*

Great Valley, 1° groot lengtedal in de staten New-York, Pennsylvanië, Maryland, West-Virginië, Virginië, Tennessee, Alabama (Ver. St. v. Amer., 33° - 41° N., 75° - 87° W.), dat van Newburgh aan de Hudson tot aan Montgomery in Alabama loopt, in de richting N.O.—Z.W. Het Zuidelijkste deel heet „Great Valley" en dit verdeelt het gebergte in twee deelen: de Alleghanies en het Cumberlandgebergte, ook wel genoemd de Cumberland-plateau's. Door groote lengtebreuken is dit gebied afgescheiden van het omringende gebergte. Het dal heeft dwarsbreuken en vele kleine plooien, waardoor een verdeeling in vele kleinere dalen ontstaat. De hoofdrivier is de → Tennessee, die uit de French Broad river en de Holston ontstaat.

Uitgezonderd enkele deelen, waar de naakte kalkbodem aan den dag treedt, is de bodem van de G. vruchtbaar. Producten: tarwe, wijn, tabak.

2° Great Valley of California, een dal in het W. van den staat Californië (Ver. St. v. Amerika), tusschen de Sierra Nevada en het kustgebergte; 35° - 41° N. en 119° - 120° 30′ W.; opp. 80 000 km².

Behoudens een enkelen vulkanischen berg, als St. Mary's Butte (650 m), is de helling van dit dal bijz. gelijkmatig, nl. vanaf het 130 m hoog gelegen Tularemeer, in het Zuidelijk deel, tot 95 m en 28 m bij Fresno in het midden; en vanaf 67 m in het N. tot 9 m in het midden bij de Suisun-baai. De bodem bestaat uit dikke lagen verweeringsmateriaal (soms 600 m) van het omringende gebergte. Hierin zakt veel water weg. Overigens heeft de afwatering plaats in het N. door de Sacramento en in het Z. door de Joaquinrivier, die beide veel zijriv. hebben van de Sierra Nevada en ten slotte samenvloeien in de Suisunbaai (38° N.).

Klimaat: gem. jaartemp. te Sacramento 15,3°, Julitemp. 43°, Jan. temp. in Fresno soms —6,4°. Neerslag te Sacramento 502 mm en te Fresno 143 mm.

De flora heeft een woestijn- en steppenkarakter. Van buitengewone beteekenis is de irrigatie: door artesische putten, maar vnl. door het water van bovengen. rivieren. Prod.: zuidvruchten, druiven, abrikozen, perziken, pruimen, appelen, etc. *Erkelens.*

Gréban, → Arnoul Gréban.

Grebbe, of G r i f t, riviertje op de Z.W. grens van de prov. Gelderland met Utrecht, werd op last van bisschop David van Bourgondië in de jaren 1473-1481 gegraven, deels door vergraving van de Kromme Eem, en door een sluis in verbinding gebracht met den Rijn, voor den afvoer van turf uit het Renensche veen. De Schoonebeker Grift (1555), in 1560 met deze (Bisschop Davids-) Grift verbonden, gaf verbinding met de Luntersche beek, die thans aldus het water van de Geld. Vallei ten N. van den Grebbedijk opneemt en afvoert naar de Eem. *Heijs.*

Grebbedijk, dijk, tusschen den Grebbeberg en Wageningscheberg, gedeeltelijk in het Z.W. van de prov. Gelderland gelegen; dient ter bescherming van de Geld. Vallei tegen overstrooming van den Rijn. Aangelegd in 1595 als verhooging van de toen ver overstroomde kade, brak ook de dijk enkele malen door of liep over. Ter beveiliging van de Utrechtsche gronden werd door de Staten van Utrecht in 1652 de Slaperdijk aangelegd. Het deel van den G. in Geld. gelegen wordt onderhouden door den dijkstoel van Wageningen en Bennekom; de slaperdijk door de gem. Renswoude, Woudenberg, Amersfoort en Leusden, onder toezicht van het college van den Slaperdijk. *Heijs.*

Grebeg (met twee stomme e's; veelal, doch ten onrechte, garebeg geschreven), Javaansch woord, letterlijk geroezemoes, vandaar feestdrukte, feest, en aldus de aanduiding geworden van de drie groote Mohammedaansche feesten, die, wellicht ter vervanging en voortzetting van oude Hindoe-Javaansche feesten, op Java gevierd worden; in elk geval verraadt hetgeen in die dagen aan oude gebruiken in acht wordt genomen een grooten invloed van de oude Hindoe-Jav. en zelfs van de oud-inheemsche zeden en gewoonten, waar de Mohamm. gebruiken dier dagen wel naast, doch niet boven zijn komen te staan.

Men onderscheidt de g. moeloed, de viering van Mohammed's verjaardag; de g. besar, de viering van het → hadzjdzj-feest; de g. poso, ter viering van het einde van de vastenmaand (Ramadan, poeasa, poso), welk laatste feest door Europeanen, ten onrechte, vaak het inlandsche nieuwjaarsfeest genoemd wordt. De g. worden gekenmerkt door een bijz. samenkomst in de moskee, door een huldiging van den drager van het gezag door al zijn ondergeschikten, en in de Vorstenlanden door ceremonieele bezoeken van de Jav. officieele wereld aan den gouverneur en van het Eur. bestuurskorps en de Eur. landheeren aan de kraton.

L i t.: Groneman, De garĕbĕg's te Ngajogyakarta (1895). *Berg.*

Grebel, → Wederdoopers.

Grebo, stam der West. groep der Manfoe's (Afr.).

Grecale, koude, krachtige N.O. wind, die in den winter over het O. van de Middellandsche Zee waait. De g. zou de stormwind zijn, waardoor St. Paulus schipbreuk leed. De naam houdt verband met Griekenland.

Greco, E l, eigenlijk: D o m e n i c o T h e o t o c o p u l i, Spaansch schilder van Grieksche origine (zie plaat; vergelijk den index in kolom 831/832); * circa 1541 op Kreta, † 7 April 1614 te Toledo. Leerling te Venetië van Titiaan; komt in 1570 te Rome, waar hij de kunst van Michelangelo en Raffael leert kennen. In 1577 bevindt hij zich te Toledo; de reden, waarom hij naar Spanje trok, is niet bekend. Misschien hoopte hij op opdrachten bij de decoratie van het Escorial.

Pompeo Leoni introduceert G. bij Philips II, die hem het beroemde schilderij bestelt: het martyrium van S. Mauritius en zijn legioen, welk schilderij niet in den smaak van den koning viel. G. werd toch spoedig populair in Spanje, vestigt zich te Toledo (waar zijn huis thans een aan zijn kunstwerken gewijd museum is) en krijgt vele bestellingen. Zijn vroege werk staat sterk onder invloed van de latere werken van Titiaan en van Tintoretto. In aansluiting met deze meesters schildert G. op een zeer picturale wijze met vlekken en tegenstellingen van licht en donker. Merkwaardig is de nuanceering der valeurs, die hij weet te bereiken;

soms is de kleur bij G. reeds vervangen door den toon, reden waarom G. door sommigen als een voorlooper van het Impressionisme wordt beschouwd. De goudbruine gloed der Venetianen maakt bij G. plaats voor een scala van koele tinten in nuances van blauw, karmijnrood, geel en grijs. Behalve door dit zeer persoonlijk koloriet wordt G.'s kunst gekenmerkt door een zeer intense expressie, die vaak dwepend, fanatiek, ook wel mystiek kan zijn en die hiermee de stemming van de religieuze kunst van de Barok aankondigt. Om deze expressie te bereiken, worden verhoudingen overdreven en veranderd; vandaar de zeer smalle gezichten en langgerekte lichamen zijner figuren. Met de overgeleverde begrippen van de compositie breekt El Greco eveneens. Door dit alles krijgt zijn kunst iets zeer persoonlijks en moderns; geen wonder dat deze kunstenaar, sedert de jaren, waarin Cézanne en van Gogh de moderne kunst inluidden, steeds meer gewaardeerd en bewonderd werd.

De religieuze schilderijen van G. vertoonen zijn karakteristieke eigenschappen in steeds sterkere mate. Vergelijk: Christus wordt beroofd van zijn kleederen (El Espolio van 1579, kathedraal te Toledo), waarin men Grieksch-Byzantijnsche invloeden meent te ontdekken; H. Mauritius (begonnen 1580), Droom v. Philips II (beide Escorial); Begrafenis van den graaf van Orgaz (ca. 1584, S. Tomé, Toledo); Kruisiging en Opstanding (beide Prado), enz. enz. Op G.'s meesterwerk, de Begrafenis van den graaf van Orgaz, leert men G. tevens kennen als geniaal portretschilder. Het Prado en de meest beroemde musea bezitten voorbeelden van G.'s meesterlijke portretten, die uitmunten door levendige karakteristiek en impressionistische schildering. Uit de weinige landschappen, die we van G. bezitten, spreekt hetzelfde extatisch-visionnaire gevoel, dat ook G.'s religieuze kunst kenmerkt.

L i t.: A. L. Mayer, El G. (1931). *Korevaar-Hesseling.*

Greef, A r t h u r d e, Vlaamsch klaviervirtuoos; * 1862 te Leuven. Leerling van Brassin en Liszt; in 1888 leeraar voor klavier aan het Conservatorium te Brussel. Verwierf wereldfaam als klaviervirtuoos.

W e r k e n: een Symfonische Suite; Ballade voor snaren op een oud Vlaamsch motief; Fantasie voor klavier en orkest; vier oude Vl. liederen voor orkest: liederen met orkestbegeleiding.

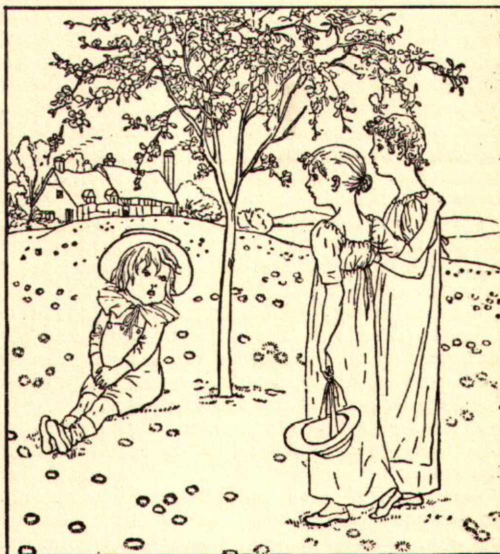
Greef, S i n t e, Vlaamsch kinderfeest op Halfvasten, waarsch. overblijfsel van heidensch voorjaarsfeest, waarbij een pop, den zomer voorstellend, in optocht werd rondgevoerd, nadat een andere pop, den winter verbeeldend, was verbrand. Sinte G. is ook een feest voor minnende paartjes.

Green, 1° G e o r g e, Eng. wiskundige; * 14 Juli 1793 te Sneinton, † 31 Maart 1841 aldaar. Hij beoefende als autodidact de mathematische physica; zijn naam is verbonden aan een stelling over transformatie van een ruimte- in een oppervlakte-integraal.

U i t g.: Mathematical papers of the late G. G. (ed. Ferrers, Londen 1871). *Dijksterhuis.*

2° J o h n R i c h a r d, Eng. geschiedschrijver. * 12 Dec. 1837, † 7 Maart 1883. Zijn Short History of the Eng. People (1874) geniet nog groote populariteit; werd uitgebreid tot vier deelen. Green is een pictuaal schrijver; hij streefde naar uitbeelding van den gang door de tijden van het Eng. v o l k, i.p.v. naar een beschrijving van de politieke lotgevallen van den s t a a t. Het historische element moge verouderd zijn, het werk zal echter blijven om zijn hartigen verteltrant. *F. Visser.*

Greenaway, K a t e, Engelsche schilderes, illustrator en schrijfster van kinderboeken; * 17 Maart 1846 te Hoxton, † 6 Nov. 1901 te Hampstead. Evenals Walter Crane en R. Caldecott weet Kate G. een decoratieve eenheid tusschen tekst en illustraties te bereiken. Haar kinderfiguurtjes, gekleed in jurkjes, die

Illustratie van Kate Greenaway uit „Mother Goose".

aan den tijd van koningin Anna doen denken, zijn over heel Europa bekend geworden, zoodat men van een Greenaway-stijl spreekt. Al is de teekening wat zwak, ze getuigt van een fijn gevoel van beweging en lijn. Ruskin waardeerde haar zeer. In 1879 verscheen „Under the Window" als eerste boek eener lange reeks, waarvan hier nog vermeld worden: Mother Goose (1881), Language of Flowers (1884), Marigold Garden (1885), Pied Piper of Hamelin (1896).

L i t.: Spielmann en Layard, K. G. (1905). *Korevaar-Hesseling.*

Greenbacks, muntbiljetten, tijdens den burgeroorlog in de V. S. v. Amer. in 1861 in grooten getale uitgegeven en in 1862 door niet inwisselbare en tot wettig betaalmiddel verklaarde schatkistbiljetten vervangen. In 1862 ten bedrage van 150 millioen p. st. uitgegeven, werd dit cijfer in 1864 tot 450 millioen verhoogd. Sinds 1879 zijn de biljetten inwisselbaar verklaard en herstelden zich sindsdien van het belangrijke disagio, waaronder zij voordien te lijden hadden gehad. *Vorstman.*

Green Bay, stad in Wisconsin (Ver. St. van Amerika, 45° 31′ N., 88° W.), aan het Michiganmeer. Ca. 38 000 inw. Goede haven, ijsvrij April-December. Hout-, graan- en steenkoolhandel. Industrie.

Greene, R o b e r t, Eng. dichter en tooneelschrijver vóór en om Shakespeare. * Juli 1560 (?), † 5 Sept. 1592. Zijn nu weinig gelezen werk heeft naast veel bombast fraaie versregels. Kunstvol zijn de kleinere gedichten, tusschen de drama's verspreid. In A Groat's-worth of Wit bought with a Million of Repentance, komt de bekende toespeling voor op Shakespeare: „an upstart crow beautified with our feathers, etc."

U i t g.: Compl. Works, d. A. B. Grosart (15 dln.

1881-'86). — **Lit.:** E. K. Chambers, The Elisabethan Stage (III 1923). *F. Visser.*

Green Harbour (Grönfjorden), Zuidelijke bocht van de IJsfjord op Spitsbergen, 78° N. en 14° 15′ W., 16 km lang, 3-4 km breed, gelegen bij een der steenkoolgebieden van Spitsbergen (→ Barentszburg). De steenkoollagen liggen op 165 en 125 m hoogte en hellen naar het O. tot een minimumdiepte van 400 m. Er zijn bijna geen tectonische storingen. Hier is ook gelegen het station Svalbardradio en een station voor de Noorsche walvischvangst. *fr. Stanislaus.*

Green Mountains, een N.Z. gerichte bergkam in de Appalachen (Ver. St. van Amerika, 43° 30′ N., 72° 50′ W.). Stroomscheiding tusschen Hudson- en Connecticutrivier. Hoogste punt Mt. Mansfield. Veel toerisme en rijk aan marmer.

Greenock, havenstad aan de Clyde, beneden Glasgow; gelegen in het graafschap Renfrewshire, Schotland. Ca. 78 000 inw. Scheepsbouw, machine- en suikerfabrieken.

Green river, 1° Westelijke bronarm van de Colorado-rivier (Ver. St. van Amer., 42° N., 110° W.); ontspringt op de W. afhelling van het Rotsgebergte, doorbreekt het Minta-gebergte en vereenigt zich na een 1 200 km langen loop met de Grand-river.

2° Een gedeeltelijk bevaarbare zijrivier van de Ohio (Ver. St. van Amerika, 37° 45′ N., 87° 23′ W.), 450 km lang. *p. Cyrillus.*

Greens zijn de op een golfterrein rond de holes gelegen grasperken. Aangezien er achttien holes zijn, zijn er evenzooveel g. De g. dragen kort geknipt gras en worden zorgvuldig genivelleerd en onderhouden. Meestal zijn ze door vlaggen aangegeven.

Greensboro, stad in N. Carolina (Ver. St. van Amerika, 36° 5′ N., 79° 49′ W.). Ca. 54 000 inw. Groothandel en industrie, vooral katoen. Vliegveld.

Greenville, stad in Z. Carolina (Ver. St. van Amerika, 34° 53′ N., 79° 49′ W.). Ca. 30 000 inw. Katoenmarkt, textielindustrie met nevenbedrijven. Prachtig gelegen.

Greenwich, voorstad van Londen aan de Theems, 8 km ten O. van London Bridge; ca. 100 000 inw. Beroemd als astronomisch en meteorologisch observatorium. De plaatselijke tijd van G. (de zgn. **Greenwich-tijd**) is Standard Time in Engeland, 19½ min. vroeger dan Amsterdamsche tijd. *G. de Vries.*

De **Greenwich-sterrenwacht** is gebouwd 1675-'76. De eerste drie directeuren waren de beroemde astronomen Flamsteed, Halley en Bradley. De meridiaan door den meridiaankijker der G.-sterrenwacht wordt sinds het einde der 19e e. genomen als zgn. nul-meridiaan, vanwaar de lengten op aarde geteld worden. De directeur draagt den titel van Astronomer Royal. *P. Bruna.*

Greep, handgereedschap, gebruikt voor losmaken van grond, waarin veel steenen of wortelonkruiden voorkomen, voor het verwijderen van wortelonkruid (vooral kweek) uit den grond, het rooien van aardappels, enz. Vork met drie of vier, eenigszins platte, rechtstaande tanden. *Dewez.*

Greetsiel, → Edzard van Greetsiel.

Greeve, Borromeus de, Ned. Franciscaan, kloosternaam van Gerard Willem Maria de G., * 24 Febr. 1875 te Amsterdam; trad in 1895 in de orde der Minderbroeders. De populairste Kath. volksredenaar der laatste 30 jaar, zoowel door preeken (vooral lijdensmeditaties), als op bijeenkomsten van godsdienstigen en cultureelen aard. Zie portret in kol. 296.

Greff (ook Gräf, Gräw), Valentin, bekend onder bijnaam Bakfark, luitspeler; * 1507 te Kronstadt, † 1576 te Padua. Een der beroemdste luitvirtuozen; onder zijn composities nemen de ricercari een voorname plaats in. Verbleef aan vsch. hoven.

Werken: Intabulatura (1552); Tabulature de luth (Ballard 1564); Harmonia musicae (Amsterdam 1569). — Lit.: Opienski, Bekwark, der Lautenmeister (1906); id., Beitr. zur Biographie Bekwarks (1914).

Gregh, Fernand, Fransch dichter uit den nabloei van het Symbolisme; * 14 Oct. 1873 te Parijs. Zijn liefdeverzen zijn in den zachten, muzikalen trant van Verlaine. Zijn vrouw **Harlette Hayem** (* 1882 te Parijs) gaf eveneens een bundel poëzie uit: Jeunesse (1907).

Voorn. werken: La maison de l'enfance (1897); Beauté de vivre (1900); Clartés humaines (1904); L'or des minutes (1905); La couronne douloureuse (1917).

Gregoir, 1° Jaak, Vlaamsch pianist en componist. * 1817 te Antwerpen, † 1876 te Brussel; publiceerde talrijke werken voor klavier, alsook voor viool en cello met piano in samenwerking met Vieuxtemps, Léonard en Servais.

2° Edward, broeder van 1°, Vlaamsch pianist en musicoloog; * 7 Nov. 1822 te Turnhout, † 1890 te Wijnegem. Schreef de muziek voor vsch. drama's, opera's, koren, liederen, klavierwerken, enz. benevens talrijke bijdragen tot de Belgische muziekgeschiedenis. *V. d. Velde.*

Grégoire, 1° Henri, schismatiek bisschop van Blois tijdens de Fr. Revolutie (→ Assermenté). * 4 Dec. 1750 te Vého, † 28 Mei 1831 te Parijs. Als overtuigd republikein stemde G. in de Conventie voor de afzetting van Lodewijk XVI, maar zijn geloof of priesterschap heeft hij nooit verloochend. Na het Schrikbewind mislukte zijn poging om „zijn" schismatieke kerk in Gallicaanschen geest te hervormen; tot zijn dood bleef G. Rome bestrijden, onder anderen in zijn geschriften, die echter geen hooge waarde hebben. *V. Claassen.*

2° Johannes Hubertus (Jan), Ned. schilder en teekenaar van composities met figuren, veelal religieuze voorstellingen (wandschilderingen), Limb. landschappen, portretten en stillevens. * 11 Sept. 1887 te Maastricht. Hoewel oorspronkelijk opgeleid voor fotograaf, wijdde G. zich later geheel aan de schilderkunst. G. gelooft in het beginsel van de dienstbaarheid der kunst, volgens de traditie der M.E., en richt zich daarnaar. G. heeft niet enkel aandacht voor artistieke eischen, maar verdiept zich ook gaarne in technische vragen. Fresco en tempera zijn de technieken, welke hij het liefste toepast. Waarsch. ten gevolge van zijn gewoonten „photographisch" te zien, ontbrak het zijn compositics vnl. in den aan-

Borromeus de Greeve.

vang wel eens aan de noodige gebondenheid. Zijn kleur mist soms distinctie. (Pl. t/o k. 265, dl. II.)

Voorn. werken: wandschilderingen in het Oude Dinghuis en in den Raadskelder te Maastricht, in het hoofdgebouw v. d. Geneesk. Dienst en in de Petrus en Pauluskerk te Amsterdam. — Lit.: Van Merlet, J. G. (1931).

3° **Victor**, Belg. kanunnik, bioloog; * 1870; prof. in de botanica en de cytologie aan de Kath. univ. te Leuven, sinds 1899. Onafhankelijk van Ed. Strasburger ontdekte hij, met zijn leerling J. Berghs, in 1904 de hoofdpunten omtrent het verloop van de → reductiedeeling, die de verklaring bracht van de in 1865 door Mendel ontdekte wetten der erfelijkheid. Dank zij zijn verder cytologisch onderzoek, mede door de leiding, die hij in zijn laboratorium van het Carnoy-Instituut aan tal van jonge doctorandi en buitenl. cytologen heeft gegeven, behoort G. onbetwistbaar tot den kleinen kring van geleerden, die het gebouw van de cytologie op vaste grondslagen hebben gevestigd en verder opgetrokken. De onderzoekingen van G. en zijn leerlingen verschijnen in het tijdschrift La Cellule. Komen de klassieke bijdragen, die G. tot de oplossing van het vraagstuk der rijpheidsdeeling (1905, 1910) niet in alle handboeken der erfelijkheid voldoende tot hun recht, de wetensch. verdienste van dezen uitstekenden geleerde werden door vsch. buitenl. universiteiten en botanische genootschappen glansrijk erkend. Zijn oorspr. opvatting over de grenzen van het Mendelisme, evenals zijn verklaring van de Mendelsche splitsingswetten, getuigen van een zeer persoonlijk inzicht in het wezen der erfelijkheid.

Werken: Les résultats acquis sur les cinèses de maturation dans les deux règnes (La Cellule, XXII 1905, 219-376); Les Cinèses de maturation dans les deux règnes (La Cellule, XXVI, 1910, 221-422); Eléments de Botanique (1933); vsch. art. in de Revue des questions scientifiques. *Dumon.*

Gregorcic, Simon, Sloweensch priesterdichter van vaderlandsche poëzie en sterk godsdienstige natuurlyriek. * 1844 te Vrsno, † 1906 te Görz.

Werk: Gedichten (4 dln. 1882-1908).

Gregoriaansch, → Gregoriaansche zang.

Gregoriaansche Missen, ononderbroken reeks van 30 of 7 dagelijksche Missen (tricenarium en septenarium) tot lafenis der geloovige zielen, vermeld bij St. Gregorius den Grooten (Dial. IV, 55), waarsch. echter ouder. Van de tweede (6 Missen van het Lijden des Heeren en 1 Doodenmis) viel in de M.E. de laatste af, waardoor de overgebleven reeks van 6 haar oorspr. karakter verloor. De eerste is nog zeer gebruikelijk. Aan beide schrijft men gaarne bijzondere gunsten toe. *Louwerse.*

Gregoriaansche tijdrekening. De → Juliaansche tijdrekening, die de geheele M.E. door gebruikt was in Europa, had telkens na 3 jaren van 365 dagen een schrikkeljaar van 366 dagen. Het gemiddelde Jul. jaar was dus 365 dagen en 6 uur, d.i. ruim 11 min. te lang. In de 16e eeuw was deze fout reeds tot 12 dagen aangegroeid. Al vroeger waren voorstellen tot kalenderverbetering gedaan en zelfs besluiten genomen, die echter nooit werden uitgevoerd. Paus Gregorius XIII, op voorstellen van Lilio, uitgewerkt vooral door Clavius, bepaalde, dat 5 Oct. 1582 zou genoemd worden 15 Oct. 1582. Verder dat elk vierde jaar een schrikkeljaar zou zijn, met uitzondering van de eeuwjaren 1700, 1800 enz. waarvan de eerste twee cijfers niet een veelvoud van vier geven. Het Greg. jaar is nu nog maar 26 sec. te lang, dat geeft in meer dan 3 000 jaar pas 1 dag. Deze tijdrekening werd in de Kath. landen direct, in de meeste Prot. pas veel later ingevoerd. In sommige van de laatste werd ca. 1700 een andere verbeterde kalender ingevoerd, voor korten tijd. In Eng. veroorzaakte de invoering in 1752 bloedige onlusten. Rusland nam ze pas in 1918 aan, Roemenië in 1919. In de Grieksche Kerk wordt nog de Jul. tijdrekening gebruikt. *P. Bruna.*

Gregoriaansche universiteit, pauselijke univ. te Rome, staande onder leiding van de Jezuïeten, voortzetting van het → Collegium Romanum; zij bezit een theol., philos. en jurid. faculteit, en volledige cursussen in missiewetenschap en kerkgesch. Sinds 30 Sept. 1928 zijn het Oostersche Instituut en het Bijbelinst. met haar verbonden. Studentenaantal varieert tusschen 2 000 en 3 000. Het gebouw werd in 1930 door arch. Giulio Barbuzzi opgetrokken. — Voor den naam, → Gregorius XIII. *Post.*
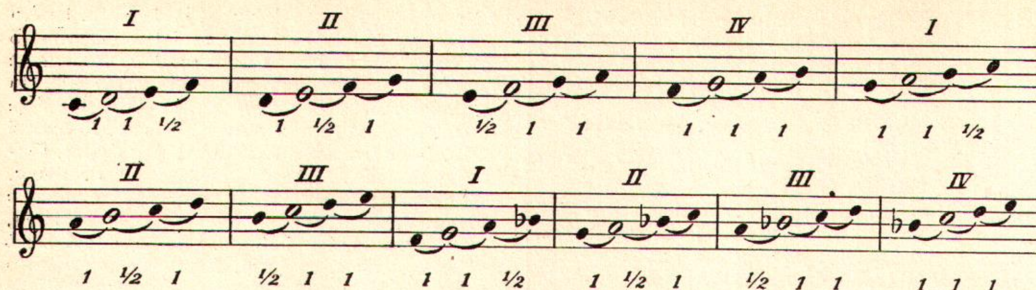
Gregoriaansche zang. Hieronder verstaat men de eenstemmige, diatonische en vrij-rhythmische zangmuziek, in hoofdzaak ontstaan in de 4e-6e eeuw na Chr., door paus Gregorius I (590-604) definitief geregeld, welke als officieele zang bij den eeredienst der Lat. Kerk gebruikt wordt.

I. Geschiedenis. Eerste vorming (300-600). Eerst toen ca. 300 het Latijn de officieele taal werd der Romeinsche liturgie, ontstond de vraag naar Lat. kerkzang (→ Oud-Christelijke muziek). Deze ontwikkelt zich gelijk op met de ontplooiing der liturgie. Grondslag was de synagogale zang der Joden, de in Klein-Azië bekende muzieken, en dus ook eenigszins de Grieksche muziek. Ofschoon in bijzonderheden niets met zekerheid bekend is, weet men van de meeste pausen van dezen tijd, dat zij door vsch. voorschriften de ontwikkeling bevorderd hebben.

Definitieve regeling en bloei. Een systematische regeling en definitieve vastzetting van de Rom. liturgie en dus ook van den Rom. kerkzang bracht Gregorius I (590-604), naar wien dan ook later deze zang Gregoriaansch is genoemd. Niet onwaarschijnlijk heeft een gedeelte van het Gregoriaansche repertoire hem tot auteur. Buiten Rome hebben enkele groote liturgie-centra een eigen Lat. zang gekend: te Milaan het Ambrosiaansch, in een gedeelte van Spanje het Mozarabisch, in een deel van Frankrijk het Gallicaansch; met de uitbreiding van het Christendom werd de Rom. liturgie en dus ook de Rom. zang geleidelijk over Europa bekend: de grootste bloei viel van de 8e tot de 10e eeuw.

Verval van het rhythme (900-1150). Rond de 10e e. worden de eerste proeven van meerstemmigheid toegepast op het G. (→ Organum); alle noten moesten daarom juist even lang zijn en zeer langzaam gezongen worden (→ Cantus planus). De definitieve vastzetting van de Greg. melodie op den notenbalk (Guido v. Arezzo) ging ten koste van vele fijnere rhythmische aanduidingen; ook de abstracte en sterk-aprioristische bespiegelingen der geleerden, die over het Greg. schreven, brachten eer verwarring dan opklaring.

Nieuwe vormen (1150-1400). De Romaansche geest was uitgeleefd; het zoeken naar nieuwe uitdrukkingsvormen (bij het G.: → organum, → hymnen, → tropen en → sequenties) leidt naar de Gotische cultuur, die ook op het Greg. zijn stempel drukt van frissche vitaliteit en een sterk betoond gevoelselement: Adam van St. Victor schept een geheel nieuw sequentiegenre; Juliaan van Spiers O.F.M. voert de → Rijm-

Gregoriaansche zang. Cadensgroepen.

officie-techniek op tot zijn hoogste punt. Andere composities van dien tijd blijven gewoonlijk ver beneden het klassieke Gregoriaansch.

Verval der melodie. (1400-1800). De praal en vormenschoonheid der Renaissance kon het G. niet meer smaken; de Human. opvatting v. h. Latijn veroordeelde de Greg. tekstbehandeling. Men stuurde aan op een hervorming, die na een lange lijdensgeschiedenis (Palestrina, Zoilo) werd gepubliceerd (1614-1615) in een sterk beknotte en verminkte uitgave: de → Medicaea. In de twee vlg. eeuwen verdween bovendien nog zoo goed als geheel de diatoniek en het vrije rhythme van het G. (→ Plain-chant).

Herstel. Na eenige mislukte pogingen van anderen hervatte dom Guéranger het herstelwerk. Na het pionierswerk van Gontier publiceert dom Pothier in 1880 zijn standaardwerk: Les mélodies grégoriennes; in 1883 als eerste practisch herstel het Liber Gradualis. In 1889 begint dom Mocquereau met zijn Paléographie Musicale het herstelwerk ook van wetensch. zijde te belichten. Na een onverkwikkelijken strijd tusschen uitgevers en musicologen over de opnieuw nagedrukte Medicaea (Haberl-Pustet) en den „manuscriptenzang" (Solesmes-Desclée), verscheen in 1907 de officieele Vaticaansche uitg. van het Graduale, in 1912 van het Antiphonarium, beide voorbereid door dom Pothier. Sindsdien worden nieuwe uitg. verzorgd door de Benedictijnen van Solesmes (Goede Week, Kerstofficie, e.a.).

II. Vormleer (Greg. compositieleer). Het G. is zuiver vocaal, dus beperkt tot den omvang der menschelijke stem. Als eenstemmige muziek, opgevat en uitgewerkt zonder harmonischen achtergrond, is het een unicum in de muziekgeschiedenis, het eenige, volledige overblijfsel van oude Westersche muziekkunst, dat nog volop leeft in de liturgie. Door de ondeelbaarheid der grondwaarde wordt het Greg. rhythme nooit hartstochtelijk, doch behoudt het de rust van het gebed; hiertoe draagt ook veel bij het diatonische karakter [zie sub III (Modaliteit) in dit artikel].

Stijl. De Greg. muziek is syllabisch (elke lettergreep telt als regel één noot, bijv. Credo-melodieën), neumatisch (de meeste lettergrepen hebben kleinere notengroepen, bijv. de meeste Gloria's, Sanctus, enz.) of melismatisch (de meeste lettergrepen zijn neumatisch behandeld, verschillende echter zijn zeer rijk versierd, bijv. de Gradualia en Alleluia's).

Grondbeginsel der Greg. melodie. Deze is de stilisatie van het Lat. woord, zooals het in een goed voorgedragen zin wordt uitgesproken: de betoonde lettergreep als regel een hoogere noot; het aantal noten der betoonde lettergreep staat los van den betonings-factor. De Greg. melodie kan zijn ófwel een recitatief (vrij of gebonden tot de zgn. psalmodie), óf gebaseerd op het stijgende en dalende gevoelsrhythme van den declamator („boogbouw"), óf den meer kunstvollen vorm van motievenbewerking tot grondslag hebben (herhaling en ontwikkeling of contrast-beginsel).

Muzikaal-technische bouw. Bij den opbouw van een melodie kan de Greg. componist verschillend te werk gaan: ófwel hij kan een geheel eigen melodie scheppen, ófwel hij kan een nieuwen tekst aanpassen aan een bestaande melodie, óf hij kan de zgn. centonisatie toepassen, d.w.z. werken met melodie-typen of formules. Dit laatste is een der meest karakteristieke en meest gebruikte werkwijzen van den Greg. componist. De grondvorm dezer formules blijft steeds onveranderd, maar ze zijn zeer rekbaar en kunnen zich voegen (vlg. vaste wetten) naar de meest verschillende teksten met hun telkens wisselende accentplaatsen. De grootere, die een afgesloten geheel vormen, noemt men nomos-melodieën (de Byzantijnen noemden ze → heirmoi); eenzelfde nomos-melodie hebben bijv. de gradualia Justus, Haec dies, Requiem, enz.; kleinere typen noemt men kortweg formules. Van geen enkele formule is de componist ons bekend.

III. Modaliteit. De diatonische noten der grondladder: a-b-c-d-e-f-g (la-si-do-re-mi-fa-sol) zijn het materiaal der Greg. modus-leer, met dien verstande, dat de toevallige verlaging van b (si) tot bes (sa) ook als diatonisch beschouwd wordt. Chromatische verhoogingen en verlagingen komen voor, doch heel zelden. Met eenige waarschijnlijkheid wordt vermoed, dat in sommige streken en tijden het G. ook kwarttonen heeft gekend, althans bij eenige siernoten.

De Greg. modaliteit is gebaseerd op twee zaken: a) de cadens-groepen; b) de toon-systemen, die ontstaan door een bepaald gebruik van de cadensgroepen.

Cadensgroepen. Een cadens-noot met haar eigen omgeving (onder-secunde en boven-terts) vormt de cadens-groep; elke trap van de grondladder kan dienst doen als cadensnoot, maar er ontstaat dan telkens een andere verhouding tegenover de ligging der heele en half-tonen: deze vsch. cadens-groepen kunnen tot vier soorten worden teruggebracht (zie afb.).

In I en II ligt boven grondtoon (in afb. voorgesteld door open noot) een kleine terts; in III en IV een groote terts; het kenmerkend onderscheid tusschen I en II is de plaats van den half-toon, die bij I een terts, bij II onmiddellijk boven grondtoon ligt (1-1-½ en 1-½-1). Bij III en IV ligt de halftoon óf onmiddellijk voor den grondtoon (III), óf hij is geheel afwezig en dan

krijgt men de zoo karakteristieke cadensgroep van drie heele noten: fa-sol-la-si (IV).

T o o n s y s t e e m. Deze cadens-groepen, op bepaalde wijze gebouwd in een systeem, noemt men m o d u s of k e r k t o o n: elke modus nl. omvat drie cadensgroepen, die zoo zijn geordend, dat er aanwezig zijn een onderkwart, een centrale kwint, een bovenkwart. Bijv. Modus van Re: la-si-do-re || Re-mi-fa-sol-la || la-si-do-re. De meeste Greg. melodieën benutten niet den vollen omvang der ladder, maar de onderkwart + de centraalkwint, òf deze kwint + de bovenkwart, m.a.w. de lage of de hooge afdeeling van de ladder. Beide afd. hebben met den grondtoon of t o n i c a ook de centraalkwint gemeen; zij hebben echter een vsch. centraal-toon of bewegingsmiddenpunt of d o m i n a n t: vandaar is men beide afd. als vsch. modi gaan beschouwen: de hooge afd. heeft men m o d u s a u t h e n t i c u s (authent. kerktonen), de lagere m o d u s p l a g a l i s (= afgeleide) genoemd. Daar elke trap van de grondladder kan genomen worden als grondtoon van een toonsysteem, zou men dus 7 × 2 = 14 modi of kerktonen krijgen. De 3 (× 2) modi van la, si en do zijn echter in den loop der tijden „ondergebracht” bij de ladders van re, mi en fa, door transpositie in de onderkwint; vandaar dat men 7 (×2) — 3 (× 2) = 4 (× 2) of 8 kerktonen telt.

N a m e n. In Boethius' d e M u s i c a vonden middeleeuwsche theoretici de modus-namen der Grieksche muziekleer; in de meening, dat Boethius over het Greg. schreef, hebben zij deze namen overgebracht op de Greg. modi.

I. Re-ladder: hooge afdeeling: dorisch: dominant la; omvang re-re.

II. Re-ladder: lage afdeeling: hypodorisch; dom. fa; omvang la-la.

III. Mi-ladder: hoog: phrygisch: dom. si (11e eeuw naar do verschoven); omvang mi-mi.

IV. Mi-ladder: laag: hypophrygisch: dom. sol (en la); omvang si (do) — si (do).

V. Fa-ladder:hoog: lydisch: dom. do; omvang fa-fa.

VI. Fa-ladder: laag: hypolydisch: dom. la; omvang do-do.

VII. Sol-ladder: hoog: mixolydisch: dom. re; omvang sol-sol.

VIII. Sol-ladder: hypomixolydisch: dom. si (do, zie III); omvang re-re.

Anderen hebben de Grieksche namen gebruikt: protus (= de eerste), deuterus (= 2e), tritus (= 3e) en tetrardus (= 4e), met bijvoeging van authenticus of plagalis voor de hooge of lage ligging; dus deuterus plagalis duidt aan de lage ligging van de 2e of Mi-ladder, dus den 4en modus.

M o d u l a t i e. Alleen de eenvoudige zangen blijven binnen één modus; rijkere of langere zangen doorloopen vaak meerdere modi (modulatie), een enkele maal met behulp van een chromatische verandering.

IV. Rhythme. Evenals alle andere muziek, moet ook het G. een bepaald rhythme hebben. De oudste schrijvers (S. Augustinus, Boethius, Cassiodorus e.a.) spreken in hoofdzaak over de Grieksch-Rom. metriek, slechts weinig over het rhythme. Latere auteurs (Aurelianus, Remigius, Hucbald, enz.) hebben de Grieksch-Rom. theorie over het rhythme, zooals zij die kenden via Augustinus, Boethius enz., toegepast op het G. Vlg. deze schrijvers is ook het Greg. rhythme v r ij, dus niet gebonden aan een vast schema; de grondwaarde is o n d e e l b a a r, dus geen onderverdeelingen in semibreve, enz.; het rhythme ontstond uit k o r t e en l a n g e noten.

Na de 10e e. zijn de theorieën op dit punt hopeloos onduidelijk en vol tegenspraak; na de 12e-13e e. bestaat het onderscheid tusschen lange en korte noten niet meer voor het G. (→ Cantus planus); deze eigenschap is overgegaan naar den → cantus mensurabilis. Vanaf het begin der Greg. restauratie heeft men vastgehouden aan de oude principepen: de vrijheid van het Greg. rhythme en de ondeelbaarheid van de grondwaarde; wat echter de lange en korte noten betreft, stelde men zich op het standpunt van de gelijke waarde van alle noten [→ Cantus planus; → Benedictijnen (sub: Gregoriaansch)]. De onderzoekingen echter van → Mocquereau toonden met zeer groote waarschijnlijkheid aan, dat een alg. rhythmische traditie bestaan heeft met lange en korte noten. Vlg. Mocquereau is echter deze verlenging geen proportioneele waarde, doch slechts een nuance.

Tegen dit laatste namen stelling, weliswaar op verschillende wijzen, o.a. → Dechevrens, → Jeannin, → Houdard, → Wagner, e.a. Zie ook → Mensuralisme. Ook op andere punten verdedigde Mocquereau een eigen theorie; zie ook → Benedictijnen (sub: Gregoriaansch).

V. Notatie, → Neumen.

L i t. A l g e m e e n: Pothier O.S.B., Les mélodies grég. (Doornik 1881); Mocquereau O.S.B., Paléographie musicale (Doornik 1889-19...); P. Wagner, Einführung in die Greg. Melodien, enz. (Leipzig, I 1911; II 1912; III 1921). G e s c h i e d e n i s: Gastoué, Les origines du chant grég. (Parijs 1907); Wagner, t.a.p. (I); Rousseau, L'école grég. de Solesmes (Doornik 1910); Gevaert, Origines du chant liturg. (Gent 1890; verouderd, maar zeer interessant); Morin O.S.B., Les véritables origines du chant grég. (Maredsous 1890; tegen Gevaert). V o r m l e e r: Ferretti O.S.B., Estetica gregoriana (I Rome 1934; standaardwerk); Wagner, t.a.p. (III); Mocquereau, Le Nombre (II Doornik 1927, hfst. V-IX); Gevaert, La Mélopée antique dans le chant de l'Eglise latine (Gent 1895). R h y t h m e: Mocquereau, Paléogr. musicale; id., Le Nombre Musical (I Doornik 1908; hier en daar vaag en verouderd; II Doornik 1927); zie lit. bij → Dechevrens; Jeannin, Etudes sur le Rhythme grég. (Lyon 1925); id., Rhythme grég. Réponse à Dom Mocquereau (Lyon 1927). *Bruning.*

Gregoriaansch water, gewijd mengsel van zout, water, asch en wijn, gebruikt bij kerk- en altaarwijding; in hedendaagschen vorm uit 9e-10e e., in eenvoudiger vorm (oorspr. waarsch. enkel gewijd water, of gemengd met zout, ook wel met Chrisma) ouder; later ten onrechte in verband gebracht met Gregorius den Grooten. *Louwerse.*

Gregorianum, S a c r a m., → Gregorius I (s.v.).

Gregoriis, J o h a n n e s en G r e g o r i u s d e, beroemde Venetiaansche boekdrukkers, ca. 1500.

Gregorius I de Groote, Heilige, Kerkleeraar, paus (3 Sept. 590 tot 12 Maart 604). Zijn eerenaam „de Groote”, in de 9e e. door zijn biograaf Joannes Diaconus geschonken, is sinds de 11e e. algemeen gebruikelijk. Hij heeft dien naam verdiend, doordat hij zich een groot man heeft getoond in een zeer moeilijken tijd. Toen hij het roer nam van het schip van Petrus, was dit volgens zijn eigen woorden een wrak. Ofschoon hij zelf aan het naderend einde der tijden geloofde, heeft hij dat wrak gerepareerd en het nieuwe zeeën doen bevaren. Hij heeft den inwendigen toestand der Kerk verbeterd en haar uitwendige positie, speciaal in Italië. Hij heeft den grondslag gelegd voor de middeleeuwsche machtspositie van het pausdom. Hij heeft

krachtig geijverd voor de kerstening van Germanië en Brittannië. Hij wilde geen litterator zijn, maar zijn geschriften hebben meer invloed gehad op het geestesleven, vooral ook van de M. E., dan de schoonste litteraire producten.

Gregorius I.

Leven. Uit oud-adellijk geslacht ca. 540 in Rome geboren, werd G. reeds in 573 praetor of gouverneur van Rome. Dan verzaakt hij aan eer en rijkdom, bouwt zes kloosters op Sicilië en maakt zijn voorvaderlijk paleis op den Monte Celio tot een ander klooster, waar hij streng leeft naar den regel van S. Benedictus. Maar paus Benedictus wijdt hem tot diaken en Pelagius II benoemt hem tot gezant aan het hof van Byzantium. Zes jaar heeft hij daar de belangen der Kerk behartigd. Dan keert hij (585) naar zijn klooster terug. Kort daarna wil hij als missionaris naar Engeland. Hij heeft Rome al verlaten, als het volk den paus smeekt den weldoener terug te roepen. 7 Febr. 590 sterft Pelagius en eenstemmig wordt G. tot paus gekozen. Als ondanks alle pogingen van G. de keizer zijn instemming met de keuze betuigt, geeft G. zijn tegenstand op. Missionaris bleef hij in zijn hart en de grootste troost en vreugde van zijn pontificaat was het succes in Engeland van zijn ordebroeders Augustinus en gezellen. Ook ijverde hij voor de bekeering der Ariaansche West-Goten van Spanje en Longobarden in Italië. Zijn goede betrekkingen met de Franken (Brunehilde) waren hem van nut bij de verdediging van het „Patrimonium Petri", dat reeds een groot deel van Italië besloeg, tegen de aanvallen der Longobarden, tegen wie de Byzant. keizer hem niet vermocht te helpen. Hij had te strijden tegen de aanmatiging van den patriarch van Konstantinopel, die zich algemeen patriarch noemde, en zelf noemde hij zich, den tegenstander tot voorbeeld, dienaar der dienaren Gods, wat door latere pausen werd nagevolgd. Naast dit alles heeft G. nog zijn groote verdiensten voor de verzorging der armen, voor de verbetering van de kerkelijke tucht, het kloosterleven, de liturgie. G. stierf 12 Maart 604. Met Ambrosius, Hiëronymus en Augustinus werd hij in 1295 tot Kerkleeraar verklaard. Feestdag 12 Maart.

Werken. 1° Moralia in Job, een allegoriseerende Job-commentaar, reeds in Byzantium begonnen, werd om zijn practische toepassingen het moraalboek der M. E. 2° Ook de Regula Pastoralis over de plichten van een zielenherder, het werk van een menschenkenner, verspreidde zich over het W., werd door koning Alfred in het Ags. vertaald en door patriarch Anastasius II in het Grieksch. 3° Dialogi over het leven en de wonderen van heiligen in Italië; het geheele 2e boek gaat over S. Benedictus. 4° 40 homilieën over het Evangelie en 22 over Ezechiël. 5° Registrum epistolarum. In drie verzamelingen heeft men te zamen 848 brieven gevonden, van groote waarde voor de geschiedenis. G. had er zelf een verzameling van aangelegd. 6° Over het Sacramentarium Gregorianum zie onder.

Voor het aandeel van St. Gregorius aan de ontwikkeling van den → Gregoriaanschen zang, zie aldaar. Zie verder → Gregorius-orde.

U i t g.: Migne, Patrol. lat. (LXXV-LXXIX); de brieven in Mon. Germ. Epist. (I-II). — L i t.: Bardenhewer, Gesch. d. altkirchl. Lit. (V 1932, 284-301); Seppelt, Das Papsttum im Frühmittelalter (1932, 7-39); Batiffol, St. G. le Grand (1928). *Franses.*

V o o r s t. i n d e k u n s t. G., gekleed in hoogepriesterlijk ornaat met tiaar, een boek in de hand of een boek schrijvend, heeft als attribuut een duif op den schouder, welke met den bek naar G.'s oor gekeerd staat. Op een miniatuur te Trier is G. vergezeld van den diaken Joannes, terwijl Michael Pacher (Pinacotheek, München) hem afbeeldt met keizer Trajanus. *Heijer.*

Sacramentarium Gregorianum, een door Gregorius den Grooten hervormd sacramentarium, in oudst bestaanden (fragment.) vorm uit eind 7e eeuw. In Gallië ingevoerd onder Pippijn den Korten, onderging het later groote veranderingen: een aanhangsel (van Alcuinus) werd (9e eeuw) in den tekst verwerkt. → Boek (sub IX); → Liturgiewetenschap. *Louwerse.*

Gregorius II, Heilige, paus (19 Mei 715 tot 11 Febr. 731); * 669 te Rome. G. had vóór zijn pausschap zich reeds verdiensten verworven bij de onderhandelingen in Konstantinopel over de erkenning der → Trullaansche synode. Als paus toonde hij veel beleid in de moeilijke verhoudingen tot den keizer van Byzantium eener- en de Longobarden anderzijds. In den Beeldenstrijd stond hij resoluut tegenover den keizer. G. ijverde vooral voor de kerken onder de Germanen. Aan hertog Theodo, die Rome bezocht, gaf hij instructies voor de organisatie der Kerk in Beieren. Aan den monnik Winfried gaf hij in 719 opdracht voor de missie onder de heidenen in het N. en noemde hem bij die gelegenheid: Bonifatius. In 722 wijdde hij Bonifatius, bij diens tweede bezoek, tot bisschop. Een aanbevelingsbrief aan Karel Martel beteekende het begin van nauwer contact tusschen Rome en de Frankische vorsten in het belang van de missie. G. maakte zich ook verdienstelijk door kloosterstichtingen en door de restauratie van het verwoeste Monte Cassino. Feestdag 13 Februari.

L i t.: Seppelt, Das Papsttum im Frühmittelalter (Gesch. d. Papsttums, II 1934). *Franses.*

Gregorius III, Heilige, paus (18 Maart 731 tot 10 Dec. 741). Evenals G. II verzette hij zich tegen de beslissing van keizer Leo III in den Beeldenstrijd. Leo ontnam hem daarom de bezittingen van den H. Stoel in Beneden-Italië en Sicilië en stelde de bisdommen van die landen en van Illyrië onder den patriarch van Konstantinopel. Door den Longobardenkoning Luitprand aangevallen, riep hij herhaaldelijk Karel Martel te hulp, maar deze weigerde gewapende interventie. G. verhief S. Bonifatius tot aartsbisschop en droeg hem de organisatie op der Beiersche, Thüringsche en Hessische Kerk. Feestdag 28 November.

L i t.: Seppelt, Das Papsttum im Frühmittelalter (1934, 99 vlg.). *Franses.*

Gregorius V (B r u n o v a n K a r i n t h i ë), paus (3 Mei 996 tot 18 Febr. 999); * 972. De eerste D u i t s c h e paus, aangewezen door Otto III en door geestelijkheid en volk van Rome geconfirmeerd. In een tijd, die meer dan één onwaardigen paus gekend

heeft, was hij een vroom man en voortreffelijk bestuurder. *Gorris.*

Gregorius VI, 1° tegenpaus in 1012 tegen Benedictus VIII.

2° (Joh. Gratianus) Paus (5 Mei 1045 tot 20 Dec. 1046); † 1047 te Keulen. Met de beste bedoelingen kocht hij het pausschap van den volslagen onwaardigen → Benedictus IX. Zelf rein van zeden, beoogde hij de noodzakelijke hervorming ter hand te nemen. Doch Benedictus hernieuwde, na zijn afstand, zijn aanspraken op den H. Stoel, en G. stond, door het simonistisch begin van zijn pontificaat, zwak tegenover hem. Onder leiding van keizer Hendrik III verklaarde de synode van Sutri (1046) beiden voor afgezet (Clemens II gekozen). G. vertrok met zijn trouwen secretaris Hildebrand (later Greg. VII) naar Duitschland en stierf het volgend jaar te Keulen.

Lit.: Fliche, La Réforme Grégorienne (I 1929); Huysmans, Wazo van Luik (1932). *Gorris.*

Gregorius VII, Heilige, paus (22 April 1073 tot 25 Mei 1085). Familienaam Hildebrand. Een der grootste pausen, vooral om zijn hervormingswerkzaamheid. Door de invallen der barbaren (Hongaren, Noormannen, Saracenen), door de staatkundige verbrokkeling van Europa, door den noodlottigen invloed van den Rom. adel op de pauskeuze, was er groot verval in de Kerk ingetreden. De voorn. misbruiken waren simonie en schending van het celibaat door de priesters, beide voortspruitend uit de zgn. leekeninvestituur. Daartegen ging G.'s levensstrijd. Man van groote vroomheid en zelfverloochening, maar van onbuigzame energie, waar het het heil der Kerk gold, staat hij aan het begin van de rij der groote pausen, die gedurende twee eeuwen overwegenden kerkelijk-politieken invloed zouden uitoefenen op de Christelijke gemeenschap.

Gregorius VII.

G. werd ca. 1020 te Soana in Toscane geboren. Van eenvoudige afkomst, werd hij te Rome voor den geestelijken stand opgeleid. Was Benedictijner monnik, doch behoorde waarsch. niet tot de hervorming van Cluny, gelijk men tot voor kort meestal meende. Hij diende als kapelaan (secretaris), raadsman en legaat achtereenvolgens vsch. pausen bij hun hervormingspogingen. In 1073 zelf tot paus gekozen, stelde hij zich tot taak de verwereldlijking, die de Kerk dreigde te overwoekeren, voorgoed te keeren.

Aanvankelijk meende hij door vermaningen en verboden de ingeslopen misbruiken te kunnen uitroeien, doch weldra zag hij in, dat hij het kwaad in den wortel moest aantasten: de leekeninvestituur. Deze bestond hierin, dat een wereldlijk heer den door hem benoemden geestelijke beleende met wereldlijk goed door het overreiken van staf en ring, de teekenen der geestelijke waardigheid. Dit scheen een sanctionneering van de feitelijk bestaande praktijk, waar alle onheil uit voortvloeide, nl. dat wereldlijke heeren de geestelijke ambten vergaven. Op de Rom. Vastensynode van 1075 verbood G. de leekeninvestituur en de benoeming van geestelijken door leeken. Hierover ontbrandde de investituurstrijd. Hendrik IV, koning van Duitschland, bekwaam, maar heerschzuchtig en onbeheerscht van driften, wilde niet afzien van de benoeming der geestelijken. Bijna alle D. bisschoppen, zijn gunstelingen, schaarden zich om hem op de synode van Worms (1075) en verklaarden den paus voor afgezet. Op de Rom. Vastensynode van 1076 deed nu G. Hendrik in den ban en ontbond zijn onderdanen van den eed van trouw aan hun vorst.

Dit recht van vorstenafzetting kwam den paus natuurlijk niet toe in zijn hoedanigheid van geestelijk hoofd der Kerk, maar berustte, in den toenmaligen tijd en maatschappij, op de bestaande nationale en internationale wetten en rechtsgewoonten.

De wereldlijke vorsten van D., ontevreden over Hendrik's despotisch bestuur, en vele thans tot inkeer gekomen biss. kwamen bijeen te Tribur (1076), suspendeerden den koning in de uitoefening van zijn macht, en verklaarden hem voorgoed afgezet, zoo hij niet binnen jaar en dag met den paus verzoend was. G. zelf werd verzocht naar D. te komen om als bemiddelaar en scheidsrechter op te treden. IJlings reisde nu de koning den paus tegemoet en trof hem te Canossa, een bergslot in Toscane. Hier deed hij, blootsvoets en in boetekleed, drie dagen openbare boete, en dwong aldus G. hem van den ban te ontslaan. Immers de plaatsbekleeder van Christus mocht een zich rouwmoedig voordoend zondaar niet afwijzen, ofschoon de paus scherpzinnig genoeg was om aan 's konings oprechtheid te twijfelen.

Niet-Kath., vooral Duitsche, geschiedschrijvers hebben de gebeurtenis te Canossa voorgesteld als den hoogsten triomf van heerschzuchtigen priestertrots over een vernederd koningschap. Ten onrechte. Openbare boete voor openbare misslagen was geen vernedering; grootere vorsten dan Hendrik hebben er zich aan onderworpen. Daarentegen was uit politiek oogpunt de boete van Canossa een meesterzet van Hendrik. Ontslagen van den ban, zag hij zich zijn aanhangers weer toestroomen en kon hij zich thans op taaien tegenstand voorbereiden.

De teleurgestelde vorsten kozen Rudolf van Zwaben tot tegenkoning en er ontstond een vierjarige, verwoestende burgeroorlog in D. Vergeefs trachtte G. den vrede tot stand te brengen; Hendrik verijdelde alle pogingen. Onwaar is, dat de paus beide tegenstanders zich tegen elkaar liet uitputten om zelf sterker te komen staan. Ten slotte werd Hendrik, die steeds doorging met leekeninvestituur, opnieuw in den ban gedaan, doch hij was er thans beter op voorbereid; de ban had minder uitwerking, Rudolf sneuvelde, en zoo was de koning in 1080 den toestand in D. volkomen meester. Opnieuw verklaarde hij den paus voor afgezet op de synode van Brixen in 1080 en stelde Wibert, aartsbiss. van Ravenna, tot tegenpaus aan(Clemens III, 1080-1100). Thans trok hij met een leger over de Alpen. Na lang te zijn tegengehouden door 's pausen trouwste medestandster, Mathilde van Toscane, veroverde hij in 1084 Rome. De Noormannen van Z. Italië snelden den paus te hulp, verjoegen de Duitschers, doch zelf plunderden en verwoestten zij Rome. Van weerszijden beschuldigden Romeinen en Noor-

mannen elkander van trouweloosheid. G. week uit naar Salerno, waar hij kort daarop, 25 Mei 1085, stierf. Zijn laatste woorden zouden geweest zijn: „Ik heb de gerechtigheid bemind en het onrecht gehaat, daarom sterf ik in ballingschap". Of dit woord authentiek is, is onzeker; zeker karakteriseert het G.'s werk en gezindheid volkomen.

Men beschuldigt G. ervan, dat hij de Christenheid niet alleen in geestelijk, maar ook in tijdelijk opzicht geheel aan zijn directe macht wilde onderwerpen. Dit is echter onwaar; toch zijn er ook wel Kath., die meenen, dat dit G.'s bedoeling was. Dat hij den oorsprong van het staatsgezag aan den duivel zou toeschrijven, is een misverstand, zoo niet erger. Laster is het, hem bloeddorst toe te schrijven om zijn woord: vervloekt de man, die zijn zwaard weerhoudt van bloedstorting (Jer. 48. 10). Hij bedoelt dit van den geestelijken strijd, blijkens den door hem zelf er aan toegevoegden uitleg: „d.w.z., die het woord der prediking weerhoudt van de berisping van het vleeschelijke". Men doet hem beslist onrecht, wanneer men hem bekrompen, zelfzuchtige of heerschzuchtige bedoelingen toeschrijft.

Schijnbaar is G. onder zijn ontzaglijk werk bezweken, maar de geest, door hem gewekt, leefde voort en triomfeerde bij het concordaat van Worms in 1122. In 1606 werd hij heiligverklaard: Benedictus XIII breidde in 1728 zijn vereering over geheel de Kerk uit (feestdag 25 Mei). Dit gaf nog aanleiding tot ernstige protesten van den kant van Gallicanen, Jozefisten en Jansenisten, die terecht in G.'s daden en leerstellingen een der scherpste veroordeelingen van hun beginselen zagen (zie beneden).

W e r k e n : Brieven, uitg. door E. Caspar, in Mon. Germ. Hist. Ep. (1920-'23); in Migne, Patr. Lat. (CXLVIII). — L i t . : A. Fliche, La Réforme Grégor. (2 dln. Leuven-Parijs 1924-'25); Hefele-Leclercq, Hist. des Conciles (V, 13-323). In beide werken overvloedige lit., gelijk ook in de handb. van De Jong, Funk-Bihlmeyer e.a. *Gorris.*

Officie van Gregorius VII. Dit door Benedictus XIII in 1726 vernieuwde en 1728 door de Congreg. der Riten voor heel de Kerk voorgeschreven officie van 25 Mei, dat excommunicatie en afzetting van Hendrik IV memoreert, wekte door zijn bewoording de ergernis der meeste Eur. regeeringen, die er ten onrechte de verkondiging der rechtstreeksche pauselijke macht over het wereldlijk bestuur der staten uit lazen. Terstond werd de opneming in het brevier verboden in Napels, Portugal en Frankrijk, spoedig in de meeste Kath. staten, in België bij decreet van keizer Karel VI (29 April 1730), hernieuwd door Maria Theresia (9 Juli 1750) en Jozef II (1782). Benedictus verklaarde 19 Dec. 1729 al zulke decreten nul en van geener waarde.

In de Rep. der Ver. Nederlanden verbood het hoofd der schismatieke clerezij, de aartsbisschop Barchman Wuytiers, bij open mandement van 12 Mei 1730 zijn clerus het officie te bidden. Dit mandement en enkele schotschriften tegen het officie trokken de aandacht der regeering, vooral van de Staten van Holl., Zeel. en W. Friesl., die bij plakkaat van 20 Sept. 1730 het gebruik van het officie verboden. Hiermede hangt samen het plakkaat van den volgenden dag, waarin de admissie der priesters afhankelijk gemaakt werd van een als eed op te vatten verklaring: 1° dat de betrokkene geen „Jezuïet of geordende" was; 2° dat hij een hartgrondigen afkeer had van het gevoelen, als zou de paus de onderdanen kunnen ontslaan van de plichten jegens de wereldlijke overheid; 3° dat hij zonder verlof der burgerlijke overheid geen pauselijke bullen zou afkondigen. De rondom het officie gewekte beweging hielp mee tot het verijdelen der bij de Staten van Holland aangewende pogingen tot het verkrijgen van admissie van J. van den Steen, aartspriester van Holland, als apost. vicaris.

L i t . : Gr. Placcaatb. (VI, 366 vlg.); Knuttel, De toestand der Ned. kath. (II, 140 vlg.); P. v. Ghert, in: Katholikon (I 1828, 437 vlg.; II 1829, 307 vlg.); Guéranger, Inst. liturg. (II, 450 vlg.); Stimmen aus Maria-Laach (1877, 27 vlg.); J. J. de Graaf, in: Bijdr. bisd. Haarl. (XX, 245 vlg.); Kirsch-Veit, Kirchengesch. (IV 1931, 36 en 221). *Rogier.*

Gregorius IX (U g o l i n o v a n S e g n i), paus (19 Maart 1227 tot 22 Aug. 1241). * 1170 te Anagni (anderen meenen 1145, zoodat hij ruim 80 jaar oud paus geworden zou zijn). Hij was een man vol geestkracht en doorzettenden ijver, die somwijlen zelfs de zaken te zeer op de spits dreef en te overhaast uiterste maatregelen nam. Als kardinaal was hij de vriend en raadgever van S. Franciscus van Assisi en de protector en organisator van diens orde. Tegen Frederik II, dien hij tot tweemaal toe excommuniceerde, handhaafde hij krachtig de rechten der Kerk en de veiligheid van den Kerkelijken Staat. Hij stelde, naast de bisschoppelijke, de pauselijke Inquisitie in.

L i t . : Balan, Storia di Greg. IX (3 dln. 1872); Felten, Papst Greg. IX (1886). *Gorris.*

Gregorius X (T h e o b a l d V i s c o n t i), Zalige, paus (1 Sept. 1271 tot 10 Jan. 1276). * 1210 te Piacenza. Ofschoon zelfs nog geen priester en in het H. Land op Kruistocht vertoevend, werd hij door de kardinalen te Viterbo tot paus gekozen, nadat de H. Stoel drie jaar had ledig gestaan. Als paus schreef hij daarom het → conclave voor het kardinalencollege bij de pauskeuze voor. Hij werkte voor den vrede in het verscheurde Duitschland (einde van het noodlottig Interregnum door erkenning van Rudolf van Habsburg, 1273), ijverde tegen het steeds dreigende Saracenengevaar en voor de hereeniging met de schismatieke Grieken. Op het 14e alg. Concilie van Lyon, 1274 door G. beroepen, kwam de unie, hoewel slechts voor kort, tot stand. Feestdag te Rome 10 Jan., elders op vsch. datum.

L i t . : Guiraud, Régistres de G. X (1892 vlg.); Norden, Das Papsttum u. Byzanz (1903); Hefele-Leclercq, Hist. d. Conciles (VI). *Gorris.*

Gregorius XI (P i e r r e R o g e r), paus (30 Dec. 1370 tot 27 Maart 1378). * 1331 te Meaumont bij Limoges. Laatste paus, die te Avignon zetelde; keerde in 1577 naar Rome terug. → Babylonische Gevangenschap (sub 2°).

L i t . : Mollat, Les papes d'Avignon (^{3}1921).

Gregorius XII (A n g e l o C o r r a r i o), paus (30 Nov. 1406 tot 4 Juli 1415). * 1327 te Venetië, † 18 Oct. 1417 te Recanati. Hij was een der pausen te Rome tijdens het groote → Westersche schisma. Aanvankelijk werkte hij oprecht voor herstel der eenheid, doch hij zette niet door. Daarop kwamen kardinalen van hem en van den paus te Avignon (Benedictus XIII) bijeen op een (zeker onwettig) concilie te Pisa (1409), waar beiden voor afgezet verklaard werden. G. bleef echter door een deel der Kerk erkend. Tegenover het Concilie van Constanz (1414-'18) deed hij vrijwillig afstand (1415), nadat de deelnemers daaraan erin hadden toegestemd zich als door G. bijeengeroepen te beschouwen. Daarna leefde hij nog 2 jaar als kardinaal-bisschop van Porto. *Gorris.*

L i t . : Salembier, Le Grand Schisme d'Occident (1900).

Gregorius XIII (Hugo Buoncompagni), paus (13 Mei 1572 tot 10 April 1585). * 7 Jan. 1502 te Bologna. Vóór zijn intrede in den geestelijken stand was zijn leven niet onberispelijk geweest; als paus leefde hij vroom en werd een der voornaamste leiders der zgn. Contra-Reformatie en der doorvoering van de besluiten van het Concilie van Trente.

Gregorius XIII.

Vooral heeft hij al zijn ijver gericht op de wetenschappelijke vorming van een voorbeeldigegeestelijkheid: door zijn rijke fundaties is hij de tweede stichter van het Collegium Romanum (de theologische en philosophische faculteit daarvan heet nu nog naar hem de → **Gregoriaansche Universiteit**); ook het Germaansch en het Hongaarsch college heeft hij aldus bevestigd, het Grieksch en het Engelsch college nieuw opgericht. Deze alle te Rome, ter opleiding van priesters voor de respectieve landen; doch ook elders heeft hij nog tal van colleges en seminaries (in het geheel ong. 24) opgericht of rijkelijk gesteund. Ook gaf hij een verbeterd Corpus Iuris Canonici uit.

In geheel Europa steunde G. met kracht en ijver de Kath. herleving (→ Possevinus naar Rusland, Jezuïeten naar Zweden enz.); te betreuren valt, dat hij naar aanleiding van de bloedige vervolging der Katholieken in Engeland, in theorie een sluipmoord op koningin Elizabeth niet afkeurde, die voor hem als onwettig overweldigster gold. Doch feitelijk heeft hij nooit tot een moordaanslag op haar opgewekt of ertoe meegewerkt.

Over de belangrijke door hem tot stand gebrachte Kalenderhervorming, zie → Gregoriaansche Kalender; over het hem ten onrechte verweten vreugdebetoon naar aanleiding van den Bartholomaeusnacht, zie → Bartholomaeusnacht.

L i t.: Pastor, Gesch. der Päpste (IX[1-4]1923). *Gorris.*

Gregorius XVI (Bartolomeo Cappellari), paus (2 Febr. 1831 tot 1 Juni 1846); * 28 Sept. 1765 te Belluno. Hij was 1783 in de Camaldulenzenorde getreden en sinds 1826 Prefect der Propaganda, toen hij tot paus gekozen werd door den steun van Von Metternich, daar hij conservatief van gezindheid was. In 1799 had hij door zijn boek Il Trionfo della S. Sede moedig het vernederde pausdom tegen de triomfeerende Revolutie verdedigd. Steeds nam hij krachtig stelling tegen de allerwege uitbrekende revoluties (Frankrijk, België, Polen, Italië) en opkomende liberale ideeën. Ook in zijn eigen Kerkel. Staat moest hij met hulp van Oostenrijk voortdurend oproerige woelingen bestrijden. Doch ook tegen staatsabsolutisme en onkerkelijke leerstellingen trad hij met ijver en energie op [conflict met Pruisen over de gemengde huwelijken (→ Keulen, sub: Kölner Wirren); interventie bij Nicolaas I van Rusland ten gunste der Katholieken; veroordeeling van Lammenais (1834) en Hermes (1835)]. Hij richtte veel nieuwe bisdommen op en in de missies apostolische vicariaten, en is de stichter van een Egyptisch en een Etrurisch museum in het Vaticaan. → Gregorius-orde.

Gregorius XVI.

L i t.: Sylvain, Hist. de G. XVI (1889); Bastgen, Forschungen u. Quellen z. Kirchenpolitik G. XVI (2 dln. 1929).

Behalve de reeds opgegeven speciale lit. vindt men over de **pausen in het algemeen** uitstekende artikelen in: Von Seppelt-Löffler, Papstgesch. v. d. Anfängen bis z. Gegenwart (35e duizendtal, 1933); The Catholic Encyclopaedia, en, waar het leerstellige kwesties betreft, in Dict. de Théol. Cathol. In het eerstgenoemde werk chronologisch, in de beide andere, met uitgebreide literatuur, op de afzonderlijke namen. *Gorris.*

Gregorius, Heilige, abt van Utrecht en bestuurder van het diocees (754-775) zonder zich tot biss. te laten wijden. Geboren uit een voornaam Frankisch geslacht; leerling van den H. Bonifatius, door wien hij naar Utrecht werd geroepen. Onder hem kwam de Utr. domschool tot hoogen bloei.

L i t.: Liudgerus, Vita Gregorii, in: Mon. Germ. Hist. Script. (XV, 74); P. Albers, De H. Greg. III biss. v. Utr., in: Jaarb. v. Alberd. Thijm (1893, 3). *Post.*

Gregorius Aboel Faradzj, → Barhebraeus.

Gregorius van Agrigentum, exegeet, 6e eeuw. G. maakte in zijn jeugd een bedevaart naar het H. Land, bezocht Antiochië en Konstantinopel. In Rome werd hij door den paus tot bisschop van Agrigentum (Girgenti op Sicilië) gewijd. G. schreef een zeer zelfstandigen Griekschen commentaar op den Prediker, steunend op den tekst der Septuagint.

U i t g.: Migne, Patrol. Graeca (XCVIII, 741-1182). — L i t.: Bardenhewer, Gesch. d. altkirchl. Lit. d. M.A. (V 1932, 105-107). *Franses.*

Gregorius van Elvira, Heilige, Kerkvader, † na 392. G. behoorde tot de integralistische richting van Lucifer van Gagliari en werd na diens dood de leider der Luciferianen. Ook op zedelijk gebied was hij rigoristisch. Als belangrijk schrijver is hij pas in de 20e eeuw ontdekt, speciaal door dom A. Wilmart.

W e r k e n. Vrij algemeen worden hem nu toegeschreven: Over het Geloof (op naam van Phoebadius van Agen; ook aan Ambrosius, Gregorius van Nazianze en Vigilius van Tapsus toegeschreven); 6 homilieën op het Hooglied; 20 homilieën onder den titel: Tractatus Origenis de libris ss. scripturarum; Tractatus de arca Noë; een brief aan Eusebius van Vercelli (verloren). — L i t.: Bardenhewer, Gesch. d. altkirchl. Lit. (III [2]1923, 396-401; 675); Lex. f. Theol. u. Kirche (IV 1932, 673). *Franses.*

Gregorius van Nazianze, Heilige, Kerkvader, Kerkleeraar; * ca. 329, † ca. 389. Naast Basilius, den man van de practijk, en Gregorius van Nyssa, den speculatieven geest, is G. de derde der drie groote Cappadociërs, vooral de redenaar. G. was geen krachtige

persoonlijkheid als zijn vriend Basilius, maar als redenaar stond hij hoog, zoowel om den vorm als om den inhoud. De inhoud van zijn preeken en andere geschriften was zoo degelijk en zuiver orthodox, dat hij in het Oosten „de theoloog” genoemd werd.

Gregorius van Nazianze.

G. was de zoon van bisschop Gregorius van Nazianze en Nonna. Hij studeerde in Caesarea, Alexandrië en Athene, waar hij met Basilius de univ. bezocht. Tegen zijn wil werd hij waarsch. 362 door zijn vader tot priester gewijd en hielp nu zijn vader in het bestuur van het bisdom. Wederom tegen zijn wil wijdde Basilius hem in 370 tot bisschop van Sasima, maar G. heeft nooit bezit genomen van dien zetel; hij bleef zijn ouden vader bijstaan. Na diens dood trok hij zich in de eenzaamheid terug. In 379 komt hij naar Konstantinopel, op aandringen der Katholieken, die geheel door de Arianen overheerscht werden. Hij ijvert krachtig voor de orthodoxie en is feitelijk bisschop van de stad, die momenteel geen Kath. bisschop had, maar officieel wil hij den zetel niet in bezit nemen. Eerst het alg. concilie van 381 kan hem daartoe bewegen. Maar als men zijn voorstellen tot beëindiging van het Antiocheensche schisma verwerpt en een aantal bisschoppen bezwaar maken tegen zijn keuze, neemt hij in een schitterende rede afscheid van het concilie en verlaat de stad. Hij bestuurt dan de kerk van zijn geboortestad tot 383. Dan trekt hij zich op een landgoed terug en wijdt zich aan ascese en aan dichten en schrijven tot aan zijn dood.

De werken, die bewaard zijn gebleven, bestaan uit preeken, gedichten en brieven. De 45 preeken zijn overwegend dogmatische preeken en feestreden. De gedichten, klassiek van vorm, in verschillende metra, zijn deels theologisch van inhoud (leerstellig en zedekundig), deels historisch en vooral autobiographisch. De ruim 240 brieven zijn cultuurhistorisch interessant.

Uitg.: Migne, Patrol. Graeca (XXXV-XXXVIII). — Lit.: Bardenhewer, Gesch d. altkirchl. Lit. (III 1923, 162-188); Guignet, St. G. de N. orateur et épistolier (1911); Pellegrino, La poesia di S. Greg. Naz. (1932); Fleury, Hellénisme et Christianisme, St. G. de N. et son temps (1930). *Franses.*

Voorst. in de kunst. G. wordt in het Oosten steeds afgebeeld in Gr. bisschopskleeding te zamen met de H.H. Athanasius, Basilius en Chrysostomus. Hij heeft als attributen een wierookvat en een reukvat.

Liturgie van Gregorius van Nazianze, een der drie Misformulieren der Koptische Kerk, ten onrechte aan Greg. van Nazianze toegeschreven. Evenzoo een der Abessynische en een der Armeensche Kerk.

Gregorius van Nyssa, Heilige, Kerkvader; *ca. 335, † ca. 394. G., een der drie groote Cappadociërs, was de broeder van Basilius den Grooten. Door dezen onderwezen, werd hij als lector in den clerus opgenomen, maar begon spoedig een wereldsch leven en huwde met Theosebia. Na haar dood schijnt hij zich in een klooster aan ascese en theologische studie te hebben gewijd. In 371 werd hij bisschop van Nyssa. 376-'78 verbleef hij, door Ariaansche intrigues, in ballingschap. In 380 werd hij tot metropoliet van Sebaste in Armenië gekozen. Hij wist eraan te ontkomen en kon naar Nyssa terugkeeren. Hij was een der voorn. theologen op het 2e alg. concilie in Konstantinopel (381).

Was Basilius man van de practijk, G. was, volgens getuigenis van zijn broer, onpractisch, maar een groot denker, philosoof en theoloog. G. was een bewonderaar van Origenes. Terwijl hij een andere dwaling van den meester afwees, nam hij diens leer van de → Apocatastasis over. In de Triniteitsleer en Christologie is hij echter volkomen orthodox. G. was goed thuis in de Gr. philosophie en citeerde meer dan eens Plato.

Werken: Over de schepping van den mensch en de scheppingsdagen; homilieën over den Prediker en het Hooglied; over de acht zaligheden en het Onze Vader enz. Dogmatische werken: tegen Eunomius, tegen Apollinaris, tegen de Arianen, de Macedonianen; een dogmatische zeer waardevolle „oratio catechetica magna”: over de maagdelijkheid en andere ascetische traktaten, w.o. een Leven van S. Macrina, zijn zuster. Een aantal preeken, o.a. tegen de woekeraars. 26 brieven. — Uitg.: Migne, Patrol. Gr. (XLIV-XLVI). — Lit.: Bardenhewer, Gesch. d. altkirchl. Lit. (III ²1923, 188-220); Lex. f. Theol. u. Kirche (IV 680-682). *Franses.*

Gregorius Palamas, → Palamas.

Gregorius van Rimini, Augustijn, † 1358 te Weenen; een der meest bekende leeraren van de oude Augustijner school, in de kenleer echter in nominalistischen zin van haar oudere traditie afwijkend. In de genadeleer hield hij vast aan de uitspraken van St. Augustinus, in den meest strengen zin verklaard, en was in dat opzicht vooral ook van invloed op de latere Augustijner school. Achtereenvolgens leeraar te Bologna, Padua, Perugia en Parijs. Generaal der Orde in 1357.

Lit.: Lanteri, Postr. saec. sex. (I, 287-289); N. Merlin, Dict. Theol. cath. (²VI, kol. 1852-1854); A. Lang, Lex. f. Theol. u. Kirche (IV, 683). *Claesen.*

Gregorius Thaumaturgus (= de Wonderdoener), Heilige, Kerkvader; * ca. 213 uit heidensche ouders te Neocaesarea in Pontus, † ca. 270. G. wilde met zijn broeder gaan studeeren aan de Rechtshoogeschool van Beiroet. Op reis daarheen volgen zij in Caesarea de lessen van den beroemden leeraar Origenes. Ze zijn weldra bekeerd en blijven vijf jaar in Caesarea. Niet lang na zijn terugkeer wordt G. bisschop van zijn grootendeels heidensche vaderstad, en heeft die bijna geheel bekeerd. Hoe hoog hij in aanzien stond en bleef, getuigen vier oude levensbeschrijvingen.

Werken: een geestdriftige dank- en lofrede op Origenes; een uitgebreide geloofsbelijdenis; een epistola canonica, van belang voor de gesch. v. d. boetetucht; een vrije bewerking van het boek Ecclesiastes; een dialoog over het al of niet kunnen lijden van God; een dogmatisch geschrift over de eenheid in wezen (der 3 Personen). Een aantal brieven ging verloren. Andere werken zijn twijfelachtig echt. — Uitg.: Migne, Patrol. Graeca (X); Vert. in Bibliothek d. Kirchenväter (1911). — Lit.: Bardenhewer, Gesch. d. altkirchl. Lit. (II ²1914, 315-332); Lex. f. Theol. u. Kirche (IV 1932, 686). *Franses.*

Voorst. in de kunst. G., staande voor een klooster, met een boek in de hand, duivels uitdrijvende uit een bezetene.

Gregorius van Tours, kerkelijk schrijver, vooral

beroemd door zijn Geschiedenis der Franken; * ca. 538 te Clermont-Ferrand, † 593 of 594. Opgeleid door zijn oom, bisschop Gallus van Clermont, en door diens opvolger Avitus ingewijd in de H. Schrift, werd hij ca. 563 diaken. Een ernstige ziekte voerde hem op bedevaart naar Tours, waar hij op het graf van S. Martinus genezing vond. In 573 werd hij tot bisschop van Tours gekozen. Met groote toewijding behartigde hij, in moeilijke jaren, de geestelijke en tijdelijke belangen der stad. Zijn aanzien steeg in heel Gallië en hij werd de vertrouwde raadsman van koning Childebert II. Zijn hoofdwerk is de Geschiedenis der Franken, in 10 boeken. Boek I begint met overzicht der wereldgesch. tot aan Martinus van Tours. Verder behandelt hij de lotgevallen van Gallië vanaf Martinus tot en met zijn eigen episcopaat. Het werk is vrij onbeholpen en geeft alleen de gebeurtenissen, maar het blijft van hooge waarde om de groote massa materiaal, des te meer, daar G. voor die periode de eenige bron is. Zijn taal is van belang voor de gesch. van den overgang van het Latijn in de Romaansche talen, speciaal het Fransch.

Verdere werken: psalmcommentaar (verloren); over den loop der sterren (met nauwkeurige berekening, ten dienste der liturgie); 8 Wonderboeken: over deugden en wonderen van S. Martinus, Julianus en andere Gallische martelaren en belijders. Aan het slot geeft hij voor het eerst een Lat. bewerking van de legende der Zevenslapers, waarsch. voor hem door een Syriër uit de Syrische recensie vertaald. — Uitg.: Migne, Patrol. lat. (LXXI); Monum. Germ. Hist. Script. rer. Meroving. (I). Vertal. zie Bardenhewer. — Lit.: Bardenhewer, Gesch. d. altkirchl. Lit. (V 1932, 357-367): Manitius, Gesch. d. lat. Lit. d. M.A. (I 1911, 216-223); Bonnet, Le latin de St. G. de T. (1890). *Franses.*

Gregorius de Verlichter (ook: G. de Armeniër), Heilige (ca. 240-332), apostel van Armenië, zijn vaderland. Ten gevolge der verovering van dit land door de Perzen, vond hij zijn opvoeding in Cappadocië, keerde na het herstel der vrijheid onder koning Trdat (261) terug en deelde met zijn mede-Christenen de vervolging. Hij slaagde er echter in den koning te bekeeren en daarmede spoedig het geheele land. Ca. 290 in Caesarea tot bisschop gewijd, werd hij het hoofd (catholicos) zijner kerk (afhankelijk van die van Caesarea), spoedig verdeeld in meerdere bisdommen rondom het oude Asjtisjat als middelpunt. Zijn laatste jaren bracht hij in afzondering door, opgevolgd door den jongste zijner twee zoons. Dat de Arm. liturgie van hem afkomstig zou zijn, moet ontkend worden; mogelijk wijzigde hij de oorspr. met elementen uit Cappadocië. Hij zou daarbij de Syrische taal vervangen hebben door de landstaal. Op zijn naam staat ook een Abessynische anaphoor. Gregrorius XVI (1837) plaatste hem in het Rom. Martyrologium (30 Sept.). → Armenië; Agathangelus.

Lit.: Gelzer, Die Anfänge d. armen. Kirche (Leipzig 1895); Tournebize, Hist. polit. et relig. de l'Arménie (Parijs 1910). *Louwerse.*

Gregorius a S. Vincentio, Belg. wiskundige, Jezuïet; * 1584 te Brugge, † 27 Jan. 1667 te Gent. Hij schreef Opus Geometricum quadraturae circuli et sectionum coni (2 dln. Antwerpen 1647), dat tot tal van polemieken over de quadratuur van den cirkel aanleiding gaf, later gevolgd door Opus geometricum posthumum (Gent 1668). Zijn werk is van belang voor de ontwikkeling van de integraalrekening en de theorie der logarithmen.

Lit.: H. Bosmans S.J., in Annales de la Soc. Sc. de Bruxelles (34). *Dijksterhuis.*

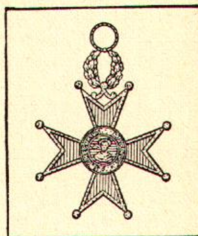
Gregorius de Wonderdoener, → Gregorius Thaumaturgus.

Gregorius-liturgie, de → Missa praesanctificatorum, in den Gr. ritus ten onrechte toegeschreven aan Gregorius „Dialogos” = Gregorius den Grooten.

Gregorius-mis, voorstelling, waarbij de lijdende Christus aan → Gregorius I den Grooten (6e e.) verschijnt bij de consecratie tijdens het opdragen der H. Mis (→ Eucharistie, sub L 4°). Het motief als Eucharistisch wonder schijnt van Oosterschen oorsprong. De G. vond in het W. verspreiding door de Rome-pelgrims. Oudste voorst. op een miniatuur van 1252 (S. Sabina te Rome), preekstoel van de kathedraal te Pisa (1310) door Giov. Pisano. In de Nederlanden hebben o.a. Lucas van Leiden, J. Daret, Geertgen tot S. Jans (Aartsbiss. Mus. te Utrecht), de Meester van Flémalle en Gerard David dit onderwerp behandeld.

Lit.: L. Bréhier, L'art chrét. ([2]1928, 338, 373); E. Mâle, L'art relig. de la fin du M.A. (98 vlg.); K. Künstle, Ikonogr. d. Heil. (I); A. Michel, Hist. de l'art (register, 229); Lex. f. Theol. u. Kirche (IV, 689); K. Smits, Iconogr. v. d. Ned. Primit. (117 vlg.). *p. Gerlachus.*

Gregorius-orde, pauselijke orde van verdienste met militaire en burgerlijke afdeeling en eigen uniform. Drie graden: ridder, commandeur, grootkruis. Gesticht 1831 door Gregorius XVI ter eere van Greg. I den Grooten. Ordeteeken: achtpuntig kruis met afbeelding van den H. Greg. I, aan roodgelen band. *Gorris.*

Gregorius-orde (burgerlijke afdeeling).

Gregorius-Vereeniging (Ned. Sint Greg. Ver.). Om de kerkel. muziek weer te maken tot een waardige cultus-muziek, werd naar het voorbeeld der Duitsche Caecilien-Verein in 1874 te Haarlem een plaatselijke St. Gregorius-Ver. gesticht door J. J. Graaf; spoedig volgden andere plaatsen. Als eerste vrucht dezer actie werd in 1876 opgericht het Sint Gregoriusblad, Tijdschrift tot bevordering van kerkel. toonkunst. Reeds in 1877 werden de statuten goedgekeurd der Ned. St. Greg. Ver., die zich ten doel stelde: „de bevordering der gewijde en liturg. muziek vlg. den geest der Kerk en met de stipte inachtneming der kerkel. wetten”. Eerste voorzitter en ziel der geheele beweging was M. J. A. Lans (* 1845 te Schiedam, † 1908 te Amsterdam).

Toen in het begin dezer eeuw de „nieuwe” Gregoriaansche zangboeken werden ingevoerd, was het de systematische actie der G.-V., die dit moeilijke werk ten uitvoer legde. Sinds 1918 volgt de G.-V. min of meer officieel de Solesmesner richting. Vooral het werken van dr. C. Huigens O.F.M., hoofdredacteur van het Greg. Blad, bracht nieuw leven in de G.-V.: de actie der „Korenbonden” en het streven naar een eigen Kath. Kerkmuziek-school. Deze werd in 1925 te Utrecht geopend als instituut der G.-V. met dr. C. Huigens als eersten directeur. Einde 1925 legde past. Jansen het voorzitterschap der G.-V. neer, dat hij sinds 1908 bekleedde, en werd opgevolgd door past. Beukers. *Bruning.*

Gregorius-water, → Gregoriaansch water.

Gregorovius, Ferdinand, Duitsch historicus; * 19 Jan. 1821 te Neidenburg, † 1 Mei 1891

te München. Na theol. en gesch. studies verbleef hij meer dan 20 jaar in Italië, waar hij zijn voornaamste werk schreef: Gesch. der Stadt Rom im Mittelalter (Stuttgart 1859-'72); het omvat de jaren 400 tot 1534 en is een meesterwerk van schilderachtige geschiedschrijving, maar met anti-Kath. vooroordeelen. G. reisde ook naar Griekenland, Turkije, enz.

Verdere werken: Gesch. der Stadt Athen im Mittelalter (I 1889, II 1927); Lucrezia Borgia (1874, 1931); Urban VIII (1879), enz. *Willaert.*

Gregory, 1° lady Augusta (meisjesnaam Persse), Iersche Protestante, mede-oprichtster en directrice van het → Abbey Theatre te Dublin; * 5 Mrt. 1852, huwde in 1881 sir William Gregory, † 23 Mei 1932. Zij schreef een geschiedenis van genoemd theater, Our Irish Theatre (1914); vertaalde oude Iersche legenden in een gekunsteld Anglo-Iersch en bewerkte deze voor het tooneel. Grooter succes had zij met hare blijspelen, verzameld in Seven Short Plays (1909), en New Irish Comedies (1914).

Lit.: Harold Williams, Modern Engl. Writers (1925); E. Boyd, Ireland's lit. Renaissance (1923). *Pompen.*

2° Caspar René, Prot. theoloog; * 6 Nov. 1846, † 9 April 1917. Schreef de prolegomena op de critische uitg. van het N. T. van Tischendorf in 8e uitg. Zijn manier van aanduiding der Gr. hss. van het N. T. wordt door vele critici gebruikt. Hij schreef nog eenige andere werken over bijbel-hss. *C. Smits.*

3° David, Schotsch wis- en natuurkundige, neef van James G.; * 24 Juni 1661 te Kinnaerdi, † 10 Oct. 1708 te Maidenhead. Hoogleeraar te Edinburgh 1684-'91, daarna Savilian prof. in de astronomie te Oxford. Schreef over meetkunde, optica en astronomie, gaf (1703) de werken van Euclides uit.

Werken: Exercitatio geometrica (Edinburgh 1684); Catoptricae.... Elementa (Oxford 1695): Astronomiae... Elementa (Oxford 1702). *Dijksterhuis.*

4° James, Schotsch wis- en natuurkundige, oom van David G.; * Nov. 1638 te Drumoak, † Oct. 1675 te Edinburgh. Woonde eerst in Italië, werd 1668 hoogleeraar te St. Andrews, 1674 te Edinburgh. Hij beoefende de theorie der reeksen en vond een spiegeltelescoop uit. *Dijksterhuis.*

Werken: Optica promota (Londen 1663); Vera circuli et hyperbolae quadratura (Padua 1667-'68).

5° John Walter, Eng. geoloog en onderzoeker * 29 Jan. 1864 te Londen; bereisde O. Afrika, Australië en China. Sedert 1904 prof. te Glasgow.

Werken: The great Rift Valley (1896); The dead heart of Australia (1906); Human migration and the future (1928); Elements of econ. geology (1928).

Greidhoek, kleigebied in Friesland, ten Z. van de lijn Harlingen—Leeuwarden (< Friesch greide = weide).

Greif, Martin, Duitsch dichter; * 18 Juni 1839 te Speyer, † 1 April 1911 te Kufstein. Als lyricus sluit G. bij het volkslied en Goethe aan; op zijn best is hij als natuur dichter. Van zijn al te rhetorische drama's wordt nog Ludwig der Bayer (1890) gespeeld.

Uitg.: Gesamm. Werke (4 dln. [2]1909). — Lit.: W. Kosch, M. G. ([2]1909); L. Kiesgen, G. als Lyriker (1911); J. Savits, G.'s Dramen (1911).

Greifenorde of Orde van den Griffioen, Mecklenburgsche onderscheiding, gesticht in 1884 door groothertog Fred. Frans III (sedert 1904 ook voor M.-Strelitz). Vijf klassen. Devies: Altior Adversis. Teeken: rood kruis met acht punten; in het hart een loopende griffioen in goud.

Greifswald, stad in de prov. Pommeren, Pruisen (IX 576 E 1), gelegen aan de Ryck, die ca. 4 km Noordwaarts bij de havenplaats Wieck in de Greifswalder-Bodden, een inham der Oostzee, mondt; knooppunt van spoorwegen; ruim 29 000 inw., meerendeels Prot. De universiteit van G. dateert van 1456; er is aan verbonden een Nordisches Institut, een Institut für Finnlandkunde, een sterrenwacht, enz. Belangrijke universiteitsbibliotheek. Metaalindustrie, reederij, visscherij (vischrookerijen), handel in vee, graan, hout. Scheepverbindingen met Stettin e.a. G. is nog bekend als badplaats (modder- en zoutbad).

In de binnenstad zijn bezienswaardig o.a. de Marienkirche (Got. hallenkerk, 13e-15e eeuw), Nikolaikirche (13e-14e eeuw; toren 98 m), Jakobikirche (13e-14e eeuw). Het stadhuis, oorspr. uit de 14e eeuw, vernieuwd 18e eeuw. In het universiteitsgebouw wordt het Croy-tapijt (1455) bewaard. G. is ca. 1240 gesticht, kreeg in 1250 stadsrechten; was vanaf den Dertigjarigen oorlog tot 1815 met korte onderbrekingen Zweedsch, daarna Pruisisch.

Lit.: Reiche, G. eine Stadtmonographie auf geogr. Grundlage (1925); Beykuffer, Führer durch G. ([6]1926).

Greift nur hinein ins volle Menschenleben! . . . Und wo Ihr's packt, da ist's interessant (Duitsch) = Doe maar een greep in het volle menschenleven! . . . En waar ge het pakt, daar is het belangwekkend. Lustige Person in het „Vorspiel auf dem Theater" van Goethes Faust I. *Brouwer.*

Grein (< Lat. granum = korrel), zekere kleine gewichtshoeveelheid; speciaal: medicinaal gewicht ($^1/_{20}$ scrupel of 0,065 gram).

Grein, in de graphische vakken naam voor het oppervlak van steen en dgl. stoffen, waarop geteekend wordt, wanneer het een fijn korrelig karakter heeft. Vooral bij den steendruk onderscheidt men gladde en gegreinde steen. Teekenpapier, waarop met krijt, houtskool e.d. wordt gewerkt, heeft ook een zekere mate van ruwheid noodig; op glad schrijfpapier kan men met dgl. materialen niet goed teekenen en daar de steendruk gebaseerd is op het aloude teekenen op papier, geldt hier dezelfde eisch. *Poortenaar.*

Greineeren, van een → grein voorzien. De uitdrukking wordt vnl. gebruikt met betrekking tot het steenteekenen (lithographie), wanneer het steenoppervlak door g. voor het beteekenen met krijt geschikter wordt gemaakt dan de gladde steen zou zijn.

Greisen, door pneumatolyse veranderde graniet. Toermalijn, fluoriet, topaas, lithiumglimmers treden als nieuwe mineralen op naast tinsteen, wolframiet en verwante ertsen. Het is het oorsprongsgesteente van de voornaamste tinafzettingen: Cornwall, Bangka, Billiton. → Ertsen; Metamorphose; Pneumatolyse.

Greiz, stad in Thüringen met ca. 38 000 inw. (waarvan 3% Kath.), aan de Witte Elster gelegen. Was tot 1918 hoofdstad van het vorstendom Reusz-Ältere Linie. Textiel-, papier-, machine-industrie. Twee kasteelen. Park.

Grelots (Fr., = rinkelbelletje voor katten, paarden enz.), garneerband met afhangende bolletjes.

Grembergen, gem. in de prov. Oost-Vlaanderen, 3 km ten N. van Dendermonde aan den straatweg naar Sint-Niklaas. Opp. 992 ha, ca. 4 000 inw. Lage poldergrond der Schelde. Landbouw.

Gremiale (< Lat. gremium = schoot), doek, waarop ter bescherming der gewaden, bisschoppen (oorspr. ook priesters) sinds de 13e eeuw de handen leggen, wanneer zij zitten onder de H. Mis, Wijdingen

enz. (ook bij asch- en kaarsenuitdeeling). Het dient van zijde te zijn, althans in de H. Mis. *Louwerse.*

Grenada, het Zuidelijkste, tevens voornaamste eiland der Britsche Windward Islands (12° 5′ N., 61° 45′ W.), behoorende tot de Kleine Antillen. Het eil. is zeer vruchtbaar en levert cacao, specerijen, katoen, tabak en koffie. G. met de Grenadinen heeft een opp. van 344 km², en ruim 75 000 inw. De bevolking is grootendeels Kath. (95% Negers). Hoofdstad St. Georges (5 000 inw.). G. is ontdekt in 1498 door Columbus en kreeg den naam van Concepcion; in 1650 Fransche kolonie en in 1762 door Eng. in bezit genomen. *Zuylen.*

Grenadier, soldaat, vroeger belast met het werpen van handgranaten. Thans in het Ned. leger militair, behoorende tot het regiment grenadiers. Regimentsembleem : een springende granaat. → Garde.

Grenadinen of Grenadillen, Britsch-West-Indische eilandenreeks der Kleine Antillen, tusschen Grenada en St. Vincent, omvattende 600 vruchtbare vulkanische eilandjes en klippen; het grootste is Carriacou (opp. 34 km², ca. 7 000 inw.) met de havenplaats Hellsborough. Middelen van bestaan: kustscheepvaart, veeteelt, katoencultures. *Zuylen.*

Grenard, Fernand, Fransch reiziger, * 4 Juli 1866 te Parijs, bezocht Toerkestan en Tibet (1891-'95) en kwam later in de diplomatie. Kenner van Centraal-Azië, waarover hij o.a. publiceerde: Mission scientif. dans la Haute Asie (3 dln. 1897-'99); Le Tibet (1904); Haute Asie (Géogr. univ., VIII 1929).

Grendel, 1° ijzeren schuifbout ter afsluiting van deuren e.d.

2° Onderdeel van het geweer; dient om de patroon op te sluiten en den loop van achteren af te sluiten.

3° → Steenbeitel.

Grenenhout, hout, afkomstig van den groven den (Pinus sylvestris), die ook in Ned. veel voorkomt en oorspr. uit N. Europa stamt (→ Naaldhout). De kleur varieert van roodbruin tot lichtrose of geelachtig met roodachtige jaarringen. De beste soorten zijn in den regel het donkerst van kleur. G. onderscheidt zich van vuren- en dennenhout vooral door de groote harsrijkheid en de daarmee gepaard gaande scherpe terpentijnlucht. Het behoort tot de zachte en lichte houtsoorten (s.g. 0,41-0,74) en laat zich uitstekend bewerken. Als bouwmateriaal wordt het vooral gebruikt voor buitenwerk, als ramen, kozijnen, dakgoten, enz., daar het ten gevolge van het groote harsgehalte een bijz. duurzaamheid bezit en uitstekend tegen weersinvloeden bestand is. Een bijz. kenmerk van g. is ook het spint, dat lichtgeel tot wit van kleur is en zich scherp afteekent tegen het donkerder gekleurde kernhout. Het spint is zeer vergankelijk en moet voor buitenwerk absoluut worden ontraden; voor binnenwerk kan het voor lijsten en latten zeer geschikt zijn. De beste en meest bekende soorten g. komen van de streken rondom de Witte Zee en de Oostzee. Het Ned. g. wordt als timmerhout weinig toegepast, omdat hier over het alg. de boomen te weinig dikte bereiken om hout van voldoende afmetingen te kunnen leveren. Het wordt dan ook veelal gebruikt voor heipalen, stuthout en perkoenpalen. Ook voor houtbestrating is het gecreosoteerde Ned. g. bijzonder geschikt. → Amerikaansch grenenhout; Pitch-pine. *Oeverhaus.*

Grenfell, Bernard Pyne, Eng. Hellenist en papyroloog; * 16 Dec. 1869 te Birmingham, † 18 Mei 1926 te Oxford, waar hij prof. was in de papyrologie. Vanaf 1894 nam hij deel aan de wetensch. opgravingen in de Fajjoem, eerst met D. Hogarth, later met A. Hunt. Daar vonden ze de belangrijke papyri van Oxyrhynchus. Met Hunt gaf G., naar Eng. teruggekeerd, het meerendeel der gevonden documenten met vert. uit: Oxyrhynchus Papers (17 dln. 1898-1927).

L i t. : U. Wilcken's necrologie, in Gnomon (1926, 557 vlg.).

Grenoble, hoofdstad van het Fransche dept. Isère (XI 96 F 4), aan het einde van het mooie dal → Graisivaudan, tusschen Isère en Drac; 90 748 inw. (1931). Strategisch zeer belangrijk punt met veel toeristenverkeer; belangrijke handelsplaats en wetensch. middelpunt (academie, univ., vele scholen van allerlei soort). Bisschopszetel. De industrie maakt gebruik van de „witte steenkool": papier, chemische industrie, cement, ijzer, stroohoeden, handschoenen. Reeds in den Rom. tijd was G. bekend (zie onder); de oude stad heeft smalle straatjes en middeleeuwsche huizen. Mooie boulevards en groote parken (jardin des plantes) verfraaien de stad. Er is een groote universiteitsbibl., vijf musea, een theater, een school voor doofstommen, voor het hotelwezen, voor architectuur, voor papierbereiding, enz.

L i t. : R. Blanchard, G. Etude de géogr. urbaine (1911); Ferrand, G. capitale des Alpes fr. (1925). *Heere.*

K u n s t. De St. Laurentiuskerk, met koor uit de 11e e., heeft een crypte van ruim 4 m bij ca. 11 m, een der oudste van Frankrijk, waarsch. ca. 600. De St. André is uit de 13e e. De kathedraal is een Romaansch en Gotisch gebouw met mooi sacramentshuisje (15e e.). Het Paleis van Justitie, een fraai bouwwerk, dateert uit eind 15e e., den tijd van Lodewijk XII, met hoofdgevel van 1539-'62 en een vleugel in Neo-Renaissance. *E. van Nispen tot Sevenaer.*

G e s c h i e d e n i s. Grenoble is het voor-Romeinsche Cularo (later: Gratianopolis); het lag in het grondgebied der Allobrogen en was tot in de 4e e. na Chr. een vicus van de stad Vienna en een halteplaats op den weg naar Milaan. In de 3e e. kreeg G. een vestinggordel en werd in de 4e e. een civitas en zetel van een bisdom. *E. De Waele.*

Grens. 1° In het V o l k e n r e c h t geeft g. de afsluiting aan van het gebied van een staat; niet noodzakelijk is, dat daaraan een andere staat aansluit, wat niet geschiedt, indien de zee de g. aangeeft. Men spreekt van natuurlijke g., bijv. bij de zee, gebergte, rivieren, van kunstmatige en van mathematische, in welk geval als grenslijn genomen is een lengte- of breedtegraad.

Bij bevaarbare rivieren geldt de dalweg als g. en bij onbevaarbare rivieren de middellijn van de rivier. T.a.v. de zee als g. kan gezegd worden, dat slechts een bepaalde kuststrook eigendom kan zijn. Het overige der zee is vrij.

G. zijn ontstaan door inbezitneming van gebied of door verdragen. Grensverandering komt meestal tot stand na oorlog bij het vredesverdrag.

T.a.v. de g. tusschen Ned. en België kunnen vermeld worden de verdragen van 1842-1844, waarin nader de scheiding, voortvloeiende uit de afscheiding van 1839, is geregeld. Voor de Duitsche g. moet verwezen worden naar de verdragen met Pruisen van 1816 en met Hannover van 1824. *L. Janssens.*

L i t. : Paul de Lapradelle, La Frontière (1928).

De g. tusschen België en Frankrijk werd vastgelegd door de bepalingen van het Weener congres (1815), aangevuld door het tweede verdrag van Parijs in ditzelfde jaar. Het verdrag van 1839 met den Duitschen bond regelde de grensscheiding tusschen België eener-

zijds en Luxemb. en Duitschland anderzijds; door het verdrag van Versailles in 1919 werd deze O. grens van België ten opzichte van Duitschland gedeeltelijk gewijzigd door de toevoeging van de districten Eupen en Malmédy. *Uytterhoeven.*

2° W i s k. De bovengrens (of bovenste g.) eener verzameling reëele getallen is het kleinste getal, dat gelijk is aan of grooter dan elk getal der verz.; de ondergrens (of onderste g.) is het grootste getal, dat gelijk is aan of kleiner dan elk getal der verz. De getallen tusschen 1 en 2 bijv. vormen een verz. met bovengrens 2 en ondergrens 1. → Begrensd. *v. d. Corput.*

Grensbal, naam voor vsch. balspelen. De bedoeling ervan is een bal over de achtergrens van het veld der tegenpartij te slaan, te werpen of te trappen. Men onderscheidt o.a. grensbal, grenswerpbal, grensslagbal, grensvuistbal, grenshockey, slingerbal.

Grensfrequentie, trillingsgetal van de lichtsoort, welker golflengte de → grensgolflengte is.

Grensgolflengte. Wordt een metaal belicht, dan komen er electronen uit vrij, mits het licht voldoende kortgolvig is (→ Photo-electrisch effect). Onder de g. λ_0 van een metaal verstaat men de golflengte van die lichtsoort, welke juist geen electronen meer vermag vrij te maken. De g. ligt in het algemeen des te hooger, naarmate het metaal meer electropositief is: Platina met λ_0 = 1960 angström, Caesium met λ_0 = 6600 = angström. *J. F. Custers.*

Grenshoek is die invalshoek van een lichtstraal op het scheidingsvlak van twee verschillende media, waarbij de brekingshoek 90° is. Voor een invalshoek kleiner dan de grenshoek wordt het licht deels gereflecteerd, deels gebroken; voor een invalshoek grooter dan de grenshoek treedt alleen reflexie op (→ Totale reflexie). *Rekveld.*

Grenskoolwaterstoffen (s c h e i k.), ook v e r z a d i g d e k o o l w a t e r s t o f f e n of a l k a n e n, noemt men een groote reeks van organische verbindingen, die alleen uit koolstof (C) en waterstof zijn opgebouwd en die ten opzichte van waterstof verzadigd zijn, d.w.z. dat ze geen waterstofatomen meer kunnen opnemen. Vele natuurproducten behooren tot deze groep, o.a. bestaat de Amer. petroleum nagenoeg alleen uit een mengsel van deze stoffen. De vsch. koolwaterstoffen, die de alg. formule C_nH_{2n+2} bezitten, worden aangeduid door den uitgang „aan”. Uitgezonderd de eerste vier termen, methaan, aethaan, propaan en butaan, worden zij aangeduid naar het Gr. of Lat. telwoord, dat hun aantal koolstofatomen aangeeft, bijv. $C_{12}H_{26}$ = dodekaan, $C_{21}H_{44}$ = heneikosaan. *Hoogeveen.*

Grenskosten. Ten aanzien van dit begrip moet men onderscheid maken tusschen de economische en de bedrijfseconomische beteekenis. E c o n o m i s c h kan men grenskosten definieeren als de kosten van die onderneming, wier producten nog juist worden gevraagd. Als zoodanig vormen deze kosten in het prijsvormingsproces de laagste grens van den prijs. Bij deze definitie wordt feitelijk verondersteld, dat één onderneming al haar producten tegen dezelfde kosten voortbrengt. In werkelijkheid is dit echter niet het geval en ontstaan verschillende kosten voor opeenvolgende productielagen in dezelfde onderneming. We moeten daarom de definitie wijzigen in dien zin, dat we in plaats van onderneming spreken van p r o d u c t i e l a a g.

In de b e d r ij f s e c o n o m i e is deze opvatting de gangbare, nl. de kostenvermeerdering in de onderneming van elke nieuw toegevoegde productielaag, of de kostenvermindering door het wegvallen eener productielaag. Deze grenskosten vormen één van de voornaamste steunpunten van de prijspolitiek der onderneming. Men vindt ze ook nog wel eens omschreven als de som van de variabele kosten van een product. In deze omschrijving is ze niet voldoende algemeen en slechts bruikbaar in bepaalde gevallen.

L i t. : K. Mellerowicz, Kosten und Kostenrechnung (I, Theorie der Kosten, 1933); J. M. Clark, The Economics of Overhead Costs ([2]1926). *C. Janssens.*

Grenskostprijs, prijs berekend op basis der → grenskosten. Meer speciaal verstaat men eronder den kostprijs, berekend op basis der variabele kosten.

Grenskruis, in Duitschland gebruikelijk steenen kruis met of zonder figuren (ploegschaar, zwaard, bijl e.a.) en meer bekend als Steinkreuz.

L i t. : Lex. f. Theol. u. Kirche (VI, 247).

Grenslichten, lampen met intermittente lichtbron, op gelijke afstanden langs den omtrek van een luchtvaartterrein geplaatst, om bij nachtlandingen de grenzen van het terrein aan te geven.

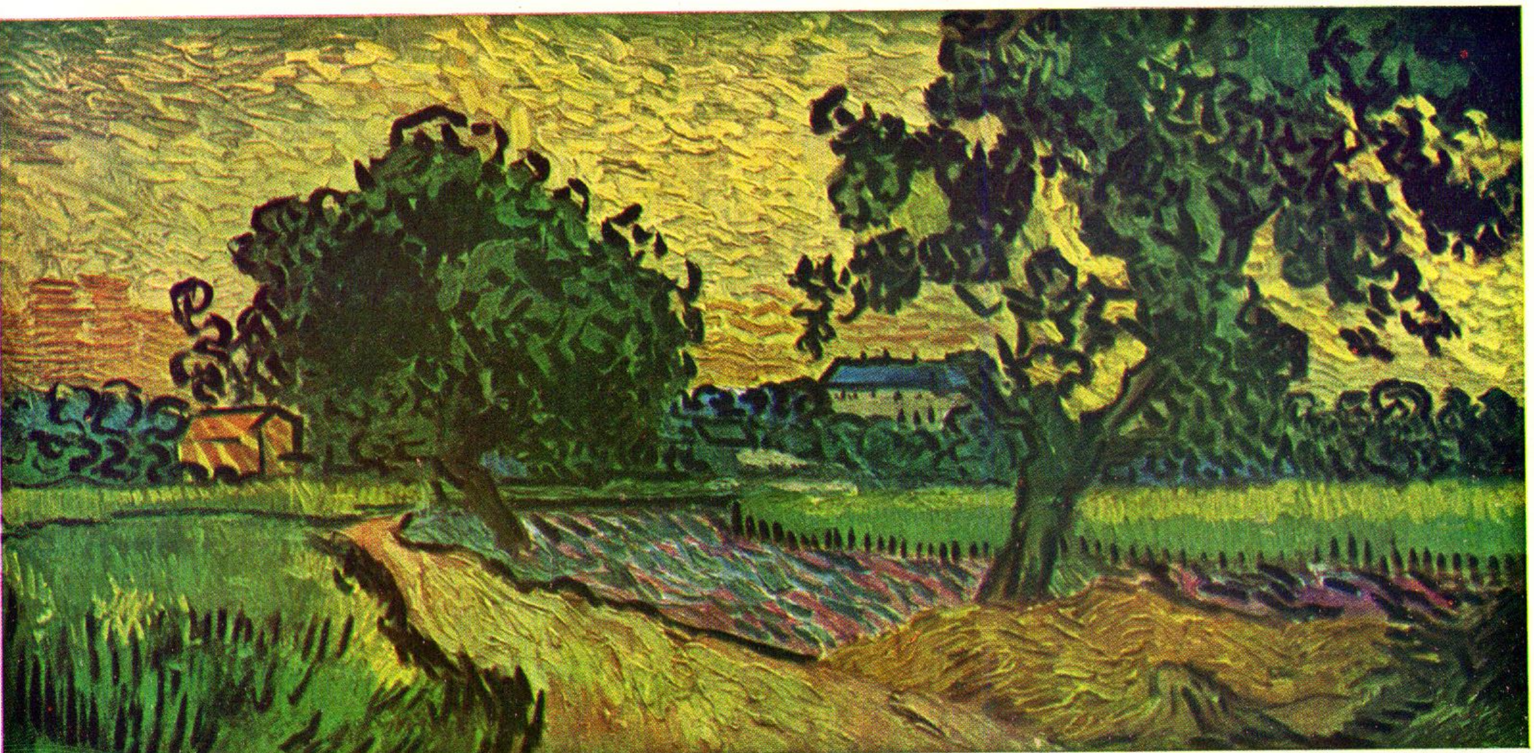
Grensmaatsysteem is in gebruik bij de machine- en motorenbouw bij de fabricage van onderdeelen, die direct pasklaar uitwisselbaar moeten zijn, als assen, lagers, cylindervoering, enz. Uitgebreide toepassing in de massafabricage: normalisatie, standaardisatie.

Het systeem berust óf op de normale as (a), óf op de normale boring (b); soms combinatie. Systeem a geeft aan iedere as een max. en min. dikte, te controleeren met een max. en min. kaliber (vork). Het verschil max. en min. heet tolerantie. De boringen, waarin deze as moet passen, worden vastgesteld met speelruimten afhankelijk van de relatieve beweging as—boring en van de wijze van montage: as moet in boring kunnen draaien, wordt met de hand in boring geschoven, ingeslagen, hydraulisch ingeperst. De boring wordt met een stel cylindrische grenskalibers nagemeten.

Systeem b geeft aan iedere boring een tolerans, gemeten met een cylindrisch max. en min. kaliber, de bijpassende as wordt met een stel grenskalibers gemeten. Voorbeeld syst. b: boring 31-38 mm; toleransboringen: kleiner 0,02, grooter 0,015; speelruimte as in boring: voor draaiende as 0,05-0,07 dunner, voor schuivende as 0,008-0,025 dunner, voor vaste ingeslagen as: 0,0085 dikker tot 0,0065 dunner. *Beijnes.*

Grensparen. De subjectieve prijstheorie, die op de subjectieve waardetheorie (→ Grenswaardetheorie) steunt, verklaart het ontstaan van den prijs uit de onderlinge concurrentie tusschen de subjectieve waardeschattingen, welke de aspirantkoopers of vragers en de aspirant-verkoopers of aanbieders hechten aan de goederen of diensten, die op de markt worden gevraagd en aangeboden. Bij werkelijk vrije concurrentie zal op één markt uit die zeer verschillende schattingen één prijs te voorschijn komen. De vragers, wier subjectieve waardeering voor het goed of den dienst beneden dezen prijs ligt, en de aanbieders, wier subjectieve waardeering voor het goed of den dienst, dien zij aanbieden, boven dezen marktprijs ligt, zullen onbevredigd uit de markt worden geschakeld. Zoo scheidt dus de prijs vragers en aanbieders in bevredigden en onbevredigden.

De grensparen worden nu gevormd aan de vraagzijde door den vrager, wiens subjectieve waardeering nog juist hoog genoeg is om den marktprijs te kunnen en te

Vincent van Gogh. Weg door het koren.

Coll. Drucker, Rijks Museum, Amsterdam.

willen geven, en den vrager, wiens subjectieve waardeering juist te laag is bij dezen prijs, en aan de aanbodzijde door den aanbieder, die nog juist bij dezen prijs kan en wil verkoopen, en den aanbieder, wiens subjectieve waardeering juist te hoog is om bij dezen marktprijs te verkoopen. De laatste der nog bevredigde vragers met den eersten der onbevredigde vragers en de laatste der bevredigde aanbieders met den eersten der onbevredigde aanbieders vormen de g., tusschen welke de marktprijs ligt. Aangezien de laatsten der bevredigden en de eersten der onbevredigden bij aanbieders en vragers niet noodzakelijk individueele personen zijn, maar groepen van personen kunnen zijn, die in geheel dezelfde omstandigheden verkeeren, kan elk g. uit twee grensgroepen bestaan. *Cobbenhagen.*

Grensproduct. Een productiemiddel (menschelijke arbeidskracht, grond of grondstof, kapitaalgoed) kan voor verschillende doeleinden worden aangewend. Men kan er verschillende producten mee voortbrengen. Van deze verschillende mogelijke aanwendingen van het productiemiddel is de eene economisch voordeeliger dan de andere. Die aanwending nu, die nog juist economisch toelaatbaar is, dus nog juist de gebrachte offers goed maakt, is de aanwending op de economische grens: het product van die aanwending is het grensproduct. *Cobbenhagen.*

Grensproductiviteitstheorie, een van de theorieën, opgesteld ter verklaring van de inkomensverdeeling. Volgens de g. wordt de hoogte van de inkomens, die toevallen aan de eigenaars der productiefactoren arbeid, kapitaal en grond, bepaald door de productiviteit van den in aanmerking komenden productiefactor. Ofschoon de productiviteit niet in elke econ. aanwending dezelfde is, zal ten gevolge van de aangenomen vrije concurrentie toch het inkomen, dat in de vsch. aanwendingen van een productiefactor aan de eigenaars toevalt, neiging hebben om zich te stellen op het niveau van die aanwending, die nog juist econ. verantwoord is voor een bepaalden productiefactor: de grensproductiviteit van dien factor.

In de g. zit deze juiste gedachte, dat de hoogte van de inkomens te zamen afhankelijk is van de productiviteit van de productiefactoren te zamen: hoe meer wordt voortgebracht, hoe meer ter verdeeling beschikbaar is. De gedachte echter, die eveneens aan de g. ten grondslag ligt, dat van elken productiefactor afzonderlijk de productiviteit zou zijn vast te stellen, is onjuist. In het alg. is ten slotte onjuist elke theorie, die de werkelijke verdeeling van de inkomens poogt te verklaren uit één oorzaak. Naast algemeen- en bijzondereconomische oorzaken spelen ethische en sociale motieven hun rol bij de inkomensverdeeling. Ook wanneer men, zooals de g. dit poogt te doen, de econ. oorzaken op zich zelf beschouwt, blijken meerdere oorzaken te zamen te werken, zoodat ook van uitsluitend econ. standpunt de veronderstelling van één de inkomensverdeeling bepalende oorzaak onjuist is.

L i t: J. B. Clark, The distribution of Wealth (1899); J. v. d. Tempel, Macht en Economische Wet (1927); W. Valk, The principles of Wages (1928); C. Landauer, Grundprobleme d. funktionellen Verteilung des wirtschaftlichen Wertes (1923). *Cobbenhagen.*

Grenspunt, → Verdichtingspunt.

Grensrechter (s p o r t). Voor den goeden gang van een partijspel is in den regel noodig, dat de spelleider of scheidsrechter door een of meer g. ter zijde wordt gestaan. Op sommige momenten van het spel, bijv. wanneer de bal de zijgrens of doellijn passeert of in de onmiddellijke nabijheid daarvan komt, valt het den scheidsrechter soms moeilijk een juiste beslissing te nemen. Dan is het vooral de g., die den scheidsrechter moet bijstaan. *J. H. Custers.*

Grensstrengen, → Sympathisch zenuwstelsel.

Grenswaarde, 1° (w i s k.) → Limiet; 2° (E c o n.) → Grenswaardetheorie.

Grenswaardetheorie. Deze theorie is een nadere uitwerking van de gedachte, dat de waarde van een goed afhankelijk is van de geschiktheid van het goed om te voorzien in de subjectief en concreet gevoelde behoeften van een individu. Wanneer nu van een bepaald soort goed meerdere afzonderlijke eenheden bestaan, die volkomen aan elkaar gelijk zijn en dus elkaar onderling kunnen vervangen, dan zal op grond van de wet der genotsafname (→ Gossen) aan de eerste eenheid een grootere waarde worden toegekend dan aan de tweede, aan de tweede een grootere waarde dan aan de derde, enz. Zoo zou men bijv. aan vijf gelijke eenheden water, die ter beschikking staan, dalende waardeeringscijfers kunnen toekennen. Aan de eerste eenheid, bestemd bijv. om den dorst te lesschen, kent men het cijfer 5 toe, aan de tweede eenheid, die iets minder sterk begeerd wordt en die bijv. gebruikt wordt om te koken, kent men het cijfer 4 toe, aan de derde eenheid, die bijv. dient om te reinigen, kent men het cijfer 3 toe en zoo verder tot 1. Een zesde eenheid zou in dit voorbeeld niet meer begeerd worden en dus geen waarde hebben. Wanneer nu vijf en niet meer eenheden ter beschikking staan met onderscheiden waarden van 5 tot 1, hoeveel is dan de waarde van één eenheid? Het antwoord van de g. luidt dan, dat de waarde van één eenheid gelijk is aan de waarde van de laatste eenheid, de eenheid, die staat op de grens der behoeftenbevrediging, de waarde van het laatste toevoegsel, het grensnut of de grenswaarde. Dit antwoord steunt op de toepassing van het zgn. verliesprincipe, d.w.z. hoeveel waarde offert de behoevende en waardeerende persoon op, indien hij één der vijf eenheden verliest. Daar alle eenheden onderling vervangbaar zijn, is die opoffering nooit grooter dan de waarde van de eenheid, die had moeten dienen voor de bevrediging der laagst-gewaardeerde behoefte, want deze laatste behoefte zal hij, bij verlies van één eenheid, onbevredigd laten.

Onafhankelijk van elkaar ontwierpen Gossen (1854), C. Menger (1871), Jevons (1871) en Walras (1874) de g. Bij den lateren uitbouw, verdieping en toepassing der boven geschetste gedachten rezen vsch. moeilijkheden en opwerpingen, die nog steeds niet bevredigend zijn opgelost. De tegenstand kwam ten eerste van de aanhangers eener objectieve waardetheorie, vervolgens van hen, die de g. te individualistisch achten (vooral Spann), verder van degenen, die ontkennen, dat de waarde quantitatief meetbaar is, en ten slotte van degenen, die als onjuist verwerpen de poging, door de voorstanders der g. gedaan, om met behulp dezer theorie de prijsvorming en de inkomensverdeeling te verklaren. Deze veelsoortige critiek is voor de moderne aanhangers der g. aanleiding geworden tot een diepere bezinning op de oorspr. theorie. Hoewel deze bezinning tot correcties heeft geleid, is daarmee de tegenstand allerminst gebroken. Toch zijn ook de tegenstanders er niet in geslaagd een meer bevredigende verklaring te geven van het waardeproces. De ontwikkeling van de studie van het waarde- en prijsvraagstuk schijnt er op te wijzen, dat met erkenning van de groote verdiensten der g. (zij heeft de rol van de con-

crete behoeften bij de waardevorming diepgaand geanalyseerd) zij toch te eenzijdig is om de prijsvorming te verklaren. Steeds meer worden in de prijstheorie objectieve en maatschappelijke factoren ter verklaring van de prijsvorming betrokken, die een karakter hebben, dat de eenzijdig subjectief gerichte en op de econ. gedragingen der individueele huishouding te uitsluitend lettende g. niet verklaren kan. Naargelang het inzicht groeit, dat de maatschappij iets anders is dan de optelsom der individueele huishoudingen of een vergroote individueele huishouding, zal men ook de econ. processen in de maatschappij (de prijsvorming) anders moeten verklaren dan die processen in de individueele huishouding (de waardevorming). Het feit echter, dat er een wisselwerking bestaat tusschen de individueele huishouding en de maatschappij, houdt in, dat voor het begrijpen van de econ. processen in de maatschappij noodzakelijk blijft het inzicht in het econ. gebeuren in de enkelvoudige consumptieve en productieve huishouding. Daarmee is dan tevens het blijvende in de beteekenis der g. aangegeven.

L i t. : C. A. Verrijn Stuart, De grondslagen der Volkshuishouding ([3]1930); W. Smart, The theory of value; Othmar Spann, Tote und lebendige Wissenschaft ([4]1935); H. Oswalt, Vorträge über wirtschaftliche Grundbegriffe; R. van Genechten, De ontwikkeling der waardeleer sinds 1870 (1927). *Cobbenhagen.*

Grent, → Grind.

Grenzboten, D i e, Duitsch tijdschrift van burgerlijke allure, in 1841 door den uitgeweken liberaal Kuranda te Brussel gesticht voor de Duitsch-Vlaamsche toenadering; later, vooral onder G. Freytag en J. Schmidt, orgaan van het nationaal liberalisme; van 1898 tot 1923, toen het verdween, meer behoudsgezind. *Baur.*

Grenzeloos, → Oneindig.

Greonterp, → Wonseradeel.

Greppel (grebbe, grep, grop), ondiepe gegraven sleuf in weiland e.d., welke dient om het regenwater af te voeren naar de slooten of grachten. De g. moeten geregeld onderhouden en van vuil, planten enz. gereinigd worden om den vrijen afvoer van het water niet te belemmeren.

Grès, → Ceramiek (sub I B).

Grèsbuis, verglaasd aarden → buis.

Gresham, sir T h o m a s, Eng. koopman en financier. * 1519 te Londen, † 1579 aldaar. Steunde de leeningspolitiek van de koninginnen Maria en Elisabeth, beperkte den woeker, en bouwde op eigen kosten de Royal Exchange te Londen.

Wet van Gresham. Hieronder wordt het volgende verschijnsel verstaan. Wanneer in een land volwaardige en besnoeide munten naast elkaar circuleeren of ook wanneer in een land met den dubbelen standaard de werkelijke waardeverhouding tusschen de metalen, waaruit de munten bestaan (meestal goud en zilver), afwijkt van de wettelijke, zal het besnoeide resp. overschatte geld het volwaardige resp. onderschatte geld verdrijven („Bad money always drives out good money").

De verklaring is de volgende. Stel, dat (zooals in Ned. in 1816 het geval was) de wettelijke verhouding tusschen goud en zilver is: 1 kg goud = 15,87 kg zilver, en dat de werkelijke verhouding op de markt is: 1 kg goud = 15,50 kg zilver, dan zal het volgende plaats hebben: 1° het publiek zal, daar met aanmunting van het overschatte goud winst te behalen is (nl. het aequivalent van 0,37 kg zilver min de aanmuntingskosten), de zilveren munt (good money) omzetten in goud (bad money) om dit te doen aanmunten. De zilveren munt wordt omgesmolten en zoekt een uitweg naar het buitenland. Daar bij den dubbelen standaard dit gemunte goud wettig betaalmiddel is tot ieder bedrag, is aan deze handelwijze geen risico verbonden. 2° Daar het overschatte goud in het buitenland alleen tegen de werkelijke waarde wordt aangenomen, zal het publiek, om verlies te voorkomen, alleen het volwaardige zilver voor deze betalingen gebruiken, waardoor de uittocht van het zilver naar het buitenland versterkt wordt. *Vorstman.*

Greshoff, 1° J a n, Ned. letterkundige, * 15 Dec. 1888 te Nieuw-Helvoet. Dichtte aanvankelijk weemoedige, later meer ironische en huiselijke poëzie met een eigen humor, schreef talrijke artikelen over Fransche literatuur, maakte zich verdienstelijk voor de schoonheid van de boek-uitgave, interesseerde zich levendig voor het letterkundig onderwijs, vertoont een licht bewogen, soms fijnen geest, die echter meestal oppervlakkig, veranderlijk en suggestibel blijkt. Groote beteekenis heeft zijn werk niet. Het is aardig.

W e r k e n : Gedichten 1907-1934 (waarin volledige bibliogr.). — L i t. : J. C. Bloem, voorrede tot Gedichten 1907-1934; Jan de Vries, voorrede tot Keurdicht (1926). *Asselbergs.*

2° M a u r i t s, Ned. scheikundige en pharmaceut; * 11 Oct. 1862 te Den Haag, † 8 Dec. 1909 te Haarlem. Als mil. apotheker in 1887 naar Java vertrokken, legde hij daar den grondslag van het stelselmatig onderzoek der Ind. plantenstoffen en maakte zich verdienstelijk voor de vergelijkende phytochemie en planten-physiologie. Na terugkeer in Ned. in 1895 als scheikundige verbonden aan het Koloniaal Museum te Haarlem, waarvan hij in 1901 directeur werd.

W e r k e n : o.m. Ueber den Hopfen (diss. 1887); Eerste verslag v.h. onderzoek naar de plantenstoffen van N.I. (Batavia 1890); Planten en plantenstoffen (Batavia 1891); Nieuw Plantk. Woordenboek voor N.I. (1909). *Matthee.*

Gresik (of G r i s e e), **1°** r e g e n t s c h a p, afd. Bodjonegoro, prov. Oost-Java, omvat de districten Sidajoe, Karangbinangoen, Gresik (Grisee) en Tjerme. Bijna geheel vlakte, zeer warm en droog, weinig vruchtbaar. Rijstcultuur is van beteekenis. Vischvangst en vischcultuur in tambaks zijn van belang. Wordt doorsneden door de spoorverbinding (N.I.S.) Semarang—Soerabaja. De Kali Solo doorstroomt dit regentschap. Zielental (eind 1930): 336 958 Inheemschen, 189 Europ., 2 135 Chin. en 1 155 andere Vreemde Oosterlingen. Opp. 897 km²; bevolkingsdichtheid 379 per km². Bevolking geheel Javaansch. Taal Javaansch.

2° H o o f d p l a a t s van regentschap en district Gresik (Java, 7° 10′ Z., 112° 40′ O.), zeer warm, vervallen en stil plaatsje. Handel en scheepvaart, vroeger voor Gresik van beteekenis, zijn geheel verdwenen. Vele bewoners vinden werk in het nabije Soerabaja. De Inlandsche bedienden van de Stoomvaartmij. Nederland en van de Rott. Lloyd worden veel in G. aangeworven. Er is nog eenige kunstnijverheid. Men bewerkt hout en koper. Ook hebben rottanmatten van G. naam. G. werd vóór 1400 door Chineezen gesticht en is bekend om zijn oudheden. Onder meer treft men er aan het graf van Maulana Malik Ibrahim, die een der grondleggers zou zijn van den Islam op Java. Inwonertal (eind 1930): 149 Europ., 22 620 Inheemschen, 1 714 Chin. en 1 106 andere Vreemde

Oosterlingen, bijna allen Arabieren. Wordt bezocht door een der heeren Lazaristen van Soerabaja. *Brokx.*

Gresset, Louis de, Fr. dichter, * 29 Aug. 1709 te Amiens, † 16 Juni 1777 aldaar. Was eerst Jezuïet. Schreef satiren: Vert Vert (1734), Le Lutrin vivant (1735), La Chartreuse (1735) en de comedie Le Méchant (1747).

Uitg.: Oeuvres complètes d. Renouard (3 dln. 1811); Poésies inédites, d. Beauville (Parijs 1863); Bloeml. d. Derome (Parijs 1883). — Lit.: G. Wogue (Parijs 1894).

Gressmann, Hugo, Prot. theoloog en exegeet; * 21 Maart 1877 te Mölln in Sleeswijk, † 6 April 1927 te Chicago. Hij was prof. in Berlijn en uitgever van het Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft. Oorspr. behoorde hij tot de school van Wellhausen. Later bewoog hij zich meer naar de zgn. godsdiensthistorische richting. Van deze school werd hij de meest belangrijke voorstander.

Werken: o.a. Die Ausgrabungen in Palästina und das A.T. (1903); Altoriental. Texte und Bilder (I-II 1926-'27). *C. Smits.*

Gretna Green, dorp in Dumfriesshire, Schotland (zie kaart → Groot-Brittannië, E 4). Door zijn ligging, even over de grens, was het de aangewezen plaats voor Engelschen, die wilden profiteeren van de omstandigheid, dat voor een huwelijk in Schotland de toestemming van ouders of voogden niet vereischt was, wat sinds 1754 in Engeland wél het geval was. Deze bekende romantische huwelijken voor den „smid van G.G." (den rechter van het dorp) waren in Engeland, als gesloten in den vreemde, rechtskrachtig. Een parlementsbesluit van 1856, bepalend dat minstens één van de partijen te voren drie weken in Schotland moest gewoond hebben, maakte practisch aan dezen toestand een eind.

Gretser, Jacob, Duitsch Jezuïet; * 27 Maart 1562 te Markdorf in Baden, † 29 Jan. 1625 te Ingolstadt; prof. in de Scholastieke theologie en in de moraal. Na Canisius in Duitschland wel de meest op den voorgrond tredende Jezuïet, als mensch en als geleerde. Zijn theol. hoofdwerk is: De cruce Christi (5 dln. 1598-1610). Hij heeft in samenwerking met de Jezuïeten G. Stengel en F. Grendel meer dan 230 geschriften het licht doen zien. Een volledige uitg. zijner werken verscheen in 1734-'42 (17 dln.) te Regensburg.

Lit.: Sommervogel, Bibl. d. l. Comp. de Jésus (III, 1743-1890). *Feugen.*

Gretsjaninow, Alexander Tichonowitsj, Russ. componist; * 25 Oct. 1864; leerling van Remskij-Korsakow, schreef vele liederen, koren, kamermuziek, orkestwerken en twee opera's, alles in een romantischen salonstijl, aanknoopend bij Rubinstein en de zijnen.

Greuze, Jean Baptiste, Fransch schilder; * 21 Aug. 1725 te Tournus, † 21 Maart 1805 te Parijs. Leerling van Ch. Grandon te Lyon. Wordt in 1755 lid van de acad. royale met „l'Aveugle trompé". G. brengt in zijn tallooze schilderijen het programma van Diderot in toepassing: „Rendre la vertu aimable, le vice odieux"; hij werd daarom in zijn tijd bewonderd. Thans wordt de aesthetische interpretatie echter van deze deugdzame onderwerpen, zoowel om de sentimenteele stemming als om de slapte van teekening en van koloriet minder gewaardeerd. Voorbeelden in het Louvre (als La Cruche cassée, La Mariée du village), in de Nat. Gall. te Londen, de musea te Weenen, Berlijn. *Korevaar-Hesseling.*

Grevelingen, gem. en kantonshoofdplaats in Fr.-Vlaanderen; arr. Duinkerke (XI 144 A 2); 5 300 inw., Franschsprekend. In 1658 aan Frankrijk afgestaan. Drie kerspelen: 1° Grevelingen-stad, 2 100 inw., gewijd aan den H. Willebrord, gelegen binnen de wallen door Vauban gebouwd. 2° Klein Fort Filips, gesticht door Philips IV van Spanje; gewijd aan O.L.V. van Eeuwigdurenden Bijstand, 1 700 inw., zeevisscherij. 3° De Hutten, gewijd aan den H. Thomas Becket, 1 500 inw., landbouw. In 1558 werden de Franschen bij G. door de Spanjaarden verslagen.

Kath. lagere scholen voor jongens, id. voor meisjes Kath. pensionaat voor meisjes, van de zusters Ursulinen; Kath. Bisschoppelijk College St. Josef voor middelbaar onderwijs; kloosters der Dochters van het Kindeke Jezus, tevens weeshuis. *v. Es.*

Greven, Hendrik Barend, Ned. economist, behoorende tot de geestverwanten van Pierson; * 21 Dec. 1850 te Rotterdam, † 3 Dec. 1933 te Den Haag. Studeerde te Leiden, waar hij promoveerde tot doctor in de rechtswetenschap. Sedert 1880 hoogleeraar in de staathuishoudkunde en de statistiek aldaar. Bij zijn aftreden in 1915 werd hem een gedenkboek aangeboden, waarin art. o.a. van Ch. Gide en Philippovich. G. was lid der staatscommissie inzake invaliditeits- en ouderdomsverzekering.

Voorn. werken: Ontwikkeling der bevolkingsleer (1875); Verzekering van werklieden bij werkloosheid (1887); Id. bij ouderdom en invaliditeit (1906). — Lit.: Economist (Jan. 1934). *M. Verhoeven.*

Grevenbicht, gem. in Ned. Limburg, gelegen 10 km ten N.W. van Sittard; ca. 1 600 inw., overwegend Kath. De bodem bestaat uit Limburgsche klei en rivierklei en is in gebruik als gras- en bouwland.

Grevenbroich, voormalig klooster in de Rijnprov., 1296 door graaf Walram van Kessel voor de Wilhelmieten gesticht, 1628 bij de Cisterciënsers aangesloten, 1802 opgeheven; kloosterkerk in 1299 gewijd, in de 15e en 18e e. gerestaureerd, thans parochiekerk.

Lit.: P. Clemen, Kunstdenkm. der Rheinprov. (1897).

Grevenmacher, stadje in het Z.O. van het groothertogdom Luxemburg; aan de Moezel gelegen; opp. 1 648 ha, ca. 3 000 inw. Geprezen wijnvelden en toeristisch centrum; spoorwegstation en autobusdienst in vsch. richtingen. Belangrijk administratief en handelsstadje. Oude middeleeuwsche burcht. Bezienswaardige kerk met kenmerkenden toren; steenen brug, hist. en moderne gebouwen. In de omgeving: kapel van Kreuzerberg, Hangeleberg, Deysermühl, Fooschtpark, Groesten, Schanz, Syre-dal.

Lit.: Guide de la Moselle luxemb., G. *V. Asbroeck.*

Grevill(e), Fulke, → Brooke (1°).

Gréville, Henry, pseud. van Alice Durand-Fleury, Fransch schrijfster van onderhoudende, soms zeer gewaagde, familieromans, waarvan zij graag de stof aan het aristocratisch leven in Rusland ontleent. * 12 Oct. 1842 te Parijs, † 24 Mei 1902 te Boulogne. Haar Instruction morale et civique des jeunes filles staat op den Index (Decreet v. 1882).

Voorn. werken: Dosia (1876); Sonia (1877); Un violon russe (1879); Le voeu de Nadia (1882); Angèle (1883); Le comte Xavier (1886); Aurette (1891); Le fil d'or (1895).

Grevillea, houtgewas, dat als potplant in de kamer kan worden gehouden. Het meest bekend is G. robusta met fraai ingesneden bladeren.

Grévy, Jules, president der Fr. Rep. (1879-'87), voorstander van verzoening met Duitschland en van koloniale uitbreiding; * 15 Aug. 1807 te Mont-sous-Vaudrey (Jura), † 9 Sept. 1891 aldaar; sedert 1837

advocaat te Parijs, 1871-'79 achtereenvolgens president der Nat. Vergadering en der Kamer. Na het aftreden van Mac-Mahon werd G. staatspresident, in 1885 herkozen, maar weldra, wegens den handel in decoraties door zijn schoonzoon Wilson, tot aftreden gedwongen.

Lit.: Zévort, La présidence de G. (1898). *V. Houtte.*

Grew, Nehemiah, Eng. arts en plantkundige; * Sept. 1641 te Coventry, † 25 Maart 1712 te Londen als secretaris van de Royal Society. G. is een der grondvesters van de plantenanatomie.

Hoofdwerk: Anatomy of Plants (1682). — Lit.: Hanstein, Die Begründung der Pflanzenanatomie durch N. G. und M. Malpighi (1886).

Grewia, een plantengeslacht uit warme streken, dat behoort tot de fam. der lindeachtigen; bestaat uit kleine boomen en struiken met lindeachtige bladeren. De sappige steenvruchten van G. populifolia en G. flava worden in Afrika veel gegeten, evenals die van G. excelsa en edulis. Het lichte hout is bruikbaar en de bast van vsch. soorten gebruikt men als bindmateriaal. Die van de Z. Afrik., G. occidentalis, heet kafferhennep. *Bouman.*

Grey, 1° sir George, Eng. staatsman; vader van Edw. → Grey of Fallodon. * 14 April 1812 te Lissabon, † 20 Sept. 1898 te Londen. Opgeleid aan de mil. academie te Sandhurst, officier in 1829, klom op tot kapitein, maar gaf de mil. loopbaan op om onderzoekingsreizen te maken in de binnenlanden van Australië (1838-'39), werd in 1840 gouverneur van Z. Austr., in 1845 van Nieuw-Zeeland om daar de opstandige Maori's te onderwerpen; 1854-'62 gouverneur van de Kaapkolonie, waar zijn naam voortleeft in Greytown (Natal) en Grey College (Oranje-Vrijstaat). Hij was een man van hooge beschaving, die belang stelde in letterkunde en volkskunde; voerde na den Krimoorlog Duitsche immigranten in en streefde als staatsman naar pacificatie tusschen Boer en Brit, won de sympathie der Afrikaners, ook buiten het Eng. staatsverband (Oranje-Vrijstaat), maar was zijn tijd vooruit, waarom de Eng. regeering hem terugriep. Hij schonk zijn boekerij en verzameling hss. aan de Openb. Bibl. van Kaapstad. In 1868 opnieuw naar Nieuw-Zeeland, waar hij 1877-'79 minister-president was; keerde in 1894 naar Engeland terug.

G. Grey.

Lit.: G. C. Henderson, Life of G. G. (Londen 1907); J. Collier, Life of G. G. (Londen 1909). *Besselaar.*

2° Jane Johanna, koningin van Engeland (1553); * 1537 te Broadgate in Leicestershire, † 12 Febr. 1554 te Londen; dochter van Henry G., hertog van Suffolk, kleindochter van Maria, de zuster van Hendrik VIII; werd door koning Eduard VI tegen de bedoeling van Hendrik VIII tot opvolgster benoemd, op aanstichten van John Dudley, hertog van Northumberland, die zijn zoon, lord Guilford Dudley, met Jane had verloofd, om hem in werkelijkheid tot koning van Engeland te maken. Na Eduard's dood slechts met weerzin overgehaald om de kroon te aanvaarden, werd zij 10 Juli 1553 tot koningin uitgeroepen. De groote meerderheid van het volk verklaarde zich echter voor Maria Tudor; G. werd met haar gemaal en haar vader reeds op 19 Juli in den Tower gevangen gezet, waar het doodvonnis aan haar werd voltrokken doordat haar vader zich had ingelaten met een samenzwering tegen koningin Maria.

Lit.: The Chronicles of Queen Jane (uitg. Nichols, 1850); P. Sidney, Jane the Queen. Some accounts of life and literary remains (1900). *v. Gorkom.*

Grey of Fallodon, Edward lord, Eng. staatsman; zoon van George → Grey. * 25 April 1862, † 7 Sept. 1933. Na studiën te Oxford, reeds in 1885 tot liberaal lid van het Lagerhuis gekozen (tot 1916); 1892-'95 onderstaatssecretaris van Buitenl. Zaken in het kabinet Rosebery; 1906-'16 staatssecr. van Buitenl. Zaken in het kab. Asquith; met dezen laatste leefde hij trouwens in innige vriendschap. De rol, door G. tijdens de gebeurtenissen van Juli en Aug. 1914 gespeeld, werd verschillend beoordeeld: Lloyd George heeft hem van besluiteloosheid beschuldigd, daar hij door een krachtdadiger optreden het uitbreken van den oorlog had kunnen vermijden; Churchill beweert, dat G., nochtans bekend als anti-Duitsch, rekening had te houden met de anti-oorlogsstemming van de Engelschen, en enkel beslist kon optreden na de schending van het grondgebied van België. Na 1916, blind geworden, trok G. zich op zijn landgoed terug.

Werken: Gedenkschr. en redevoeringen (waarvan talrijke vert.). — Lit.: G. H. Perris, Our foreign policy and sir E. G.'s failure (Londen 1912); G. Murray, The for. pol. of sir E. G., 1906-'15 (Oxford 1915). *Cosemans.*

Grez-Doiceau, → Graven (gem. in België).

Gribojedow, Alexander Sergejewitsj, Russisch dramaschrijver; * 15 Jan. 1795 te Moskou, † 11 Febr. 1829 te Teheran. G. studeerde te Moskou. Hij diende bij de huzaren en werd diplomaat, o.m. in Perzië (1819-'23), nam deel aan den oorlog tegen Perzië (1827-'28); op 11 Febr. 1829 werd hij te Teheran gedood en is begraven in het Davidklooster te Tiflis. Hij was bevriend met Poesjkin. G.'s meesterwerk is het drama Gore ot Oema (Verdriet wegens te veel geest), in 1824 verboden en waarin de hoofdpersoon veel doet denken aan den philosoof Tsaadajew. Het stuk werd later geregeld opgevoerd en behoort tot de klassieke Russ. literatuur.

Lit.: Piksanow, Duitsche vert. v. G. (1917); O. Kramareva, A. S. G. (Parijs 1907). *v. Son.*

Grieck, Joan de, Vl. schrijver o.m. van Het Brussels Klucht-tooneel, bevattende een aantal vettige, niet zelden smakelooze herberg- en zuiptooneeltjes, in sappige taal en tooneelmatigen bouw; * eerste kwart der 17e eeuw, † kort na 1700 te Brussel.

Lit.: Paul de Keyser, Joan de Grieck. Drie Brusselsche kluchten uit de zeventiende eeuw (Antwerpen, De Sikkel, 1926). *Godelaine.*

Grieg, Edvard Hagerup, Noorsch componist; * 15 Juni 1843 te Bergen (Noorwegen), † 4 Sept. 1907 aldaar. Ging in 1858 aan het conservatorium te Leipzig studeeren, dan te Kopenhagen bij Gade en ten slotte bij R. Nordraak, die hem voor het Noorsche volkslied interesseerde. G. geldt nog altijd als de sterkste vertegenwoordiger van het muzikale Skandinavië. In zijn stijl is een folkloristische melodiek met een gedifferentieerde en veelszins

„moderne” harmoniek versmolten; naast salonachtige elementen komen reeds impressionistische eigenschappen bij hem voor. Beroemd werden 10 bundels Lyrische Stücke voor piano, het pianoconcert, de ballade in g, verder voor orkest de Noorsche Dansen en vooral de suiten uit de tooneelmuziek bij Ibsen's Peer Gynt. Van zijn kamermuziek worden het strijkkwartet, de cellosonate en de drie vioolsonates het meest-gespeeld.

L i t. : Rich. H. Stein, G. (1921); P. de Stoecklin, E. G. (Parijs 1926); J. Röntgen, E. G. (1930); Y. Rockset, G. (Parijs 1932). *Reeser.*

Griekenland. Het overzicht over dit belangrijke rijk, met zijn oeroude, ongeëvenaard hoogstaande cultuur, wordt het best verdeeld in drie groote perioden : I Het oude Griekenland, II het Byzantijnsche Rijk, III het moderne Griekenland.

I. Het oude Griekenland, van het begin tot de splitsing van het Romeinsche Rijk in 395. Zie kaart en platen.

A) Geschiedenis.

Oudste tijden. Ethnologisch beschouwd zijn de Grieken Indo-Germanen, die in de eerste eeuwen van het tweede millennium v. Chr. het Balkanschiereiland hebben bezet en zich hebben vermengd met de niet-Indogerm. bevolking der zgn. → Aegeïsche cultuur, die haar hoogtepunt bereikt heeft ca. 2000-1600 v. Chr. en vooral van uit Creta uitstraalde. Heel waarschijnlijk hebben de eerstaangekomen Grieken (men kan hen „Achaioi” noemen, d.w.z. de Aeolische, Ionische en eigenlijk-Achaeïsche stammen) op hun beurt de zgn. Myceensche cultuur (ca. 1600-1200) tot stand gebracht, die vooral bekend is door de opgravingen te Mycenae en te Tirynthe, een bronscultuur was en een mengeling blijkt van Noordelijke elementen (bijv. het megaron) met Cretische versieringsmotieven. In deze periode valt ongetwijfeld de allereerste bezetting van de eilanden en de Klein-Aziatische kustgebieden. Gebeurtenissen, waarvan de traditie de herinnering heeft bewaard, zijn de oorlog tegen Thebe (1213? → Adrastus) en die tegen Troia (1193-'84 volgens Eratosthenes, of 1218-'08 volgens het Marmor Parium). De aankomst der nog (in Illyrië en Epirus?) achtergebleven Doriërs (12e e.) geeft den genadeslag aan de toen innerlijk vermolmde Myceensche cultuur en doet de oude bevolking opnieuw nieuwe gebieden zoeken in Klein-Azië (Aeolis, Ionië), waar de Doriërs zelf ook het Zuidelijk deel, het zgn. Doris, bezetten alsmede verafgelegen eilanden als Creta en Cyprus. Het gebruik van het ijzer komt in voege.

Een nieuwe periode vangt aan, de zgn. **Grieksche middeleeuwen,** de vormingsperiode van den **stadsstaat** of „polis” en van de eigenlijke Gr. cultuur. De expansiebeweging bereikt haar hoogtepunt in de 8e en 7e eeuw v. Chr. Corinthe, Eretria, Chalcis, Aegina, de Ionische steden met Milete aan het hoofd beleven een grooten bloei en zoeken nieuw gebied in weinig bekende streken, inz. langs den Pontus, in Sicilië en Z. Italië. De landbouw blijft weliswaar het voornaamste bedrijf, doch de opkomende nijverheid produceert ook hoe langer hoe meer exportartikelen, als weefsels, wapens en gebakken aardewerk. De eerste muntstukken worden geslagen, naar het voorbeeld van Lydië. De Gr. koloniën in het O. van de Middell. Zee verdringen de Pheniciërs uit hun eeuwenoude factorijen, terwijl in het W. de handelsstrijd gevoerd wordt tegen de Carthagers. Met Egypte onderhoudt Griekenland intense betrekkingen. Een zuiver econ. karakter had de zgn. Lelantische oorlog, die, ontstaan tusschen de Euboeische steden Chalcis en Eretria, weldra ontaardde in een alg. conflict, waarbij alle groote handelscentra betrokken werden. Van meer imperialistischen aard waren de oorlogen gevoerd door Sparta om het bezit van het rijke Messenië (743-724 en 686-668). De ondergang van het eertijds machtige en roemrijke Argos (6e e.) zal Sparta maken tot de in den Peloponnesus overheerschende macht. Hoezeer de Grieken ook particularistisch aangelegd waren, toch zochten zij toenadering tot elkaar: de Amphictionie van Delos vereenigde aldus op regelmatig weerkeerende tijdstippen alle Ionische stamgenooten; de O l y m p i s c h e s p e l e n (sinds 776 of vroeger), oorspr. Dorisch, groeiden weldra uit tot pan-Helleensche bijeenkomsten; de Thessalische en Middelgrieksche stammen richtten hun amphictionie in te Pylae, later te Delphoi.

De overgang van landbouw- tot handelseconomie liet zijn weerslag voelen op de sociale en politieke structuur der staten: de nieuwe stand, door handel en nijverheid tot welstand gekomen, maar vooralsnog van politieke rechten beroofd, begint nagenoeg overal den strijd tegen de oligarchie der adellijke grondbezitters, die zelf reeds vroeger de monarchie had vervangen. Vorm, karakter, hevigheid, duur van den strijd verschilden van plaats tot plaats; maar in den regel moest de oude landadel het onderspit delven tegenover den tyran, die de belangen der massa vertegenwoordigde of althans zijn macht, zij het ook slechts in den beginne, grondvestte op zijn populariteit. Bekende figuren zijn: Cypselus en Periandros van Corinthe (7e e.), Pittacus van Mitylene, Phalaris van Agrigentum, Polycrates van Samos, de Deinomeniden te Syracuse. Zelfs te Athene zal de regeling van S o l o n (594) de Pisistratiden niet beletten 50 jaar lang (561-510) hun op het proletariaat steunende macht te handhaven. Het einde der tyrannis beteekent in den regel overal het begin der eigenlijke democratie, inz. in de staten van den Ionischen stam, en het begin van den **Klassieken tijd.**

In Klein-Azië waren de staten onder het protectoraat gekomen van Lydië (→ Croesus) en, met Lydië mede, door Cyrus, koning van Perzië, geannexeerd (546, inname van Sardes). In 500 komt Ionië, door Athene gesteund, in opstand; Sardes wordt platgebrand; doch Darius I (521-485) onderdrukt spoedig de beweging en verwoest Milete. Dat was het begin van de M e d i s c h e o o r l o g e n, gevoerd door het reusachtige Perzië tegen het zooveel zwakkere Griekenland. De eerste door Darius naar Hellas en in het bijz. naar Athene uitgezonden vloot- en legermacht moest, grootendeels door stormen vernield, onverrichterzake terugkeeren (492). Ten tweeden male werd het Perzische landleger verslagen te Marathon door 10 000 Atheners en 1 000 Plataeërs onder leiding van Miltiades (490). Athene, Sparta en Plataeae blijven de ziel van het verweer. Xerxes (reg. 484-465) herbegint. Nadat zijn leger de Thermopylen, door Leonidas met zijn 300 Spartanen heldhaftig verdedigd, was doorgetrokken en Athene, intusschen door de bevolking verlaten, had verwoest, werd de Perzische vloot in de engte van Salamis vernietigd door Athene onder leiding van Themistocles (480). Het in N. Griekenland achtergelaten landleger werd het volgende jaar te Plataeae in de pan gehakt. Omstreeks denzelfden tijd verslaat Gelo, tyran van Syracuse, de Carthagers bij Himera; terwijl de Gr. vloot de overblijfselen van de Perzische

te Mycale (tegenover Samos) verdelgt en Cimon er toe komt, dank zij de twee overwinningen bij den Eurymedon (465) en te Salamis op Cyprus (449), de Aegaeïsche Zee definitief van Perzische schepen te zuiveren. In 449 moest de Pers zich verbinden geen leger meer te sturen op minder dan drie dagen afstand van de Aegaeïsche Zee (de zgn. Callias-vrede).

De periode van ca. 478 tot 431, de zgn. p e n t e k o n t a ë t i e, is de groote **bloeiperiode** van Griekenland, inz. van → **Athene** (zie aldaar), dat door zijn heldhaftig optreden en haast onverklaarbaar welslagen den eersten rang had veroverd onder de Gr. staten en dat den Attisch-Delischen bond, oorspr. in het leven geroepen ter verdediging van Griekenland tegen het Oostelijk gevaar, weldra zou gebruiken om een werkelijk imperium te vestigen. Hierbij echter botste Athene op het particularisme en de niet ongewettigde ontevredenheid zijner bondgenooten: Boeotië valt af (slag te Coronea, 447); Megara maakt zich los (446); de opstand van Euboea kan echter door P e r i c l e s worden gedempt (445); met Sparta, dat intusschen Attica binnenvalt, sluit Athene een vredesverdrag (te beschouwen als een niet-aanvalspact) voor 30 jaar (445); Samos, dat bij een geschil met Milete weigert zich aan het oordeel van Athene te onderwerpen, wordt door Pericles langdurig belegerd en ten slotte verwoest (439). Kortom, de toestand wordt op den duur zoo gespannen, dat een alg. oorlog niet uit kan blijven.

Sparta, traditioneel de eerste militaire macht (zie het art. → Sparta), doch nu onttroond en afgunstig, gesteund door Thebe en haast geheel den Peloponnesus, grijpt het tusschen Corinthe en Corcyra ontstane geschil aan om een oorlog te ontketenen, die trouwens te Athene als onontwijkbaar werd beschouwd en zelfs gewenscht werd. Deze P e l o p o n n e s i s c h e o o r l o g, geleid door het conservatieve Sparta en het democratische Athene, groeit weldra uit tot een pan-Helleensch conflict tusschen het Ionische en het Dorische ras en zet gedurende 30 jaar geheel de Gr. wereld te vuur en te zwaard. In de eerste jaren wordt gestreden met wisselende kansen: Sparta opent de vijandelijkheden met de verwoesting van Attica; de pest, in Athene uitgebroken, doodt ook Pericles (429); Plataeae bezwijkt voor de belegering van Sparta (427); Athene neemt Mitylene in (427); Cleon omsingelt en verslaat het Spartaansche contingent te Sphacteria (425); Amphipolis wordt door den Spartaan Brasidas ingenomen (424). Ten slotte geeft de Nicias-vrede (421) alle veroverde stellingen aan de eerste bezitters terug en wordt een 50-jarige vrede verzekerd. Amper drie jaar later (418) staan Sparta en Athene te Mantinea weer tegenover elkaar en in 415 vertrekt een Atheensche vloot naar Sicilië ter belegering van Syracuse, het groote Dorische centrum in het Westen. De geheele vloot gaat echter te gronde (413). Het laatste deel van den oorlog, geopend met de bezetting van Decelea door Sparta en dus ook → Deceleïsche oorlog genoemd, speelt zich vnl. af in de Aegaeïsche Zee en wordt immer ongunstiger voor Athene: na de Atheensche overwinning te Cyzicus (Propontis), de inname van Byzantium (409) en den zeeslag bij de Arginusen-eilanden (406), verslaat Lysander de Atheensche vloot te Aegos-potami (Hellespontus, 405) en neemt Athene in (404). De Atheensche vloot, eertijds het werktuig der hegemonie, wordt tot 12 schepen beperkt; de muren van den Piraeus worden gesloopt; Athene ziet af van alle gemaakte veroveringen en moet de door Sparta aangestelde, oligarchische regeering der 30 tyrannen dulden (→ Dertig). Nooit weer zal Athene zijn ouden rang bezetten, noch zijn oude macht terugkrijgen.

De hegemonie gaat over naar **Sparta,** terwijl ook Syracuse een bloeiperiode te gemoet gaat onder de tyrannis van Dionysius I. Intusschen echter wordt in Athene reeds in 403 de oligarchie omvergeworpen en de democratie, gematigder dan vroeger, hersteld onder het archontaat van Euclides. Sparta, dat als „bevrijder" (nl. van het Atheensche juk) optreedt, maar zich naar alle kanten reeds spoedig gehaat maakt, neemt vooreerst den traditioneelen strijd tegen Perzië, den nationalen vijand, weer op. Doch terwijl de Spartaan Agesilaos zegerijk voortrukt tot in Sardes (396), komen Athene, Thebe en Corinthe gezamenlijk in opstand. Na zijn terugkeer verslaat Agesilaos het anti-Spartaansch verbond te Coronea (394); doch de Atheener Conon, door Perzië gesteund, verslaat de Spartaansche vloot bij Cnidus en richt de Atheensche muren weer op (394). In 387 teekent Sparta met Perzië den zgn. Antalcidas-vrede, waarbij alle Gr. steden van Klein-Azië aan Perzië worden afgestaan (→ Antalcidas).

Deze daad, als een kaakslag door heel Griekenland aangevoeld, begunstigt de politiek van Athene, dat, niet berustend in zijn minderwaardigen toestand, werkt aan het tot stand brengen van een nieuwen bond onder zijn leiding, doch op veel gematigder en zelfs aanlokkelijke voorwaarden van toetreding. Thebe, de ziel van de anti-Spartaansche beweging op het vasteland zooals Athene daarbuiten, verslaat ten slotte Sparta te Leuctra (371); dank zij Pelopidas en vooral Epaminondas, vooraanstaande figuren uit den Boeotischen bondsstaat, gaat de hegemonie thans over van Sparta naar → **Thebe** (371-361; zie het betreffende artikel), wat de Atheensche vriendschap bekoelt. De zegerijke tochten van Epaminondas in den Peloponnesus eindigen met den slag te Mantinea (362), waar de Thebanen het door Athene gesteunde Sparta niet verslaan en de stervende boeotarch zelf den vrede aanraadt. Intusschen heeft Dionysius van Syracuse zijn rijk uitgebreid zoowel in Sicilië zelf, ten koste vooral van de Carthagers, alsook in Z. Italië.

Macedonië. In 357 treedt P h i l i p p u s v a n M a c e d o n i ë op het tooneel met de inname van Amphipolis, een Atheensche kolonie, en van Pydna. Aldus neemt de geschiedenis van Griekenland een heel andere richting (→ Macedonië). Doch Athene is te zeer geknakt, zedelijk en stoffelijk, om nogmaals, zooals weleer tegenover het Perzische gevaar, de leidingtenemen van een pan-Helleensche onderneming. De Gr. staten, van oudsher behept met hun eng-locaal patriotisme en wederzijdsche afgunst, komen er niet toe hun krachten te vereenigen tegen den nieuwen indringer. Dezenoodlottige mentaliteit en verdeeldheid, die als een erfelijke last op het Gr. volk immer heeft gedrukt, weet Philippus te benutten om de leiding van Hellas in handen te krijgen, langs diplomatieken weg, door omkooperij of zoo noodig ook met geweld. Stap voor stap gaat hij vooruit. De zgn. „heilige" oorlog, ontstaan tusschen Thebe en Phocis, en de hulp naderhand door Phocis verleend aan de tyrannen van Pherae, Philippus' vijanden, geven hem de gelegenheid om zich als „wreker" op te werpen van de door Phocis geschonden rechten van den Delphischen Apollo (353). Door Athene weerhouden aan de Thermopylen, keert hij zich tegen Olynthus, bondgenoot van Athene, en neemt de stad in samen met den Chersonnesus (348). Van den daarop volgenden Philocrates-vrede (346) maakt hij

gebruik om zijn macht uit te breiden in Thessalië en Thracië, terwijl Athene een soort verdedigingsliga in het leven roept, waarbij o.a. Byzantium, Euboea, Megara, Corinthe en Corcyra zich aansluiten. De in 339 uitgebroken tweede „heilige oorlog" doet Philippus het middel aan de hand om Hellas binnen te vallen, Elatea te bezetten (338), ten slotte een definitieve overwinning te behalen te Chaeronea (338) op de verbonden legers van Thebe en Athene, Thebe grootendeels uit te moorden en Athene te dwingen de Macedonische heerschappij te erkennen. Tot alg. bevelhebber der Gr. strijdmacht uitgeroepen en op het punt naar Perzië uit te rukken ter bevrijding van de Gr. broeders van Klein-Azië, wordt hij vermoord (336). Griekenland waant zich verlost, komt in opstand, maar → Alexander de Groote, pas 20 jaar oud, staat onverhoeds voor Thebe en vernietigt de geheele stad: gansch Griekenland erkent het gezag van Alexander en vertrouwt hem alle strijdmachten toe om den ontworpen tocht naar het Oosten uit te voeren. De oude vruchtelooze pogingen van Athene, Sparta, Thebe om het land onder één centraal gezag te vereenigen zijn thans door een nog half-barbaarschen koning verwezenlijkt. In het W. gaat de Siciliaansche tyrannis ten onder: Syracuse, geholpen door Timoleon van Corinthe, schudt het ondraaglijk geworden juk van Dionysius II af, terwijl anderzijds de Carthagers voorgoed uit het eiland worden verdreven.

De tocht van Alexander, die als een stortvloed over de oude, reusachtige rijken, Perzië, Indië, Egypte, neerkwam, was een fabelachtig succes (zie de kaart t/o kolom 744 in dl. I). Overal ontstaan nieuwe Hellenistische steden. Bij het nieuws van Alexander's dood (323) waagt Griekenland nogmaals een opstand; na een voorloopige zege te Lamia wordt de beweging gestuit te Crannon (322) door Antipater, den regent van Macedonië. Twintig jaar lang, tot aan den slag te Ipsus (301), strijden de oud-generaals van Alexander om den buit, tot ten slotte het wereldrijk in drie koninkrijken verdeeld wordt, w.o. Macedonië, met Griekenland, later ook met Thracië vereenigd, het gebied wordt der Antigoniden. Na de woelingen van den oorlog der → Diadochen (zie de kaart t/o kolom 745 in dl. I), waarin Griekenland natuurlijk, althans onrechtstreeks, betrokken was, vallen de Galliërs, onder leiding van Brennus het land binnen, doch bij Delphi, waarvan zij den tempel hadden geplunderd, verslagen (279), steken zij over naar Klein-Azië, waar zij het land, naar hen Galatië genoemd, bezetten. Onder het Macedonisch bewind behielden de staten schijnbaar hun autonomie, doch moesten door Macedonië aangestelde regenten aanvaarden (bijv. → Demetrius van Phalerum). Terwijl de nieuwe handelscentra, als Alexandrië, ook Ephesus, Rhodus enz., in weinig jaren den eersten rang innamen, bleef in Hellas, dat over het algemeen, nu althans, ook zijn deel had in den heerschenden stoffelijken welstand, de geest van opstand broeien, tot ten slotte Antigonus Gonatas in den zgn. Chremonideïschen oorlog (266-263) (→ Chremónides) Sparta, het centrum van het verzet, verslaat bij Corinthe en het afvallige Athene weer tot onderwerping dwingt.

Eindelijk zouden de republikeinsche elementen tot het inzicht komen, dat de polis of stadsstaat had uitgediend en enkel een inniger samenwerking van alle Grieken het hoofd zou kunnen bieden aan de Macedonische monarchie. In den loop van de 3e eeuw v. Chr. zullen op den voorgrond treden de reeds vanaf de 4e e. in wording zijnde **bondsstaten** (koina), waarin een zeker aantal autonoom blijvende poleis (steden) gelijkberechtigd vereenigd waren en gezamenlijk optraden door middel van hun afgevaardigden. Aldus was Boeotië vereenigd met Phocis en Acarnanië; meer belang hadden de Aetolische en de Achaeïsche bonden (→ Aetolië; → Achaia). Met dezen laatsten is de naam verbonden van Aratus van Sicyone (272-213), die met behulp van den bond, waarin hij ondanks de tegenkanting van Sparta geheel den Peloponnesus zocht te vereenigen, Corinthe aan Antigonus ontrukte en aldus het teeken gaf tot een pan-Helleensche, anti-Macedonische bevrijdingsactie (243). Bij den dood van koning Demetrius (reg. 239-229) behield Macedonië nog enkel Euboea en een deel van Thessalië. In N.W. Griekenland werkte Pyrrhus van Epirus in denzelfden zin, doch met het doel een koninkrijk te stichten in Italië of in Sicilië. Na zijn mislukte poging in Italië, waar hij door Rome werd gestuit (275), annexeerde Rome Z. Italië, terwijl Carthago weer vasten voet kreeg in N. en W. Sicilië. Syracuse beleefde intusschen een nieuwen bloei onder Hiero II. Sparta, dat onder Agis IV en Cleomenes zich inwendig reorganiseerde, nam het niet zonder welslagen op tegen den Achaeïschen bond, die nu steun zocht bij Macedonië. Doch in 221 werd Cleomenes verslagen te Sellasia door de vereenigde machten van Antigonus Doson en Aratus.

Van dat oogenblik af zouden de bonden veelal in dienst komen te staan van den Macedoniër. Nadat **Rome** de Gr. steden langs de Adriatische kust onder zijn protectoraat had genomen (228), sloten de Achaeïsche bond en Philippus V vrede met den Aetolischen bond (waarmede zij 219-217 in oorlog waren geweest) en verbonden zich met Hannibal na diens overwinning te Cannae (216). Doch de Rom. diplomatie kon hen onschadelijk maken door een conflict uit te lokken tusschen den bond en den koning. Na de overwinning te Zama (202) maakte T. Quinctius Flamininus een einde aan de verwikkelingen in Griekenland, door als bondgenoot van den Aetolischen en den Achaeïschen bond Philippus te Cynoscephalae te verslaan: Griekenland werd vrij verklaard van het Macedonische juk (199). De inmenging van het „bevrijdende" Rome genoot echter niet lang bijval, maar weldra schaarden de Grieken zich rondom den Macedonischen troon; na Philippus' dood (179) werd zijn zoon Perseus de ziel van de anti-Romeinsche beweging. Doch de slag te Pydna, door Paulus-Aemilius gewonnen op nagenoeg alle Gr. strijdmachten, brak nogmaals de beweging (168). Na 20 jaar stonden de Grieken weer tegen Rome in het gelid rondom den Pseudo-Philippus: dat was het einde (146). Tot waarschuwing werd Corinthe door L. Mummius Achaicus platgebrand; de bonden werden opgeheven; de magistraturen bleven den rijken voorbehouden; het volk verloor elk recht van initiatief. Thebe en de Achaeïsche bond werden zwaar beboet. Athene, Sparta en vele andere steden werden bondgenooten van Rome, doch, zeer waarschijnlijk, onder verplichting een tol te betalen en manschappen te leveren. Macedonië en Achaia (d.w.z. Griekenland) waren Rom. gebied geworden. In 27 v. Chr. werd Achaia weer een afzonderlijke, van Macedonië gescheiden provincia, waarvan zelfs later (onder Nero of Vespasianus) Epirus ook weer als afzonderlijke keizerlijke provincia werd afgescheiden. Ofschoon de belangrijke centra, in het raam van het Rom. rijk, hun administratieve autonomie behielden, was Grieken-

land niettemin ingelijfd, hielp de Rom. schatkist vullen, verfijnde de levensvormen van zijn meesters, richtte eereteekens op voor zijn machtige Rom. vrienden en „beschermers”. Dat de beslissende veldslagen der Rom. burgeroorlogen op Gr. bodem werden uitgestreden (Pharsalos, Philippi, Actium), was niet van aard om den zedelijken en econ. achteruitgang tegen te gaan, die van de 3e eeuw v. Chr. af, na een periode van herleving, hoe langer hoe scherper merkbaar werd ten gevolge van de verschuiving van het econ. zwaartepunt naar de nieuwe centra buiten het moederland. Achaia, geteisterd door „gemis aan menschen” (Polybius 37. 9) wordt het stille land der kleinburgerlijkheid en der middelmatigheid.

Onder het **keizerrijk** heeft Griekenland geen eigen geschiedenis meer; het teert op zijn ouden roem en wordt, omwille van het roemrijke verleden, met een zekere voorliefde bejegend door de keizers. Tijdens zijn rondreis in Hellas, door een bevlieging van romantische verteedering aangegrepen, proclameert Nero voor alle Grieken vrijstelling van belasting en de vrijheid, natuurlijk immer binnen het raam van het rijk (28 Nov. 67). Vespasianus bracht spoedig alles weer tot zijn voormaligen toestand terug. In de 3e en 4e eeuw had het land te lijden van de losse tochten der Goten, die van uit de Krim de kusten van Klein-Azië en Griekenland onveilig maakten en ten slotte, na den dood van keizer Theodosius (395), geheel Griekenland te vuur en te zwaard zetten, Athene innamen, Corinthe verbrandden, den Peloponnesus overrompelden, maar door Stilicon gedwongen werden zich in Epirus terug te trekken (397) . In 292, bij de verdeeling van het keizerrijk onder Diocletianus, werden Macedonië en Achaia bij het gebied Illyricum gevoegd en zouden voortaan deel uitmaken van het Oostelijk keizerrijk, dat, na de uiteindelijke ineenstorting van het Rom. rijk, als → Byzantijnsch Rijk zou voortbestaan tot 1453.

L i t . : Dussaud, Les Civilis. préhellén. dans le Bassin de la Mer Egée (1914) ; Cavaignac, Hist. de l'Antiquité (4 dln. 1913-'20) ; Beloch, Gr. Gesch. (4 vol., 8 dln. 1916-'27; hypercritisch) ; Meyer, Gesch. des Altertums (5 dln. 1893-1925 ; behandelt Griekenland als onderdeel van de Antieke wereld); Kaerst, Gesch. des Hellenismus (2 dln. 1926-'27) ; The Cambridge Ancient History (reeds vsch. dln. verschenen; vooral V vlg.).
V. Pottelbergh.

B) Cultuur. (Zie ook → Klassieke Oudheid en Cultuur.)

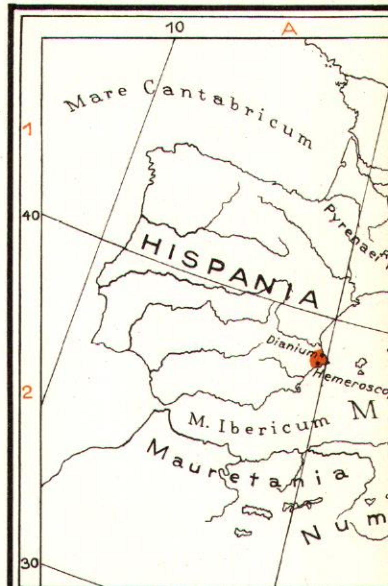
a) Grieksche godsdienst en mythologie. De Gr. **godsdienst** begint niet met Homerus. De opgravingen der laatste jaren hebben een voor-Homerischen, zelfs voor-Helleenschen godsdienst aan het licht gebracht. Reeds voor de Indo-Europ. stammen G. binnenvielen, had zich op Creta een rijke cultuur ontwikkeld. Deze oefende sterken invloed uit op de eerste Hellenen, die binnendrongen, en zoo ontstond de Creto-Myceensche cultuur. In welke mate de Cretenzische godsdienst invloed heeft gehad op de godsdienstige opvattingen en gebruiken der nieuwe heerschers, is niet meer na te gaan. Bij Homerus, die het godsdienstig leven van de heerschersklasse weerspiegelt, zijn slechts weinig sporen van dien voor-Helleenschen godsdienst te vinden. Zijn godsdienst is wat men gewoonlijk noemt den Olympischen godsdienst of den godsdienst der hemelgoden, om hem te stellen tegenover den chthonischen godsdienst of den godsdienst der aardgoden, die zonder twijfel uit den voor-Helleenschen tijd voortkomt en later in den volksgodsdienst en in de mysteriën weer sterker naar voren komt. De goden van Homerus zijn opgevat naar het beeld der ridderschap van zijn tijd; zij onderscheiden zich van deze roofridders alleen door een grootere kracht en door hun onsterfelijkheid.

Grieksche godsdienst. Kop van Zeus, naar het beeld van Phidias, op een munt uit Elis.

Grieksche godsdienst. Links : Athene ; rechts : Poseidon. Vaasschildering van Amasis (6e eeuw v. Chr.).

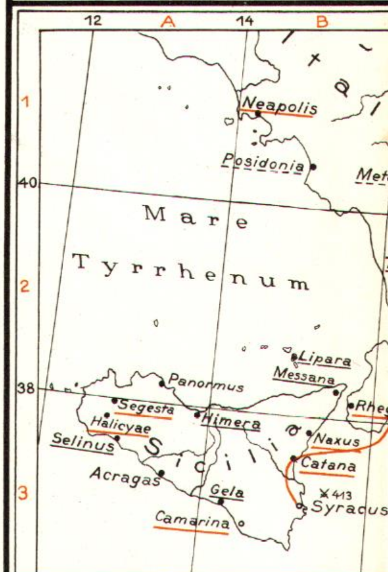
Toch moet hier een zeker voorbehoud gemaakt worden t.o.v. Zeus, die ook wel heel sterk geanthropomorphiseerd wordt, maar van den anderen kant toch veel kenmerken van den hoogsten hemelgod der veefokkersculturen heeft bewaard. Het is in de Homerische gedichten ook niet duidelijk, of Zeus de Moira beheerscht of er zelf door beheerscht wordt. Nog scherper dan Homerus stelt Hesiodus Zeus op den voorgrond. In zijn Theogonie is Zeus het eind- en hoogtepunt van geheel de cosmogonische godenrij. In zijn Werken en Dagen wordt Zeus zelfs tot bron en waarborg van alle gerechtigheid. Met de ontwikkeling van Apollo's orakel te Delphi wordt deze monotheïstische richting doorbroken. Al erkent de priesterschap van Delphi de oppermacht van Zeus en al laat ze Apollo in Zeus' naam optreden, toch wordt de beteekenis van Apollo als hoeder van den traditioneelen eeredienst, als raadsman bij de stichting van kolonies, als voorspeller der toekomst zoowel voor de publieke als voor de individueele aangelegenheden en als reinigingsgod zoo groot, dat hij als een gelijke naast Zeus staat.

Onder de andere goden namen Hera, Poseidon, Ares, Hephaestus, Hermes, Aphrodite, Artemis, Athene en de onderwereldgoden Hades en Persephone een voorname plaats in. Later werden aan deze rij nog Demeter en Dionysus toegevoegd, zoodat zij de voortaan klassieke reeks van twaalf goden vormden.

DE GRIEKSCHE KOLONIËN

- Ioniërs
- Doriërs
- Aeoliërs

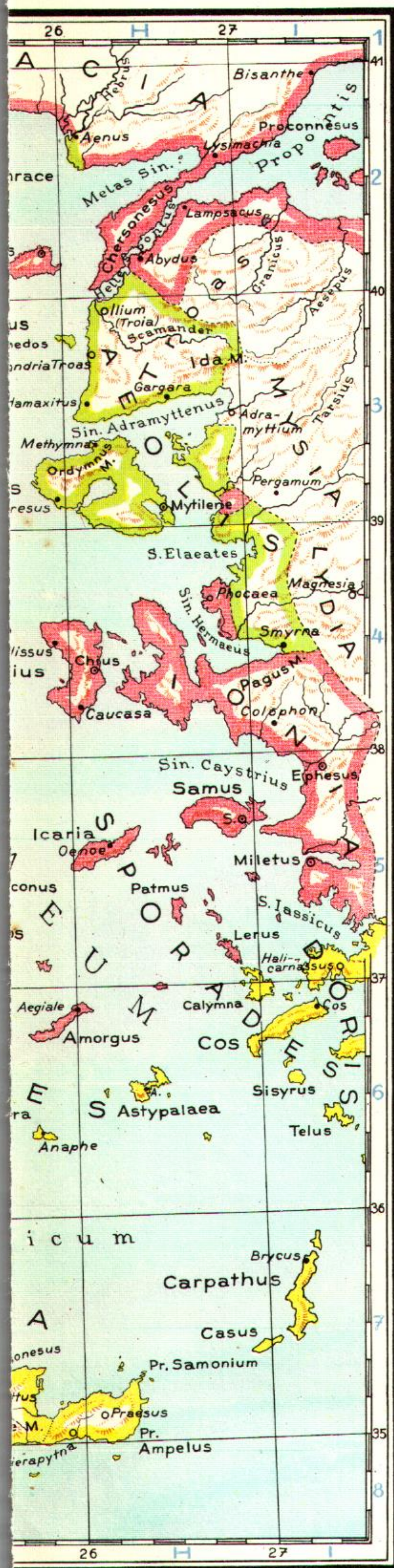

DE PELOPONNES

- Athene en bondgenooten
- Neutrale grieksche staten
- -- Athene's ondernemingen
- — Athene's veldtocht tege
- — Sparta's tocht en overw

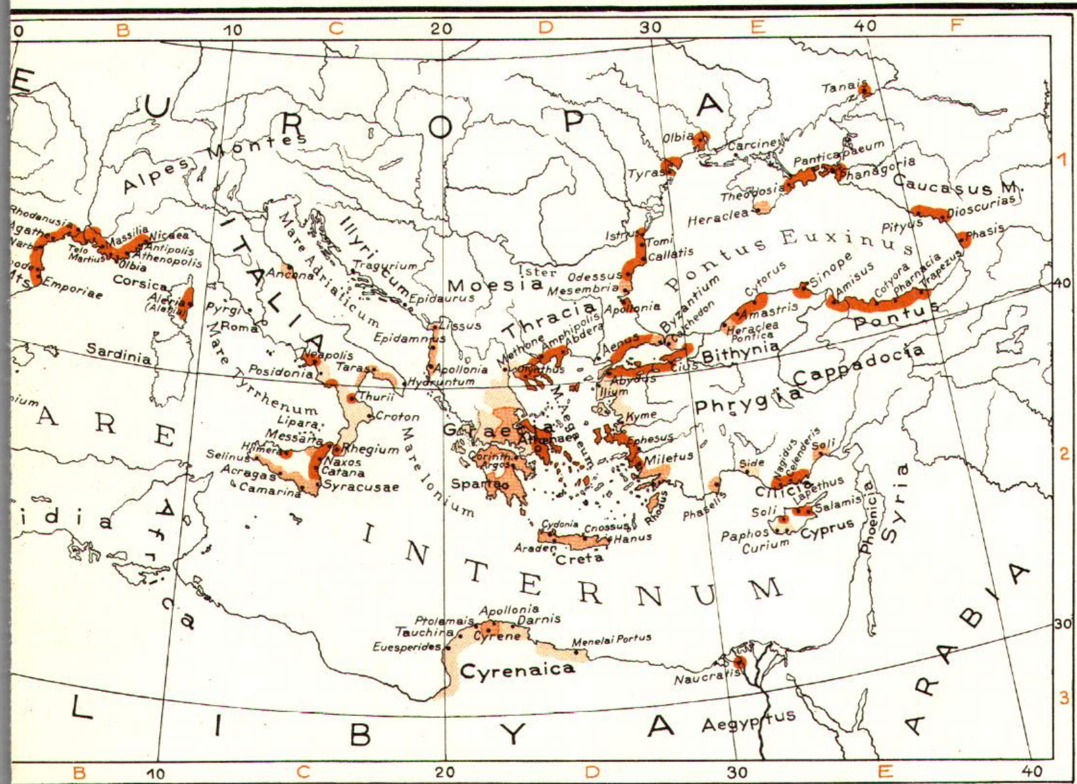
GRIEKENLAND (historisch)

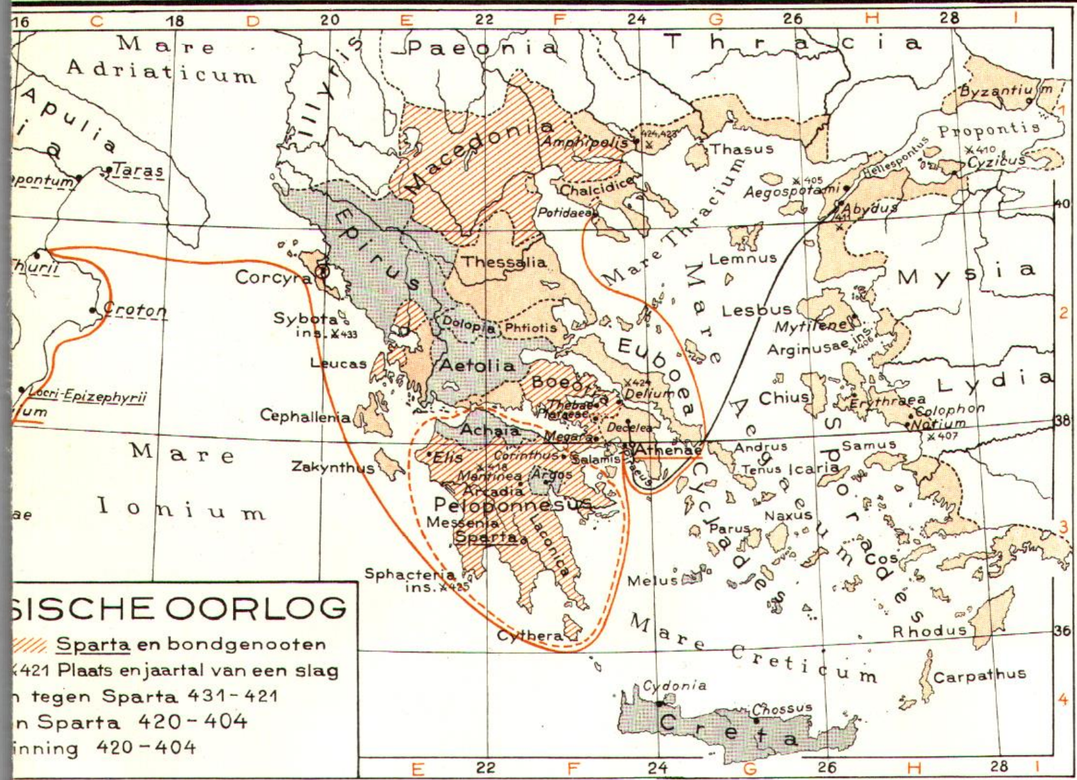

26
H
27
I
1
41
Bisanthe
Hebrus
Aenus
Proconnesus
Lysimachia
Propontis
2
Melas Sin.
Chersonesus
Hellespontus
Lampsacus
Abydus
Granicus
Aesepus
40
Ilium
(Troia)
Scamander
TROAS
Ida M.
Gargara
3
Sin. Adramyttenus
Adramyttium
Tarsius
Methymna
Ordymnus M.
AEOLIS
MYSIA
Pergamum
Mytilene
39
S. Elaeates
Phocaea
Magnesia
Sin. Hermaeus
Smyrna
LYDIA
4
Chius
Caucasa
Pagus M.
Colophon
IONIA
38
Sin. Caystrius
Ephesus
Samus
S.
Icaria
Oenoe
Miletus
5
Patmus
S. Iassicus
Lerus
Halicarnassus
37
Calymna
Cos
Cos
Aegiale
Amorgus
SPORADES
DORIS
Sisyrus
6
Astypalaea
Telus
Anaphe
36
Brycus
Carpathus
7
Casus
Pr. Samonium
Praesus
Pr. Ampelus
35
8
26
H
27
I

GRIEKENLAND (historisch)

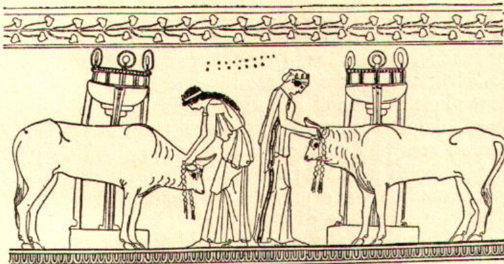
Bij de vereering dezer goden dachten de Grieken niet aan het hiernamaals. Zij vroegen hun alleen tijdelijken voorspoed voor staat en enkeling. Maar naast dezen min of meer officieelen godsdienst deed zich hoe langer hoe meer de chthonische godsdienst gelden. Hierin zocht het volk voldoening van zijn meer innerlijke religieuze strevingen, van zijn gevoel en vooral van zijn verlangen naar een zalig voortbestaan (Mysteriën, Orphisme). Onder den invloed van Delphi en van de officieele instanties werden de wilde eeredienst van den Thracischen natuurgod Dionysus en de mysteriën van Demeter-Persephone te Eleusis in meer geregelde banen geleid.

Bij sommige vrome dichters, als Solon, Pindarus en Aeschylus, vindt men de bij Hesiodus vastgestelde monotheïstische richting terug. Zeus en Theos (God) zijn hier vaak synoniem. Hij is god, persoonlijke wil en bewerker van alles. De critiek van sommige andere dichters en wijsgeeren richtte zich niet zoozeer tegen dien Zeus als tegen de anthropomorphische godenwereld. Velen hunner evenwel miskennen het persoonlijk karakter van het Absolute, dat ze identificeeren met de natuur of een alwijze wereldwet (bijv. de Stoïcijnen, Euripides).

De geweldige politieke en sociale gebeurtenissen van de 4e eeuw bewerkten ingrijpende religieuze veranderingen. De beteekenis van het individu liet zich ook op religieus gebied gelden en het oude staatspantheon werd omvergeloopen. Het nationale karakter der Gr. religie gaat verloren, zooals ook de philosophie der Stoa uitgaat van het alg. begrip menschheid zonder nationale beperking. Tot grooten bloei komt de vereering van de Egypt. en Klein-Aziat. goden Isis, Serapis, Osiris, Cybele, Attis e.a. Vooral de Isis-mysteriën leidden tot allerlei vormen van syncretisme (Isis-Astarte-Aphrodite).

Toch geldt dit meer voor de Hellenistische wereld in het algemeen dan speciaal voor Griekenland. In het Neo-Platonisme en in het alg. bij de Gr. geletterden worden het wijsgeerig denken en de religieuze practijk vereenigd, neemt de philosophie de plaats in van den godsdienst. De mysteriën namen in aanzien toe: zelfs keizers en koningen lieten zich te Eleusis wijden. Het zegevierend Christendom nam sommige bijkomstige riten uit den Gr. eeredienst, bijz. uit de Hellenistische mysteriën over, maar bezielde deze riten met een geheel nieuwen geest.

Mythologie. Een mythe (⟨ Gr. muthos, = woord, vertelling) is een verhaal, waarin goden de hoofdrol spelen. In de Gr. mythologie onderscheidt men:

Grieksche godsdienst. Voorbereiding van een offer. Vaasschildering van Polygnotus (5e eeuw v. Chr.).

theogonische mythen (over het ontstaan der goden), cosmogonische mythen (over het ontstaan der wereld), anthropogonische mythen (over het ontstaan der menschen), cosmologische mythen (over natuurverschijnselen, loop van zon, maan en sterren), eschatologische mythen (vergaan der wereld) en cultische mythen (over ontstaan van tempels, eeredienst enz.). De Gr. mythologie kent (zie boven) de 12 hoofdgoden of zgn. Olympische goden en de lagere godheden, bijv. de nymphen. Men onderscheidt goden des hemels, der wateren, der aarde en der onderwereld. Zeus is de hemelgod, Hera zijn gemalin; de hoofdgod der wateren is Poseidon, zijn echtgenoote is Amphitrite; van de onderwereld is Hades de hoofdgod, zijn gemalin is Persephone.

Lit.: Van Kath. standpunt: L. Bellon, Moreele en relig. opvattingen in Hesiodus' Werken en Dagen, in: Donum Natalicium Schrijnen (1929, 807-816); O. Habert, La Religion de la Grèce antique (Parijs 1910); Festugières O.P., L'Idéal relig. des Grecs et l'Evangile (Parijs 1932; ook door andersdenkenden gunstig ontvangen); M. J. Lagrange O.P., Les Mystères d'Eleusis et le Christianisme, in: Revue Biblique (1919, 157-217; 1929, 200-214). Van rationalistisch standpunt: O. Gruppe, Griech. Mythol. u. Religionsgesch. (1897-1906), in: Iwan Müller's Handbuch der klass. Altertumswiss.; U. v. Wilamowitz-Moellendorff, Der Glaube der Hellenen (I 1931, II 1932); M. P. Nilsson, The Mycenaean Origin of Gr. Myth. (1932; objectief); id., Hist. of Gr. Religion (1925); Chr. Picard, Les Origines du Polythéisme hellén. (2 dln. 1932); Otto Kern, Die Religion der Griechen (3 dln., waarvan 2 verschenen, 1926 vlg.). Van animistisch standpunt: E. Rohde, Psyche (1929). Modern: W. F. Otto, Die Götter Griechenlands (Bonn 1929). Ook van belang: J. Harrisson, Prolegomena to the study of Gr. religion (Londen [3]1922; niet-Kath.); E. Samter, Die Religion der Griechen, in: Aus Natur und Geisteswelt (Leipzig 1914; klein, maar goed); Preller, Griech. Mythologie (1887-1926; 4e uitg.). *Weijermans.*

b) Wetenschappen.

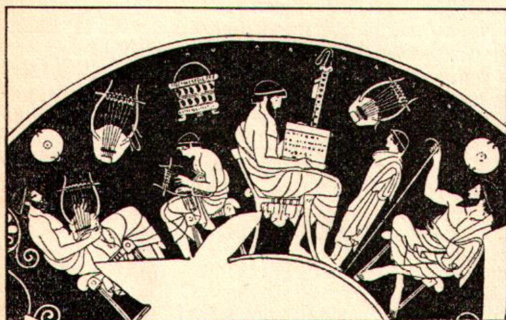
1° Wijsbegeerte. De oorsprong van het Westersche denken ligt in Griekenland. Daar is de wijsbegeerte om haar zelfswil het eerst beoefend. Voorbereid door de cosmogonische en theogonische poëzie van Homerus en Hesiodus, en meer rechtstreeks door de Orphische dichtkunst van de 6e eeuw v. Chr., is zij ontstaan uit het pogen om buiten verband met het volksgeloof een redelijke verklaring van het wereldgebeuren te geven. Minder dan de positieve wetenschap is de Gr. wijsbegeerte door het Oosten beïnvloed.

De Gr. w. is in haar geheel gekenmerkt door een streven naar orde en maat. Haar kracht ligt in haar soberheid en beperking. In velerlei vormen zoekt zij naar de eenheid in de veelheid, naar het algemeene in het bijzondere, naar het blijvende en eeuwige in het voorbijgaande en tijdelijke. Zij blijft niet beperkt tot het huidige Griekenland, maar strekt zich uit, zoover de invloed der Gr. beschaving reikte, d.w.z. ook over de kuststreken van Klein-Azië, Thracië en de eilanden, Z. Italië met Sicilië, later Alexandrië en het Hellenistische Oosten, ten slotte het geheele Rom. Rijk.

De Gr. w. omvat drie perioden: 1° van Thales van Milete tot Socrates (ca. 600 tot ca. 450 v. Chr.), voorn. vraagstukken van natuurphilosophie; 2° de bloeitijd, de tijd van de groote meesters (Socrates, Plato, Aristoteles) en die der wijsg. scholen (Academie, Lyceum, Stoa, Epicurisme) (ca. 450 v. Chr. tot ca. 200 n. Chr.), de wijsbeg. in geheel haar omvang; 3° het Neo-Platonisme (ca. 200 tot ca 500 n. Chr.), de wijsbeg. als godsdienstphilosophie.

Lit.: F. Sassen, Gesch. v. d. Wijsbeg. der Grieken en Romeinen ([2]1932). *F. Sassen.*

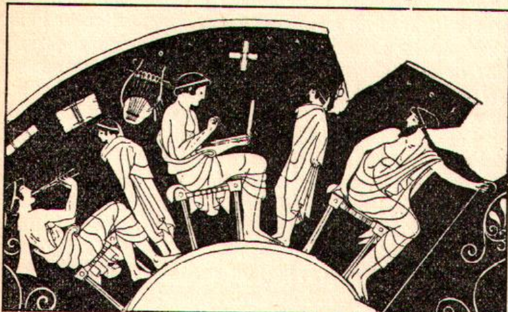
2° Ook voor de **positieve wetenschappen** hebben de Grieken de grondslagen voor de latere Europ. cultuur gelegd. Dat zij daarbij hebben voortgebouwd op het

Grieksch onderwijs. Links: onderricht in lierspel; midden: de leeraar overhoort een gedicht; geheel rechts: de „paedagoog", d.i. de slaaf die den knaap naar school begeleid heeft.

werk van Egypte en Babylonië, is zeker; de mate waarin kan nog niet worden aangegeven. Aanvankelijk zijn de positieve wetensch. niet van de philosophie te scheiden; van 500 af worden zij min of meer zelfstandig. De voornaamste centra zijn: in de 6e eeuw Ionië en Zuid-Italië, in de 5e en 4e Athene, daarna Alexandrië.

a) Den hoogsten bloei bereikte de **wiskunde.** Deze werd voor het eerst als zuivere wetenschap behandeld; het ideaal was een logische opbouw op axiomata en definities met behulp van logische bewijzen zonder beroep op de aanschouwing. De oorsprong hiervan is te zoeken in de school van Pythagoras (6e e.); ca. 300 geeft Euclides, het werk van voorgangers samenvattend en uitbreidend, een systematische uiteenzetting in de Elementen; in de verdere ontwikkeling wordt hierop voortgebouwd; de hoofdfiguren daarvan zijn Archimedes en Apollonius (3e e.); met hen eindigt de periode van grooten bloei; wat daarna komt, is (met de belangrijke uitzondering van Diophantus, 3e e. na Chr.). in hoofdzaak epigonenwerk. In de Gr. wiskunde worden hooge eischen aan strengheid gesteld; intuïtieve methoden worden wel heuristisch gebruikt, maar niet als bewijskrachtig beschouwd. Aan toegepaste wiskunde wordt weinig aandacht

Grieksch onderwijs. Links: fluitonderwijs: midden: het schoolwerk wordt gecorrigeerd; geheel rechts: de „paedagoog" (zie boven).

besteed. De geringe ontwikkeling van algebraïsche symboliek werkt sterk remmend op den bloei en veroorzaakt ten slotte volkomen stilstand.

b) Van hooge waarde is ook de bijdrage der Grieken tot de **sterrenkunde.** Deze wordt uitsluitend kinematisch behandeld; het door Plato aangegeven doel is het verzinnen van een stelsel van eenparige cirkelbewegingen, waaruit de waargenomen verschijnselen volgen (soozein ta phainomena = de verschijnselen redden); naar physische oorzaken der bewegingen wordt niet gevraagd. De aarde wordt sedert Pythagoras als bolvormig beschouwd en onbeweeglijk gedacht in het middelpunt van het heelal; uitzonderingen hierop vindt men bij Heraclides van Pontus (4e e.; dagelijksche aswenteling) en Aristarchus van Samos (3e e.; heliocentrische theorie van het planetenstelsel). De planetenbeweging wordt verklaard met behulp van concentrische sferen (Eudoxus, begin 4e e.), later met epicykels en excentrische cirkels (Hipparchus, 2e e. v. Chr.; Ptolemaeus, 2e e. na Chr.).

c) De **natuurkunde** wordt in samenhang met de philosophie aanvankelijk sterk deductief behandeld en zonder veel aandacht voor detailonderzoek dadelijk toegepast op cosmologische problemen (Plato); bij Democritus en Aristoteles komt het empirisch-inductieve karakter wel meer tot zijn recht, maar toch niet voldoende, om het vak tot bloei te brengen; experimenteele methoden nemen slechts een zeer onbelangrijke plaats in. In de algemeene begripsvorming is de Gr. physica echter fundamenteel voor de latere ontwikkeling: de materietheorie van Aristoteles beheerscht het natuurwetensch. denken tot in de 17e e.; daarna wordt meer voortgebouwd op het atomisme van Democritus.

Van groote beteekenis is het werk der Grieken verder in de beschrijvende natuurwetenschap. Voor de biologie is de centrale figuur Aristoteles, die als schepper van de systematische zoölogie en van de vergelijkende anatomie kan worden beschouwd; daarnaast voor de botanie Theophrastus (eind 4e e.). Geographie (met geodesie) wordt in denzelfden tijd beoefend door Dicaearchus, later door Eratosthenes en vooral door Ptolemaeus. Voor een wetensch. behandeling van de techniek worden de grondslagen gelegd in de werken over mechanica van Archimedes en Hero (3e e. na Chr.).

Lit.: J. L. Heiberg, Naturwissenschaften, Mathematik und Medizin im klass. Altertum (Leipzig [2]1920); Gercke-Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft; A. Rehm en K. Vogel, Exacte Wissenschaften (Leipzig [4]1933). *Dijksterhuis.*

d) **Geneeskunde.** Onze kennis van de Gr. geneeskunde dateert van de werken van Hippocrates (ca. 400 v. Chr.). Reeds hierin, nl. in het zgn. Corpus Hippocraticum, vindt men de vsch. richtingen vertegenwoordigd. De beroemdste is de Coïsche, genaamd naar het eil. Cos, waartoe ook Hipp. behoorde. Hipp. heeft de reputatie, voor het eerst de wetensch. geneeskunde gegrondvest te hebben. Vóór hem was zij voor een groot deel in handen van priesterlijke geslachten, de zgn. Asclepiaden, die ook magische middelen en den zgn. tempelslaap toepasten. Een der beroemdste tempels bevond zich te Epidaurus, dat met een amphitheater, baden, hotels enz. voorzien was. Hipp. nu maakte de geneeskunde tot een profane wetenschap.

De Coïsche richting lette vooral op den alg. toestand der zieken, legde zich vooral op de prognose toe, was eenvoudig in de behandeling. Zij muntte vooral uit voor acute ziekten en chirurgie. De Cnidische richting (naar het eil. Cnidus) muntte meer uit door aparte ziektebeelden te bestudeeren, orgaanziekten en chronische aandoeningen. Haar therapie was ingewikkelder.

De anatomie is gedeeltelijk bekend: beenderen,

gewrichten en spieren; maar er zijn grove fouten in de kennis der ingewanden; zenuwen worden met pezen verward. De physiologie is gebaseerd op de zgn. vier lichaamsvochten, bloed, slijm, gele en zwarte gal; de zgn. ingeboren warmte speelt de rol van levensbeginsel. De ziekteleer steunt op de physiologie: ziekte komt voort uit een verkeerde menging der sappen of uit de overdaad van één of meerdere daarvan. De natuurlijke geneeskracht wordt erkend. De ziekten worden scherp gezien en duidelijk beschreven: de therapie is eenvoudig. Vooral het voorspellen van een afloop is zeer in eere. De chirurgische behandeling van wonden, beenbreuken en ontwrichtingen is uitmuntend. Er wordt een strenge en hoogstaande medische moraal voorgeschreven.

Behalve de genoemde richtingen waren er ook de Sicilsche en pneumatische, die alle ziekten in storingen van lucht (gassen) zocht.

Na Hippocrates vestigen zich vsch. scholen: de dogmatische, die bij Hippocrates zwoer, de empirische, die slechts de ervaring erkende; de eclectische, die er geen vast systeem op na hield. Na de veroveringen van Alexander kwam het centrum der geneeskunde in Alexandrië, waar Herophilus en Erasistratus de beroemdste mannen waren, en vooral de anatomie en de kennis der zenuwen bevorderden. Daarna wordt de Gr. geneeskunde geheel en voorgoed door → Galenus gesystematiseerd.

Lit.: Neuburger, Gesch. der Medizin. *Schlichting.*

e) **Financieel beheer.** In vsch. staten van Oud-Gr., o.m. Athene, Milete, Delos, werd een soort van jaarlijksche begrooting opgemaakt. Te Athene waren voorzien als gewone inkomsten: de opbrengst der verpachte staatseigendommen, o.m. de zilvermijnen van den Laurion, die ca. 40 talenten in de staatskas brachten; de taksen en belastingen gelegd o.m. op den in- en uitvoer in de haven van den Piraeus, op de halfburgers of metoikoi, op de vreemde handelaars, op den doorvoer in den Bosporus (tijdelijk); de boeten en verbeurd verklaarde goederen alsook, ten tijde van den Delisch-Attischen zeebond, de bijdragen der bondgenooten (ca. 400 talenten, gebracht op 900 in 425 v. Chr.). De burgers, die ten minste 3 talenten rijk waren, moesten instaan voor de om de beurt opgelegde leitourgiai, die elk een wel omschreven bestemming hadden en waarvan de meest bekende de → choregie was. In buitengewone omstandigheden, bijv. in oorlogstijd, verzocht de Staat ook om vrijwillige giften of belastte hij het privaat bezit (dit laatste voor de eerste maal in 428 v. Chr., definitief geworden sinds 378 v. Chr.); van vermogende burgers werd dan ook de uitrusting van een oorlogsschip geëischt.

Als gewone uitgaven waren voorzien: de openbare feestelijkheden, de zitpenningen van rechters, archonten, senatoren en van de burgers, die de vergaderingen der ekklèsia bijwoonden; de vergoeding der gezanten; het onderhoud der prytanen; de bezoldiging der ondergeschikte beambten; de opvoeding der zonen van gesneuvelde strijders; de hulpgelden verstrekt aan behoeftigen; het leger en de vloot. De Staat kocht weleens groote hoeveelheden graan aan, dat werd uitgedeeld of tegen lagen prijs verkocht. Onder de buitengewone uitgaven zijn de onkosten voor oorlogen en expedities alsook het oprichten en het uitvoeren van openbare gebouwen en werken de voornaamste. De gelden, die op bepaalde data, soms door de bemiddeling der banken [→ Bank (sub II, 1°)], werden gestort bij de 10 apodektai (= ontvangers), werden door deze beambten, onder het toezicht van de → Boulè, onmiddellijk verdeeld onder de met de uitgaven belaste magistraten. Een eigenlijke staatskas bestond dus niet. Doch wel werden de bijdragen der bondgenooten in een bijz. kas gestort en bewaard (eerst te Delos, doch in 454 v. Chr. naar Athene overgebracht); eveneens beschikte „de godin”, nl. Athena Polias, in haar tempel op den Acropolis over bijz. fondsen, die een soort reserve vormden, gewoonlijk zeer belangrijk waren (in 435 v. Chr. niet minder dan 9 500 talenten) en waaruit meer dan ééns de Staat tegen intrest leende.

Tempels en heiligdommen beheerden autonoom hun eigen geldmiddelen. In het Hellenistische Egypte is het financiewezen en in het bijz. het belastingsysteem sterk ontwikkeld en vertoont vele punten van overeenkomst met de regelingen in de moderne staten.

Lit.: Francotte, Les Finances des Cités grecques (1909); Maspero, Les Finances de l'Egypte sous les Lagides (1905); Mitteis-Wilcken, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde (I, 1, 1912). *V. Pottelbergh.*

3° **Geschiedschrijving.** De eerste poging om een synthese der gesch. te geven, vinden we bij Hesiodus (Werken en Dagen, vv. 109 vlg.), die de geschiedenis der menschheid, van een moraliseerend standpunt uit, samenvat in de opeenvolging van het gulden, het zilveren, het bronzen, het heroïsch, het huidige tijdperk. De Theogonie van denzelfden dichter is echter het eerste specimen van de genealogische poëzie, die de eerste vorm was der historiographie, ook reeds in de Ilias is ingedrongen en na Hesiodus o.m. door Carcinus, Asius en Eumelus van Corinthe beoefend werd.

De Ionische logographen der 6e eeuw v. Chr. knoopen aan bij de epiek, en, natuurlijk nog veel meer, bij de genealogische literatuur. Zij verwerken locale sagen en tradities, oude lijsten van koningen enz. Hun doel is orde te brengen in de uiteenloopende tradities; critiek der bronnen is nagenoeg onbekend, al schrikken ze er ook niet voor terug het bovennatuurlijke in de overlevering eenigszins te rationaliseeren; phantasie en combinatievermogen vullen verder de leemten in de documentatie aan; historie is niet gescheiden van geographie, ethnologie, folklore. Hecataeus van Milete, Acusilaus van Argos, Xanthus van Sardes, Dionysius van Milete, Pherecydes van Athene, Hellanicus van Mytilene zijn de voorn. vertegenwoordigers van de logographische richting, waarvan evenwel Herodotus de bekroning is: deze toch klimt niet in hoofdzaak op tot de oeroude, mythische tijden, maar zet in het middelpunt van zijn werk, dat episch is naar geest en opzet en encyclopedisch naar den inhoud, een duidelijk afgebakende episode der jongste geschiedenis, nl. den oorlog der Perzen tegen Griekenland.

Na Herodotus gaat de historiographie naar Attica. Thucydides, de merkwaardigste der Oude historici, ondanks de niet-hist. redevoeringen, levert de eerste, waarachtig wetensch., objectieve, op critisch onderzochte documenten berustende uiteenzetting van een in tijd en ruimte beperkte episode, nl. den Peloponnesischen Oorlog. De Hellènika van Xenophon, als voortzetting van het werk van Thucydides bedoeld, zijn nog interessant; maar Ephorus en Theopompus, beiden uit de school van Isocrates, en wars van alle objectiviteit, vervallen in de van modern standpunt uit minderwaardige rhetoriek.

De Diadochentijd brengt nieuwe stof aan: Alexander de Groote en zijn epische tochten worden veelvuldig, maar haast nooit met nuchteren zin beschreven

(Callistratus, Onesicritus, Clitarchus, Ptolemaeus, Aristobulus). Het gedenkschrift, in de 5e e. vertegenwoordigd door Stesimbrotus en vooral door Ion van Chios, beleeft in dezen individualistisch aangelegden tijd een nieuwen bloei (Demetrius van Phalerum, vooral Aratus). Daarnaast rijzen te allen kante verzamelaars op van locale antiquiteiten en locale geschiedenissen, w.o. de Atthides van Philochorus en Istros, alsook de aan Sicilië en Italië gewijde werken van Lycus van Rhegium en Timaeus bijz. vermelding verdienen. Tevens wordt het Oosten, door Alexander ontsloten, den Grieken bekend gemaakt door o.m. Manethos en Berossos. Anderen weer behandelen personaliteiten of omschreven episoden. De chronographie en de antiquiteiten worden in dezen tijd een speciaal vak: Eratosthenes, Apollodorus, de onbekende samensteller van het Marmor Parium getuigen van een betrekkelijk vaste methode. Craterus en Polemon verzamelen oude, op duurzaam materiaal geschreven documenten.

De inlijving van Gr. bij Rome opent weer nieuwe horizonten. Polybius, na Thucydides ongetwijfeld de grootste der Oude historici, schrijft een universeele geschiedenis, die Hellas, Italië, Azië en Libya in de laatste helft der 3e eeuw v. Chr. behandelt; evenals zijn groote voorganger is hij pragmatisch, d.w.z. dat hij de gesch. beschouwt als een leerschool vooral voor de staatslieden. Polybius' werk, voortgezet door Posidonius en later door Strabo (die beter als geograaf bekend is), wees den weg naar een universeele opvatting der historie, met Rome als middelpunt. In dezen geest schreven dan ook Nicolaus van Damascus, Dionysius van Halicarnassus, Diodorus van Sicilië en, in de latere eeuwen van het Rom. keizerrijk, Appianus, Cassius Deo, Herodianus. Alexander Polyhistor echter, Timagenes van Alexandrië, Juba II van Mauretanië, Plutarchus, Flavius Josephus, Arrianus, door den bijz. inhoud van hun werk, nemen ieder een afzonderlijke plaats in. De laatste historici, die de Rom. gesch. in haar geheel of episodisch behandelen, zijn Zosimus en Procopius (6e e.).

L i t. : Fragm. Historicorum Graec., graece et latine (uitg. d. C. en T. Muller, 5 dln. 1841-'70); Fragm. der Gr. Historiker (uitg. d. F. Jacoby, sinds 1923, reeds vsch. dln. verschenen). *V. Pottelbergh.*

4° Philologie. De systematisch beoefende philologie begint bij de Grieken in de 3e e. te Alexandrië. Voordien werden weliswaar de dichters, vooral Homerus, op velerlei wijzen verklaard, werd naar den oorsprong der taal gezocht en kwam men tot een zeker inzicht in de structuur der (Gr.) taal, doch het onderzoek der dichters en der taal werd gevoerd niet zoozeer van een philologisch, dan wel van een wijsgeerig standpunt uit. Eerst de bibliothecarissen en geleerden der Alexandrijnsche bibliotheken, Zenodotus van Ephese, Callimachus, Eratosthenes, Aristophanes van Byzantium, vooral A r i s t a r c h u s, zijn de ware grootmeesters der Antieke philologie. Zij toch bezorgen critische teksten van de beste auteurs en verklaren die volgens een immer vaster en rationeeler wordende methode; zij ook stellen speciale lexicons samen, waarbij ze aanknoopen bij de oude lijsten (glossen), die van overouds in de scholen in gebruik waren; op het gebied der taal zoeken zij de verbuigingen vast te leggen en de rededeelen te onderscheiden. De P e r g a m e e n s c h e S c h o o l daarentegen, waarvan de leider Crates van Mallos was, die ook de vader was der Lat. philologie, stond in het teeken van het Stoïcisme en bestudeerde dienvolgens de teksten en de taal van een meer speculatief standpunt uit: overeenkomstig hun anomalistische opvatting nopens den oorsprong der taal ging ook de aandacht der Stoïcijnen naar de etymologie.

Op deze periode van zelfstandige en origineele studie (3e en 2e eeuw v. Chr.) volgt van de 1e eeuw v. Chr. af de periode der c o m p i l a t o r s, die de vruchten van het werk der meesters trachten te bewaren voor de toekomst: Tauriscus en Tyrannion werken aan de codificatie resp. van de stellingen der Pergameners en der Aristarcheërs; Asclepius van Myrlaea poogt beide richtingen overeen te brengen. Dionysius Thrax schrijft de eerste grammatica, de vrucht van lange nasporingen en veel discussie; doch de reuzencompilator Didymus overtreft allen met zijn uitgaven, zijn tallooze commentaren en traktaten, zijn lexicographische, grammatische, literair-historische en oudheidkundige werken. De ondergang der origineele philologie in de eerste eeuwen van het keizerrijk wordt echter eenigszins vergoed door de nu systematisch doorgedreven studie van taal en stijl, van prosodie en metriek: Dionysius van Halicarnassus, maar vooral Apollonius Dyscolus en zijn zoon Aelius Herodianus beteekenen het hoogtepunt der taalk. wetenschap in de Oudheid.

Van de 3e e. af eindigt, practisch gesproken, de Gr. philologie; enkel dilettanten houden zich voortaan nog met de teksten bezig, doch met het oog op eigen vorming. *V. Pottelbergh.*

5° Economie. Geschriften over economie zijn tamelijk zeldzaam in de Klassieke periode der literatuur, daarentegen waren ze vrij talrijk in de Alexandrijnsche periode, doch zijn op weinig overblijfselen na verloren. Ze behandelen vnl. den landbouw en de veeteelt. Hesiodus' leergedicht Werken en Dagen, het oudste specimen, richt zich met zijn practische raadgevingen tot den kleinen en middelmatigen landbouwer; terloops (vv. 618-694) rept hij ook een woord over de zeevaart. Xenophon, in zijn Oeconomicus, laat Socrates uiteenzetten, hoe het particulier erf naar zijn opvatting (die vooral moraliseerend is) dient te worden beheerd en geëxploiteerd. In andere auteurs, als bijv. Aristoteles, zijn hier en daar verspreide opmerkingen te vinden. Ternauwernood kunnen tot de econ. lit. gerekend worden verhandelingen als de Cynegeticus van (Pseudo-?) Xenophon en het gelijkaardig werkje van Arrianus, als het traktaat Peri Hippikès van Xenophon (over den aankoop en de behandeling van het paard, alsook over de uitrusting van den ruiter), de verloren leergedichten van Nicander van Colophon (2e eeuw v. Chr.) over bijenteelt en landbouw (Melissourgika en Geoorgika), beide bronnen van Vergilius' Georgica, of nog het leergedicht van Oppianus (2e e. na Chr.) over de vischvangst (Halieutika).

In de 10e e. werden de Geoponica samengesteld uit de Oude Gr. en Lat. literatuur, die in laatste instantie ook grootendeels teruggaat op de encyclopedie van den Carthager Mago, ook Cassius Dionysius genaamd. *V. Pottelbergh.*

6° Krijgswezen. Van de hand van eenig beroemd veldheer is geen werk over krijgswezen bewaard, noch zelfs bekend. De bronnen van het Grieksche krijgswezen zijn dan ook, buiten de Oude historici, enkele verhandelingen, door wetenschapsmenschen of min of meer bevoegde vaklieden geschreven. Daaronder zijn zeker de oudste de Poliorkètika (over de belegering), ook Taktikon Hupomnèma genaamd, van

→ Aeneas, en de Hipparchicus van Xenophon, beide uit het midden der 4e eeuw v. Chr.

In den Macedonischen en Hellenistischen tijd ondergaat het Gr. krijgswezen een radicale omvorming door het in zwang komen eenerzijds van de nieuwe phalanx-tactiek, anderzijds van belegerings- en andere oorlogstuigen. Daarmede gepaard, ontstaat een aanzienlijke vakliteratuur, door geleerde mathematici en natuurkundigen geschreven: van Ctesibius van Alexandrië, die doorgaat voor den stichter der mechanica en deze wetenschap vnl. toepaste op de verbetering en deuitvinding van krijgstuigen, is geen enkel werk bewaard; nochtans had hij o.m. een soort kanon of werptuig door samengeperste lucht bewogen, uitgevonden. Zijn leerling Philo van Byzantium schreef ca. 250 v. Chr. een groot werk over mechanica (Mèchanikè Suntaxis), waaruit o.m. het 4e boek, handelend over krijgswerptuigen. bewaard is. Over den bouw van die tuigen en o.m. de katapulten werd ook door Bito (3e of 2e eeuw v. Chr.) geschreven. Van Hero is een gelijksoortige verhandeling bewaard, de zgn. Belopoiika; de onder zijn naam overgeleverde Poliorkètika dagteekenen pas uit de 10e e. Het bewaarde traktaat over bouw en gebruik van krijgstuigen van de hand van Athenaeus, bijgenaamd Mechanicus (tijd onzeker), ofschoon weinig origineel, is toch zeer belangrijk, omdat het hist. voorbeelden bevat uit den Diadochentijd.

Grieksch krijgswezen. Soldaat op een reliëf uit Creusis in Boeotië.

Vanaf het einde der 1e e. na Chr. beleeft deze tak der literatuur, maar dan meer gewijd aan de krijgskunst in het algemeen, een vernieuwden bloei; Apollodorus van Damascus wijdde keizer Trajanus zijn Poliorkètika, waarvan een uittreksel bewaard is. In denzelfden zin schreven Aelianus en Arrianus. De tactiek der hoplietenphalanx uit den Hellenist. tijd wordt bondig beschreven in een uit enkel 12 hoofdstukken bestaand werkje (Taktika Kephalaia) van de hand van Asclepiodotus (vóór de 2e e.?). Ten gerieve van den veldheer schreef de platonicus Onesandros (onder Nero) een moraliseerende handleiding en de rhetor Polyaenus (2e e.) vergastte de keizers Verus en Marcus Aurelius op een (bewaarde) verzameling van 900 krijgs- en andere listen (Stratagèmata). *V. Pottelbergh.*

U i t g. v. d. bewaarde traktaten d. Köchly en Rüstow in Gr. Kriegsschriftsteller (2 dln. 1853-'55).

c) Grieksche taal en letterk. Het **Grieksch** behoort met het Italisch, Germaansch en Keltisch tot de Westerlijke of zgn. kentum-groep der Indo-Europeesche talen. Door den politieken en geographischen toestand de. Oude Gr. wereld, immers opgebouwd uit stad-staten, die hoogstens zijn uitgegroeid tot landschappen (Attica, Sparta), kon het Gr. zich niet tot een eenheidstaal ontwikkelen. Zoowel in de lit. als in de inscripties vindt men dan ook van den beginne af vsch. dialecten of liever dialectgroepen. Vroeger onderscheidde men Ionisch, Aeolisch en Dorisch, naar de volksgroepen, maar de nieuwere linguistiek onderscheidt in de Gr. taal de dialectgroepen → Ionisch-Attisch, → Achaeïsch en → Noord-West-Grieksch. Verreweg het voornaamste is het Ionisch, immers het is, met Aeolische elementen, de taal van het Homerische epos geworden en werd in Attica tot het → Attisch. De zgn. Koinè, de gemeenlandsche taal van de Hellenistische rijken (na 323 v. Chr.), is wederom een verdere ontwikkeling van het Attisch. Reeds in de 5e e. v. Chr. beginnen de onderlinge dialectische verschillen van de Gr. taal te verminderen, zonder echter, in de volkstaal althans, geheel te verdwijnen, en ten slotte gaan de dialecten op in de Koinè. Waarsch. gaat deze laatste, als gesproken taal, ten gronde tusschen 600-800 n. Chr., wanneer het → Nieuw-Grieksch ontstaat. Zie ook → Accent; Grieksch schrift. *Lagas.*

L i t.: A. Meillet, Hist. de la langue gr. (Parijs [3]1930, waar ook de verdere, zeer uitgebr. lit. wordt genoemd).

De profane Gr. **letterkunde** omvat de ca. veertien eeuwen, die gaan van Homerus (9e eeuw v. Chr.?) tot het begin der 6e e. na Chr. De Christelijke lit., geheel anders naar den geest, wordt gewoonlijk als een zelfstandige, afzonderlijke lit. beschouwd.

1° De Klassieke lit. (tot eind 4e eeuw v. Chr.), in tegenstelling met de p o s t - K l a s s i e k e of H e l l e n i s t i s c h e (eind 4e eeuw v. Chr. tot begin 6e e. na Chr.), is het spontane product van een begaafd, maar nog zeer particularistisch aangelegd volk. De onderscheidene letterk. genres ontstaan geleidelijk, natuurlijk, buiten vreemden invloed om, volgens de geestelijke behoeften van den tijd; ze ontwikkelen zich veelal uit elkaar en wisselen elkander af, parallel met de veranderende sociale, religieuze, politieke toestanden. Ieder groot kunstenaar is een waarachtig poiètès, d.w.z. een „maker”, een schepper. De groote scheppers van epos, lyriek, drama, wijsgeerig betoog, welsprekendheid zoeken en vinden den passenden vorm. En als de techniek van het genre eens is vastgelegd, komt het den volgenden beoefenaars niet in den geest daarvan af te wijken; nochtans bezitten ze genoeg scheppingskracht om, binnen het raam der aangenomen, traditioneel wordende, maar immer ruim opgevatte wetten van het genre, hun bewegingsvrijheid en persoonlijkheid te behouden.

Het kunstwerk, het genre heeft zijn diepere wortels in de volkskunst van eigen bodem, of liever gezegd: in de oude volksgebruiken; en, hoezeer ook de kunstenaars deze hebben veredeld, toch hebben ze nooit het contact met volk en leven verloren. De Gr. Klass. lit. is ware gemeenschapskunst; de literator is een wijze, een denker, een leermeester van zijn volk; elk kunstwerk is als didactisch bedoeld. Ten slotte, de kunstwerken dezer periode zijn grootsch in hun soberheid en eenvoud, in hun gaafheid en harmonie: geest, verbeelding en gevoel houden elkaar in toom. Kunst is nog niet gescheiden van wetenschap.

De vier groote dialecten hebben elk hun aandeel in de Klassieke lit.: Ionisch zijn het epos en het oudste proza; het Aeolisch der monodische lyriek dringt ook in de koorlyriek, waarin evenwel het Dorisch doorklinkt; het Attisch is de taal van den dramatischen

dialoog, de comedie, de wijsbegeerte, de geschiedenis, de welsprekendheid.

Ofschoon er geen twijfel over bestaat, dat de oudste uitingen van letterk. aard zuiver-lyrisch of beschrijvend-lyrisch waren, begint voor ons de Gr. lit. met de Homerische epopeeën, de Ilias en de Odyssea(9e of 8e e.), die eenerzijds het laatste en hoogste stadium beteekenen van een lange lit. ontwikkeling, en anderzijds de Homeriden aanleiding gaven om in andere heldendichten de hoofdfeiten der traditie, van den hemelschen oorlog der Titanen af tot aan den dood van Odysseus, met tamelijk veel fantasie en naar Homerisch model uit te werken (→ Epische poëzie). Een meer persoonlijken toon slaat reeds de rhapsode Hesiodus aan (8e of 7e e.), in zijn didactisch epos Werken en Dagen; met zijn Theogonie beproeft hij orde te scheppen in den chaos van de oude, meest locale godheden. Evenals Homerus voor de epiek is Hesiodus op den duur een verzamelwoord geworden voor de didactiek. Beiden zijn te allen tijde de opvoeders bij uitnemendheid gebleven van Griekenland; hun werken waren zoowat de Grieksche Bijbel.

Tot in de 5e e. wordt de Homerische traditie voortgezet door Pisander van Rhodus, Panyassis, Choerilus van Samos, Antimachus. Hesiodus' navolgers, Carcinus, Asius, Eumelus, slaan de richting in van het genealogisch epos, waaruit de historiographie zal ontstaan, terwijl de voor-Socratische wijsgeeren Xenophanes, Parmenides, Empedocles hun op voordragen berekende stellingen in den tot nog toe waardigsten en meest gebruikelijken vorm, den epischen, neerschreven. Dicht bij het epos en de didactiek staat de elegie van Callinus, Tyrtaeus, Mimnermus, Solon, Xenophanes, Theognis.

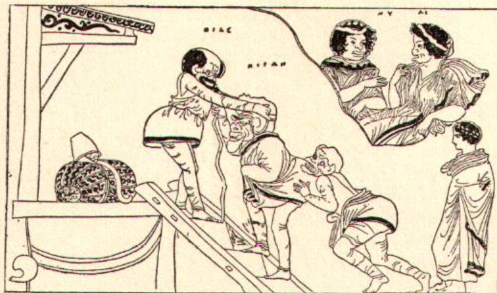
Intusschen echter (7e en 6e e.), lang voor het einde der epiek, werd het oude populaire lied of de oude koorzang tot letterk. genre verheven door de satirieke jambographen Archilochus, Semonides van Amorgos, Hipponax van Ephese; door de Aeolische liederdichters Alcaeus, Sappho, waarbij de Ioniër Anacreon aansluit; door de koordichters van den ouderen stijl Alcman, Stesichorus, Ibycus en door die van

Grieksche letterkunde. Links: Alcaeus; rechts: Sappho. Vaasschildering.

den nieuwen, grooten stijl, Simonides van Ceos, Pindarus, Bacchylides.

Uit de vereeniging van episch recitatief en lyrisch koor is in de 6e e. het literair drama ontstaan, dat dichters als Aeschylus, Sophocles, Euripides in de 5e e. te Athene tot zijn hoogsten vorm hebben opgevoerd

Grieksche comedie. De centaur Chiron gaat door een slaaf ondersteund een trap op; rechts boven: nymphen.

en dat, letterkundig beschouwd, invloed heeft uitgeoefend op de ietwat jongere kunstcomedie, waarvan Aristophanes de onsterfelijke meester is. In de 4e en volgende eeuwen wordt het Attisch tooneel beheerscht door de Nieuwe Comedie, waarmede de naam van Menander verbonden is. → Comedie (sub: bij de Gr.); Drama (sub 1°).

Toen het epos en de lyriek aan het verwelken waren in Ionië en de belangstelling voortaan meer ging naar het positieve weten en begrijpen, beproefden de denkende Ioniërs de vrucht van hun zoeken en overwegen in zeer eenvoudig en zelfs naïef proza neer te schrijven (7e en 6e e.); de oudste prozaschrijvers zijn Ionische wijsgeeren, als Anaximander, Anaximenes, Heraclitus, of kroniekschrijvers (logographen), w.o. Hecataeus van Milete en Hellanicus van Lesbos de aanzienlijkste voorloopers waren van Herodotus, den laatsten en grootsten der logographen. De oudste geneesk. werken uit het Corpus Hippocraticum gaan tot de 5e e. terug.

Groot is de afstand tusschen Herodotus en den zuiver-wetenschappelijken Thucydides, den eersten belangrijken vertegenwoordiger van het Attische proza, op het ontstaan waarvan de sophistiek sterken invloed heeft uitgeoefend. Xenophon heeft de bedoeling het werk van Thucydides voort te zetten. Ephorus en Theopompus, beiden uit de rhetorenschool van Isocrates, beteekenen na Thucydides een achteruitgang.

De philosophie is in Attica vertegenwoordigd door het onovertroffen dichtwerk in proza van Plato, de nuchtere, eentonige traktaten van Xenophon, het ontzagwekkende oeuvre van Aristoteles. De eloquentia, volgens de regels der kunst opgevat, werd van Syracuse (→ Corax) door Gorgias van Leontini naar Athene overgebracht en tot haar hoogste volmaaktheid gebracht door de tien groote Attische redenaars Antiphon, Andocides, Lysias, Isocrates en, in de 4e eeuw, Isaeus, Demosthenes, Aeschines, Lycurgus, Hyperides en Dinarchus. In den tijd der Diadochen verhuist de welsprekendheid naar de nieuwe centra van Klein-Azië, waar ze tot dat soort bombastische declamatie ontaardt, dat na een paar eeuwen met den naam „Asianisme" werd gedoodverfd.

2° Post-Klassieke of Hellenistische literatuur. Het einde van den Klassieken tijd beteekent in het algemeen het einde van de scheppingsperiode in de literatuur. Naar den vorm en naar den inhoud, minder echter naar de taal verschillen het proza en de poëzie grondig van wat voortaan als Klassieke poëzie en

Klassiek proza zal worden beschouwd. Voor zoover ze de oude genres beoefenen, gebruiken de dichters, in principe, de oude kunsttaal, waarin elk genre eens werd gecreëerd.

De poëzie van den Alexandrijnschen tijd is stadspoëzie, geleerd, verfijnd, maar, op de beste dichters na, gezocht en arm aan ware inspiratie. De mythe, het substratum van de Klass. poëzie, heeft alle beteekenis voor leven en denken verloren; ze wordt desgevallend als een stuk oude folklore door de geleerde dichters behandeld. Geen werk draagt nog den stempel van de plaats, waar het ontstaat; alles wordt wereldliteratuur. Alle oude genres vinden beoefenaars: de Pleias, w.o. Alexander van Aetolië en Lycophron van Chalcis als sterren van eersten rang golden, richtte in de hofstad Alexandrië dramatische agones in naar Oud-Attisch model. Rhinton van Tarente beoefende de phlyax, een soort van Oud-Dorische klucht. Callimachus, de beroemde bibliothecaris, als het hoofd der Alexandrijnsche dichtersschool aangezien, blonk uit in alle genres. Apollonius van Rhodus en Callimachus vereenigden in de epiek geleerdheid met poëzie. De didactiek werd vertegenwoordigd door o.m. Aratus en Nicander. Doch het korte, geestrijke, pikante epigram viel nog het meest in den smaak: van zoowat alle dichters, maar in het bijz. van Asclepiades van Samos, Posidippus, Leonidas van Tarente zijn talrijke epigrammen opgenomen in de → Anthologia. Theocritus echter zet alle dichters der post-Klassieke lit. in de schaduw met zijn „eidullia", waarvan de allure ons zoo goed bekend is door de Vergiliaansche nabootsingen. Het bucolische genre, een product der grootstad en der overbeschaving, is ongeveer de eenige nieuwigheid van dezen tijd.

Na de Alexandrijnsche periode daalt het peil van de poëzie zeer snel. De epische gedichten van Dionysius, Nonnus, Colluthus, Musaeus, Quintus van Smyrna brengen ons reeds tot de laatste eeuwen der literatuur. Palladas, Agathias en zijn vriend Paulus Silentiarius zijn de laatste vermeldenswaardige dichters van epigrammen.

De post-Klassieke lit. is essentieel een prozaliteratuur. Geen enkele tak van wetenschap of kennis wordt verwaarloosd. De boekenproductie in proza van den Hellenistischen en Rom. tijd vertoont veel overeenkomst met deze van onzen tijd; de kwantiteit overtreft dikwijls de kwaliteit. In het alg. kunnen de auteurs weinig aanspraak maken op originaliteit; veel wordt gecompileerd en geëxcerpeerd; zelfs de zuiver-wetensch. werken, die komen na de 3e en 2e eeuw v. Chr., toen nl. de positieve wetenschap haar sindsdien niet meer bereikte hoogtepunt bereikt had te Alexandrië, berusten in den regel op oudere origineelen. In de groote, sterk gecentraliseerde monarchieën, ontstaan uit het wereldrijk van Alexander den Grooten, later in het Rom. keizerrijk, kan het optreden van het individu niet meer zulk een vèr-dragenden invloed uitoefenen als eertijds in de engere polis. Trouwens zeldzaam zijn de intellectueelen, die bij hun denken of schrijven eenige aandacht verleenen aan de groote massa; nog zeldzamer zijn zij, die voor de massa spreken. Het begrip gemeenschapskunst is verloren.

In het proza heerscht de koinè of alg. Hellenistische taal; doch van het einde der 2e eeuw v. Chr. af drijft de Atticistische beweging, als reactie tegen het Asianisme, naar het kunstmatig hergebruik der oude Attische prozataal. De prozaschrijvers der latere eeuwen zijn allen in mindere of meerdere mate Atticisten; de producten van het Asianisme werden waardeloos en zijn dientengevolge geheel verloren.

Zooals Alexandrië het centrum wordt der wetenschap, zoo blijft Athene het centrum der philosophie. De Academie, de Peripatos met o.m. Theophrastus, het Cynisme, het Epicurisme, het Stoïcisme, ten slotte het Scepticisme leveren talrijke traktaten, dialogen, zelfs brieven (Epicurus).

Het bewustzijn, dat een nieuwe tijd is aangebroken, brengt er de oudheidkenners van alle gewesten toe locale geschiedenissen en kronieken te boek te stellen, o.w. de Atthides. Daarnaast komt de epische figuur van Alexander den Grooten in het middelpunt van de meer romantische historiographie; terwijl het Oosten, door Alexander voor de Grieken ontsloten, ook zijn door Grieken of Oosterlingen geschreven reuzenwerken zal leveren: Hecataeus van Teos (of Abdera?), Manethos schrijven over Egypte; Berossos van Babylonië en Megasthenes maken de niet minder geheimzinnige binnenlanden van Azië aan de Grieken bekend. Te Alexandrië, in de weidsche universitaire bibliotheken, leven scharen geleerden en zoekers: de philologen Zenodotus, Callimachus, Aristophanes van Byzantium, Aristarchus bestudeeren critisch en commentarieeren de oude dichters; Eratosthenes is wel de meest typische belichaming van de alzijdige Alexandrijnsche geleerdheid der eerste generaties. Over mathesis, natuurwetenschap, wetenschappel. techniek, geneeskunde ontstaat een rijke lit., het werk van de mathematici Euclides, Archimedes, Apollonius van Perge, van de astronomen en uitvinders Ctesibius, Philo van Byzantium, Hipparchus, Hero, van de geneeskundigen Herophilus, Erasistratus, Heraclides van Tarente.

Na de inlijving van Griekenland bij Rome zal bij Polybius, Dionysius van Halicarnassus, Diodorus en Strabo Rome het middelpunt worden der vaak behandelde wereldgeschiedenis en wereldkunde, een thema, waaraan in de latere eeuwen Appianus, Cassius Dio, Herodianus immer voortwerken. Josephus echter, Arrianus en Pausanias beperken zich tot speciale episoden of aspecten der historie of der oudheidkunde.

Onder de wijsgeeren der Oude scholen zijn van blijvende beteekenis nog voor den modernen mensch Epictetus en Marcus Aurelius, waarbij Plutarchus en de vulgarisateur Dio van Prusa op eenigen afstand aansluiten. Philo de Jood neemt een eigen plaats in, als bemiddelaar tusschen bijbelsche en Helleensche wijsheid. Van de 3e e. af wijken de oude wijsgeerige stelsels voor den nieuwen godsdienst van den heidenschen intellectueel, het neo-Platonisme, waarvan Plotinus de theoreticus was en Porphyrius de heraut. In het Oosten verwordt deze philosophie al spoedig tot een mystieke „theourgie", waarvan Jamblichus de leidende geest was. Belangrijk als bronnen zijn de gecompileerde biographieën der Oude wijsgeeren van de hand van Diogenes Laërtius, alsook de tendentieuze sophistenlevens van Eunapius en de gelijkaardige levensberichten van Philostratus.

Het Attisch Klassicisme, aangekondigd bij Dionysius v. Halicarnassus, wordt van de 2e e. na Chr. af overgenomen in de beweging, die de Tweede Sophistiek genoemd en het best belichaamd wordt in de schitterende, maar koude epideiktische werken van Herodes Atticus, Aelius Aristides, Maximus van Tyrus, Libanius, Himerius, Themistius, Julianus en van de

Christelijk georiënteerde school van Gaza. Zonder tot een bepaalde richting te behooren schrijven Aelianus, Athenaeus, vooral Lucianus over de meest uiteenloopende onderwerpen. Een late vrucht van de Gr. lit. was nog de r o m a n : bewaard of bekend zijn de erotische, exotische fantasterijen van Chariton, Xenophon van Ephese, Antonius Diogenes, Heliodorus, Achilles Tatius, waarbij het bekende Daphnis en Chloè van Longus van een zekere idyllische frischheid getuigt.

Ten slotte, onder de vertegenwoordigers der positieve w e t e n s c h a p verdienen vermelding voor de latere eeuwen, buiten Dioscurides, de mathematici Claudius Ptolemaeus, Diophantes, Theon; de geneeskundigen Aretaeus, Soranus, Galenus, Oribasius. Zeer late naloopers op het gebied der historie zijn Zosimus, Hesychius Illustrius, Procopius van Caesarea.

Het betrekkelijk weinige, dat van de ontzagwekkende Hellenistische lit. is bewaard, is van het hoogste belang voor ons als bron onzer kennis der Oudheid. Ook dient er op gewezen, dat de hooge vlucht der wetenschap, vooral in de eerste eeuwen van de post-Klassieke lit., het niet te ontkennen gemis aan zuivere kunstwerken vergoedt.

In de laatste eeuwen van het keizerrijk is de Antieke geest ineengeschrompeld; er wordt geteerd op de werken van den Klassieken en den Alexandrijnschen tijd, welke op den duur, op zekere uitzonderingen na, nog slechts gelezen worden in bloemlezingen of keuze-uitgaven. De bloedlooze declamaties der rhetoren van de Tweede Sophistiek toonen beter dan wat ook aan, hoezeer de kunst alle contact met het voedende leven verloren heeft, hoezeer de kunstader verdord en het begrip zelf van kunst tot schoolsche formules is ingekrompen. Op het puin van het ineenstortende heidendom verrijst daarentegen het C h r i s t e n d o m en brengt met een nieuwen geest ook een nieuwe lit. van religieuzen aard en inhoud; terwijl de louter profane lit. opgaat in de → B y z a n t ij n s c h e l e t t e r k u n d e. Zie ook → Kerkvaders; Patrologie.

L i t. : A. en M. Croiset, Hist. de la Litt. gr. (1887-'99) ; Von Wilamowitz-Moellendorff, Die Gr. Lit. des Altertums ([3]1912) ; W. Christ, Gesch. der Gr. Lit. (3 dln [6]1912-'24) ; W. Schmid, Gr. Literaturgesch. (reeds verschenen dl. I in 2 vol., 1929 en '34) ; J. Geffcken, Gr. Literaturgesch. (reeds 3 dln., 1926-'34). Zie ook de lit. onder → Alexandrië. *V. Pottelbergh.*

d) Beeldende kunsten.

1° Grieksche kunst.

Onder Grieksche kunst verstaat men in engeren zin de kunst van de Grieken van ongeveer de 8e/7e tot de 3e eeuw v. Chr. De → Helladische en → Myceensche kunst dient men eerder op zich te beschouwen, daar het niet zeker is, of de dragers dier kunst eigenlijke Gr. waren. Het eerste vaste punt levert ons de → geometrische kunst (10e-8e e. v. Chr.), speciaal tot ons gekomen in de vazenkunst. Vanaf de 3e e. v. Chr. spreekt men van Hellenistische kunst (zie onder), als de Gr. kunst zich verspreidde over het Oosten door de veroveringen van Alexander den Grooten, en in het Westen in nauwer contact treedt met wat er op Etrurischen en Rom. bodem aan kunst leefde.

a) **Bouwkunst.** Zoowel in den Archaïschen (7e-6e e.) alsook in den Klassieken tijd concentreert zich de bouwkunst op den tempel als woning van de godheid; de kern en tevens oervorm is de → cella, Gr. naos, die evenals het megaron van het profane → huis vierhoekig is en voorzien van een voorhal, zgn. → antentempel. Een enkele maal ontbreken bij de oudste tempels alle zuilen, bijv. de Apollotempel op Thera; andere tempels worden door één of twee zuilenrijen binnenin in twee of drie schepen verdeeld. Reeds in de 7e e. bouwde men peripterale tempels, waarbij rondom de cella zich een zuilengang bevindt. De oorspr. hout-bouw (houten constructiedeelen, waartusschen leemen tegels) wordt langzaamaan omgezet in steenen constructie, een ontwikkeling, waarvan het → Heraeum te Olympia een hist. getuigenis aflegt. De eerste steenen tempelbouw (6e e.) was uit poreuze kalksteen, bedekt met beschilderd pleisterwerk; dakpannen e. d. bestonden uit terracotta, soms al uit marmer, een materiaal, dat men ook al vroeg gebruikte voor het beeldhouwwerk in het gevelveld en de → acroteria op het dak.

In de Gr. bouwkunst worden gewoonlijk drie bouwstijlen onderscheiden:

Dorische bouwstijl, die omstreeks 550 canonisch is geworden; ontwikkeling valt er daarna nog te constateeren in de onderdeelen, bijv. in het slanker worden van de zuilen. Het karakteristieke is de strenge gebondenheid en de juiste uitdrukking van de beteekenis en taak der bouwdeelen: de zuil heeft geen basis of voetstuk, de omhoogstrevende en dragende kracht wordt uitgedrukt door een lichte zwelling op halve hoogte, zgn. entasis, door het naar boven smaller worden van de zuil en de gewoonlijk 16 à 20 scherpkantige verticale groeven, de zgn. canneluren. Op het kussenvormige kapiteel, den echinus, ligt een vierkante steen, de abacus, waarop het balkwerk rust; de architraaf bestaat uit steenen blokken van zuil tot zuil, waarboven een fries afwisselend van → triglyphen en → metopen, boven afgesloten door een kroonlijst, de geison. Aan voor- en achterzijde van den tempel omsluit deze horizontale kroonlijst met de kroonlijsten van het zadeldak het → gevelveld; op het hoogste punt en op de hoeken bevinden zich gewoonlijk → acroteria.

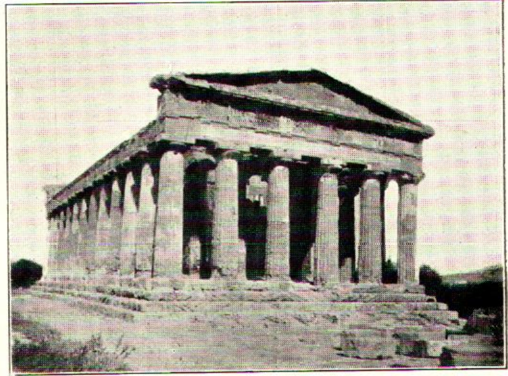
De beschildering, waarom het oorspr. materiaal (hout en daarna kalksteen) vroeg, bleef behouden bij het gebruik van marmer, dat omstreeks het midden van de 5e e. het overheerschende bouwmateriaal werd; doch men beschilderde bijna alleen het bovengedeelte, gewoonlijk blauw en zwart o.a. voor de triglyphen, rood aan den onderkant van de kroonlijst en op vooruitspringende lijsten van architraaf en fries.

Als voorname monumenten van dezen stijl vermelden we o.a.: voor de 6e e. tempels in Corinthe, Syracuse, op Aegina, het marmeren schathuis van de Atheners te Delphi; voor de 5e e. talrijke tempels op Sicilië en in Zuid-Italië (Magna Graecia), te Syracuse, Agrigentum, Metapontum, Paestum e.a. Het hoogtepunt van de Dorische bouwkunst bereikte men in den tijd van Pericles te Athene, in het zgn. Theseion, in het Parthenon op den burcht, in den Poseidontempel op kaap Sunium.

Ionische bouwstijl. Deze kenmerkt zich door een grootere losheid en zwierigheid van vormen. De zuil staat als zelfstandig bouwlid op een basis, is veel slanker gevormd, terwijl ook de onderlinge afstand tusschen de zuilen grooter wordt; veelal bezat de schacht 24 canneluren met platte randen. Het kapiteel is in zijn onderdeelen veel meer uitgewerkt dan bij de Dorische zuil: eierlijst, mooi bewerkte astragaal, en wordt bekroond door het zgn. volutenkussen, waardoor de elastische draagkracht sterk tot uiting komt; een eigenaardige speling wordt het latere → diagonaalkapiteel. Ook het bekronende balkwerk

Tempel te Segesta (Dorisch, 5e eeuw v. Chr.).

Concordia-tempel te Agrigento (Dorisch, 5e eeuw v. Chr.).

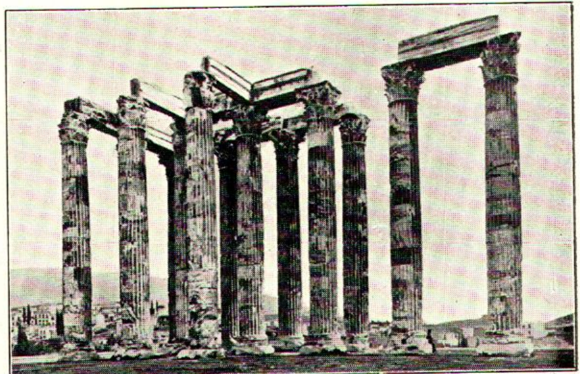
Parthenon op de Acropolis te Athene (Dorisch, 5e eeuw v. Chr.).

Nikè-tempel op de Acropolis te Athene (Ionisch, eind 5e eeuw v. Chr.).

Erechtheum (Noordzijde) op de Acropolis te Athene. (Ionisch, eind 5e eeuw v. Chr.).

Olympiaeum te Athene (Corinthisch, ca. 175 v. Chr.).

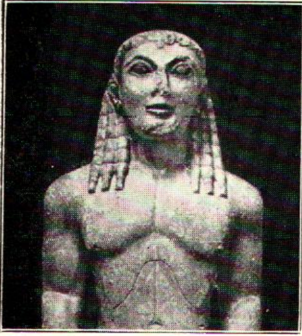
Dorisch kapiteel (Propylaeën, Athene).

Corinthisch kapiteel (Tholos, Epidaurus).

Ionisch kapiteel (Propylaeën, Athene).

1

2

3

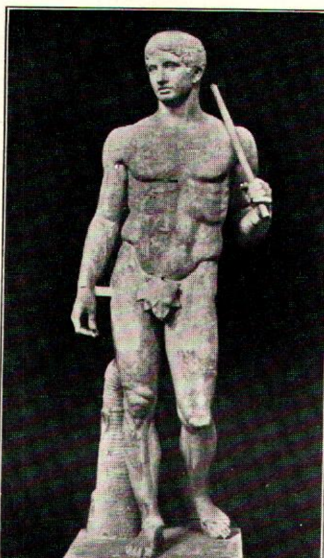

4

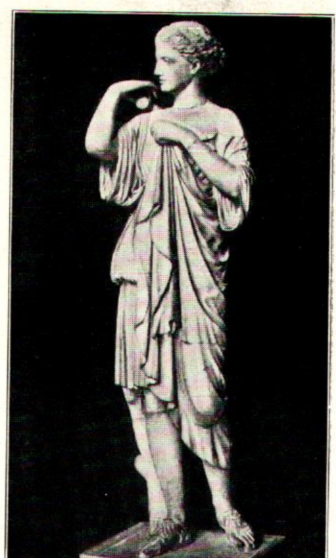

5

6

7

8

9

10

1. Kleobis door Polymedes. Marmer (Archaïsch). Museum, Delphi. 2. Krijger van den Aphaeatempel op Aegina. Marmer (Archaïsch). Glyptotheek, München. 3. Kop eener godin. Marmer (Archaïsch). Museum, Berlijn. 4. Wagenmenner. Brons (ca. 475 v. Chr.). Museum, Delphi. 5 en 6. Reliëfs van het Parthenon te Athene, resp. zittende goden en ruiters, door Phidias. Marmer (ca. 440 v. Chr.). Museum, Athene en Londen. 7. Athene, uit de groep Athene en Marsyas door Myron. Rom. copie, marmer (ca. 450 v. Chr.). Museum, Frankfort. 8. Offerend meisje uit Antium. Marmer (Hellenistisch). Museum, Rome. 9. Doryphoros (speerdrager) door Polycletus. Rom. copie, marmer (ca. 450 v. Chr.). Museum, Napels. 10. Artemis uit Gabii door Praxiteles. Rom. copie, marmer (ca. 350 v. Chr.). Louvre, Parijs.

wordt rijker uitgewerkt: de architraaf bestaat uit 2 of 3 naar voren springende geledingen, waarboven zich een breed doorloopend fries bevindt met allerlei voorstellingen in reliëf.

Sommige bouwwerken vertoonen een typische vermenging van stijlsoorten; zoo had het in Dor. stijl gebouwde Parthenon van Athene Jon. zuilen in het vertrek achter de cella (opisthodomos); de Apollotempel te Bassae bezat Jon. halfzuilen in de cella; de propylaeën op den burcht te Athene had binnen Jon., buiten Dor. zuilen. Uit Archaïschen tijd zijn Jon. tempels bekend van Didyma, Samos, Ephese, Chios, Naxos, Paros. In de 6e e. v. Chr. werd de Jon. bouwstijl ook op het vasteland van Gr. in practijk gebracht, eerst waarsch. zuilen als dragers van wijgeschenken, dan in den bouw van zgn. schathuizen, bijv. te Delphi de schathuizen van Cnidus (ca. 550) en van de Siphniërs (ca. 525, met Caryatiden). In Athene werden vooral in de 2e helft van de 5e e. v. Chr. juweeltjes van Jon. stijl gebouwd in het kleine Nikètempeltje en in het Erechtheum (met Caryatidenhal). Deze Attisch-Jon. stijl, die door enkele bijzonderheden in de onderdeelen een eigen karakter bezat, werkte wederom bevruchtend op Klein-Azië, waar omstreeks het midden van de 4e e. een sterke opbloei te constateeren valt: nieuw Artemision te Ephese, grafmonument van Mausolus te Halicarnassus, Athene-tempel te Priene e.a.

Corinthische bouwstijl. Deze kan men het beste beschouwen als een decoratieve ontwikkeling van den Jonischen; het karakteriseerende is het rijk met acanthusbladeren gesierde kapiteel, waarvan men de uitvinding toeschrijft aan den beeldhouwer Callimachus. In Klassieken tijd juist als decoratief graag gebruikt in den vorm van halfzuilen, bijv. bij het monument van Lysicrates te Athene; ook wel bij volledige zuilen, bijv. bij den door Polycletus gebouwden tholos van Epidaurus.

Onder de andere openbare bouwwerken nemen de → theaters een groote plaats in, zoowel in Gr. zelf alsook op Sicilië en in Zuid-Italië. Daarnaast vermelden we → odeia, bijv. in Athene, religieuze verzamelplaatsen als het telesterion in → Eleusis, → zuilenhallen rondom de tempels, alsook speciaal bekend de groote scheepshuizen, o.a. in den Piraeus en in Oiniadae.

b) **Beeldhouwkunst. Archaïsche kunst** (zie de platen t/o kol. 756 en 757 in dl. II). Als oudsten beeldhouwer noemt de overlevering Daedalus van Creta; zijn leerlingen zouden zijn kunst hebben overgebracht naar den Peloponnesus. Zeker is Creta in de 7e e. v. Chr. een centrum geweest van beeldhouwkunst, die men ook op de eil. van de Aegeïsche Zee vertegenwoordigd vindt. De stijve vrouwenfiguren kenmerken zich door het geheel ongeplooide kleed, dat strak langs het lichaam hangt: bijv. votiefbeeldje van Nikandre van Delos. Ook de naakt weergegeven mannelijke figuren kenmerken zich door groote stijfheid en onhandigheid van uitvoering, speciaal in de 6e e. de zgn. Apollobeelden, thans gewoonlijk kouroi geheeten, waarvan de Kleobis en Biton van Delphi, vervaardigd door Polymedes van Argos, de typische voorbeelden zijn. Kenmerkend is de frontale lichaamshouding, het linkerbeen staat iets naar voren, om den mond speelt het zgn. „Archaïsche" lachje. Langzaamaan tracht men de musculatuur juister en plastischer weer te geven.

In de Ionische kunst van de 6e e. tracht men het kleed te plooien, wat aanvankelijk stijf gestileerd wordt, doch reeds naturalistische trekken vertoont; bekende voorbeelden zijn de zgn. Hera van Cheramyes van Samos, de zittende figuren van den Heiligen Weg van het Didymaeum bij Milete en de zuilenreliëfs van den tempel van Artemis te Ephese.

De Attische beeldhouwkunst van de 6e e. is speciaal vertegenwoordigd door de vele korai (= meisjesbeelden), gevonden op den Acropolis te Athene. De stijve houding, het onhandige lachje, de stijve haartressen zijn nog geheel Archaïsch, het kleed echter is reeds veel sterker geplooid, terwijl een levendige beschildering de marmeren beeldjes sterker doet spreken.

Zijn de vrijstaande beelden nog stijf, met schuchtere pogingen tot weergave van beweging, bijv. de Nikè van Delos, op het reliëf ontwikkelt zich deze weergave van beweging vlugger. Archaïsch onhandig zijn nog de metopenvoorstellingen van den tempel C in Selinus op Sicilië (Perseus doodt Medusa, e.a.), star symmetrisch de drielijvige „Typhon" van den Acropolis te Athene, doch een kalksteenen gevelgroep van denzelfden Acropolis tracht den strijd van Hercules met de Hydra weer te geven (begin 6e e.). Hoogtepunt van de Archaïsche beeldhouwkunst vormen wel de gevelgroepen van den Aphaeatempel op Aegina. Tegen het einde van de 6e e. ontstaan de eerste gevelgroepen met vrij-bewerkte beelden: Gigantenstrijd van het zgn. Hekatompedon te Athene en de gevelgroepen van den Apollotempel te Delphi.

Vijfde eeuw. Rond en na de oorlogen met de Perzen gaat de ontwikkeling een snellen gang; men komt tot een veel vrijere en meer realistische uitbeelding, die vaak indruk maakt door het krachtige, gespierde. We wijzen bijv. op de beeldengroep van de tyrannendooders Harmodius en Aristogeiton, op de gevelgroepen van den Zeustempel te Olympia, op den wagenmenner van Delphi e.a. In Jonische, speciaal Attische kringen komt men tot een verheven kunstzinnigheid en puurheid van vormen. Enkele voorname kunstenaars zijn:

Myron van Eleutherae, waarschijnlijk leerling van Hageladas van Argos, werkte ca. 450 v. Chr. Hij heeft, en met succes, getracht een bepaald bewegingsmoment vast te leggen in het beeld: in zijn Athene en Marsyas het moment, waarop Marsyas voor de godin terugdeinst, in zijn beroemde discuswerper het moment, waarop deze het verst heeft uitgehaald voor den worp.

Polycletus van Argos, een typisch vertegenwoordiger van de Peloponnesische kunst van het midden der 5e eeuw. Canonisch is zijn Doryphoros, zwaar gebouwd, rustend op het rechterbeen, het linkerbeen schuin terzijde; in soortgelijke houding zijn Diadoumenos.

De grootste beeldhouwer uit den tijd van Pericles is evenwel Phidias, vervaardiger van de kostbare, vlg. chryselephantine-methode uitgevoerde beelden van Zeus voor den tempel in Olympia en van Athene voor het Parthenon te Athene. De frischheid en kunstzinnige fijnheid van zijn stijl komen duidelijk naar voren in de ons bewaarde fragmenten van het beeldhouwwerk van het Parthenon, met name van het 160 m lange cellafries met de feestelijke Panathenaeënprocessie, vervaardigd zeker onder zijn leiding.

Met Polycletus en Phidias wedijverde Cresilas van Cydonia; alle drie zijn bekend ook als vervaardigers van een Amazone-beeld.

De kunst van Phidias heeft haar invloed doen gelden tot diep in de 4e eeuw. De losheid van beweging en fijne behandeling van het kleed komen o.a. duidelijk naar voren in de beroemde Nikè van Paeonius, gevonden te Olympia, op het fries van het Erechthaeum, op de kunstzinnige balustrade van het Nikètempeltje, bij de „Nereïde"-figuren van het Nereïdenmonument te Xanthos.

Vierde eeuw. De kunstuitingen gaan meer in realistische en individueele richting, het pathetische en het teere; jeugdige gestalten en vrouwenbeelden zijn het meest geliefd. De kunst verplaatst zich naar de rijke steden van Klein-Azië, waar zij in den Hellenistischen tijd tot ongekenden bloei zal komen.

Naast een Apelles, een Antiphanes e.a. is uit de School van Sicium het meest beroemd Praxiteles, de zoon van Kephisodotus. In Olympia werd van hem gevonden een marmeren Hermes met den kleinen Dionysus op den arm; bekend zijn ook zijn Apollo Sauroctonus en zijn Aphrodite van Cnidus, voorbeeld van vele dgl. Aphrodite-beelden uit latere tijden.

Scopas van Paros, een tijdgenoot van Praxiteles, trachtte den zwaren Peloponnesischen kunstvorm te vereenigen met de Jonisch-Attische kunstuitingen. Het pathetische van zijn stijl is ons bewaard in weinige fragmenten van de gevelgroepen, die hij voor den tempel van Tegea vervaardigde; geroemd wordt zijn razende Maenade.

Van het einde der 4e e. is Lysippus van Sicyum de voornaamste vertegenwoordiger; deze kunstenaar trachtte zich dichter aan te sluiten aan de natuur en bevorderde aldus sterk de portretkunst; zoo vervaardigde hij meerdere beelden van Alexander den Grooten. Zijn grootste verdienste is het wel geweest, dat hij in zijn beelden ook de derde ruimtedimensie trachtte weer te geven, waardoor het beeld volkomen vrij komt te staan. Lysippus' kunst is van grooten invloed geweest op de verdere ontwikkeling van de beeldhouwkunst tijdens het Hellenisme.

Met name in de 2e helft van de 4e e. heeft de portretkunst zich sterker ontwikkeld, zoowel in den vorm van busten: van Plato, Archidamus II van Sparta e.a., alsook speciaal op grafsteenen, waarop men vaak voorstellingen vindt van de overledenen, bijv. grafsteen van Dexileus, van Hegeso, van Polyclides e.a.

Van origineele beelden uit Klassieken tijd is ons weinig bewaard gebleven, het meeste kennen we slechts uit → copieën van lateren tijd of moeten wij ons reconstrueeren volgens litteraire gegevens en naar afbeeldingen op munten e.d.

c) **Schilderkunst.** Uit de eerste eeuwen van de Gr. kunst is de schilderkunst ons bekend uit de → vazenbeschildering alsook uit voorstellingen op metopen en votiefplaatjes van aardewerk. Zoowel deze nog meer Archaïsche kunststukjes alsook de uit beschrijvingen ons bekende schilderingen van Polygnotus en zijn tijdgenooten (ca. midden 5e e. v. Chr.) gaan niet buiten het raam van teekeningen. Eerst Apollodorus van Athene (2e helft 5e e.) tracht door afwisseling van licht en schaduw perspectief in zijn werk te leggen. Enkele copieën uit Pompeii geven ons eenigszins een denkbeeld van de meesterwerken der 5e en 4e e. v. Chr.; zoo is bijv. het beroemde Alexandermozaïek te Pompeii vervaardigd naar een schilderij van Philoxenus. Overigens moeten wij onze kennis omtrent Apollodorus, Zeuxis, Parrhasius, Timanthes, Euphranor, Apelles e.a. putten uit litt. gegevens. Zeer veel is ons daarentegen bewaard gebleven uit de Hellenistische schilderkunst (zie onder).

d) **Kleinkunst.** Reeds uit den tijd van de geometrische kunst zijn ons bronzen beeldjes bewaard, speciaal als wijgeschenken. In de 4e e. spelen de → terracotta- of Tanagrabeeldjes een groote rol. Talrijke → gemmen en → munten, met name sinds de 6e e., getuigen van hoogen kunstzin. Ook de inlegtechniek was reeds in de 6e e. sterk ontwikkeld (→ Kypseluskist).

Voor het verloop van de Gr. kunst in Hellenistischen tijd, waarin zij in contact komt met allerlei locale kunstuitingen, zie onder dit art. Hellenistische kunst.

Lit.: Algemeen: Perrot en Chipiez, Hist. de l'art dans l'antiquité (VIII-X 1903-'14); A. Springer, Michaelis, Wolters, Die Kunst des Altertums ([12]1923); W. Lübke, E. Pernice, Die Kunst des Altertums ([16]1924); Rodenwaldt, Die Kunst der Antike (1927); Ch. Rallé, Initiation à l'art grec (1934). — Bouwkunst: Noack, Baukunst des Altertums (1910); W. J. Anderson, Spiers and Dinsmoor, Architecture of ancient Gr. (1927). — Beeldhouwkunst: K. von Stradonitz, Die gr. Skulptur ([3]1922); Löwy, Gr. Plastik ([4]1924); V. Müller, Frühe Plastik in Gr. (1930). — Schilderkunst: Pfuhl, Malerei und Zeichn. der Gr. (1923); Meisterwerke gr. Zeichn. und Malerei (1934). *W. Vermeulen.*

2° Hellenistische kunst.

Onder Hellenistische kunst verstaat men Gr. kunst uit den tijd van het Hellenisme (van Alex. den Gr. tot aan de Byzantijnsche periode). Met de veroveringstochten van Alexander was de Gr. geest doorgedrongen naar het Oosten, zoodat ook de Gr. kunst tot nieuwe scheppingen kwam, begunstigd door den kunstzin van de nieuwe heerschers. Naast groote speelschheid en verfijning in de onderdeelen, met een voorliefde voor het idyllische, vindt men een sterke ontwikkeling van het grootsche en pathetische.

a) **Bouwkunst.** De Dorische stijl komt op den achtergrond, de Jonische daarentegen vindt gretige toepassing, met name onder invloed van den bouwmeester Hermogenes; voor tempelbouw vermelden we het Dydemaeum bij Milete, de Athene-tempel te Priene, het keurige Ionische podiumtempeltje te Pergamum. Ook de Corinthische zuil wordt meer gebruikt, bijv. bij het groote Olympiaeum te Athene. Een eigen plaats namen de reusachtige offeraltaren in, waarvan het altaar van Pergamum het beroemdste voorbeeld is.

Een speciale ontwikkeling onderging de bouwkunst op het gebied van profane bouwwerken. De nieuwe steden worden zooveel mogelijk gebouwd volgens een rechthoekig stratensysteem, met bestrate wegen, waarin met zuilenhallen omgeven marktpleinen (agorae), één- en tweeschepige zuilenhallen of stoae, soms zelfs met twee verdiepingen, een groote rol spelen. Als typische voorbeelden gelden Aegae, Magnesia, Milete, Pergamum, Priene. Deze uitgebreider zuilenbouw leidde tot het bouwen van basilieken, bouleutheria of raadhuizen (Milete), bibliotheken voor de bibliophielen (Pergamum), gymnasia (Milete, Priene, Pergamum). Ook de steenen theaterbouw nam een nieuwe vlucht; speciaal het tooneel voor de spelers onderging een sterke ontwikkeling; de meeste ons bewaarde theaterruïnen zijn uit Hellenistischen tijd (Ephese, Oropos, Priene). Zelfs het oude Athene krijgt zijn nieuwe bouwwerken, o.a. de Stoae van Eumenes en van Attalus van Pergamum, den zgn. Toren der winden enz. De huizen der aanzienlijken ondergaan eveneens een sterke uitbreiding, doordat de bescheiden voorhof

uitgroeit tot een met een zuilengaanderij omgeven tuin, het peristyl; zie → Huis (in Gr. en Italië).

b) **Beeldhouwkunst.** Voor de ontwikkeling der beeldhouwkunst is Lysippus van overwegende beteekenis geweest. Men zocht het realisme en het pathetische: zittende Ares en uitrustende Hermes, de Nikè van Samothrace en het meisje van Antium, beide in origineel bewaard, dansende Satyrs en Dionysusbeelden, vuistvechters en Galliërbeelden, en met name het ontzettend pathetische Gigantenfries van het altaar van Pergamum. Na een kleine inzinking, ong. in het midden van de 2e e., komt het pathetische wederom tot nieuwen bloei in de 2e helft van de 2e en het begin van de 1e eeuw v. Chr., met name in de school van Rhodos: bijv. de zgn. Farnesische stier van Apollonius en Tauriscus van Tralles en de beroemde Laocoongroep van Hagesandrus, Athanodorus en Polydorus. De portretkunst kwam tot hoogen bloei: beeltenissen van Alexander den Grooten, van dichters, redenaars en philosophen. Sinds de 2e e. ook tallooze → copieën van meesterwerken uit den Klassieken tijd.

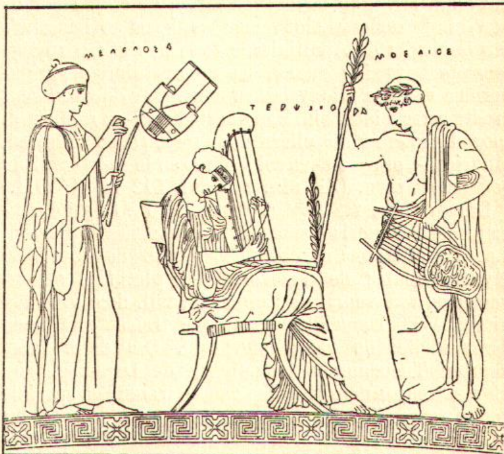
c) **Schilderkunst.** Van het begin van den Hellenistischen tijd weten we nauwelijks meer dan namen van kunstenaars, als Apelles, en voorstellingen: geschiedkundige voorstellingen, genrescènes, voorstellingen uit het theaterleven; daarnaast gebeurtenissen uit mythen en sagen; te vermelden zijn bijv. de Medea en Orestes van Timomachus van Byzantium, waarvan Pompejaansche muurschilderingen waarsch. copieën zijn. Van andere schilderwerken geven ons mozaïeken op Delos en in Pompeii een idee. Voorstellingen van gevleugelde eroten, speciaal van handwerk uitgevoerd door eroten, waren erg in den smaak.

d) **Kleinkunst.** Naast de industrie van → terracottabeeldjes ontwikkelden zich sterk de bewerking van → gemmen en de zilver- en goudsmeedkunst, in schalen, mengvaten, allerlei sieraden, enz. De zgn. Megarische en Samische bekers zijn de voorloopers van het → Arretijnsche aardewerk.

Voor de beïnvloeding van de Hellenistische kunst op de kunst van het Westen, speciaal in Italië, zie → Romeinsche kunst.

L i t.: behalve de werken van Springer, Lübke, Rodenwaldt, Noack, von Stradonitz, Löwy en Pfuhl: voor b o u w k u n s t: Noack, Baukunst des Altertums (1910); v. Gerkan, Gr. Städteanlagen (1924); R. Delbrück, Hellenistische Bauten in Latium (1907-'12). — B e e l d h o u w k u n s t: Gisela Richter, Sculpture and sculptors of the Greeks ([2]1930). — S c h i l d e r k u n s t: J. D. Beazley en B. Ashmole, Gr. sculpture and Painting of the end of the Hellenistic Period (1932). — K l e i n k u n s t: Köster, Die gr. Terrakotten (1926); E. Pernice, Hellenistische Tische etc. (1932). *W. Vermeulen.*

e) **Grieksche muziek.** Onze huidige kennis van de Oude Gr. muziek berust op niet meer dan 11 bewaard gebleven fragmenten, t.w. de eerste Pythische Ode van Pindaros (5e e. v. Chr.), een koor uit Orestes van Euripides (4e e. v. Chr.), twee hymnen aan Apollo uit Delphi (2e e. v. Chr.), een liedje op de grafzuil van Seikilos (1e e. v. Chr.), een päan op Ajax (2e e. na Chr.), drie hymnen van Mesomedes (2e e. na Chr.), een hymne van Oxyrhynchos (3e e. na Chr.) en een stuk voor kithara, waarvan de tijd van ontstaan niet vaststaat. Al deze fragmenten zijn eenstemmig, in hoofdzaak vocaal, soms met instrumentale begeleiding unisono of in octaven. Ons begrip harmonie hebben de Grieken niet gekend; hun muziek was zuiver melodisch en daarin van een gedifferentieerdheid, die van een zeer subtiel muzikaal gehoor blijk geeft. De voorn. instrumenten, die zoowel voor begeleiding als solistisch werden gebruikt, zijn de lyra en kithara (snaarinstrumenten), de aulos en syrinx (blaasinstrumenten).

Grieksche muziek. De muzen Melusa en Terpsichora met fluit en harp; geheel rechts Musaius met een lier.

De Gr. muziek heeft in haar bloeitijd geen zelfstandige functie gehad, doch was ten nauwste met de dichtkunst en event. de danskunst verbonden; in het drama vervulde zij een rol van groote beteekenis, die een philosoof als Plato aanleiding gaf, de ethische kracht van de muziek met nadruk in het licht te stellen. De koren en ook sommige monologen werden gezongen, terwijl de dansen instrumentaal begeleid werden.

Over de muziektheorie zijn wij, dank zij Pythagoras, Plato, Aristoteles en Aristoxenes, beter ingelicht dan over de practische muziek, al heeft Boethius (5e e. na Chr.) met zijn deels onjuist geïnterpreteerde uiteenzettingen nogal wat verwarring gesticht. Het toonsysteem was gebaseerd op het tetrachord, een groep van 3 intervallen (2 heele en 1 halve toon), die samen een kwart vormen. Twee aaneensluitende tetrachorden vormen een toonreeks, waarvan er 8 zgn. authentieke, elk met 2 zgn. plagale, voorkomen. Deze toonreeksen loopen in tegenstelling met de onze in dalende richting en zijn genoemd naar Gr. landstreken, nl. de Dorische (e′ - e), Phrygische (d′ - d) en Lydische (c′ - c), met daarnaast de hyper-Dorische of mixo-Lydische (b′ - b), de hypo-Dorische of Aeolische (a - A), de hyper-Phrygische of Lokrische (a′ - a), de hypo-Phrygische of Ionische (g - G), de hyper-Lydische (g′ - g) en de hypo-Lydische (f - F).

Verschillende van deze namen zijn later in de middeleeuwsche toonsoorten overgenomen, echter met andere beteekenis, en dit is feitelijk de eenige invloed, die de Gr. muziek direct op de middeleeuwsche uitgeoefend heeft, totdat de Florentijnsche camerata kort voor 1600 bij hun pogingen, de oude Gr. tragedie te reconstrueeren, de monodie deden ontstaan.

L i t.: vgl. H. Riemann, Musiklexikon. *Reeser.*

Voor de **Grieksche kerkmuziek,** → Byzantijnsche muziek.

f) **Grieksche dans.** Het Antieke Griekenland heeft wel den rijksten bloei van alle dansvormen gekend. Iedere schakeering van het menschelijk gemoed kreeg zijn uitdrukking in de religieuze, de extatische, de

pantomimische, de aesthetische, de acrobatische en de volksdansen, en elk van deze dansvormen werd weer in opvatting gevarieerd van ernst tot spot en van wijding tot groteske. Vruchtbaarheid, geboorte, huwelijk, strijd en dood verschaften de stof. Naar de beweging onderscheidt men volgens Nietzsche's terminologie: de Apollinische dansen, die een rustige schoone beweging gaven, en de onstuimige springvormen van den Dionysischen dans. Ook de vorm kent groote verscheidenheid. Men danste kring- en reidansen, zoowel gemengd als alleen door mannen en vrouwen, labyrinth-, processie- en solodansen en in den vervaltijd ook paardansen. (Zie afb. t/o kol. 512 in dl. VIII.)

Oorspr. berustte de Gr. dans op religieus-magischen grondslag, zooals bij de primitieve volkeren, o.a. de offerdansen van Delos, w.o. de koordans: Hyporchemata; de dansvorm der plechtige godenvereering was vooral de Emmeleia, vnl. door vrouwen uitgevoerd. Dergelijke voorname reien ziet men herhaaldelijk op vazen afgebeeld. Om de 9 jaren dansten Thebaansche jongelingen de Daphnephories als zonnecultusdans; talrijke dansen waren aan speciale goden toegewijd. De Dionysuscultus gaf de voorkeur aan den wilden springdans van Bacchanten en Maenaden, omringd door gemaskerde Saters en Silenen, die phallische dansen uitvoerden, waarbij het godsdienstig element tot extase en razernij werd opgevoerd.

De Gr. dans, in dienst der schoonheid, vond een voorname plaats in het openbare en private leven. Plato en Aristoteles schonken den aesthetischen dans hun aandacht, en zoowel dichters als politici, een Socrates en een Alcibiades, waren uitstekende dansers. De danskunst stond dan ook op het leerprogram der gymnasia, waar de lich. en geestelijke ontwikkeling een gelijk aandeel kregen. Vooral in Sparta beschouwde men de dansopleiding als een voorbereiding tot het krijgsleven en groeide deze dan ook uit tot krachtige wapendansen, vanaf de Gymnopaidia, Spart. nationalen dans, door naakte knapen uitgevoerd, tot de vurige Pyrriche (de rood-gerokte), een mimischen krijgsdans, die Xenophon in zijn 6e boek beschrijft. Dansend trokken de Spartanen dan ook ten strijde, in een dansmarsch, → embaterion geheeten. Ook bij de volksfeesten, die zich bij de religieuze feesten aansloten, ontbrak de aesthetische dans niet, zooals de rhythmische processie-reien uit de Panathanaeënfries aan de cella van het Parthenon.

Over den volksdans spreekt Homerus al, wanneer hij bijv. den dans der Phaeaken schildert of den kringdans van jonge mannen en meisjes bij huwelijk en oogst. Een volksdans met een religieuzen inslag was de oorspr. van Creta afkomstige geranos (reigerdans), die Aphrodite toegewijd was, en door jongens en meisjes pantomimisch gedanst werd. De hormos (halsketting) voerde Lycurgus als Spart. volksdans in; het was een typische reidans, die eerst bij de Romeinen zijn later wulpsch karakter kreeg.

Als kunstdans kreeg de Gr. dans zijn rijkste ontplooiing in het drama, ondanks de strenge Cheironomia (handenwet). → Handen (in bewegingskunst). Het woord dans (Gr. orchestike) had hier een veel wijdere beteekenis en omvatte: mimiek, tooneelspel, declamatie, zang en beweging. Het koor stond in het vierkant opgesteld op de dansplaats, de orchestra, en bewoog zich naar elkaar toe. Het had een groot aandeel in het drama. De Gr. tragediedichters waren dan ook meestal choreographen; zoo ontwierp Aeschylus zelf de koordansen.

Als dansvorm gaf de tragedie de voorkeur aan de rustige emmeleia, kende de comedie vooral de levendige cordax en vertoonde men in de saterspelen de groteske, acrobatische en dierdansen.

De kunstdans in het private leven, samengevat onder den naam komos: amusement der gasten, wordt op ontelbare vazen weergegeven.

De hedendaagsche Gr. dans heeft nog menigen ouden dansvorm bewaard. Zoo kan men den reidans van vrouwen op Paaschmaandag te Megara bij Athene terugbrengen op antieke reliëfs. Eveneens treft men nog geheel Antiek aandoende pantomimische dansscènes aan, naast de nieuw ingevoerde Albaansche dansen, die nu inheemsch zijn.

Lit.: Onder de litt. bronnen bespreken vooral de werken van Lucianus en Athenaeus den Gr. dans uitvoeriger. Verder wordt er gewag gemaakt van Antieke Gr. dansen bij Homerus, Plato, Xenophon en Plutarchus enz. Vaklit.: F. Weege, Der Tanz in der Antike (1926; compilatiewerk, rijk geïll.). *Terlingen-Lücker.*

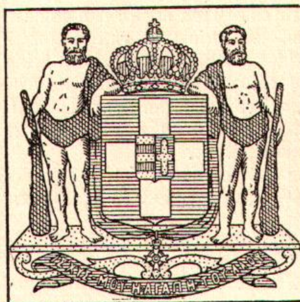
II. Het Byzantijnsche Rijk van de splitsing van het Romeinsche Rijk in 395 tot de verovering van het Oostersch-Rom. Rijk door de Turken in 1453.

A) Geschiedenis. Zie → Byzantijnsche Rijk.

B) Cultuur. Zie → Byzantijnsche aera, kleeding, kunst, letterkunde, liturgie, muziek, weefsels.

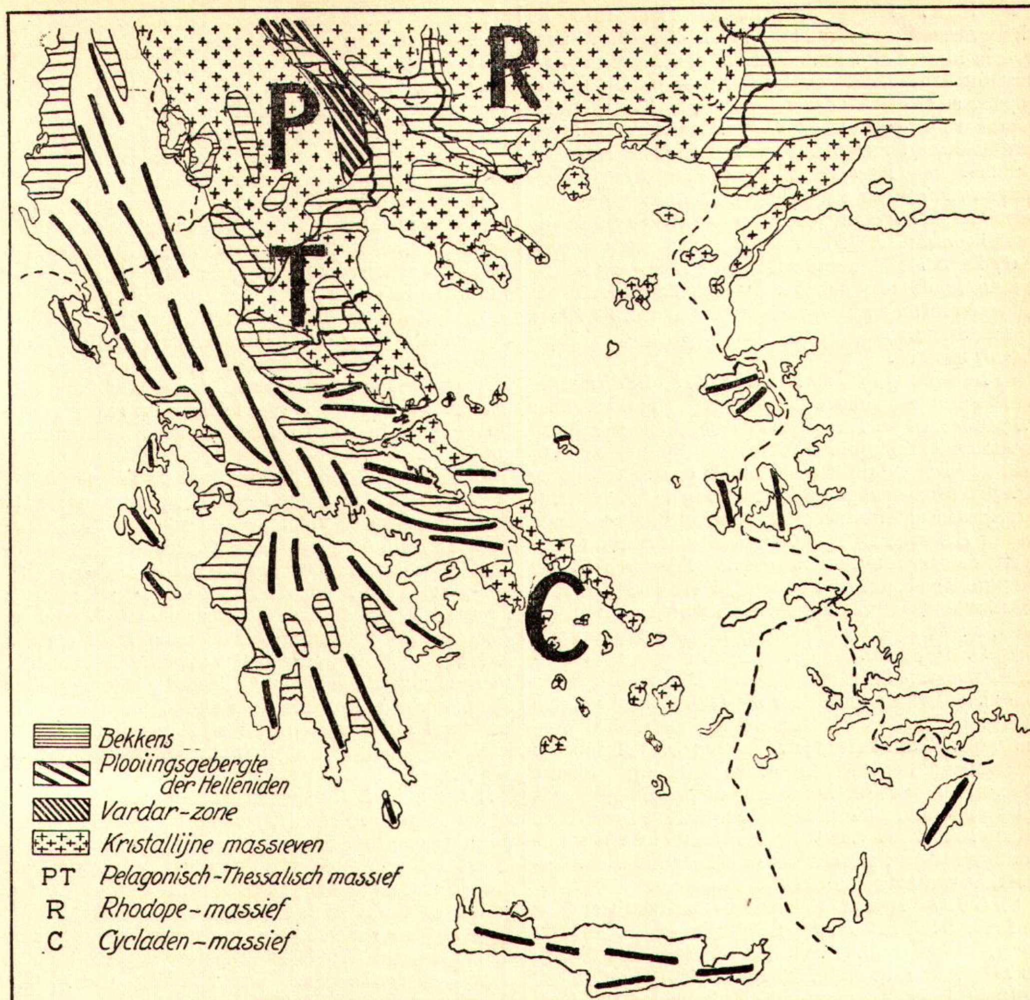
III. Het moderne Griekenland, van de verovering in 1453 tot heden.

A) Geographisch-economisch. Griekenland (Gr.: Hellas) is een republiek met een oppervl. van 130 199 km² (1932) en ruim 6 200 000 inwoners (1928); omvat het Z. deel van het Balkanschiereil. en omringende eil. en vormt de verbinding tusschen Europa eenerzijds en Klein-Azië, Syrië en Egypte anderzijds. Zie platen en kaart (vgl. index kol. 831).

Wapen van Griekenland.

a) Bouw (zie kaartje). Het W. van G. wordt gevormd door het vnl. uit kalksteen, mergel en zandsteen bestaande Oud-Tertiaire (Eoceen en Oligoceen) plooiingsgebergte der Helleniden, waarvan de jongste en meest Westelijke keten is opgelost in de rij der Ionische eil. De hoofdrichting is N.W.—Z.O., maar het buigt zich om naar het O.; de oudste, O. keten reeds door Midden-Euboea en N. Sporaden, de hoofdketen via Creta en Rhodos naar Klein-Azië. Ten O. van dit Helleniden-systeem liggen drie kristallijne massieven en de op het eind van het Palaeozoïcum en nogmaals in het laatste deel van het Mesozoïcum geplooide Vardar-zone. Tectonische bewegingen (verzakkingen en opheffingen) in Jong-Tertiairen en Quartairen tijd en, blijkens de aardbevingen, nog heden aanhoudend, deden verzakkingsspleten ontstaan, meestal in de lengterichting der ketens: bijv. op den Peloponnesus (Pel.), de bekkens van Messenië, Laconië, Arcadië en Argolis, in Midden-G. die van Boeotië en Phocis, in het N. die van Thessalië (Thess.) en Macedonië (Mac.); de belangrijkste dwarsslenk is die,

Kaartje, aangevende den geologischen bouw van Griekenland.

welke de Golven van Patras, Corinthe en Aegina vormde, andere vindt men in de Golf van Arta — Golf van Lamia en in de laagte ten N. van Chalcidice.

Ten gevolge van bouw en ligging van hun land was voor de Gr. het verkeer over zee, vooral met Klein-Azië en Italië, veel gemakkelijker dan met het midden van het Balkanschiereil., hetgeen zich in den loop hunner geschiedenis duidelijk weerspiegelt. Mede in verband met den bouw kan men G. als volgt verdeelen: 1° Peloponnesus of Morea, door de landengte van Corinthe, waardoor het Isthmuskanaal is aangelegd, verbonden met: 2° Midden-Griekenland, waartoe ook Euboea gerekend wordt. Het W. deel van Midden-G. bezit tusschen zijn talrijke berggroepen het moerassige dal van de Acheloös en de laagte van het Agrinion-meer. Het midden vertoont de hoogste toppen: Oeta (2 158 m), Kiona (2 512 m) en Parnassus (2 459 m), terwijl men in het O. meerdere bekkens vindt, gescheiden door minder hooge bergen: Helikon, Parnes, Hymettus, Pentelicon. De groote N.-Z. verkeersweg loopt door dit O. deel. 3° Noord-Griekenland, bestaande uit Epirus en Thessalië, gescheiden door Pindus-gebergte. 4° Nieuw-Griekenland: Macedonië en W. Thracië. 5° Eilanden: Egeesche eil., Creta en Ionische eilanden.

b) Klimaat. Vrijwel geheel G. vertoont het Mediterrane klimaat: zachte winter, heete zomer, regen vnl. in winterhalfjaar. 's Zomers waaien de Etesiën, krachtige, regelmatige, droge N. tot N.O. winden. In het N. van G. is eenige invloed van het continentale klimaat merkbaar in de lagere wintertemp. en de verschuiving van het neerslagmaximum naar voorjaar (met voorzomer) en herfst. De W. zijde van G. heeft veel meer regen dan de O. zijde.

	Gemiddelde temp.	Jaarl. neerslag
Corfu	Jan. 10,2° C, Juli 25,9° C	1357 mm
Saloniki	„ 5,0° C, „ 26,2° C	433 „
Athene	„ 8,6° C, „ 27,3° C	343 „

c) Flora. Langs alle kusten treft men de altijdgroene flora van het Middell.-Zeegebied aan, waarin hier de olijf domineert. In de Z. deelen — O. kust tot Athene, W. kust tot Corfu — groeien sinaasappelen en citroenen; druiven worden heel veel geteeld, vooral voor wijn, maar ook als tafeldruiven; een bepaalde soort met kleine, pitlooze vrucht levert de krenten. In de lagere deelen komt de macchia vrij algemeen voor, op zeer onvruchtbare of op hooger gelegen terreinen de phrygana; hoog tegen de bergen groeien de naaldboomen: ca. 12% van G. is met bosch bedekt.

d) Fauna. Het groote wild wordt alleen nog aangetroffen in de zeer moeilijk toegankelijke deelen der gebergten. Van de kleinere soorten zijn vnl. de lagere warmtebehoevende dieren aanwezig: slangen, hagedissen, insecten.

e) Bevolking. a) N a t i o n a l i t e i t, De Grieksche taal wordt gesproken door 92,8%, Turksch door 3,1% (Mac. en W. Thracië); vrij veel Albaneezen wonen in Attica, Z. Euboea, Pel., Andros en Epirus, maar een deel van hen gebruikt de Gr. taal, bovendien zijn ze Gr.-Orthodox en voelen zich nauw aan de Gr. verwant. Aromoenen of Zinzaren wonen in het Pindusgebergte en wat Bulgaren bij de Bulg. grens. Van 1922 tot 1925 heeft de samenstelling van de bevolking van G. een zeer groote verandering ondergaan als gevolg van de drastische wijze, waarop het nationaliteiten-probleem in G. en Turkije werd opgelost. In die jaren kwamen naar G. $1^1/_4$ millioen Gr. vluchtelingen uit Klein-Azië, waarvan 80% hulpbehoevend. Een deel ervan kon zich vestigen op de door 350 000 Turken verlaten velden in Mac. en W. Thracië, een ander deel werd ondergebracht met steun (crediet) van den Volkenbond: moerassen werden ontgonnen (Mac.), nieuwe industrieën werden ingevoerd of reeds bestaande uitgebreid (o.a. zijde en tapijten te Athene, aardewerk te Phaleron). De vluchtelingen verkregen ook staatkundige rechten; ze vormden in het algemeen een versterking van het republikeinsche element.

b) G o d s d i e n s t. Grieksch-Orthodoxen waren er in 1928: 5 961 529 (95,8%), Mohammedanen 126 017 (2%), Joden (vnl. Spaansche Joden in Saloniki) 72 791 (1,2%), R. Kath. 35 182 (0,6%), Prot. 9 003 (0,15%) Over de organisatie, zie onder III. C. b (godsd. gesch.) in dit art.

c) A a n t a l en d i c h t h e i d. Het land telt 48 inw. per km². Het totale aantal Grieken, met inbegrip van de bevolking in Gr. zelf (ruim 6 200 000) bedraagt ca. 8 millioen. Buiten Gr. zijn zij vnl. gevestigd in Rhodos met Dodekanesos (samen ca. 125 000), Cyprus 280 000), Istanboel (26 000), Syrië, Egypte (vnl. Alexandrië), Egyptische Soedan, Ver. St. van N. Amerika (ca. 300 000), Albanië (ca. 15 000), Bulgarije, Roemenië, Rusland, Z. Italië, Weenen, Marseille, Londen, enz.

Steden met meer dan 100 000 inw.: Athene (ca. 460 000), Saloniki (ca. 245 000), Piraeus (ca. 252 000).

f) Middelen van bestaan. a) L a n d b o u w. Groote complexen bouwland vindt men in Mac. en Thess.; elders draagt de landbouw veelal het karakter van tuinbouw; terrassen moeten worden aangelegd om den kostbaren bodem tegen de hellingen vast te houden. Graan (vnl. Mac. en Thess.) beslaat ruim de helft der bebouwde opp., maar de productie is onvoldoende voor de behoeften. Olijven komen voor 50% van Corfu, druiven (ook krenten) worden het meest geteeld op den Pel., tabak (sigarettentabak) komt vnl. uit Mac., W. Thracië, Thess., Cycladen. Katoen uit Mac. en het voormalige Copaismeer.

b) V e e t e e l t. Runderen (Mac., Thess., Elis) zijn van veel minder beteekenis dan schapen en geiten. Teelt van zijderupsen vindt men in Mac., W. Thracië, Thess., Pel. (Kalamata en Nauplia) en Euboea (Kymi).

c) De z e e v i s s c h e r ij is voor eigen behoeften onvoldoende; sponsenvisscherij is belangrijk.

d) M ij n b o u w. De Gr. bodem bevat een groote verscheidenheid aan delfstoffen, maar de ontginning wordt zeer belemmerd door vervoermoeilijkheden, kolengebrek en doordat meestal geen groote hoeveelheden van één mineraal bijeen liggen. Ze bevinden zich vnl. in drie gebieden: Cycladen-massief (vooral Laurion), Pelagonisch-Thess.-massief en Chalcidice. De kolenontginning is zonder beteekenis, de voorraden zijn gering en de kwaliteit is slecht. Marmer komt in groote hoeveelheden en in vele variëteiten voor: Paros, Pentelicon, Hymettus, Tinos. Aan de kusten wordt zeezout gewonnen.

e) De ontwikkeling der i n d u s t r i e wordt ook geremd door kolengebrek en transportbezwaren; in verband daarmede vindt men de voornaamste nijverheidscentra in de groote havensteden: Athene met Piraeus en Saloniki, waar katoen-, wol-, zijde-, tapijt-, leer-, schoenen-, metaal-, aardewerk- en cementindustrie is. In Edessa en Vodena aan den W. rand der Macedonische Campania was de waterkracht oorzaak van het ontstaan eener belangrijke textielindustrie. Door de aanwezigheid van de benoodigde grondstoffen zijn sommige industrieën meer alg. verbreid, echter in den regel als huisnijverheid: zeepbereiding (olijven), leerlooierij (huiden), sigarettenindustrie in Mac. en W. Thracië.

f) H a n d e l. De handelsbalans vertoont een groot, zij het dan ook afnemend, invoersaldo, hetwelk echter wordt gecompenseerd door geldzendingen van Grieken in het buitenland, de inkomsten van de handelsvloot, die een grooter omvang heeft dan het vervoer der Gr. producten eischt en het toerisme.

g) Het v e r k e e r is vooral zeeverkeer door bouw en ligging van G.; de handelsvloot bestaat uit 551 stoom- of motorschepen met 1 470 064 ton en 742 zeilschepen met ca. 60 000 ton (1932). Havenverkeer in 1933: 3 755 schepen (30% Gr.) met 6 176 032 ton (16% Gr.) binnengekomen. Volgorde der havens naar hun beteekenis: Piraeus, Patras, Saloniki, Hermupolis, Volo. De scheepvaart op de rivieren is van geen beteekenis. De lengte van het spoorwegnet bedraagt 2 680 km (1932), waarvan ruim de helft smalspoor. Op de eil. ontbreken spoorlijnen. Ook aan andere landwegen bestaat een tekort, vnl. in het W. deel en in den Peloponnesus. Athene is een belangrijke luchthaven, o.a. voor de Ned., Eng. en Fr. lijnen naar het Verre Oosten.

h) Zie voor middelen van bestaan ook het statistische overzicht in dit artikel.

g) Onderwijs. Boven de lagere school (openbaar en bijz.) staan de 3-jarige Helleensche scholen en de gymnasia en lycea met een 4-jarigen cursus. Athene bezit twee univ. met te zamen 6 195 studenten en Saloniki één (sedert 1925) met 566 studenten. De analphabeten vormden in 1921 nog 50,31% der bevolking. Hoewel er leerplicht bestaat voor de kinderen van 7 tot 12 jaar, is ook thans nog een deel der kinderen, vnl. de meisjes der armere klassen, van alle onderwijs verstoken; van de 652 969 leerlingen der lagere scholen (1930) waren 60% jongens.

h) Bestuur. G. is een koninkrijk. De Nat. Vergadering (Ethnosynelepsis) bestaat uit den Senaat (Gerussia) met 120 en de Kamer van Volksafgevaardigden (Vuli) met 250 leden.

i) Financiën. Kapitaaldienst. De staatsschuld bedroeg in Maart 1933 : 1 827 millioen Zwits. frs. (vanwege depreciatie der drachme in Zwits. frs. genoteerd). Daar er een blijvend tekort is in de staatshuishouding, is besloten op den kapitaaldienst van de buitenl. schulden slechts 35 % beschikbaar te stellen (geldend van 1934—'35 in 1935—'36).

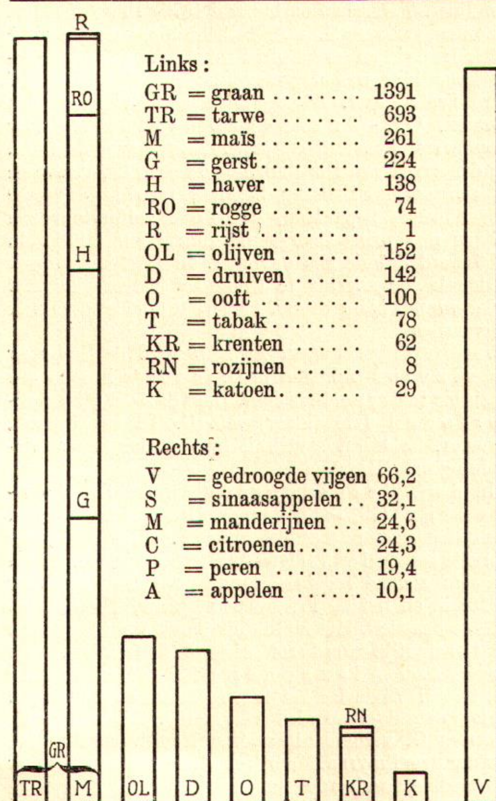
Gewone dienst. De ontvangsten en uitgaven waren gedurende de laatste jaren, voor zoover bekend, als volgt (in millioen drachmen):

Jaar	1931-'32	1932-'33	1933-'34	1934-'35
Belasting-opbrengsten	7.578	6.850	7.276	7.644
Totale opbrengsten	11.071	9,154	9.747	
Totale uitgaven	11.280	9.119	10.400	

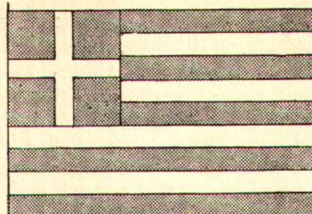
Voor 1935—'36 zijn de ontvangsten geraamd op 9 146 millioen en de uitgaven op 9 804 millioen.

v. Pelt.

j) Nationale kleuren: blauw-wit.

Links: bodemgebruik voor de voornaamste landbouwproducten in 1933 (in 1 000 hectaren); rechts: waarde der voornaamste fruitsoorten, oogst 1931 (in millioen drachmen).

De Grieksche vlag. Het donkere gedeelte is lichtblauw, het lichte is wit.

k) Statistisch overzicht.

Veestapel (1928)

Paarden	290.000	Ezels	343.000
Runderen	910.000	Schapen	6.920.000
Varkens	419.000	Geiten	4.919.000

Mineraalproductie (1932) in 1 000 tonnen

Bruinkool . . .	105,2	Amaril	8,9
Pyrietijzer . . .	86,7	Chroom......	1,5
IJzererts.....	46,0	Looderts.....	0,2
Magnesiet ...	44,7	Arsenicum. ..	282,0 kg

Buitenlandsche handel (1933)

De handelsbeweging, in millioen drachmen

	Invoer	Uitvoer
Totaal	8.431,5	5.141.0
Groot Brittannië	1.209,9	973,5
Duitschland..........	864,4	918,1
Ver. Staten..........	491,8	642,4
Italië	477,7	721,4
Argentinië	625,3	12,1
Nederland	247,7	316,9
België	489,4	73,0

De producten in millioen drachmen

Invoer		Uitvoer	
Tarwe........	1.360,7	Tabak	1,726,6
Katoenen weefsels	450,1	Krenten	1.085,3
Kolen..........	410,1	Olijfolie......	456,4
Suiker	311,6	Wijn.........	324,8
Hout..........	304,5	Rozijnen......	257,3

Koers: 100 drachmen: in Januari 1930: 3,15 gulden; 12 September 1933: 2,13 gulden; 16 Augustus 1934: 1,45 gulden en op 25 Mei 1935: 1,10 gulden.

Lit.: Neumann-Partsch, Physikalische Geographie von Griechenland (1885); K. Kuiper, Gr. Landschappen: O. Maull, Gr. Mittelmeergebiet (1923); W. Miller Greece (1928); A. Andréadès, Les effets écon. et soc. de la Guerre en Grèce (1929); A. Penck, Landschaften (bevat voornamelijk foto's, 1933).

Hoek.

B) Weermacht. Het leger bestaat uit: 24 regimenten (1 reg. Evzones) en 10 zelfstandige bataljons infanterie, 4 reg. cavalerie, 11 reg. (berg-, veld-, zware) en 5 zelfstandige afd. artillerie, 3 reg. genie, 1 luchtvaartafd. (120 vliegtuigen). Met deze troepen worden gevormd: 4 legerkorpsen à 3 divisiën en 2 brigaden cavalerie. De dienstplicht is alg. vanaf 21e jaar; 1e oefeningstijd 18 maanden, daarna tot 41e jaar in reserve A en tot 51e jaar in reserve B. Vredessterkte ca. 5 000 off. en 48 000 onderoff. en minderen.

De vloot bestaat uit: 2 linieschepen, 2 kruisers, 21 torpedobooten en jagers, 6 onderzeebooten; met een bemanning van 760 off. en 8 700 onderoff. en minderen.

L i t.: Annuaire militaire (1934). *v. Munnekrede.*

C) Geschiedenis.

a) Profane gesch. Onder de **Turksche heerschappij** was Griekenland verdeeld in zes districten (sandjaks) en was het blootgesteld aan de Turksche willekeur, die schatting aan geld en aan Gr. jongelingen voor de Janitsaren eischte. Een tegenwicht vormden de Gr. archonten, aan wie het bestuur der gemeenten bleef toevertrouwd, en de Gr. kerk, die een soort van rechterlijke macht uitoefende en voor de rechten der Grieken bij de Porte optrad. Slechts voor korten tijd slaagde Venetië er in het Z. van G. te bezetten. Bij den vrede van Karlowitz (1699) behield het Morea, maar moest dit bij den vrede van Passarowitz (1718) teruggeven.

In de 18e e. werden de Grieken, w.o. vooral de Phanarioten het nationale element vormden, door de verslapping van Turkije beter behandeld. In den Russ.-Turkschen oorlog (1769-'74) landde een Russ. vloot onder Orlow in den Peloponnesus, maar had er bij een poging een opstand uit te lokken, niet voldoende succes. Bij den vrede van Koetsjoek-Karnassi (1774) verkregen de Grieken het recht onder Russ. vlag te varen. Deze concessie bevorderde den aanbouw van Gr. schepen, die bij een event. opstand van pas konden komen, en was tevens de eerste stap tot herwinning der onafhankelijkheid. Mede onder invloed der Fr. vrijheidsideeën gaf de dichter Rhigas den eersten stoot tot de nationale herleving door het oprichten van geheime bonden (hetairieën), die door de studie van Gr. taal en gesch. den opstand voorbereidden.

Bevrijdingsopstanden. Toen in 1821 Ali, pasja van Janina, in opstand kwam tegen de Turksche overheersching, deed hij een beroep op de Gr. medewerking. De Grieken meenden, dat thans het uur der vrijheid geslagen had en rekenden op den steun van Alexander I van Rusland. De opstand werd gekenmerkt door wederzijdsche wreedheden. De Turken vermoordden Germanos, patriarch van Konstantinopel. De Grieken richtten een bloedbad aan onder de Turken in Morea, waarop de Turken de Christenen van het eiland Chios uitroeiden. In 1822 verklaarde G. op een congres te Epidaurus zich onafhankelijk. Daarop riep Mahmoed II de hulp in van zijn vazal Mehemet-Ali van Egypte, wien hij Creta en Morea beloofde. Deze zond Ibrahim-pasja, die, na Creta en Morea te hebben gebrandschat, het beleg voor Missolonghi sloeg, dat hardnekkig, onder leiding van lord Byron, werd verdedigd, maar in 1827 in handen van Ibrahim viel.

De Grieken genoten de sympathie der Eur. bevolking (Philhellenen), maar niet die der regeeringen. Alexander I had hen niet durven ondersteunen, maar Nicolaas I nam een andere houding aan en stelde voor, dat G. onder Turksche opperhoogheid zelfbestuur zou krijgen. Eng. en Fr. waren bereid te bemiddelen en door een vlootdemonstratie de hulp van Egypte aan Turkije af te snijden. Door toeval kwam het tot een slag (N a v a r i n o, 1827), waarbij de Turksch-Egypt. vloot zoo goed als vernietigd werd. Hierover verbitterd, begon de sultan den oorlog tegen Rusland, maar Diebitsj bezette Adrianopel en bedreigde Konstantinopel, zoodat de sultan den vrede sloot in 1829; een conferentie te Londen zou over G. beslissen. Deze, in 1830 gehouden, bepaalde, dat alleen **Zuid- en Midden-Griekenland vrij** zouden zijn.

Capo d'Istria, die intusschen als regent het bestuur had waargenomen, werd in 1831 vermoord. De Gr. nationale vergadering koos nu eerst Leopold van Saksen-Coburg tot koning, maar toen deze zich terugtrok, werd O t t o, de minderjarige zoon van Lodewijk I van Beieren, tot koning uitgeroepen (1832-'62). Ondanks de moeilijkheden, hem in den weg gelegd, trachtte hij zijn volk economisch en cultureel omhoog te brengen. Zoo stichtte hij in 1837 een univ. te Athene, in 1841 richtte hij een nationale bank op en vaardigde in 1844 een grondwet uit. Toen hij echter tijdens den Krimoorlog er niet in slaagde de grenzen van G. uit te breiden, had hij de sympathie der Grieken verspeeld.

Uitbreidingen. In 1862 brak een opstand uit en moest Otto plaats maken voor den Deenschen prins Willem, die onder den naam van G e o r g e I (1863-1913) geregeerd heeft en de Ionische eil., bevrijd van Eng. protectoraat, inlijfde. Als gevolg van het congres van Berlijn (1878), dat de regeling van den Balkan na den Russ.-Turkschen oorlog van 1876-'78 op zich had genomen, verkreeg G. in 1881 uitbreiding met Thessalië tot Salambria en met Epirus tot Arta. De pan-Hellenistische idee was daarmee niet tevreden. In 1897 werd Creta bezet. Dit werd de aanleiding tot den (eersten) G r. - T u r k s c h e n o o r l o g, die door kroonprins Constantijn ongelukkig gevoerd werd. Bij den vrede van Konstantinopel moest het verarmde G. een oorlogsschatting betalen, terwijl de groote mogendheden bepaalden, dat Creta zelfbestuur zou krijgen met prins George als gouverneur (1898). In 1906 werd Zaïmis zijn opvolger. In 1908 besloot een nationale vergadering te Creta tot vereeniging met Griekenland. Maar de Gr. regeering durfde deze niet aanvaarden.

Verdere uitbreidingen. In 1910 werd de Cretenzer V e n i z e l o s minister in G. en voerde in 1911 een wijziging in de grondwet door. Door de → B a l k a n - o o r l o g e n (zie aldaar) won G. Thasos, Imbros, Tenedos, Saloniki, Mytilini, Samos, Janina en uitbreiding naar Macedonië.

In den W e r e l d o o r l o g wenschte C o n s t a n t ij n (1913-'17) de neutraliteit te handhaven. Venizelos echter meende door aansluiting bij de Entente een deel van Klein-Azië te kunnen verkrijgen. Daarom richtte hij te Saloniki een tegenregeering (1916) in en liet de Fr. troepen Epirus, Thessalië en Athene bezetten. Het koninklijk paleis werd beschoten en Constantijn werd tot afstand gedwongen. Zijn jongere zoon A l e x a n d e r (1917-'20) volgde hem op, terwijl Venizelos het heft in handen nam en den oorlog aan de Centralen verklaarde. Bij den vrede verkreeg G. verdere uitbreiding Noordwaarts en het bestuur over Smyrna. Maar Kemal, de nieuwe heerscher in Turkije, weigerde het verdrag van Sèvres te erkennen, zoodat een oorlog moest gevoerd worden [de zgn. (tweede) Grieksch-Turksche oorlog], dien de uitgeputte Grieken niet in staat waren te winnen. Vandaar dat bij de verkiezingen van 1920 Venizelos

ten val kwam en Constantijn (1921-'22) werd teruggeroepen. Omdat ook hij geen succes had, verdreef hem een opstand, onder de generaals Gonatas en Plastiras. Kroonprins George (II) volgde hem op en teekende het verdrag van Moudania, waarbij G. o.a. Oost-Thracië ontruimde (1922).

Het volgend jaar werd ook George II verdreven en werd G. een **vrijstaat**, die als eersten president koos Kondouriotis, terwijl Venizelos de invloedrijke man bleef. Als min.-president (sinds 1928) sloot hij een vriendschapsverdrag met Turkije in 1930 en met Italië in 1931, maar in 1932 moest hij wegens den uitslag der verkiezingen aftreden. Het land bleef verdeeld in monarchalen en aanhangers van Venizelos. In Maart 1935 begonnen deze laatsten een opstand, die aanvankelijk succes scheen te hebben, maar door het krachtig optreden van de regeering werd bedwongen. 9 Oct. trad president Zaïmis af om plaats te maken voor koning George II.

Lit.: K. Mendelssohn-Bartholdy, Gesch. G.'s von der Eroberung Konstant. durch die Türken (1453) bis auf unsere Tagen (2 dln. 1870-'74). *Derks.*

b) Godsdienstgesch. Bijna de geheele bevolking behoort tot de Grieksch-Orthodoxe Kerk, wier leer staatsgodsdienst is. Over ontstaan en lotgevallen dezer Kerk, zie → Oostersche Kerken. Op het oogenblik is de godsdienstige toestand aldus: de Grondwet waarborgt volledige vrijheid aan andersdenkenden. De weinige Latijnsche Katholieken, vnl. wonend op de Ionische eilanden, Cycladen, Chios, Samos en Creta, en te Athene, Patras en Saloniki, zijn verdeeld over 4 aartsbisdommen: Athene, Corfu, Naxos en Candia, terwijl te Saloniki een apostolisch vicaris zetelt. Voor de nog minder talrijke (ruim 200) Geünieerden van den Byzantijnsche en van den Armenischen ritus zetelt te Athene voor elk dezer groepen een bisschop van dien ritus, die echter geen gewoon eigen bisdom bezit.

Grieksch(e) . . ., → Griekenland.

Grieksche Archipel, → Archipel (Grieksche).

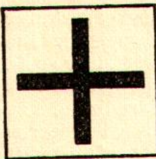
Grieksche kerktaal, → Kerktalen.

Grieksche liturgie of → Byzantijnsche liturgie.

Grieksche rand (Fr. Grecques), → Meander.

Grieksch-Geünieerde Kerk, Grieksch-Katholieke Kerk, → Grieksch-Orthodoxe Kerk; Grieksch Schisma; Oostersche Kerken.

Grieksch kruis, staand kruis met vier gelijke balken, aldus genoemd niet wegens zijn oorsprong, maar wegens zijn (latere) veelvuldiger toepassing in de Byzantijnsche kunst. → Kruisteeken; Zegen.

Grieksch kruis.

Reeds in de 2e e. is het G. k. in gebruik. Het G. k. in cirkel is symbool van de alleenheerschappij van God over de wereld.

Lit.: O. Doering, Christl. Symbole (1933, 43, 48); C. Enlart, Manuel d'Archéol. (Architect. relig., I, 182, 244).

Grieksch-Orthodoxe Kerk. Dit is de Kerk, die zich in het Byzantijnsche Rijk in 1054 van de Roomsche eenheid afscheidde onder den patriarch van Konstantinopel → Caerularius (zie ook → Photius). Zij volgt den → Byzantijnschen ritus. Haar meeste aanhangers telt zij op het Balkanschiereiland; thans staat de Heilige Synode, waarvan de metropoliet te Athene voorzitter is, aan haar hoofd. Ongeveer 7 millioen leden behooren ertoe. Een klein aantal volgelingen van den Byzantijnschen ritus bleef Rome getrouw: de **Grieksch-Geünieerde** of **Grieksch-Katholieke Kerk.** Deze behoort dus tot de Roomsch Katholieke Kerk, doch heeft haar eigen liturgie, wetten en gebruiken behouden. De ruim 2 000 leden vormen geen gewoon bisdom (ordinariaat), maar te Athene en te Istanboel zetelen bisschoppen van dezen ritus, die, afhankelijk van de H. Congregatie der Oostersche Kerk te Rome, hun geloovigen besturen. Zie verder → Griekenland; Grieksch Schisma; Oostersche Kerken. *Gorris.*

Grieksch-Romeinsche cultuur, → Klassieke Oudheid en Cultuur.

Grieksch Schisma. De groote scheuring, waardoor het Oosten is afgescheiden van Rome, omvat behalve het gebied der oude (in hoofdzaak) Grieksch-sprekende patriarchaten de volkeren van den Balkan en geheel Rusland. In zoover kan men beter spreken van het Oostersche Schisma. Men kan het evenwel het G. S. blijven noemen, daar die scheuring van het O. de voortzetting en uitbreiding is van de definitieve breuk tusschen Rome en Byzantium in 1054.

Oorzaken van het G. S. waren: → caesaropapisme van vsch. keizers, toenemende invloed en machtspositie der patriarchen van Konstantinopel, dogmatische twisten en ketterijen, vaak door keizer en patriarch begunstigd, toenemende cultureele verwijdering tusschen de Grieksch- en Latijnsprekende Christenheid.

Er waren tijdelijke breuken voorafgegaan, waarvan vooral genoemd moet worden het meer dan dertigjarige → Acaciaansche Schisma. Verder waren sinds de 5e en 6e eeuw groote deelen van het O. afgescheiden van Rome, doordat zij kettersch werden en bleven: Egypte, Syrië, Mesopotamië, Perzië werden grootendeels Monophysietisch of Nestoriaansch met eigen hiërarchie. In de 9e eeuw komt het tot een scherpe breuk met Rome door toedoen van patriarch Photius. Hierbij speelde zeker de politiek een belangrijke rol: de opkomst van het Frankische Rijk, waardoor het O. zich van het W. geïsoleerd voelde. Den doorslag gaf echter de persoonlijkheid van Photius. Hij was een geleerde van beteekenis, maar trotsch en heerschzuchtig. In 858 wordt de rechtmatige patriarch Ignatius afgezet en door Photius vervangen. Weldra volgt de veroordeeling door Rome, maar Photius weet zich te handhaven, vooral door het W. van ketterij te beschuldigen (→ Filioque). Keizer Basilius herstelt 867 Ignatius in zijn rechten, maar als deze in 877 sterft, neemt Photius weer bezit van den zetel en de keizer laat hem ongemoeid. Keizer Leo VI zet hem echter in 886 af, waarmee het schisma eindigt.

Twee eeuwen later volgt echter de definitieve breuk door het optreden van patriarch Michaël → Caerularius. Deze verklaarde zich tegen Rome vooral wegens liturgische nieuwigheden van het W. en de kwestie van gedeesemd of ongedeesemd brood als materie der Eucharistie. In 1054 wordt hij door paus Leo IX geëxcommuniceerd, wat hij met excommunicatie van den paus beantwoordt.

De Kruistochten hadden gunstig kunnen werken door den strijd tegen den gemeenschappelijken vijand. Feitelijk hebben zij zeer ongunstig gewerkt door schuld van beide zijden, vooral ook door de oprichting van Latijnsche Rijken in het O. en door de wijze, waarop sommige Kruisvaarders in Konstantinopel hebben huisgehouden. Hereenigingspogingen, door Byzant. keizers ondernomen, steunden veelal geheel op poli-

tieke motieven en mislukten. Het succes van het 2e concilie van Lyon (1274) en het concilie van Florence (1437) was zeer kortstondig en onvolledig. Zie verder → Oostersche Kerken.

L i t. : Handboeken der Kerkgesch.; Bousquet, L'unité de l'Eglise et le schisme grec (1913); Seppelt, Das Papsttum u. Byzanz (1904); Franses, De Kerken v. h. O. en de Hereen. in : Verslag v. h. Congres voor de Hereen. (alwaar bibliogr.; 1928). *Franses.*

Grieksch schrift. De oudste specimina van Gr. schrift dagteekenen waarsch. uit de 8e (of 7e) eeuw v. Chr. Evenals in het Pheniciaansch, waaruit het Gr. schrift werd overgenomen (ca. 10e e.), worden aanvankelijk de letters van rechts naar links geschreven; na een korten overgangstijd, waarin de lijnen „ploegsgewijze" (boustrophèdon), d.w.z. achtereenvolgens van rechts naar links en van links naar rechts, loopen, komt men tot de enkelvormige schrijfrichting van links naar rechts. Onder de epichorische of locale systemen, door Kirchhoff beschreven, was het Ionisch alphabet van Milete het volledigste; het bezat nl. ook speciale teekens voor ξ, φ, χ, ψ, en ω, die in de andere óf alle óf gedeeltelijk ontbraken. Bij het einde der 5e eeuw v. Chr., onder het archontaat van Euclides (403), wordt het vermelde alphabet officieel in Attica aangenomen en daarna geleidelijk ook in de andere gewesten van Griekenland. Tot in de 3e eeuw v. Chr. schrijft men, zoowel op duurzaam materiaal als op papyrus, alleen in niet verbonden, hoekige of „e p i g r a p h i s c h e" hoofdletters. Alsdan ontstaan daaruit de afgeronde hoofdletters, de zgn. u n c i a l e n, als bijv. Є, C, terwijl door en in het minder verzorgde, vlugge schrift de hoofdletters verbonden worden en aldus ontaarden tot de zgn. c u r s i e v e n. Uit dit cursieve schrift, met een loopende hand geschreven, ontstaat door verdere ontaarding het m i n u s k e l s c h r i f t, dat van de 9e e. af de oude uncialen verdringt, ook uit de verzorgde boekwerken, met uitzondering echter van bepaalde, bijv. liturgische, teksten, die een klare, dus grootere letter vereischen. De middeleeuwsche handschriften zijn overwegend minuskelteksten, die, in den beginne regelmatig en klaar, langzamerhand steeds moeilijker leesbaar worden, niet het minst ten gevolge van het toenemend gebruik van afkortingen en ligaturen. Deze kunnen gedeeltelijk worden beschouwd als overblijfselen van het in de Oudheid ook gebruikte t a c h y g r a p h i s c h of stenogr. schrift.

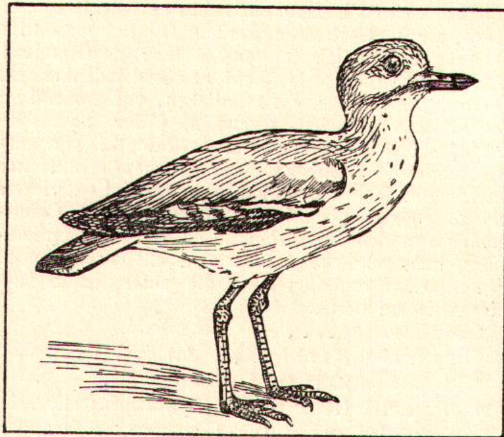
De 24 letterteekens, waaruit het Ionisch alphabet van Milete en dus ook het normaal algemeen-Grieksch schrift bestaat, dienen ook als cijferteekens: van α' tot ι' = 1 tot 10; van κ' tot ρ' = 20 tot 100; dan ook, met elkaar verbonden, bijv. ια', ιβ' = 11, 12. De teekens ϛ' (= 6), ϙ' (= 90) en ϡ' (= 900) worden uitsluitend voor getallen gebruikt.

In de oude papyri en de middeleeuwsche uncialen is scriptio continua regel, d.w.z. dat de woorden niet gescheiden zijn. Daarentegen worden de accenten regelmatig gezet ook in de minder verzorgde teksten.

Materiaal waarop geschreven werd. Behalve op marmerplaten, zuilen en andere duurzame stof, waarin de letters gehouwen of gegrift werden, schreven de Grieken van de oudste tijden af op aaneengelijmde en opgerolde papyrusblaren (volumen of rol). Van het einde der 3e eeuw v. Chr. af is in Klein-Azië het gewone materiaal echter het perkament (pergamènè), dat zijn naam dankt aan Pergamum, het toenmalig groote productiecentrum, en dat in den grond niets anders is dan de verbeterde diphthera, d.w.z. de bewerkte dierenhuid, die van oudsher in Klein-Azië en het Oosten inheemsch was, zooals het papyrus in Egypte. De papyrusrol werd, via den papyruscodex (d.w.z. de bladen in boekvorm op elkaar gelegd), in de 4e e. na Chr. algemeen vervangen door den perkamentcodex; papyruscodex en perkamentcodex werden hoogstwaarsch. door de Christengemeenschappen uitgevonden. *V. Pottelbergh.*

Grieksch vuur, een brandbaar mengsel, in de M.E. vooral door de Grieken als verdedigingsmiddel aangewend, waardoor zij herhaaldelijk aanvallen der Arabische vloten op Konstantinopel wisten af te slaan. Het bestond o.a. uit pek, naphta en zwavel en werd in holle steenen of vaten uit werpwerktuigen weggeslingerd, of ook met de hand geworpen. Men schrijft, misschien ten onrechte, de uitvinding ervan toe aan Kalinikus in 671. Lateren hebben beweerd, dat het onbluschbaar was; bij de Byzantijnsche schrijvers vindt men daar echter niets over.

Griel (Burhinus oedicnemus), een zeer eigenaardige vogel, eenigszins verwant met de snippen en plevieren. Het is een vrij groote vogel (45 cm lang). De bovenkant

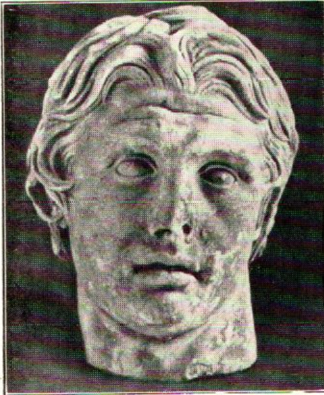

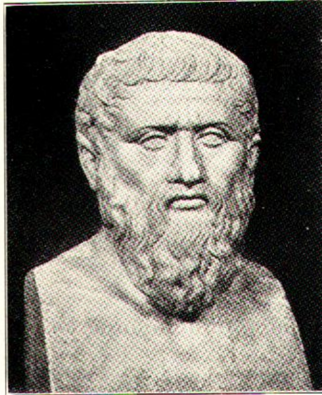
Griel.

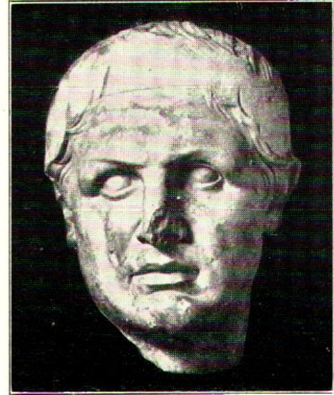
is geelgrijs met donkerbruine en geelwitte zoomen; over den vleugel een witte en een zwartbruine band; teugels, oogstreek, keel en buik wit; een groot geel oog, snavel geel met zwarte punt; pooten groenachtig geel. Zomergast. Broedt alleen in de duinen, tusschen Den Haag en Schoorl. Wellicht komen nog ca. 20 paar in Ned. voor. Het voedsel bestaat uit insecten, wormen, hagedissen, muizen, soms ook kikkers. De 2-3 eieren liggen zonder nest op den kalen duingrond. *Bernink.*

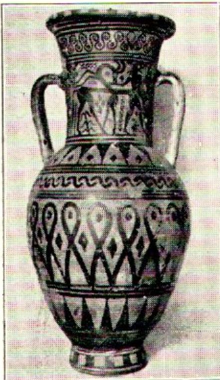
Griendcultuur, cultuur van wilgenhakhout. In Ned. zijn de grienden of rijswaarden van ouds van veel belang. Ze worden aangetroffen langs de groote rivieren op de aanwassen, echter ook in het polderland en zelfs op laaggelegen zandgronden. De meest gebruikte wilgensoorten zijn katwilg (Salix viminalis) en grauwwilg (S. amygdalina). Onderscheiden wordt de teelt van eenjarig hout of teen, de zgn. snijgriendcultuur, en die van drie- of vierjarig hout, de hakgriendcultuur, waarvan de Biesbosch met omgeving het groote centrum is; in andere streken treedt snijgriend meer op den voorgrond. Op 1 Jan. 1934 waren in Ned. 12 050 ha griendhout aanwezig.

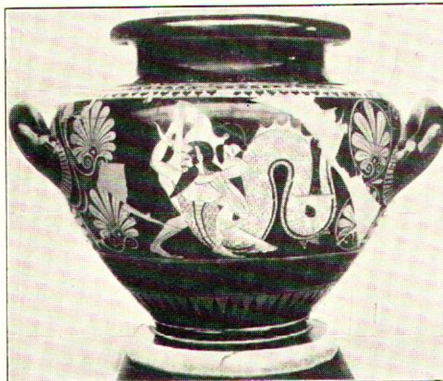
L i t. : E. Hesselink, De G., Versl. en Meded. v. d.

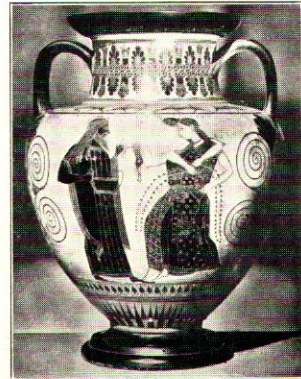

Kop van Alexander den Grooten. Rom. copie naar Lysippus.
Museum, Konstantinopel.

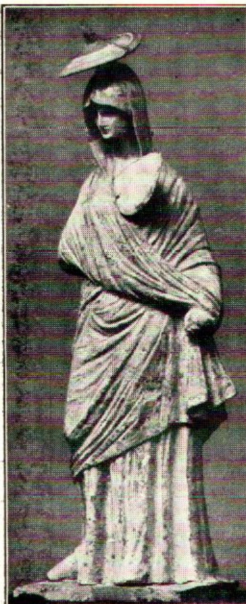

Plato. Marmeren buste door Silanion (eind 4e eeuw v. Chr.).
Museum Vatic., Rome.

Kop van Attalus I, den koning van Pergamum. Marmer.
Altes Museum, Berlijn.

Attische vaas (eind 8e e. v. Chr.). Museum, Berlijn.

Vaas van Pamphaeus (ca. 520 v. Chr.).
Britsch Museum, Londen.

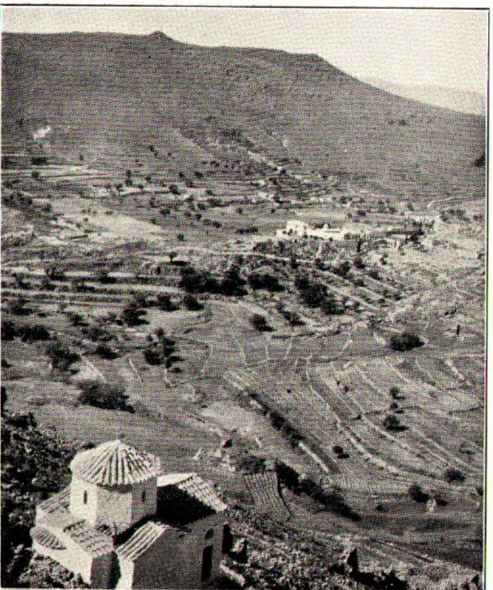

Amphora van Amasis (6e eeuw v. Chr.). Museum, Parijs.

Tanagrabeeldje (terracotta; 4e eeuw v. Chr.).
Antiquarium, Berlijn.

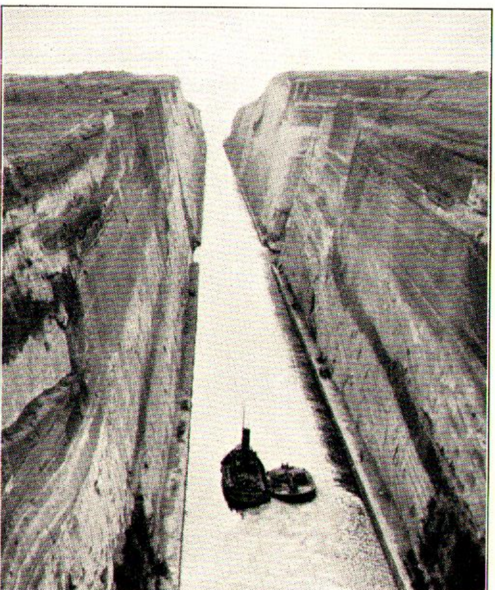

Links: Medea. Muurschildering uit Herculaneum, naar Timomachus (1e eeuw v. Chr.).
Rechts: Bikkelspel, door Alexandros. Schildering op marmer uit Herculaneum (1e eeuw v. Chr.); naar een klassiek schilderij van ca. 430 v. Chr. Beide in Museum, Napels.

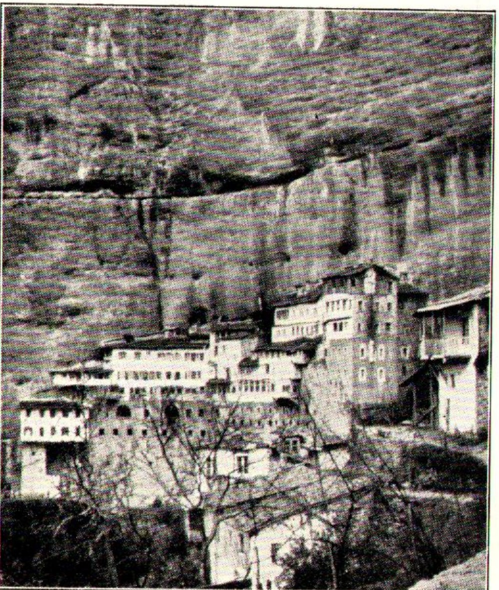
GRIEKENLAND IV

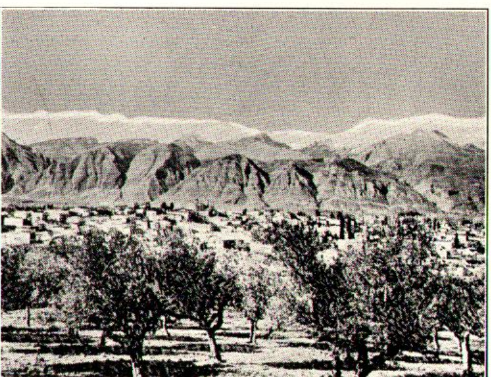
Landschap op Aegina.

Isthmuskanaal.

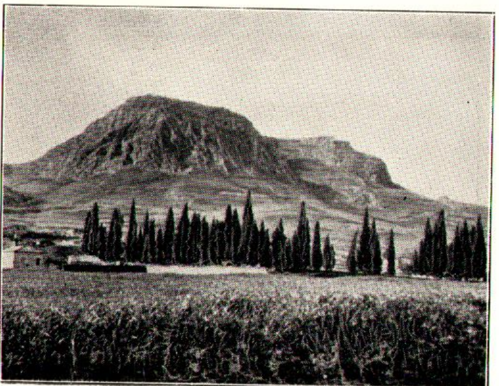
Klooster Megaspilaeon bij Patras.

Sparta met het Taygetos-gebergte.

De stad Naxos.

Acrocorinthe.

Landbouw (1907, nr. 6); Meelker, G. (uitg. Ned. Heide Mij.). *Sprangers.*

Griendhout, ✈ Griendcultuur; Rijshout.

Griendsveen, ✈ Horst.

Griep (influenza), koortsige, bijz. besmettelijke ziekte, die van tijd tot tijd een groot aantal personen aantast, zich snel over de geheele wereld verbreidt en veel slachtoffers maakt. Reeds uit de 16e en 17e e. dateeren beschrijvingen dezer epidemie. De grootste epidemie van den laatsten tijd brak in 1918 uit, nadat voor het laatst de g. een groote uitgebreidheid had gekregen in 1890. De epidemie van 1918 begon in China en breidde zich vandaar snel over Azië naar Europa uit. Daar ze vanuit Spanje naar Ned. schijnt te zijn gekomen, noemt men de ziekte ook wel Spaansche griep. Vooral in het najaar was de sterfte zeer hoog. Alleen in Duitschland stierven in 1918 187 800 personen aan deze ziekte.

Afgezien van deze uitgebreide epidemie, komen van tijd tot tijd kleine epidemieën voor, die in het alg. ook veel minder kwaadaardig zijn. Overigens is men thans wel al te snel met de benaming g., o.a. ook bij gewone neusverkoudheid. De besmetting geschiedt vooral door aanhoesten. Waarsch. wordt de ziekte veroorzaakt door den door Pfeiffer ontdekten influenzabacil.

De ongecompliceerde g. is een licht verloopende koortsige ziekte. De verschijnselen bestaan in hoofdpijn, pijn onder in den rug, in armen en beenen; daarna treedt hoestprikkel op, soms ook braken met diarrhee (buikgriep). Na eenige dagen wordt de temp. gewoonlijk weer normaal, terwijl vaak langeren tijd nog wat slapte blijft bestaan. Bedrust, event. warmtetoevoer, zijn gewoonlijk voldoende om de verschijnselen te bestrijden. De meest gevreesde complicatie is wel de longontsteking, die thans vrij zelden voorkomend, in 1918 voor velen levensgevaarlijk werd. Ook ontsteking van ooren en neusbijholten behooren tot de gewone verwikkelingen, terwijl meer dan vroeger den laatsten tijd hersenverschijnselen als gevolg van g. worden aangetroffen. *v. Balen.*

Grieppsychosen, psychosen, die zich manifesteeren óf in het febriele griepstadium óf in het post-febriele nastadium. Deze psychosen worden het meest waargenomen bij patiënten tusschen het 30e en 40e levensjaar. Volgens v. Kleist bestaat er een specifieke aanleg tot dgl. symptomatische psychosen, daar vaak dezelfde menschen tijdens of na koortsende ziekten steeds weer met een psychose hierop reageeren. De meeste dezer grieppsychosen zijn depressief getint en gaan zelfs tot aan den depressieven stupor. Een ander groot percentage verloopt onder het beeld der acute verwardheid. Door de griep komen vaak ook echtere endogene psychosen tot uiting, bijv. melancholie. *Hoelen.*

Grierson, George Abraham, Eng. Indoloog; * 7 Jan. 1851 te Glenageary (bij Dublin); 1898 superintendent of the Linguistic Survey of India, het groote verzamelwerk der grammatica's en van alle Voor-Indische talen; sinds 1903 in Engeland.

Gries, grove meelkorreltjes, die als tusschenproduct bij de ✈ meelfabricatie ontstaan.

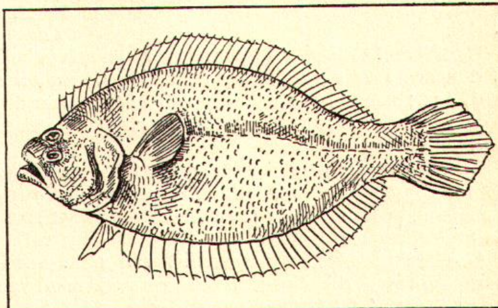
Griesbacher, Peter, Duitsch componist van Kath. kerkmuziek; * 25 Maart 1864 te Egglham, † 1933 te Regensburg; schreef meer dan 40 missen met orkestbeg., motetten, cantaten en liederen. Hij publiceerde voorts een Lehrb. des Kontrapunkts (1910) en een boek over Kirchenmusikal. Stilistik und Formenlehre (3 dln. 1912-'13). *Reeser.*

Griese, Friedrich, Duitsch romanschrijver; * 2 Oct. 1890 te Lehsten. Zijn uitbeelding van het dorpsleven is aangedikt pessimistisch.

Voorn. werken: Feuer (1921); Winter (1927); Das Tal der Armen (1929); Der ewige Acker (1930-'32); Das Dorf der Mädchen (1932).

Griesmeel, de ✈ gries, meestal van tarwe, waarvan de zemelen zijn verwijderd („poetsen"; ✈ Meelfabricatie). G. wordt bij het maken van soep, vla, pap, puddingen, enz. in de huishouding gebruikt.

Griet (Rhombus laevis Rondelet), een soort platvisch, die ook wel kaan heet. Zij gelijkt veel op de tarbot, doch onderscheidt zich door de vlg. kenmerken.

Griet.

Het lichaam is niet zoo hoog en minder ruitvormig, doordat de rugvin in het midden lager is en minder sterk in hoogte afneemt. De knobbeltjes op de bovenzijde ontbreken; de onderkaak steekt voor de bovenkaak uit; de kop is boven de oogen bol; de kleuren zijn anders. De g. bereikt niet volkomen de grootte van de tarbot; zij is van boven grijsbruin met donkerbruine vlekken en witte spatten. Zij bewoont de Noordzee, komt Oostelijk tot in de Sont, Westelijk tot in de Golf van Gascogne voor. Langs onze kust behoort ze tot de gewone soorten en wordt met andere platvisschen gevangen. Zij bereikt zelden een lengte van meer dan 40 cm en een gewicht van 4 kg. Zij is minder gezocht voor de tafel dan de tarbot, overtreft daarentegen de schol als gerecht. *Keer.*

Grietens, Jules, Vlaamsch schrijver; * 1884 te Meerhout; doctor in Germ. philologie te Leuven, schepen te Borgerhout. Geeft vnl. Kempische heimatkunst in keurig-gestyleerde vertellingen en sprookjes.

Werken: Landsche Vertellingen; Heidevertellingen (1921); Het Wonder in de Hegge (1922); Sinte Dimfna (1925). Met A. Bielen schreef hij: Leidraad tot de studie van de Gesch. der Ned. Lett. ([6]1923).

Grietenij, ✈ Grietman.

Grietje, ra-zeil aan den achtersten mast van een fregat of zeilschip met drie of meer masten. De ra, waaraan dit zeil is bevestigd, heet grietjes-ra.

Grietman. Daar Friesland geen heer boven zich erkende, moesten de Friesche plattelandsdistricten („deelen" of grietenijen, die een aantal dorpen omvatten) zelf de orde handhaven. De g., zooals, waarsch. sinds de 13e eeuw, het hoofd van het rechtsgebied, de grietenij, heette in Friesland en het Westerkwartier, deed wat in andere gewesten de grafelijke schout verrichtte. Zijn macht groeide echter bij gemis aan centraal gezag en hij werd een machtig bestuurder en rechter in zijn grietenij, bijgestaan door zijn mederechters. Ook de zorg voor wegen, dijken, enz. berustte bij hem. Weer later gaan zij in macht min of meer achteruit door de opkomst der ✈ hoofdelingen. Het vervullen van

het grietmansambt wisselde tusschen de bezitters van bepaalde, daartoe rechthebbende hoeven.

Na het verlies der Friesche vrijheid in het gewest (1498) werd de g. door den heer van Friesland aangesteld, tijdens de Republiek benoemd door den stadhouder uit een nominatie. In den Franschen tijd verdween de naam, doch in 1815 werd het grietmansambt weer hersteld, terwijl de rechtspraak ervan afgescheiden werd. De Gemeentewet van 1851 verving den naam g. door burgemeester en grietenij door gemeente, terwijl de omvang van de gemeenten dezelfde bleef als van de oude grietenijen.

Lit.: L. J. van Apeldoorn, Ontbindende en samenbindende krachten in het Friesche rechtsleven der M.E. (1921). *Ydema.*

Griffbrett, Duitsche term voor de greepplank (Fr. manche) van strijkinstrumenten, gitaar, mandoline luit, enz.; meestal een ebbenhouten plankje, aan den hals van het instrument gelijmd, waarop de snaren neergedrukt worden.

Griffelbeentjes, een paar smalle beenstukjes achter het 3e middelhands(voets)been in het voetskelet van paarden. Het zijn rudimenten van het 2e en 4e middelhands(voets)been.

Griffie noemt men het archief van vsch. openbare colleges. Bij de gemeente spreekt men van secretarie. Aan het hoofd der g. staat de → griffier. Deze notuleert het in de vergaderingen (ter terechtzitting) behandelde.

Griffier, 1° rechterlijk ambtenaar, belast met het aanteekenen van alles, wat op de terechtzittingen voorvalt; alsmede met het bewaren der stukken en registers. Hij wordt bijgestaan door een of meer substituut-griffiers (in België: adjunct-griffiers); beiden moeten in Nederland (niet in België) den graad van meester in de rechten bezitten. De griffie is op bepaalde uren voor het publiek geopend. In strafzaken wordt hooger beroep of cassatie ingesteld door een verklaring ter griffie van den rechter, die het vonnis gewezen heeft. In burgerlijke zaken worden eveneens belangrijke verklaringen ter griffie afgelegd, bijv. verwerpen en beneficiair aanvaarden van nalatenschappen. *Witteman.*

2° Hoofd der → griffie der Eerste, resp. Tweede Kamer.

3° Hoofd der provinciale griffie.

Griffier, Jan, schilder, * ca. 1645 te Amsterdam, † 1718 te Londen. Vooral landschappen in den trant van H. Saftleven en topographische gezichten. Hij had twee zonen Jan en Robert, die in Londen zijn werk voortzetten.

Lit.: v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex.

Griffierechten (Belg. Recht), lasten, die de Staat aan de procesvoerende partijen of aan de personen, die beroep doen op de zgn. oneigenlijke rechtspraak, oplegt om de kosten te dekken, door een goede rechtsbedeeling veroorzaakt. Deze rechten zijn zeer oud. In een verordening van 1319 wordt er reeds gewag van gemaakt. In 1790 besloot de Assemblée Nationale de g. af te schaffen, zgn. omdat de rechtsbedeeling kosteloos moet zijn. Het Directoire voerde ze opnieuw in, om financieele redenen.

Het huidig stelsel van België berust vnl. op de wet van 21 Ventose jaar VII, op het keizerlijk decreet van 12 Juli 1808 en op de wet van 25 Nov. 1889. Er zijn verschillende soorten g., o.m. 1° de rechten op de rolzetting, verschuldigd op het oogenblik, dat de zaak wordt ingeschreven op het speciaal register (alg. rol), waarin, krachtens de wet van 27 Maart 1791, de Hoven en Rechtbanken alle rechtsvorderingen moeten inschrijven, die aan hun rechtsmacht onderworpen worden; 2° de vacatierechten, d.w.z. vergeldingen, verschuldigd voor de aanwezigheid van den vrederechter of zijn griffier bij het opmaken van zekere akten of bij het stellen van zekere rechtshandelingen, die in zijn tegenwoordigheid moeten geschieden; deze rechten worden berekend per vacaties van 4 uren; 3° de expeditierechten, verschuldigd voor de aflevering van uitgiften of uittreksels van akten, die aan de partijen op hun verzoek worden overgemaakt. *Rondou.*

Ned. Recht. De g. zijn opnieuw vastgesteld bij de Wet van 28 Juli 1924, Stbl. 271, laatstelijk gewijzigd op onderdeelen in 1935. In hoofdzaak bestaan de g. uit een vast bedrag voor elke zaak, te storten bij het aanbrengen, welk bedrag na een jaar nog eenmaal verschuldigd is. Verder uit een bedrag, verschuldigd voor de redactie van een tusschenvonnis, en enkele processen-verbaal. Ten slotte uit rechten voor het bekomen van afschriften. Degene, die gratis procedeert, is van het betalen van g. vrijgesteld. Overigens zijn de g. als regel verschuldigd door elke procesvoerende partij, ten behoeve van wie de bemoeiingen worden verricht. *Witteman.*

Griffin, Gerald, Iersch letterkundige; * 1803 te Limerick, † 1840 te Cork. Op jeugdigen leeftijd begonnen zijn bemoeiingen tot hervorming van het Iersche tooneel. Als 19-jarige leeft hij te Londen in armoede, tot zijn short stories en essays de grondslagen leggen voor zijn latere bekendheid. Zijn roman The Collegians (1828), door sommigen voor den besten Ierschen roman gehouden, vestigde zijn faam. Hij schreef ook Anecdotes of Munster, Tales of the Munster Festivals en tal van kleinere verhalen. In 1833 begonnen zijn gedachten te gaan naar het religieuze leven en dacht hij er aanvankelijk aan priester te worden. In 1838 sloot hij zich aan bij de Irish Christian Brothers. Op 36-jarigen leeftijd stierf hij aan de typhus.

Lit.: Daniel Griffin, Life of G.G. (Londen 1843); D. Coppinger, G.G. (Dublin 1930). *O Briain.*

Griffioen (ook grijpvogel; bij Vondel nog: vogelgrijp, grijphoen), mythologisch dier, dat, met enkele varianten, reeds in de Egyptische, Myceensche, Chaldeeuwsche en Voor-Aziatische kunst voorkomt, en waarbij een combinatie van de twee dierkoningen (gevleugelde leeuw, arendskop) tot stand kwam. De Archaïsche kunst van Griekenland kent den gevleugelden leeuw als siermotief; in de latere kunst heeft de leeuw ook een leeuwenkop. Het mythologisch verhaal laat Apollo op een g. naar Gr. terugkeeren, na zijn tocht in het land der Hyperboreeërs, alwaar g. het goud bewaken tegen de Arimaspen. Als symbool van de wakende trouw bij den doode, staat de g. vaak afgebeeld op sarcophagen. Ook op het Rom. beeldhouwwerk van friezen en frontons komt de g. dikwijls voor.

Griffioen als heraldische figuur.

Onder Antieken invloed heeft de Christelijke symboliek het motief van den g. overgenomen (als symbool van zinnelijke lust en deemoed), o.m. het schema van de twee g., die van weerszijden naar een vaas komen toegesneld.

Oostersche invloed bracht later, bij niet-Christelijke volken, de voorstelling van fantastische dieren, half g., half draak, op gebruiksvoorwerpen als gespen, bronzen platen, lampen enz. De g. is vooral ook een decoratief motief in Renaissance, Louis XVI- en Empirestijl.

Lit.: O. Doering, Christl. Symbole (1933, 106, 115); L. Bréhier, L'art chrét. ([2]1928, passim); A. Michel, Hist. de l'art ([2]I, 891); A. Kuhn, Gesch. der Malerei (II, 1368); Maurits Sabbe, Dierkennis en Diersage bij Vondel (1927, 25). *E. de Waele/p. Gerlachus.*

Orde van den Griffioen, → Greifenorde.

Griffith, 1° Arthur, Iersch staatsman; * 31 Mrt. 1872 te Dublin, † 12 Aug. 1922 aldaar. Eerst journalist en stichter van The united Irishman, die in 1906 de Sinn Fein werd; streefde voor Iersche onafhankelijkheid in den schoot van het Britsche rijk. Op 6 Dec. 1921 sloot hij een verdrag met Lloyd George over den Vrijstaat; president van den Dail Eireann; bekampte met Collins en Cosgrave het extremisme van De Valera. *Cosemans.*

2° David Wark, Amer. filmregisseur, die zich zeer verdienstelijk heeft gemaakt voor de filmkunst. G. is o.a. de uitvinder van den close-up (vergroote detailopname).

3° Francis Llewellyn, Eng. Egyptoloog, zoowel archaeologisch als philologisch; * 1862, † 1934. Studeerde (1879) te Oxford op eigen gelegenheid Egyptologie. Kwam in 1884 in aanraking met de Egypt. Exploration Fund en nam deel aan haar opgravingen te Naucratis. Was acht jaar aan het Britsch Museum verbonden. Achtereenvolgens ass. prof. Egyptologie (Londen), lector, later prof. te Oxford. Vooral bekend als kenner van het Demotisch en ontcijferaar van het Meroïtisch (1911). Op zijn instigatie begon de Egypt. Explor. Fund de Archaeological Survey. *J. Janssen.*

Lit.: Journal of Eg. Archaeology (XX, 1934, 71-77).

Griffoen, → Griffioen.

Grifformeard Frysk Selskip, → Kristlik Selskip.

Grift, andere naam voor → Grebbe.

Griftkanaal, andere naam voor het → Apeldoornsche kanaal. Zie ook → Gelderland (sub: Handel en verkeer).

Grignard, Victor, Fransch scheikundige, * 6 Mei 1871 te Cherbourg, sinds 1910 prof. in de organische chemie te Nancy. Beroemd geworden door het ontdekken van bep. magnesiumverbindingen, die bij de organische synthese van het grootste belang zijn. Hij verkreeg hiervoor samen met → Sabatier in 1910 den Nobelprijs voor chemie. *Hoogeveen.*

Voorn. werk: Thèses s. l. combinaisons organomagnés. mixtes et leurs applic. á des synthèses (1901).

Grignion, Louis Marie, Zalige, volksmissionaris en ordestichter; * 1673 te Montfort-sur-Meu in Bretagne (vandaar zijn latere naam Père de Montfort), uit adellijke, maar arme familie, † 28 April 1716 te St. Laurent-sur-Sèvre (Vendée). G. studeerde theologie in St. Sulpice te Parijs. Toen reeds muntte hij uit door liefde voor armen en zieken en ijverde voor de prediking van het Evangelie. Als priester (1700) wijdde hij zich enkele jaren aan de verzorging van zieken te Poitiers en te Parijs, daarna trok hij in het W. van Frankrijk vooral in Vendée, als volksmissionaris van het eene bisdom naar het andere.

In het door Lodewijk XIV economisch en door het Jansenisme geestelijk verarmde land, wist G. in dertien jaar het geloof te doen herleven. Onvermoeid trok hij rond, soms afgewezen door Jansenistische bisschoppen en gemakzuchtige pastoors. Hij restaureerde de kerken, plantte kruisen op de wegen, bracht godsvrucht in de huisgezinnen, verlevendigde den ijver der priesters en herstelde het parochieleven. Men vertelde wonderen van dien merkwaardigen man Gods, terwijl men zijn geestelijke liederen bleef zingen van geslacht op geslacht; en daar in Vendée zou men tegen het einde van de 18e eeuw naar de wapens grijpen om het door G. verlevendigd geloof te verdedigen tegen het Parijsche Schrikbewind.

Deze populaire prediker, „een der meest onweerstaanbare redenaars, die de wereld ooit heeft gekend" (Henry Brémond), was behalve van het Evangelie ook doordrongen van de leer der Vaders en die der ascetische en mystieke schrijvers uit de 17e eeuw. Die leer vond haar neerslag in zijn predikatie en in zijn geestelijke liederen; zij werd ook schriftelijk neergelegd in een zeker aantal kleine werkjes, eveneens voor het volk bestemd. Het Christelijk leven bestaat volgens G. in het verwerven der goddelijke wijsheid door de navolging van Jesus Christus (De Liefde tot de goddelijke Wijsheid). Die wijsheid is niet te scheiden van het kruis (Brief aan de Vrienden des Kruises). Als een bijz. middel voor het verkrijgen van die wijsheid prijst G. dan een diep in het leven ingrijpenden vorm van godsvrucht tot de H. Maagd aan, de zgn. Heilige Slavernij of Liefde-Slavernij (Maria's Genadegeheim, doch vooral de in 1842 weer ontdekte en sindsdien in de meeste talen uitgegeven Verhandeling over de volmaakte Godsvrucht tot de H. Maagd). Deze devotie was reeds eerder geleerd en beoefend, doch vond in G. een systematicus, en wat meer is een apostel.

L. M. Grignion de Montfort.

Deze Liefde-Slavernij bestaat hierin, dat men, uit eerbied voor den weg, door Gods wijsheid bij de Menschwording gekozen om tot ons te komen, nl. Maria, en tevens uit het besef van eigen onwaardigheid vanwege onze ontrouw, zich geheel en al aan Maria toewijdt met lichaam en ziel, inwendige en uitwendige goederen en de waarde zelfs van zijn goede werken in de overtuiging, dat deze volledige overgave van zichzelf in Maria's handen zal strekken tot eer en verheerlijking van God.

G. riep een congregatie van vrouwen in het leven voor de verzorging van armen en de Christelijke opvoeding der jeugd en gaf haar den naam van → Dochters der Wijsheid. In vurig gebed (Brandende Bede om missionarissen van Maria) vroeg hij ook aan God een klein gezelschap van priesters voor de prediking zoowel in eigen land, als in de missielanden: het → Gezelschap van Maria, in de laatste jaren in Ned. meer bekend onder den naam van Montfortanen.

G. stierf vrij onverwacht, terwijl hij een missie preekte te St. Laurent-sur-Sèvre. Daar bevindt zich zijn graf.

In 1888 werd hij door Leo XIII zalig verklaard. In 1928 werd het proces zijner heiligverklaring ingeleid. Grooten invloed hebben zijn geschriften gehad op de Mariologie der laatste tijden en op het godvruchtig leven van ontelbaar velen in alle Christelijke landen.

Werken: L'Amour de la divine Sagesse (Pont-Château 1929); Le secret de Marie (ibid. 1930); Traité de la vraie dévotion à la Ste Vierge (Tours 1921); Le secret admirable du très saint rosaire (Poitiers 1920). — Uitg.: P. Fradet S.M.M., Les Oeuvres du Bx. de Montfort. Ses cantiques avec études critiques et notes (Parijs 1929). — Vert. en Comm.: Liefde tot de goddel. Wijsheid (Leuven 1926); Maria's Genadegeheim (ibid. 1924); Verhandeling over de volmaakte Godsvrucht tot de H. Maagd (ibid. 1927); A. Lhoumeau, La Vie spirituelle à l'Ecole du Bx. L. M. Grignion de Montfort (Parijs 1902; Ned. vert. in voorbereiding); G. Denis S.M.M., Het Rijk van Jezus door Maria (Ned. v. Th. Bensdorp CssR., [8]1927); A. Lutz O.P., La maternité mystique de la Vierge Marie d'après le bx. G. de Montfort (1922); J. M. Texier S.M.M., De gelukz. L. M. G. de Montfort (uit het Fransch, 1924). — Lit.: biogr.: A. Laveille (Parijs 1908; met lijst van voorafgaande biogr.); E. Jac (Parijs [5]1924); G. Rigault (Marseille 1930). *Wevers.*

Grigorjew, Apollo, Russ. criticus en dichter, bekend Slavophiel; * 1822, † 1864. G. was een der eerste bewonderaars van Leskow. G.'s gedichten zijn eerst uitgegeven in 1915 door Blok met een zeer bekend opstel van Blok over Grigorjew.

Grikwa-Afrikaansch, heterochthoon Ned. dialect in Z. Afrika, gesproken door de Grikwa's. Deze zijn een mengras van Blanken en Hottentotten (met dientengevolge sterk creoliseerende neigingen), die over heel Z. Afrika als bedienden der Blanken leven en zoo, via de hun toevertrouwde kinderen, het Z. Afrikaansch steeds meer creoliseeren. Het G.-A. bevat vele Hottentottismen, bijv. omschrijvingen als: ons wat Grikwa is, i.p.v. wij Grikwa's; jij wat Duusman is, i.p.v. jij Europeaan; woordherhalingen enz.

Lit.: J. v. Ginneken, Handb. der Ned. Taal (I [2]1928). *Weijnen.*

Grikwaland, grondgebied in Z. Afrika. Opp. 39 360 km²; ca. 100 000 inw. (30% Blanken). Hoofdplaats Kimberley. G. is zoo genoemd naar de Grikwa's (Hottentotsch), een stam van bastaards tusschen Blanken en Hottentotten; op aandrang van een zendeling Anderson trokken zij in 1803 onder Adam Kok over de Oranjerivier en vestigden zich te Klaarwater, nu Griquatown. In 1813 namen zij den naam Grikwa's aan; zij spreken het → Grikwa-Afrikaansch. In 1868 werden de eerste diamanten ontdekt, naar de Engelschen beweerden op grond, waarop zij suzereiniteitsrechten hadden. Met toestemming van hoofdman Nikolaas Waterboer werd het gebied bij de Kaapkolonie ingelijfd, in 1881 definitief.

In 1861 trokken onder Adam Kok III 3 000 Grikwa's van de hoogvlakten aan de Oranjerivier door den Vrijstaat over de Drakensbergen en stichtten in Niemandsland (Oostelijke Kaapkolonie) **Grikwaland-Oost.** Bij hen voegden zich gevluchte Fingo's en Basoeto's. Dit gebied telt nu ruim 250 000 inw., w.o. 6 000 Blanken. Het omvat 19 668 km². Hoofdplaats Kokstad. In 1876 is het ingelijfd bij de Kaapkolonie. *Besselaar.*

Grilkieker, → Viooltje.

Grilleeren, op den rooster (Eng. grill) braden, door middel van stralende warmte.

Grillparzer, Franz, Oostenrijksch-Duitsch tooneelschrijver van wereldrang. * 15 Jan. 1791 te Weenen, † 21 Jan. 1872 aldaar. De vroeg vaderlooze (1809) onderbreekt zijn juridische loopbaan, wordt privaatleeraar en nadien (1813-'56) ambtenaar; zelfmoord van een broer en van zijn moeder (1817, 1819) maakt zijn jeugd donker. Bijval met zijn arbeid voor het tooneel is het eenig lichtpunt: Die Ahnfrau (1817) en Sappho (1818) leiden tot zijn aanstelling als officieel tooneeldichter voor het Burgtheater. Neurasthenische aanleg verhindert een gelukkig huwelijk: van 1821 tot zijn sterfjaar is Katharina Fröhlich hem „die ewige Braut”. Daarbij verwekt het liberaal nationalisme van zijn werk het wantrouwen van het Metternichsch conservatisme: in 1831 begint hij koeler onthaald te worden en de val van zijn blijspel Weh' dem der lügt (1838) verbittert den overgevoelige zoozeer, dat hij, nog nauwelijks productief, tot aan zijn dood in zelfgewilde vereenzaming leeft.

F. Grillparzer.

G. geldt voor den meester van de moderne noodlotstragedie, waarin hij afwisselend de Grieken, Goethe, Schiller, Lope de Vega tot meesters had. De geschiedenis en de Klassieke Oudheid leveren hem zijn stoffen: ondergang van het huis Borotin door den vloek der stamvrouwe in het melodramatische, maar scenisch sterke Die Ahnfrau; versmade liefde als tol voor de gelauwerde dichtergave in het Goetheaansch-evenwichtige Sappho; de familie-vernietigende tragiek van de ééns gepleegde misdaad in de sterk bewogen trilogie Das goldene Vliesz: Der Gastfreund; Die Argonauten; Medea (1821); vergankelijkheid van alle aardsche macht in König Ottokars Glück und Ende (1823); het conflict van liefde en godendienst (de Hero- en Leanderstof!) in het meer lyrische dan dramatische Des Meeres und der Liebe Wellen (1831). Eenige verschuiving der dramatische techniek naar het realisme toe is merkbaar in Die Jüdin von Toledo (posthuum 1873). Ook muzikaal zeer begaafd, legt G. in stukken als Libussa (1874), Der Traum, ein Leben (1834) iets van den stijl eener symphonie, gevolg niet slechts van de groote musicaliteit van G.'s vers, maar vooral van zijn uiterste gevoeligheid voor de lichtste roerselen van stemming en moderne zinnelijkheid. Zijn kleinere gedichten genoten weinig aandacht, maar onder het episch werk zijn Das Kloster bei Sendomir (1828) en Der arme Spielmann (1847) beteekenisvol. De in 1890 te Weenen gestichte Grillparzer-Gesellschaft geeft een Jahrbuch uit, dat de studie van dezen dichter zeer bevordert.

Uitg.: hist.-critische d. A. Sauer (1909 vlg.); E. Castle (6 dln. 1923 vlg.). — Lit.: St. Hock, Zur Einführung in das Studium G.'s (1909); A. Ehrhard, F. G. ([2]1910); A. Tibal, Etudes sur G. (Parijs 1914); G. Pollak, F. G. and the Austrian drama (New York 1907); O. Katann, Grillparzerstudien (1924). *Baur.*

Grill-room noemt men (in Eng.) de ruimte, waarin vleesch aan het spit gebraden of geroosterd wordt.

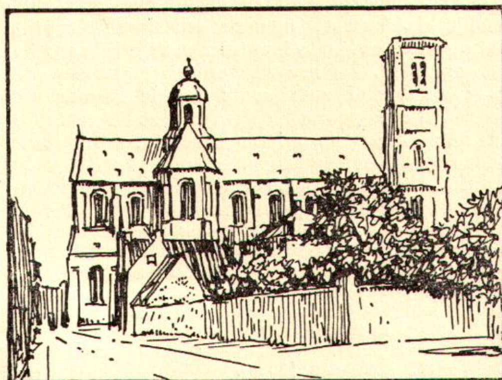
Grimaldi, een It. dorp tusschen Menton en Ventimiglia, is befaamd wegens een aantal belangrijke rotsgraven uit den Aurignacientijd, ook bekend als „Grotten van → Mentone”. Enkele kleine statuetten uit steen en been uit denzelfden tijd werden er ook gevonden. → Holenkunst.

Lit.: E. Castailhac, Les grottes de G. (Archéol. II, afb. 2).

Grimbald, Heilige, Benedictijn; * in Vlaanderen, † 8 Juli 903. Monnik te St. Bertin. Ca. 893 door koning Alfred naar Engeland geroepen als leeraar en ter hervorming van het kloosterleven. Abt van New Minster te Winchester. Feestdag in Engeland 8 Juli.

Lit.: Acta S.S. Julii (II); G. Plummer, Alfred the Great (Oxford 1902).

Grimbergen, gem. in Belg. Brabant (VI 96 C 2); opp. 2 217 ha; ca. 6 600 inw.; landbouw. Kasteel. Drie parochies. Oude Norbertijner abdij; broeders Alexianen (krankzinnigengesticht). Onvoltooide, monumentale abdijkerk in Barok-stijl (1660-1700),

Grimbergen. De oude abdijkerk.

met wandgraven, koorgestoelte (1700), hoogaltaar van Jan Langhermans (1701), predikstoel en biechtstoelen met schitterende sculpturale versiering van H. F. Verbruggen, merkwaardige Rococo-stoffeering in de sacristie (1765). Rijke schilderijenverzameling in de kerk en de herstelde abdijgebouwen.

Geschiedenis. Het heerenhuis van G. speelde een aanzienlijke rol in Brabant. De → Berthout's bezaten al in de 11e e. uitgestrekte goederen. Hun langdurige strijd tegen de hertogen, de zgn. Grimbergsche Oorlog (1141-1159), eindigde met hun nederlaag; hun kasteel, nabij het gehucht de Borcht gelegen, werd in 1159 veroverd en verwoest. De hertogen werkten de verbrokkeling in de hand van het uitgestrekt erfgoed van de Berthout's: zoo kwamen Mechelen, Duffel, Geel, e.a. in het bezit van vsch. takken van deze familie. Wel vielen ca. 1217 de bezittingen van het geslacht Assche, door de laatste erfgename Elisabeth (geh. met Willem v. Gr.), nog aan de Grimbergens toe, doch in 1416 kwam G. aan de Nassau's en, in 1778, aan het geslacht Merode.

De Praemonstratenzer abdij G. werd gesticht, omstreeks 1128, op verzoek van de Berthout's. De eerste abt, Humbertus, stichtte ook nog andere kloosters. Door schenkingen van de Berthout's e.a. werd het kloosterdomein spoedig een belangrijk bezit. De monniken namen de bediening waar in een aantal parochiën. Tijdens de troebelen van de 16e eeuw werd de abdij in asch gelegd en de kloostergemeente verstrooid. Klooster en kerk werden weder opgebouwd en de abdij kende weer een tijd van bloei. In 1796 werd de kloostergemeente door de Fransche overheerschers uiteengejaagd; de kerk bleef gespaard. In haar schaduw groepeerde zich de kloostergemeente in 1834 opnieuw.

De **Grimbergsche oorlog** is ook bezongen in een lang-uitgesponnen gedicht, doorregen met moralisaties. Het is niet ouder dan de 14e e. en zonder hist. waarde. Schrijver onbekend.

Uitg.: Serrure en Blommaert (Gent 1852-'54). — Lit.: A. Cosijns, Grimberghen; D. J. Delestré O. Praem., Gesch. van de abdij G. in Eigen Schoon (XI 1928, 129-200). *Lindemans.*

Grimbergen, Willem van Glyme van Bergen, baron van, bisschop van Antwerpen en aartsbiss. van Kamerijk; * 1551, † 1609 te Kamerijk. Verwierf den doctorshoed te Rome, en werd kanunnik, weinig later deken van het kapittel van St. Jan te Luik. Ger. v. Groesbeeck, biss. v. Luik, vertrouwde hem vsch. zendingen toe. Vooral werd hij belast bij Alex. Farnese aan te dringen op bescherming van het land van Luik en Keulen tegen invallen van Prot. troepen. In 1598 werd hij in consistorie benoemd tot biss. van Antwerpen; in 1601 werd hij gekozen tot aartsbiss. van Kamerijk. Hij bestuurde zijn bisdom met veel zorg en toewijding. Hij werd begraven bij het hoogaltaar in zijn kathedraal te Kamerijk. G. was een geletterd man, vriend van Justus Lipsius en van Torrentius. *Erens.*

Lit.: Gams, Series episc.; Biogr. nat. Belge.

Grimbergsche oorlog, → Grimbergen.

Grimilaicus, kluizenaar, eind 9e of begin 10e eeuw, waarsch. in het diocees Metz. Schreef een Regula Solitariorum, welke wel door de meeste kluizenaars in Duitschland als levensregel is aangenomen.

Uitg. van den regel d. d'Achéry (Parijs 1653); Migne, Patrol. Lat. (C 129). — Lit.: A. Basedow, Die Inklusen in Deutschland (1895).

Grimm, 1° Hans, Duitsch nationalistisch romanschrijver en essayist. * 22 Maart 1875 te Wiesbaden.

Voorn. werken: Der Gang durch den Sand (1916); Volk ohne Raum (1926); Der Richter in der Karu (1930); Der Schriftsteller und die Zeit (1931).

2° Heinrich, Duitsch musicus, * ca. 1593 te Holzminden, † 1637 te Brunswijk. Invoering in Duitschl. van concertstijl met generaalbas.

Werken: theor. werken, verder missen, gezangen, passie, gelegenheidscomp. — Lit.: Engelke, Magdeburgische Musikgesch. (1914).

3° Hermann, Duitsch letterkundige en kunsthistoricus, zoon van Wilh. G. * 6 Jan. 1828 te Kassel, † 16 Juni 1901 te Berlijn. Hij specialiseerde zich in de studie van de Renaissance en van Goethe.

Voorn. werken: Essays (1859 vlg.); Leben Michel-Angelos (1860 vlg.); Goethe (1877). — Lit.: W. Waetzold, in: Deutsche Kunsthistoriker (1924).

4° De gebroeders Jacob en Wilhelm. **a)** Jacob is de grondlegger van de Germaansche philologie en de historische taalbeschouwing; * 4 Jan. 1785 te Hanau, † 20 Sept. 1863 te Berlijn. Hij had aan de universiteit rechten gestudeerd; politicus (aanwezig op het Weener Congres, lid van het parlement van Frankfort enz.); prof. te Göttingen, Berlijn. G. was een geniale geest. Hij studeerde meer op de taalhistorie en taalontwikkeling dan dat hij taalvergelijkend te werk ging. Vooral de chronologische ontwikkeling van alle Germ. talen had zijn aandacht en hierin vooral de klankleer. Hij stelde klankwetten

vast (maar nam zooals zijn voorgangers ook nog uitzonderingen aan zonder haar oorzaken op te sporen) en formuleerde de **wet van Grimm,** d.w.z. de wet van de Germ. consonantverschuivingen, die al door Kr. Rask voorbereid was, doch nu door hem nog voor de Hoogduitsche klankverschuiving uitgewerkt werd. Vsch. technische linguistische termenstammen van G.: sterke en zwakke verbuiging, ablaut, umlaut, breking. De invloed van Wilhelm von Humboldt is goed merkbaar. Als kind van zijn tijd wordt hij beïnvloed door de Romantiek: romantische opvattingen over het leven der taal, die hij als een organisch wezen beschouwde. Liefde voor het volksleven en het nationale, waardoor hij groot volkskundige is geworden, maar tevens een overschatter van de volkskunst. In zijn studiën over het Oude recht was het hem minder om de zakelijke gegevens dan om de rechtstaal en de symboliek der handelingen te doen. Vele zijner werken gaf hij samen met zijn broer Wilhelm uit. *Weijnen.*

J. en W. Grimm.

W e r k e n: (met Wilhelm) Kinder- und Hausmärchen (I-II 1812-'14, III 1822); (met W.) Deutsche Sagen (I-II 1816-'18; evenals het vorige met veel invloed op lit. en beeldende kunst); Deutsche Grammatik (I-IV 1819-'37; vsch. latere drukken; baanbrekend, gaf het schema voor vele andere hist. grammatica's van Germ. talen); Deutsche Rechtsaltertümer (1828); Deutsche Weistümer (I-IV 1840-'63; V-VII toegevoegd door R. Schröder; een verzameling van het boerengewoonterecht); Deutsche Mythologie (1835; wilde den Oud-Germ. godsdienst reconstrueeren uit de tegenw. uitingen v. h. Germ. volksleven); Merseburger Zaubersprüche (1842); Die Gesch. der deutschen Sprache (I-II 1848). Met W. begon hij in 1852 het Deutsches Wörterbuch, een verzameling en etymol.-hist. behandeling van den Nieuw-hoogduitschen taalschat, later voortgezet door Weigand, Heyne, Lexer e.a. Met Schmeller gaf hij uit Lat. Gedichte des 10. und 11. Jhdt. (1838). Zijn kleiner werk is verzameld in: Kleinere Schriften (I-VIII 1864-'90, uitgeg. door Müllenhoff en Ippel). — L i t.: Selbstbiogr. in Kleinere Schriften (I 1864); A. E. Schönbach, Die Brüder G. (1885); W. Scherer, J. G. (²1885); Tonnelat, Les frères G. Leur oeuvre de jeunesse (1912).

b) W i l h e l m, Germanist; * 24 Febr. 1786 te Hanau, † 16 Dec. 1859 te Berlijn. Werkte zeer veel samen met zijn broer, doch hij is niet zoo geleerd en schrander.

W e r k e n: Zie onder Jacob G. Verder: Deutsche Heldensage (1829; een schat van gegevens); Ueber deutsche Runen (1821; hierdoor werd de wetenschap der runenkunde gevestigd). *Weijnen.*

Voor de **sprookjes** heeft vooral Wilhelm zich verdienstelijk gemaakt. De moeizaam en liefdevol verzamelde stoffen heeft hij op zuiver wetensch. grondslag, met fijnen smaak en juiste aanvoeling der kinderlijke phantasie, aangevuld en naverteld. Ze maakten geweldigen opgang en werden door vele schrijvers nagevolgd. Wilhelm G. mag als een der beste kinderschrijvers gelden. Eenige der meest bekende sprookjes: Doornroosje, Sneeuwwitje, De wolf en de zeven geitjes.

L i t.: H. Hamann, Die literar. Vorlagen der Kinder- und Hausmärchen und ihre Bearb. durch die Brüder G. (1906); E. Tonnelat, Les contes des frères G., étude sur la compos. et le style (1912); J. Bolte, Die Entstehung der Kinder- und Hausmärchen (1923). *v. d. Eerenbeemt.*

Grimmelshausen, H a n s J a k o b C h r i s t o f f e l v o n, Duitsch Barokdichter. * omstr. 1615 te Gelnhausen, † 17 Aug. 1676 te Renchen. Met de groote Simplizissimusfiguur en andere zgn. „Simplizianische" geschriften werd hij, op de puinen van den → schelmenroman, de grondlegger van den modernen Duitschen roman. Zijn hoofdwerk, de zeer avontuurlijke Simplizissimus (1669), gedeeltelijk uit eigen levensgebeuren opgebouwd — want G. stond midden in de gruwelen van den Dertigjarigen oorlog — werd tevens een zeer aanschouwelijk tijdsdocument: het cultuurbeeld van een verwoest Duitschland, en midden daarin de nog kinderlijk onschuldige held, door legerbenden meegesleurd en achtereenvolgens wildvroolijk lansknecht, humoristisch kwakzalver en zakkenroller, vroom bedevaarder en vrijwillig anachoreet geworden. De moderne critiek geeft het boek graag een symbol. ondergrond: hoe de Renaissancemensch, vroom opgevoed, doch aan de zonde vervallen, zich na nederlaag op nederlaag toch tot zelfinkeer en genade weet herop te heffen. Gr. schijnt zelf zich tot het Katholicisme te hebben bekeerd en trad in den dienst van den bisschop van Straatsburg.

O v e r i g e w e r k e n: een paar galante en bijbelromans; verder: Courasche (1670); Springinsfeld (1670). — U i t g.: d. Borcherdt (3 dln. 1922 vlg.). — L i t.: A. Bechtold, G. und seine Zeit (Halle 1919); G. Könnecke, Quellen und Forschungen zu G. (2 dln. 1926 vlg.); J. H. Scholte, Probleme der G.-Forschung (Groningen 1912); Ermatinger, Weltdeutung im Simplizissimus (1925); W. Burkhard (1929). *Baur.*

Grimminck, K a r e l, Vlaamsch mysticus; * 28 Mei 1676 te Ieperen, † 12 Nov. 1728. Tot 1714 in de zielzorg te Ramscappel, Zuidcoote, Caestre, daarna kluizenaar aan den Kluyzeberg en in Watou. Streng asceet. Van hem zijn nog enkele hss. bewaard gebleven, o.a. Richtlijnen van het inwendig leven, en brieven. *Feugen.*

L i t.: R. Persyn, Un mystique flamand (Rijsel 1925).

Grimminge, gem. in de prov. O. Vlaanderen, aan den rechteroever van de Dender tusschen Geeraardsbergen en Ninove. Opp. 441 ha, ca. 700 inw. Landbouw. In 1228 werd te G. een Benedictinessen-abdij (Beau-Pré) gesticht, die tot hoogen bloei kwam; overblijfselen ervan, o.m. de ingang, behooren heden tot het „Kasteel van Mr. Germanus" (eigen. mr. Poelaert). *Blancquaert.*

Grimoald, zoon van Pippijn den Middelsten (van Herstal), trad met de dochter van Radbod, den koning der Friezen, in het huwelijk. Te Luik door een Fries vermoord (714).

Grimsby, havenstad aan den mond van de Humber, graafschap Lincolnshire, Engeland (zie krt. → Groot Brittannië, F 5); ruim 90 000 inw. Grootste visschershaven der wereld. Scheepsbouw.

Grimsel, Zwits. pas op de grens van de kantons Bern en Wallis, tusschen Finsteraarhorn en Dammagroep; verbindt het Aar- en Rhônedal. De groote krachtinstallatie, die hier in aanleg is, zal de G.-Grund met het G.-meertje in 'n groot stuwbekken veranderen waarbij het G.-Hospiz (15e e.) onder het wateroppervlak zal verdwijnen. Grimselstraatweg van Meiringen naar Gletsch, 37,1 km, 6 groote haarspeldbochten. *Lips.*

ECONOMISCH

Woud en hooggebergte
Noordgrens v.d. olijfteelt

▲ IJzererts	Bruinkool	Tarwe	□ Honig
× Chroomerts	Zout	Wijn	△ Katoenteelt
■ Lood	△ Mangaan	Krenten	Z Zeep
□ Zilver	+ Amaril	Tabak	+ Weefnijverh.
o Zink	Metaalnijverh.	Rijst	Leer
● Koper	Warme bron	▲ Agrumen	× Tapijt
♦ Magnesiet	B Bolus	V Vijgen	# Aardewerk
Zwavel	Sponsen	↓↓ Groenteteelt	Glasfabriek
M Marmer	Koralen	o Mastix	

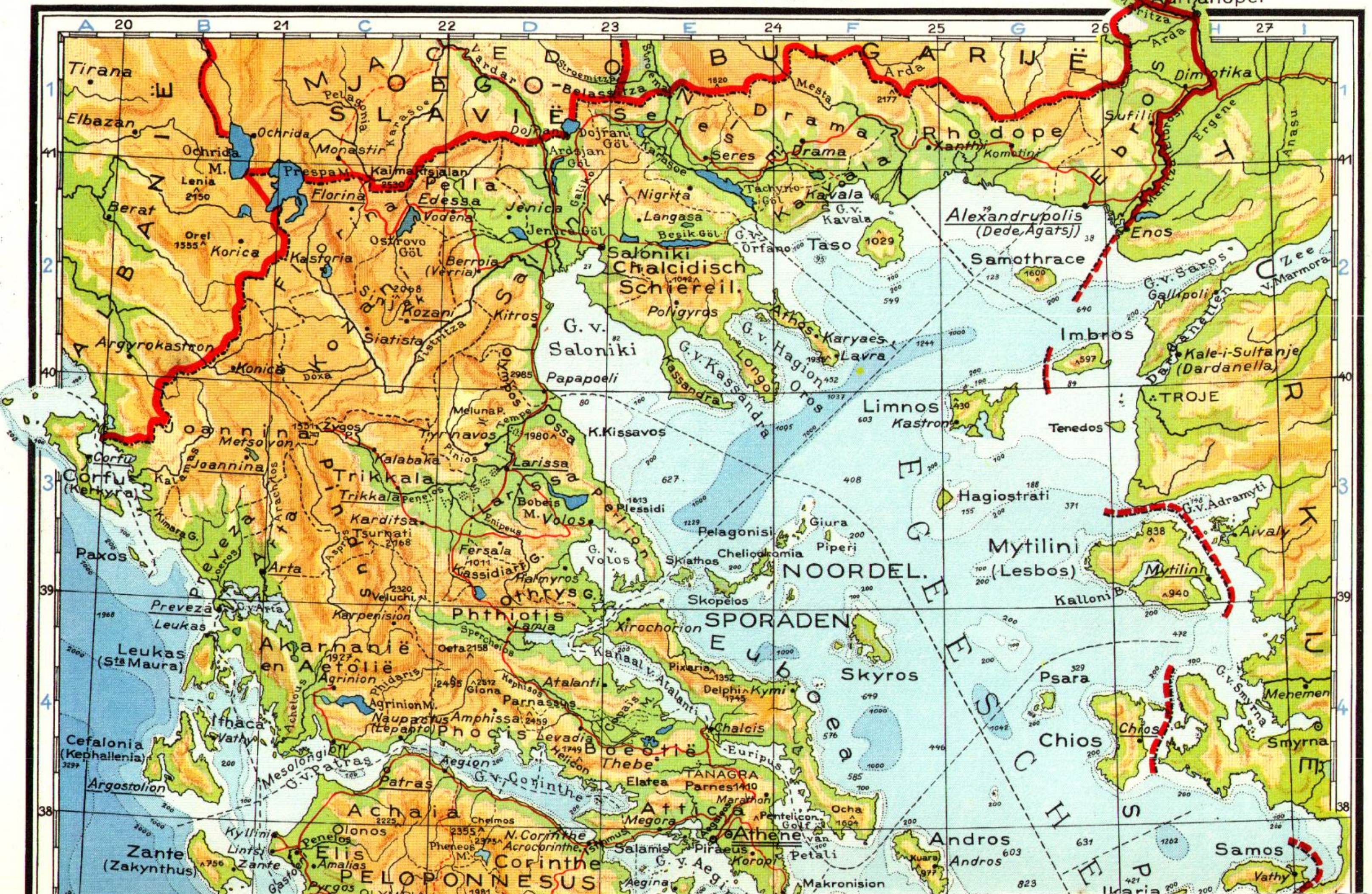
DICHTHEID VAN BEVOLKING

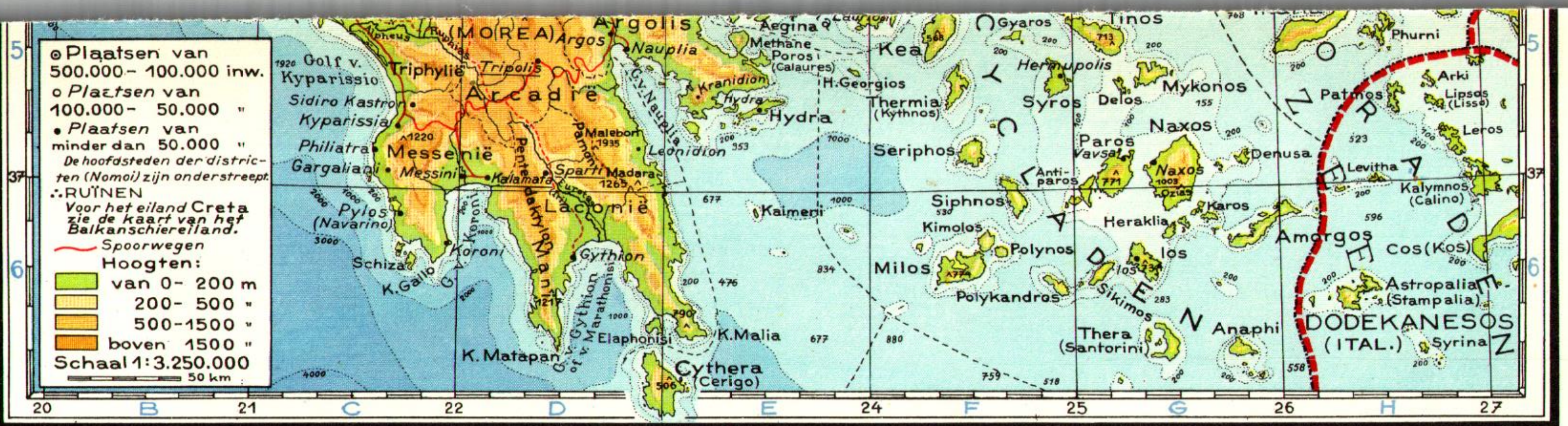
per km^2

10 – 20 inw.	50 – 60 inw.
20 – 30 inw.	60 – 75 inw.
30 – 40 inw.	75 – 100 inw.
40 – 50 inw.	boven 100 inw.

Steden : ◎ van 500.000 – 100,000 inwoners
∘ van 100.000 – 50.000 • boven 25.000 inw.

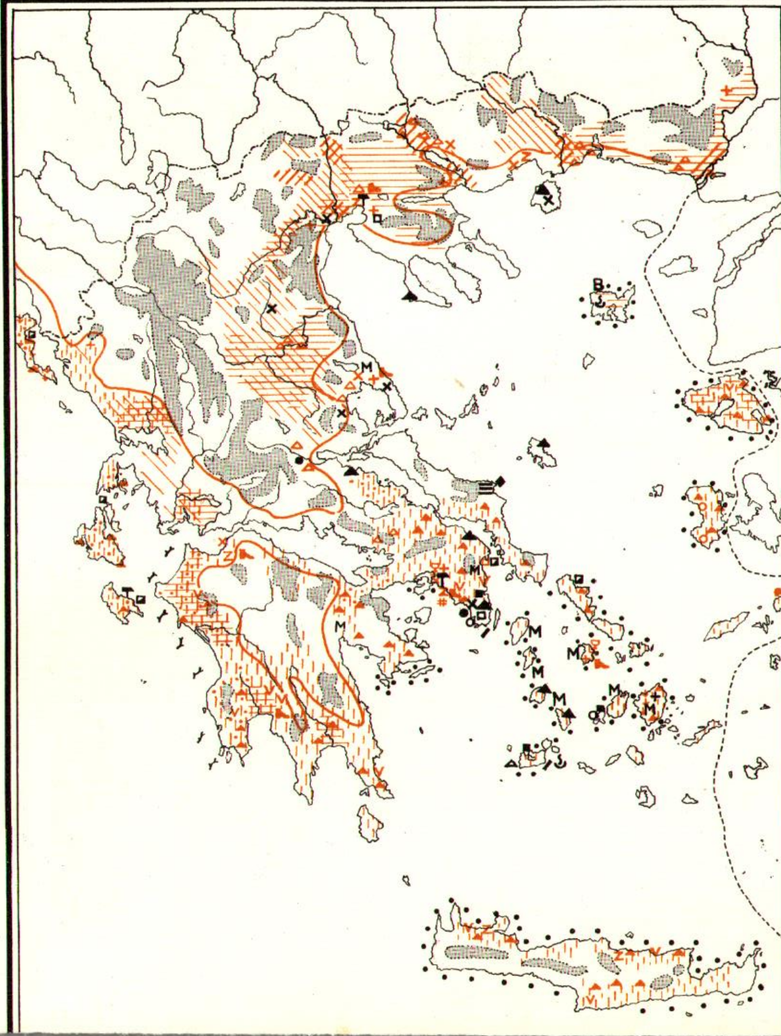
GRIEKENLAND

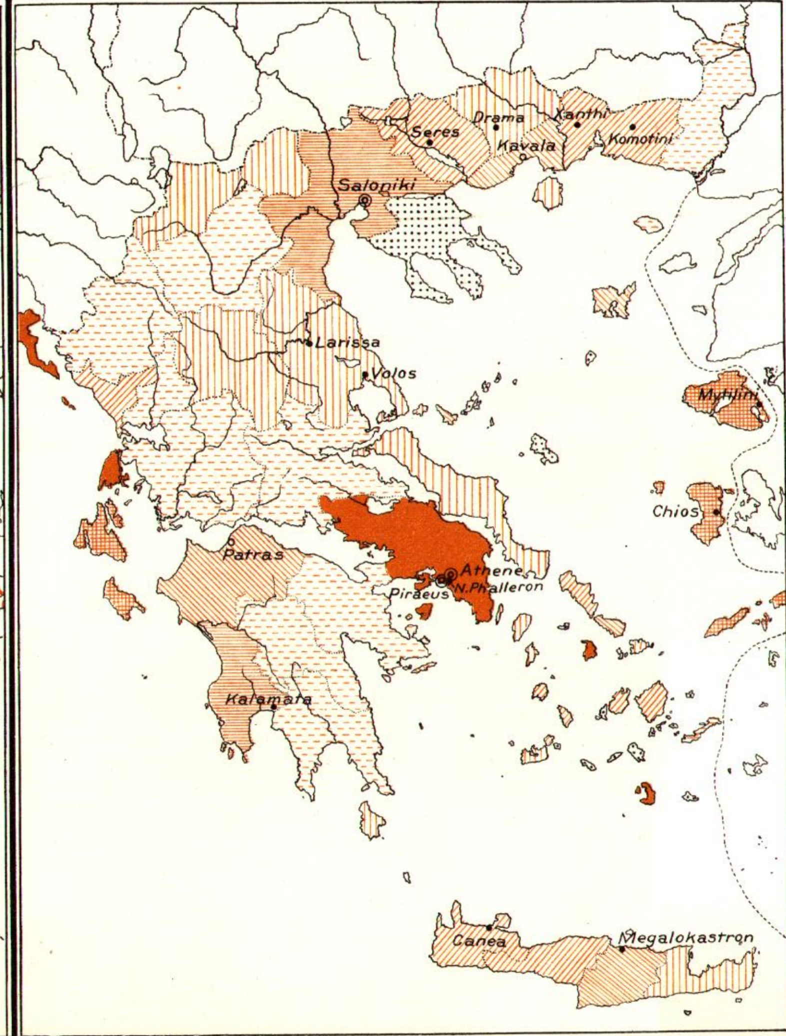

⊙ Plaatsen van
500.000 - 100.000 inw.
○ Plaatsen van
100.000 - 50.000 "
• Plaatsen van
minder dan 50.000 "
De hoofdsteden der districten (Nomoi) zijn onderstreept.
∴ RUÏNEN
Voor het eiland Creta zie de kaart van het Balkanschiereiland.
Spoorwegen
Hoogten:
van 0 - 200 m
200 - 500 "
500 - 1500 "
boven 1500 "
Schaal 1:3.250.000
50 km
(MOREA)
Argolis
Argos
Nauplia
Golf v. Kyparissio
Triphylië
Tripolis
Arcadië
Sidiro Kastron
Kyparissia
Philiatra
Messenië
Gargaliani
Messini
Kalamata
Pylos
(Navarino)
Schiza
K. Gallo
G. v. Koroni
Koroni
Pentedaktylon
Mani
Malebon
Parnon
Sparti
Madara
Leonidion
Laconië
Gythion
G. v. Gythion of v. Marathonisi
K. Matapan
Elaphonisi
K. Malia
Cythera
(Cerigo)
G. v. Nauplia
Kranidion
Hydra
Aegina
Methane
Poros
(Calaures)
H. Georgios
Kaimeni
Kea
Gyaros
Tinos
Thermia
(Kythnos)
Seriphos
Siphnos
Kimolos
Milos
Polynos
Polykandros
Syros
Hermupolis
Delos
Mykonos
Naxos
Paros
Vavsa
Anti-paros
Heraklia
Ios
Sikimos
Thera
(Santorini)
Karos
Denusa
Amorgos
Anaphi
CYCLADEN
Phurni
Patmos
Arki
Lipsos
(Lisso)
Leros
Levitha
Kalymnos
(Calino)
Cos (Kos)
Astropalia
(Stampalia)
DODEKANESOS
(ITAL.)
Syrina
SPORADEN
20
21
22
23
24
25
26
27
B
C
D
E
F
G
H
5
6
37

GRIEKENLAND

Grimstad, stad aan de Z.O. kust van Noorwegen tusschen Arendal en Christiaansand, in het landschap Nedenes, met 2 400 inw. Met Arendal is het uitvoerplaats van het gebied der Nid-elf. Scheepsbouw.

Grind of grint, **1°** gesteentegruis, dat door de rivieren is meegevoerd en door voortdurende afslijting verkleind en afgerond is. Waar de stroomsnelheid der rivier te gering wordt om het g. nog verder te brengen, bezinkt dit en zoo ontstaan grindbanken, waarvan de deelen kleiner zijn naarmate zij dichter bij de monding der rivier zijn gelegen. Bij geringe stroomsnelheid, derhalve in den zomer, wanneer de watertoevoer kleiner is, bezinkt ook het meegevoerde zand op de plaatsen, waar in den winter het g. zich afzet, en zoo ontstaan de zandlagen met daarin liggende, meest lensvormige grindbanken.

Op plaatsen, waar vroeger water stroomde, doch die thans droog liggen (bijv. de Veluwe, een deel van Ov. en Limb.), treft men eveneens dgl. grindbanken aan. Ter onderscheiding van het uit de rivieren gebaggerde g. wordt het andere berggrind genoemd.

Bij den weg- en waterbouw wordt het g. gebruikt voor verharding van wegen, het maken van grindbeton (→ Beton), als → ballastbed voor spoorwegen enz. *P. Bongaerts.*

2° (Ook grint of grent) Afvalproduct bij het poetsen en uitmalen van gries. → Griesmeel; Meelfabricatie. G. bestaat dus uit fijne zemelenstukjes. Het wordt als veevoer gebruikt.

Grind, voormalige stad (reeds in de 13e e. belangrijk, in de 16e e. nog alg. bekend, in de 18e e. door het laatste gezin verlaten) op een gelijknamig eiland in de Waddenzee, Z.O. van Terschelling; het eil. is omgeven door een groote zandplaat, de Grinderwaard. Het eil., bekend door zijn rijke vogelwereld, levert eenig hooi en eieren. Met het oog op de scheepvaart is het bebakend. *van der Meer.*

Grinddiluvium, de afzettingen met het grove materiaal, dat in den IJstijd door Rijn en Maas werd aangevoerd. Het vormt den ondergrond van Ned. en is o.a. door de Noordelijke gletsjers tot den Utrechtschen heuvelrug opgestuwd.

Grindelwald, plaats in Zwitserland in het Grindelwalddal op 1 057 m hoogte; ca. 3 000 inw. Druk bezocht om zijn beschutte zonnige ligging; ook geliefd als wintersportplaats, met ijs-, bob- en rodelbanen. In het N. en W. de zachtgolvende bergen van Faulhorn en Männlichengruppe, in het Z. en O. de oprijzende bergreuzen van Wetterhörner, Schreckhörner, Fiescherhörner, Fieschergrat en Eiger met daarbovenuit den scherpen top der Finsteraarhorn. Tusschen deze toppen dringen de gletsjertongen door, tusschen den Wetter- en Schreckhörner: de Obergrindelwald-gletsjer (opp. 14,5 km², tong 3 km); tusschen Schreckhörner en Fieschergrat de Untergrindelwald-gletsjer (opp. 37 km², tong 7,5 km). De afstrooming van beide gletsjers vormt de Schwarze Lütschine.

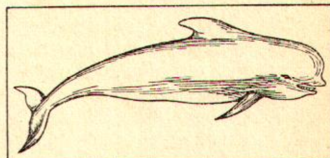
G. is zeer geschikt als uitgangspunt voor bergtochten; vanuit Interlaken gemakkelijk te bereiken. Eindpunt van den Wengeralp-spoorweg, die van Lauterbrunnen komt en waarvan bij den Kleinen Scheidegg de Jungfrau-spoorweg aftakt. Een goede pasweg verbindt G. over den Grooten Scheidegg met Meiringen. *Lips.*

Grindemmerbaggermolen, baggerwerktuig met dezelfde werkwijze als de emmerbaggermolen, echter wordt bij de g. de gebaggerde specie door toevoeging van veel water dusdanig bewerkt, dat het grind alleen overblijft en na door eenige zeven te zijn gestort, door stortgoten in de te laden schepen valt.

Lit.: M. Paulmann en R. Blaum, Die Bagger und die Baggereihilfsgeräte. *E. Bongaerts.*

Grindkist (m i l.), grindlaag van eenige meters dikte, tusschen grond- en betondekkingen, om de uitwerking van granaten op de laatste te verminderen.

Grindwal (Globicephala melas Traill), een soort dolfijn. Hij heeft een haast kogelvormigen kop, sikkelvormige borstvinnen, waarvan de 2e en 3e vinger zeer verlengd zijn. Het lichaam is zijdelings samengedrukt. Het kleine oog ligt boven den mondhoek. In beide kaken van den scheef gespleten muil staan 12-14 kegelvormige, in elkaar grijpende tanden, die doorgaans slechts 1 cm boven het tandvleesch uitsteken en gemakkelijk afslijten of uitvallen. De kale, glanzende huid is van boven diep zwart, van onderen grijsachtig zwart. Zeer oude mannetjes bereiken een lengte van 7 m; de meerderheid wordt 6 m. Hij leeft in de Noordel. IJszee en het Noordel. gedeelte van den Stillen Oceaan. Van de IJszee zwemt hij door het Noordel. gedeelte van den Atlantischen Oceaan, soms tot Gibraltar toe. Aan onze kusten komt hij ook voor. Steeds leeft hij in troepen, die van 10-20 tot 1 000 en meer kunnen toenemen. Zijn nut is zeer groot; elke g. levert in doorsnee een ton traan op. Vleesch en spek worden versch, gezouten of gedroogd gegeten. *Keer.*

Grindwal.

Grindwoestijn, → Woestijn.

Gringo(i)re, Pierre, Fr. tooneeldichter, * ca. 1475 te Caen, † ca. 1539. Schreef moraliteiten, o.a. Jeu du Prince des sots et de la mère Sotte (1511), en Moralité de l'Homme obstiné (1512), tegen paus Julius II gericht. G. is hoofdpersonage in V. Hugo's Notre-Dame de Paris, en in een blijspel van Banville.

Uitg.: voll. uitg. d. d'Héricault en Montaiglon (Parijs 1858-'77). — Lit.: Picot, P. G. (Parijs 1878); Badel, P. G. (Nancy 1893); Dittmann (1923). *Ulrix.*

Grinnell, landstreek in Arctisch N. Amerika (81° 25′ N., 80° W.), voortzetting van het Ellesmereland. Jacht op muskus-ossen en rendieren.

Grinnell, Henry, koopman en reeder; ondersteunde financieel Noordpooltochten, o.a. een opsporings-expeditie naar Franklin; ook die van Kane en van de Hayes en Hill werden grootendeels door hem bekostigd. * 1799, † 31 Juni 1874 te New York. Een door Kane ontdekt gedeelte van den N. Amer. archipel werd Grinnellland genoemd. *de Visser.*

Grinnes, plaats van onzekere ligging, voorkomend op de Tabula Peutingeriana.

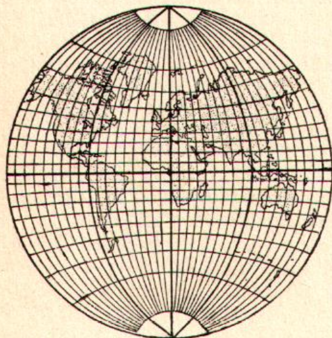
Grinsven, Petrus van, Ned. priester; * 1521 te Geffen (N.Br.), † 1589. Kapelaan bij Sonnius, biss. van Den Bosch. Werd belast met het aanduiden van een geschikte zetelplaats voor den biss. van Roermond, toen dit bisdom pas opgericht was. Was later kanunnik van de Sint-Janskerk te Den Bosch; nam bezit van de kathedraal namens den bisschop; was zegelbewaarder onder de biss. Sonnius, Metsius en Crabbeels. Stichtte 15 beurzen. *Valvekens.*

Grint, → Grind.

Grinten, Josephus Hubertus Petrus Maria van der, Ned. rechtsgeleerde; * 1 Maart 1885 te Den Bosch, † 6 Nov. 1932 te Nijmegen. Hij studeerde te Amsterdam in de rechtswetenschap. Onder invloed van prof. Struycken verkoos hij de staatsrechtelijke richting en promoveerde in 1907 in de rechtswetenschap en in 1911 tot doctor in de staatswetenschappen. Hij bekleedde vsch. administratieve functies, en aanvaardde 11 Sept. 1915 de functie van gemeentesecretaris te Nijmegen, welk ambt hij bekleedde tot 1923. In dit jaar werd hij de eerste hoogleeraar in het staats- en administratief recht aan de Kath. univ. van Nijmegen en hij was vrijwel onafgebroken secretaris van den Senaat. Hij schreef een groot aantal opstellen, o.a. in het Gemeentebestuur, het Weekblad voor gemeentebelangen, Economisch-statistische berichten, Themis, Studia catholica, het Ned. Juristenblad en het Weekblad voor Privaatrecht, notarisambt en registratie. Voorts verschenen van zijn hand vsch. brochures, prae-adviezen en recensies. Deze opstellen, welke handelen over geschiedenis, staatsleer, volkenrecht en bestuursrecht, zijn verzameld door prof. mr. P. Kamphuisen, mr. C. van Haren en mr. F. Peters en in 1934 te Nijmegen uitgegeven. Hij was lid van vsch. staatscommissies, zooals die tot herziening der Lager-Onderwijswet, die voor de havenbelangen van Rotterdam, die tot uitgifte van de Zuiderzeegronden en die voor de administratieve rechtspraak. In 1928 bezorgde hij te zamen met mr. A. Struycken en mr. Josephus Jitta een tweeden druk van prof. Struycken's Staatsrecht van het Koninkrijk der Nederlanden.

L i t. : o.a. Voorwoord tot zijn „Verspreide opstellen"; C. W. v. d. Pot, In memoriam, in het Weekblad v.h. recht (12 Nov. 1932). *v. d. Kamp.*

Grinten. De **Projectie van V. d. G.** beeldt de geheele aarde binnen een cirkel af. De straal van deze cirkel is de halve aequator-omtrek; de meridianen zijn cirkels, welke de middellijn, die den aequator voorstelt, in gelijke stukken verdeelen. De parallellen zijn ook cirkels; zij verdeelen den midden meridiaan niet in gelijke deelen, maar hun afstanden zijn zoo gekozen, dat de verhouding der oppervlakten niet te zeer vervormd wordt. Hieraan wordt de hoekgetrouwheid, die Lambert in een oudere analoge projectie had bereikt, ten deele opgeofferd. Zij werd in 1904 gepubliceerd door den Britschen cartograaph v. d. Grinten. In de practijk snijdt men een rechthoekig stuk uit den cirkel. Vele moderne wereldkaarten zijn volgens dit principe ontworpen. *Jong.*

Projectie van Van der Grinten.

Gripenberg, Bertil, Finsch dichter van nationalistische en erotische lyriek, vooral in het Zweedsch. * 10 Sept. 1878 te Petrograd.

Voorn. werken: Lyrik; Dikter i urval.

Griqua, → Grikwa.

Gris, Juan, schilder, vnl. van stillevens. * 23 Maart 1887 te Madrid, † 11 Mei 1927 te Boulogne-sur-Seine, waar hij van 1906 af woonde. Onderging invloed van Picasso, overigens autodidact. Nogal begrensd, doch zuiver talent. Een der belangrijkste van de Fr. cubisten; dogmatisch, maar door zijn fijngevoeligheid voor verstarring behoed. Juan Gris is een pseudoniem; de eigenlijke naam luidt José Gonzalez.

L i t. : Daniel Henry, J. G. (1929). *Koomen.*

Grisaille, schildering in één grijze, of nauwelijks genuanceerde grijze tint. De g. treft men alreeds aan bij de miniaturen, die oude hss. versieren, maar vooral in de 17e en 18e e. komt een andere wijze van g.-schilderen in zwang, nl. als paneelvulling in wandbetimmeringen, boven kamerdeuren enz., waarbij dan menigmaal een nabootsing wordt geleverd van een gebeeldhouwd reliëf. *Poortenaar.*

Grisar, 1° Albert, Belg. componist, * 26 Dec. 1808 te Antwerpen, † 15 Juni 1869 te Asnières (Parijs). Leerling van Reicha, Parijs, en van Mercadante, Napels. Heeft talrijke opéras-comiques geschreven, waaronder enkele, zooals Gilles Ravisseur (1848) en Bonsoir, Monsieur Pantalon (1851), een blijvenden en welverdienden bijval genoten wegens de bevalligheid en de geestigheid der muzikale inspiratie. *V. d. Borren.*

2° Hartmann, Duitsch Jezuïet en historicus, * 22 Sept. 1845 te Koblenz, † 25 Febr. 1932 te Innsbruck. Trad in de orde in 1868 te Rome; na zijn studies werd hij prof. in de kerkgesch. aan de hoogeschool van Innsbruck (1871-1889). Intusschen verzamelde hij een groote hoeveelheid materiaal voor zijne Geschichte Roms und der Päpste im M.A., waarvan hij echter maar een deel kon uitgeven. In 1889 ging hij zich te Rome vestigen om zijn werk voort te zetten, maar zijn gezondheidstoestand verplichtte hem eerst te Linz (1901-'05), dan weer te Rome (1910-'25), te München (1925-'32) en te Innsbruck te verblijven.

H. Grisar.

Intusschen had hij zich aan de studie van Luther gewijd, over wien hij, behalve vele kleinere geschriften, een standaardwerk in 3 deelen uitgaf (1911). Dit is wel de beste studie over Luther uit Kath. oogpunt. Hoewel rustig en zakelijk, en vaak ook vele voor Luther ongunstige fabels opruimend, is G.'s werk toch door Luther-vereerders dikwijls heftig aangevallen. *Willaert.*

Verdere werken: o.a. Galileistudien (1886); Reformatorenbilder (1883); Das Missale (1924).

Grisebach, August, Duitsch plantengeograaf, * 17 April 1814 te Hannover, † 9 Mei 1879 te Göttingen; deed veel studiereizen, o.a. in Turkije, Noorwegen en de Pyreneeën. Legde den grondslag van de moderne plantengeographie.

Werken: Reise durch Rumelien und Brussa

(2 dln. 1841); Flora of Brit. Westindian Islands (2 dln. 1859-'64); Die Vegetation der Erde (2 dln. 1872).

Grisi, C a r l o t t a, danseres, * 1821 te Visnida (Italië), † 1899 in Zwitserland. Haar wereldroem vestigde zich vooral sedert haar optreden te Parijs in 1840, als zangeres en danseres in Le Zingaro. In 1857, op het hoogtepunt van haar roem, verliet zij het tooneel.

L i t.: De Menil, Hist. de la Danse (Parijs 1905); Perugini, Pageant of the dance and ballet (Londen 1935).

Grison, A e m. G a b r i e l, titulair-bisschop van Salagassus, oud-apost. vicaris der Stanley-Falls (Belg. Kongo); * 1860 te St. Julien in Lotharingen (Frankrijk), 1883 priester gewijd, trad in de pas gestichte Congregatie der Priesters van het H. Hart te St. Quentin; behoorde tot de eerste missionarissen naar Ecuador uitgezonden (1888). In 1896 verdrijft de vrijmetselarij de buitenl. missionarissen uit Ecuador. Naar Kongo gestuurd begint hij er, onder jurisdictie van mgr. Van Ronsle, apost. vicaris van Kongo, een nieuwe zelfstandige missie. Kerstmis 1897 sticht G. den St. Gabriel-missiepost, niet ver van Stanleystad. In 1904 wordt de missie tot praefectuur der Stanley-Falls, en in 1908 tot apost. vicariaat, met mgr. G. als titularis, verheven. De opp. van het apost. vicariaat bedraagt ca. 180 000 km², met ca. 1 millioen inw. In 1934 droeg de hoogbejaarde pionier zijn werk op jongere schouders over; mgr. C. Verfaillie volgde hem op als apost. vic. der Stanley-Falls. Bij zijn aftreden vermeldden de statistieken 35 000 Christenen en 22 000 catechumenen. *Vanneste.*

W e r k e n: Souvenirs de l'Equateur; Mémoires des débuts de la Mission des Falls; Brieven, enz.

Grissee, → Gresik.

Grivegnée, gem. ten O. van de stad Luik; opp. 476 ha, 14 500 inw. Rivieren Maas en Ourthe; steenkoolmijnen, hoogovens, ijzer- en staalfabrieken, koperindustrie, scheepsbouw, aardewerkfabrieken. Gehucht Bonne-Femme met mineraalwaterbron; kasteelen de Péville, de Fayenbois; gehuchten Wez, waar de prinsbisschop Lodewijk van Bourbon werd gedood, en Bois de Breux, dat in den Wereldoorlog geteisterd werd. *V. Asbroeck.*

Grizzlybeer, → Beerachtigen.

Grobbendonck, 1° A n t o n y S c h e t z, b a r o n v a n, heer van Tilburg, Goirle enz., gouverneur van de stad en meierij van Den Bosch (1601-'29). Hij verwierf zich bekendheid door de moedige verdediging van Den Bosch tegen Fred. Hendrik.

2° C a s p a r S c h e t z v a n, * 1513, † 1580. Door aankoop van Charles de Brimeu, heer van Megen, kwam hij in bezit van Wezemaal. Hij werd ook heer van Heijst. Onder Philips II bekleedde hij belangrijke ambten. Onder Margaretha van Parma werd hij thesaurier-generaal. Na den dood van Requesens trachtte hij de muitende Sp. troepen tot rede te brengen, zonder succes. Hij nam deel aan de Pacificatie van Gent en werd als afgezant der Staten-Generaal naar don Juan gezonden. Later moest hij de financiën onder Mathias regelen. Hij behoort tot degenen, die den vrede met den koning bevorderden. *W. Mulder S.J.*

L i t.: A. Wauters, in Biogr. nat. belge (VII, 314-324).

Grobbendonk, gem. in de prov. Antwerpen (II 511 C 3), ten W. van Herentals, met 3 300 inw. (Kath.). Opp. 2 145 ha, hoogte 9,50 m. Kanton en dekenaat Herentals. Effen bodem, zandgrond; landbouw, bouwmaterialen, diamantslijperijen, conservenfabrieken. Het dorp lag eertijds te Ouwen, reeds vermeld in 994, dat in de 16e e. verwoest werd. De oude kapel van het godshuis voor vrouwen, gebouwd in 1436, werd in 1718 tot koor der nieuwe parochiekerk van S. Lambert bestemd. Oude Calvarieberg. Kasteel van rond 800; watermolen van 1200. De heerlijkheid G. werd in 1637 tot graafschap verheven. Voormalige priorij van O.L.V. ten Troon der kanunniken van Windesheim, in 1414 gesticht door Arnold van Crayenhem, in 1578 verwoest en ingelijfd bij S. Maartensabdij te Leuven, verkocht in 1798; thans nog ruïne van de oude kloosterkerk; kloostergebouwen ingericht tot hoeve. Zrs. van S. Vincentius van Deftinge in het gasthuis, id. van Vorselaar in de school.

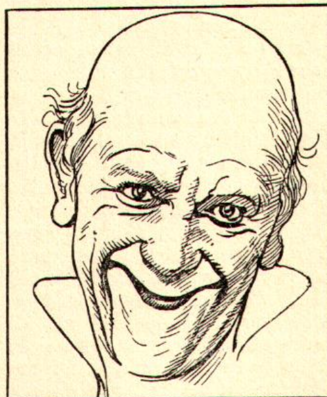
L i t.: Goetschalkx, Gesch. van G. (3 dln.); Prims, O. L. V. ten Troon (1932). *Lauwerys.*

Op de plaats genaamd Scheidhaag (bij G.) werd in 1904 een uitgestrekt urnenveld uit den IJzertijd blootgelegd. Men veronderstelt hier te doen te hebben met tamelijk vlakke grafheuvels met lijkverbranding, aansluitende bij die van → Rijkevorsel, Westwezel, Neerpelt en verder van Z. Holland en aangrenzend Rijngebied. → Hallstattcultuur. Op de plaats Steenbergen (1908) vond men twee bronzen armbanden uit den La-Tènetijd.

L i t.: Stroobant, Bull. Acad. Archéol. Belg. (1905 36 vlg.; 1908, 162 vlg.). *R. De Maeyer.*

Grobogan, regentschap, afd. Semarang, prov. Midden-Java, omvat de districten Singenkidoel, Manggar, Poerwodadi, Grobogan, Wirosari en Kradenan. Wordt in het N. door het Noordelijk, in het Z. door het Midden-Kalksteen-gebergte begrensd. Het midden wordt gevormd door de vlakte van de Kali Loesi. Heuvelland met veel djati-aanplant. In de vlakte rijst, maïs en casaveceultuur. Wordt doorsneden door N.I.S. lijn. Zielental eind 1930: 486 722 Inheemschen, 276 Europ., 4 671 Chin. en 65 andere Vreemde Oosterlingen. Opp. 1 978 km², bevolkingsdichtheid 249 per km². Bevolking Javaansch. De taal is Javaansch. Kerkelijk behoort G. onder het apost. vicariaat van Batavia. *Brokx.*

Grock, pseud. van A d r i e n W e t t a c h, muzikale clown, * 20 Jan. 1880 te Reconvilier (Zwits.). Internationaal bekend als clown; weet met het belachelijke in zijn verschijning en in zijn doen een element van roerende naïeveteit en goedheid te verbinden. Zijn vaardigheid om tal van instrumenten te bespelen, geeft zijn optreden een speciale noot. G. woont te Oneglia (Ital. Riviera) en schreef in 1930 een autobiographie. *v. Thienen.*

Grock.

Grocyn, W i l l i a m, Eng. Humanist uit den kring van Th. More; * 1446, † 1519. Erasmus noemt hem „vriend en leermeester van ons allen”. Ca. 1488 trok G. naar Italië en studeerde Gr. en Lat. onder Demetrius, Chalchondyles

en Politianus. Als docent in Exeter hielp hij zijn landgenooten inwijden in de nieuwe wetenschap. *F. Visser.*

L i t. : Burrows, in : Oxford Hist. Society's Collectanea.

Grodno, Poolsche stad in de prov. Bialystok aan de Njemen, 36 000 inw. Er zijn twee Kath. kerken, dateerend uit de 17e e., en een Orthodoxe bisschopszetel. Handel in hennep en hout.

Gedurende den Wereldoorlog was G. een sterke vesting, waarvan de Russen herhaaldelijk als steunpunt gebruik maakten. Op 2 Sept. 1915 door het 8e Duitsche leger veroverd.

Groede, gem. in Zeeland in Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen, omvat het dorp G. en enkele buurtschappen, o.a. Kruisdijk. Opp. 2 918 ha. Ca. 2 300 inw., 70% Ned. Herv. en 15% Kath. Hiervan wonen ruim 1 000 in het dorp G. Meest kleigrond; in het W., waar G. aan de Wielingen reikt, liggen duinen. Landbouw. Steenbakkerij. De plaats bewaart nog herinneringen aan Jacob Cats. G. ligt aan de tram van Breskens naar Maldegem (België) en heeft in den zomer een rechtstreeksche verbinding met de Belg. kust. *C. v. d. Broek.*

Groef of groeve, in de b o u w k u n d e een in het bouwmateriaal (hout, steen, metselwerk, beton) aangebrachte verdieping, waarin een aansluitend bouwdeel past. Planken, die zoodanig tegen elkaar moeten sluiten, dat een afdichtende verbinding wordt verkregen, worden voorzien van „messing en groef", soms alleen van g., terwijl voor de onderlinge verbinding daarin passende latten worden aangebracht.

Zie ook → Cannelure. *P. Bongaerts.*

Groei, 1° p l a n t k. De toppen van wortels en stengels bestaan uit cellen, die zich voortdurend vermenigvuldigen door deeling. → Groeipunten. De cellen, die naar de zijde van den top gevormd worden, blijven hun vermogen tot vermenigvuldiging behouden; de cellen, die naar de andere zijde ontstaan, gaan direct of na eenige deelingen over in volwassen toestand. De eerste blijven klein, de laatste vergrooten zich door strekking in de lengte en in de breedte. Daar de groei van jonge stengels en wortels aan de strekking van deze cellen toe te schrijven is, ligt de groeizone begrijpelijkerwijze niet precies aan den uitersten top, maar tusschen de zich deelende cellen en het volwassen weefsel. Zoo groeien de wortels van de tuinboon het sterkst op een afstand van 2-3 mm van den top.

Bij de c e l s t r e k k i n g wordt het oppervlak van den celwand aanzienlijk vergroot; het protoplasma neemt nauwelijks toe in hoeveelheid, terwijl de vacuolen grooter worden door de opname van water. De belangrijkste inwendige factoren, die een rol spelen bij de celstrekking, zijn de bouwstoffen en bepaalde hormonen, de groeistoffen of auxinen. Groeistoffen worden o.a. gevormd in den uitersten top van stengels en andere deelen. Voor den g. zijn slechts geringe hoeveelheden van deze stoffen noodig; zonder groeistoffen kan echter geen g. plaats vinden. Men stelt zich voor, dat zij de plastische rekbaarheid van den celwand verhoogen, zoodat deze door den turgordruk van den celinhoud gerekt kan worden. Tegelijkertijd worden nieuwe deeltjes tusschen de deeltjes van den celwand afgezet (intussusceptie), zoodat de dikte van celwand tijdens de uitrekking weinig of niet vermindert.

De lengtegroei van kleine deelen, als schimmeldraden, wordt gemeten met behulp van een microscoop, van grootere deelen, als wortels en stengels, met groeimeters of auxanometers, die zoo ingericht zijn, dat de g. op bepaalde wijze vergroot wordt, zoodat vergroote waarden worden afgelezen. De verlenging bedraagt zelden meer dan 0,005 mm per minuut, bij haverkiemplanten 0,03 mm, bamboestengels 0,6 mm, meeldraden van de tarwe 1,8 mm. Bij sommige zwammen kan men den groei met het bloote oog volgen. De lengtegroei is afhankelijk v. allerlei uitw. omstandigheden, als vochtigheidstoestand, licht (→ Etiolement) en temperatuur. Steeds kan men een minimum-, optimum- en maximumtemp. voor g. vaststellen (→ Cardinaalpunten). Maar ook bij gelijkblijvende uitwendige omstandigheden is de g. niet gelijkmatig. Meestal is de g. eerst langzaam, later sneller, ten slotte weer langzamer; daarnaast komen kleine autonome schommelingen voor.

Wanneer de plantendeelen groeien aan hun top, zooals stengels en wortels, spreekt men van → a p i c a l e n g.; als de groeiplaats tusschen volwassen weefsels gelegen is, van i n t e r c a l a i r e n g. Zoo groeien de bladeren van vele eenzaadlobbigen aan hun basis, terwijl zij aan hun top reeds volwassen zijn.

L i t. : Went, Wuchsstoff und Wachstum (Rec. des trad. bot. neerl., 1928); Kostytschew en Went, Lehrb. der Pflanzenphysiologie (1931) ; Nürnbergk en Du Buy, Die Analyse von pflanzl. Wachstumsvorgängen (Abderhaldens Handb. d. b. Arbeitsmeth. 1932). *Melsen.*

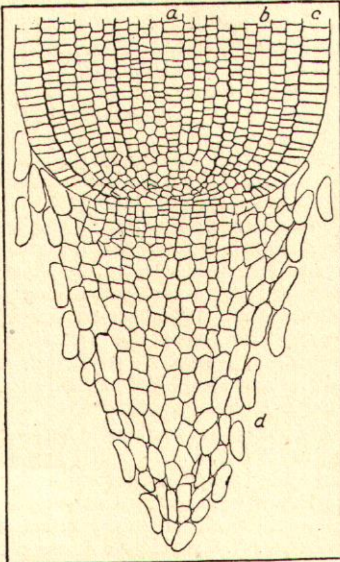
2° D i e r k u n d e. Terwijl bij de planten de g. vnl. door celstrekking geschiedt, heeft deze bij de dieren haast uitsluitend door celdeeling plaats. Daarbij nemen niet alleen de omvang en het gewicht toe, maar komt ook een inwendige verandering. De g., die slechts tot een bepaalde grens reikt, wordt door de voeding tot stand gebracht en geschiedt niet door het dikker of langer worden van het reeds gevormde, maar door den aanwas van een nieuwe massa, die zich, als de eerste vormingen, door ontwikkeling van nieuwe cellen in een vormlooze voedingsvloeistof of uit reeds aanwezige cellen (moedercellen) en door voortzetting weefsels voortbrengt. Evenals de vsch. organen van het lichaam niet gelijktijdig ontstaan, groeien de afzonderlijke deelen van het organisme niet in gelijke verhouding, veeleer zijn enkele reeds ontwikkeld, terwijl andere nog eerst beginnen te groeien. Vele organen verdwijnen reeds weer of nemen ten minste af (o.a. de thymusklier of zwezerik bij de zoogdieren), terwijl andere nog lang doorgroeien. Enkele deelen (haren, nagels) groeien haast ononderbroken tot den dood toe door. Het schijnt, dat de g. met het voortplantingsproces in zeker verband staat. De g. is namelijk afgeloopen, als de geslachtsorganen volkomen ontwikkeld zijn en staat stil, zoodra de voortplantingsklieren vroeger in werking gesteld worden. Dieren, die men tot bij verkregen teelvermogen van de paring terughoudt, worden belangrijk grooter, groeien dus langeren tijd, dan die, welke men laat paren. Na de puberteit kunnen mensch en dier wel in omvang en gewicht toenemen, maar deze toename geschiedt niet in evenredige vergrooting van alle organen, maar slechts in vermeerderde afzetting van vet of abnormale, meest ziekelijke vergrooting der lichaamsdeelen. Evenals bij planten zijn bij de dieren voor den g. ook hormonen of groeistoffen noodig; bij de zoogdieren worden deze door de bijnieren en de milt gevormd; ook de epiphyse levert stoffen, die den lengtegroei bevorderen. Verder spelen vitaminen en uitwendige invloeden (physische factoren, als licht, electriciteit) een rol bij den g. Merkwaardig is het feit, dat men weefselculturen op voedingsbodems buiten het lichaam over den normalen levensduur der dieren kan kweeken. *Keer.*

3° Groei van k r i s t a l l e n, → Kristal.

Groeibewegingen of auxotonische bewegingen van plantendeelen zijn bewegingen, die tot stand komen door ongelijken groei aan twee kanten. Ten opzichte van → variatiebewegingen zijn zij niet omkeerbaar. G. zijn o.a. geotropische en phototropische krommingsbewegingen en bewegingen van ranken en slingerplanten. *Melsen.*

Groeimeter, → Groei.

Groeipunten of vegetatiepunten van planten zijn deelen, waarvan de cellen door deeling volwassen weefsels en nieuwe organen doen ontstaan. G. bevinden zich o.a. aan de toppen van wortels en stengels. De cellen der g. deelen zich op tweeërlei wijze, waarbij pericline celwanden ontstaan, die evenwijdig aan den omtrek loopen, en anticline, die loodrecht op den omtrek gevormd worden. In de g. van hoogere planten liggen de cellen meestal regelmatig gerangschikt, zoodat bepaalde mantels van cellen te onderscheiden zijn. Dikwijls vindt men drie initiaalcellen, waarvan de buitenste de opperhuid, de tweede de schors en de derde den centralen cylinder levert. I.p.v. initiaalcellen kan men dikwijls bepaalde histiogenen of weefselvormers aantreffen. Hanstein onderscheidt een dermatogeen, de buitenste laag, die de opperhuid vormt (c), een peribleem (b), dat de schors, en een pleroom (a), dat den centralen cylinder vormt. Wortels hebben bovendien een calyptrogeen, dat het wortelmutsje doet ontstaan (d). Aan de g. van stengels ontstaan de bladeren als opzwellingen; in de oksels der bladeren ontstaan nieuwe g. voor de vertakking van den stengel. Bladeren ontstaan → exogeen in tegenstelling met wortels, die endogeen ontstaan; zijwortels worden nl. aangelegd in de binnenste weefsels om later door de buitenste weefsels heen te breken. De g. van lagere planten (mossen, varenplanten, wieren, enz.) bestaan meestal slechts uit een cel. Bij deeling van deze topcel ontstaan twee cellen, waarvan de eene weer topcel is en de andere direct of na nog eenige deelingen te hebben ondergaan volwassen cel wordt. *Melsen.*

Groeipunten. Overlangsche doorsnede van den top van een wortel van de rogge. a = pleroom; b = peribleem; c = dermatogeen; d = wortelmutsje.

Groeistoffen (voor planten), → Groei (1°); (voor dieren) → Vitaminen.

Groeistrepen treft men dikwijls aan in vormingen van de huid bij sommige dieren, zooals op de schubben bij beenvisschen of op de schelpen bij schelpdieren. Deze ontstaan, doordat telkens nieuwe laagjes op of tegen de oudere worden afgezet.

Groeistuipjes, volksnaam voor de ongecoördineerde spierbewegingen, vooral der mimische musculatuur en der oogspieren, welke in de eerste levensweken tot de normale verschijnselen behooren.

Groemet, naam voor de tweede snede hooi van het grasland.

Groen, 1° (landb.) → Herfstknollen.

2° (Liturgie) → Kleuren (liturg.).

Groen, J. van der, Ned. tuinarchitect van naam uit de 17e e. en schr. van een handboek over tuinkunst.

Groenbemesting wordt verkregen door het onderploegen van een gewas, met het doel den grond aan organische stof en meestal ook aan stikstof te verrijken. Door g. zal ook de ontwikkeling der nuttige bodembacteriën bevorderd worden. Vooral toegepast op de lichtere gronden om het humusgehalte op peil te houden; op de zwaardere gronden ligt het doel der g. hoofdzakelijk in stikstofwinst, soms ook in losser maken van de bouwvoor. Vlinderbloemige planten eigenen zich door hun snellen groei en hun vermogen om luchtstikstof te binden bijzonder als g.-gewas. Zij kunnen worden verbouwd: a) als hoofdgewas (komt practisch alleen voor bij gele lupinen op ontginningsgrond), b) als ondervrucht (op kleigrond: klaver; op zandgrond: klaver of serradella) en c) als stoppelgewas (wikken, lupinen, incarnaatklaver). Soms worden ook niet-vlinderbloemigen, als rogge en gele mosterd, als g.-gewas geteeld. De hoeveelheid humus en de hoeveelheid en waarde der stikstof, door een g.-gewas verkregen, zijn ongeveer gelijk te stellen met die van een flinke stalmestbemesting. Het onderploegen van een g.-gewas, hetwelk vooral niet te diep mag geschieden, gebeurt op kleigrond als regel in het late najaar, op zandgrond daarentegen (om stikstofverlies te voorkomen) in het vroege voorjaar. Hakvruchten (aardappels, bieten) verwerken de g.-stikstof het beste. *Dewez.*

Groenbemesters in de tropen. Onder de middelen tot verbetering van den bodem voor de teelt van diverse cultuurgewassen nemen in de tropen de groenbemesters een belangrijke plaats in. Het warme en vochtige tropenklimaat bevordert een snelle verweering, waardoor de humus in den bouwgrond spoedig verdwijnt en slechts door organische stoffen, w.o. groenbemesters, kan worden aangevuld. Men gebruikt daarvoor nagenoeg uitsluitend planten behoorende tot de Leguminosae (peulgewassen) om hun hoog gehalte aan organische stikstof. Wortelresten en bladafval zorgen daarbij voor de humus. Men onderscheidt boomvormige, struikvormige en kruipende g. Tot de voornaamste soorten van de eerste groep, die tevens als schaduwboomen dienen, behooren: Albizzia montana, A. falcata, Acacia decurrens, Erythrina lithosperma (dadap) en Leucaena glauca (lamtoro), tot de tweede groep: Crotalaria spec. en Tephrosia candida, tot de derde groep, tevens fungeerende als grondbedekkers om afspoeling van de bouwkruin tegen te gaan: Calopogonium mucunoïdes, Vigna Hosei, Mimosa spec., Centrosema pubescens en Indigofera spec. De keuze uit het groote aantal g., die de laatste jaren in gebruik zijn, wordt vnl. bepaald door de gesteldheid van het terrein, de mate, waarin het hoofdgewas schaduw noodig heeft, en de omstandigheid of dit gewas hoog opgaande boomen dan wel lage struiken vormt. *Dijkstra.*

Groenblinden, → Kleurenblindheid.

Groenboek, → Geelboek.

Groeneiland, andere naam voor → Batang.

Groene Kruis, → Kruisvereenigingen (gekleurde).

Groene Linde, D e, Tijdschrift voor Fraaie Letteren, verscheen in 1905-'06 te Leuven onder leiding van Jozef De Cock als orgaan der Kath. hoogeschoolstudenten.

Groene meerkat, → Aap.

Groenen, p a r t ij d e r, → Blauwen.

Groenendaal, klooster van reguliere kanunniken bij Hoeilaart bij Brussel. De oorspr. kluizenarij ging later over in een Augustijner priorij, welke zich in 1349 bij de Congreg. van St. Victor en in 1417 bij die van Windesheim aansloot. Het klooster werd in 1796 opgeheven en verwoest. Het verwierf groote bekendheid door zijn beroemden prior en schrijver van mystieke werken, den Z. Jan Ruusbroec.

L i t.: Sanderus, Chorogr. sacra Brabantiae (Den Haag 1735). *Lindeman.*

Groener, W i l h e l m, Duitsch generaal; 22 Nov. 1867 te Ludwigsburg. Hij volgde op 26 Oct. 1918 gen. Ludendorff op als 1e generaalkwartiermeester, leidde onder von Hindenburg den terugtocht en de demobilisatie van het D. leger en herstelde de orde tegen het communistische gevaar. Later was hij min. van Verkeer en daarna min. van Oorlog. *van Voorst tot Voorst.*

Groene sabelsprinkhaan (L o c u s t a v i r i d i s s i m a), rechtvleugelig insect van de fam. der Locustidae. Lengte 28-35 mm, ongerekend de 25 mm lange legboor van het wijfje; kleur grasgroen. Het mannetje kan met de vleugels een schel geluid maken; het wijfje legt de eieren in den grond door de sabelvormige legboor. Het voedsel bestaat uit planten en insecten. *M. Bruna.*

Groene specht (Picus viridus), vogelsoort, behoorende tot de fam. der spechten. Hoofdkleur groen, schedel karmijnrood, stuit goudkleurig, onderkant grijs-groen, vleugels bruinzwart met groenachtige dwarsvlekken. Het mannetje heeft een rooden knevel, het wijfje een zwarte knevelvlek. Staart stevig aangepunt. Tong en tongbeen zeer lang. Nestelt in een gat van een boom. Broedt ook in nestkasten. Het voedsel bestaat uit mieren, larven van boktorren en aardrupsen. In den winter halen zij veel vliegen uit de rieten daken van villa's. *Bernink.*

Groene spiegel, uitgelaagd regelmatig grasperk met opstaande kanten, bestanddeel van den regelmatigen tuinaanleg en tegenw. met een omlijsting van bloemen zeer gewild in tuinen van matige tot middelbare grootte. G. s. vragen veel onderhoud.

Groene staar, → Glaucoma; Staar.

Groene straal, of g r o e n v l a m m e t j e, is de kortstondige groenkleuring, soms blauwkleuring, van den bovenrand der opgaande of ondergaande zon. Het verschijnsel maakt den indruk, alsof groene lucifers aan den rand worden afgestoken. Het duurt slechts enkele seconden of fracties van een sec. De g. s. vertoont zich vooral op en aan zee, wanneer de atmosfeer bij de kim wolken- en nevelvrij is. Wordt alg. toegeschreven aan de breking en kleurensplitsing van de eerste, resp. laatste stralen der opgaande, resp. ondergaande zon in den dampkring.

De g. s. wordt soms bij de ondergaande planeten Venus en Jupiter waargenomen. *V. d. Broeck.*

L i t.: M. E. Mulder, The green flash or green ray at rising and setting of the sun (Den Haag 1922).

Groeneveldt, W i l l e m P i e t e r, Ned. Sinoloog in Indischen dienst; * 1841 te Gorinchem, † 1915 te Den Haag. Na zijn opleiding in China kwam hij in 1864 in actieven dienst als tolk voor de Chin. taal, eerst te Pontianak, vervolgens te Padang, daarna in Peking en ten slotte in Batavia. In 1889 werd hij lid van den Raad van Indië, in 1893 vice-president, en in 1895 repatrieerde hij. Behalve om zijn behandeling van Chin. zaken in Indië en zijn daaromtrent uitgebrachte adviezen is hij ook van belang om zijn wetensch. werk; hij verzamelde de Chin. gegevens over de oude geschiedenis van den Ind. Archipel (Notes on the Malay Archipelago . . . compiled from Chinese sources, Verh. Bat. Gen., XXXIX) en catalogiseerde te zamen met Brandes de belangrijke archaeol. verzameling van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. *Berg.*

Groenewout, J. B. I n 't, Belg. Augustijn, dichter en kanselredenaar; * 1753 te Antwerpen, † 4 Juni 1829.

W e r k e n: Sermoenen (11 dln. Antwerpen 1829-'31); Lat. gedichten (4 dln.; hss. bewaard bij de Augustijnen te Gent).

Groengronden zijn de gronden langs de riviertjes in het O. en Z. van Ned., begroeid met gras, waaraan ze hun naam danken. Ze slingerden zich vroeger, toen de hoogere gronden aan weerszijden der rivierdalen nog met heide begroeid waren, als groene linten door het landschap. Ze bestaan voor een deel uit moeras- of laagveen, waarin een kleiner of grooter gehalte aan zand, klei of leembestanddeelen, tijdens overstroomingen afgezet. *Bouma.*

Groenhart, zeer zware, harde en dichte tropische houtsoort (s.g. 0,93 - 1,24), bruingroen, soms bruin van kleur, naar het hart toe donkerder wordend; de jaarringen teekenen zich zeer onduidelijk af. Wegens de groote hardheid is het buitengewoon moeilijk te bewerken. G. kan in zeer groote afmetingen geleverd worden, meestal in behakte stukken van 15-20 m lengte en vierkante doorsnede van 35-40 cm. Het wordt hoofdzakelijk toegepast bij waterbouwkundige werken als duc d'alven, remmingwerken, steigers, enz. Ook bij den scheepsbouw wordt het gebruikt. Het is zeer duurzaam en goed bestand tegen aantasting door paalworm. Komt voor in trop. Amerika, vooral in Suriname en Demerara. Zie ook → Geelhart. *Oeverhaus.*

Groeningen, 1° plaats bij K o r t r ij k, → Guldensporenslag; 2° plaats in N. B r a b., → Vierlingsbeek. 3° In Middelnederlandsch dikwijls gebruikt voor Groningen.

Groeningen, A u g u s t P i e t e r v a n, Ned. letterkundige; * 14 Febr. 1866 te Utrecht, † 12 Febr. 1894 te Barendrecht. In De Gids en in De Amsterdammer schreef hij onder het pseud. Willem van Oeveren eenige schetsen, later publiceerde hij onder zijn eigen naam een roman (Martha de Bruyn, 1889), die het eerste van den tien-deeligen cyclus „Van alle tijden" moest worden, doch die het eenige deel gebleven is, deels door den vroegtijdigen dood van den auteur, deels doordat hij zich zelf zijn onvermogen bekende. G. was volksonderwijzer zonder eenige verdere ontwikkeling. Frans Netscher leende hem vertalingen van de Fr. realistische auteurs rond 1890, die zijn onmiskenbaar schrijverstalent vergiftigd hebben. Zijn roman, bedoeld als een grootsche uitbeelding van het lijdensprobleem, is realistisch van opzet, scherp geobserveerd, doch mist elk wijsgeerig inzicht. Na zijn dood verscheen, met een inleiding van P. Tideman, een bundel opstellen onder den titel „Een nest menschen" (1895).

Lit.: Holl. Revue (6e jrg. 1896); N. R. Crt. (3 Jan. 1925). *Piet Visser.*

Groenkraag, → Voederbiet.

Groenkruis, → Phosgeen.

Groenland (l a n d b.), → Grasland.

Groenland, het grootste eil. der aarde, bijna geheel binnen den Poolcirkel gelegen. G. strekt zich uit van 59° 46′ tot 83° 37′ N., en wordt van Spitsbergen gescheiden door de Groenlandzee, van IJsland door de Deensche Straat en van den Amerik. Arctischen Archipel door Davisstraat, Baffinsbaai, Smith-Sond en Kane-Bekken. Opp. 2 182 000 km²; 16 630 inw. (1930).

Bodemgesteldheid. G. is een als horst overgebleven gedeelte van een uitgestrekt grondgebergte-plateau. De randen (en misschien het onbekende binnenland) zijn opgebouwd uit lei- en eruptief gesteente. Deze zijn in het N. door de Caledonische plooiing verstoord. Het reliëf is overigens gevormd door het reusachtige ijsschild, dat G. in het Diluviale tijdperk bedekte. IJsmetingen (A. Wegener) hebben aangetoond, dat de rotsbodem naar binnen daalt en een soort schotel vormt. Ruim 90% van de opp. is met een eeuwigdurende ijskap bedekt, zoodat slechts hier en daar een geïsoleerde rotspunt boven het ijs uitsteekt (n u n a t a k s). De hoogte der ijsbedekking stijgt met haar centrale ligging, heeft drie maxima en gaat tot over de 3 000 m (76° N.). De ijsdikte is verschillend, de grootst bekende is 1 220 m. Waar het ijs de fjorden of de kust bereikt, breekt het af en drijft als ijsberg af in Zuidel. richting. Op de tot 150 km ijsvrije kuststrook is allereerst te onderscheiden een afgerond rotslandschap, sterk ingesneden door ver het land indringende fjorden (Scoresby-fjord, Koning-Oscar-fjord en Frans-Jozef-fjord), diepe dalen; zij telt een menigte groote en kleine eilanden. Deze zone gaat over in een hooggebergte (Petermannstop, 2 900 m) en in een tafelland. De nunataks bevinden zich vnl. in deze contactzone van ijs en ijsvrij gebergte. Periodieke smeltwaterbeken vervangen de ontbrekende rivieren.

Klimaat. Onstandvastig Poolklimaat. Groote verschillen in temp. en neerslag tusschen de onderscheiden streken en tusschen de kuststrook en het binnenland, in verband met voorbijtrekkende depressies of onder invloed van warme zeestroomingen. De zeewinden verlagen de temperaturen aan de kust. De zomertemp. boven 0° duurt slechts korten tijd. De gemiddelde neerslag wordt geschat op 400 mm, en gaat in het Z.W. tot 2 000 mm.

Boven het landijs ligt het geheele jaar door een maximum van luchtdruk, waaruit koude winden naar alle zijden benedenwaarts waaien („De Noordpool der winden", Hobbs). In den winter zetten deze winden zich vaak om in relatief droge föhnwinden.

Planten- en dierenwereld. Het aantal planten en dieren op G. is beperkt, het meest begunstigd zijn het Z. en sommige Noordelijk gelegen fjorden. Er zijn ruim 400 bloeiende planten, ruim 600 mossoorten, en ong. 300 korstmossen (Pooltoendra). Nergens een dicht plantenkleed; op de gunstigste plaatsen kleine dwergboomen (berken, elzen, dwerg-jeneverbes, wilgen), verder struikgewas, kraaiheide en rhododendrons, kruiden, varens en mossen.

In het centrale ijsgebied kent men alleen vossen en een paar vogelsoorten. Aan de Westzijde leven nog kleine kudden muskus-ossen. Op den ijsvrijen rand vindt men verder rendieren, ijsberen, vossen, hazen, in het N. hermelijnen en lemmingen, soms poolwolven.

In de omringende zeeën treft men een zoogdierenfauna aan: de fjord- en Groenlandrobben, diverse walvischsoorten, witvisschen, walrussen en ijsberen. Verder zijn de Groenlandzeeën rijk aan visch: heilbot en zalm vooral, haaien. Landvogels zijn zeldzaam: sneeuwhoenders, raven en andere roofvogels, eidereganzen. Ingevoerd zijn schapen, geiten en een weinig rundvee.

Bevolking. De bevolking bestaat vnl. uit → Eskimo's, welke slechts voor een klein deel (te Etah) zuivere Eskimo's zijn. Er zijn een 400 Europ., meest Denen. Onder invloed van Denemarken heeft het oorspr. nomadenvolk vaste woonplaatsen gekregen, vooral aan de warmere Zuid- en Westkust. De volkrijkste plaatsen (1930) zijn: Sukkertoppen (655), Julianehaab (544), Godthaab (534), Jakobshavn (464) en Godhavn (301). In het geheel zijn er 192 woonplaatsen. Ivigtut (61° 12′ N.) is een zuiver Deensche nederzetting (155 inw.), welke zich bezighoudt met het ontginnen der kryolithmijnen.

Door de Denen behooren de Groenlanders tot de Prot.-Luth. kerk. Onderwijs wordt gegeven door Eskimo's; de geestelijke is óf Eskimo óf Deen. De cultureele, sociale en econ. invloed van Denemarken is van ingrijpenden aard geweest op de bevolking en duurt nog onverminderd voort.

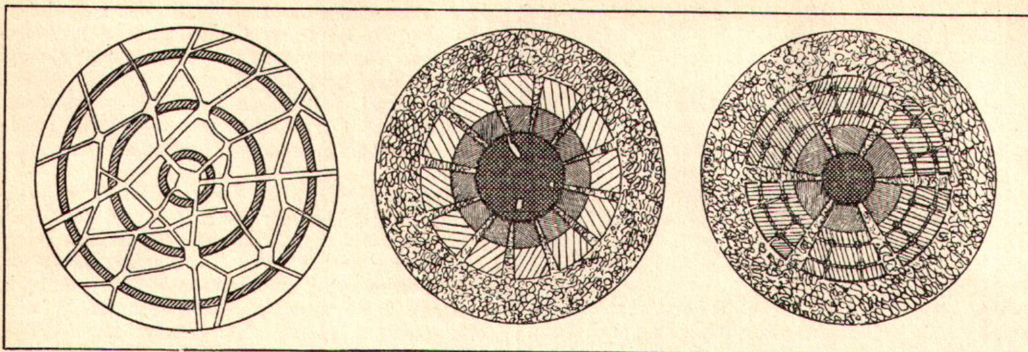
Oost- en West-G. worden verschillend bestuurd; het laatste is weer verdeeld in Zuid- en Noord-G. De kolonie is verdeeld in 12 districten. De woningen zijn vaak nog primitieve lage huizen van steen en zoden, en enkele houten huizen. Verkeersmiddelen zijn de kajak en de hondenslede. Er zijn kranten en geïllustreerde bladen in de Eskimotaal; eenige radiostations.

Economische toestand. De Eskimo's leven bijna geheel van de zee; het voornaamste is de jacht op zeehonden. Deze leveren voedsel, kleeding, brandstof, licht, materiaal voor gereedschap, enz. Zeehondenhuiden en vischolie worden uitgevoerd. Door de zeehondenvangst en de visscherij bezitten de Eskimo's een zekere welvaart. Men jaagt op pelsdieren. Behalve kryolith, zijn eenige andere mineralen aanwezig, maar nog niet van econ. belang.

De handel en de scheepvaart zijn Deensch monopolie; immigratie is geheel aan banden gelegd. Invoer van gemaakte goederen en voedingsstoffen.

De kolonie kan zich zelf niet bedruipen.

Geschiedenis. Reeds in den praehist. tijd was G. bewoond door de Eskimo's, welke stonden op de trap der Thulecultuur. In 983 bereikte de IJslandsche Noor Erik de Roode van IJsland uit de Z.W. kust. Er ontstonden twee kolonies, welke een zekeren bloei bereikten, maar in den strijd tegen natuur en Eskimo's in de 14e of 15e e. ten onder gingen. Rond het jaar 1000 werd er het Christendom gepredikt en in 1110 werd G. een zelfstandig bisdom. De kolonie kwam in 1261 aan Noorwegen, doch de verbinding met het Westen ging meer en meer verloren, zoodat het schijnt, dat na den dood van biss. Alf (1378) geen bisschop Groenland meer betreden heeft. Door de invoering der Reformatie in Denemarken-Noorwegen werd alle kans op herstel der kerkelijke hiërarchie in G. afgesneden. In 1721 werd door den Noorschen zendeling Hans Egede een nieuwe kolonie gesticht ter plaatse van het tegenw. Godthaab. Deze ging in 1814 aan Denemarken over bij het verdrag van Kiel, dat echter niet door Noorwegen erkend werd. Geheel G. werd in 1933 aan Denemarken toege-

Groensysteem. Links: ringvormig groensysteem; midden: wigvormig groensysteem; rechts: verbinding van het ring- en wigvormige systeem.

wezen bij vonnis van het Hof van Internat. Justitie. G. is bij gedeelten bekend geworden; de bekendste ontdekkingsreizigers zijn Frobisher (1578), Davis (1585-1587); de N.W. kust werd onderzocht van 1852-1884 door Kane, Hall, Nares en Greeley. Peary maakte beroemde tochten in Noord-Groenland (1891-1909). De 20e e. was rijk aan onderzoekingstochten, door de Denen Lauge Koch, Ejnar Mikkelsen, Mylius Eriksen en dr. Knud Rasmussen; de geologie der Westkust werd bekend door den Duitscher Giesecke, de Oostkust door de Scoresby's. Het inlandijs werd bestudeerd door Drygalski (1891-1893) en Nordenskiöld. Fridtjof Nansen maakte den eersten tocht dwars over het ijs, gevolgd door Peary, Knud Rasmussen, de Quervain, I. P. A. Koch en Alfred Wegener. Dr. Knud Rasmussen meent door astron. waarnemingen de door A. Wegener vermoede Westdrift van G. (ca. 20 m per jaar) vastgesteld te hebben (1932).

L i t.: Meddelelser om Grönland (tschr., sedert 1878; met Deensche, Eng. en Duitsche verhandelingen); Nordenskiöld, Grönland, seine Eiswüsten, sein Innern und seine Ostküsten (1886); Nansen, Op sneeuwschoenen door G.; Von Drygalski, Grönland Expedition der Ges. f. Erdkunde zu Berlin (1891-'92); Peary, Northward over the great ice (1898); Rasmussen, Ultima Thule (1920); id., In der Heimat der Polarmenschen (1923); Lauge Koch, Um Grönlands Norden (1928); M. Vahl e.a., Greenland (3 dln., 1928-'29); E. Wegener e.a., A. Wegeners letzte Grönlandsfahrt (1932). *p. Cyrillus.*

Groenlanders, → Eskimo; Groenland.

Groenlandsche Walvisch (Balaena mysticetus L.), een soort der ware walvisschen; leeft in de Noordelijke IJszee; vroeger zeer talrijk, thans door de intensieve jacht haast geheel uitgeroeid. Zijn lengte kan 20 m bedragen, de lichaamsomvang achter de borstvinnen 9 m, de lengte van den kop tot het onderkaaksgewricht 6 m; de staartvin is 7 m breed, de borstvinnen 2 m lang en 1 m breed. De kleur is donkerblauw met een zwartachtige (oude exemplaren) of een lichtblauwe (jonge ex.) tint. Van het gehemelte hangen aan beide zijden 300-400 dwarsgeplaatste driehoekige hoornen platen (b a l e i n e n) naar beneden, waarvan de naar binnen gekeerde zijde uitgerafeld is en een zeef vormt, die het voedsel tegenhoudt. Dit laatste bestaat uit kleine schaaldieren en weekdieren, vooral vleugelslakken (zgn. w a l v i s c h a a s). *Keer.*

Groenling of g r o e n v i n k (Chloris chloris), een vinkachtige vogel. Hoofdkleur geelgroen; bruingrauwe geelgerande vleugels; onderzijde geel, staart gevorkt. Het wijfje is grijsachtig. Leeft door geheel Europa, Klein-Azië en N. Afrika. In Ned. vnl. zomergast.

Groenlo, vroeger ook G r o l, gem. in Gelderland in het O. van de Graafschap aan de Slingerbeek. Opp. 934 ha; ca. 4 250 inw., waarvan ruim 83% Kath., 11% Ned. Herv. en 3% Isr. Landbouw en veeteelt. Industrie: textiel (linnen), schoenen en leer, steenen en bierbrouwerij. De Ned. Herv. kerk (14-15e e., toren van later) heeft muurschilderingen. Aanleg herinnert aan de vroegere vesting, waarvan nog enkele wallen over zijn. *Heijs.*

G e s c h i e d e n i s. G. wordt voor het eerst genoemd in een oorkonde van 1188. Behoorde als heerlijkheid aan Borculo en werd in 1236 door graaf Otto III van Gelre aangekocht van Hendrik van Borculo. In 1277 schonk Reinald I stedelijke rechten en Reinald II liet de plaats ommuren. Ca. 1550 maakte Karel V er een sterke vesting van tegen Westfalen. Na de pacificatie van Gent koos G. de Staatsche zijde, maar werd in 1581 door graaf van Rennenberg weer onder gezag van Spanje gebracht. In 1595 door Maurits belegerd, maar door Mondragon ontzet; twee jaren later door Maurits bemachtigd. In 1606 door de Spanjaarden onder Spinola herwonnen. In 1627 had het vermaarde beleg door Frederik Hendrik plaats, dat door Vondel is bezongen en door Hugo de Groot beschreven. Voor het laatst belegerd in 1672 door Bernard van Galen, bisschop van Münster. Na dien tijd geraakte de vesting in verval en werd in de 18e e. ontmanteld.

L i t.: Gouda Quint, Bibliogr. voor Geld. (I, 138-139; II, 51). *v. Hoeck.*

Groenlosche Slinge, → Slingerbeek.

Groensysteem (b o u w k.), het complex van onbebouwde, begroeide terreinen en weiden in een → uitbreidingsplan of → streekplan, vnl. dienende voor recreatie in den meer uitgebreiden zin.

Vroeger bepaalde men zich in den regel tot aanleg van enkele parken en plantsoenen, welke met de kerkhoven en wellicht enkele beplante singels het geheele, weinig of niet samenhangende g. vormden. Met de sterk vermeerderde behoefte aan ontspanning in de open lucht en buiten de bebouwingssfeer eenerzijds, en met het gaandeweg moeilijker bereikbaar en toegankelijk worden van de vrije natuurgebieden anderzijds, kwam de noodzaak op om sport- en speelvelden, openluchtbaden, enz. en ook volkstuinen e.d. tusschen of althans nabij de groote stadsbebouwing aan te leggen. Met de ontwikkeling van den → stedebouw kwam daarbij het inzicht, dat al deze terreinen organisch behooren te

worden ingepast in de structuur van het geheele uitbreidingsplan, en verder, dat dgl. open gebieden het best tot hun recht komen, wanneer ze tot min of meer aaneengesloten complexen worden vereenigd, welke bijv. weer onderling verbonden kunnen worden door beplante singels of andere groenstrooken. Op deze wijze ontstaat eerst een g. in den eigenlijken zin, waarin ook andere groote open terreinen als vliegvelden, begraafplaatsen, renbanen, enz. kunnen worden opgenomen. Aanbevolen wordt, om het g. zooveel mogelijk in verbinding te brengen met het onbebouwde gebied buiten de stad, bijv. door de groene gebieden te groepeeren in straalsgewijze rond het centrum gerangschikte strooken, welke naar den buitenrand toe ruimer en breeder worden en onderling weer verbonden worden door groengordels. In de praktijk, bij het ontwerpen, zal gewoonlijk vrij ver van deze theoretische richtlijnen moeten worden afgeweken, ten einde rekening te houden met de in elk voorkomend geval weer anders liggende gegevens en bijz. omstandigheden, zooals de ligging van bestaande parken, buitenplaatsen en aan natuurschoon rijke terreinen, die voor opnemen in het g. in aanmerking komen. In vele gevallen zal, vooral aan den buitenrand van de bebouwing, om de noodige openheid te verkrijgen, ook gewoon agrarisch gebied als weilanden en akkers in het g. moeten worden opgenomen, waarbij dan maatregelen moeten worden getroffen om het behoud daarvan in dezen toestand te verzekeren. Deze laatste noodzaak zal zich dikwijls in nog sterkere mate voordoen bij een streekplan, waar het g. zelfs overheerschend uit landerijen kan zijn samengesteld. *v. Embden.*

Groente, verzamelnaam voor allerlei plantaardig gewas, dat in sappigen toestand wordt gewonnen en voor het middagmaal wordt toebereid, hetzij rauw, zooals sla, hetzij gekookt, zooals erwten, wortelen, bloemkool of spinazie. De meeste soorten van g. zijn rijk aan vitaminen en aan zouten en vormen zoodoende een waardevol voedsel voor den mensch. In de laatste eeuwen is het gebruik van g. sterk toegenomen, doch ook reeds in de grijze Oudheid kende men het gebruik. G. laat zich op allerlei wijzen verduurzamen, door pekel, zuur, droging, inkoken in bussen of flesschen en door lage temperatuur.

Lit.: Vilmorin Andrieux, Les plantes potagères ([4]1925). *Rietsema.*

Groenteteelt, de verbouw van groente. De g. omvat de bemesting en bewerking van den grond, de vermeerdering, de verzorging op het veld, den oogst, de bewaring en het verhandelen der groenten. Het succes van de g. wordt afgemeten naar de hoeveelheid, de hoedanigheid en het seizoen van den oogst, en daarop zijn luchtgesteldheid, grond, uitrusting en bekwaamheid van den teler van veel invloed, terwijl de geldelijke uitkomst mede samenhangt met den prijs van den arbeid, met de vervoergelegenheid, zoowel uit het oogpunt van kosten als van snelheid, en met de nabijheid van een goed afzetgebied. In verband daarmee is de g. meestal het eerst tot uitbreiding gekomen rond de steden en sedert de groote versnelling van het verkeer zijn plaatselijk belangrijke centra ontstaan van meer dan locale beteekenis. Zoo zijn in Engeland de Leavalley, de Kanaal-eil., in Frankrijk Amiens, Argenteuil, de Riviera, in Duitschland het Vorgebirge bij Bonn en Keulen, de streken van Mainz, Erfurt en Brunswijk, in België de omgeving van Mechelen en van Brussel, in Nederland Z. en N. Holland van zekere vermaardheid voor de productie van groenten.

In 1927 besloeg de g. voor den handel in **Ned.** 34 000 ha, waarvan bijna 2/3 deel in Z. en N. Holland. Voor de g. was 6,1 millioen m² opp. gronds bebouwd met vsch. soorten broeikasten en de opp. der broeiramen bedroeg ongeveer 8,3 millioen m², van welk glas Z. Holland ongeveer 3/4 deel had. In het algemeen kan men zeggen, dat de techniek en de organisatie van de g. in Ned. op zeer hoog peil staan. Kenmerkend is het gebruik van veel glas, dat buiten Z. Holland vooral te Sloten, Venlo, Vleuten en Hoogezand-Sappemeer te vinden is, hetzij als warenhuis, als serre, als broeiramen, hetzij op kleine schaal als klokken. Verder is de sterk doorgedreven specialiseering in producten en werkwijze, waarbij de bijzonderheden van grond en klimaat doorgaans zooveel mogelijk dienstbaar worden gemaakt aan de cultuur, die dan een grooten graad van volkomenheid pleegt te bereiken, een kenmerkende trek; voorbeelden daarvan zijn de koolteelt aan den Langendijk, de vroege aardappelteelt in de Streek, de komkommerverbouw benoorden Rotterdam, de sperziecultuur bij Bergen op Zoom en Wychen en de erwtenteelt bezuiden den Haarlemmermeerpolder. In de derde plaats is de verkoopgelegenheid in Ned. door het instituut der veilingen zeer geriefelijk ingericht. Er worden uit Ned. groote hoeveelheden groente geëxporteerd naar België, Duitschland en Engeland, vooral kool in vsch. vormen, komkommers, tomaten, sla en uien. Daarnaast voert Ned. uit België, Frankrijk en Italië ook veel in. Het zijn vooral bepaalde groentesoorten, welke in trek zijn voor de conservenindustrie, nl. witte kool, augurken, zilveruien, doperwten, spinazie en boontjes. Als middel van bestaan wordt de g. vooral uitgeoefend in betrekkelijk kleine bedrijven, nu eens zuivere warmoezerijen, dan weer bedrijven, waar naast g. ook landbouw, ooftteelt of bloemisterij voorkomt.

Lit.: Claassen en Hazeloop, Leerb. voor de Groenteteelt ([8]1933); C. M. van der Slikke, Beknopt Leerb. der Groenteteelt (1932). *Rietsema.*

België. In 1930 bedroeg de grondoppervlakte aan moesteelt besteed 35 213 ha, nl. 35 104 ha in open lucht en 109 ha onder ramen en warenhuizen. De bloemkoolen namen hierbij 890 ha in beslag ; de erwten, groen geoogst, 3 480 ha ; de cichorei 4 069 ha ; de asperges 699 ha ; de aardbeien 879 ha en de tomaten 497 ha. Vooral in de laatste jaren is de techniek alsook de organisatie van de g. in België op tamelijk hoog peil komen te staan. Kenmerkend is het gebruik van de verplaatsbare warenhuizen, waar 4-5 producten op een jaar worden gekweekt en geoogst voor of na de volle grondculturen. De specialiseering in g. komt vooral tot uiting, bijv. de vroege bloemkoolteelt in het Mechelsche, waarvan geoogst wordt op een tijdstip, dat Ned. oogst onder niet verwarmd glas ; verder de vroege aspergesteelt rond Putte, Heist op den Berg, Puurs, Westmeerbeek en Betecom, de witloofteelt rond Brussel.

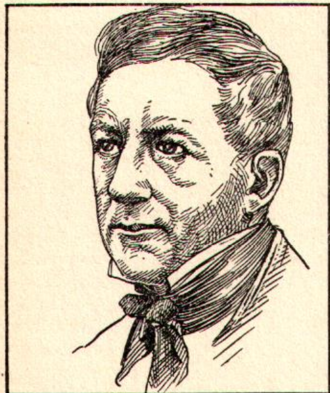
Veiling met een electrisch afmijntoestel is er in België nog maar op een paar plaatsen, nl. te Antwerpen en te Hasselt. De massa groenten worden nog op de export- en consumptiemarkten verkocht.

Jaarlijks worden groote hoeveelheden witloof vooral naar Frankrijk verzonden, bloemkoolen en asperges naar Duitschland, tomaten in normale tijden naar Engeland. Daarnaast voert België vooral uit Ned. groote hoeveelheden groenten in. Het zijn vnl. tomaten, roode wortelen, komkommers, salade en spinazie.

Als middel van bestaan wordt de g. vooral uitgeoefend in betrekkelijk kleine bedrijven, doorgaans een ha en minder, waar alleen eigen werkkrachten worden gebezigd. Nu eens zuiver g.-bedrijf, dan weer gemengde bedrijven: g. en ooftteelt, naast g. ook landbouw. *V. Dijck.*

Groentuinderij, → Groenteteelt.

Groen van Prinsterer, G u i l l a u m e, Ned. staatsman, publicist en historicus van voornaam formaat; * 21 Aug. 1801 te Voorburg, † 19 Mei 1876 te Den Haag. Studeerde aanvankelijk rechten (Leiden), maar zijn voorkeur trok hem zoo naar de studie der letteren en historie, dat hij zoowel in de rechten als in de letteren promoveerde (1823). Daarna vestigde hij zich als advocaat te Den Haag. In 1827 werd hij referendaris aan het kabinet des konings en in 1829 secretaris ervan. Toen was de groote wending in zijn leven reeds gekomen, welke hem tot voortrekker der Antirevolutionnaire of Christelijk-historische richting maken zou. Daarop heeft omgang met den predikant Merle d'Aubigné te Brussel, wiens geest leefde in dien van het Réveil te Genève, en studie van het toen nieuwe werk van Von Haller, Die Restauration der Staatswissenschaft, den beslissenden invloed gehad, veel directer in ieder geval dan het contact, waarin G. v. P. als student met Bilderdijk stond. Tot 1836 is hij secretaris van 's konings kabinet gebleven. Sedert leefde hij ambteloos. Wel heeft hij nog zitting in de Tweede Kamer gehad (1840; 1849-'57; 1862-'65).

G. Groen van Prinsterer.

Zijn beginselen verdedigde hij in een periodiek, Ned. Gedachten, dat 1829-'75 op ongeregelde tijden verscheen, in het dagblad De Nederlander (1850-'55) en in een zeer groot aantal andere geschriften, die getuigen zoowel van een ongeloofelijke arbeidskracht als van een onwankelbare positief-Christelijke overtuiging. Dat die overtuiging hem dingen deed zeggen, welke voor de Katholieken menigmaal pijnlijk waren, is niet onbegrijpelijk. Doch hij wist zich vrij te houden van plompheid en fanatisme. In de kamerdebatten was G., als verdediger der anti-revol. en Christelijk-hist. beginselen (de differentieering in de begrippen is van later datum), de strijdbare tegenstander van zijn ouden academievriend Thorbecke en diens liberalisme. Naar eigen getuigenis bestond het verschil in overtuiging vooral in het al of niet erkennen van het droit divin, in het al of niet teruggaan van het gezag der overheid op iets, dat hooger ligt dan de wil der menschen. Niet de contra-revolutie wilde G., of een teruggaan naar het verleden en naar verouderde toestanden, maar de anti-revolutie was zijn doel, welke voor hem vooruitgang was, nl. „het behoud van den ouden en altijd nieuwen geest van de kracht, die uit God is en zich in den Heere Jesus Christus geopenbaard heeft, met één woord, van het geloof". Krachtig verzette hij zich tegen de neutraliteit van den staat. Niet dat hij een nieuw monopolie van de Geref. Kerk wilde forceeren, hij begeerde van den staat een aanvaarding van Gods oppergezag in staatsregeling en wetgeving. T.o.v. de conservatieve partij was de stelling van zijn volgelingen langen tijd minder helder, doch sedert 1871 wordt ook hier de scheidingslijn scherp getrokken (→ Anti-revol. partij).

Ook in de innerlijke conflicten in de Ned. Herv. Kerk is G. de strijder voor het positieve Christendom geweest. Om hem groepeerden zich gaarne de orthodoxen, die niet met de Afscheiding van 1834 waren medegegaan en die zich sedert verweerden tegen de Gron. richting eerst, tegen het modernisme daarna. Hierbij sluit aan G.'s houding in den schoolstrijd, waarin hij niet alleen in woord en geschrift het confessioneel onderwijs verdedigde, maar ook als oprichter van bijz. scholen en als voorman van de Ver. voor Christelijk-nationaal volksonderwijs een rustelooze activiteit ontwikkelde.

Zijn arbeid als historicus (en als zoodanig had hij een Eur. reputatie) maakte hij mede dienstbaar aan zijn Calvinistische overtuiging. Belangrijk vooral is zijn Ongeloof en Revolutie (1847; 1868), dat evenals zijn Handboek der gesch. van het Vaderland (1841-'46; vsch. herdrukken) ook buiten den kring der geestverwanten sterken invloed heeft uitgeoefend. Voorts Maurice et Barnevelt (1875) en Archives ou corresp. inédite de la maison d'Orange-Nassau (16 dln. 1835-'61), welke uitg. hem mogelijk werd, sinds hij sedert 1834 belast was met het toezicht op het koninklijk huisarchief. *Verberne.*

W e r k e n. Een goed overzicht van G.'s geschr. vindt men in: De Vries, Mr. G. G. v. P. Eene bibliogr. (1908). G.'s schrift. Nalatenschap werd uitg. d. Gerretson en Goslinga in de Rijks Geschiedk. Publ. (1925). — L i t.: o.a. Vos, G. v. P. en zijn tijd (1886-'91); Tazelaar, De jeugd v. G. (1925); Van der Does, Bijdr. tot de gesch. der wording v. d. anti-rev. of Christ.-Hist. staatspartij (1925); Hartogh, G. v. P. en de verkiez. v. 1871 (1934).

Groenvink, → Groenling.

Groenvoedergewas, gewas, dat in blad en stengeldeelen (groene deelen) veevoeder levert. Een intensieve groenvoederteelt richt zich op een zoo goedkoop mogelijken (weinig bemesting) verbouw van veel groene massa van hooge voederwaarde. Vandaar dat als g. speciaal vlinderbloemige gewassen geteeld worden, o.a. klavers, luzerne, serradella, wikken, maar ook voederkool, groene rogge, maïs, spurrie e.d. Zij worden aan het vee gevoerd: in groenen toestand, als hooi en als kuilvoer. → Eiwitrijke gewassen; Ensileeren. *Dewez.*

Groenwieren (C h l o r o p h y c e e ë n) vormen een klas van wieren, waarbij in de cellen naast het bladgroen geen andere kleurstof voorkomt. In de cellen, die afzonderlijk leven of kolonies vormen, komen een of meer kernen voor. De vermeerdering heeft langs ongeslachtelijken weg plaats door beweeglijke of onbeweeglijke cellen, terwijl deze laatste ook dikwandig kunnen zijn en de akineten (< Gr. akinètos = onbeweeglijk) of rustende cellen vormen. Langs geslachtelijken weg vermeerderen zij zich door paring van beweeglijke cellen of door versmelting van beweeglijke mannelijke cellen met onbeweeglijke vrouwelijke cellen. De cel, die daaruit ontstaan is, vormt meestal eerst weer beweeglijke cellen, die het aanzijn aan een nieuwe plant geven.

De g. komen vnl. in zoet water voor. Alleen van de fam. der Chaetophoraceeën en Ulvaceeën komen vsch. soorten in de zee voor. Verder vindt men g. in symbiose met zwammen als → korstmossen. Ook komen zij voor in de weefsels van hoogere planten, op boomen en

steenen en op vochtigen grond. De eencelligen en zwevende kolonies in het water zijn het voornaamste bestanddeel van het plankton.

Tot de g. behooren de groepen van zwevende soorten Volvocales en Protocooccales, en de thallus-vormende Ulotrichales, Siphonocladiales en Siphonales. *Bouman.*

Groep, 1° in de maatschappijleer, een orde-eenheid, die eenzelfde, doch algemeener, doel heeft dan de samenstellende deelen. Met terzijdelating van Kerk en Staat streeft geen enkele groep het volledig doel van den mensch na, doch slechts een of ander deel.

Er zijn vrije g. (tooneelclub, firma, congregatie) en absoluut- of althans moreel-noodzakelijke (gezin, gemeente). Tot de laatste rekent Quadr. Anno ook de zgn. ordines, door sommigen vertaald als bedrijfsschappen en beroepsschappen, o.i. echter beter weer te geven met ,,dienstgroepen'', de corporaties.

Iedere g. heeft, in verband met haar doel, speciale belangen, die aan het doel evenredig zijn; hoe dichter dat doel het volledig doel nadert, des te hooger staat het groepsbelang. Twee grondprincipes zijn: 1° Wat de kleinere g. afkan, doe de grootere niet. 2° Wanneer de belangen in dezelfde orde zijn, gaat het belang der hoogere g. boven dat der lagere (c.q. het individu). Daarentegen gaat het geestelijk goed van den eenling boven het natuurlijk goed van zelfs het geheele universum (S. Thomas, I. II q. 113 a. 9 ad 2).

In de beschouwingen over de structuur van de nieuwe maatschappij speelt de g. een groote rol als vertegenwoordigend element. Men denkt zich veelal een economische kamer, samengesteld uit vertegenwoordigers der econ. groepen, desnoods naast een politieke kamer, waarin de gemeenten e.a. politieke g. vertegenwoordigd zijn. Reeds thans worden vele maatschappelijke werkzaamheden uitgevoerd op basis van groepsvertegenwoordiging. Men denke bijv. aan commissies, waar vertegenwoordigers van de → standsorganisaties als zoodanig zetelen.

Lit.: S. Thomas, Summa Theol. (II. II. q. 152 a. 4 ad 3); R. Linhardt, Die Socialprinzipien des Hl. Thomas von Aquin (Freiburg, Herder, 1932); E. Kurz, Individuum und Gemeinschaft beim Hl. Thomas von Aquin (München, Kösel u. Pustet, 1932). *Keulemans.*

2° Wisk. **a)** G. is een verzameling grootheden A, B, C, . . . (genaamd de elementen of operatoren van de g.), voor welke een of andere bewerking (die men „vermenigvuldiging" noemt) is gedefinieerd, die voldoet aan: 1° De bewerking, toegepast op twee willekeurige, doch in een bepaalde volgorde genomen elementen A en B, levert één bepaald element $P = AB$ van de verz. (P. heet het „product" van A en B); 2° de „vermenigvuldiging" is associatief, d.w.z. $A(B + C) = AB + AC$; 3° er bestaat een element E (genaamd één-element), zoodat voor elk willekeurig element A van de verz. $AE = A$ en ook $EA = A$; 4° bij elk element A behoort een invers element A^{-1}, dat ook in de verz. voorkomt, en de eigenschap bezit dat $AA^{-1} = E$.

De „vermenigvuldiging" is in het algemeen niet commutatief, d.w.z. in den regel is AB niet gelijk aan BA; in AB en BA heet A resp. rechts en links vermenigvuldigd met B. Een voorbeeld van een g. is de verz. van alle positieve breuken, met als bewerking de gewone vermenigvuldiging (nu is AB wel gelijk aan BA); het één-element is 1, het inverse element van A is 1/A.

Het aantal elementen, dat een g. vormt, noemt men de orde van de g.; een eindige g. bevat een eindig aantal elementen, een oneindige g. heeft er oneindig veel.

Lit.: W. Brunside, Theory of groups of finite order (²1911); A. Speiser, Die Theorie der Gruppen von endlicher Ordnung (1923); H. Weber, Lehrb. der Algebra (2 dln. ²1898/99); E. Netto, Gruppen- und Substitutionentheorie (1908); G. Kowalewski, Einführung in die Theorie der kontinuirlichen Gruppen (1931). *Verriest.*

b) Groep eener vergelijking. Bij elke → algebraïsche vergelijking, die geen meervoudige wortels (→ Vergelijking) bevat, kan men zekere → permutaties der wortels aangeven, die een bepaalde (hier niet nader aan te geven) eigenschap bezitten. Deze permutaties vormen een → groep, genaamd de „groep der gegeven verg.". De eigenschappen van deze groep bepalen de oplossing der vergelijking (theorie van Galois).

Lit.: R. Fricke, Lehrb. der Algebra (I 1924); H. Weber, Lehrb. der Algebra (2 dln. ²1898-'99). *Verriest.*

3° Krijgsk. Kleinste infanterie-(tirailleur-) eenheid, ca. 10 man onder bevel van een onderofficier. Er bestaan mitrailleurgroepen en geweergroepen. In een mitrailleurgroep is een der mannen bewapend met een lichten mitrailleur.

Groep of group, goot, welke in een stal achter de koeien loopt voor afvoer van de faecaliën. Gewoonlijk 50 cm breed en diep en gemaakt van glad, waterdicht materiaal. → Groepstal.

Groepbevestiging. Door de toenemende kracht van het belegeringsgeschut verminderde bij het begin der 20e eeuw het vertrouwen in de eenheidsforten en ging men er in Duitschland toe over, de voornaamste elementen dezer forten over een veel grooter oppervlak te verspreiden in een groep werken, omgeven door één hindernis. Het stelsel noemt men groepbevestiging. *H. Lohmeijer.*

Groepenpsychologie bestudeert de typische psychologische kenmerken, die een groep menschen als zoodanig van een andere onderscheiden. Volgens de groepeeringsbeginselen, die men aanneemt, zal de bestudeerde groep grooter of kleiner zijn. Bijv. psych. van mannen en vrouwen (sekse); psych. van boeren, arbeiders, dokters, onderwijzers, enz. (stand of beroep); psych. van Franschen, Duitschers, enz. (nationaliteit); psych. van Katholieken, Protestanten, enz. (godsdienst); psych. van misdadigers, enz. *d'Espallier.*

Groepleider, bij de padvinderij: de leider van een groep, gewoonlijk bestaande uit: een horde „welpen", een troep „verkenners" en een stam „voortrekkers". De g. is tevens leider van een dezer drie onderdeelen.

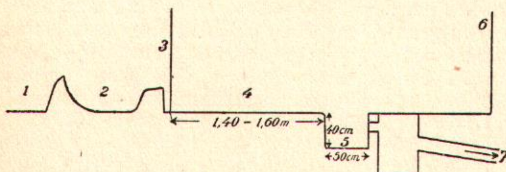
Groepsbelang, → Groep (1°).

Groepsportret, een typisch voortbrengsel der Hollandsche kunst. De eerste sporen ervan treft men al in de 15e e. in de portretten van stichters met familieleden op altaarvleugels. Van het eigenlijke groepsportret als zoodanig zijn de oudste voorbeelden te vinden in de Doelenstukken van Dirck Jacobsz. (de vroegste 1529, Rijks Mus.), C. Antonissen (uit 1533, Stadhuis te Amsterdam) en van Jan van Scorel. De opstelling is nog zeer stijf en men ziet niet veel meer dan een aantal rijen individueele portretten zonder onderling verband. Een grooten vooruitgang bracht Kethel, bij wien men de eerste compositorische groepeering vindt (1588). In stijgende lijn ontwikkelt zich dan het groepsportret met figuren als Th. de Keyser, G. Flinck, B. v. d. Helst (Schuttersmaaltijd), F. Bol, om in F. Hals (Haarl. Doelenstukken) en boven-

al Rembrandt (Nachtwacht, Staalmeesters) de hoogste punten te bereiken. In de 18e e. werd het veel schaarscher en het kwam niet boven het niveau der toenmalige schilderkunst uit. In de 19e e. is het geheel verdwenen; in onzen tijd zijn eenige weinig geslaagde pogingen gedaan het te doen herleven (van der Hem, Th. Schwartze).

Lit.: Riegl, Das holl. Gruppenbildniss, in: Wiener Jahrb. (XXIII 1902). *Schretlen.*

Groepstal of grupstal, stalinrichting voor rundvee, gekenmerkt door de aanwezigheid van een meer of minder diepe en breede goot (→ groep)

Groepstal. 1 = voedergang; 2 = voedergoot; 3 = repel (paal, waaraan het dier wordt vastgemaakt); 4 = standpl. der beesten; 5 = groep; 6 = stalwand; 7 = gierkelder.

achter de standplaats der dieren. Deze laatste is kort (ca. 1,50 m), zoodat de vaste en vloeibare mest der dieren in de groep valt en de koeien steeds zindelijk blijven. De vloeibare mest (→ Gier) loopt via de hellende groep in den gierput, de vaste mest al of niet vermengd met stroo, wordt geregeld uit den stal verwijderd. De g. beteekent uit hygiënisch oogpunt een groote verbetering tegenover den ouderwetschen → potstal. *Dewez.*

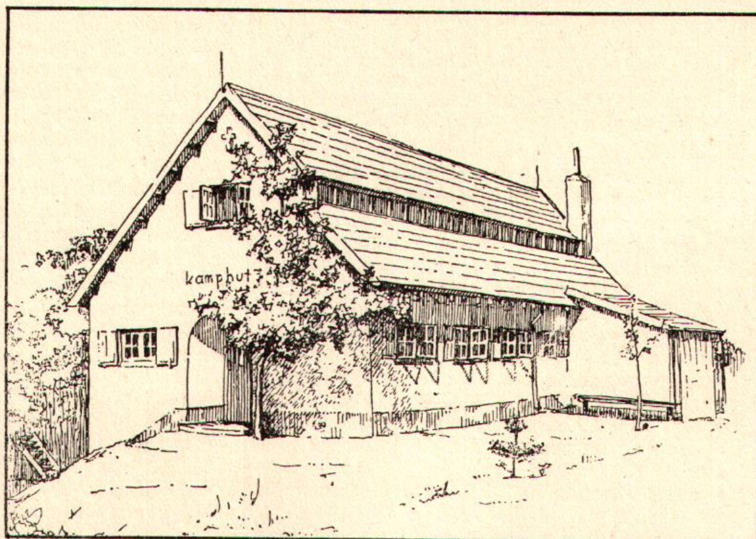
Groepsvertegenwoordiging, → Groep (1°).

Groeptesten, onderzoekmethode, naar model van de Amer. legertesten (1917) vlg. een bepaalde techniek opgesteld, zoodat verschillende personen tegelijk kunnen onderzocht worden, in tegenstelling met vele andere testen, waarbij het onderzoek hoofdelijk geschiedt.

Lit.: O. Decroly en R. Buyse, La pratique des teste mentaux (Parijs 1928). *d'Espallier.*

Groepwerk, → Arbeidsgemeenschappen.

Groesbeek, gem. in Gelderland, in het Z.O. van het Rijk van Nijmegen, aan de spoorlijn Nijmegen—Kleef. Omvat de dorpen G. en Berg en Dal en o.m. de buurtschap Heiligland. Opp. 4 320 ha; ruim 8 100 inw., grootendeels Kath. Bestaansmiddelen: landbouw, veeteelt en boschbedrijf (Nederrijksche Woud); boschbessenpluk en bezembinderij (vroeger zeer armelijke bevolking). Industrie: bezemfabr., steen- en schoenenfabriek. Bekend is het Kath. Sanat. Dekkerswald voor t.b.c.-lijders (afb. k. 624, dl. VIII) en de → Heiligelandstichting (1911), een Kath. bijbelsch openlucht-museum. De geheele omgeving bestaat uit een rijk begroeid heuvelachtig terrein (tot 90 m), met prachtige vergezichten, o.a. Wolfsberg, Ingina's heuvel, Duivelsberg. Druk toerisme. In den Burchttoren (rest v. d. vroegeren burcht der Heeren van G.) tal van oudheden, afkomstig van opgravingen uit de omgeving. De Ned. Herv. kerk met toren (15e e.). Instellingen: Marienthal, novicenhuis Zusters v. d. H. Carolus Borromaeus voor Holl. postulanten, en Liefdegesticht „Zusters van Tilburg". *Heijs.*

Groesbeek, Kamphut van de Kath. M. T. S. Vereeniging op den Hoogen Hoenderberg.

Groesbeek, Geeraard van, kardinaal, prins-bisschop van Luik (1564-1580); * ca. 1516, † 1580. Had grooten invloed op politiek gebied. Bestreed eerst met goedheid, dan met geweld het Calvinisme; hiertoe liet hij de Jezuïeten naar Luik komen (1566). Weigerde den prins van Oranje den doortocht door Luik (1568), waarop de belegering volgde van de stad Luik, die de prins van Oranje moest opgeven. Kardinaal in 1575. Een herziening van de statuten der schepenbank had onder zijn toezicht plaats. *Valvekens.*

Groessi, volkerengroep in de Soedan.

Groet. Bij alle volkeren bestaat de gewoonte om bij ontmoetingen en afscheid een formule van heilwenschen uit te spreken en door gebaren gevoelens van eerbied of hartelijkheid te uiten. Tot de heilwenschen behooren het Lat. Ave, het Gr. Chaire (= verheugt U), het Eng. Good bye, het Tsjech. Nazdar, enz. Wenschen voor een goeden dag (resp. morgen, middag, avond of nacht) zijn bij alle Eur. volkeren gebruikelijk. Dikwijls wordt ook bij het afscheid de hoop op een nieuwe ontmoeting uitgesproken (auf Wiedersehen, au revoir, a rivederci enz.). Minder vaak komen heilwenschen van godsdienstigen aard voor, bijv. in Zuid-Duitschland en Oostenrijk: Grüss Gott; in Frankrijk bij definitief afscheid: adieu, een g. welke voor den Wereldoorlog in Duitschland nog veel meer populair was. Bekend is de omslachtigheid van den g. in Ierland, waar beide partijen om beurten steeds langere wenschen voor zegen der heiligen uitspreken. Apart staat de g. met heilwenschen aan derden, bijv. het staatshoofd (Heil Hitler), of wel de g., die een vermaning bevat: Hou zee.

De gebaren van eerbied bij den g. hebben algemeen de bedoeling, dat men zich kleiner maakt tegenover den persoon, dien men begroet en wel door buigen, knielen of zich ter aarde werpen. Het eerste is vrijwel over de geheele wereld gebruikelijk. Knielen geschiedde niet slechts in de kerken, maar tot in de 18e eeuw ook aan de verschillende Eur. hoven (o.a. Oostenrijk en Engeland). Thans komt dit nog voor aan het pauselijk hof, in Engeland bij verschillende plechtigheden, bijv. het betuigen van trouw bij de kroning der Eng. koningen; bij de opening van het parlement wordt den koning door den speaker knielend de troonrede aangegeven. In de révérence (knieval) der dames, aan ieder hof gebruikelijk, is voorts nog een overblijfsel van dezen vorm van g. te vinden. Het zich ter aarde werpen kwam uit het O. in de vroeg-Christelijke wereld (proskunèsis) en is nog bij priesterwijdingen e.d. blijven bestaan. Het afnemen van den hoed, die symbool is van vrijheid en souvereiniteit, behoort ook tot deze categorie. Niet echter de Romeinsche groet met uitgestrekten arm, in onzen tijd door de fascisten overgenomen. De g., die tevens een karakter van hartelijkheid inhoudt, bestaat uit een lichamelijke aanraking, de hand geven, kussen, terwijl daarnaast ook als bewijs van eerbied voorkomt het aanraken van iemands kleeding of, bijv. in sommige streken van Voor-Indië, het aanraken en opheffen van iemands voet. In de eerste gevallen is vermoedelijk de oorsprong te zoeken in een oeroude opvatting, dat door aanraking het overbrengen van levensfluïde mogelijk was. *v. Thienen.*

Groeveneugers, op de Veluwe en in den Achterhoek dood-aanzeggers, die, met elzenstokken op de deuren kloppend, ter begrafenis noodigden.

Groeziniërs, → Georgiërs.

Grofzand, zand met 0,5-0,8 mm korrelgrootte; het grofste is rivierzand, doch ook bergzand kan tot g. gerekend worden.

Grognard (Fr.), oudere soldaat, vooral van Napoleon.

Grolier, J e a n, v i c o m t e, Fransch bibliophiel; * 1479 te Lyon, † 1565 te Parijs. In 1510 te Milaan gevestigd, kreeg hij door aanraking met Manutius belangstelling voor de boekbindkunst. Vertoefde geruimen tijd te Rome. G. kwam in 1534 te Parijs met zijn bibliotheek van 3 000 dln., meest in leder gebonden, versierd met handvergulding en kleurige lederoplaag, waarsch. vlg. aanwijzing van den eigenaar („G r o l i e r b a n d e n"). In Parijs ontstond onder zijn aanmoediging bindkunst, welke later door sterke begunstiging der vorsten tot verdere ontplooiing kwam. Zie afb. t/o kol. 496 in dl. V.

Bijna alle Grolierbanden hebben een ornament, dat uit dooreengevlochten linten of banden is opgebouwd en dat van Oostersche herkomst is. In Engeland en Amerika heeft men heden ten dage „Grolier-clubs", vereenigingen van boekenliefhebbers.

Grolleau, C h a r l e s, Kath. Fransch dichter en criticus; * 1867 te Parijs. G. is bemiddelaar tusschen de Fr. en de Germ. letterkunden: vertaalde o.m. uit Robert Douglas, William Blake, O. Wilde, Chesterton, mgr. Benson e.a. Schreef een essay over G. Gezelle.

V o o r n. w e r k e n: Reliquiae (1914); L'encens et la myrrhe (1909); Anthologie des écrivains cath. (1919).

Grollerholt, bosch bij Grollo, waar de Staten van het Landschap Drente op Oud-Germaansche wijze onder den vrijen hemel hun samenkomsten tot begin 17e eeuw hielden.

Grollo, → Rolde.

Gromatici, → Agrimensores.

Gronau, stad in Westfalen (52° 13′ N., 7° 2′ O.), district Münster, dicht bij de Ned. grens gelegen; knooppunt van spoorwegen (verbinding o.a. met Enschede); ca. 18 000 inw. (44% Kath.). Hoofdkantoor der douane. Textielindustrie.

Grond is een juistere Ned. term voor b o d e m. De laatste term wordt echter wetenschappelijk meer gebruikt. In enkele samenstellingen treft men echter g. aan. Zoo:

Grondsoorten. De verschillende grondsoorten of bodems kan men naar velerlei gezichtspunten indeelen, zoo naar het ontstaan: eluviaal, colluviaal, alluviaal e.d.; naar den oorsprong: graniet-, vulkanische g. e.d. Wat in het alg. in Ned. als g. aangeduid wordt, berust op een indeeling naar korrelgrootte, zuurgraad en kalkgehalte, aan de practijk ontleend. Als kalkachtige g. of mergels rekent men met Reinders wat meer dan 20% kalk bevat, als humus wat voor meer dan 30% brandbare bestanddeelen bevat; leem, zand en klei worden gescheiden naar het percentage afslibbare bestanddeelen.

De indeeling in grondsoorten let dus op het e i n d p r o d u c t van de bodemvorming, die in **grondtypen** op het p r o c e s van de bodemvorming, dat in hooge mate van het klimaat afhangt. De indeelingen zijn weer verschillend; bekend is die van Lang, die den regenfactor (neerslag in mm, gedeeld door jaartemp.) als maatstaf neemt. Men beschouwt hierbij vooral het **grondprofiel,** de opeenvolgende stadia in de ontwikkeling van verweerd gesteente tot den typischen bodem aan de oppervlakte. Deze stadia worden als A-, B-, C-horizon onderscheiden. Een bekend grondprofiel is dat van de zgn. P o d s o l -bodems, in koude, vochtige klimaten; onder een humusrijke bovenlaag volgt een horizon van uitgeloogd materiaal, dan een afzettingshorizon, bijv. een ijzeroerlaag, en ten slotte het onverweerde gesteente-gruis.

Grondanalyse kan zoowel chemisch als mechanisch geschieden; mechan. grondanalyse stelt zich ten doel de verdeeling der verschillende korrelgrootten in den grond te doen kennen; zij geschiedt gemeenlijk met slib-methoden, berustende op de verschillende bezinkingssnelheid van korrels van verschillende grootte. Zie ook → Grondonderzoek.

De **grondcarteering,** gewoonlijk ondergebracht bij de landbouwk. proefstations, stelt zich ten doel de verspreiding der verschillende grondtypen en soorten in kaart te brengen, hetgeen voor een wetensch. incultuur-brenging zeer gewenscht is.

Men zie ook het artikel → Grondbezit. *Jong.*

L i t.: → Bodem.

Grond (Lat.: ratio) (p h i l o s.), in het algemeen datgene, waarop iets anders berust; meer in het bijzonder den denkbeginsel of principe van kennis (→ Beginsel). Als zoodanig strekt het zich verder uit dan het begrip oorzaak, dat veeleer uitsluitend zijnsbeginsel beteekent: niet enkel de oorzaak, maar ook het → gevolg kan immers kenbeginsel zijn. Er kunnen daarom bijv. wel gronden aangewezen worden voor het Godsbestaan, maar geen oorzaken.

Het b e g i n s e l v a n v o l d o e n d e n grond, door Leibniz als fundamenteel denkbeginsel opgezet, is bij Aristoteles onbekend. Het luidt: al wat is, moet een voldoenden „grond" hebben voor zijn bestaan en wezen. Feitelijk gebruikt Leibniz het als een bij-

zondere formuleering van het → causaliteitsbeginsel.

L i t. : Beysens, Ontologie ([2]1917, 212) ; Geyser, Das Prinzip vom zureichenden Grunde (1929) : Van den Berg, Introd. in Ontologiam (1933, 196). *v. d. Berg.*

Grondanalyse, → Grond (bodem).

Grondapanages, → Ambtsvelden.

Grondbedrijf, → Grondspeculatie.

Grondbeginselen of principen zijn de eerste → beginselen in de zijns- en denkorde.

Grondbelasting. A) Nederl. Belastingrecht. De g. wordt geheven krachtens de herhaaldelijk gewijzigde wet van 26 Mei 1870, Stbl. 82.

Belastingplichtig is hij, die krachtens een zakelijk recht het genot heeft van een gebouwd of ongebouwd eigendom.

Belastbare opbrengst. Deze bel. wordt geheven naar een gemiddelde opbrengst, niet van den tegenw. tijd, doch in vroegere jaren. Die gemiddelde opbrengst heet: belastbare opbrengst. Zij wordt bepaald door de belastbare opbrengst van het te schatten perceel gelijk te stellen met de belastb. opbr. van een vroeger geschat dgl. eigendom in dezelfde gem., c.q. in een andere, bij voorkeur aangrenzende, gemeente. Hierdoor wordt voor ongebouwde eigendommen feitelijk uitgegaan van toestanden in de jaren 1875 t/m 1881, voor gebouwde eigendommen van toestanden in 1892 t/m 1896. De eenmaal vastgestelde belastbare opbrengst blijft op hetzelfde bedrag bepaald, totdat een eigendom verandering ondergaat. In zoo'n geval wordt zij opnieuw geschat. De vaststelling van de belastbare opbrengst geschiedt door den controleur der grondbelasting; de uitkomst van elke schatting wordt aan den belanghebbende medegedeeld.

Tarieven. a) De belasting bedraagt in h o o f d s o m : voor een ongebouwd eigendom 6% van de belastbare opbrengst; voor een gebouwd eigendom 4,86% van de belastbare opbrengst. b) O p c e n t e n. Het Rijk heft over de belastingjaren 1934 t/m 1938 20 opcenten op de hoofdsom der gebouwde eigendommen; de provincie mag ten hoogste 50 opcenten heffen (Friesland mag bovendien in den vorm van opcenten op de ongebouwde eigendommen een bemalingsbelasting heffen); de gemeente mag ten hoogste 80 opcenten op de gebouwde en 20 op de ongebouwde eigendommen heffen. c) De b e s t e m m i n g van de hoofdsom is over de belastingjaren 1934 en 1935: 40% voor het → werkloosheidssubsidiefonds; 35% voor de gemeente, waar het onroerend goed ligt; de rest voor den gewonen dienst van het rijk.

Het **belastingjaar** loopt van 1 Jan. t/m 31 Dec. De aanslagen worden vastgesteld door den controleur der grondbelasting. Voor bezwaren, zie → Beroep.

Vrijdommen. Er bestaan a l g e h e e l e vrijdommen voor kerken, scholen, enz. onder bepaalde voorwaarden. T i j d e l i j k e vrijdommen kunnen gedurende een bepaald aantal jaren worden genoten bij ontginning e.d. van ongebouwde eigendommen en daarop te stichten, voor landbouw e.d. dienende gebouwen.

Ontheffing wordt verleend, indien onvoorziene rampen de opbrengst van ongebouwde of het genot van gebouwde eigendommen met meer dan 20% deden verloren gaan. Verder is ontheffing onder bepaalde voorwaarden mogelijk, indien een gebouwd eigendom gedurende 12 maanden ongebruikt en onverhuurd is gebleven.

Karakter. De grondbel. is juridisch een directe belasting. Economisch is zij een → zakelijke opbrengstbelasting en vermoedelijk in de meeste gevallen een indirecte belasting. De beoordeeling hiervan is een van de moeilijkste problemen van de leer der belastingen; o.a. moet hierbij worden nagegaan of de g. van het ongebouwd bij de invoering (in Ned. kwam de oudste vorm van de g. in 1323 voor onder den naam van morgengeld) of latere wijziging is overgedragen op de eigenaren ten tijde van de invoering of de wijziging; deze vorm van → overdracht van belasting heet: a m o r t i s a t i e.

Opbrengst. Over het belastingjaar 1933 bracht deze heffing in hoofdsom op 23 908 000 gld., aan opcenten in totaal 25 117 000 gld.

L i t. : over de wet : Smeets, De Rechtskennis van den Ingenieur (XII, afd. 6, overzicht ; er is geen bijgewerkt commentaar). Over de econ. werking : Bordewijk, De theorie der belastingen, enz. (1931) ; Pierson, Leerb. der Staathuishoudkunde (II 1913) ; Cort van der Linden, Leerb. der Financiën (1887). Over de gesch. : o.a. Crommelin, Beschouwingen over de g. (diss. 1865). *M. Smeets.*

B) In het **Belg. Recht** is g. een rechtstreeksche belasting, gevestigd op het kadastraal inkomen van alle gebouwde en ongebouwde grondeigendommen. Het kadastraal inkomen vertegenwoordigt het gemiddeld normaal netto-inkomen van één jaar.

Belastbare opbrengst. Het wordt, ingevolge van een perceelsgewijs deskundig onderzoek, door den bestuurder van het kadaster bepaald. Dit deskundig onderzoek wordt vastgesteld door vergelijking met vaste goederen van gelijken aard en van gelijke opbrengst, gelegen in dezelfde gemeente of in de omliggende gemeenten en die als model zijn genomen. Het wordt gedaan met inachtneming hetzij van het huurinkomen, hetzij van de handelswaarde en van het gemiddeld bedrag van de huuropbrengst. De aldus vastgestelde kadastrale inkomsten zijn in beginsel vastgesteld voor een termijn van 10 jaren ; daarop volgt een alg. herziening van het kadaster. Voor de nieuw gebouwde, herbouwde of aanzienlijk gewijzigde goederen geschiedt tusschentijds een speciale kadastrale herziening.

Vrijstelling. Van rechtswege worden van de belasting vrijgesteld: de nationale domeingoederen, die op zichzelf niets opbrengen en voor een openbaren dienst of voor een dienst van alg. nut zijn aangewend. Vrijstelling kan op aanvraag bekomen worden voor de onroerende eigendommen, die door een niet-winstnajagend eigenaar zijn bestemd voor de uitoefening van den eeredienst, voor het onderwijs en voor de inrichting van hospitalen, godshuizen, klinieken, dispensaria of andere gelijkaardige werken van weldadigheid.

Tijdelijke vrijstelling wordt verleend gedurende een periode van 10 jaar voor de in aanbouw genomen onbebouwde of ledige gronden; voor de nieuw beboschte gronden is de tijdelijke vrijstelling verleend voor 20 jaar. Eveneens wordt een tijdelijke vrijstelling van 10 jaar verleend voor de goedkoope woningen, die zonder premie zijn opgebouwd en aan zekere voorwaarden beantwoorden.

Vermindering wordt toegestaan o.m. aan de kroostrijke gezinnen, d.w.z. gezinnen, die minstens drie kinderen tellen (vermindering van 7 % per kind ten laste), alsook aan de groote oorlogsverminkten (vermindering van 20 %).

Tarieven. Het bedrag van de g. is thans (Oct. 1935) vastgesteld op 5% voor de gebouwde en 6 % voor de ongebouwde eigendommen. Daarbij komen nog de

gem. opcentiemen en de wegenistaks. → Gemeentelijke belastingen.

Belastingplichtig is de eigenaar, de bezitter, de erfpachter, de opstalhouder of de vruchtgebruiker van de belastbare goederen. Deze personen kunnen echter de belasting van zich afwentelen en ze doen dragen door de huurders; zij kunnen hiervoor aan den ontvanger der belastingen de verdeeling van den aanslag onder hunne huurders of pachters aanvragen.

Opbrengst. De g. bracht in 1933 een som op van 425 989 026,29 frs. De raming der begrooting bedroeg 470 millioen frs. (Stbl. 30 Nov. 1934). Van deze opbrengst wordt 1/10 toegekend aan het gemeentefonds. *Rondou.*

Grondbewerking, behandeling van den grond met werktuigen om hem in een zoo gunstig mogelijken toestand (→ Gare) voor den groei der cultuurgewassen te brengen; om stalmest, kunstmest, groenbemesting en zaaizaad te kunnen verdeelen en onderbrengen en onkruid te kunnen bestrijden. Slechts door herhaalde bewerkingen, op verschillende wijzen en met verschillende werktuigen kan een en ander bereikt worden. → Cultivator; Eggen; Freezen; Ondergrondsploeg; Ploegen; Rollen; Schoffelen.

Hoofddoel van de g. moet gericht zijn op het verkrijgen en behouden van een goede → kruimelstructuur. Daarom wordt na den oogst de stoppel direct geschild om vochtverlies te voorkomen en ontkiemend onkruid te vernietigen; wordt nog vóór den winter op diepte geploegd om de vorst gelegenheid te geven beter op den grond in te werken; wordt de grond in het voorjaar, om het verkregen wintervocht te sparen, niet meer diep bewerkt, maar zoo spoedig mogelijk geëffend en geschikt gemaakt als zaaibed voor de voorjaarsgewassen. Na het zaaien wordt door herhaald eggen, schoffelen, hakken enz. de bovengrond los gehouden en onkruid vernietigd om vochtverlies tegen te gaan. Daarom ook worden de zwaardere kleigronden veel (maar nooit in natten toestand!) en dieper, de lichtere minder bindige zandgronden zoo weinig mogelijk en minder diep bewerkt.

Vgl. ook → Economie (sub F). *Dewez.*

Grondbezit. Als bron van levensonderhoud en woonplaats is de grond, mits door goede grondpolitiek bestuurd, den mensch een uiterst gewichtig bezit. De grond als woonplaats is vooral object der stedelijke grondpolitiek; landelijke grondpolitiek houdt zich bezig met den grond als bron van levensonderhoud. Hierbij dient gewaakt tegen grootgrondbezit en versnippering. Tegen versnippering gaat het zgn. Anerbenrecht, dat een deel van den geërfden grond onvervreemdbaar maakt; tegen te groot grondbezit helpt onteigening ten algemeenen nutte der zgn. → latifundia (Italië, Spanje). De landarbeider krijgt zoodoende een eigen lapje grond (in Ned. Landarbeiderswet 20 April 1918), de stedeling wordt beschermd tegen → grondspeculatie en woningnood door behoorlijke, van overheidswege geregelde uitbreidingsplannen. → Ricardo's onjuiste leer der → grondrente gaf aanleiding tot de Bodenreform, een streven om minstens de grondrente, zoo niet den heelen grond, te doen vervallen aan den Staat (Damaschke, George). → Akkersocialisme; Grondvraagstuk. *Keulemans.*

Grondbezit in Ned.-Indië. Alle grond in Ned. Indië, waarop geen recht van eigendom wordt bewezen, is krachtens de domeinverklaring, vervat in het Agrarisch Besluit van 1870, eigendom van den Staat, landsdomein, waarop zakelijke rechten, adatrechtelijke en Europeesch-rechtelijke, kunnen rusten. Worden deze opgeheven, dan is de grond vrij landsdomein, waarover naar wettelijke regelen de regeering beschikt door verkoop, waardoor gewone eigendom ontstaat en conversie van inlandsch individueel bezitsrecht in agrarischen eigendom, door welke beide de grond aan het landsdomein wordt onttrokken. → Agrarische Wetgeving in Ned. Indië. *B. Damen.*

Grondbezit in Belgisch Kongo. Men onderscheidt drie soorten van gronden.

1° I n l a n d s c h e g r o n d e n. Het zijn alle gronden door inlanders bewoond, bebouwd of op gelijk welke wijze naar inlandsche gebruiken benuttigd. Eveneens de door de Administratie aan inlandsche gemeenschappen voor hun toekomstige behoeften toegekende gronden, nl. ten minste driemaal zooveel als elk dorp werkelijk bewoont en bebouwt.

De inlanders oefenen nog, op andere dan inlandsche gronden, gebruikelijke genotsrechten sui generis uit, die geen toeëigening van den grond onderstellen, bijv. t.o.v. doorgang, houtkap, jacht, vischvangst, enz. Overigens mogen, krachtens bijz. decreten, alle inlanders op domeingronden, in ruime maat, de voortbrengselen van gewassen inoogsten, er op jagen, hout kappen, enz. De wetgeving belet hen hun rechten lichtzinnig af te staan.

Hier blijft de inlandsche gewoonte van kracht en vallen de betwistingen onder de bevoegdheid der inlandsche rechtbanken, zelfs indien de betrokken inlanders tot het Eur. statuut toegetreden waren (Ord. 1 Juli 1885, decr. 14 Sept. 1886, 3 Juni 1906, 6 Aug. 1922, 31 Mei 1934).

Inlandsche gronden behooren aan de inlandsche gemeenschap toe, al worden zij feitelijk door de leden der gemeenschap bebouwd. Een ontwerp van decreet tot bevordering van den individueelen inlandschen eigendom ligt thans (1934) ter studie.

2° D o m e i n g r o n d e n. Gronden zonder heer behooren aan de kolonie toe, behoudens eerbiediging van de gewoonterechten der inlanders. Bij de beschikking over haar privaatdomein dient de kolonie vooral rekening te houden met art. 15 Kol. Keure. Naar mate van hun belang, worden afstand van domeingrond en concessie van genotsrechten op domeingrond toegestaan nu eens door de uitvoerende macht alleen, dan eens bij decreet, dan weer bij decreet en onrechtstreeksche tusschenkomst van den metropolitaanschen wetgever.

In het Katanga- en in het Kivugebied, wordt, bij zulken afstand of concessie, eveneens, resp. door het Comité Spécial en het Nationaal Comité, art. 15 Kol. Keure toegepast.

De begunstigde van een afstand- of concessie-overeenkomst moet de inlandsche rechten eerbiedigen. De concessie-houder van landbouwgrond kan slechts eigenaar worden, wanneer hij het land productief heeft gemaakt. Vele concessies schrijven de uitvoering van een beschavingsprogramma ten gunste der inlandsche gemeenschappen voor, bijv. t.o.v. hygiëne en onderwijs. Grondvergunningen dienen zoodanig over het grondgebied der kolonie verspreid te worden, dat de sociale toestanden der inlandsche gemeenschappen er niet door worden geschaad, dat met de beschikbaarheid van arbeidskrachten rekening wordt gehouden, dat het bestaan der reeds gevestigde Eur. ondernemingen niet in gevaar wordt gebracht.

3° G e r e g i s t r e e r d e g r o n d e n. Deze gronden zijn de private eigendom van niet-inlanders of event. van inlanders aan het Eur. statuut onder-

worpen. Krachtens het B. W., 2e Boek, bestaat de private eigendom van onroerend goed alleen na registratie in de registers van den bewaarder der grondtitels. Een certificaat van registratie wordt den eigenaar afgeleverd (Torrensstelsel). Elke overgang van den onroerenden eigendom vereischt een nieuw certificaat. Geen last treft den eigendom, zoo hij niet geregistreerd is. Elke huurovereenkomst, die langer dan 9 jaren loopt, moet eveneens ingeschreven worden. De verplichting van registratie geldt echter noch voor wettelijke erfdienstbaarheden, noch voor de gewoonterechten der inlanders, noch voor het privaatdomein der kolonie. Zie → Kongo (sub Recht).

L i t. : Th. Heyse en H. Léonard, Régime des cessions et concessions de terres et de mines au Congo Belge (Brussel 1932). *De Mûelenaere.*

Grondbezit **in Roeanda-Oeroendi** (vroeger Duitsche kolonie, thans Belg. mandaatgebied). Krachtens art. 6 van het Belg. mandaat moet België, bij de vaststelling van het grondstelsel, de inlandsche rechten en belangen eerbiedigen. De betreffende decreten en ordonnantiën van Belg. Kongo werden op Roeanda-Oeroendi toegepast. Afstand of concessie van domeingronden geschiedt eventueel naar overeenkomstige regelen. *De Mûelenaere.*

Grondboom, over de geheele voertuiglengte doorgaande profielbalk of doosvormig gelaschte ligger in het onderraam van een spoorwegrijtuig. De stijlen van den zijwand staan op of zijn tegen den g. geklonken of gelascht.

Grondboor, → Grondboring.

Grondboring, de arbeid, verricht voor het onderzoeken van den bodem ten behoeve van uit te voeren werken (maken van fundeeringen, aanleg van dijken, bouw van sluizen enz.). Daartoe wordt met de handboor of met mechanisch gedreven boorwerktuigen een gat in den bodem gemaakt, waardoor men in staat is op vsch. diepten grondmonsters te nemen, om te bepalen tot hoever de grond moet uitgegraven worden (bij fundeeringen), om een laag aan te treffen waarop men het bouwwerk kan doen rusten, enz. De meest gebruikelijke vormen van boren zijn: de schroefboor en de puls, alsmede de stampboor (voor het losstampen van harde gesteenten). Teneinde het instorten van het boorgat tegen te gaan, wordt dit „bekleed”, d.w.z. men brengt er een stalen verbuizing in aan, die door eigen gewicht of door verzwaring met gewichten in het boorgat zakt, naarmate dit door het boren verdiept wordt. Moet de bodem tot eenigszins belangrijke diepte onderzocht worden, dan past men de gewone → diepboring toe, waarbij gebruik gemaakt wordt van een boortoren. In de meeste gevallen kan men echter volstaan met het gebruik van een driepoot, waaraan boorgereedschap en buizen worden op- en neerbewogen met behulp van een handlier. Behalve voor het onderzoek van de bodemgesteldheid dient de g. tevens om de diepte van het grondwater alsmede van event. dieper gelegen waterlagen vast te stellen, bijv. tot het verkrijgen van drinkwater door oppomping. *P. Bongaerts.*

Grondbriefbank is een instelling, die ten doel heeft het verkrijgen, vervreemden, verhuren en exploiteeren van onroerende zaken en het uitgeven van obligatiën. Deze obligatiën heeten g r o n d - b r i e v e n. Als regel mag voor geen grooter bedrag aan grondbrieven in omloop zijn dan de waarde der onroerende zaken der g. Een g. functionneert in het alg. als een hypotheekbank met dit verschil, dat de tegenwaarde der pandbrieven eener hypotheekbank door de uitstaande hypotheken wordt gevormd, de tegenwaarde der grondbrieven door de onroerende goederen, eigendom der grondbriefbank. *Huysmans.*

Grondcarteering, → Grond (bodem).

Grondconstructie (m e e t k.). Elke constructie wordt opgebouwd uit een aantal eenvoudige verrichtingen, g. genaamd, bijv. het trekken van een rechte door twee punten; het beschrijven van een cirkel in een plat vlak, indien middelpunt en straal gegeven zijn; het brengen van een plat vlak door drie punten. *v. Kol.*

Grondcrediet is in den land- en tuinbouw het crediet, dat verleend wordt ter financiering van de vaste goederen van een land- of tuinbouwbedrijf. Naast het g. pleegt men te onderscheiden vast en vlottend bedrijfscrediet. Het g. en het vaste bedrijfscrediet tezamen in een agrarisch bedrijf correspondeeren ongeveer met het begrip → Anlagecrediet in de industrie. → Landbouwcrediet. Het g. wordt als regel verkregen in den vorm van hypothecaire leeningen met langen looptijd. *Huysmans.*

Gronddienst, → Grondorganisatie.

Gronddriehoek, → Coördinaten.

Gronddùiker, → Duiker.

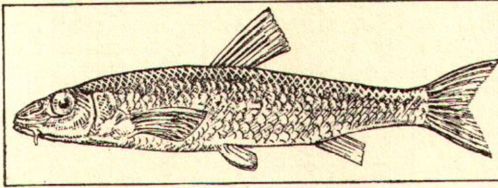
Gronde, J o h a n n e s v a n d e n, * te Ootmarsum, door → Geert Groote in 1383 aangewezen als rector van het Meester-Geerthuis der Zusters van het → Gemeene Leven te Deventer, een der medeoprichters van het klooster → Windesheim (1386). Zijn leven werd beschreven door Thomas van Kempen (Pohl VII, 218). *J. de Jong.*

Grondeeren (s c h i l d e r k.), van een grond, ondergrond voorzien. Linnen zal men g. alvorens het met olieverf te beschilderen, en wel met een mengsel van lijm en krijt; op dezelfde wijze worden paneelen dikwijls voor het beschilderen door den kunstenaar behandeld. Papier werd vroeger dikwijls gegrondeerd, zoowel om het met de zilverstift te kunnen beteekenen, als om het een kleur te geven. Op papier, dat met een krijtlaagje overtrokken is, maakt een zilveren stift nl. een zeer fijne, grijze lijn. Een voorbeeld van groen gegrondeerd papier is Dürer's „Grüne Passion” te Weenen, die haar naam aan de kleur van het papier dankt. *Poortenaar.*

Grondeigenschap is een hoedanigheid eigen aan de soort, terwijl andere meer wisselvallige eigenschappen het individu kenmerken. Menschen bezitten dezelfde g., ingeboren individueele verschillen zijn van quantitatieven aard. De menschelijke psychische natuur is één, niettegenstaande verschillen van ras en familie; maakt men een statistiek voor een of andere geschiktheid van een groot aantal menschen, dan verkrijgt men een doorloopende reeks, gaande van een minimum naar een maximum, langs een middelmaat, door het grootst aantal individuen gedragen en weleens het biologisch type genoemd. Er bestaat geen gaping in de statistiek tusschen den hoogbegaafde en den weinig begaafde, de zgn. kloof wordt gevuld door de tusschenvormen. Dit geldt voor het normale. Het pathologische echter kan qualitatief afwijken, zoodat het abnormale meestal duidelijk is afgeteekend tegenover het normale. Ook gaat de eene mensch qualitatief verschillen van den andere door het leeren en de ontplooiing van karakter of gezindheid.

Grondel. 1° De r i v i e r g r o n d e l (G o b i o f l u v i a t i l i s) is een slank vischje van de fam.

der karpers, hoogstens 15 cm lang, grijsgroen met donkeren rug en lichte onderzijde. In elken mondhoek

Riviergrondel.

is een voeldraad gezeten. De g. komt voor in geheel Midden en W. Europa, meestal in troepen bijeen op den bodem van stroomend water.

2° De zeegrondel (Gobius minutus) is alg. op de kust der Noordzee en in de monding der groote rivieren. Het slanke vischje is 6-7 cm lang, grijsgeel, op den rug bruin gestippeld. De snuit is gekromd, de oogen puilen eenigszins uit. Zeldzaam op de Noordzeekust is de zwarte zeegrondel (Gobius niger), die een nest bouwt voor de eieren. *M. Bruna.*

Grondemail, → Email.

Gronden, De. Aan den Westel. ingang van Het Kanaal rijst de grens van het vastelandsplat plotseling uit een diepte van 2 000 m omhoog naar ong. 200 m. Dit gebied, welks Westel. grens in het Z. op ca. 6° W. en in het N. op ca. 12° W. ligt, wordt De G. genoemd. Er bevinden zich nog eenige banken, als Labadie-, Cockturn-, Melville- en Shamrockbank op, doch de minste diepte blijft 62 m. Schepen, die Het Kanaal aandoen, looden veelvuldig voor plaatsbepaling De G. aan, doch ook zonder dat zijn reeds dikwijls aan de veranderde kleur van het water en aan de golfvorming De G. te onderkennen. *Wissmann.*

Grondexploitatie, bedrijf, bestaande in het geschikt maken van gronden om met woningen enz. bebouwd te worden. De grondexploitant koopt daartoe oppervlakten „ruwen grond” (bosch, heide, akker- of weiland), welke hij volgens een daartoe gemaakt verkavelingsplan (of, wanneer reeds een gemeentelijk → uitbreidingsplan bestaat, volgens dit laatste) verdeelt (verkavelt) in kleinere perceelen, welke hij als bouwterrein tracht te verkoopen. Tevens zorgt hij voor de noodige techn. werkzaamheden, als ophooging, aanleg van wegen, leidingen voor water, gas en electriciteit, rioleering, hetzij dat hij deze werken zelf ter hand neemt, hetzij dat de overheid dit, op zijn verzoek en met zijn finan. medewerking voor hem verricht. Dit geheele complex van werkzaamheden heet het „bouwrijp” maken van den grond. Het daardoor geschapen eindproduct „bouwterrein” is iets wezenlijk anders en waardevollers dan de ruwe grond, waarvan werd uitgegaan, en het is billijk, dat de exploitant voor den daartoe verrichten, productieven en sociaal nuttigen en noodigen arbeid een zekere winst in rekening brengt. Zeer dikwijls evenwel is de winst onredelijk hoog; waar dit het doel is, wordt de g. tot → grondspeculatie. *v. Embden.*

Grondgebergte noemt men in de geologie het complex van oudere, kristallijne, dus stollings- en/of metamorphe gesteenten, dat onder de jongere lagen voorkomt. Het hangt dus van de plaatselijke geologie af, van welken ouderdom dit g. is: in de Ardennen zal men het Cambrium van de Caledonisch geplooide massieven g. noemen, in tegenstelling tot de Hercynisch geplooide Devoon-lagen, die bijv. in de Alpen nog wel tot het g. gerekend worden. Het is dus een zuiver practische term. *Jong.*

Grondgebied. De feitelijke gezagsuitoefening van een Staat strekt zich, behoudens enkele uitzonderingen, niet verder uit dan zijn grondgebied. De grenzen van dat g. worden bepaald door het volkenrecht. Tot het g. van het koninkrijk der Nederlanden behooren behalve het Rijk in Europa ook de gebieden van Ned. Indië, Suriname en Curaçao. Staatsrechtelijk is er geen onderscheid tusschen het grondgebied van het Rijk in Europa en dat der overzeesche gewesten, met name zijn deze laatste niet te beschouwen als „bezittingen” of „wingewesten” van het moederland, zooals oudtijds de opvatting was. Sinds de grondwetswijziging van 1922 zijn de woorden „koloniën” en „bezittingen” ter aanduiding van de overzeesche gewesten dan ook uit de Grondwet verdwenen. Voor de uitzonderingen op bovenvermelden regel, zie → Exterritorialiteit; → Schepen. *Struycken.*

België. Het g. omvat: 1° het eigenlijke België, zooals het erkend werd door de mogendheden na 1830, met toevoeging van Moresnet en van de districten Eupen en Malmédy na den oorlog van 1914-'18 [zie staatk. België, kaart van België (IV, 432-433)]; 2° de Belgische → territoriale zee; 3° een koloniaal gebied, Belgisch → Kongo. Krachtens het Vredesverdrag van Versailles is België belast met het beheer van Roeanda-Oeroendi, vroeger koloniale bezitting van Duitschland in Afrika (→ Mandaatlanden).

Geen afstand, geen ruiling, geen aanhechting van grondgebied kan plaats hebben dan krachtens een wet (art. 68 Grondwet). België is verdeeld in → provinciën en in → gemeenten. De grenzen van het Rijk, van de prov. en van de gem. kunnen alleen uit kracht van een wet gewijzigd worden (art. 1 en 2 Grondwet). Verder voorzien de wetten ook andere verdeelingen van het g., nl. de → arrondissementen, en de → kantons.

De accoorden van → Locarno waarborgen het behoud van de grenzen, zooals die thans bepaald zijn tusschen België en Duitschland, en de onschendbaarheid daarvan. *V. Dievoet.*

Grondgebruik (in den landbouw). Naast voedselbron voor de planten is de grond ook standplaats voor plant, mensch en dier. Hoe hij gebruikt zal worden: voor de teelt van akkerbouwgewassen in hun diverse verscheidenheden, voor de teelt van grassen (grasland), voor die van tuinbouwgewassen, van houtgewassen (bosch) enz., of hij, al of niet verbonden met de teelt van deze gewassen, tevens ten dienste zal staan voor de rundveehouderij (levering van melk, vleesch of fokdieren), paardenfokkerij, varkens-, schapen-, kippenhouderij enz., of hij in extensieven of in intensieven zin gebruikt zal worden e.d., hangt af van vsch. factoren. Als zoodanig gelden o.m.: 1° het klimaat; 2° de physische en chemische geaardheid van den grond (grondsoort); 3° de hoogteligging; 4° de geogr. ligging (nabijheid eener marktplaats); 5° maatschappelijke toestanden (o.a. landarbeidersloonen, prijzen van producten); 6° de capaciteiten (technische en financieele) van den grondgebruiker; 7° de grootte der bedrijven; 8° de rechtsvormen van het g. (vooral eigendom of pacht; vgl. ook → Majoraatsrecht en → Ruilverkaveling). Uit een samengaan van meerdere van deze factoren ontwikkelden zich vsch. systemen van grondgebruik. → Vruchtwisselstelsels.

Lit.: voor stat. gegevens over het g. in Ned.: Versl. over den Landbouw, samengesteld door de Dir. v. d.

Landb. (uitg. Alg. Landsdrukkerij); Laur, Einführung i. d. Wirtschaftslehre des Landbaus ([2]1930). *Dewez.*

B e l g i ë : Ministerie van Landbouw. De landbouwtellingen van 1929, 1910, 1895, 1880, 1866, 1856, 1846; id., vlugschriften van den Dienst voor Landbouwstatistiek; indeeling en opbrengst der teelten (tot 1932); A. Delos, Traité d'économie rurale (I Gembloers 1932).

Grondgolf, andere benaming voor → directe golf.

Grondkrib, onder-water-dam, dienende om uitschuring van den bodem te voorkomen. Een g. wordt bijv. gemaakt in een sterke bocht van een rivier om door het voorkomen van uitschuring verbreeding van de geul te verkrijgen.

Grondlaag (van verfwerk), → Grondverf.

Grondlap (k r ij g s k.), lap van ca. 0,75 m in het vierkant, aan een zijde licht-geel, aan de andere zwart gekleurd; in den bewegingsoorlog gebruikt om aan een → verbindingsvlieger de frontlijn der voorste troepen kenbaar te maken. De g. worden daartoe, vlg. het beloop dier lijn, zooveel mogelijk onttrokken aan 's vijands waarneming, op donkeren bodem met de lichte, op lichten bodem met de donkere zijde naar boven uitgelegd; zij zijn waarneembaar tot op ong. 1 400 m hoogte. *Koppert.*

Grondlawine, → Lawine.

Grondloon is het vaste loonelement in de loonregelingen, welke ook in bijkomstige mate worden beheerscht door prestatie naar kwaliteit en kwantiteit, nauwkeurige arbeidsverrichting of de rentabiliteit der onderneming. Veelal is het g. ook het vaste-loon en daardoor tevens het minimum-loon. Voorts dient het g. in den regel als maat ter berekening van toeslagen, premiën, overgeld enz. Daartoe moeten in het bedrag van het g. de bekwaamheid, zware arbeid en andere hooge eischen tot uitdrukking komen, welke alsdan ook naar denzelfden maatstaf in de bijkomende loonelementen worden gehonoreerd.

Voorts is o.m. in de regeling van den kindertoeslag voor het rijkspersoneel het g. basis van berekening. Hij bedraagt 3 ten honderd van het g. met 60 en 216 gulden als minimum en maximum per jaar en per kind tot den 18-jarigen leeftijd.

Voor zoover in het particuliere bedrijfsleven kindertoeslag wordt toegekend, speelt het g. in den regel geen rol. *Kuiper.*

Grondlijn, → Basis (1°).

Grondmengsel, mengsel van grondsoorten voor potplanten e.d. om de uiteenloopende eigenschappen, bijv. voedselrijkdom van klei en doorlatendheid van zand, bijeen te brengen.

Grondmoreenelandschap wordt aangetroffen in door landijs verlaten gebieden. De grondmoreene (→ Moreene) wordt in de onderste deelen van het ijs meegevoerd en bij smelting neergelegd. Zacht golvende grondmoreenevlakten werden waarsch. gevormd, doordat een deel van het landijs bij het terugtrekken tusschen twee eindmoreeneruggen bleef liggen, daarbij tot „dood ijs" werd en zeer rustig en langzaam afsmolt. Een geheel ander karakter vertoont het heuvelachtige g., een wir-war van heuveltjes, uit grondmoreene bestaande, waartusschen tallooze kommen liggen, welke al dan niet een meertje bevatten. Dit type sluit zich in het alg. bij de eindmoreene-zone aan en is een randverschijnsel van het landijs. *Hol.*

Grondnoot (Arachis hypogaea L.) (aardnoot, sausje, katjang, aardamandel, aardeikel, apennootje, olienootje, pinda, Curaçaosche mangel), eenjarige plant van de fam. der vlinderbloemigen, met 30 tot 40 cm hooge stengels en gele bloemen, waarvan de stelen zich na de bevruchting ombuigen en de vrucht in de aarde bergen, waar ze rijpt. Deze vrucht (peulvrucht) is geelgrijsachtig, rimpelig, 3-5 cm lang, met bruinachtige zaden. De g. is afkomstig uit Brazilië; komt niet meer in het wild voor.

Zij wordt op J a v a gekweekt als tweede gewas na suikerriet en rijst. De voornaamste cultuurcentra zijn Senegambië (W. Afrika), Br. Indië en China. De zaden van g. bevatten 43 tot 51% olie, waarvan in moderne fabrieken 90% te winnen is (gebruikt voor margarine- en zeepbereiding). Het restant levert den grondnotenkoek. *Robijns / Faure.*

Grondnotenolie, → Grondnoot.

Grondonderzoek heeft ten doel de samenstelling en eigenschappen van den grond te leeren kennen. De eigenschappen van den grond hangen voor een groot deel af van de verhouding, waarin de vaste bestanddeelen (grint, zand, afslibbare deelen, humus en koolzure kalk) in den grond voorkomen. Deze leert men kennen door de gronddeeltjes, welke aan elkaar vastkleven, door wrijven of schudden met water, verdund zoutzuur of ammonia eerst los van elkaar te maken en daarna met behulp van → slibtoestellen in groepen van verschillende grootte te scheiden (m e c h a n i s c h g.). Ter bepaling van de totale hoeveelheid plantenvoedende stoffen, welke de grond bevat, speciaal echter om eenig inzicht te verkrijgen omtrent de hoeveelheid van deze stoffen, welke voor de plant gemakkelijk opneembaar zijn, of de mate, waarin zij ter beschikking van de plant komen, dient het c h e m i s c h g. (→ Kaligetal; Neubauer methode; Phosphorzuurgetal). Bij al de methoden van chemisch g. stuit men echter steeds op het bezwaar, dat men in het laboratorium aan een grondmonster nooit precies kan nabootsen, wat de verschillende plantensoorten met hun verschillend wortelvermogen en verschillende voedselbehoefte in de natuur vermogen te doen. Tot het chemisch g. mogen ook de bepaling van den → zuurgraad (pH) van den grond en van den → kalkfactor gerekend worden. Onderzoek naar het aantal en de werkzaamheid der bodem-micro-organismen (b a c t e r i o l o g i s c h g.) vindt nog weinig toepassing. *Dewez.*

Grondorganisatie, geheel van maatregelen en inrichtingen op de luchtvaartterreinen, gelegen langs een luchtlijn, waardoor de regelmaat van het verkeer langs die lijn wordt bevorderd. De g. is zeer veel omvattend; als voorn. onderdeelen zijn te noemen: aanleg en onderhoud van luchthavens en noodlandingsterreinen, commercieele en techn. → accomodatie op de terreinen, brand- en bedrijfsstoffenvoorziening, opslag van reservematerialen en onderdeelen, radio- en weerberichtendienst, nachtverlichting, enz. *Franquinet.*

Grondpatronen, grondvormen waarvan wordt uitgegaan bij het ontwerpen en knippen van de zich onder den invloed der mode steeds wijzigende kleeding. Zie voor maatnemen en opstelling van het grondpatroon de afb. en uitleg in kol. 421/422.

Grondplaat of fundatieplaat is de plaat, waarop een machine wordt gemonteerd.

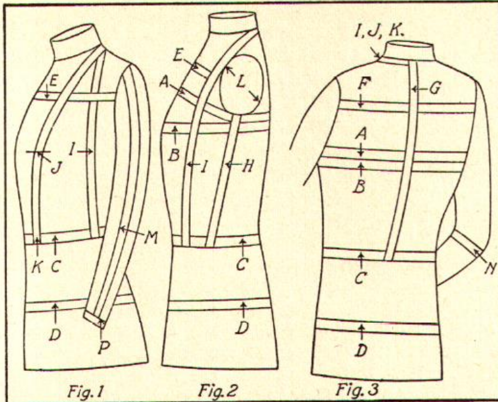
Grondplan, plattegrond of horizontale doorsnede van een gebouw.

Grondpolitiek, → Grondspeculatie.

Grondprofiel (g e o l.), → Grond.

Grondreactie, → Zuurgraad (van den grond).

Grondrechten, fundamenteele vrijheidsrechten

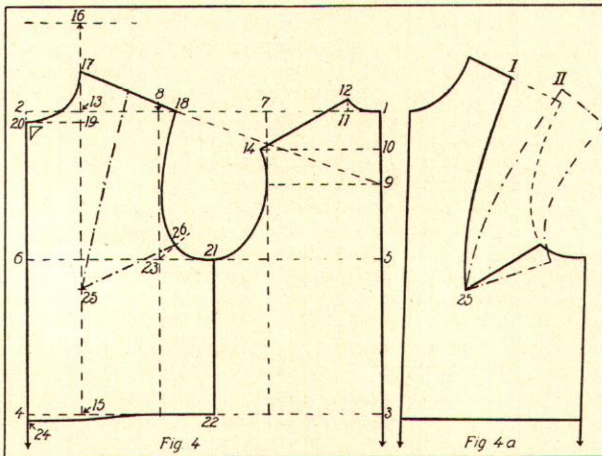

Figuur 1-3.

Maatnemen. Fig. 1-3. A = 1e bovenwijdte (gemeten boven de borst); B = 2e bovenwijdte (gemeten over de borst); C = taillewijdte; D = heupwijdte (20 cm onder de taille); E = borstbreedte (gemeten ± 8 cm onder den hals); F = rugbreedte (gemeten ± 8 cm onder den hals); G = ruglengte (van halswervel tot onderkant van de ceintuur); H = zijlengte (van oksel tot onderkant van de ceintuur); I = rompstand (vooroverloopend of rechtop); J = borsthoogte; K = voor-taille-lengte; L = armsgatwijdte; M = mouwlengte; N = elleboogwijdte; P = polswijdte.

De roklengten worden voor-opzij en achter tot op den grond gemeten en daarna wordt afgetrokken zooveel als de rok boven den grond moet hangen. Bij het maatnemen is het gebruik van een ceintuur, die horizontaal om de taille ligt, noodzakelijk. Van alle breedtematen wordt slechts de helft genoteerd, omdat ook slechts een half patroon wordt gemaakt. Zoomen en naden moeten nog worden aangeknipt.

Opstelling van het grondpatroon. Fig. 4 en 4a. 1-2 = B + 3 à 4 cm; 1-3 = G; 3-4 = 1-2; 1-3 = 2-4; 3-5 en 4-6 = H; 1-7 = F; 2-8 = E + 2 cm; 9 = $^1/_2$ van 1-5; 10 = $^1/_2$ van 1-9; 1-11 = $^1/_3$ van 1-7; 11-12 = altijd 2 cm; 10-14 = 1-7 + $^1/_2$ cm. — Teeken den hals en den schouder van het rugpand. 2-13 en 4-15 = $^1/_6$ van A; 15-16 = I; 16-17 = 1-11: 17-18 = 12-14 min 1 cm; 17-19 = $^1/_6$ van A.

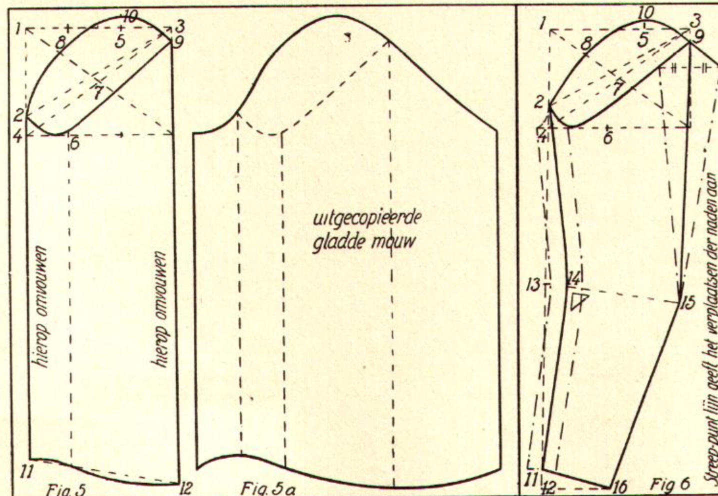

Figuur 4 en 4a.

Trek door punt 19 een lijn loodrecht op lijn 2-4. Men vindt dan het halspunt 20. Teeken hals en armsgat volgens voorbeeld. De zijnaad 21-22 staat op de helft van 8-7. Dit g. is bestemd voor tengere figuren met weinig borstwelving. Is het verschil tusschen A en B 2 cm of meer, dan is een figuurnaad noodig. Men handelt dan als volgt: meet 16-25 = J en 14-24 = K. Trek een lijn van uit het midden van 17-18 (voorschouder) naar 25 (= J) en vanuit hoek 23 een lijntje naar het armsgat, dan vindt men 26. Trek een lijn van 26 naar 25, knip deze beide lijnen in tot 25 en schuif dit stuk bij 23 zoover over elkaar tot bij I en II (fig. 4a) een opening ontstaat gelijk aan het verschil tusschen A en B. Deze opening vormt de figuurnaad. Teeken nu het armsgatopnieuw bij. Bij verlenging van het patroon moet D gemeten worden en het ontbrekende aan de zijnaden bijgeteekend.

Mouwen. Rechte mouw. Fig. 5 en 5a. Trek een rechten hoek 1-2 = $^1/_4$ L; 2-3 = $^1/_2$ L; 2-4 = $^1/_8$ L; 3-5 = $^1/_3$ van 1-3; 4-6 = 5-3; 7 = $^1/_2$ van 3-4; 8 = $^1/_2$ van 1-7; 9 = $^1/_4$ van 3-5; 5-10 = altijd 1 cm. Teeken den mouwvorm over de punten 9, 10, 8, 2 en 9, 6, 4; 1-11 = M; 3-12 = M + 3 à 4 cm (voor manchetmouw). Teeken den onderkant der mouw zooals in fig. 5. De mouwnaad kan onder den arm gebracht worden bij F.

Elleboogmouw. Fig. 6. Volg opgave rechte mouw tot en met 1-11 M, en vervolg aldus 11-12 = 3 cm; 13 = $^1/_2$ van 2-11; 13-14 = 2 à 4 cm naar gelang de mouw min of meer gebogen is; 14-15 = N; 11-16 = P. Verbind 9 en 15 en 14 volgens fig. 6. Voor deze mouw wordt de naad 2 cm naar binnen verlegd. Plaatsing elleboognaad volgens mode. De binnennaad van de bovenmouw moet voor een goede valling bij 14 een weinig worden uitgezet. Voor grondpatroon van r o k, → Rok.

Figuur 5, 5a en 6.

van de burgers in hun verhouding tot de overheid, als → godsdienstvrijheid, → drukpersvrijheid, vrijheid van → onderwijs, → persoonlijke vrijheid, → huisrecht, recht van → vereeniging en vergadering, recht van → petitie, → eigendomsrecht. De oorsprong der grondwetten is te vinden in de Declarations of Rights der Amer. Staten, waaruit zij via de „Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen" van de Fransche Constituante van 1789 in de Ned. en in de Belg. grondwet zijn overgenomen. Door de opneming in de grondwet kunnen de g., slechts voor zoover de grondwet zulks toelaat, door den gewonen wetgever geregeld of beperkt worden. Intrekking der grondrechten kan slechts bij grondwetswijziging geschieden. De g. gelden niet t.a.v. burgers, die in een bijzondere verhouding tot de overheid staan, als ambtenaren, militairen.

Lit.: A. A. H. Struycken, Het Staatsrecht v. h. Kon. der Ned. (²blz. 166 vlg.). *Struycken.*

Grondrechten in Ned.-Indië, Inheemsche. In hoogsten vorm verschijnen deze in het beschikkingsrecht der inl. rechtsgemeenschappen (uitgezonderd in de Vorstenlanden, waar de vorst den grond als eigendom beschouwt en de bevolking slechts een bouwrecht overlaat) over de gronden der gemeenschap, op welke door daartoe behoorende individuen of als individuen optredende groepen (familie-, dati- en poesaka-gemeenschap op Amboina) rechten kunnen worden uitgeoefend, zooals bezitsrecht, ontstaan door ontginning van woesten grond, welk recht vervreemd- en vererfbaar is; permanent gebruiksrecht; tijdelijk gebruiksrecht, weide-, jacht- en zamelrecht; welke vier laatste tegen betaling eener retributie ook door niet tot de gemeenschap behoorenden kunnen worden uitgeoefend; pandrecht, inl. hypotheek (Bali). Op Java en Madoera is het oude communale bezit vervormd tot individueel bezitsrecht, dat agrarische eigendom kan worden. → Agrarische Wetgeving in Ned. Indië. *B. Damen.*

Grondrente. In engeren zin is g. (vroeger: uitgang, cijns, tijns, oud-eigen) een zakelijk recht van middeleeuwsch-Germaanschen oorsprong, bestaande in een last op den eigendom van onroerend goed, die den eigenaar verplicht tot periodieke uitkeeringen, hetzij in den vorm van een bepaalde geldsom, hetzij in den vorm van een bepaalde hoeveelheid voortbrengselen of vruchten. In ruimeren zin (uitkeeringen van geld of voortbrengselen van den grond) valt hieronder ook de tiendrente (evenredig deel der opbrengst). De eigenlijke g. wordt op den grond gevestigd door den eigenaar zelf (ten behoeve van een crediteur) ofwel zij wordt door den eigenaar-verkooper bij de vervreemding voorbehouden ten eigen behoeve of ten behoeve van een derde.

Nederland. In vroegeren tijd, toen het vragen van rente voor geleend geld was verboden, gaf de g. eenige zekerheid aan den geldschieter; zij kan nl. op den grond worden verhaald. Later is zij door het hypothecair crediet verdrongen. De regeling der g. in het Ned. B.W. (art. 784 vlg.) heeft dan ook practisch slechts weinig beteekenis; de meeste thans bestaande g. zijn vóór de invoering van het Ned. B.W. gevestigd en worden door de destijds geldende bepalingen beheerscht. Art. 786 zegt, dat de schuldplichtigheid der g. uitsluitend rust op het goed zelf; de eigenaar is dus niet verder aansprakelijk. Bij vruchtgebruik komt de g. ten laste van den vruchtgebruiker (art. 843). Voor de vestiging van dit recht is een schriftelijk stuk noodig; de titel moet immers ten hypotheekkantore worden overgeschreven (art. 784 lid 2). De wijzen waarop g. tenietgaat vindt men in art. 801 B.W. G. kan worden afgekocht, zelfs tegen den wil van den rechthebbende. Wel kunnen partijen overeenkomen, dat dit de eerste dertig jaren na de vestiging niet zal geschieden (art. 798 B.W.). Partijen zijn verder vrij de voorwaarden van den afkoop te bepalen; doen zij dit niet, dan gelde de regeling van art. 799 B.W.

Het recht van g. is onroerend (564 B.W.) en vatbaar voor hypotheek. *Bronsgeest.*

België. Onroerend volgens het oude recht, heeft de g. sedert het ontstaan van het B.W. een roerend karakter, bij toepassing der rechtsspreuk: Actio quae tendit ad quid mobile est mobilis (De actie, die een roerend voorwerp heeft, is roerend). Zooals alle renten is de g. sedert het B.W. altijd aflosbaar (B.W. art. 530 al. 1 en 1911 al. 1). Men kan nochtans bedingen, dat de aflossing slechts na verloop van 30 jaar zal mogen geschieden (art. 530 al. 2 en 3).

Lit.: Galopin en Wille, Les Biens, la Propriété et les Servitudes (Luik 1932, 51); Schicks en V. Isterbeek, Traité formulaire de la Pratique Notariale (II, 414, nota 3). *Orban.*

In economischen zin is g. de pachtwaarde van den grond. Ricardo leerde, dat in een nog niet in cultuur gebrachte streek de eerste landbouwers het beste land in gebruik zullen nemen. Is dit eenmaal bezet, dan zullen de volgende kolonisten slechts land van mindere kwaliteit open vinden. Ze zullen dan hiermede genoegen moeten nemen of land van betere kwaliteit moeten pachten. De pachtwaarde van den beteren grond zal dus het verschil uitdrukken tusschen de opbrengst van dezen grond en die van den besten nog gratis verkrijgbaren grond. Dit verschil noemt men grondrente of differentieele rente.

Grondroerder, soort van ploeg, die den grond diep omwerkt.

Grondschool, vert. van Grundschule (Duitsch), duidt aan de alg. vierklassige volksschool, zooals die in Duitschland, Weenen en Sowjet-Rusland georganiseerd is, en die als basis dient voor de schoolopvoeding van het heele land. Ná die 4 jr. heeft er differentie van onderwijs plaats naar middelbaar of voortgezet lager. Op deze manier komt het aansluitingsprobleem zijn oplossing nabij en dreigt niet het gevaar der tweeslachtigheid van onderwijs voor de hoogere klassen der volksschool, dat men in Ned. maar al te goed kent. → Aansluitingsprobleem. *Rombouts.*

Lit.: S. Rombouts, Leerb. der Hist. Ped. (1929).

Grondschuif, schuif, in de schuifkast op den cylinder der stoommachine aangebracht, die, in tegenstelling met de expansieschuif, onveranderlijk den toe- en afvoer van den stoom in den cylinder regelt.

Grondslag, 1° voor grondwerken, het terreinoppervlak, waarop (door ophooging) of waarin (door ingraving) het grondwerk wordt uitgevoerd. Bij ophoogingen moet de g. gezuiverd worden van modder, vuilnis, stroo, riet, hout, puin, enz. en indien de ophooging tevens als waterkeering moet dienen, moet de g. vooraf ter diepte van 20 cm omgeploegd of omgespit worden. *P. Bongaerts.*

2° Grondslagen der wiskunde, het geheel van de begrippen en eigenschappen, welke aan de wiskunde ten grondslag liggen en op welke de wiskundige zekerheid berust. De logische tegenstrijdigheden (→ Antinomieën), waartoe deze g. schenen te

voeren, hebben tot een nauwkeurig onderzoek naar de waarheidswaarden ervan aanleiding gegeven. Dit heeft tot resultaat gehad een scherpere formuleering van de begrippen en eigenschappen en met name een, zij het nog niet geheel volledige, bewijstheorie. Het kentheoretische probleem aangaande het ontstaan en de rechtvaardiging van de wiskundige zekerheidsovertuiging bleef daarbij meestal op den achtergrond, met name bij het wiskundig → formalisme; minder bij het wiskundig → intuïtionisme. De uitdrukking g. d. w. heeft vooral ingang gevonden na het aldus getitelde proefschrift van prof. L. E. J. Brouwer (1907). → Wijsbegeerte der wiskunde. *Drost.*

Grondsnelheid, snelheid van een vliegtuig t.o.v. den grond; resultante van de snelheid van een vliegtuig t.o.v. de lucht en van die van den wind. → Bommenwerpen; Drift; Drifthoek(meter).

Grondsoort noemt men den aard van den bodem, waarmede bij uit te voeren werken rekening gehouden moet worden, omdat het een groot verschil uitmaakt of de g. vast of los, droog dan wel moerassig, klei-, leem- of zandachtig dan wel rotsig is. Daarom worden, alvorens men de begrooting voor een werk opmaakt, een aantal grondmonsters genomen, meestal op verschillende diepten. *P. Bongaerts.*

Grondspeculatie, handel in terreinen, welke bij voorkeur worden gekocht, wanneer zij nog voor landelijke doeleinden (landbouw, veeteelt, enz.) in gebruik zijn, in de hoop dat deze in aanmerking zullen gaan komen voor bebouwing met woningen, dus van „bouwland" (of zgn. „ruwen grond") worden tot het zooveel waardevollere „bouwterrein". De koopwaarde toch is in beide gevallen afhankelijk van de mogelijke opbrengst, in het eerste geval der landbouwproducten, in het tweede geval der te bouwen woningen. Deze laatste opbrengst nu is altijd zeer veel hooger dan de eerste, zooveel hooger, dat na aftrek van de kosten voor het „bouwrijp" maken van den grond (→ Grondexploitatie), gewoonlijk nog een belangrijke winst overblijft.

Tegenover deze mogelijkheid tot het maken van groote winst staat evenwel de onzekerheid of er inderdaad vraag naar de aangeboden bouwterreinen zal zijn; dit juist geeft het bedrijf zijn speculatief karakter. De geschiktheid tot bouwterrein toch is afhankelijk van zeer speciale voorwaarden. De eerste daarvan is natuurlijk, dat in de omgeving behoefte aan uitbreiding van de bebouwing bestaat. Dat is tegenwoordig nog vrijwel overal het geval, zeker in Ned. en zeker in de omgeving der groote steden. Verder is vooral van belang de aanwezigheid van goede verkeersverbindingen: waar deze worden aangelegd, ontstaat goed bouwterrein. Overal waar maar geruchten gaan over bijv. den aanleg van nieuwe interlocale verkeerswegen, duikt nabij de bebouwde kommen de g. op. Ook speelt natuurlijk, vooral in tuin- of forensendorpen, de aantrekkelijkheid van de omgeving voor de a.s. bewoners, dus bijv. de aanwezigheid van eenig natuurschoon, een groote rol bij de beoordeeling van de waarde van gronden als toekomstig bouwterrein.

Anderzijds beteekent de beperkte mogelijkheid om geschikte bouwterreinen te vinden een groote versterking van de positie van die grondspeculanten, welke beslag hebben weten te leggen op de juiste perceelen. Zoo komt rondom de groote steden gewoonlijk slechts een betrekkelijk smalle, bij de bestaande bebouwing aansluitende gordel, welke met de gewone stedelijke verkeersmiddelen goed bereikbaar is, als bouwterrein aan bod. Is deze, wat dikwijls voorkomt, in handen van een beperkt aantal grondspeculanten, dan bezitten dezen practisch een monopolie, en hebben zij de vrije hand bij de prijsbepaling, wanneer (wat bij snel groeiende bevolkingscentra regel is) de vraag het aanbod verre overtreft.

De g. maakt dus het bouwterrein duur, vooral wanneer, wat dikwijls voorkomt, één perceel eerst eenige malen van hand tot hand gaat, voor het van ruwen grond tot bouwterrein is geworden. Hoe hooger de prijs van een perceel grond wordt opgevoerd, des te grooter zal het aantal woningen zijn, dat er op moet worden ondergebracht om de bebouwing nog rendabel te maken. Dit beteekent smalle straten, ondiepe binnenterreinen en kleine tuinen, veel kleine in etagebouw op elkaar gepakte woningen, zeer tot schade van de → volkshuisvesting. Ook zullen de huren tot het uiterste moeten worden opgevoerd, waardoor een in verhouding te groot deel van het inkomen der bewoners aan huishuur moet worden besteed. De uit het einde der 19e e. dateerende buitenwijken van de groote steden met hun troostelooze bebouwing van huurkazernes (vooral in Duitschland; Berlijn!) demonstreeren de funeste gevolgen van een ongebreidelde g.

Tegen deze practijken, waardoor een kleine groep zich zonder evenredige tegenprestatie verrijkt ten koste van de gemeenschap, is verzet gekomen. Het verst met hun wenschen gaan daarbij wel de aanhangers van de door A. D a m a s c h k e gestichte, onder den D. naam van „Bodenreform" bekende beweging, welke trouwens een veel algemeener doel dan alleen de bestrijding van de g. nastreeft. Zij toch keeren zich tegen de thans gangbare, aan het Rom. recht ontleende opvatting, welke den grond eenvoudig als een verhandelbare waar beschouwt, welke in dit opzicht in niets van elke andere, willekeurige koopwaar verschilt. Volgens hun programma streven zij ernaar, „dat de grond, de grondslag van het nationale bestaan, wordt gebracht onder een recht, dat het gebruik als werk- en woonstede bevordert, elk misbruik uitsluit en waardevermeerderingen, welke niet het gevolg zijn van den arbeid van den enkeling, aan het geheele volk ten goede doet komen". Zij wijzen er daarbij op, dat bijv. ook in de M.E., zooals trouwens in alle perioden van hooge cultuur, een volstrekt van de thans heerschende opvatting afwijkende meening werd gehuldigd: de grond behoorde toen in laatste instantie aan de gemeenschad en het gebruik ervan door den enkeling legde dezen ook verplichtingen op tegenover die gemeenschap. Deze rechtsopvatting is, naar de meening der „Bodenreformer", de grondslag geweest van de geheele hooge ontwikkeling der middeleeuwsche cultuur.

In de practijk gaat de strijd tot beteugeling van de g. thans in de eerste plaats uit van de gemeentebesturen, die daarbij te kampen hebben tegen de groote econ. en vaak zelfs politieke machtspositie der grondspeculanten, welke niet zelden bedektelijk vertegenwoordigd zijn in de gemeenteraden.

Een middel om de ongunstige gevolgen van de g. te keeren ligt in de vaststelling van een → uitbreidingsplan. Daarin toch worden plaats, hoogte, dichtheid en karakter van de toekomstige bebouwing van te voren vastgelegd, evenals de afmetingen van straten en binnenterreinen. Ook doeltreffende bepalingen in de → bouwverordening kunnen in dezen geest werken. Het verschijnsel doet zich daarbij voor, dat de grondprijzen zich regelen naar de wijze van bebouwing, welke het uitbreidingsplan toelaat: terreinen, bestemd voor

een dichte en hooge bebouwing zijn meer waard dan die, waarop vrijstaande eengezinshuisjes zijn geprojecteerd, enz. Zoo vormen dus, zoolang nog geen uitbreidingsplan is vastgesteld, de kans dat dit zal gebeuren en de vraag wat dit dan voor de vsch. gronden zal voorschrijven, nieuwe elementen van onzekerheid bij de speculatie.

De mogelijkheid tot het maken van buitensporige winsten kan eveneens worden beperkt door verordeningen, waardoor de aanlegkosten van straten, leidingen enz. alsmede het gekapitaliseerde onderhoud van een en ander op de grondexploitanten kan worden verhaald.

Meer rechtstreeks nog wordt de g. aangetast door pogingen om het geschetste monopolie der speculanten te breken, nl. door de opp. van voor bebouwing in aanmerking komende terreinen aanzienlijk te vergrooten. Hiertoe kan bijv. dienen de aanleg van tram- of buslijnen, voorstadsspoorwegen enz. naar verder van het centrum, dus buiten den fatalen gordel, gelegen terreinen. Dgl. lijnen kunnen als verkeersmiddel niet rendeeren, zoolang zich bij hun haltes of stations nog geen voldoend uitgebreide bebouwing heeft ontwikkeld; zij moeten aanvankelijk niet anders worden beschouwd dan als middelen om den bouwterreinprijs te drukken.

Het radicaalst ten slotte kan de g. onder de huidige rechtsordening worden bestreden, door een juist gevoerde, doelbewuste gemeentelijke grondpolitiek. De gem. treedt dan zelf op als grondexploitant, tracht tijdig, tegen akkerbouwprijs, de toekomstige bouwterreinen te koopen, welke zij later, tegen matige prijzen, voor bebouwing uitgeeft. Een dgl. optreden kan prijsdrukkend werken voor de overige gronden, ook dan, wanneer de gem. slechts een klein deel zelf exploiteert. Gezorgd moet evenwel worden, dat de door de gem. goedkoop uitgegeven perceelen niet opnieuw object van speculatie worden. Hiertegen kan bijv. worden gewaakt door uitgifte in → erfpacht: de gem. blijft dan eigenares, de bouwers pachten van haar de gronden op zeer langen termijn, tegen betaling van een jaarlijksch bedrag, de canon. Ook dan nog zijn bijz. maatregelen noodig, om speculatie met de in pacht uitgegeven gronden tegen te gaan en het uiteindelijke doel: goedkoope woningen, te bereiken.

De tak van dienst, die de gem. gronden beheert, heet het gem. grondbedrijf. Vgl. → Grondbezit.

v. Embden.

Grondstation, grondradiopost. Lichte radiopost ter verbinding van de gevechtsleiding met de te haren behoeve werkzame vliegtuigen in de lucht.

Grondsteen, eerste steen, ook sluitsteen.

Grondstem, de baspartij in composities uit den generaal-bas-tijd (J. Albert Ban, 17e eeuw, noemde de continuo-bas de „gemeene grondstem”).

In het orgel noemt men g. de spelen, welke den toon (of een van zijn octaven) geven overeenkomstig den neergedrukten toets, in tegenstelling tot de quint-, terts- of mixtuur-registers. Meestal wordt met g. echter voor het manuaal alleen 8′- en voor het pedaal 16′- registers bedoeld. *de Klerk.*

Grondster (Illecebrum verticillatum) behoort tot de plantenfam. der m u u r a c h t i g e n en is afkomstig uit Z. Europa. Dit liggende, kleinbladige plantje bloeit wit en bewoont bij voorkeur zanderige gronden.

Grondstof, een stof, welke gebruikt wordt om andere stoffen of zaken voort te brengen.

Grondstofkosten, → Kostprijsberekening.

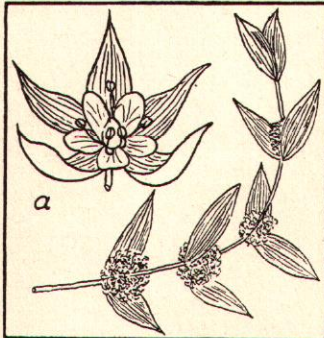
Grondstofwisseling, 1° (s c h e i k.). De gebruikelijke wetenschappelijke benaming is: t r a n s m u t a t i e v a n e l e m e n t e n. Hieronder verstaat men het omzetten van een → element in één of meer andere elementen.

Reeds lang vermoedde men, dat de chemische elementen uit gemeenschappelijke, universeele bouwsteenen samengesteld zouden zijn. Dit vermoeden werd sterker, toen omstreeks 1870 het → periodiek systeem ontdekt werd, waardoor de periodiciteit in de eigenschappen der elementen, gerangschikt volgens opklimmende atoomgewichten, aan het licht kwam. De atoomtheorie van Bohr (1900) verbeterde het inzicht in den bouw der atomen. Het chemisch gedrag der elementen wordt bepaald door de buitenste electronen van de atomen; om op de inwendige electronenschalen en de kern invloed te kunnen uitoefenen, is daarom een energie-bedrag noodig, dat langs chemischen, thermischen of mechanischen weg onbereikbaar is. De natuur levert echter zelf projectielen met voldoende snelheid om tot de atoomkernen door te dringen in den vorm van de → alpha-straling der → radio-actieve elementen. Bij dit proces gaat het radio-actieve element over in een lichter element; dit is dus een natuurlijke desintegratie van elementen.

In 1919 gebruikte Rutherford deze snelle heliumkernen om er andere elementen mee te beschieten. Het gelukte hem om bijv. stikstof op deze wijze over te voeren in een → isotoop van zuurstof. Omdat men bij deze methode afhangt van de activiteit der gebruikte radio-actieve stof, die niet te beïnvloeden is, is de opbrengst zeer gering. Een zeer belangrijke stap in de goede richting was daarom de methode, die Cockroft en Walton in 1932 toepasten. Zij wekten de primaire straling kunstmatig op door een stroom van → protonen een zeer sterk electrisch veld te laten doorloopen. Deze protonen kregen daardoor een snelheid, die groot genoeg was om tot de kernen der meeste elementen door te dringen en ze te transmuteeren. De experimenten volgens dit laatste proces vinden op het oogenblik nog steeds voortgang.

L i t. : A. Sommerfeld, Atombau und Spektrallinien (bevat echter niet de nieuwere theorieën en onderzoekingen); Philosofical Magazine. *Zwikker.*

2° In de g e n e e s k. verstaat men hieronder de stofwisseling van een persoon in nuchteren toestand, die in een gunstige temperatuur volkomen rustig ligt, zoodat alle organen slechts zooveel energie verbruiken als noodig is om het leven in stand te houden. De g. wordt uitgedrukt in calorieën en is afhankelijk van leeftijd, gewicht, lichaamsoppervlakte en sexe en ten slotte van een persoonlijken factor. In de kliniek wordt de g. gemeten juist om een inzicht in dezen persoonlijken factor te krijgen, die bij verschillende aandoeningen veranderd is, bijv. bij Basedow verhoogd, bij myxoedum verlaagd. Men meet de g. met een apparaat, dat

Grondster. a = bloem.

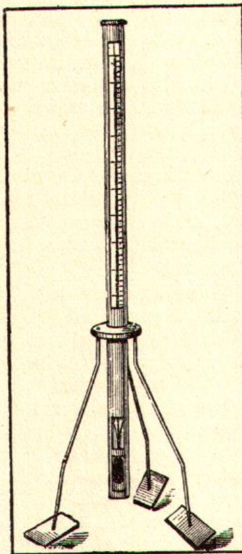
aangeeft, hoeveel zuurstof in een bepaalden tijd verbruikt wordt in de omstandigheden zooals boven genoemd, en de koolzuur, die daarbij vrijkomt. Dit getal wordt herleid tot een vaste temperatuur en barometerstand. Ten slotte worden de factoren voor lengte, gewicht enz. in beschouwing gebracht. Dit getal vergelijkt men met normale waarden, die empirisch gevonden zijn, en komt dan tot een normale, of een te hooge of een te lage grondstofwisseling. *L. Jansen.*

Grondtal, → Basis.

Grondteekens, meteorologische. Voordat het gebruik van radio op verkeersvliegtuigen algemeen was, werd op druk bevlogen luchtroutes op bepaalde punten (in Ned. op de route Amsterdam—Londen te Vlissingen) een stelsel borden uitgelegd, ten einde vliegtuigbestuurders in te lichten omtrent de te verwachten weersomstandigheden. De volgorde der borden was in den regel deze: 1° de plaats der meteorol. waarneming, 2° het zicht, 3° de mate van bewolking, 4° de weersgesteldheid, zijnde regen, sneeuw, onweer of storm. De aanduiding op bord 1 geschiedde door een hoofdletter, die op de andere borden door internationaal overeengekomen teekens. *Franquinet.*

Grondtemperatuur of bodemtemperatuur noemt men de temp. van de aarde, aan haar vast oppervlak; in ruimeren zin: de temp. van de opperste aardkorstlagen, waarin de dagelijksche en jaarlijksche temperatuurswisselingen geschieden. → Aarde (inwendige van de, sub 5°).

De **oppervlaktemperatuur** van de gansche aarde is gemiddeld 15°. De temp. van het vast aardopp. ondergaat periodieke en onregelmatige veranderingen, welke algemeen grooter zijn dan die van het vloeibaar opp. Het vast aardopp. vertoont een dagelijkschen gang in de temp. met minimum bij zonsopkomst en maximum ong. 1 uur na hoogsten zonnestand. Het vertoont ook een jaarlijkschen gang, die, in de N. gematigde streken, zijn minimum in Jan. en zijn maximum in Juli heeft. De amplitudo van de dagelijksche schommeling der oppervlaktemperatuur is gemiddeld grooter dan die der luchttemperatuur, gemeten op 1,50 m boven den grond. De onregelmatige temperatuursveranderingen storen of maskeeren vaak de periodieke veranderingen. De temperatuurstoestand van het vast aardopp. is afhankelijk van de grondsoort en de grondbedekking. In Ned. en België stijgt soms, in den zomer, het dagelijksch maximum aan een zandopp. boven 50° en daalt soms in den winter het dagelijksch minimum, aan een sneeuwopp. vooral, beneden —20°. Het aardopp. wint hoofdzakelijk warmte door de daagsche zonnestraling en de aanhoudende dampkringsstraling; het

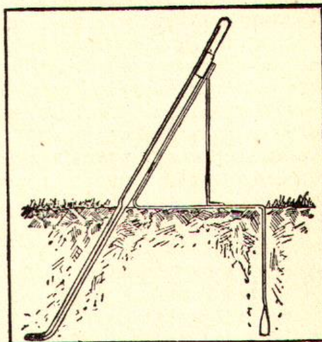
Grondtemperatuur. Toestel voor het meten van de oppervlaktemperatuur.

verliest warmte door de aanhoudende aardstraling. Is de warmtetoevoer grooter dan het warmteverlies, zoo stijgt de oppervlaktemp.; is de toevoer geringer dan het verlies, zoo daalt de temperatuur.

De oppervlaktemp. wordt gemeten: 1° door horizontaal geplaatste thermometers, waarvan het reservoir onbedekt op den naakten grond (gras) ligt, of met een dun laagje aarde bedekt is, of op 0,1 m boven den grond (gras) opgesteld is ; 2° door verticaal geplaatste thermometers, waarvan het reservoir met de aardopp. in aanraking is (zie fig.).

De **temperatuur van de opperste aardkorstlagen** is gemiddeld iets hooger dan de luchttemperatuur; zoo is zij op de diepte van 1 meter ongeveer 1° hooger. Op de diepte van 0,5 m verschijnt het dagelijksche minimum ongeveer 12 uren na zonsopkomst en het dagelijksche maximum ongeveer te 1 uur 's nachts; op de diepte van 10 m valt het jaarlijksche minimum in Juni en het jaarlijksche maximum in December. De dagelijksche temperatuurswisselingen verdwijnen gemiddeld na 1-1,5 m diepte; de jaarlijksche temperatuurswisselingen eindigen in de zgn. constante aardlaag, die in de N. gematigde luchtstreken gemiddeld op 20-25 m diepte en in de warme streken op 10 m diepte ligt. De temperatuurstoestand van de opperste aardlagen is van de grondsoort en de grondbedekking afhankelijk. De bij afwisseling naar omlaag en naar omhoog gerichte warmtevoortplanting in de opperste aardkorstlagen geschiedt hoofdzakelijk door geleiding en, in geringe mate, door middel van het grondwater en de grondlucht. Het gering geleidingsvermogen van de vaste aarde verklaart de verzwakking en de vertraging van de temperatuursveranderingen met de diepte in den grond.

De temp. van de opperste aardkorstlagen wordt gemeten: 1° met een thermo-electrisch stelsel. 2° Met een langbuizigen thermometer, waarvan het reservoir op een bepaalde diepte in den grond is ingegraven en de schaalverdeeling boven den grond uitsteekt (zie figuur). 3° Met Symons' grondthermometer, d.i. een thermometer die zijn reservoir in paraffine heeft en op de bepaalde diepte in een ingegraven stalen buis hangt. De thermometer wordt voor het aflezen omhoog gehaald. 4° Met thermometers, die in de Lamont'sche laden bevestigd zijn.

Grondtemperatuur. Toestel voor het meten van de opperste aardkorstlagen.

Lit.: H. Wild, Bodentemp. in S. Petersburg und Nukuss (St. Petersburg 1879); Th. Homèn, Tägl. Wärme-umsatz im Boden (Leipzig 1897); E. Leyst, Unters. über die Bodentemp. (Koningsbergen 1891-'92); T. Schubert, Wärmeaustausch im festen Erdboden (Berlijn 1904); D. van Gulik, Leerb. der Meteorologie ([4]1932). *V. d. Broeck.*

Grondthermometer, soms geothermometer genaamd, meet de temp. van het vast aard-

opp. of die van de opperste aardkorstlagen. → Grondtemperatuur.

Grondtoon, het uitgangspunt van den bouw der accoorden. Bijv. van den drieklank c-e-g is c de grondtoon; in de omkeeringen van dit accoord: e-g-c of g-c-e, blijft c als grondtoon gelden.

Grondverbetering. 1° (Landbouwk.) Feitelijk zouden alle werkzaamheden, o.a. de gewone bewerking, bemesting enz., welke de landbouwer aan zijn grond verricht om de opbrengst der cultuurgewassen te verhoogen, als g. moeten worden aangemerkt. Toch rekent men dgl. gewone geregeld terugkeerende werkzaamheden niet tot de g., maar uitsluitend die middelen, welke een buitengewone aanwending van arbeid en kapitaal vereischen, maar dan ook den bodem duurzaam of althans voor een reeks van jaren in voortbrengend vermogen verhoogen. De voornaamste g. zijn: droogleggen, inpolderen, bevloeien, ontginnen van woeste gronden (hoogveen of heide), het aanbrengen van extra zware compostbemestingen. *Dewez.*

2° Techn. grondverbetering bij fundeeringen is het uitgraven of uitbaggeren van slappe, zachte of veenachtige grondlagen en daarna aanvullen of aanplempen met zuiver, in te wateren zand, teneinde de draagkracht voldoende op te voeren.

Grondverf, een (goedkoopere) soort verf, welke in een dunne laag onmiddellijk op het te verven vlak wordt aangebracht, nadat dit vooraf gereinigd en geolied of geplamuurd is; de g. dient om te verhinderen, dat de eigenlijke dekverf in het ongeverfde vlak dringt. Voor houtwerk wordt meestal met terpentijn verdunde loodwitverf gebruikt, waarbij, afhankelijk van de te bezigen dekverf, een geschikte kleurstof gemengd wordt. Als g. voor ijzerwerk dient in het algemeen menie. *P. Bongaerts.*

Grondvergaderingen. Bij de constitutie van 1798 was de Bataafsche Rep. verdeeld in 94 kiesdistricten; in elk daarvan waren 40 g., waarin de stemhebbende burgers van elke 500 ingezetenen vereenigd werden. Elke g. koos één kiezer. De 40 kiezers van elk district vormden de districtsvergadering, welke den volksvertegenwoordiger koos. *Verberne.*

Grondverzet, Grondtransport. Al naargelang van de soort van den grond en van den toestand, waarin deze verkeert, nl. nat of droog, zal het grondverzet, d.i. de hoeveelheid te verzetten grond per tijdseenheid (waarvoor gewoonlijk gerekend wordt per uur, per werkdag of per werkweek) grooter of kleiner zijn.

Het verzetten van grond kan geschieden met de hand of met een graafwerktuig. Per dag van 8 werkuren kan men rekenen, dat een grondwerker bij handwerk verzet: in lossen zandgrond ong. 13 m³ in profiel gemeten en in zwaren kleigrond ong. 6 m³. Met graafwerktuigen (mechanische schop, excavateur e.d.), die drogen grond verzetten, gaan deze hoeveelheden, uiteraard afhankelijk van het vermogen der werktuigen, de diepte van ingraving en de hoogte van de opvoering, tot 150 à 200 m³ per uur. Voor emmerbaggermolens, die dus natten grond verzetten, wisselt dit verzet bij gemiddelde grootte der machines tusschen 200 en 300 m³ per uur of 8 000 à 12 000 m³ per week (van 40 werkuren). Het vermogen van een zandzuiger hangt zeer van de soort van het zand af; gemiddeld kan men rekenen op 6 000 m³ grondverzet per week.

Men zorgt bij grondwerken voor een doelmatig ingericht grondtransport. Voor een vervoersafstand tot 100 m kan men kruiwagens gebruiken, tot 200 m handkipkarren, tot 500 m kipkarren met paard bespannen, tot 1 000 m rolwagens op spoor door paarden voortgetrokken en boven 1 000 m idem door locomotieven bewogen. Ook worden voor grondtransport gebruikt: vrachtauto's, Jacobsladders, transportbanden (meestal aan graafwerktuigen gekoppeld) en kabelbanen.

Voor vervoer te water bezigt men bakken (onderlossers, oplossers, elevator- en zuigbakken). Bij grondtransport van grooten omvang op zee of op de rivier gebruikt men i.p.v. bakken, die gesleept moeten worden, zelfladende → hoppers of zandzuigers. Zie → Grondwerk. *P. Bongaerts.*

Lit.: J. E. de Meijier, De techn. Vraagbaak (4e druk).

Grondvlak, → Basis.

Grondvraagstuk, het complex van vraagstukken, samenhangend met het → grondbezit. Twee opvattingen staan hier tegenover elkaar. De eerste houdt in, dat de grond eigendom is van de gemeenschap in haar geheel; welke dezen óf collectief in gebruik heeft, ofwel haar leden individueel onder zekere voorwaarden het gebruiksrecht van bepaalde gedeelten verleent. Dit beginsel ligt ten grondslag aan het middeleeuwsche → leenstelsel en geldt thans nog op vele plaatsen, o.a. in Indië. In onze streken zijn nog overblijfselen van deze instellingen te vinden, bijv. in het collectief bezit en gebruik van → meentgronden.

Lijnrecht hiertegenover staat de andere opvatting, welke aan het Rom. recht is ontleend en thans officieel algemeen aanvaard is in West-Europa. Deze beschouwt den grond als onderworpen aan het gewone eigendomsrecht, hij is verhandelbaar als elke willekeurige koopwaar en de eigenaar kan er vrijwel naar willekeur over beschikken.

Het g. komt als vraagstuk vooral naar voren in den vorm van verzet tegen deze tweede opvatting, wanneer de uitoefening van het volstrekte eigendomsrecht voert tot schade aan de gemeenschap; bijv. wanneer bij het agrarische grootgrondbezit de exploitatie onvoldoende is (achterlijke cultures, braakliggende akkers, reserveering als jachtterrein; zie ook → Latifundiën), of wanneer de pacht te hoog wordt opgeschroefd, of wanneer de landheer buitenlands woont en de opbrengst, in den vorm van de pachtgelden goeddeels naar elders afvloeit. Een ander misbruik is de → grondspeculatie nabij de groeiende bevolkingscentra. Elk dezer vraagstukken eischt een aparte beschouwing. Men zie verder bij de afzonderlijke trefwoorden.

Grondwater noemt men het water, in de aardkorst in poriën of in spleten voorkomende. Het g. in de poriën der gesteenten is het g. in engeren zin; dat in spleten en holen, zooals in kalksteengebieden, is het → karst-water.

Het vlak, dat de spiegels van het g. in een aantal punten verbindt, is het phreatisch oppervlak; dit g. heet phreatisch g. Dit g. reikt niet dieper dan een ondoorlaatbare laag (klei, veen). In gebieden, waar talrijke zand- en kleilagen boven elkaar voorkomen, volgt, onder zoo'n ondoorlaatbare laag, dikwijls opnieuw g. Dit kan zich enkele malen herhalen; men spreekt dan van g.-verdiepingen. De g.-houdende laag kan geheel van de opp. afgesloten zijn, men heeft dan te maken met zoet of zout water, dat met de sedimenteering van het gesteente mede is afgesloten, of elders, waar de onderhavige laag aan de opp. komt, met de buitenlucht in verbinding staat. In beide gevallen kan het water onder druk staan:

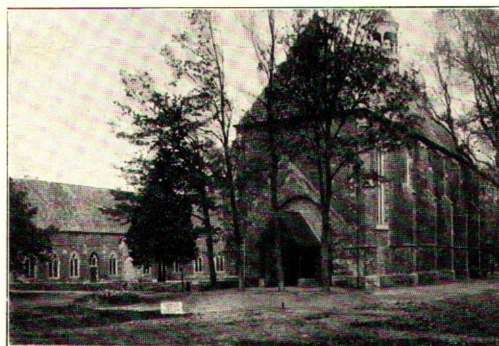
GRONINGEN (PROVINCIE)

Groote kleiboerderij in den Kroonpolder bij Beerta.

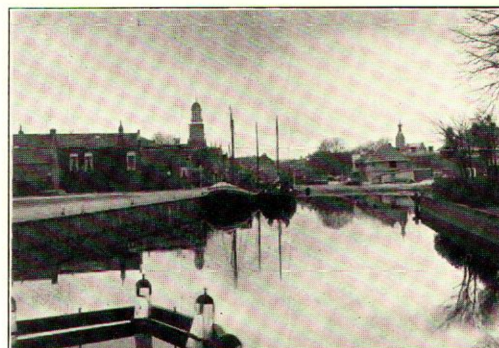
„Nienoord" bij Leek.

Kloosterkerk met kloostergang te Ter-Apel.

Appingedam.

Winschoten met Winschoterdiep.

Langs het Stadskanaal.

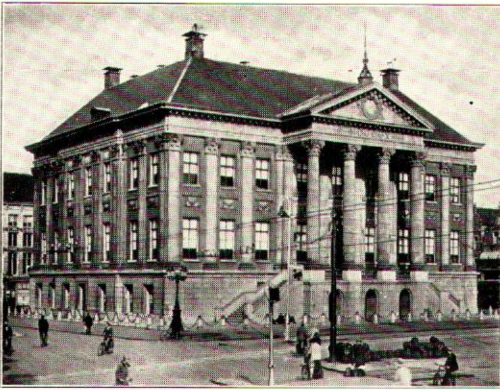

Mensingeweer.

Veenplassen bij Tinaarlo.

GRONINGEN (STAD)

Stadhuis.

Universiteit.

V. l. n. r. Martinitoren en -kerk, Hoofdwacht, Provinciehuis.

Het Goudkantoor.

Poortershuisje aan het Damsterdiep.

Vischmarkt met korenbeurs en A-kerk.

a r t e s i s c h water (zie afbeelding bij → Bron).

De samenstelling van het g. is in sterke mate afhankelijk van den aard der lagen, waarin het voorkomt. In kalkgebieden is het zeer rijk aan Ca, zgn. hard g.; het g. der duinen ontleend zijn hardheid aan de schelpen in het zand. Zout water bevat veel chloor, in het duinwater waarschijnlijk vannit het zeewater. De naam „alkalisch water" wordt ten onrechte wel gegeven aan g., dat de dubbelkoolzure zouten der alkalimelen bevat; v. d. Sleen schrijft dit toe aan ontleding der veldspaten in leemhoudenden grond. De term is onjuist, want het g. reageert niet alkalisch. Organische resten in den grond bevorderen de oplossing van de aanwezige ijzerverbindingen, het water is dan ijzerhoudend.

De onderste grens van het g. schat men op 10 km (temperatuur, geen poriën door den hoogen druk); practisch kan men echter den bovenkant van vast gesteente, dat een zeer gering poriënvolume heeft, wel als zoodanig beschouwen. De g.-spiegel valt niet samen met het phreatisch opp., het laatste ligt lager, de capillaire werking van den grond houdt den g.-spiegel iets hooger, ook als men afziet van het niet meer vrij in den grond beweegbare → c a p i l l a i r e water. In het alg. volgt, de g.-spiegel het reliëf van het aardoppervlak, zij het verzwakt; bij kanalen, sloten, rivieren, putten en bronnen daalt hij. Hij vertoont dus een zeker verval en er treedt g. - s t r o o m i n g op, met een snelheid, die afhangt van de korrelgrootte van het materiaal. Voor een geul van 1 m diepte wordt bij een verhang van 1 : 1 000 de stroomsnelheid ca. 1,50 m/sec, in grint is de stroomsnelheid van het g. onder dezelfde omstandigheden nog geen honderdste mm/sec.

L i t.: Keilhack, Lehrb. der Grundwasser und Quellenkunde (1917); Versluijs, Capillaire werkingen in den bodem (1916); Hydrologie v. h. Ned. Kustgebied, in: Water (1918); Verdeeling van zoet en zout water in den Ned. bodem en de invloed daarop uitgeoefend door menschelijk ingrijpen (de Ingenieur 1931, nr. 19); J. G. Bijl, Het G. in Rijnland (1930). *Jong.*

Grondwerk, graafarbeid, welke verricht wordt ten behoeve van: 1° het maken van fundeeringen van bouwwerken e.d. en waarbij, afhankelijk van den aard en den omvang van het bouwwerk, een zgn. fundeeringsput gegraven dan wel een aantal sleuven gemaakt wordt, breed genoeg om er de fundeeringen der muren enz. in te kunnen optrekken. Behalve het graafwerk, noodig voor het maken van den put of de sleuven, behoort tot het g. het vervoer van den uitgegraven grond en het inbrengen van event. noodige zandaanvulling. Gedurende het verrichten van het g. moeten put of sleuven, door pompen, droog gehouden worden. 2° Waterbouwkundige werken en aanleg van wegen. In deze gevallen bestaat het g. uit het maken van ingravingen (bouwputten voor sluizen e.d., kanalen, wegen in heuvelland) dan wel ophoogingen (dijken).

Het g. kan met de hand (handgraafwerk) dan wel op mechanische wijze (excavateurs, baggermolens, zandzuigers) geschieden en ook het vervoer kan zoowel door menschenarbeid (kruiwagens, kipkarren) als machinaal worden verricht (werkterreinen langs draagbaar of vast spoor, transporteurs). → Grondverzet.

Voor het maken van een kostenberekening is in de eerste plaats noodig, dat de inhoud van het te maken g. wordt uitgerekend; dit kan langs graphischen weg geschieden aan de hand van daartoe vervaardigde langs- en dwarsprofielen. Bovendien moeten de kosten van het vervoer worden berekend, waarbij men zal zorgen deze zoo laag mogelijk te houden, door zooveel mogelijk den uitgegraven grond voor in de nabijheid te maken ophoogingen te gebruiken.

Bij den aanleg van dijken enz. wordt rekening gehouden met het zgn. inklinken van den grond, waardoor de ophooging hooger moet worden gemaakt dan zij ten slotte wordt verlangd; het g. voor den dijk is dus grooter dan de berekening volgens het profiel aangeeft. *P. Bongaerts.*

Grondwet, wet, inhoudende de grondregels van de staatkundige ordening van een volk (→ Constitutie), in het bijz. aanwijzende de gezagsorganen van den staat in hun onderlinge verhouding en in hun verhouding tot de burgers, alsmede veelal de zgn. → grondrechten der burgers. Vóór het einde der 18e e. kende men in Europa geen geschreven constituties. De staatk. ordening der volken berustte grootendeels op gewoonte en traditie. De oorsprong van de geschreven constitutie vindt men in de g., die zich de Staten van N. Amerika bij hun onafhankelijkheidsverklaring in 1776 gegeven hebben. Na de Fr. Revolutie hebben de meeste staten van Europa geleidelijk een geschreven constitutie gekregen. Vele van die g. waren zgn. geoctroyeerde g., d.w.z. eenzijdig door den vorst krachtens zijn souvereine macht aan het volk gegeven; in andere gevallen, zooals t.a.v. de Nederlandsche grondwet van 1814 en de Belgische grondwet van 1831, is de g. niet anders dan de staatsregeling, die het volk zichzelf gegeven heeft en waaraan ook de vorst uitsluitend zijn staatk. gezag ontleent. De meeste geschreven constituties houden speciale bepalingen in omtrent de wijze, waarop zij gewijzigd kunnen worden (→ Grondwetsherziening). Veelal, o.a. in Nederland en in België, wordt daarvoor geëischt, dat de wijziging door een gekwalificeerde meerderheid, d.i. een grootere meerderheid dan de helft plus een, wordt aangenomen. Men spreekt in die gevallen van een zgn. starre (rigid) constitutie, in tegenstelling tot die constituties, die op dezelfde wijze als het gewone recht kunnen worden gewijzigd, zgn. lenige (flexible) constituties. Intusschen ontwikkelt zich meestal naast de geschreven g. ook gewoonterechtelijk staatsrecht; zoo is in Ned. en in België het zgn. → parlementaire stelsel buiten de g. om ontwikkeld.

Nederland. De eerste g. van Ned., na de Fr. overheersching, is van 1814. Zij moest reeds in 1815 ten gevolge van de vereeniging met België, gewijzigd worden. Formeel was de g. van 1815 een nieuwe g., al was zij materieel op die van 1814 gebouwd. De volgende herzieningen kwamen tot stand in 1840, noodzakelijk geworden door de afscheiding van België, in 1848 als gevolg van de herleving der Revolutietheorieën in de meeste staten van Europa, en in 1884, 1887, 1917 en 1922, waarbij tal van wijzigingen, o.a. op het gebied van het kiesrecht, de troonsopvolging, het onderwijs enz. werden ingevoerd. Aan de Ned. g. zijn sedert de g. van 1815 toegevoegd de zgn. additioneele artikelen. Deze art., die hetzelfde karakter hebben als de gewone grondwettelijke bepalingen, regelen in hoofdzaak het zgn. overgangsrecht, d.w.z. de aanpassing van het bij de invoering van de g. bestaande recht aan de daarvan afwijkende bepalingen der grondwet.

De Ned. g. geldt ook voor de overzeesche gewesten, doch alleen t.a.v. die bepalingen, waaruit zulks blijkt. Voor het overige hebben die gewesten, t.w. Ned.-Indië,

Suriname en Curaçao, elk een eigen staatsregeling, vastgesteld door de wet (→ Grondgebied).

Voor **België**, → België (sub IV). *Struycken.*

Schets eener Grondwet, → Hogendorp (K. G. v.).

Grondwetsherziening. Ned. Recht. Het voorstel tot verandering der grondwet wijst de voorgestelde verandering uitdrukkelijk aan. In wetsvorm wordt nu verklaard, dat er grond bestaat om dit voorstel in overweging te nemen. Hierop worden de Kamers ontbonden. De nieuwe Kamers kunnen slechts met een meerderheid van $^2/_3$ der uitgebrachte stemmen de voorgestelde verandering aannemen. Voor de geschiedenis der herzieningen, → Grondwet.

Belg. Recht. Na de reden der herziening te hebben vastgesteld, worden de Kamers ontbonden. De nieuwe Kamers beslissen welke punten moeten worden herzien. Bij de beraadslagingen moeten $^2/_3$ der leden aanwezig zijn. Voor elke verandering is een meerderheid van $^2/_3$ der uitgebrachte stemmen vereischt. Voor de geschiedenis der beide herzieningen, → België (sub IV).

Grondwezen, psychisch, staat tegenover psychisch phaenotype. → Aard; Genotype.

Grondijs of bodemijs. Dikwijls begint het bevriezen van het water in rivieren en beken op den bodem en wordt het g. gevormd, dat later naar de opp. stijgt. Het is zeer bros. Ook in zee, vooral op de banken, komt het voor, dat, door de bijz. groepeering der waterlagen, in een dier lagen (bijv. minder zoutrijk en kouder dan de bovenlaag) op eenige meters diepte ijsvorming optreedt, welk ijs dan naar de opp. stijgt en deze plotseling over groote uitgestrektheid bedekt. Dit komt o.a. voor in het Skagerak en kan zeer hinderlijk voor de scheepvaart zijn. *Wissmann.*

Grondzee. Bij zwaar stormweder treedt → branding ook op banken op tot 50 m diepte toe, zooals Doggersbank en New-Foundlandbank, ja zelfs op de Syrische kust met 80 m en op De → Gronden met bijna 200 m diepte. Men noemt dit grondzeeën. Ook op onze kusten komen zij voor en door hun onregelmatig en onverwacht optreden hebben zij voor haveningangen als Hoek van Holland en IJmuiden menige ernstige scheepsramp veroorzaakt, daar de schepen hun stuur op critieke momenten kwijt raakten. *Wissmann.*

Grondzeef, grove zeef voor het ziften van aarde, o.m. voor potplanten.

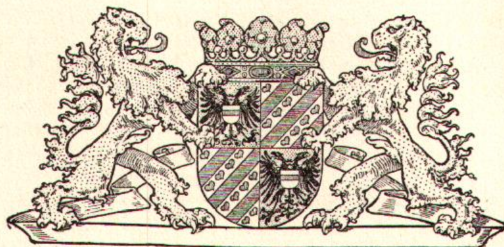
Groneman, Isaac, Ned. geneesheer; * 15 Aug. 1832 te Zutphen, † 2 Dec. 1912 te Jogjakarta. Als arts in 1858 naar Java gegaan, werd hij door den loop der omstandigheden lijfarts van den sultan van Jogjakarta, waardoor hij een voor dien tijd zeldzame gelegenheid kreeg om intiem vertrouwd te raken met de zeden en gewoonten van een Javaansch hof, benevens met de uitingen van godsdienstig en cultureel leven van den Jav. adel. In tal van publicaties, en polemieken, niet te vergeten, heeft hij van zijn kennis medegedeeld; het meest bekend is zijn verhandeling over de groote feestdagen aan het Jogjakartasche hof (De garebeg's te Ngajogyakarta, 1895). *Berg.*

Groningen (zie pl. en krt. Vgl. index kol. 832).

I. Provincie in het N.O. van Nederland.

A) Aardrijkskunde. Opp. 2 368,43 km² (7,2% van Ned.); aantal inw. op 1 Jan. 1934: 404 309 (176,2 per km²); volgens de volkstelling 1930 was 48,06% Ned. Herv., 0,94% Chr. Geref., 0,97% Doopsgez., 0,68% Evang. Luth., 18,99% Geref., 6% Kath., 1,11% Isr., behoorde 1,97% tot een andere en 21,48% tot geen kerkel. gezindte (vooral in Oldambt, Veenkoloniën, stad G.).

a) Opbouw. De opp. bestaat geheel uit lagen in het Diluvium en het Alluvium afgezet. Daaronder zullen Tertiaire en oudere lagen voorkomen, maar er is weinig

Wapen der provincie Groningen.

van bekend. Het grootste deel van het Diluvium, waarvan de onderkant te Beerta vermoedelijk op ca. 168 m —N.A.P. ligt, bestaat uit prae-Glaciaal zand en grint en potklei, die meest in het bovenste gedeelte ervan voorkomt en plaatselijk een zeer verschillende dikte heeft (onder Appingedam 36 m). Het Glaciaal, hierop afgezet, bestaat uit keizand en keileem en komt eveneens in zeer verschillende, maar nergens groote dikte voor (bij Ten Boer 6 m). Na het terugtrekken van het landijs is het uiterlijk van het landschap nog sterk veranderd. Afspoeling heeft plaats gehad; op vsch. plaatsen in het Z. ontstond veen, terwijl het N. tijdelijk deel heeft uitgemaakt van het groote strandmeer, dat door den strandwal Calais—Tessel—Wangeroog, waarop duinen ontstonden, afgesloten werd van de zee. Dit strandmeer werd min of meer opgevuld, waarna er plaatselijk bosschen, heide en veenmos groeiden; hieruit ontstond veen. De zee heeft op dit veen in groote gebieden klei afgezet, maar bij het steeds hooger worden van den zeespiegel en van de gemiddelde vloedhoogte werd de duinenrij verbrokkeld. Een groot gedeelte van het veen en de klei werden vernield, waardoor een uitgestrekt Waddengebied ontstond. Op de plaats van de vroegere duinenrij liggen nu ten O. van Schiermonnikoog het Simonszand, de Boschplaat-Rottumerplaat en het door een strandvoogd met zijn gezin bewoonde Rottumeroog, alle gescheiden door geulen. De monden van de Noordwaarts stroomende rivieren, de Lauwers, de Hunze, de Fivel en de Eems, die o.a. het water opnam van de Westerwoldsche Aa, werden verwijd tot diep landwaarts indringende zeeboezems. De Dollart ontstond waarsch. in 1413. Gaandeweg zijn echter de vsch. inhammen geheel of gedeeltelijk dichtgeslibd, waarna de gronden door bedijking tot cultuurland gemaakt werden, het laatst de Julianapolder ten N. van Ulrum (1924) en de Carel Coenraadpolder aan den Dollart (1925). Ook zijn enkele meren drooggemaakt: Hunigameer, Meedhuizermeer en Proostmeer. Er bestaan nog het Schildmeer, Foxholstermeer, Zuidlaardermeer (gedeeltelijk in Drente), Paterswoldsche Meer en het Leekstermeer (grootendeels in Drente).

Grondsoorten. Diluvium. In Westerwolde komen Diluviaal zand en grint in enkele ruggen aan de opp., eveneens in het Westerkwartier (zandrug van Marum, van Grootegast, van Lutjegast en Doezum, van Noord- en Zuidhorn). Als een smalle landtong steekt de Hondsrug in de klei vooruit tot in het N. deel der stad Groningen. Voorts zijn er vsch. kleine stukken,

zooals het zand van Kolham-Hoogezand, Noordbroek, Zuidbroek, Muntendam-Meeden, langs den rand van het Diluviaal schiereil. Winschoten en het zandeil. Schildwolde-Siddeburen. Alluvium. Hoogveen kwam vroeger veel voor in het Z.O. der prov. en in het Z.O. van het Westerkwartier, maar is nu vrijwel afgegraven. Thans liggen er de dalgronden, veelal met veen vermengd. Laagveen ligt ten O. van de stad G., aansluitend bij het laagveen langs de Hunze en ten Z. en ten W. der stad om het Leekstermeer en in het Westerkwartier. Zeeklei komt in het Noordel. deel der prov. voor en ten Z. en Z.W. van den Dollart. Deze zeeklei is niet gelijk van samenstelling. De jongste gronden, dus die in de Hunze- en Fivelboezems, in de Reitdiep-, Wad- en gedeeltelijk de Dollartpolders, hebben een min of meer hoog zandgehalte (zavelgronden). De Zuidelijker gelegen en veel vroeger gevormde gronden bestaan uit oude klei, die gedeeltelijk zeer taai en moeilijk te bewerken is (daarom ook vooral als grasland gebruikt). Een paar dm onder deze oudere kleigronden komt de „knik" voor, een voor het water bijna ondoordringbare laag, die schadelijk is voor den landbouw; aan den rand van de Dollartklei komt een ijzerhoudende laag, „roodoorn" genoemd, voor, ook schadelijk voor den landbouw.

Hoogte. Het laagst ligt het laagveengebied met naaste omgeving ten O. (gemiddeld 0,5 m-0,75 m—N.A.P.) en ten W. (laagst 0,55 m —N.A.P.) der stad G. Van dit gebied stijgt de bodem naar alle zijden; het hoogste punt in het Westerkwartier gaat tot 5 m +N.A.P. bij Zevenhuizen; de Hondsrug bereikt in de stad G. 7,5 m +N.A.P., terwijl Westerwolde in het Z. bij Ter Apel 10 m +N.A.P. ligt. De Dollart- en de Wadpolders liggen hooger naarmate ze jonger zijn, de eerste tot 1,5 m +N.A.P., de laatste tot 2,5 m +N.A.P. Het rijzen van den zeespiegel, het niet zoo vlug tot indijking overgaan als vroeger, de inklinking van den bodem der reeds ingedijkte stukken zullen de oorzaak daarvan zijn. Het Noordelijk zeekleigebied heet door de hoogere ligging wel het Hoogeland in tegenstelling tot het laag gelegen gebied ten O. van de stad G., dat het Lageland wordt genoemd.

Afwatering. Met deze bijz. hoogteligging staat de groote zorg voor de waterloozing in verband. Vroeger kwam al het water van Noord-Drente langs Drentsche Aa en Hunze en na de ontginning van de venen in het Z.O. ook uit dit gebied langs vsch. kanalen naar de stad G. en werd vervolgens langs het Reitdiep, dat ook het water van het Westerkwartier en een deel van Hunzingo opnam, naar de Lauwerszee gebracht. Door de lage ligging van het centrale deel der prov. G. was de afwatering zeer gebrekkig. Een groote verbetering kwam na het graven van het Eemskanaal ; het water van het stroomgebied van de Drentsche Aa en de Hunze en van een groot deel der veenstreken werd langs dit kanaal in de Eems geloosd. Het Reitdiep werd aan den mond afgesloten door een dijk met schutten uitwateringssluis, waardoor tevens land werd aangewonnen. In het Reitdiep bij Wetsinge kwam een dam met schutsluis (thans vervangen door een Zuidelijker gelegen dam te Dorkwerd). Zoo was in 1877 een geheel nieuw stelsel van afwatering voltooid.

Thans telt G. de vlg. waterschappen: 1° Westerkwartier; boezems: Koningsdiep-Aduarderdiep (door de Aduarderzijlen op het Reitdiep loozend), de Kommerzijlsterriet (op het Reitdiep loozend), het Hoendiep gedeeltelijk, het Leekstermeer, het Hoofddiep en de Jonkersvaart gedeeltelijk. 2° Hunzingo; boezems: Boterdiep en vele andere wateren, met het Winsumerzijldiep in verbinding staande. Gedeeltelijk loost Hunzingo op het Reitdiep, gedeeltelijk even ten N. van Zoutkamp op de Lauwerszee. 3° Electra, dat de gronden van de waterschappen Hunzingo, Westerkwartier en Reitdieppolders omvat. Het benedendeel van het Reitdiep is tot bergboezem gemaakt (1920), waarop het electr. gemaal Electra het water van het Reitdiep uitslaat. 4° Fivelingo; boezems: Damsterdiep en eenige maren, loozend te Delfzijl op de Eems. 5° Duurswolde; boezems: Schildmeer, Afwateringskan., loozend te Farmsum op de Eems. 6° Oldambt; boezems: Termunterzijldiep en eenige maren, loozend te Termunterzijl op de Eems. 7° Reiderland; boezems: Beersterdiep en enkele andere diepen, loozend op den Dollart. 8° Westerwolde; boezems: Westerwoldsche Aa, Mussel Aa-kan., Ruiten Aa-kan., Vereenigd kan., loozend op den Dollart te Nieuwe Statenzijl. 9° Pekel Aa; boezem: Pekeler Hoofddiep-Pekel Aa, loozend op de Westerwoldsche Aa. 10° De Vereeniging, omvattend drie Dollartpolders: Oostwolder-, Finsterwolder- en Reiderwolderpolder, afwaterend bij Fiemel op de Eems.

Niet tot een dezer waterschappen behooren: 1° het gebied van het Eemskan.: het land ten Z.O. van de stad G. bezuiden het Winschoterdiep tot het gebied van het Pekeler Hoofddiep. 2° Het Westelijk deel van het Westerkwartier, dat op Frieslands boezem loost. 3° De Reitdieppolders, die bijna alle rechtstreeks afwateren op het Reitdiep. 4° De rechtstreeks op het buitenwater loozende Johannes Kerkhovenpolder aan den Dollart, het Waterschap Oterdum en de meeste Wadpolders.

b) Economische toestand. G. is in de eerste plaats een landbouwprov., hoewel de veeteelt in sommige streken ook veel beteekent, terwijl in de Gron. veenkoloniën de industrie van groot belang is.

Grondgebruik in 1933

Bouwland	Grasland	Tuingrond	Boschen	Woeste grond
54,28%	27,47%	3,83%	0,34%	3,17%

Agrarische bedrijven. Sinds 1833 is de opp. bouwland en tuingrond toegenomen met 50%; de opp. grasland is afgenomen met 25%; de woeste gronden zijn afgenomen met 77%, vooral in het Z.O. der prov., waar (sinds ong. 1600) een bloeiend cultuurlandschap ontstond i.p.v. een gebied van veenmoerassen en waar verder vele heidevelden ontgonnen zijn. De gemiddelde opp. der landbouwbedrijven is in G. grooter dan in eenige andere prov. (19,70 ha tegen 10,89 ha in Ned.). Het grootste deel der bedrijven wordt door eigen boeren geëxploiteerd (in 1921: 66,10% tegen 56,91% in Ned.). De bedrijven staan op een hoog peil van ontwikkeling. De abten der vsch. kloosters, die vroeger in de prov. waren, hebben een zeer gunstigen invloed uitgeoefend op de econ. ontwikkeling dezer streken. Het beklemrecht, dat in dien tijd reeds zijn begin van ontwikkeling had, is van groot belang geweest, want juist door dit recht van altijddurend onopzegbaar landgebruik tegen een vaste en onveranderlijke huur zijn de boeren feitelijk de beheerders geworden van de gronden, vooral in de kleistreken. Het heeft voorts de versnippering der bedrijven tegengehouden. In

hooge mate heeft ook de agrarische crisis van ca. 1880 een verbetering der bedrijven ten gevolge gehad. De welvaart der boeren steeg, wat ook blijkt uit de kapitale boerderijen met mooie woonhuizen in de kleistreken, totdat de crisis, die in 1929 inzette, ook hier een val bracht.

Landbouw. Als echte zeeklei-landbouwgebieden moeten genoemd worden: a) het Oldambt (Oud-, Nieuw-, Klein-), waar naast de graanteelt de teelt van peulvruchten en handelsgewassen als karwijzaad, tuinbouwzaden van belang is. Suikerbieten en aardappelen weinig. Vee wordt weinig gehouden. Verhouding bouwland tot grasland als ca. 10 : 1. Grootte der bedrijven meest 40-50 ha. b) De Noordelijke bouwstreek. Er worden naast graan veel peulvruchten en ook handelsgewassen, vooral ook vlas verbouwd. Voorts aardappelen en suikerbieten. Verhouding bouwland tot grasland als ca. 5 : 1; hoe dichter bij de kust, des te meer bouwland. Er wordt vrij veel vee gehouden. Grootte der bedrijven meest ca. 40 ha.

In Noordelijk Westerkwartier neemt het grasland een veel grootere plaats in dan in b. De bedrijven zijn kleiner. In de veenkoloniën is bijna uitsluitend teelt van granen en aardappelen (voor de ind.). De veeteelt is nergens van beteekenis. De bedrijven zijn gem. 25 ha. In Zuidelijk Westerkwartier is het gemengde bedrijf, evenals in Goorecht en Westerwolde. Doch in Z. Westerkwartier ziet men een nadering tot het zuivere weidegebied in Friesland, in Westerwolde en ook in de Woldstreek (Slochteren) een nadering tot de veenkoloniën.

Veeteelt. De streek ten N. en ten W. van de stad G. is overwegend grasland. In het N.W. der prov. behoort het zwartblaar → Groninger rundvee thuis, vooral voor melkproductie. Varkensteelt vooral op de kwelders, maar ook op de witte klavervelden in het N. der provincie.

Tuinbouw. Eenige centra van tuinbouw: 1° Hoogezand—Sappemeer, Zuidbroek, Winschoten; 2° Uithuizen, Uithuizermeeden; 3° Loppersum, 't Zandt, Ten Boer; 4° Groningen, Zuidhorn, Haren, Bedum.

Industrie. De scheepsbouw, in de 19e eeuw belangrijk, is grootendeels verdwenen; bijna alleen nog aan het Winschoterdiep ten W. van Hoogezand. De 18 aardappelmeelfabr. staan grootendeels in de veenkoloniën, evenals de 18 stroocartonfabr. Suikerfabr. te G. en Hoogkerk; tabaks- en sigarenfabr., vnl. te G., rijwielfabr. te G. en elders; steennootknoopenfabr. te Veendam; voorts verspreid motoren- en machinefabr., steenfabr., houtzagerijen, chemische fabr., zuivelfabrieken e.a.

Handel en verkeer. Omstreeks 1860 was G. een der voornaamste prov. voor de scheepvaart. Bijna de helft der Ned. koopvaardijschepen behoorde in G. thuis, verdeeld over 30 plaatsen, die diep in het land lagen. Het waren meest kleine schepen (100 à 200 ton), grootendeels eigendom van de schippers, die er met hun familie op voeren. Thans hooren hier nog een 300 schepen (inh. 50 000 ton) thuis, meest voor de kustvaart. Voor den handel zijn van groot belang de vele waterwegen (vooral Eemskan., Winschoterdiep en, voor de verbinding met het IJselmeer, het Hoendiep, dat verbreed zal worden en een betere verbinding krijgt met het Eemskan. en Winschoterdiep, Noordelijk om de stad G.); verder de spoorwegen en de talrijke verharde wegen. Vele wegen zijn gericht op het handelscentrum: de stad G. met haar vele markten. Een paar kleinere centra zijn Winschoten en Appingedam. Het buitenlandsch verkeer gaat grootendeels over Delfzijl. De invoerprod. zijn vooral steenkolen, gezaagd hout, kunstmeststoffen, zand. Uitvoerprod. zijn vooral cokes, ijzeraarde, hout, producten van de industrie (aardappelmeel, stroocarton).

c) Sociale en cultureele toestand. B e v o l k i n g. Het vroegst bewoond waren de zandgronden: hunnebed te Noordlaren, vele praehist. vondsten in Westerwolde. Doch ook de kleistreken waren reeds vóór het begin onzer jaartelling bewoond; men wierp er ter beveiliging tegen het water terpen of wierden op. In Hunzingo en Fivelingo zijn er meer dan 100, bovendien nog in Westerkwartier en Oldambt. Op vele ervan liggen nu nog dorpen en gehuchten. In het begin van onze jaartelling woonden in het N. en het W. Friezen. Westerwolde had en heeft nog een Saksisch karakter. Ook de stad G. was Saksisch, later Friso-Saksisch. Vooral door haar invloed kreeg het N. een Friso-Saksisch karakter. De veenkoloniën hebben een zeer gemengde bevolking gekregen uit Holland, Friesland, Groningen, Drente, Duitschland. De verschillen in dialect en gebruiken tusschen de bewoners der onderscheidene deelen zijn goed merkbaar, zoo bijv. tusschen de bewoners van het Westerkwartier en Hunzingo, aan weerskanten van den benedenloop van de oude Hunze (zie onder I in dit art.). In het alg. hebben de Groningers een nuchter, flegmatisch temperament; de bevolking van de veenkoloniën is van het koloniale type. De maatschappelijke scheiding tusschen landarbeiders en boeren is in het Hoogeland, nog meer in het Oldambt, langen tijd groot geweest. De toeneming van de bevolking der prov. blijft sinds 1879 achter bij die van het Rijk, hoewel het geboorteoverschot grooter is dan dat van het Rijk; het is een gevolg van veel vertrek uit de prov., vooral naar N. Holland. Zie onderstaande tabel. De emigratie naar N. Amerika is langen tijd aanzienlijk geweest.

Bevolkingsaanwas (bevolking op 1 Jan. 1830 op 100 gesteld).

	Rijk	Prov. Gron.	Stad Gron.
1 Jan. 1830	100	100	100
19 Nov. 1849	116,97	119,64	111,02
31 Dec. 1869	136,97	143,07	127,32
1 Dec. 1889	172,62	173,19	185,24
1 Dec. 1909	224,15	208,28	246,57
1 Dec. 1920	262,69	232,11	299,99
1 Dec. 1930	303,11	249,16	347,47

Rechtswezen. De prov. ressorteert onder het gerechtshof te Leeuwarden. Arrondissementsrechtbank te G., kantongerechten te G., Winschoten en Zuidbroek; strafgevangenis, huis van bewaring en Rijkswerkinrichting te G. ; huis van bewaring, tevens hulpstrafgevangenis, te Winschoten.

Onderwijs. Universiteit te G. Gymnasia te G. (2) en Winschoten. H.B.Scholen te G. (5), Sappemeer, Veendam, Winschoten, Stadskanaal, Ter Apel, Appingedam en Warfum. Kweekscholen voor onderwijzers en onderwijzeressen te G., Winschoten en Appingedam. Middelbare landbouwschool, Middelb. Techn. school en Zeevaartschool te G. Instituut voor doofstommen te G. Instituut voor blinden te Haren.

Kerk. Tot het dekenaat G. behooren de parochiën te G. (4), Appingedam, Bedum, Delfzijl, Den Hoorn, Kleinemeer, Kloosterburen, Martenshoek, Nieuwe

Pekela, Oude Pekela, Uithuizen, Veendam, Winschoten, Zuidhorn. Tot het dekenaat Klazienaveen behooren in de prov. G. de parochiën Musselkanaal, Stadskanaal en Stadsterapelkanaal.

Lit.: Beekman, Ned. als polderland (3e druk); Geertsema, De Zeeweringen, waterschappen en polders in de prov. G. (1910); Blink, Econ. geogr. der prov. G., hist. beschouwd (Tschr. Econ. Geogr., 1913); Minderhoud, De Ned. landbouw (1935). *Bouma.*

B) Geschiedenis. Oorspr. bestond het land uit de door Friezen bewoonde Ommelanden, bestaande uit verschillende gouwen: Hugmerki (later met Vredewold en Langewold het Westerkwartier), Hunsingo en Fivelingo. De stad G. echter en het bij de stad gelegen Goorecht was Saksisch, evenals Westerwolde. Door toedoen van de stad G. vooral verloren de oorspr. Friesche Ommelanden later hun Friesch karakter.

De Friesche gouwen werden gekerstend door den H. → Liudger, gesteund door Karel den Grooten, die het oude Friesland ten O. van de Lauwers bij het Frankische rijk voegde en er de gewone gouwindeeling van zijn rijk invoerde. De Friesche gouwen, door den H. Liudger, later bisschop van Münster, gekerstend, behoorden tot aan de Hervorming onder het bisdom Münster, Westerwolde onder Osnabrück, en het overige gedeelte van de prov. onder Utrecht.

Omstreeks 1060 behooren Hunsingo en Fivelingo met de tegenw. prov. Friesland onder de → Brunonen. Reeds in de 11e e. bestrijden buitenlandsche heeren elkaar de macht en waarsch. reeds in het begin der 12e e. is de grafelijke macht er vernietigd door dezen onderlingen strijd. Vele Cisterciënser en Norbertijner kloosters werden in het gewest gesticht, o.a. de abdij Aduard met de later zoo beroemde kloosterschool en de abdij Bloemhof te Wittewierum, waar Emo en Menko hun kronieken schreven. Groot was ook de verdienste der kloosterlingen door hun bewerking van den grond, het graven van kanalen en het leggen van dijken.

Voortdurend echter probeert men het land, dat zonder heer is, onder zijn gezag te brengen, en steeds moeilijker werd het voor de Ommelanden om hun vrijheid te handhaven, toen het land in de 14e en 15e e. door de inwendige twisten van → Schieringers en Vetkoopers verdeeld was. Vooral de stad G. (zie onder) voerde expansiepolitiek t.o.v. het gewest en vormde een soort staat, dikwijls gesteund door de Vetkoopers.

Dit streven naar de hegemonie over Groningerland wordt grootendeels bereikt en onder leiding van den pastoor van Groningen, Willem Frederiks, richt de expansie van de stad zich zelfs op het gebied van de tegenw. prov. Friesland. De Schieringers roepen dan de hulp in van → Albrecht van Saksen en daarmee wordt de uitbreiding van den stad-staat gestuit, ofschoon de heerschappij der Saksers zelf in hoofdzaak te gronde ging door den hardnekkigen tegenstand van de stad G. Jarenlang heerschte strijd in het gewest tusschen de Saksers, graaf Edzard van Oost-Friesland en Karel van Gelre, met het gevolg, dat „Stad en Lande" (zoo heette sindsdien het gewest) in 1536 overgingen in het bezit van Karel V. Karel V liet de Ommelanden economisch onder de stad blijven (stapelrecht) en zoo bleef ook de oude tegenstelling tusschen de stad en het platteland.

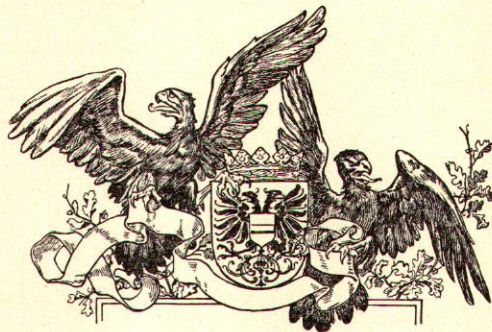
In 1559 werd ook het bisdom G. opgericht, doch eerst in 1568 kon de bisschop worden ingehaald. Zijn opvolger kon zich in 1594 niet handhaven.

In 1579 traden de Ommelanden onmiddellijk toe tot de Unie van Utrecht, daarna ook de stad, doch deze werd door den overgang van → Rennenberg weer Spaansch, terwijl de Ommelanden Staatsch bleven. In 1594 moest de stad zich aan Maurits en Willem Lodewijk overgeven, Stad en Lande werden tot één gewest vereenigd onder het stadhouderschap van Willem Lodewijk en in de Unie opgenomen. Het gewest had gewoonlijk met Drente en Friesland één stadhouder uit den Frieschen tak van de Nassau's. De verhouding tusschen stad en land was doorgaans niet best. Na de twisten van 1747 en 1748 werd het gezag van den stadhouder in het gewest versterkt. Na den Franschen tijd kreeg de prov. haar tegenw. omvang.

Lit.: J. Huizinga, Hoe verloren de Groningsche Ommelanden hun oorspr. Friesch karakter? (Driemaandel. Bladen, XIV); W. J. Formsma, De wording van de Staten van Stad en Lande tot 1536 (diss., 1930); K. Hildebrand, Het reglement-reformatoir in stad en lande in de practijk (1749-'80); H. J. Keuning, De Groninger Veenkoloniën (diss.); R. P. Cleveringa Pzn., Gemeene Landswarf en Hoofdmannenkamer te Groningen tot 1601 (1934). *Ydema.*

C) Groningsch dialect wordt gesproken in heel de prov. Groningen benevens een eraan grenzende smalle strook in Drente, die ethnographisch en economisch bij de Veenkoloniën aansluit. Kenmerken: allerlei algemeen- of partieel-Saksische kenmerken, een jonge diphthongeering: vout (voet), bouk (boek), gruin (groen), leif (lief), beir (bier), hound (hond), ai i.p.v. Saks. ee of ei, geen e- in het verleden deelwoord. De klinkers worden licht genasaleerd. Groningen is oorspr. door Friezen bewoond geweest. Tot in de 15e eeuw werd er op het platteland nog Friesch gesproken. Thans is het Friesch verdwenen en slechts weinig Friesche relicten zijn er achtergebleven (bijv. de rekking van i voor n + dentaal.) Men onderscheidt in het G. d. nog vsch. streektalen. Fivelingo zegt: hai wascht hom; Oldambt: hai wascht sok; Westerwolde: hai wasket suk.

Lit.: F. Schuringa, Het dialect van de Veenkoloniën (1923; zeer goed, gaat uit van het dialect van de Veenkoloniën, maar beschrijft ook heel het G.d.); H. Molema, Wbk. der Gron. Volkstaal (1887); A. Ganderheyden, Groningana, Suppl. op Molema (1897); K. Ter Laan, Nieuw Gron. Wbk.; J. Klatter, Onze Taaltuin (II, afl. 3); W. de Vries, Het vocalisme van den tongval van Noordhorn (1895). *Weijnen.*

Wapen der stad Groningen.

II. Hoofdstad van de gelijknamige provincie.

A) Aardrijkskunde. De stad G. is economisch en cultureel centrum van een groot deel van het N.O.

van Ned., middelpunt van verkeer; opp. 2 783 ha; omvat G., Helpman, Kostverloren, Noorderhoogebrug (ged.), Oosterhoogebrug (ged.), Hoornsche dijk (ged.). Op 1 Jan. 1935: 112 939 inw. (27,5% van de prov. G.); volgens de volkstelling 1930: 33,33% Ned. Herv., 13,19% Geref., 3,69% andere Prot., 9,06% Kath., 2,28% Isr., 2,56% andere gezindten, 35,85% behoorde tot geen kerkgenootschap. Voor bevolkingsaanwas: zie de statistiek in kol. 440 in dit artikel. Zie ook Groningsch dialect in dit art. (I C).

a) Ligging. Al vroeg ontstaan als een Saksische nederzetting op het uiteinde van den Hondsrug, waarover de weg door Drente naar de lage kleistreken in het N. liep; aan de Oost- en Westzijde van den rug riviertjes, die zich vroeger ca. 5 km ten N. van de stad vereenigden, later er langs geleid werden, door het Reitdiep verbonden met de Lauwerszee. Door de gunstige natuurlijke ligging, tusschen de Alluviale gronden eenerzijds, Diluviale gronden anderzijds met verschillende voortbrengselen, ontwikkelde de plaats zich tot een handelsstad; door de politiek der stadsregeering die steeds trachtte de econ. heerschappij over de Ommelanden te verkrijgen, werd dit proces bespoedigd en versterkt. Tot ver buiten de omgeving breidden de handelsbetrekkingen zich uit: Holland, Vlaanderen, Engeland, Oostzeelanden. De talrijke waterwegen convergeeren naar de stad G.: ze wordt door het Reitdiep verbonden met de Lauwerszee, door het Boterdiep met het N., door het Damsterdiep en het Eemskanaal met het N.O. en de Eems, door het Winschoterdiep met het O., door het N. Willemskanaal (het deel bij G. heet Hoornsche Diep) met het Z. en door het Hoendiep met het W. (is een deel van den waterweg via Lemmer naar Amsterdam). Laatstgenoemde waterweg wordt verbeterd en Noordelijk om de stad G. in verbinding gebracht met het Eemskanaal en het Winschoterdiep. Pas laat werden de spoorwegen aangelegd: Leeuwarden—G. (1866), Nieuweschans—G. (1868), Meppel—G. (1870), Delfzijl—G. (1884), Sauwerd—Roodeschool (1893), Zuidbroek—Stadskanaal (1912), Winsum—Zoutkamp (1922), Delfzijl—Slochteren—G. (1929); een tramlijn verbindt G. met het Westerkwartier en Friesland, een electrische tram gaat over Haren naar De Punt. Evenals deze lijnen richten zich ook vele landwegen naar de stad, zoodat ze ook een middelpunt van autobusverbindingen en vrachtautodiensten is geworden, tot ver buiten de prov. Door het vliegveld te Eelde is G. opgenomen in het luchtverkeer.

b) Plattegrond (zie den plattegrond op de kaart der provincie G. Vgl. index kol. 832). Het centrum van de stad wordt gevormd door de Groote Markt, oudtijds de brink van het Drentsche dorp, en de Vischmarkt. De oudste ommuring dateert uit de 12e e. Uitlegging had plaats in de 13e, 15e en 16e e.; bijz. groot was de uitleg in het begin der 17e e., waardoor de opp., voor bebouwing beschikbaar, bijna verdubbeld werd. Uit den loop van het Zuiderdiep, Schuiten-, Loopende- en het A-diep en enkele Achter de Muurstraten is de vroegere vorm en grootte der stad nog af te leiden. Van de vestingwerken uit de 17e e. is een deel over in het Noorderplantsoen; de poorten zijn verdwenen, alleen bestaat nog het Poortershuisje, een wachthuisje bij den voormaligen steentilpoort (aan het Damsterdiep). Een deel der vestingwerken diende voor demping van het Zuiderdiep. Reeds vóór de ontmanteling, die in 1876 begon, waren eenige straten buiten de vesting aangelegd, maar vooral in de 20e e. ging de aanleg van nieuwe wijken snel. Uit deze eeuw dateert ook het ca. 45 ha groote Stadspark; het Sterrebosch is veel ouder (1765).

c) Bezienswaardigheden. Hoewel G. een oude stad is, is er niet bijz. veel uit vorige eeuwen bewaard gebleven. Aan de Groote Markt de Martinitoren (1482; de vorige was in 1465 verbrand), gewijd aan den H. Martinus, bisschop van Tours; hoogte ca. 96 m; klokkenspel (Fransc. Hemony). De Martinikerk (nu Prot.), is ca. 1220 gebouwd als kruiskerk met smalle zijbeuken, later vergroot en vernieuwd; in het koor zijn fraaie muurschilderingen in Renaissance-stijl, uit het midden der 16e e., blootgelegd (1924). Bij den toren „De Hoofdwacht". Midden op de markt het stadhuis, gebouwd 1793-1810, en daarachter het gerestaureerde „Goudkantoor", vroeger belastinggebouw, thans Noordel. Scheepvaart- en Natuurhist. museum. Aan de Vischmarkt de korenbeurs; daarachter de A-kerk en -toren. Elders: het academiegebouw (1909), het gerechtsgebouw, het Provinciehuis, het Prinsenhof (voormalig stadhouderlijk hof), het Poortershuisje, het Museum van Oudheden. Voorts enkele oude koopmanshuizen (Hooge der A is een oude koopmansbuurt) en vsch. gevels.

d) Beteekenis. Hoofdstad van de prov. G., woonplaats van den Commissaris der koningin, zetel van prov. bestuurslichamen; arrondissementsrechtbank en kantongerecht; strafgevangenis. Cultureel centrum van een groot deel van N. O. Ned. Belangrijke handelsstad; de winkelstad voor de prov. G. en een deel van Drente en Friesland; de grossier voor die deelen: 350 bodewagens onderhouden diensten op G.; marktplaats van producten van landbouw en veeteelt (graan, vee, eieren); industriestad (ca. 12% van de bevolking werkzaam in de ind.): sigaren-, tabaks-, chemische, textiel-, metaal-, rijwielen-, hout-, suiker-, koek-ind., boek- en steendrukkerijen, scheepsbouw. Zetel van een zeevaart, die in de 2e helft der 19e e. grooter beteekenis had (zie de prov. G.). De handel met het buitenland betreft vooral hout, kunstmest, zuidvruchten. Als grootgrondbezitter heeft de stad uitgestrekte landerijen bij den Dollart, de Lauwerszee en bij Ter Apel, die zij gedeeltelijk zelf exploiteert, gedeeltelijk verhuurt; bovendien heeft zij het eigendomsrecht van landerijen in de Gron. veenkoloniën.

e) Verzorging der bevolking. G. heeft 4 parochiekerken en de paterskerk van O. L. Vr. Onbevlekt Ontvangen (paters Jezuïeten), de St. Martinus- en de St. Jozefskerk zijn van Cuypers, de St. Franciscuskerk is van Bellot en v. d. Leur; voorts vsch. Prot. kerken en een synagoge. Onderwijsinrichtingen: universiteit (1614 gesticht door de prov., sinds 1813 rijksuniv.) met een bibliotheek, een aantal laboratoria, een mineralogisch-geologisch museum, een hortus botanicus, een biologisch-archaeologisch instituut; gymnasia (2), drie H.B.ScholenB, een H.B.S.A., H.B.S. voor meisjes, kweekscholen voor onderwijzers en onderwijzeressen, Middelbare Techn. school en Ambachtsschool, waarbij ook een Zeevaartschool, Middelbare Landbouwschool en Landbouwwinterschool, Industrie- en Huishoudscholen, Instituut voor doofstommen; Rijkslandbouwproefstation en het Bodemkundig instituut voor natuur- en scheikundig bodemonderzoek. Voor de stedelijke en gewestelijke gesch. van belang het Stads- en Rijksarchief en de bibliotheek der prov. G.; Openbare Leeszaal, Museum van Oudheden, Scheepvaart- en Natuurhist. museum, Universiteitsmuseum. Tal van wetensch. en letter-

kundige vereenigingen, Schouwburg. (Zie ook → Groninger School.) Voorts 4 ziekenhuizen (academisch, kinder-, Kath. ziekenhuis, diaconessenhuis), vele gasthuizen, bad- en zweminrichtingen, sportparken, plantsoenen.

Lit.: Blink, De stad G. als econ. centrum (Tschr. Econ. Geogr., 1920); Gedenkboek G. 1672-1922; C. H. Peters, Oud G.; Gids, In en Om G. *Bouma.*

B) Geschiedenis. Van de oudste geschiedenis is weinig bekend. Ontstaan op het einde van den Hondsrug, waarsch. als deel van het Saksische Drente, kreeg de plaats beteekenis als marktplaats van de omgeving. Vlg. Poelman echter is het meer waarsch., dat het oorspr. een Friesche handelskolonie was, deelnemend aan den ouden Frieschen buitenlandschen handel, waaruit dan later door immigratie van Saksers uit het Drentsche achterland de Saksische stad G. ontstaan zou zijn.

Over de vesting-kerk St. Walburg, die door St. Walfridus ter verdediging tegen de Noormannen zou zijn gebouwd, is niets met zekerheid te zeggen. Ook is onbekend, wanneer en of G. stadsrecht heeft gekregen.

Toen de stad in het bezit van den bisschop van Utrecht was gekomen, heeft bisschop Hardbert omstreeks 1140 zijn broer Lefferd tot prefect van G. aangesteld. Daar de bisschop veraf woonde, was het gevaar groot, dat de stad op den duur voor den bisschop verloren ging. Tot omstreeks 1250 kon de bisschoppelijke prefect zijn gezag in de stad ten volle handhaven, maar als er sindsdien vriendschap is gesloten tusschen de stad en de omwonende Friezen, ziet men, dat het stadsbestuur de macht van den prefect meer en meer aan zich trekt en steeds meer onafhankelijk van Utrecht wordt. De eig. machthebbers in de stad werden burgemeesteren en raad. Later komt daarnaast een college uit de burgerij op, nl. de „zwoorne meente", die het recht van raadsverkiezing heeft. Deze geschiedde aldus: in een hoed werden witte en vijf zwarte boonen geworpen; wie de zwarte boonen trokken, werden de vijf keurheeren, die de acht nieuwe raadsleden benoemden.

Toen de „zwoorne meente" op haar beurt het contact met de burgerij verloor, probeerde de burgerij op een andere manier invloed op het stadsbestuur te krijgen, en na 1400 hoort men telkens van verzet van de gilden tegen het stadsbestuur.

In de 12e, 13e en het begin der 14e e. ontmoet men Groningers als kooplieden in andere landen (Engeland, Noorwegen, Keulen). Men treft G. aan onder de Hanzesteden. Deze buitenl. handel is te beschouwen als een deel van den ouden Frieschen handel, die in de 12e e. reeds achteruit gaat en ten slotte verdwijnt. G. als markt voor de omgeving daarentegen nam steeds meer in bloei toe.

De stad had intusschen zijn gezag al uitgebreid over de Ommelanden; in de 15e e. richt het den blik op Friesland ten W. van de Lauwers. Door de komst van Albrecht van Saksen (1498) moet de stad Oostergo, waar zij reeds groote veroveringen had gemaakt, weer loslaten. In 1536 komt de stad met de Ommelanden onder Karel V (zie boven: prov. G.). Aarzelend tot de Unie van Utrecht (1579) toegetreden, ging de stad in 1580 met Rennenberg weer naar de Spanjaarden over en was voor dezen een sterk punt in het N.

In 1594 moest G. zich aan de Staatschen overgeven en door het Tractaat van Reductie werden de stad en de Ommelanden als één gewest gebracht onder den Frieschen stadhouder Willem Lodewijk. Voortaan mocht in G. alleen de Hervormde godsdienst worden uitgeoefend, de bisschop kon zich in het in 1559 opgerichte bisdom niet meer handhaven en alle geestelijken werden verbannen.

In 1614 werd te Groningen de universiteit opgericht.

In 1672 werd de opmarsch van de Munstersche en Keulsche troepen gestuit voor Groningen, dapper verdedigd door Karel van Rabenhaupt, geholpen door de burgers. De vijand moest na zes weken het beleg opbreken (28 Aug.: gedenkdag van Groningen's ontzet). In de 18e e. bij den strijd in de Hervormde kerk verkondigde prof. van der Marck hier vrijzinnige denkbeelden, doch de orthodoxe Groninger prof. Hofstede wist zijn afzetting te bewerken. In 1874 verdwenen door de vestingwet de wallen en grachten.

Lit.: Gratama, Het ontstaan en de ontwikkeling van 't stadsbestuur te G. (bijdr. V. G. en O., 3e reeks VI); Poelman, De buitenl. handel van G. in verband met den Frieschen handel gedurende de 12e en 13e eeuw (Hist. Opst. bij jubileum van prof. dr. H. Brugmans, 1929; met aangehaalde lit.). *Ydema.*

Groningen, Abram Pieter van, Ned. Predikant en dichter; * 1798 te Haarlem, † 1861 te Ridderkerk. Als bewonderaar van Bilderdijk volgde hij dien ook na in zijn poëtische werken, waarin hij vnl. de Watergeuzen verheerlijkte. Ook het O.T. leverde hem stof.

Lit.: W. Moll, in Levensber. Letterk. (1864); Peetsold en de Bosson, Hulde aan A. P. v. G. (1862).

Groningen Post (Suriname), nederzetting aan den linkeroever van de Saramacca. Kath. kerk en school, ook kerk en school der Moravische Broeders.

Groninger Passie, een kreupelrijm van een Friesch volksdichter, waarin de nederlaag der Groningers voor Franeker (1496) wordt gevierd, waardoor Westergo voor de dwingelandij van Gron. werd behoed.

Uitg.: v. Vloten, Ned. Geschiedzangen (I, 151 vlg.).

Groninger rundvee, het oudste der drie Ned. rundveeslagen. De officieele benaming is zwart-witkop of zwartblaard veeras; de prov. Groningen is de bakermat. Het fokgebied is minder groot dan van het zwartbonte Friesch-Hollandsche en het roodbonte M.R.Y. veeslag. Vroeger was het meer verspreid en heeft waarsch. ook invloed gehad op het vormen van buitenlandsche rassen, o.a. het Eng. → Hereford-vee.

Zeer typisch is de haarkleur; bijna geheel zwart met alleen witte afteekeningen aan voor- en onderborst en onder den buik. De kop is wit met als regel zwart om de oogen; vandaar de naam „blaarkop"; soms is de blaar los, soms vast aan het zwart van den hals; soms is de kop geheel wit („witkop"); witte afteekeningen op de beenen, welke niet verder mogen doorloopen dan halverwegen de pijpen. Vroeger kwamen ook veel roodblaar- en witkoppen, soms ook muiskleurigen en valen voor; de staart is geheel zwart met witte pluim; de uier is meestal wit met zwarte spenen; zwarte balzak. Het algemeen type geeft den melkvleeschvorm weer; zeer geschikt voor de vetweiderij; thans ook meer in de melkrichting gefokt; zeer evenredig en diep van bouw, met fijn geraamte; betrekkelijk weinig eischend, gezond. Het → Ned. Rundveestamboek (N.R.S.) registreert dit ras afzonderlijk; daarnaast is er nog het Gron. Rundveestamboek, dat slechts een kleine honderd leden telt en ook roodgekleurde dieren registreert. *Verheij.*

Groninger School. De Groningsche theologie vindt haar uitgangspunt in de philosophie van prof. W. v. Heusde te Utrecht (1804-'39), waarin de opvoeding de centrale gedachte was, zooals bij Plato en Socrates. In zijn Christendom is Christus „de

volmaakte paedagoog". Van Heusde ziet in Christus niet den Verlosser en predikte, gebaseerd op een onmiddellijkheidsphilosophie van het gezond verstand, een humanistisch Christendom. Spoedig vormde zich aan de Gron. univ. een kring van Heusdiaansche geleerden onder leiding van prof. Clarisse (1823) en later (1831) vooral prof. Hofstede de Groot, die met Van Herwerden en Amshoff een stichtelijk boek voor vrijzinnigen uitgaf: „Christelijke Betrachtingen". Sedertdien bestond de G.S., gebaseerd op het Nieuwe Testament. Haar Godsbegrip was unitarisch, haar zondenleer Semipelagiaansch, haar christologie Ariaansch-apollinaristisch. De daemonologie (de ontkenning van het blijvend bestaan van duivelen) wordt gemist. Met al deze gedachten treedt deze theologie in de Ned. Herv. Kerk, maar vond sedert 1842 de orthodoxie en sedert 1851 het modernisme tegenover zich. Zij miste het dogmatisch-wijsgeerig besef en den historisch-critischen zin van het modernisme en de diepte van het zondebesef der orthodoxie. Na 1867 traden zij in eigen kiesvereeniging op onder den naam van „Evangelischen", zonder evenwel Christus' godheid te belijden.

L i t. : W. F. K. Klinkenberg, Evang. Richting; Orgaan: Geloof en Vrijheid (1867-1914); Orgaan: Nw. Evang. Tschr. (1915 vlg.); Ph. W. v. Heusde, De Socratische school (1834-'39); A. J. Lakke, Ph. W. v. Heusde (1908). *Lammertse.*

Groninger Wad, → Wadden.

Groningsch, → Groningen (s.v.)

Gronovius, 1° A b r a h a m, Ned. Klassiek philoloog, zoon van 2°; * 1695 te Leiden, † 1775 aldaar. Sinds 1741 bibliothecaris te Leiden. Hij publiceerde Varia Geographica (1739) en enkele Klass. auteurs.

2° J a c o b, Ned. Klassiek philoloog, zoon van 3°; * 20 Oct. 1645 te Deventer, † 21 Oct. 1716 te Leiden. In 1674 prof. te Pisa, waar hij zich weldra vijanden maakte door zijn onaangenaam karakter. Sinds 1679 prof. te Leiden in gesch. en Grieksch. G. staat ver beneden zijn vader. Zijn werk is compilatorisch, met te groote neiging tot polemiek. Naast vele uitg. van Klass. schrijvers publiceerde hij een Thesaurus antiquit. graec. in 13 deelen.

3° J o h a n n e s F r e d e r i c u s, Ned. Klassiek philoloog; * 8 Sept. 1611 te Hamburg, † 28 Sept. 1671 te Leiden. Op raad van Hugo de Groot ging hij 1634 naar Ned. voor verdere studie. Na reizen in Eng., Fr. en Italië werd hij in 1642 prof. in Deventer, en in 1658 in Leiden als opvolger van Daniël Heinsius. Een der eerste Latinisten van Ned.; beroemd zijn zijn uitg. van Livius en Statius' Silvae met comm. Hij was een aangenaam en bescheiden man van groote eruditie.

L i t. : Nw. Ned. Biogr. Wbk. (I, 985-992). *Zr. Agnes.*

4° L o r e n z T h e o d o o r, Ned. ichthyoloog, * 1730, † 1777 te Leiden.

W e r k e n : Museum ichtyologicum (2 dln. Leiden 1754-'56); Bibliotheca regni animalis atque lapidei (1760); Zoophylacium Gronovianum (3 dln. 1763-'81).

Gronsveld, gem. in Ned. Limburg, ten Z.W. van Maastricht, omvattend de dorpen G. (parochie), Eckelrade (parochie) en Hontem; 1 712 inw. (1933), allen Kath. Landbouw, tuinbouw en fruitteelt. Zeer drukke fruitveilingen.

Gronsveld is oorspronkelijk waarsch. een Valkenburgsch l e e n, in 1498 door keizer Maximiliaan tot Vrije Rijksheerlijkheid verheven en omvatte de dorpen G., Heugem, Ekkelrade (ged.) en Hontem. Het bleef bestaan tot de Fransche Revolutie en behoorde tot de Westfaalsche Kreits; het bezat eigen munt en schepenbanken in G. en Heugem met beroep naar Aken en het Rijksgerecht in Spiers. De heer van G. had stem in den Rijksdag. Regeerende geslachten zijn geweest: Gronsveld tot de 15e eeuw, Bronckhorst tot 1719, de Törring tot 1794. De oudste heer v. G. is in 1063 Herman de Gruelis (Waalsche naam van G.). De Heeren van G. bezaten burgerrecht in de stad Maastricht, alwaar hun huis, de „poort van Rymborg", op de Breedestraat lag. Door keizer Rudolf II zou Joost van Bronckhorst ca. 1580 tot graaf verheven zijn. De laatste resten van het oude kasteel zijn in de 19e eeuw gesloopt. Eigenaar van het nieuwe kasteel is de heer Gadiot. G. houdt nog zijn oude schutterij in eere, een der vermaardste van Limburg, met haar vierjaarlijksch koningschieten en plechtige Bronkbegeleiding op Sacraments-Zondag, laatst in 1935. Over de belangrijke praehistorische vondsten nabij G., vgl. → Sint-Geertrui. *Thewissen.*

Grooff, J a c o b u s, bisschop van Canéa i.p.i.; * 3 Aug. 1800 te Amsterdam, † 29 April 1852 te Paramaribo. Na zijn priesterwijding te Münster in 1825 vertrok hij nog in hetzelfde jaar naar Suriname, waar hij in 1827 Mart. v. d. Weyden als praefectus apostolicus opvolgde. Bij de oprichting van het apost. vicariaat van Batavia in 1842 werd hij met den titel van biss. van Canéa i.p.i. tot eersten apost. vicaris benoemd en kwam met 4 priesters 21 April 1845 te Batavia aan. Door de onwelwillende houding van de Ind. regeering en het onwaardig gedrag van eenige zijner onderhoorige priesters geraakte hij in ernstig conflict met gouv.-gen. J. J. Rochussen, die hem en zijn medehelpers 19 Jan. 1846 uit Indië verbande. Koning Willem II stelde hem in het gelijk, waarop paus Pius IX hem (1846) tot apost. visitator van Suriname benoemde, waarheen hij in 1847 afreisde.

L i t. : v. d. Velden S.J., De R.K. Missie in N.O.I. 1808-1908 (1908, 101-131, 344-365, 395-397). *Wessels.*

Groos, K a r l, Duitsch philosoof; * 10 Dec. 1861 te Heidelberg; hoogleeraar in de philos. te Tübingen. In de psychologie vnl. bekend door werken over het spel.

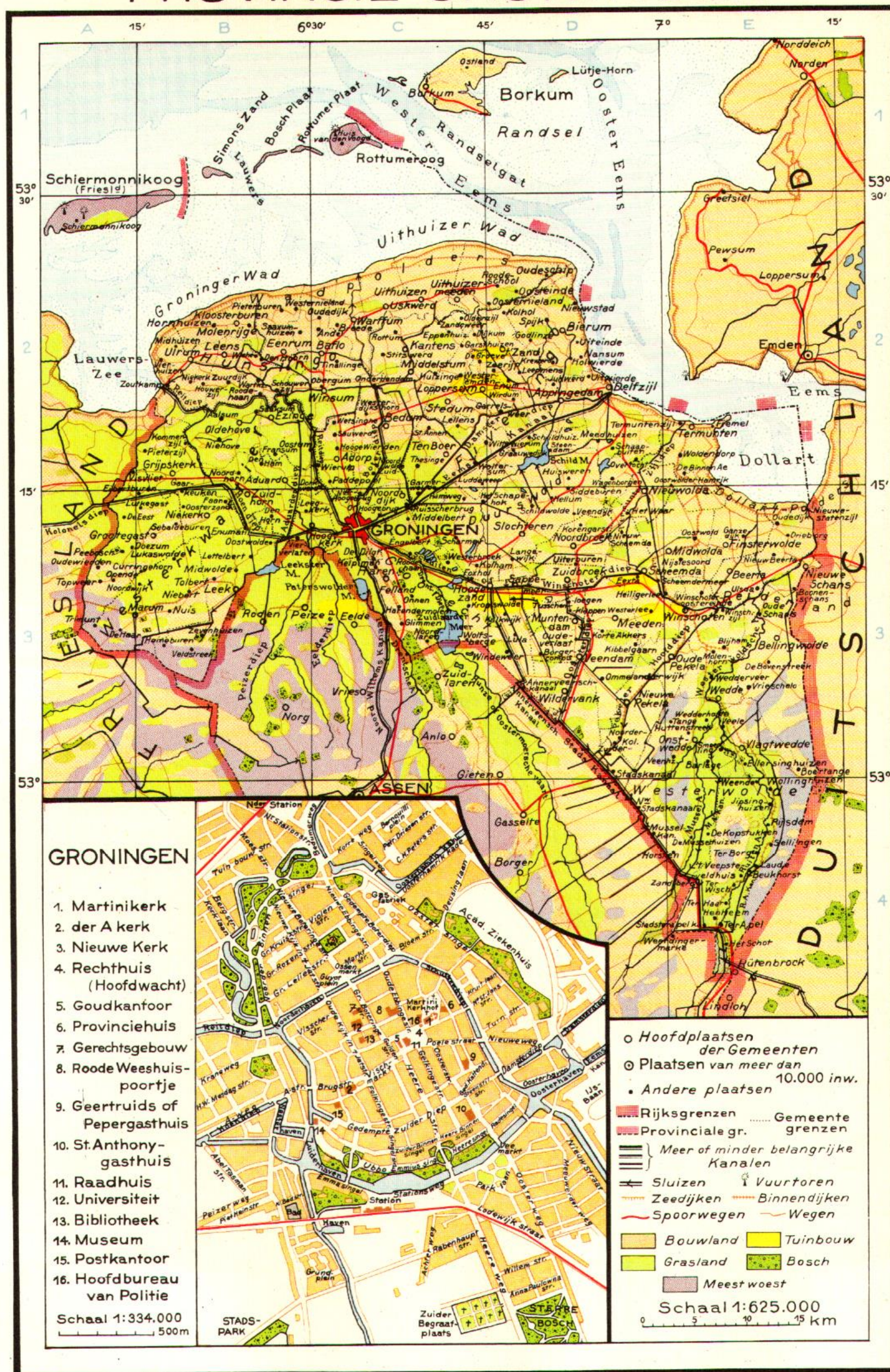
W e r k e n : Die Spiele der Tiere (^{2}1907); Die Spiele der Menschen (1899).

Groot, 1° A l b e r t W i l l e m d e, Ned. Klassiek philoloog; * 13 Jan. 1892 te Groningen; conservator aan de univ.-bibliotheek te Groningen, sinds 1921 prof. aan de Gem. Univ. te Amsterdam. Bekend door zijn studiën over den prozarhythmus in de Klass. literatuur.

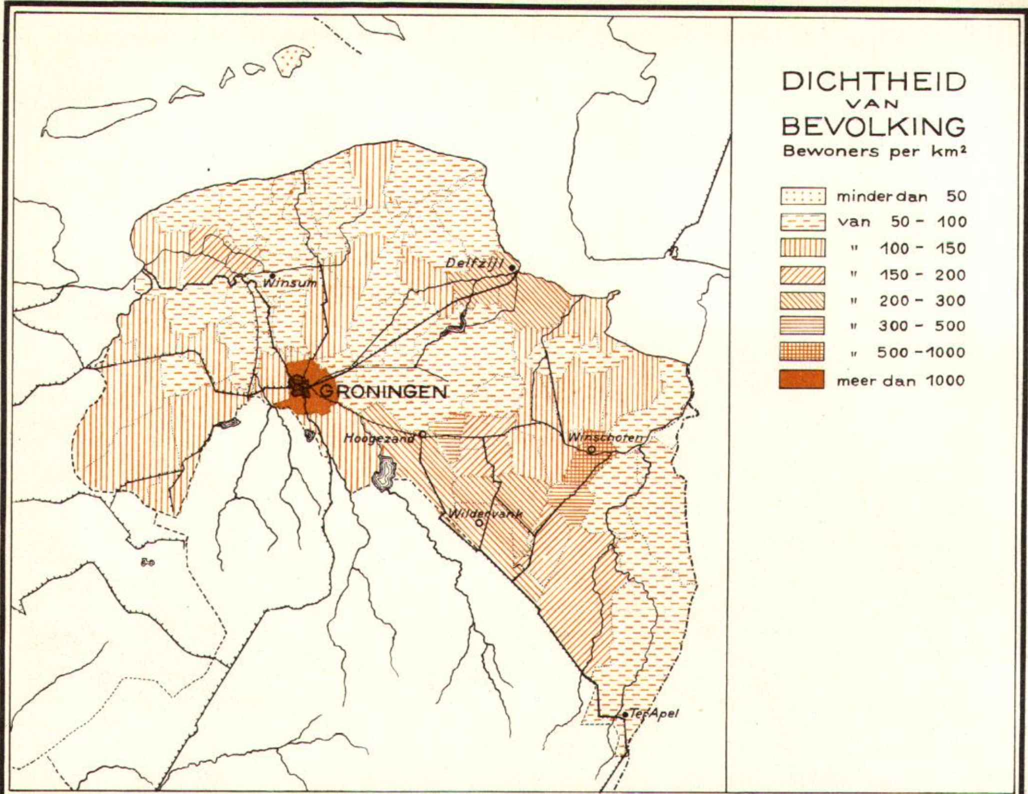
2° H u g o (Huig) d e (Hugo Grotius), Ned. rechtsgeleerde; * 10 April 1583 te Delft, † 28 Aug. 1645 te Rostock. Zijn vader was een bekend mathematicus, lid van de stadsregeering van Delft. Op elfjarigen leeftijd werd G. ingeschreven aan de Leidsche univ., vier jaar later, in 1598, nam Oldenbarnevelt hem mee op zijn gezantschapsreis naar Frankrijk, waar hij als „het wonder van Holland" werd gevierd; tijdens dit verblijf doctoreerde hij in Orleans in de rechten. Na zijn thuiskomst in 1599 vestigde hij zich als advocaat in Den Haag. Het geding over een Port. schip, door de Hollanders prijsgemaakt, werd in 1604 aanleiding tot het schrijven van „De Jure Praedae", een werk, dat onbekend bleef tot 1864, maar waarvan een hoofdstuk anoniem verscheen in 1609 onder den titel „Mare liberum"; dit beleefde talrijke herdrukken.

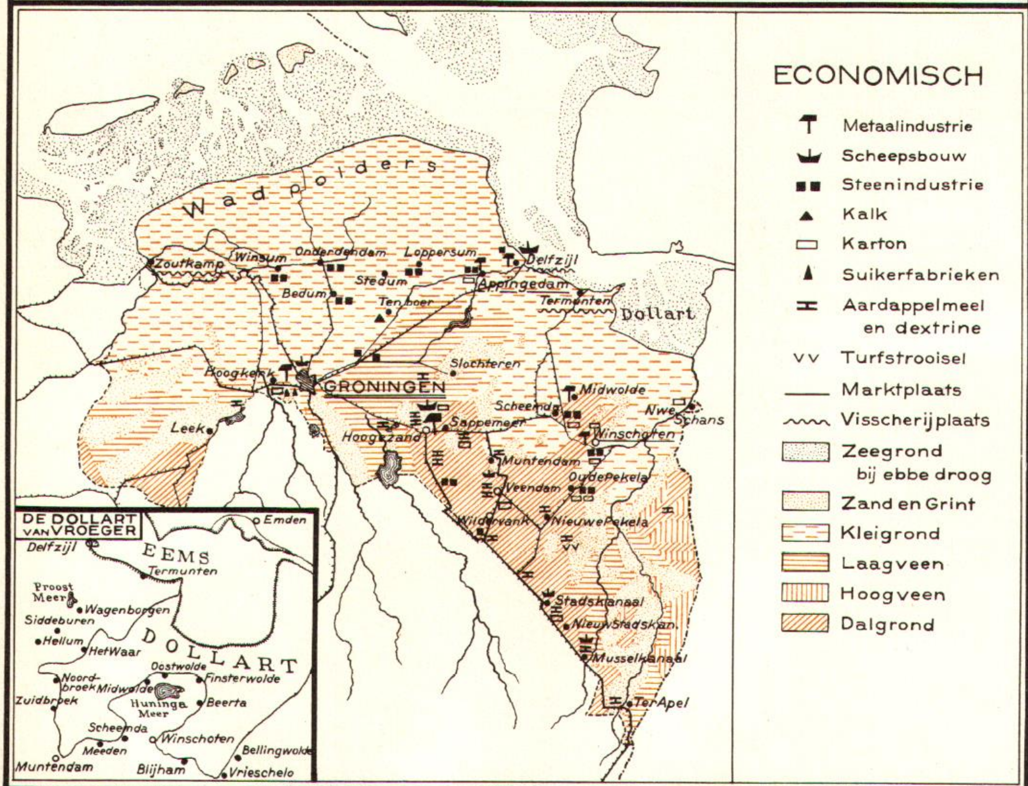
In 1607 werd G. advocaat-fiscaal van het Hof van Holland, in 1613 pensionaris van Rotterdam; uit zijn huwelijk met Maria van Reigersberch, in 1608 geslo-

PROVINCIE GRONINGEN

PROVINCIE GRONINGEN

ten, werden meerdere kinderen geboren. Bij de kerkelijk politieke geschillen van de volgende jaren stond G. voorop in de rijen der Arminianen met Oldenbarnevelt en zijn vroegeren opvoeder, den predikant Wttenbogaert. In Aug. 1618 werd hij dan ook op last van prins Maurits gevangen genomen en het volgend jaar veroordeeld tot levenslange gevangenschap en confiscatie van zijn goederen. Vanaf Juni 1619 in Loevesteyn opgesloten, wijdde hij zich weer ten volle aan zijn wetenschappelijke studiën; zijn romantische ontsnapping in een boekenkist (1621) is overbekend.

Hugo de Groot.

De volgende tien jaar verbleef G. met vrouw en kinderen te Parijs in dikwijls kommervolle omstandigheden, ondanks de belangstelling, die hij genoot van geleerden en van het hof. Vsch. van zijn belangrijkste werken, met name „De Iure Belli ac Pacis" (1625) en „Defensio Fidei Christianae" (1627) dateeren uit dezen tijd.

In 1631 waagde hij den terugkeer naar het vaderland, maar hij moest weer spoedig uitwijken en verbleef tot 1634 in Hamburg. In 1635 keerde hij terug naar Parijs, nu als gezant van Zweden. Als diplomaat blonk hij niet uit; zijn belangstelling bleef veel meer gericht op zijn studiën, waarvan hij de resultaten weer in talrijke publicaties neerlegde. In 1644 werd hij door koningin Christina naar Stockholm ontboden; ondanks de eerbetuigingen, die hem daar te beurt vielen, weigerde hij langer in Zweedschen staatsdienst te blijven. Op zijn terugreis van Zweden leed hij schipbreuk, en stierf van uitputting te Rostock. Zijn lijk werd later bijgezet in de Nieuwe Kerk te Delft.

G. bezat een veel-omvattenden geest. Zijn voorliefde ging uit naar K l a s s i e k e p h i l o l o g i e: zijn eerste groote publicatie, op zestienjarigen leeftijd, was een uitgave met commentaar van Martianus Capella, en zijn leven lang, tusschen andere werkzaamheden door, hield hij zich bezig met het uitgeven van Klass. schrijvers, van Lucanus, Euripides, Seneca, Tacitus e.a.

Den grootsten roem heeft hij zich echter verworven door zijn j u r i d i s c h e w e r k e n: terwijl de invloed van zijn „Inleiding tot de Hollandsche Rechts-Geleerdheid" (1631) vooral tot eigen land beperkt bleef, vonden zijn, reeds besproken traktaat „Mare liberum" (1609) en vooral zijn standaardwerk „De Iure Belli ac Pacis" (1625) verspreiding over geheel de beschaafde wereld. De verdienste van G. voor het volkenrecht is vooral hierin gelegen, dat hij met nadruk gewezen heeft op de hoogere rechtsbeginselen, waaraan ook vorsten en volkeren onderworpen zijn, en dat hij een band van fundamenteele eenheid erkent tusschen de volkeren. Deze ideeën waren niet nieuw: G. beroept zich voortdurend op Klass. en middeleeuwsche schrijvers en op de groote Sp. theologen-juristen der 16e e.; maar hij heeft de oude beginselen verdedigd tegen het groeiend staatsabsolutisme van zijn tijd, hij heeft de traditioneele gegevens verwerkt tot een systematisch geheel en nader ontwikkeld in practische toepassingen; zoo zijn met name de „temperamenten", de beperkingen, die hij aan oorlogvoerenden oplegt, de grondslag geworden voor het moderne oorlogsrecht, dat, ondanks alles, een geweldige vooruitgang beteekent op de barbaarsche willekeur der 16e-eeuwsche oorlogspractijk.

In de 17e, 18e en 19e eeuw is G. veel gehuldigd, maar de grondgedachten van zijn leer zijn niet aanvaard: de absolute staats-souvereiniteit kreeg in theorie en practijk steeds vaster voet. De kentering der ideeën hieromtrent in de laatste decenniën heeft de ware grootheid van zijn werk in het licht gesteld.

In zijn talrijke t h e o l o g i s c h e g e s c h r i f t e n toont G. zich vooral een irenisch Christen; zooals hij vrede en eenheid wilde brengen door zijn volkenrechtsleer, zoo streefde hij zijn leven lang naar een hereeniging der Christenen. Niet alleen met Prot. theologen in het vaderland, maar ook met Kath. priesters stond hij in nauw en zeer vriendschappelijk contact: met den Jezuïet Petavius in Parijs, met pastoor Marius van Amsterdam, met den geleerden Duitscher Nihusius. Vooral sinds 1640 naderde hij steeds dichter tot de Kath. leer, waarvan hij de voornaamste dogma's, als het primaatschap van den paus en de H. Eucharistie, verstandelijk aanvaardt. Maar hij was meer een man van studie dan van de daad; terwijl hij anderen den weg wees naar de Kerk, bleef hij zelf buiten de poort staan. „Geen Anglicaansch type in het algemeen", zoo zegt Gerard Brom, „maar de zuiverste, de edelste Anglicaan, Newman's vriend Pusey, schijnt een evenbeeld van Hugo de Groot".

L i t.: J. ter Meulen, Concise bibliogr. of H. G. (1925). Aanvulling hiervan i. h. jaarl. bulletin „Grotiana" (1928 vlg.) v. d. Ver. voor de uitg. v. Grotius; W. S. M. Knight, The life and works of H. G. (Londen 1925); C. v. Vollenhoven, De drie treden v. h. volkenrecht (1918); id., G. and Geneva (Bibliotheca Visseriana, VI 1926); D. Beaufort O.F.M., La guerre comme instrument de secours ou de punition (1933, 156-182); L. Le Fur, in: Rec. des Cours de l'Acad. de droit intern. (dl. 18, IIIe dl. van 1927, uitg. te Parijs 1928, 297-325); G. Brom, Grotius' Testament, in: Hist. Tsch. (jg. 13, 1934, 303-331). *Regout.*

3° J a n H. d e, Ned. letterkundige; * 13 Maart 1901 te Alkmaar; een der vooraanstaande figuren uit de hedendaagsche Prot. letterkunde.

V o o r n. w e r k e n: Sprongen (1928); Vaart (1931) Verloren Liedjes (1932); Een Mei in Polen (1933).

4° J o a n n e s V i n c e n t i u s d e, Ned. Dominicaan; * 4 Juli 1848 te Schiedam, † 26 Febr. 1922 te Amsterdam; Dominicaan 1866, leeraar aan het Dominicuscollege te Nijmegen 1870, kerkelijk hoogleeraar in de Thomistische wijsbegeerte te Amsterdam 1894, lid van de Kon. Academie van Wetenschappen 1902, eenig eerelid van de Kath. Wetensch. Ver. 1921. Na te Nijmegen door zijn begeesterend woord en intense zielzorg het sluimerend Kath. bewustzijn te hebben opgewekt, heeft G. later door de diepte en den omvang van zijn kennis en door zijn innemende persoonlijkheid voor de Ned. Katholieken den toegang tot de wetensch. kringen geopend en aan de vernieuwde Thomistische wijsbegeerte een plaats in het wetensch. leven in Ned. verzekerd, maar is hij vooral door zijn bezonken wijsheid en vaderlijke goedheid ontelbaren intellectueelen tot gids en steun geweest.

V o o r n. w e r k e n: Het leven v. d. H. Thomas van Aquino; Summa apologetica de Ecclesia Catholica; De Pausen en de Christ. beschaving; De H. Thomas v. Aq. als wijsgeer; Levenswijding; Wedergeboorte;

Denkers van onzen tijd; Denkers over ziel en leven. — Lit.: B. H. Molkenboer en A. H. v. Rooy, P. de G., herdenking en hulde (1923). *F. Sassen.*

Grootaers, Louis, Vlaamsch taalkundige; * 9 Augustus 1885 te Tongeren, professor aan de Katholieke universiteit te Leuven, bestuurder van het phonetisch laboratorium. Schreef een klankleer van het dialect van Tongeren en (met dr. J. Grauls) van dat van Hasselt. Verzamelt materiaal voor een taalgeographischen atlas. *A. Boon.*

Groot Ammers, gemeente in de prov. Zuid-Holland, gelegen aan de Lek, ten Z.W. van Schoonhoven; ong. 1 500 inw., allen Prot. Er is veeteelt, tuinbouw en eenige industrie van zuivel, beton, hout en verf. Kaasmarkt. Omvat de dorpen G. A., Gelkenes en Graafland.

Groot-Atjeh (III 251/52 A1), afd. van het gouv. Atjeh en Onderhoorigheden op Sumatra; omvat in hoofdzaak het dal van de Atjeh-rivier, welke ontspringt in het Tertiaire, sterk geaccidenteerde heuvelland en in N.W. richting stroomt tot Seulimeum. Het gebergte ten N. van de vallei is vulkanisch en heeft solfatarenvelden. Er ligt de tweelingberg Goudberg en Weesberg. 131 944 inw. (1930), waarvan 1 597 Eur., 123 965 Inheemschen, 5 798 Chin. en 584 andere Vreemde Oosterlingen. → Atjeh; Atjeh-oorlog. *v. Vroonhoven.*

Groot-Banda (of Lontar), → Banda-eilanden.

Grootbanken, verzamelnaam voor de groote particuliere bankinstellingen met wijd vertakt filialenstelsel, die in een land naast de circulatiebank bestaan. In Ned. verstaat men onder de g. de Amsterd. Bank, Ned. Handelmij., Incasso-Bank, Rotterd. Bankvereeniging en de Twentsche Bank.

Tot de Belgische g. worden gerekend: Banque de la Soc. Gén. de Belgique, Banque de Bruxelles, Kredietbank voor Handel en Nijverheid, Société Belge de Banque, Crédit Anversois, Banque d'Anvers. De Belgische g. hebben in den laatsten tijd het filialenstelsel prijsgegeven en hebben nu een uitgebreid net van hoofdkantoren met bijhuizen. *J. Cardijn.*

Groot-Barrière Rif, → Barrière Rif.

Grootbedrijf. Ten gevolge van de vele uitvindingen op technisch gebied, vooral in de laatste eeuw gebracht, zijn vele ondernemingen zoodanig uitgegroeid, dat men in tegenstelling tot de ondernemingen van kleinere afmetingen over g. is gaan spreken. Thans kent men dan ook het g. in handel en industrie. Bovengenoemde uitvindingen hebben de verhouding tusschen de kapitaalkosten en de exploitatiekosten, alsook die tusschen de vaste en variabele kosten zoodanig gewijzigd, dat de ondernemer meer nog dan vroeger baat heeft bij een zeer groote productie. Al is ook bij de huidige kostenverdeeling de productie aan bepaalde grenzen gebonden, toch is het bedrijfsoptimum ingevolge deze uitvindingen in vele gevallen aanzienlijk hooger gekomen. Bovendien zijn de marktverhoudingen ten gevolge van de enorme wijzigingen op het gebied van het transport en de daaruit voortvloeiende verlaging van de transportkosten sterk gewijzigd en kan voordeeliger dan vroeger op een plaats geproduceerd worden. Ten slotte heeft het algemeene streven naar concentratie in het bedrijfsleven, hetgeen o.a. in de vorming van concerns, kartels en trusts tot uiting komt er toe geleid het g. in de hand te werken. Tegen het g. zijn vsch. bezwaren gerezen, zoowel van econ. als van socialen aard. Van econ. aard in zooverre het g. zoodanig kan uitgroeien, dat te hooge eischen aan de leiding worden gesteld. Bij het wegvallen van een leider ziet men dan ook wel een ineenstorting, die soms vrij plotseling, soms meer geleidelijk plaats heeft. Bezwaren van soc. aard ontstaan vnl. doordat de afstand tusschen de leiding en de ondergeschikten wordt vergroot en doordat het aantal zelfstandige personen sterk afneemt. In den detailhandel ziet men, dat in het grootbedrijf geen geringer aantal menschen werkzaam is als in een groep zelfstandige winkels met een gelijken omzet. Wel is het gevolg, dat de personen, die in de maatschappij tot den zgn. middenstand behooren, hier vrijwel worden uitgeschakeld, zoodat tusschen de enkele groote en kapitaalkrachtige leiders en de groote groepen van lager personeel slechts weinig en wel onzelfstandige personen zijn ingevoegd. Hetzelfde ziet men bij het g. in de industrie. Waar de econ. verhoudingen in vele gevallen het ontstaan van het g. hebben bevorderd en ook thans nog in die richting werken, is het om sociale, doch ook om econ. motieven wenschelijk voor de alg. welvaart van een land, dat ook de kleine en middenbedrijven met een particulier karakter zoowel in de industrie als in den handel blijven bestaan. *de Quay.*

Grootboek (econ.), het samengevatte overzicht over de hoofdgroepen der vermogensbestanddeelen en van het vermogen en zijn veranderingen. Soms ontmoet men het inderdaad in den vorm van een boek. In heel veel gevallen bestaat het echter enkel uit één staat, waarop alle rekeningen voorkomen, bijv. journaal proefbalans. Van sub-grootboeken spreekt men in al die gevallen, waarin men met boeken te doen krijgt, waarin een nadere specificeering, met waardeverantwoording, wordt gegeven van groepen van vermogensbestanddeelen of groepen van vermogensveranderingen. *C. Janssens.*

Grootboek der Nationale Schuld. Nederland. Om de nationale schuld definitief te kunnen vaststellen en alle verwarring en twijfel omtrent den oorsprong der oude schuld (schulden der generaliteit, der gewesten, der admiraliteit en der compagnie enz.) weg te nemen, heeft Lodewijk Napoleon in navolging van andere landen bij wet van 27 Jan. 1809 een Grootboek van Nationale Schuld ingesteld, waarin alle namen der schuldeischers van den staat en het bedrag hunner vorderingen werden ingeschreven en wel op een bepaalde wijze, in die genoemde wet omschreven.

Hoe de grootboeken thans moeten zijn ingericht is bepaald bij de wet van 7 April 1913 (Stbl. 123) en in het Grootboekbesluit van 5 Aug. 1913 (Stbl. 345). De G. der Nationale Schuld worden gehouden te Amsterdam; de Algemeene Rekenkamer houdt een dubbel daarvan. Onder het opperbeheer van den min. van Financiën is de zorg voor deze g. aan een directeur toevertrouwd. Het bezwaar, aan inschrijvingen op naam verbonden, dat zij bij het verhandelen steeds op een ander moeten worden overgeschreven, is opgeheven, doordat de staat sommige bankierskantoren (administratiekantoren van de nationale schuld) bevoegd heeft verklaard certificaten aan toonder uit te geven van hun inschrijving in een der g. Houders van certificaten zijn gerechtigd zelfstandig inschrijving te vorderen in het g. tot zoodanig nominaal bedrag als in de certificaten is uitgedrukt. *Bronsgeest.*

In België bestaan twee soorten van staatsschulden, nl. de schulden, waarvan de betaling onmiddellijk eischbaar is, en de schulden, op dewelke de staat slechts een interest uitkeert en waarvan de betaling in kapitaal voor een onbepaalden tijd wordt

verdaagd. Deze schulden noemt men geconsolideerde schulden. Zij zijn op naam of aan toonder. De oorspr. titel van de geconsolideerde schulden op naam bestaat uit een inschrijving op het Grootboek der Nationale Schuld. Alhoewel in het enkelvoud gebezigd, bestaan er in werkelijkheid meerdere grootboeken, nl. één voor ieder soort van geconsolideerde schulden op naam. De oorspr. grootboeken berusten in het min. van Financiën; duplicaten worden bewaard in het → Rekenhof.

De overdracht der op het G. ingeschreven schulden geschiedt op verklaring van den schuldeischer of van diens speciaal daartoe aangestelden gevolmachtigde. Deze verklaring moet gedaan worden bij het ministerie van Financiën. De verklaring van overdracht wordt slechts aanvaard op voorlegging van het uittreksel van de inschrijving in het Grootboek. *Rondou.*

Groot-Brittannië en Noord-Ierland (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland), koninkrijk in W. Europa, bestaande uit Engeland, Wales, Schotland, Noord-Ierland, Man en de Kanaal-eilanden.

I. Aardrijkskunde. Zie pl. en krt. (vgl. index kol. 831/832).

A) Grootte. De opp. bedraagt 242 632 km², het aantal inw. 46 775 000 (1934), d.i. gemiddeld 192 per km². Van de groote West-Europ. Staten is dit rijk het kleinst in oppervlak, maar het heeft, na Duitschland, dat ca. 66½ millioen bewoners telt, de grootste bevolking en van alle het hoogste dichtheidscijfer. Bij het zoeken eener verklaring van dit voor G. zoo belangrijk feit, moet men, naast vele eigenschappen van land en volk, vooral de aandacht vestigen op de omstandigheid, dat G. het centrale deel is van het Britsche Wereldrijk; de econ.-geogr. positie, welke G. inneemt, is er een rechtstreeksch gevolg van.

B) Ligging. Het Vereenigd Koninkrijk heeft een gunstige ligging: vóór de Westkust van Europa, tegenover de belangrijke landen: Frankrijk, België, Ned., Duitschland, Denemarken en Noorwegen. Vele rivieren in continentaal Europa hebben haar monding tegenover Eng.; door de goede bevaarbaarheid leiden zij al vele eeuwen handel en verkeer, welke grootendeels den weg nemen over de Noordzee, om hier door de sterk gelede kust van G. verder naar binnen te worden voortgezet. Deze rijke geleding der kusten is een natuurlijk voordeel, dat het maritieme Eng. volk zich zeer ten nutte heeft gemaakt. Het is een gevolg eensdeels van de voortdurende inwerking der zee op de kust (vooral ook, doordat de getijden er sterk zijn ontwikkeld), anderdeels van opbouw en geol. toestand van het land, waardoor de zee binnengedrongen is in oude dalen of het meer weerstandskrachtige gesteente minder bewerken kon, zoodat deze terreinen nu als schiereil. of eil. in de zee staan. De zee dringt van alle zijden zóó diep het land binnen, dat geen plaats in G. meer dan 130 km er van verwijderd is. Opmerkelijk hierbij is, dat de breede getijdenmonden tegenover elkaar gelegen zijn, zoodat het hoofdeiland op vsch. plaatsen sterk wordt ingesnoerd.

C) Deelen. Door deze aestuaria kan men er de vlg. deelen onderscheiden:

1° Z u i d - E n g., tot de insnoering van het Kan. van Bristol en de Theems-baai, die elkaar naderen tot op 220 km afstand; het W. schiereil. is Cornwall.

2° M i d d e n - E n g., tot den Humber- en Mersey-mond, welke 185 km van elkaar verwijderd zijn; het Westelijk deel is het schiereil. W a l e s.

3° N o o r d - E n g., tot de laagte tusschen de Solway Firth en de Tyne, de Tyne Gap genoemd, waarin de Romeinen den Pictenmuur bouwden. In het W. ligt Cumberland, het Lake-District.

4° Z u i d - S c h o t l a n d, tot aan de Firth of Clyde in het W. en de Firth of Forth in het O.; de afstand er tusschen bedraagt slechts 60 km. Deze laagten vormen de beroemde Central Lowlands.

5° M i d d e n - S c h o t l a n d, tot aan de Firth of Lorne aan den West-, en de Moray Firth aan den Oostkant. Dit deel van Schotland, de eigenlijke „Highlands”, reikt in den Ben Nevis tot 1 340 m, het hoogste punt van G.

6° N o o r d - S c h o t l a n d, ten N.W. van de Glenmore, een breuk, waardoor het Caledonische Kanaal werd aangelegd.

D) Opbouw. In zijn opbouw maakt G. deel uit van het Noord-West-Europ. Schollenland. Nagenoeg alle geol. formaties zijn er vertegenwoordigd. De alleroudste gesteenten treft men in het W. aan, in Schotland, Wales en Cornwall; naar het O. neemt de ouderdom der lagen af. Het Archaeïsch materiaal van N.W. Schotland en de Hebriden werd getroffen door de H u r o n i s c h e plooiing, welke men ook heeft vastgesteld in Noorwegen en N. Amerika. Een jongere plooiing, uit het Siluur dateerend, is de C a l e d o n i s c h e, waarvan men de sporen heeft nagewezen in geheel Noorwegen, Schotland, N. Wales, N. en Midden-Ierland. De richting Z.W.—N.O. van deze gebergten komt nu nog uit in den alg. opbouw van het land. Dit is vooral teekenend voor Schotland: de Glenmore, de Central Lowlands, de Firth's, de eil. en schiereil. vertoonen alle deze richting. Op het einde van het Palaeozoïcum had weer een opplooiing plaats, de H e r c y n i s c h e, waarvan men de herinneringen nog aantreft in de gebergten van Z. Ierland, Z. Wales, Midden-Engeland en Cornwall. Deze plooiing zet zich voort in Bretagne, het Centraal Plateau, de Ardennen, Vogezen, Zwarte Woud, Harz enz. Al deze gebergten ondergingen een sterke verweering in het Palaeozoïcum en het Mesozoïcum, ze veranderden in zacht golvende heuvellanden, eenige in → peneplains. Nieuw reliëf kregen deze landschappen in het Tertiair, toen geheel W. en Midden-Europa, als terugslag van de Alpenplooiing, sterk verbrokkelde. In het W., langs den Oceaan, werden een aantal massieven opgeheven: Skandinavië, Schotland, Ierland, Wales, Devonshire, Cornwall, Bretagne. Daarop volgde een zone van depressies, welke laagte ook reeds in het Mesozoïcum bestond en waarin reeds machtige lagen waren gesedimenteerd. Deze laagte werd ingenomen door de Eng. laagvlakte, Ned. en Vlaanderen, het Bekken van Parijs en de Noordzee. Meer Zuidwaarts, naar de Alpen toe, werden ook een aantal massieven opgedrukt. Deze Tertiaire schollen- en breukvorming had ten gevolge, dat vulkanische gesteenten werden omhooggedrongen, vnl. in W. Schotland en N. Ierland, meestal dekvormige basalt, die zuilvormig stolde. Vooral beroemd is de Fingalsgrot op het eilandje Staffa ten W. van Mull en de Giant's Causeway (de Reuzendam), aan de Noordkust van Antrim, die geheel uit vulkanische gesteenten bestaat. De genoemde laagte tusschen de massieven was het terrein van een sterke sedimentatie, welke nog steeds voortduurt. In het Palaeozoïcum werden aanzienlijke lagen kalksteen (limestone) en steenkool gevormd. Gedurende het Mesozoïcum ging deze sedimentatie verder en ontstonden o.a. roode zandsteenlagen, de zgn. Oölitic limestone, die het ijzererts bevat en dikke kalkafzet-

tingen. In het Tertiair lag reeds het grootste deel van Engeland boven den zeespiegel, alleen de bekkens van Londen en Southampton werden toen opgevuld. Tegelijk met de sedimentatie had een langzame daling plaats, zoodat de diepliggende Tertiaire lagen toch een litorale facies vertoonen.

E) Reliëf. Het reliëf van G. berust vnl. op de afwisseling van hard en zacht materiaal. In het Tertiair werden de oude berglanden, die reeds eeuwen den invloed van verweering en denudatie hadden ondergaan, opgeheven. Als gevolg hiervan kregen de rivieren nieuwe kracht om uit te schuren. De berglanden kenmerken zich door zwak reliëf; om jonge vormen te zien, moet men in de diepe dalen zijn, waardoorheen de rivieren dikwijls heftig en woest stroomen.

De Eng. gebergtelanden worden door een scherpe grens van de Eng. laagvlakte gescheiden, nl. door de Trias-laagte, waarin zich de rivierdalen bevinden van de beneden-Tees, de Ouse, de Trent, de Avon en de Exe. De laagte ontstond door erosie; doordat de Eng. Trias de schelpenkalk mist, erodeerde ze gemakkelijk. Verder Oostwaarts strekken zich Jura-, Krijt- en Tertiaire lagen uit, welke langzaam naar het Z.O. hellen. De harde gedeelten zijn het minst verweerd, zoodat deze als heuvelruggen uit het lage land oprijzen, den steilen kant naar het W. gekeerd en naar het O. geleidelijk dalend (de zgn. escarpments). De Jurascarp wordt gevormd door de Cottswold Hills, de Lincoln Hills en de York Moors; de Krijtscarp door de Marlborough Hills, de Chiltern Hills, de East-Anglian Hills, de Lincoln Wolds en de York Wolds. De North- en South Downs ontstonden door een opwelving ten Z. van Londen; het hoogste gedeelte verweerde en er ontstond hier een laagte, the Weald genoemd, begrensd door twee steile hellingen, de North- en de South Downs. Even dient nog vermeld, dat de Schotsche laagvlakte ontstond door een verzakking langs twee breuklijnen; hierdoor werden de rijke steenkoollagen aan de erosie onttrokken.

Van veel belang voor het reliëf van G. zijn ook de twee glaciaties geweest. In den Diluvialen tijd werd allereerst geheel het eil. tot aan de Theems en het Kanaal van Bristol met landijs bedekt. In de berglanden werden vele terreinen afgevlakt en uitgeslepen; meren en watervallen danken er hun ontstaan aan; vele erratische blokken, die sterk op de volksverbeelding zouden werken (Giant's stones), werden getransporteerd. In de lagere deelen werden dikke lagen moreenen neergelegd (boulderclay of till genoemd). Bijna alle lagere deelen van Engeland tot de Theems, van Schotland en Ierland zijn er mee bedekt. In een volgenden IJstijd werden alleen de Grampians, de Cheviot Hills, het Lake-district en de hoogste deelen van Ierland vergletsjerd. Hier vindt men er overal de werkingen van; de meren zijn het meest opvallend verschijnsel.

F) De zee. De zee rondom de Britsche eilanden is ondiep: G. ligt op de Germaansche shelf. Men vindt er breede dalen in, bijv. ten N. van de Kanaal-eilanden, het Hurd Deep, meer dan 100 km lang en 7 km breed. Een ander onderzeesch dal bevindt zich tusschen Ierland en Engeland. Op het einde van het Plioceen en begin Pleistoceen bestond de verbinding van Eng. met het continent nog: men vindt nl. in de Pliocene afzettingen van O. Engeland (de Forest beds) de fossielen van een groep zoogdieren, die toen ook in de Somme-vallei leefden. Die verbinding was zeer breed; zelfs waren in bepaalde perioden van het Diluvium de zeeën tusschen Eng. en het continent land. Men plaatst de afscheiding op het einde van het Palaeolithicum, misschien begin Neolithicum. De landengte tusschen Eng. en Frankrijk werd door erosie en abrasie zoo aangetast, dat een positieve niveau-verandering eindelijk Groot-Brittannië van het vasteland afscheidde. Ierland was toen reeds lang een eiland, wat uit het volgende blijken kan: de fauna van Engeland is dezelfde als die van het continent, maar de migratie der fauna naar Eng. was nog niet geheel compleet, toen de afscheiding plaats vond. Vandaar de armoede aan diersoorten in Eng. Zoo komen er slechts 40 zoogdiersoorten voor tegen 90 in Duitschland en 60 in Skandinavië. Ierland is er nog armer aan dan Eng., waaruit besloten mag worden, dat Ierland eerder van het continent werd afgescheiden.

G) Klimaat. De Britsche eil. hebben een uitgesproken zeeklimaat, met zachte winters en koele zomers. Op dezelfde breedte als Cork, dat een Jan.-temp. heeft van 5,4° C, heeft Berlijn een Jan.-temp. van —0,4° en Warschau van —3,4° C. Vooral de Westelijke deelen hebben geringe jaar-amplitude en door de overheerschende Westenwinden den grootsten regenval. In Jan. hebben Wight en Z. Devon een even hooge temp. als Riva aan het Gardameer. De Westkust van Ierland heeft een even zachten winter als Napels; de Hebriden een zachteren dan Bordeaux. Verder is het klimaat gekenmerkt door veel regendagen met donkere luchten, motregen en mist. De zomer is zonnig en warm aan de Zuidkust van Eng., welke wel de Riviera wordt genoemd. Vooral de Westelijke Kanaalkust heeft een Zuidelijke flora: daar bloeien de magnolia's, myrthen en fuchsia's en de camelia's worden er boomen. Geen wonder, dat hier een groot aantal toeristenplaatsen ligt.

De Eng. laagvlakte heeft betrekkelijk warme zomers en koude winters; het klimaat ondervindt er den invloed van het nabijgelegen continent.

H) Plantengroei. Het klimaat is ook in dit gebied van grooten invloed op den plantengroei. Door den grooten regenval en het vele stagneerende water ontwikkelden zich vooral op de hooglanden uitgestrekte venen. Bij lagen grondwaterstand overweegt de heide in dit veen, anders meer riet, bies e.d. Op de Schotsche hooglanden, het Penninisch gebergte en in Wales nemen deze „moors" groote oppervlakken in beslag. De zandgronden zijn het terrein van de heidevelden, welke over het geheele eil. verspreid voorkomen. G. heeft nog veel ongecultiveerde gronden: $^3/_4$ van Schotland is onbebouwd, de helft van Wales en het vierde deel van Eng. Er bestaat een groot verschil tusschen het W. en het O.: het Westelijk deel met zijn gebergten, grooten regenval en zijn koele zomers leent zich meer voor grasland, in het O. met zijn meer continentaal klimaat kan ook de landbouw worden beoefend. Vandaar de onderscheiding in „grazing counties" en „corn counties".

I) Sociaal-economische ontwikkeling. De mensch nam al betrekkelijk vroeg bezit van de Britsche eil., steeds meer beschikkende over alle krachten en hulpbronnen, die deze van nature rijke eil. bieden. Overblijfselen van den Palaeolithischen mensch vond men in de graafschappen Derby, Lincoln, Denbigh en het Theems-bekken. Daarna kwam er een bevolking, behoorend tot het M e d i t e r r a n e r a s, vooral wonend langs de kusten en er megalithische bouwwerken opwerpend (de „long barrows"). Na de volken behoorend tot het Mediterrane ras kwamen andere,

behoorend tot het Alpine ras, reeds in den Bronstijd levende; tot dit ras behooren de Kelten. De Romeinen veroverden het grootste deel van het eil.; in 120 werd de Hadrianusmuur gebouwd door de Tyne Gap, in 143 de Antoniusmuur in de Central Lowlands. Veel heirwegen en versterkingen, waaruit nederzettingen ontstonden, werden aangelegd. Het O. deel leverde graan, wol en vleesch, de Westel. massieven waren belangrijk om hun mineralen: tin, koper, lood, ijzer en goud. Na de Rom. occupatie komen zes eeuwen lang Germaansche volken binnenstroomen, die, hoewel meerendeels zeelieden, zich neerzettend in Eng., tot landbouwvolken werden. Eeuwenlang zou het een specifiek agrarisch land blijven met handel en verkeer over zee in handen van vreemde volken. Deze Germaansche bezetting van het land werd ook geleid door geogr. eigenschappen van het woongebied. De eerste Germaansche nederzetting lag in Kent, door de bosschen van The Weald, de moerassen van Romney en van de Theems veilig beschut; het was een kolonie der Jutten. De Romeinen hielden de Theemsvallei nog bezet, waar ze Londinium hadden gesticht. Een deel van de Saksen landde aan den voet van de Downs en stichtte er het koninkrijk Sussex, lang geïsoleerd en beveiligd door de wouden van The Weald.

De zeer belangrijke inham van Southampton ontving een anderen Saksenstam, die er Wessex vormde. Ook Cornwall werd veroverd, maar de Keltische bevolking assimileerde niet; nog steeds zeggen de menschen bewesten de Tamar, de rivier van Plymouth, als ze haar oversteken, dat ze „naar Engeland” gaan. Ten N. van de Theems volgden ook vele invasies: een Saksenstam stichtte er Essex, de Angelen bezetten de kust verder Noordwaarts (East-Anglia) en drongen de rivierdalen door tot aan de Iersche Zee, de tegenstrevende Kelten zoo in twee groepen verdeelend. Door het verzwakken der Rom. macht in het Theemsgebied, trokken de Denen, een andere Germ. stam, hier binnen; zelfs drongen ze door tot aan het Kanaal van Bristol en veroverden veel land op de Saksen en Angelen. Van Wessex uit werd later een groot rijk gesticht, Engeland. Het werd verdeeld in graafschappen (shire, country), welke nog altijd bestaan, ofschoon ze niet meer overeenkomen met de tegenw. econ. groepeering der landschappen. De laatste Germaansche invasie geschiedde in 1066, toen de Normandiërs bezit namen van het rijk.

Schotland is genoemd naar de Scoten, een Keltischen volksstam, welke eenmaal in het N.O. van Ierland (Antrim) woonde en in de 6e e. naar W. Schotland emigreerde. Langs dien weg kwam ook het Christendom in Schotland. Iona, een gneisrots ten W. van Mull, werd het Schotsche Christencentrum. De Schotten vereenigden alle Keltische stammen van N. Schotland tot één rijk, waarvan in den beginne het zwaartepunt in het W. lag. Dit was echter niet geographisch gefundeerd; toen de Angelsaksen bezit namen van de vruchtbare Oostelijke vlakten en Edinburgh stichtten ter verdediging tegen de Kelten, moest dit leiden tot het ontstaan van een rijk, dat zich over geheel Schotland uitstrekte met de vruchtbare laagten tot kern.

Al vroeg werden de Kelten uit de lage deelen van Wales weggedrongen. Door eenige sterkten, waaruit de steden Chester, Shrewsbury en Gloucester ontstonden, werden de Kelten hier in bedwang gehouden. Nu wordt nog veel Keltisch in het N. gesproken en begint ook deze taal- en cultuurgroep zich te herstellen, geleid door de univ. van Aberystwith, waar de archaeologie, de geographie, de geschiedenis, de taal en letterkunde van Wales worden bestudeerd.

Met de verdere ingebruikneming van het woongebied begonnen landbouw en veeteelt geleidelijk hun alles overheerschende plaats te verliezen: de grondstoffen voor de industrie, vooral de wol, eeuwenlang uitgevoerd naar het continent, werden langzamerhand meer in eigen land verbruikt. Er ontstond een textielindustrie, in den beginne nog onder leiding van buitenlandsche krachten. De handel werd ook onttrokken aan de invloeden van buitenaf, de regeering bevorderde zooveel mogelijk eigen handel en eigen zeevaart. Weer onder leiding van buitenlanders nam Eng. deel aan de groote ontdekkingen en verbreidde het zijn macht en invloed over groote deelen van de aarde (→ Kolonisatie). Daarmee namen de mogelijkheden van ontwikkeling steeds toe; vooral industrie, handel en verkeer werden steeds belangrijker, waardoor het land de beschikking kreeg over enorme kapitalen. In de 18e e. bleef de vraag naar Eng. fabrikaten voor den export steeds toenemen, zoodat de primitief gedreven industrie eindelijk niet meer in de behoeften kon voorzien. Ook hier werkte de dwang stimuleerend: allerlei nieuwe uitvindingen deden de productie enorm toenemen; men stond aan het begin van de „industrial revolution”. De nieuwe machines konden niet in de woonhuizen der wevers geplaatst worden; bovendien was de menschelijke kracht niet toereikend, om ze in beweging te brengen. Zoo ontstond de fabrieksnijverheid, waarin het overvloedig aanwezige Eng. kapitaal een dankbare plaatsing vond. Dit verschijnsel bracht groote veranderingen in de Eng. econ. en soc. ordening te weeg; duizenden verspreid wonende arbeiders werden bijeengebracht in steeds sneller aangroeiende industriecentra: de delfstoffen, met name ijzer en steenkolen, werden nu eerst met alle kracht geëxploiteerd; het verkeersstelsel werd grondig verbeterd. Zoo groeiden de berglandschappen van Eng. de laagvlakte over het hoofd, zoo werd Eng., van agrarisch-maritiemen, een industrieel-maritieme staat.

Deze enorme materieele ontwikkeling deed vanzelf de gedachte ontstaan, dat de natuur zelf in staat is, een volmaakte ordening te scheppen. Er zijn, vlg. die opvatting, natuurwetten volgens welke het econ. leven zich ontwikkelt. Alle inmenging is onnoodig, verkeerd zelfs. In deze gedachtensfeer ontstond de „Wealth of Nations” van Adam Smith (1776). Het land nam economisch vlug in beteekenis toe, maar het individualisme bracht groote sociale tegenstellingen tot stand: de arbeidende klasse werd aan zich zelf overgelaten en leefde onder treurige omstandigheden. In dezen tijd schreef de Duitscher Friedrich Engels, die in Eng. woonde, zijn: „Die Lage der arbeitenden Klasse in Engeland” (1842). Het is geen wonder, dat wreedheid, misdaad, woelingen en diepe ontevredenheid bij de massa tierden. Een steeds sterker wordende actie werd ontwikkeld, welke leidde tot de komst van een arbeidswetgeving ter beveiliging en sociale opheffing van den arbeider. Ook op andere wijzen werd gewerkt; vooral de coöperatie maakte hem onafhankelijker (The Rochdale Equitable Pioneers, 1844). De vakvereenigingen, wier totstandkoming met alle kracht werd tegengewerkt, maakten den arbeidenden stand tot een hoogst beteekenend bestanddeel van het Eng. volk, op politiek, soc. en econ. gebied.

J) Middelen van bestaan (zie ook de statistieken, sub L in dit art.). De „industrial revolution" heeft met het ontstaan van het internat. wereldverkeer de tegenw. economisch-geographische structuur van G. geschapen. Allereerst komt dit uit bij de beschouwing der **agrarische bedrijven.** Tot de 19e e. waren granen en wol de hoofdvoortbrengselen. Nu hebben ze hun groote beteekenis verloren. Van 1875-1905 daalde de korenprijs tot 40%; de groote korenschuren over zee waren daarvan de oorzaak. Wel werd gepoogd door korenwetten ook den landbouw te doen profiteeren van de snel opkomende industrie, wier arbeiders veel broodgraan verbruikten, maar door de hooge broodprijzen werd de actie er tegen zoo sterk, dat ze werden afgeschaft. Veel bouwland werd nu omgezet in weiland. Dit had weer ten gevolge, dat vele landarbeiders en pachters „los van den grond" werden en naar de industriecentra trokken of emigreerden naar andere deelen van het Br. Rijk. Voortaan bestaat de helft van den cultuurgrond uit weiland. De Britsche eil. leveren 3/5 van het benoodigde vleesch, 1/3 van de boter en kunnen bijna in de geheele melkbehoefte voorzien. Ook legt men zich sterk toe op de kippenteelt en eierhandel; ze overtreffen de tarweproductie in waarde. De veeteelt karakteriseert voortaan het agrarisch bedrijf; de landbouw staat grootendeels in dienst van de veeteelt door de teelt van voedergewassen.

Hieruit volgt, dat, ook in agrarisch opzicht, Eng. in de 19e en 20e e. steeds meer afhankelijk is geworden van andere deelen der wereld. Terwijl ca. 1850 bijv. de Eng. tarweoogst nog in staat was 24 millioen bewoners te voeden, kunnen er nu slechts 4 millioen meer van leven. Eng. moet massale hoeveelheden levensmiddelen aanvoeren in ruil voor industriewaren en heeft voor dien handel de geheele wereld noodig.

In de Eng. agrarische bedrijven kan men drie sociale groepen onderscheiden: de grootgrondbezitters (landlords, landowners), de pachters (tenant farmers) en de landarbeiders (labourers). De eigendomsverhoudingen van den grond zijn zeer sterk beïnvloed door de „industrial revolution": handel en industrie brachten groote kapitalen samen, welke voor een deel gebruikt werden voor aankoop van grond. In geen enkel Europ. land bevindt zich de grond in zoo weinig handen: 2 250 personen bezitten de helft van den cultuurgrond van Eng. en Wales. De econ. revolutie heeft het sterkst ingewerkt op den landarbeidersstand: door de overwinning van de grootindustrie werd het platteland geleidelijk beroofd van de werkkrachten. Veel arme Ieren komen nu als seizoenarbeiders over; ook velen uit de „slums" van Londen gaan op het platteland werken. Vele Eng. economen betreuren deze samenstelling der agrarische gemeenschap en willen terug naar den stand der kleine en middelgroote eigenaars.

Volgens de laatste beroepstelling leeft 7,8% van het Eng. volk van landbouw en visscherij, 51,5% van industrie en mijnbouw, 22,2% van handel en verkeer. Dus zijn de **industrie** en **mijnbouw** voortaan verreweg de belangrijkste bestaansbron. G. heeft uitgestrekte steenkoolvelden; ze beslaan 12% van het opp. van Eng. en Wales, en 5% van Schotland; in geen enkel land is dit percentage zoo hoog. Men kan zes velden onderscheiden: a) Schotsche laagvlakte met 14% van de Britsche productie. b) Northumberland met 17%. c) Yorkshire met 29%. d) Lancashire met 10%. e) Midlands met 7,5%. f) Wales met 20,0%.

Met de komst van stoommachines en hoogovens werd het verbruik enorm: terwijl dit in 1800 nog slechts 10 millioen t bedroeg, was het productiecijfer in 1929 257 millioen. Veel van deze steenkolen worden uitgevoerd, vooral uit Wales, Northumberland en Schotland, meerendeels als retourvracht naar Noorwegen, Portugal, de Middellandsche-Zeelanden en Z. Amerika.

Vóór het gebruik van steenkool voor het maken van ijzer, bereidde men dit in drie hoofddistricten, waar het ijzererts te midden van wouden voorkwam, die de noodige houtskool leverden, nl. in het woud van Dean, tusschen de Severn en de Wye, in het gebied van Birmingham en Sheffield en vooral in The Weald. Met het gebruik van steenkool werd een hoogst belangrijke metaalindustrie geboren, die zich bij de kolenbekkens vestigde. Men kan deze industrie onderscheiden in: die in het centrum van het land en die langs de kust. De eerstgenoemde vindt men om het Penninisch Gebergte, bij de kolenbekkens van de Midlands, van Yorkshire en van Lancashire. Hier begint het erts sterk te verminderen, waarom men zich niet meer zoozeer toelegt op de fabricage van gietijzer of staal als op het maken van fijne, dure machines en licht ijzerwerk. De steden van de zware metaalindustrie liggen voortaan aan of bij de zee. De centra van Z. Wales, waar slechts weinig ijzererts voorkomt, maken hun gietijzer van vreemde ertsen. Ook het Schotsche centrum met Glasgow als middelpunt voert veel ertsen uit andere landen aan. Het centrum van het N.O. ontwikkelde zich in het midden der 19e e., toen men de oölith van Cleveland ging exploiteeren; twee kernen ontstonden: een met Middlesborough als centrum in het ijzergebied en een met Newcastle als centrum in het kolendistrict. Een hoogstbelangrijke tak van de metaalindustrie is de scheepsbouw, langs de oevers van Tyne, Wear en Tees, langs de Clyde en in Belfast. Beziet men de metaalindustrie in haar geheel, dan blijkt, dat Eng., wat de behoefte aan ruw ijzererts betreft, steeds meer van het buitenland afhankelijk wordt. Omstreeks 1850 bracht Eng. de helft van het op de wereld gefabriceerde ijzer voort; in 1890 overtrof de productie van de Ver. Staten die van Eng.; nu is ze al zeker zesmaal zoo groot.

De textielindustrie is in dit rijk ook krachtig vertegenwoordigd; alle vormen komen er voor. Sommige zijn tot eenige plaatsen beperkt, bijv. de jute-industrie tot Dundee, de zijde-fabricage tot Derby, Coventry, Macclesfield, de linnenbereiding tot Belfast. De andere takken strekken zich over groote landschappen uit: het katoen-district is Lancashire, het wol-gebied Yorkshire. Ruwe katoen en wol vormen de helft van den grondstoffeninvoer, katoenen en wollen producten ook de helft van den uitvoer. In de 18e e. had de wolindustrie drie centra: in het O. rondom Norwich, in het W. ten Z. van het Kanaal van Bristol en in het N. in West-Riding. Het gebruik van de steenkolen en van de machines heeft dezen toestand geheel veranderd: nu concentreert West-Riding 4/5 der in de wol werkzame arbeiders. De hoofdmiddelpunten zijn Leeds en Bradford. De ruwe wol wordt grootendeels uit het buitenland aangevoerd, voor de helft uit Australië. De katoenindustrie is uit de wolindustrie ontstaan; 2/3 van de benoodigde katoen wordt uit Amerika aangevoerd, de rest komt uit Brazilië en Egypte, weinig uit Britsch-Indië. Het groote katoengebied ligt in Lancashire, rondom Manchester; een tweede, kleiner gebied bevindt zich in de Clyde-streek.

Handel. De econ. afhankelijkheid van G. heeft een zeer uitgebreiden handel ten gevolge. Het is de eerste zeehandelsnatie van de aarde; omstreeks 1880 bezat G. nog 1/2 van de tonnenmaat der wereld, nu door den sterkeren handelsgroei van eenige andere landen nog 1/4. In 1930 was de waarde van den invoer ongeveer anderhalf maal zoo groot als die van den uitvoer. De invoer van levensmiddelen bedroeg 44% van den totalen invoer, die van grondstoffen voor de industrie 28% en die van fabrikaten 26%; voor den uitvoer golden ong. de vlg. getallen, resp.: 9, 18 en 70. Deze cijfers toonen duidelijk het industrieele karakter van het Eng. econ. leven aan: het welvaartsoverschot wordt vnl. geleverd door de industrie, waarmede men o.m. zich van de noodige levensmiddelen moet voorzien. De uitvoer richt zich voor 40% naar de andere deelen van het Britsche rijk, voor 35% naar Europa en voor 25% naar de overige deelen der wereld; voor den invoer zijn deze cijfers resp. 32%, 35% en 33%. Deze zeer uitgebreide handel concentreert zich vnl. in eenige groote zeesteden; wat de waarde van de handelsproducten betreft, volgen na elkaar: Londen, Liverpool, Manchester, Hull, Glasgow, Newcastle, Swansea, Cardiff. *v. Velthoven.*

K) Financiën. Kapitaaldienst. De Nationale Schuld beliep per 30 Sept. 1935: 7 966 millioen p. st., waarvan 914 millioen p. st. schatkistbiljetten en 7 millioen p. st. leeningen op korten termijn. De geconsolideerde schuld ad 7 052 millioen p. st. is samengesteld uit een aantal Staatsleeningen van verschillend rente-type (varieerend tusschen 2½% en 5%) en uit een niet nader omschreven schuldpost van 1 038 millioen p. st. Bekend is alleen, dat onder dezen laatsten post de schuld aan de Ver. Staten is begrepen. Onder de Staatsleeningen is de grootste de „3½% War Stock" ad 1 914 millioen p. st.

Gewone dienst. De rekening over de halfjaarlijksche periode van 1 April 1935 - 30 Sept. '35 geeft een totaal ontvangst aan van 287 millioen p. st., tegenover een uitgaaf van 346 millioen p. st. Met het deficit van ca. 60 millioen p. st. is de schuld toegenomen.

Het verloop van de schuld tusschen 31 Mrt. '34 en 30 Sept. '35 was als volgt:

Datum.	Totale schuld (in millioen p. st.)	Toename of afname (in millioen p. st.)
31 Maart 1934	8.030	
30 Sept. 1934	8.088	+ 58
31 Maart 1935	7.903	— 185
30 Sept. 1935	7.966	+ 63

Het beeld is dus niet ieder halfjaar even ongunstig geweest. *v. Pelt.*

L) Statistisch overzicht.

Oppervlakte en aantal bewoners (1931)

Deelen	Opp. in km²	Bewoners
Eng. en Wales . .	151.130	39.948.000
Schotland	77.171	4.843.000
Man	572	49.000
Normand. Eil. . .	195	93.000
N. Ierland	13.564	1.250.000
Totaal	242.632	46.183.000

Bevolking

Groei, in Engeland en Wales (1801—1931)

Jaar	Bevolking	Jaar	Bevolking
1801	8.892.536	1871	22.712.266
1811	10.164.256	1881	25.974.439
1821	12.000.236	1891	29.002.525
1831	13.896.797	1901	32.527.843
1841	15.914.148	1911	36.070.492
1851	17.927.609	1921	37,886.699
1861	20.066.224	1931	39.947.931

Verdeeling, in Engeland en Wales, over de steden en het platteland

Jaar	Bevolking			In% van de bevolking	
	Eng. en Wales	Steden	Platteland	Steden	Platteland
1901	32.527.843	25.058.355	7.469.488	77,0	23,0
1911	36.670.492	28.762.936	7.907.556	78,1	21,9
1921	37.886.699	30.035.417	7.851.282	79,3	20,7

Beweging, in Engeland en Wales op 1000 inw.

Jaar	Geboorte	Sterfte	Geboorteoverschot
1901. . .	29,1	18,5	10,6
1911. . .	25,6	11,5	14,1
1921. . .	22,4	12,2	10,2
1930. . .	16,3	11,4	4,9
1933. . .	14,4	12,3	2,1

Steden boven 100 000 inw. (1931)

Engeland en Wales	Aantal inw. in duizendtallen	Engeland en Wales	Aantal inw. in duizendtallen
Londen (County)	4397	Derby	142
Londen (Groot Londen)	8204	Rhondda . . .	141
Birmingham . .	1002	Oldham. . . .	140
Liverpool . . .	856	Middlesborough	138
Manchester . . .	766	Wolverhampton	133
Sheffield	512	Norwich . . .	126
Leeds	483	Stockport . . .	126
Bristol	397	Blackburn. . .	123
Hull	313	Gateshead . . .	122
Bradford. . . .	298	Southend-on-Sea	120
Newcastle . . .	283	Preston	119
Stoke on Trent .	277	Bournemouth .	117
Nottingham . .	269	Huddersfield .	113
Portsmouth . .	249	South Shields .	113
Leicester	239	St. Helens . .	107
Cardiff	221	Walsall . . .	103
Salford	223	Blackpool . . .	102
Plymouth . . .	208	**Schotland**	
Sunderland . . .	186	Glasgow . . .	1088
Bolton	177	Edinburgh . .	439
Southampton . .	176	Dundee . . .	176
Coventry . . .	167	Aberdeen . . .	167
Swansea . . .	165	**Noord-Ierland**	
Birkenhead . .	148		
Brighton . . .	147	Belfast	420

Economische toestand

Bodemgebruik

Deelen	Totale opp. in acres (= 40½ a)	Weiland	Bouwland
Engeland	32.034.000	17.019.000	9.176.000
Wales	5.099.000	3.822.000	657.000
Schotland	19.069.000	11.070.000	3.072.000
Man	141.000	60.000	59.000
Norm. Eil.	44.000	12.000	21.000

Grootte der landbouwbedrijven

Grootte	Aantal Eng. en Wales	Aantal Schotland	Opp. % Eng. en Wales
1- 5 acres . .	72.984	16.856	0,93
5- 50 „ . .	181.945	33.490	15,29
50-300 „ . .	128.658	22.987	60,90
meer dan 300 a.	12.236	2.413	22,68

Grootte van den veestapel (1930)

	Engeland	Schotland
Paarden	961.353	156.316
Runderen	5.849.776	1.235.999
Schapen	16.315.843	7.649.551
Varkens	2.310.241	143.269

Visscherij (1930)

	Opbrengst in ton	Opbrengst in p. st.	Tonnenmaat	Aantal menschen
Eng. en Wales	783.960	14.161.940	181.008	33.744
Schotland . .	309.991	4.177.775	87.097	24.395

Delfstoffen (1929)

	Productie in ton	Productie in p. st.
Steenkool	257.906.802	173.233.199
IJzer	13.214.943	3.645.734
Koper	104	4.050
Tin	5.640	4.844

Van steenkool bedroeg de export 64.401.021 ton, waarde 52.849.618 p.st.; van ijzer de import 5.689.000 ton, waarde 6.218.000 p.st. (1929).

Handelsbeweging

Jaar	Import in p. st.	Export in p. st.
1926	1.241.361.277	778.541.877
1927	1.218.341.150	832.034.102
1928	1.195.598.413	843.862.333
1929	1.220.765.300	839.051.150
1930	1.044.840.194	657.533.225
1933	675.864.286	367.421.688

In- en uitvoer (in 100 p. st.)

	Jaar	Voedingsmidd.	Grondstoffen	Industrieprod.
Invoer	1929	535.475	339.577	334.362
	1930	475.552	250.808	307.499
Uitvoer	1929	81.669	133.194	602.696
	1930	72.050	102.195	463.913

Handel met Nederland (in millioen gld.)

	1926	1927	1928	1929	1930
Invoer . . .	403	453	432	408	383
Uitvoer . . .	231	246	252	258	227

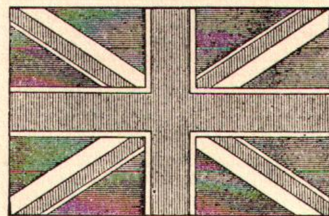
M) Voor **Engelsche maten en gewichten,** → Maten en gewichten.

N) Wapen: gekwartileerd schild, met als schildhouders: gekroonde leeuw en eenhoorn. Om het schild heen het blauwe lint van de Kousenbandorde, met het devies: „Hony soit qui mal y pense". Onder het schild: het devies van de kroon: „Dieu et mon droit", en de Eng. roos, de Schotsche distel en de Iersche klaver. Het schild zelf heeft in de roode velden linksboven en rechtsonder drie gouden luipaarden (Eng.), in het gouden veld rechtsboven een rooden leeuw (Schotland), in het blauwe veld linksonder een gouden harp met zilveren snaren (Ierl.).

Wapen van Groot-Brittannië en N. Ierland.

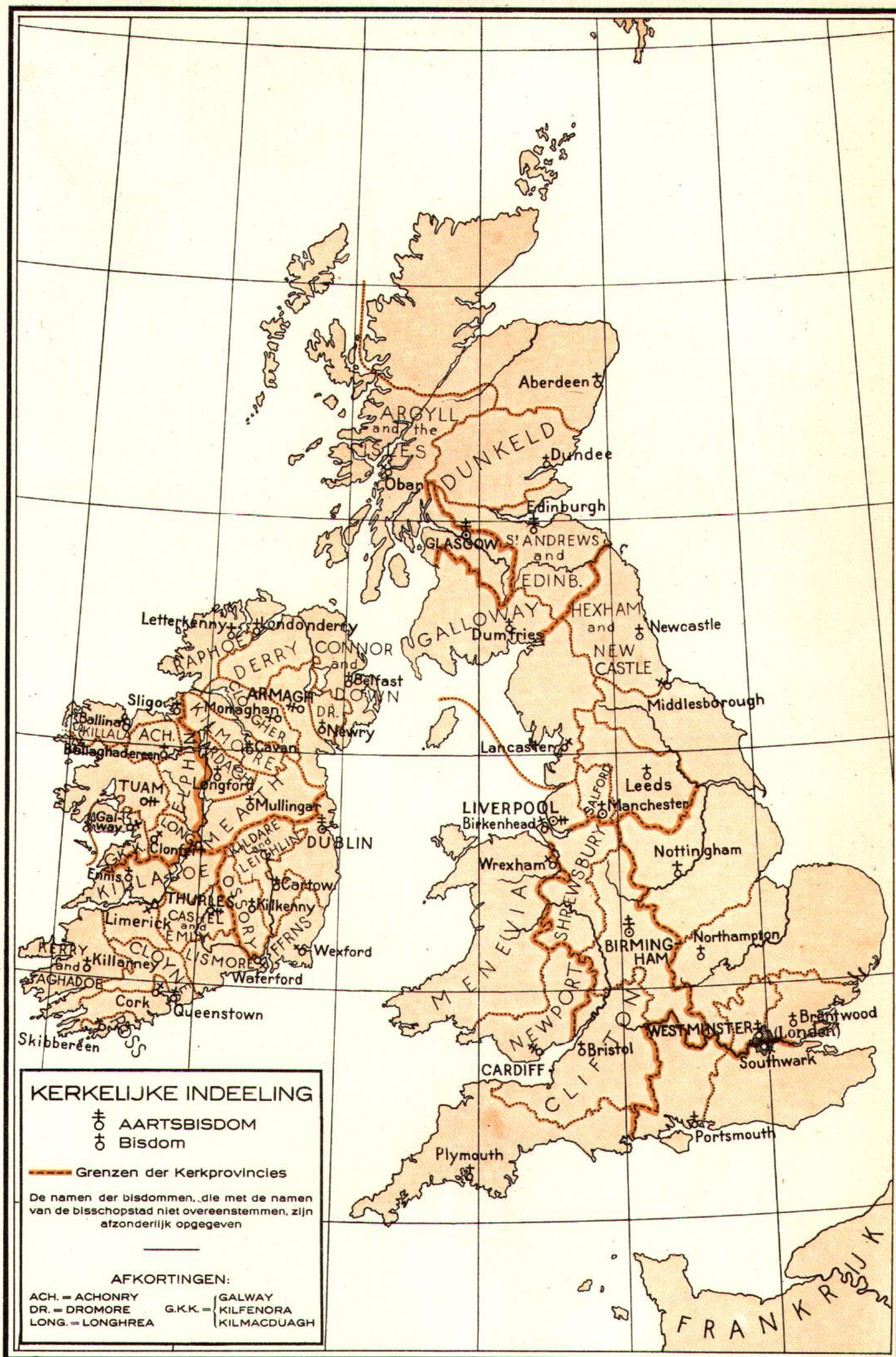
O) Vlag. De vlag van het vereenigd koninkrijk, de „Union Jack", is samengesteld uit de kruisen van St. George (Eng., rood in wit), van St. Andries (Schotsch, rood in wit) en van St. Patrick (Iersch, wit in blauw).

Vlag van Groot-Brittannië en N. Ierland. Horizontaal gearceerd = blauw; verticaal gearceerd = rood; niet gearceerd = wit.

Lit.: A. Ramsay, Physical Geology and Geogr. of Gr. Britain ([6]1894); A. Geikie, The scenery of Scotland ([2]1901); J. W. Evans, The Brit. Isles. Handb. der region. Geologie (1917); K. Peters, Engl. und die Engländer (1919); M. Newbigin, A new Geogr. of Scotland (1920); H. Levy, Die Engl. Wirtschaft (1922); H. Piggott en R. J. Finch, Gr. Britain and Ireland (1922); H. J. Mackinder, Britain and the Brit. Seas (1922); J. Bygott, Eastern Engl. (1923); H. Fleure, The races of Engl. and Wales (1923); L. R. Jones, N. England. An econ. study ([2]1923); A. J. Herbertson, Commercial geogr. of the Br. Isles (1924); A. Siegfried, l'Angleterre

GROOT-BRITTANNIË EN IERLAND

GROOT-BRITTANNIË EN IERLAND

① MANCHESTER en omstreken
Schaal 1:1.850.000

② LAKE DISTRICT
Sch. 1:1.850.000

③ LONDEN en omstreken
Schaal 1:1.850.000

④ OOST-DURHAM
Schaal 1:1.850.000

SHETLAND EIL.
Unst
Yell
Mainland
Lerwick
ORKADEN
Westray
Sanday
Stronsay
Pomona (Mainland)
Kirkwall
Hoy
Scalpa Flow
Pentland Str.
Thurso
K. Duncansby
Sinclair B.
Wick
K. Wrath
HEBRIDEN
Lewis
Stornoway
Minch Kanaal
Nd Uist
Zd Uist
Barra
Skye
Rum
Eigg
Tobermory
Coll
Tyree
Mull
Iona
Lorn B.
Colonsay
Jura
Islay
Noorder Kanaal
Malin Hd
Tory
Reuzendam
Rathlin
Schotsche Hooglanden
Grampian Geb.
Dornoch B.
Moray B.
Tain
Cromarty
Inverness
Nairn
Elgin
Banff
Kinnaird
Fraserburgh
Peterhead
Aberdeen
Stonehaven
Balmoral
Montrose
Arbroath
Dundee
St. Andrews
Fife Ness
Forth B.
Kinross
Kirkcaldy
Dunfermline
Stirling
Dumbarton
Greenock
Glasgow
Paisley
Hamilton
Motherwell
Lanark
Ardrossan
Kilmarnock
Ayr
Arran
Kintyre
Edinburgh
Haddington
Lothians
Selkirk
Abbotsford
Berwick
Alnwick
Cheviot H.
NOORDZEE
OCEAAN

Preston
Blackburn
Burnley
Pendle H.
Keighley
Leeds
Bradford
Halifax
Huddersfield
Barnsley
Southport
Bolton
Bury
Rochdale
Oldham
Wigan
Bootle cum Linacre
St. Helens
Salford
MANCHESTER
LIVERPOOL
Birkenhead
Widnes
Warrington
Stockport
Sheffield
The Peak
Blue John
Alderley Edge
Macclesfield
Buxton
Northwich
Chester
Crewe
Leek
Stoke on Trent
Wrexham
Mersey
Weaver Hill

Maryport
Workington
Whitehaven
St. Bees Hd
Cumbrian Mts
Skiddaw
High Pike
Keswick
Helvellyn
Buttermere
Cleator Moor
Pillar
Scafell
Windermere
Kendal
Ulverston
Cartmel
Dalton
Barrow in Furness
Walney E.
Morecambe B.

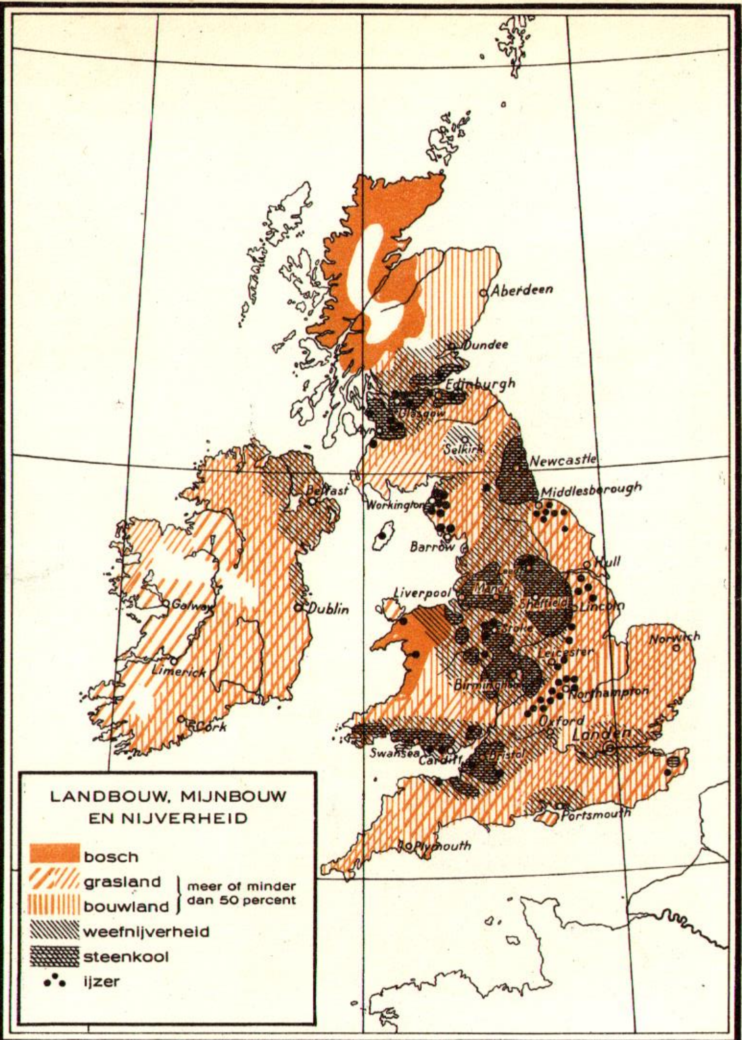
St. Albans
High Wycombe
Chelmsford
Harrow
Mill Hill
Tottenham
Walthamstow
Wanstead
Westham
Maidenhead
Eton
Wembley
Willesden
Windsor
Brentford
Richmond
LONDEN
Greenwich
Croydon
Epsom
Gravesend
Rochester
Chatham
Maidstone
Tilbury

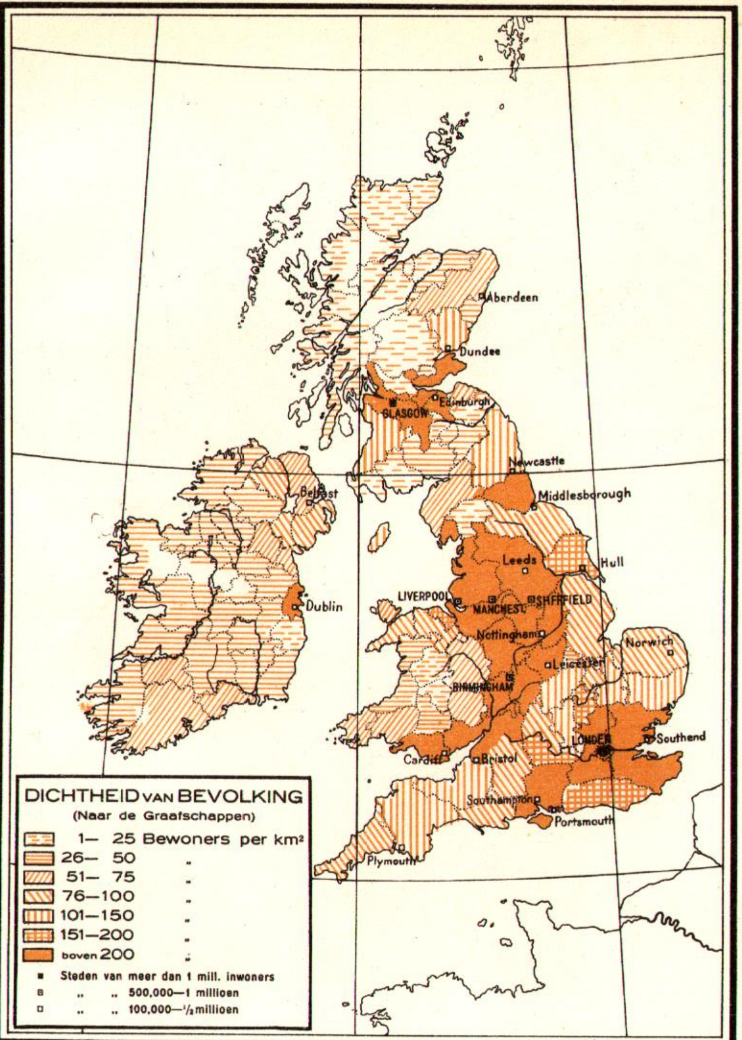
Bedlington
Blyth
Tynemouth
Newcastle
South Shields
Blaydon
Winlaton
Gateshead
Sunderland
Alnwick
Brandon
Durham
Hartlepool
Bishop Auckland
West Hartlepool
Shildon
Stockton
Darlington
Middlesborough

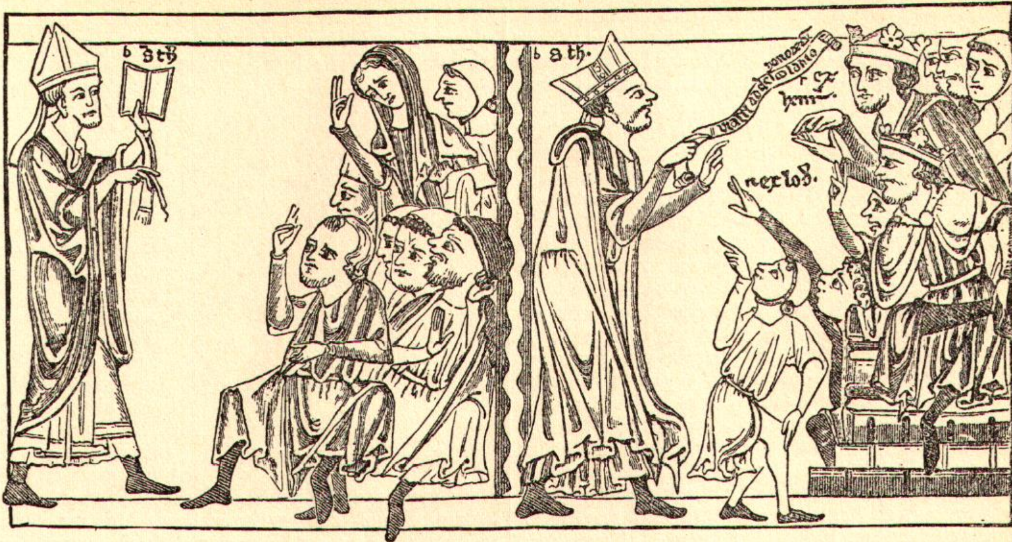

PLAATSEN boven 1.000.000 inw.
PLAATSEN van 1.000.000 - 500.000 "
Plaatsen " 500.000 - 100.000 "
Plaatsen 100.000 - 50.000 "
Plaatsen beneden 50.000 "
Spoorwegen
Stoombootlijnen
Hoogten:
0 - 200 m
200-500 m
500-1500 m
Schaal 1: 4.500.000
50 0 50 100 150 km
ATLANT. OC
IERSCHE ZEE
HET KANAAL
FRANKRIJK
ULSTER
CONNAUGHT
LEINSTER
MUNSTER
WALES
Penninisch Geb.
DUBLIN
Belfast
LIVERPOOL
MANCHESTER
SHEFFIELD
BIRMINGHAM
LONDEN
PARIJS
Meridiaan v. Gr. 0°
Kanaal-Eil.
Scilly Eil.
Anglesey
Man
Wight
Cardigan Baai
St. George Kanaal
Nymphe Bank
Flamborough Head
Spurn Head
Wash B.
Theems Baai
Str. v. Dover
Seine Baai
Dogger Bank
Newcastle
South Shields
Sunderland
Middlesbrough
Scarborough
Hull
Leeds
Bradford
Nottingham
Leicester
Coventry
Norwich
Yarmouth
Lowestoft
Cambridge
Ipswich
Harwich
Oxford
Bristol
Cardiff
Swansea
Plymouth
Exeter
Southampton
Portsmouth
Brighton
Dover
Calais
Boulogne
Dieppe
Amiens
Rouen (Rouaan)
Le Havre
Cherbourg
Guernsey
Alderney
Jersey
Cork
Limerick
Waterford
Galway
Londonderry
Dundalk
Drogheda
Wicklow
Arklow
Queenstown
K. Lands End
K. Lizard
K. Clear
Eddystone
Falmouth
Dartmouth
Lyme B.
Kan. v. Bristol
Carmarthen B.
Fishguard
Cardigan
Aberystwyth
Donegal B.
Sligo B.
Galway B.
Dingle B.
Mullet
Achill
K. Mizen

GROOT-BRITTANNIË EN IERLAND

Twee voorstellingen uit den strijd van Thomas Becket met Hendrik II (miniatuur uit de 13e eeuw). Links: Becket predikend; rechts: Becket voor Hendrik II en den Franschen koning (Lod. VII).

d'aujourd'hui: son évolution écon. et polit. (1924); R. Schuiling, Eng. (1925); J. Moscheles, Landeskunde der Brit. Inseln (Kende, Enzykl. der Erdkunde, 1925); Demangeon, Les Iles brit. (Géogr. univ., 1927); E. Obst, Engl., Eur. und die Welt (1927); Ogilvie e.a., Great Britain, Essays in regional Geogr. (1928); A. Hettner, Englands Weltherrschaft ([4]1928); Evans en Stubblefield, Handb. of the geology of Gr. Br. (1929); Hartly en Elliot, Life and work of the people of Engl. (4 dln. 1929); Carrothers, Emigration from the Br. Isles with special references to the development of the overseas dominions (1929); L. J. Wills, The physiographic evolution of Britain (1930); O. Koellreutter, Der engl. Staat der Gegenwart und das brit. Weltreich (1930); J. H. Schultze, Die Häfen Englands (1930); P. Cohen-Portheim, Engl., die unbekannte Insel (1931). Verder veel studies in de tschr.: Geogr. Journal; Scott. Geogr. Magazine; Geogr. Teacher. *v. Velthoven.*

II. Weermacht. De organisatie van het Britsche leger verschilt in menig opzicht van die van andere legers. De Eng. hebben een grondigen afkeer van het militiestelsel. Vandaar dat zelfs gedurende den Wereldoorlog werd getracht de benoodigde legersterkte met behulp van vrijwilligers te verkrijgen. Toen de toeloop onvoldoende werd, is de dienstplicht tijdelijk ingevoerd, doch in 1923 weer afgeschaft. Thans wordt het Britsche leger dus weer over de geheele linie met vrijwilligers gevormd. Voorts bestaat het, de locale strijdkrachten in de koloniën daargelaten, uit twee volkomen van elkaar onafhankelijke deelen, nl. het actieve leger en het territoriale leger.

Het actieve leger is permanent onder de wapenen en wordt in het moederland gerecruteerd. Dienstverband normaal 12 jaar, waarvan een gedeelte in reserve wordt doorgebracht. Het dient zoowel in als buiten het moederland. Troepen steeds aanwezig in het moederland: 70 bat. infanterie (9 garde), 14 reg cavalerie (2 garde), 127 batt. artillerie (rijdende, veld-, zware), 5 bat. vechtwagens (254), 19 comp. genie (6 vesting), 1 bat. verlichtingstroepen benevens hulpdiensten. Met deze troepen worden gevormd 5 divisiën, 2 brigaden cavalerie, 1 brig. infanterie en 1 brig. vechtwagens. Sterkte van het actieve leger: 110 000, van de reserve: 143 000 off., onderoff. en minderen.

Het territoriale leger is geen verlengstuk van het actieve leger, maar een zelfstandig leger, dat in beginsel uitsluitend dient in het moederland en tot taak heeft de verdediging daarvan. Voor het gebruik buiten het moederland is een wet noodig, die door het parlement moet zijn goedgekeurd. Het bestaat uit: 168 bat. infanterie, 14 reg. cavalerie (Yeomanry), 66 brig. artillerie, 14 bat. genie, benevens eenheden voor lucht- en kustverdediging. Met deze troepen worden gevormd: 14 divisiën en 2 brigaden cavalerie, de noodige hulpdiensten en plaatselijke eenheden voor lucht- en kustverdediging. Recruteering: vrijwilligers van 18 tot 38 jaar. Dienstverband: 4 jaar met mogelijkheid tot verlenging van 1 à 4 jaar. Oefeningstijd: ca. 20 dagen per jaar. Sterkte: uit den aard der zaak aan schommeling onderhevig, doch kan gesteld worden op ca. 170 000 off., onderoff. en minderen met een permanent kader van 2 000 off. en onderoff.

De luchtmacht ressorteert onder het ministerie van Luchtvaart. In het moederland aanwezig: 51 escadrilles, waaronder 28 bombardements- en 4 watervliegtuigescadrilles. Aantal vliegtuigen: ca. 850. Bemanning: 3 800 off., en 34 000 onderoff. en minderen. Eng. breidt op het oogenblik zijn luchtmacht zeer aanzienlijk uit.

De vloot bestaat uit: 12 slagschepen (ca. 32 000 t) 3 slagkruisers (ca. 37 000 t), 6 vliegtuigmoederschepen, 51 kruisers (4 000 tot 10 000 t), 18 flottielje-leiders en 137 jagers en torpedobooten, 58 onderzeebooten en 300 vliegtuigen. Bemanning ca. 95 000 (8 000 off.).

Lit.: Annuaire militaire (1934). *v. Munnekrede.*

III. Geschiedenis.

A) Profane geschiedenis. Voor de eerste tijden tot het einde der Angelsaksische periode, zie → Angelsaksen, Britanni.

De regeering van het **Normandische huis** begon in 1066, doordat Willem van Normandië, die aanspraak maakte op de opvolging, koning → Harold bij Hastings versloeg. Deze verovering had voor Engeland het

gevolg, niet alleen dat de Fr. taal en beschaving in de Eng. hoogere kringen doordrong, maar ook dat door het zgn. Domesday-Book de Normandische grooten het bestuur onder den absoluten vorst uitoefenden. Een ander gevolg was, dat de buitenl. politiek zich vier eeuwen lang naar uitbreiding in Frankrijk richtte. Willem's oudste zoon, Robert van Normandië, nam deel aan den 1en Kruistocht. Zijn jongere zoon Willem II (1087-1100) volgde hem op. Diens zoon Hendrik I (1100-'35) wist Normandië weer in bezit te krijgen en huwde zijn dochter Mathilde uit aan Godfried van Anjou, den stamvader van het huis Plantagenet.

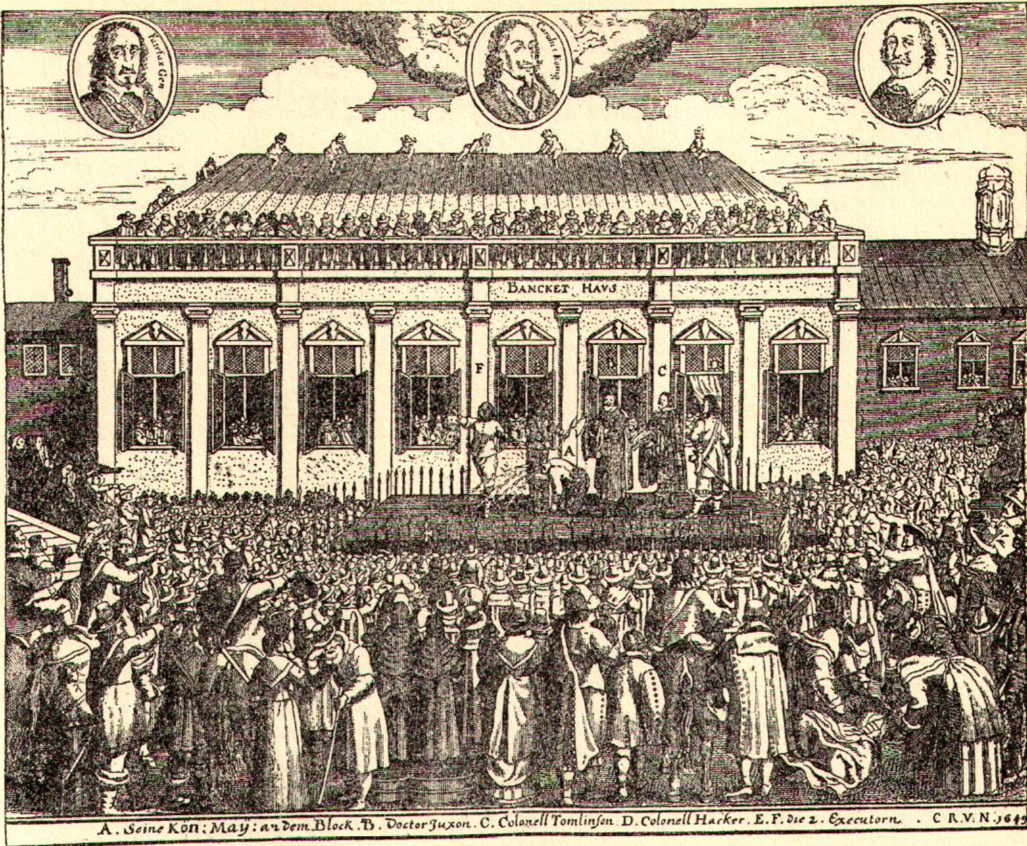
Na een erfopvolgingsoorlog tusschen Stephanus van Blois en Mathilde besteeg haar zoon Hendrik II (1154-'89), uit het **huis Anjou-Plantagenet,** den troon. Als erfgenaam der Normandische koningen bezat hij Normandië en Bretagne (1166), van zijn vader erfde hij Anjou, Maine en Touraine, terwijl hij door zijn huwelijk met → Eleonora van Poitou, gescheiden vrouw van Lodewijk VII, verkreeg Poitou, Guyenne en Gascogne. Zoo was hij in Frankrijk machtiger dan zijn leenheer, de Fr. koning zelf. In 1175 maakte hij Schotland tot Eng. leen, nadat hij in 1171 een begin had gemaakt met de verovering van Ierland. Door de uitvaardiging der artikelen van → Clarendon geraakte hij in strijd met de Kerk, waarvan de aartsbisschop van Canterbury, Thomas → Becket, het slachtoffer werd. Richard Leeuwenhart (1189-'99), en nog minder zijn broer, Jan zonder Land (1199-1216), waren in staat deze machtspositie te handhaven. Jan geraakte in strijd met zijn leenheer Philips August en verloor door den slag bij Bouvines (1214) al zijn bezittingen in Frankrijk. Ook met paus Innocentius III geraakte hij in strijd over de bezetting van het bisdom Canterbury (Stephan Langton). Engeland werd met het interdict belegd en Jan zich zag gedwongen Eng. in leen te geven aan den paus. In het binnenland wekte hij door tyrannie de verontwaardiging van den hoogen adel, die hem in 1215 de → Magna Charta Libertatum afdwong. Zijn minderjarige zoon Hendrik III (1216-'72) had een onrustige regeering. Toen de baronnen hem onder leiding van Simon van Montfort, graaf van Leicester, in 1264 bij Lewes verslagen hadden, dwongen zij hem tot de erkenning van het → parlement. Het eenige succes van zijn regeering was de vrede van Abbeville (1259), waarbij Guyenne en Gascogne als Eng. bezit werden erkend. Zijn zoon Eduard I (1272-1307) onderwierp Wales (prins van Wales werd sinds dien de titel van den troonopvolger) en trachtte in Schotland in te grijpen, waar zijn zoon Eduard II (1307-'27) in 1314 bij Bannockburn verslagen werd en verplicht werd om Robert Bruce als koning van Schotland te erkennen. Eduard werd door toedoen van zijn echtgenoote, Isabella van Frankrijk, en haar gunsteling Mortimer afgezet en vermoord. Onder Eduard III (1327-'77) begint de → Honderdjarige Oorlog, waarin hij aanvankelijk veel succes had. In Schotland slaagde hij er in David Bruce af te zetten en het huis Stuart (1371) aan te stellen. Hij werd opgevolgd door zijn kleinzoon Richard II (1377-'99) (de „Zwarte Prins" was in 1376 overleden). Onder hem verwekten de → Lollarden, aanhangers van Wiclif, onlusten, evenals de ontevreden boeren, die, onder leiding van Wat Tyler, Londen bedreigden, maar tot aftocht werden overgehaald. Richard werd door zijn neef Hendrik IV van Lancaster (1399-1413) afgezet en gedood. Hendrik V (1413-'22) huwde met de dochter van den Fr. koning Karel VI en werd door de Bourguignons als regent van Frankrijk erkend. Hij stierf echter te vroeg om zijn aanspraken op Fr. door te zetten, die onder zijn minder bekwamen zoon Hendrik VI (1422-'61) alle kans op verwezenlijking verloren. Hendrik had zich te verdedigen tegen de pogingen van Richard van York om hem de kroon afhandig te maken en verloor daarbij zijn vrijheid. Hij werd herhaaldelijk gevangen gezet en stierf in de gevangenis. Bij de Eng. Katholieken bestaat een strooming om zijn zaligverklaring te verkrijgen. De → Rozenoorlog verschaft de overwinning aan het huis York in den persoon van Eduard IV (1461-'83). Zijn broer Richard III beklom den troon door de kinderen van Eduard te vermoorden, maar sneuvelde in den slag bij Bosworth (1485).

Zegel van Eduard III.

Nu kwam het **huis Tudor** aan de regeering in den persoon van Hendrik VII (1485-1509), die de aanspraken der beide huizen Lancaster en York in zich vereenigde door zijn huwelijk met Elizabeth, dochter van Eduard IV van York, terwijl hij zelf afstamde van het huis Lancaster. De heerschappij der Tudors wordt gekenmerkt door het streven naar absolutisme. Hij richtte de Sterrenkamer op (een gerechtshof tegen oproerlingen), onderwierp den adel, die door den Rozenoorlog aanzienlijk verzwakt was, ordende de financiën en liet zijn dochter Margareta huwen met Jacob IV van Schotland. Hendrik VIII (1509-'47) was wreed en tyranniek. In zijn buitenl. politiek was hij meermalen anti-Fransch, o.a. verbond hij zich met Karel V. Maar blijvende winst bracht hem deze politiek niet. Binnenslands bracht hij Engeland tot afval van de Kath. eenheid [voor zijn verdere godsdienstige politiek, zie → Anglicaansche Kerk (sub Geschiedenis); Hendrik VIII; Catharina van Aragon; Cranmer; Cromwell (Thomas); Book of Common Prayer, enz.].

Ofschoon Maria de Katholieke (1553-'58) het Katholicisme herstelde en door haar huwelijk met Philips II van Spanje buitenl. steun zocht, slaagde zij er niet in het oude geloof blijvend te doen zijn. De oorlog tegen Frankrijk, waarin zij door haar Sp. huwelijk betrokken werd, leidde tot het verlies van Calais.

Haar opvolgster Elizabeth (1558-1603) herstelde in 1559 de Anglicaansche Kerk. De Katholieken stonden aan scherpe vervolging bloot, omdat zij het geestelijk pauselijk oppergezag getrouw bleven [→ Allen (4°); Campion; Parsons]. Daarom bestreed Elizabeth, onder leiding van William Cecil, de Kath. Kerk in Schotland, Frankrijk en de Nederlanden. Als slachtoffer van dezen geloofsstrijd viel Maria Stuart in 1587 op het schavot. Spanje werd in de koloniën en in de Nederlanden (Leicester) bestreden. De vernietiging van de „Armada" in 1588 besliste dezen strijd ten gunste van Engeland. Met het parlement wist Elizabeth door tijdig toegeven op goeden

Terechtstellling van Karel I.

voet te blijven. Onder haar werd de grondslag gelegd van het → Britsche Rijk (zie aldaar, sub Geschiedenis).

Na den dood van de „Virgin Queen" volgde Jacob VI, koning van Schotland, uit het **huis Stuart,** op als J a c o b I (1603-'25). Hiermede begint de personeele unie tusschen beide landen. De Katholieken hadden op hem, als zoon van Maria Stuart, hun vertrouwen gesteld. Maar toen de vervolgingswetten even meedoogenloos als vroeger werden toegepast, nam een aantal edelen zijn toevlucht tot het → B u s k r u i t v e r r a a d (1605). De ontdekking daarvan leidde tot nog grootere gestrengheid. Met het parlement kon Jacob het slecht vinden. Meermalen ontbond hij het, omdat het weigerde toe te geven aan zijn absolutistisch streven. In menig geschrift verdedigde hij zijn opvatting over de almacht van het koningschap, ook tegen Kath. theologen als → Bellarminus. Van de Puriteinen was hij om dezelfde reden afkeerig en stelde als beginsel: „geen bisschop, geen koning". In zijn buitenl. politiek was hij niet gelukkig. Wegens zijn plan om zijn zoon Karel met een Sp. infante te doen huwen, liet hij zijn schoonzoon, Frederik van de Paltz, die met zijn dochter Elizabeth gehuwd was, in den steek. Ten slotte huwde Karel met de Fr. prinses Henriette Marie.

K a r e l I (1625-'49) zette het absolutistische streven van zijn vader voort. Herhaaldelijk zond hij het parlement naar huis, omdat het hem de noodige gelden weigerde en zijn buitenl. politiek, zooals deze door zijn gunsteling, den hertog van Buckingham, gevoerd werd, afkeurde. In 1628 werd Karel gedwongen de → „Petition of Right" te aanvaarden, waardoor zijn vrijheid beperkt werd. Maar in 1629 ontbond hij het lagerhuis en begon, bijgestaan door Wenthworth, wien hij den titel van graaf van Strafford verleende, zijn absolutistische periode (1629-'40). Bisschop Laud trachtte tevens in het kerkelijke deze richting te doen zegevieren. Maar hij bedreef de fout ook de Schotten, die Presbyteriaansch waren, tot erkenning der bissch. en invoering van het Prayer Book te willen verplichten. Dezen verbonden zich in 1638 tot verzet in het Covenant en toen Karel, na een mislukte poging om met geweld dit verzet te breken, geld noodig had voor een nieuwe expeditie, riep hij het parlement weer bijeen (1640). Dit, het „korte" parlement genoemd, begon met zijn grieven uiteen te zetten. Het werd ontbonden. Een nieuw parlement, het „lange" (1641-'53), was even onhandelbaar. De poging zich van de leiders der oppositie, als Pym en Hampden, meester te maken mislukte en Karel trok zich terug naar Nottinghill, waar hij zijn aanhangers bijeenriep. De „Caveliers" verzamelden zich om hem, terwijl de „Rondkoppen" de leiding gaven aan O l i v i e r C r o m w e l l. Deze versloeg in 1644 bij Marston-Moor en in 1645 bij Naseby het leger van Karel. Nu vluchtte hij naar de Schotten, die hem echter in 1647 aan het Eng. parlement uitleverden. Intusschen was er een splitsing ontstaan tusschen het Presbyteriaan-

sche parlement en het leger van → Independenten. Vreezend, dat Karel gebruik zou maken van deze verdeeldheid, nam Cromwell Karel in gevangenschap van het leger en zuiverde het parlement van de Presbyterianen (Rompparlement). Daarop richtte hij een afzonderlijke rechtbank op, die Karel als hoogverrader ter dood veroordeelde (1649). Een poging der Schotsche royalisten om Karel II op den troon te brengen werd door de slagen van Dumbar (1650) en Worcester (1651) verijdeld.

Commonwealth. In 1653 ontbond Cromwell het Rompparlement en verving het door een door hem zelf samengestelde vertegenwoordiging, die echter wegens ongeschiktheid, in hetzelfde jaar werd uiteengejaagd. Daarop voerde hij de militaire dictatuur in. Engeland, Schotland en Ierland werden onder een constitutie vereenigd, Cromwell zelf voerde den titel van lord-protector. In 1657 werd hem de kroon aangeboden, die hij weigerde. In zijn buitenl. politiek behaalde hij successen. De → Acte van Navigatie (1651) leidde tot een oorlog met de Rep. der Ver. Nederlanden, waarin hij de overwinning behaalde. In 1654 veroverde hij Jamaica op Spanje en verwierf in 1658, door zijn bondgenootschap met Frankrijk, Duinkerken, dat in 1662 aan Frankrijk verkocht werd. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Richard, die, tegen de moeilijkheden niet opgewassen, afstand deed. Daarop herstelde generaal Monk de monarchie.

Herstel der Stuarts. Karel II (1660-’85) riep weer het parlement bijeen en zorgde, ondanks herhaalde geschillen, het niet te zeer van zich te vervreemden. Toen hij de Katholieken begunstigde, vaardigde het parlement de Testact uit (1673), waardoor zijn broer Jacob, die reeds tot het Katholicisme was overgegaan, van zijn ambt als admiraal afstand moest doen. In 1679 kwam de → Habeas-Corpusact tot stand, een nauwkeurige vastlegging van hetgeen reeds vroeger als rechtsgebruik bestond. In 1678 werden door de valsche beschuldigingen van Titus Oates een aantal Katholieken onschuldig als samenzweerders terechtgesteld.

Wegens gebrek aan geld liet zich Karel in zijn buitenl. politiek door Frankrijk leiden. Na in een nieuwen oorlog tegen de Ned. Rep. (1665-’67) New York verkregen te hebben, nam hij, ten gevolge van het geheim verdrag van Dover (1670), deel met Frankrijk aan den derden oorlog tegen Ned., maar sloot spoedig den vrede van Westminster (1674).

Naar aanleiding van de event. opvolging van zijn Kath. broer ontstonden de partijen van → Wighs en → Toreys, waarvan de laatste de rechten van Jacob erkende. Deze kwam dan ook na den dood van Karel, die op zijn sterfbed zich in de Kath. Kerk liet opnemen, aan de regeering. Jacob II (1685-’88) was te haastig in zijn ijver om door gelijkstelling van alle dissidenten de Katholieken van hun onderdrukking te bevrijden. Zijn besluiten dienaangaande stieten op verzet bij de Anglic. bisschoppen. Hem zelf zou men nog verdragen hebben tot zijn dood, indien hem niet een zoon was geboren, die Kath. werd gedoopt. Hierdoor verdween de kans, dat zijn Prot. dochter Maria, gehuwd met Willem III van Oranje, hem zou opvolgen. Daarom deed de oppositie een beroep op Willem, die Nov. 1688 landde in de haven van Torbay en zijn schoonvader verdreef.

Willem III (1689-1702) werd naast Maria als koning erkend, nadat hij de → Declaration of Rights had erkend. Sinds dien is de macht van het parlement boven die des konings vastgelegd, zoodat de „glorious Revolution” een nieuw tijdvak in de Eng. geschiedenis inluidt. Tot behoud van het Eur. overwicht sloot Engeland zich bij de vijanden van Frankrijk op het vasteland aan en nam deel aan den Negenjarigen Oorlog (1689-’97) en den Sp. Successie-oorlog (1701-’13). Een poging van Jacob II om met behulp van de Ieren zijn kroon te herwinnen, werd aan de Boyne (1690) afgeslagen. Door de → Act of Settlement (1701) werd de opvolging overgedragen aan het Prot. huis van Hannover. Eerst volgde Anna (1702-’14), Willems schoonzuster, op (zijn echtgenoote Maria was reeds in 1694 overleden). Onder haar werd de vrede van Utrecht gesloten (1713) en werd de personeele unie tusschen Engeland en Schotland tot een reëele gemaakt door de vereeniging van beider parlementen, terwijl de naam van het ver. rijk Groot-Brittannië (Great Britain) werd.

George I (1714-’27), uit het **huis Hannover,** was van weinig beteekenis en liet de regeering over aan de Wigh-partij, waarvan Walpole (1721-’42) de voornaamste leider was. Onder George II (1727-’60) nam Engeland, dat in 1739 den Asiento-oorlog tegen Spanje begonnen was, deel aan den → Oostenr. Successie-oorlog. Tijdens dezen oorlog landde Karel Eduard, zoon van den pretendent in Schotland, maar werd bij Culloden (1746) verslagen. George II stierf tijdens den Zevenjarigen Oorlog en werd opgevolgd door George III (1760-1820). Deze onbeduidende vorst met absolutistische neigingen ontsloeg in 1761 zijn bekwamen minister William Pitt, om hem door zijn persoonlijke vrienden te vervangen. Den Zevenjarigen Oorlog voerde Engeland, verbonden met Pruisen (→ Renversement des Alliances) tegen Frankrijk, uit naijver over de koloniën. Het resultaat was de vrede van Parijs (1763). Hierdoor werd het Britsche Wereldrijk voor goed bevestigd (→ Britsche Rijk, sub Geschiedenis).

Het ministerie North (1770-’82) werd opgevolgd door dat van den jongeren Pitt (1783-1801). Deze Tory werd de ziel van het verzet tegen de Fr. Revolutie. Hij bracht de Eerste Coalitie tot stand (1793-’97) en ook de Tweede (1799-1801). Om de eenheid van optreden naar buiten sterker te maken, wist hij de Act of Union (1801) door te drijven, waarbij de Ieren van een eigen vertegenwoordiging afzagen en in het Britsche parlement zouden plaats nemen. Om dit succes te bereiken, had hij aan de Ieren beloofd, dat hun Kath. afgevaardigden toegang zouden krijgen tot het Britsche parlement, maar de koning weigerde deze belofte goed te keuren, zoodat Pitt moest aftreden. Zijn opvolger Addington sloot met Frankrijk den vrede van → Amiens, die practisch niet meer was dan een wapenstilstand. Toen de vijandelijkheden in 1803 weer begonnen, trad Pitt opnieuw als minister op en bracht de Derde Coalitie tot stand. Hij beleefde nog de overwinning bij Trafalgar (1805), doch stierf in 1806.

Toch bleef Engeland den strijd tegen Napoleon voortzetten. Het verweerde zich tegen het Continentaal Stelsel door de Deensche vloot in 1807 in beslag te nemen, door, onder bevel van Wellington, de opgestane Spanjaarden en Portugeezen te steunen, en door alle neutrale schepen, die handel dreven op Frankrijk, in beslag te nemen. Hieruit ontstond zelfs een oorlog tusschen Engeland en de Ver. Staten (1812-’14). Na den slag van Waterloo (1815) had Engeland zijn doel bereikt: Het Kanaal vrij te houden van een Fr.

overheersching. Bij het congres van Weenen (1815) behield het de Kaapkolonie, Ceylon, Malta en Helgoland en verkreeg het het protectoraat over de Ionische Eilanden.

In het binnenland waren de toestanden ongunstig. Door de gevoerde oorlogen met de aan de verbondenen geschonken subsidies was de schuldenlast zeer gestegen, het lagere volk leed gebrek door de graanwet van 1815, waardoor buitenl. invoer van graan zoo goed als verboden was, de toepassing van stoom had velen in de fabrieken werkloos gemaakt, evenals de overproductie, waarvoor het afzetgebied op het vasteland niet voldoende gevonden werd. Op politiek gebied had de adel wegens het verouderde kiesstelsel alle macht in handen. Pogingen om door meetings op verbetering aan te dringen, zooals die van Peterloo (1819), werden met geweld onderdrukt.

George IV (1820-'30), die reeds langen tijd het regentschap had waargenomen voor zijn half krankzinnigen vader, maakte zich vooral berucht door zijn echtscheidingsproces tegen zijn echtgenoote Charlotte van Brunswijk. Na het ministerie Castlereagh (1812-'22) kwam dat van Canning (1822-'27) aan de regeering. Dit, ofschoon Tory, volgde in zijn buitenl. politiek, in afwijking van het Heilig Verbond, de liberale beginselen. Het erkende de opgestane Grieken (1823) en de tegen Spanje opgestane Z. Amer. koloniën. Ook in het binnenland was het liberaal, zooals blijkt uit de verzachting van de graanwet (sliding-scale-act) en enkele wijzigingen van de Acte van Navigatie. De conservatieven Peel en Wellington vormden een nieuw ministerie (1828-'30) en voerden de → Emancipation-Bill door. Het trad af, omdat het weigerde de kieswet te verbeteren, en werd vervangen door het liberale ministerie Russel-Grey.

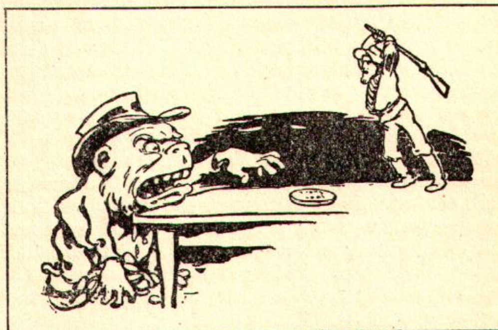
In hetzelfde jaar werd Willem IV (1830-'37) koning. Door de → Reform-bill werden aan de → „rotten boroughs” de afgevaardigden ontnomen en overgebracht op nieuw ontstane of uitgebreide steden als Birmingham en Manchester. 143 zetels werden aldus ingeruimd aan steden en landelijke districten, die tot dan toe daarvan waren verstoken geweest. Het voorstel werd eerst in het lagerhuis verworpen, maar na ontbinding nam het nieuwe lagerhuis het voorstel aan. De tegenstand van het hoogerhuis werd overwonnen door de bedreiging van een event. aanvulling met liberale pairs, zoodat de wet in 1832 tot stand kwam. De burgerij kreeg hierdoor invloed op de regeering. In 1833 werd de slavernij in de Eng. koloniën afgeschaft. In hetzelfde jaar werd de overmatige kinderarbeid in de fabrieken verboden; in 1842 werd dit aangevuld met een verbod van mijnarbeid voor vrouwen en voor kinderen beneden de 10 jaar. In 1835 werd onder Peel de strijd beslist over parlementaire of koninklijke ministeries. Peel verloor den strijd en moest bij zijn aftreden toegeven, dat een regeering niet mag aanblijven tegen den wil van het lagerhuis.

In 1837 volgde Victoria (1837-1901), nicht van Willem IV, op. Maar in → Hannover ging de kroon over op Ernst August, den jongeren broer van Willem. Victoria huwde met Albert van Saksen-Coburg († 1861). Onder haar nam de beweging der → Chartisten in luidruchtigheid toe. Door herhaalde petities trachtten zij hun doel: sociale hervorming door politieken invloed, te bereiken, maar in 1848 verliep deze beweging, omdat bleek, dat velen haar niet ernstig namen, terwijl de regeering zelf reeds de hand aan sociale hervormingen had geslagen. Een der voornaamste was de maatregel, onder invloed van Richard Cobden en John Brigt genomen: de volledige afschaffing van de korenwetten door Peel (1846). Het kostte Peel zijn ministerieelen zetel.

Hij werd vervangen door het ministerie Russel-Palmerston, waarna de liberale partij ca. 20 jaar aan het bewind bleef (1846-'66). Palmerston betoonde zich tegenover het buitenland zeer roerig. Hij nam wegens de → Spaansche huwelijken een vijandige houding aan tegenover Frankrijk, werkte den Sonderbund tegen en begunstigde de revoluties in Italië. In 1849 trok hij de Acte van Navigatie in, schonk de tien-urenwet en liet ook de Joden toe tot het parlement. Engeland nam deel aan den Krimoorlog, maar trok zich daarna weer terug van de vastelandspolitiek.

Na Palmerston's dood werd Gladstone de leider der liberale partij. Hij verving het conservatieve ministerie Derby, dat in 1867 het kiesrecht had uitgebreid, waardoor ook de arbeider politieken invloed verkreeg. Het 1e ministerie Gladstone (1868-'74) voerde de Disetablissement-bill door, waardoor de alleenheerschappij der Anglic. Kerk in Ierland gebroken werd. In 1870 schonk het de Land-act, waardoor de Iersche pachter een grootere mate van zelfstandigheid jegens den pachtheer verwierf. In 1871 kregen de vakvereenigingen (→ Trade-unions) rechtspersoonlijkheid, maar onder zulke onbevredigende voorwaarden, dat bij de nieuwe verkiezingen de conservatieven de meerderheid behaalden.

In Z. Afrika hadden, na de vruchtelooze „treks”, de → Boeren van Oranje-Vrijstaat en Transvaal in 1852 hun zelfstandigheid weten te handhaven. Maar in 1872 stelde zich Engeland in het bezit van Kimberley en in 1877 bezette het Transvaal, onder voorwendsel, dat de Boeren door onderlinge tweedracht onmachtig waren de Matabelen te bedwingen. Aldus

Spotprent op de houding van Engeland tegenover Transvaal.

raakten de Engelschen in oorlog met de Zoeloe's, onder Cettewayo. Maar de Boeren verzetten zich, onder Krüger, Pretorius en Joubert, tegen deze inmenging en behaalden een beslissende overwinning bij den Majoubapas. Gladstone, inmiddels weer aangekomen (1880-'85), sloot vrede met Transvaal (1884). In Egypte, waar een Eng.-Fransch syndicaat de financiën beheerschte, had een nationale beweging, onder Arabi Pasja, zich tegen dit toezicht van vreemdelingen verzet. Gladstone liet Alexandrië beschieten en bezette „tijdelijk” Egypte. Omdat hij echter Gordon, die te Kartoem door de Mahdisten

was ingesloten, niet tijdig hulp zond, verloor hij den steun, zelfs der liberalen.

De oppositie der Ieren, binnen en buiten het parlement, trachtte Gladstone te breken door zijn voorstel van Home-Rule tijdens zijn kortstondig 3e ministerie (1886). Het plan werd echter verworpen en een gedeelte van zijn partij scheidde zich onder Chamberlain af en noemde zich, vereenigd met de conservatieven, Unionisten. Daarop trad het ministerie Salisbury op (1886-'92). Onder hem begon het tijdperk van imperialisme, dat opgewekt door de geschriften van Dilke en Seeley, naar een „Greater Britain" streefde. In 1887 had de eerste Rijksconferentie plaats: een bijeenkomst der eerste ministers der Dominions.

Cecil Rhodes stichtte in 1889 de British South Africa Compagny en maakte zich meester van de landen rondom de Boerenrepublieken, terwijl hij het plan had de wereldkaart van Kaapstad over Kairo tot Calcutta Engelsch te maken. Salisbury begunstigde het Middellandsche-Zeeverdrag van 1887, sloot in 1890 het Zanzibar-verdrag en breidde in 1888 het kiesrecht ook uit voor de plattelandsbevolking. In de Iersche kwestie handhaafde hij het stelsel van dwang. Toen in 1892 de liberalen weer de meerderheid verkregen, stelde het 4e ministerie Gladstone opnieuw Home-Rule voor. Ditmaal nam het lagerhuis het voorstel aan, maar het hoogerhuis verwierp het in 1893, waarna Gladstone aftrad en het ministerie onder Rosebury werd voortgezet. Omdat het hoogerhuis ook tegen andere liberale voorstellen zich verzette, ontstond de leus: „mend or end".

Van 1895 tot 1902 trad het 3e ministerie Salisbury op met Chamberlain als minister van Koloniën. Kitchener onderwierp de Soedan en belette Marchand te Fasjoda (1898) te blijven. In 1899 erkende Frankrijk het Eng. bezit in de Egypt. Soedan, terwijl het door Engeland in het W. daarvan, als Bagirmi, Wadai en Tibesti, werd erkend. Over het vraagstuk der → „Uitlanders" geraakte Engeland in oorlog met de Boerenrepublieken. Was 1 Jan. 1896 de inval van Jameson, een vriend van Rhodes, afgeslagen, in 1899 stelde Chamberlain zijn eischen zoo hoog, dat een oorlog moest volgen. Deze → Boerenoorlog liep uit op hun nederlaag en de beide republieken onderwierpen zich onvoorwaardelijk bij den vrede van Vereeniging (1902). In 1910 verkregen de Z. Afr. bezittingen zelfbestuur en vormden een Unie met gemeenschappelijk parlement. In 1901 werd met Duitschland over een nauwer samengaan onderhandeld, maar vruchteloos. Het wederzijdsch wantrouwen was te groot. Daarop sloot Engeland in 1902 een verdrag met Japan.

Intusschen was Victoria opgevolgd door Eduard VII (1901-'10) en deze zocht, bijgestaan door lord Lansdowne, toenadering tot Frankrijk. In 1904 kwam een verdrag tot stand, waarbij Engeland de vrije hand kreeg in Egypte en Frankrijk in Marokko en tevens andere geschilpunten werden geregeld. In 1907 hief een verdrag met Rusland de wrijvingen over invloed in Perzië op. Chamberlain trachtte zijn imperialistische politiek te verwezenlijken door een Tol-unie tusschen het moederland en al de koloniën: vrijhandel onderling, bescherming tegenover het buitenland. Maar de verkiezingen van 1906 gaven hem ongelijk, zoodat een liberaal ministerie Campbell-Bannerman en daarna dat van Asquith-Grey optrad (1908-'15). De vrees voor de Duitsche handelsconcurrentie en voor den snellen D. vlootaanbouw deed Engeland naar inniger samenwerking streven met de vastelandsmogendheden, vooral met Frankrijk, waarmee besprekingen werden gevoerd over wederzijdsche hulp in geval van een oorlog met Duitschland, die des te waarschijnlijker werd, omdat de besprekingen in 1911, evenals de vroegere van 1901-'03, met Duitschland over de stillegging van den vlootaanbouw op niets waren uitgeloopen.

In het binnenland was sinds 1906 een derde partij, de → Labour Party, opgekomen, waardoor de liberale regeering tot meer sociale wetten werd gedwongen. Onder George V (1910 tot heden) verwierp het hoogerhuis het budget voor deze nieuwe wetgeving, waarop het lagerhuis een wet aanvaardde, waardoor het veto-recht van het hoogerhuis tot drie lezingen werd beperkt (1911). Deze wijziging bracht tevens het gevolg, dat de nieuwe Home-Rule-wet kon ingevoerd worden. Maar de doorvoering stiet op verzet van de Ulstermen, onder Carzon.

Een burgeroorlog in Ierland werd voorkomen door het uitbreken van den → Wereldoorlog. Engeland nam daaraan deel sinds de bezetting van België en zorgde, dat Japan en Portugal ook partij kozen tegen Duitschland. Van Turkije annexeerde het Cyprus en het lijfde Egypte in. Een nationaal ministerie, waarvan Lloyd George de ziel was (1916-'22), proclameerde het „zelfbestemmingsrecht" der volkeren, maar onderdrukte de Ieren, toen zij in 1916 dit op zich wilden toepassen. In hetzelfde jaar werd de onbesliste zeeslag bij het Skagerak geleverd en wist Kitchener de alg. dienstplicht doorgevoerd te krijgen. Engeland won door dezen oorlog de vernietiging van de Duitsche oorlogs- en handelsvloot en verkreeg het mandaat over Duitsch-Oost-Afrika en een deel van Togo en Kameroen; in Voor-Azië bovendien het mandaat over Irak, Palestina en Transjordanië.

Na den oorlog verkregen de vrouwen, die jarenlang daarvoor geijverd hadden (→ Suffragettes) in 1918 kiesrecht, dat in 1928 verruimd werd tot den leeftijdsgrens van 21 jaar. De Ieren verlangden intusschen hun Home-Rule, die, na bloedige gevechten, door nieuwe onderhandelingen verkregen werd bij verdrag van 1921. Ierland kreeg de rechten van een Dominion, maar N. Ierland scheidde zich af en bleef bij Engeland. Egypte wist in 1922 zijn zelfstandigheid te herwinnen, maar onder Eng. toezicht. In 1922-'23 was Bonar Law minister. Daarna Baldwin (1923-'24) en vervolgens MacDonald (1924), die wederom door Baldwin (1924-'29) werd opgevolgd, waarna MacDonald zijn tweede ministerie vormde (1929-'35), wederom opgevolgd door Baldwin (1935). Onder al deze ministeries werd, wat het buitenland betreft, naar verzoening met Duitschland gestreefd, terwijl men in het binnenland trachtte de gevolgen van den oorlog te lenigen, zonder veel resultaat te bereiken.

In het Italiaansch-Abessynisch conflict nam Engeland, bevreesd voor den Ital. invloed aan de Roode Zee en aan de grenzen van Soedan, de leiding in den Volkenbond, om door toepassing van economische en financieele sancties Italië te bedwingen.

Zie verder → Britsche Rijk; Engelsch-Indië; Ierland; Noord-Ierland; Schotland, enz.

Lit.: Gardiner, A students Hist. of England (3 dln. 1934); Tout, An advanced Hist. of Great Britain (1925); Ranke, Englische Gesch. (9 dln.); Hilaire Belloc, A Hist. of England; Lingard, Hist. of England (10 dln. 1920).

Derks.

B) Kerkelijke geschiedenis.

1° Protestantsche Kerken. a) Engeland. Over gesch. en tegenw. toestand van het Anglicanisme, → Anglicaansche Kerk. Deze is tot op heden de officieele staatskerk in Engeland (in Wales sinds 1920 niet meer). Zij telt (buiten Wales) 2 aartsbisdommen Canterbury en York) en 41 bisdommen. De bisschoppen worden benoemd door de Kroon, d.w.z. door den minister, ook als deze niet tot de Kerk behoort. Sinds 1919 regelt de Anglic. Staatskerk door een eigen Church-Assembly haar aangelegenheden, doch steeds onder voorbehoud van recht tot ingrijpen door het politieke parlement.

Wat de → Dissenters betreft, dezen telden in 1886 reeds 213 afwijkende groepen en omvatten de helft der bevolking, d.w.z. dat ca. 60% der bevolking niet tot de officieele Church of England behoort. Het aantal Methodisten (Wesleyanen, Calvinistische Methodisten enz.) groeide het snelst; zij telden in 1934 reeds 1 194 000 leden; daarna volgen de → Congregationalisten met 423 000 leden en de → Baptisten met ca. 400 000 leden. Ook de Broad Church (→ Anglic. Kerk) met haar rationalistischen geest kan op vooruitgang roemen.

b) Schotland. Dit is het land van den grondlegger der Hervorming, John → Knox, die aanspoorde het Avondmaal op Calvinistische wijze te gebruiken en tegen de Mis predikte. Hij had veel adellijke aanhangers. Koningin Maria Stuart was gedwongen de Gereformeerden te dulden. In 1568 erkende de wet de Geref. Kerk als de „eenige ware Kerk van Jesus Christus". Koning Jacobus moest volledige vrijheid toestaan (1592). Onder Willem III van Oranje werd het → Presbyterianisme, dat danig te lijden had gehad van het absolutisme van Jacobus en Karel I en van het Independentisme tijdens Cromwell, weer hersteld en de Westminstersche confessie, die sedert haar ontwerp (1643-1649) nog nimmer wat beteekend had, o.a. door de supremaatsacte van Karel II, kreeg nu beteekenis. Deze confessie was zuiver Calvinistisch.

In 1735 scheidde zich met Erskine vele Schotsche kerken af, omdat koningin Anna het zgn. patronaatsrecht, dat na Karel II opgeheven was, weer invoerde. Zij noemden zich Secession Church. In 1747 telde de Associate Synod reeds 32 predikanten. Zij splitsten zich in Burghers en Anti-burghers. In 1752 volgde, na de afzetting van Gillespie, die niet wilde gehoorzamen aan het patronaatsrecht, een tweede afscheiding: Relief Church. In de staatskerk volgde in 1843 weer een strijd en werd de Vrije Schotsche Kerk gesticht, met spoedig 470 predikanten. Toen in 1877 het patronaatsrecht werd opgeheven, wilde de Free Church met haar 1 200 pred. niet meer terugkeeren. In 1847 waren de Secession Church en de Relief Church vereenigd in de United Presbyterian Church, die zich in 1900 op haar beurt weer vereenigde met de Free Church onder den naam van United Free Church of Scotland. Slechts 20 pred. bleven achter.

C) In **Noord-Ierland** zijn nog geen millioen Protestanten, verdeeld over Anglic. en Presbyter. kerken. *Lammertse.*

Lit.: werken van E. en R. Erskine (1904); G. Ch. Aalders, Geref. kerkel. leven in Schotland, in Geref. Theol. Tschr. (1924, afl. 6 vlg.); zie verder de lit. onder → Anglicaansche Kerk.

2° De Kath. Kerk. In geen land wellicht is de godsdienstige geschiedenis zoo innig met de politieke verbonden geweest als in Engeland. De hoofdlijnen daarvan zijn dan ook aangegeven in bovenstaand overzicht der profane geschiedenis. Verder worden de lotgevallen der Kath. Kerk in Engeland behandeld in vele afzonderlijke trefwoorden; voor de vroege M.E. vergelijke men het art. → Angelsaksen (verder Augustinus van Canterbury, Dunstan, Alfred de Groote, Eduard de Belijder, enz.); voor de latere M. E., waarin de koninklijke macht meer en meer de Kerk tracht te overheerschen, zie men Thomas → Becket (verder Lanfranc, Anselmus van Canterbury, Clarendon, Praemunire, Wiclif, Lollarden, enz.). De tijd van de Reformatie en van de bloedige verdrukking der Kerk is kort geschetst onder → Anglicaansche Kerk en → Engelsche Martelaren (verder Hendrik VIII Eduard VI, Elisabeth, Jacob I en II, Karel I en II, Maria de Katholieke en Maria Stuart, Test-Act, enz.).

Herleving. Op het eind van de 17e eeuw nam de bloedige vervolging een einde, doch de Katholieken waren zoo goed als vernietigd (in Eng. en Wales in 1780 nog slechts ca. 0,9% der bevolking) en verstoken van alle burgerlijke rechten. De 18e eeuw bracht allengs meer tolerantie. De Public Worship Act van 1791 stond tenminste vrijheid van godsdienst toe; minister → Canning († 1827) ijverde, hoewel vergeefs, voor meer volledige emancipatie, doch in 1828 werd de Corporation Act (van 1661) en de → Test Act (van 1673) opgeheven, waardoor practisch de Katholieken voor vsch. lagere ambten benoembaar werden. Door de energieke actie van → O'Connell ten gunste van de Ieren volgde in 1829 de Relief Bill (gewoonlijk → Emancipation Bill geheeten), die voor de Kath. den toegang tot het Parlement openstelde. Thans volgde een rassche opbloei van het Katholicisme, zoowel ten gevolge van de → Oxford-beweging (zie ook Newman, Pusey, enz.), als van de toestrooming van talrijke Ieren. In 1850 herstelde Pius IX de bisschoppelijke hiërarchie (zie → Hiërarchie, sub Herstel van de H. in Eng.), wat een oogenblik hevige beroering verwekte; doch de volledige vrijmaking was niet meer tegen te houden. In 1868 werd de belasting afgeschaft, die de Dissenters aan de Staatskerk moesten betalen; in 1871 werden Katholieke studenten vrijgesteld van de onderteekening der 39 artikelen, zoodat zij academische graden konden behalen; in 1910 zijn bij de troonsbestijging van George V, op diens eigen uitdrukkelijk verlangen, uit den → Kroningseed de voor de Katholieken diep-grievende passages uitgelicht. In 1926 eindelijk werden door de Catholic Relief Bill alle openbare functies ook voor Katholieken opengesteld, behalve het koningschap en enkele van de allerhoogste ambten. Wel bestaan er nog wetten tegen de mannelijke religieuzen, zooals tegen de Jezuïeten, maar door niet-toepassing zijn die practisch als afgeschaft te beschouwen. Tal van organisaties zijn opgericht, die het Kath. leven deden opbloeien. De Katholieken bezitten geen eigen dagbladpers in Engeland; ook vormen zij aldaar geen politieke partij, doch ze zijn over de bestaande partijen verdeeld. Zelfs het lidmaatschap der Labour Party is niet verboden, daar deze niet als zuiver socialistisch geldt. Een officieele godsdiensttelling bestaat er in Eng. niet. Ziehier eenige cijfers, die op schatting of kerkelijke statistieken berusten:

Aantal bisdommen: Eng. 16 (aartsb. Westminster, Birmingham, Liverpool), Wales 2 (aartsb. Cardiff), Schotland 4 (aartsbisd. Edinburgh, Glasgow).

Aantal Katholieken:

Eng. en Wales		Schotland
1780	63.000	
1851	766.000	
1921	2.175.000	
1933	2.278.830	ca. 600.000

Bekeerlingen telt Eng. 11 à 12 000 per jaar. Over pogingen tot hereeniging van de geloovige Anglicanen met de R.K. Kerk, zie → Halifax (Charles W.) en → Mechelsche conferenties.

L i t.: Gasquet, History of the Catholic Church in England (1903); Denis Gwyrne, Struggle for Cath. Emancipation 1750-1829 (1928); Thureau-Dangin, Le Catholicisme en Angleterre au 19e s. (1909); Dict. d'Hist. et de Géogr. Eccl. (III); v. Dijk, Vrijmaking der Eng. Kath. (1912); Derks, Eeuwfeest der Kath. Emancipatie in Engl. (in Studiën 112 1929, 442). *Gorris.*

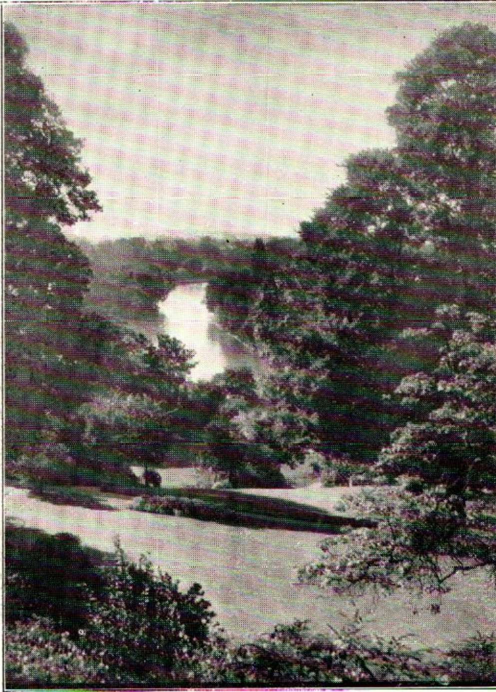
IV. Taal. Voor de in Ierland, Schotland en Wales gesproken landstalen, zie men de art. → Anglo-Iersch, Schotland en Wales. Overheerschend in Gr.-Brittannië en Ierland is echter het Engelsch, een West-Germaansche taal, zeer nauw verwant met het Friesch, minst Germaansch van alle Germaansche talen, meest flectieloos van alle Indo-Germaansche talen. Sinds de 17e eeuw heeft de Engelsche taal een enorme uitbreiding gekend. Het is de meest verbreide wereldtaal; zij wordt gesproken in Groot-Brittannië en Ierland, Amerika ten N. van Mexico (waar het de algemeene omgangstaal is, die, hoewel de kolonisten meestal van andere nationaliteit zijn, toch steeds spoedig door hen wordt overgenomen; alleen in Canada ligt een Fransch taaleiland), Australië, Nieuw-Guinee en groote stukken van Afrika en den Stillen Oceaan; in Voor- en Achter-Indië is de Eng. taal een van de cultuurtalen, de eenige, die door alle rassen verstaan wordt. Thans spreken meer dan 170 millioen personen haar als moedertaal, terwijl zij tevens zeer geschikt blijkt te zijn als cultuurtaal en als → hulptaal, want a) zij is eenvoudig en regelmatig (kent bijv. geen woordgeslacht), b) haar woordenschat is half Romaansch en half Germaansch, waardoor én Germanen én Romanen haar gemakkelijk aanleeren; alleen de uitspraak is moeilijk en wijkt van die der Europeesche talen af (th, verschillende vocalen !) en de zinsbouw is eigenaardig. Het Engelsch is vnl. opgebouwd uit Keltische, West-Germaansche, Skandinaafsche, Normandisch-Fransche en Latijnsche elementen.

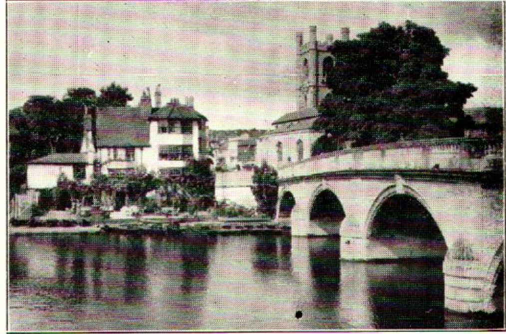
Men onderscheidt drie tijdperken: A) het Oud-Engelsch of Angelsaksisch, vanaf 700 tot 1100 (of 1150); B) het Middel-Engelsch, tot 1500; C) het Nieuw-Engelsch. Het O u d-E n g e l s c h is schriftelijk overgeleverd vanaf de 8e eeuw; het is het complex der dialecten van de Germaansche veroveraars, die ca. 450 Engeland binnenvielen, Angelen, Saksen en Juten. Deze taal is al direct na de invallen zoo typisch „Oud-Engelsch" ten gevolge van de Keltische oerbewoners. Volgens de binnentrekkende stammen wordt het Oud-Engelsch verdeeld in: 1° Anglisch, in het N., dat uiteen valt in a) Noord-Humbrisch, ten N. van de Humber, b) Mercisch, ten Z. daarvan tusschen Humber en Theems. 2° Saksisch, in het Zuiden; het belangrijkste en zuiverst-Saksisch dialect is de taal van Wessex (het West-Saksisch dus). Tusschen Wessex en Essex (= Oost-Saksisch) is weinig verschil. 3° Kentsch, in het uiterste Z.O., Kent en een deel van Hampshire, het dialect der Juten. Al de oudste taalmonumenten zijn Noord-Humbrisch, maar later is het Wessex gaan overheerschen, vooral in de literatuur. Kenmerken van het Oud-Engelsch zijn: Oer-Germ. ai wordt á, Oer-Germaansche au wordt éa, palatale klinkers streven naar diphthongeering (zilver = Oud-Eng. siolufr.), nasalen kleuren de voorafgaande vocaal (gans is Oud-Eng. gos, maan is Oud-Eng. móna), k en g palataliseeren gaarne, de i-umlaut breekt door, enz. Het Oud-Engelsch had een West-Germaanschen woordenschat, waarin echter Keltische elementen van de overwonnen oerbevolking en Latijnsche elementen zaten, welke laatste zij blijkbaar van het vasteland, met name Nederland, hadden meegebracht. Ten gevolge van invallen der Noormannen, die langzamerhand tot een meer vreedzaam zich naast elkaar vestigen verstild waren, heeft men ook in het Oud-Engelsch reeds Skandinavischen invloed.

Het M i d d e l - E n g e l s c h wijkt sterk van het Oud-Engelsch af, o.a. ten gevolge van de verovering van Engeland door den Normandischen koning Willem den Veroveraar. De overgang tot het Middel-Engelsch kenmerkt zich o.a. door het verzwakken van elken onbetoonden klinker tot ə, het verzwakken van de flectie, monophthongeering, verkorting van lange klinkers onder bepaalde voorwaarden, het veranderen van g in w na donkere vocalen, r en l (vgl. morgen en morrow, zorg en sorrow). Thans doen een massa Romaansche (Fransche) leenwoorden hun intocht (mutton, beef, dignity, to declare, cannon, enz.), zelfs praeen suffixen om aan inheemsche stammen gehecht te worden (vgl. bereavement, disburden, enliven, goddess). De kern van het Engelsch blijft echter Germaansch: praeposities, voegwoorden, pronomina, hulpwerkwoorden, zoo ook syntaxis en (begin-) accent (vgl. pitey, nature, common). Langen tijd is in de M.E. het Engelsch in de verdrukking en nog langer bleef het Fransch als spreektaal der hoogere standen bestaan. Maar ten tijde van Eduard III komt het Engelsch flink op, verschijnt het op de scholen. Verder dringt Skandinaafsche invloed in het Engelsch in (sk in plaats van sh in sommige woorden, bijv. skin; g in plaats van j: get, guest; praeposities: at, till; een pronomen: they). Nederlandschen invloed vertoonen woorden als: clock, skate, dapper, rumble, vooral scheepstermen: skipper, bowsprit, stoker, yacht, caboose, deck enz. Aan de Oud-Engelsche verschillen van Noord-Humbrisch, Mercisch, Saksisch en Kentsch beantwoorden in de M.E. resp. de volgende dialecten: 1° een Noordelijk dialect, dat het vroegst de buigingsuitgangen verloor; 2° Midland, tusschen Noord en Zuid in staande; 3° Zuid-Engelsch, het sterkst Fransch-beïnvloed; 4° Kentsch, het conservatiefste. In den loop der M.E. is het Oost-Midlandsch tot Standaard-Engelsch geworden. Immers in Londen werd weliswaar oorspronkelijk een Saksisch, maar sinds de 13e eeuw een Oost-Midlandsch dialect gesproken (natuurlijk met Saksische en Kentsche bijmengsels). En aangezien Londen de residentie van den koning en den aartsbisschop van Canterbury, een centrum voor den handel en de vestigingsplaats van het parlement was, is het Londensch dialect tot „Standard English" geworden. In het Zuiden van Schotland ontwikkelde zich in de 15e en 16e eeuw een aparte litteraire taal, maar deze werd na 1603 ten gevolge van de vereeniging van Schotland met Engeland door het Standaard-Engelsch verdrongen.

In het m o d e r n e E n g e l s c h bemerkt men

GROOT-BRITTANNIË I

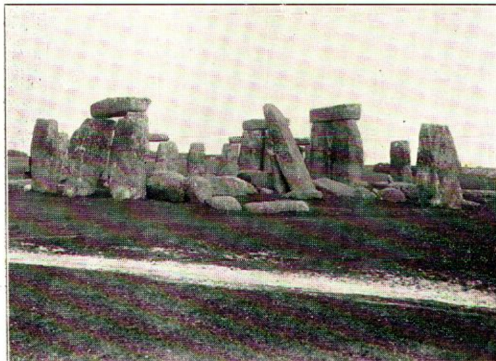
Links: De Theems bij Richmond. Rechts boven: Henley aan de Theems. Rechts onder: Ventnor, op het eiland Wight.

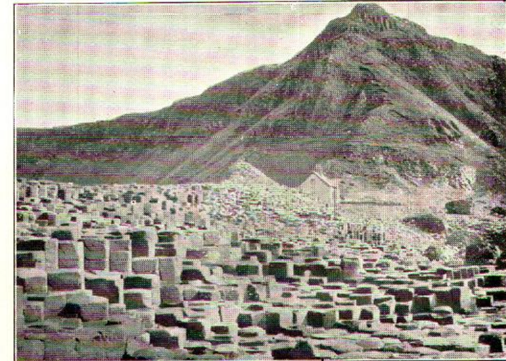
In het Schotsche Hoogland.

De Langdale Pikes in Cumberland met het Blea Tarn-meer.

Stonehenge, praehistorisch monument op Salisbury Plain.

De Giant's Causeway in Antrim van zee uit gezien.

Krijtkust van Zuid-Engeland.

Kaap Lands End vanuit het Zuiden gezien.

Hastings met de ruïne van het door Willem den Veroveraar gebouwde kasteel.

Weg over de Downs bij Blewbury.

vnl.: vernauwing van alle lange klinkers, diphthongeering van de reeds nauwe lange (name, tree, doom, house, life), uiteenloopende ontwikkeling der gh (enough, right), tendenz naar het eenlettergrepige en de flectieloosheid.

De **spelling** der Eng. taal is nog vrijwel dezelfde als op het einde der 15e eeuw (en toen was ze al archaïstisch!). Het duurde natuurlijk lang voor er eenheid van spelling was, maar sinds in 1755 Johnson's Dictionary verscheen, werd de door hem gevolgde spelling als norm beschouwd. De pogingen, in de 17e en 18e eeuw en ook in den tegenwoordigen tijd door de Simplified Spelling Society aangewend om een meer phonetische spelling te krijgen, hadden geen succes.

L i t.: O. Jespersen, Growth and structure of the English language (Leipzig [5]1926); H. C. Wyld, A short history of English (Londen 1914; Duitsche vert., Heidelberg 1919); id., A History of Colloquial English (Londen 1920); H. Bradley, The making of English (Londen 1914); M. Lindelöf, Grundzüge der Geschichte der englischen Sprache (Leipzig [2]1920); W. Horn, Histor. neuengl. Grammatik (Straatsburg 1908); K. Luick, Histor. Gramm. d. englischen Sprache (Leipzig 1914-'21); F. Holthausen, Etym. Wb. d. engl. Sprache (Leipzig 1917); J. en E. Wright, Old English Grammar (2 dln. Oxford 1914); E. Sievers, Angelsächsische Grammatik (Halle [3]1921); J. Bosworth en T. Toller, Anglosaxon Dictionary (4 dln. Oxford 1882-1898); F. Stratman, Middle English Dictionary (Oxford 1891); J. en E. Wright, Elementary M. E. Grammar (Oxford 1923); H. Sweet, A new English Grammar (2 dln. Oxford 1900-1903); The Oxford English Dictionary, a new english dictionary on historical principles (Oxford 1888-1933). *Weijnen.*

V. Engelsche letterkunde. In de wijdste beteekenis is dit de letterkunde van het Angelsaksische volk, of van de Engelsch sprekende volkeren, in Engeland, Schotland, Ierland, Noord-Amerika, Indië, Australië (men zie echter ook → Anglo-Iersche letterkunde en het hoofdstuk over letterk. in het art. → Schotland). Onder alle Germaansch sprekende volkeren is het Engelsche volk het eerst tot het Christendom bekeerd, en de Engelsche letterkunde is de oudste Germaansche letterkunde en dichterlijk de rijkste. Voor de overzichtelijkheid is het gewenscht de lange geschiedenis in perioden te verdeelen. De twee groote insnijdingen zijn: 1° de Normandische verovering (1066), die de Angelsaksische cultuur bedolf, en 2° de opheffing der kloosters (1538), waardoor de middeleeuwen werden ontworteld. In ieder der drie tijdvakken zijn min of meer duidelijke onderverdeelingen te maken.

A) Oud-Engelsche letterkunde (ca. 650-ca. 1066).

E e r s t e p e r i o d e, de dichterlijke letterkunde van het Noorden (ca. 650 tot ca. 850). Middelpunten zijn de groote abdijen en scholen van York, Wearmouth, Jarrow, Whitby enz. en de vorstelijke hoven van Northumbrië en Mercië. De abdijen, waaruit de laatste Kerkvader, de H. Beda, is voortgekomen en die de voornaamste geloofsverkondigers aan de Germaansche landen hebben gegeven (H. Willibrordus, H. Bonifatius enz.) hebben ook de eerste Engelsche dichters voortgebracht. Twee namen zijn bekend gebleven: Caedmon en Cynewulf. Beiden schreven epische gedichten over bijbelsche stoffen en heiligenlevens. Wereldsche poëzie bloeide aan de hoven en de dichters of s c o p s waren meest varende zangers, wier namen onbekend zijn gebleven; het waren de dichters o.a. van Widsith, Deor, Waldhere, the Ruin, the Wanderer, the Seafarer enz. Een tusschenschakel vormt de onbekende dichter van het oudste Germaansche epos → Beowulf. De vorm dezer gedichten is het allitereerende vers. Deze rijke dichterlijke letterkunde werd met de geheele cultuur van het Noorden vernietigd door de invallen der Noormannen ca. 850.

T w e e d e p e r i o d e, de prozaïsche letterkunde van het Zuiden (ca. 850 tot ca. 1066). De opkomst hiervan is grootendeels te danken aan het krachtig initiatief van koning Alfred, en het middelpunt was het koninklijk hof van Winchester. Oorspronkelijk meestal vertalingen uit het Latijn, later ook origineele preeken. De schrijvers waren bijna allen onbekende Benedictijner monniken.

B) Middel-Engelsche letterkunde (1066-1538).

E e r s t e p e r i o d e (ca. 1066 tot ca. 1300). De Oud-Engelsche letterkunde begon aan bloedarmoede te lijden. De Normandische verovering was geen nationale ramp. Engeland werd stevig georganiseerd in het leenstelsel en kwam in nauw contact met geheel West-Europa, zoodat het deelde in de sterke opwaartsche beweging der Westersche cultuur tijdens en na de Kruistochten. Tallooze kathedralen en kerken getuigden van een nieuwen kunstzin, de universiteiten van Oxford en Cambridge en honderden kloosterscholen van een wijde en diepe behoefte aan geestelijke ontwikkeling. Maar de geschreven letterkunde koos gedurende bijna twee eeuwen Fransche en Latijnsche vormen. Eerst omstreeks 1200 begon de letterkunde in de volkstaal te herleven. Uit dien tijd dateeren het episch werk van Lagamon, de lyriek van Thomas van Hales en talrijke onbekenden. De hoofsche roman is in het Engelsch nagenoeg onbekend; de riddervrouwen lazen Fransch. De Engelsche romancen King Horn en Havelok hebben iets van het genre. De beste proza-literatuur is anoniem: de Ancren Riwle en de overvloedige kanselwelsprekendheid.

T w e e d e p e r i o d e (ca. 1300 tot ca. 1400), de groote bloeiperiode der Middel-Engelsche letterkunde. De voornaamste namen zijn: 1° in het N o o r d e n de groote mystici: Richard Rolle, de kluizenaar, Walter Hilton, de Augustijn, Juliana, de recluse van Norwich, en de onbekende schrijver van de sublieme Cloud of Unknowning; 2° in het W e s t e n, waarschijnlijk in een van de kloosters bij de grenzen van Wales, de dichter of dichters van de fijne Pearl, Cleanness, Patience en het romantische Sir Gawain and the Green Knight; 3° in het Z u i d e n: de prediker William Langland, de humoristische verteller Geoffrey Chaucer en de kettersche ijveraar John Wycliffe.

D e r d e p e r i o d e (ca. 1400 tot ca. 1538), een periode van ontreddering van Kerk en Staat. De dichtkunst wordt nog beoefend door eenige epigonen van Chaucer. Doch alleen in Schotland leeft nog een sterke originaliteit. Tegen het einde der 15e eeuw komt er, deels onder den invloed van de Italiaansche Renaissance, een nieuwe vaart in de ideeën, een krachtiger toon in de stem, zoowel in Schotland als in Engeland. De twee voornaamste vertegenwoordigers der nieuwe ideeën in Schotland zijn de zonderlinge maar geniale Franciscaan William Dunbar en de vertaler van Virgilius, de latere bisschop Gavin Douglas. In Engeland is de nieuwe strooming nog zwak in Stephen Hawes, sterker in John Skelton en Alexander Barclay, in volle kracht bij den heiligen Thomas More.

C) Nieuwe Engelsche letterkunde (na ca. 1538).

E e r s t e p e r i o d e (ca. 1538 tot ca. 1660). In het begin was de letterkundige belangstelling nog ijl en tot de hoogere standen beperkt, maar tijdens de regeering van koningin Elizabeth (1558—1603) bereik-

te de Engelsche letterkunde een wonderbaarlijken bloei, onder de spanning van een sterk nationaal gevoel. En later was het cultuurleven zoo rijk ontwikkeld, dat de poëzie, de lyriek vooral, nog meer dan een halve eeuw bleef bloeien. De zangerigste liederen der nieuwe Engelsche letterkunde dateeren uit de 17e eeuw. De groote namen tijdens de eerste helft van deze periode zijn: Marlowe, Greene, Ben Jonson, Beaumont en Fletcher, Southwell, Spenser, Daniel, en boven allen uit: William Shakespeare. In de tweede helft dezer periode is de naam der dichters legio. Donne en Crashaw zijn de typische vertegenwoordigers der Barok, en Milton voert de techniek van het blanke vers tot de hoogste muzikale perfectie.

T w e e d e p e r i o d e, de Klassicistische verstandelijke vormverfijning (ca. 1660 tot ca. 1760), gedeeltelijk onder den invloed der Gouden Eeuw in Frankrijk. Pope is de grootmeester van deze periode. Dryden, Addison en Steele scheppen het zuivere Engelsche proza, en Congreve moderniseert het tooneel. In de tweede helft dezer periode verstarde de poëzie, maar werd de literaire critiek geschapen door Johnson, de moderne roman door Defoe, Richardson en Fielding.

D e r d e p e r i o d e, de Romantiek (ca. 1760 tot ca. 1840). De reactie tegen de stedelijke verstandscultuur in geheel Europa is van Engeland uitgegaan. Gedeeltelijk komt de vroege Romantiek reeds tot uiting in de sentimenteele romans, maar haar weg wordt vooral gebaand door Percy en Macpherson. Haar groote dichters zijn Cowper, Burns en Blake, haar groote prozaschrijvers mevr. Radcliffe en de welsprekende Ier Burke. De volle Romantiek is vertegenwoordigd door Wordsworth, Coleridge, Shelley en Keats als grootste dichters en Walter Scott als romanschrijver.

Een v i e r d e p e r i o d e kan men het best afbakenen met de regeeringsjaren van koningin Victoria: 1837 tot 1901. Het religieuze, sociale en economische leven wordt gedreven door rationalisme, liberalisme, utilitarisme, maar de creatieve letterkunde staat tot ongeveer 1880 in verzet tegen den geest des tijds. Newman en Carlyle en Browning verdedigen hun religieuze idealen. Tennyson en Morris en Rossetti blijven op de wegen der Romantiek. Dickens en Lewis Carroll stellen hun humor tegenover het utilitarisme. George Eliot idealiseert haar mooiste jeugdherinneringen, Thackeray ironiseert de leidende standen, en Meredith analyseert het egoïsme van alle standen.

Na ca. 1880 is er minder bewuste reactie, meer negatieve afkeer. Hardy en Gissing en Moore trekken zich terug in pessimistisch naturalisme, Swinburne en Pater en Wilde en Yeats in hun aesthetisme. Thompson wendt zich tot het Katholicisme.

De Engelsche letterkunde **na 1900,** vooral na den oorlog van 1914, is nauwer verbonden met de algemeene Europeesche letterkunde, is onzekerder, heftiger en dieper bewogen dan in eenig vroeger tijdvak. Toch blijft zij betrekkelijk voornaam en gereserveerd. De theorieën van Freud, waardoor eenige romanschrijvende dames zich laten begeesteren, hebben slechts op een enkelen sterken, maar sexueel overprikkelden kunstenaar als Lawrence ingewerkt. Het is overigens moeilijk om nu reeds in de felle beweging der geesten de groote stroomingen te onderscheiden. Vormelijk kan men de kunstuitingen in twee groepen onderscheiden: de eene is hoofdzakelijk logisch, evenwichtig, traditioneel; de andere is meer psychologisch, Barok, modern. Tot de eerste groep behooren de Georgian Poets, als Drinkwater, Squire, Abercrombie, Flecker Masefield, Blunden, en romanschrijvers als Galsworthy en Priestley. Het voornaamste orgaan dezer groep is de London Mercury. Meer Barok of cerebraal zijn de idealen der vroegere Imagisten en der tegenwoordige, met hen verwante, Metaphysicisten, en der romanschrijvers, die experimenteeren op geheel nieuwe wegen. Hiertoe behooren Aldington, de Sitwells, Ezra Pound, Eliot, Joyce, Wolfe, Huxley en gedeeltelijk ook de Katholieke Baring. Gemeenschappelijke organen zijn voornamelijk The Criterion en de Hogarth Press. De krachtigste moderne letterkunde in Engeland blijft echter toegepaste letterkunde, vooral in den vorm van het essay. Chesterton en Belloc en Ronald Knox zijn de groote humoristen in zuiver Kath. zin; Shaw en Wells zien de wereld en haar verleden en toekomst van socialistisch standpunt.

L i t.: J. H. Wismans, Overzicht der Eng. lett. ([2]1928); vooral vsch. dln. v. Handb. der Literaturwiss. (1923 vlg.): E. Legouis-Cazamian, Hist. de la lit. angl. (1924); The Cambridge Hist. of Engl. lit. (14 dln. 1907-'16); The Oxford Hist. of Engl. lit. (9 dln. 1935-...). — V o o r d e m i d d e l e e u w e n: B. ten Brink, Engl. lit. ([2]1914); W. P. Ker, Engl. Lit. Medieval (z.j.); R. W. Chambers, On the Continuity of Engl. prose (1932). — V o o r n i e u w e r e n t ij d o.a.: A. G. van Kranendonk, De Eng. litt. sedert 1880 (1924); O. Elton, A survey of Eng. lit. 1730-1880 (6 dln. 1924-'28); C. van Doren, American and British lit. since 1890 (1925); J. W. Beach, The Twentieth Century Novel (1932); B. I. Evans, Engl. Poetry in the later 19th Century (1933). — V a k t ij d s c h r i f t e n: Engl. Studien (sedert 1877); Anglia (sedert 1878); The Times Literary Suppl. (sedert 1901); Engl. Studies (sedert 1919); Revue Anglo-Amér. (sedert 1923); Review of Engl. Studies (sedert 1925).

D) Engelsche letterkunde buiten Engeland en Schotland. 1° In A m e r i k a, zie → Noord-Amerika (sub: Amerikaansche letterkunde).

2° In A u s t r a l i ë. Een eenigszins oorspronkelijke Eng. letterkunde ontstaat hier eerst in het begin der 20e eeuw. Voorloopers waren: Harpur, Kendall en A. L. Gordon als dichters, M. Clarke en Th. A. Browne als romanschrijvers. Onder de nieuweren genieten vooral populariteit de dichters O'Hara, Strong en Lawson, en de romanschrijvers Dennis, Davis, Beck en Jeffery.

L i t.: H. G. Turner en A. Sutherland, The development of Australian Lit. (1898); B. Stevens, The Golden Treasury of Australian Verse (1912).

3° In C a n a d a. Hier is naast de Fransche ook een Eng. letterkunde opgekomen, die tegen het einde der 19e eeuw ook een zekere mate van oorspronkelijkheid heeft ontwikkeld. De eerste Canadeesche humorist was Haliburton, de eerste dichters Valancy Crawford, Lampman en Drummond. Onder de lateren verdienen misschien vermelding Bliss Carmen, Leacock, Grove en sir Gilbert Parker.

L i t.: A. MacHurchy, Canadian Lit. (1906); N. W. Campbell, The Oxford Book of Canadian Verse (1913).

4° In I n d i ë, zie → Anglo-Indische letterkunde.

5° In Z u i d - A f r i k a. De eerste en bijna eenige dichter in de 19e eeuw was de Schot Th. Pringle. In de 20e is eenige bekendheid verworven door Slater, Cripps en Roy Campbell. Romanschrijvers zijn o.a. P. Gibbon, Sarah Millin en Pauline Smith.

L i t.: S. Mendelssohn, South African Bibliography (2 dln. 1910); E. H. Cronch, A Treasury of South African Poetry. *Pompen.*

VI. Engelsche kunst. Zie pl. (vgl. index kol. 832). Men zie ook de kunst-art. onder de hoofden → Ierland, Schotland, Wales.

A) De **bouwkunst** der eerste eeuwen (Keltisch-Britsche stammen) ontwikkelt zich uit Romeinsche en Oud-Christelijke elementen en wordt na de onderwerping door de Angelsaksen verdrongen door de → Angelsaksische kunst.

Als de Normandiërs in 1066 onder Willem van Normandië Engeland veroveren, vinden zij een eeuwenoude cultuur, die den grondslag vormt van den zich onder hun invloed ontwikkelenden Normandischen (Romaanschen) stijl (1070-1175), die in Engeland een van het vasteland sterk verschillenden eigen aard vertoont, maar die, door de veelzijdige historische beïnvloeding, niet uit een eenvoudige bouwgedachte ontspruit.

Het kerktype wordt een driebeukige basilica met een lange hoofdbeuk, lage zijbeuk en (typisch Engelsch!) in het midden een dwarsschip, waardoor koor en langschip even lang worden. Meestal ontbreekt de koornis en wordt het koor met een vlakken wand beëindigd, evenals de einden van de dwarsbeuk. Door het ontbreken der Westtorens en door den zwaren, lagen, en plat afgedekten vieringtoren wordt de gestrektheid van de basilica nog meer geaccentueerd. De afdekking der ruimten geschiedt aanvankelijk met hout, daarna met tongewelven en ten slotte met kruisribbengewelven. De opbouw vertoont evenals in Normandië drie verdiepingen in de hoofdbeuk met triphoriëngalerij. De steunpunten zijn peilers of kolommen, decoratief geprofileerd (zigzagband). De vormgeving is echter primitiever en minder logisch dan in Normandië. De schalken schijnen meer optische ondersteuning der verticale geleding dan dragers van het gewelf (kathedralen te Durham, Ely, Peterborough, Romsey). Burchten uit deze periode (naar vastelandsvoorbeeld met donjons) zijn bewaard gebleven o.a. te Norwich, Rising, Rochester ; woonhuizen te Lincoln.

De Gotiek toont den nationalen aard nog sterker. Het grondplan der kerk is een verdere ontwikkeling van de Romaansche basilica met rechte koorafsluiting, vaak verrijkt met Mariakapel (Ladychapel) en twee dwarsbeuken, waarvan de grootste dient als scheiding van hoofdbeuk en koor (nog versterkt door den vieringtoren) en de kleinere als verruiming van het langgestrekte koor. Het traditioneele Engelsche college en het kasteel (landhuis) komen in deze periode tot ontwikkeling. Typische elementen zijn: hall met open dakstoel, erker, topgevel en poorttoren.

De vroeg-Gotiek (Early English), 1175-1250, met geometrisch getraceerde vensters, afgedekt met den zgn. lancetboog, vertoont al duidelijke voorliefde voor het decoratieve element. Het gewelf, reeds in 1180 netgewelf, daarna ster- en waaiergewelf, is dan ook meer decoratief dan constructief verantwoord (Lincoln, Canterbury, Peterborough, Chichester, Salisbury, Beverley).

De hoog-Gotiek (Decorated style), 1250-1340, heeft vooral beteekenis als verrijking en vernieuwing van het decoratieve element, getypeerd door de zeer vrije behandeling der raamtraceering en de decoratieve gewelfbehandeling (Exeter, York, Lichfield, Westminster-abbey).

De laat-Gotiek (Perpendicular style), 1340-1515, voert het nationale element ten top en vertoont een uitgesproken verticale tendens, decoratief niet minder sterk, maar eenvoudiger dan in den bloeitijd, met kiel-, Tudor- en vlakke bogen. Het netgewelf wordt nog ingewikkelder. Nieuw is het trechtergewelf (kathedraal te Gloucester, colleges te Oxford en Cambridge).

De Renaissance (1515-1630), die in het traditioneele Engeland een voortbrengsel van vreemden bodem blijft, toont zich vooral aan de kasteelen (Hampton Court), die, wat plan en indeeling betreft, in beginsel Gotisch blijven. Onder Elisabeth valt er een sterke ontwikkeling van de wooncultuur waar te nemen, vaak baksteenbouw onder Hollandschen invloed (Hardwick Hall, Holland House).

Ofschoon ook de Barok en het Klassicisme (1630-1750) de voorliefde voor de Gotiek nooit geheel hebben kunnen verdringen, voeren zij toch tot een totale omvorming van de woonzeden. Belangrijkste bouwmeesters uit deze perioden zijn Inigo Jones (Whitehall-ontwerp in Palladiaanschen stijl) en Christopher Wren, wiens beroemdste werk, de St. Paulskathedraal te Londen, sterk beïnvloed door de St. Pieterskerk te Rome, toch weer het Latijnsche kruis van den Gotischen dom in het grondplan heeft.

De Romantiek (1750-1850) toont ook in Engeland vele stroomingen, geïnspireerd door literaire werken. Hoofdgedachte is een soort compromis tusschen Palladio (Somerset House, Londen) en de Gotiek (Parlementsgebouw van Charles Barry in Londen met „the Big Ben").

De 2e helft der 19e eeuw sluit zich geheel aan bij de Europeesche stijlverwarring. De vernieuwing zet zich ook hier via utiliteitsbouw (Crystal-Palace te Londen) en kunstnijverheid (Ruskin, Morris) door in den woningbouw (Red House van Morris en Webb, 1859; Normann Shaw ca. 1880 en Ballie Scott). Geheel in deze lijn blijft de ontwikkeling in de 20e eeuw traditioneel. Voor de monumentale gebouwen beteekent dit een vasthouden aan de historische stijlen (Gotische kathedraal van Liverpool door Gilbert Scott). Zeer veel aandacht wordt besteed aan de wooncultuur, wat mede aanleiding is tot het ontstaan van de tuinstadbeweging. Grondlegger is Howard (1893). Belangrijke tuinsteden zijn Letchworth (door Unwin) en Welwyn (door Soissons). → Tuinstad; → Arbeiderswoning.

Lit.: algemeen: Fr. Bond, An Introduction to English church architecture (Londen 1913); C. Uhde, Baudenkmäler in Grossbrit. (Berlijn 1894). Roman.: A. Clapham, Romanesque architecture in England after the Norman conquest (Londen 1934). Gotiek: Escher, Engl. Kathedralen (München 1927); C. Moore, The mediaeval church architecture of England (New York 1912). Renaiss.: R. Blomfield, A history of Renaissance architecture in England (2 dln. Londen 1897); Scott, The architecture of humanism (Londen 1924). Modern: Howard, Garden cities of To-morrow (Londen 1902); H. Muthesius, Das Englische Haus (3 dln. Berlijn 1908).

B) Plastiek. Na de verovering der Noormannen ontwikkelt zich de monumentale plastiek niet zoo snel als de bouwkunst. Van Romaansche plastiek zijn enkele onbeholpen beeldhouwwerken bewaard gebleven, o.a. aan de Zuidportalen der kerken van Ely en Malmesbury. De geringere afmetingen van het portaal boden weinig plaats voor een rijke portaalsculptuur, als de gelijktijdige Fransche, zoodat de Gotische plastiek vnl. gevonden wordt aan de breede façadevlakken der kerken, zooals aan de W. façade van de kathedraal te Wells (ca. 1250), die in meer dan 600 fig. de verlossingsgeschiedenis geeft. Aanvankelijk analoog met den Fr. Gotischen stijl, waarvan de 30 engelenreliëfs (uit de 13e eeuw) onder de koorvensters van de kathedraal van Lincoln de zuiverste

voorbeelden zijn, krijgt de plastiek met den „Perpendicular Style", alvorens geheel te ontbreken, een neiging tot nuchterheid en lineaire opvatting, bijv. de koningsgalerij aan de kathedraal van Lincoln (1377).

Interessanter is de Eng. g r a f p l a s t i e k, begunstigd door de feudale aristocratie. Karakteristiek zijn de gebeeldhouwde liggende ridderfiguren, die met over elkaar geslagen beenen (een motief, dat alleen in Engeland voorkomt), in volledig pantser, realistisch voorgesteld worden (graven in de Templekerk te Londen, 13e e.). De bronzen graffiguren van Hendrik III en Eleonora, gemalin van Eduard I, beide in de Westminster-abbey, en vervaardigd door William Forell, zijn de beste vertegenwoordigers van de ideëele 13e-eeuwsche Gotiek. De nuchtere decoratieve stijl der 14e eeuw spreekt uit de bronzen graffiguur van Eduard III. De 15e eeuw bracht kostbare en pompeuze grafplastiek, die realistische trekken vertoont, zooals in de levendige verguld-bronzen graffiguur van Richard Beauchamps († 1439) in de kerk van Warwick.

In de eerste helft der 16e eeuw is alle plastisch werk, evenals de bouwkunst, Italiaansch, in de tweede helft Duitsch en Nederlandsch. Zoo ontbood Hendrik VIII naar Eng. Pietro Torrigiani, Rovezzano en Giovanni da Majano, die het vroeg-Renaissancistisch ornament meebrachten, en evenzoo de terra-cotta plastiek (terra-cotta plastiek van Majano aan den baksteenbouw van Hampton Court, 1565, en het graf van dr. Young te Londen, 1516). Ned. werk is het prachtgraf van lord en lady Dacres (1595) te Chelsea en de albasten gestalte van Daubeney in de Westminster abbey te Londen.

Ook in de 17e eeuw werken bij voorkeur buitenlanders in Engeland, zooals de Fransche meester Hubert Le Soeur († 1652), die portretbusten en het bronzen standbeeld van Karel I in Charing Cross te Londen uitvoerde, en de Italiaan Fanelli, die hofbeeldhouwer werd, en ten slotte Cajus Gabriel Cibber (* 1630, † 1700), Duitsch meester, die in zijn Barok getinte waanzingestalten aan het krankzinnigengesticht Bethlehem te Londen herinneringen oproept aan Bernini's werk. Van de inheemsche kunstenaars, altijd buitenslands geschoold, is de voornaamste Nicolas Stone (* 1586, † 1647), leerling van Hendrik de Keyzer, die zijn Ned. scholing in zijn graf van den dichter Spencer duidelijk toont. Van Francis Bird (* 1667, † 1731), door Christopher Wren geprotegeerd, stamt het levendige reliëf Paulus' bekeering, in het gevel-veld van de St. Paul's kathedraal. Onder de Klassicistische beeldhouwers neemt John Flaxmann (* 1755, † 1826) de voornaamste plaats in met zijn allegorische ideaalgestalten, o.a. het Nelson-monument in de St. Paul's kathedraal te Londen. Zijn navolgers stonden meer onder invloeden van het vasteland, met name van Canova en Thorwaldsen. Het meest Engelsch werkte nog de schilder-beeldhouwer George Frederick Watts (* 1817, † 1904) in zijn beweeglijke ruiterstandbeelden, o.a. in Kensington Gardens bij Londen.

Ofschoon al deze kunstenaars en nog vele anderen in hun tijd veel roem oogstten, steeg de Eng. plastiek nooit tot een warmen eigen bloei.

C) Schilderkunst. Met de verovering der Noormannen verdween de typisch Angelsaks. m i n i a t u u r k u n s t, en bij een hernieuwden opbloei pasten de Eng. monniken zich aan de vormenspraak van het vasteland, met name van Frankrijk, aan, evenwel met behoud van hun eigen kleurenpracht van helgeel, grijs en zeegroen. De techniek bestond uit omtrekteekening en dekverfschildering, zooals o.a. in het H. Lodewijk-psalter te Leiden (12e eeuw) en in het zgn. Albani-psalter te Hildesheim. In den overgangstijd naar de Gotiek (ca. 1250) wordt de omtrekteekening, vooral in den plooienval, onrustiger, om in deze periode geheel op den achtergrond te geraken. Allereerst overwoekert in de randteekeningen naturalistisch bijwerk het ornament, totdat spoedig het heele blad een architectonische omlijsting krijgt en uitgroeit tot een typisch Eng. stijl (Arundel-psalter, in het Britsch Museum). Naast deze zuiver Eng. school staat de hofschool onder Parijschen invloed: Queen Mary's Psalter, in het Britsch Museum (14e eeuw). De 15e eeuw brengt een individueele typeering, meer gevoel voor ruimteweergave en uitvoeriger landschap in de handschriften. Maar door vele Fr. en Ned. invloeden kan men niet meer van een Eng. miniatuurschool spreken.

Van de Eng. m o n u m e n t a l e schilderkunst in kerken is alleen uit literaire bronnen iets bekend; de zeer schaarsche resten zijn niet toereikend om een levendige voorstelling van de Romaansche en Gotische muurschilderingen te geven. Ook hier baseert men zich op de miniaturen, die zich klaarblijkelijk in aansluiting aan de monumentale schilderkunst ontwikkeld hebben. Uit de miniatuurkunst ontwikkelde zich de zelfstandige paneelschilderkunst, waarvan het Antependium in de Stephan's kapel der Westminster abbey een der eerste voorbeelden is. Uit de 14e eeuw dateert het portret van Richard II, dat naast Bourgondischen en Keulschen invloed toch ook eigen Eng. trekken heeft.

Tot de oudste Gotische g l a s s c h i l d e r k u n s t behooren de grisaille-vensters in het Merton College te Oxford. De kathedraal van Wells bezit een 7-deelig raam in rijk zilvergeel, den wortel van Jesse voorstellend. De 15e eeuw legde door den nuchteren Perpendicular style ook de glasschilderkunst aan banden; stijve, geïsoleerde gestalten onder een baldakijn tegen een effen achtergrond typeeren den Winchester stijl in de kapel en kathedraal van Winchester. Ook op het gebied der glasschilderkunst traden vreemde invloeden naar voren in de 16e eeuw. Zoo zijn de vensters in de kathedraal van Lichfield Ned. werk (1532) en werden de 25 prachtvensters in het King's College te Cambridge vervaardigd naar vastelandsontwerpen, o.a. één naar het Ananias' carton van Raffael.

De p a n e e l s c h i l d e r k u n s t was in de 16e eeuw nog onzelfstandiger. Temidden van vele middelmatige Ital. meesters en in het buitenland gevormde Eng. schilders is Holbein de Jongere de eenige grootmeester, die, daar het Prot. Engeland geen gelegenheid bood tot religieuze schilderingen, voornamelijk portretschilder werd der Eng. aristocratie. Ook de 1 7 e e e u w kende bijna uitsluitend buitenlandsche kunstenaars: zoo decoreerde de Italiaan Verrio Hampton Court en schilderde de Ned. Anton Mor het portret van Maria de Katholieke, en werden de Bruggenaren Gherards de Oudere en de Jongere hofschilders van koningin Elisabeth. Ook Rubens werkte in Inigo Jones' Banqueting House en Van Dijck werd hofschilder van Karel I.

Een eigen Engelsche schilderkunst treedt eerst in de 1 8 e e e u w met William Hogarth (* 1697, † 1764) uit een middelmatige copieerkunst naar voren. Hogarth was realist en dankte zijn roem aan zijn satirisch-novellistische zedestukjes, die door

de gravure snel verspreid werden, zooals o.a. zijn cyclus Mariage à la mode (Nat. Gal., Londen). In de tweede helft der 18e eeuw brachten Reynolds, Gainsborough, Wilson, de Engelsche „Claude Lorrain", en Romney met één sprong de Eng. schilderkunst op peil. Josuah Reynolds (* 1723, † 1792) en Thomas Gainsborough (* 1727, † 1788), beiden epigonen van Van Dijck, zochten hun onderwerpen vnl. in de aristocratische portretkunst, waarin voorname personen in een vaag landschap afgebeeld werden, en in het stemmingsvolle landschap. De eigenlijke Romantiek treedt in de Eng. kunst weinig op den voorgrond. Genreschilderingen (David Wilkie, George Morland) en het landschap worden het meest beoefend. Baanbrekend voor het p l e i n - a i r i s m e werd Constable (* 1776, † 1837). De lichtschilder bij uitstek was William Turner (* 1775, † 1851). Compositie en lijn geraken op den achtergrond in de weergave van het atmosferische leven. Zee en nevel, zon en licht zijn z'n onderwerpen. Een retrospectieve kunst stond de door Rossetti, Hunt en Millais in 1848 gestichte broederbond der p r a e - R a f f a ë l i e t e n voor, die hun schilderkunst lieten teruggaan naar de Ital. Quattrocento, den tijd vóór Raffael. Hun ideëele opvattingen liepen spoedig in een romantisch sentiment uit, vooral onder de leiding van Rossetti († 1882) en zijn leerling Burne-Jones. In deze sfeer werkte ook George Frederick Watts (* 1817, † 1904) als allegorisch schilder van „ideeën". Het K l a s s i c i s m e werd in de 18e eeuw vertegenwoordigd door John Flaxmann (* 1755, † 1826), die zich in zijn ijle omtrekteekeningen inspireerde op de Grieksche roodfigurige vazen en James Barry (* 1741, † 1806). In de 19e eeuw waren Frederick Leighton († 1896) en Alma Tadema († 1912) Klassicistisch ingesteld en schilderden scènes uit den Rom. keizertijd. James Abbot Whistler (* 1834, † 1903) vertegenwoordigt het I m p r e s s i o n i s m e in zijn landschap en portret (portret van zijn moeder; Luxembourg te Parijs).

L i t. : J. H. Middleton, Illuminated Manuscripts in classical and mediaeval times (Cambridge 1892); M. Thompson, Eng. illum. manuscr. (Londen 1895); J. A. Herbert, Illum. Manuscr. (Londen [2]1912); W. H. J. Westlake, Hist. of design in painted glass (I-IV Londen 1881-'94); W. Armstrong, Hist. of Art in Gr. Brit. and Ireland (Londen 1909); E. Waldmann, Engl. Malerei (Breslau 1927; populair); F. Borenius en E. W. Tristram, Engl. Malerei des M.A. (München 1927); O. E. Saunders, Engl. Buchmalerei (München 1927); K. Woermann, Gesch. der Kunst (III-IV 1920). *Terlingen-Lücker.*

D) Engelsche muziek. Engeland heeft in de geschiedenis van de meerstemmige muziek verschillende malen een zeer ingrijpende rol gespeeld, afgewisseld door perioden van volstrekte onbelangrijkheid. Feitelijk is de geheele eerste ontwikkeling van de vroege meerstemmgheid zonder Engeland's aandeel niet denkbaar; zoo is het zgn. Troparium van Winchester (11e e.) een der voornaamste bronnen voor den Organumstijl, terwijl de beroemde 4- tot 6-stemmige „zomercanon" uit het midden van de 12e e. een der oudste voorbeelden van deze techniek is. Overigens heeft Eng. zich in de 12e en 13e e. vooral op theoretisch gebied met de muziek bezig gehouden, vooral met die van de Fr. „Ars antiqua".

Uit de 14e e. dateert de oudst bekende orgeltabulatuur, en ook de veel toegepaste technieken fauxbourdon (paralelle sext-accoorden) en gymel (paralelle tertsen) zijn het eerst in Eng. vermeld (bij de theoretici Gilston, Lionel Power en Gulielmus Monachus, allen ca. 1400). Omstreeks 1400 is de Eng. muziek, vertegenwoordigd door een componist als Dunstable, een tijdlang leidend in Europa; zij vormt met haar Mis-fragmenten de schakel tusschen de Fr. „Ars nova" van de 14e e. en de periode der Nederlanders (15e en 16e e.). De Eng. muziek van dien tijd vindt men grootendeels samengevat in twee groote verzamelhandschriften: het „Old-Hall"-manuscript en de „Trienter Codices".

Ongeveer twee eeuwen later treedt Eng. opnieuw op den voorgrond. Thans zijn het de componisten van madrigalen (voor koor) en van dans- en liedvariaties voor virginal (spinet, clavecimbaal), die als de oudste klaviermuziek zijn te beschouwen en waarmee namen als Byrd, Morley, Gibbons, Bull en Dowland verbonden zijn (vgl. → „Fitzwilliam-Virginalbook"), die hun kunst via den Hollander Sweelinck aan Duitschland hebben doorgegeven, zooals dat ook met de Eng. orkestsuiten van dien tijd (Brade) het geval was, die door Eng. tooneelspelers als entreacte-muziek in Duitschland werden geïntroduceerd.

Nadat het Puritanisme tot een tijdelijk verval van de Eng. muziek had bijgedragen, verschijnt tegen het einde van de 17e eeuw de groote meester, die tevens de schepper van de oudste Eng. opera „Dido and Aeneas" is: Purcell, wiens kerkmuziek (anthems) bovendien van niet te onderschatten invloed zijn geweest op Händel, die zich sedert 1711 te Londen gevestigd had en zich weldra zelfs tot Engelschman liet naturaliseeren. Händel's koormuziek is vooral voor het Eng. concertleven zeer vruchtbaar geweest; de nog thans geldende voorliefde voor massalen koorzang is er een gevolg van.

Eigen groote meesters heeft Eng. sedert Purcell niet meer gehad; ook na Händel moesten de vooraanstaande componisten van het continent gehaald worden. In de tweede helft van de 18e e. beheerschten J. Chr. Bach en Abel het Londensche muziekleven, terwijl ook het verblijf van Haydn als een belangrijke gebeurtenis gold. Na 1800 ging het zwaartepunt van de Eng. muziek steeds meer op uitvoerend gebied liggen; pianisten als Dussek, Pleyel en Czerny gaven den toon aan. Daarnaast toont het feit, dat Weber zijn Oberon voor Londen componeerde (hij stierf ten tijde van de eerste uitvoeringen ook in Engeland's hoofdstad), hoezeer de groote componisten van het continent in aanzien waren, waarop trouwens ook de Eng. reizen van Mendelssohn wijzen.

Eerst omstreeks 1880 kan men weer van een autonome Eng. componisten-school gaan spreken, met als voornaamste vertegenwoordigers Parry (op wien de nog steeds bloeiende Bach-cultus in Eng. teruggaat) en Stanford, terwijl gelijktijdig de Eng. opera door Sullivan een internationale faam verkreeg. Tot een nieuwere generatie behooren Elgar (wiens Enigmavariaties voor orkest ook in Ned. geregeld uitgevoerd worden) en de iets jongere Delius, wiens orkest- en koormuziek tot het beste behoort, wat ca. 1900 in Europa geproduceerd is, al zijn Fransche, Duitsche en Noorsche invloeden onmiskenbaar. Een overgangsfiguur is de impressionist Cyrill Scott, evenals Bartock en Vaughan Williams. Wat de hedendaagsche Eng. muziek betreft, moet met het vermelden van op het continent nog weinig klank hebbende namen volstaan worden, zooals die van Holst, Bax, Goossens, Bliss en lord Berners; over het algemeen is een typische invloed van Ravel vast te stellen, zonder dat deze vooralsnog tot iets eigens of nationaals is uitgewerkt.

Lit.: H. Davey, Hist. of Engl. Music ([2]1899); W. H. Hadow, The Oxford Hist. of Music (1929 vlg.); Grove's Dictionary of music and musicians ([4]1935; alwaar meer speciale lit.). *Reeser.*

E) Voor **Engelsche dansen,** → Country dance; Morrisdans; Zwaarddans.

VII. Engelsche pers. Ofschoon te Birmingham, Liverpool, Leeds, Sheffield en vooral te Manchester groote en voortreffelijk geredigeerde dagbladen verschijnen, is hun invloed, met uitzondering van die der Manchester Guardian, zuiver plaatselijk. Vele Eng. steden, zoo volkrijk als Leiden of Arnhem, hebben geen eigen dagelijks uitkomende krant. Dit heeft verschillende oorzaken; de voornaamste is deze, dat de Londensche dagbladen door een organisatie, welke in Europa haar weerga mist, het heele land beheerschen, zoodat behalve in de grootste steden, de provinciale pers weinig kans heeft zich krachtig te ontwikkelen. Een andere oorzaak van de zwakke ontwikkeling der Engelsche provinciepers is, dat de dagbladen in Engeland zuiver-commercieele ondernemingen zijn, zoodat niet terwille van politiek belang een groot aantal dagelijksche partijbladen in de provincie kunstmatig op de been gehouden worden.

In technisch-journalistieken zin staat de Londensche pers aan de spits der Europeesche dagbladen. In de meeste Europeesche landen verschijnen één of meer dagbladen, welke zoowel wat het uiterlijk als wat de redactioneele methodes betreft, het Engelsche model tot voorbeeld genomen hebben, dat evenwel in veel van zijn modernste uitingen een variatie is op de Amerikaansche methodes, waarvan echter de buitensporigheden vermeden worden.

De zgn. popular press of volkspers heeft, door haar reusachtige oplagen, een onberekenbaren invloed op de volksmassa. Toch is deze invloed, behalve in tijden van groote politieke spanning, meer moreel (niet steeds in den gunstigen zin des woords !) dan politiek. Drie dagbladen, de Daily Express, de Daily Mail en de Daily Herald, hebben elk een oplage van omstreeks 2 millioen per dag. Deze oplagen zijn, behalve door concurrentiemethodes, welke de reputatie der Engelsche volkspers niet steeds verhoogd hebben, het gevolg hiervan geweest, dat in de laatste vijftien jaren een aantal dagbladen, niet opgewassen tegen de door fabelachtige sommen gesteunde reclame der volksbladen, den strijd hebben moeten opgeven, en zich door hun concurrenten lieten „opslorpen”. Sinds 1918 werden de volgende Londensche bladen opgeheven: Standard, Globe, Pall Mall Gazette, Westminster Gazette, Daily Chronicle, voortreffelijk geredigeerde kranten met meer talent dan kapitaal. Het gevolg hiervan is, dat het gehalte der Londensche pers sterk achteruitgegaan is. Zij bevindt zich, wat de volksbladen aangaat, in handen van een klein aantal „dagbladkoningen” (→ Northcliffe, Rothermere), die hun persoonlijke meeningen laten propageeren, en die zoowel ochtend- en avond- als zondagsbladen uitgeven. Deze kranten mogen als commercieele ondernemingen bewonderenswaardig zijn, aan een hooger (of zelfs bescheiden) journalistiek ideaal voldoen de meeste harer niet.

De Times, de Daily Telegraph en de Morning Post behooren nog steeds tot de volledigst ingelichte en best geredigeerde kranten ter wereld, en hun invloed op een deel der intelligentia is groot. Hun gezamenlijke oplage evenwel is geringer dan die van één enkel groot volksblad. Ofschoon onafhankelijk van elke partij, zijn zij alle conservatief, evenals de meerderheid der volksbladen.

Van veel belang zijn ook enkele, alleen 's Zondags verschijnende bladen: de Observer, Sunday Times, enz., die o.a. op kunstgebied en politiek terrein beschouwingen bevatten.

Afgezien van parochiale organen en zgn. familiebladen (o.a. „The Catholic Fireside”) bestaat de Kath. pers uit slechts enkele weekbladen, welker gezamenlijke oplage weinig grooter is dan 200 000. De voornaamste zijn de „Universe”, de „Catholic Times”, de „Catholic Herald” en de „Tablet”.

De twee eerstgenoemde zijn grootendeels nieuwsbladen; zij maken zeer veel werk van diocesane en parochiale berichtgeving, maar zijn, van ruimer standpunt bezien, lezenswaardiger door hun uitvoerig missienieuws. Verder geven zij hoofdartikelen, beschouwingen en commentaren van ethischen, populair-apologetischen en moraliseerenden aard, maar zij zijn politiek kleurloos, voor zoover Katholieke belangen niet direct betrokken zijn bij de politieke gebeurtenissen in binnen- of buitenland. De „Catholic Herald” beweegt zich op meer algemeen terrein; ofschoon niet deelnemend aan de partijpolitiek, neemt zij een zeer democratisch standpunt in.

De „Tablet” is geen nieuwsblad, doch een uit voortreffelijke artikelen samengesteld „meeningsorgaan”, dat bijna uitsluitend in handen van intellectueelen komt.

„G. K.'s Weekly”, in 1925 door G. K. Chesterton gesticht, is veeleer een door Katholieken geschreven dan een Katholiek weekblad. Ofschoon zij het orgaan is van Chestertons niet zeer belangrijke Distributistische beweging, wordt zij vooral gelezen om de letterkundige waarde der artikelen en bijdragen. *Boas.*

Groot-Bijgaarden (Fr. Grand-Bigard), gem. in Belg. Brab. (VI 96 B/C 3); opp. 567 ha; ca. 2 000 inw.; landbouw. Oud kasteel, grootendeels herbouwd. Het Benedictinessenklooster van G.B. is een stichting van Affligem (ca. 1185) (eerste overste de H. Wivina, †1170). In 1545 werd deze priorij een abdij; alleen adellijke jonkvrouwen werden er in opgenomen. Het klooster werd opgeheven en grootendeels vernield in 1796. Thans is er een huis van de Broeders der Christelijke scholen in gevestigd.

Lit.: Br. Madir-Joseph, Sainte-Wivine, fondatrice de l'abbaye bénéd. de G.B. (1914). *Lindemans.*

Groot Comoro, → Comoren.

Grootdoenerij, ondeugd, waardoor de mensch geneigd is zich uitwendig, door woorden en daden, aan anderen beter voor te doen dan hij in werkelijkheid is, om geacht en geprezen te worden. Deze ondeugd strijdt tegen de deugd van waarachtigheid.

Lit.: S. Thomas, Sum. Theol. (II. II. q. 112).

Groot-Duitsche partij, in het Parlement van Frankfort (1848) de aanhangers van de hernieuwing van het Duitsche Rijk, echter met uitsluiting van Oostenrijk.

Groote, Geert, → Geert Groote.

Groote Antillen, → Antillen.

Groote Atlas of Sahara-Atlas, → Algerië; → Atlas-gebergte.

Groote Beer (sterrenbeeld), → Ursa Major.

Groote Brekken, meertje in → Lemsterland.

Grootebroek, gem. in N. Holland bij Enkhuizen, groot 1 237 ha, omvattende de dorpen G., Lutjebroek en den Horn; op 1 Jan. 1934 ca. 4 350 inw., waarvan 13% Ned. Herv. en 86% Kath., behoorend tot de parochies G. en Lutjebroek. Op den kleigrond is vnl. tuinbouw (groenten, bloembollen). Er zijn be-

langrijke veilingen. G. bezit een Kath. lagere tuinbouwschool. In 1364 kreeg G. stadsrecht en Bovenkarspel werd er toen mee vereenigd; later zijn Lutjebroek, Hoogkarspel en Andijk er nog bijgevoegd. G., tijdens de Republiek grootendeels Kath. gebleven, werd toen door de andere steden niet als stad behandeld; Enkhuizen had hier sterk de hand in. G. zette niettemin zijn stedelijk leven voort tot den Napoleontischen tijd.

Lit.: P. Noordeloos, De gesch. der stede G. (1931). *van der Meer.*

Groote-Brogel, gem. in Belg. Limburg, 23 km ten W. van Maaseik, met 1 100 inw. (Kath.). Opp. 2 000 ha, hoogte 50 m. Landbouw. Kerk van 1890 met Romaansche doopvont uit de 12e eeuw.

Grootegast, gem. in het W. van de prov. Groningen (gast beteekent hooge zandgrond); omvat de dorpen en gehuchten G., Opende, Sebaldeburen, Lutjegast, Doezum, Kornhorn en Stroobos (ged.); 7 586 inw. (1934), waarvan 93,28% Prot., 0,15% Kath., 6,19% tot geen kerkel. gez. behoorend; veeteelt en landbouw, zuivelfabriek. Opp. 6 680 ha, waarvan 12% bouwland, 77% grasland (1932). *Bouma.*

Groote Geest, naam van het → Hoogste Wezen in de Eur. Indianenverhalen, gebruikt als vertaling van Manitowi of → Manitoe, wat nochtans niet noodzakelijk geest beteekent, maar ook alleen kan wijzen op de persoonlijkheid van het Hoogste Wezen, zonder dat de Indianen zich zelfs de vraag hadden gesteld of hun Hoogste Wezen een geest was of niet. Het woord was vooral bij de Algonkin-stammen in gebruik.

Lit.: W. Schmidt, Der Ursprung der Gottesidee (II, Die Relig. der Urvölker Amerikas, 1929). *Bellon.*

Groote gezinnen, relatief begrip in den volksmond. Rekening houdende met het gemiddelde kinderaantal per gezin (in Europa hebben ca. 68% der gezinnen één of twee kinderen of zijn kinderloos), met locale systemen van kindertoeslagen (boven het derde kind), en de heerschende opvattingen in België en Frankrijk (Bond van Kroostrijke gezinnen in België, welks leden minstens vier kinderen hebben; La plus Grande Famille, in Frankrijk, leden hebben vijf of meer kinderen), zou men gezinnen met vier en meer kinderen reeds onder de g. g. kunnen rekenen.

Herman Muckermann, in Gestaltung der Lebenslage (Kind und Volk, II Freiburg 1924), onderscheidt: 1° „Die Naturtreue Normalfamilie", gebaseerd op eerbiediging van de natuurwetten, 2° en 3° „die unnatürliche Groszfamilie" und „die unnatürliche Zwergfamilie", welke ontstaan door te vroegtijdig, of te laat huwen, door overtreding der natuurwetten, biologische afwijking, enz. Vlg. Muckermann telt de „Normalfamilie" van zeven tot dertien kinderen !

De encycliek Casti Connubii wijst met aanhaling van Rerum Novarum op den plicht, om in de burgerlijke maatschappij dusdanige economische en sociale toestanden te scheppen, dat alle huisvaders voor zichzelf en voor hun gezin de noodzakelijke levensbehoeften in hun stand kunnen verkrijgen. Als middelen van steun noemt de paus de particuliere zorg (vereenigingen) en het optreden van het staatsbestuur (woningen, arbeid, levensmiddelen). Quadragesimo Anno prijst de pogingen, om het arbeidsloon in evenredigheid te brengen met de gezinslasten.

Als grondslagen voor de actie ter bescherming der g. g. kan men noemen: a) rechtvaardigheid; in Ned. voeden 13% der gezinnen (van 5 en meer kinderen), alleen reeds 39% der Ned. kinderen op; b) econ. of militaire belangen van den Staat (politiek van het Derde Rijk en van Mussolini). Maatregelen tot bescherming van de g. g. zijn belastingaftrek, kindertoeslag op de loonen, huurfondsen, woningbouw, reductie vooral op tarieven van gemeentebedrijven, spoorwegen (Frankrijk en België) en trams, op schoolgelden.

Georganiseerde actie voor de g. g. gaat in Ned. alleen uit van de Katholieken. De Ned. R.K. → Bond voor G. G. (ca. 20 000 leden, veertiendaagsch orgaan „Het Gezin") strijdt voor zuivere Christelijke huwelijksbeleving onder het Ned. volk en voor alg. maatregelen tegen Neo-Malthusianisme en tot bescherming van het gezin, in het bijz. van het g. g. Voor België, zie → Bond der Kroostrijke Gezinnen; Gezinstoeslag.

Lit.: Belangrijke rapporten der R.K. Staatspartij: Het beleid der Gemeente met betrekking tot belastingen, bedrijven en soc. voorzieningen, mede in verband met de belangen der g. g. (Kropman en Keestra); Gezin en Overheid (Maenen, Romme, Moller, van der Kallen); Het Vraagstuk van den Kindertoeslag (Commissie-Romme) (alle uitg. v. d. R.K. Staatspartij, nr. 9, 10 en 12). Zie ook verslag R.K. Landelijk Congres tegen het Neo-Malthusianisme (uitg. Ned. R.K. Bond v. G.G., Breda) en meer uitg. van dezen bond. *de Boer.*

Groote hersenen, → Hersenen.

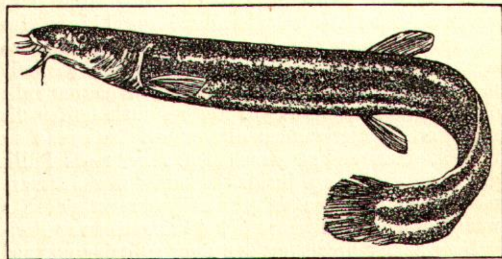
Groote hoefijzerneus, → Vleermuizen.

Groote Hond (Lat. Canis Maior), sterrenbeeld nabij Orion, in deze streken in den winter aan den Z. avondhemel zichtbaar. Het bevat de helderste ster van den hemel, Sirius. Canis Maior behoort in de mythologie met Canis Minor tot de jachthonden van den reus of jager Orion, en werd vele eeuwen voor Chr. door de Gr. waarsch. van de Babyloniërs overgenomen. Ook bij de Egyptenaren speelde Canis Maior een groote rol (→ Sirius). De Hondsdagen danken aan Canis Maior hun naam. *G. Mulders.*

Groote Hongaarsche Laagvlakte, → Alföld.

Groote Meren, → Great Lakes.

Groote modderkruiper (Cobitis fossilis), ook weeraal genoemd, is een zoetwatervisch van de fam. der Cobitidae, die leeft op en in den modderbodem van plassen, beken en rivieren. Lengte van

Groote modderkruiper.

het langgerekte lichaam tot 30 cm, kleur donker met gele en bruine lengtestrepen; aan den bek zitten tien voeldraden. Als zijn verblijfplaats uitdroogt kan het dier door darmademhaling nog maanden blijven leven. Bij naderend onweer zwemt de g. m. vaak aan de oppervlakte; vandaar het gebruik als „weerprofeet" in een glazen bak. *M. Bruna.*

Grootenberge, gem. in de prov. O.Vlaanderen, 3 km ten W. van Zettegem, aan den straatweg Gent—Geeraardsbergen. Opp. 466 ha, ca.1250 inw. Landbouw.

Groote Oceaan, → Stille Oceaan.

Groote Onbekende is de naam voor God in

Job 36.26. Wordt verder toegepast op anonieme auteurs bijv., die toch door den aard van hun werk zich verraden. Voor het eerst zou dit gebeurd zijn door James Ballantyne met betrekking tot den auteur van Waverley (1814) (Elze, Sir Walter Scott, 1864, 2, 89): The great Unknown. Görres (5.298) paste het op den duivel toe (1826). *Brouwer.*

Groote Oost, vroegere naam der Molukken.

Groote Paard (sterrenbeeld), → Pegasus.

Groote Pest, → Zwarte Dood.

Groote pieper (Anthus richardi), vogel, behoorende tot de fam. der kwikstaarten. Hij is iets grooter dan een musch. Bovenzijde geelachtig grijs, rug en kop donkerbruin. Onderzijde bruinachtig geel, op borst en keel donkere streepjes. Aan den staart veel wit. Lange achterteen. Als zeldzame doortrekker in Ned. in den herfst gesignaleerd. *Bernink.*

Groote Pier, bijnaam van Pier van Heemstra, Friesch krijgsman; † 1520 te Sneek. Woonde te Kimswerd, maar in het begin der 16e e. kwam hij in strijd met de Saksers, die zijn hoeve zouden verbrand hebben. Hij en zijn neef „Lange Wierd" rustten een kleine vloot uit om de vreemdelingen te bestrijden en maakten de Zuiderzee onveilig. Met zijn hulp liet hertog Karel van Gelre een aanval op Holland doen, waarbij Medemblik en Alkmaar geplunderd werden (1517). Toen echter bleek, dat Karel van Gelre zelf Friesland wilde bemachtigen in plaats van de Friesche Vrijheid (→ Friesland, III) te herstellen en dat de Gelderschen geen verbeteringen brachten, trokken vele Friezen zich terug uit den strijd, o.a. Groote Pier, die nu in Sneek ging wonen. Een tweehandsch ijzeren zwaard in het Friesch museum is vlg. de overlevering van hem afkomstig. *Ydema.*

Groote Raad. Reeds voor 1446 hadden de Bourgondische vorsten secretarissen en andere ambtenaren gekozen uit vsch. deelen hunner staten, aan wie zij ook wel familieleden toevoegden, die hun van raad dienden en het voornaamste middel van administratie uitmaakten. Maar deze raadslieden vormden geen bestendig lichaam en hadden geen vaste residentie. Hierin bracht een ordonnantie van 6 Aug. 1446 verandering, door te bepalen, dat de hertog altijd vier of vijf raadslieden om zich zal hebben, terwijl in zijn afwezigheid een groep raadslieden onder den kanselier zou regeeren. De vorst zou in de toekomst geen beslissing meer zonder dien raad nemen en alle requesten zullen daarnaar worden verwezen. Een resolutie buiten dien raad om, zal niet worden uitgevoerd. Deze raad was tegelijk staatsraad en gerechtshof. Maar reeds Philips de Goede wees er een juridische kamer in aan, waarop men appèl had van de plaatselijke rechtbanken en waardoor men vrij kwam van het Parlement van Parijs.

Deze kamer bracht op den duur splitsing met zich. Bij ordonn. van Dec. 1473 bepaalde Karel de Stoute, dat er in het vervolg twee raden zouden zijn: een Raad van State, die Groote Raad bleef heeten en het Parlement van Mechelen als hoogste Hof der Nederlanden. Hij hield aan zich het voorzitterschap, in zijn afwezigheid uit te oefenen door den kanselier of den president van den G. R. Dit parlement was niet populair en werd (1477) door het Groot Privilegie weer opgeheven.

L i t. : E. Lameere, Le Grand Conseil des ducs de Bourg. (Brussel 1900). *W. Mulder S.J.*

Groote St. Bernard, → Bernhard.

Groote Syrte, golf van de Middellandsche Zee ten W. van Barka in N.Afrika; ook Golf van Sydra genoemd (I 519 E 1).

Groote terts (Lat. tertia major, Ital. terza maggiore, Fr. tierce majeure, D. grosze Terz), toonsafstand (interval) van drie opvolgende toontrappen, bestaande uit twee heele tonen; bijv. c-e, d-fis, es-g. Als bepaling van toonsoort (bijv. C groote terts), zie → Toonladder. *de Klerk.*

Groote Trek, → Zuid-Afrikaansche Unie.

Groote Vergadering, → Vergadering (Groote).

Groote Volksverhuizing, → Volksverhuizing.

Groote wegslak (Arion empiricorum) is een groote, tot 15 cm lange, naakte slak van roode of zwarte kleur, die op vochtige plaatsen veel voorkomt. De soortnaam (empiricus = kwakzalver) duidt op het gebruik, dat van het dier werd gemaakt als geneesmiddel.

Groote Woestijn, → Sahara.

Groot Fort Filips, gem. en kerspel, gewijd aan O.L.V. der Genade, kanton Grevelingen, 3 700 inw. Franschsprekend. Evenals Klein Fort Filips (→ Grevelingen), gebouwd door Philips IV van Spanje. Zeevisscherij, o.a. op IJsland; werven.

Groot-Gelmen gem. in Belg. Limburg, ten Z.O. van St. Truiden, met 580 inw. (Kath.). Opp. 492 ha, hoogte 100 m. Landbouw. Nieuwe kerk in Romaanschen stijl.

Groothandel is het verzamelbegrip voor de onderscheidene handelsfuncties, welke gelegen zijn tusschen producent en detailhandel. Tusschen productie en afzet van goederen is een verschil van tijd, plaats en hoeveelheid. De g. overbrugt deze verschillen door aankoop, opslag en verkoop, vaak door termijnverkoopen op de goederenbeurzen.

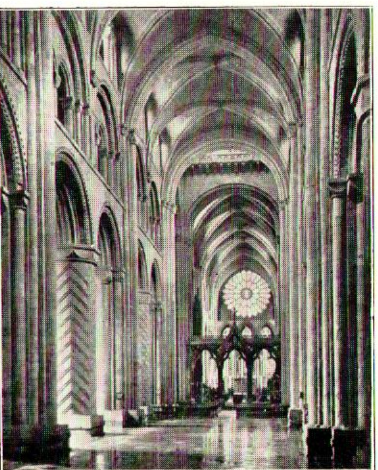
De geleding in den g. vertoont groote verschillen. Bij den g. in wereldstapelproducten speelt naast het verzamelen en exporteeren van het product de beurshandel een groote rol. De stapelproducten worden verhandeld op locale beurzen, maar kennen ook hun speciale zgn. wereldmarkten.

Bij den g. in natuurproducten, welker afzet tot meer nabijgelegen gebieden beperkt blijft, treedt de g r o s s i e r op. In den tuinbouw bijv. worden de producten op de veilingen aangekocht door grossiers en vervoerd naar binnen- of buitenlandsche markten of winkeliers.

Bij den handel in industrieele producten treedt eveneens de grossier op en vormt daarbij de schakel tusschen fabrikant en detaillist. Men treft hier aan den grossier, die specialist is in een bepaald artikel of groep van artikelen en die een selectiefunctie uitoefent voor den winkelier; maar ook den grossier, die een zeer breede sorteering goederen voert en daarmede de winkeliers in een bepaald district van nagenoeg alles kan voorzien. Deze grossier, welken men in het kruideniersbedrijf vaak ontmoet, verzorgt veelal een bepaald deel van het platteland en vervult voor de daar gevestigde kruideniers de functie van voorraadhouder. Ook in de steden treft men deze grossiers nog vaak aan.

De moderne ontwikkeling bedreigt vooral den g. in industrieele producten met uitschakeling. De winkeliers trachten, door rechtstreeksch contact met den fabrikant of door inkoopcombinatie, de inkoopprijzen zooveel mogelijk te drukken. Anderzijds zoekt ook de fabrikant zijn afzet te verzekeren door een rechtstreekschen band met zijn winkelier of zelfs (met behulp van het m e r k a r t i k e l) met de consumenten. In hoeverre deze uitschakeling terecht geschiedt, kan slechts van geval tot geval worden uitgemaakt door de vaststelling van de beteekenis eener bepaalde grossiersfunctie voor de verdeeling. *v. Hellenberg Hubar.*

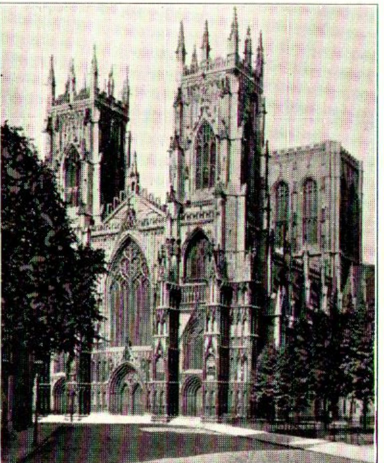
GROOT-BRITTANNIË (KUNST) III

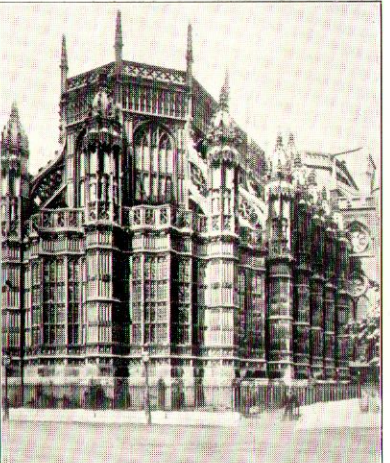
Interieur der kathedraal te Durham, ca. 1100 (Romaansch).

Interieur der kathedraal te Lincoln, 13e eeuw (vroeg-Gotiek).

Kathedraal te York, vanuit het Z. W. gezien; 14e eeuw (hoog-Gotiek).

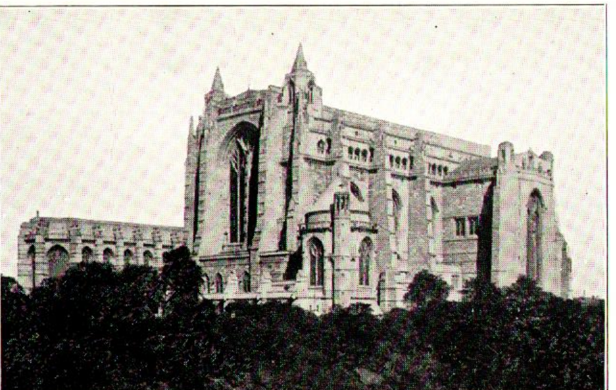
Kapel van Hendrik VII aan de Westminster-Abdij te Londen, 1512 (laat-Gotiek).

Langford Castle in Wiltshire, ca. 1600 (Renaissance).

Interieur der St. Paulskathedraal te Londen, omstreeks 1700 (Barok).

De nog onvoltooide kathedraal te Liverpool (20e e.; arch. G. Scott).

GROOT-BRITTANNIË (KUNST) IV

William Turner. Storm. Privaatbezit.

William Hogarth. De eerste ruzie. Tate-Gallery, Londen.

Constable. Kathedraal van Salisbury. Privaatbezit.

Josuah Reynolds. Damesportret. Art Gallery, Glasgow.

James Whistler. Portret van zijn moeder (1863). Louvre, Parijs.

Rossetti. Annuntiatie (1850). Nat. Gallery, Londen.

Groothandelsvereeniging is een vereeniging, meestal coöperatief, ter bevordering van de belangen der leden door inkoop in het groot. → Inkoopvereeniging. De Coöperatieve Groothandelsvereeniging de Handelskamer G.A. (Haka), te Rotterdam, meer speciaal bekend onder den naam Groothandelsvereeniging, is een coöperatie van verbruikscoöperaties, ten doel hebbend den inkoop in het groot en de voortbrenging van levensmiddelen en andere verbruiksartikelen ten behoeve harer deelgenooten. Het aantal harer deelgenooten op 31 Dec. 1934 bedroeg 289, met 254 736 leden. De omzet over het jaar 1934 was bijna $22^1/_2$ millioen guldens. Vele art. brengt zij onder eigen merk, Haka, in den handel. Het aandeel dezer merkartikelen in den omzet over 1934 was ruim 30,5%. Te Rotterdam en Utrecht exploiteert ze fabricagebedrijven, o.a. zeep-, jam-, limonade-, oliën- en vetten-, huishoudelijke chemische artikelen-, biskwie-, beschuit- en koek-, en cacao-, chocolade- en suikerwerkenfabrieken. Hare balans per 31 Dec. 1934 geeft de vlg. cijfers te zien (in duizend guldens):

Vlottende bezittingen (w.o. 1050 aan goederen)	4.627
Vaste bezittingen	2.759
Totaal activa	7.386
Schulden op korten termijn (w.o. 1 743 crediteuren)	2.658
Schulden op langen termijn	2.242
Eigen vermogen (inleggelden + reserves)	1.936
Overschot 1934	550
	7.386

C. Janssens.

Grootheden (w i s k.). Onder een stelsel van g. verstaat men een stelsel van dingen, zoodanig dat twee willekeurige (a en b) op grond van een of anderen regel aan elkaar gelijk (a = b of b = a) of van elkaar verschillend (a ≠ b of b ≠ a) zijn te rekenen, waarbij de verklaring van de gelijkheid aan vlg. voorwaarden zal voldoen: 1° a = b en a ≠ b sluiten elkaar uit; 2° iedere g. is gelijk aan zichzelf; 3° uit a = b en b = c volgt a = c.

L i t.: Stolz und Gmeiner, Theor. Arithmetik (I ²1911; II ²1915). *J. Ridder.*

Grootheidswaanzin. In engeren zin is g. een der vormen van waanzin, waarin zich de → paranoia manifesteert. De zieken, die hieraan lijden, meenen, dat zij bijv. keizer of koning zijn, en leven zich geheel in hun waan in en handelen dienovereenkomstig. Behalve als ziektebeeld in engeren zin komt de g. voor als symptoom van vsch. psychosen (dementia paralytica, manie, dementia praecox e.a.). *Hoelen.*

Groothertog, waardigheid, gerangschikt tusschen de koninklijke en de hertogelijke. Het eerst werd de titel verleend in 1569 door paus Pius V aan Cosimo I van Florence. Latere voorbeelden: g. van Luxemburg op 9 Juni 1815, g. van Mecklenburg-Strelitz op 28 Juni 1815, enz.

Groothoeklenzen, in de p h o t o g r a p h i e gebruikte lenzen, welke, zooals de naam reeds zegt, een grooten beeldhoek hebben, varieerend tusschen 100 en 145°. Zij worden vnl. gebruikt voor architectuur-opnamen en daar, waar geen voldoende ruimte is tusschen camera en object.

Groothuizen, → Avenhorn.

Groot Kei (Noehoe Joet), eiland in N.O.I., grootste eil. der onderafd. Kei-eil., res. Amboina, gouvern. der Molukken, hoofdplaats: Banda-Elat; gelegen op den Timor-Ceram-boog; rand van het Sahoel-plateau. Het eil. bestaat uit zwaar beboscht bergland (hoogste punten: Boö 769 m, Daäb 800 m); uitloopende in een aaneenschakeling van kapen en inhammen en hier en daar steile kusten.

Het levert goede houtsoorten: bitanggoer (Corophyllum inophyllum), lingoa (Pterocarpus indicus), ijzerhout (Intsia), verder sago en kokosboomen, allerlei oebi-soorten, cassave, maïs, suikerriet enz. De fauna is arm: wilde zwijnen, een klein soort kangoeroe, boombeer, veel gevogelte en visch.

Tropisch zeeklimaat. De Westmoesson (Dec.) zet in met zware regens, evenals de Oostmoesson (begin Mei; Aug. t/m Nov. geheel droog).

Bevolking: ca. 21 000 zielen, over veel kleine kampongs verdeeld. Austronesisch ras, goed gebouwd, niet groot, van licht tot donkerbruin; vroolijk en opgewekt. Er zijn vele nederzettingen van vreemdelingen (→ Banda-Elat; Banda-Eli enz.). De verdeeling in „oerliem” (aanhanger van Ternate) en „oersiew” (aanhanger van Tidore) heeft haar zin verloren.

Vroeger waren de Groot-Keieezen heidenen (animisten). De Islam werd door vreemden ingevoerd; rond 1870 begon een meer systematische verspreiding; ruim 1/3 is Mohammedaan. De Ind. (Prot.) Kerk heeft op G. K. vele posten bezet (voor het aantal Christenen, zie → Kei-eil.). De Kath. missie van G. K. ressorteert onder den apost. vicaris van Ned. Nw. Guinee (zetel te Langgoer-Kei-eil.). Vier hoofdstaties: Oewat, Watoear aan de Westkust, Haar, Hollat aan de Oostkust; 3 miss. v. h. H. Hart; 4 hoofdkerken en 22 bijstaties met bedehuizen. Ca. 7 400 Kath. en 350 catechumenen; 20 volksschooltjes met bijna 1000 leerlingen; 1 centraalhuis (in aanbouw) met te openen scholen en een leproserie bij Banda-Elat.

L i t.: J. G. Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Celebes en Papua (1886); G. W. W. C. baron v. Hoëvell, De Kei-eil. Aroe etc., in Tschr. v. Taal en Volkenk. (XXXIII); H. O. W. Planten, Verslag van mijn reis naar de Keij-eil., in Tschr. Aardr. Gen. (IX, blz. 637, 797); H. O. W. Planten en C. J. M. Wertheim, Versl. v. d. wetensch. ondernemingen en onderzoekingen op de Kei-eil. gedurende de jaren 1887, 1890; E. Cappers M.S.C., Eene veelbelovende Missie (1918); H. Geurtjens M.S.C., Uit eene vreemde wereld (1921); Annalen van O. L. Vr. v. h. H. Hart (Missiehuis Tilburg, vanaf 1906); Almanak Missiehuis Tilburg (vanaf 1906). *Cappers.*

Groot-Kwartier, parochie op → Curaçao.

Groot-Loon, gem. in Belg. Limburg, ten W. van Tongeren, met 180 inw. (Kath.). Opp. 55 ha, hoogte 108 m. Landbouw.

Groot-moghol, titel van het door → Baboer in Voor-Indië gestichte Mohammedaansche rijk (1526). Behalve Baboer waren → Akbar en → Aurangzeb de meest bekende heerschers van dit rijk. Zij zelven noemden zich Sjah en hun hoftaal was Perzisch. Sedert de 18e e. werden zij van Engeland afhankelijk. Hun laatste afstammeling Bahadoer Sjah, die medeplichtig was aan den grooten opstand van 1857, stierf in 1862.

L i t. Holden, The Mogul Emperors of Hindostan (1895); Irvin, The later Mughals (2 dln. 1922). *v. Gorkom.*

Groot-Nederland, → Dietsche Beweging.

Groot-Nederlandsche geschiedschrijving (G. g.). De kern van hetgeen heden G. g. wordt genoemd, vindt men reeds bij Groen van Prinsterer

in zijn „Ned. Gedachten", waarin hij betoogt, dat er oorspr. volstrekt geen nationale tegenstelling tusschen de inwoners van Ned. en België heeft bestaan, noch ook in 1830 bestond.

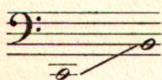
Fruin reageerde, door de scheuring tijdens den opstand tegen Spanje te wijten aan een diepgaand verschil tusschen de Noordel. en de Zuidel. Nederlanden. J. A. Alberdingk Thijm daarentegen erkende dit verschil geenszins, maar ging regelmatig uit van de cultureele eenheid van Noord en Zuid. De these van Fruin werd indirect gesteund door het toen reeds groote gezag van den Belg. historicus Pirenne, die reeds diep in het verleden de Belg. „natie" ziet samengegroeid uit twee volken op grond van de „unité de la vie sociale", waaruit een besef van eenheid groeide, en de wil tot samenblijven. Gosses-Japikse zien de Bourgondische eenheid als een louter uiterlijk-politieke; onderlinge aantrekking werkte hierbij niet waarneembaar. Zonder bezwaar kon dan ook het „aangezette" Noorden weer afvallen.

In zijn Londensche hoogeschoolvoordrachten van 1920 knoopte → Geyl weer aan bij de inzichten van Groen en Thijm, met de stelling: dat er politieke en moreele machten, antérieur aan de Bourg. staatsgedachte, in de richting van een Ned. natie werkzaam waren. In een veelvuldige polemiek met Belg. en Nned. historici (Blok, Colenbrander, Huizinga, Japikse, Gosses, Fruin, Pirenne) trachtte Geyl de onhoudbaarheid van de Belgische en de Klein-Ned. stelling aan te wijzen. Meerdere onderzoekers (o.a. Stracke) trachtten de juistheid van Geyl's stelling t.a.v. beschavingseenheid van het Ned. volk tot ver in het verleden, aan te toonen. Wat de politieke eenheid betreft, vond zijn stelling steun in een geschrift van Pirenne's leerling H. S. Lucas (The Low Countries and the Hundred Year's war), die reeds ca. 1340 een politieken eenheidsbond tusschen alle Ned. gewesten, met uitzondering van Luik, Luxemburg en Friesland constateerde. Dat het uiteenvallen in den Tachtigjarigen Oorlog niet te wijten is aan het bestaan van twee naties, is door Geyl herhaaldelijk betoogd.

Op de basis van deze nieuwere inzichten schreef Geyl zijn „Gesch. van de Ned. Stam", als de historie van alle „volken en volksgroepen, voor wie het Nederlandsch de moedertaal is"; hij gaat dus niet uit van de huidige staatkundige eenheden, maar van de volksgemeenschap.

Lit.: P. Geyl, De Groot-Ned. Gedachte (I 1925, II 1930); id., Gesch. v. d. Ned. stam (I 1930, II 1934); N. J(apikse), Vroegere en huidige beschouwing over de scheiding van 1830, in Handelsblad (27 Dec. 1931 avbl.); H. J. Elias, De Gesch. der Ned., in Dietsche Warande en Belfort (Maart 1931); V. Roosbroeck, Enkele Kantteek. bij de geschiedschrijving der Belg. omwenteling v. 1830 (id., Febr. 1931). *Knuvelder.*

Groot octaaf (m u z i e k), de tonenreeks van C tot en met B, begrensd van onder door het contra-octaaf en van boven door het klein octaaf.

Groot octaaf.

Groot Oldambt, → Oldambt.

Grootoorvleermuis, → Vleermuizen.

Groot Privilege, akte, waardoor hertogin Maria van Bourgondië 11 Febr. 1477 aan de Ned. gewesten de eerbiediging van de bestaande „rechten, privilegiën, costumen ende usagiën" bevestigt.

De sterk-centraliseerende regeering van de Bourgondische vorsten had de vsch. gewesten fel ontstemd. Wanneer dan de plotselinge dood van Karel den Stouten voor Nancy de alg. ontreddering bracht en de jonge hertogin voor zware moeilijkheden was gesteld, o.a. territoriale eischen van den Fr. koning, opstandigheid van Gent, konden de vergaderde Staten-Generaal een reeks van eischen opstellen, waardoor het sterke centralisme ten gunste van het particularisme der gewesten verzwakt werd. Het G. P. bepaalde o.a. de afschaffing van het parlement van Mechelen, instelling van den → Grooten Raad, ondergeschikt evenwel aan de oppermachtige beslissingen van de gewestelijke bestuurslichamen; het beperkte eveneens het gebruik van de Fr. taal in de betrekkingen met de Vl. gewesten, het instellen van tollen, de wegschenking van opengevallen abdijen.

Dit G. P. werd bovendien voor bepaalde gewesten door afzonderlijke akten bevestigd, o.a. voor Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland. Het beteekent in zijn geheel een terugkeer naar het provincialisme. *V. Roosbroeck.*

Groot-Rusland, → Rusland.

Groot Schermer, dorp in Zuid- en Noord-Schermer; de Kath. behooren tot de parochie De Rijp.

Groot-seminarie, studiehuis met internaat, waar de jongelingen, die zich als wereld-geestelijken aan den dienst van het bisdom willen wijden, geestelijke vorming ontvangen en hun wijsgeerige en theologische studies maken. Meestal vormt het g. een zelfstandige afd. v. h. biss. → seminarie, doch in kleinere bisd. mag het ook één geheel vormen met het → klein-seminarie (C.I.C. can. 1354). De rector, gewoonlijk president genoemd, die met de onmiddellijke leiding van het g. is belast, en de professoren, die één of meer vakken van de philos., de theol. of het kerkelijk recht doceeren, worden door den bisschop, na overleg met het college der provisoren, benoemd (C.I.C. can. 1366 § 1, can. 1359 § 4). De studie aan het g. duurt minstens zes jaren, nl. tenminste twee jaren philos. en vier jaar theol. (C.I.C. can. 1365). *W. Mulder.*

In Nederland. Van het aartsbisdom Utrecht is het g. gevestigd te Rijsenburg, van het bisdom Den Bosch te Haaren, van het bisdom Breda te Hoeven, van het bisdom Haarlem te Warmond en van het bisdom Roermond te Roermond.

In België. Groot-seminariën der Belg. bisdommen bevinden zich: te Mechelen, van het aartsbisdom M.; te Brugge, van het bisdom B.; te Gent, van het bisdom G.; te Luik, van het bisdom L.; te Namen, van het bisdom N., en te Doornik, van het bisdom Doornik.

Groot-Servische partij, → Narodna Odbrana.

Groot Sinthe, gem. en kerspel, gewijd aan den H. Jacobus, in Fr. Vlaanderen, kanton Duinkerke-West (XI 144 AB 1). 1 350 inw., overwegend Vlaamschsprekend. Landbouw.

Grootspant, de grootste dwarsdoorsnede van een schip.

Groot-Spauwen, gem. in Belg. Limburg, tusschen Tongeren en Maastricht, met ruim 1 025 inw. (Kath.). Opp. 700 ha, hoogte 114 m. Landbouw en veeteelt.

Grootste geheel getal. Onder het g. g. g. van een getal x wordt verstaan het grootste geheele getal, dat kleiner dan of gelijk aan x is, in den regel aangegeven met [x]. Zoo is $[7^3/_4] = 7$.

Grootste gemeene deeler (G. G. D.) van eenige getallen, bijv. 12, 18 en 80, is het grootste geheele getal, dat op elk der gegeven getallen een geheel aan-

tal malen begrepen is; dit getal wordt vaak met (12, 18, 80) aangeduid. Zijn de gegeven getallen in ondeelbare factoren ontbonden, dan is de G. G. D. gelijk aan het product van de gemeenschappelijke factoren, elk voorzien van de kleinste voorkomende exponent; bijv. van $2^2 \times 3 \times 5^7$, $2^5 \times 5^2 \times 11$ en $2^2 \times 3 \times 5^5 \times 13^2$ is de G. G. D. $2^2 \times 5^2$. Om de G. G. D. van twee getallen te bepalen kan men de → algorithme van Euclides gebruiken. Twee getallen met G. G. D. gelijk aan 1 heeten onderling ondeelbaar. *v. d. Corput.*

L i t. : F. Schuh, Leerb. der theor. rekenkunde (I 1919).

Grootteklasse, → Helderheid (der hemellichamen).

Grootvorst(in), titel, in Rusland gebruikt vóór dien van tsaar (1547). Sedert 1886 gebruikt voor de broers (en zusters) van den tsaar en voor de kinderen van zijn zonen.

Grootwaterschap, → Waterschappen.

Grootwinkelbedrijf is de gebruikelijke naam voor de grootonderneming, werkzaam in den détailhandel. In het algemeen treedt het g. op, daar waar de mogelijkheid tot massale behoeftenbevrediging gegeven is. Vooreerst wordt een dgl. massale vraag naar goederen in het leven geroepen door de concentratie van de bevolking in de grootere steden. Op zichzelf is dit verschijnsel echter nog niet voldoende, om elken vorm van g. mogelijk te maken. Binnen de stad concentreert de vraag zich opnieuw voor bepaalde artikelen. Voor de zgn. periodieke levensbehoeften (kleeding, huishoudelijke gebruiksvoorwerpen, cultuurbehoeften e.d.) is de consument geneigd tot prijs- en kwaliteitsvergelijking. De vraag naar deze art. hoopt zich daarom op in het winkelcentrum van de stad, waar de consument zich a.h.w. een markt zoekt. In de laatste halve eeuw treedt bovendien bij de consumenten op een toenemende nivelleering en uniformiteit in levensgewoonten, welke individueele smaak en voorkeur op den achtergrond dringt en vraag doet ontstaan naar een massaproduct. Al deze factoren leidden tot het ontstaan van het groot-distributiebedrijf (→ warenhuis, → eenheidsprijsbedrijf, groot-confectiemagazijn), waardoor tegenover de massa-vraag massa-aanbod wordt gesteld.

Naast deze vraagconcentratie door omstandigheden van buiten af, leidde ook doelbewuste vraagconcentratie tot het g. In de woonwijken, aan hoofdverkeersaders van een stad of in meerdere steden worden kleinbedrijven, filiaalwinkels gevestigd, die elk voor zich slechts een beperkten omzet hebben, maar te zamen vereenigd in één grootonderneming toch massadistributie vormen. Zoowel bij de voorziening in periodieke behoeften (schoenen), als bij die in dagelijksche levensbehoeften (brood, kruidenierswaren enz.) treft men dezen vorm van g., het filiaalbedrijf, aan.

Het g. heeft ongetwijfeld nieuwe mogelijkheden voor den consument gebracht. De wisselwerking tusschen massa-afzet en massa-productie maakt aanbod tegen lager prijzen mogelijk en daardoor wordt aan minder koopkrachtige bevolkingskringen de mogelijkheid tot aanschaffing van tot dusverre buiten hun bereik gelegen art. mogelijk. Ook de rationeele bedrijfspolitiek, welke het g. bijzonder kenmerkt, heeft de distributie verbeterd. Daartegenover staat, dat het g. ernstig het gevaar van streven naar marktbeheersching inhoudt. Het groote kapitaal maakt door daaraan evenredige reclame een zekeren psychologischen druk op de koopers mogelijk, welke suggestie nog wordt versterkt, doordat ontoelaatbare concurrentiemethoden nogal eens worden toegepast. Een en ander leidt tot benadeeling en gedeeltelijke verdringing van den handeldrijvenden middenstand, die den voorsprong, welke het beschikken over groote kapitalen biedt, mist. In vsch. landen (Oostenrijk, Zwitserland, Duitschland e.a.) zijn daarom wettelijke maatregelen getroffen, welke een overmatigen uitgroei van het g. tegengaan en bescherming bieden aan het kleinbedrijf in den detailhandel. *v. Hellenberg Hubar.*

Grootzeil, onderste ra-zeil van den grooten mast van een zeilschip met drie of meer masten.

Grop, → Greppel.

Gros, 1° (ook: Groz) A e g i d i u s A l b e r t u s I e, aartspriester, * ca. 1680 in het Luiksche, † Mei 1763 te Groningen; studeerde te Leuven, 1708-'11 kapelaan te Groningen, van 1711 tot zijn dood pastoor aldaar. Hij werd 1720, samen met de Gron. regulieren, voor korten tijd uitgewezen wegens partij-kiezen tegen de Utr. scheurmakers. Sinds 1728 was hij aartspriester van Groningen. Hij schreef een buiten zijn ressort blijkbaar onbekend gebleven catechismus. *Rogier.*

L i t. : Hofman, in: Arch. aartsb. Utr. (XXV, 310 vlg.).

2° A n t o i n e J e a n, Fransch schilder; * 16 Maart 1771 te Parijs, † 25 Juni 1835 te Bas-Meudon. Leerling van David. De kunst uit G.'s besten tijd staat in dienst van Napoleon, wiens voornaamste veldslagen hij in beeld heeft gebracht (slag bij Arcole, bij Eylau). Een zeker realisme bewaart G. voor al te conventioneel Klassicisme; dit wordt vooral bewezen door het „Bezoek aan de Pestlijders te Jaffa" (1804 Louvre). Zijn portretten vertoonen goede karakteristiek. Na den val van Napoleon vermindert ook G.'s roem. Beschildert den koepel van het Pantheon (1824). Werd steeds conventioneeler Klassicist en werd daarom door de Romantici verguisd. G. trok zich dit zoozeer aan, dat hij zich in 1835 het leven benam. *Korevaar-Hesseling.*

Grosage, gem. in de prov. Henegouwen, ten N.W. van Bergen; opp. 585 ha, 400 inw.; klei- en zandachtige landbouwgrond; kerk uit 15e e., 1892 gerestaureerd.

Grosart, A l e x. B a l l o c h, Schotsch geestelijke; * 1827, † 1899. G. bezorgde de uitgave van talrijke Puriteinsche schrijvers; van de Fuller Worthies Library; de Chertsey Worthies Library; de Huth Library Series, etc. Was onvermoeid in het opsporen van zeldzame boeken en bracht vele bijna ontoegankelijke werken aan het licht. *F. Visser.*

Grosbous, gem. in het groothertogdom Luxemburg, ten W. van Ettelbrück; opp. 2 024 ha, 600 inw.; marktplaats.

Gros-Fays, gem. in het Z. der prov. Namen; ca. 300 inw.; Kath.; opp. 884 ha; landbouw.

Grossa, l i t t e r a, is in de p a l a e o g r a p h i e de → Gotische minuskel, die vooral voor koorboeken, psalteria (vandaar l i t t e r a p s a l t e r i a l i s) gebruikt werd. Zij is zeer regelmatig, groot, breed en sterk, de hoeken der letters en de sierstreepjes zijn duidelijk zichtbaar. Ook voor andere voorname boeken en documenten werd de l. grossa gebruikt, vooral in de 14e eeuw. Bij dit schrift werden vaak de beginletters (initialen) zeer fraai uitgevoerd.

Gross Beeren, dorp in Pruisen, ten Z. van Berlijn. Bekend door den s l a g op 23 Aug. 1813, waarin de Fransche maarschalk Oudinot door de Pruisen onder v. Bülow werd verslagen.

Grossbetscherek, → Veliki Beckerek.

Grosse heet in het algemeen de akte, die bestemd is om aan partijen te worden afgegeven. In de M.E.

was aan de g. de bewijskracht toegekend, niet aan de oorspr. akte, de „m i n u u t”, waarvan zij het afschrift was. Thans heeft de g. slechts bewijskracht, als de minuut ontbreekt. In de archiefwetenschap draagt de g. van een oorkonde den naam charter. De alg. beteekenis van het woord wordt in de rechtswetenschap eenigszins toegespitst, waar g. beteekent: het afschrift van een vonnis of authentieke akte, dat in een executorialen vorm is uitgegeven. In de meeste gevallen heeft gerechtelijke tenuitvoerlegging van vonnissen of akten slechts plaats op de g., niet op de minuut. Slechts zij, die partijen waren in het proces of bij het passeeren der akte, kunnen een g. verkrijgen. Aan het hoofd der g. moeten de woorden voorkomen: „In naam des konings (of: der koningin)”. G. van in de Ned. of in België gewezen vonnissen of verleden akten kunnen door het geheele koninkrijk ten uitvoer worden gelegd. G. van vonnissen van vreemde rechters hebben in Ned. of in België slechts gelijke kracht, wanneer de Ned. of Belg. rechter ze te voren executoir verklaard heeft. Alvorens g. ten uitvoer worden gelegd, moeten ze beteekend worden aan den persoon of de woonplaats van hem, tegen wien de executie zal plaats hebben. Tot het uitgeven van g. is bevoegd de ambtenaar, die met de bewaring van de minuten is belast (griffier, notaris). *v. Campen.*

Grosse, E r n s t, ethnoloog, kunstvorscher en kunstverzamelaar; * 29 Juli 1862 in Stendal, † 26 Jan. 1927 te Freiburg i. Br., waar hij prof. was aan de universiteit.

V o o r n. w e r k e n : Die Anfänge der Kunst (1894); Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft (1896); Kunstwissensch. Studien (1900); Die ostasiatische Tuschmalerei (1922). — L i t. : W. Koppers, Die ethnol. Wirtschaftsforschung (Anthropos X-XI 1915-’16); Schmidt-Koppers, Völker und Kulturen (I Gesellschaft und Wirtschaft der Völker, 1924).

Grossenhain, stad in Saksen, snijpunt van spoorwegen; ruim 13 000 inw. (meest Prot.). IJzergieterij, machine- en textielind. Stadtkirche (Barok 1744).

Grosseteste (Eng. Greathead), R o b e r t, bisschop van Lincoln, philosoof; * ca. 1175 te Stradbrook in Suffolk, † 9 Oct. 1253. Na zijn studies aan de univ. te Oxford bleef hij 30 jaar lang haar gevierde prof. en tot het einde van zijn leven haar kanselier. In 1235 verwisselde hij den katheder voor den biss. zetel.

Als geleerde blonk hij uit door zijn ervarenheid in de natuurwetenschappen en in de wiskunde, door zijn ijver om de kennis der oorspr. talen : Grieksch, Hebreeuwsch en Chaldeeuwsch, en der Gr. Vaders in het W. te bevorderen. Zelf gaf hij een Lat. vert. van Pseudo-Dionysius’ verhandeling „Over de Goddelijke Namen”, van diens brieven en van de brieven van den H. Ignatius van Antiochië. Bovendien commentarieerde hij het werk „De Fide Orthodoxa” van Joh. Damascenus en vsch. traktaten van Aristoteles. Daarbij toonde hij een bijz. voorliefde voor den H. Augustinus, wiens ideeën hij zooveel mogelijk met die van Aristoteles trachtte te verzoenen.

Als bisschop bestreed hij krachtig de heerschende misbruiken en spaarde daarbij noch de geestelijke noch de wereldlijke macht. Bekend is in dit opzicht zijn herhaald verzet tegen de overdreven financ. eischen van paus en koning, zijn vrijmoedige nota „De Corruptelis Ecclesiae” (1250) aan paus en kardinalen over den slechten invloed, welke er van de Curie op het Kath. leven uitging. Hij was een vriend en beschermer der Minderbroeders in Engeland.

U i t g. : zijn brieven, door H. R. Luard (Londen 1861); philos. werken, door L. Baur in Beiträge zur Gesch. der Phil. des M.A. (IX Münster 1912). — L i t. : Fr. S. Stevenson. Rob. G. (Londen 1899); Fr. Vogelsang, Der Begriff der Freiheit bei G. (1915); L. Baur, Die Philos. des G., in bovengen. Beiträge (XVIII 1917); J. Loserth, Wiclif und G. (1918); Little, in Archiv. Franc. Hist. 19 (1926, 803-874). *Wachters.*

Grosseto, 1° p r o v. in het Ital. landschap Toscane, opp. 4 498 km², 176 514 inw. (1931), 39 per km², 24 gemeenten. Dit deel van het Toscaansche heuvelland is weinig bevolkt; wat landbouw en mijnbouw; aan de kust zoutwinning.

2° H o o f d s t a d der prov. G. (42° 46′ N., 11° 8′ O.); 17 090 inw. (1931). Bisschopszetel. Romaansche dom uit de 12e e.; museum voor Etruskische oudheden.

Grossetti, P a u l F r a n ç o i s, Fransch generaal; * 1861 te Parijs, † 1918 aldaar. Vooral bekend door zijn aandeel als commandant van de 42e divisie in den slag bij Ieperen (Oct.-Nov. 1914). Hij was later legerkorps-commandant in Macedonië.

Grossglockner, hoogste top (3 798 m) van de Oostenr. Alpen op de grens van Tirol en Karinthië (II 40 E 2). De G. hoort niet tot de hoofdkam van de Hohe Tauern, maar tot een Z. aftakking, die van Eiskögele (3 439 m) naar Heiligenblut verloopt; heeft een dubbelen top, nl. den eigenlijken G. en den Kleinglockner (3 764 m), door de Glocknerscharte gescheiden; aan zijn flank de Pasterze-gletsjer, de grootste gletsjer van de O. Alpen (9,4 km lang; opp. 32 km²). De Glockner-autoweg leidt naar het Glocknerhaus (2 132 m). Sinds 1934 is deze weg verder doorgetrokken over de Pfandlscharte naar Ferleiten, zoodat een grootsche Alpenwereld ook aan niet hoogtoeristen werd ontsloten. Van het Glocknerhaus leidt een gemakkelijke weg naar de Franz Josefshöhe met uitzicht op een van de heerlijkste Alpenlandschappen, aan den voet van den ijsstroom der Pasterze. Over Hofmannsweg en Adlersruhe met Erzherzog Johannhut (3 456 m; hoogste hut van de O. Alpen) leidt de weg naar den top van den Groszglockner. *Lips.*

Gross Görschen, dorp in de Pruis. prov. Saksen. Bekend door den s l a g op 2 Mei 1813, waarin Napoleon de Russen onder Wittgenstein versloeg (ook slag bij Lützen genoemd).

Grossi, T o m m a s o, Ital. dichter, * 25 Jan. 1791 te Bellano, † 10 Jan. 1853 te Milaan. Schreef zijn heftige satire Prineide (1815) tegen de Oostenrijkers, een sentimenteele novelle in verzen La fuggitiva (1816), drie middeleeuwsche rijmverhalen Ildegonda (1820), I Lombardi alla prima crociata (1826), Ulrico e Lida (1837), en een historischen roman Marco Visconti (1834). Zijn lied La Rondinella is wereldbekend.

U i t g. : Napels 1892 en 1902. — L i t. : Cantu, T. G. (Milaan 1854); Curti, T. G. (Milaan 1862); G. Brognoligo, T. G. (Messina 1916). *Ulrix.*

Grossier, → Groothandel.

Grosskikinda, → Veliki Kikinda.

Grossulaar, → Granaat (mineraal).

Grosswardein (Duitsch; Roemeensch: O r a d e a M a r e; Hongaarsch: N a g y V a r a d), stad in Roemenië (47° 5′ N., 21° 56′ O.) aan de Snelle Körös; 82 355 inw. (1930), waarvan de meerderheid Magyaren. G. ligt op den vruchtbaren heuvelzoom langs den W. voet van het Zevenburgsche bergland. De omgeving levert wijn en ooft. Badplaats. Belangrijk spoorwegmiddelpunt, drukke handelsstad; ook geestelijk middelpunt: vier bisschoppen, een Latijnsche,

een Geünieerde, een Roemeensch-Orthodoxe en een Hervormde; priesterseminaria, meerdere middelbare scholen.

G e s c h i e d e n i s : gesticht ca. 1080 door Ladislaus den Heiligen, koning van Hongarije, van 1526 tot 1692 Turksch, in 1919 aan Roemenië. *Hoek.*

Gros-ventres (= dikbuiken), naam, door de Fransche kolonisten gegeven aan 2 groepen → Indianen van N. Amerika, prairie-gebied, in het Z. van het huidige Alberta en Saskatchewan (Canada). Zij bestonden oorspr. uit 2 afgescheiden groepen, een van de Arapaho-Indianen (onder den naam van Atsina) en een van de Hidatsa-Indianen (onder den naam van Minatarí). De naam wordt „verklaard" door de wijze, waarop de Atsina in de gebarentaal aangeduid worden: een gebaar met beide handen van het lichaam weg, op de hoogte van den onderbuik. *Olbrechts.*

Grosz, 1° G e o r g e, Duitsch teekenaar, graphicus en schilder; * 26 Juli 1893 te Berlijn. G. stelde zijn kunst in dienst van de critiek op maatsch. misstanden en zedelijk bederf. Hogarth, Goya en Daumier beschouwde hij als zijn voorgangers. Onderging invloed van de Futuristen en van Chogall. Het persoonlijkst in zijn felle, scherpe lijnteekeningen, die hij soms met kleur versterkt, in welke hij zich bitter en vaak schamper hoonend tegen heerschzucht, misbruik van macht, huichelachtigheid en zedelijke ontaarding richt. G. bezat een niets en niemand ontziende oprechtheid. Ca. 1925 heeft G. vsch. portretten geschilderd, soms (onopzettelijk?) caricaturaal (bijv. van Max Hermann), soms met een voor dezen hekelaar verrassende teederheid (dat van zijn moeder).

V o o r n. w e r k e n : Erste Grosz-Mappe (1916); Kleine Grosz-Mappen (1917); verder de mappen Gott mit uns, Das Gesicht der herrschenden Klasse, Haifische, Die Raüber. — L i t. : W. Wolfradt, G. G. (1921); M. Ray, G. G. (1927); Tavolato, G. G. (1924); C. Einstein, Die Kunst des 20. Jhdts. (1926); R. Landau, Der Unbestechliche Minos (1925).

2° H a n s, Duitsch criminalist; * 26 September 1847 te Graz, † 9 Dec. 1915 aldaar. Door zijn verhandelingen over de psychologie van het getuigenis heeft hij veel bijgedragen tot het ontstaan en de ontwikkeling van dezen tak van psychologie.

W e r k e n : Handb. für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik (2 dln. [6]1914); Kriminalpsychologie ([2]1905).

3° W i l h e l m, Oostenr. componist; * 11 Aug. 1894 te Weenen, waar hij bij Schreker compositie en bij Adler muziekwetenschap studeerde en in 1920 promoveerde. G. is bekend geworden door zijn pianomuziek, waarin hij den jazz deels geparodieerd, deels gesublimeerd heeft.

Grot, → Druipsteengrotten.

Grote, G e o r g e, Eng. historicus; * 17 Nov. 1794, † 18 Juni 1871. G. werkte langen tijd aan de bank van zijn vader, was 1832-'41 lid van het Parlement, en wijdde zich verder aan geschiedkundige studiën.

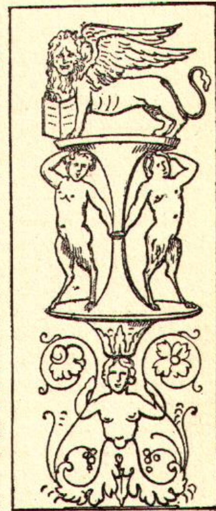
H o o f d w e r k : Hist. of Greece (waarin hij groote sympathie toont voor de Atheensche democratie). — L i t. : mrs. H. Grote, Personal Life of George Grote (1873).

Grotefend, G., Duitsch geleerde (* 9 Juni 1775, † 15 Dec. 1853), die, hoewel geen Oriëntalist van beroep, door ingenieuze hypothesen er in slaagde het Perzische spijkerschrift gedeeltelijk te ontcijferen (1802), waardoor een beslissende stap was gedaan tot de ontcijfering van het Akkadische spijkerschrift. Hij publiceerde zijn eerste ontdekking in „Praevia de cuneatis quas vocant inscriptionibus persopolitanis legendis et explicandis relatio" (Göttingen 1803). Zijn talrijke andere geschriften hebben over het algemeen minder beteekenis. *Simons.*

2° H e r m a n n, Duitsch historicus, kleinzoon van 1°, * 18 Jan. 1845, † 1931 te Schwerin, waar hij in 1887 tot directeur van het staatsarchief was benoemd. Hij wijdde zich speciaal aan de hulpwetenschappen der geschiedkunde.

W e r k e n o. a. : Zeitrechnung des deutschen M. A. und der Neuzeit (2 dln. 1891-'98): Taschenbuch der Zeitrechnung ([6]1928); Über Sphragistik ([2]1875).

Grotesk(e) (< Ital. grottesco), oorspr. Antiek o r n a m e n t s f i g u u r t j e, gelijk men ze vond bij opgravingen van oude „grotta's", fantastische verbindingen bijv. van een menschelijk bovenlichaam en een plant (drôleries); naderhand een onwaarschijnlijke, lachwekkende combinatie in diverse kunsten. In de s t i j l l e e r stuk proza of poëzie, waar niet bijeenbehoorende gezegden op verbluffende wijze verbonden worden; bijv. „'t Is 's avonds beter dan buiten". *v. d. Eerenbeemt.*

Groteske uit het dogenpaleis te Venetië.

In de t y p o g r a p h i e noemt men g. de lettersoort, die uitsluitend den hoofdvorm van een letter te zien geeft, van de A dus slechts op- en neerhaal benevens den horizontalen balk. Op- en neerhaal worden echter niet door (horizontale) beëindigingslijnen (→ Schraveeringen) afgesloten. Dik en dun wordt in de g. ook geheel, of zoo goed als geheel, vermeden. In samenhang met den modernen stijl der bouwkunst, die zakelijkheid op den voorgrond stelt, is dit lettertype den laatsten tijd zeer in zwang. *Poortenaar.*

G r o t e s k e d a n s is de dansvorm, die in de plaats van sierlijkheid het bizarre wil geven.

In Grieksche saterspelen vond de g. dans zijn plaats. In de M. E. werden ze vooral in Italië beoefend, als comische pantomime bij de maskeraden en balletten. Vastgestelde typen hebben zich tot nu toe gehandhaafd, bijv. Pulcinella (Poesjenel) en Arlecchino (harlekijn).

In den modernen kunstdans wordt de groteske weer beoefend, ook door danseressen (Trudi Schoop in haar: „Impressionen und Karikaturen"). *Terlingen-Lücker.*

Groth, 1° K l a u s, Duitsch dichter, leidende figuur uit de → Platduitsche beweging. * 24 April 1819 te Heide, † 1 Juni 1899 te Kiel. Met Müllenhoff bevorderde hij, door eenmaking van de spelling, de Platduitsche dialecten tot schrijftaal; en met de frissche lyrische stemming van zijn Quickborn (1852) bevestigde hij, mede dank zij de Schleswig-Holsteinsche verwikkelingen, die heel Duitschland naar het Noorden deden opzien, de bruikbaarheid van het Platduitsch als literatuurtaal. G. is niet, als Gezelle, erin geslaagd in zijn lyriek den landelijken aard van den molenaarszoon, die hij was, innig te versmelten met zijn modern cultuurwezen: in veel, ook van zijn meest bewonderde liederen (Min Modersprak; Int Holt; Abendgang), is disharmonie van vorm en inhoud hinderlijk aanwezig;

minder echter in zijn balladen, verhalen en dichterlijke vertellingen (Vertelln, 2 dln. 1855 vlg.; De Heisterkrog 1870; Um de Heid, 1871). Te Heide bestaat thans een Groth-Museum.

Uitg.: Gesamm. Werke (4 dln. 1921). — Lit.: A. Bartels, K. G. (1899); G. Seelig, K. G. (Hamburg 1924); H. Schneider, K. G. (1930). *Baur.*

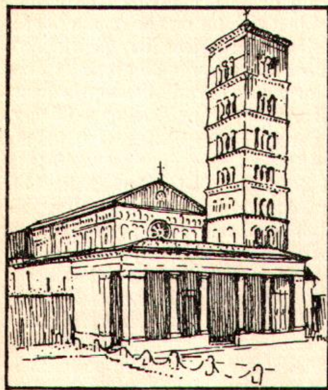
2° Paul Heinrich von, Duitsch mineraloog; * 23 Juni 1843 te Maagdenburg, † 2 Dec. 1927 te München. Studeerde eerst natuurwetensch. aan de Techn. Hoogeschool te Dresden, daarna aan de Bergakademie te Freiberg in S., en ten slotte physica en cristallographie te Berlijn, waar hij in 1868 promoveerde. Bij zijn vestiging als privaat-docent te Berlijn schreef hij Über den Zusammenhang zwischen Kristallform und chemische Konstitution, aan welk onderwerp hij verder zijn leven wijdde. Reeds in 1872 werd hij prof. te Straatsburg. In 1876 stichtte hij het nog bloeiende Zschr. für Kristallographie. In 1883 volgde zijn benoeming tot prof. te München. In 1904 verdedigde hij reeds het standpunt, dat kristallen uit puntsystemen bestaan, welke door gelijksoortige atomen gevormd worden, wat later door de röntgen-analyse werd aangetoond. Zijn hoofdwerk is de vijfdeelige Chemische Kristallographie, waarin alle bekende gegevens van physischen en morphologischen aard van anorganische en organische kristallen verzameld zijn. Bekend is zijn Tabellarische Übersicht der Mineralien. Zijn laatste werk verscheen in 1926: Entwicklungsgesch. der mineral. Wissenschaften. *v. Tuijn.*

Grotius, Hugo, → Groot (Hugo de).

Grotjahn, Alfred, sociaal-democratisch voorvechter voor verbetering van volksgezondheidstoestanden; * 25 Nov. 1869, † 4 Sept. 1931; woonde te Berlijn. Bekendste werk: Soziale Pathologie. Als lid van den D. Rijksdag heeft hij ernaar gestreefd, zijn ideeën practisch te doen verwezenlijken.

Lit.: autobiogr. (Berlijn, Kommissions-Verlag F. A. Herlig, 1932). *Botman.*

Grotrian Steinweg (afkorting van: Grotrian, Helfferich, Schulz, Th. Steinweg Nachfolger), pianofabriek te Brunswijk, opgericht door Heinrich Steinweg, * 1797 te Brunswijk, † 1871 te New-York. Hij vertrok in 1850 naar Amerika en richtte te New-York een tweede fabriek op, Steinway and Sons genoemd. De Duitsche firma werd door Heinrich's zoon Theodor voortgezet en later overgenomen door Grotrian, Helfferich en Schulz. Sinds 1909 is de firma ook in Engeland geregistreerd. In 1925 werd te Londen de Grotrian Concert Hall geopend. *van Beijnum-von Essen.*

Kerk te Grottaferrata.

Grotsalamander, → Olm.

Grottaferrata, plaats, 3 km ten Z.W. van Frascati (Italië); ca. 3 500 inw.; wijnbouw. De vestingachtige abdij G. der Basilianen werd in 1005 gesticht. In de kerk uit de 11e eeuw oude mozaïeken en fresco's. Bibliotheek met ca. 1 000 Gr. handschriften. Op het gebied van het klooster lag oudtijds het → Tusculum van Cicero. Er is een begraafplaats uit het vroege Christendom ontdekt. Door de opgravingen is het gebleken, dat van de eigenaarsbewoners uit de 3e e., de fam. der Aspri, enkelen jegens het opkomend Christendom welwillend waren.

Grottempels (holentempels), → Rotstempels.

Grottenbeer, -hyaena, -leeuw, → Holenbeer, - hyaena, -leeuw.

Grouchy, Emanuel, markies van, Fransch maarschalk; * 23 Oct. 1766 te Parijs, † 29 Mei 1847 te St. Etienne. Vooral bekend als cavalerie-aanvoerder gedurende de Napoleontische veldtochten van 1812 en 1814, alsmede als commandant van de korpsen, die op 17 en 18 Juni 1815 na den slag van Ligny de terugtrekkende Pruisen vervolgden, ten einde hen van een ingrijpen in den slag bij Waterloo te weerhouden. Vlg. sommigen zou G. op 18 Juni op eigen initiatief van de hem verstrekte opdracht hebben moeten afwijken en zou hij naar het slagveld van Waterloo hebben moeten snellen, ten einde Napoleon bij te staan. Inderdaad viel G. bij Wavre slechts het Pruis. korps Thielmann aan, dat den marsch van de overige korpsen onder Blücher dekte. *van Voorst tot Voorst.*

Ground (Eng.; muziek), primitieve vorm van de → Passacaglia; variaties op een obstinate bas. De g. kwam reeds voor bij de virginaal-componisten van ca. 1600.

Groupagedienst of samenladingsdienst, het samenvoegen door een expediteur van vsch. kleine zendingen, welke voor dezelfde plaats of voor dicht bij elkaar gelegen plaatsen bestemd zijn, tot één groote zending. Het organiseeren van een samenladingsdienst is alleen mogelijk bij een min of meer gelijkmatige behoefte aan vervoer naar een bepaalde plaats of plaatsen. Het voordeel bestaat hierin, dat de expediteur gebruik kan maken van het wagenladingtarief, dat naar verhouding lager is dan het stukgoederentarief. *Witsenboer.*

Group-Movement, → Oxfordbeweging (De Nieuwe).

Grouw, 1° dorp in Idaarderadeel, gelegen aan het Pikmeer; 2 600 inw.; geboorteplaats van de → Halbertsma's, een bekend centrum voor de watersport in Friesland. In G. en omstreken wordt het zuiverst en meest welluidend Friesch gesproken.

2° Vaarwater in Idaarderadeel, deel van den waterweg Amsterdam—Stavoren/Lemmer—Groningen.

Groux, 1° Charles C. A. de, Belgisch schilder, etser en lithograaf; * 1825 te Commines, † 30 Maart 1870 te Brussel. Begint als historieschilder, maar wordt steeds realistischer en kiest zijn onderwerpen onder de armste lagen der maatschappij. Niettegenstaande een sterk anecdotisch element overheerscht toch de picturale opvatting met warme kleuren („Départ du conscrit", „Benedicite", Brussel). *Korevaar-Hesseling.*

2° Henri de, schilder, beeldhouwer, lithograaf, zoon van 1°, * 1867 te Brussel, † 1930 te Marseille. Zijn in 1891 geëxposeerde Christ aux Outrages verwekte opzien. Schilderde o.m. historische en bijbelsche tafereelen.

Grove, 1° sir George, Eng. muziekgeleerde; * 13 Aug. 1820 te Clapham bij Londen, † 28 Mei 1900 te Londen; van beroep ingenieur, op muziekgebied vooral van beteekenis door zijn uitgave van en medewerking aan de Dictionary of Music and Musicians

(4 dln. 1879-'89, [3]1927-'28, uitg. d. H. C. Colles).
Lit.: Ch. L. Graves, The Life and Letters of Sir G. G. (Londen 1903). *Reeser.*

2° Sir William Robert, Eng. natuurkundige; * 14 Juli 1811 te Swansea, † 2 Aug. 1896 te Londen. Eerst advocaat, wijdde hij zich later aan de natuurkunde. Werkte aan de verschijnselen der galvanische electriciteit. G. is vooral bekend door het zgn. **Element van Grove**, een voorlooper van het → Bunsen-element. De negatieve pool van het Grove-element bestaat uit een geamalgameerde zinkstaaf in 8-10% zwavelzuur; de positieve pool wordt gevormd door een blikje platina in sterk salpeterzuur. Het zwavelzuur en salpeterzuur zijn door een poreuzen pot gescheiden. De spanning bedraagt ong. 1,9 volt. Bij het Bunsen-element is het dure platina vervangen door de goedkoopere kool. *A. Claassen.*

Grove den, → Den.

Grove Dirk, Amersfoortsch Janhagelgebak.

Grubbenvorst, gem. in Ned. Limburg, 8 km ten N. van Venlo; omvat de dorpen G. (parochie) en Lottum (parochie), benevens de gehuchten Lovendaal, Houthuizen e.a.; 2 690 inw. (1932), allen Kath. De bodem bestaat uit rivierklei en Diluviaal zand, waarop in het W. heide en bosch. Er is landbouw, veeteelt, tuinbouw, terwijl velen als fabrieksarbeiders elders werkzaam zijn. Te G. pensionaat der Rel. Ursulinen der Rom. Unie met opleiding voor onderwijzeressen en voor M.U.L.O. In G. overblijfselen van een middeleeuwsch slot, het zgn. Gebroken Slot. *v. Thiel.*

Grubber (landb.), cultivator, waarvan de werkende deelen uit niet-veerende schoffels of beitels bestaan. Dient vnl. voor het losmaken van den grond, speciaal in het voorjaar.

Grudziadz (Duitsch: Graudenz), Poolsche stad aan den Weichsel in de prov. Pomorze; 50 000 inw. Met een Kath. kerk, dateerend uit de 13e e.; fabrieken van landbouwmachines. Poolsch garnizoen; een oude vesting met slot uit de 13e e., 2 km buiten de stad.

Gruidae, → Kraanvogels.

Gruit, ingrediënt, dat vroeger gebruikt werd bij het brouwen van bier, waarvan men de samenstelling evenwel niet meer kent. Deze stof werd vermoedelijk bewaard in stapelplaatsen van den heer of van de stad (vandaar het woord gruithuis), waar belanghebbenden tegen betaling van een recht aan den heer of aan de stad de beschikking konden krijgen over de benoodigde hoeveelheid g. Het recht van g. behoorde tot de regalen (→ Heerlijk recht). *Hermesdorf.*

Gruitrode, gem. in Belg. Limburg, ten W. van Maaseik, met 1 350 inw. (Kath.). Opp. 3 800 ha, hoogte 69 m. Landbouw. Gotische kerk uit de 15e e.; behoorde tot in 1801 aan de Duitsche ridderorde, die er een hof bezat, dat afhing van Ouden-Biezen.

Gruitrode, Jacob van, Kartuizerprior en geestelijk schrijver; * in Belg. Limburg, † 12 Febr. 1475 te Luik. Hij nam het kleed van S. Bruno aan in de Chartreuse te Luik. Achtereenvolgens is hij te Luik (1440-'45), te Noordgouwe bij Zierikzee (1445-'47) en andermaal te Luik (1447-'75) prior geweest. Hij is de auteur van een groot aantal traktaten, meerendeels specula, colloquia of dialogi en rosaria. *Scholtens.*
Lit.: Ons Geestel. Erf (V 1931, 435-470).

Grumbkow, Friedrich Wilhelm von, Pruis. generaal en minister; * 4 Oct. 1678 te Berlijn, † 18 Maart 1739 aldaar; vertrouweling van koning Frederik Wilhelm I; werd vice-president van het Generaldirektorium en veldmaarschalk; bepleitte in de buitenl. politiek het volgen der keizerlijk-Oostenr. leiding. *v. Gorkom.*

Grumentum (ant. geogr.), oude en belangrijke stad in Oostelijk Lucanië, dicht bij het huidige Saponaro; werd in den 2en Punischen oorlog afvallig van Rome, belegerd in den Bondgenootenoorlog. Onder Sulla was het een colonia. Men vindt er overblijfsels van een theater en een amphitheater. *E. De Waele.*

Grün, Anastasius, pseud. van A. A. Graf von Auersberg, Duitsch romantisch dichter. * 11 April 1806, † 12 Sept. 1876. Zijn Spaziergänge eines Wiener Poeten (1831), scherp tegen Metternich gericht, luiden de politieke poëzie van zijn tijd in. Zijn overig werk inspireert zich op de M. E. en het volkslied.
Uitg. d. A. Schossar (10 dln. 1907); d. E. Castle (1909). — Lit.: Radics, A. G. (1876); Runz, Die Poesie A. G.'s (Trautenau 1882). *Lissens.*

Grünberg, stad in Silezië (IX 576 F3), district Liegnitz, snijpunt van spoorwegen, ca. 25 000 inw., meest Prot. Middelpunt van den Silezischen wijnbouw (zgn. Grünberger). Fruit. Industrie: machines, textiel e.a.

Grünberg, Louis T., musicus; * 1883 in Rusland; was als componist en pianist te Berlijn werkzaam (leerling o.a. van Busoni) en leeft thans in Amerika. G. heeft in zijn meeste werken den jazz-stijl toegepast en gaf ook vier bundels Negro Spirituals uit. Hij schreef vele pianostukken, kamer- en orkestmuziek, liederen en opera's. *Reeser.*

Grund, → Luxemburg.

Grundschrift. In het begin der Pentateuchcritiek namen sommige critici als grondslag der latere geschriften een zeker gedeelte als oorspr. werk aan, ontstaan na Moses en Josue. Dit noemde men Grundschrift. Het werd aangeduid door G. en is de Elohist der latere hypothese, nog later de → Priestercodex PC. of P. → Pentateuch. *C. Smits.*

Grundschule, → Grondschool.

Grundtvig, Nikolai Frederik Severin, Deensch dichter, Luth. theoloog en cultuurpoliticus, van romantische richting. * 8 Sept. 1783 te Udby, † 2 Sept. 1872 te Kopenhagen. Zijn jeugd gebruikte G., die op 18e-eeuwsch-rationalistischen grondslag was opgevoed, deels voor een letterkundige productie, die (parallel met het werk van Oehlenschläger) de Renaissance der Oud-Noordsche cultuurvormen bevordert (Nordens Mythologie, 1808; Optrin af Kaemplivets Undergang i Nord, 1809; Optrin af Norners og Asers kamp, 1811); deels voor een overspannen strijd tegen het Luth. rationalisme in de officieele Deensche kerk, waarbij een zevenjarig predikverbod hem treft (Kort begreb af Verdens Kronike, 1812). Met zijn orgaan Danevirke (1816-'19), wild-nationalistisch en van sterk gevoels-religieuze strekking, genoot hij den roep van een gevaarlijk obscurant: zijn theologisch stelsel, het **Grundtvigianisme**, verlegt den grondslag van het geloof van het Protestantsch beginsel der alles fundeerende H. Schrift naar het Ireneïsch principe van de geloofszekerheid door het levend getuigenis der Kerk in het apostolisch symbolum (Den danske Kirke, 1834). Eenige verzoening met het officieel Lutheranisme gebeurt na 1839 en in 1861 werd G. bisschop zonder zetel.

Uit het oogpunt der cultuurpolitiek is gewichtig G.'s strijd tegen het overwicht van niet-nationale, heidensche of Romaansche bestanddeelen in de staatsopvoeding; vandaar (1843) de stichting zijner → vrije volkshoogescholen: in circa honderd worden, van den

herfst tot de lente, zesmaandelijksche leergangen voor de volwassen plattelandsbevolking ingericht, die door lectuur, voordracht en zang de alg. ontwikkeling, maar vooral verdieping van gemoedsleven en groepsbesef, op essentieel Noorschen en Prot. Christelijken grondslag, bevorderen. Vele van G.'s latere werken (Krönike-Rim, 1829; Sangverk til den danske Kirke, 1837 vlg.; Kirkespejlet, 1871) ontstonden met het oog op deze breedere volkscultuur.

Uitg.: d. H. Begtrup (10 dln. 1923 vlg.). — Lit.: E. Lehmann, G. (1932); F. Rönning, G. (4 dln. Kopenhagen 1907 vlg.). *Baur.*

Grune, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Marche, op 10 km van die stad en aan de Wamme. Hoogte 349 m, opp. 1 237 ha. ca. 400 inw. Landbouw, veeteelt, zandsteengroeven, bosschen. Kasteel van G. dateert van 1613.

Grünewald, Matthias (eigenlijk: Mathis Gothard Nithard), schilder, * ca. 1475, † waarsch. ca. 1520 te Aschaffenburg. (Zie plaat; vergelijk den index in kolom 831/832.) Men neemt aan, dat hij met of onder den ouden Holbein gewerkt heeft; van Dürer's invloed is weinig bij hem te bespeuren, evenmin van Italianen. Zijn kunst staat geheel op zich zelf, is typeerend Duitsch; zij staat ver van idealiseering af, is zeer realistisch, onrustig en expressief; sentimenten worden sterk overdreven en groeien vaak tot hartstochten; zij verraden een gekwelden geest. Zijn weelderige kleuren zijn vol gloed en passie. Onder zijn schaarsche werken is het Isenheimer altaar wereldberoemd (te Colmar) en tegelijk zijn meesterwerk; men vindt er de meest realistische uitbeelding van den Kruisdood.

Lit.: Hagen, M. G. (1922); Feuerstein, M. G. (1930); Friedländer, Die Zeichn. v. M. G. (1927). *Schretlen.*

Grunsky, Karl, Duitsch muziekcriticus; * 5 Maart 1871 te Schornbach (Wurttemberg); schreef populaire boeken over Bruckner (1922), Liszt (1924) en Hugo Wolf (1928), maakte talrijke klavieruittreksels (o.a. van Bruckner's symphonieën voor 2 piano's), op welk gebied hij een verhandeling, Die Technik des Klavier-Auszugs (1911), publiceerde. *Reeser.*

Grupont, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Marche, op $7^1/_2$ km van Nassogne, op 243 m hoogte. Opp. 506 ha, ca. 300 inw. Kalkgrond, landbouw, bosschen. Gelegen aan de Lomme.

Gruppetto, → Dubbelslag.

Grupstal, → Groepstal.

Grus, → Kraanvogel.

Grusavina, → Gioddu.

Gruterus, → Gruytere (J. de).

Grutten zijn gebroken gortkorrels. Behalve van gerst worden g. ook van haver en boekweit gemaakt. → Gort.

Grutterij, oorspr. het bedrijf van het maken van → grutten en gort, thans veelal aanduiding voor winkel, waar behalve kruidenierswaren in het bijz. granen en graanproducten worden verkocht.

Grutto (Limosa limosa), een weidevogel, die tot de steltloopers behoort. Hals en borst zijn bruinrood; schouders en rug roestkleurig bruin, zwart gevlekt; stuit wit; slagpennen zwart met witten band over de vleugels; gebogen snavel, ca. 9 cm lang; loopteen 8 cm, bruingrijs. Broedt in Ned. door het heele land op lage weiden en heiden. Zijn voedsel bestaat uit allerlei larven, visschen, wormen en slakken. Het nest is een ondiep kuiltje, met grashalmen en mos gevoerd. De g. legt vier dof-olijfgroene eieren met onduidelijke vlekken. In de vlucht steken de lange pooten ver den staart voorbij. *Bernink.*

Gruun, → Herfstknollen.

Gruwel, Bernardus, Dominicaan, * te Emmerik, † ca. 1552 te Zwolle; 1529-1550 prior v.h. klooster te Zwolle; sedert 1525 pauselijk inquisiteur.

Lit.: B. de Jonghe, Desolata Batavia Dominicana (Gent 1717, 191); Ned. Biogr. Wbk. (I, 1002).

Gruyère, stad in Zwitserland (46° 35′ N., 7° 5′ O.), gelegen op een heuvel aan den linkeroever van de Saane, op 800 m hoogte; ca. 1 450 inw., allen Katholiek. Kaas en meubelen.

Gruyèrekaas, een harde kaassoort van Zwits. oorsprong; bereid als → Emmentalerkaas, vooral in de kantons Freiburg, Bern en Uri; verder in de Fr. Jura; cylindrisch van vorm met iets concave, opstaande wanden; 60 tot 65 cm doorsnee; 8 tot 9 cm hoog; gewicht 30-45 kg, soms nog zwaarder. Den naam dankt ze aan de plaats Gruyère. *Verhey.*

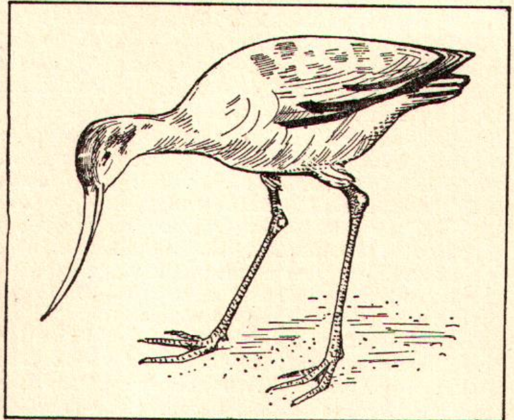
Gruyter, Jan Oskar de, Vl. acteur en regisseur, * 10 Maart 1885 te Gent, † 27 Febr. 1929 te Antibes. Vervuld van het ideaal het cultureele peil van het Vlaamsche volk te verhoogen, nam hij in 1909 de artistieke leiding op zich van de Ver. voor Tooneel en Voordrachtskunst, welke als dilettantengezelschap door geheel Vl. reisde. In 1918 stichtte G. het fronttooneel, met het doel opvoeringen voor de soldaten te geven, en in 1919 werd met hulp van eenige vrienden het Vl. Volkstooneel opgericht. In 1922 werd hij directeur van den Schouwburg te Antwerpen. Zijn principes formuleerde hij in dien tijd in een korte verhandeling „Over de toekomst van het tooneel in Vl."; de belangrijke opvoeringen te Antw. getuigden wederom van zijn idealistisch streven. *v. Thienen.*

Gruytere, Jan de (ook: Janus Gruterus), Zned. philoloog, polygraaf en Hervormd leeraar; * 3 Dec. 1560 te Antwerpen, † 10 Sept. 1627 te Heidelberg; 1586 leeraar te Rostock, en op andere plaatsen; 1592 docent in de gesch. te Heidelberg. Hij gaf vsch. philol. werken uit, en bezorgde een uitg. van de philos. werken van Seneca.

Lit.: Dict. biogr. De Seyn. *Erens.*

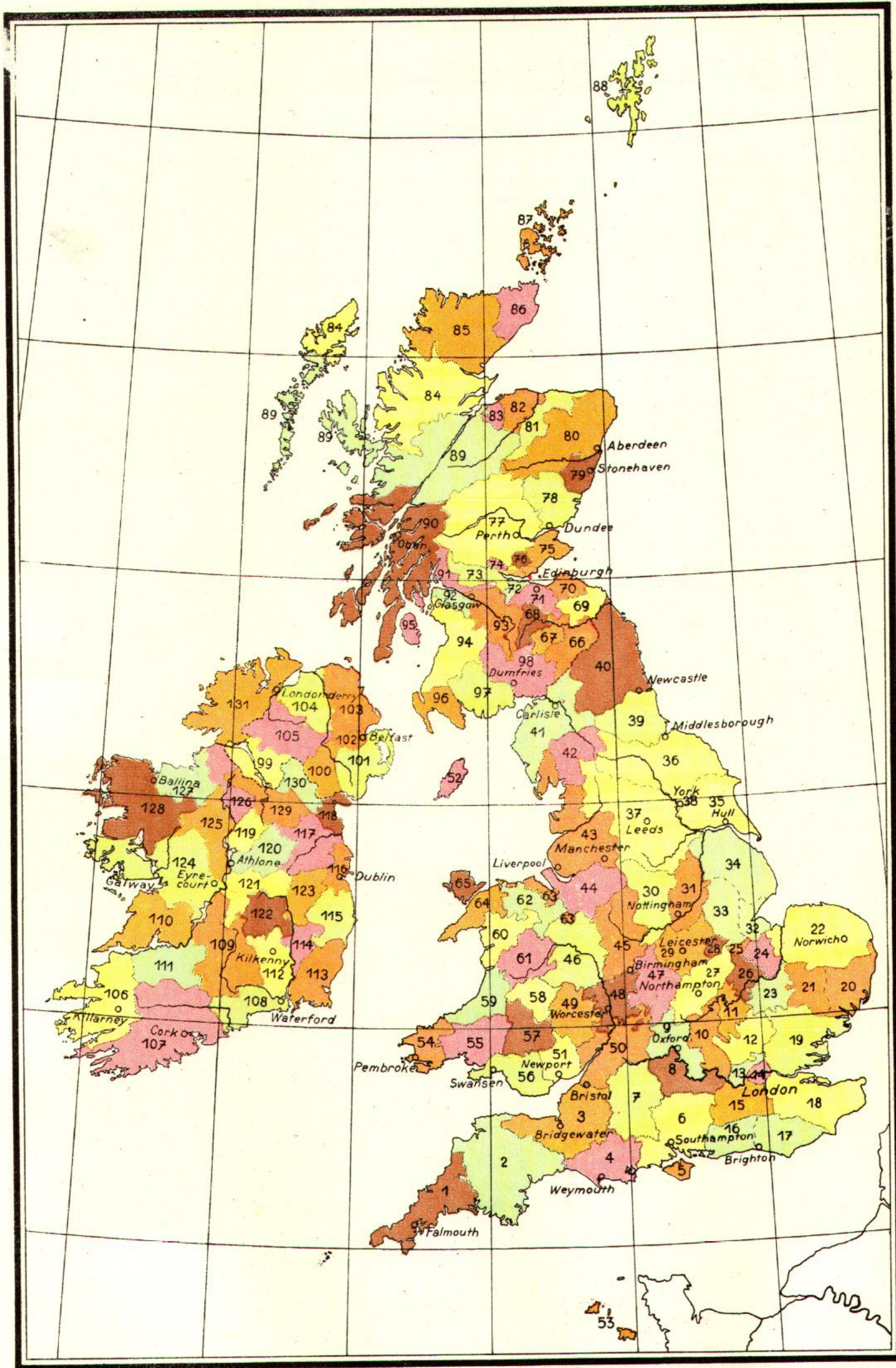
Gruz (Kroatisch; Ital.: Gravosa), haven van Dubrovnik (Joego-Slavië), spoorlijnen naar Ercegnovi, Trebinje en via Mostar naar Serajewo. Zie kaart → Dalmatië, DE 3.

Grijalva, rivier in Z. Mexico (17° 25′ N., 93° 30′ W.), mondt uit in de Golf van Campêche.

Grutto.

GROOT-BRITTANNIË EN IERLAND
GRAAFSCHAPPEN

GRAAFSCHAPPEN (Counties):

A. Engeland:

1. *Cornwall*
2. *Devonshire*
3. *Somersetshire*
4. *Dorsetshire*
5. *Isle of Wight*
6. *Hampshire*
7. *Wiltshire*
8. *Berkshire*
9. *Oxfordshire*
10. *Buckinghamshire*
11. *Bedfordshire*
12. *Hertfordshire*
13. *Middlesex*
14. *London*
15. *Surrey*
16. *Sussex-West*
17. *Sussex-East*
18. *Kent*
19. *Essex*
20. *Suffolk-East*
21. *Suffolk-West*
22. *Norfolk*
23. *Cambridgeshire*
24. *Isle of Ely*
25. *Soke of Peterborough*
26. *Huntingdonshire*
27. *Northamptonshire*
28. *Rutlandshire*
29. *Leicestershire*
30. *Derbyshire*
31. *Nottinghamshire*
32. *Lincolnshire-Holland*
33. *Lincolnshire-Kesteven*
34. *Lincolnshire-Lindsey*
35. *Yorkshire-East Riding*
36. *Yorkshire-North Riding*
37. *Yorkshire-West Riding*
38. *City of York*
39. *Durham*
40. *Northumberland*
41. *Cumberland*
42. *Westmorland*
43. *Lancashire*
44. *Cheshire*
45. *Staffordshire*
46. *Shropshire*
47. *Warwickshire*
48. *Worcestershire*
49. *Herefordshire*
50. *Gloucestershire*
51. *Monmouthshire*
52. *Isle of Man*
53. *Channel Islands*

B. Wales:

54. *Pembrokeshire*
55. *Carmathanshire*
56. *Glamorganshire*
57. *Brecknockshire*
58. *Radnorshire*
59. *Cardiganshire*
60. *Merionethshire*
61. *Montgomeryshire*
62. *Denbighshire*
63. *Flintshire*
64. *Carnarvonshire*
65. *Anglesey*

C. Schotland:

66. *Roxburgh*
67. *Selkirk*
68. *Peebles*
69. *Berwick*
70. *Haddington*
71. *Edinburgh*
72. *Linlithgow*
73. *Stirling*
74. *Clackmannan*
75. *Fife*
76. *Kinross*
77. *Perth*
78. *Forfar*
79. *Kincardine*
80. *Aberdeen*
81. *Banff*
82. *Moray (Elgin)*
83. *Nairn*
84. *Ross and Cromarty*
85. *Sutherland*
86. *Caithness*
87. *Orkney*
88. *Shetland*
89. *Inverness*
90. *Argyll*
91. *Dumbarton*
92. *Renfrew*
93. *Lanark*
94. *Ayr*
95. *Bute*
96. *Wigtown*
97. *Kirkcudbright*
98. *Dumfries*

D. Noord-Ierland:

99. *Fermanagh*
100. *Armagh*
101. *Down*
102. *Belfast*
103. *Antrim*
104. *Londonderry*
105. *Tyrone*

E. Iersche Vrijstaat

Prov. Munster:

106. *Kerry*
107. *Cork*
108. *Waterford*
109. *Tipperary*
110. *Clare*
111. *Limerick*

Prov. Leinster:

102. *Kilkenny*
113. *Wexford*
114. *Carlow*
115. *Wicklow*
116. *Dublin*
117. *Meath*
118. *Louth*
119. *Longford*
120. *Westmeath*
121. *King's County*
122. *Queen's County*
123. *Kildare*

Prov. Connaught:

124. *Galway*
125. *Roscommon*
126. *Leitrim*
127. *Sligo*
128. *Mayo*

Prov. Ulster: (gedeeltelijk)

129. *Cavan*
130. *Monaghan*
131. *Donegal*

Gryllotalpa, → Veenmol.

Grynaeus, S i m o n, Gereformeerd Humanist en theoloog; * 1493 te Vehringen (D.), † 1541 te Bazel. Was 1524-1529 prof. in het Grieksch te Heidelberg, werd in 1529 door zijn vriend Oecolampadius naar Bazel geroepen, doceerde daar Grieksch en theologie. In 1534 hervormde hij de univ. van Tübingen. *Polman.*

Grynea of G r y n e u m, Grieksche stad in het Z. van Aeolis (Kl.-Aziat. kust), met een oud orakel van Apollo, die daarom vaak G r y n e u s heet.

Grijns, G e r r i t, Ned. geneeskundige en physioloog; * 28 Mei 1865 te Leerdam; 1892 arts te Utrecht, waarna ass. in de physiologie te Leipzig. Zelfde jaar als off. van gezondheid naar Indië en geplaatst aan Geneesk. laboratorium te Weltevreden, waarvan hij 1912-1917 directeur was. 1921-1935 hoogleeraar in dierenphysiologie aan de landbouwhoogeschool te Wageningen. G.'s voorn. onderzoekingen liggen op het terrein der vitaminen (over polyneuritis gallinarum 1900, '08 en '09). *E. Hermans.*

Grijnzend is een tweelippige bloemkroon, waarvan de keel open is, zoodat de meeldraden zichtbaar zijn.

Grijper, werktuig, in gebruik voor het overslaan van materiaal, waarin scheppend gegrepen kan worden.

Men heeft één- en tweedraadsgrijpers; é é n - d r a a d s g r ij p e r s zijn overwegend in gebruik bij het overslaan van stukgoed; het voordeel is het eenvoudige hijschmechanisme (één trommel). T w e e - d r a a d s g r ij p e r s zijn op iedere hoogte losbaar, echter vraagt deze constructie twee draadtrommels.

Electrische m o t o r g r ij p e r s komen veel overeen met de tweedraadsgrijpers ; echter biedt dit type het voordeel een grootere bekwijdte te geven, doordat de electr. motor in den kop van den g. is ingebouwd en de constructie hierdoor eenvoudiger is; tevens kan deze g. zoowel aan een electr. als aan een stoomkraan gehangen worden, mits in het laatste geval ook electr. stroom voorhanden is; het groote tijdverlies, dat het verwisselen der draden met zich brengt, vervalt hierdoor, terwijl de kraanlier slechts één trommel voor dezen g. behoeft te hebben.

L i t. : R. Hänchen, Winden und Kräne; H. Bethmann, Die Hebezeuge. *E. Bongaerts.*

Gryphius, 1° A n d r e a s, Duitsch tooneelschrijver en dichter uit den Baroktijd. * 1616, † 16 Juli 1664. Schreef zwaarmoedige, diep godsdienstige sonnetten en tooneelwerk, dat onder invloed van Vondel, Shakespeare en de Franschen staat. Oorspronkelijk is hij in zijn blijspelen Peter Squenz en Horribilicribrifax.

U i t g. d. H. Palm (1878-'84). — L i t. : F. Gundolf, A. G. (1927) ; Keppler, A. G. u. Shakespeare (1921) ; R. A. Kollewijn, Über den Einflusz des holländ. Dramas auf A. G. (1880) ; L. Wysocki, A. G. et la tragédie allem. au XVIIe siècle (1893) ; G. Fricke, Die Bildlichkeit in der Dichtung des A. G. (1933). *Lissens.*

2° (Eigenl. Greiff) S e b a s t i a n, Duitsch drukker; * 1491 te Reutlingen, † 1556 te Lyon, waar hij zich in 1524 als drukker had gevestigd. Hij drukte meer dan 300 Gr., Lat., Hebr., Ital. en Fr. werken. Zijn zoon Anton volgde hem op, terwijl zijn broer Frans een drukkerij had in Parijs.

Grijpskerk, gem. in het W. der prov. Groningen, omvat de dorpen en gehuchten G., Kommerzijl, Niezijl, Pieterzijl, Visvliet, Gaarkeuken; 3 474 inw. (1934), waarvan 92,85% Prot., 0,26% Kath., 0,55% Isr.; 5,99% behoort tot geen kerk. gezindte. Veeteelt en landbouw; zuivelfabriek. Opp. 2 965 ha, waarvan 46% bouwland, 51% grasland (1932). *Bouma.*

Grijpskerk, I s a b e l l a van (ook: Elisabeth), religieuze, * 1489, † 22 Mei 1557 te Delft; mater van het S. Aachtenklooster aldaar; wordt geroemd om aanleg voor studie en schilderkunst.

L i t. : Hensen, in : Nw. Ned. Biogr. Wbk. (III, 511).

Grijpskerke, gem. in de prov. Zeeland op eil. Walcheren ten N.W. van Middelburg. Omvat het dorp G. en enkele buurtschappen. Opp. 1 306 ha; ca. 900 inw., 30% Ned. Herv. en 60% Geref. Kleigrond; landbouw.

Grijpvogel, → Griffioen.

Grijs. Grijs worden, (g e n e e s k.) → Canities.

Grijsboek, → Geelboek.

Gryse, E d w a r d de, Vlaamsch schrijver, * 1848 te Roulers, † 1909 te Kortrijk, waar G. sinds 1889 pastoor-deken was; 1874 doctor in de theologie, leeraar a. h. klein-seminarie te Roulers, 1884 prof. in de dogmatiek a. h. groot-seminarie te Brugge.

W e r k e n o.a.: Vaderlandsch Recht en Revolutie (2 dln. 1882, Fr. vert. 1885). Art. in vsch. litt., soc. en hist. periodieken.

Grijskruid, → Berteroa.

Grijze beer, → Beerachtigen.

Grijze els, → Els.

Gsell, S t e p h a n e C. E., Fransch archaeoloog en historicus; * 1864, † 1932; werd na jaren wetensch. arbeid te Rome, te Vulci en vooral in Noord-Afrika, hoogleeraar aan het Collège de France (1911).

W e r k e n : o.m. Hist. ancienne de l'Afrique du Nord (8 dln. 1913-1929 ; onvoltooid) ; Fouilles de la nécropole de Vulci (1892) ; Monuments Antiques de l'Algérie (2 dln. 1908) ; Promenades archéol. aux environs d'Alger (1926).

Gstaad, Zwits. toeristen- en wintersportplaats in het Berner Oberland, 1 052 m boven zee, aan den rechteroever van de Saane, aan de monding van het Lauenendal.

Guacharo, → Vetvogel.

Guadagni, G i o v a n n i A n t o n i o, Ital. Carmeliet; * 14 Sept. 1674 te Florence, † 15 Jan. 1759 te Rome. Provinciaal der Orde; 1724 bisschop van Arezzo, 1731 kardinaal, en kard. vicar. van Rome. Ligt begraven onder een der altaren van de kerk der Carmelieten S. Martino ai Monti te Rome. Zijn werk Constitutiones Cleri Romani wordt in hs. bewaard in het archief der Orde te Rome. Proces tot zaligverklaring 1761 ingeleid. *Feugen.*

L i t. : Positio in causa Beatif. (arch. der Orde te Rome).

Guadalajara, 1° hoofdstad van de gelijknamige prov. in S p a n j e (40° 50′ N., 3° 10′ W.), aan den linkeroever van de Henares; ca. 15 000 inw. In de omgeving landbouw (wijn, olijven, tarwe). Militair vliegveld; mil. academie.

2° Hoofdstad van den staat Jalisco in M e x i c o (20° 40′ N., 103° 20′ W.), aan den Rio Grande de Santiago. Met ca. 150 000 inw. is G. de tweede stad van Mexico. Ligt in een vruchtbare landbouwstreek en is belangrijk handelscentrum. Spoorwegenknooppunt. Textiel- en andere industrieën; artistiek vaatwerk, vervaardigd door de Indianen der voorsteden. Mild klimaat. Prachtige kathedraal en andere architectonische kunstwerken uit den Spaanschen tijd. Gesticht in 1531. Bisschopsstad sedert 1552, sedert 1863 aartsbisdom. *p. Cyrillus.*

Guadalaviar, ook wel T u r i a genaamd, een rivier aan de Oostkust van Spanje (40° N., 1° W.);

de „witte rivier" van de Arabieren. Ontspringt op de Sierra de Gudar. Lengte 240 km. In den benedenloop van groote beteekenis voor de irrigatie van de „huerta" van Valencia. Bevloeiingswerken waren reeds aangelegd door de Rom. en vooral door de Mooren. *Erkelens.*

Guadalcazar, stad in Mexico ten N.O. van San Luis Potosi (23° N., 100° 30′ W.). 8 000 inwoners. Mijnbouw, kwikzilver.

Guadalquivir (Arab.: el Wadi el Kebir = de groote rivier), rivier in Zuid-Spanje (38° N., 3° - 6° 30′ W.). Ontspringt in het Andalusisch gebergte (prov. Jaen) op den Corralon en stroomt dan Westwaarts door het Guadalquivirbekken langs den Zuidelijken breukrand van de Meseta, om dan bij Sevilla een Zuidelijke richting te nemen, door de breede vlakte naar de Golf van Cadiz (→ Andalusië). De lengte is 560 km. De opp. van het stroomgebied 56 000 km².

Van alle Sp. rivieren is de G. het waterrijkst, vooral door zijn linkerzijrivieren. De benedenloop is bevaarbaar tot Sevilla en kleinere schepen kunnen zelfs Cordova bereiken. In de Oostelijke deelen van het G.-bekken wordt veel water benut voor bevloeiing. Evenals voor de Ebro bestaan er ook voor deze rivier grootsche plannen tot verbetering van de bevaarbaarheid, de irrigatie en voor de opwekking van electriciteit. De zijrivieren zijn o.a. Guadiana Menor, Guadalimar, de Genil. *Erkelens.*

Guadalupe, 1° beroemde bedevaartsplaats en nationaal heiligdom in Spanje (Z.W. van Madrid, prov. Caceres). Het wonderdadige Mariabeeld werd door den H. Gregorius den Grooten aan den H. Leander van Sevilla geschonken; 713 door de Mooren in het dal van G. verborgen; ca. 1340 teruggevonden en ter vereering in een prachtige Gotische kerk geplaatst, die versierd is met talrijke kunstwerken (o.a. schilderingen van Zurbaran). *Th. Heijman.*

2° Rivier in Texas (Ver. St. van Amerika), mondt uit in de Golf van Mexico.

3° **Guadalupe-Hidalgo,** → Guadeloupe-H.

Guadeloupe, L a, grootste en voornaamste eil. der Kleine Antillen (Fr. bezit), door de Rivière Salée (Zoutrivier) verdeeld in het bergachtige gedeelte Basse Terre (943 km²) in het W. en het vlakke Grande Terre (566 km²) in het O. In 1926: ca. 210 000 inw., waarvan ²/₃ gemengd, ¹/₃ Negers en ong. 8% Blanken. Hoofdmiddel van bestaan is landbouw (suikerriet, bananen, cacao, koffie). De veeteelt krijgt meer en meer beteekenis. Onder de exportartikelen zijn rum en suiker de voornaamste. De export richt zich het meest naar Frankrijk, terwijl de import grootendeels bestaat uit voedingsstoffen, geweven goederen en metaalwaren, en wel vanuit de Ver. Staten en Frankrijk. De voorn. havens zijn Point à Pître, La Moule en Sainte Anne. Hoofdstad is Basse Terre.

Het bisdom G., opgericht 27 Sept. 1850, omvat behalve G. de eil. Les Saintes, Marie-Galante, Désirade en een deel van St. Martin. *Zuylen.*

Guadeloupe-Hidalgo, stad, 5 km ten N. van Mexico; ca. 12 000 inw.; ligt op 2 275 m boven zee. Bedevaartsplaats. Nationaal heiligdom met prachtige kerk van O. L. Vr. van G.

De in 1848 gesloten **Vrede van Guadeloupe-Hidalgo** maakte een einde aan den Amer.-Mexicaanschen oorlog van 1846-'48. Mexico stond aan de Ver. Staten, behalve Texas, het gebied af tusschen de huidige grens, het Rotsgebergte en ca. 42° N.

Guadiana, rivier in Spanje en Portugal (39° N., ca. 3° - 7° 45′ W.). De bronrivieren liggen in La Mancha. Uit de lagunen van Ruidera komt de Guidiana Alto, die samenvloeit met de Zancara en de Giguela. De G. stroomt nu in groote bogen Westwaarts met geringe diepte en klein verval, om bij de grensvesting Badajoz om te buigen naar het Z. en vervolgens de Golf van Cadiz te bereiken.

De lengte is ca. 800 km (Port. gedeelte 150 km); tweemaal grensrivier, over een lengte van 65 en van 45 km. De opp. van het stroomgebied is 72 000 km², in Portugal 11 500 km². De bevaarbaarheid is zeer gering (72 km, tot Mertola). *Erkelens.*

Guadix, stadje in het bekken van G. in de Sp. prov. Granada (37° 19′ N., 3° 10′ W.), 16 000 inw. Bisschopszetel. In de omgeving woningen uitgehouwen in de rotsen met voorgebouwde gevels.

Guahàn, → Guam.

Guaikurú's, wijdverspreide talenfam. in Zuid-Amerika, met als middelpunt den Gran Chaco. → Indianen van Z. Amerika.

Guaira, L a, versterkte en belangrijkste haven van de rep. Venezuela; gelegen in het bondsdistrict aan de Caraïbische Zee; ca. 7 000 inw., doch met het nabije Maiquetia 21 000 inw. (1933). Door spoorweg verbonden met Caracas en Macuto (badplaats). Uitvoer van koffie, cacao, suiker, huiden en vellen. Belangrijke invoer. Regelmatig stoomvaartlijnenverkeer. Kabels naar Trinidad en Curaçao.

Guajacol ($C_6H_4OCH_3OH$), monomaethylaether van pyrocathechine, kleurlooze of zwak-rose kristallen, met aromatischen reuk en zoetachtig-samentrekkenden smaak, smeltpunt 27,7° C, kookpunt 205° C. Guajacol vormt het hoofdbestanddeel van uit beukenteer gewonnen creosoot en is daaruit door distillatie te verkrijgen; technisch wordt het bereid door methyleeren van orthonitrophenol met kali en dimethylsulfaat, het gevormde product met natriumsulfide te reduceeren en te diazoteeren ten einde de NH_2-groep door OH te vervangen. G. wordt in de geneeskunde zoowel uit- als inwendig gebruikt als temp. verlagend middel; het heeft, in tegenstelling met de meeste andere stoffen, ook voor uitw. gebruik een maximaal dosis. Om ongewenschte werkingen op de maag te voorkomen dikwijls vervangen door verbindingen, die pas in den darm gesplitst worden, zoals het carbonaat (duotal) en het kalium-sulfoguajacolaat (thiocol), een niet giftig, eenigszins bitter poeder.

Lit.: Comm. Ned. Pharm. Ed. V (III). *Hillen.*

Guajakhars (Resina guajaci), door insnijding gewonnen hars van de Zygophyllacee: Guajacum officinale (→ Pokhoutboom). G. is bruin of groenachtig en heeft een karakteristieken geur. Aan de lucht wordt het eerst groen, vervolgens blauw. G. wordt gebruikt in de artsenijbereidkunde. *Tellegen.*

Guajavabladen (Ind. djamboe kloetoek of djamboe bidji), bladen van Psidium Guajava, een tot 10 m hoogen boom, inheemsch in tropisch Amerika, elders tusschen de keerkringen als vruchtboom aangeplant. Groenachtig-grijs-bruine, enkelvoudige ovale bladen, opp. bedekt met fijne donkere klierstipjes, onderzijde behaard, ca. 14 cm lang, kort gesteeld. Bestandddeelen: vluchtige en vette olie, hars en looistof. G. worden in de geneesk. in den vorm van infuus, extract of wijn gebruikt bij maag- en darmcatarrhen.

Lit.: Comm. Ned. Pharm. Ed. V. (II). *Hillen.*

Guajira, Spaansche dans met geregelde afwisseling van ³/₄ en ⁶/₈ maat, door accentverplaatsing; is ook op Cuba inheemsch, doch heeft daar een eigen karakter.

Guala, R o n i, Zalige, Ital. Dominicaan, invloedrijk diplomaat; * ca. 1180 te Bergamo, † 3 Sept. 1244 in het klooster Vallombrosa bij Bergamo. Leerling van den H. Dominicus; prior te Brescia; legaat van Gregorius IX; 1230 bisschop van Brescia en sinds 1243 tegelijkertijd podestà van Valcamonia. Vereering door Pius IX in 1868 goedgekeurd. Feestdag 3 Sept.

L i t.: Acta S.S. Sept. (I 1746). *Feugen.*

Guam of G u a h à n, eil. in den Stillen Oceaan, voornaamste en grootste eil. der Marianen- of Ladronengroep en van geheel Micronesië (13° N. - 145° O.); vroeger Spaansch, sinds 1898 bezit der V. S. v. Amer.; belangrijk steunpunt voor het verkeer, vlootbasis, kabel- en radiostation. Opp. 544 km²; 17 000 inw., w.o. ca. 650 niet-inheemschen. Hoofdstad Agana (9 000 inw.), met sterk Amer. karakter; oorlogshaven Apra. G. is vulkanisch en bergachtig, in het Z. door koraalrif omgeven; hoogste punt 390 m. Zeer regenrijk (oerwoud); zomertemp. gemiddeld 28°, wintertemp. 24°; vaak geteisterd door vernielende taifoens.

Middelen van bestaan: akkerbouw (cocosnoten, jams, taro, bataten, maniok, rijst, koffie, cacao, suiker); vruchtenteelt en vischvangst (trepang, parels, karet).

Er is te Agana een apostol. vicaris gevestigd; de missie is toevertrouwd aan de Capucijnen; de bevolking is reeds grootendeels Katholiek. *Zwagemakers.*

Guanacaste, prov. der rep. Costa Rica in Middel-Amerika; opp. 12 240 km², ruim 55 000 inw. Middelen van bestaan: veeteelt en boschexploitatie. Hoofdstad Liberia (3 000 inw.).

Guanajuato, 1° dichtbevolkte s t a a t in de republiek Mexico (21° 0′ N., 102° 0′ W.), geheel gelegen binnen de centrale Mexic. hoogvlakte. Opp. 30 585 km²; ca. 980 000 inw. Het N. wordt beheerscht door de Sierra Gorda, het centrum door de Sierra de G., terwijl het Z. bedekt is met vruchtbare vlakten (de Bajío), van vulkanischen oorsprong. Hoofdstroom is de Rio Lerma. Het klimaat is subtropisch en gezond, met voldoenden regenval om van de Bajío een rijk landbouwgebied te maken: tarwe, maïs, gerst, boonen, enz. Er is runderen-, schapen- en geitenteelt. De ontginning der zilvermijnen is nog van belang; bekend is de 12 km lange zilverader Veta Madre.

Industrie: korenmolens, looierijen, lederwaren, wollen en katoenen goederen, e.a. De voornaamste plaatsen zijn: de hoofdstad Guanajuato, Léon, Celaya, Irapuato. Spoorwegverbindingen met N. Amerika.

2° H o o f d s t a d van den gelijknamigen Mexicaanschen staat. Hoog gelegen met gezond klimaat. G. gaat snel achteruit: 1910 nog 35 000 inw., thans ca. 12 000. Eertijds middelpunt der zilvermijn-ontginningen. Merkwaardige oude gebouwen. Gesticht in 1554. *p. Cyrillus.*

Guanchen, → Goeantsjen.

Guanine, amino-oxypurine, $C_5H_5N_5O$, afbraakproduct van eiwitten. Men vindt het als excretiestof bij vsch. dieren, als spinnen, wormen, enz. Het wordt aangetroffen in de lever, alvleeschklier en milt bij de zoogdieren. Bij visschen vindt men kristallen van guaninekalk in de schubben, vooral aan de buikzijde, waardoor deze een metaalglans krijgt. *Willems.*

Guano, natuurlijke meststof, ontstaan door eeuwenlange ophooping van de uitwerpselen en cadavers van zeevogels op sommige kuststreken en eilanden met een warm klimaat, o.a. op de Chincha-eil. voor de kust van Peru, vandaar de naam: P e r u - g u a n o. De samenstelling van de g. loopt sterk uiteen en is vooral afhankelijk van den meerderen of minderen neerslag in het gebied der afzetting. G e m a l e n r u w e g. bevat 3 of 7% stikstof, 14 of 15% phosphorzuur en 1-3% kali. Door behandeling met zwavelzuur wordt de o p g e l o s t e g. verkregen met 7% stikstof, 10% in water oplosbaar phosphorzuur en 2% kali. De vindplaatsen van de echte Peru-guano zijn grootendeels uitgeput en wat als zoodanig in den handel komt, is niet zelden grootendeels een mengsel van kunstmeststoffen. Uit afval van visch, walvisch en van de vleeschextractfabrieken ontstonden respectievelijk de Noorsche vischguano, de walvischguano en de Fray-Bentos-guano. *Dewez.*

Guap, → Jap.

Guarache, Napolitaansche danswijze van Spaanschen oorsprong, waarin $^6/_8$ en $^2/_4$ maat geregeld afwisselen.

Guarana, stangen of ronde koeken, vervaardigd uit de boven een zacht vuur gedroogde en fijngestooten zaden van Paullinia cupana, een in Brazilië voorkomende klimplant. Hoofdbestanddeel coffeïne. In Brazilië als genotmiddel, vroeger in de geneesk. tegen migraine gebruikt.

Guarani's, Z.Amer. Indianenstam uit de taalgroep der Toepí. Hun taal werd door missionarissen zeer verspreid, waardoor zij een alg. verkeerstaal werd. → Indianen van Z. Amerika.

Guarayu's, Zuid-Amer. Indianenstam, behoorende bij de Toepí-taalgroep. → Indianen van Z. Amerika.

Guarda, stadje in de voormalige prov. Beira in Portugal (40° 40′ N., 7° 20′ W.). Hoofdstad van het gelijknamige district. 7 200 inw. Bisschopszetel.

Guardafui (Ital., = weest op uw hoede), K a a p, ten Zuiden van de Golf van Aden, tegenover het eiland Sokotra (I 519 i 3).

Guardanus, Heilige, een der 14 → Noodhelpers.

Guardati (eigenl.: M a s u c c i o S a l e r n i t a n o), Ital. novellist uit de 15e eeuw, navolger van de → Decamerone.

U i t g.: L. Settembrini (Napels 1874). — L i t.: A. Mauro, M. S. (1926); L. di Francia, Novellistica (1924).

Guardi, F r a n c e s c o d e', Ital. schilder; * 3 Oct. 1712 te Venetië, † 1 Jan. 1793 aldaar. Schijnt beïnvloed door de kunst van Seb. Ricci en van Tiepolo. Schildert portretten, genrestukjes en landschappen. G. is de begaafdste schilder der Venetiaansche stadsgezichten, die hij zuiver picturaal opvat en met een vlotte, bijna impressionistische techniek schildert. Voor het eerst wordt door G. de atmosfeer der lagunen op het doek gebracht. G. let daarbij veel minder op de topographische juistheid van zijn onderwerpen dan schilders als Canaletto, die vroeger veel beroemder was. De figuurtjes op G.'s landschappen zijn geestig geteekend, evenals op zijn genrestukjes, die den luchtigen stijl van het Rococo hebben (Feste Veneziane, Louvre; Veduten met scènes uit het bezoek van Pius VI te Venetië, 1782, Londen). In Ned. bezitten o.a. de coll. H.E. ten Cate en ir. C. Thurkow fraaie stalen van G.'s kunst. *Korevaar-Hesseling.*

Guardini, R o m a n o, Duitsch cultuurphilosoof en jeugdleider; * 17 Febr. 1885 te Verona, in Duitschland opgevoed, 1910 priester, 1923 hoogleeraar te Berlijn. G. heeft groote verdiensten voor de verdieping van het godsdienstig leven in intellectueele kringen; hij is prediker van een modern persoonlijkheidsideaal op grond v. d. gegevens der Kerkelijke liturgie.

V o o r n. w e r k e n: Vom Geist der Liturgie; Der Sinn der Kirche; Briefe über Selbstbildung; Briefe vom Comer-

see; Vom lebendigen Gott; Der Gegensatz, Versuche zu einer Philosophie des Lebendig-konkreten. *F. Sassen.*

Guarini, 1° B a t t i s t a, Ital. dichter, afstammeling van den Humanist → Guarino da Verona. * 1538 te Ferrara, † 7 Oct. 1612 te Venetië. Diplomaat in dienst der hertogen d'Este e.a. Schreef elegante Rime (1598), een comedie L'idropica, dialogen en verhandelingen. Zijn herdersdrama Il pastor fido (1580-1590), naar Tasso's Aminta, beleefde meer dan 170 uitg. en oefende Europ. invloed uit (o.a. Hooft!).

U i t g. : Opere d. Barotti en A. Zeno (4 dln. Verona 1737-'38 ; onvoll.). — L i t. : V. Rossi, B. G. (Turijn 1886) ; Olschki (1908). *Ulrix.*

2° G i o v a n n i B., → Guarino (1°).

3° G u a r i n o, Ital. architect, * 17 Jan. 1624 te Modena, † 6 Maart 1683 te Milaan. G. was priester. Na Bernini en Borromini de belangrijkste Barokbouwmeester van Italië; werkte o.a. te Rome, Parijs, Lissabon enz.

L i t. : Durm, Die Baukunst der Renaiss. in Italien (Handb. d. Architektur II).

Guarino (Lat. Varinus), **1°** (ook Guarini genoemd) G i o v a n n i B a t t i s t a, zoon van 3°, Ital. Humanist; * 1425 te Verona, † 1513 te Venetië. Hij doceerde Gr. en Lat. te Ferrara, en publiceerde in 1459: De Ordine docendi, waarin voor het eerst als eisch voor een goede opvoeding zoowel de kennis van Gr. als van Lat. wordt gesteld.

2° **G. da Favora** (ook Favorinus en Camers genoemd), Ital. Humanist; * ca. 1450 te Favora (bij Camerino), † 1537. G. was Benedictijn, leeraar van den lateren paus Leo X, bisschop van Nocera (1514), en had de leiding van de bibliotheek der Medici in Florence. Hij genoot een groote reputatie om zijn lexicographie.

3° **G. da Verona,** Ital. Humanist; * Dec. 1374 te Verona, † 14 Dec. 1460 te Ferrara. Hij leerde Gr. bij Chrysoloras in Konstantinopel (1403-'08) en kwam terug met waardevolle hss. Hij gaf colleges te Florence, Venetië en Verona, werd in 1429 opvoeder van prins Lionello te Ferrara en in 1436 prof. aldaar. In 1438 was hij tolk op het concilie van Ferrara-Florence. G. wekte overal liefde voor de studie der Klassieken en was een der belangrijkste paedagogen van zijn tijd. Zie ook → Guarini (1°).

L i t. : J. E. Sandys, A hist. of class. Scholarship (II, 49-52). *Zr. Agnes.*

Guarnerius, 1° middeleeuwsch rechtsgeleerde. → Irnerius.

2° Beroemd geslacht van vioolbouwers, uit Cremona stammend.

a) A n d r e a, * ca. 1630, † 1698, vader van Pietro en Giuseppe Giov. G. Was leerling van de gebroeders Amati en medeleerling van Stradivarius bij Nicolo Amati; onderging invloed van zijn leeraren en later van Stradivarius. Zijn instrumenten hebben niet de waarde van die der volgende generaties der familie G.

b) P i e t r o G i o v a n n i, * 1655, † 1730, oudste zoon van Andreas G. Zijn instrumenten worden geroemd, hoewel zij niet groot van toon zijn.

c) G i u s e p p e G i o v. B a t t., * 1666, † 1738, jongste zoon van Andreas G. Zijn instrumenten worden gezocht om hun afwerking en hun nobelen toon.

d) P i e t r o, * 1695, † ca. 1751, zoon van Giuseppe Giov. G., bouwde naar de modellen van zijn vader.

e) G i u s e p p e A n t o n i o, * 1687, † 1742, bijgenaamd G. d e l G e s ù, omdat hij de meeste zijner instrumenten met de initialen JHS merkte. Hij was een neef van Andrea G. en werd de beroemdste van zijn geslacht. Volgens de legende zou hij wegens wangedrag zijn laatste levensjaren in de gevangenis hebben doorgebracht, uit welk feit men de ruwere afwerking van zijn latere instrumenten verklaart. Ongeveer 50 violen en 10 alten zijn van hem bekend. Giuseppe Ant. G. dankt zijn beroemdheid grootendeels aan Paganini, die een instrument van hem bespeelde. Deze „del Gesù” wordt te Genua bewaard. *de Klerk.*

Guarnieri, → Pokken.

Guatemala. I. Republiek in Middel-Amerika.

A) Aardrijkskunde. Opp. 109 724 km², 2 500 000 inw. (1934), 22 per km²; is gelegen tusschen 13° 40′ - 14° 30′ N., 89° - 92° W. en grenst in het W. en in het N. aan de rep. Mexico, in het O. aan Britsch-Honduras, de Golf van Honduras, de rep. Honduras, de rep. San Salvador, en in het Z. aan den Stillen Oceaan. Kaart, zie → Middel-Amerika.

Natuurlijke landschappen. Het midden van het land wordt ingenomen door de gebergteketens van Noordelijk Middel-Amerika, waarvan de oudere deelen geplooid zijn na het Carboon en de jongere in het Plioceen. Tertiaire endogene krachten hebben verder het land vervormd: inzinkingen door daling ontstaan (Polochic dal, Golf van Amatique), terwijl door rijzing zich meerdere hoogten vormden.

Het gebied naar het N. daalt terrasvormig. Aan den Z. kant een jong eruptief landschap met tal van vulkanen. Naar den Stillen Oceaan daalt het land langzaam; langs dezen Oceaan strekt zich een smalle kustvlakte uit. Het Noordel. deel van Guatemala is een laag gelegen krijt- en kalklandschap (Petén). Door daling onderging het Atlant. kustgebied vele veranderingen, waarbij zich vsch. inhammen van de zee vormden. De rivieren zijn van weinig beteekenis. De voornaamste zijn: de Usumacinte, de Motagua en Polochic. De meren Atistlan en Petén zijn voor scheepvaartverkeer geschikt.

Klimaat. Dit wordt grootendeels bepaald door de ligging. Aan de Atl. zijde overheerscht de N.O. passaat; aan de zijde van den Stillen Oceaan de veelvuldige Zuidel. winden. Hoofdregentijd is van Mei tot Oct., gemiddelde neerslag 1 400 mm. De temp. hangt samen met de hoogte.

Bevolking. Deze bestaat voor 60% uit Indianen, 30% Ladino's (kleurling van Blanke en Indiaan) en 10% Blanken (Creool en immigrant). De Indianen behooren tot de Mayavolken.

Godsdienst. De heerschende godsdienst is het Katholicisme. G. is verdeeld in één aartsbisdom, één bisdom, en één apost. vicariaat (sinds 1928).

Middelen van bestaan. Hoofdmiddel van bestaan is landbouw. Het voornaamste product is koffie. De vulkanische bodem is hiervoor uitermate geschikt. De verbouw vindt plaats langs de Westel. hellingen en aan den O. kant in de buurt van Coban. Jaarlijksche productie 1 millioen quintals. Suikerriet verbouwt men in de lagere deelen van het Westen: gemiddelde productie 21 000 ton (1934). In de buurt van Puerto Barrios groote banaan-aanplantingen (gemidd. opbrengst 8 à 9 millioen bossen). Verder worden maïs, rijst, katoen, cacao er verbouwd.

Import (in dollars)		Export (in dollars)	
1930	13 262 335	1930	23 577 818
1931	12 971 234	1931	15 167 386
1932	7 466 000	1932	10 660 736

De import komt voor ca. $^2/_3$ uit de V. S., de export eveneens. Daarop volgen het Duitsche Rijk en Groot-Brittannië. De voornaamste handelscentra zijn: Guatemala, Quezaltenango, Cobán; havenplaatsen zijn: Puerto Barrios, San José, Champerico, Livingston. Het land is rijk aan fijne soorten timmerhout; in Petén vindt plaats inzameling van chiche, dat gebruikt wordt voor het bereiden van kauwgom. De mijnbouw heeft nog niet veel te beteekenen, hier doet zich vooral gelden het gebrek aan wegen. Het land bezit vsch. soorten ertsen: goud, koper, zink, ijzer, mica, lood, verder marmer. De industrie heeft eveneens nog weinig beteekenis. Het verkeer bevindt zich in minder goeden toestand, ofschoon de laatste jaren meer aanleg plaats heeft van autowegen.

M u n t. De nieuwe munteenheid is de quetzal (1924). Voor maten en gewichten heeft men het metrieke stelsel.

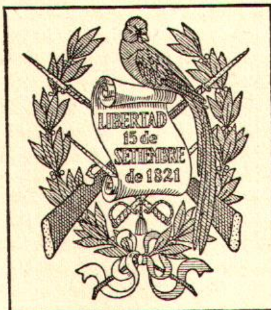
Bestuur. Het bestuur berust op de grondwet van 1879, die in 1927 gewijzigd is. Het uitvoerend gezag berust bij den president, door het geheele volk voor 6 jaar gekozen. Het wetgevend lichaam bestaat uit een Nationale Vergadering van 69 leden, gekozen voor 4 jaar en een Raad van State met 13 leden. Het land is verdeeld in 22 departementen, ieder bestuurd door een Jefe político.

L i t. : J. Mejia, Geogr. descriptiva de la Rep. de G. (1925); Lex. für Theol. und Kirche (IV); The South American Handbook (1934); P. Denis, Amérique du Sud (1927). *Zuylen.*

B) Weermacht. Het leger bestaat uit: 2 korpsen infanterie à 14 comp., 4 afd. artillerie (berg- en veld-), 6 comp. mitrailleurs, 1 garde-bataljon, 1 luchtvaartschool (burger- en militaire), 1 eskadron cavalerie. Bovendien 6 militiebataljons, 2 bat. vrijwilligers (hoofdstad) en 7 comp. vrijwilligers (provinciën). De genie voert in vredestijd publieke werken uit, in oorlogstijd in compagniesverband bij het leger. Alg. dienstplicht ; in het actieve leger van 18 tot 30 jaar, in de reserve van 30 tot 50 jaar; 1e oefeningstijd voor inf. en cav. 1 jaar, voor art. en genie 2 jaar. Vredessterkte: 6 715 (315 officieren).

L i t. : Annuaire mil. (1934). *v. Munnekrede.*

C) Geschiedenis. Uitgezonden door Cortes, veroverde Pedro de Alvarado in 1523 G., dat met de andere Middel-Amer. landen het kapitein-generaalschap G. of Middel-Amerika werd. Dit bevrijdde zich in samenwerking met Mexico (het Plan van Iguala 1821) van de Spaansche overheersching en vormde sinds 1823 de onafhankelijke Ver. Provinciën van Middel-Amerika, omvattende de federatie van Costa Rica, Nicaragua, Honduras, Salvador en G., na 1825 genoemd de Federatie van Centraal-Amerika, hoofdstad G. Toen de religieus-politieke burgeroorlogen tusschen clericale centralisten en liberale federalisten de liberalen aan het bewind brachten (o.a. president Morazan), werd een onontwikkeld Indiaan Carrera de geweldige leider der verbitterde clericalen, Indianen en Mestiezen; hij verdreef Morazan, ontbond de Federatie en was dictator van G. van 1838 tot 1865: Republiek van G. sinds 1851. Na hem kwam er een onafgebroken liberaal bewind, veelal in den vorm van dictatuur, vooral sinds 1903 (Cabrera). Pogingen van liberale zijde om de Centraal-Amer. federatie weer te herstellen zijn mislukt. Sinds 1526 missioneerden Franciscanen en Dominicanen. In 1534 werd G. een bisdom en in 1743 metropolit. zetel van Middel-Amerika. Van 1865 tot 1926 heerschte er een sterk anti-clericaal bewind met groote missie-moeilijkheden, daarna kwam er een kerkvrede. Er zijn ca. 2 millioen Kath. en 116 parochiën; te weinig priesters.

Wapen van Guatemala.

L i t. : o.a. W. Spence Robertson, History of the Latin-American Nations (New York, Londen 1932); J. T. Bertrand, Hist. de l'Amérique espagnole (2 dln. Parijs 1929); Lex. Theol. u. Kirche (IV 1932). *Wübbe.*

II. (Ook G. l a N u e v a of S a n t i a g o d e G.) **Hoofdstad** der gelijknamige republiek (14° 40′ N., 90° 30′ W.), gelegen op het plateau Las Vacas, 1 480 m boven den zeespiegel aan de spoorwegen Puerto Barrios (Atlant. Oceaan) — San José (Groote Oceaan). Ca. 150 000 inw. In 1527 stichtte Alvarado de stad G., het tegenw. Ciudad Vieja (of Amalonga); deze stad werd verwoest in 1541; in 1542 stichtte hij een tweede stad, thans G. la Antigua, die in 1773 werd verwoest door aardbeving. Een derde stad G. werd in 1776 gesticht, waarvan een groot gedeelte werd verwoest in 1918 en 1927. Bekend zijn: de kathedraal, regeeringsgebouwen en univ. Centrum v. handel in landsproducten. *Zuylen.*

Guato's, Indianenstam in Paraguay. → Indianen van Z. Amerika.

Guayaki's, primitieve Indianenstam in Paraguay met geïsoleerde taal. → Indianen van Z.Amerika.

Guayaquil, voorname handelsstad en zeehaven, gelegen in de rep. Ecuador (Z. Amerika), prov. Guayas (2° 15′ Z., 79° 55′ W.), aan de O. zijde begrensd door de rivier Guayas en aan de W. zijde door een aestuarium, de Estero Salado. Ca. 120 000 inw. De stad heeft in den loop der jaren een modern aanzien gekregen. G. is geworden het econ. middelpunt van Ecuador. Belangrijke industrie en handelsverkeer. Universiteit.

Het b i s d o m G., suffragaanbisdom van Quito, is opgericht 27 Jan. 1838. *Zuylen.*

Guayas, kustprovincie in de rep. Ecuador met de bevaarbare gelijknamige rivier. Opp. 21 279 km², 233 000 inw. De bevolking, die grootendeels uit Kleurlingen en Negers bestaat, leeft van landbouw, veeteelt en stroovlechten. Hoofdstad is Guayaquil.

Gubbio, stad in de Ital. prov. Perugia (43° 20′ N., 12° 35′ O.), 350 m boven de zee, in de Umbrische Apennijnen; ca. 32 000 inw. Bisschopszetel. Mooie dom uit de 12e e., kerk van den H. Franciscus uit de 13e e. Theater en mausoleum uit den Rom. tijd. Wol- en majolica-industrie. *Heere.*

Guben, stad in het Pruis. district Frankfort a. d. Oder (IX 576 F3), snijpunt van spoorwegen, gelegen aan de samenvloeiïng van Lubst en Lausitzer Neisse; ca. 44 500 inw., meest Prot. Vlieghaven. Tot de bezienswaardigheden behooren de Prot. Stadtkirche (laat-Gotiek), het raadhuis (13e eeuw, vernieuwing 1671). Industrie: machines, drijfriemen, kousen, karton; brouwerijen. Groente- en fruitteelt.

Gubernatis, D o m i n i c u s d e, Ital. Minderbroeder, † 1690. Had voor zijn Geschiedenis der orde zeer veel materiaal verzameld, doch slechts 5 dln. verschenen (Orbis Seraphicus, Romae-Lugduni 1682-'89); een volgend deel werd uitgegeven door

Marcellino da Civezza (Quaracchi 1886); de 2 laatste dln. zijn vooral van belang voor de missiegesch. Ook voor de missiemethode maakte G. zich verdienstelijk.

L i t. : H. Holzapfel, Handb. Gesch. Franziskanerorden (Freiburg 1909, 584 vlg.); Collect. Francisc. Neerl. (I, 383). *v. d. Borne.*

Gublersche verlamming is die verlamming, waarbij de gezichtsspieren aan de zijde van den hersenhaard, daarentegen arm en been van de tegenovergestelde zijde verlamd zijn. Hiervoor is een ziekteproces in de hersenbrug aansprakelijk. Men spreekt ook van een hemiplegia alternans inferior. *Klessens.*

Gucht, A d r i a e n v a n d e r, Vlaamsch spellinghervormer uit de 16e eeuw, schoolmeester te Brugge. Naar het getuigenis van Pontus de Heuter gebruikte hij in zijn thans verloren Vlaemsche Orthographie het Brugsch dialect als norm voor de schrijfwijze van het Nederlandsch.

Gudbrandsdal, dal van de Laagen in Noorwegen, de voornaamste verbinding van Oslo met Trondhjem, de beroemde koningsweg. Het G. begint bij Lillehammer aan de N. zijde van het Mjösenmeer en gaat tot Stuefloten in het dal van de Rauma. Het is een der best bewoonde en mooiste dalen van Noorwegen met een welvarende bevolking van ca. 50 000 zielen. Naar Noorsche begrippen is de landbouw aanzienlijk, maar van meer belang is de veeteelt. *fr. Stanislaus.*

Gudelinus (Goudelin), P e t r u s, Zned. rechtsgeleerde; * 1550 te Aat in Henegouwen, † 1619 te Leuven. Legde zich aanvankelijk toe op taalstudie. Studeerde te Leuven, behaalde er het licentiaat in de rechten, was advocaat te Mechelen (1574), hoogleeraar en doctor in de beide rechten te Leuven (1586), waar hij overleed, na 27 jaar gedoceerd te hebben. Zijn verzam. werken werden uitgegeven te Antwerpen bij Verdussen (1685). *Valvekens.*

Guden Aa, grootste rivier van Denemarken, 158 km lang, stroomt door vsch. meren en mondt in de Randersfjord. Vanaf het Silkenborger meer is ze bevaarbaar. In de topographie van het land zijn de oude loopen nog te zien: eerst naar de Nisumfjord, daarna naar de baai van Skive, naar de Hjarbaekfjord en later naar de Liimfjord. *fr. Stanislaus.*

Gudrun, Middelhoogduitsch (Kudrun) heldendicht; in den bewaarden, klassieken vorm ontstaan in Z. Duitschland, in het begin der 13e eeuw. Het bestaat uit drie deelen: in het eerste deel wordt verhaald hoe Hagen van Eyrland een geroofde koningsdochter, Hilde, bevrijdt en met haar trouwde. In het tweede hoe Hilde, de dochter van Hagen en Hilde, met geweld ontvoerd wordt door Hettel, koning der Hegelingen. Gudrun is de dochter van Hettel en Hilde. In het derde, voornaamste deel, wordt dan verhaald, hoe G., verloofd met Herwig van Zeeland, door Hartmut, koning der Noormannen, ontvoerd wordt (vervolgingsstrijd op Wulpensand); hoe zij door Gerlind, Hartmut's moeder, tot slavinnendienst wordt gedwongen, maar na een aantal jaren door Herwig, met de hulp vooral van Wate, bevrijd. Het epos eindigt met een aantal huwelijken. De sagenstof was gedeeltelijk bekend in Engeland (in Widsîdh en Deórs Lied); de Deen Saxo Grammaticus vat er de kern van samen; Hilde verschijnt in de Edda's als een walkurie. Toch leven in het gedicht wel vele hist. herinneringen voort uit den tijd van de strooptochten der Wikingen langs onze Noordzeekusten. Hier zijn dan ook wellicht de eerste (oorspr. Friesche?) Gudrun-liederen ontstaan: al heerschen over oorsprong en ontwikkeling der sage de meest verschillende meeningen. A. Rodenbach heeft het thema in zijn drama Gudrun tot een beeld gemaakt van den Vlaamschen cultuurstrijd. *V. Mierlo.*

U i t g. : Martin ([3]1911); Symons ([2]1914). — L i t. : H. Schneider, Heldendichtung, Geistlichendichtung, Ritterdichtung (1925). Verder bij G. Ehrismann, Gesch. der deutschen Lit. (II, 2. Abschnitt, 2. Hälfte, 1934).

Gudula (Gudila, Goedele), Heilige, maagd; † 712 volgens de overlevering. Werd door de H. Gertrudis, abdis te Nijvel, in haar klooster opgevoed. Na den dood van Gertrudis keerde zij naar het ouderlijk huis terug in de omstreken van Aalst (O. Vlaanderen). Feest 8 Jan. in het Rom. Martyrologium en 19 Jan. in het aartsbisd. Mechelen en in het bisd. Gent. Patrones van Brussel.

L i t. : Acta S.S. Jan. (I); V. v. Esssen, Etude crit. et litt. sur les Vitae des Saints méroving. de l'anc. Belg. (Leuven, 296-298); R. Podevijn, in Ons Geestel. Erf (1928, 121-127). *De Schaepdrijver.*

V o o r s t. i n d e k u n s t. G., gekleed als een eenvoudig meisje (een enkele maal met een soort lauwerkrans om het hoofd), heeft als attributen: een boek en een brandende kaars (al of niet in een lantaarn). Zij gaat vergezeld van een duiveltje, dat de kaars uitblaast en van een engel, die de kaars weer aansteekt.

L i t. : Künstle, Ikonogr. d. Heil. (II 288). *Heijer.*

Guelfen, → Ghibellijnen; Welfen.

Guelfen-orde, Hannoveraansche onderscheiding, gesticht in 1815. Vier klassen. Devies: Nec Aspera Terrent. Teeken: een gouden kruis, tusschen welks armen een loopende leeuw; in het hart een galoppeerend wit paard op rood, waaromheen het devies in goud op blauw. Lint: blauw.

Guelma, stad in Algerië op 130 km van Constantine. Reeds bekend vóór de Romeinen, werd G. sedert het Christendom de zetel van een bisdom, Calama. Possidius, de biograaf van Augustinus was er bisschop. Enkele Christelijke inscripties werden er gevonden, alsmede belangrijke resten van een versterking, door Solomon, generaal van Justinianus, gebouwd. Van het vroeg-Christelijk kerkgebouw blijft enkel de herinnering over. *E. De Waele.*

Guéranger, P r o s p e r L o u i s P a s c a l, Benedictijn, hersteller en eerste abt van Solesmes, bij Sablé, * 4 April 1805 te Sablé, † 30 Jan. 1875 te Solesmes. Nog voor zijn priesterwijding in 1827 was hij secretaris van den biss. van Le Mans. Hij voelde zich aangetrokken tot het Benedictijnerleven, dat hij hoopte te herstellen in de oude, leegstaande priorij van Solesmes, welke het hem werkelijk gelukte ondanks vele moeilijkheden in 1832 terug te koopen. Het volgend jaar hervatte hij er met enkele gezellen het monniksleven onder den Regel van den H. Benedictus. In 1837 legde hij zijn professie af in de abdij van S. Paulus buiten de Muren te Rome en werd twee maanden later tot eersten abt van Solesmes benoemd en generaaloverste van de te stichten Fr. Congreg. van de Benedictijnerorde. Tegenslag en tegenwerking bleven hem niet gespaard: ondanks alles slaagde hij er in Solesmes tot bloei te brengen en ook andere kloosters te herstellen of op te richten. Ook buiten de abdij deed zijn invloed zich gevoelen. Reeds in 1828 had hij het brevier van Le Mans voor het Romeinsche verwisseld en hij bleef zijn leven lang kampioen voor het herstel der Rom. liturgie in Frankrijk. Ook nam hij een levendig aandeel in het bevorderen der studie van de kerkgesch. en het verspreiden onder de leeken

van een betere kennis en beleving van het gebedsleven der Kerk. Eveneens spoorde hij zijn monniken aan tot de studie der kerkelijke muziek, hetgeen o.a. tot gevolg had de uitg. van de Paléographie musicale en het Vaticaansch Graduaal.

W e r k e n: Institutions liturg. (4 dln. ²1878-'85); L'Année liturg. (Parijs 1841-'66, ²1858; 9 dln. van dom G.; na diens dood door dom Fromage voltooid, 1878-1901); Origines de l'Eglise rom. (Parijs 1836); S. Cécile et la société rom. aux deux premiers siècles (2 dln. Parijs ³1897); Essais sur le naturalisme contemp. (Parijs 1858); Mém. sur la question de l'Imm. Conception (Parijs 1850); De la Monarchie pontificale (Parijs 1870). (Beide lg. werken hadden grooten invloed op de bekende definities.) Enchir. Benedict. (Angers 1862); Notions s. la vie relig. et monast. (1885 gedrukt). Oudere kleinere geschr. verzameld in Oeuvres de P. G.: Mélanges de liturgie etc. (Solesmes 1887). — L i t.: P. Delatte, Dom G. (2 dln. Parijs 1909-'10); L. E. Pie, Oraison funèbre (Parijs 1875). *Lindeman.*

Guercino (eigenlijk: G i o v. F r a n c e s c o B a r b i e r i), Ital. schilder, † 8 Febr. 1591 te Cento, † 22 Dec. 1666 te Bologna; zeer vruchtbaar, wist op virtuooze wijze allerlei invloeden tot iets nieuws te verwerken. Hij maakte talrijke verdienstelijke fresco's en schilderijen en ontelbare, vaak schoone, teekeningen. In zijn latere werk verviel hij tot een hol maniërisme.

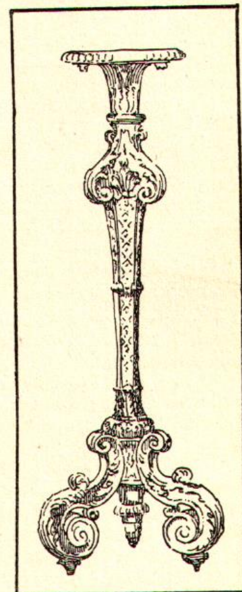
L i t.: Schmerber, Ital. Malerei im 17. Jhdt. (1906). *Schretlen.*

Guereza (Colobus), een geslacht der fam. der meerkatachtigen (→ Aap), dat zeer in uiterlijk van de andere apen verschilt. Hun voedsel bestaat uit bladeren, die zij op de boomen zoeken en eten. Het geheele hoofd is volkomen glad en roodachtig zonder verlengden snuit en maakt daardoor een menschelijken indruk. De maag is geheel voor plantaardig voedsel ingericht en herinnert door haar bouw aan die der herkauwers. De hoeveelheden, daarin aanwezig, zijn enorm: 5 pond bij een lichaamsgewicht van 15 pond. Urenlang zitten zij traag hun voedsel te verteren. Zij hebben een slanke, magere gestalte met een langen staart en lange leden; de achterste pooten zijn langer dan de voorste, wat bij de smalneusapen anders niet voorkomt. Dit geeft het lichaam een eigenaardige houding; hier en daar loopen zij rechtop op de achterpooten. De mooiste soort is de witstaart-guereza of Mbega (C. caudatus Thos); deze bezit een zwarten pels met opzij een rij van buitengewoon lange witte haren: de staart is geheel wit en als een paardenstaart behaard; de kop krijgt een eigenaardig aanzien door 't langwerpige, wit omrande aangezicht. *Keer.*

O. von Guericke.

Guericke, O t t o v o n, Duitsch natuurkundige; * 20 Nov. 1602 te Maagdenburg, † 11 Mei 1686 te Hamburg. Zoon van een Maagdenburgsch patriciër; studeerde rechten te Leipzig, Helmstedt, Jena en Leiden, in welke laatste plaats hij overging tot wis- en natuurkunde. Na de verwoesting van Maagdenburg werkte hij krachtig aan den heropbouw en werd in 1646 burgemeester, welk ambt hij in 1681 neerlegde. De oude strijd over „horror vacui" deed hem besluiten de leege ruimte te onderzoeken, wat hem tot de uitvinding van de luchtpomp bracht (ca. 1652). In 1654 vertoonde G. deze op den Rijksdag, later aan den keizer. Hierbij deed hij de bekende proef met de zgn. Maagdenburger halve bollen, twee halve bollen van ong. 45 cm middellijn, die na leeggepompt te zijn, met 16 paarden van elkaar moesten worden getrokken. In 1661 construeerde hij een manometer, in 1663 een eenvoudige electriseermachine, waarmee hij de electrische afstooting, geleiding en inductie onderzocht. In 1663 voltooide hij zijn groote werk: Experimenta Nova Magdeburgica de Vacuo Spatio, etc., ten gevolge van de troebelen eerst in 1672 te Amsterdam verschenen. *J. van Santen.*

Guéridon, pronktafeltje op één poot. Soms bestaat deze poot uit een rechtstaand beeld, dat het tafelblad draagt. Vanaf de 17e eeuw komen g. veel voor in de meubileeringen.

Guéridon, stijl Louis XIV.

Guerilla = kleine oorlog; omvat oorlogshandelingen, die, naast de op een beslissing gerichte handelingen, worden ondernomen om den tegenstander in rug en flank zooveel mogelijk afbreuk te doen. De g. is meer van tactischen dan van strategischen aard. Behalve als nevenoorlogshandeling kan de g. ook als hoofdstrijdwijze voorkomen, bijv. wanneer een der tegenstanders niet in staat is in het open veld weerstand te bieden. Het terrein moet zich door zijn karakter voor het voeren van de g. leenen en vooral de mogelijkheid verschaffen zich snel van den vijand los te maken en elders weer op te duiken. Het eigenaardig karakter van de g. zetelt in de groote mate van zelfstandigheid en beweeglijkheid der afdeelingen, die, zich richtende naar een in alg. zin gestelde opdracht of wel geheel op eigen hand optredende, tactisch vrij zijn in de keuze der middelen ter bereiking van het doel. De g. leent zich bij uitstek voor het optreden van partijgangers (vrijscharen). Frederik de Groote ondervond in Bohemen en nog meer Napoleon in Spanje de kracht van de g. Ook de Eng. hebben in den Transvaaloorlog (1899-1902) van den guerilla-oorlog der Boeren veel last ondervonden. *A. Lohmeijer.*

Guérin, 1° Fransch geneeskundige, prof. aan de univ. te Rijsel, deed vanaf 1906 in samenwerking met prof. Calmette onderzoekingen naar onvatbaarmaking tegen tuberculose. Zij vervaardigden hiertoe het naar hen genoemde B.C.G.-vaccin, bestaande uit levende tuberkelbacillen. *Veeger.*

2° C h a r l e s, Fransch dichter van eerst profane, later (1903) zijn terugkeer tot het Katholicisme bezingende lyriek; geestverwant van Fr. Jammes.

* 29 December 1873 te Lunéville, † 17 Maart 1907.

Voorn. werken: Le coeur solitaire (1898; [2]1904); L'Eros funèbre (1900); Le semeur des cendres (1901); L'homme intérieur (1905). — Lit.: E. Krantz, Un décadent lorrain (Parijs 1894); A. Viollis, C. G. (Parijs 1909). *Baur.*

3° **Honoré Victor**, Fransch archaeoloog; * 1821, † 1891; prof. aan de Kath. univ. te Parijs (1878), werd belast met wetensch. zendingen in Griekenland, Egypte, Tunis en Palestina en schreef studiën en verslagen over de bezochte landen (Patmos, Samos, Tunis, Rhodus, Palestina). Naast dit archaeologisch werk publiceerde hij o.m.: La France catholique en Tunisie, à Malte et en Tripolitaine(1886); La France catholique en Egypte (1887). *E. De Waele.*

4° **Maurice de**, Fransch Romantisch schrijver uit den kring van Lamennais. Zijn smartelijk-sensitieve, diep melancholische prozagedichten (La Bacchante; Le Centaure) verraden een ziel, geslingerd tusschen heiden- en Christendom. * 5 Aug. 1810 op het kasteel de Cayla bij Albi, † 19 Juli 1839 als teringlijder. Met zijn zuster Eugénie (1805-1848) schreef hij een dagboek, dat een der meest echte documenten van de Romantische gevoeligheid uitmaakt.

Uitg.: door F. E. Schneegans, in Bibliotheca Romanica (Straatsburg 1914). — Lit.: E. Zyromski, M. d. G. (Parijs 1921); O. Heuschele, M. d. G. (Stuttgart 1927); F. Rauhut, Das fr. Prosagedicht (Hamburg 1929); E. Decahors, M. d. G. (Parijs 1932); B. d'Harcourt M. d. G. (Parijs 1932). Mgr. Barthès en E. Decahors bezorgen het tschr.: L'amitié Guérinienne (1932 vlg.). *Baur.*

Guérin-Mèneville, Felix Edouard, Fransch natuuronderzoeker; * 12 Oct. 1799 te Toulon, † 26 Jan. 1874 te Parijs. Was vooral entomoloog en maakte zich bijz. verdienstelijk op het gebied van zijderupsenteelt.

Werken: Species et iconogr. générique des animaux articulés (1843); Iconogr. du Règne animal de Cuvier (7 dln. Parijs 1830-'44); Guide de l'éleveur de vers à soie (1856).

Guerniero, Giovanni, Ital. architect en beeldhouwer; * ca. 1665 te Rome, † 1745. Over zijn werkzaamheid in Italië is weinig bekend; in Kassel (D.) werkte hij aan den waterval van den zgn. „kleinen Winterkasten" aan het kasteel van de Wilhelmshöhe.

Lit.: Thieme-Becker, Künstlerlex. (XV, 235).

Guernsey, het Westelijkste van de → Kanaaleilanden (zie krt. → Groot-Brittannië, E 7); opp. 50 km², 43 000 bewoners. Wegens zachte winters is tuinbouw het voornaamste middel van bestaan: teelt van vroege groenten en bloemen. Veeteelt. Granietgroeven. Hoofdstad St. Peter Port, tegenw. tevens centrum van toerisme.

Guernsey-vee, een rundveeras, dat identiek is met het → Jersey-vee.

Guerra, Sanchez, → Sanchez Guerra.

Guerra Junqueiro, Abilio Manuel, Portugeesch schrijver en politicus; * 17 Sept. 1850 te Freixo de Espada á Cinta, † 7 Juli 1923 te Lissabon. Studeerde te Coimbra en speelde, na 1878 als liberaal en revolutionnair, een politieke rol. Zijn eerste verzen verschenen, toen hij 14 jaar was: Duas Paginas dos quatorze annos (1864), en voordat hij 20 was, schreef hij reeds vsch. andere werken. Bijval bracht hem A morte de Dom João (1874), een reeks verzen, die met hun negatief realisme den koning, Dom João, en Jehovah aanvallen. Zijn idealen hebben, hoewel vaag en gefundeerd op oppervlakkige philosophische beginselen, gedragen door zijn bewogen en vruchtbare dichterlijke werkzaamheid, veel tot vernieuwing der Port. literatuur bijgedragen.

Andere werken: Finis Patriae (1890); Os similes (1892); Oraçao ao Pão (1902); Oraçao a Luz (1914). Zijn eerste verzen zijn verzameld in Poesias dispersas (1921). — Lit.: J. Agostinho G. J. (Oporto 1919); F. de Figueiredo, Hist. da litt. realista (1914). *Terlingen.*

Guerrazzi, Francesco Domenico, Ital. politicus en schrijver, * 12 Aug. 1804 te Livorno, † 23 Sept. 1873 te Cecina. Voorstander, met Mazzini, van de democratische Ital. eenmaking door revolutionnaire actie. De beeldrijke, vaak gezwollen stijl van zijn werk getuigt van zijn strijdlustigen aard. La battaglia di Benevento (1827) is zijn beste roman; verder schreef hij, als balling op Elba, L'assedio di Firenze (1836) (pseudoniem: Anselmo Gualandi). Bij de troonsbestijging van paus Pius IX verdubbelde zijn politiek ijveren in Toscane. Om zijn republikeinsch blad L'Inflessibile in 1848 opnieuw gekerkerd, werd hij vervolgens volksvertegenwoordiger, min. van Binnenl. Zaken en dictator van Toscane. Bij den terugkeer van den groothertog veroordeeld tot dwangarbeid, werd zijn straf veranderd in ballingschap op Corsica, waar hij heviger romans schreef (Beatrice Cenci, Pasquale Paoli, L'Asino enz.). In 1857 vluchtte hij en vestigde zich te Genua. In het koninkrijk Italië werd hij Kamerlid en voerde er heftigen strijd tegen Cavour en de gematigden. In 1870 niet herkozen, trok hij zich uit de politiek terug.

G. slaat niet altijd den hoogdravenden, Byroniaanschen toon aan: La Serpecina betoogt de minderwaardigheid van den mensch op het dier; het autobiogr. Il Buco nel muro behandelt met humor dagelijksch klein gebeuren. G. werd verschillend beoordeeld: zijn karakter, zijn energieke wil, zijn vaderlandsliefde, zijn werkzaam leven, zijn gaven als stylist en redenaar, zijn niet te betwijfelen, maar een heftig opvliegend temperament en onbeperkte heerschzucht vertroebelen zijn kunst, die hij maakte tot een wapen tegen alle dwingelandij.

Uitg.: Memorie (1848); Scritti politici (1862); Lettere (1880). Bloemlezing d. R. Guastalla (Florence 1904). — Lit.: F. Bosio, G. (Livorno); C. Fenini, F. D. G. (Milaan 1874); R. Guastalla, F. D. G. (I 1804-1835. Rocca S. Casciano 1903); A. Mangini, F. D. G. (Livorno 1904); A. Toscano, F. D. G. (Catania 1909); Busolli, F. D. G. (Rome 1912); P. Miniati, F. D. G. (Rome 1927). *Ulrix.*

Guerrero, een staat in Mexico, aan den Stillen Oceaan (17° 40′ N., 100° W.). Opp. 64 458 km²; ca. 650 000 inw., vnl. Indianen en halfbloeds. Men onderscheidt de kuststreek en den benedenloop der rivieren met tropisch klimaat, en het woudrijk gebergte de Sierra Madre del Sur, dat milder en gezond is. De Rio Mescala is de voornaamste rivier en doorstroomt geheel den staat. Tropische en subtropische akkerbouw: suikerriet, koffie, katoen, tabak; boschproducten: rubber, vanille, vezels; runderteelt. De rijke mijnen (zilver, goud, lood e.a.) worden onvoldoende geëxploiteerd. De econ. ontwikkeling wordt sterk belemmerd door gebrek aan verkeerswegen. Hoofdstad is Chilpancingo, bekend uit de Mexic. geschiedenis; bekend zijn nog Chilapa en Tixtla de Guerrero. *p. Cyrillus.*

Guerrero, Francisco, Spaansch componist, * 1528 te Sevilla, † 8 Nov. 1599 aldaar; was achtereenvolgens kapelmeester te Jaén, te Sevilla, te Malaga en weer te Sevilla. Het werk van G. is zeer uitgebreid en omvat vele bundels geestelijke muziek: motetten,

missen, magnificats, vespers en passiones, tusschen 1555 en 1597 uitgegeven. *Lenaerts.*

Guerrini, Olindo, Ital. lyrisch dichter, * 4 Oct. 1845 te Forli, † 21 Oct. 1916 te Bologna. Publiceerde als nagelaten werk van een zgn. Lorenzo Stecchetti (pseud. voor hemzelf), de Postuma, door Baudelaire geïnspireerd, een mengsel van triviaal realisme en echte poëzie. In Polemica en Nova Polemica (1878) ijvert G. voor het → Verisme.

Verdere werken: Cloe (1879), een drama; Studi e polemiche dantesche (1880); Canti popolari romagnoli (1880); Il primo passo (1882). — Lit.: Vivarelli, L. S. (Florence 1879); L. Lodi, L. S. (Bologna 1881); B. Croce, La lett. della nuova Italia (II, 127); Sorbelli, in: Bibliofilia (1916-'17). *Ulrix.*

Guest, lady Charlotte, Engelsch letterkundige, * 1812, † 1895. Maakte studie van de lit. van Wales; vertaalde meesterlijk den → Mabinogion, dien zij ook voor de jeugd bewerkte.

Guevara, fray Antonio de, Sp. schrijver van geschiedk. en ascetische werken; * ca. 1480 te Treceño, † 3 April 1544 te Valladolid. Zeer begaafd, komt hij op 18-j. leeftijd aan het hof van Karel V, dien hij vergezelt naar Duitschland, Rome, Parijs en Tunis. G. treedt in de Franciscaner orde, waar hij later de hoogste waardigheden zal bekleeden. Achtereenvolgens 's konings eerste kroniekschrijver en hofprediker, bisschop van Guadix en later van Mondoñedo. G. is een der grootste en oudste prozaïsten, die, vooral in zijn brieven, een eigen en origineel karakter legt. Zijn werken werden ook in de Nederlanden veel verspreid en beleefden er 40 drukken. Zijn ascetisch geschrift Oratoria de religiosos werd onder den titel Leeringhe der Religieusen ende Godtvruchtighe Oeffeninghen door p. Amandus Capucijn in het Ned. vertaald (Antwerpen 1626-'27). *Borst.*

Voorn. werken: Libro llamado Relox de Príncipes (een didactisch werk met als hoofdpersoon Marcus Aurelius; 1540); Epistolas familiares (1539-'42); Oratorio de religiosos (1542); Libro de los inventores del marear (1539). — Lit.: M. Menéndez y Pelayo, Orígenes de la Novela (I Madrid 1905); R. Foulché-Delbosc, Bibl. española de Fray A. de G., in Revue Hispan. (XXXIII 1915); H. Vaganay, A. de G. et son oeuvre dans la litt. ital., in La Bibliofilia (XVII 1916).

Gugel, Eugen, Duitsch architect; * 1832 te Bergzabern, † 1905 te Den Haag; hoogleeraar te Delft en schr. van een standaardwerk over de Gesch. der architectuur.

Guglielmi, Pietro, Ital. componist van de „opera buffa”, * Mei 1727 te Massa Carrara, † 19 Nov. 1804 te Rome; leerling o.a. van Durante. Oogstte veel succes; wist zich een plaats als operacomponist te veroveren naast Cimarosa en Paisiello en deze ook te behouden. In 1793 kapelmeester der St. Pieter te Rome; legde zich sindsdien toe op kerkmuziek.

Werken: 103 opera's, 9 oratoria, verder vocale en instrum. comp. — Lit.: Bustico, P. G. (1899); A. della Corte, L'opera comica (1923). *Piscaer.*

Guglielmo da Casale, Ital. Minderbroeder. Door zijn optreden heeft hij als generaal-overste der orde (1430-1442) het streven van Joannes van Capistrano, om een verdeeling der Minderbroedersorde te voorkomen, practisch voor goed verijdeld. Zijn handelwijze, die op de toekomst der orde van grooten invloed was, is nog niet geheel opgehelderd in verband met zijn overige werkzaamheid.

Lit.: H. Holzapfel, Handb. Gesch. Franziskanerordens (Freiburg 1909, 112 vlg., 213, 652); Collect. Francisc. Neerl. (II, 147 vlg.). *v.d. Borne.*

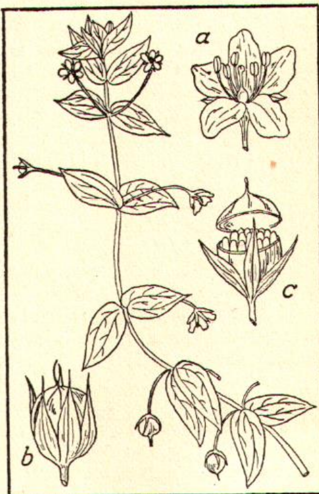
Guibert, Jos. de, Jezuïet, prof. in de mystieke theologie aan de Gregoriaansche univ. te Rome, hoofdredacteur van de Revue d'Ascétique et de Mystique en schrijver van vele werken op het gebied der mystiek.

Guicciardini, 1° Francesco, Ital. staatsman en historicus; * 6 Mei 1483 te Florence, † 25 Mei 1540. Na schitterende studiën aan de univ. van Ferrara en Padua, verwerft hij den doctorstitel in de rechten (1505) en wordt aangesteld als prof. in de rechten te Florence. Aanvankelijk als ambassadeur van dezen staat naar Ferdinand den Katholieken gezonden, treedt hij in 1515 in dienst van paus Leo X, wordt achtereenvolgens gouverneur van Reggio en Modena, in 1523, vice-regent van de Romagna, luit.-generaal van het pausel. leger, en in 1531 gouverneur van Bologna. Later in dienst van de Medici, heeft hij in scherpe oordeelvellingen de pausen beschuldigd de oorzaak te zijn van de verwarring in de Kerk en in de staten van Italië. In dienst van de Medici, o.a. van Cosimo di Medici, heeft hij zich geen dankbaar burger van Florence betoond, en wordt door de tijdgenooten beschouwd als geldzuchtig, wreed en geleid door een bitteren haat.

Na een verzameling van aphorismen (de Ricordi politici) te hebben gepubliceerd, toont hij zich een objectief historicus in zijn Storia Florentina en in het beroemde Storia d'Italia, dat de gesch. van de staten behandelt over de periode 1494-1532. Terecht wordt aangegeven, dat voor hem nooit een drama, alleen een gebeurtenis geschiedde.

Lit.: C. Gioda, F. G. e le sue opere inedite (Bologna 1880). *V. Roosbroeck.*

2° Ludovico, Ital. Humanist en historicus; * 19 Aug. 1521 te Florence, † 22 Maart 1589 te Antwerpen. Behoorend tot een befaamde Florent. patriciërsfamilie, neef van den geschiedschrijver Francesco G., vestigt hij zich als koopman in Antwerpen, vermoedelijk ca. 1542, en neemt er deel aan het bedrijvige geestelijke leven van zijn tijd. Na zijn „L'hore di recreazione” (1565), vrucht van een sterke belezenheid, ontwerpt hij in het „Commentarii delle cose piu memorabili seguiti in Europa”, een alg. gesch. van zijn tijd (van 1529 tot 1560), waarin hij echter het hoofdaandeel aan de Ned. gewesten wijdde (1565). Zijn meesterwerk blijft evenwel de prachtige „La Descritione delli tutti i Paesi Bassi”, de beschrijving van de Ned. in hun algeheele bedrijvigheid en verschijning, waarin dan dit nooit-geëvenaarde beeld van de groote handelsstad Antwerpen is geteekend geworden. Dit werk, gedrukt te Antw. in 1567, werd wel overal

Guichelheil. a = bloem; b = jonge vrucht; c = opengesprongen vrucht.

verspreid, vertaald, en verzekerde hem de hulde van de Sp. vorsten en de erkentelijkheid van den Antw. magistraat. Zijn vrijmoedige critiek bracht hem in ongelegenheid bij Alva (1572), terwijl hij ook, ten onrechte, betrokken werd in den aanslag van Jaureguy op Willem van Oranje (1582). Hij werd in de Antw. hoofdkerk begraven. *V. Roosbroeck.*

Guichelheil (A n a g a l l i s), een 24 soorten tellend plantengeslacht van de fam. der s l e u t e l - b l o e m i g e n, bewoont de Noordel. gematigde streken. Deze éénjarige kruiden bezitten gaafrandige bladeren en langgesteelde bloemen. In onze streken groeit algemeen A. arvensis, g., ook basterdmuur, roode mier, Spaansch groen, hanetree of roode muur genoemd, met menieroode bloem. Een enkele maal treft men hier aan A. coerulea, blauw en A. tenella, roserood bloeiend. (Zie afb. in kol. 530.) *Bouman.*

Guiches, G u s t a v e, Fransch tooneel- en romanschrijver van gezond-realistische richting; * 1860 te Albas.

V o o r n. w e r k e n: Céleste Prudhomat (1886); L'ennemi (1887); La femme du voisin (1898); Le tremplin (1919). Tooneel: Chacun sa vie (1907); Vouloir (1913); Snob (1897).

Guichet (Fr.), het kantoor van bank of bankier, dat uitsluitend dienst bewijst voor het in ontvangst nemen der inschrijfbiljetten bij een → emissie en voor de ontvangst van de te verrekenen bedragen. De vergoeding daarvoor heet guichet-provisie.

Guides (b e u r s t e c h n i s c h), de bedienden op de effectenbeurs te Amsterdam, bij wie de beursliedcn de opgaven kunnen inleveren in verband met de koersnoteering.

Guidi, A l e s s a n d r o, Ital. dichter, * 14 Juni 1650 te Pavia, † 12 Juni 1712 te Frascati. Behendig verzenmaker, arm aan gedachten en gevoelens, kreeg hij onverdiend den naam van Ital. Pindarus. Zijn Rime doen eerst Marini, dan Chiabrera na; schreef één drama Endimione.

U i t g.: Opere d. Crescimbeni (Pisa 1821). — L i t.: G. Caponi, A. G. (Pavia 1897); T. L. Rizzo, A. G. (Lecce 1928). *Ulrix.*

Guido (m u z i e k), → Custos.

Guido (Guidon), Heilige, belijder; † te Anderlecht bij Brussel begin 11e e. (1012 volgens een Vita uit 12e e.). Was uit Brabant afkomstig; koster in de O. L. Vrouwe-kerk te Laken bij Brussel, ondernam pelgrimstochten naar Rome en Jerusalem. Feestdag 25 Juni volgens het Rom. Martyrologium en 13 Sept. in het aartsbisd. Mechelen. Patroon der koetsiers en beschermheilige tegen kinderziekten.

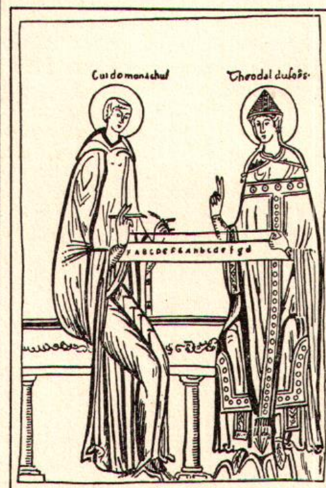
L i t.: Acta S.S. Sept. (IV); F. Mortier, in Folklore brabançon (1930, 46-55). *De Schaepdrijver.*

V o o r s t. i n d e k u n s t. G., een pelgrim met staf, heeft als attribuut een bidsnoer. Achter hem staat een rund (stier?).

L i t.: D. Vinc. Casagrande, L'arte a servizio della chiesa (II, 240).

Guido van Arezzo (G u i d o A r e t i n u s). Benedictijner monnik, op wiens naam vele muziektheoretische uitvindingen staan. Vlg. de traditie zou hij ca. 995 te Arezzo in Toscane geboren zijn. Dom Germain Morin verdedigde echter in de Revue de l'Art Chrétien (1888) de stelling van G.'s afkomst uit de buurt van Parijs en van zijn opleiding in het klooster St. Maure des Fossés bij Parijs, waaruit dan zou te verklaren zijn, waarom op sommige van zijn geschriften zijn naam luidt: G. de Sancto Mauro. Verder was hij kloosterling te Pomposa bij Ferrara en te Arezzo, waar hij, als prior van het Camaldulensenklooster Avellano, vermoedelijk in 1050 overleed.

Men schrijft hem verbetering toe van het → notenschrift. Zijn naam is ook verbonden aan de → solmisatie, aan de → mutatie en aan de zgn. harmonische of → Guidonische hand. G. toonde tevens belangstelling voor het → organum, waarover hij schreef in zijn Micrologus (1030).

Guido van Arezzo met een leerling aan een monochord. Miniatuur uit de 12e eeuw.

Men kent van zijn geschriften: Micrologus de disciplina artis musicae, benevens een brief aan den bisschop van Arezzo (nieuwe tekstuitg. van A. Amelli, Rome 1904); Regulae de ignoto cantu (voorwoord bij een op lijnen genoteerd Antiphonarium); Epistola Michaeli Monacho de ignoto cantu directa (Gerbert, Script. II); Commentarius anonymus in Micrologum Guidonis Aretini (door C. Vivell gepubliceerd in de Verslagen van de Wiener Akad. der Wiss., 1917). Iets jonger dan G. zijn de vlg. geschriften, die eveneens zijn theorieën behandelen: Musicae Guidonis regulae rhythmicae; Tractatus correctorius multorum errorum qui fiunt in cantu Gregoriano; Quomodo de arithmetica procedit musica (Gerbert).

Groot is de invloed van G.'s theorieën geweest op de ontwikkeling van het tegenw. toonstelsel, dat hij ontdeed van de kleinere intervallen dan den halven toon (resten van het oude Grieksche stelsel) en dat hij vereenvoudigde tot zuiver diatonisch, alzoo de baan vrijmakend voor de polyphonie en onbewust den grondslag leggend voor de gelijkzwevende temperatuur.

G. wist paus Johannes XIX van de practische waarde van zijn uitvindingen te overtuigen. De hist. wetenschap staat weliswaar eenigszins critisch tegenover het hem toegedichte vaderschap van vele inventies; maar niet ontkend wordt zijn hooge verdienste als practisch paedagoog en ordeschepper in een chaos van systemen. In 1882 werd te Arezzo een standbeeld (van Salvi) voor G. opgericht.

L i t.: o.a. Kiesewetter, G. v. A. (1840); G. Ristori, Biografia di G. Monaco d'A. (1868); A. Brandi, G. Aretino (1882). *de Klerk.*

Guido van Boulogne (anderen: van Bologne en De Avernia), bisschop van Doornik (1300), ging in 1324 over op den zetel van Kamerijk; † vóór Sept. 1336 te Kamerijk, op 80-jarigen leeftijd.

L i t.: Gams, Series episc.; Le Glay, Cameracum christ.

Guido van Cherlieu, Cisterciënser abt; voornaamste medewerker van S. Bernard van Clairvaux, en eigenlijk auteur van den hervormden Cisterciënser kerkzang.

Guido II de Colle Medio, bisschop van Kamerijk,

gewijd in 1287 of 1288. G. bleef in strijd met een mededinger, die door een deel van het kapittel was gekozen. Eerst in 1300 kwam hij in het bezit van zijn zetel, doch werd in 1301 overgeplaatst naar dien van Salerno, en overleed 22 Jan. 1306 te Avignon.

Lit.: Gams, Series episc.; Le Glay, Cameracum christ. *Erens.*

Guido van Pisa, Carmeliet en Dante-verklaarder uit 14e eeuw, op wien latere Dante-verklaarders voortbouwden.

Hoofdwerk: La Fiorota d'Italia (Bologna 1490; commentaar op de Divina Comedia). — Lit.: Anal. O.Carm. (I); Rivista stor. carmel. (I Florence 1929).

Guido da Siena, schilder te Siena in 13e eeuw; werkte in Byzantijnschen stijl. Zijn eenig bekend werk, een gesigneerde Madonna, doet hem als groot meester kennen, onder wiens invloed de toenmalige schilderkunst te Siena stond.

Lit.: v. Marle, Developm. of Ital. Paint.

Guido Terrena van Perpignan, Carmeliet; * te Perpignan, † 21 Aug. 1342 te Avignon. Verwijderd volgeling van Godfried van Fontaines; leeraar aan de Sorbonne; generaal der Orde; 1321 bisschop van Majorca, 1332 van Elna (Perpignan). De vertrouweling van Johannes XXII; raadsman der koningen van Aragon en Majorca, hun gezant aan het pauselijk hof; inquisiteur.

Werk: o.a. Concordantia evangeliorum (Keulen 1631). — Lit.: Bibl. Carm. (I); P. Glorieux, La litt. quodlib. (Le Saulchoir 1925); B. Xiberta, De script. schol. saec. XIV ex ord. Carm. (Leuven 1931), waarin een uitvoerig werk over zijn leven en werken aangekondigd wordt, uitgave: Instit. Paxtrot, Barcelona. *Feugen.*

Guido Vagnotelli van Cortona, Zalige, Franciscaan; * ca. 1190 (1185?) te Cortona, † waarsch. 12 Juni 1250 (1245) in het kleine klooster Celle bij Cortona. 1211 door den H. Franciscus in de Orde opgenomen. Beroemd als prediker. Reeds tijdens zijn leven door het volk als wonderdoener vereerd. Bijgezet te Cortona. Vereering voor het diocees Cortona in 1583 toegestaan. Voor de geheele Orde door Innocentius XII. Feestdag in de Orde 16 Juni.

Lit.: Acta S.S. Junii (II 1742). *Feugen.*

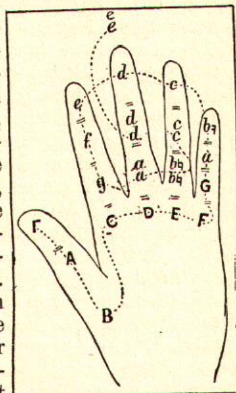
Guido de Ventadour, bisschop van Kamerijk (1342-'47) door benoeming van paus Clemens VI. In 1347 ging hij over naar Vabres.

Lit.: Gams, Series episc.: Le Glay, Cameracum chr.

Guido, schuilnaam voor de auteurs van een parodistische roman-in-verzen, Julia, geschreven door W. Kloos, Alb. Verwey, H. van Gooyen, Fr. v. Eeden en C. E. Duyts, uitg. bij W. Gosler te Haarlem (1885). Deze „roman", een dwaas verhaal op rijm, vol valsche beeldspraak, holle phrasen en tastbare wartaal, was samengesteld uit 39 gedichten (waarvan sommige voor Kath. aanstootelijk zijn), met het doel, de Ned. literaire critiek van '85 om den tuin te leiden. Deze grap is volkomen geslaagd. In Juni '86 verscheen als antwoord op de talrijke zeer lovende critieken een brochure van Kloos en Verwey: De onbevoegdheid der Holl. literaire kritiek (1886), waarin de auteurs hun grap bekend maakten en wraak namen over de verwaarloozing, waaronder De Nieuwe Gids te lijden had. Alb. Verwey vulde in De Amsterdammer van 13 en 20 Juni '86 deze brochure aan. Men zie ook: De Gids (Juni 1886, 583 vlg.). *Piet Visser.*

Verdere lit.: P. H. Schröder, Parodieën (1932).

Guidonische hand, aan → Guido van Arezzo's uitvinding toegeschreven hulpmiddel voor het leeren der noten en voor het muteeren bij de → solmisatie van de → hexachorden. Elk gewricht en elke vingertop der linkerhand waren aangeduid als een der noten van het toenmalige muzieksysteem (van G tot e^2, genoteerd als Γ tot ee); de hoogste noot (20e) was ondersteld te liggen boven den top van den middelvinger. De leerling diende niet alleen den letternaam van de hand te kunnen aflezen, maar ook de betreffende solmisatienamen overeenkomstig het hexachord, waarin de melodie zich bewoog. Zoo kon dan, door het wijzen op een bepaald lid van de linkerhand, de plaats, waar men moest muteeren, kenbaar gemaakt worden. Tot in de 18e eeuw, toen eindelijk de theorie der hexachorden volkomen in onbruik geraakte, heeft men zich van de G. h. bediend. *de Klerk.*

Guidonische hand.

Guignies, gem. in het N.W. van de prov. Henegouwen, ten Z. van Doornik; opp. 399 ha, 1 000 inw. Kleiachtige landbouwgrond; vijvers; kasteel de Pringalle; kerk uit 18e eeuw.

Guigo (ook: Guigo de Castro), bijgenaamd **Venerabilis,** Kartuizer; * 1083 te Saint-Romain, † 27 Juli 1137 in de Grande Chartreuse; 1107 Kartuizer; 1110 prior van de Grande Chartreuse en generaal der jonge Orde van S. Bruno. Hij was de vijfde in de reeks bestuurders van het groote klooster bij Grenoble. Bij zijn optreden telde de Orde nog slechts twee kloosters, bij zijn dood reeds 15. In 1127 heeft hij de gewoonten en gebruiken der zonen van S. Bruno op schrift gesteld. Deze „Consuetudines" zijn behoudens ondergeschikte wijzigingen thans nog van kracht. Voorts heeft hij werken op ascetisch en hagiogr. gebied nagelaten, alsmede brieven o.a. aan den H. Bernardus en aan Petrus Venerabilis.

Werken: Consuet. Ordinis Cartus.; Méditations; L'échelle du Paradis; Vie de saint Hugues, évêque de Grenoble. — Lit.: F. A. Lefebvre, Saint Bruno et l'Ordre des Chartreux (II Parijs 1883, 6-12). *Scholtens.*

Guigoven, gem. in Belg. Limburg, tusschen Tongeren en Hasselt met ruim 500 inw. (Kath.). Opp. 353 ha, hoogte 66 m. Landbouw.

Guilelmus, → Gulielmus.

Guilford, oude stad in het Eng. graafschap Surrey, ten Z. van Londen, schitterend gelegen aan de rivier de Wey; 30 000 inw. Ruïnen van een Normandisch kasteel; in de nabijheid St. Catharine Hill, waarop ruïne van St. Catharine's Chapel.

Guillard, Ludovicus, bisschop van Doornik; * te Parijs, † 1565 aldaar. Zoon van Karel van Espichelière; in 1513 tot biss. van Doornik benoemd bij gunst van koning Frans I. Zijn loopbaan was bewogen. Het jaar zijner promotie viel de stad in handen van de Engelschen en Hendrik VIII benoemde Wolsey, biss. van Lincoln, tot biss. van Doornik, hetgeen echter door den paus niet werd ingewilligd. In 1518 kwam G. terug te Doornik met deFranschen, maar in 1521 ging de stad over op keizer Karel, die hem uit zijn zetel ontzette. In 1524 werd hij biss. van Chartres, in 1554 te Châlons-sur-Saône en in 1560 te Senlis. Hij publiceerde de Statuta synodalia van

Doornik in 1520 en was een man van groote kennis en verdienste. *Erens.*

L i t. : Gams, Series episc. ; Biogr. nat. Belge ; Lemaistre d'Anstaing, Histoire de la cathédrale de Tournai.

Guillaumat, M a r i e L o u i s A d o l p h e, Fransch generaal; * 4 Jan. 1863 te Bourgneuf. Vooral bekend als legercommandant voor Verdun (1917) en in Macedonië (14 Dec. 1917 tot Mei 1918). Hij was in 1925 eenige dagen min. van Oorlog.

Guillaume de Lorris, Fransch dichter (vóór 1236, tusschen 1225 en 1230) van het eerste deel van den Roman de la Rose: nog een bevallige, galant-hoofsche avonturenroman uit de school van Chrétien de Troyes; een psychologie van de liefde, met allegorische personages. *V. Mierlo.*

Guillaume de Machaut, Fransch dichter; * ca. 1300, † 1377. Secretaris, in den dienst van drie koningen, goed geprebendeerde kanunnik; een der voornaamste Fr. dichters uit de 14e eeuw: lyriek in de vaste vormen van ballade, rondeau; een Prise d'Alexandrie, berijmde biographie van Pierre de Lusignan, koning van Cyprus, overleden in 1369. Meest beroemd is zijn V o i r d i t : ware sproke; van een jonkvrouw, die op den zestigjarigen dichter zou verliefd zijn geraakt om den roem van zijn kunst. Andere d i t s behandelen minne-casuïstiek. Misschien de laatste dichter, die muziek en woordkunst verbond.

U i t g. : van zijn lyriek d. V. Clichmoraf (2 dln. 1906) ; van Prise d'Alexandrie d. L. de Mas-Latrie (1877) ; van het overige werk d. E. Hoepffnerr (3 dln. 1908-1923). *V. Mierlo.*

Guillaume IX de Poitiers, oudst bekende troubadour; * 1071, † 1127; van hem zijn nog een elftal gedichten bewaard: met dikwijls grove scherts, terwijl enkele gebouwd zijn op het thema der hoofsche liefde, die hier in hare voornaamste eigenaardigheden reeds gehuldigd wordt: schuchterheid, onderwerping aan alle grillen, vrees voor haar eischen en gestrengheid. Een psychologisch alleszins vreemde persoonlijkheid.

L i t. : A. Jeanroy, La poésie lyrique des troubadours (1934). *V. Mierlo.*

Guillaume, C h a r l e s E d o u a r d, Fransch physicus; * 15 Febr. 1861 te Fleurier (Zwits. Jura). Zijn vader stamde uit een bekend klokkenmakersgeslacht. Zelf studeerde hij aan de polytechn. school te Neuchâtel. Na zijn promotie in 1882 kwam hij in 1883 aan het bekende Bureau International des Poids et Mesures. In 1889 verscheen een uitstekende studie over thermometers (Traité pratique de thermométrie de précision). Hij is de ontdekker van het i n v a r, het materiaal, dat door zijn zeer kleinen uitzettingscoëfficiënt zeer waardevol is voor meetstaven, enz. Verder verbeterde hij vele meetinstrumenten. Sinds 1915 directeur van genoemd Bureau. In 1920 kreeg hij den Nobelprijs voor natuurkunde. *J. v. Santen.*

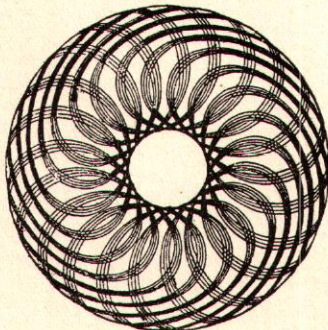
V e r d e r e w e r k e n : Unités et étalons (1893) ; Recherches sur le nickel et ses alliages (1898) ; (met J. R. Benoit) La mesure rapide des bases géodésiques.

Guillet, P e r n e t t e d u, Fransch dichteres uit de zgn. school van Lyon (16e eeuw).

W e r k e n : Rimes (1545, nieuwe uitg. 1864).

Guillocheeren, → (Edelsmeedkunst, sub A, 8°).

Guilloches noemt men de figuren, die ontstaan door guillocheeren (→ Edelsmeedkunst, sub A, 8°). Behalve op metalen voorwerpen, worden g. aangebracht op geldswaardige papieren om ze te voorzien van een ondergrond, die het namaken zeer bemoeilijkt. Het is nl. uiterst bezwaarlijk de fantastische slingerbewegingen en de daardoor opgeroepen fijne ornamentlijnen nauwkeurig te herhalen. Bovendien drukt men dan de g. in vervloeiende kleuren, bleek groen, bleek-rood, grijs enz. Hierover heen wordt dan in sterkere kleuren en/of zwart de eigenl. tekst aangebracht. Bankbiljetten, chèques, effecten enz. worden aldus van guilloches voorzien. *Poortenaar.*

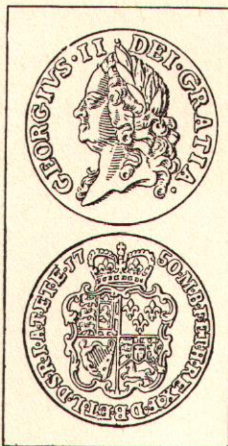

Guilloches.

Guillotine (Fr.), valbijl ter voltrekking van de doodstraf. In de 14e e. al in Italië gebruikt; in Fr. sinds 1792. Genoemd naar Guillotin, die de onthoofding als uniforme en meer humane terechtstelling had voorgesteld. Zie afb. in kol. 93/4 van dl. XI.

Guilmant, F é l i x A l e x a n d r e, Fransch organist en componist; * 12 Maart 1837 te Boulogne-sur-Mer, † 29 Maart 1911 te Meudon bij Parijs; verwierf zich sedert 1861 als orgelvirtuoos een groote vermaardheid, werd in 1871 organist aan de Ste. Trinité te Parijs en gaf daar belangrijke historische orgelconcerten. G. is een der oprichters van de Schola Cantorum en heeft met Pirro de Archives des maitres de l'orgue en 26 bundels Ecole classique d'orgue uitgegeven. In zijn eigen orgelmuziek knoopt G. aan den stijl van Schumann en dien van Liszt aan. *Reeser.*

Guimpwerk, lussen-haakwerk, met behulp van een metalen of houten vork vervaardigd. Deze techniek leent zich tot het vervaardigen van tusschenzetsels, franjeranden enz. Als materiaal kunnen allerlei garensoorten gebruikt worden.

Guinea (g u i n j e), van 1663 tot 1816 voornaamste gouden munt in Eng., sinds 1717 met een vaste waarde van 21 shilling. De eerste g. werden aangemunt uit van Guinea afkomstig goud, vandaar de naam. De g. wordt thans nog gebruikt als rekeneenheid (o.a. in doktersrekeningen en in den kunsthandel).

Guinea van 1750.

Guinea, 1° → Nieuw-Guinea.

2° De Westkust van tropisch Afrika (I 520 C-E, 4/6), benevens het daaraan grenzende binnenland. Naar opbouw, klimaat, plantenwereld, econ. toestand vormt G. een zelfstandig landschap. G. omsluit de Golf van Guinea en bestaat uit O p p e r - G u i n e a, zich W.-O. uitstrekkend, en N e d e r - G u i n e a, van N. naar Z. Bij de ombuiging ligt het vulkanische Kameroen-gebergte. De kust is in het alg. vlak; waar een gebergte de zee bereikt, treedt een steilkust op. De met

lagunen bezette kust is moeilijk te naderen door de Calema, een zeestroom, die heftig kan optreden. Bovendien zijn de monden der talrijke rivieren door aanslibbing vaak weinig toegankelijk. Meestal moeten de zeeschepen een eind vóór de kust blijven liggen.

Achter deze lagune-kust volgt een vlak land van afwisselende breedte en vervolgens het tafelland, dat door de rivieren tot een gebergte is gemodelleerd. Groote rivieren breken door deze steilranden heen en vormen daar stroomversnellingen en watervallen, o.a. de Niger en de Kongo.

Het vochtig-heete klimaat is zeer ongezond; de laagvlakte is berucht om gevaarlijke koortsen; het hoogere binnenland is gezonder. Waar de neerslag meer dan 100 cm bedraagt, overheerscht het woud: een tot 350 km breede boschgordel breidt zich uit tusschen de zee en de open grasvlakte van het binnenland. Langs de kust groeien mangrove-bosschen.

Opper-Guinea wordt door Soedan-Negers, Neder-Guinea door de minder beschaafde Bantoe-Negers bewoond. In de kustgebieden werkt de missie reeds lang; in het binnenland is de Islam sterk overheerschend. Zie de krt. Kerk. indeeling t/o kol. 537 in dl. I.

Economisch is G. een belangrijk gebied: veel producten worden naar Europa vervoerd, o.a. palmolie, copra, rubber, hout, aardnoten, cacao, koffie. De benamingen Peper-, Slaven- en Ivoorkust voor een deel van G. hebben alleen nog hist. beteekenis; de Goudkust doet haar naam nog altijd eer aan. Vroeger speelde het dragersverkeer hier een allergewichtigste rol; nu gaan veel spoorwegen het binnenland in om de producten naar de zeehavens te vervoeren.

G. werd reeds vroeg door Eur. handelsvolken opgezocht; nog steeds is het een staatkundig sterk versnipperd gebied. Behalve de onafhankelijke Negerrepubliek Liberia is G. in handen van Eur. staten; Engeland en Frankrijk hebben er de meeste macht. Eng. zijn: Sierra Leone, Goudkust, Nigeria; Fr. zijn: Fransch-Guinea, Ivoorkust, Dahomé, Kameroen (grootendeels), Gaboen. Voorts liggen er nog Port.-Guinea, Port.-Angola, Spaansch-Guinea. De Belg. Kongo bereikt in Neder-Guinea den Atlant. Oceaan. Duitschland bezat hier Togo-land en Kameroen, die beide thans in Britsch en Fransch mandaatgebied verdeeld zijn.

Lit.: Newland, West-Africa, a handbook of practical information (1922).

Fransch-Guinea (Guinée-Française), kolonie van → Fransch-West-Afrika (I 536 B 3) tusschen Portugeesch-Guinea en Britsch Sierra Leone; opp. 239 000 km², ong. 2 millioen inw., waarvan ca. 2 500 Blanken. Achter de door vele rivieren versneden kust, waarvoor vele eilanden liggen, breidt zich het hoogland van Foeta Galon en het bergachtige brongebied van den Niger uit. Naast savannen en steppen, veel wouden, waaruit rubber en hout wordt gehaald. De bewoners zijn Negers, meer naar het Oosten wonen Foelbe's. In het gebergte komt ijzer, koper en goud voor. Vanaf de hoofdplaats Konakry, aan zee gelegen, werd een spoorlijn aangelegd door de kolonie heen, over Koeroessa naar Kankan; de beteekenis van Konakry nam er aanzienlijk door toe. Veel uitvoer van palmolie, aardnoten en rubber.

Een apostol. vicaris zetelt te Konakry. De missie is toevertrouwd aan de Priesters van den H.Geest, en telt bijna 10 000 Kath., en bijna 7 000 catechumenen.

Lit.: Aspe-Fleurimont, La Guinée-Française (1900). Zie de lit. bij → Fransch-West-Afrika.

Portugeesch Guinea (Guinea Portugueza), kolonie aan de kust van Opper-Guinea (I 536 B 3), omgeven door Fransch-West-Afrika; opp. 36 125 km², ong. 350 000 inw., waarvan ca. 1 000 Blanken. Voor de kust talrijke klippen, riffen en eilandjes, o.a. de → Bissagos eil., waarop de hoofdplaats Bolama en de belangrijke haven Bissao liggen. Door de vlakte stroomen vele rivieren, die in breede vloedmonden eindigen; ze zijn goed bevaarbaar. Het klimaat is door de vochtige hitte en de vele moerassen ongezond. Achter de mangrove-bosschen ligt het oerwoud, waarin veel oliepalmen. De inheemschen behooren tot vsch. stammen. Sedert de afschaffing der slavernij is de welvaart zeer verminderd; slaven waren het belangrijkst handelsobject. De kolonie brengt rubber, aardnoten, maniok, sesam, ricinus, tabak en katoen voort.

Port. G. behoort kerkelijk onder het bisdom Sao Thiago op de Kaap Verdische Eilanden.

Lit.: Bernatzik, Meine Expedition nach Portugiesisch-Guinea (1932).

Spaansch-Guinea (Guinea Española), kolonie aan de kust van Neder-Guinea, ook Rio Muni genoemd (I 536 E 4); opp. 25 700 km², ong. 130 000 inw., waarvan ca. 200 Blanken. De hoofdplaats is Bata, aan zee gelegen. Het dichte oerwoud is nog niet ontsloten. Op de moerassige, ongezonde kust volgt heuvelland, dat geleidelijk opstijgt naar de hoogste verheffing, den Mitraberg (1 200 m). De inheemschen, de Mpangwe, zijn handelaars en rubbertappers. De uitvoer van palmolie en rubber is van geringe beteekenis. Te S. Isabel is een apost. vicariaat gevestigd onder den naam Fernando Poo. Het gebied wordt gemissionneerd door de missionarissen van het Onbevlekt Hart van Maria; 50 000 Kath., 4 700 catechumenen.

Lit.: Granados, España en el Muni (1907); Arija, La Guinea española y sus riquezas (1930).

Golf van Guinea, deel van den Atlant. Oceaan ten W. van Afrika, begrensd door Opper-Guinea in het N. en Neder-Guinea in het O. *v. Velthoven.*

Guinea-stroom, → Atlantische Oceaan (sub: Zeestroomen).

Guineaworm (Dranunculus mediensis), parasiet, die vooral in Voor-Azië en W. en O. Afrika voorkomt. De infectie ontstaat als regel door besmet drinkwater. Hoe en waar de g. zich in het lichaam ontwikkelt, weet men niet. Ong. een jaar na besmetting komt ergens op de huid een groote zweer, waarin het uiteinde (mond en geslachtsorgaan tegelijk) van de vrouwelijke worm te zien is. Komt deze zweer in aanraking met water, dan wordt er een groot aantal larven bevattende vloeistof uitgestooten. De inboorlingen trachten het einde van de worm aan een stukje hout te verbinden en dan door draaien de meestal vrij lange worm uit het lichaam te halen. Dit gelukt vooral goed, als het wijfje reeds alle larven heeft uitgestooten. Chirurgisch wegnemen van de worm levert meestal veel moeilijkheden op. *E. Hermans.*

Guineesch biggetje, → Caviidae.

Guinefortis (Millefort, Mimfort), de „dappere Hond", een uit Indië afkomstige legende. Een jachthond verjaagt een slang van een onbewaakte wieg en wordt hierbij gewond. De ouders van het kind vinden de wieg omvergeworpen en bloedsporen op den grond. Zij vermoeden, dat de hond het kind heeft opgegeten en dooden het beest. Als zij hun vergissing bemerken, begraven zij hem en richten een gedenkteeken voor hem op. De onschuldig gedoode hond wordt nu als een slachtoffer van zijn trouw vereerd. Moeders brengen

er zelfs haar zieke kinderen. „Door den duivel in dwaling gebracht”, zegt hiervan Stephanus van Bourbon in zijn traktaat De septem donis Spiritus S.. en spreekt in deze woorden het oordeel uit over dezen zonderlingen „heilige”.

Lit.: H. Günter, Buddha in der abendland. Legende? (1922). *Feugen.*

Guinegate (tegenw. Enguinegatte), dorp in het dept. Pas-de-Calais, bij Aire. Hier werd het Fr. leger onder d'Esquerdes, 7 Aug. 1479, door Maximiliaan verslagen zonder belangrijke gevolgen.

Guiney, Louise Imogen, Kath. Eng. schrijfster en dichteres; * 1861 te Boston (Amerika) uit Iersche ouders, † 1920 bij Oxford. In haar jeugd schreef zij gevoelvolle gedichten in persoonlijk, vaak treffend rhythme. Later in proza een bundel zeer populaire essays: Patrins (1897), een meesterlijke schets uit de Fr. geschiedenis: Monsieur Henri (1892), en tal van werken op allerlei gebied, literair, historisch, apologetisch, enz.

Voorn. werken: Goosequill Papers (1885); Robert Emmet (1901); Hurrell Froude: Memoranda and Comments (1903); Blessed Edmund Campion (1908). — Lit.: Alice Brown, Memoir of L. I. G. (1921); G. H. Shuster, The Cath. Spirit in Modern Engl. Lit. (1922). *Pompen.*

Guinizzelli de' Principi, Guido, Ital. dichter vóór Dante en stichter van de Bologneesche school „del dolce stil nuovo”. * ca. 1240 te Bologna, † 1276 in ballingschap. Zijn liefdelyriek, dieper dan deze van Guittone d' Arezzo, put o.m. uit de scholastiek.

Uitg. d. T. Casini in Rime dei poeti bolognesi del sec. XIII (Bologna 1881). — Lit.: F. Pellegrini, in: Nuovi studi medievali (I 1923); V. Rossi, Scritti di critica lett. (I Florence 1930). *Ulrix.*

Guipurekant, kantsoort, waarbij de patroondeelen door stokjes of brides onderling zijn verbonden. Guipure is eigenlijk een passementwerkersterm voor koord, dat gebruikt werd om allerlei passementwerk samen te stellen. Dit koord (guipure) werd ook gebruikt om de hoog opgewerkte reliëfs der Venetiaansche kant na te maken en daarvoor rond de deelen van het patroon gelegd. De term guipure, waarmede aanvankelijk de namaak werd bedoeld, is later op de echte soort toegepast om deze te onderscheiden van de kant met tullen grond, die in de 2e helft der 18e eeuw in zwang kwam. *J. Rutten.*

Lit.: Johanna W. A. Naber, Oude en nieuwe kantwerken (met ill.).

Guipuzcoa, een der drie Baskische prov. (43° 3′ N., 2° 16′ W.); opp. 1 885 km², 260 000 inw. Hoofdstad is San Sebastian (20 000 inw.), zeebad aan de Golf van Biskaje. Het klimaat aan de Noordel. hellingen van het Asturisch-Cantabrisch gebergte is zeer gunstig, veel neerslag. De hoogere deelen zijn woudrijk (eik, beuk, kastanje), in de dalen weiden, maïs- en ooftbouw. Papierindustrie. Veel electriciteit. Een der dichtst bevolkte deelen van Spanje. *Erkelens.*

Guirlande, een vooral in de Romeinsche decoratieve beeldhouwkunst bijzonder geliefd motief, dat daarna in de Renaissance teruggekeerd. Duidelijk zichtbaar is het motief voortgekomen uit de tijdelijke, realistische, versiering van het gebouw en is daarna in de plastiek van het gebouw opgenomen. In Holland is de g. tijdens de Renaissance door Jacob van Campen ingevoerd (o.a. Amsterdamsch paleis). *Etienne.*

Guirlande uit Herculaneum.

Guirsch, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Aarlen op de grens van België en Luxemburg, hoogte 394 m, opp. 834 ha, ca. 300 inw. Zand- en leemgrond; landbouw. Kerk deels uit de 13e en 15e eeuw. Kasteel van 1747.

Guise, stad in het dept. Aisne aan de Oise, in Frankrijk (49° 55′ N., 3° 37′ O.); ca. 7 000 inw. Textiel- en metaalindustrie; zetel van de bekende productie-coöperatie, de „familistère” van Godin. Camille Desmoulins werd hier geboren. Zie ook: huis → Guise.

Guise, huis, een zijtak van het huis Lotharingen. De stamvader was Claude (1496-1550), de derde zoon van hertog René II van Lotharingen. Hij huwde in 1513 met Antonia van Bourdon-Vendôme, bezat o.m. de steden Guise (aan de Oise), Joinville en Mayenne; ontving in 1527 den hertogstitel over zijn bezit. Zijn nageslacht speelde een groote rol in de gesch. der 16e eeuw. Het meest bekend zijn:

Frans, hertog van Guise; * 17 Febr. 1519 te Bar-le-Duc, † 24 Febr. 1563 voor Orléans; zoon van bovengenoemden Claude de Guise. Als krachtdadig krijgsman verdedigde hij Metz in 1552 tegen de poging van keizer Karel V om die stad voor het Duitsche Rijk te heroveren, waardoor hij terstond een nationale held werd in de oogen van het Fransche volk; in 1556 streed hij tegen de Spanjaarden in Napels; in 1557 neutraliseerde hij met een leger voor Parijs de gevolgen van de nederlaag van Saint-Quentin en veroverde Calais. Na den plotselingen dood van koning Hendrik II had hij als vurig Katholiek veel invloed op Frans II en op de koningin, zijn nicht; na den dood van Frans II wordt hij door Maria de Medici van het hof verwijderd. Met Montmorency en Saint-André stelt hij zich dan aan het hoofd der Katholieken tegen den wassenden stroom van het Hugenotisme; zijn nationale roem wordt een groote kracht voor het herboren Katholicisme. Het „bloedbad van Vassy” (1 Maart 1562), waarmede de godsdienstoorlog begon, was slechts een weerslag op velerlei uitdaging van de Prot. zijde. Na zijn groote overwinning op de Hugenoten bij Dreux (19 Nov. 1562) werd hij door den Hugenootschen edelman Poltrot de Mérey met een pistoolschot vanuit een hinderlaag doodelijk gewond.

Hendrik, hertog van G. (le Balafré), zoon van den voorgaande; * 31 Dec. 1550, † 23 Dec. 1588 te Blois. Hij nam ijverig deel aan de Hugenotenoorlogen en werd 1576 hoofd der Ligue Catholique. Hij is, met Hendrik III, koning van Fr., en Hendrik van Navarre (den lateren Hendrik IV) de derde deelnemer aan de „guerre des trois Henris”. Daar zijn aanzien steeds toenam, en dat van den koning dreigde te overtreffen, liet deze hem vermoorden.

Lit.: Cauvin, Vie de François de Lorraine (1878); id., H. de G. (1881); Valincourt, Vie de François duc de Guise (1881); de Ruble, L'assassinat de François de Guise (1898). *v. Gorkom.*

Jean, hertog de Guise, is de Fransche kroonpretendent sedert den dood van zijn neef Philippe van Orléans in 1926; * 1874 te Parijs, huwde 1899 Maria-Isabella van Orléans, die hem vier kinderen schonk: Isabella (* 1900), Françoise (* 1902), Anna (* 1906) en Henri (* 1908). Leeft te Stokkel bij Brussel. *Cosemans.*

Guitaar, → Gitaar.

Guitry, Sacha, Fransch acteur en tooneelschrij-

ver; * 21 Febr. 1885 te St. Petersburg. Te Parijs, in den litterairen salon van zijn vader, den acteur Lucien G., leerde G. reeds vroeg vsch. schrijvers van naam kennen en ontpopte zich reeds spoedig zelf als schrijver. Hij speelde in vele van zijn stukken de hoofdrol, samen met zijn toenmalige echtgenoote Yvonne Printemps, o.m. geruimen tijd in het Théâtre Edouard VII te Parijs. *v. Thienen.*

Guizot, Guillaume, Fransch staatsman en geschiedschrijver, vertegenwoordiger van het doctrinaire liberalisme en met Thiers de leider van de politiek van de Julimonarchie; * 4 Oct. 1787 te Nîmes, uit een Calvinistische familie, † 12 Oct. 1874 te Val-Richer (Calvados); 1812-'30 hoogleeraar aan de Sorbonne. Tijdens de Restauratie streed G. onder de liberalen tegen de reactie; de Julimonarchie van 1830-'48 beschouwde hij echter als de vervulling van zijn idealen. Hij was toen meermalen minister, korten tijd (1840) ambassadeur te Londen, en van 1840 tot '48 onafgebroken min. van Buitenl. Zaken. Als zoodanig hield hij tot iederen prijs vast aan een vreedzame politiek, wat niet ging zonder vernederende concessies aan Engeland. Om te kunnen regeeren aarzelde G. niet de laagste middelen, bijv. omkooperij, te gebruiken. Na de Februari-revolutie (1848) trok hij zich uit de politiek terug. Als geschiedkundige was G. de stichter van de Fr. school van de 19e eeuw, en droeg veel bij tot de hernieuwing der hist. wetenschap.

G. Guizot.

Voorn. werken: Hist. de la Révol. d'Angleterre (3 dln. 1826-'58); Hist. de la Civilis. en Fr. (4 dln. 1829-'35). — Lit.: Bardoux, G. (1894); R. Keiser, G. als Historiker (Bazel 1925). *V. Houtte.*

Guizotia abyssinica of G. oleifera, een belangrijke soort van de plantenfam. der samengesteldbloemigen, afkomstig uit Abessinië, doch ook in Voor-Indië veel aangeplant. De bruinzwarte vruchten, bekend als nigerzaad, bevatten 40% nigerolie, en vormen een belangrijk uitvoerart., ook naar Europa. Deze soort wordt in Ned. gingellikruid genoemd en een enkele maal in het wild aangetroffen. *Bouman.*

Gul noemt men jonge → kabeljauw tot een lengte van ong. 50 cm.

Guláczy, Irén, Hongaarsch schrijfster; * 1894; schreef eerst naturalistische romans, daarna twee hist. romans (3 dln. elk), nl. Zwarte Verloofden, en Vrede zij met U, die zeer persoonlijk talent verraden.

Guldberg en Waage, Wet van, → Chemisch evenwicht.

Guldborgsund, waterweg tusschen Falster en Laaland (Denem.; VIII 688 E 4) met een spoorbrug en een brug voor het gewone verkeer. De voornaamste plaats aan de G. is Nyköbing op Falster.

Guldeling, naam voor enkele appelsoorten. In het thans overheerschende appelsortiment komt de naam g. niet meer voor.

Gulden, benaming voor gouden en zilveren munt, welke sinds de 13e eeuw in verschillende landen van Europa geslagen werd. De eerste gulden was een gouden munt (vandaar de naam) en werd te Florence in 1252 geslagen. Aan deze stad ontleent de gulden zijn Italiaanschen (Fiorino) en Franschen (florin) naam.

Florentijnsche Gulden.

De eerste Ned. gulden werd, eveneens uit goud, in 1388 door hertog Albrecht te Dordrecht geslagen en naar deze stad „Dordtsche Schild" genoemd. Hij woog 4,01 gram goud en had den koers van 40 grooten (= halve stuivers). Deze en latere geslagen goudstukken werden steeds meer verzwakt. De laatste gouden gulden was de „gouden Carolus", in 1520 door Karel V geslagen uit 1,77 gram goud en een bijmengsel van zilver en koper. In 1542 werd, daar deze munt te klein bleek voor het verkeer, de „zilveren Carolus" geslagen van 19 gram fijn, eveneens 40 grooten waard. Na voortgezette verzwakking van de munt werd in 1694 de zilveren Generaliteitsgulden ingevoerd van 9,61 gram fijn, die dit gewicht behield tot 1839, toen het tot 9,45 verlaagd werd, terwijl in 1919 opnieuw een verlaging plaats vond tot 7,20.

In de Duitsche landen deed de gulden zijn intrede in de 14e eeuw en handhaafde zich tot de 19e eeuw in Z.Duitschland en Oostenrijk. In het eerste gebied werd hij in 1873 door de mark en in Oostenrijk in 1892 door de kroon vervangen.

In de vrije stad Danzig werd in 1923 de Danziger gulden ingevoerd, welks waarde overeenkomt met 48,46 Ned. cent. *Vorstman.*

Gulden (Gouden) = voortreffelijk. Aldus in de liturgie: **Gulden jaar,** voor → Jubeljaar.

Gulden maand, voor (in Z. Ned.) Maartmaand (wegens het feest der Goddelijke Menschwording); enz.

Gulden Mis = „krachtdadige" Mis (om, ten deele, bijgeloovige redenen), o.a. het zevental → Gregoriaansche Missen. In het bijzonder is de benaming Gulden Mis in gebruik voor de in de Nederlanden op Quatertemper Woensdag van den Advent plechtig (in den vroegen ochtend) gevierde Maria-Boodschapsmis. Deze ontwikkelde zich (door toevoeging o.a. van mysterie-spel) in de M.E. in Frankrijk (onder invloed van het Spaansche → Exspectatio-feest?) uit de Mis van den dag, verdween daar, en bleef in de Nederlanden voortleven, waar zij waarsch. vanuit Duitschland het karakter ontving van een „noodmis", en ten slotte werd teruggebracht tot den vorm der Adventsvotiefmis van Maria.

Lit. Kruitwagen, De G. Mis, in: De Katholiek (jg. 1906-'07). *Louwerse.*

Guldengetal (g.) (Lat. aureus numerus), het getal, dat aangeeft, welke plaats een bepaald jaar inneemt in den 19-jarigen cyclus (maancyclus), die geacht wordt (in de eenvoudigste voorstelling) van het jaar 1 v. Chr. af door de geheele tijdrekening te loopen. Wil men het g. van een jaar van de Christel. tijdrekening weten, dan telt men 1 bij het jaartal op en deelt de som door 19. De rest is het g. Blijft er geen rest over, dan

is het g. 19. Is slechts het g. bekend, dan kan men daaruit niet het jaartal berekenen, waarbij het behoort, omdat hetzelfde g. om de 19 jaren terugkeert. Het g. kwam in de M.E. voor in de dateering van oorkonden en onder de opschriften op de Paaschkaars. Thans wordt het nog aangegeven in de tabellen voor kerkelijk gebruik, waarop de data van de groote veranderlijke feesten over een geruimen tijd vermeld worden. De naam zou wijzen óf op de beteekenis, die men aan de kennis van het g. hechtte, óf op de aanteekening ervan op de kalenders in goudkleur. *v. Campen.*

Gulden Legende, → Legenda aurea.

Gulden midden, → Aurea mediocritas.

Gulden Onze Vader, → Onze Vader (Gulden).

Gulden regel der statica. Een overoude ondervinding bij het gebruik van eenvoudige werktuigen (hefboom, katrol, takel, hellend vlak) heeft geleerd, dat men daarmede aan afstand verliest, wat men aan kracht wint. Zoo kan men met een langen hefboom en geringe kracht een groot gewicht over een kleinen afstand opheffen. Daarbij is dan het product van kracht (gewicht) en weg constant. Dit heeft geleid tot het arbeidsbeginsel, den g.r., dat men in de statica aldus kan uitdrukken: een lichaam, dat alleen om een vaste as kan draaien, is in evenwicht, wanneer de som der momenten van alle krachten t.o.v. die as nul is. *A. Mulder.*

Gulden snede (m e e t k.) naam voor de verdeeling van een lijnstuk in uiterste en middelste reden, d.i. een zoodanige verdeeling, dat het grootste stuk middenevenredig is tusschen het geheele lijnstuk en het kleinste stuk. De naam heeft geen historischen grond; hij treedt eerst in het begin van de 19e eeuw op. Te verkiezen is de bovengebruikte Ned. term, die de vert. is van den oorspr. Griekschen (akron kai meson logon temnein); vanaf de 15e e. vindt men wel de termen divina proportio en sectio divina (goddelijke verhouding, resp. snede).

L i t.: H. E. Timerding, Der goldene Schnitt (Leipzig 1919). *Dijksterhuis.*

D e e x p e r i m e n t e e l e → a e s t h e t i c a (→ Fechner) verstaat onder g. s. de figuur, die de schoonste blijkt te zijn voor een meerderheid proefpersonen (bijv. rechthoek: 1 hoog, 1,618 breed). De g. s. verzoent vlg. Zeising eenheid en menigvuldigheid, sterkte en slankheid; in haar voelen wij onze eigen lichamelijke proporties en idealen het best aan (→ Einfühlung). *De Bruyne.*

Guldenroede (Solidago virga aurea).

Guldenroede (S o l i d a g o), ook heidensch wonderkruid genoemd, is een 80 soorten tellend N. Amer. plantengeslacht van de fam. der C o m p o s i t a e. Enkele dezer kruidachtige gewassen komen in Ned. in het wild voor, zooals S. virga aurea, de gewone g., een 1 m hooge plant met goudgele straalbloemen, S. canadensis en serotina, welke beide laatste zich ook als tuinsierplanten leenen. *Bouman.*

Guldensporenslag, ook wel slag bij Kortrijk of Groeningen genoemd, is de groote overwinning der Vlaamsche ambachten, 11 Juli 1302, onder aanvoering van Gwy van Namen, Willem van Gulik en Jan van Renesse, Zeeuwsch edelman. Aan het hoofd der Franschen, een schitterend leger van 10 000 edelen en evenveel Ital. boogschutters, stond Robert van Artois. De Vlamingen zijn onbereden en primitief bewapend. De Fr. vallen aan, het Vl. leger schijnt te wijken. Nu volgt de charge der Fr. ruiterij, die moet beslissen. Maar slooten en greppels brengen de ruiterij in verwarring; zij wijken voor den muur der Vl. pieken. Een ware slachting wordt door de Vlamingen aangericht, geen kwartier gegeven, Robert van Artois hoort onder de duizenden gesneuvelden, wier gouden sporen, in zakken verzameld, aan dezen gewichtigen slag zijn naam hebben gegeven. Gewichtig, want Vlaanderen, hoewel spoedig weer geknecht, voelde zich sindsdien in staat, weerstand te bieden aan de verfransching, die reeds zoover gevorderd was. Het was de overwinning tegelijk op Frankrijk, Henegouwen en de stedelijke aristocratie. *W. Mulder S.J.*

L i t.: V. Fris, De slag bij Kortrijk (Gent 1902).

Gulden Vlies, naar Oud-Grieksche sage de gulden vacht van den ram, waarop Phrixos, zoon van Athamas en Nephelè, om te ontkomen aan de vervolging vanwege zijn stiefmoeder Ino, uit Orchomenos, samen met zijn zuster Hellè (die evenwel verdrinkt) over zee wegvlucht en te Aia (vereenzelvigd met → Colchis) aanlandt bij koning Aiëtès. Phrixos had dan den ram aan Zeus gewijd en de vacht opgehangen in het heiligdom van Ares, waar het door een nooit slapenden draak werd bewaakt. In opdracht van Pelias, koning van Iolcos, gaat Iason, samen met de → Argonauten, het vlies halen en brengt het naar Iolcos. *V. Pottelbergh.*

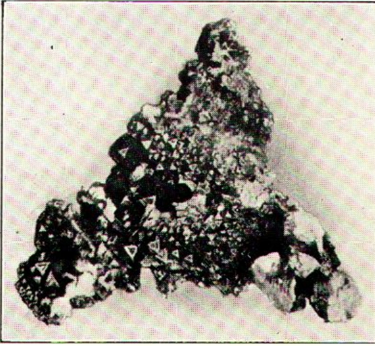
Orde van het Gulden Vlies, hoogste Oostenrijksche (Spaansche) onderscheiding, in 1429 ingesteld door Philips den Goeden, bij gelegenheid van zijn huwelijk, ter eere van den Verlosser, de H. Maagd en ter bevordering van het Christelijk geloof. De ridders (I klas) door den grootmeester te benoemen. Deze waardigheid vererfde aan het Habsburgsche huis. Sedert 1559 tevens in Spanje. Na het uitsterven der Sp. Habsburgers (1700) werden de Sp. Vliesridders door Oostenrijk niet erkend. In Oostenr. zijn hooge adel en Kath. godsdienst vereischt. Devies: Pretium Laborum non vile (in Spanje: Je l'ay empris). Teeken: een door een gouden ring gehaald gouden ramsvel. Keten: afwisselend twee toegewende vuurslagen, en een vlammen uitstralende steen. Dracht: helderroode fluweelen talaar (in Oostenrijk met purperen mantel), roode kousen en schoenen, roode fluweelen muts.

De naam is ontleend aan het teeken: vliesvacht. Vgl. het vlies van → Gedeon. Men zegt, dat oorspr. gedacht is aan den ram van Jason, en daarop verklaard is als het vlies van Gedeon. *E. van Nispen tot Sevenaer.*

Guldin, P a u l, Zwits. wiskundige; * 12 Juni 1577 te St. Gallen, † 3 Nov. 1643 te Gratz. Aanvankelijk goudsmid, trad later in de orde der Jezuïeten en werd hoogleeraar in de wisk. te Weenen en te Gratz. Op zijn naam staan stellingen over opp. en inhoud van omwentelingslichamen, vermeld in zijn werk Centrobaryca (Weenen 1635, 1641); deze komen echter reeds bij Pappus voor, in wiens werken hij ze heeft kunnen leeren kennen. *Dijksterhuis.*

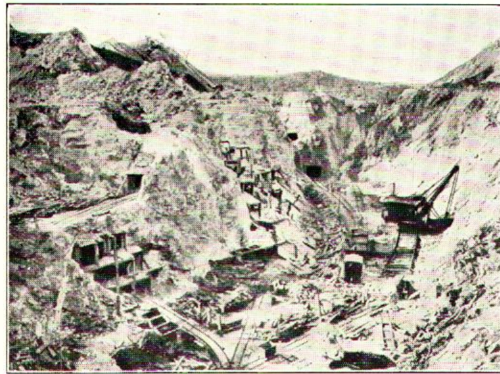
Stellingen van G. De inhoud van een lichaam, ontstaan door wenteling van een vlakke fig. om een as in haar vlak, is gelijk aan het opp. der wentelende fig.,

GOUD

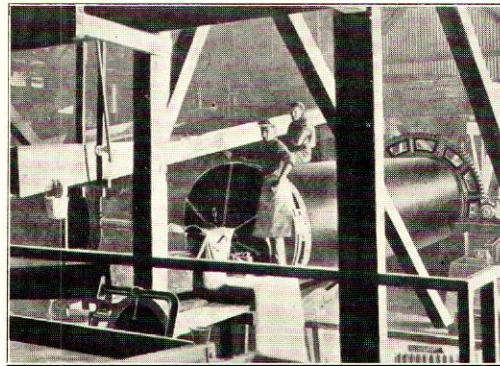
1

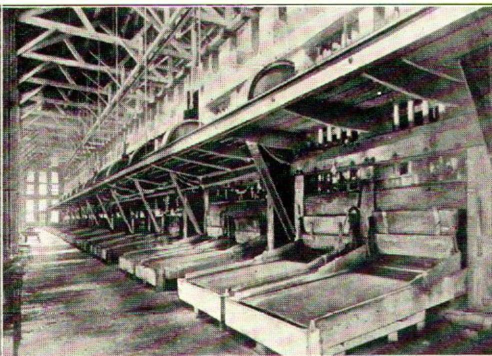
 2

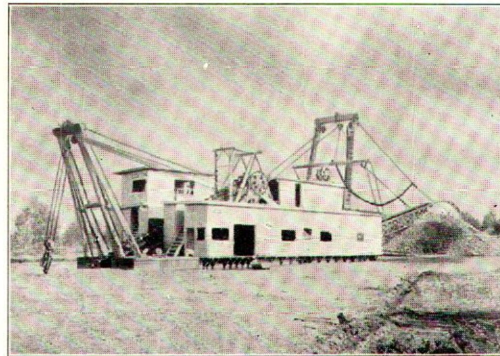
3

 4

5

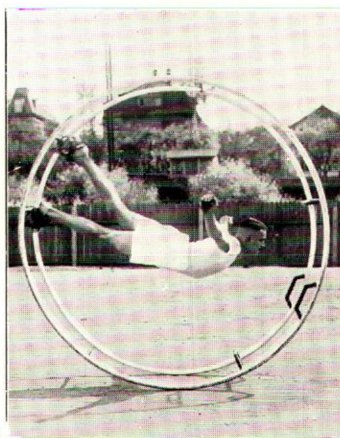
 6

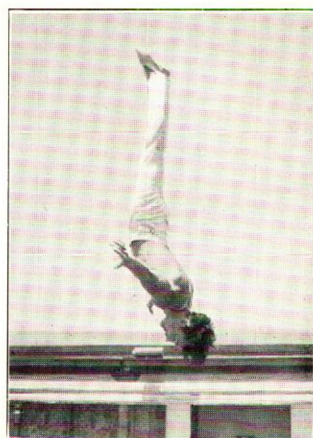
7

 8

1. Klomp goud uit ertsader (primair erts) te Orenburg (Rusland). 2. Dagzoom van een kwartsgang (kronkelende witte lijn), waarin plaatselijk goud voorkomt (de ertsader is ca. 40 m breed), te Barberton (Transvaal). 3. Ertsgang in Californië, in ontginning; het goud bevindt zich in de fijne kwartsaders (de witte strepen). 4. Een goudmijn (opendagbouw) in Queensland (Australië). 5. Primitieve ertsbewerking. Maalderij (mortieren om het erts klein te wrijven) van inboorlingen in Britsch-Indië. 6. Moderne ertsbewerking. Cylindermolen, waarin het erts bij het draaien door losse kogels wordt fijn gemalen. 7. Het vermalen erts stroomt als slib over geamalgameerde koperplaten, die het goud vasthouden. 8. Goudertsbaggermachine te Oroville (Californië).

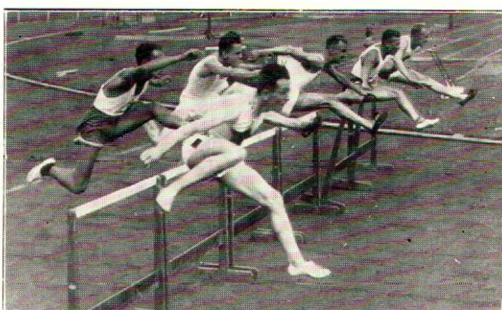

1

2

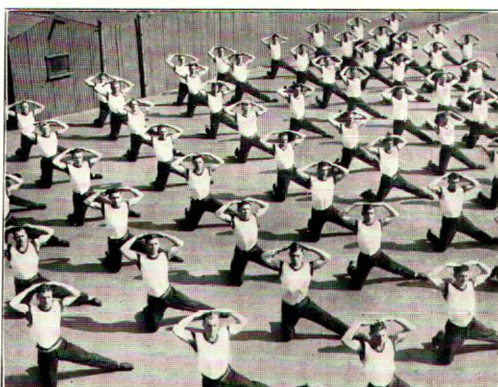

3

4

5

6

7

8

9

1. Hoogspringen met polstok. 2. Rhönrad. 3. Oefening aan de brug. 4. Hoogspringen. 5. Vèrspringen. 6. Hordenloop. 7. Hardloopen. 8 en 9. Vrije oefeningen.

vermenigvuldigd met den omtrek van den cirkel, beschreven door het zwaartepunt van dat opp. Het opp., beschreven door een (rechte, gebroken of kromme) vlakke lijn wentelend om een as met die lijn in één vlak gelegen, is gelijk aan de lengte der lijn, vermenigvuldigd met den omtrek van den cirkel, door haar zwaartepunt beschreven. *v. Kol.*

Gulf Coastal Plain, jonge kustvlakte (Tertiair en Quartair), in het Z. van de Ver. Staten om de Golf van Mexico. Begint bij de stad Memphis aan de Mississippi, omvat de staten Florida, Alabama, Mississippi, Louisiana, Texas. In het midden der vlakte de Mississippi; bij Baton Rouge begint de delta, die vingervormig in zee uitloopt. Het W. van Florida heeft een bochtkust, door daling ontstaan; overigens vindt men bijna langs de geheele kust hafvormen met „Nehrungen" en duinvorming.

Het klimaat heeft een eenigszins tropisch karakter. Juli-temp. tot 27°-29°. Jan.-temp. boven 0°. Regenval boven 200 cm. Koudegolven en droogteperioden zijn niet zeldzaam.

Hoofdproducten van de vlakte zijn katoen en maïs, langs de kust suikerriet en rijst. Werkkrachten op de plantages waren vroeger de Negerslaven, nu de vrije Negers en de „Arme Blanken". Weinig industrie. Slechts enkele groote steden (Memphis, 162 000 inw.; New Orleans, 387 000 inw.). *Erkelens.*

Gulheid, → Vrijgevigheid.

Gulielmus monachus (Lat., = monnikWillem), een vermoedelijk Eng. muziektheoreticus uit het begin van de 15e eeuw. Een traktaat van hem: De praeceptis artis Musicae, is door Coussemaker in zijn Scriptores (III) opnieuw afgedrukt.

Gulielmus van Savoye, bisschop van Luik (1238); † 1239, alvorens zijn intrede te Luik te hebben gedaan (door vergiftiging ?).

Gulik, 1° de s t r e e k der tegenw. Rijnprovincie, vroeger ingesloten door Gelre, Limburg en Keulen. Reeds in 874 hooren wij van een graaf Matfried in de Gulikgouw. Gerard I is de eerste graaf van Gulik (1081-'94). Tusschen 1265 en '81 treffen wij een Otto v. G. aan als proost van het kapittel van St. Servaas te Maastricht. Even daarna bekleedt Willem, zoon van Willem IV van G. en Maria, een dochter van Gwy van Dampierre, dezelfde waardigheid. Meer krijger dan geestelijke, stond hij aan het hoofd der Vl. gemeenten in hun strijd tegen Fr., overwon bij Kortrijk, maar sneuvelde in 1304 in den slag op den Pevelenberg. Walram, een zoon van Gerard VII van G., was in het midden der 14e e. aartsbiss. van Keulen. In 1371 kwam het huis G. aan de regeering in Gelre, waar Willem I, zoon van Maria, een dochter van Reinald II en zoon van Willem V, die in 1356 hertog van G. werd, opvolgde. Ook Reinald IV van Gelre behoorde tot dit geslacht. Ook de laatste Geld. hertog, Willem III, die Karel van Gelre opvolgde (1538-'43), was een Guliksch vorst. *W. Mulder S.J.*

2° Nederlandsche naam voor de Duitsche stad → Jülich.

Gulik-Kleefsche erfopvolgingsoorlog (1609-'14). Door het huwelijk van Maria, erfdochter der hertogen van Gulik, waartoe ook Berg behoorde, met hertog Johan van Kleef (1521) werden deze drie heerschappijen met elkaar verbonden. Na het uitsterven van dit vorstenhuis met hertog Johann Wilhelm (25 Maart 1609) begon een strijd over deze nalatenschap tusschen de Kath. en de Prot. partij in Duitschland, die de aanleiding tot een grooten oorlog scheen te zullen worden. De keurvorst van Brandenburg en de graaf van Pfalz-Neuburg bezetten terstond de opengevallen hertogdommen en hadden den steun van de Prot. Vorsten-Unie, van de Staten-Generaal en van koning Hendrik IV van Frankrijk; keizer Rudolf II steunde de aanspraken van een hertog van Saksen, met behulp van de Kath.Liga. De plotselinge dood van Hendrik IV voorkwam voorloopig het uitbreken van den grooten oorlog en 12 Nov. 1614 kwam tot stand het verdrag van Xanthen, waarin bepaald werd, dat Brandenburg zou verkrijgen Kleef, Mark, Ravensberg en Ravenstein; Pfalz-Neuburg zou verkrijgen Gulik en Berg. In 1666 werd deze verdeeling bekrachtigd door het verdrag van Kleef. *v. Gorkom.*

Gulke (Fr. Goé), gem. in het O. van de prov. Luik, ten O. van Verviers; opp. 784 ha, ca. 1 000 inw.; ongeveer aan den samenloop van Gileppe en Vesdre; landbouw, bosschen, houthandel; wolwasscherij; kasteel, kerk uit 15e e. met verbouwde gedeelten.

Gullegem, gem. in de prov. W. Vlaanderen, ten W. van Kortrijk, aan de Heulebeek, bijrivier van de Leie. Opp. 960 ha, ca. 6 000 inw. Landbouw en vlasnijverheid.

Gulliver's Reizen, een van de bekendste werken van Jon. Swift. De volledige titel is: „Travels Into Several Remote Nations of the World, in four parts by Lemuel Gulliver" (1726). Het is een on-Christelijke, schrijnende satyre op het gezag, de partijen en den mensch in het algemeen, en bereikt vooral in de laatste deelen een bitterheid en haat, die het geheel welhaast tot een pathologisch geval maakt; in de eerste deelen is de misanthropie getemperd door eenigen humor. *F. Visser.*

Gully, put of ondergrondsche afvoergelegenheid tot berging van regen- en smeltwater van tuin- en perkpaden.

Gulo, → Veelvraat.

Gulp, beek in Ned. Limburg. Ontspringt even ten Z. van de Ned.-Belg. grens en mondt bij Gulpen in de Geul. In de G. forellen- en zalmkweekerij van de Ned. Heidemaatschappij.

Gulpen, gem. in Ned. Limburg, gelegen aan de samenvloeiing van Geul en Gulp; omvat de dorpen G. (parochie) en Reymerstok (rectoraat), benevens de gehuchten Hut, Ingber, Euveren, Pezaken, Billinghuizen, Terlinden (gedeeltelijk), Waterop, Bergheim en Krapoel; 3 021 (Kath.) inw. (1932). G. ligt aan de stoomtramlijn Maastricht—Aken. De bodem bestaat uit beekklei en op de hoogten rondom G. uit löss; op sommige plaatsen is het Senoon (als Gulpensch krijt) ontsloten. Landbouw en fruitteelt; zeer drukbezochte markt en fruitveiling; bierbrouwerij en forellen- en zalmkweekerij. In den zomer is G. zeer gezocht door toeristen. Kasteel Neubourg dateert uit eind 17e eeuw. *v. Thiel.*

Gulzige twijg, zeer sterk ontwikkelde twijg op een boom of heester, die in het alg. geen bloemknoppen draagt, doch waarde kan hebben voor opbouw of vernieuwing van het systeem der gesteltakken.

Gulzigheid, → Matigheid.

Gumbertus of G u n t b e r t u s, Heilige, abt-bisschop (8e e.); stichter van het Benedictijner klooster te Ansbach. Feestdag 15 Juli.

L i t. : Acta S.S. Jul. (IV 1748, 61 vlg.) ; A. Poncelet, in Anal. Boll. (28, 1909, 272-280).

Gumma (g e n e e s k.), een in het zgn. tertiaire stadium van de syphilis voorkomende zwelling, vnl. van het onderhuidsche bindweefsel of van het beenvlies

uitgaande, welke haar naam dankt aan den gummeuzen inhoud. Onder de huid gelegen g. kunnen verweeken en naar buiten doorbreken, waarbij een zweer ontstaat. Ook in de inwendige organen (lever, hersenen, enz.) komen g. voor. *E. Hermans.*

Gummarus, → Gommarus.

Gummi, → Rubber.

Gummi Arabicum, → Gom.

Gummidruk, of rubberdruk, benaming voor → offset-druk, uit de Duitsche techn. wereld in Ned. overgenomen.

Gummi elasticum, → Guttapercha.

Gumppenberg, 1° Hanns von, Duitsch dichter en tooneelschrijver, vooral als parodist bekend. * 4 Dec. 1866 te Landshut, † 29 Maart 1928 te München.

Voorn. werken: Die Verdammten (1901); Das Teutsche Dichterrosz (1905); Der Pinsel Yings (1914); Lebenserinnerungen (1930).

2° Wilhelm, Jezuïet; * 17 Juli 1609 te München, † 8 Mei 1675 te Innsbruck. Prof. in philos. en theol.; samensteller der zgn. Marianischer Atlas (München 1673), waarin met veel hist. bijzonderheden meer dan 1 200 bedevaartsplaatsen van Maria (Italië, Polen, enz.) worden beschreven.

Lit.: Sommervogel, Biblioth. de la Comp. de Jésus (III, 1952-1955); Duhr, Gesch. der Jes. i.d. Ländern deutscher Zunge (III, 567 vlg.). *Feugen.*

Gümüldsjina, Turksche naam van → Komotini.

Gunaikeion, Gunaikonitis, → Gynaeceum.

Gundolf, Friedrich, pseud. van F. Gundelfinger, Duitsch schrijver uit den kring van St. George en gangmaker der zgn. geesteswetensch. methode in de Duitsche literatuurwetenschap. * 20 Juni 1880 te Darmstadt, † 12 Juli 1931 te Heidelberg, waar hij hoogleeraar was. G. loochent de noodzakelijkheid niet van het zuiver documentair werk door de philol. en de hist. methodes geleverd; maar de letterkundige geschiedschrijving mag dáár niet ophouden: blootleggen en kenschetsen van de „überpersönliche” en dus voortlevende geestelijke krachten, die achter de individueele feiten en verschijnselen der historie schuilen, zijn de hoogere taak van de literatuurgeschiedenis. Hulpmiddel hierbij is hem een psychisch en aesthetisch scherpe ontleding van den taalvorm als tijdsstijl in iedere bestudeerde periode. Ook als Shakespeare-vertaler (1908 vlg.) heeft G. beteekenis. *Baur.*

Voorn. werken: Cäsar in der d. Lit. (1904); Shakespeare und der d. Geist (1911); Goethe (1916); St. George (1920); Kleist (1922); Opitz (1923); Gryphius (1927); Shakespeare (1928); Lessing (1929); Romantiker (1930 vlg.). — Lit.: V. A. Schmitz (1931).

Gunhild, dochter van den Denenkoning Knoet, gehuwd met keizer Hendrik III. † 1043.

Gunkel, Hermann, Prot. exegeet; * 23 Mei 1862 te Springe bij Hannover, † 11 Maart 1932 te Halle a.d. Saale. Medestichter van de zgn. godsdiensthistorische richting in de Bijbelexegese. Voor het O.T. was hij de eerste van de „Formgeschichtliche” School, daar hij het O.T. onderzocht naar de vsch. letterkundige soorten der geschriften. Hij meende in het O.T. veel legenden en fabels te moeten aannemen.

Werken: o.a. Schöpfung und Chaos ([2]1920); Zum religionsgeschichtlichen Verständnis des N. T. ([3]1930). *C. Smits.*

Gunnarsson, Gunnar, IJslandsch romanschrijver, die in het Deensch en in het IJslandsch publiceert. * 18 Mei 1889 te Fljotsdal. Na mislukte pogingen in de poëzie, wist hij (1912 vlg.) als romanschrijver de aandacht op zich te dwingen, met Ormar Oerlysson e.a. verhalen. De straffe techniek der Oud-IJslandsche familiesage stelt G. in den dienst eener nieuw-IJslandsche problematiek: den strijd nl. van het moderne cultuur-onding met het traditioneel-landelijke leven op de patriarchale hoeve.

Voorn. werken: Goest den enöjede (1913); Varg i Veum (1916); Livets strand (1917); Salige er de Enfoldige (1918); Fóstbröthur (1919); Den glade Gaard (1923); Skibe paa Himlen (1927); Svartfugl (1930); Verdens Glaeder (1931). *Baur.*

Gunning, 1° Jan Willem, bekend als „Zendings-Gunning”, voorstander van de zgn. „kerkelijke zending” in de Ned. Herv. Kerk; * 15 Juni 1862 te Utrecht, † 1923. Hij studeerde aan de Gem. Univ. van Amsterdam en werd in 1886 pred. te Eerbeek. Elf jaar later aanvaardde hij de benoeming van zendings-director van het Ned. Zendelinggenootschap (→ Zending), en heeft zestien jaar lang met zijn echtg. H. C. de Vries alle krachten gewijd aan het internaat te Rotterdam. Volgens G. moest de zending in nieuwe banen geleid worden. Als vrucht van zijn streven werd in 1906 het Zendingsconsulaat te Batavia opgericht. Ook drong hij aan op maatschappelijk werk in de zending door uitzending van zendeling-oeconomen; tevens bewerkte hij de gemeensch. opleiding door stichting der Ned. Zendingsschool (1905), die in 1916 naar Oegstgeest werd verplaatst. G. heeft steeds gestreefd naar verbroedering op het zendingsterrein.

Werk: Monogr. over de Prot. zending. — Lit.: D. K. Wielenga, in Christ. Enc. (VI, 202). *Lammertse.*

2° Johannes Gerardus Hermanus, * 25 Jan. 1856 te Schiedam, † 20 Nov. 1914 te Den Haag. Na gepromoveerd te zijn (1881) ambtenaar ter beoefening van de Indische talen en o.a. leeraar in het Javaansch te Batavia, tot 1894. Hij publiceerde een Javaansche → primbon (1881), → Pandji-verhalen (1896), de → Bharatajoeddha (1903) en werkte mee aan het Jav. woordenboek. Geenszins een ster van de eerste grootte. *Berg.*

3° (Wzn.) Johannes Hermanus, leidend Ned. opvoedkundige van Christelijke richting. * 13 Juli 1859 te Utrecht, studeerde te Parijs, Heidelberg, Amsterdam, doctor in de Klass. lett. 1882, rector van het gymnasium te Zwolle, doceerde tusschen 1900 en 1929 de paedagogiek aan de Univ. te Amsterdam en Utrecht, van 1902 tot 1917 schoolopziener in het district Amsterdam; redacteur van „Het Kind”, later van „Paedagogische Studiën”; medewerker aan tientallen periodieken. *Rombouts.*

Voorn. werken: De Babylonis Aristophanis Fabula (diss., 1882); Verzam. paedag. opstellen (3 dln. 1917-'24); verder tal van kleinere geschr. en art.

Guntbertus, Heilige, → Gumbertus (Heilige).

Günther, 1° Albert, zoöloog, * 3 Oct. 1830 te Eszlingen, † 1 Febr. 1914 te Kiew. Studeerde medicijnen; 1875-'95 directeur van de zoölogische afdeeling van het Britsch Museum te Londen.

Werken: Handb. der medizin. Zoologie (Stuttgart 1858); Fische der Südsee (6 dln. Hamburg 1874-'78); Introd. to the study of fishes (1880); Reports on the shore fishes and pelagic fishes of the voyage of the Challenger (1887-'88).

2° Anton, priester, philosoof, stichter der zgn. Weensche theologische school en het **Güntherianisme;** * 17 November 1783 te Lindenau (Bohemen), † 24 Februari 1863 te Weenen. Studeerde philosophie en rechten, later theologie op aanraden van den H. Clemens Hofbauer, met wiens kring hij zich zeer verdien-

stelijk maakte voor de Kath. restauratie in Oostenrijk. In 1821 werd hij priester gewijd en leefde 1824-'63 in wetensch. arbeid te Weenen, waar hij tot 1848 censor was der phil. en jur. uitgaven. Onder invloed van von Schlegel en Descartes trachtte G. in de terminologie van het Duitsche Idealisme, den inhoud der Kath. geloofsgeheimen wetenschappelijk te begrijpen, en gelooven in weten op te lossen. Evenals Hermes overschatte hij het verstand in zake het geloof en wilde in een vernuftig geconstrueerd systeem de dogma's positief bewijzen. Zijn talrijke geschriften hadden in Oostenrijk en Duitschland vele talentvolle mannen tot aanhangers (Veith, Reinkens, Görres) en bestrijders (Clemens, Kleutgen S.J. e.a.). In 1857 plaatste Pius IX ze op den Index, met erkenning van de nobele persoonlijkheid en zuivere bedoeling van den schrijver. Overgehaald door zijn vrienden kard. Schwarzenberg en J. Veith onderwierp zich G., maar bleef verbitterd.

L i t.: overvloedige polemische lit. in: P. Knoodt, A. G. (2 dln. Weenen 1881); Ed. Winter, Die geistliche Entwicklung A. G.'s und seiner Schule (1931).
Beijersbergen van Henegouwen.

3° D o r o t h e e, danspaedagoge (systeem-Menzendieck) en choreographe; * 8 Oct. 1896. Schreef o.a. het dansspel Der Feuerfarbene. Zij richtte in 1926 de Münchener Kammertanzbühne op.

4° J o h a n n C h r i s t i a n, Duitsch dichter uit den tijd der → Aufklärung, als lyricus de onmiddellijke voorlooper van Klopstock. * 8 April 1695 te Striegau, † 5 Mei 1723 te Jena. Na volle overgave aan een zinnelijk temperament stierf G. als teringlijder in volslagen ontbering. Ongeregeld als zijn leven is ook zijn erotische lyriek: niet de uitgelaten Anacreontische toon werkt er echter het diepst, maar die gedichten, waar de onzeglijke melancholie na den zinnenroes uit spreekt. Een G.-Gesellschaft bestaat sinds 1929.

U i t g. d. W. Krämer (1930). — L i t.: A. Hoffmann, G.-Bibliographie (1929); Heyer-Hoffmann, G.'s Leben (Leipzig 1909). *Baur.*

Günz-ijstijd, → Diluvium.

Gura, E u g e n, Duitsch zanger; * 8 Nov. 1842 te Saaz (Bohemen), † 26 Aug. 1906 aan de Starnberger See; studeerde te Weenen en München en werkte daarna als opera-bariton achtereenvolgens te Breslau, Leipzig, Hamburg en München. Vooral zijn creaties van figuren uit Wagner's drama's waren beroemd (Gurnemanz!). Heeft zich verder een naam verworven met zijn vertolking van Loewe's ballades. *Reeser.*

L i t.: Erinnerungen aus meinem Leben (1905).

Gurjun-balsem wordt in overvloedige mate gewonnen door insnijdingen in sommige Indische Dipterocarpussoorten. G. is roodbruin en heeft een hoog gehalte aan aetherische oliën. Het wordt o.a. gebruikt om Copaivabalsem te vervalschen.

Gurk, bisdom in Karinthië, 1070 opgericht door paus Alexander II; suffragaan van Salzburg. In 1786 werd de biss. residentie naar Klagenfurt verlegd; 1919-'23 werden gedeelten van het bisdom afgescheiden en gevoegd bij de Joego-Slavische diocesen Görz (Gorizia), Lavant en Laibach. De dom van G. is een belangrijk kunsthistorisch monument, dat in bouw en versiering de diverse stijlperioden vertoont. In het zgn. nonnenkoor wandschilderingen van ca. 1230. Beroemd is de crypte van 100 zuilen. *Th. Heijman.*

Gurlitt, 1° C o r n e l i s, Duitsch architect en kunsthistoricus; * 1 Jan. 1850 te Nischwitz (Wurzen), leeft te Dresden, alwaar hij 1893-1920 prof. was aan de techn. hoogeschool.

V o o r n. w e r k e n: Gesch. des Barockstils, des Rokoko u. des Klassizismus (1889); Baukunst Spaniens (samen met Junghändel, 1897); Gesch. d. dtsch. Kunst (1902); Selbstbiogr. (1924).

2° C o r n e l i u s, Duitsch componist, * 1820 te Altona, † 1901 aldaar. In 1864 organist aan de hoofdkerk te Altona en leeraar aan het conservatorium te Hamburg. Vooral bekend door kleine klavierwerken voor de jeugd en studiewerken.

W e r k e n: o.a. 241 opera's, orkest- en kamermuziekwerken, klavier- en orgelwerken; bekend zijn: Jugendalbums op. 62, 84, 101, 140; Aus der Kinderwelt op. 74; Märchenbilder op. 109; Bagatellen op. 224, enz.

3° L u d w i g, Duitsch reform- en ultra-vrijheidspaedagoog, naturalist en individualist in den geest van Rousseau en Ellen Key. * 31 Mei 1855 te Weenen, † 12 Juli 1931 te Freudenstadt. Hij was het laatst werkzaam te Berlijn. G. oefent felle en sterk overdreven critiek op het middelbaar en hooger onderwijs van vóór den Wereldoorlog.

V o o r n. w e r k e n: Der Deutsche und sein Vaterland ([8]1909); Der Deutsche und seine Schule ([8]1912); Erziehung zur Mannhaftigkeit ([7]1923); Die Erziehungslehre ([2]1925); Pflege und Entwicklung der Persönlichkeit (1905); Schule und Gegenwartskunst (1907); Schülerselbstmorde (1908); Pflege des Heimatsinnes (1909). — L i t.: Lex. Päd. der Gegenwart. *Rombouts.*

4° W i l i b a l d, Duitsch musicoloog; * 1 Maart 1889 te Dresden als zoon van den kunsthistoricus Cornelius G.; studeerde o.a. bij Riemann te Leipzig, waar hij in 1914 promoveerde en is sedert 1919 aan de univ. te Freib. i. B. verbonden. G. heeft mede den stoot gegeven tot de herleving van oude instrumenten, zooals het orgel uit de 17e eeuw, op welk gebied hij talrijke tijdschrift-art. e.d. gepubliceerd heeft. Verder gaf hij werken van Micheal Praetorius, Buxtehude en anderen uit. *Reeser.*

Gury, J e a n P i e r r e, moraaltheoloog; * 23 Jan. 1801 te Mailleroncourt (Haute-Saône), † 10 April 1866 te Mercoeur (Haute-Loire). Trad 1824 in de Sociëteit van Jezus en doceerde 1833-'66 te Vals bij Le Puy moraaltheologie, met onderbreking van een jaar professoraat te Rome aan de Gregoriaansche Univ. (1847-'48). Schreef behalve Casus conscientiae (2 dln. Le Puy 1862, [8]1891) het Compendium Theologiae Moralis (2 dln. Lyon—Parijs 1850, [17]1866). Dit Compendium in aansluiting bij Busenbaum, St. Alphonsus en Gousset vond spoedig alg. verbreiding wegens de beknopte en heldere uiteenzetting der grondbeginselen. Critiek van Gallicaansche zijde bracht G. tot wijzigingen in de 5e en tot omwerking in de 16e uitgave. Talrijke bewerkingen verschenen, o.a. door Ballerini [Rome 1857; daarna werd deze Gury-Ballerini weer uitgegeven door Palmieri (Prato [12]1894); Sabetti (Turijn [16]1907)]; Dumas (Lyon 1874, [5]1890); Ferreres (Barcelona [4]1908); verkorte uitgave door Sabetti-Barret (New York [16]1902); Duitsche vert. door J. G. Wesselack (Regensburg 1858). *P. Heymeijer.*

Gusinde, M a r t i n, Pater van het Goddelijk Woord; ethnoloog, anthropoloog en ontdekkingsreiziger, * 29 Oct. 1886 te Breslau, 1916-1926 prof. aan de univ. te Santiago (Chili). In opdracht van de regeering van Chili ondernam hij ontdekkingstochten naar de Araucanen (1916), de Vuurlanders (1918-'29) en de Indianen van Arizona, Californië en Nieuw-Mexico (1928); in 1933-1935 (met P. Schebesta) naar de Pygmeeën van Centraal-Afrika. *Andres.*

V o o r n. w e r k e n: Bibliogr. der Osterinsel (1922); Die Feuerland-Indianer: Ergebnisse meiner vier Forschungsreisen (I. Die Selknam, 1931); Medizin und

Hygiene der Araukaner (1919); Die geheimen Männerzeremonien der Feuerländer, in Leopoldina (1929).

Gusli, oud-Russ. citherachtig volksinstrument, met metalen snaren bespannen, waarsch. afstammend van de Finsche kantele. De primitieve g. was reeds in de 9e e. in Rusland bekend en bezat toen 7 tot 13 snaren, die met de rechterhand getokkeld werden, terwijl de linker diende om af te dempen. In de M.E. ontstond de „gusli psaltyr", in trapezevorm, met 18 tot 32 snaren, die, op de knieën gesteund, rechtop gehouden werd. In de 17e e. kwam een g. in gebruik, die, in den vorm van een platte piano, liggend op vier pooten rustte. *de Klerk.*

Güssfeldt, Paul, Duitsch ontdekkingsreiziger; * 14 Oct. 1840 te Berlijn, † 17 Jan. 1920 aldaar. G. studeerde wis- en natuurkunde en vestigde zich te Bonn als privaatdocent; 1873-'75 leidde hij de Duitsche Loango-expeditie, 1876 bereisde hij met Schweinfurt de Arab. woestijn en 1881-'82 trok hij door de Z. Amer. Andes.

Werken: Loangoexpedition (1879-'82); Reisen in den Andes von Chili und Argentinien (1888); Grundzüge der astronomisch-geographischen Ortsbestimmungen auf Forschungsreisen (1902). *de Visser.*

Gustaaf I Wasa, eerste koning van Zweden (1523-'60); * 1497 te Rydboholm, † 20 Sept. 1560 te Stockholm. Zijn vader Erik Wasa behoorde tot de slachtoffers van het bloedbad van Stockholm (1520) als tegenstander der Deensche heerschappij; zijn moeder was van het machtige geslacht der Sture's. Na zijns vaders dood begon G. aan het hoofd der stoere Dalekarliërs den grooten opstand tegen de Denen en veroverde het geheele land; werd 6 Juni 1523 tot koning gekroond. Hij kreeg geldelijke hulp van de N. Duitsche Hanze-steden en liet in ruil daarvoor de Luthersche prediking toe; verwereldlijkte de kerkelijke goederen, mede om den Zweedschen adel voor zijn steun te beloonen. Aldus werd Zweden Luthersch sedert 1527. Hij regeerde met onverbiddelijke kracht en liet 1544 zijn gezag als erfelijk erkennen. *v. Gorkom.*

Lit.: Watson, The Swed. revol. under G. W. (1889).

Gustaaf II Adolf, koning van Zweden (1611-'32); * 9 Dec. 1594 te Stockholm, † 16 Nov. 1632 bij Lützen; zoon van koning Karel IX en hertogin Christina van Holstein, kleinzoon van Gustaaf I; persoonlijkheid van groote kracht en geestesgaven, door een zorgvuldige opvoeding rijk ontwikkeld. Oorlogen met Denemarken, Polen en Rusland, van zijn vader geërfd, bracht hij tot een goed einde. Uit zijn huwelijk met Maria Eleonora, zuster van keurvorst George Wilhelm van Brandenburg, werd hem een eenig kind, de befaamde Christina geboren. Al vroeg ontdekte hij de bijz. bekwaamheid van Axel Oxenstierna en maakte hem tot rijkskanselier.

Gustaaf II Adolf.

Overtuigd Lutheraan, scheen hij de aangewezen vorst om het bedreigde Protestantisme in Duitschland, waar de groote strijd, de Dertigjarige Oorlog, werd gevoerd, te gaan helpen, nadat de Deensche koning Christiaan IV smadelijk uit het strijdperk was gedreven. Alle Prot. mogendheden en ook Frankrijk spoorden hem daartoe aan; sedert 1627 steunde hij reeds daadwerkelijk de Prot. partij. Na het Restitutie-edict (1629) greep hij voorgoed in: landde 5 Juli 1630 met een voortreffelijk leger in het Oder-mondingsgebied; nationale elementen vormden de kern van zijn troepenmacht, zijn voetvolk had een verbeterd musket, zijn ruiterij bestond uit goed geoefende eenheden, zijn artillerie was licht verplaatsbaar en uitstekend bespannen. Ook de D. Prot. vorsten aarzelden zich bij hem aan te sluiten, zagen in hem den overmachtigen indringer; eerst nadat Maagdenburg in Tilly's handen was gevallen, kreeg hij vasten voet en versloeg Tilly bij Breitenfeld (17 Sept. 1631), maakte daarna zijn zegevierenden tocht door Midden-Duitschland, waarbij hij de bisdommen Würzburg en Bamberg voor zichzelf wilde veroveren. Ook zijn intocht in Frankfort en de overwintering in Mainz wekten voorgoed de gedachte aan een Prot. keizerschap als nabije mogelijkheid; sedert Tilly's dood aan de Lech en de bezetting van München bedreigde hij voorgoed de Habsburgsche keizersmacht.

Wallenstein's spookachtige terugkeer brengt dan de catastrophe; als deze dreigt des konings verbinding met Zweden te verbreken, verslaat hij hem bij Lützen (6 Nov. 1632), maar vindt daar zelf den heldendood op zoo jongen leeftijd. De groote mogelijkheden aan G. A.'s schitterenden naam gehecht: de vorming van een Zweedsch rijk rondom de Oostzee (dominium maris baltici) en de stichting van een Prot. keizerschap met een Zweedsche huismacht in de veroverde rijkslanden gevestigd, waren niet te verwerkelijken.

Lit.: Gfrörer, G. A. und seine Zeit (1863); v. Soden, G. A. und sein Heer in Süd-deutschland 1631-'35 (2 dln. 1865); Droysen, G. A. (2 dln. 1869); Kretschmar, G. A.'s Pläne und Ziele in Deutschland (1904); Hjärne, G. A., der Retter des Prot. (1901). *v. Gorkom.*

Gustaaf III, koning van Zweden (1771-'92); * 24 Januari 1746 te Stockholm, † (vermoord) 29 Maart 1792. G. was de oudste zoon van koning Adolf Frederik en van Louise Ulrike, zuster van koning Frederik II van Pruisen. Zeer begaafd van geest en vol aanleg voor de typisch 18e-eeuwsche cultuurneigingen, maakte hij in de laatste levensjaren van zijn vader, die de regeering geheel verwaarloosd en den adelspartijen ruim baan had gelaten, een groote reis door Europa, waarbij vooral een lang verblijf in Frankrijk diepen indruk op hem vestigde. Hij besloot reeds, zoodra hij zijn vader zou moeten opvolgen, zelf de macht in handen te nemen, hetgeen hij door een militairen staatsgreep tot stand bracht 20 Aug. 1772. Hij regeerde dan verder als een verlicht despoot, volgens het voorbeeld van Frederik den Grooten, en bracht in Zweden veel goeds tot stand, hoewel zijn schitterend hof, naar het voorbeeld van Versailles, de opbrengst der belastingen maar al te zeer in beslag nam. De adelspartijen bleven hem vijandig en als gevolg daarvan werd de koning op een gemaskerd bal doodelijk gewond door een ontslagen officier Anckarström, ter uitvoering van het besluit eener adellijke samenzwering. In zijn laatste regeeringsjaren trachtte G. III tevergeefs daadwerkelijk tusschenbeiden te komen in de schokkende gebeurtenissen der Fr. Revo-

lutie, waartoe hij zich uit vriendschap en solidariteit t.a.v. het Fr. koningspaar ridderlijk verplicht voelde. G. was ook letterkundig begaafd, vereerde de Zweedsche nationale taal en schreef daarin een aantal verzen en dramatische stukken. Zijn schriftelijke nalatenschap mocht volgens testamentaire beschikking eerst na 50 jaren geopend worden, hetgeen ook inderdaad heeft plaats gehad 29 Maart 1842 te Upsala, waarop volgde een uitgave, bewerkt door den hoogleeraar Geyer, ook in het Duitsch verschenen (1843-'46).

L i t.: Strootman, Van Wasa tot Bernadotte (1925; helder overzicht). *v. Gorkom.*

Gustaaf IV Adolf, koning van Z w e d e n (1792-1809), zoon en opvolger van Gustaaf III; * 1 Nov. 1778 te Stockholm, † 7 Febr. 1837 te St. Gallen. Hij regeerde vooreerst onder regentschap van zijn oom Karel, na 1796 op eigen hand. Uit afkeer tegen de revolutie sloot hij zich aan bij de coalitie tegen Frankrijk (1804) en weigerde zelfs samen met zijn verbondenen vrede te sluiten. De oorlog bracht aan Zweden ontzaglijke schade toe; ook brak in Maart 1809 een revolutie uit. G. werd vervallen verklaard ten voordeele van den oud-regent Karel (XIII) en zijn zoon G. van de opvolging uitgesloten. Sindsdien verbleef hij in Duitschland en Zwitserland, en schreef onder den naam Kolonel Gustafsson een Mémorial (1829). *V. Houtte.*

Gustaaf V Adolf, koning van Z w e d e n; * 16 Juni 1858 te Drottningholm; zoon van Oskar II. In 1881 huwde hij met prinses Victoria van Baden; 1884-'91 onderkoning van Noorwegen, sedert 1907 koning van Zweden. Bewerkte vooral de reorganisatie van de weermacht. Tijdens den Wereldoorlog wist hij de neutraliteit van zijn land te handhaven. *Cosemans.*

L i t.: G. Asbrink, Konung G. V sextio ar (1918).

Güstrow, stad in Mecklenburg-Schwerin, aan de gekanaliseerde Nebel, snijpunt van spoorwegen; ca. 20 000 inw., bijna uitsluitend Prot. Gotische dom, laat-Gotische Pfarr-kirche met bekend altaar (16e eeuw).

Gutberlet, K o n s t a n t i n, Kath. theoloog en philosoof; * 10 Jan. 1837 te Geismar (Thüringen), † 27 April 1928 te Fulda. Sinds 1862 prof., hoofdzakelijk te Fulda; vruchtbaar publicist, vooral op het terrein der philosophie en apologetiek. Stichtte het Philos. Jahrbuch.

V o o r n. w e r k e n: Voortzetting van: Heinrich, Dogmatische Theologie (VII-X); Die Willensfreiheit (1893); Der Kampf um die Seele (1899).

Gutenberg, J o h a n n, wordt bijna algemeen als de uitvinder der boekdrukkunst beschouwd; * ca. 1400 waarsch. te Mainz, † waarsch. 2 Febr. 1468 aldaar. In 1420 verliet hij Mainz en men weet niet of hij naar Eltville of naar Holland ging. Hij vestigde zich in 1434 te Straatsburg, alwaar hij vsch. geheime kunsten beoefende, waaronder ook de proeven worden gerekend, met losse typen te drukken. Tot 1444 bleef hij te Straatsburg wonen. Voortdurend schijnt hij met geldzorgen te kampen te hebben gehad. Van 1444 tot 1448 was hij waarsch. zonder vaste woonplaats en in laatstgenoemd jaar vestigde hij zich te Mainz. Van een zijner familieleden, Arnold Gelthusz, leende hij 150 gulden, welk bedrag hij noodig had voor de aanschaffing van lood, tin, staal, inkt, papier en werktuigen. Daar dit bedrag niet voldoende was, leende hij van Johann Fust 800 goudguldens. Fust nam G.'s inventaris als onderpand en een contract werd gesloten, waarin bepaald werd, dat winst en verlies gezamenlijk zouden worden gedeeld. Bovendien betaalde Fust aan G. jaarlijks 300 gulden ter bestrijding van de onkosten voor aanschaffing van materialen en gereedschappen. G. nam in zijn dienst een schoonschrijver, Peter Schöffer. Toen deze geheel ingewijd was in de boekdrukkunst, is wellicht oneenigheid ontstaan tusschen beiden. Schöffer, die intusschen gehuwd was met de dochter van Fust, werd misschien door zijn schoonvader aangezocht de drukkerij verder te beheeren. Ten einde G. kwijt te raken, eischte Fust zijn geld terug, meenen sommigen. Het kwam tot een proces, dat door G. werd verloren, zoodat de drukkerij in handen kwam van Fust en Schöffer. In 1462 gaven de vennooten hun zgn. 48-regeligen bijbel uit, welke heden ten dage nog als een juweel van drukkunst wordt beschouwd en waarin het eerst hun drukkersmerk voorkomt. Een fraai Psalterium (14 Aug. 1457) was hun eerste nawijsbare druk. Door dr. Konrad Humery werd G. aan een nieuwe drukkerij geholpen, terwijl hij ook steun ontving van den aartsbisschop van Mainz. Vóór de genoemde bijbel drukten G., en misschien zijn medewerkers, twee andere, met 42 en 36 regels per blz. De eerste is de oudste, hoewel geen zeker jaartal is te geven (±1455) en wordt thans algemeen aan G. toegekend. De 36-regelige is waarschijnlijk uit Bamberg afkomstig. Aflaatbrieven van 1455 zijn vrijwel zeker door G. gedrukt. Het laatste drukwerk, dat aan G. wordt toegeschreven, moet in 1460 zijn gedrukt en was een 373 blz. tellend Katholikon. Naar beweerd wordt (de historici zijn het hierover niet eens) heeft hij zijn laatste levensjaren gesleten in het Dominicanenklooster te Mainz. *Ronner.*

J. Gutenberg.

L i t.: Lex. des g. sammten Buchwesens (1935).

Guthlac, T h e L i f e o f S t., een van de vroegste Christelijke gedichten in het Angelsaksisch, vroeger toegeschreven aan → Cynewulf. Naar het Lat. proza van Felix, monnik uit Mercia. De innemende figuur uit het origineel (als St. Franciscus volgen hem de dieren, die hij liefheeft, op zijn pad) lijdt aanmerkelijk in het te rhetorische gedicht. *F. Visser.*

L i t.: C. W. Kennedy, The Poems of Cynewulf (1910).

Guthrie, T h o m a s A n s t e y, Eng. roman- en tooneelschrijver, * 8 Aug. 1856, † 1932. Pseud. F. Anstey. Zijn niet onverdienstelijke romans behooren tot het lichtere genre. Zijn Vice-Versa (1882), origineel humoristisch van thema, werd een groot succes.

W e r k e n: Romans: The Black Poodle (1884); The Tinted Venus (1885); The Fallen Idol (1886). — T o o n e e l: The Man from Blankley's (1901).

Gutland, landstreek, die zich over het grootste gedeelte van het groothertogdom Luxemburg uitstrekt, ten Z. van den Noordelijk gelegen → Oesling. Opp. ca. 1 760 km², ruim 221 000 inw. Een lijn, die ten N. loopt van Redange, Ettelbrück en Diekirch, duidt de Noordelijke grens aan van het Gutland. De

streek begint, waar de Primaire rotsvormingen van de Ardennen of Oesling verdwijnen en vervangen worden door Secundaire nederzettingen, die tot het Trias en Lias behooren en vnl. zijn opgebouwd uit zandsteen, klei en mergel. De natuur is niet zoo ruw als in den Oesling en het klimaat is er veel zachter. Het is het vruchtbaarste gedeelte van het groothertogdom en men treft er heerlijke uitzichtspunten aan, die door de toeristen druk bezocht worden.

Men kan er de vlg. landschappen onderscheiden:

1° De cuesta's en hun insnijdingsdalen, die evenals in Lotharingen eigenaardige landvormen vertoonen. De belangrijkste bergrand is die, welke uit Z. België komt en ongeveer van Aarlen over Mersch naar Echternach loopt. In deze zandsteenlagen hebben de rivieren vaak diepe, schilderachtige dalen ingesneden; de Alzette bijv. in de omgeving van de stad Luxemburg, waar men een diep dal kan bewonderen met machtige, haast loodrechte oevers, waar dikke sedimentlagen opeengestapeld aan het licht komen. De mooiste effecten zijn echter door verweering en erosie ontstaan in de omstreken van Echternach: te midden van uitgestrekte bosschen storten de wilde riviertjes over de gesteenten en vormen talrijke waterversnellingen; elders werden smalle steildalen uitgezaagd of rotsblokken geïsoleerd ; ook werden de zandsteenen soms tot een chaos omgewoeld.

2° Het landbouwplateau, met zand-, klei- of mergelachtige aarde bedekt en dat ondiepe dalen draagt, die vaak tot weilanden werden omgewerkt. Men treft er talrijke dorpen aan met veel boomgaarden en uitgebreide landbouwvelden; de dorpen zijn dikwijls gescheiden door beboschte strooken en langs de wegen zijn vaak fruitboomen geplant. Het cultuurland bedraagt gewoonlijk $^2/_3$ van de totale oppervlakte. Men wint hier niet enkel graangewassen, er wordt ook druk aan veeteelt gedaan. Er komen minder schapen voor dan in den Oesling, daarentegen meer varkens. Ook de paardenfokkerij is hier veel meer ontwikkeld dan in het N. Door een moderne inrichting van de zuivelindustrie werden de bestaansmiddelen van de boeren aanzienlijk verbeterd. De boomgaarden brengen vooral appels, peren, pruimen en kersen voort. Verder dienen vermeld de groententeelt, nl. in de omgeving van Beaufort, en de rozencultuur, vooral in de omstreken van Luxemburg.

3° De wijnvelden. Deze strekken zich uit in de vallei van de Moezel. Er worden ook druiven gewonnen in het dal van de Sauer, maar de belangrijkste wijnvelden liggen in de kantons van Remich en Grevenmacher, waar sommige dorpjes uitsluitend daarin hun bestaan vinden, bijv. Wormeldange, Remerschen, Wellenstein. Ter oorzake van de Noordelijke ligging dezer wijnvelden is de opbrengst steeds zeer wisselvallig. In 1875 bedroeg ze 129 500 hl; in 1879: 8 500 hl; in 1906: 27 000 hl; in 1908: 142 000 hl; in 1924: 136 460 hl; in 1929: 110 770 hl; in 1930: 38 380 hl; in 1931: 85 470 hl; in 1932: 39 150 hl.

In het Z.W. van het G. krijgt het land een nieuw kenmerk dank zij de aanwezigheid van ijzerertslagen; → Esch a. d. Alzette; Luxemburg (Groothertogdom, sub: Algemeen).

Lit.: Uitg. v. h. statistisch ambt, te Luxemburg; N. Ries en R. Hausemer, Le Beau Pays de Lux. (Ed. luxemb., R. Hausemer, Luxemburg); A. Demangeon, Belgique, Pays Bas, Luxembourg in Géogr. Univ. (Parijs 1927). *V. Asbroeck.*

Guts, → Houtbeitel.

Gutschoven, gem. in Belg. Limburg, tusschen Tongeren en St. Truiden, met ruim 300 inw. (Kath.). Opp. 277 ha, hoogte 72 m. Landbouw. Kerk van 1741.

Gutsmuths, Johann Christoph Friedrich, Duitsch gymnastiekleeraar; * 9 Aug. 1759 te Quedlinburg, † 21 Mei 1839 te Ibenhain. G. was „Philantropijn"; in 1786 gymnastiekleeraar aan het Philantropinum te Schnepfenthal. In zijn voornaamste werk, Gymnastik für die Jugend (1793), geeft hij een tijdbeeld van de opgroeiende jeugd. G. wijst op den slechten gezondheidstoestand ten gevolge van verweekelijking en te vroeg opgaan in wereldsche genoegens bij de jeugd van de welgestelde klassen en te vroeg aan het werk zetten van de jeugd der lagere klassen. Lichamelijke oefeningen beschouwt hij als een uitstekend middel tegen de degeneratie van de jeugd. De school is voor hem een opvoedingsinstituut en geen leerschool. *J. H. Custers.*

Gutta cavat lápidem, non vi, sed saepe cadéndo, (Lat.) = De druppel holt den steen uit, niet met geweld, maar door het herhaaldelijk vallen. Cats vertaalt („Spiegel van den voorleden en tegenwoordigen tijt"): „Het water holt een harden steen, En dat maer door den tijt alleen". De gedachte, die al bij Job 14. 19 te vinden is, treffen we in dezen vorm het eerst aan bij Vindicianus, een tijdgenoot van Augustinus, in zijn Gynaecia (Theodori Prisciani Euporiston libri III ed. Val. Rose, Leipzig 1894, 460), maar het eerste halfvers vindt men al bij Ovidius: „Brieven uit Pontus" 4, 10, 5; daar luidt echter het tweede halfvers: „consumitur anulus usu" = de ring verslijt door het dragen. *Brouwer.*

Guttae (Lat., = druppels), knopvormige versiering aan de onderzijde van de kroonlijst bij Gr. tempels; gaan wel terug op de houten pinnen bij de oorspr. houtconstructie.

Guttapercha (ook: Balam), evenals rubber een stollingsproduct uit het melksap van bep. boomsoorten. Bij normale temp. vormt het een harde, niet rekbare massa, die alleen boven 50° C plastisch wordt, doch bij daling van temp. weer haar vroegere hardheid herneemt.

G. wordt vnl. gebruikt voor het isoleeren van onderzeesche kabels, waarvoor deze stof slechts ten deele is te vervangen door balata en ontharste rubber, doordat zij niet door het water wordt aangetast. Terwijl de planten, welke rubber of caoutchouc leveren, behooren tot vsch. familiën en verspreid zijn over de tropen van de Oude en de Nieuwe Wereld, wordt bruikbare g., die dezelfde chemische, doch geheel andere physische eigenschappen bezit, alleen voortgebracht door boomen, behoorende tot de fam. der Sapotaceae, waarvan de verspreiding is beperkt tot den Maleischen Archipel met inbegrip van Malaka, Nieuw-Guinee en de Philippijnen. Van de Sapotaceae zijn het vnl. de Palaquium-soorten, die g. opleveren, waarvan het uit Ned.-Indië geëxporteerde deel meerendeels een inferieur product is, afkomstig uit Borneo van Palaquium leiocarpum. De nog in het wild voorkomende boomen worden geveld, waarna het melksap uit den bast wordt gewonnen en door verwarming tot stolling gebracht. De beste g. wordt verkregen van Palaquium Gutta, waarvan een aanplant werd gemaakt op de Gouvernements-cultuur-onderneming „Tjipetir" (Java), de eenige onderneming, waar op groote schaal g. wordt gefabriceerd, en waarbij het product niet uit den bast, doch uit de bladeren wordt gewonnen door extractie met benzine en aethylacetaat. In 1933 werd van Java

44 ton g. uitgevoerd en uit de Buitengewesten (vnl. uit Borneo) 2 490 ton.

L i t. : v. Rombourgh, Les Plantes à caoutchouc et à g., cult. aux Indes Néerl. (1903) ; K. Heyne, De nuttige planten van N.I. (II 1927). *Dijkstra.*

Guttatie, → Hydathoden.

Guttegom, gomhars uit den bast van Garcinia Hamhuryi, een in Siam, Cochinchina en Cambodja voorkomende boom. Gele, reuklooze, platte, ronde stukken, die ong. 20% gom en 80% hars bevatten. G. wordt voor bereiding van verf en in de geneeskunde soms als sterk werkend laxeermiddel gebruikt.

Guttekoven, Guttikhoven, → Limbricht.

Gutteling, A l e x, Ned. dichter uit de school van Alb. Verwey; * 1884 te Bondowoso (Java), † 1910. Studeerde in de rechten. Werkte mede aan De Beweging. In zijn tijd trok hij zeer de aandacht. Zijn werk eischt rijpe lezers.

W e r k e n : Bloemlezing uit de nieuwste Ned. dichtkunst; Doorgloeide wolken; Een jeugd van liefde. Hij vertaalde een deel van Milton's Paradise lost.

Guttiferae, een plantenfam. met 820 soorten; bestaat uit boomen en struiken in de tropische streken, met uitzondering van het geslacht Hypericum, dat kruiden en halfstruiken omvat en in de gematigde streken voorkomt. Verder tellen de geslachten Vismia en Clusia enkele klimsoorten en Clusia bovendien epiphytische typen. Van de 43 geslachten zijn eenige van beteekenis vanwege het uitstekende hout, bijv. Mesua en Calophyllum, of vanwege de gomhars, bijv. Garcinia, of de balsemhars, zooals Calophyllum, Clusia en Caraipa. *Bouman.*

Guttulina, een slijmzwammetje van de fam. der Guttulinaceeën. De voortkruipende cellen bezitten geen schijnvoetjes en versmelten ook niet met elkander. Op rottend hout vindt men dikwijls G. rosea, kleine vleeschkleurige knopjes.

Gutturalen, → Velaren.

Gutzkow, K a r l F e r d i n a n d, Duitsch journalist en dichter van de groep Das Junge Deutschland. * 17 Maart 1811 te Berlijn, † 16 Dec. 1878 te Sachsenhausen. Met Laube, Menzel en Heine behoort hij tot de meest radicale strevers voor het politiek en anti-godsdienstig liberalisme, dat 1848 voorbereidt. Zijn toen als onzedelijk gevoelde roman Wally (1835) bracht hem in het gevang; Die Ritter vom Geiste (1850 vlg.), een langdradig verhaal van ongelijkmatige compositie („der Roman des Nebeneinander"!), legt den grondslag tot den socialen roman in Duitschland. Ook op het tooneel kende hij successen (Richard Savage, 1838; Zopf und Schwert, 1843; Uriel Acosta, 1847; Der Königsleutnant, 1849, e.a.), welke ons thans verbazen. Groot documentair belang hebben zijn Lebenserinnerungen (1852 vlg.).

U i t g. d. R. Gensel (12 dln. Berlijn 1910). — L i t. : Houben, G.-Funde (Berlijn 1901) ; id., Jungdeutscher Sturm und Drang (1911) ; J. Dresch, G. et la jeune Allemagne (Parijs 1904) ; E. Metis, G. als Dramatiker (1915) ; L. Maenner, G. (1921) ; K. Freiburg, Der liter. Kritiker G. (1930). *Baur.*

Gutzmann, H e r m a n n, Duitsch geneesheer, leider van het universiteitsambulatorium voor stem- en spraakstoringen te Berlijn; * 1865 te Bütow (in Pommeren), † 1922 te Berlijn. Met Coën, Kuszmaul en zijn vader A. Gutzmann, heeft hij vooral bewerkt, dat de medici zich weer met spraakstoringen zijn gaan bezighouden. Hij is de groote vertegenwoordiger der zgn. Berlijnsche School, die de physiologische therapie van het stotteren voorstaat. Zijn „Sprachheilkunde" (³1924, bewerkt d. H. Zumsteeg, uitg. Fischer Berlijn) is langen tijd het standwerk geweest. Verder schreef hij nog werken voor ongeveer alle speciale gebieden der spraakheelkunde. *v. Amelsvoort.*

Guy van Avennes, bisschop van Utrecht (1301-1317). Hij dankte zijn benoeming aan zijn broer Jan van Avennes, die in 1299 graaf van Holland was geworden. Bij deze opvolging had Guy, die toen nog leek was, zijn broer belangrijken dienst bewezen, waarom hij ook met Woerden, Amstel en Benschop beleend werd. Als biss. van Utrecht (gekozen in Juli 1301 door de meerderheid der kanunniken), bleef Guy zijn broer Jan II en diens zoon Willem III steunen, hetgeen in 1303 tot een oorlog met Vlaanderen leidde. Guy wilde zijn neef in Zierikzee ontzetten; werd op Duiveland verpletterend verslagen en gevangen genomen. Het gevolg was de heerschappij der gilden in de stad Utrecht, wier gildebrief door Guy na diens bevrijding in 1305 erkend werd. Hij hielp Willem III van Holland in diens strijd tegen de Friezen. In 1310 bezocht hij de provinciale synode van Keulen en kondigde de genomen bepalingen in Utrecht af. Ook was hij aanwezig op de alg. kerkvergadering van Vienne (1311). Wegens de schulden, die op het Sticht drukten, geraakte hij een oogenblik in conflict met den H. Stoel. Om te bezuinigen vestigde hij zich toen in Frankrijk.

L i t. : R. Post, De M.E., in Gesch. v. Ned. (I 1935, 348) ; J. W. Berkelbach v. d. Sprenkel, Gesch. v. h. bisd. Utr. v. 1281 tot 1305 (1923, 101-124). *Post.*

Guy van Brimeu, heer van Humbercourt, graaf van Megen, grootvader van Karel van → Brimeu, was Picardiër van geboorte; † 3 April 1477 te Gent. Hij trad in dienst van Karel den Stouten tijdens het conflict met Luik. Als gouverneur van den bisschop, Lodewijk van Bourbon, eveneens van den hertog zelf, was zijn optreden dikwijls gematigder dan dat van zijn heer. Nochtans was ook hij betrokken bij de gruwelijke verwoesting van Luik (1468) en viel zelfs een oogenblik, bij een dier ongeloofelijk dappere uitvallen der Luikenaars, in hun handen, maar werd op zijn eerewoord vrijgelaten. Humbercourt is een van de generaals en ministers van de Bourgondiërs, die het vorstelijk absolutisme tot het uiterste dreven. Na den dood van Karel den Stouten bevond hij zich tegenover de Gentenaars in de grootste moeilijkheden. De Staten-Generaal wilden Maria van Bourgondië dwingen tot het huwelijk met den dauphin en hielden alle raadslieden van haar vader verre van haar. Humbercourt en Hugonet werden zelfs gevangen gezet en het proces tegen hen wederrechtelijk aan de schepenen opgedragen. Beiden werden ter dood veroordeeld en gebracht. Aldus wreekte Gent den ondergang van Luik.

L i t. : bij gebrek aan een goede monographie : Pirenne, Hist. d. Belg. (³II, ³III) ; Kurth, La Cité de Liège au Moyen-Age (III, passim). *W. Mulder S.J.*

Guy van Chauliac, Fr. geneeskundige; * kort voor 1300 te Chauliac (Auvergne). Studeerde geneeskunde te Montpellier, Bologna en Parijs; lijfarts van drie pausen in Avignon; bracht de Fr. chirurgie tot bloei en was de belangrijkste chirurgische schrijver der M. E.

H o o f d w e r k : Collectorium, in 1891 door Nicaise te Parijs uitgegeven (in dit werk vindt men ook de beroemde beschrijving van den „Zwarten Dood" in 1348).

Guy van Dampierre, graaf van Vlaanderen (van 1278 tot zijn dood in 1305) en van Namen (sinds 1263, in 1297 aan zijn zoon Jan afgestaan). Hij was de zoon van Margaretha van Konstantinopel, die in tweeden

echt gehuwd was met Willem van Dampierre. Zoowel in zijn binnenlandsche als zijn buitenlandsche politiek ondervond hij de gevolgen van de geweldige botsingen, waardoor zijn tijd wordt gekenmerkt en temidden waarvan hij de noodige kracht miste om leiding te geven. Met zijn halfbroer uit Margaretha's eerste huwelijk, Jan van Avesnes, graaf van Henegouwen, en die ook op de Vlaamsche erfenis aanspraak maakte, lag hij in voortdurend conflict. Daarbij maakte de eeuwenoude naijver op Holland zijn regeering onrustig; maar vooral werden hij en zijn land een speelbal tusschen de twee buitenlandsche krachten, die juist toen heftig op elkaar stootten: Engeland en Frankrijk. Binnenslands heerschte er groote spanning tusschen de ambachters (de Klauwaerts), die de zelfstandigheid van Vlaanderen voorstonden, en de aristocraten (de Leliaerts), die Franschgezind waren en gesteund werden door de burgerlijke stadsmagistraten. G. helde over tot de partij der Klauwaerts, maar zijn slappe houding was oorzaak, dat het voordeel aanvankelijk aan de Leliaerts bleef. In 1293 bood Eduard I van Engeland, opnieuw met Frankrijk in strijd, Vlaanderen een bondgenootschap aan. Een voorgenomen huwelijk tusschen Philippa van Vlaanderen met den Eng. kroonprins werd echter door Philips van Fr., Vlaanderens leenheer, niet geduld. G. werd voor het Parlement van Parijs gedaagd, met twee zijner zoons gevangen gezet, en eerst vrijgelaten na uitlevering van Philippa, die in het Louvre tot haar dood (1306) gevangen werd gehouden. Toch was G. noch in bond met Engeland, noch schuldig aan felonie; hij wilde neutraal blijven.

Daar echter de Fr. koning zich meer en meer als meester in Vlaanderen gedroeg, wierp G. zich in de armen van Engeland. Hij sloot zich geheel bij de Klauwaerts en de Eng. aan en verklaarde Philips in 1297 den oorlog. Door Eng. in den steek gelaten, zag hij zijn land door een Fr. leger overmeesterd en zich zelf te Compiègne gevangen gezet. De terugslag van deze Fr. zege op de Vlamingen bleef niet uit: de groote massa verhief zich tot nationalen tegenstand tegen den vreemden vorst. Brugge gaf het voorbeeld: Pieter de Konink nam de leiding. De twisten tusschen patriciërs en ambachten worden een wijle vergeten: Brugge vecht zich vrij, wordt weer heroverd, bevrijdt zich opnieuw (Brugsche Metten) en de slag bij Kortrijk (1302) verplettert het Fr. leger. Bij dit alles heeft echter G. geen rol meer gespeeld; oud en gebroken stierf hij 7 Maart 1305. *W. Mulder S.J.*

L i t . : Pirenne, Hist. de Belgique ([5]I, 386-423).

Guy van Namen, een der zonen van Guy van Dampierre; nam deel aan den opstand van 1301 tegen de Franschen, aan den slag van Kortrijk, stond (1303) aan het hoofd van een Vl. vloot in Zeeland, werd verslagen bij Zierikzee, in gevangenschap naar Fr. weggevoerd en stierf op den tocht van keizer Hendrik VII naar Italië.

L i t . : M. Huisman, Guiot de Namur, in: Mélanges Paul Frédericq (236 vlg.). *W. Mulder S.J.*

Guyana (genoemd naar Guyana- of Wayane-Indianen), naam van een landschap in het N.W. van Z. Amerika, dat gelegen is tusschen 53° en 62° W., 8° en 1° N. Het land bestaat uit een oud plooiingsgebergte (gneis, graniet) met in het W. een Cretaceïsche zandsteenafzetting. Het Westel. deel is meer tafelland met steile hellingen. Het Oost. deel is het hoogste in het Z.: Toemoek Hoemakgebergte. De erodeerende werking der rivieren is in het W. veel grooter dan in het O., met als gevolg dat breede dalen ontstonden en deelen van rivieren afgeleid werden. De mondingen der rivieren, komende van het Toemoek Hoemakgebergte, worden door den kuststroom N.O. tot N. afgebogen. De rivieren in het W. behooren tot verschillende systemen (Orinoco, Amazone, Essequibo). Naar de kust toe is het oude gebergte sedert het Tertiair bedekt met mariene afzettingen. Het klimaat is tropisch: zware regenval, stijgingsregens door den N.O. passaat. Regenval 2 à 3 000 mm. Gemidd. temp. 26 à 27°. De begroeiing is bepaald naar den regenval. Zie verder beschrijving der afzonderlijke deelen: → Britsch- en Fransch-Guyana en Suriname. *Zuylen.*

Guye, a p r o s e x i e v a n, (g e n e e s k.) onvermogen om de aandacht bij iets te bepalen. Komt voor bij → adenoid.

Guyenne, Fransche naam voor het oude landschap Aquitanië in het Z.W. van Frankrijk (XI 96 C-E 4/5), hoofdstad Bordeaux. Door Eleonore van Aquitanië kwam dit gebied aan Hendrik II Plantagenet, maar Karel VII veroverde het in 1453 voor Frankrijk terug. Het omvat de streken bij midden-Dordogne, Lot en beneden-Garonne. *Heere.*

Guyénot, E., bioloog en geneticus, prof. aan de univ. te Genève. Hij is een der eerste Fransch georiënteerde genetici, die de moderne opvattingen der erfelijkheidsleer heeft verdedigd en de Fr. biologische wetenschap op nieuwe banen heeft geleid, o.a. in zijn voor de meeste hoofdstukken aanbevelenswaardige handboeken: l'Hérédité ([2]1930) en La Variation et l'Evolution (1930). *Dumon.*

Guyon, J e a n n e M a r i e B o u v i è r e s d e l a M o t h e, quietiste; * 13 April 1648 te Montargis (Loiret), † 9 Juni 1717 te Blois. Als kind in kloosters opgevoed, werd zij op 15-jarigen leeftijd uitgehuwelijkt aan den heer van Guyon. Dit huwelijk was in alle opzichten ongelukkig. Dikwijls ziek, dweperig aangelegd, onbegaafd om als moeder en huisvrouw op te treden, wijdde zij zich bovendien te veel aan gebed en innerlijk leven. In 1676 weduwe geworden, droeg zij het grootste deel van haar vermogen en de opvoeding harer vier kinderen aan de familie van haar man over, om zich geheel aan het innerlijk leven te wijden. Evenals haar biechtvader Lacombe meende zij onder de afgescheidenen te moeten werken en stelde zich in verbinding met een klooster van de vrouwelijke convertieten te Gex. Spoedig gaf ze dezen arbeid op en trachtte de geloovigen de noodzakelijkheid te doen inzien van het inwendig gebed. In 1686 vertrok zij naar Parijs. In 1685 gaf zij de „Moyen court et très facile”, en „Le Cantique des cantiques interprété selon le sens mystique” uit. De quietistische ideeën van G. lokten hevige tegenspraak uit. In 1688 werd zij door Fénélon als geestelijke dochter aangenomen; ze ging echter door met haar denkbeelden te verspreiden, zoodat men haar in 1695 te Vincennes gevangen zette. Fénélon bepleitte haar zaak in zijn werk: Explication sur les Maximes des saints. In 1696 mocht ze de gevangenis verlaten; in 1703 ging zij bij haar dochter te Blois inwonen, waar zij in 1717 in hooge achting stierf. Haar invloed heeft zich ook op het piëtisme in Amerika doen gelden (vgl. → Quietisme).

L i t . : La vie de M. G. (Keulen 1720); M. Masson, Fénélon et M. G. (Parijs 1907). *Feugen.*

Guyot, P a u l C h a r l e s G u i l l a u m e, * 30 Mei 1800 te Groningen, † 17 Febr. 1861 te Den Haag; maakte zich speciaal verdienstelijk door het uitbreiden van de door Schevichaven aangelegde ver-

zameling van Rom. oudheden, die hij bij zijn vertrek in 1851 naar Den Haag aan de gemeente Nijmegen schonk (Gem. Museum Nijmegen). Vanaf 1857 was hij in het bestuur van de gem. Den Haag. *W. Vermeulen.*

Lit.: Campbell, in Levensber. Letterk. (1861, 144); W. v. d. Poll, in Geld. Volksalman. (1894, 115).

Guys, Constantin, Fransch teekenaar; * 3 Dec. 1805 te Vlissingen, † 13 Maart 1892 te Parijs. Na een zeer avontuurlijke jeugd begint hij in 1847 als teekenaar voor de Illustr. London News tijdens den Krimoorlog te werken. Na ca. 1860 woont hij te Parijs, waar hij het bonte leven in al zijn uitingen teekent op een uiterst vlotte wijze. Zonder op nauwkeurige imitatie van de natuur te letten, geven deze teekeningen een buitengewoon levendigen, bijna impressionistischen indruk van beweging. Zijn duizenden teekeningen geven een prachtige illustratie van de cultuur van het Second Empire. Het mus. Carnavalet te Parijs bezit een der grootste collecties (vroeger eigendom van Baudelaire). *Korevaar-Hesseling.*

Guzmán, 1° Fernán Pérez de, → Pérez de Guzmán (Fernán).

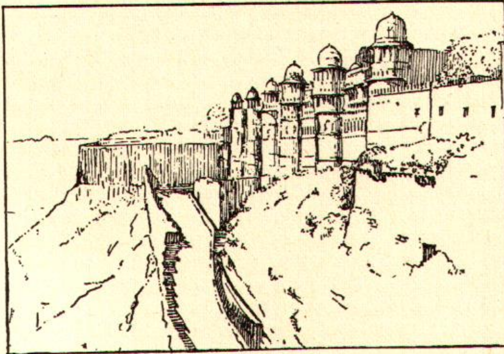
2° Fray Juan (del Santísimo Sacramento), Spaansch schilder en Carmeliet; * ca. 1611 te Piente Genil bij Cordova, † 1680 te Aguilar de la Frontera. Fresco's in het biss. paleis en de Carmelietenkerk te Cordova; St. Rochus-beeld in Aguilar.

Lit.: Thieme-Becker, Künstlerlex. (XV, 371).

Gwalior, 1° groote inlandsche staat in Eng.-Indië; de voornaamste van de drie overgebleven → Mahratten-vorstendommen; opp. 68 290 km² (2 × Ned.); $3^1/_2$ millioen inw., vnl. Hindoes.

2° Oude versterkte hoofdstad van den staat G., nu gevoegd bij de nieuwe hoofdstad Lasjkar (X 224 D2). 80 000 inw. Tapijten-fabricage. *G. de Vries.*

De vesting ligt op een vrij-liggende rots, waarop de Dzjaina's in de 15e eeuw een serie holen-tempels maakten. Het paleis van Man Singh (1486-1518) is

Gwalior. De vesting.

het mooiste deel van de citadel, die ook nog een drietal Wisjnoe-tempels bevat (de dubbelgroep Sas Bahoe en de Teli-ka-Mandir, beide uit ca. 1100 na Chr.). In 1559 veroverde Akbar de vesting, waarna het land bijna twee eeuwen bleef behooren tot het rijk der groot-mogols. Belangrijk is te G. nog het graf van Mohammed Gaus (16e eeuw). Bij Besnagar (staat G.) staat de oudste Brahmaansche zuil, uit de Sjoengga-periode (180-70 v. Chr.).

Lit.: E. Diez, Die Kunst Indiens; E. La Roche, Ind. Baukunst; J. Fergusson, Hist. of Indian and eastern architecture; P. Ph. Vogel, Op het voetspoor van Boeddha. *Hendricks.*

Gweden, gestremde melk, in W. Frankrijk bereid. Het hiertoe gebruikte ferment is een bijz. melkzuurbacterie, die de massa voldoende slijmig maakt om de scheiding van caseïne met serum te voorkomen.

Gwidekijn van Sassen. Van een Mnl. heldendicht (uit het midden der 13e eeuw) zijn 199 vv. overgebleven met herinneringen uit den strijd van Karel den Grooten tegen de Saksen onder Wittekind = Gwidekijn. Ons fragment heeft niets gemeens met Jean Bodel's Chansons des Saisnes. *V. Mierlo.*

Uitg.: G. Kalff, Mnl. Epische fragmenten (z.j.).

Gwy, → Guy.

Gwynn, Stephen Lucius, Iersch schrijver en historicus; * 1864 te Dublin. Studeerde te Dublin en Oxford; ging in 1896 naar Londen en begon als journalist. Werd nationalistisch parlementslid voor Galway city (1906-'18). President van de Irish Literary Society sedert 1932.

Werken: An Eighteenth Century Portrait Painter (Northcote) (1898); Tennyson (1899); The Repentance of a Private Secretary (1898); Highways and Byeways in Donegal and Antrim (1899); The Decay of Sensibility (1900); The Old Knowledge (1901); To-day and To-morrow in Ireland (1902); The Masters of Eng. Lit. (1904); Thomas Moore (1904); The Fair Hills of Ireland (1906); The Famous Cities of Ireland (1916); Robert Emmet: A Historical Romance (1909); Irish Books and Irish People (1919); The Hist. of Ireland (1923); Ireland, A Survey of Hist. Forces (1924); Experiences of a Literary Man (1926); Saints and Scholars, biographical essays (1929); The Life of Sir Walter Scott (1930); Burgundy (1930); The Life of Horace Walpole (1932); Mary Kingsley (1932); Life and Friendships of Dean Swift (1933); Claude Monet and His Garden (1934).

Gyan-Tse, stad in Tibet, ongeveer 200 km van de hoofdstad Lhasa; heeft een groot versterkt klooster, Palkhor Tschoide, met zijn zgn. Gouden Tempel (→ Gouden Tempel, sub 3°). Opvallend is de aan houtbouw herinnerende stijl der gebouwen.

Gyarus of Gyara, klein eilandje der Noordelijke Cycladengroep, zonder haven, en in den Rom. keizertijd een gevreesd ballingsoord. Thans Chiura.

Gyergyo, Hong. naam van → Ghergiu.

Gyges, koning van Lydië (687-562 v. Chr.) en eerste vorst van de dynastie der Mermnaden.

Gylippus, Spartaansch veldheer uit den Peloponnesischen oorlog, zoon van Cleandridas. In 414 v. Chr. als leider der hulptroepen naar het door de Atheners bedreigde Syracuse gezonden en tot opperbevelhebber der Siciliaansche troepen aangesteld, komt hij er toe, na wisselende kansen, het Atheensche leger te verslaan en tot den aftocht, en de generaals Nicias en Lamachus tot overgave te dwingen (413), die evenwel tegen zijn wil door de Syracusanen worden ter dood gebracht. Later ervan beschuldigd een deel van den door Lysander veroverden krijgsbuit te hebben verduisterd, wordt hij verbannen of, naar andere overlevering, pleegt hij zelfmoord. *V. Pottelbergh.*

Gyllembourg-Ehrenswärd, Thomasine Christine, Zweedsch romanschrijfster, moeder van J. L. Heiberg. * 9 Nov. 1773 te Kopenhagen, † 2 Juli 1856 aldaar. Hare zeer gewilde Hverdags-Noveller zijn thans vrij vlak schijnende zedenschilderingen v. d. Kopenhaagsche burgerij vóór 1848.

Voorn. werken: Familien Polonius (1827); En Hverdags-Historie (1828); Mesalliance (1833); De lyse Nätter (1834); Extremerne (1835); En i Alle (1840); To Tidsaldre (1845). *Baur.*

Gyllenborg, Gustav Fredrik, Zweedsch

schrijver van nuchter-stoïcijnsche, didactische, beschrijvende, satirische poëzie en vergeten tooneelstukken. * 6 Dec. 1731, † 30 Maart 1808. In 1763 hield hij reeds op te schrijven.

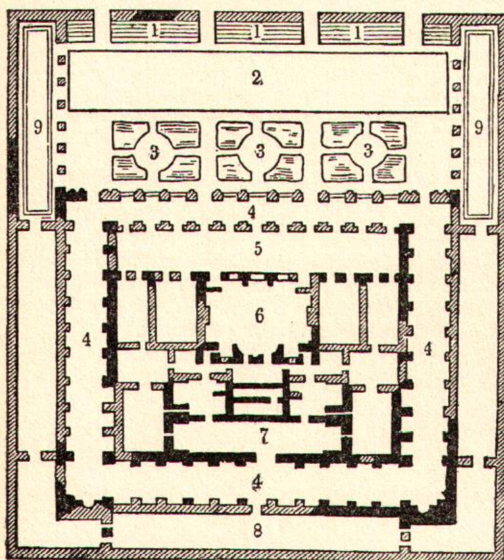
V o o r n. w e r k e n : De wereldverachter; Menschelijke ellende; Winterzang. Het pseudo-epos Tocht over de Belt verloopt in koude allegorie.

Gymel (Lat. cantus gemellus = tweelingsgezang), een op het eind der 13e e. in gebruik gekomen manier van meerstemmigheid, die tot de ontwikkeling van het → organum behoort en tot de → faux bourdon gerekend wordt. De g. schreed voort in tertsen en sexten en had vertrek- en eindpunt in eenklank of octaaf. *de Klerk.*

Gymnadenia, → Muggenorchis.

Gymnasiarch (Gr.), degene, die bij de Oude Grieken opperste leiding en toezicht had over alle inrichtingen van een gymnasium. Het was een eereambt, dat uit eigen middelen werd bekostigd.

Gymnasium (in de O u d h e i d) (Gr.: gumnasion, ⟨ gumnos = naakt), plaats, bestemd voor lichamelijke oefening, veelal ook aangeduid met den naam palaestra, waaronder in engeren zin alleen de worstelplaats te verstaan is; in Olympia bijv. waren

Gymnasium. Reconstructie van den plattegrond van het g. te Ephesus. 1 = zitplaatsen voor het publiek; 2 = renbaan; 3 = beplante wandelplaatsen; 4 en 8 = peristylium: open zuilengang; 5 = overdekte zuilengang; 6 = ephebeum: zaal voor oefeningen; 7 = sphaeristerium: zaal voor het balspel; 9 = oefenplaats in de open lucht.

beide gescheiden. Bij → Vitruvius vindt men een schematische beschrijving van de vsch. ruimten: een zuilenhof (peristyl), → exedrae, het coryceum voor het oefenen in het vuistgevecht, badinrichtingen, het elaeotherium voor het zalven van het lichaam, enz. Vsch. g., door opgravingen blootgelegd, komen althans ten deele met Vitruvius' beschrijving overeen. Behalve het g. en de palaestra van Olympia zijn o.a. zeer bekend het g. van Epidaurus en Pergamum. In de G r i e k s c h e wereld werden de g. met hun zuilengangen spoedig plaatsen van samenkomst voor de ontwikkelden; speciaal de philosofen droegen bij voorkeur er hun leer voor.

L i t.: K. Schneider, Die gr. Gymnasien und Palästren nach geschichtl. Entwicklung (1909); K. Fr. W. Schmidt, Das gr. G. in Aegypten (1927). *W. Vermeulen.*

In R o m e werd eerst op het einde der Rep. de gymnastiek uit Griekenland geïmporteerd. Zij kreeg daar burgerrecht, toen Nero een g. liet bouwen. Toen getracht werd de lich. oefeningen in de opvoeding op te nemen, rees sterk verzet in conservatief-Romeinsche kringen. „Is dit nog een vak vrije jongelingen waardig?” vraagt Seneca (Epp. 88.18). Plinius klaagt, dat door de lich. oefeningen de geestelijke krachten te loor zullen gaan (H. XXXV, 168). Martialis vindt het veel voortreffelijker in den wijnberg te gaan werken (XIV, 49). Latere Lat. schrijvers noemen g. de school voor onderricht in de welsprekendheid. In de M.E. wordt g. gebruikt voor wetensch. onderwijsinrichtingen; sinds de 15e e. wordt met g. aangeduid een door Humanisten geleide school. De Humanisten zelf gebruiken het woord ook voor een academie (universiteit). Daarna ging de naam over op de scholen, die voorbereiden voor de universiteit.

In de V.S. van N. Amerika en Canada is G. echter nog de gewone naam voor gebouwen of lokalen ter beoefening van de sport.

Nederland. Het g. in Ned. is voortgekomen uit de → Lat. scholen. Zijn wettelijken status kreeg het door de Hoogeronderwijswet van 28 April 1876, Stbl. 102. Deze trad in werking 1 Oct. 1877. Vele Lat. scholen werden opgeheven, de andere in progymnasia (met 4-jar. cursus) of gymnasia omgezet. Elke gemeente, waar de bevolking 20 000 zielen te boven gaat, moet een g. oprichten, tenzij vrijstelling is gegeven. Een rijksinspecteur werd benoemd om toezicht te houden op de naleving van de wet. De beide hoogste klassen werden voor sommige uren in twee afd. gesplitst, de eene bestemd voor de latere studenten in godgeleerdheid, letteren en rechten, de andere voor hen, die geneeskunde, wis- of natuurkunde zouden kiezen. Het promotierecht der curatoren werd afgeschaft en een eindexamen ingesteld, af te nemen „ten overstaan” van rijksgecommitteerden. Een K.B. van 19 Juni 1878, Stbl. 98, stelde een leerplan vast. Daarin kwam de bepaling voor: vermeerdering van het aantal voorgeschreven lesuren is geoorloofd, mits het getal, tot bijwoning waarvan de leerlingen van elke klasse verplicht zijn, dat van twee en dertig niet te boven ga. Een K.B. van 21 Juni 1881, Stbl. 69, stelde een eindexamenprogramma vast. Ondanks vsch. wijzigingen van deze besluiten kwam eerst in 1919 een programherziening van meer beteekenis voor de openbare g. en voor de inmiddels daarmede gelijkgestelde bijzondere, want de wet van 1876 kende aanvankelijk geen andere g. dan die door gemeentebesturen waren gesticht. Eerst onder minister Goeman Borgesius, toen de onbillijkheid werd ingezien, dat abituriënten van buitenlandsche g. wel toegang hadden tot Ned. universiteiten, zonder dat zij zich aan het staatsexamen, ingesteld door de wet van 1876, moesten onderwerpen, maar de leerlingen van bijz. g. niet, kwam verandering. De wet van 9 Juli 1900, Stbl. 113, bepaalde, dat de regeering bijz. g. kon aanwijzen, welke aan hun leerlingen getuigschriften van bekwaamheid tot universitaire studiën konden afgeven, die met de getuigschriften der openbare gymn. werden gelijkgesteld. Art. 85bis luidde: „Door Ons worden bij besluit, den Raad van State gehoord, na ingewonnen advies van ieder der Rijksuniversiteiten, de bedoelde instellingen en scholen van hooger onderwijs aangewezen”. Verdere eischen

werden niet gesteld, zoodat deze regeling de meest vrijzinnige was, die denkbaar is. Onder dr. Kuyper kwam een wet van 22 Mei 1905, Stbl. 141, tot stand, die de aanwijzing afhankelijk stelde van scherpe voorwaarden, wat leerplan en leerkrachten betrof. Omdat de aangewezen g. subsidie konden krijgen, was deze verscherping geboden, maar een betere scheiding tusschen „aanwijzing" en het „verleenen van subsidie" had de vrijheid kunnen redden voor hen, die er prijs op zouden stellen. Het leerplan, zooals de uitvoerders van de wet van 1876 zich dit hebben gedacht, bleef in hoofdtrekken ongewijzigd tot 1919. Toen kwam voor de openbare g. een geheel nieuw leerplan, dat goeddeels ook voor de bijz. g. geldt. Om beter bestand te zijn tegen de concurrentie met de hoogereburgerscholen werd de B-afdeeling natuurkundig gericht. Het K.B. van 7 Juni 1919, Stbl. 105, dat het leerplan wijzigde, werd gevolgd door een K.B. van 26 Mei 1922, Stbl. 387, dat in gelijken geest een nieuwe regeling voor het eindexamen gaf. Natuurkunde, scheikunde, plant- en dierkunde werden examenvakken en daarom werden de eischen voor Latijn en Grieksch verlicht. Het schriftelijk examen voor deze beide vakken verviel. De lichamelijke oefening was in het nieuwe leerplan voor alle leerlingen als verplicht vak opgenomen, zelfs met meer uren dan voor Fransch en Duitsch waren uitgetrokken, maar werd geen examenvak. Bij K.B. van 28 Febr. 1934, Stbl. 85, werd het eindexamen opnieuw gewijzigd en centraal schriftelijk werk voor vsch. vakken ingevoerd. Reeds was bij K.B. van 31 Jan. 1920, Stbl. 49, ook voor abituriënten van de afd. B de toegang tot de juridische faculteit opengesteld.

In 1895-'96 bestonden 29 erkende g. met 2 495 leerlingen, alle gemeentelijke scholen. In 1900-'01 was het totaal aantal 36, w.o. 5 Kath. g. In 1930-'31 was het totaal aantal 56, w.o. 15 Kath. g. Op 15 Sept. 1934 bestonden in totaal 55 g. Op 31 Dec. 1934 bestonden 12 Kath. g. Door de oprichting van Lycea, waarin het g. met de H.B.S. werd verbonden, daalde, eigenlijk slechts schijnbaar, het aantal gymnasia. In 1900-'01 was het totaal aantal leerlingen 7 833, w.o. 2 407 meisjes, waarvan op de Kath. g. resp. 2 075 en 374. Op 15 Sept. 1934 was het totaal aantal leerlingen 9 156 (2 664) en op 31 Dec. 1934 het aantal leerlingen van Kath. g. 2 093 (262).

Zie verder → Hoogereburgerschool; Latijnsche school; Lyceum; Subsidieering.

Tabel volgens K.B. van 29 Juni 1878, Stbl. 98.

Vakken	Aantal lesuren						
	1e klas	2e klas	3e klas	4e klas	5e klas	6e klas	Totaal
Grieksch	—	6	6	7	7*	8*	34
Latijn	8	6	6	6	7	7	40
Nederlandsch....	3	2	2	2	2	1	12
Fransch	4	2	2	2	1	1	12
Hoogduitsch	—	3	2	2	2	1	10
Engelsch	—	—	3	3	2	1	9
Geschiedenis	4	3	3	2	2	3	17
Aardrijkskunde ..	3	2	2	1	—	1	9
Wiskunde	4	3	3	3	5*	5*	23
Natuur- en Scheikunde	—	—	—	—	2	2	4
Nat. historie	2	2	—	—	2	2	8
Totaal..........	28	29	29	28	32*	32*	178

* De getallen geven het aantal lesuren van de A- en de B-leerlingen te zamen. De A- en de B-leerlingen hebben dus een aantal verplichte lesuren, liggend beneden 32. Vermeerdering van het aantal lesuren, in de tabel genoemd, is geoorloofd, mits het getal, tot bijwoning waarvan de leerlingen van elke klasse verplicht zijn, dat van 32 niet te boven ga.

Tabel volgens koninklijk besluit van 26 Augustus 1921, Staatsblad 1031.

Vakken	1e klas	2e klas	3e klas	4e klas	5e klas			6e klas			Totaal		
					A	Alle leerl.	B	A	Alle leerl.	B		A	B
Grieksch	—	6	6	5	3	3	—	5	3	—	31	31	23
Latijn..........	8	5	5	5	4	3	—	6	3	—	39	39	29
Nederlandsch....	4	2	2	2	—	2	—	—	2	—	14	14	14
Fransch	4	3	3	2	—	2	—	—	2	—	16	16	16
Hoogduitsch	—	3	2	2	—	2	—	—	2	—	11	11	11
Engelsch	—	—	3	3	—	2	—	—	2	—	10	10	10
Geschiedenis	3	3	3	3	1	2	—	1	3	—	19	19	17
Aardrijkskunde ..	2	2	2	2	—	1	—	—	—	—	9	9	9
Wiskunde	5	4	2	2	—	2	3	2	—	5	25	17	23
Natuurkunde	—	—	2	2	—	3	—	—	—	3	10	7	10
Scheikunde	—	—	—	2	1	—	3	—	—	4	10	3	9
Nat. historie....	3	2	—	—	—	—	3	—	—	2	10	5	10
Lich. oefening ..	2	2	2	2	—	2	—	—	2	—	12	12	12
Teekenen	2	1	1	1	—	—	—	—	—	—	5	5	5
Totaal	33	33	33	33	33	—	33	33	—	33	—	—	—
Hebreeuwsch....	—	—	—	—	—	2	—	—	2	—	—	—	—

De duur der lessen is bepaald op 50 minuten.

Voor **België**, dat de benaming g. niet kent, zie het art. → Middelbaar onderwijs.

Lit.: Statistiek v. h. Voorbereidend H.O. 1930-1931 (Centr. Bur. v. d. Stat., 1932); Jaarb. v. h. Ond. en de Opvoeding (R.K. Centr. Bur. v. O. en O., 1935); Gedenkb. v. h. sted. g. te Amersfoort, 1376-1926 (1928); B.J.L. de Geer van Jutfaas, de Wet op het H. O. (1877; suppl.-dl. 1884). *Beuns.*

Gymnastes (Gr.), leeraar aan het Oude Grieksche gymnasium, die niet alleen gymnastiek en andere vakken onderwees voor de algemeene opvoeding, maar ook een soort trainer was in de beroepsgymnastiek of athletiek.

Gymnastiek. Hieronder verstaat men alle opzettelijk uit te voeren lichaamsbewegingen, welke dienen om den lichamelijken welstand te bestendigen, te bevorderen of te verbeteren. Dit is de hygiënische beteekenis, het naaste doel. Daarnaast behoort de g. en zeker de schoolgymnastiek gunstig in te werken op de verstandelijke vermogens, op de godsdienstig-zedelijke vorming, op het karakter en den wil van het kind. Naast de schoolgymnastiek kent men de vereenigingsgymnastiek, waarbij het kunstturnen vooral vlg. het Duitsche stelsel op den voorgrond staat en bij vrouwenafd. meer de rhythmische g. Bij de heilgymnastiek is de bedoeling een herstel van gebreken of ziekten te bereiken. *J. H. Custers.*

Uitwerking. De spieroefeningen maken het weefsel van de spieren elastischer en de verbinding tusschen de spieren en spiergroepen onderling losser. Daardoor neemt de bewegingsmogelijkheid in kracht en uithoudingsvermogen toe.

G. werkt ook op de geestelijke eigenschappen. „Hoe zwakker een lichaam is, des te meer beveelt het, hoe sterker het is, des te meer gehoorzaamt het" (Rousseau).

De moreele beteekenis van de g. blijkt uit het feit, dat de g. spieren, zenuwen en lichaam in natuurlijk harmonisch evenwicht brengt en daardoor een tegengif vormt tegen de prikkels, die in de tegenw. cultuur een gevaar vormen voor velen.

Tegen te zware oefeningen moet gewaakt worden. De eischen, aan hart en longen gesteld, mogen niet overdreven worden. Het beste geschiedt de g. in de vrije lucht, met matige tempi en behoorlijke pauzen tusschen de oefeningen. Geen g. mag gedaan worden bij ziekte of ongesteldheid en gedurende de zwangerschap, verminderd moet de g. worden tijdens de menstrueele periode.

Geschiedenis. De gymnastiek had bij de Oude volkeren alleen ten doel het individu meer geschikt voor den oorlog te maken. Na den ondergang der Oude cultuur verdwijnt ook de g. uit de geschiedenis, totdat Pehr Henrik Ling, een Zweed (* 1776, †1839) weder een systematische lichaamsoefening invoerde. *Mom.*

Gymnastiekbond, → Sportorganisatie.

Gymnastiekzaal, ruimte voor het maken van gymnastische oefeningen. De grootte van een g. voor een H.B.S. is bijv. 10 × 20 m met een hoogte van 5,75 m. De ramen moeten gedeeltelijk hoog geplaatst zijn om het plaatsen van ladders en klimpalen mogelijk te maken. Gewenscht zijn openslaande deuren naar een speelplaats en een naadlooze, veerkrachtige vloer (riftvloer, kurklinoleum). *Thunnissen.*

Gymnocardia, → Chaulmograboom.

Gymnocladus, → Doodsbeenderenboom.

Gymnophila, → Wormsalamanders.

Gymnospermae, → Naaktzadigen.

Gymnotus, → Sidderaal.

Gijn, Anton van, Ned. financier; * 17 Sept. 1866 te Dordrecht, † 11 Mei 1933 te Den Haag. Na promotie (1892) in vsch. rangen werkzaam aan de prov. griffie van Z. Holland. Arbeidde krachtig aan een beter geldelijk beheer der gemeenten. In 1905 benoemd tot administrateur van de Generale Thesaurie en in 1909 tot thesaurier-generaal. Bereikte als zoodanig een techn. hervorming van de staatsbegrooting, en voerde een commercieele boekhouding voor het Rijk in. In het min. Cort van der Linden (1913-1918) was hij 1916-'17 min. van Financiën. Hij trad af, omdat hij wenschte, dat de min. van Fin. kennis had van de wijze, waarop de steeds grooter wordende crisiscredieten besteed werden, en de ministerraad de volstrekte zelfstandigheid der departementshoofden wilde. Later (1927) voerde de Comptabiliteitswet het door G. verdedigde beginsel in. G. bekleedde voorts nog vele functies op financ. en admin. gebied. Als kamerlid (1922-1929) had hij grooten invloed op de financ. politiek. Oorspr. behoorde G. tot de Vrijzinnig-Democraten, maar sloot zich, afkeerig van uitgebreide staatsbemoeiing, later aan bij de Vrij-Liberalen en daarna bij den Vrijheidsbond. *Verberne.*

Gynaeceum (Gr. gunaikeion of gunaikonitis) (< Gr. gunè = vrouw), vrouwenvertrek in het Oud-Grieksche huis.

Gynaecocratie, → Matriarchaat.

Gynaecologie, de leer der verrichtingen, afwijkingen en ziekten der vrouwelijke geslachtsorganen.

Gynandromorphisme (Gr.), schijntweeslachtigheid of pseudohermaphroditisme, is gekenmerkt door de aanwezigheid van verschillende geslachtschromosomen in een mozaïek van cellen. De schijnbare tweeslachtigheid kan zich uiten in de gelijkenis van uitwendige secundaire geslachtskenmerken, bijv. wanneer hennen hanenvederig worden (→ Geslacht). *Dumon.*

Gyneegeen, merknaam voor oplossingen van ergotaminetartraat. → Moederkoorn.

Gynerium, → Pampasgras.

Gynodioecie (biologie), een vorm van → polygamie bij Angiospermen, waarbij de individuen van een soort gedeeltelijk tweeslachtige en gedeeltelijk vrouwelijke bloemen dragen. Men spreekt van gynomonoecie, wanneer op eenzelfde plant tweeslachtige en eenslachtige vrouwelijke bloemen voorkomen, in tegenstelling met andromonoecie, waar, benevens tweeslachtige, ook mannelijke bloemen op de plant aanwezig kunnen zijn. De erfelijkheid van deze bloemtypen is tamelijk ingewikkeld en bovendien afhankelijk van uitwendige of inwendige factoren, wat tot het domein der phaenotypische → geslachtsbepaling behoort. Zie ook → Sexualiteit (bij de plant). *Dumon.*

Gynoecium is het geheel der vruchtbladeren van een bloem.

Gynomonoecie, → Gynodioecie.

Gynophoor, verlengstuk van de as van sommige bloemen, dat aan den top den stamper draagt. Een androgynophoor draagt zoowel meeldraden als stamper(s) aan den top.

Gyöngyös, provinciestad in Hongarije; 21 000 inw., Kath. 18 000, Isr. 2 000, andere gezindten 1 000; allen Hongaren. Wijnbouw.

Györ (D.: Raab), stad in Hongarije, 51 000 inw., geheel Hongaarsch; Kath. 38 000, Herv. 3 000, Luth. 5 000, Isr. 5 000. Gelegen bij de samenvloeiing van Rába, Kleinen Donau en Donau; tevens knooppunt van wegen en spoorwegen. Druk verkeer met Weenen,

Boedapest en alle deelen van Trans-Danubië. De poort van Weenen naar het Oosten. Bij de ontzetting van G. (tijdens Turksche oorlogen) richtte men in Oostenrijk uit dankbaarheid de zgn. „Rauberkreuze" op. Textiel-, metaal-, oliefabrieken. In de vroegere wapenfabriek is een papierfabriek gevestigd. *Sivirsky.*

Gyp, pseud. van Marie Antoinette de Riquetti de Mirabeau, gravin de Martel de Janville, Fransch schrijfster van cynisch wereldsche romans en een paar geestige kinderportretten. * 15 Aug. 1850 op het kasteel Koëtsal (Morbihan), † 1932 te Parijs.

Voorn. werken (meestal voorbehouden lectuur): La vertu de la baronne (1868); Autour du mariage (1883); Plume et poil (1884); Autour du divorce (1886); Ces bons docteurs (1892); Le mariage de Chiffon (1894). Kinderboeken: Petit Bob (1868); Bob au salon (1889); Cri-cri (1907).

Gypetus, → Lammergier.

Gypogeranus, → Secretarisvogel.

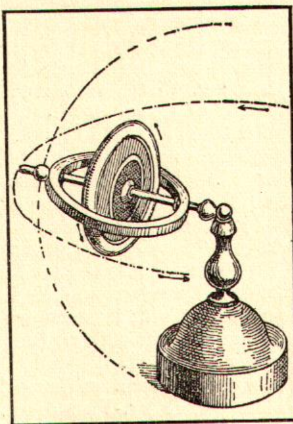
Gypsophila, → Gipskruid.

Gyriapur (Suriname), nederzetting van Kath. Britsch-Indiërs langs de spoorlijn, op 26 km van Paramaribo. Kath. kerk.

Gyromitra, → Kluifjes.

Gyrorector of kunstmatige horizon, luchtvaartinstrument, dat den stand van het vliegtuig t.o.v. den horizon aangeeft en daardoor bij blindvliegen het kompaslezen vergemakkelijkt en aantoont, in welke mate het vliegtuig stijgt of daalt. De g. werkt, evenals de → bochtaanwijzer, volgens het gyroscopisch principe. De meest bekende g. is de Sperry-horizon, welks schaal bestaat uit een horizonlijn, wier stand steeds met dien van den werkelijken horizon overeenstemt, terwijl een klein vliegtuigje, vóór dien horizon geplaatst, de bewegingen van het vliegtuig meemaakt, zoodat de vlieger den stand van zijn vliegtuig t.o.v. den horizon vóór zich ziet. *Franquinet.*

Gyroscoop, toestel, dat Foucault in 1852 maakte om de aswenteling der aarde aan te toonen. Het bestaat in hoofdzaak uit een vrij hangende tol in een stelsel van twee → Cardaansche ringen. De as van de tol wordt in een horizontaal vlak loodrecht op de richting van de aardas geplaatst en dan in snelle wenteling gebracht, waardoor zij haar oorspr. stand tracht te bewaren. Daar het horizontale vlak door de wenteling der aarde na verloop van zekeren tijd een anderen stand heeft aangenomen en de tolas niet, kon Foucault verwachten, dat het optredende richtingsverschil juist zou beantwoorden aan den hoek, waarover de aarde in dien tijd gedraaid was, namelijk 15 boogminuten in 1 tijdminuut. Dit geschiedde echter niet, daar zijn toestel niet voldoende uitgebalanceerd was en de wrijving in de lagers der ringen storingen veroorzaakten, die de waarnemingen onzeker maakten. In 1864 vervaardigde J. Salleron te Parijs dgl. toestellen, waarbij door stelschroefjes op de as de tol nauwkeurig uitgebalanceerd kon worden. Een practische toepassing heeft het idee van Foucault later (1898) gevonden in den richtingbewaarder van Van Obry. Het toestel, dat uiterst nauwkeurig uitgebalanceerd is, wordt gemonteerd in de Whitehead-torpedo's en bewerkt, dat deze een voldoenden tijd hun gangrichting onder water bewaren.

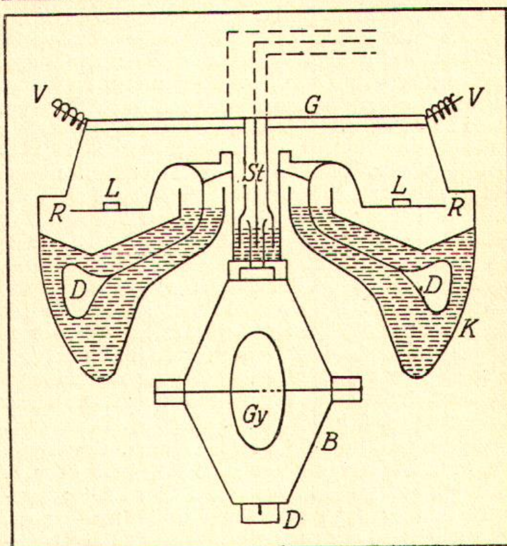

Gyroscoop.

Foucault heeft nog twee andere proeven uitgedacht om met den g. de aswenteling der aarde aan te toonen. De eene bestaat hierin, dat de tolas wordt geplaatst in het vlak van den meridiaan, waarin zij zich vrij moet kunnen bewegen. De tol moet dan de draaiing van het meridiaanvlak meemaken en stelt zijn as vanzelf evenwijdig aan de aardas, zoodat de hoek, dien zij dan met het horizontale vlak maakt, de geogr. breedte van de plaats aangeeft: geographisch inclinatorium. Nauwkeuriger is de zgn. barygyroscoop van Gilbert, die op hetzelfde beginsel berust. De andere proef bestaat hierin, dat de tolas zich alleen in het horizontale vlak vrij bewegen kan. Onder den invloed van een richtende kracht stelt de as zich nu in de N.-Z. richting en vormt dus een soort geogr. declinatorium, den oorspr. vorm van het latere kompas. (→ Tol).

Lit.: Phys. Handwörterb. (blz. 480); J. Salleron, Notice sur les instruments de précision (Parijs 1864, 308); Ph. Gilbert, Journal de physique (2, II Parijs 1883, 110). *A. Mulder*

Gyroscopische slinger, → Tol.

Gyroscopisch kompas berust op het door Foucault (1852) aangegeven principe, dat op een gyroscoop (tol), die, bijv. door zijn wijze van ophangen, gedwongen is horizontaal te blijven, draaimomenten werken, waardoor zijn as zich in het vlak van den astronomischen meridiaan stelt. Men hangt den gyroscoop zoo op, dat zijn zwaartepunt lager is dan het ophangpunt, zoodat de zwaartekracht de as steeds horizontaal wil houden.

Gyroscopisch kompas.

In de fig. is de uitvoering aangegeven. In het huis B loopt de gyroscoop, welke als kortsluitanker van een draaistroommotor is uitgevoerd; het geheel wordt gedragen door de drijvers D in het kwikbad K. De

kompasroos R is vast verbonden met B en D en maakt de bewegingen van de gyroscoopas mee; de kompasroos is door de glazen plaat G afgedekt, waardoorheen men instelstreep en roos kan zien. L zijn libellen ter contrôle van den horizontalen stand. D is een demp-inrichting; de stroomtoevoer bevindt zich bij st, terwijl de spiraalveeren V het geheel dragen. Bij een traagheidsmoment van ca. 140 000 g/cm² heeft de rotor een toerental van 20 à 30 000 per minuut. Ten gevolge van het slingeren van het schip kunnen mis-wijzingen ontstaan, die men door koppeling van drie systemen kan opheffen (constructie van Schuler-Anschütz, 1910). *v. Stekelenburg.*

Gyrovagen, rondzwervende monniken, die zich uit verkeerde bedoeling niet tot het kloosterleven wilden verbinden; bestreden door den H. Augustinus en S. Benedictus (reg. c. 1), waardoor in het ordeswezen de stabilitas loci (gebondenheid aan plaats) ontstond. Tot ver in de M. E. bleven de g. voortbestaan. De Iersche monniken, die „om Christus wille pelgrimeerden", behoorden echter niet tot die groep, zoo min als de rondtrekkende missionarissen der 12e eeuw. *Th. Heijman.*

Lit.: Martène, Comm. in Reg. S. Benedicti (1690); Calmet, Comm. sur la règle de S. Benoît (1734).

Gyrowetz, Adalbert, componist, * 19 Febr. 1763 te Budweis in Bohemen, † 19 Maart 1850 te Weenen; verbleef in Napels (les van Sala), Parijs en Londen, was van 1804-1831 dirigent en kapelmeester aan het hof te Weenen. Zeer groot aantal werken, grootendeels onbekend gebleven.

Gysbert Japiks, → Japiks.

Gijsbrecht II, III en IV van Amstel, → Amstel.

Gijsbrecht van Loon, graaf. Hij is de eerste graaf van Loon, in de bronnen vermeld, nl. in een charter van zijn broeder Balderik, bisschop van Luik (1015); hij is nog als getuige genoemd in andere charters tot 1050. Hij had twee zonen, waarvan de oudste, Emmo, hem opvolgde (na 1050) en stierf tusschen 1078 en 1082; de andere, Otto, was graaf van Duras. *Willaert.*

Lit.: A. Hansay, L'ancien comté et les anciens comtes de Looz, in Mélanges Pirenne (I Brussel 1926, 197).

Gijselaar, Cornelis de, Ned. regent, heftig patriot; * 19 Febr. 1751 te Gorkum, † 29 Mei 1815 te Leiden; 1776-'79 pensionaris van Gorkum, 1779-'87 pensionaris van Dordrecht. G. speelde bij de gebeurtenissen, die aan de Pruis. interventie, welke hem zijn positie kostte, voorafgingen, een belangrijke rol. Het meest bekend is gebleven het rijden door de Stadhouderspoort (1786), welke door de Staten van Holland ook voor Statenleden opengesteld was en waar hij, als vertegenwoordiger van Hollands oudste stad, het eerst doorging. In 1787 week G. uit naar Brussel en keerde in 1799 terug. *J. D. M. Cornelissen.*

Gyselers, Antonius, dichter, of waarsch. slechts afschrijver van een bundel liederen (vier en twintig), gedagteekend tusschen 1505 en 1518; daaronder een drietal geschiedkundige liederen en een schimpdicht op den koning van Frankrijk, met liefdeliederen. Een paar dier gedichten komen ook voor in de verzameling van Jan van Styevoirt.

Lit.: C. P. Serrure, in: Vaderlandsch Museum (IV 1861, 181 vlg.); C. Catharina Van de Graft, Middeln. historieliederen (1904). *V. Mierlo.*

Gijsen, 1° Marie, Ned. Kath. schrijfster; * 21 April 1856 te Gouda. In Brabant leerde zij het Katholicisme beter kennen, terwijl ze zich voor haar werken inspireerde op het leven van den eenvoudigen buitenman. Haar drie eerste romans: Drie Gratiën, Geheiligd vuur en Peccavi, vóór haar Brabantschen tijd geschreven, zijn van weinig waarde. Veel beter zijn haar latere romans: Aan de boschdreef; Brord en Hanne (oorspr. titel: Trug uit). Een uit velen; Hooger op; Op Akkermans hoeve; Uit het hart van Brabant; en schetsen: Van ongeweten levens; alle geschreven in het dialect van de Meierij. *Piet Visser.*

2° Marnix, pseud. van dr. Jan Albert Goris, Vlaamsch dichter en essayist; * 20 Oct. 1899 te Antwerpen, doctor in de geschiedenis, secretaris van den burgemeester te Antwerpen, later kabinetsoverste van den minister van Economische Zaken. Na essays over Bredero en Karel van de Woestijne (scherp optreden tegen het individualisme en decadentisme van het tijdschrift Van Nu en Straks) dichtte hij zijn loflitanie van Sint Franciscus van Assisi, een uitbundige uiting van Kath. levensgevoel met geforceerden beeldenrijkdom. Het Huis (1925) is een nuchtere, directe uitbeelding van voorvalletjes uit het moderne leven: scherp geteekend met hier en daar een flitsend beeld, soms bitter en schamper; door associaties dringt hij door tot den diepen zin van het gebeuren. Zijn reisverhalen: Ontdek Amerika (1927) en Odusseus achterna (1930) getuigen van een scherpen opmerkingsgeest en een raak uitbeeldingsvermogen. In Ons Volkskarakter (1932) belicht hij de kenschetsende eigenschappen van den Vlaamschen volksaard.

M. Gijsen.

Lit.: P. Kenis, Een overzicht van de Vl. lett. na Van Nu en Straks (1930). *A. Boon.*

Gijssels, Willem, Vlaamsch dichter; * 1875 te Dendermonde, werkzaam in het Museum voor Vl. lett. te Antwerpen. Neef van Emmanuel Hiel. Eenvoudige, zangerige liederen in: Wandelingen (1903); Van Bosch en Boom (1927). Hij dichtte het bekende Vlaanderen, getoonzet door R. Veremans.

Gytheum of Gythium, oude havenstad voor de Eurotas-vlakte in den N.W. hoek van de Laconische Golf; later tot een versterkte krijgshaven voor Sparta ingericht, werd het in 455 v. Chr. door de Atheners verwoest.

Gyvelde, gem. en kerspel, gewijd aan den H. Vincentius, in Fr.-Vlaanderen, kanton Hondschoote (XI 144 B/C 1). 1 500 inw., Vlaamschsprekend. Bevolking deels werkzaam in den landbouw, deels in de fabriek Sirminy te Leffrinkhoek.

Gijverinkhoeve, gem. in de prov. W. Vlaanderen, ten N.O. van Ieperen, opp. 392 ha, ca. 500 inw. Vruchtbare kleistreek van Veurne-Ambacht. Landbouw. Kerk uit de 16e e., gedeeltelijk verwoest tijdens de Fransche Revolutie.

Gijzegem, gem. in de prov. O. Vlaanderen, aan de Dender, 6 km ten N. van Aalst aan den rijksweg

naar Dendermonde. Opp. 467 ha, 2 000 inw. Landbouw. In de Renaissancekerk merkwaardig hoogaltaar, uit een Jezuïetenkerk te Gent afkomstig. Moederhuis der Zusters van den H. Vincentius (genoemd „van Gijzegem") met bloeiende inrichting voor Normaal en M.O. voor meisjes. *Blancquaert.*

Gijzelaar, → Gijzeling.

Gijzelbrechtegem, kleinste gem. van de prov. W. Vlaanderen, gelegen ten O. van Kortrijk; opp. 78 ha; 300 inw. Heuvelachtig land. Landbouw.

Gijzeling of lijfsdwang (Ned. Recht) is een vrijheidsberooving (opsluiting in het huis van bewaring), hetzij als middel van executie, om nl. tot nakoming van verplichtingen te dwingen, hetzij als conservatoire maatregel, d.i. tot bewaring van rechten; dit laatste alleen tegen vreemdelingen (Rv. art. 585-611, 768-770).

In de art. 585 en 586 Rv. worden de gevallen opgenoemd, waarin de rechter desgevraagd veroordeeling bij lijfsdwang moet uitspreken; in hoofdzaak is dit wegens wisselschulden. Verder is de rechter vrij een vonnis uitvoerbaar te verklaren bij lijfsdwang, indien en voorzoover dit inhoudt een veroordeeling tot: a) het geven van een bepaalde zaak, b) het verrichten van een handeling, uitsluitend afhankelijk van den wil van den veroordeelde en welke alleen door hem kan worden verricht, c) het nalaten van een bepaalde handeling (art. 587 Rv.).

De bepaling van art. 585, 9°, dat lijfsdwang mogelijk maakt tegen alle vreemdelingen, die geen vaste woonplaats binnen het koninkrijk hebben, en wel voor alle schulden ten behoeve van Ned. onderdanen aangegaan, heeft grootendeels haar belang verloren bij het in werking treden van het verdrag van 17 Juli 1905; art. 24 van dit verdrag verklaart lijfsdwang tegen vreemdelingen alleen mogelijk in de gevallen, waarin tegen de eigen onderdanen van een vreemd land lijfsdwang is toegelaten.

Lijfsdwang tegen bloed- en aanverwanten in opgaande linie wordt aan kinderen en verdere afstammelingen niet toegestaan. Verder kunnen niet worden gegijzeld personen, die den vollen leeftijd van 70 jaren hebben bereikt (art. 588 Rv.).

Lijfsdwang kan vlg. art. 589 Rv. slechts worden ten uitvoer gelegd, indien zij berust op een vonnis, waarbij zij is uitgesproken; soms echter kan ook zonder eigenlijk gezegd vonnis g. worden bevolen, bijv. door den president der rechtbank (art. 149 Rv.) of ook door scheidslieden (art. 653 Rv.). Zie verder art. 117 en art. 768 Rv.

Ter zake van dezelfde schuld kan niemand langer dan één jaar in g. worden gehouden (art. 591 Rv.). De kosten, tot onderhoud van den gegijzelde vereischt, moeten iedere dertig dagen door den schuldeischer worden voorgeschoten (art. 592 Rv.), doch kunnen ten slotte op den schuldenaar (gegijzelde) worden verhaald (art. 596, 2°, Rv.).

Volgens tarief, vastgesteld bij K.B. van 26 Sept. 1928, bedragen die kosten van 1 April tot en met 30 September 1,50 gld. per dag, anders 1,75 gld. per dag.

De gegijzelde wordt ontslagen vnl. door toestemming van degenen, die zijn g. hebben verzocht en ook door het voldoen jegens hen aan al zijn verplichtingen. Ook wordt krachtens art. 33 Faillissementswet de schuldenaar uit de g. ontslagen, zoodra het vonnis van zijn faillietverklaring in kracht van gewijsde is gegaan.

Beslag op de goederen van den schuldenaar kan gelijktijdig met diens g. geschieden; het eene sluit het andere niet uit (art. 598 Rv.).

In de art. 599-611 Rv. wordt vnl. gesproken over de wijze, waarop de lijfsdwang wordt ten uitvoer gelegd, en over de wijze, waarop de schuldenaar zich tegen de wettigheid der g. kan verzetten. Art. 611 bepaalt, dat de schuldenaar, die in de onmogelijkheid verkeert aan de tegen hem uitgesproken veroordeeling te voldoen, in kort geding kan vorderen, dat de g. niet of niet verder worde ten uitvoer gelegd. *Bronsgeest.*

In het Belg. Recht is, sinds de wet van 27 Juli 1871, de g. slechts bij uitzondering toegelaten, daar ze wordt beschouwd als zijnde in strijd met de persoonlijke vrijheid. Zij blijft behouden in strafzaken, voor de tenuitvoerlegging van de veroordeelingen tot teruggave, schadevergoeding en kosten. In burgerlijke zaken kan zij slechts worden uitgesproken, wanneer de teruggave, de schadevergoeding en de kosten het gevolg zijn van een feit, door de strafwet voorzien, of van een ongeoorloofde daad, kwaadwillig of te kwader trouw begaan. Zij wordt door de rechtbank uitgesproken, en alleen wanneer de verschuldigde som 300 frs. te boven gaat; zij mag een jaar niet overschrijden; tegen personen, die hun 70e jaar hebben bereikt, tegen vrouwen, tegen minderjarigen mag zij niet worden uitgesproken. Evenmin wordt zij toegestaan tegen naaste bloedverwanten of aanverwanten van den schuldeischer.

De rechtspleging wordt geregeld door de wet van 21 Maart 1859 en door de art. 780-805 van het Wetboek van Burg. Rechtsvordering. *V. Dievoet.*

In de krijgsk. verstaat men onder gijzelaar een persoon van vijandelijke nationaliteit, die in bezet gebied verantwoordelijk wordt gesteld voor onrechtmatige handelingen door medeburgers tegen het invallend leger gepleegd. Als gijzelaars worden genomen invloedrijke personen, nimmer vrouwen en kinderen. Zij mogen niet worden gedood voor handelingen, waaraan zij persoonlijk onschuldig zijn. *Nijhoff.*

Gijzenzele, gem. in de prov. Oost-Vlaanderen, 13 km ten Z.O. van Gent op den weg naar Geeraardsbergen. Opp. 187 ha, ca. 750 inw. Landbouw. Van de kerk is het koorgedeelte uit 13e eeuw.

H

H, achtste letter van het alphabet; stelt in de Ned. taal een aspiratie voor. Het teeken gaat terug op de Grieksche *H*; deze is ontstaan uit de Phoenicische cheth en had in het Oostelijk Grieksch de klankwaarde ê (êta) gekregen, door verlies der aspiratie; de aspiratie bleef echter behouden in het Westelijk Grieksch, vanwaaruit de letter in het Lat. alphabet kwam met deze klankwaarde.

ह	*Sanskrit*
	Spijkerschrift (Medisch)
	Egyptisch (Hieroglyphen)
Ϩ ϩ	*Koptisch*
ח	*Hebreeuwsch*
	Oud-Latijn
ᚺ ᚻ	*Runen*
h	*Gotisch*
ه	*Arabisch Turksch Perzisch Maleisch*
h	*Unciaal*
h	*Karolingisch (Minuskel)*
ℌ𝔥	*Duitsch*
Hh	*Moderne Antiqua*

De letter H in verschillende alphabetten.

A f k o r t i n g e n. H of h in Rom. inschriften, enz. = Hadrianus, habet, hic, homo, enz.; h in tijdsbepalingen = (Lat.) hora, uur; H in de chemie = hydrogenium, waterstof; h. op recepten = (Lat.) herba, kruid; als c i j f e r bij de Grieken: H = 100; bij de Romeinen H = 200; h als eenheid van maat in de electrotechniek = Henry; h in de physica stelt voor de constante van Planck; H. is tevens afkorting voor heilig(e); h.a. = (Lat.) hoc anno, in dit jaar en = (Lat.) huius anni, van dit jaar; ha = hectare; Hab. = → Habacuc; H.B.S. = Hoogere Burgerschool; h.c. = (Lat.) honoris causa, eershalve, bij wijze van eerbetoon; hd. of hgd. = Hoogduitsch; h.e. (Lat.) = hoc est, dat is, dat wil zeggen; He in de chemie = → Helium; Hebr. = Hebreeuwsch, ook: Brief aan de → Hebreeën; Herv. = Hervormd; Hf in de chemie = → Hafnium; hg = hectogram; h.i. = huns (haars) inziens; HK, in de natuurk. de afkorting voor Hefnerkaars; H.K.H. = Hare Koninklijke Hoogheid; hl = hectoliter; hm = hectometer; H.O. = Hooger Onderwijs; H.P. = (Eng.) horsepower, paardekracht; hs. (meerv. hss.) = handschrift; H.S (chr.). = Heilige Schrift; H.W. op getijdentafels = hoog water.

In de m u z i e k is H in Duitschland de toonnaam voor de Ned. B, in de Romaansche landen (België inbegrepen) Si [B geldt in Duitschland als de Ned. Bes (Si ♭)]. De reden, waarom deze H tusschen A en C geplaatst werd, houdt verband met het aanwenden in het → hexachord van de B quadratum en de B rotundum (vierkante B en ronde B), waarin de oorsprong van ons herstellingsteeken (♮) en onze mol (♭) te vinden is. Voor de B quadratum kwam later H in de plaats en B gold als B rotundum.

Haacht, gem. in Belg. Brabant, ten W. van Aarschot (VI 96 D 2); ca. 2 800 inw.; Kath.; opp. 1 539 ha; landbouw; brouwerij. Merkwaardigheid: Koor en zijkapellen der kerk.

Haaften, gem. in de prov. Gelderland in de Tielerwaard, aan den rechter Waaloever (XI 512 A 4). Omvat de dorpen Haaften-Tuil en Hellouw. Opp. 2 216 ha, ruim 2 500 inw., bijna allen Ned. Herv. Landbouw, tuinbouw en veeteelt. Steenfabriek (ca. 140 arb.). Van hier stamt het geslacht Haaften, bekend uit de gesch. van Gelderland Van het slot Goudenstein, in 1672 door de Franschen verwoest, bestaat nog een ronde baksteenen toren (16e e.). Tuil was als Tule reeds in de 10e e. bekend. *Heijs.*

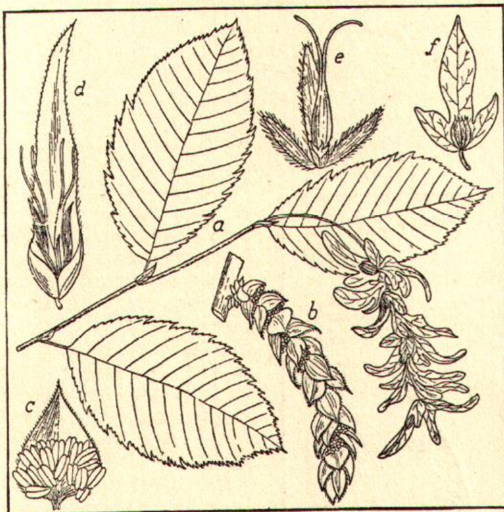
Haag of h e g, een omheining van levend gewas, in den regel één of twee maal per jaar met de heggeschaar in regelmatigen vorm geschoren, hetzij onder en boven even breed, hetzij, hetgeen dichter haag geeft, onder breeder. 1-3 m hooge h. dienen als terreinafscheiding; hoogere, veelal van zwarte els, gebruikt men als windkeering, lagere als tuinversiering. Men maakt verder h. in onze streken meest van meidoorn, haagbeuk, beuk, liguster, Spaansche aak e.d., wanneer zij niet, — van taxus, levensboom, hulst of van palmboompjes, wanneer zij wél altijd groen moeten zijn. *Rietsema.*

Haag, D e n, → Gravenhage ('s).

Haagbeuk (Carpinus Betulus L.), boom van de fam. der Cupiliferen, met gladde grauwe schors, gegolfde stamdoorsnede, eivormige bladeren, kaal en dubbel gezaagd, spoelvormige en kantige knoppen; de mannelijke katjes aan overjarige, de vrouwelijke aan den top van jonge loten; het vruchtbeginsel is onderstandig met twee roode strepen, de vrucht tweekantig, eenzijdig omgeven door het driedeelig omhulsel. Het hout is hard, moeilijk splijtbaar, met kleine poriën,

golvende jaarringen, geel of grauw-wit zonder gekleurde kern.

In Europa en W. Azië komt behalve de bovengenoemde soort de kleinere C. Duinensis Scop. voor, in N. Amerika de struikvormige C. caroliniana Walt.

Haagbeuk. a = tak met bladeren en vruchten; b = mannelijk katje; c = mannelijke bloemen met draagblad; d = twee vrouwelijke bloemen met bracteeën; e = één vrouwelijke bloem met bracteeën; f = vrucht.

In W. Europa is de C. Betulus inheemsch, doch ze wordt het meest aangetroffen in O. en N. O. Europa, waar ze soms zuivere opstanden vormt i.p.v. de gewone beuk. In Ned. en België evenals in Duitschland wel overal verspreid, doch in beperkte hoeveelheid. Het is een boom van de laagvlakte en de lagere heuvelen, op goeden, liefst leemachtigen bodem, wordt niet hoog, is zeer winterhard en verdraagt bijzonder veel schaduw, vandaar vooral voorkomend als onderhout in opgaand loofbosch. Slaat bij snoeien sterk uit, waardoor veel gebruikt voor heggen, in sommige streken ook als knotboom. *Sprangers.*

Haagen, E v e r a r d u s S t e p h a n u s v a n d e r, aartspriester; * 26 Dec. 1793 te Amsterdam, † 20 April 1861 te Zoeterwoude. In 1819 te Mechelen priester gewijd, achtereenvolgens kapelaan te Amsterdam, Heemskerk en Gouda; sinds 1842 resp. pastoor te Loosduinen en Zoeterwoude. H. was bovendien aartspriester (de laatste) van Holland, Zeeland en W. Friesland (1846-'53), later vicaris-generaal van het bisdom Haarlem (1857) en proost v. h. kapittel (1858).

W e r k : Levens der Heiligen, Kerkvaders en Martelaren (4 dln. 1837-'45 ; nw. uitg. in 12 dln. 1862, bijgewerkt door J. J. v. d. Horst). — L i t. : J. C. v. d. Loos, Gesch. v. h. Sem. Warmond tot 1853, in : Bijdr. Bisd. Haarlem (XLVIII 1932). *de Haas.*

Haagmusch, andere naam voor → bastaardnachtegaal.

Haagsche Bosch, Haagsche Conferenties, enz., zie onder → Gravenhage ('s).

Haagsche Heeren, Z e v e n, een zevental aanzienlijke Hagenaars, meerendeels leerlingen van Bilderdijk en op één na allen rechtsgeleerden, die in 1842 een bezwaarschrift indienden, getiteld: „Adres aan de alg. synode der Ned. Herv. Kerk over de Formulieren, de academische opleiding der predikanten, het onderwijs en het kerkbestuur". Het was opgesteld door Groen van Prinsterer en geteekend door Hogendorp, Gevers, Capadose, Elout, Singendonck en v. d. Kemp. Het adres verlangde o.a., dat de Ned. Herv. Kerk de anti-Christelijke leer der → Groninger School zou veroordeelen. De synode gaf nul op het request. Toen richtten de heeren zich tot de gemeente in een brochure. Van dien tijd af dateeren de kerkstrijd en de → schoolstrijd in de Ned. Herv. Kerk. *Lammertse.*

Haagsche regels, → Hague Rules.

Haagspel is, in de taal der rederijkers, in tegenstelling met de officieele landjuweelen, een niet-officieel spel; deze tegenstelling echter gold alleen voor den Brab. dichtbond, die ontstaan was als gevolg van de centralisatie-politiek tegenover de kamers van Philips den Schoonen en die een 15-tal kamers groepeerde, welke officieele wedstrijden uitschreven.

L i t. : L. Willems, in Versl. en Meded. der Kon. Vl. Acad. (1919). *V. Mierlo.*

Haagwinde (Convolvulus sepium), ook draai, slingerroos, klimop of valbloem genoemd, een overblijvende klimmende plantensoort van de fam. der winden; komt met groote witte of rose bloemen op vochtige plaatsen voor. De z e e w i n d e, C. Soldanella, heeft een liggenden stengel en rose bloemen. De bittere bestanddeelen van deze plant leveren een middel tegen scheurbuik, terwijl het ingedampte sap van de h. als purgeermiddel dient. De sierplant C. (Calystegia) pubescens heeft vleeschroode, meestal gevulde bloemen en is in tegenstelling met de andere soorten behaard. *Bouman.*

Haaien (Squalioidei of Squaliformes) vormen met de roggen (Batoidei of Rajiformes) de orde der Selachii van de Elasmobranchii of kraakbeenvisschen (→ Visschen). Het lichaam is slank en rond, de kop eindigt in een vooruitstekenden snuit, waaronder de schuins geplaatste bek ligt, waaraan de h. den naam danken van „dwarsbekken"; de staartvin heeft een typischen assymmetrischen bouw met opwaarts gekromde ruggegraat (heterocerkie); het lichaam is bedekt met beenachtige placoïd-schubben, die elk een tand dragen en daardoor de huid zeer ruw maken; de talrijke gezaagde tanden in den bek vormen een geducht wapen. Achter den bek liggen rechts en links de kieuwspleten, waardoor het ademwater naar buiten stroomt. De eieren worden afgezet in een hoornachtige schaal en meestal aan waterplanten bevestigd; bij het afzetten is het embryo reeds in ontwikkeling. Vele h. zijn ook levendbarend. H. komen in alle zeeën voor en worden gevreesd om hun roof- en vraatzucht; slechts een enkele soort voedt zich met plankton (Rhinodon). De ergste roovers zijn menschenhaai (Carcharias), hamerhaai en reuzenhaai. Op onze kusten komen alleen kleine soorten voor: hondshaai, doornhaai, toonhaai en ruwe haai. *M. Bruna.*

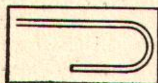
Fossiel. Vergeleken met het aantal levende soorten is dat der fossiel bekende gering te noemen. De meeste levende families zijn nog in vollen bloei. Bij bovenstaande indeeling van de Selachii in haaien en roggen, moet men wel bedenken, dat die indeeling van phyllogenetisch standpunt beschouwd niet meer houdbaar is. (Voor de zoölogische gegevens van de → roggen, zie aldaar; de palaeontologische volgen hieronder.)

Van de thans nog levende vormen der Selachii kent men de oudste vertegenwoordigers uit het Onder-Carboon, waarvan nog een vorm in den Stillen Oceaan voorkomt, terwijl ook de Lias van Holzmaden

in Baden prachtige resten van deze oude groep heeft opgeleverd. Van de bovengenoemde haaienfamilies kent men de oudste resten uit de Boven-Jura. Vooral fossiele haaientanden zijn in de jongere zee-afzettingen geen zeldzaamheid, o.a. in het Krijt van Zuid-Limburg.

De oudste, uitsluitend als fossiel bekende vorm meent men uit het Devoon van Gemünden in de Eifel te kennen, terwijl men een grooter aantal vormen kent uit het Carboon van Noord-Amerika en uit de Permische Kupferschiefer van Mansfeld in Duitschland. Het zijn meestal bodemdieren en hun verwantschap met de levende S. is moeilijk vast te stellen. Uitgaande van een zwak-pelagische vormenreeks, stelt men zich de ontwikkeling der Selachii wel voor door specialisatie, waarbij zich de h. ontwikkelt tot de zuiver pelagische vormen, de roggen tot zuivere bodemdieren. *Oosterbaan.*

Haak. 1° (T e c h n.) Haken, meestal van ijzer of staal, en dienende voor verbinding of tot het ophangen van voorwerpen, worden veel toegepast in → gewapend beton en wel aan de uiteinden der wapeningsstaven (zie afb.), ter verhooging van de draagkracht, terwijl zij ook de vorming van scheuren tegengaan. Het meeste doelmatig zijn de considère h., daarna volgen de schuine en voorts de rechte haken. *P. Bongaerts.*

Haak.

2° Haken (ronde en vierkante) en a c c o l a d e n worden in de a l g e b r a gebruikt om aan te geven, dat bepaalde uitdrukkingen bij elkaar behooren. Eerst gebruikt men ronde h., ( ), vervolgens accoladen, $\}\ \{$ en ten slotte vierkante h., [ ]; bijv. $[5\{(3+1)+6\}+7]$ beteekent, dat men eerst 3 en 1 moet optellen, de aldus verkregen som 4 met 6 vermeerderen, dit resultaat met 5 vermenigvuldigen en ten slotte het aldus verkregen product met 7 vermeerderen, zoodat het eindresultaat 57 is.

3° In de g e t a l l e n l e e r beteekent [x] het grootste geheele getal kleiner dan of gelijk aan x; men noemt dit getal: vierkante h. van x; bijvoorbeeld: $[7^1/_2] = 7$ en $[-7^1/_2] = -8$. *v. d. Corput.*

Haakanker, vierkante ijzeren staaf met een plat uitgesmeed eind („staart”), waarmede het aan een balk wordt bevestigd; het andere eind is rechthoekig omgebogen en wordt in den muur gemetseld. → Anker.

Haakbus, → Geweer.

Haaklelie (C r i n u m), een Kaapsch plantengeslacht van de fam. der narcisachtigen; omvat 60, grootbladige, aan zeestranden wonende bolgewassen, met rose-witte, vaak groengestreepte bloemen. Vele dezer soorten zijn in cultuur als kamerplanten. In Azië worden de bollen onder den naam van zeeuien als geneesmiddel gebruikt. *Bouman.*

Haakon VII (of H a k o n), koning van Noorwegen; * 3 Aug. 1872 te Charlottenlund; tweede zoon van Frederik VIII van Denemarken; koning van Noorw. sedert 1905; tijdens den Wereldoorlog kon hij de neutraliteit van zijn land handhaven.

Haakploeg, primitieve → ploeg.

Haaksbergen, gem. in de prov. Overijsel in het Z. van Twente; gelegen aan den spoorweg Enschede—Ruurlo. Opp. 10 200 ha, meerendeels Diluviaal zand met in het Z. en Z.O. eenig hoogveen en Tertiaire leem; grond meerendeels woest, verder voor landbouw en veeteelt in gebruik. Ruim 7 500 inw., waarvan 65% Kath. (St. Pancratiuskerk uit 16e e.). Bevolking neemt toe door zoutontginning in het Noorden. H. heeft textielindustrie. *Wierdsma.*

Haakwal, → Schoorwal.

Haakwerk. Dit wordt uitgevoerd met behulp van een naald, die aan het eene einde een haakvorm heeft. Vandaar de naam haken en haakwerk. De grondsteken: losse, vaste en stokjes, maken tallooze variaties mogelijk. H. is in tegenstelling met breiwerk niet rekbaar. Het leent zich uitstekend voor het imiteeren van sommige kantsoorten. *J. Rutten.*

Haakwormen (Acanthocephalen), languitgerekte, cylindrische wormen, met vooraan een slurf, die met haakjes bezet is en in een scheede teruggetrokken kan worden. Hiermede hechten ze zich vast aan den darmwand van hun gastheer, want alle leven parisitisch. Vooral bij visschen en watervogels. Meestal zijn ze slechts enkele cm lang. Sommige soorten kunnen evenwel 35 cm lang worden, bijv. Gigantorhynchus.

Bovengedeelte van een haakworm, sterk vergroot.

Haalkom wordt aangebracht in een sluismuur en dient voor het bevestigen van de trossen der schepen. Een h. kan bijv. bestaan uit een gietijzeren kom, waarin een gietstalen h a a l p e n is aangebracht van zodanigen vorm, dat de trossen gemakkelijk daaromheen kunnen worden geslagen. Bij het rijzen of dalen van het schip bij het schutten moeten de trossen telkens naar een hooger of lager aangebrachte h. worden overgebracht. Bij moderne sluizen met zeer groot verval zijn wel drijvende h. toegepast, die dus in een uitsparing in den muur met het water mede op of neer gaan, zoodat de trossen niet behoeven te worden verplaatst. *Egelie.*

Haalpen, → Haalkom.

Haaltert, gem. in de prov. Oost-Vlaanderen, 5 km ten Z.W. van Aalst, aan den straatweg naar Geeraardsbergen; opp. 914 ha, ong. 5 000 inw. Landbouw, weefnijverheid. Flambloyant-Gotische kerk, gebouwd in 1872, na brand der vorige.

Haamstede, gem. op het eil. Schouwen in de prov. Zeeland. Omvat het dorp H. en de buurtschap Koudekerke. Ca. 1 500 inw., waarvan 75% Ned. Herv. en 15% Geref. Opp. 3 170 ha, waarvan ruim 50% woeste grond (duinen), verder geestgrond en klei. Landbouw, vooral veeteelt; tuinbouw (bloembollen) komt op. Industrie: cichoreifabriek. Hist. gebouwen: kasteel Haamstede, Ned. Herv. kerk, Plompetoren van Koudekerke en slot Moermond (Renesse). H. is een snel opkomende badplaats met breede begroeide duinen met zeevogelkolonies en prachtige bosschen. H. ligt aan de tramlijn Zierikzee—Burg. Het heeft een vliegveld; in het seizoen dagelijksche verbinding met Rotterdam en Vlissingen (K.L.M.). *C. v. d. Broek.*

Haan, deel van het slot van een vuurwapen, dienende om de lading door slag of stoot tot ontsteking te brengen.

Haan, het mannetje bij de hoenderachtige vogels. De haan behoort i n h e t v o l k s g e l o o f tot

de onweersvogels. De roode h. stelt den bliksem voor, de zwarte h. geldt als beduider van den dood, als de vogel der duisternis. Symbool ook van den duivel: haantje-pik (zwarte-haan). De heksen worden op haar nachtelijke tochten begeleid door een h. Pluto en Persephone bij de Grieken worden ermee afgebeeld. Een zwarte h. kraait bij Hela in de onderwereld. De torenhaan is later in verband gebracht met Christus' verloochening door den Apostel Petrus, met het predikambt, met de waakzaamheid der Kerkvaders. Oorspr. algemeen-menschelijk lichtsymbool, werd de h. het symbool van het genadelicht. In het volksgeloof verdrijft hanengekraai de booze nachtgeesten. Als volksvermaak werd vroeger door geblinddoekte spelers een opgehangen h. met een sabel de kop afgeslagen: het haan-slaan, ook haan-knuppelen, haan-sabelen. Ook hield men → hanengevechten, waarbij ivoren of stalen sporen aan de pooten der dieren werden bevestigd; hierbij ging men weddenschappen aan. Begin 17e e. waren in Ned. reeds verspreid de Haneboeken, kinderleesboeken, zoo genoemd naar den h. op het titelblad, misschien het eerst uitgegeven door een drukker, die als uithangbord een h. had. Als bouwofferdier komt de h. voor; met zijn bloed werd ook wel de eerste steen van een nieuw gebouw bevochtigd. De Twentsche stoppelhaan is de oogsthaan der Duitschers, symbool van de vruchtbaarheid en van den oogstzegen, waarvoor hij geofferd werd. Ook het haantje van den Palmpaaschbessem is een vruchtbaarheidssymbool; die heet soms haantjepik. Tot de duivelskunsten behoorde vroeger de alectromantie, waarbij men in een kring met letters, die met gerst bedekt werden, een h. plaatste; uit het pikken van het dier werden voorspellingen gedaan.

L i t. : H. H. Knippenberg, De h. n het volksgeloof (Eigen Volk, 7e jg. 1935). *Knippenberg.*

Haan, 1° J a c o b I s r a ë l d e, Ned. letterkundige, * 31 Dec. 1881 te Smilde, † 30 Juni 1924 te Jerusalem. H. begon zijn loopbaan als onderwijzer, studeerde rechten te Amsterdam, promoveerde 1916, trok 1919 als Zionist naar Palestina, werd daar vermoord. Van weinig belang zijn de realistische romans, die hij schreef; belangrijk is hij als de vertegenwoordiger bij uitstek van de Joodsche ziel in de Ned. letterkunde. Het persoonlijke gewetensconflict speelt een sterke rol in zijn forsche, toch weemoedige poëzie, die haar hoogtepunt bereikte in den samenvattenden vorm van het kwatrijn.

W e r k e n : Een drietal realistische romans; romanfragmenten in De Nieuwe Gids; Het Joodsche Lied I (1910); Libertijnsche Liederen (1914); Liederen (1918); Een nieuw Carthago (1919); Het Joodsche Lied II (1920); Kwatrijnen (1924). — L i t. : Albert Verwey, Proza (IV, 38); F. v. Eeden, Studiën (IV); id., Langs den weg; Ernest Loeneveld, in Het Getij (1922); Bernard Verhoeven, in Erts (1926). Het levensverhaal van J. I. d. H. is met groote vrijheden tot roman verwerkt door Arnold Zweig onder den titel: De Vriendt kehrt heim (1933). *Asselbergs.*

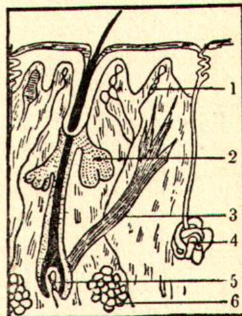
2° W i l l e m d e, Nederl. componist en dirigent; * 24 Sept. 1849 te Rotterdam, † 26 Sept. 1930 te Berlijn; 1878-1914 hofkapelmeester aan de opera te Darmstadt, waar hij uitstekende opvoeringen tot stand bracht. Van zijn vele composities (2 opera's, koren, liederen, pianomuziek, enz.) moet het koorwerk „Het Sprookje en het Leven" met onderscheiding genoemd worden. *Reeser.*

Haanrade, → Kerkrade.

Haantje, → Amstelkring.

Haanvaart, scheepvaartkanaal in de prov. Groningen tusschen Hellum en het Schildmeer (zie kaart → Groningen, D 2/3).

Haar. Algemeen. Bijna alle zoogdieren dragen een haarkleed ter bescherming der huid tegen afkoeling, verhitting, bevochtiging, uitdroging of verwonding; de kleur van het h. maakt het dier vaak minder zichtbaar. H. zijn hoornachtige vormingen der opperhuid, welke (ook bij den mensch) ontstaan op de volgende wijze. De onderste laag of slijmlaag der opperhuid, die uit levende, zich steeds deelende cellen is opgebouwd, groeit naar beneden uit tot een knopje, dat in de lederhuid dringt; daarna vormt deze laatste in dit knopje naar boven toe een papil, waarin een bloedvaatje verloopt. Dit voert de stoffen aan, waaruit zich nu op de papil het h. ontwikkelt als een staaf van verhoornde cellen, die voortdurend naar boven wordt geschoven; het onderste, zich vormende gedeelte van het h. noemt men h a a r k i e m. Ten slotte komt het h. als h a a r s c h a c h t (haarschaft) uit de huid te voorschijn. Het in de huid verborgen gedeelte van het haar heet h a a r w o r t e l ; deze bevindt zich in een holte, het h a a r z a k j e (haarfollikel), waarvan de wand wordt gevormd door een instulping der opperhuid, de h a a r s c h e e d e. Een h. vertoont van binnen naar buiten drie lagen: merg, schors en buitenlaag; merg en schors bevatten meestal pigmentkorrels, die aan het h. de kleur verleenen. In de haarscheede monden meestal talkklieren, die het haar vet houden; verder staan met de scheede in verbinding gladde spiervezels, die het h. kunnen oprichten („kippevel"; opzetten der rugharen van een kat). De h. staan meestal gegroepeerd in rijen of bundels; een haarbundel ontstaat, als in één haarzakje meerdere haren uitgroeien. Bij de meeste dieren vindt men korte wolharen tusschen de gewone haren. Wordt het h. dik, dan spreekt men van borstels (wild zwijn) of stekels (egel, stekelvarken). Bijz. vormingen zijn de t a s t h a r e n op de bovenlip van vele dieren, waarbij de scheede voorzien is van een holte met bloed en zenuwuiteinden; als deze beweeglijke tast- of sinusharen aangeraakt worden, komt door middel der zenuwen een tastwaarneming tot stand.

Doorsnee van een stuk huid met haar. 1 = bloed (haarvaten); 2 = talkklier; 3 = spiertje; 4 = zweetklier; 5 = haarpapil; 6 = vet.

Elk h. heeft een beperkten l e v e n s d u u r ; een nieuw h. ontstaat, doordat op de oude papil na het uitvallen een nieuwe haarkiem optreedt. De meeste zoogdieren vertoonen een jaarlijksche haarwisseling, het sterkst in het voorjaar (rui); nieuwe wolharen worden dan wel aangelegd, maar groeien pas in den herfst uit, zoodat dan een dikke winterpels ontstaat.

De k l e u r der haren kan zeer verschillend zijn door verschil in pigment (zwart, rood, wit, bruin). Witte kleur ontstaat door reflectie en diffusie van het licht; echte weerschijnkleuren, door lichtbreking ontstaan, vindt men alleen bij den goudmol. Als afwijking treden bij dieren met gekleurd h. soms witte albinovormen op (fret, witte muis). De haarkleur komt dikwijls overeen met die der omgeving (tijger, ijsbeer); sommige dieren hebben in verband hiermee alleen des

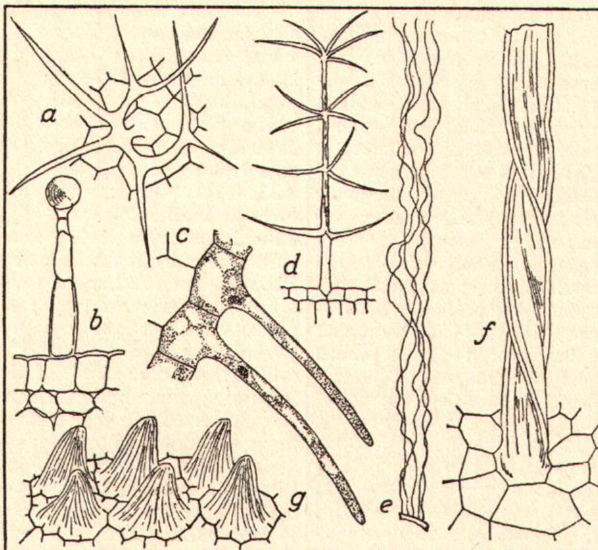
winters een witten pels (hermelijn). Door verschillende kleuren ontstaat vaak een bepaalde teekening; vaak komt voor een gestreept haarkleed, dat als primitief wordt beschouwd en ook soms optreedt bij jonge dieren (ree, wild zwijn). De kleurschakeeringen der huisdieren zijn grootendeels door kweeken ontstaan. De meeste dieren verzorgen hun haarkleed goed. De h. zijn volgens sommigen morphologisch te vergelijken met de hoornschubben der reptielen, volgens anderen met de huidzintuigen der amphibieën.

Bij den **mensch** is het haarkleed, vergeleken met dat der zoogdieren, slechts weinig ontwikkeld. Een embryo heeft na 5 maanden een dicht wolhaarkleed (lanugo of primair haarkleed); dit verdwijnt vóór de geboorte. Bij de geboorte draagt de huid een donshaarkleed (secundair haarkleed, kinderbeharing), volgens bepaalde lijnen gerangschikt; het h. van hoofd, wenkbrauwen en wimpers is dikker en vaak donkerder. De latere lichaamsbeharing (terminaal haarkleed) vertoont daarnaast nog okselen schaamharen; ook treedt een typisch verschil op tusschen het h. van man en vrouw (baard). Haarloos zijn handpalm, voetzool, lippenzoom en de rugzijde der laatste vingerkootjes. Afwijkingen zijn de overmatige beharing der → haarmenschen en de haarloosheid. De levensduur van een hoofdhaar bedraagt ca. 4 jaar, van een wimperhaar slechts 100 dagen. Bij oudere menschen kan hergroei van het uitgevallen hoofdhaar uitblijven, met als gevolg kaalhoofdigheid, die bij alle volkeren is waargenomen.

Er komen bij den mensch drie h a a r v o r m e n voor: het rechte (lissotriche) h., het golvende (kymotriche) h. en het kroeshaar (ulotriche) h. De doorsnede van een recht h. is ong. cirkelvormig; golvend h. en kroeshaar zijn meer elliptisch op doorsnede; bij kroeshaar is elk haar spiraalvormig gewonden. Deze vormen zijn waarsch. ontstaan door mutatie volgens de lijn recht —— golvend —— kroeshaar. Recht h. vindt men vooral bij Mongolen en Europeanen, golvend h. bij Australiërs; golvend en kroeshaar bij Negers en Melanesiërs. De lengte der hoofdharen bedraagt van 2-3 cm (Hottentotten) tot 75 cm (Europeanen), de dikte 0,05-0,15 mm. Baardgroei is het sterkst in Europa, ontbreekt bij Hottentotten, Indianen, Eskimo's. De h a a r k l e u r is blond, lichtbruin, donkerbruin, zwart of rood. Grijs h. ontstaat door ontbreken van pigment en binnendringen van lucht tusschen de haarcellen; ook albinisme komt voor. De kleur berust op afzonderlijke erffactoren, die zich gedragen vlg. de wetten van Mendel, waarbij donkerder kleur domineert over lichtere kleur. Rood h. komt bij alle volkeren voor, het meest in N. Europa (meer dan 1,99%). Zie ook → Haardracht; Haarziekten.

L i t.: Ihle e.a., Leerb. der vergelijkende Ontleedkunde van de Vertebraten (I 1924); Handwörterb. der Naturwissenschaften (V [2]1935). *M. Bruna.*

Haren van **planten** zijn uitgroeiingen van de opperhuid. Zij zijn eencellig, bijv. wortelharen, of meercellig en dan vertakt of onvertakt, bijv. toorts en violier. H. bestaan uit cellen met levenden inhoud of uit doode cellen; in het laatste geval zijn zij gevuld met lucht of zijdelings samengedrukt, zooals de h. van de zaden der katoenplant. Naar hun verschillende functie kan men verschillende soorten van h. onderscheiden. B o r s t e l h a r e n, die door verkalking of verkiezeling van den celwand hard geworden zijn, beschermen sommige planten tegen den beet van dieren, bijv. ruwbladigen. K l i m h a r e n stellen de hop, het kleefkruid en andere planten in staat zich aan een steunsel vast te houden. W o l h a r e n zijn meestal sterk vertakt; zij bestaan veelal uit doode cellen, die met lucht gevuld zijn. Daardoor geven zij aan stengels en bladeren van sommige planten, bijv. toorts, viltkruid en edelweisz, een min of meer wit of grijs, wollig uiterlijk. Zij beschermen de plant tegen te sterke bestraling en verhinderen bovendien in meerdere of mindere mate de verdamping. Z w e e f h a r e n doen dienst voor de verspreiding van sommige zaden, bijv. van populier en katoenplant. W o r t e l h a r e n, die vooral aan den top van de wortels worden aangetroffen, nemen water en opgeloste zouten op uit den bodem. Op sommige meeldraden, bloemblaadjes en bladgewrichten worden h. aangetroffen, waarvan de cellen rijk zijn aan protoplasma en die volgens Haberlandt dienst doen als v o e l h a r e n voor het opnemen van contactprikkels. K l i e r d r a g e n d e h. zijn meestal knotsvormig; zij bestaan uit een steeltje met een of meer kliercellen aan den top, die klierstoffen vormen. Zijn de uitgroeiingen van de opperhuid zeer klein, dan doen zij zich voor als p a p i l l e n, die een fluweelachtig uiterlijk geven aan de opperhuid, bijv. kroonblaadjes van het viooltje.

Haren van planten. a = sterhaar van den bladonderkant van de violier; b = klierhaar van den bladsteel van de Chineesche sleutelbloem; c = wortelharen; d = sterk vertakt haar van het blad van de toorts; e = stuk van de zaadhuid van de katoenplant met zweefharen; f = onderste deel van een zweefhaar van de katoenplant met opperhuid; g = opperhuid van een kroonblad van het driekleurig viooltje met papillen.

L i t.: A. Weisz, Die Pflanzenhaare, in: Karsten, Botan. Untersuchungen (1867). *Melsen.*

Haar, D e, of H a a r z u i l e n s, dorp en gem. in de prov. Utrecht, even ten O. van de spoorlijn Harmelen—Breukelen. Opp. ca. 700 ha, 460 inw.

(1 Jan. 1935). Geen eigen Kath. Kerk (hoort onder Vleuten). Bijna uitsluitend veeteelt. In de omgeving van het schilderachtige dorp ligt tusschen parken en bosschen het in middeleeuwschen bouwtrant opgetrokken kasteel Huis de Haar, of Haarzuilen(s), bezitting van baron van Zuylen van Nijevelt van de Haar te Parijs, gebouwd door Cuypers, „het statigste, grootste en rijkste van al onze Ned. kasteelen", waarvan ook het interieur zeer bezienswaardig is. Zie pl. t/o kolom 385 in dl. VIII. *Akveld.*

Haar, Bernard ter, Ned. dichter en (Prot.) theoloog; * 13 Juni 1806 te Amsterdam, † 19 Nov. 1880 te Velp. Behoorde als dichter tot de school van Tollens. Zijn werk, destijds zeer geliefd en vaak voorgedragen, is nu vergeten, maar blijft kenmerkend voor de geestesgesteldheid. Voorts was H. eenigen tijd werkzaam als predikant en bekleedde sedert 1854 het ambt van hoogleeraar in de kerkgeschiedenis en zedenleer te Utrecht. Tijdens de Aprilbeweging toonde H. zich zeer actief en trad op als woordvoerder van de commissie, welke te Amsterdam het monsteradres tegen het herstel der bisschoppelijke hiërarchie den koning aanbood. *Verberne.*

Haarbundel, → Haar.

Haard, 1° (geol.) het uitgangspunt van een verschijnsel: bijv. aardbevingshaard (→ Aardbeving), vulkaanhaard (→ Vulkanisme).

2° Haard beteekent in geneesk. zin de plaats, waar, ten gevolge van een opeenhooping van ziektekiemen, weefselveranderingen ontstaan zijn. Vanuit dezen ziektehaard kunnen giftstoffen naar het overige lichaam gevoerd worden en zoo tot alg. ziekteverschijnselen aanleiding geven. Ook kunnen bacillen uit den h. naar andere deelen van het lichaam vervoerd worden en weer tot het ontstaan van nieuwe ziektehaarden voeren.

Voorbeelden van ziektehaarden zijn: 1° kaashaard, d.i. de typische tuberculeuze haard, die ontstaat doordat het tuberculeuze ontstekingsweefsel een zeer bepaald versterf ondergaat. 2° Kalkhaard, d.i. de verkalkte kaashaard, in vele gevallen als een genezen h. te beschouwen. Verkalking van kaashaarden heeft vnl. in de kinderjaren plaats. In zulke kalkhaarden kunnen nog vaak levende tuberkelbacillen aangetoond worden. *Wynands.*

Haardracht. A) Oude Wereld. De mannen van het Oude Creta droegen oorspr. het haar kortgeknipt. Na de 16e eeuw v. Chr. hadden ze evenwel lang haar, hangend, gevlochten of opgestoken en soms met eenige kleine, overeind staande lokken op het voorhoofd. De vrouwen droegen het haar lang en golvend, of gevlochten, bijeengehouden met een haarband. (De in dit artikel voorkomende cijfers tusschen den tekst verwijzen naar de betreffende afbeelding in de kol. 587/588.)

In Egypte droegen de mannen het haar doorgaans kort of halflang, in het laatste geval met scheiding in 't midden of pony over 't voorhoofd (1, 2). Heel vaak reeds pruiken. Lang haar of een pruik in dien vorm droeg vooral de koning. Vrouwen hadden eveneens het haar of de pruik halflang of lang en dan vaak voorzien met rijk bewerkte hoofdbanden (3). In het Nieuwe Rijk bleven voor de mannen de h. ongeveer dezelfde. Velen waren ten behoeve van de pruik kaalgeschoren. Ook knapen waren kaalgeschoren, behalve een lange gevlochten lok aan een zijde van het hoofd. Voor de vrouwen van het Nieuwe Rijk is karakteristiek de groote, zware pruik met lange, kunstig in rijen gegolfde lokken (4). Menigmaal was daaronder bij hen het haar eveneens afgeschoren; in de 18e dynastie lieten ze den geschoren schedel zelfs vaak onbedekt.

In Griekenland droegen de mannen oorspr. lang haar, soms zeer fraai in lokken geschikt. In het begin van de 5e eeuw v. Chr. vindt men dit nog bij jongelingen (epheben) (8), die 't dan als een vlecht om het hoofd of tegen het achterhoofd wonden, terwijl het haar het voorhoofd in pony-achtige lokken bedekte. Sedert het midden der 5e e. droegen de mannen het haar echter kort. Meestal bleef het voorhoofd bedekt. Eerst het voorbeeld van Alexander den Grooten (eind 4e e.) deed weer langer haar opkomen, dat rijk golvend het gelaat omlijstte en boven het voorhoofd in de hoogte werd gestreken. De vrouwen droegen tot kort voor 500 het lange haar hangend in meerdere lokken en vlechten (6). Daarna werd het opgestoken met haarbanden van allerlei vorm en breedte (7).

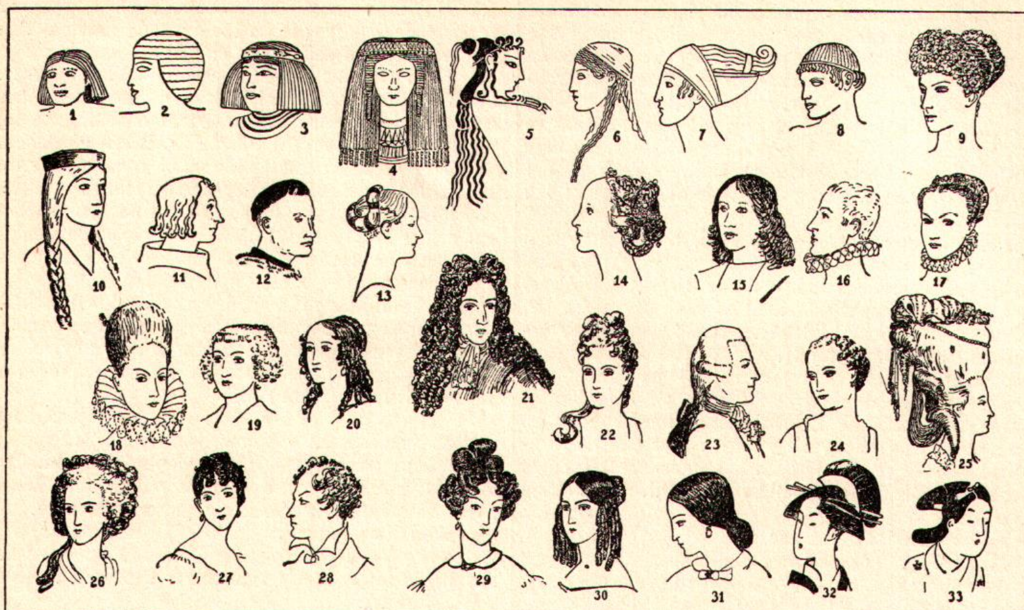
De Romeinsche mannen bleven kort haar dragen, eveneens in het voorhoofd gekamd. Bij de vrouwen heerschten zeer uiteenloopende modes. Tot de meest bizarre vormen behoort wel de torenhooge krans van krullen, welke in de 2e helft der 1e e. het voorhoofd der dames omlijstte (9). Menigmaal was ook hier sprake van pruiken, die dan bij voorkeur van blond of rood Germanenhaar gemaakt werden.

B) Europa.

Middeleeuwen. Langen tijd droegen de mannen het haar kort of halflang (de Normandiërs uit 11e e. hadden zelfs kaalgeschoren achterhoofden). Sedert de 13e e. was halflang haar, in 't midden gescheiden, voor mannen de gebruikelijke dracht (11). Eerst tegen 1400 nam weer het korte haar toe en omstreeks 1430 werd dit zelfs aan slapen en achterhoofd rond weggeschoren, zoodat het overblijvende haar den vorm van een klein rond kapje op de kruin kreeg (12). In de 2e helft der 15e e. kwam weer halflang haar op (15), soms met pony over het voorhoofd. De vrouwen droegen in de vroege M.E. het haar vaak hangend en in de 12e e. lange vlechten voor de schouders (10). Soms werd het door hoofddoeken van allerlei vorm goeddeels bedekt. In de 13e e. viel het haar los op den rug, onder het „Gebend" (→ Hoofddeksels) uit. In de 14e e. was het haar in vlechten ter weerszijden van het hoofd opgestoken. Sedert de 15e e. kwamen in het N. mutsen en hoofddoeken van allerlei vorm regelmatig voor. Het haar was dan geheel bedekt. Gaarne werd echter in de eerste helft der eeuw door uittrekken van het voorhoofdhaar een zoo hoog mogelijk voorhoofd gemaakt. Dit geldt zoowel voor het N. als voor het Z. In Italië kwam men tot allerlei zeer wisselende kapsels, die vooral tegen het einde der eeuw de meest gecompliceerde vormen met ineengestrengelde lokken en vlechten vertoonden (13, 14).

Renaissance. Het haar der mannen, dat omstreeks 1500 tot op de schouders viel, werd in de volgende dertig jaren hoe langer hoe korter. Het haar der vrouwen bleef onzichtbaar door de kap. Ongehuwde jonge vrouwen in Duitschland droegen het in vlechten of in een haarnet. In Italië, Spanje en Frankrijk hadden de aanzienlijke dames sedert de tweede helft der 16e e. een eenvoudig kapsel: in het midden gescheiden en de op het achterhoofd samengebonden haarstrengen door een kostbaar net bedekt (17). Tegen 1600 droegen de Ital. dames een diadeemvormige coiffure (18).

17e eeuw. Het haar der mannen was in de 17e e. eerst kort (16), soms (vooral tusschen 1610 en '20) iets langer boven de ooren. Na 1630 werd het haar aan-

Haardracht. 1 - 3. Egypte, oude rijk; 4. Egypte, nieuwe rijk; 5. Creta, ca. 1500 v. Chr.; 6. Griekenland, ca. 500 v. Chr.; 7 en 8. Griekenland, ca. 450 v. Chr.; 9. Rome, ca. 70 n. Chr.; 10. ca. 1150; 11. 1200-1400; 12. ca. 1430; 13. Italië, ca. 1450; 14. Italië, ca. 1480; 15. ca. 1470; 16. 1550-1630; 17. ca. 1570; 18. Italië, Spanje, ca. 1600; 19. ca. 1630; 20. ca. 1640; 21. 1680-1720; 22. ca. 1700; 23. 1730-1790; 24. 1715-1760; 25. ca. 1780; 26. ca. 1790; 27. ca. 1810; 28 en 29. 1830; 30. 1840; 31. ca. 1860; 32. Japan, ca. 1770; 33. Japan, ca. 1700.

merkelijk langer en viel, in het midden gescheiden, tot op de schouders. Daaruit ontstond tegen 1680 de groote allongepruik (→ Pruik), die zich tot in het begin der 18e e. handhaafde (21). Hoewel de vrouwen nog geruimen tijd mutsen bleven dragen, vindt men in elegante kringen ook kapsels, eerst vrij eenvoudig, met platte haarwrong tegen het achterhoofd. Tusschen 1630 en '40 droeg men daarbij ter weerszijden van het gezicht een massa halflange, dichtgekroesde lokjes, in combinatie met pony (19). Gaarne werd het haar dan blondgeverfd. Na 1640 viel het haar aan weerszijden tot op de schouders; enkele kleine krulletjes bedekten 't voorhoofd (20). De platte haarwrong tegen 't achterhoofd, al of niet met lint en parelen omwonden, bleef tot 1660 onveranderd en werd toen omvangrijker. Omstreeks 1680 werd het kapsel hoog; twee krulletjes vielen ter weerszijden op het voorhoofd en een of twee lange pijpekrullen vielen in den nek (22). Parallel hiermee de → fontange.

18e eeuw. De allongepruik der mannen werd ca. 1715 wit gepoederd en in eenige staartjes samengebonden, sedert 1725 in een haarzak. Zoo ontstond tegen 1730 het bekende staartpruikje, dat eenigen tijd later aan weerszijden werd versierd met lange horizontale krullen (23). Na 1780 grooter en eenvoudiger van vorm. Ca. 1790 begon men weer eigen haar te dragen, dat los op de schouders hing. De hooge kapsels der vrouwen maakten in 1715 plaats voor kleine, lage, gepoederde coiffures (24). Eerst ca. 1760 werden de kapsels hooger, om tegen 1780 fantastische afmetingen aan te nemen, waarin allerlei elementen, zelfs volledig opgetuigde schepen, als versieringsmotief verwerkt werden (25). In den nek hingen vaak enkele pijpekrullen. Na 1785 trad onder Eng. invloed een reactie in: het kapsel werd lager en breeder en werd weldra niet meer gepoederd, al bleven soms bizarre uitwassen voorkomen (26).

19e eeuw. Sedert het begin der 19e e. droegen de mannen het haar kort, zij het in varieerende vormen (28). De h. der vrouwen vertoonde verwantschap met de Gr. kapsels en zelfs met Rom. keizerskoppen (à la Titus). Eenige kleine pijpekrullen vielen over het voorhoofd (27). Ca. 1830 werd het kapsel omvangrijker: men droeg groote horizontale krullen ter weerszijden van het hoofd en de wrong stond als een Spaansche kam overeind (29). 1840 bracht hangende pijpekrullen naast het gelaat en een platte wrong (30). 1860 viel het haar, in het midden gescheiden, langs het gelaat en was van achteren samengehouden in een chignon (31). Omstreeks 1870 hingen lange krullen op den rug; 1880 zag kleine kapsels met ponyhaar en een wrong boven op het hoofd.

20e eeuw. In de 20e eeuw bleef het haar der mannen kort. De kapsels der dames vertoonden veel variaties: van den rouleau boven het voorhoofd uit de eerste jaren tot het Grieksche kapsel met veel krullen op het achterhoofd en een Gr. haarband van omstreeks 1910. Het hooge kapsel van 1915-'20 moest daarna plaats maken voor het korte haar, dat in zgn. Etoncrop van 1925 een hoogtepunt bereikte. Na 1930 bracht een toename van krullen weer een meer vrouwelijk element in de haardracht.

C) In **Azië** vertoonen de h. niet zulke snelle wisselingen als in Europa. De sterkste wijziging vindt men in Japan, waar het haar door de vrouwen oorspr. hangend gedragen werd. In de 1 7 e e. droeg men een coiffure met groote haarwrong en met opgenomen haarstrengen, laag in den nek (33). In de 1 8 e e e u w, ca. 1740, veranderde dit kapsel voor een met vleugelachtige uitsteeksels ter weerszijden (32), terwijl in de

19e eeuw het hoog-opgaande kapsel ontstond, dat in conservatieve kringen nog gedragen wordt. Te allen tijde was de coiffure rijk versierd met pennen en kammen. Het opmaken was zóó moeilijk, dat de vrouwen dagen lang hun kapsel intact hielden, en des nachts het hoofd lieten rusten op een neksteunsel. Bij de mannen was het hoofd van boven kaal geschoren, terwijl het achterhaar tot een kleine wrong gebonden werd.

D) In **Afrika** bij de Negers vertoonen de h. een oneindige verscheidenheid. Vaak zijn ze uiterst gecompliceerd van vorm en samenstelling. *v. Thienen.*

Haardreactie is het opflikkeren van een ziektehaard ten gevolge van de een of andere prikkeltherapie. Kan bij tuberculose optreden ten gevolge van een tuberculine-injectie. Door vsch. tuberculose-artsen wordt een lichte haardreactie bij de tuberculinebehandeling nagestreefd. *Wynands.*

Haardroogapparaat, electrisch, ook Föhn genoemd, bestaat uit een electr. ventilator, die de aangezogen lucht langs een electr. verwarmingslichaam voert, zoodat zij het apparaat als een vrij krachtige en warme luchtstroom verlaat. Aansluitwaarde ca. 550 watt.

Haardt, ook Hardt of Hart, soms Pfaltserwoud, genoemd, bontzandsteenplateau in de Rijnpalts, van 400-500 m hoogte, naar het W. hellend (IX 512 B/C 4). De diep ingesneden rivieren stroomen meerendeels naar den Rijn. Typische verweeringsverschijnselen (naalden en torens, paddenstoel- en hoedvormige rotsen). Beuken-, eiken- en sparrenbosschen. De H. is een vruchtbaar landbouwgebied. Aan de O. zijde van den Rijn liggen wijngaarden. Belangrijkste plaatsen: Landau en Neustadt. *Comijn.*

Haaren, gem. in de prov. N. Brabant, ten Z.W. van Den Bosch; opp. 2 399 ha; ong. 2 400 inw.; nagenoeg allen Kath. Landbouw en veeteelt. In H. bevindt zich het groot-seminarie van het bisdom Den Bosch. Een alleenstaande toren uit de 16e eeuw. Het kasteel Nemelaer verkeert in verval. *v. Velthoven.*

Haarhygrometer, → Hygrometer.

Haarkiem, → Haar.

Haarkwal (Cyanea sp.), een in de Noordzee des zomers algemeen voorkomende kwalsoort, waarvan het scherm een middellijn bereikt van 35 cm. Kleur geel of blauw; om de mondopening staan de rijk vertakte en gekroesde mondlappen, en een groot aantal dunne, haarvormige tentakels of vangarmen, die rijk van netelbatterijen zijn voorzien. De h. spoelt vaak op het strand aan. *M. Bruna.*

Haarlem, de Spaarnestad, hoofdstad van en gem. in de prov. N. Holland, zetel van het bisdom Haarlem, belangrijke industrie- en handelsstad, voornaam cultureel middelpunt. Patroon der stad is de H. Bavo. Zie plaat. Zie ook de platen t/o kolom 400 en 401 in dl. VIII.

Ligging en grootte. H. ligt grootendeels op de geestgronden; alleen het O. ligt op laagveen. Opp. 2 567 ha (1935), waarvan 950 ha wei- en hooiland, 200 ha tuingrond; er is geen bouwland. De annexatie van 1927 vergrootte H. met ruim 1 900 ha; de gem. Schoten en Spaarndam werden geheel, de gem. Haarlemmerliede en Spaarnwoude, Heemstede en Bloemendaal gedeeltelijk bij H. gevoegd.

Bevolking. Op 1 Jan. 1935: 129 127 inw. In 1622 telde H. ong. 40 000 inw., in 1795: 21 227, 1830: 21 667, 1860: 27 539, 1922: 80 136, 1930: 119 700. De annexatie vermeerderde het getal met 30 000. Wat zielental aangaat, is H. de 5e stad van Ned. en de 2e stad van Noord-Holland. Het geboortecijfer was in 1933: 17,1 per 1 000 inwoners, in 1934: 17,4; het sterftecijfer over dezelfde jaren 8,6 en 8,4 per 1 000 inwoners; 't aantal huwelijken bedroeg in 1933: 930, dat der echtscheidingen 82.

Wapen van Haarlem.

Godsdienst. De volkstelling 1930 gaf de volgende cijfers: Kath. ruim 33%, Ned. Herv. ruim 20%, Geref. 5%, Doopsgezind ruim 3%, Luthersch ruim 2%, overige Protestanten ruim 3%, Israëlieten bijna 0,8%, onkerkelijk 31%. In 1933 waren er 62 dienstdoende geestelijken of leeraren, waarvan 35 Kath. priesters. Van de 32 kerkgebouwen zijn 9 Kath. parochiekerken. Menige Kath. stichting beschikt daarnaast over een eigen kapel.

Stadsplan en bezienswaardigheden. Het oude H. werd begrensd door het Spaarne en de volgende singels: Kamper-, Gasthuis-, Raam-, Leidsche-, Zijl-, Kinderhuis-, Schoter- en Kloppersingel. Door de stad liepen de (thans gedempte) Oude en Kraaienhorstgracht. Een tiental poorten, waarvan alleen de Amsterdamsche (1355) nog bestaat, gaf toegang tot de stad. Het tegenw. spoorwegstation ligt in het uiterste N. der oude stad. Het middelpunt van H. was en is de Groote Markt, schouwtooneel van menige hist. gebeurtenis, met nog enkele merkwaardige gebouwen uit het verleden. Hier staat het Stadhuis, waarvan de oudste vleugel eens grafelijk kasteel was, gebouwd op een zandige plek bij het Spaarne. De Prinsenhoftuin is de rest van den grooten tuin, die er bij hoorde. Hier staat de (oude) Bavokerk (eind 14e-16e e.), het voormalig Raadhuis, nu zetel van de Vereeniging Haerlem, de Vleeschhal (1602), het Vischhuisje (17e e.), het gebouw van de Rederijkerskamer der Pelikanisten, waarin nu de Spaarnebank is; een gedenksteen wijst Bilderdijk's laatste woning; op het plein herinnert een standbeeld aan Laurens Janszoon Coster.

Van de bezienswaardigheden elders in de stad noemen we nog het Biss. Museum, de Janskerk, de Begijnehof Waalsche Kerk, de Teyler-stichting, de Waag (1598), de Bakenesserkerk (13e e.), het Proveniershuis of St. Jorisdoelen, de Nieuwe of St. Annakerk (1613), het St. Elizabeths- of Groote gasthuis (1431), het Frans-Hals Museum in het tot dit doel verbouwde Oude Mannenhuis (1606), vele oude hofjes, enz. Zie ook onder: Kunst, in dit artikel.

Om het oude H. groepeerden zich geheel nieuwe of geannexeerde buurten: Noord-Haarlem, met het Buitenhuis of St. Jacobskapel, eertijds melaatschenverblijf, de ruïne van 't Huis ter Cleef; West-Haarlem met de (nieuwe) St. Bavo-kathedraal; Oost-Haarlem met de Amsterdamsche Poort (1355), de strafgevangenis en langs het Spaarne veel industrieën; Zuid-Haarlem, waarin Frederiks- en Florapark met Frans-Halsmonument en de bekende Haarlemmerhout met hertenkamp. De Hout (geen rest van een woud uit overoude tijden) is vanouds de wandel- en ontspanningsplaats der Haarlemmers en vroeger van veel Amster-

dammers. Het geboomte is nogal eens verwoest, o.a. in 1428 door Jacoba van Beieren, grondig in 1572-'73 tijdens de belegering door de Spanjaarden. Er staat een Philip-Lootsmonument en een Costermonument (op de plek, waar Coster uit den boom de letter A zou gesneden hebben). Aan de Dreef, de prachtige laan dwars door den Hout, staat het zgn. Paviljoensgebouw, achtereenvolgens o.a. woning van den Amsterdamschen bankier Hope, van 1808-'10 van Lodewijk Napoleon (hier teekende hij de akte van afstand), 1814-'20 van de weduwe van stadhouder Willem V; daarna werd het door Willem I bestemd tot Museum voor Kunstwerken van Ned. meesters (verzameling later overgeplaatst naar het Rijks Museum te Amsterdam); vervolgens Museum voor Kunstnijverheid; thans is er de Prov. Griffie gevestigd. H. heeft ook een monument voor prof. Lorentz opgericht (Lorentzplein).

Middelen van bestaan. H. was al in de M.E. van beteekenis door handel, scheepvaart en nijverheid (laken, later ook andere textielstoffen, en bier). Zie onder: Geschiedenis. Na de 17e eeuw kwam achteruitgang; thans is de stad economisch weer één van de belangrijkste Ned. plaatsen. De industrie is nu voornaamste middel van bestaan; hoewel de zeescheepvaart vrijwel verdwenen is, zijn overigens handel en verkeer nog altijd van belang. H. is zetel van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Haarlem en Omstreken en zetel van een Raad van Arbeid.

I n d u s t r i e. De nijverheid wordt bevorderd door de goede ligging en de uitmuntende verbindingen te water en te land. Menige branche, met name in de metaalindustrie, verwierf allengs wereldnaam. Veel bedrijven liggen aan het Spaarne. H. heeft fabrieken van spoor- en tramwagens (Beynes; tegenover het station) en een herstelplaats der Ned. Spoorwegen; fabrieken van machines en hijschwerktuigen (Figée); scheepsbouw, waarbij baggermolen- en zandzuigerbouw (werf Conrad, speciaal tinmolens; werf Hubertina; Haarl. Scheepsbouw Mij.); metaaldraad- en draadnagelindustrie; chemische industrie [„Haarlemmer Olie" van De Koning Tilly, verf, zeep (Klaverblad)]; wasscherijen en ververijen (water langs duinrand zeer helder); textielnijverheid, o.a. kousen, handschoenen, overhemden; chocolade- (Droste), brood-, koek-, zuivel- en margarinefabrieken; boek- en krantendrukkerijen (postzegels en bankbiljetten bij fa. Enschedé, gesticht 1743; verder o.a. de Spaarnestad) en lettergieterij; cinematographie (Polygoon, Multifilm).

In 1934 werkten gemiddeld in de metaalfabrieken (zonder herstelplaats der spoorwegen) 1 470 arbeiders, in de boekdrukkerijen 1 025, in de brood- en chocolade-industrie 820, in de textielnijverheid 380 en in de chemische bedrijven 370.

H a n d e l. H. heeft belangrijken handel in bloembollen, kaas, eieren, granen, hout en landbouwwerktuigen. Een eigen gebouw voor de veilingen bezitten o.a. de Alg. Ver. voor Bloembollencultuur (Krelagehuis) en de Coöp. Groenten- en Bloembollenveilingen. Voor den geldhandel is H. ook belangrijk; men vindt er zoowel alg. banken (vaak bijkantoren van groote landelijke banken) als banken met een speciaal doel, bijv. financieren van bloembollenbedrijven; verder meerdere hypotheek-, verzekerings- en spaarbanken. H. bezit ook een gem. Bank van Leening.

V e r k e e r. Uit verkeersoogpunt ligt H. zeer gunstig; het ligt aan belangrijke interprovinciale land- (trein, tram, auto) en waterwegen, is zelf middelpunt van intens gewestelijk verkeer.

Van H. gaan spoorlijnen naar Amsterdam, Hoofddorp, Den Haag, Zandvoort en Alkmaar/IJmuiden. In 1933 kwamen aan en vertrokken (abonné's niet gerekend) ruim 2 600 000 reizigers. De Noord-Zuid-Holl. Tramweg Mij. (N.Z.H.T.M.) bedient het stadsverkeer (1 lijn) en lijnen naar Amsterdam, Zandvoort en Leiden. Autobusdiensten waren er 15: 3 voor stadsverkeer en 12 naar de omgeving. De vroegere zeescheepvaart is vrijwel verdwenen; de kustvaart schijnt, ten koste van de binnenscheepvaart, weer toe te nemen. In H. kwamen aan of passeerden in 1934 71 zeeschepen met 11 542 m³ laadvermogen. Deze cijfers waren voor 1933: 83 en 17 006, voor 1927: 19 en 4 577, voor 1922: 12 en 2 892. De binnenscheepvaart gaf de volgende getallen: 1934: 19 608 schepen met 1 245 689 m³ laadvermogen; 1933: 21 252 en 1 790 363; 1927: 30 509 en 1 728 250; 1922: 24 957 en 1 480 347. H. heeft veel eigen stoom- en motorbootdiensten; veel uit andere steden doen H. aan. Het Spaarne is een belangrijke waterweg.

T u i n b o u w e n v e e t e e l t. De → bloembollencultuur en -handel zijn van groot belang. H. met omgeving was van deze cultuur de bakermat; door de uitbreiding der stad is ze naar Noordelijker en Zuidelijker gem. getrokken. In 1934 bedroeg de uitvoer bijna 45 000 000 kg ter waarde van ruim 22 250 000 gld. (1933 ruim 44 000 000 kg. ad 19 370 000 gld.). De uitvoer gaat vooral naar Groot-Brittannië en Ierland, Duitschland en Midden-Europa, N. en Middel-Amerika en Skandinavië. De Alg. Ver. voor Bloembollencultuur van 1860 (met eigen gebouw en beurs in H.: Krelagehuis) doet veel voor dezen tak van tuinbouw.

De v e e s t a p e l is niet groot: in 1931 ong. 3 400 stuks groot vee en 3 000 stuks pluimvee. De rundveeteelt vindt in de stad een ruim afzetgebied voor melk en zuivelproducten.

Bestuur en huishouding der gem. De raad telt 39 leden, waarvan o.a. 12 Kath., 2 A.R., 3 C.H., 14 S.D.A.P., 2 V.D., 2 Vrijheidsbond, 2 Comm. (verkiezingen 1935).

F i n a n c i ë n. De rekening 1932 van den gewonen dienst zag er als volgt uit:

Uitgaven	ruim	18 230 000 gld.
Inkomsten	ruim	18 140 000 „
Nadeelig saldo	ruim	89 000 gld.

Voor 1933 werd gerekend op een voordeelig saldo. H. had in 1933 een leeningschuld van 46 825 000 gld. Op het gebied van openbare gezondheid, arbeid, maatschappelijken steun en voorzorg, waar de gem. een zware taak heeft, ondervindt zij, gelijk elders, veel medewerking van het particuliere, veelal kerkelijke, initiatief en steunt dit dikwijls door subsidies. Waar de meeste gem. en particuliere organisaties werken als elders, kan een opsomming hier grootendeels achterwege blijven.

De z i e k e n h u i z e n in H. zijn, in volgorde van grootte: het gem. St. Elizabeths- of Groote Gasthuis, de Kath. Mariastichting, het Prot. Diaconessenhuis, het Kath. St. Johannes de Deo-gesticht, de Israëlietische Jolesstichting; het Prot. Bethesda-Sarepta is uitsluitend voor vallende ziekten.

H. bezit een a r b e i d s b e u r s, die tevens Rijks-districts-arbeidsbeurs is voor H. en omgeving.

Een gem. D i e n s t v a n M a a t s c h. H u l p b e t o o n zorgt voor de armen, die niet of onvoldoen-

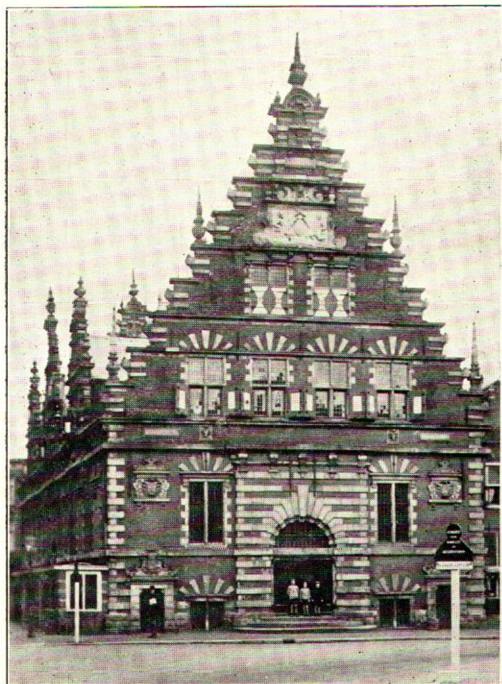
HAARLEM

Stadhuis.

Groote Markt met Oude St. Bavo en standbeeld van Laurens Jansz. Coster.

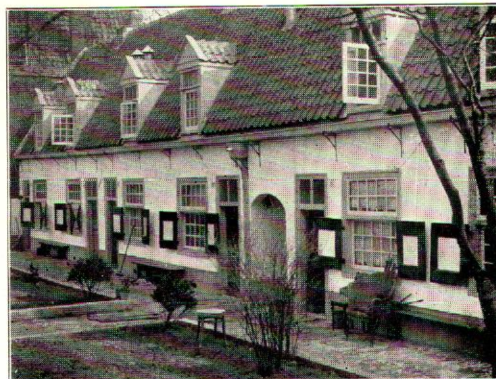
Vleeschhal.

Bakenessertoren.

Aan het Spaarne; v. l. n. r.: Waag, St. Bavo, Teyler-museum.

Brouwershofje.

Feestmaaltijd der officieren van den Kloveniersdoelen (1627). Frans Hals Museum, Haarlem.

De vroolijke drinker (ca. 1627). Rijks Museum, Amsterdam.

Portret van een jonge vrouw (1630). Museum, Berlijn.

de door de liefdadigheidsvereenigingen gesteund worden en draagt ook een deel der werkloozenzorg. H. heeft veel hofjes (huizen voor ouden van dagen), waaronder enkele Katholieke.

Onderwijs, kunsten en wetenschappen. L a g e r O n d e r w ij s (1934). Er waren 33 openbare en 39 bijzondere (waarvan 25 Kath.) lagere scholen, 3 openb. en 7 bijz. (waarvan 4 Kath.) U.L.O. scholen, 2 openb. en 1 Kath. scholen voor buitengewoon lager onderwijs, 7 openbare en 23 bijz. bewaarscholen. Bovendien telt H. 1 Rijkskweekschool, 1 Prot. en 1 bijz. (neutrale) kweekschool.

M i d d e l b a a r en v o o r b e r e i d e n d h o o g e r o n d e r w ij s (1934). H. telt a) 2 gem. Hoogere Burgerscholen B en 1 gem. H.B.S. A, b) 1 gem. middelbare meisjesschool en 1 Kath. (zusters Franciscanessen), 1 Kath. lyceum (H.B.S. A en B, gymnasium; paters Augustijnen) en 1 Prot., c) 1 gem. gymnasium en 1 Kath. meisjesgymnasium (zusters Franciscanessen), d) 1 gem. en 1 Kath. middelbare handelsavondschool.

N ij v e r h e i d s o n d e r w ij s. H. bezit 1 middelbare technische school, 1 ambachtsschool met opleiding voor scheepsmachinisten, verder huishoud- en industriescholen (1 Kath.) en gem. en bijz. avondnijverheidsscholen (1 Kath.).

Haarlem vormt een belangrijk middelpunt voor k u n s t e n e n w e t e n s c h a p p e n. Een Volksuniversiteit, een socialistisch Instituut voor Arbeidersontwikkeling en een Katholieke Commissie voor Arbeidersontwikkeling dragen in den naam hun doel. Tot breeder en dieper ontwikkeling dragen eveneens bij de Stadsbibliotheek met openbare leeszaal, de Kath. openb. leeszaal en bibliotheek en de leesbibliotheek van de Mij. tot Nut van het Algemeen.

Het Gemeente-Archief heeft waardevolle historische verzamelingen, een historisch-topographischen atlas, enz. Het Frans-Hals Museum en Biss. Museum werden reeds genoemd. De Teylerstichting, omvattende een „Godgeleerd Genootschap" en een „Tweede Genootschap" ter beoefening van natuur-, dicht-, geschied-, teeken- en penningkunde, heeft in het eigen gebouw een geologisch, palaeontologisch en een mineralogisch kabinet, een natuurkundig laboratorium (tot 1928 onder leiding van prof. Lorentz) en een physisch kabinet; verder een afd. voor penningen en voor kunstverzamelingen. De drie genoemde musea houden van tijd tot tijd interessante tentoonstellingen. H. is ook de zetel van de → Holl. Maatschappij van Wetenschappen (1752), een belangrijke wetensch. instelling, en van de → Holl. Maatschappij van Nijverheid en Handel (1777), die in H. nog haar museum voor kunstnijverheid heeft gehad (eertijds in het zgn. Paviljoensgebouw, momenteel zonder goede huisvesting. Haar Koloniaal Museum met boekerij is geschonken aan het Koloniaal Instituut te Amsterdam). Bovengenoemde instellingen beschikken, op de laatste na, over uitgebreide boekerijen.

Op het gebied van vocale en instrumentale m u z i e k heeft H. van ouds een goeden naam. Het telt menige goede zangvereeniging en meerdere bekende orkesten, o.a. de Haarlemsche Orkest Vereeniging (H.O.V.). Bekend zijn de orgelbespelingen in de oude Bavo. De stad beschikt over 1 gem. en 1 particulieren schouwburg, 1 gem. concertgebouw en 5 bioscopen. Aan dilettantentooneel wordt eveneens veel gedaan. Alle beroepsgezelschappen van naam bezoeken de stad (muziek en tooneel).

In H. worden 3 dagbladen uitgegeven: de Oprechte Haarlemsche Courant, gesticht in 1656, het Haarlem's Dagblad (1883) en de Kath. Nieuwe Haarlemsche Courant (1878); ter „Spaarnestad" komt o.a. de Kath. Illustratie van de pers. *van der Meer.*

L i t.: Schuiling, H. ([5]1915); Verslagen v. d. gem. H. en v. d. Kamer van Kooph. en Fabr. voor H. en omstr.; gidsen; Haarlem-nummer van „De Hollandsche Steden".

Kunst. Het belangrijkste m i d d e l e e u w s c h e kunstwerk bezit H. in zijn Bavokerk, een driebeukige basilica; koor met omgang ter breedte van den hoofdbeuk, zonder kapellenkrans; zijbeuken, kooromgang en kruising met steenen gewelven (1500); middenbeuk en koor met houten stergewelven (1538). Houten klokketoren op de viering (1520). — Verder de Bakenesser- of O. L.V.-kerk (13e eeuw); laat-Gotische toren met speelsch opengewerkte, peervormige spits (1525). Het Raadhuis uit de 15e eeuw, in 1594 en 1630 grondig verbouwd, bezit weinig Gotische resten.

De R e n a i s s a n c e - p e r i o d e is voor H. een cultureele bloeitijd. Stadsbouwmeester is Lieven de → Key, wiens beroemdste bouwwerk, de Vleeschhal, een prachtige baksteenbouw met zware zandsteenlijsten en rijke topgevels, getuigt van de 17e-eeuwsche grootheid van H. Streng klassiek is zijn Stadswaag (1598). Van L. de Key is ook de toren der Nieuwe Kerk (1613), Jacob van Campen bouwde de kerk zelf af (1649). Zie ook onder: Stadsplan en bezienswaardigheden, in dit artikel.

De 17e-eeuwsche H a a r l e m s c h e s c h i l d e r s c h o o l maakte Haarlem tot een der belangrijkste centra der Oud-Hollandsche schilderschool (Frans en Dirk Hals, Jacob en Salomon Ruysdael, v. Ostade e.a.).

Geschiedenis. H., middelpunt van het graafschap van Gerulf en diens eerste opvolgers, geldt als de oudste volksplanting aan den duinvoet, maar de zgn. vroegste vermelding (ca. 960) is twijfelachtig. Toch moet reeds in de 11e eeuw een vroonhoeve gesticht zijn nabij het Spaarne op een punt, waar land- en waterweg door Kennemerland elkaar dicht naderden. Deze vroonhoeve groeide in de 12e e. uit tot een grafelijken hof, d.i. het landsheerlijk groot-landbouwbedrijf, een versterkt complex van kapel, woonhuis, schathuis, steen, spijkers en schuren, misschien gevormd naar het model der Vlaamsche gravensteenen c.a. Het suburbium (de voorhof) van dezen gravenhof, de nederzetting van grafelijk personeel en neringdoenden, werd de kiem der stad. In de 13e e. verloor het agrarisch bedrijf der graven zijn beteekenis; de graaf verhuisde en ca. 1350 nam de stad, in 1245 tot dezen rang verheven, den verlaten gravenhof als het „oude Haarlem" in zich op.

H. was inmiddels een welvarend industriecentrum (wolindustrie, brouwerij, bleekerij) en een belangrijke markt (laken, graan) geworden. Ondanks herhaalden oorlogs-overlast van Kennemers, West-Friezen en Waterlanders steeg deze welvaart en daarmee het bevolkingsgetal gestadig. Door zijn strategische positie had het in de eerste jaren van den Tachtigjarigen Oorlog veel te lijden. Het verliet Juli 1572 de Spaansche zijde, waarna Calvinistische terreur de Kath. meerderheid knechtte en de kerken schond, maar moest zich Juni 1573 na een lang beleg aan Frederik van Toledo overgeven, die de bevolking uitschudde, de bezetting goeddeels uitmoordde, maar het Katholicisme herstelde. De toestand van het verarmde H., geteisterd door honger en pest, Spaansche enclave in het door de

Staten veroverde land, werd spoedig zoo onhoudbaar, dat de regeering in overleg met biss. Godfried van Mierlo in Jan. 1577 het accoord van Vere sloot, de stad aan den Prins overgaf op voorwaarde van gelijkheid der beide confessies en van afstand der Bakenesserkerk aan de Hervormden. Toen in Febr. 1578 Amsterdam naar den Prins overging, zetten de Staten echter alle verplichtingen op grond van getroffen accoorden (zgn. satisfacties) op zij; Sacramentsdag 1578 werd de S. Bavo gevioleerd („Haarlemsche Noon") door Staatsche troepen en vluchtte de bisschop. Het Katholicisme handhaafde zich echter zonder al te veel stoornis in particuliere huizen, dank zij den ijver van bekwame priesters (als Vairlenius, Coopal, Wiggersz. Cousebant e.a.) en den alg. geest der sterk libertijnsche en dissidente (vnl. Menniste) burgerij.

De stad trad een nieuwen bloeitijd in, die ca. 1625 het hoogtepunt bereikte (ca. 40 000 zielen). Daarna geraakten de nijverheidstakken langzaam in verval (brouwerij, lakenindustrie, graanhandel). Wel bracht de immigratie van Fr. refugiés nieuwe industrie: zijde-, kant- en damastweverij, maar het verval der stad nam in de 18e e. snel toe; ca. 1800 telde H. ca. 20 000 inw. In de 19e e. is de welvaart herleefd, o.a. door den bloemen- en bollenhandel; het aanzien nam toe door de toekenning van den rang van hoofdstad der prov.; de schoone omgeving lokte tot vestiging uit.

De geschiedenis van het Katholicisme begint met de grafelijke kapel (O.L.Vr., thans Bakenesserkerk). De parochiekerk, aan St. Bavo gewijd (wat wijst op oude Vlaamsche relaties, deels door familiebanden der graven, deels door immigratie van Gentsche drapeniers), dateert waarsch. uit de 11e e.; de bouw van de huidige kerk werd ca. 1400 begonnen. Het middeleeuwsche Haarlem was verder rijk aan kloosters en andere godsdienstige instellingen, onder anderen een Carmelietenklooster (1249), een aanzienlijk Predikbroedersklooster (ca. 1290?), een commanderij der Johannieters (1310), een Begijnhof, het St. Gangulfsgasthuis, het St. Elisabethsgasth. e.a. Door het voortbestaan van het Haarl. kapittel (dat geregeld in de pastorie van „den Hoek" vergaderde), door de vestiging van zeer aanzienlijke saeculiere priesters (vooral de pastoors v. h. Begijnhof, de huidige St. Jozefkerk, en die van „den Hoek" waren vaak mannen van naam: W. Cousebant, de drie Catsen, Ban, Bloemaert, Van den Steen, Stafford e.a.) en de stichting der „Maagden in den Hoek" was H. ook tijdens de Holl. Zending een soort centraal punt voor de Katholieken van Holl. en Zeeland, tot het 1853 weer bisschopszetel werd. Zelfs is te sterke concentratie van priesters te H. gedurende de Holl. Zending onmiskenbaar. Eind 17e e. telde H. voor ten hoogste 10 000 Kath. 10 staties: 5 saeculiere, 2 van Dominicanen, 2 van Franciscanen, 1 van de Jezuïeten. Van de saeculiere staties vielen twee af aan de Oud-biss. clerezie (één bestaat nog). Sedert de Utr. troebelen weerde de Haarl. regeering de regulieren, waaraan alleen de Franciscanen wisten te ontkomen; de twee Dominicanerkerken werden resp. 1727 en 1731 door saeculieren overgenomen; de Jezuïeten-statie werd 1732 opgeheven. Ondanks den achteruitgang van het bevolkingsgetal behield H. zijn 7 staties (5 saec. en 2 Franciscaansche) tot 1806, toen één der saeculiere kerken gesloten werd. In 1818 werd de St. Franciscuskerk der Franciscanen door saeculieren overgenomen. Van de zes overgebleven, elkaar min of meer dwarszittende staties hief de vice-superior der Holl. Zending 1851 er twee op (St. Franciscus en St. Bernardus, d.i. „de Hoek"). Van de vier resteerende werden St. Jozef (saec.), St. Dominicus (saec., oude Dominicanerstatie) en St. Antonius (Franciscanen) in 1856 parochies, terwijl de St. Thomas v. Aquino bijkerk van St. Dominicus werd (1884 opgeheven). De St. Jozefkerk (waar de oude devotie van O. L. Vrouw van Haarlem gevestigd is) werd kathedraal, welke rang 1898 door de nieuwe St. Bavo werd overgenomen.

L i t.: F. Allan e.a., Gesch. en beschr. v. H. (4 dln. 1874-'88); J. Huizinga, De opkomst v. H. (Bijdr. v. Vad. Gesch. en Oudheidkunde (4e reeks, IV, 412 vlg.; V, 16 vlg.); J. M. Sterck-Proot, H.'s oudste tijden (1930); Overmeer, Haarl. straatnamen (1916); Overmeer, De herv. te H. 1566-1581 (1904); Bijdr. bisd. H. (passim; zie LI, 27 en register dl. I-L). *Rogier.*

Haarlem wordt als **bisdom** voor het eerst opgericht, afgesplitst van het oude aartsbisdom Utrecht, in de bulle „Super universas", van Paulus IV (1559). Het bisdom H. omvatte het tegenw. Noord-Holland ten N. van het IJ met Marken, Wieringen, Texel en Vlieland en de streken ten Z. van het IJ tot Leiden en Westwaarts tot den Amstel. Het overige gedeelte van Zuid-Holland bleef onder Utrecht, terwijl de Zeeuwsche eil. het nieuwe bisdom Middelburg vormden.

Practisch is dit bisdom H. tot 1578 blijven bestaan. Slechts twee bisschoppen mochten achtereenvolgens in functie komen: Nicolaas van Nieuwland (1561-'69) en Godfried van Mierlo (1569-'87). In 1578 heeft laatstgenoemde zijn residentie moeten verlaten. Sindsdien maken de verhoudingen in de Rep. der Nederlanden het onmogelijk, dat een bisschop optreedt. Het kapittel houdt zooveel mogelijk de teugels in handen in overleg met den apost. vicaris van de Holl. Zending of diens vertegenwoordiger.

Na 1727 benoemt de nuntius geen vicaris meer. Hij verdeelt het gebied van de Rep. in zeven aartspriesterschappen, o.a. van Holland, Zeeland en West-Friesland. Laatstgenoemde streken vormen bij het herstel der hiërarchie in 1853 ongeveer het nieuwe bisdom H., behalve het Gooi en Zeeuwsch-Vlaanderen.

Bisschop Nicolaas van Nieuwland heeft tweemaal een diocesane synode bijeengeroepen, Godfried van Mierlo heeft het kathedrale kapittel opgericht. Sinds het herstel van het bisdom werden synoden gehouden resp. in 1867 en in 1929. Vooral de omschrijving der parochiën ging aanvankelijk met groote moeite gepaard. Einde 1934 telde het bisdom 313 parochiën; er waren werkzaam 1 022 priesters. Het aantal Kath. bedroeg 915 812, van wie 177 465 hun Paaschcommunie niet hielden.

B i s s c h o p p e n s i n d s 1853: Franciscus Jacobus van Vree (1853-'61), Gerardus Petrus Wilmer (1861-'77), Petrus Matthias Snickers (1877-'83), Caspar Josephus Bottemanne (1883-1903), Augustinus Josephus Callier (1903-'28), Joannes Dominicus Aengenent (1928-'35) (voor elk afzonderlijk zie het artikel op den familienaam).

G r o o t - s e m i n a r i e. Met de hoogeschool van Leuven werden in 1797 de twee theologiecolleges opgeheven, waaraan de a.s. priesters van de Holl. Zending hun opleiding genoten. In 1799 werd voor het aartspriesterschap Holland en Zeeland een grootseminarie gesticht te Warmond bij Leiden, waar het nog gevestigd is. Van 1842 tot '53 ontvingen ook de theologanten van de overige aartspriesterschappen hier hun vorming. In 1853 verbleven er 96 studenten, in 1934 280. Aantal hoogleeraren 12.

Het klein-seminarie („Hageveld"), het eerste in de Holl. Zending, werd in 1817 onder Velsen geopend, in 1847 naar Voorhout, in 1922 naar Heemstede verplaatst. Het aantal leerlingen bedroeg in 1817 12, in 1853 waren er 105, in 1934 117. Aantal leeraren 21.

Lit.: Bijdr. tot de Gesch. v. h. Bisd. H.; P. Albers, Gesch. v. h. Herstel der Hiër. in de Ned. (I 1903, II 1904); Het Kath. Ned. 1813-1913; Beekman en Hensen, De Nieuwe Bisd. i.d. Noordel. Ned. 1559-'61 en de R.K. Kerk in het koninkrijk der Ned. in 1853 (Geschiedk. Atlas v. Ned., 1922 krt. 9, 1926 krt. 16); Kath. Nederland (Encyclopaedie, I 1930); St.Bavo (1935). *de Haas.*

Haarlem, 1° adellijk geslacht van dien naam, komt het eerst met zekerheid voor in 1162, vertegenwoordigd door IJsbrand, die in 1173 met gravin Sophia en haar zoon Otto een bedevaart naar Jerusalem maakte. In den Hollandschen Successieoorlog van 1203 vlg. gaat Simon van H. over van de zijde van Willem I naar die van Lodewijk van Loon en wordt een IJsbrand door Willem's partij gevangen genomen. In de 13e e. komen de H.'s geregeld als getuigen voor, o.a. Simon, die in 1249 zijn huis aan het Zand te H. tot Carmelietenklooster bestemt. Een Dirk van H., door Vondel vereeuwigd, verdedigt in 1296 het slot Muiden tegen den bisschop. In 1321 schijnt het geslacht in de mannelijke linie te zijn uitgestorven. Gewoonlijk worden de H.'s onder den Hollandschen ministerialen adel gerekend. Dit acht ik onjuist, omdat zij reeds vroeg vrij genoemd worden.

Lit.: Craandijk, Proeve eener Gesch. v. h. Geslacht H., in Bijdr. Vad. Gesch. en Oudhk. (IV 1900, 42-100); Huizinga, De Opkomst van H., in dezelfde Bijdr. (IV [4]1905, 412-446). *W. Mulder S.J.*

2° Cornelis van → Cornelisz (1°).

Haarlemmer Halletje, plaatselijk gebak, vermoedelijk genoemd naar een huis „In de Hall", waar deze koekjes gebakken werden. In de 17e e. was als Halletjesbakster bekend Neeltje Dircks. Oorspr. was het bakken ervan alleen toegestaan aan de broodbakkers.

Lit.: J. H. Nannings, Brood- en Gebaksvormen en hunne beteekenis in de Folklore (164-167). *Knippenberg.*

Haarlemmerhout, → Haarlem.

Haarlemmerliede en Spaarnwoude, gem. in N. Holland tusschen Amsterdam en Haarlem; opp. 3 472 ha, omvattende de dorpen Halfweg (hoofdplaats der gem.), Spaarnwoude, Haarlemmerliede en Zuid-Schalkwijk. Ca. 3 170 inw. (1935), waarvan ruim 55% Kath. (met parochies te Halfweg, Houtrakpolder en Haarlemmerliede), 35% Prot. en 9% onkerkelijk. Te Halfweg staat een Ursulinenklooster met noviciaat en studiehuis voor de missie van Weltevreden (Ned.-Indië). Er is land- en tuinbouw, veeteelt en eenige industrie, o.a. een suikerfabriek, gevestigd in Zwanenburg, het voormalige gebouw van het hoogheemraadschap Rijnland. Het aantal forensen neemt toe. Door deze gem. en het dorp Halfweg gaan de groote landwegen (trein, tram, auto) Amsterdam—Haarlem—Den Haag—Rotterdam. De Haarlemmertrekvaart is thans uitsluitend boezemwater. Vóór de drooglegging van Haarlemmermeer en IJ werd deze gem. en speciaal Halfweg permanent door het water bedreigd. Rijnland heeft een uitwateringsgemaal bij Halfweg. *van der Meer.*

Haarlemmermeer, droogmakerij en gem. ten Z. van de lijn Amsterdam—Haarlem.

Droogmakerij. Het vroegere meer was ontstaan in een gebied van bosschen en wateren. Golfslag en verveningen maakten de wateren, waarvan de voornaamste waren Haarlemmer, Leidsche, Spiering- en Oude meer, steeds grooter en het land er tusschen steeds kleiner, tot ten slotte één groot meer ontstond. Dorpen hier, zooals Nieuwerkerk, Rietwijk of Rijk, Vijfhuizen, Kaasdorp en Beinsdorp, werden op den duur verlaten. Het H. bleef zich uitbreiden, vooral naar het N.O. en O. Sedert 1767 lag bij Aalsmeer reeds een dijk. Plannen tot drooglegging werden al vroeg gemaakt, o.a. door Leeghwater (begin 17e e.), Cruquius (1712) en baron van Lijnden van Hemmen (1821). Hun namen werden aan de stoomgemalen geschonken. Leiden en Haarlem verzetten zich steeds, alsmede het hoogheemraadschap → Rijnland, waartoe het H. behoorde en dat vreesde, dat door drooglegging zijn boezem te klein zou worden. Die vrees verdween, toen de afwatering van Rijnland verbeterd werd en stoomgemalen aangewend werden. De naaste aanleiding tot drooglegging werden de stormen van 1836, toen eerst op 29 Nov. 4 000 ha onder water gezet en Amsterdam ernstig bedreigd werd en later in de Kerstdagen 7 500 ha en Leiden onder water kwamen. In 1839 werd de wet tot drooglegging aangenomen; 1840 werd begonnen; een ringvaart en ringdijk werden aangelegd; in 1848 begon de Leeghwater te pompen; in 1849 volgden de Cruquius en de Lijnden. In 1852 was het meer droog en veel vruchtbaar land gewonnen. De bodem, van —2,6 m tot —4,6 m A.P. diep, bestaat vnl. uit oude zeeklei met laagveen langs de randen en oud zeezand bij Heemstede. Het verkavelen vroeg een paar jaar. Een hoofdvaart van N.O. naar Z.W., en een 6-tal dwarsvaarten werden gegraven, alsmede slooten (kavelslooten) tusschen de stukken land (kavels). De totale oppervlakte bedraagt 18 520 ha, waarvan de slooten een twintigste deel innemen. Het winterpeil is —5,20 m A.P. In de slooten zijn veel gasbronnen. De kosten van droogmaking beliepen 14 millioen gld.; de grond bracht bij den verkoop 9 400 000 gld. op. Meerdere dorpen zijn reeds in de H. ontstaan. De Cruquius is nu buiten werking en voor de uitwatering zorgen de Leeghwater, omgebouwd tot een dieselgemaal, en de Lijnden, thans electrisch bewogen, samen met een maximumcapaciteit van 1 130 m³ per minuut (→ Rijnland). Het polderbestuur zetelt in Hoofddorp.

Gemeente. De gem. dagteekent van 1856; oppervlakte zie boven. Ze omvat de dorpen en buurtschappen Hoofddorp (hoofdplaats der gem.), Nieuw-Vennep, Abbenes, Vijfhuizen, Schiphol (→ Amsterdam), Zwanenburg, Aalsmeerderbuurt, Hillegommerbuurt en Lisserbroek; ca. 29 600 inw. (1935), waarvan 62% Prot. en bijna 26% Kath., verdeeld over 4 parochies: Haarlemmermeer, bijgenaamd de Lijnden, Hoofddorp, Vijfhuizen en Nieuw-Vennep. Onkerkelijk is 11,5%. Er is landbouw (graan, suikerbieten), tuinbouw (bloemen, bloembollen, groenten), veeteelt en handel in landbouwgewassen: Hoofddorp heeft een belangrijke korenbeurs. Er zijn veel pachtbedrijven. De H. heeft treinverbinding met Amsterdam, Haarlem, Utrecht en Leiden. Belangrijke landwegen (o.a. Haarlem—Nieuwer-Amstel—Gooi, Haarlem—Hoofddorp—Utrecht en Amsterdam—Leiden) gaan er door. Het O. deel van de ringvaart is onderdeel van één der waterwegen Amsterdam—Rotterdam. Zwanenburg, zusterdorp van Halfweg, eerst in 1913 van een naam voorzien, groeit snel door forensenintrek. In het N.O. ligt de Hollandiabron, een natuurlijke mineraalwaterbron. *van der Meer.*

Haarlemmerolie, mengsel van gezuiverde terpentijn en gesulfureerde lijnolie, dat voor allerlei kwalen aanbevolen wordt en daardoor alsook om zijn werking op nieren en ingewanden gevaarlijk kan zijn.

Haarlerberg, Diluviale heuvel (75 m) in de prov. Overijsel; is een deel van den stuwwal, dien de Sallandsche heuvels vormen. H. ligt ten W. van de Regge en ten Z.W. van Nijverdal.

Haarmann, Erich, Duitsch geoloog, * 14 Juni 1882 te Osnabrück; hoogleeraar te Berlijn.

Oscillatie-theorie van Haarmann, een geotectonische theorie, die ter verklaring der gebergtevorming in de eerste plaats een beroep doet op verticale bewegingen in de aardkorst, in tegenstelling tot de gebruikelijke opvattingen, die aan horizontale bewegingen de grootste beteekenis toekennen. H. zoekt de oorzaak van de verticale bewegingen in cosmische invloeden, die het draaiingsevenwicht der aarde verstoren. Zoo lang er nog geen samenhangende vaste korst was, geschiedt het evenwichtsherstel door het drijven der schollen, die zich tot vastelanden samenbalden; later „vriezen" deze echter in de onderlaag vast en moet het evenwichtsherstel geschieden, doordat zich plaatselijke ophoopingen vormen van nog aanwezige vloeibare resten. Deze ophoopingen, geotumoren, leiden tot opheffingen; waar het magma wegvloeit ontstaan geodepressies, dalingen. Deze bewegingen wisselen elkaar af, vandaar het oscilleerend karakter der verticale bewegingen. Dit is de primaire tectogenese, die nu door de secundaire gevolgd wordt: plooiing en overschuivingen. Deze zijn het gevolg van de door de verticale bewegingen ontstane hoogteverschillen; zij worden door afglijden, dus door de zwaartekracht, veroorzaakt. Zoodoende slaagt H. er in ook rek-verschijnselen te verklaren, wat de meeste andere theorieën niet gelukt. Daartegenover staat, dat het twijfelachtig is of cosmische invloeden dgl. evenwichtsverstoringen te weeg kunnen brengen. R. W. van Bemmelen tracht hieraan te ontkomen met de undatietheorie, die de oorzaak van de evenwichtsverstoring zoekt in differentiatie-verschijnselen in het magma. Een ander bezwaar, nl. dat het niet zeker is, of de bekende geplooide structuren door afglijden zijn te begrijpen, wordt hiermede niet weggenomen.

Lit.: E. Haarmann, Die Oszillationstheorie (Stuttgart 1930); R. W. v. Bemmelen, in het Natuurkundig Tschr. voor Ned. Indië (1931, '32 vlg.). *Jong.*

Haarmenschen noemt men menschen, waarbij het in normale omstandigheden kort voor de geboorte plaatshebbende verlies der foetale haren niet plaats vindt, waardoor dan over het geheele lichaam (ook in het gelaat) een dichte beharing blijft bestaan. Men gebruikt ook de benamingen hondmenschen en homines pilosi voor deze afwijking. Deze anomalie is herhaaldelijk als hereditaire aandoening bij meerdere leden eener familie waargenomen. *E. Hermans.*

Haarmos (Polytrichum), een loofmos van de fam. der Polytrichaceeën; komt met meer dan 100 soorten over de geheele aarde in de gematigde streken voor. In Europa worden 13 soorten gevonden, waarvan het gewone haarmos, P. commune, dat $^1/_2$ m lang kan worden, het veelvuldigst voorkomt. De sporenkapsels zijn langgesteeld en bovenop bevindt zich een behaard huikje als een muts. (Afb.) *Bouman.*

Haarmuggen (Bibionidae), tweevleugelige insecten, 11-18 mm lang, die men in het voorjaar op planten kan vinden. Romp zwart, dichtbehaard, vleugels groot en dunvliezig. Het wijfje legt de eieren in rottende stoffen; de larven overwinteren in den grond; half Maart komt het volwassen insect te voorschijn. In Ned. vindt men Bibio marci, ook zwarte vlieg genoemd, en B. hortulanus, waarvan de larven schade aanrichten door het afknagen van plantenwortels. *M. Bruna.*

Haaroffer (in gebaksvorm). Bij de Germanen volgde de vrouw haar echtgenoot in den dood. Later sneed zij zich de haren af en offerde de haarvlecht, die weer vervangen werd door een schijnoffer in deegvorm, het vlechtbrood. Het Germ. haarvlechtoffer was een vruchtbaarheidsoffer.

Lit.: J. H. Nannings, Brood- en Gebakvormen en hunne beteekenis in de Folklore (37-39). *Knippenberg.*

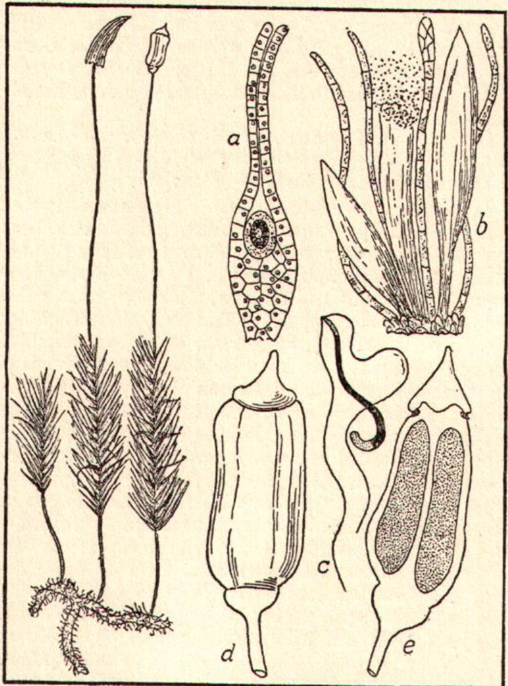
Haarpapil, → Haar.

Haarschacht, → Haar.

Haarscheurtjes, zeer kleine, haarfijne scheurtjes of barstjes in natuur- en baksteen of beton; zij kunnen de oorzaak zijn van spoedige verweering en bij vorst zelfs van het stukvriezen van steenen of beton. → Craquelures.

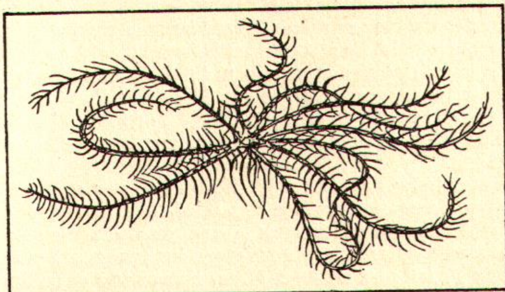
Haarsteeg, → Vlijmen.

Haarsterren (Comatulidae), familie der zeelelies, welke vele nog levende soorten omvat. De kalksteel, waarop een jonge h. is gezeten, maakt zich tijdens de ontwikkeling los van den bodem, en het dier kruipt nu rond met rankvormige, beweeglijke uitsteeksels, die elk in een klauw eindigen. De meeste h. leven in de kustzone; daarnaast enkele diepzeevormen. Gewoonste soort: Comatula rosacea in de Middellandsche Zee en op de Europeesche kusten van

Haarmos (Polytrichum commune). a = archegonium; b = antheridieën met paraphysen; c = spermatozoïde; d = sporogonium; e = overlangsche doorsnede daarvan.

den Atlantischen Oceaan. Zie voor palaeontologische gegevens onder → Zeelelies. *M. Bruna.*

Haarster.

Haar van Berenice (s t e r r e n b e e l d), → Hoofdhaar.

Haarvaten, de fijnste vertakkingen der bloedvaten bij de gewervelde dieren, waardoor het bloed met alle cellen in contact komt. → Bloedsomloop.

Haarwater, → Toiletwater.

Haarwervel, bij paarden en runderen: plaats op de huid, vanwaaruit de haren naar alle richtingen uitstralen. Kan ontstaan door trekkrachten van de huidmusculatuur of door druk op de huid. H. kunnen voorkomen aan den kop, bijv. in het midden van het voorhoofd. Dit is het geval bij normale beweeglijkheid van de ooren en normalen eetlust, dus kauwbewegingen. Ligt de h. hooger dan het midden, dan wijst dit op grooter beweeglijkheid van de ooren of kleiner beweeglijkheid van de lippen. H. komen vnl. voor bij het paard. Bij het rund zijn ze zeldzaam. De Arabieren waren t.o.v. de h. van oudsher zeer bijgeloovig. Een h. op het midden van het voorhoofd bracht ongeluk, evenals aan de bovenlip, wanneer deze zwart is. Daarentegen bracht een h. aan den slaap geluk. De Mooren hebben de kennis hierover naar Spanje gebracht en van de Spanjaarden zijn dan ook de oudste geschriften hieromtrent bekend.

Haarwisseling, Haarwortel, → Haar.

Haarwortelmijt, → Mijten.

Haarziekten komen in groot aantal voor en vormen een belangrijk onderdeel van de leer der huidziekten of dermatologie. Twee belangrijke groepen h. worden gevormd door aandoeningen, die als gevolg te weinig of te veel haren doen ontstaan.

Te weinig haren komt voor bij aangeboren kaalheid of aangeboren haar-atrophie, d.w.z. er zijn wel haren, maar ze blijven dun, en wit of zeer licht gekleurd. Bij den man treedt op hoogeren leeftijd, soms al in de jeugd haaruitval op, die tot de bekende veelvuldig voorkomende kaalheid bij mannen leidt.

Verder komt zoowel bij mannen als vrouwen diffuse of meer omschreven haaruitval voor als symptoom bij aandoeningen van allerlei aard, bijv. bij vsch. huidziekten, bij syphilis, vergiftigingen en na het doormaken van hooge koorts veroorzakende ziekten (typhus, influenza, roodvonk).

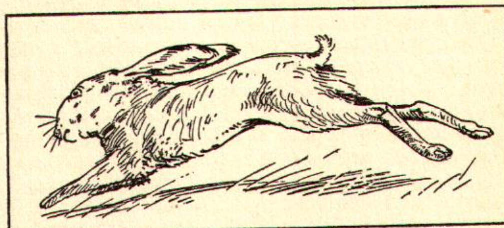
Een bekende h. is de alopecia areata, waarbij ring- of ovaalvormige, zich geleidelijk vergrootende kale plekken op het hoofd ontstaan.

Te veel haren noemt men hypertrichosis en komt voor hetzij aangeboren, hetzij op lateren leeftijd optredend (vrouwenbaard) onder invloed der interne secretie.

Belangrijke h. worden verder gevormd door de groote groep der schimmelziekten, waartoe o.a. behooren favus of besmettelijk hoofdzeer, microsporie en vsch. vormen van trichophytie (o.a. de gevreesde baardschurft, een schimmelaandoening der baardharen). *E. Hermans.*

Haarzuilen(s), → Haar (De).

Haas (Lepus europaeus Pal.), zoogdierengeslacht van de fam. der haasachtigen uit de orde der knaagdieren; komt in geheel Europa voor. In het Noorden en op de hooge gebergten leeft de s n e e u w h a a s (Lepus timidus L.), met een wit winterkleed. De haas, over geheel Ned. verspreid, vertoont allerlei afwijkingen in grootte en kleur en in smaak van zijn vleesch; vandaar de namen: hei-, duinhazen en grasbuiken. Een r a m m e l a a r heeft wollig, grijsbruin haar, dat op den rug donkerder en aan den buik wit

Haas (Lepus europaeus Pal.).

is; schouders en zijden zijn ros; de m o e r h a a s is zwaarder, zonder rosse schouders en zijden, en werpt 3-4 maal in het jaar jongen. *Keer.*

Haas (Lat. L e p u s), een s t e r r e n b e e l d ten Z. van het sterrenbeeld Orion, ten W., d.i. rechts van het sterrenbeeld de Groote Hond.

Haas, 1° A r t h u r E r i c h, Oostenrijksch natuurkundige; * 30 April 1884 te Brünn. Achtereenvolgens buitengewoon hoogleeraar in de gesch. der natuurkunde te Leipzig (1913) en in de natuurk. te Weenen (sinds 1923). In 1910 paste hij als eerste de theorie van Planck op het atoom toe en gaf hij een quanten-theoretische verklaring van de Rydberg-constante. Verder is hij bekend als paedagoog.

V o o r n. w e r k e n: Grundgleichungen der Mechanik (Leipzig 1914); Einführung in der theoret. Physik (2 dln. Leipzig 1923); Die Grundlagen der Quantenchemie (Leipzig 1929); Materiewellen und Quantenmechanik (Leipzig 1930); Die kosmolog. Probleme der Physik (Leipzig 1934). *J. v. Santen.*

2° J o s e p h, Duitsch componist; * 19 Maart 1879 te Maihingen (Beieren), studeerde bij Max Reger, werd in 1911 leeraar in compositie aan de hoogeschool te Stuttgart, in 1921 hetzelfde aan de Academie der Toonkunst te München (sedert 1924 prof.). H. is in het huidige Duitschland als componist zeer populair; zijn muziek is volkomen tonaal en steeds op het volkslied geïnspireerd. Hij schreef vnl. koorwerken (motetten, cantates, oratoria), waarvan het volksoratorium Die heilige Elisabeth (op. 84) in het bijzonder bekend geworden is. *Reeser.*

3° R o b e r t, Oostenrijksch musicoloog; * 1886 te Praag, specialist op het gebied der 17e en 18e eeuw; verschillende deelen van de Denkmäler der Tonkunst in Österreich zijn door hem uitgegeven, terwijl in den laatsten tijd zijn publicaties Die Musik des Barock en Aufführungspraxis der Musik (beide onderdeelen van Bücken's Handb. der Musikwiss.) de aandacht getrokken hebben. *Reeser.*

4° W a n d e r J o h a n n e s d e, Ned. natuurkundige; * 2 Maart 1878 te Lisse; 1905-'11 assistent

te Leiden, 1912 aldaar gepromoveerd, 1911-'13 ass. aan het Bosscha-laboratorium te Berlijn, 1913-'15 aan de Phys. Techn. Reichsanstalt te Berlijn, 1915-'16 leeraar te Deventer, 1916-'17 conservator van Teyler's stichting te Haarlem, 1917-'22 prof. aan de Techn. hoogeschool te Delft, van 1922-'24 te Groningen en sindsdien te Leiden, waar hij tevens directeur is van afd. II van het Kamerlingh-Onnes-laboratorium. Oorspr. verrichtte hij metingen over gassen en over susceptibiliteit van water. Met → Einstein bewees hij proefondervindelijk het bestaan van de moleculaire stroomen van Ampère. De daardoor optredende draaiing in een magneetveld draagt den naam van **Einstein-de Haas-effect.** In 1933 gelukte het hem met Wiersma een zeer lage temperatuur (0,27° Kelvin) te bereiken vlg. de door Debije (1926) en Giauque (1927) aangegeven methode door middel van adiabatische demagnetisatie van paramagnetische zouten (in casu cerium-fluoride). Onafhankelijk van hen werd eenzelfde resultaat bereikt (met gadoliniumsulfaat) door Giauque (Berkeley, U.S.A.). Sindsdien zijn echter te Leiden de proeven met tal van zouten voortgezet en is de methode verbeterd, zoodat men heden slechts enkele duizendste graden van het (waarsch. onbereikbare) absolute nulpunt is verwijderd. In 1934 kreeg H. de Rumford-medaille. De resultaten van H. en zijn medewerkers zijn vnl. te vinden in de „Communications" v.h. Leidsche laboratorium. *J. v. Santen.*

Haasachtigen (Leporidae), zoogdierenfam. van de orde der knaagdieren. Zij hebben een langgerekt lichaam met hooge achterpooten, langen kop met groote ooren en oogen, dikke, gespleten lippen met sterke snorharen en dichte, wollige beharing. Achter de snijtanden der bovenkaak zitten nog twee kleinere stifttanden. Zij leven in alle klimaten en zijn in Australië ingevoerd. In Ned. leven de → haas en het → konijn. *Keer.*

Haasdonk, gem. in de prov. Oost-Vlaanderen, 8 km ten O. van Sint-Niklaas; opp. 1 177 ha, ca. 3 400 inw. Landbouw. Kerk, oorspr. van 1150, totaal herbouwd in 1870; schilderij van De Craeyer.

Haase, Oostelijke zijrivier van de Eems, welke bij Meppel in die rivier stroomt. Hier bedwong Karel de Groote den laatsten opstand der Saksers onder Widukind door een groote overwinning in 783.

Haase, 1° F r i e d r i c h, Klass. philoloog; * 4 Jan. 1808 te Maagdenburg, † 16 Aug. 1867 te Breslau. Als leeraar in Schulpforta werd hij als lid van een politieke studentenvereeniging in 1835 tot zes jaar gevangenisstraf veroordeeld, doch het volgende jaar weer vrijgelaten. Sinds 1840 was hij prof. te Breslau. H. gaf goede uitg. van Klass. auteurs en schreef een gesch. der philologie. Door zijn eerlijk karakter en zijn idealisme had hij blijvenden invloed op zijn leerlingen en zijn omgeving. *Zr. Agnes.*

2° H u g o, Duitsch sociaal-democraat; * 29 Sept. 1863 te Allenstein, vermoord 7 Nov. 1919 te Berlijn. Advocaat, 1897 Rijksdagafgevaardigde, 1912 president der soc.-dem. fractie. Tijdens den Wereldoorlog stemde hij aanvankelijk vóór de oorlogsleeningen, maar sloot zich later aan, met Kautskij en Liebknecht, bij de Onafhankelijken. In Nov. en Dec. 1918 lid van den Raad van de Volkscommissarissen; hij ging over tot de Spartacisten. *Cosemans.*

Haastrecht, gem. in de prov. Zuid-Holland ten O. van Gouda; opp. 1 710 ha, ong. 2 300 inw., waarvan ong. 1 000 Kath. Veeteelt en kaashandel, eenige industrie (tabak, wasscherijen). Fraai gemeentehuis. Bedevaartplaats ter eere van O. L. Vrouw. Missiehuis van de pp. Passionisten met hulpkerk.

Haat (Lat. odium) is in den m e e s t s t r i k t e n zin des woords een afkeer, waardoor men zich van het slechte als in zich boos en verwerpelijk afwendt en het zou willen vernietigen; in m i n d e r s t r i k t e n zin is het een verafschuwen van het kwaad als voor ons lastig en schadelijk, terwijl het in de m e e s t a l g e m e e n e beteekenis een afkeer is van het leelijke en slechte.

Wat inderdaad slecht is, verdient afkeer en haat. Daarom mag en moet men de zonde haten. Het zedelijk slechte in den evenmensch mag men afkeuren en verafschuwen; binnen de grenzen eener geregelde liefde tot zich zelf mag men ook afkeer hebben van wat voor ons nadeelig is. Maar in den evenmensch haten wat van God komt, nl. natuur en genade, is zonde. Ieder mensch, ook wanneer zijn daden verkeerd of voor ons schadelijk zijn, is een afbeelding van God en bestemd om het bovennatuurlijk genadeleven te ontvangen en te bewaren: de haat ziet in het zijn van den naaste een kwaad, dat men wil bestrijden en wegnemen. Daarom zegt de H. Joannes: „Wie zijn broeder haat, is een moordenaar" (1 Joh. 3. 15).

De voornaamste bron van haat is de n ij d. Men keert zich af van wat bedroeft; de nijd nu is droefheid over het goede van den naaste en zoo wordt door den nijd het goede in een evenmensch een voorwerp van afkeer en haat.

Daar God de goedheid zelf is, kan niemand, die God in zijn wezen schouwt, Hem haten. Op aarde echter schouwt de mensch God niet, maar kent Hem uit zijn werken, en daarom is het mogelijk, dat afkeer van Gods werkingen tot haat wordt tegen God zelf, wanneer iemand God verafschuwt of God vijandig gezind is, bijv. omdat Hij het kwaad straft en het lijden toelaat. Haat tegen God is de zwaarste zonde als directe afkeering van God en sterkste tegenstelling van de liefde tot God.

L i t.: St. Thom. (I. II. q. 29 ; II. II. q. 34) ; St. Alfonsus, Theol. Mor. (II, 30). *P. Heymeijer.*

Hába, A l o i s, Tsjechisch componist; * 21 Juni 1893 te Wisowitz; thans leeraar aan het Tsjechisch staatsconservatorium te Praag. H. is de voorn. pionier op het gebied van de kwart-toon-muziek, in welk systeem hij vsch. composities schreef (strijkkwartetten, orkest- en koorwerken, pianomuziek, enz.), en waarvoor hij speciale piano's liet bouwen. In zijn publicaties Psychologie der Musikal. Gestattung (Weenen 1925) en Neue Harmonielehre (1927) heeft hij de kwart-toon-muziek theoretisch vastgelegd. *Reeser.*

Habacuc, de achtste der kleine profeten, leefde ca. 650-600 v. Chr. Of hij dezelfde H. is, die door een engel naar Babylon gedragen werd (Dan. 14.32), is niet zeker.

I n d e k u n s t wordt Habacuc, samen met Daniël, reeds uitgebeeld op een Byzantijnsch weefsel en hs.; zijn roeping op de deur van de basiliek van St. Sabina te Rome als voorafbeelding van de komst van Christus. Vooral bekend is het monumentale beeldhouwwerk van Donatello (Campanile te Florence).

L i t.: A. Michel, Hist. de l'art (I 241, 255, 258; [2]III, 553 vlg.). *P. Gerlachus.*

Het Boek Habacuc is een der boeken van het Oude Testament, behoorend bij de boeken der kleine profeten. De schrijver is alleen bekend uit het boek zelf. Uit 3. 9 besluiten sommigen, dat hij Leviet was. De profetieën worden gegeven in den vorm van een

gesprek met Jahwe. De schrijver kondigt een inval aan der Chaldaeërs. De tijd, waarin het werk geschreven is, zal ong. 600 v. Chr. zijn. *C. Smits.*

Habanera, langzame Spaansche dans, vooral in Cuba verbreid; een soort tango in afgemeten kruispassen met telkens een knikbeweging van het been.

Habay-la-Neuve, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Virton, op 7$^1/_2$ km van Etalle. Hoogte 402 m. Opp. 3 317 ha. Ruim 1 700 inw. Rulles, bijrivier van de Semois. Heuvelachtig, mergelgrond; landbouw, bouwsteengroeven, houtzagerijen. Kasteel van Pont-d'Oie.

Habay-la-Vieille, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Virton, op 6$^1/_2$ km van Etalle. Hoogte 367 m, opp. 1 330 ha; ruim 900 inw. Rulles, bijrivier van de Semois. Landbouw, zware mergelgrond. Kasteel „de la Frapperie”.

Habeas-corpus-act, Engelsche wet van 1679, door het parlement aanvaard tot waarborg voor de persoonlijke vrijheid; zoo genoemd naar den aanhef van het middeleeuwsche bevel tot inhechtenisneming. De Magna Charta (1215) en de Petition of rights (1627) waren voorloopers van deze wet, die bedoeld was de willekeurige heerschappij van koning Karel II in te perken. De wet bevat regelen omtrent de inhechtenisneming en verzekering van snelle berechting; aanwijzingen daartoe aan rechters, gevangenisopzichters en andere ambtenaren. Op de alg. Eur. rechtsontwikkeling heeft zij grooten invloed gehad.

L i t.: Hurd, Treatise on the right of personal liberty and on the writ of Habeascorpus (1876); Waibland, The constitutional hist. of Engl. (1913); Hatschek, Engl. Verfassungsgesch. (1913). *v. Gorkom.*

Habee, onbewoond eilandje langs de kust van Z. Nieuw-Guinea. In 1623 liep Jan Carstensz, op zoek naar het Zuidland (Australië), daar averij op aan zijn schip „d'Aernem” en noemde het Vleermuizeneiland. Hij kreeg ook even voeling met de bewoners van den vasten wal. Dit is de eerste aanraking (en tot begin 20e e. ook de laatste) met die bewoners, die met zekerheid bekend is.

L i t. (ook voor den legendarischen oorsprong): P. Wirz, Die Marind-Anim von Nied. Süd N. Guinea; H. Geurtjens, Op zoek naar Oermenschen. *Geurtjens.*

Habémus papam (Lat.) = Wij hebben een paus. Vanaf de gran-loggia van de St. Pieterskerk maakt de voorzitter van de kardinalen, die den nieuwen paus gekozen hebben, den naam aldus bekend: „Ik verkondig u een groote vreugde: wij hebben een paus” met toevoeging: „die den naam heeft aangenomen van N.N.” (Patricius, Rituum ecclesiasticorum S.S. Romanae Ecclesiae, 3). *Brouwer.*

Habeneck, F r a n ç o i s A n t o i n e, Fr. musicus; * 1 Juni 1781 te Mézières, † 8 Febr. 1849 te Parijs. Stichter der zgn. Conservatoriumconcerten (8 Maart 1828), waar het eerst de werken van Beethoven te Parijs werden uitgevoerd. *Piscaer.*

L i t.: Elwart, Hist. de la Soc. des Concerts (1860).

Habent sua fata libélli [Lat., = (zooals de lezer ze opneemt) hebben de boeken hun lot], woorden van Terentius Maurus (eind 3e e.) in zijn Carmen heroïcum (nl. vs. 258 van „De litteris, syllabis et metris”); vgl. Goethe in: Sprüche in Prosa, Ethisches (II, nr. 153).

Haber, F r i t z, Duitsch chemicus; * 9 Dec. 1868 te Breslau, † 29 Jan. 1934 te Bazel. Na aldaar reeds eenige jaren als assistent werkzaam te zijn geweest, werd hij in 1898 benoemd tot hoogleeraar aan de Techn. Hoogeschool te Karlsruhe en in 1911 tot leider van het Keizer Wilhelm-Instituut voor physische chemie en electrochemie in Berlijn-Dahlem. Zeker een der grootste chemici van zijn tijd, die op alle terreinen van de scheikunde vruchtdragend en scheppend werk heeft verricht en zich ook met de econ. problemen onzer hedendaagsche samenleving bezig hield. Na zijn studiën op electrochemisch gebied volgde een periode, waarbij hij zich meer aan de organische scheikunde wijdde. Van bijz. beteekenis werden echter zijn onderzoekingen over de reacties van stikstof. Het gelukte hem in 1908-'09 stikstof met waterstof tot ammoniak te binden door gebruik te maken van hoogen druk, hooge temp. en speciale katalysatoren. Samen met C. Bosch werkte H. deze methode technisch uit, die op het oogenblik, al of niet gewijzigd, in vele landen wordt toegepast (**Haber-Bosch-procédé**; → Ammoniak). Voor deze onderzoekingen verkreeg hij in 1918 den Nobelprijs voor chemie. Gedurende den Wereldoorlog werd hij de groote organisator van de chemische oorlogsindustrie in Duitschland en wordt daarom dikwijls, maar zeer ten onrechte, „de vader van den chemischen oorlog” genoemd. Na 1918 was H., juist omdat hij zoo goed inzag hoe gevaarlijk de chemische strijdmiddelen in een nieuwen oorlog voor het menschdom zouden kunnen zijn, een groot ijveraar voor een goede verstandhouding tusschen de geleerden van alle landen.

V o o r n. w e r k e n: Grundr. der techn. Elektrochemie (1898); Thermodynamik technischer Gasreaktionen (1905). Verder vele tschr.-art. — L i t.: Fritz Haber, Fünf Vorträge aus den Jahren 1920-1923; id., Aus Leben und Beruf (1927); F. H. zur Feier seines sechzigten Geburtstages (Die Naturwissenschaften, Jg. 16, 1928, Heft 50). *Hoogeveen.*

Habergy of H e v e r d i n g, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Aarlen, op 10 km van deze stad; hoogte 320 m, opp. 1 197 ha; ruim 600 inw. Leemgrond; landbouw; bosschen. Rivier: Habergy.

Haberl, F r a n z X a v e r, Duitsch musicoloog; * 12 April 1840 te Oberellenbach, † 5 Sept. 1910 te Regensburg; vermaard om het groote aandeel, dat hij in de Gesamtausgabe van de werken van Palestrina (33 dln. 1862-'93) gehad heeft, om zijn leiderschap van den Allgem. deutschen Cäcilienverein en om zijn Regensburger uitgaven van Gregoriaansche muziek volgens de Editio Medicaea, die echter in 1908 voor de thans geldende Editio Vaticana moest plaats maken. *Reeser.*

Haberlandt, G o t t l i e b, Oostenrijksch plantkundige; * 28 Nov. 1854 te Altenburg. Hij was eerst hoogleeraar te Graz, later hoogleeraar en directeur van het plantenphysiologisch instituut te Berlijn (1910-'23). Met Schwendener is hij de grondlegger der physiologische plantenanatomie. H. is vooral bekend om zijn onderzoekingen over de perceptie van licht- en zwaartekrachtprikkels door de plant, en over plantenhormonen, die invloed uitoefenen op de celdeeling. In 1891-'92 bezocht hij Java en Ceylon en schreef daarover: Eine botanische Tropenreise (1893).

V o o r n. w e r k e n: Physiolog. Pflanzenanatomie (^{5}1926); Die Sinnesorgane der Pflanzen (1909). *Melsen.*

Häberlin, 1° H e i n r i c h, Zwits. staatsman; * 6 Sept. 1868 te Weinfelden. Advocaat; in 1904 lid en in 1919 president van den Nationalen raad, 1921 lid van den Bondsraad, 1926-'30 Bondspresident.

2° P a u l, Zwits. opvoedkundige en psycholoog; * 17 Febr. 1878 te Keszwill, 1914-'22 prof. te Bern, sinds 1922 te Bazel. In de opvoedkunde erkent hij twee

onderscheiden gebieden: doelstelling en psychologie. De eerste kan niet gegeven worden door de tweede, zij staat boven de ervaring en berust op laatste godsdienstige gronden. Als psycholoog behoort hij tot de structuurpsychologie; zijn karakterologie vestigt hij op een rationeelen wijsgeerigen grondslag. Geest en ideaal zijn de grondbestanddeelen van het karakter.

Werken: Der Geist und die Triebe (1924); Der Charakter (1925); Allg. Ästhetik (1929). *Fransen.*

Habets, Johannes Joseph, Limburgsch archaeoloog, historicus en archivaris; * 27 Nov. 1829 te Oirsbeek bij Sittard, † 22 Juni 1893 te Maastricht. In 1859 priester, daarna op vsch. plaatsen werkzaam als kapelaan, 1878 pastoor te Oud-Vroenhoven bij Maastr. Reeds toen had hij door eigen studie zulk een gezag op archaeol. en hist. terrein verworven, dat hij, pastoor op een onaanzienlijk dorp, tot lid der Kon. Acad. benoemd werd (1880). In 1882 rijks-archivaris te Maastricht. Hij is een pionier op het gebied der Limb. oudheidkunde en gesch., waarover hij buitengewoon talrijke geschriften publiceerde.

J. J. Habets.

Voorn. werken: Gesch. v. h. teg. bisd. Roermond (3 dln. 1875-'92); Découvertes d'Antiq. dans le duché de Limb. (in Public. de la Société hist. et archéol. de Limb., XVIII 1881). — Lit.: Flament, in Levensberichten v. d. Mij v. Letterk. (1894; met voll. bibliogr.). *Gorris.*

Habey, → Loonstelsel.

Habib (met korte a, lange i en klemtoon op de laatste lettergreep), eigenlijk „bemind", „geliefde vriend", titel, waarmee men in Arabië de afstammelingen van den profeet aanspreekt, ook in den Indischen Archipel wel gebruikt.

Welbekend is Habib Abdoerrahman Zahir, een Mohammedaansch wetgeleerde in Atjeh, die een felle campagne voerde tegen allerlei misbruiken en daardoor tot grooten invloed kwam in den tijd vlak vóór den Atjeh-oorlog. Een tijdlang was hij leider van het Atjehsche verzet tegen de Nederlanders, doch na hun opmarsch kon zijn onderwerping voor een jaargeld gekocht worden. *Berg.*

Lit.: C. Snouck Hurgonje, The Achehnese (I,155-175).

Habib-Oellah, emir van Afganistan; * 1872 te Tasjkent, vermoord in 1919; volgde zijn vader Abdoerrahman op in 1901. Al was hij persoonlijk de Eng. politiek genegen, toch wist hij tijdens den Wereldoorlog zijn land neutraal te houden; zijn zoon Aman-Oellah volgde hem op.

Habima, Joodsch tooneelgezelschap uit Moskou, spelend in het Hebreeuwsch. De opvoeringen in eenigszins expressionistischen stijl, met groteske bijfiguren en suggestief-aanduidende decors, hadden ook in het buitenland enorm succes. De H., die zich tot doel stelt een band te vormen tusschen de verstrooide Joden, heeft thans een theater met tooneelschool te Tell-Aviv (Palestina). Tot de meest bekende opvoeringen behoort die van Dybuk. *v. Thienen.*

Habington, William, Eng. dichter, * 1605, † 1654. Uit Kath. ouders geboren, opgevoed te St. Omer, maar liet het voornemen Jezuïet te worden varen. Huwde Lucy Powys, aan wie hij zijn „Castara" (1634) wijdde, dat in teedere lieflijkheid den lof der reine liefde bezingt.

Verdere werken: The Queen of Arragon (1640; een tragi-comedie); Historic of Edward IV. — Uitg.: Castara, d. E. Arber (1870). *F. Visser.*

Habinsaran, deel van de Bataklanden in de residentie Tapanoeli; opp. ca. 2 100 km². Door bergen en heuvels in drie afzonderlijke hoogvlakten verdeeld van ong. 1 000 m boven zee. Doorsneden door diepe erosiedalen. Dun bevolkt, 18 000 zielen, meerendeels nog heidensch. Naast landbouw doet de bevolking aan veeteelt (karbouwen), waarvoor het land zeer geschikt is. In 1908 onder Nederlandsch bestuur gebracht. *v. Vroonhoven.*

Habitueele luxatie, → Ontwrichting.

Habitueele misvorming, → Misvorming.

Habitus (Latijn, = uiterlijke verschijning; ook: gewoonte), 1° (philosophisch en theologisch). Met dit woord wordt een der → categorieën van Aristoteles aangeduid. Maar vooral beteekent het een dispositie, waardoor iets goed of kwaad gedisponeerd is, en als zoodanig valt h. onder de categorie der qualiteit (qualitas). De h. is van de dispositie-zonder-meer onderscheiden in zoover de dispositie een onvolmaakte, niet stabiele qualiteit is, de h. daarentegen een volmaakte, vaste qualiteit. De h. wordt onderscheiden in zijnshabitus (h. entitativus), bijv. de gezondheid, en werkhabitus (h. operativus), bijv. een deugd. Meestal komt het woord h. voor in den zin van werkhabitus. Deze wordt gedefinieerd: een vaste, niet gemakkelijk verliesbare qualiteit, waardoor de mensch gedisponeerd wordt, om met gemak te werken; bijv. de h. der mathematische wetenschap geeft het gemak van werken op het terrein der mathematiek. Deze dispositie wordt óók voor zoover ze van nature aanwezig is h. genoemd (habitus naturalis), maar meer bijzonder heet ze zoo, als ze door eigen werkzaamheid en oefening is verworven (habitus acquisitus). Dergelijke h. zijn de wetenschappen, die een mensch zich verwerft, de deugden, die hij aankweekt (→ Deugd). De Scholastieke philosophie kent aan dezen h. een eigen accidenteel zijn toe, waardoor de werkkracht vervolmaakt wordt. Door veel moderne philosophen (ook door vsch. nieuw-Scholastieken) wordt dit ontkend en worden de verschijnselen, die op een h. wijzen, o.a. verklaard door physiologische gegevens of door de wetten van associatie en reproductie.

Ook in de theologie is de h. van groote beteekenis. De heiligmakende genade is vlg. de alg. Kath. leer een qualiteit, door God in de ziel ingestort en bij wijze van blijvenden h. meegedeeld. Het Conc. van Trente noemt de rechtvaardigende genade ingestorten h. Bij de rechtvaardigmaking door de genade krijgt de mensch de goddelijke en de bovennatuurlijke moreele deugden en ook de gaven van den H. Geest als werkhabitus ingestort. Deze bovennatuurlijke h. worden niet door eigen werkzaamheid gekweekt, maar onmiddellijk door God ingestort (habitus infusus). → Deugd; Gaven van den H. Geest. De vraag of de heiligmakende genade zijns- of werkhabitus is, wordt niet eenstemmig in de Kath. theologie

beantwoord. Het meerendeel der theologen houdt met Thomas van Aquino, dat zij een zijnshabitus is, waardoor niet de werkkracht der ziel, maar de substantie zelf van de ziel vervolmaakt wordt, zoodat ze van de goddelijke deugd der charitas, die een werkhabitus is, reëel onderscheiden is. De anderen zien met Alexander van Hales en Scotus in de heiligmakende genade een werkhabitus en identificeeren haar met de deugd van charitas.

L i t.: handboeken over ethica (in het traktaat over de deugden) en dogmatiekboeken (in het traktaat over de genade). → Deugd; Genade. *Kreling.*

2° In de g e n e e s k. beteekent h. uiterlijk voorkomen, lichaamstype. Een ziekte, of de aanleg tot een ziekte, kan gepaard gaan met of zich demonstreeren in een lichaamstype, dat karakteristiek is voor die ziekte of dien aanleg. Naar vroegere inzichten meende men bijv., dat personen, die stammen uit een tuberculeuze familie, een bepaald lichaamstype eigen was, en noemde men dit den phtisischen (tuberculeuzen) habitus. Waar echter de tuberculose even goed personen van een ander lichaamstype aangrijpt, is de naam phtisische h. niet gehandhaafd. Men heeft ervaren, dat dit lichaamstype meer een alg. gemis aan weerstand eigen is, en noemt het thans asthenischen h. De voorn. kenmerken zijn: tengere lichaamsbouw, zwak ontwikkelde musculatuur en vetlaag, bleeke huid, lange, schrale hals, lange, smalle borstkas, magere extremiteiten, neiging tot spataderen en transpireeren. Denzelfden h. ziet men nl. ook nij neurasthenen (asthenische psychopathen), bij wie naast een alg. slapte een labiliteit van het vegetatieve zenuwstelselsel bestaat, welke de oorzaak is van nerveuze bezwaren van het hart en maag-darmstelsel (m.a.w. hartneurosen en maag-darmneurosen). Ook de zgn. h. enteroptoticus komt met den asthenischen overeen. De enteroptose (d.i. de afzakking der ingewanden) is het gevolg van alg. slapte. De h. apoplecticus duidt een lichaamstype aan, dat in het bijz. aangelegd zou zijn tot beroerte. De kenmerken van dezen h. zijn: breede, gedrongen gestalte, korte hals, ronde kop. Deze personen kenmerken zich bovendien door een vroolijk, gezellig temperament en zijn vrienden van alcohol en tabak; kortom, deze h. komt veel overeen met den zgn. pyknischen h. (volgens → Kretchmer). Dat de levenswijze hier een vroege arteriosclerose en bloeddrukverhooging, met als gevolg een relatief meer voorkomen van apoplexie, kan veroorzaken, is niet onwaarschijnlijk. *Hoelen.*

Haboob, hevige, heete zandstorm, die in Soedan, vooral tusschen Mei en October, woedt. Duurt ong. 10 min. Is nauw verwant met de → bui van onze streken.

Habor, bijbelsche naam (Akkad.: Chaboer, doch meer bekend onder Gr. naam Chaboras) van een Noordelijke zijrivier van den Euphraat. In het vruchtbare dal van den H. werd een deel der uit Samaria door de Assyriërs weggevoerde bevolking neergezet (4 Reg. 17. 6; 18. 11). *Simons.*

Habrich, L e o n a r d, Duitsch Kath. paedagoog; * 16 Sept. 1848 te Esch (kring Bergheim), † 24 Mei 1926 te Wesseling a. Rhein. H. werkte bijna 40 jaar aan de opleiding van onderwijzers, te Boppard en te Xanten, schreef een uitstekend handboek op neo-Thomistischen grondslag voor zielkunde, vertaalde de psychologische werken van Mercier in het Duitsch, was medestichter en voorzitter van den Verein für Christliche Erziehungswissenschaft, organiseerde en leidde als zoodanig tal van cursussen en verwierf voor zijn verdiensten den titel van professor.

V o o r n. w e r k e n: Pädagog. Psychologie (I [6]1921, II [5]1921, III [2]1921); Aus dem Leben und der Wirksamkeit Don Boscos; Der Volksschulunterricht (met J. J. Wolff); verder schoolwerken en art. in periodieken. — L i t.: Lex. Pädag. der Gegenwart (I). *Rombouts.*

Habronemosis, ziekte, veroorzaakt door Habronema, een draadworm. De parasiet leeft in de maag van het paard en is waargenomen in Italië, Afrika, Voor-Indië, Australië en N. Amerika. Met de faeces van het paard komen de embryonen naar buiten en infecteeren daar de larven van de huisvlieg. De larven ontwikkelen zich verder in de vlieg en deze vliegen worden door het paard opgelikt. In de maag van het paard groeit de larve dan weer uit tot het volwassen dier. Volgens sommige onderzoekers is de larve van Habronema ook verantwoordelijk voor een huidaandoening bij het paard, de zgn. plaies d'été (h. cutanea). Abnormalerwijze zou de larve dan een deel van haar ontwikkeling doormaken in de huid, waar ze van de faeces uit in terecht zou komen.

Habsburg of Habichtsburg, dorpje in het Zwits. kanton Aargau aan de Aare, op de Z.O. helling van den Wülpelsberg. Op den berg zijn resten van den burcht Habsburg, een 24 m hooge toren met 2,5 m dikke muren, gevonden. De burcht werd ca. 1020 gebouwd door graaf Wernher von Altenburg. In de 12e en 13e e. woonden er de graven van Habsburg. → Habsburg-Lotharingen. *Comijn.*

Habsburgertype, gelaatstype, gekenmerkt door een sterk vooruitspringende onderkaak (prognathie), een dikke onderlip en een gebogen neus. Onderzoekingen van Galippe en Haecker hebben uitgewezen, dat dit gelaatstype sinds eeuwen bij de Habsburgers voorkomt, o.a. reeds op een portret van Ernst den IJzeren (ca. 1424). Deze afwijking is van erfelijken aard en schijnt verband te houden met een te sterke of abnormale functie van de hypophyse. Een bekend voorbeeld is ex-koning → Alfons van Spanje (zie portret). *Dumon.*

Habsburg-Lotharingen, Duitsch keizerlijk vorstengeslacht, dat zijn eersten oorsprong ontleent aan den Zwitserschen burcht Habsburg in het Aaredal, in 1020 gesticht, terwijl de stamlijn teruggaat tot Guntram (ca. 950). De graven van Habsburg krijgen vermeerdering van goederen, vooral van de Hohenstaufen, zoodat zij omstreeks 1250 machtig zijn in Aargau, Elzas en Breisgau. Graaf Rudolf wordt gekozen tot keizer van het Duitsche Rijk (1273-'91). Door zijn overwinning op Ottokar van Bohemen (1278) verwerft hij voor zijn huis de hertogdommen Oostenrijk en Stiermarken. In de 14e eeuw verliezen de Habsburgers al hunne bezittingen en aanspraken in Zwitserland en ontmoeten overal in het Rijk veel tegenkanting en terugslag. Eerst in 1438, na het uitsterven van het Luxemburgsche huis, krijgen zij het Duitsche keizerschap, in beteekenis uitgehold en verzwakt, terug en mogen het dan behouden tot 1806. In dien tusschentijd hadden zij hun Oostenrijksche erflanden uitgebreid, met Krain en Karinthië (1335), Tirol en Triëst (1363). Het huwelijk van Maximiliaan I met de erfdochter der Bourgondische landen (1477) maakte het geslacht weer zeer machtig; door de vereeniging met Spanje en door een wederzijdsch huwelijks- en erfbondgenootschap met den koning van Bohemen en Hongarije (1515) kwam het in den persoon van Karel V tot een toppunt. Reeds in 1521 liet hij de Oostenrijksche erflanden aan zijn broeder Ferdinand, waardoor de groote splitsing tusschen

Duitschen en Spaanschen tak in 1555 werd voorbereid. De Spaansche tak stierf uit in 1700 met Karel II. Keizer Ferdinand I, de stamvader van den Duitschen tak, verwerft Bohemen en Hongarije in 1526; de Oostenrijksche erflanden verdeelt hij onder zijn zonen, maar onder Ferdinand II worden ze alle weer vereenigd en sedertdien begint de ontwikkeling tot een zelfstandige Habsburgsche monarchie buiten Duitschland. Tijdens keizer Leopold I draagt de herovering van Hongarije op de Turken daar veel toe bij. Een terugverwerven van het Spaansche deel door den Spaanschen Successie-oorlog gelukt slechts ten aanzien van de Zuidelijke Nederlanden en eenige deelen van Italië (1713). In 1740, bij het uitsterven van den Duitschen manstam, moet dit groote geconsolideerde bezit tegen vele vijanden worden verdedigd. Door het huwelijk van Maria Theresia met Frans Stephanus van Lotharingen (1738) ontstaat dan het huis Habsburg-Lotharingen, dat in zijn laatsten drager van de Duitsche keizerskroon, Frans II, zich reeds in 1804 erfelijk keizer van Oostenrijk noemt. Aldus ontstaat volledig de Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie, welke zich in het Habsburgsche huis tot November 1918 heeft voortgezet. Pretendent van deszelfs aanspraken is Otto, de oudste zoon van keizer Karel († 1922) en van Zita van Bourbon-Parma. Van de zijlijnen van het Duitsch-Oostenrijksche Habsburg leven talrijke afstammelingen, ook van den groothertog van Toscane, die in 1859 werd afgezet.

Lit.: Merz, Die Habsb. (1896); A. Schulte, Gesch. der Habsb. in den ersten drei Jhrdt. (1887); Hoernes, Oesterreich-Ungarn und das Haus H. (1892); Turba, Gesch. des Thronfolgerechtes in allen Habsb. Ländern 1156-1732 (1903); Rubbrecht, L'origine du type familial de la maison de H. (1911); v. Kahler, Das Geschlecht H. (1919); Prins Adalb. v. Beieren, Das Ende der H. in Spanien (2 dln. 1929). *v. Gorkom.*

Habijt, → Kloosterdracht.

Haccourt, gem. in het N. van de prov. Luik, ten W. van Wezet; opp. 728 ha, bijna 3 000 inw.; landbouw, krijtfabriek; bezienswaardige verbouwde kerk; oude heerlijkheid; erg geteisterd in 1914 door den Duitschen inval.

Haceldama (Bloedakker), Arameesche naam van een stuk grond ten Z. van Jerusalem, oorspr. Akker van den Pottenbakker genaamd en waarsch. nabij de Pottenbakkers- (of Mest-?)poort gelegen. Door de opperpriesters gekocht voor de dertig zilverlingen, het bloedgeld, dat Judas van hen had ontvangen, maar in zijn wroeging weer teruggegeven had. Vandaar Bloedakker genoemd, werd hij sindsdien gebruikt als begraafplaats voor de vreemdelingen (Mt. 27, 3-10; Act. 1, 18-19). *v. d. Born.*

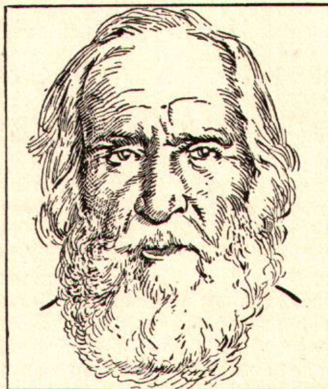
Hachy, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Aarlen, op 10,5 km van deze stad en 3 km van Etalle. Hoogte 367 m, opp. 2 787 ha; ruim 1 700 inw. Rivier de Semois. Landbouw; leemgroeven; turfgronden; pottenfabrieken; bosschen. Rom. heerbaan.

Hackaert, Jan, Ned. schilder; * 1629 te Amsterdam, † 1700 aldaar. Schilderde uitsluitend landschappen, waarin sterk de indrukken van zijn reizen in Zwitserland en Italië tot uiting komen. Zij bezitten veelal fraaie natuurstemmingen en hebben meest rijke lichteffecten. Adriaen v. d. Velde schilderde vaak de figuren voor hem erin. Hij heeft ook etsen gemaakt.

Lit.: v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex. *Schretlen.*

Hackbrett = → Hakkebord.

Häckel, Ernst, Duitsch natuuronderzoeker; * 16 Febr. 1834 te Potsdam, † 9 Aug. 1919 te Jena. Hij studeerde medicijnen, doch gaf spoedig de voorkeur aan de zoölogie. In 1856 werd hij assistent van Rudolf Virchow en bekleedde van 1865 tot 1908 den leerstoel voor dierkunde te Jena, waar hij in 1886 het professoraat in de phylogenetische zoölogie stichtte, in 1908 het phylogenetisch museum tot illustratie van zijn afstammingstheorie oprichtte en in 1912 het Häckel-Archiv voor ontwikkelingsleer aanlegde. Hij ondernam een groot aantal reizen, vooral met het oog op de studie van de lagere zeefauna en beschreef in prachtig geïll. monographieën enkele holtedieren (Coelenterata) als sponsen, kwallen, medusen en eveneens enkele straaldiertjes als vertegenwoordigers van de eencelligen (Protozoa). Niet alleen was hij een hoog begaafd natuurvorscher, doch zijn schrijftrant verraadt tevens een fijnzinnig kunstenaar. Zijn alg. bekendheid dankt H. echter vooral aan de populaire geschriften, waarin hij zijn persoonlijke opvattingen omtrent de afstammingstheorie heeft weergegeven. Darwin's boeken, die bij het begin van de professorale loopbaan van H. verschenen, hadden een geweldigen invloed op zijn wereldbeschouwing; ongelukkig interpreteerde hij het Darwinisme op vaak eenzijdige wijze en meende in de evolutietheorie een niet te overbruggen tegenstelling te zien met de Kath. leer omtrent het ontstaan van de levende organismen. H. is de grondlegger van het → Monisme; in 1866 verkondigde hij in zijn werk „Generelle Morphologie der Organismen" een nieuwe leer over de zelfwording van het leven (generatio spontanea). Op zijn „Natürliche Schöpfungsgeschichte" (1868, [12]1923), die niet van fantasie is vrij te pleiten, doch bij de massa een ongekenden bijval mocht oogsten, volgde in 1874 zijn „Anthropogenie", waarin hij zijn hypothese over den oorsprong van den mensch een wetensch. tint trachtte te geven. Toen H. in 1878 zijn afstammingsleer in het schoolprogramma wilde invoeren, vond hij een ernstigen tegenstander in zijn oud-prof. Rudolf Virchow, die in naam der wetenschap verzet aanteekende en de leer, zooals ze door H. werd voorgestaan, een „kluwen van onbewezen hypothesen" noemde. De → biogenetische grondwet waarop de Duitsche zoöloog Fritz Müller het eerst op voorzichtige wijze had gewezen, werd door H. tot een biologisch dogma verheven en als volgt geformuleerd: de ontogenese (de embryonale ontwikkeling van het individu) is een erfelijk gedetermineerde, door → aanpassing gemodificeerde herhaling van de phylogenese (ontwikkeling van de soort in den tijd). Dat elk embryo, om tot een volwassen individu uit te groeien, de verschillende morphologische stadia van het evolueerend geslacht, zooals H. dit heeft voorgesteld, opnieuw zou doormaken, is een bewering, die sinds lang door de embryologische wetenschap werd ontzenuwd. Zijn bij uitstek materialistische levensbeschouwing vulga-

E. Häckel.

riseerde H. in zijn werk „Die Welträtsel" (1899, [14]1928), dat 25 vert. kende, verder in „Lebenswunder" (1904) en „Kristallseelen" (1917). Het groot succes, dat zijn populair geschreven werken mochten boeken, bracht H. er toe in 1906 den Monistenbund te stichten. Aan min gevorderden wordt het philosophisch getint werk van Häckel liefst niet in de hand gegeven.

Verdere werken: Die Radiolarien (4 dln. 1862); Entwicklungsgesch. der Syphonophoren (1869); Biolog. Studien (1870-'77); Die Kalkschwämme (3 dln. 1872); Das System der Medusen (1879); Anthropogenie (1874, [6]1910); Systemat. Phylogenie (1894); Aus Insulinde (1901); Kunstformen der Natur (1904); Freie Wissenschaft und freie Lehre (1878; een antwoord op de rede „Die Freiheit der Wissenschaft im modernen Staat", die R. Virchow te München tegen H. had gehouden). — Lit.: E. Wasmann, H.'s Monismus eine Kulturgefahr ([4]1919); H.'s Briefwisseling met Franziska von Altenhausen ([2]1929). *Dumon.*

Häcker, Valentin, Duitsch zoöloog, * 15 Sept. 1864 te Ungarisch-Altenburg, † 19 Dec. 1927 te Halle. H. was werkzaam op het gebied der celleer en der genetica. In 1895 werd hij prof. te Freiburg i.Br., in 1900 te Stuttgart en in 1909 te Halle. Vooral bekend om zijn studie van de ontwikkeling van het phaenotype (→ Phaenogenetica).

Werken: Allg. Vererbungslehre ([3]1921); Der Familientypus der Habsburger (Zschr. f. ind. Abst. u. Vererbungslehre, VI, 61-89); Die Erblichkeit im Mannesstam und der vaterrechtliche Familienbegriff (1917); Entwicklungsgeschichtliche Eigenschaftsanalyse (Phaenogenetik, 1918); Aufgabe und Ergebnisse der Phaenogenetik (Bibliographia genetica, I 1925). *Dumon.*

Hackert, Philip, Duitsch landschapsschilder; * 15 Sept. 1737 te Prenzlau, † 28 April 1827 te Florence. In Parijs kwam hij in de leer bij Le Sueur; daarna werkzaam te Rome, waar hij zijn meeste, sterk geidealiseerde landschappen schilderde. Goethe was met hem bevriend.

Lit.: F. Noack, Deutsches Leben in Rom (1907).

Hackländer, Friedrich Wilhelm, Duitsch schrijver, * 1 Nov. 1816 te Burtscheid bij Aken, † 6 Juli 1877 te Leoni. Leidde als militair, als koopman en in dienst van het hof een vrij bewogen leven. Zijn roman Europäisches Sklavenleben (1854), de humoristische Bilder aus dem Soldatenleben im Frieden (1844), blijspelen als Der geheime Agent (1850) hebben veel bijval gekend. Ontspanningslectuur. H. schreef nog Der Roman meines Lebens (1878; autobiogr.).

Uitg.: Verz. Werken (60 dln. 1863-'74). — Lit.: Karl Kirchner, Fr. W. H. (1921). *Pinteloп.*

Hackneypaard, middelgroot tuigpaard (schofthoogte 1,56 - 1,58 m) met elegante manieren en mooie vormen; beroemd om de ongewoon hooge voorbeenactie in draf, waarbij ook opvalt de eenigszins overdreven hooge actie der achterbeenen. Het is een Eng. halfbloedras, ontstaan uit de kruising van oude Norfolkdravers (goede dravers met veel uithoudingsvermogen) met Eng. volbloed. In Ned. een tijd lang gezocht, vooral in Gelderland; de invloed op de paardenfokkerij is echter gering geweest; voor landbouwdoeleinden minder geschikt. *Verheij.*

Hacquegnies, gem. in het W. van de prov. Henegouwen, ten N. van Leuze; opp. 741 ha, ruim 500 inw. Ronne-rivier; landbouw, textielnijverheid; kerk uit 18e eeuw.

Hadad, Syrische vorm van den godennaam → Adad, die ook in meerdere door de H. Schrift vermelde Syrische koningsnamen als samenstellend element voorkomt (Hadadezer, Benhadad; vgl. ook → Adadremmon).

Hadadrimmon, → Adadremmon.

Hadakéwa, oud-bestuursplaats op het eiland Lomblen (afd. Flores); thans missiestatie.

Hadamard, Jacques, Fransch wiskundige, * 8 Dec. 1865 te Versailles; 1893 hoogleeraar aan de univ. te Bordeaux, 1897 aan het Collège de France te Parijs in analytische en astronomische mechanica. Zijn voorn. werk ligt op het gebied der functietheorie.

Haddington, → East Lothian.

Hadelinus (Hadalinus, Hadelin), Heilige, belijder; * in Aquitanië, † ca. 650. Verliet zijn geboortestreek, trad in de door den H. Remaclus gestichte abdij van Stavelot, werd door dien heilige ter geloofsverkondiging naar het Lesse-dal gestuurd, stichtte er het klooster Celles bij Dinant. Zijn reliquieën berusten te Visé, waar hij als patroon vereerd wordt. Feestdag 3 Februari.

Lit.: Acta S.S. Febr. (I). *De Schaepdrijver.*

Hadeloga (Adeloge), Heilige, maagd, volgens de legende dochter van Karel Martel. Door haar vader verstooten, stichtte zij in Kitzingen a. Main een dubbelklooster, dat na haar verzoening met haar vader, van dezen rijke giften ontving. Zij stierf aldaar ca. 750. Feestdag 2 Febr. (ook 20 Maart). *Feugen.*

Lit.: J. B. Stamminger, Franconia sancta (1881).

Hadendoa, neder-Koesjitische stam der Hamieten.

Haderslev of Hadersleben, Deensche stad in Z. Jutland aan de 11,5 km lange H.-föhrde (VIII 688 C 3); 15 000 (meest Duitsche) inw. De stad gaat slechts langzaam vooruit: ze ligt niet aan de groote spoorlijn Hamburg—Fredericia, maar aan een zijlijn en de deelname aan het maritieme leven op de Kleine Belt neemt af. *fr. Stanislaus.*

Hades (< Gr. Aïdès = Onzichtbare), in de Gr. mythologie de god der onderwereld. Met zijn broeders Zeus en Poseidon deelde hij, na de onttroning zijns vaders Cronus, de heerschappij over het heelal. Hij was gehuwd met de door hem geschaakte Persephone. Als verborgen koning van het schimmenrijk bezit hij een onzichtbaarmakenden helm. Tot zijn attributen behoort in de iconographie veelal de Cerberus. Als beheerscher der aardsche rijkdommen wordt hij ook Ploutoon (Gr., = gever van rijkdom; Lat. Pluto) genoemd. Men offerde hem met afgewend gelaat enkel zwarte schapen. Bijz. vereering genoot hij in Elis. Later werd hij ook met den Egypt. Serapis geïdentificeerd. *Cuypers.*

Hadewych, Middelnederl. mystieke schrijfster en dichteres. Op haar naam zijn overgeleverd: een veertiental Visioenen, die den groei der ziel in de beleving van Christus uitbeelden; 31 ascetisch-mystieke brieven van geestelijke leiding; 45 strophische gedichten: over het wel, doch vooral het wee der goddelijke liefde, in de vormen van den hoofschen liefdedienst; 16 paarsgewijs rijmende gedichten van meer didactischen aard. Enkele andere, meer metaphysische, gedichten, en een Tweevormich Tractaatken, die haar ook worden toegeschreven, zijn zeker niet van dezelfde schrijfster.

Volgens een latere overlevering was H. van Antwerpen, waarheen ook enkele bijzonderheden uit haar werk wijzen; zij leefde lang vóór Ruusbroec; stond te midden van de mystieke begijnen-beweging (→ Begijn), nog voordat deze in de begijnhoven was verloopen; schreef ca. 1250, als blijkt uit den geest van haar

werk, bijv. den zuiveren ridderlijken geest, uit veronderstelde toestanden en uit zinspelingen (op een Hendrik van Breda, † 1256; den inquisiteur Robaert, ca. 1239). Zij was dus niet de ketterin Heilwych → Bloemardinne van Brussel, tegen wie Ruusbroec is opgetreden. Want Hadewych is in de kringen van Ruusbroec, te Groenendaal, steeds beschouwd geworden als eene heilige, terwijl Bloemardinne er in alle geval als ketterin kon voorgesteld worden. Zij is evenmin de abdis van Aquiria, Hadewigis († 1248). Zij stond aan het hoofd van een klein gezelschap van jonkvrouwen, die zij opleidde in de Minne en die aan werken van barmhartigheid deden. Misschien te Nijvel.

Hare ascetisch-mystieke leer, gebouwd op het goddelijk exemplarisme en op onzen terugkeer tot God in het bereiken van ons oerbeeld in God, legt de grondslagen voor de eigenaardige opvatting der mystiek, die als specifiek-Germaansch doorgaat. Toch ontbreekt bij haar nog de opvatting van de ascese als een ontlediging van zich zelven. Zij is ook minder metaphysisch en nog meer ervarings-mystiek: in de beleving van Christus-Mensch, dat is in Zijn lijden, om vereenigd te worden met Christus-God. Hare rijke beeldspraak, hare allegorische neigingen, het Plotinisch-Augustinisch idealisme, dat haar leer doordringt, maken haar wel wat duister. Toch laat geheel haar werk een indruk van diepe, ernstige, godsdienstige schoonheid. Haar proza is klassiek gebouwd; haar strophische gedichten worden misschien door geen lyrische poëzie in de M.E. overtroffen. Haar werk had een kunst kunnen inluiden als die van Dante en Petrarca in Italië. Al vroeg is zij ook in Duitschland bekend en, gedeeltelijk althans, vertaald geworden. *V. Mierlo.*

U i t g. : J. v. Mierlo (1908-'14); J. Snellen, Liederen (1907); V. Mierlo, de Visioenen (met comm. en inl.; 1924-'25); id., De poëzie van H. (1932). — L i t. : Vele afzonderlijke studiën, w.o. V. Mierlo, Hadewychiana, in Versl. en Meded. der Kon. Vl. Acad. (1928). Over hare leer: V. Mierlo, in Revue d'ascétique et de mystique (1924); M. H. v. d. Zeyde, H. (1934), waartegen: J. v. Mierlo, in Versl. en Med. kon. Vl. Acad. (1934).

Hadid of C h a d i d, plaats in Sephela (vlakte tusschen het bergland Juda en de kust der Middellandsche Zee), tegenw. Haditch, 5 km Oostelijk van Lydda; na de ballingschap weer als woonplaats gebruikt (Esdr. 2.35; Neh. 7.37; 11.34).

Hadis (Arab.), overlevering over de daden of uitspraken van Mohammed en zijn gezellen. Oorspr. slechts mondeling overgeleverd, werd zij later ook schriftelijk vastgelegd, daarbij steeds het karakter van persoonlijke mededeeling bewarend, in zoover het eerste deel (Arab. isnad, d.i. steun) steeds bestaat uit een rij van zegslieden, opklimmend tot een gezel of tijdgenoot van den profeet, waarna dan de inhoud (Arab. matn, d.i. tekst) volgt. Daar heel het leven van den moslim tot in het kleinste geregeld moet zijn naar het voorbeeld van Mohammed (→ Soennah), zocht men bij elke voorkomende moeilijkheid naar een overlevering, welke de oplossing daarvan zou geven. Dat daarmee het fabriceeren van tradities in de hand gewerkt werd, is duidelijk. Men moet dus in de h., die na den Koran als heilige tekst het hoogst in eere staat, niet zien een geloofwaardige mededeeling omtrent feiten uit Mohammed's leven, doch een neerslag van de meeningen, die zich in de eerste eeuwen omtrent de gangbare problemen vormden. In den loop der 3e eeuw na de → Hidzjra werden de tradities gecodificeerd. Zes dezer verzamelingen kregen in heel de Moh. wereld gezag en daarvan zijn weer die van Al-Boechari en van Moeslim de voornaamste. Werd bij het verzamelen ook al theoretisch de geloofwaardigheid der overleveraars als norm genomen, practisch vonden die tradities opname, welke in de Islamietische wereld algemeen gangbaar geworden waren. Een zeer uitvoerige index op deze overleveringen wordt thans uitgegeven door prof. dr. A. J. Wensinck te Leiden. *Zoetmulder.*

L i t. : J. Goldziher, Muhamm. Studien (Halle 1889); id., Vorles. über den Islam (Heidelberg [2]1925).

Hadith, Hadithliteratuur, → Hadis.

Hadjar er Roem, thans Lamoricière in Oran (Algerië), het Altava uit het Caesariaansch Mauretanië. De aldaar sedert 1849 uitgevoerde opgravingen hebben het plan blootgelegd van een militaire en een koloniale stad. Enkele Christelijke inschriften uit de 4e e. zijn er ontdekt. *E. De Waele.*

Hadjeb ed Dijoum, vroeger Masclianae, plaats, ong. 60 km ten Z. van Kairwan (Tunis). Er zijn een begraafplaats en thermen van het Rom. tijdperk ontdekt, alsook resten van een Christelijke basilica, enkele inschriften en vele tegels met decoratieve tafereelen uit het O. en het N.T. *E. De Waele.*

Hadji, → Hadzjdzj.

Hadley, G e o r g e, Eng. natuurkundige en „lawyer"; * 1685, † 1744. Theorie van de alg. circulatie van den dampkring. Verklaarde de passaten door het temperatuurverschil tusschen de hoogere en de lagere breedten en de afwijkende kracht der aardwenteling.

W e r k : Concerning the cause of the general tradewinds (Londen 1738).

Hadloub, J o h a n n e s, Duitsch → minnezanger van ca. 1300, uit Zürich. Hoewel zelf van burgerlijke afkomst, is zijn lyriek vol van het verheven minne-ideaal der riddertraditie, vrij van dorperlijke zinnelijkheid. G. Keller maakte hem tot den held eener fraaie novelle.

U i t g. : v. Ettmüller (1840).

Hadow, W i l l i a m H e n r y, Eng. musicoloog; * 27 Dec. 1859 te Ebrington (Gloucester); bekend als uitgever van de Oxford History of Music, waarvan hij het 5e deel (Weensche klassieken) zelf schreef. Verdere publicaties zijn o.a. Studies in Modern Music (2 dln. 1892-'93); William Bird (1923), enz.

Hadrach, naam van een landstreek, vermeld in een profetie van Zacharias (9.1) en wellicht ook in den oorspr. tekst van Ezech. 47.5 en Num. 34.7 vlg. H. is eveneens bekend uit Arameesche (Hazrak) en Assyrische (Chatarika) documenten. Waarsch. ongeveer samenvallend met het gebied van Homs. *Simons.*

Hadramaut, Z.kant van het schiereil. Arabië (II 629/30 D 5). Opp. ca. 150 000 km², ca. 150 000 inw. De smalle kustvlakte ontvangt weinig regen, vooral door den wintermoesson. Hier en daar oasen, die dadels en cocosnoot, tabak, katoen, bananen, wijn, vijgen, maïs en groente leveren. De dorpen hebben visscherij, weverij, indigoververij en handel. Deze laatste gaat veelal over Aden (wierook, dadels, hars, haaienvinnen). De bewoners leven in hooge leemen huizen en zijn onderdanig aan de Bedoeïnen, die in leemen hutten wonen en hun land laten bebouwen door Negerslaven. Uit de kust rijst steil het kalkplateau op tot 2 400 m hoogte; doorsneden van wadi's, eenzaam en verlaten, met doornstruiken, tamarinden en hier en daar wat gras. Waar irrigatie mogelijk is, neemt de bevolking in dichtheid toe. Veel emigratie naar Eng.- en Ned.-Indië. De stamhoofden staan onder Britsch oppergezag.

L i t. : D. v. d. Meulen en H. von Wissmann, Voorloopig Verslag v. e. reis in H., in: Tschr. v. h. Kon. Ned. Aardr. Gen. (1932); Schleifer, Encyclop. des Islams (II

1915, s.v.); Bent, Southern Arabia (1900); L. v. d. Berg, Le H. et les colonies arabes dans l'archipel indien (Batavia 1886). *Heere.*

Hadria-kwestie. De belofte, in 1915 door de Entente gedaan om bij het sluiten van den vrede aan Italië het kustgebied van Görz en Dalmatië af te staan, met het protectoraat over Albanië, stuitte op hevigen tegenstand vanwege de Serviërs; ten gevolge van de weigering van Wilson en Lloyd George die belofte uit te voeren, bezette de Ital. dichter d'Annunzio de stad → Fiume. *Cosemans.*

Hadrianopel, → Adrianopel.

Hadrianus I, paus (772 tot 795); † 26 (25) Dec. 795. Zijn pontificaat kenmerkte zich door een vast streven naar verzekering der onafhankelijkheid van den pauselijken Stoel, door: grondvesting van den Kerkelijken Staat en voorbereiding van de stichting van het nieuwe Westersche keizerrijk. Aanstonds riep H. tegen de Lombarden Karel den Grooten te hulp, die in 773 de Alpen overtrok, het Lombardische rijk veroverde en in 774 in Rome aankwam, waar hij aan H. de beloften bevestigde, door Pepijn in 754 aan Stephanus (II) III gedaan betreffende uitbreiding van het pauselijk gebied. Nadere bepaling en uitvoering daarvan verkreeg H. vooral bij de volgende bezoeken van Karel (781, 789). Dit gebied (het oude hertogdom Rome, het exarchaat van Ravenna en de Pentapolis) wijzigde zich sindsdien weinig meer. Karel's invloed (als „Patriciër der Romeinen") in de binnen- en buitenlandsche aangelegenheden des pausen wist H. te breidelen, en zijn eigen invloed in het rijk van Karel te versterken, o.a. door toezending der canonverzameling van → Dionysius den Geringen, waarvan Karel gebruik maakte bij de vervaardiging zijner decretaliën. Voorts vermocht H. vsch. hervormingen aan te brengen in kerkelijke aangelegenheden van Karel's rijk, en er de Rom. liturgie als norm te doen aannemen (→ Sacramentarium Gregorianum). Eensgezind traden H. en Karel op tegen het Adoptianisme van Felix van Urgel, door de Synode van Frankfort (794) veroordeeld; H. kon echter niet voorkomen, dat daar tevens werden veroordeeld de beslissingen van het 2e Concilie van Nicea, betreffende de vereering der beelden. De gedeeltelijke oorzaak daarvan: de gebrekkige vert. dier Gr. teksten, welke Karel reeds tevoren had doen weerspreken op even gebrekkige wijze (in de zgn. Libri Carolini), trachtte H. uit den weg te ruimen door een taktvol doch beslist schrijven; een uitkomst hiervan mocht hij niet beleven. Taktvol en beslist was hij ook geweest in zijn betrekkingen tot het Oosten. In Rome leefde zijn nagedachtenis voort in de talrijke verfraaiingen door hem aangebracht.

L i t.: Jugie, in Dict. d'Hist. et de Géogr. eccl. (sub: Adrien I; met lit.-opgave). *Louwerse.*

Hadrianus II, paus (14 Dec. 867 tot 14 Dec. 872). Romein van geboorte. Verzet zich tegen de onwettige samenleving van Lotharius II van Lotharingen met Waldrada en komt op voor de rechten van diens echtgenoote Teutberga. Op het 8e alg. concilie van Konstantinopel (870) zitten zijn legaten voor en wordt → Photius veroordeeld. Toch werd hierdoor op den duur het → Grieksche Schisma niet afgewend. *Gorris.*

Hadrianus IV (N i c. B r e a k s p e a r), eenige Engelsche paus (4 Dec. 1154 tot 1 Sept. 1159). Hij onderdrukte den demagogischen opstand van → Arnold van Brescia te Rome. Tegenover → Frederik Barbarossa, die de oud-Romeinsche keizeridee aan zijn gezag wilde ten grondslag leggen en daarop steunend diep in het kerkelijk rechtsgebied ingreep, handhaafde hij met kracht de rechten van Kerk en pausdom. In een schrijven aan den Rijksdag te Besançon (1157) sprak hij van „schenking" van de keizerskroon door den paus en van andere „beneficia"; dit kon dubbelzinnig worden opgevat en wekte hevige opschudding in de Duitsche landen. Ondanks een gerustsstellende verklaring van H. verscherpte zich het conflict, doch de paus stierf, voordat het tot volle uitbarsting kwam.

Nog steeds wordt gestreden over de echtheid van den brief, dien H. aan Hendrik II van Engeland zou geschreven hebben en waarin hij dezen tot verovering van Ierland machtigde. *Gorris.*

L i t.: The Eng. Pope Adrian IV (1925); R. en A. Carlyle, Hist. of mediaeval political theory in the West (IV); Hefele-Leclercq, Hist. des Conciles (V, nr. 619); Thurston, in Month (April-Mei 1906; over de Iersche bul).

Hadrianus VI (paus), → Adriaan Florisz.

Hadrianus, P u b l i u s A e l i u s, Romeinsch keizer (117-138); * 24 Jan. 76 te Italica in Spanje, † 10 Juli 138 te Baiae. Verre verwant van den lateren keizer Trajanus, en spoedig vaderloos, werd hij door Trajanus gedurende heel zijn jeugd gepatroneerd. In 100, toen Trajanus reeds keizer was, kreeg hij diens achternicht Vibia Sabina tot vrouw. Hij bekleedde tal van voorname ambten zoowel te Rome als in de provincie. Te Antiochia in Syrië vernam hij zijn adoptie door den keizer en reeds twee dagen later diens dood. Het vermoeden is niet zonder grond, dat de adoptie een fictie is geweest van Trajanus' echtgenoote; al wordt ze op munten bevestigd. Onmiddellijk beschouwde hij zichzelf als troonopvolger en kreeg ook weldra, op zijn aanvrage, een gunstige beslissing van den Rom. Senaat. Zijn eerste zorg was: het regelen van vele Oostersche kwesties, daarna van den toestand in Dacië, zoodat hij eerst in den zomer van 118 te Rome aankwam, nadat de Senaat een tegen hem beraamde samenzwering reeds bloedig onderdrukt had. Om bloed en om strijd was het dezen keizer niet te doen; maar des te meer om werken des vredes. Herhaaldelijk bezocht hij persoonlijk alle deelen van zijn Rijk, en bracht er tal van verbeteringen: in den vorm van nieuwe wegen, en nieuwe steden, en nieuwe bouwwerken tot nut en verfraaiing der oude. Tegelijk verminderde hij de belastingen, stelde de grenzen beter vast, en hervormde het leger tot striktere tucht. Door de stichting van Colonia Aelia Capitolina te Jerusalem kwam hij helaas in felle botsing met de Joden onder Bar Cochba en hun hoogepriester Eleazar (132-134). Te Rome zelf getuigen ook thans nog vele resten van tempels, alsmede zijn mausoleum (de Engelenburcht) van zijn grootscheepsche plannen en daden. Te Tivoli, het oude Tibur, kan men de enorme ruïnes bewonderen van zijn kunstrijk buitenpaleis. Hij stierf kinderloos, maar had kort tevoren zijn opvolger Antoninus Pius geadopteerd.

Munt met den kop van Hadrianus (links); rechts de achterzijde.

Hadrianusmuur (P i c t e n m u u r), geweldige scheidsmuur, door keizer Hadrianus gebouwd tusschen de Solwaygolf aan de Iersche Zee, en de monding van de

Tyne in 't O. v. Engeland. Als grensmuur bedoeld voor Rome's gebied in Brittannië, 122 na Chr. *Slijpen.*

De zgn. **„villa van keizer Hadrianus"** bestond, evenals alle Rom. „villae", uit een lusthof, waarin het paleis geplaatst was; zij was gelegen tusschen Rome en Tivoli. In de tuinen waren vsch. landschappen uit zijn rijk gecopieerd, tusschen den in hoofdzaak regelmatigen aanleg in. Een verdiept gedeelte van dezen tuin was omgeven door met mozaïek bevloerde galerijen. Men vond er thermen, een tempel, een Grieksch theater, een stadion, een bibliotheek, een zaal voor philosophische disputen en verder terrassen, waterwerken enz. *Hendricks.*

Hadrianus van Croy, → Croy (Adriaan).

Hadrianus en Gezellen, martelaars in Nicomedië. Geschiedkundig betrouwbare berichten zijn niet aanwezig. Onder paus Honorius I (626-636) werd in de nabijheid van het Forum Romanum den heilige een kerk toegewijd (S. Adriano al Foro). Feest 8 Sept., in Konstantinopel 25 Aug. Patroon der smeden. *Feugen.*

Hadroom, → Vaatbundels.

Hadrumetum, → Adrumetum.

Hadzjdzj (Arab.), pelgrimstocht naar Mekka, eens in het jaar op een bepaalden tijd gehouden; een van de vijf hoofdplichten van den Mohammedaan. Ieder is verplicht hem eens in zijn leven te volbrengen, doch er zijn vsch. redenen, als geldgebrek, gevaren der reis, die dispenseeren. De h. is een vóór-Islamietisch, heidensch gebruik, door Mohammed tijdens zijn verblijf in Medina overgenomen en met Abraham in verband gebracht, om bij het Arab. verleden aan te knoopen. Verplichte ceremoniën: het aannemen van den gewijden toestand (ihram); de tocht naar Arafat ten O. van Mekka en het vertoeven aldaar; het steenwerpen op de drie steenhoopen, het offeren en het scheren van het hoofd te Mina (op den terugweg); de omloop om de Ka'bah te Mekka en het heen en weer loopen tusschen de heuvels Safa en Marwah (→ Oemrah). De pelgrim heet h a d z j d z j i (of h a d j i) en geniet na zijn terugkeer een zekere vereering. De Islamieten in Ned.-Indië zijn trouwer in het onderhouden van den hadzjdzjiplicht dan de Mohammedanen elders.

L i t.: Th. Juynboll, Handl. tot de kennis v. d. Mohamm. Wet ([3]1925); C. Snouck Hurgronje, Het Mekkaansche Feest (1880). *Zoetmulder.*

Hadzjrat Maktoebat (= beschreven steenen), naam, waarmee de inheemsche bevolking de talrijke rotsgraveeringen van N. Afrika aanduidt. Daaronder behooren er vele tot den praehist. tijd. → Holenkunst.

Haecht, 1° (ook: V e r h a e c h t) T o b i a s v a n d e r, Zned. schilder; * 1561 te Antwerpen, † 1631 aldaar. Hij verbleef langen tijd te Rome. In zijn vaderstad terug, kwam hij in hoog aanzien; hij hoorde tot de groep de Momper-Coninxloo en schilderde sterk romantische mode-landschappen. *Schretlen.*

L i t.: v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex.

2° W i l l e m v a n, rederijker van Antwerpen; * ca. 1530, † na 1585. Lid en sedert 1558 factor der Violieren, in welke hoedanigheid hij een groot aandeel nam aan het Antwerpsche landjuweel van 1561. Bij Alva's komst vluchtte hij naar Aken, keerde later naar Antwerpen terug, maar moest in 1585, na het ontzet der stad, weer in ballingschap gaan. Hij dichtte een spel van Scipio, een Oordeel van Tmolus (waarin eerste invloed der Renaissance merkbaar). Hij wierp zich in den politiek-godsdienstigen strijd met Apostelspelen, refereinen, liederen, een psalmenvertaling, lamentatiën enz. *V. Mierlo.*

Haecke, L o d e w i j k v a n, Belg. priester, schrijver; * 18 Jan. 1829 te Brugge, † 24 Oct. 1912 aldaar. Bijna 50 jaar kapelaan der H. Bloedkapel. Zijn grappen zijn legendarisch geworden en waren wel eens oorzaak van beschuldigingen tegen hem.

V o o r n. w e r k e n: Zeesterre (maandelijks, 1862-'64); Het dierbaar H. Bloed te Brugge (1873; Fr. en Vl. uitg.); S. Godelieve v. Ghistel (Brugge 1870). *Allossery.*

Haedui of A e d u i, invloedrijke Keltische stam, wonend tusschen Loire en Saône; sloten het eerst van alle Galliërs een vriendschapsverdrag met Rome, ontvingen van den Rom. senaat den eeretitel: fratres et consanguinei populi Romani (broeders en bloedverwanten v. h. Rom. volk). Caesar, die hen vaak vermeldt in zijn Commentarii de bello Gallico, beschermde hen tegen → Ariovistus. In 55 v. Chr. namen de H. deel aan den Gallischen opstand onder → Vercingetorix, eveneens in 21 n. Chr. onder Iulius Sacrovir. Hoofdstad Bibracte, later Augustodunum (Autun) genoemd; verder: Cavillonum (Chalons-sur-Saône).

L i t.: C. Jullian, Hist. de la Gaule (II 1908, 535); Holmes, Caesar's Conquest of Gaul ([2]1911) *Witlox.*

Haeften, B e n e d i c t u s v a n, Ned. Benedictijn; * 1558 te Utrecht, † 31 Juli 1648 te Affligem, waar hij sinds 1618 proost was. Na er in 1627 de hervorming van S. Vanne te hebben doen aannemen, sloot hij zijn klooster het volgend jaar aan bij de Belg. congregatie van O. L. Vrouw Presentatie, aan welker oprichting hij een zeer werkzaam aandeel had genomen. Hij was ook bekend als ascetisch schrijver in Vlaamsch en Latijn.

L i t.: U. Berlière O.S.B., in Revue Béned. (XIII 1898, 487-499). *Lindeman.*

Haegy, X a v i e r, abbé, Elzass. autonomist; * 2 Dec. 1870 te Hirsingen; eerst journalist, sedert 1911 lid van den Rijksdag; tijdens den Wereldoorlog van Duitschvijandigheid beschuldigd, werd hij naar Silezië gezonden. Na den Wereldoorlog werd hij leider van de Elz. oppositie tegen het Fransch politiek laïcisme. → Autonomisten. *Cosemans.*

Hackt, P i e t e r, Kath. dichter der 17e eeuw, publiceerde te Brugge, zonder jaartal, de „Klockmoedige Martelie van de H. Maghet Barbara".

Haelen, gem. in Ned. Limburg, 4 km ten N. van Roermond op het laagterras van de Maas; 1 315 inw. (1934), allen Kath. Op de zandgronden in den omtrek veel bosch. Kasteel Aldengoor, met toren uit eind 17e e., thans missiehuis (Mill-Hill).

Haemangiomen (< Gr. haima = bloed) (g e n e e s k.), in of boven het huidniveau optredende nieuwvormingen, die uitsluitend of grootendeels uit bloedvaten bestaan. Zij kunnen van zeer verschillenden omvang zijn, beperken zich soms tot meegroeien met het organisme, kunnen echter ook een eigen groei vertoonen. Vooral in het gezicht geven zij aanleiding tot zeer ontsierende afwijkingen (zgn. wijnvlekken). Zie ook → Vaatgezwel. Meestal zijn h. goedaardige gezwellen. Anders is het gesteld met de ook grootendeels uit bloedvaten bestaande, zeer kwaadaardige haemangiosarcomen. *E. Hermans.*

Haemanthus, → Bloedbloem.

Haematemesis, → Bloedbraken.

Haematiet (g e o l.), roodijzererts (F_2 O_3); komt voor als trigonale kristallen, staalgrauw met metaalglans, bros. Hardheid 5,5 - 6,5. Men vindt deze kristallen in gangen en holten van ijzerertsafzettingen. Meestal treft men h. echter korrelig en vormt het belangrijke ijzerertsafzettingen, o.a. Elba, Sevilla,

Zweden, Missouri. Als roode glaskop uit Saksen, Bohemen, Harz en Vogezen wordt het voor sieraden verwerkt. De kers- tot bruinroode roodijzersteen kan gangvormig optreden of oölitische lagen vormen in sedimentgesteenten, welke o.a. in N. Engeland en N. Amerika ontgonnen worden. *v. Tuijn.*

Haematine (s c h e i k.) noemt men de kleurstofgroep, die in verbinding met eiwit de → haemoglobine vormt. Uit haemoglobine verkrijgt men 4% h., $C_{34}H_{32}O_4N_4Fe$ O H, een blauwzwarte stof, die zeer resistent is tegen chemische inwerking. H. verbindt zich met chloor tot h a e m i n e, een bruine stof, die gemakkelijk kristalliseert; men heeft haeminekristallen kunnen bereiden uit bloed, dat honderden jaren oud was. *M. Bruna.*

Haematocele (c h i r.), bloedbreuk, bloedophooping rondom den → testis.

Haematocele retro-uterina (v e r l o s k.), blooduitstorting achter de baarmoeder; vaak veroorzaakt door bloeding bij een → buitenbaarmoederlijke zwangerschap.

Haematococcus, → Bloedwier.

Haematogeen (g e n e e s k.). **1°** Hiermee duidt men aan, dat met de bloedbaan ziektekiemen door het lichaam verspreid worden. Bij alle mogelijke infectieziekten kunnen kiemen in het bloed voorkomen, zoo ook bij de tuberculose. Ten gevolge van de haematogene verspreiding der tuberkelbacillen vanuit een reeds bestaanden tuberculeuzen haard kunnen een of meerdere tuberculeuze haarden elders in het lichaam ontstaan. Maar ook kan door deze haematogene verspreiding een gegeneraliseerde tuberculose, de zgn. miliaire tuberculose ontstaan, die gekenmerkt is door het optreden van talrijke kleine t.b.c.-haardjes ongeveer in het geheele lichaam en welke miliaire t.b.c. zeer vaak den dood ten gevolge heeft. *Wynands.*

2° Merknaam voor een mengsel van gedefibrineerd en ontvet runderbloed, glycerine en Malagawijn. In de g e n e e s k. gebruikt als versterkend middel.

Haematologie (g e n e e s k.), de kennis van de vorming van het bloed, zijn normale bestanddeelen en de veranderingen, die hierin door ziekte kunnen optreden. → Bloed.

Haematomyelie (g e n e e s k.), een bloeding in het ruggemerg; door een direct of een indirect trauma, een stoot, een val kan plotseling een bloedvat in het ruggemerg barsten, waardoor de verschijnselen van een ruggemergshaard met motorische en gevoelsstoringen kunnen ontstaan, event. gepaard met verlamming van de blaas- en de darm-functies. Men spreekt hier ook van een apoplexia spinalis. *Klessens.*

Haematoom, → Bloeding.

Haematopinus, → Hondenluis.

Haematopoëse (g e n e e s k.). De bloedcellen worden, nadat zij eenigen tijd in de bloedbaan hebben gecirculeerd, afgebroken. Nieuwgevormde cellen treden hiervoor in de plaats. Deze bloedbereiding (haematopoëse) heeft vnl. plaats in het beenmerg en de milt.

Haematopus, → Scholekster.

Haematothorax (g e n e e s k.) is een ophooping van bloed in de pleuraholte (→ Borstvliesontsteking), bijv. ten gevolge van een schot- of steekwonde. Kan ook ontstaan, doordat bij aanleg of bijvulling van een → pneumothorax een bloedvat in de long of borstwand, dat dicht onder het borstvlies ligt, wordt aangeprikt. Vroeger kwam de h. nog al eens voor bij de operatie van → Jacobaeus, doordat een bloedvat werd doorgebrand. *Wynands.*

Haematoxyline (s c h e i k.), organische stof van de formule $C_{16}H_{14}O_6$; wordt bereid uit Campêche-of → blauwhout (Haematoxylon Campechianum) als kleurloos product, dat echter gemakkelijk door oxydatie en metaalbinding overgaat in roodbruine, violette en zwarte kleurstoffen. Deze worden gebruikt in de wol-, zijde- en katoenweverij. Verder wordt h. gebruikt als indicator bij chemische analyse en ter kleuring van microscopische praeparaten. *M. Bruna.*

Haematurie, → Bloedwateren.

Haemerythrine (d i e r k.) is een zuurstofbindende kleurstof in het bloed van sommige wormen, welke een rol speelt bij de ademhaling. H. bevat ijzer en wordt door oxydatie lichtrose tot dieprood.

Haemochromatose (g e n e e s k.), afzetting in huid en andere organen van een pigment, dat ontstaan is door afbraak van bloedkleurstof. Is in dit pigment nog ijzer aantoonbaar (de bloedkleurstof bevat nl. ijzer), dan spreekt men ook van haemosiderose.

Haemochromogeen (s c h e i k.), verbinding van het kleurend bestanddeel van de bloedkleurstof met organische basen ; in de haemoglobine is 4 % haemochromogeen.

Haemocyanine (d i e r k.), komt voor in het bloed van vele ongewervelde dieren (spinnen, kreeften, slakken, mossels en inktvisschen) als zuurstofbindende eiwit-koperverbinding, die een rol speelt bij de ademhaling. Zuiver h. is kleurloos; door oxydatie wordt het diepblauw. Als zuurstofdrager treedt op het koperatoom, en wel zoo dat door één atoom koper één atoom zuurstof wordt gebonden, of 0,51 cm^3 zuurstof door 1 g haemocyanine. *M. Bruna.*

Haemocyten (d i e r k.) noemt men de in het bloed aanwezige celachtige bestanddeelen: bij de gewervelde dieren zijn dit de roode en witte bloedlichaampjes (erythrocyten en leucocyten).

Haemoglobinaemie (g e n e e s k.). De in de roode bloedlichaampjes zich bevindende kleurstof (haemoglobine) wordt in sommige ziekelijke omstandigheden uit deze lichaampjes geloogd, zoodat de haemoglobine in de bloedvloeistof komt (haemoglobinaemie). Deze kleurstof kan door de urine worden uitgescheiden (h a e m o g l o b i n u r i e). Spectroscopisch is deze stof aan te toonen. *v. Balen.*

Haemoglobine, de kleurstof der roode bloedlichaampjes. Zij bestaat uit een ijzerhoudende kleurstof en eiwit. In de longen verbindt h. zich met zuurstof en geeft deze weer aan de lichaamscellen af.

De hoeveelheid h. van het bloed wordt met een haemoglobinometer bepaald. Bij de meeste vormen van bloedarmoede is niet zoozeer het aantal roode bloedlichaampjes verminderd dan wel hun gehalte aan h. Ter verbetering wordt ijzer gegeven, dat voor de vorming van het h. noodzakelijk is. *v. Balen.*

De h. speelt een belangrijke rol bij de a d e m h a l i n g. De roode bloedlichaampjes bevatten 34% h., in drogen toestand 79%; men kan de h. oplossen door → haemolyse en daarna laten uitkristalliseeren in prismatische naalden van het rhombisch systeem, die dubbelbrekend zijn. De formule is bepaald als $C_{758}H_{1203}O_{218}N_{195}S_3Fe$, 't moleculairgewicht als 16 669. H. is een chromoproteïde, een verbinding van eiwit (globine) met een kleurstofgroep, de → haematine, die de roode kleur veroorzaakt. Verschillen in den eiwitcomponent maken dat verschillende dieren ook

eenigszins verschillende h. bezitten. H. vormt met zuurstof peroxyden van het type $Hb\langle{}^{O}_{O}|$, waarbij de zuurstof gebonden is aan het ijzeratoom, twee atomen zuurstof aan 1 atoom ijzer, of 1,34 cm^3 zuurstof aan 1 g h. De zuurstofverbinding valt uiteen in h. en zuurstof, in evenredigheid met het dalen der zuurstofspanning in de omgeving. Zeer gemakkelijk verbindt h. zich met koolmonoxyde, dat een 245 × grootere affiniteit heeft voor h. dan zuurstof (lichtgasvergiftiging); ook cyaangas en stikoxyde verbinden zich gemakkelijk met h.

De eiwitcomponent speelt een zekere rol bij de ademhaling, doordat hij koolzuurgas bindt, en wel des te beter naarmate de kleurstofgroep haar zuurstof verliest; dit bevordert de gaswisseling in longen en weefsels.

In opgelosten toestand komt h. voor in het bloed van de moerashorenslak, den regenworm, van enkele kreeften en insectenlarven. *M. Bruna.*

L i t. : Handwörterb. der Naturwissenschaften ([2]1935).

Haemogram (g e n e e s k.). De verschillende soorten van bloedcellen kunnen (op de wijze zooals onder → bloed is uiteengezet) worden geteld en hun procentische samenstelling nagegaan. Het resultaat dezer gegevens wordt met h. aangeduid.

Haemolyse (s c h e i k.) noemt men het oplossen der haemoglobine, die in de roode bloedlichaampjes aanwezig is. Men kan dit bereiken door deze in water te brengen, waarna door osmose de wand zwelt en barst, of door ze te brengen in stoffen, die den wand oplossen (zuur, loog, gal, vreemd bloed, slangengif, Helvellazuur uit sommige paddenstoelen). Het bloed wordt door de h. tot een doorschijnende, roode vloeistof. *M. Bruna.*

Haemolysinen (d i e r k.), in het bloed voorkomende stoffen, die het uittreden van kleurstof uit roode bloedlichaampjes (haemolyse) van een andere diersoort bewerken.

Haemon, zoon van Creon; benam zich het leven na den dood zijner geliefde → Antigone.

Haemonia, synoniem voor → Thessalië.

Haemophylie, → Bloederziekte.

Haemoptoë, Haemoptysis, → Bloedspuwing.

Haemorrhagische diathese (g e n e e s k.), neiging tot het optreden van bloedingen in de huid, slijmvliezen of inwendige organen, zonder dat ter plaatse beteekenende afwijkingen bestaan. Deze kan ontstaan, wanneer het bloed zelf of de vaatwand veranderd is. De neiging kan erfelijk zijn, zooals dit bij de → bloederziekte (haemophylie) duidelijk blijkt. Vaker vindt het zijn grond in een verandering der bloedplaatjes. Is in deze gevallen de neiging tot het optreden van bloedingen het heele leven aanwezig, zoo ziet men in vele andere gevallen de bloedingen optreden ten gevolge eener ziekte, vergiftiging of onvoldoenden toevoer van vitaminen. De behandeling is afhankelijk van de oorzaak. *v. Balen.*

Haemorrhoïden, → Aambeien.

Haemosiderine (g e n e e s k.) ontstaat door afbraak van → haemoglobine als een ijzerhoudende kleurstof: wordt bij sterke afbraak der roode bloedlichaampjes gevonden in milt en lever.

Haemosiderosis (g e n e e s k.), het voorkomen in lever en milt van haemosiden, een roestkleurig, van bloedkleurstof afkomstig ferment.

Haemstede, W i t t e v a n, → Witte van H.

Haemus, legendarische koning van Thracië, veranderd in het gelijknamige gebergte (thans → Balkan), dat de grens tusschen Thracië en Moesië vormde.

Haenen, H u i b r e c h t, Vlaamsch dichter; * 1873 te Hasselt, † 1908 aldaar. Vooral natuurgedichten, weemoedig en somber ten gevolge van een lange ziekte. Nog onbeholpen in Door het Leven (1900), meer doorvoeld in Avondschemering (1906) en Sonnetten en Gedichten (1908).

Haensbergen, J a n v a n, Ned. schilder; * 1642 te Utrecht, † 1705 te Den Haag. Leerling van C. Poelenburg, wiens werk hij in zijn jeugd imiteerde; na zijn vestiging in Den Haag (1669) wijdde hij zich geheel aan het portret.

L i t. : v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex.

Haer, F l o r e n t i u s v a n d e r, Kath. geschiedschrijver; * 1547 te Leuven, † 1634 te Rijsel. Studeerde te Leuven, werd priester en onderwees theologie aan de abdij St. Geertrui aldaar. Wordt dan kanunnik en thesaurier der kanunniken te Rijsel. In 1578 gaat H. naar Haarlem om voor don Juan van Oostenrijk een onderzoek betreffende bisschop Nic. van Nieuwland in te stellen. In 1579 heeft hij, als gezant van de geestelijkheid van Rijsel, het verdrag van Parma met de Walen onderteekend. Mede naar het schijnt door zijn bemiddeling zijn de Jezuïeten naar de missie in de Noordel. Nederlanden gekomen. In 1598 heeft H. druk heen en weer gereisd tusschen Noord en Zuid, o.a. voor aangelegenheden betreffende de Jezuïeten en Sasbout Vosmeer. Beroemd is hij door zijn „De initiis tumultuum Belgicorum", opgedragen aan Parma, loopende tot 1567 (ed. 1587; 1640). Sinds het verschijnen is dit boek door Kath. en niet-Kath. gebruikt en geprezen wegens de onpartijdigheid. Oranje ziet hij als aanstoker van de onlusten; in de ed. 1640 zijn eenige uitdrukkingen t.o.v. Oranje verzacht. *Vermaseren.*

V e r d e r e w e r k e n : Les Chastellains de Lille (1611); Antiquitatum Liturgicarum Arcana (1605).

Haerne, D e s i d e r i u s D e, Belg. staatsman en paedagoog; * 4 Juli 1804 te Ieperen, † 22 Maart 1890 te Sint Joost-ten-Oode. Leeraar of onderpastoor onder het Hollandsch bewind, nam hij grootelijks deel aan den tegenstand. Lid van Nat. congres in 1830, verliet hij het parlement in 1833 en werd de eerste principaal van het college te Kortrijk. Van 1844 tot zijn dood lid van de Kamer der Volksvertegenwoordigers, vervulde hij er een vooraanstaande rol vooral op gebied van onderwijs en econ. vraagstukken. Hij was een baanbreker der nieuwere onderwijsmethoden voor doofstommen en blinden en schreef tal van werken en bijdragen. H. was eerekanunnik en huisprelaat. Standbeeld te Kortrijk.

V o o r n. w e r k e n : Considérations sur l'enseignement mixte (Brussel 1856); Tableau de la charité chrétienne en Belgique (Leuven 1858); La question monétaire (Brussel 1860); De l'enseignement spécial des sourds-muets (Brussel 1865); L'oeuvre des sourds-muets et des aveugles (Brussel 1868). — L i t. : Th. Sevens, Mgr. De H. (Kortrijk). *Allossery.*

Haes, G i l l i s d e, Zned. krijgsman; * 22 April 1597 te Gent, † 1657 te Zara (Dalmatië). Tot 26-jarigen leeftijd als bakkersknecht werkzaam, begeeft hij zich aanvankelijk in Sp. legerdienst, strijdt onder bevel van Spinola, doch begeeft zich ca. 1631 in dienst van den keizer en neemt deel aan de vsch. phasen van den Dertigjarigen Oorlog (slag van Ingolstadt, Nördlingen,

gevechten in Italië als hoofd van het Tiroolsche leger, verovering van de Valteline, strijd tegen Zweden). Later zal hij in dienst van de rep. Venetië de Turken bevechten, Creta veroveren (1645-'49), om daarna als gouverneur van Dalmatië te worden aangesteld. Nog in 1650 bekampte hij de Turken, viel daarna in ongenade en vestigde zich te Zara, waar hij overleed. Wordt soms als „Guldenhasius" of „Wildhas" vermeld. *V. Roosbroeck.*

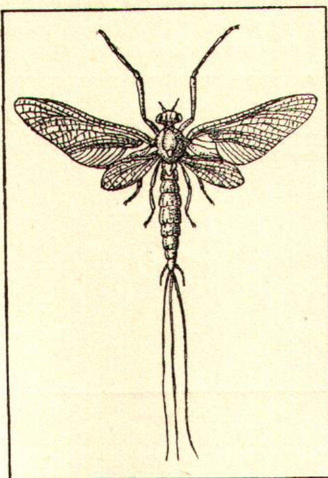
Hafflingerpaard, een in Zuid-Tirol (Meran) voorkomend paard, verwant aan het Norische paard en hieruit ontstaan door kruising met Arabische hengsten. Het is klein en droog met goede gangen, zeer geschikt voor bergachtige streken; veel als lastdier gebruikt.

Hafiz, a l (Arab., = die de Koran van buiten kent), bijnaam van Sjamsoe'ddin Moehammad, den grootsten Perzischen lyricus; * na 1320 te Sjiraz, † 1389 aldaar. Zijn gedichten, voor het grootste gedeelte korte liederen (gazal), zijn volmaakt van vorm, beeldenrijkdom en uitdrukkingskracht, doch arm aan ideeën en afwisseling. Wijn en liefde, vooral tegennatuurlijke, zijn het steeds terugkeerend thema. Hen te verklaren als mystieke allegorieën is een bedenksel van later tijd. In het Westen is hij een tijd lang zeer bewonderd (Goethe, Heine).

Vert.: V. v. Rosenzweig-Schwannau, Der Diwan des Hafis (3 dln. Weenen 1858-'64). *Zoetmulder.*

Hafkenscheid, → Bernard (pater).

Hafnium, chemisch element, metaal, rangnummer 72, atoomgewicht 180, teeken Hf, smeltpunt 2200°, met zircoon en thorium een natuurlijke familie vormend, in eigenschappen tusschen deze beide instaande. In 1923 door Coster (Ned.) en Hevesy (Hong.), te Kopenhagen (naar welke stad h. genoemd is), in het laboratorium van Bohr werkend, ontdekt. Deze laatste had nl. op grond van zijn theorie aangaande den atoombouw voorspeld, dat element nr. 72 geen driewaardig aardmetaal, maar een vierwaardig element van bovengenoemde familie moest zijn. Genoemde onderzoekers zochten en vonden het element daarop in zircoonertsen. Nu had Urbain reeds in 1908 gemeend het laatste aardmetaal ontdekt te hebben, en dit (naar zijn volk) celtiumgenoemd, een naam, waaraan in de Fr. lit. nog steeds wordt vastgehouden. *Zernike.*

Gewone haft.

Haften (Agnatha), orde van insecten, waarvan een 50-tal soorten in Ned. voorkomen; de bekendste worden ondergebracht bij de fam. der eendagsvliegen (Ephemeridae). Door de onderzoekingen van Jan Swammerdam werd het leven der haften bekend. De larven leven op den bodem van rivieren, kanalen en plassen. Na een ontwikkeling van enkele jaren kruipen zij langs een rietstengel omhoog en vervellen tot een zgn. subimago, dat reeds vleugels draagt, maar nog niet vliegt. Na enkele dagen vervelt dit tot een volwassen insect of imago, dat twee paar vliezige, teere, dichtgeaderde vleugels draagt en aan het achterlijf drie lange, behaarde aanhangsels. De h. verschijnen op bepaalde zomeravonden, elk jaar omstreeks denzelfden tijd, in groote zwermen boven het water, paren in de lucht en sterven dan spoedig, soms na enkele uren, uiterlijk na eenige dagen, nadat de eieren op het water zijn afgezet. Bekendste soort: het gewone haft (Ephemera vulgata), lang 17-18 mm, donkerbruin met oranjegele vlekken op het achterlijf. De voorste vleugels zijn driehoekig en doorschijnend. Het gewone oeveraas (Palingenia horaria) is grootendeels melkwit, de vleugels zijn ondoorzichtig. Omstreeks midden Juni vliegt in de buurt van de groote rivieren in Ned. Palingenia longicauda, een soort oeveraas met grijsbruine vleugels, dat in Limburg, door turfvuur aangelokt, in groote hoeveelheden wordt gevangen om als aas bij het visschen te dienen. *M. Bruna.*

Haga, 1° Cornelis, Ned. diplomaat; * 28 Jan. 1578 te Schiedam, † 12 Aug. 1654 te Den Haag. H. werd in 1611 door de Staten-Generaal als hun eerste gezant naar Turkije gezonden en slaagde er in, ondanks veel tegenwerking, op 1 Mei 1612 officieel door den sultan ontvangen te worden; hij verkreeg vrijen handel op de Levant en vrijlating der Ned. slaven in Turkije. Gedurende 28 jaren bleven de Ned. belangen bij de Porte aan dezen bekwamen verdediger toevertrouwd.

Lit.: Heeringa, Bronnen tot de gesch. v. d. Levantschen handel (I 1910). *J. D. M. Cornelissen.*

2° Herman, Ned. natuurkundige; * 24 Jan. 1852 te Oldeboorn (Friesland), promoveerde te Leiden, was assistent te Straatsburg, leeraar te Apeldoorn, Arnhem en Delft en 1886-1922 prof. te Groningen. Sinsdien leeft hij als emeritus te Zeist. Zijn grootste verdiensten liggen op het gebied van de röntgenstralen, o.a. was hij een van de eersten, die hiermede de structuur van kristallen bepaalde (met Jaeger). Met Wind verrichtte hij proeven over de buiging van R-stralen, waardoor de theorie, dat R-stralen van dezelfde natuur zijn als lichtstralen, een sterken steun kreeg. Onafhankelijk van Barkla mat hij ook de polarisatie van R-stralen. Ook op andere gebieden bewoog hij zich echter, o.a. mat hij het Thomson-effect in kwik, de E.M.K. van het Weston-element, de warmteabsorptie v. e. draad bij uitrekking, theoretisch uit de warmtetheorie voorspeld. Van hem zijn ook een vijfvleugelige kwadrantelectrometer en een demonstratie-electrometer. *J. v. Santen.*

Lit.: Kuenen, Gedenkb. v. h. Bataafsch Gen.

Hagada (Hebr. woord, < higgid = verhaal), een bepaalde vorm van rabbijnsche bijbelexegese in Talmoed en Misjna. In tegenstelling met de → Halaka wil deze exegese de toehoorders en lezers overtuigen van een waarheid en stichting geven, vooral door verhaaltjes, fabels en spreuken. Er bestaan een historische en een ethisch-religieuze H. De Wet vormt niet zoozeer het fundament als wel het uitgangspunt. Vgl. → Talmud. *C. Smits.*

Hagar (Oude Test.), Egyptische slavin, die Abraham op verzoek van zijn vrouw Sara tot bijvrouw nam, toen Sara geen kinderen kreeg. Later moest zij vluchten naar de woestijn, waar een engel haar terugzond. Daarna werd haar zoon Ismaël geboren. Toen ook Sara een zoon ontving, moest H. na eenigen tijd voor-

goed Abraham verlaten. Paulus ziet in H. het beeld der synagoge, van het Joodsche volk, dat door Gods raadsbesluiten niet deelt in de erfenis (Gal. 4.21).

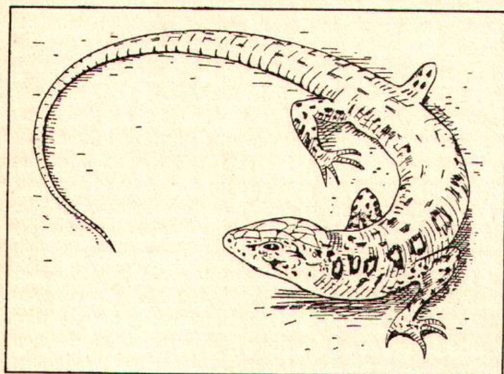
De Arabieren, voortgekomen uit Ismaël, hebben in hun traditie de herinnering aan H. bewaard. *C. Smits.*

Hagar wordt in de beeldende kunst dikwijls uitgebeeld in de scène van haar verstooting door Abraham, o.a. F. Barocci (te Dresden), G. F. Guercino (Brera, Milaan), Rembrandt en zijn leerling Gov. Flinck; in den modernen tijd door P. J. Verhagen en J. F. Overbeck.

Lit.: A. Kuhn, Gesch. d. Malerei (II, passim); A. Michel, Hist. de l'art (VI, 228; VII, 384; [2]VIII, 530).

Hagedis (Lat. Lacerta), sterrenbeeld, tusschen de sterrenbeelden Zwaan en Andromeda gelegen.

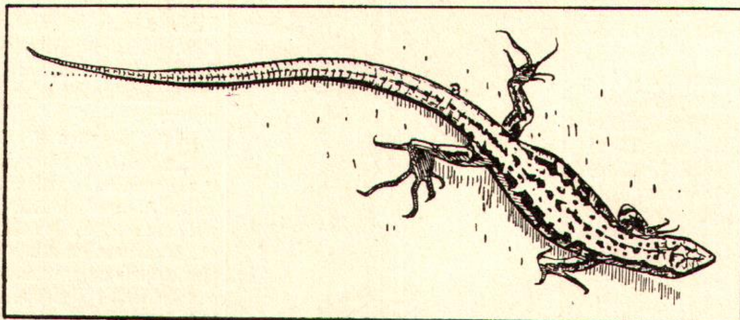
Hagedissen (Lacertilia), een orde der kruipende dieren. Het zijn langgerekte, rolronde dieren. Meestal hebben zij vier korte ledematen; voor- of achterpooten

Gewone hagedis.

of alle pooten kunnen ontbreken. De huid is met schubben bedekt. De tanden staan op of tegen de kaken. Het is de meest soortenrijke, over de geheele aarde verspreide orde. De eieren met perkamentachtige schaal worden in gering aantal gelegd of ontwikkelen zich in het moederdier (eierlevendbarend).

In Ned. leven: van de familie Anguidae de → hazelworm (Anguis fragilis L.); van de familie echte hagedissen (Lacertidae): de gewone hagedis (Lacerta agilis L.) op droge, zandige plaatsen; het mannetje is bruingrijs, op zij groen, het wijfje bruingrijs; de kleine hagedis (L. vivipara Jac.), zeldzaam in het Oosten, bruin gekleurd; de muurhagedis (L. muralis Laur.), in de grensprovinciën, met grijsbruine boven- en gele of oranje onderzijde. In Zuid Europa leeft de groene smaragdhagedis (L. viridis Laur.). Uitheemsch de volgende families: → gecko's; Agamen of Agemidae (→ doornhagedis, vliegende → draak); de leguanen of boomhagedissen (Iguanidae), langzame boomdieren met zonderlinge huidaanhangsels; in Amerika leven de helmbasilisk (→ Basiliscus) en de leguanen (Leguana) met een rugkam, tot 1,5 m lang; de varanen (Varanidae) in de Oostelijke wereldhelft, tot 3 m lang, nuttig door hun vleesch en eieren; → Kameleon. Zie ook → Diktongigen. *Keer.*

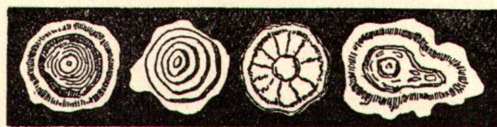

Muurhagedis.

Hagedorn, Friedrich von, Duitsch dichter; * 23 April 1708 te Hamburg, † 28 Oct. 1754 aldaar. H. is een navolger van de Antieken en van het Engelsch en Fransch pseudo-Klassicisme; ook een der eerste vertegenwoordigers van de Duitsche → anacreontiek. Hij wist den toon van onoprechtheid en gekunsteldheid te vermijden, die dikwijls dit genre aankleeft.

Uitg.: J. J. Eschenburg, Poetische Werke (5 dln. 1800). — Lit.: H. Schuster, Fr. v. H. und seine Bedeutung für die deutsche Lit. (1882); Georg Witkowski, Die Vorläufer der anakreontischen Dichtung in Deutschland und Fr. v. H. (1889); H. Stierling, Friedrich von Hagedorn (1911). *Pintelon.*

Hagel, atmosferische neerslag van kleine stukken ijs, die of gansch doorzichtig zijn of uit afwisselende doorschijnende en opake lagen bestaan. De kleinste hagelelementen, de zgn. hagelkorrels, zijn zoo groot als kleine erwten; de grootste, de zgn. hagelsteenen, kunnen zoo groot zijn als een mansvuist. De waargenomen groote brokken ijs (bijv. die van 4,5 kg en 21 cm middellijn, in China 1902) zijn vermoedelijk samenvoegingen van meerdere hagel-

Doorsnede van verschillende vormen van hagel.

elementen. De hagelvormen zijn menigvuldig: vooral ronde, ovale of kegelvormige met convexe basis; soms lensvormige, plaatvormige of gansch onregelmatige. Merkwaardige hagelsteenen zijn de ronde met ingezette zesvlakkige of onregelmatige kristallen. De structuur is meestal een opake, witte, sneeuwige kern (= korrelsneeuw), waarom afwisselende doorzichtige en opake ijslagen. Zelden is de h. homogeen en gansch doorzichtig. De temperatuur van pas gevallen h. is soms meerdere graden beneden het vriespunt.

Een vormafwijking van den eigenlijken h. is de zachte h. (D. Frostgraupeln; Fr. grésil), die slechts uit de korrelsneeuw-kern en een fijne ijslaag bestaat. De korrels van den zachten h. zijn half doorzichtig, rond, zelden kegelvormig, 2-5 mm doorsnee. Zij springen niet in stukken bij hun val op een harden grond. De korrelsneeuw, ook losse h. genaamd (D. Reifgraupeln; Fr. neige roulée), is nauw met de sneeuw verwant. Hij bestaat uit witte, opake,

sneeuwige korrels van 1-5 mm doorsnee. Zij springen licht in stukken bij hun val op den harden grond.

De hagelwolken, waaruit de h. in vlagen valt, zijn: a) geweldige → cumulonimbus of b) machtig ontwikkelde gedeelten van koud-frontwolken (→ Front). De hagelvlagen komen algemeen bij hevige of langdurende onweders voor; zij zijn dikwijls van hevige windbuien (hagelbuien) vergezeld (→ Bui). De hagelvlaag houdt op een bepaalde plaats zelden langer dan 10 min. aan. Na de hagelvlaag kan de h. hooger dan 0,1 m op den grond liggen. De hagelvlaag verplaatst zich betrekkelijk snel (40 km per uur en sneller), meestal Oostwaarts. Zij valt op een strook der aarde, die zelden breeder dan 10 km en langer dan 25 km is.

De h. ontstaat vermoedelijk in het hoogste deel van een hagelwolk als een sneeuwkorrel door samenvoeging van ijsdeeltjes, die door rechtstreeksche waterdampcondensatie gevormd werden. Die sneeuwkorrel valt in het wolkengebied van overafgekoelde waterdruppels en wordt in een ijslaag gehuld. Door krachtige opstijgende luchtstroomen worden de hagelelementen soms meerdere malen omhoog gedragen en langen tijd in de wolken opgehouden. Dit verklaart de heterogene structuur en de grootte van den hagel.

De h. wordt bijna overal op de aarde, maar meer op land dan op zee, waargenomen. Hij valt het veelvuldigst in de gematigde luchtstreken en het hevigst in de subtropische landen. Op hooge breedten valt algemeen slechts zachte h. De eigenlijke h. valt zelden, wanneer de luchttemperatuur nabij den grond laag is; hij wordt vooral gedurende de warme tijdruimten van den dag (maximale frequentie tusschen 14 en 18 uur) en van het jaar (max. frequentie op het einde van de lente en in het begin van den zomer) waargenomen. In den winter vallen vooral zachte h. en korrelsneeuw, die dikwijls als h. worden opgeteekend.

Een zware hagelvlaag of hagelslag kan groote hagelschade aan veldgewassen, fruitboomen, gebouwen, broeikassen, enz. toebrengen. Een Ned. hagelverzekeringsm. betaalde tusschen 1915-'30 864 858 gld. aan hagelschade, terwijl het aantal verzekerden over deze jaren 145 678 bedroeg. Als verweermiddel tegen den h. wordt het hagelschieten in enkele landen, vooral in de wijnbouwstreken van N. Italië, gebruikt. Het bestaat in het schieten met los kruit uit kleine, trechtervormig verlengde kanonnen naar de hagelwolken. Het baat vermoedelijk niets.

Lit.: W. Trabert, Bildung des Hagels, in Meteorol. Zschr. (433, 1899); A. Wegener, Thermodynamik (298, Leipzig 1911); de art. Hagel. in: Onweders, Opt. verschijnselen, enz. in Ned. (1888-heden); E. Vanderlinden, La grêle en Belgique, in Annuaire météorolog. (Ukkel 1911-'16). *V. d. Broeck.*

Hageladas, beroemd Grieksch beeldhouwer, wiens artistieke bedrijvigheid ligt tusschen 520 en 460 v. Chr. Hij was het hoofd der Peloponnesische School en in de Oudheid ging hij door als de leermeester van Myron, Phidias en Polycletus. Van zijn werken is niets bewaard. Men heeft de zeer waarsch. hypothese vooropgesteld, dat er een naamgenootbeeldhouwer H. bestaan heeft. *E. De Waele.*

Hagelbui, → Hagel.

Hagelkorrel, → Hagel.

Hagelkruis, een kruis, te midden van het veld opgericht, om de vruchten te beschermen tegen hagelslag en noodweer. Het is meest een groot kruis van hout, steen of ijzer, van een opschrift voorzien en soms toegewijd aan een zgn. weerheilige, bijv. Johannes en Paulus. „Aan het hagelkruis" is een veel voorkomende plaatsnaam, nabij hoeve of gehucht.

Lit.: Het Gildeboek (jg. 3, blz. 43); Publ. du Limbourg (jg. 59, blz. 89; jg. 65, blz. 270); Ztschr. für Chr. Kunst (XXV). *Welters.*

Hagelschade, Hagelschieten → Hagel.

Hagelsnoeren of chalazae (Gr. chalaza = hagel) noemt men twee uit dichte eiwitsubstantie bestaande, spiraalvormig gewonden strengen, die in het vogelei den dooier verbinden met de onderste en bovenste pool van de eischaal. Zij dienen om den dooier in het midden te doen zweven en te laten draaien, zoodat de lichtere kiem tijdens het broeden boven blijft. *M. Bruna.*

Hagelverzekering, een verzekering tegen schade door hagelslag. Ze komt vooral voor in tuinbouwstreken, waar in kassen en warenhuizen geteeld wordt. → Hagel.

Hagelvlaag, Hagelwolk → Hagel.

Hagelzondagen, oudtijds in streken, waar veel hagel viel (Duitschland), dagen, waarop de geheele parochie zich van slafelijken arbeid onthield, om in de kerk (H. Mis, processie, bedevaart) God te smeeken hen voor hagel te bewaren.

Hageman, Johannes, * 30 Sept. 1817 te Den Haag, † 30 Nov. 1871 te Pasoeroehan, soldaat en departementsklerk in Ned.-Indië, interesseerde zich voor het inheemsche cultureele leven en schreef vsch. boeken en artikelen over geschiedenis, mythologie en volksgeloof. Zijn werk is meer populair dan wetenschappelijk en thans volkomen verouderd, maar interessant, omdat H. een der pioniers is geweest op dit gebied. *Berg.*

Hagen, grootste stad van Sauerland in de Pruisische prov. Westfalen (IX 576 B 3), aan den benedenloop van de Volme; ca. 150 000 inw. Moderne industriestad met veel metaalnijverheid.

Hagen van Tronege (Oudnoorsch: Hogni) treedt in de Nibelungen op als de trouwe, onvoorwaardelijk onderworpen, grimmige dienstman van het Burgundische koningshuis: die Siegfried doodt, doch bij den ondergang der Burgunden door Kriemhild gedood wordt. Hij is ook gezelsman van Gunther in het Waltheriuslied. Hagen, van Ierland, uit Gudrun is wel niet dezelfde. *V. Mierlo.*

Hagen, 1° (ook: Dumoeus) Jan van der, Dominicaan, kerkelijk schrijver; * ca. 1526 te Ronse, † 1575 aldaar. Hij muntte uit als controversist tegen de ketters en was prior van het convent te Leeuwarden, kort voordat dit verwoest werd. Zijn werk ging verloren. *Erens.*

Lit.: Foppens, Bibliotheca belg.; Biogr. Nat. Belge.

2° Johann Georg, Jezuïet en sterrenkundige; * 6 Maart 1847 te Bregenz, † 5 Sept. 1930 te Rome. Trad 1863 te Gorheim in de Sociëteit van Jesus, studeerde 1870-'71 wis- en sterrenkunde te Münster en Bonn, moest 1872 vanwege de Mei-wetten ontwijken naar Oostenrijk en doceerde 1872-'75 in het college te Feldkirch. Priester gewijd 1878 te Dittonhall bij Liverpool, werd hij 1880 leeraar in het college te Prairie du Chien, Wisconsin. In 1888 benoemd tot directeur der sterrenwacht van Georgetown College, Washington, gaf hij de zes eerste deelen uit van zijn Atlas Stellarum variabilium en de drie eerste deelen van zijn Synopsis der höheren Mathematik. In 1906 werd hij door paus Pius X naar Rome geroepen, om de Vaticaansche sterrenwacht te reorganiseeren. Onder

zijn krachtige leiding werden de tien deelen van den Vaticaanschen astrographischen cataloog in 1928 voleindigd. Van zijn talrijke publicaties mogen genoemd worden zijn groot historisch-technisch handboek: Die Veränderlichen Sterne (1921), zijn historisch-critisch werk: Les preuves mécaniques anciennes et nouvelles de la rotation de la terre, gevolgd door nieuwe origineele bewijzen met isotomeograaf en valmachine van Atwood (1911-'12); en vele art. over sterrenkleuren en de physische verklaring van veranderlijke sterren. In 1927 verscheen het 7e dl. van den Atlas Stellarum Variabilium, en, als opera posthuma, in 1931 het 4e dl. zijner Synopsis en in 1934 het 8e dl. van den Atlas.

Als zijn hoofdtaak te Rome beschouwde H. de helderheidsschattingen der cosmische nevels. Zijn „Preparatory Catalogue for a Durchmusterung of Nebulae" (1927), werd gevolgd door den „General Catalogue", geredigeerd door Fr. Becker (1928). Zijn hemelschouw der veel omstreden donkere cosmische nevels (Rassegna delle nebulose oscure, 1931) (zie onder → Donkere cosmische wolken) was bijna voleindigd, toen hij te Rome stierf.

L i t. : J. Stein S.J., P. Giovanni Giorgio Hagen S.J., in : Atti Pont. Acc. d. Sc. Nuovi Lincei (84, 1931) ; H. Dopp S.J., J. G. Hagen S.J., in : Revue des Quest. Scient. (19, 1931). *Stein.*

3° (Ook: H a a g e n) J o r i s v a n d e r, Ned. schilder; * ca. 1615 te Dordrecht, † 1669 te Den Haag. Hij reisde veel rond in Ned. en schilderde vnl. landschappen, die zeer zorgvuldig in afwerking zijn en een gevoelig oog voor het natuurschoon verraden. Men kent ook een groot aantal verdienstelijke teekeningen van hem. *Schretlen.*

L i t. : v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex. ; J. K. v. d. Haagen, De schilders v. d. H. en hun werk (1932).

4° M a r t i n u s v a n d e r, Ned. Jezuïet; * 19 April 1847 te Lith, † 6 Febr. 1912 te Rotterdam. Na kapelaan te zijn geweest in Waalwijk, trad hij 1878 in de Sociëteit en was gedurende 30 jaren kapelaan en pastoor te Den Haag. Zijn boekje „Waar is de Kerk van Christus?" (1895), meermalen herdrukt en in het Engelsch, Duitsch en Esperanto vertaald, blijft zijn apologetische waarde behouden. *v. Hoeck.*

5° S t e v e n v a n d e r, Ned. vlootvoogd in dienst der O.I.C.; * waarsch. 1563 te Amersfoort, † eind Juli 1624 te Utrecht. H. had tusschen 1600 en 1605 een werkzaam aandeel in de verovering der Molukken. Zijn verbond met de Amboneezen heeft voor deze laatsten zeer belangrijke gevolgen gehad, daar het het begin is geworden van geregelden Protestantsch-Nederlandschen cultureelen invloed. *Berg.*

Hagenau (Fr. Haguenau), stad in de beneden-Elzas. Ca. 18 000 inw. (90% Kath.). Industrie. In 1257 rijksstad. In de 14e eeuw hoofdstad van den bond der 10 Elzasser Rijkssteden. In 1634 Fransch. Van 1870 tot 1918 weer Duitsch.

Godsdienstgesprek van Hagenau, gehouden in Juni en Juli 1540 tusschen Katholieken en Protestanten. Het bleef zonder merkbaar resultaat. Dit gesprek zou eigenlijk op bevel van Karel V te Spiers gehouden worden, maar de pest was oorzaak, dat het naar H. in de Elzas werd verplaatst. *Wachters.*

Hagenbeck, C a r l, Duitsch handelaar in dieren, stichter van het dierenpark te Stellingen bij Hamburg, * 10 Juni 1844 te Hamburg, † 14 April 1913 aldaar. Hij maakte den door zijn vader gestichten dierenhandel tot een bedrijf van internationale beteekenis, dat eigen expedities uitzond naar alle werelddeelen. H. organiseerde sinds 1874 ethnogr. tentoonstellingen in verschillende groote steden van Europa. Hij richtte dieren af volgens de zgn. tamme dressuur.

C. Hagenbeck.

V o o r n. w e r k: Von Tieren und Menschen (1908).

Hagenia abyssinica behoort tot de plantenfam. der roosachtigen en bewoont de Oost-Afr. gebergten. Het is een flinke boom met geveerde bladeren en groote bloemtrossen, die duizenden roode bloemen dragen. De droge vrouwelijke bloemen, bekend als Flores koso of kusso, vanwaar de naam koso- of kussoboom, vormen een sterk werkend geneesmiddel tegen lintworm, dat vooral voor de Abessyniërs, die veel rauw vleesch eten, van belang is en reeds eeuwen lang door hen wordt gebruikt, doch in Europa eerst sedert 1778 bekend is. Een enkele maal wordt de boom onder zijn vroegeren naam Brayera anthelmintica beschreven. *Bouman.*

Hagepreeken (g r a s p r e e k e n), bijeenkomsten van Ned. Calvinisten in de 60er jaren der 16e eeuw, welke bij gebrek aan kerken in de open lucht gehouden werden. De predikanten, dikwijls door gewapende lieden begeleid, voerden niet zelden een oproerige taal; de beeldenstorm en de opstand tegen Spanje werden er voorbereid.

Hagerup-Vassvik, J e n s, Noorweegsch letterkundige van de regionalistische richting; * 1884. Zijn werk schildert bij voorkeur cultuurconflicten tusschen Noorweegsche „beschavers" en primitiefwillende Lappen. Den achtergrond voor deze pakkende probleemstelling levert een kleurvolle uitbeelding van het Nordlander landschap.

V o o r n. w e r k: Susanna (1919).

Hagesandros, naam van een familie van Rhodische beeldhouwers uit de 2e en 1e eeuw v. Chr. Naar Plinius' getuigenis zou een H. samen met Athanadoros en Polydoros de beroemde → Laocoon-groep vervaardigd hebben. Of het beeld van vader-Laocoon het aandeel is van H., blijft een betwiste vraag. Men meent H.'s bedrijvigheid te mogen plaatsen tusschen 42 en 21 v. Chr. *E. De Waele.*

Hagestein, gem. in de prov. Zuid-Holland ten O. van Vianen (Vijfheerenlanden); opp. 1 028 ha, ong. 900 inw., waarvan ong. 360 Kath. Voorn. middel van bestaan is veeteelt.

Hageveld, → Haarlem (sub : Bisdom).

Haggard, sir H e n r y R i d e r, Eng. romanschrijver; * 22 Juni 1856 te Bradenham (Norfolk), † 14 Mei 1925 te Londen. Schreef talrijke romans, waarvan er enkele bij het verschijnen een groot succes konden boeken, maar aan welke waarschijnlijk geen lang leven zal beschoren zijn; voor het meerendeel tamelijk spannende, avontuurlijke en soms exotische

vertelsels. Van zijn werk, waarvan de lezing grootendeels voorbehouden moet blijven, dient met name „Ayesha" als verboden lectuur beschouwd te worden. H. schreef ook verdienstelijke werken op landbouwgebied. *F. Visser.*

W e r k e n: o.a. The Witch's Head (1885); King Solomon's Mines (1886); She (1887); Rural Engl. (1902).

Haghen, J. v. d., → Hagen (1°).

Hagiar-Kim, Megalithische gebouwen, behoorende tot de Neolithische cultuur van → Malta.

Hagia Triada, Grieksche naam (= H. Drieëenheid) van belangrijke Minoïsche nederzetting op Creta, tusschen Phaistos en de Zuidkust. De opgravingen van de Ital. expeditie onder Halbherr en Pernier (1902 vlg.) hebben hier, behalve sporen van een oudere bewoning, de resten blootgelegd van een aanzienlijk paleis uit het midden- en laat-Minoïsche tijdvak. Talrijke Minoïsche kunstschatten in het museum van Candia zijn hieruit afkomstig, o.a. een groot aantal tabletten met lineair-Minoïsch schrift (niet ontcijferd; zie → Hiëroglyphen, sub Cretensische h.), een groote verzameling zegelafdrukken met Minoïsche voorstellingen, een kalksteenen sarcophaag met pleister- en frescoschilderingen bedekt.

L i t.: Monumenti Antichi dell'Academia dei Lincei (vanaf 1903). *Simons.*

Hagiographie (〈 Gr. hagios = heilig, graphein = schrijven), levensbeschrijving der heiligen; wetenschap, die zich toelegt op het bestudeeren, beschrijven en benutten van de levens der heiligen (Kath.) of van in geur van heiligheid gestorven personen. De h. bestudeert ook hun eeredienst en hun invloed. Sommige hagiographen maken een onderscheid tusschen practische en critische h. (zoo H. Delehaye met eenig voorbehoud in The Cath. Encycl., VII, 106; Baudet in Dict. des Connaissances religieuses). Een meer verspreide indeeling is de chronologische. Zij volgt de h. in haar ontwikkelingsgang en deelt dezen in vier perioden, nl.: de Oudheid, de M.E., de nieuwere en de hedendaagsche.

In de Oudheid. Reeds vroeg bewaarden de vsch. kerken het aandenken hunner martelaren in lijsten en kalenders. Deze vormden de kern der zich later in West en Oost snel vermenigvuldigende Martyrologia, Menaeën, Menologia, Synaxaria. Daarnaast ontwikkelen zich al vroeg biographische monographieën, de Passiones of verhalen van den marteldood van den heilige, de Acta Martyrum, waarin ook andere levensbijzonderheden opgenomen worden. Eusebius van Caesarea, als de oudste ons bekende opsteller van Acta Martyrum, kan als de vader van de h. beschouwd worden. Met de verruiming van het begrip heilig verschijnen, naast de levensbeschrijvingen der martelaren, ook biographieën van belijders en asceten. Terzelfdertijd krijgen die beschrijvingen ook een litterair karakter. Zoo bijv. de Vita Antonii van Athanasius, de Vita Augustini van Possidius. Voor zoover die Vitae het werk zijn van tijdgenooten, zijn zij betrouwbaar, al komt de stichtende tendenz de objectiviteit wel eens in den weg te staan.

In de middeleeuwen. Hier komt het legendarische en het fabelachtige op het voorplan. Men copieert erkende modellen en werkt volgens bepaalde thema's. De werken van Gregorius van Tours (In gloria Martyrum, In gloria Confessorum) en de Dialogi de vita Patrum Italicorum van Gregorius den Grooten, alsmede de Collationes van Cassianus en de Vita Martini van Sulpicius Severus dienen als model. Met de theologische renaissance der 12e en 13e e. en de ontwikkeling van het kloosterwezen in die eeuwen, wordt het gehalte der h. ook degelijker.

In de nieuwere periode. Humanisme en Renaissance brengen de critiek ook in de h. tot haar recht. Men gaat terug naar de bronnen, men onderwerpt de vroegere producties aan een critisch onderzoek. Surius (De probatis Sanctorum historiis), de Bollandisten en de Benedictijnen van St. Maur zijn de voornaamste vertegenwoordigers van de nieuwe richting. De Aufklärung met haar naïeven cultus van het nuchtere verstand was voor de h. noodlottig. Met de Romantiek echter komt er nieuw leven. Ook de opkomende geschiedkundige wetenschap brengt nieuwe belangstelling voor de h. Ook Protestanten (Lucius) doen er aan mede, al was het aanvankelijk maar om negatieve critiek uit te oefenen.

In de hedendaagsche periode. De h. mag zich sedert de 19e e. in een stijgende belangstelling verheugen. Men bestudeert de heiligenlevens niet alleen van godsdienstig standpunt uit, maar ook uit zuiver wetenschappelijk oogpunt, o.a. als een gunstig proefveld voor psycho-analyse. Ook andersdenkenden van alle gezindheid voelen er interesse voor. In de Kath. wetensch. milieu's nemen de Bollandisten in de h. een eereplaats in. Onder de Ned. tijdschriften, die zich met h. bezighouden, moet Ons Geestelijk Erf vermeld worden. *De Schaepdrijver.*

L i t. (enkele werken van alg. aard): H. Delehaye, Sanctus (Brussel 1927); id.. Légendes hagiogr. (^{3}1927); H. Quentin, Les Martyrologes hist. (Parijs 1908); L. Fischer, in Lex. für Theol. und Kirche.

Hagion Oros (Heilige Berg), Gr. naam van → Athos.

Hagios Eustratios of H a g i o s t r a t i, Gr. eiland in de Egeesche Zee (III 672 F 5); opp. 50 km², hoogte 296 m, ca. 800 inwoners.

Hagiostrati, → Hagios Eustratios.

Hague Rules, regels omtrent den inhoud van → cognossementen, welke vastgesteld zijn te Den Haag in 1921 tusschen vertegenwoordigers van reeders-, handels- en bankkringen, in 1923 door een diplomatieke conferentie te Brussel gemaakt tot een verdrag, dat door meerdere landen geratificeerd is. Oorspr. bestemd om vrijwillig in cognossementen te worden opgenomen, zijn zij van groote beteekenis geworden, doordat vsch. landen ze tot dwingend recht hebben gemaakt: België (door de wet van 28 Nov. 1928) en Eng. met vrijwel alle onderdeelen van het Britsche Rijk (een weinig gewijzigd).

Art. 3 van de H. R. stelt als minimum-aansprakelijkheid van reeder vast de verplichting zoo goed mogelijk voor zeewaardigheid en uitrusting van schip te zorgen en lading behoorlijk te behandelen; hij is echter vanwege art. 4 niet aansprakelijk o.m. indien kapitein of bemanning verkeerd met het schip omgaan of verkeerd varen (→ Aanvaring). Zie ook → Harter Act.

L i t.: A. Blussé van Oud-Alblas, De H. R. (diss. Leiden 1929, met uitv. hist. beschouw.). *Loeff.*

Hahn, 1° A l b e r t, Ned. teekenaar, * 17 Maart 1877 te Groningen, † 3 Aug. 1918 te Watergraafsmeer. Studie o.a. aan de Rijks-academie te Amsterdam. H. teekende spotprenten voor de Notenkraker, Het Volk e.a., gaf albums met caricatuur-teekeningen uit, o.a. In Abrahams Schoot, Onder zwart Regime; onder deze politieke prenten worden vooral die op

dr. Abr. Kuyper geroemd. H. legde zich ook toe op het ex-libris en op het teekenen van affiches.

Lit.: J. Veth, Holl. Teekenaars (1905).

2° Eduard, Duitsch econ. geograaf; * 7 Aug. 1856 te Lübeck, † 24 Febr. 1928 te Berlijn; vooral bekend door zijn studiën betreffende de ontwikkeling der huisdieren. H. is een tegenstander van de Drietredentheorie; schrijft aan de vrouw de eerste toepassing van den hakbouw toe; in Babylonië ontstond hieruit, met medewerking van het rund, de landbouw.

Werken: Die Haustiere (1896); Die Weltwirtschaft am Ende des 19 Jahrh. (1900); Das Alter der wirtschaftlichen Kultur (1905); Die Entstehung der wirtschaftlichen Arbeit(1908); Die Entstehung der Pflugkultur (1909); Von der Hacke zum Pflug (1914). *v. Velthoven.*

De Bilderdijkherdenking
Albert Hahn in „Het Zondagsblad" van 5 Oct. 1905.

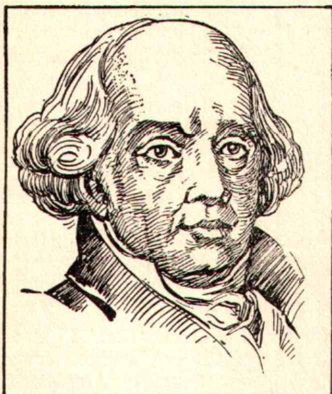

Hoe (Bilderdijk) in het Concertgebouw te Amsterdam gehuldigd werd.
Spotprent van A. Hahn op dr. Abraham Kuyper.

3° Johann Georg, philoloog en Balkanvorscher; * 1811 te Frankfort a. M., † 1869 te Jena; 1834-'43 in Gr. staatsdienst, 1847-'69 consul van Oostenrijk te Janina en Syra. Het resultaat van zijn navorschingen, speciaal in Albanië, legde hij neer in meerdere werken.

4° Otto, Duitsch natuurkundige; * 8 Maart 1879 te Frankfurt a. M., buitengewoon hoogleeraar en 2e directeur van het Kaiser-Wilhelminstitut te Berlijn. In 1905 ontdekte hij het radiothorium, in 1906 het mesothorium, in 1918 (met L. Meitner) het protactinium. Schreef veel over radioactiviteit. *J. v. Santen.*

5° Reynaldo, Fransch componist; * 9 Aug. 1874 te Caracas (Venezuela), studeerde aan het conservatorium te Parijs (leerling o.a. van Massenet) en componeerde opera's, tooneelmuziek, balletten, koorwerken, liederen en kamermuziek.

S. Hahnemann.

Hahnemann, Samuel, arts, stichter der homoeopathie; * 10 April 1755 te Meissen, † 2 Juli 1843 te Parijs. Studeerde in Leipzig en Weenen, promoveerde te Erlangen in 1779. Kwam in 1790 op zijn homoeopathische denkbeelden, wilde daarom zelf geneesmiddelen vervaardigen en werd dientengevolge door de apothekers vervolgd en herhaaldelijk verdreven. In 1796 eerste publicatie van zijn ideeën. Voerde veel en scherpe polemiek. In 1805 eerste groote werk: Fragmenta, waarin hij reeds de kleine dosis verdedigde. In 1810 gaf hij zijn werk uit „Organon der rationellen Heilkunde", en vond den naam homoeopathie. Vestigde zich in Leipzig en had zeer veel toeloop, doch ook veel vijanden, terwijl de homoeopathie in Oostenrijk werd verboden. In 1821 nam hij de wijk naar Köthen en ging ten slotte in 1834 naar Parijs. *Schlichting.*

Hahn-Hahn, Ida, gravin van, Duitsch schrijfster en bekeerlinge, * 22 Juni 1805 te Tressow, † 12 Jan. 1880 te Mainz; reisde door geheel Europa en ook in het Oosten. Haar romans en gedichten ijverden aanvankelijk voor vrouwenemancipatie. Na haar bekeering tot het Katholicisme (1850), onder invloed van bisschop Ketteler, werd zij een vurige verdedigster van de Kerk. *Pintelon.*

Voorn. werken: vóór haar bekeering: Aus der Gesellschaft (1845); Gräfin Faustine (1841); Sybille (autobiographisch; 1846); Reisebriefe (1841). Na haar bekeering: Von Babylon nach Jerusalem (haar bekeeringsverhaal; 1851); Maria Regina (1858); Doralice (1861); Zwei Schwestern (1863). — Uitg.: Gesamtausgabe (romans uit den Prot. tijd; 21 dln. 1851); Gesammelte Werke (uit haar Kath. tijd; door O. v. Schaching; 45 dln. 1903 vlg.). — Lit.: P. Haffner, Gräfin I. H. H., eine psych. Studie (1880); R. M. Meyer, I. Gr. H. H., in de Alg. Deutsche Biogr. (dl. 49 1904); J. De Cock, I. v. H. H. (Leuven 1903); Guntli (1931).

Hai, bijbelsche naam van plaats in Palestina ten O. van Bethel. Abraham bouwde bij H. een altaar (Gen. 12. 8). De plaats is echter meer bekend door het verhaal van Josuë, die de sterke vesting met list innam en verwoestte (Jos. 7 en 8). Wellicht is de Israëlietische stad Ajath (Is. 10. 28) het herbouwde H. Vooral op grond van het Josuëverhaal en van voorloopige archaeologische onderzoekingen wordt de ruïne van El-Tell, ca. 3 km ten O. van Bethel, aangewezen als de plaats van H. Minder waarsch. is Chirbet Haijan, een weinig meer Zuid-Oostelijk. In het gebied der Moabieten lag een plaats van denzelfden naam (Jer. 49. 3). *Simons.*

Haid, Programma van, beginselen voor de soc. werking der Katholieken, in 1883 ontworpen door Hitze, Vogelsang en prins Karel van Loewenstein, op diens slot te Haid bij Pilsen. Het progr. van H. stond o.m. corporatieve organisatie voor in den zin van Rerum Novarum (1891). *V. Houtte.*

Haida, stam der → Indianen van Noord-Amerika, Noordwestergebied, op het huidige Queen-Charlotte-eil. (Britsch-Columbia, Canada) en in het Z. van het Prins-van-Wales-eiland (Alaska).

Haidarabad, 1° voornaamste inlandsche staat van Britsch-Indië (X 224 D 4), ook wel genoemd het Rijk van den Nizam. Opp. 214 000 km²; 14 500 000 inwoners. De vorst is Mohammedaansch, de bevolking meest Hindoesch. H. vormt een deel van het plateau van Dekkan, gedeeltelijk bebouscht, gedeeltelijk cultuurland met bevloeiingswerken: rijst, tarwe, oliezaden, katoen en suikerriet. Katoen-, leer- en meelfabrieken. Voornaamste rivieren Godawari en Kistna.

2° Hoofdstad van gelijknamigen staat, in den vorm van een parallelogram gebouwd, ommuurd en versterkt; ca. 377 000 inw. Katoenindustrie. Zetel van een Kath. bisschop. Belangrijke bouwwerken: Mohamm. Osmanijja-universiteit; Mekka-moskee en de Tsjar Minar of Vier Minarets.

3° Vroegere hoofdstad van den inlandschen staat Sindh, Britsch-Indië (X 224 B 2); ca. 82 000 inw. Inl. nijverheid: zijde, goudlakwerk. Missiepost van Ned. Minderbroeders sinds 1934. *G. de Vries.*

Haiden (ook: Heiden of Heyden), Hans, van beroep koopman, daarnaast musicus en instrumentmaker; * 1536 te Neurenberg, † 1613 aldaar. In 1570 construeerde hij het zgn. Geigenklavecimbel (ca. 1600 verbeterd tot Nürnbergisch Geigenwerk), dat hij in drie traktaten beschreef (z.j., 1605 en 1610; opnieuw uitg. door Hans Leo Hassler, 1716).

Lit.: G. Kinsky, Hans H., der Erfinder des Nürnb. Geigenwerks (Zschr. f. Musikwiss. VI, 193 vlg.). *van Beijnum-von Essen.*

Haider, Ursula, Zalige, * ca. 1413 te Leutkirch i. Allgau, † 20 Jan. 1498 te Villingen. In 1431 Claris; 1449 abdis te Valduna; 1480 naar Villingen om het klooster der Franciscanessen (het „Bickenklooster") te hervormen; 1489 wegens voortdurende ziekte van haar ambt ontheven. Haar overwegingen in den geest der middeleeuwsche Duitsche mystiek (Heinr. Suso) zijn gedeeltelijk in de kroniek v. h. Bickenklooster bewaard (hfst. 34 vlg.) en door K. J. Glatz in 1881 uitgegeven. *Feugen.*

Haïdra, in de Oudheid Ammadaera (N. Afr.), belangrijk strategisch punt, door de Rom. vroegtijdig bezet en reeds in de 2e eeuw welvarend. In 255 had het een bisschop. De basiliek, regelmatig van bouw, dateerde uit de 4e e. Ook ruïnen van latere basilieken zijn er gevonden, benevens vele inschriften. *E. De Waele.*

Haifa, eerste havenstad van Palestina (32° 49′ N., 35° O.), 50 689 inw. (1931); door nieuwbouw belangrijk vergroot en verbeterd. Spoorwegverbindingen met Egypte en de Hidzjaz-lijn, eindpunt van de petroleumleiding der Irak Petr. Comp. vanuit Kirkoek in het Mosoelgebied. Scheepvaart en handel nemen in de laatste jaren aanzienlijk toe, gesteund door de sterk opkomende industrie (zeep, olie, cement). *Wessels.*

Haig, Douglas, Eng. generaal; * 19 Juni 1861 te Edinburg, † 30 Jan. 1928 te Londen. Na deel genomen te hebben aan de Afr. veldtochten van 1898 tot 1901, werd hij chef van den generalen staf in Indië. Bij het begin van den Wereldoorlog voerde hij het commando over het 1e leger; in 1915 verving hij French als opperbevelhebber van het Britsche leger in Frankrijk en Vlaanderen; in 1917 werd hij tot veldmaarschalk benoemd. *Cosemans.*

Werken: Despatches (uitg. d. Boraston, 2 dln. 1919); Cavalry studies (1907). — Lit.: Sir Arthur, Lord H. (1929); Charteris, Fieldmarshal Earl H. (1929).

Haik, lap van een wollen stof, effen of gestreept, bij vsch. Mohammedaansche volkeren als overkleed in gebruik; soms, bij armen, de eenige bedekking van het lichaam. Vrouwen dragen de h. over het hoofd.

Haïlé Sellasié, keizer van Abessinië; * 1890, zoon van den ras Makonnen en van een dochter van keizer Menelik II; sedert 1916 troonopvolger onder den naam van Tafari. In 1928 werd hij tot negus (koning) uitgeroepen, en in April 1930 tot keizer. Zijn politiek van europeaniseering, als gevolg van zijn reizen in Europa, stuitte op tegenstand bij den Ethiopischen adel; in 1935 brachten grensincidenten hem in conflict met Italië: de vijandelijkheden braken uit op 5 October. *Cosemans.*

Haillot, gem. in de prov. Namen, ten O. van Namen, ca. 1 000 inw.; grootendeels Kath.; opp. 1 074 ha; landbouw, hardsteen, kalksteen.

Haimonskinderen, → Heemskinderen.

Hain, 1° → Brakene.

2° Kartuizerklooster te Düsseldorf-Unterrath, gesticht in 1869. Het is het eenige klooster, dat de Orde van S. Bruno nog bezit in Duitschland, waar zij voorheen zoovele nederzettingen had.

Hainan (Chineesch, = in het Zuiden van de zee), eiland voor de Zuidkust van China, in de prov. Kwantoeng, door de 25 km breede H.-straat van den vasten wal gescheiden (VII 384 E 8); opp. 34 000 km². Het N. is vlak, in het Z. stijgen de bergen tot 2 600 m hoogte. Het tropisch moesonklimaat bevordert den boomgroei. Er zijn meest Achter-Indische planten en dieren. Aan de kust wonen ca. 2 millioen Chineezen, die rijst, suiker, cocosnoot, betelnoot, tabak en rubber verbouwen. In het binnenland huizen wilde stammen, o.a. de Loi. De Zuidkust heeft goede havens. In het N.O. ligt de hoofdstad Kioengtsjou. De handel gaat over Hongkong. *Heere.*

Hain(bund), Göttinger, → Göttingen (s.v.).

Haine, → Hene (rivier).

Haine-Saint-Paul, gem. in de prov. Henegouwen, ten Z. van La Louvière; opp. 378 ha, ca. 8 500 inw.; Hene-rivier; landbouw, ijzerindustrie en steenkoolmijnen, waarin veel vreemde arbeidskrachten werkzaam zijn, nl. Vlamingen; de steenkool werd reeds ontgonnen in de M.E. Kerk uit 18e eeuw; oude heerlijkheid. *V. Asbroeck.*

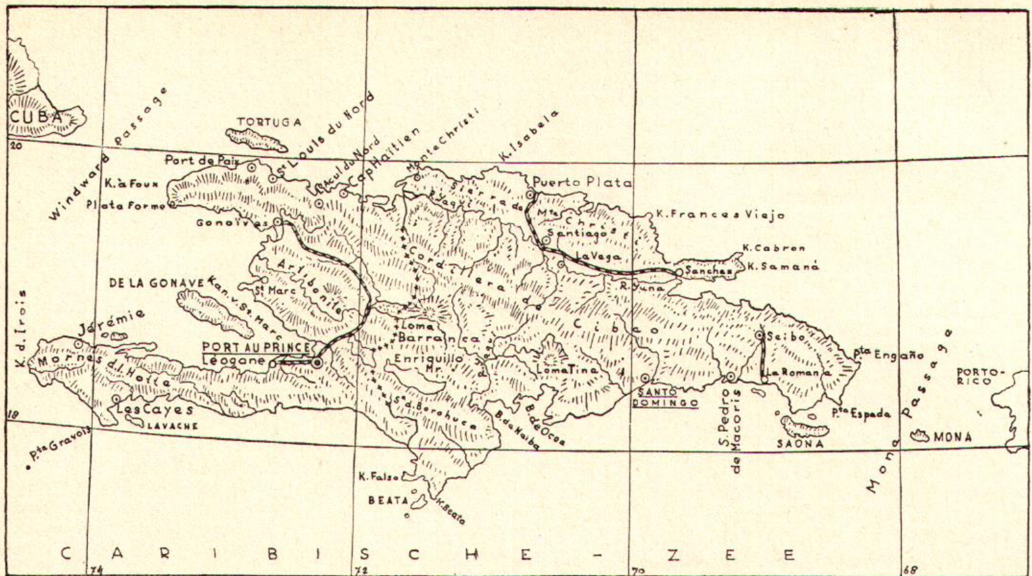
Haine-Saint-Pierre, gem. in de prov. Henegouwen, ten Z.O. van La Louvière; opp. 501 ha, ca. 7 000 inw.; Hene-rivier; landbouw, aardewerk, steenkoolmijnen en ijzerindustrie met veel Vlamingen en vreemde werklieden; de steenkool werd reeds in de M.E. ontgonnen; ruïne van oud kasteel; kerk uit 18e e.; heerlijkheid uit het begin der M.E.; voorhistorische vondsten. *V. Asbroeck.*

Hainin, gem. in het Z. van de prov. Henegouwen, ten Z.W. van Bergen; opp. 256 ha, ruim 800 inw.; Hene-rivier; klei- en krijtachtige bodem; landbouw, veeteelt; steenkoolontginning; kerk uit 17e e.; ruïne van oud kasteel; belangrijke oude heerlijkheid.

Hainisch, Michael, Oostenr. staatsman; * 15 Aug. 1858 te Aue. Eerst advocaat, daarna staatsambtenaar en socioloog. Van 1 Jan. 1921 tot 1 Jan. 1929 was hij bondspresident; daarna min. van Economie in het kabinet Schober.

Werken: Die Zukunft der Deutsch-Östenreicher (1892); Der Kampf ums Dasein und die Sozialpolitik (1899); Die Heimatarbeit in Österreich (1906); Die Entstehung des Kapitalzinses (1907); Ist der Kapitalzins berechtigt? (1919); Voraussetzungen und Berechtigung des Sozialismus (1919).

Haiphong, hoofdhaven van de Fr. kolonie

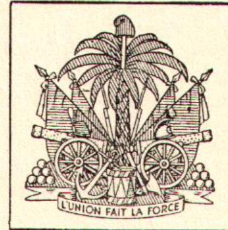
Haïti. Schaal 1 : 6 000 000. Links van de grenslijn: Haïti, rechts: Santo Domingo.

Tonkin in Z.O. Azië (III 448 H 6). De stad telt ca. 100 000 inw. en ligt in de delta van de Songka, op 30 km van zee. Ze werd in 1880 gebouwd en is de zetel van een apostolisch vicaris. Er is een vlootstation, dokken; zijde- en katoenindustrie. Rijstuitvoer naar Hongkong. *Heere.*

Haissin, → Gaissin.

Haïti (Ind. ahiti = bergachtig land). **I.** H., door Columbus „Espagnola" (= klein Spanje) genoemd, is de naam van een der Groote Antillen tusschen Cuba en Porto-Rico; opp. 77 914 km², ca. 3 500 000 inw. Het land is bergachtig met diepe dalen en heeft een sterk gelede kust. In het N. vindt men de Sierra de Monte Christi, die uit Tertiair zand- en kalksteen bestaat. Het centrale gebergte: de Sierra del Cibao, tusschen Kaap à Foux en Punta Engano, bestaat uit vsch. ketens. Hoogste top is de Loma Tina (3 140 meter) in het Westen. Ten Zuiden van de S. del Cibao is wederom een inzinking, door gebergte begrensd. Alles vormt een voortzetting van het Middel-Amer. gebergte. Talrijke hooge terrassen aan de kust, bestaande uit koraalkalk, wijzen op een langzame stijging van het eiland. De voornaamste rivieren zijn de Yaqui, de Yuna en Artibonite. In het Z. zijn tal van meren, o.a. het Enriquillomeer. H. ligt in de subtropische zone, en staat onder den invloed van den N.O. passaat. De neerslag varieert tusschen 1 400-2 000 mm. De bevolking bestaat in het W. uit Negers en in het O. uit Mulatten. Staatkundig bestaat H. uit 2 deelen: de Dominicaansche Rep. of → Santo Domingo en de rep. Haïti (zie onder). *Zuylen.*

II. Een republiek, gelegen in het Westelijk deel van het gelijknamige eiland; opp. 27 844 km², ca. 2 300 000 inw., d.i. 82 per km², waarvan 90% Negers, ca. 9% Mulatten en een klein aantal Blanken (3 000). De nederzettingen zijn meestal klein. De grootste plaats is Port au Prince (125 000 inw.). Hoofdmiddel van bestaan is landbouw. De meeste productie geschiedt door kleine boeren. De export bestaat, met uitzondering van suiker, meestal uit wilde of halfwilde producten, bijeenverzameld door boeren, en wel tusschentijds als het werk niet dringt. De koffie-export bedroeg in 1932: 23 205 000 kilo voor een waarde van 5 267 000 dollar; katoen-export 6 308 000 kilo; ruwe suiker 20 106 ton. Onder de verdere exportartikelen vallen nog te vermelden: tabak, cacao, huiden, verfhout en timmerhoutsoorten, schildpad. De import bestaat grootendeels uit voedingsmiddelen, textielgoederen, bouwmaterialen, minerale oliën, zeep en alcohol. Handelsverkeer 1930: import 39 millioen gulden, export 44 millioen gulden.

Wapen van Haïti.

Voornaamste plaats in het handelsverkeer neemt de Ver. Staten van Amerika in (ca. 80% van den import; 15% van den export); verder Frankrijk (5% v. d. import; 60% v.d. export) en Groot-Brittannië (6% import en export). De voornaamste havens zijn Port au Prince, Cap Haïtien, Aux Cayes, Gonaives.

De gouden gourde is de munteenheid, verdeeld in 100 centimes = ca. 0,50 gulden.

Het bestuur van de rep. is geregeld bij de constitutie van 1932. De uitvoerende macht berust bij den president, voor 6 jaar gekozen; de wetgevende macht bij de Kamer van Afgevaardigden en den Senaat. Het land is verdeeld in 5 departementen. Er zijn 17 middelbare onderwijsinrichtingen, 6 lycea en 1 hoogeschool (Port au Prince). De taal van het land is Fransch. De bevolking is bijna geheel Katholiek. Voor kerkelijke gegevens, zie onder: Geschiedenis, in dit artikel.

Lit.: The South America Handbook (1934); M. Sorre, Mexique, Amérique Centrale (1928). *Zuylen.*

Weermacht. De gewapende macht bestaat uit: a) de zgn. garde van Haïti, sterk 2 500 man (146 officieren) en een reserve van max. 470 man; b) de kust-

bewaking, sterk 4 off. en 38 matrozen; c) de landelijke politie, sterk 550 man.

Lit.: Annuaire militaire (1934).

Geschiedenis. Columbus ontdekte in 1492 H. en noemde het Espagnola of Santo Domingo. De Indianen werden uitgeroeid en Negerslaven ingevoerd voor de plantages der Spanjaarden en Fr. kolonisten.

De West-helft, bij den vrede van Rijswijk (1697) aan Frankrijk afgestaan, heette voortaan Haïti; de Oost-helft, Santo Domingo genoemd, kwam bij den vrede van Bazel (1795) ook aan Frankrijk. Zeer voorspoedig in de 18e eeuw, raakte het eiland in den tijd der Fr. Revolutie door burgeroorlog en anarchie achterop. De Neger Toussaint Louverture, Fr. gouverneur van H., stichtte een onafhankelijk koninkrijk, maar werd door den Fr. generaal Leclerc verslagen (1802). De kleurling Dessalines verdreef evenwel de Franschen en maakte H. in 1804 onafhankelijk (erkend door Frankrijk in 1825). Santo Domingo, bij den vrede van Parijs (1814) weer aan Spanje teruggegeven, werd in 1821 door H. „bevrijd", maar daarbij ingelijfd (1827). Eerst in 1844 scheidde San Domingo zich van H. af als een onafhankelijke republiek (→ Santo Domingo).

Onder president Boyer, een Mulat, was H. rustig, werkzaam en welvarend. Sociale, politieke en rastegenstellingen, benevens financieele moeilijkheden brachten onlusten en burgertwisten. Na een betrekkelijk rustige periode, o.a. onder pres. Geffrard (ca. 1860), vierden na 1880 tweespalt en anarchie weer hoogtij. De onder pressie aangenomen conventie met de Ver. Staten van 1915 stelde H. practisch onder volledig protectoraat (contrôle op de staatsfinanciën, grondwet van 1918 onder Amer. dwang, Amer. ingenieurs in de bedrijven, een militaire gouverneur, enz.). Verbitterde nationalistische tegenstand heeft de Ver. Staten sinds 1929 tot concessies genoopt en de „Haïtisatie" in de richting van nationale autonomie vindt voortgang. De sinds 19 jaren aanwezige Amer. troepenmacht is in 1934 vertrokken.

Eng.-Amer. cultuur heeft sinds 1 915 de oude traditioneele Fr. beschaving verdrongen.

Kath. Kerk. Aartsbisdom Port au Prince (sinds 1861) met 4 suffrag. bisdommen. Grondwettelijk bevoorrechte positie van de Kath. Kerk. Scholen zijn overwegend Kath., evenals de inwoners. De geestelijkheid is veelal afkomstig uit Frankrijk, België en Canada. H. heeft een nuntiatuur te Port au Prince en een legatie bij den H. Stoel.

Lit.: o.a. W. Spence Robertson, Hist. of the Latin-Amer. Nations (New York, Londen 1932); J. T. Bertrand, Hist. de l'Amérique espagnole (2 dln. Parijs 1929); Lex. f. Theol. u. Kirche (IV 1932). *Wübbe.*

Hajdu, prov. in Hongarije, hoofdstad Debreczen; 178 000 inw., allen Hongaren, waarvan 13% R. Kath., ruim 8% Grieksch Kath., 75% Calv., 4% Isr. Oorspr. was de „Hajduság" een nederzetting van de rondtrekkende soldaten, „Hajdus", van Bocskai, vorst v. Zevenburgen. *Sivirsky.*

Hajek, Markus, prof. in de keel-, neus- en oorheelkunde te Weenen. Heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt met onderzoek en behandelingsmethode van de neusbijholten.

Hak, landbouwwerktuig; → Hakken.

Hakam (of Hakem), naam van vsch. Mohammedaansche heerschers over Cordova uit het huis der Omajjaden. **Hakam I,** emir van Cordova (796-822), een der Omajjaden van Spanje. Zijn vrijzinnigheid in het godsdienstige en zijn losbandig leven verwekten een opstand onder Jahja, dien hij met onmenschelijke wreedheid onderdrukte (te Toledo 700 aanzienlijken op een feestmaal genoodigd en vermoord; te Cordova 300 gekruisigd).

Lit.: → Abder Rahman III.

Hakam II, kalief van 961-976, zoon van Abder Rahman III. Tijdens zijn regeering dat het bloeitijdperk der Spaansche Mohammedanen, onder zijn vader begonnen, voort. Vooral de wetenschap heeft hij sterk begunstigd (aan de hoogeschool van Cordova).

Hakendover, gem. in Belg. Brabant, ten Z.O. van Tienen (VI 96 E 3); ca. 1 200 inw.; Kath.; opp. 798 ha; landbouw.

H. is een der oudste en vermaardste bedevaartplaatsen van België. Het ontstaan daarvan is geheel legendarisch. De processie van den Salvator Mundi, op Paaschmaandag, biedt iets heel bijzonders. Die processie volgt niet de gewone wegen, maar trekt dwars over de open velden. Als zij te midden van de velden is, rijden honderden boeren met hun paarden driemaal in wilden draf rond de processie, alles vertrappend en omwoelend, en al staan de veldvruchten doorgaans reeds hoog, toch klagen de eigenaars er niet over, want de heel vertrapte veldgewassen schieten, eenige dagen na den ommegang, weer even weelderig als vroeger op. In den nacht tusschen 16 en 17 Jan. heeft er een eigenaardige bedevaart plaats, „Dertienmaal" genaamd. De landlieden uit den omtrek vergaderen om middernacht in de kerk. Op klokslag twaalf houdt de pastoor een korte toespraak; de bedevaartgangers trekken daarna al biddende tot aan de kapel van Onze Lieve Vrouw ten Steen, op 25 minuten afstand, en keeren weer naar de kerk. Dien weg doen zij alzoo dertienmaal, ter eere van den Zaligmaker, die volgens de legende als dertiende werkman aan den bouw van de kerk zou hebben medegeholpen.

Lit.: P. V. Bets, Gesch. der gem. H. en van dezer miraculeuze kerk. *Ghoos.*

Hakenkruis, kruis, waarvan het uiteinde der vier armen rechthoekig gevormd is of rond gebogen; het h. was bekend sedert de oudste tijden en bij de wildste volksstammen; het gold als een symbool voor geluk, liefde, dood, vuur, enz.; sommige geleerden hebben er Thor's hamer, een gekruisten bliksem, enz. in meenen te erkennen; ook een symbool van de Ariërs. De Duitsche nationaal-socialisten hebben het h. als officieel symbool overgenomen, en het prijkt op de D. vlag.

Verschillende vormen van hakenkruisen.

Lit.: Th. Bieder, Das Hakenkreuz (1921); Doering, Christl. Symb. (Freib. i. B. 1933). *Cosemans.*

Hakgriend, → Griendcultuur.

Hakhout, → Schaarhout.

Hakim, Al, Fatimidenkalief van Egypte (996-1021); vervolgde bloedig Soennieten, Christenen en Joden. Vaardigde zonderlinge wetten uit (o.a. aan vrouwen alle verkeer buitenshuis verboden; handelsverkeer alleen des nachts geoorloofd!). In 1010 verklaarde hij plotseling het Soennietische en het Sjiïtische stelsel volkomen gelijkwaardig, doch schafte 1017 alle Mohammedaansche geloofspraktijken af en proclameerde, dat hij de incarnatie der godheid was. In hoeverre zijn onmenschelijke wreedheid, zijn

grillige onstandvastigheid en zijn zelfvergoding aan geestesziekte te wijten zijn, is een open vraag. Droezen vereeren H. als god en verwachten nog heden zijn terugkomst. H. heeft nl. een geheimzinnig levenseinde gevonden. Hij verdween plotseling, onbekend hoe en waarheen. Volgens een onwaarschijnlijk verhaal zou hij op instigatie van zijn zuster vermoord zijn. De regeering van H. heeft de Fatimiden zeer benadeeld. Na hem gaat het met hun macht snel bergaf.

Lit.: → Fatimiden. *Slootmans.*

Hakka (Chineesch, = vreemden), Chin. volksstam, omvattend ca. 15 millioen menschen; kwam in de 9e-13e eeuw binnen in Kwantoeng, Kwangsi, Formosa enz. Meestal zijn ze pachters, terwijl de inheemsche bevolking eigenaar van den grond bleef.

Lit.: Hsieh-T'ing-yu, Origin and migrations of the Hakkas (Chin. soc. and polit. science review 1929).

Hakkebord, 1° (scheepsb.) het bovengedeelte van den achtersteven of „spiegel" van vroegere schepen, meestal met beeldhouwwerk versierd.

2° Muziekinstrument met platten resonantiebodem, gewoonlijk in den vorm van een trapeze, bespannen met snaren, die met hamertjes worden bespeeld.

Hakkelen, → Stotteren.

Hakken (landb.), losmaken van de bovenste grondlaag om daardoor de luchttoetreding te bevorderen en den akker van onkruid te zuiveren. Geschiedt met de hand of machinaal. → Schoffelmachine. Als handgereedschap worden gebruikt: de houw, hak of krabber (Indië: patjol), waarbij het vrij groote blad onder een rechten of scherpen hoek aan een langen steel is bevestigd, de schrepel, met korten steel, en de schoffel, met langen steel en vrij klein blad, hetwelk naar voren in een scherpe snede uitloopt. Schoffels worden naar voren geduwd, hakken en schrepels naar achter getrokken of geslagen. Gewassen, welke in rijen gezaaid worden en later in de rij op afstand moeten komen, worden met de hak of schrepel gedund.

Hakcultuur is de meest primitieve wijze van grondbewerking. *Dewez.*

Hakluyt, Richard, Eng. geograaf; * ca. 1550 te Londen, † 23 Nov. 1616 aldaar.

Hoofdwerk: The principal navigations, voyages, traffiques and discoveries of the English nation (1589; opnieuw uitg. 1809-'12).

Hakluyt Society, een geographisch gezelschap, in 1846 te Londen opgericht en genoemd naar Richard Hakluyt; het stelt zich ten doel het uitgeven van oude reisbeschrijvingen; reeds 140 banden verschenen.

Hakodate, hoofdstad der prov. Osjima, op het eiland Hokkaido (Japan, 41° 48′ N., 140° 48′ O.). De ingezonken krater leverde een goede haven, die in 1854 voor den buitenl. handel geopend werd. Onder de 200 000 inw. bevinden zich enkele duizenden Aino's. Oorlogshaven, groot visscherijstation; lucifersfabriek. De handel neemt steeds meer toe, de schepen der lijn Ver. Staten — Wladiwostok leggen hier aan. *Heere.*

Haksel (landb.), stroo, grofstengelig hooi en dito groenvoer, o.a. maïs, worden, om de opname door de dieren te bevorderen en de menging met andere voedermiddelen te vergemakkelijken, in kleinere stukjes ($1^1/_2$-4 cm, soms ca. 10 cm) tot h. gesneden. Het h. mag niet te fijn zijn.

Het vrij groote vliegwiel der hakselmachine heeft meestal een tweetal gebogen spaken, op elk waarvan een eveneens gebogen mes geplaatst is. Via de as van het vliegwiel worden horizontale assen met getande aanvoerrollen in beweging gebracht, welke het te hakselen materiaal uit een bak naar de messen voeren, die het dan op de gewenschte lengte snijden. Het vliegwiel wordt met de hand of door middel van een rosmolen of motor in beweging gebracht. De beweging der aanvoerrollen kan men onafhankelijk van die van het vliegwiel doen ophouden of omdraaien, bijv. bij verstopping der machine. *Dewez.*

Hakvrucht, cultuurgewas, dat door een ruime standplaats en langzamen groei in de jeugd den akker aanvankelijk zóó slecht bezet, dat een grondbewerking (hakken of schoffelen), vooral in het begin van den groei, beslist noodig is om den grond los en vrij van onkruid te houden. Tot de h. worden o.a. gerekend: aardappels, suikerbieten, voederbieten en mangelwortels, koolrapen, wortels, cichorei, uien. De h. kenmerken zich in het alg. als goede voorvruchten, doordat zij den grond in goede structuur en vrij van onkruid achterlaten; zij vragen veel arbeid, zoowel voor hun verpleging alsook bij het oogsten en verdere verwerking; zijn in staat om hooge massa-opbrengsten te leveren, maar bevatten veel water en betrekkelijk weinig droge stof. Daardoor vereischen zij goede transportmogelijkheden (harde wegen, vaarwater) en laten zij zich moeilijk langeren tijd bewaren. H. vragen een diepe grondbewerking, zware bemesting (vooral stikstof en kali), kortom een intensieve aanwending van kapitaal en arbeid. *Dewez.*

Hal, centrale ruimte bij openbare gebouwen als station, postkantoor, waar veel bezoekers zich kunnen verzamelen. In het oude (Saksische) boerenhuis diende de h. als woonruimte, waarachter de stallen e.d. liggen. Dit oude motief met woonhal is vooral in den modernen landhuisbouw met veel liefde verwerkt, de h. wordt voorzien van gezellige hoekjes, van een haard e.d., soms gaat de h. door twee verdiepingen heen. Gewoonlijk ligt de trap er in of is deze in verband met de h. opgelost. De Eng. bouwmeesters Lutyens, Bailey Scott e.a. hebben prachtige voorbeelden daarvan gemaakt. Men noemt soms ook hal het bescheiden trapportaal in kleine woningen, ofschoon dit geen ruimte biedt om in te wonen. Zie ook → Markthal. *Thunnissen.*

Halab, inheemsche naam (Arab., = versche melk) van de stad, die in Europa algemeen Aleppo wordt genoemd. Door zijn ligging aan een kruispunt van groote handelswegen was H. reeds in oude tijden belangrijk. De stichting dateert van weinig na 2000 v. Chr. Vanaf ca. 1500 wordt het in Egypt. documenten vermeld. In de 14e eeuw v. Chr. was H. een vooruitgeschoven post der machtige Hettieten, na wier ondergang (12e eeuw) H. als onafhankelijke stad bleef bestaan. Assyrische koningen vermelden de stad onder den naam Chalman. In de 10e eeuw na Chr. werd H. weer de hoofdstad van een Arab. staat, die geheel N. Syrië omvatte. Archaeologische onderzoekingen op groote schaal zijn er niet verricht en worden bemoeilijkt door de Turksche citadel, die waarsch. de acropolis der oudste nederzetting bedekt. → Beroea (3°). Voor het moderne → Aleppo, zie aldaar.

Lit.: Dhorme, La plus ancienne hist. d'Alep, in Syria (1928, 34-41); Paul Baurain, Alep autrefois et aujourd'hui (Aleppo 1930). *Simons.*

Halaesa, → Halesa.

Halaka (Hebr., = weg), een bepaalde vorm van exegese van het O. T. in de Joodsche lit. van Talmoed en Misjna. Zij verklaart de juridische en godsdienstige

voorschriften. Vnl. past zij de Wet toe in de practische gevallen van het dagelijksch leven en is daarom casuïstisch. Ze baseert zich op de traditie en vult de Wet aan. Vgl. → Hagada; → Hebreeuwsch (letterk.). *C. Smits.*

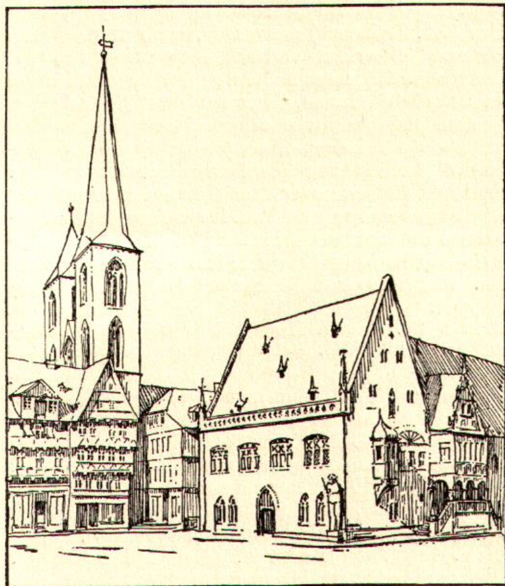
Halanzy, → Helsingen.

Halat, missiepost op het eiland Flores.

Halbe, Max, Duitsch schrijver; * 4 Oct. 1865 te Güttland bij Danzig. Als verteller toont hij zich nauw verbonden met zijn West-Pruisische geboortestreek. Zijn drama's, zooals Jugend (1893), spreken een materialistische levensvisie uit.

Voorn. werken: Mutter Erde (1897); Hans Rosenhagen (1901); Der Strom (1903); Die Traumgesichte des Adam Thor (1929). Romans: Die Tat des Dietrich Stobäus (1911); Jo (1917); Generalkonsul Stenzel u. sein gefährliches Ich (1931). Novellen: o.a. Der Ring des Lebens (1910). Autobiographisch: Scholle und Schicksal (1933). *Pintelon.*

Halberstadt, stad aan den N. rand van den Harz, in het Pruis. district Maagdenburg, aan de Holtemme (IX 576 D 3); ca. 50 000 inw. (1933) w.o. 8 % Kath.

Halberstadt. Raadhuis (rechts) met Martinikirche (links).

H. werd in 814 bisschopsstad en dankt daaraan zijn opkomst. In 1648 kwam H. als vorstendom bij Brandenburg. De belangrijkste industrieën zijn er tabak, handschoenen, lederwaren en levensmiddelen.

Het voornaamste monument is de Gotische dom (Prot.) (12e-15e eeuw) met rijken domschat. Van belang zijn verder nog de Liebfrauenkirche (Romaansch; 12e e.) met vier torens; de got. Martinikirche (14e e.) met twee torens; de Got.-Romaansche Paulskirche (11e-14e e.). De Petershof (16e e.) is de voorm. bissch. residentie. Gotisch raadhuis (1365-'81) met Renaissance-erker. Raadskelder van 1461. Vele vakwerk-huizen.

Halbertsma, familienaam van drie broers, geboortig uit Grouw, die in de eerste helft der 19e eeuw door hun Friesche geschriften (proza en poëzie) het gewone volk wisten te bereiken. Hun veelgelezen werken, eenvoudig, gevoelig, humoristisch, satirisch, brachten de Friezen weer dichter bij hun moedertaal en zoo hadden de H. een groot aandeel in het ontstaan en eerste verloop der → Friesche Beweging. Hun bekendste populaire arbeid is, na hun dood, in 1871 uitgegeven als: Broerren Halbertsma, Rimen en Teltsjes (⁵1918).

De oudste der drie was **Joost Hiddes,** * 23 Oct. 1789, † 27 Febr. 1869 te Deventer; Mennisten-dominee te Bolsward (1813), Deventer (1822); daarnaast was hij taalkundige, o.a. ook op het gebied der Noorsche talen. Zijn levenswerk was zijn Lexicon Frisicum, waarvan bij zijn dood het 1e deel gedrukt was (A—Fleer) (lijst van zijn geschriften in De Vrije Fries, 1873). Zijn hss. en aanteekeningen vermaakte hij aan Friesland, op voorwaarde dat de Staten een Friesch woordenboek zouden doen verschijnen (uitg. 1895-1911 4 dln.).

De tweede broer was **Tsjalling,** * 21 Jan. 1792, † 12 Dec. 1852, kaaskoopman. Misschien werd zijn werk wel het meest gelezen en was hij daardoor de beste taalpropagandist van de drie onder het gewone volk en onder de kinderen; hij is bekend door zijn gedichtjes op „heilingen" (kindervertellingen in afbeeldingen op een groot vel papier, met onder iedere afbeelding een versje), op ulevelstrookjes, op „planeetjes" (berijmde voorspellingen) enz.

De jongste der drie was **dr. Eeltsje,** * 8 Oct. 1797, † 22 Maart 1858 te Grouw, student te Leiden en Heidelberg, geneesheer te Purmerend en Grouw. Hij is de dichter van het Friesche volkslied en van menig ander nog veel gezongen lied. Grouw richtte een gedenkteeken voor hem op.

Werken: Twigen út in Alde Stamme (1840); De foarname út-fen-huzers yn Fryslân (1841); Minne Jorrits reis nei it Kollumer Oproer yn 1797 (1851); Leed en Wille (1854); De Jonkerboer (1858). — Lit.: Wumkes, Bodders yn de Fryske Striid (1926). *van der Meer.*

Halbherr, Fred., Ital. classicus en archaeoloog, * 1857, † 1930; prof. aan de univ. te Rome. Hij is vooral bekend door zijn exploraties en opgravingen in Creta. In Gortyna ontdekte hij het nu zoo beroemde wetsinschrift. Van zijn opgravingen zijn die in Hagia Triada de voornaamste. *Simons.*

Halcyone(us), → Alcyone(u)s.

Halcyon-Pers, → Stols (A. A. M.).

Haldane, Richard, lord, Eng. staatsman; * 30 Juli 1856 te Cloan, † 19 Aug. 1928. Advocaat; werd liberaal lid van het lagerhuis in 1885, waar hij zich vooral interesseerde voor onderwijskwesties; als min. van Oorlog (1905-'12 en 1914) reorganiseerde hij het landleger; in 1912 werd hij met een zending naar Berlijn belast, om met de D. regeering een regeling over de vlootkwestie te treffen; die zending bleef echter zonder resultaat. In Mei 1915 trad hij uit het kabinet Asquith; in 1924 tot lord-kanselier benoemd in het kab. MacDonald. Zijn vertrouwdheid met de D. wetenschap en zijn sympathie voor Duitschland maakten hem verdacht tijdens den Wereldoorlog. Ook bekend om zijn wijsgeerige studiën.

Werken: Essays in philosophical criticism (1882); Life of Ad. Smith (1882); Education and Empire (1902); The pathway to reality (1903-'04); Army reform and other addresses (1907); Before the war (1920); The reign of relativity (1921); The philosophy of humanism (1922); An autobiography (1928); Selected addresses and essays (1928). — Lit.: Zorger, H.'s Mission in 1912 (Frankfort 1928). *Cosemans.*

Haldde-gebergte, berggroep in het N. van Noorwegen, aan de Altenfjord, 1 140 m hoog. Op den top het Noordelijkste meteorologisch station der aarde.

Halden, vroeger Frederikshald, haven-

stad in Z.O. Noorwegen, aan de Svinesund (59° 10′ N., 11° 20′ O.); ca. 11 500 inw. De stad heeft een groot, boschrijk achterland, houthandel, industrie en een haven, die toegankelijk is voor schepen met 5 m diepgang. De oude handelsstad H. werd in 1658, toen Bohuslän aan Zweden kwam, grensstad. De toen gebouwde versterking is → Frederiksten. De stad heeft een Kath. kerk, school en hospitaal. *fr. Stanislaus.*

Halditschokko, → Haltia.

Hale, George Ellery, Amer. astrophysicus; * 29 Juni 1868 te Chicago; 1890-'96 dir. en opr. van het Kenwood astrophysisch observatorium aldaar, sinds 1895 eveneens van het Yerkes-observatorium te Williamsbay bij Chicago. In 1897 prof. te Chicago, sinds 1904 directeur van het beroemde Mount Wilson observatorium te Pasadena. H. is bekend door zijn onderzoekingen over de lagen van den zonnedampkring met de door hem geconstrueerde spectroheliograaf, en over het magnetische veld van de zonnevlekken. *J. v. Santen.*

Haleb, → Aleppo; Halab.

Hálek, Witězslaw, Tsjechisch dichter en romanschrijver van de realistische school; * 5 April 1835 te Dolinek (Bohemen), † 8 Oct. 1874 te Praag. Zijn lyriek verwerkt nog de romantische thema's van liefde en nationalisme.

Voorn. werken: Vecerni Pisné (1858); Komediant (1861); Spisy (1862); Goar (1864); Násj dédécek (1871); Poldik rumar (1873); Dévce z Tatu (1875). — Uitg. (volledig) in 12 dln. (1905-'10).

Halen, gem. in Belg. Limburg, tusschen Hasselt en Diest; ca. 2 800 inw. (Kath.); opp. 1 881 ha, hoogte 25 m. Landbouw. Stad uit 14e e. Op 12 Aug. 1914 versloeg een afd. van het Belg. leger aan de Gete een keurkorps Duitsche ruiterij.

Halen, don Juan van, graaf van Peracompas, Spaansch generaal uit een Belg. geslacht; * 16 Febr. 1790 te Leon, † 8 Nov. 1864 te Cadiz. H. streed in de oorlogen tegen Napoleon afwisselend aan Fr. en Sp. zijde; was gewikkeld in vsch. vrijheidsbewegingen in Spanje en nam herhaaldelijk het bevel over de muitende troepen. Na zijn verbanning verbleef hij in Rusland en de V. S., om zich ten slotte in Brussel te vestigen. In 1830 had hij de leiding van de opstandige troepen en verdreef de Nederlanders uit Brussel. Hij werd aangesteld als commandant over N. Brabant, maar werd al spoedig wegens zijn persoonlijke drijverijen uit deze functie ontslagen. In 1836 vestigde hij zich andermaal in Spanje en streed tegen de Carlisten. Als kapitein-generaal van Catalonië streed hij met wisselend succes tegen het oproerige Barcelona; andermaal verbannen, wachtte hij het einde der omwenteling af om naar zijn land terug te keeren, waar hij vz. werd van den krijgsraad te Madrid. *Uytterhoeven.*

Halen-bij-Harbodem (Fr. Hallennes-lez-Haubourdin), gem. en kerspel in Fr.-Vlaanderen, kanton Harbodem (XI 144 D/E 3); gewijd aan den H. Waast. Ca. 1 500 (Kath.) inw. Fransch sprekend. Landbouw; weverij-arbeiders in de fabrieken te Loos.

Hales, Stephen, Eng. physioloog; * 17 (of 7) Sept. 1677 te Bekesbourne (Kent), † 4 Jan. 1761 te Teddington als predikant en lid van de Royal Society. H. is de grondvester der experimenteele physiologie; hij is vooral bekend om zijn onderzoekingen over het watertransport in de plant en over de bloedcirculatie.

Voorn. werken: Vegetable Staticks (1727, waarin hij zijn onderzoekingen over transpiratie, watertransport, worteldruk, groei en voeding van planten beschrijft); Haemostaticks (1733, waarin hij zijn onderzoekingen over het mechanisch verband tusschen den bloeddruk, de snelheid van den bloedstroom en de capaciteit der vsch. bloedvaten uiteenzet). *Melsen.*

Halesa, oude stad op de N. kust van Sicilië, aan de rivier Halesus; thans Pittineo.

Halesia, → Sneeuwklokjesboom.

Halesus, mythologische stichter van het Italische stadje Falerii, uit Argos naar Italië gekomen en daar bondgenoot van Turnus in diens strijd tegen Aeneas.

Halévy, 1° Jacques Fromental Elie, Fransch operacomponist; * 27 Mei 1799 te Parijs, † 17 Maart 1862 te Nizza; leerling o.a. van Cherubini; 1819 Prix de Rome. Zijn werken hebben een ernstig karakter; blinkt uit in instrumentatie.

Werken: opera's: o.a. La Juive (1835); La Reine de Chypre (1841). — Lit.: Léon Halévy (1863); Pougin (1865).

2° Joseph, Fransch oriëntalist; * 15 Dec. 1827 te Adrianopel, † 7 Febr. 1917 te Parijs. Van Joodsche afkomst; prof. aan de Ecole des Hautes Etudes te Parijs. Hij is vooral bekend door zijn vroeger door velen (o.a. Delitzsch) aanvaarde, maar thans geheel verworpen theorieën omtrent het wezen van het Soemerisch. Hij meende hierin niet de oudste taal van Babylonië te zien, doch een door de Assyriërs ontdekte ideographische schrijfmethode of, volgens een latere verklaring, „ideophonische" of „allographische" teekens van Semietischen oorsprong. Een jarenlange discussie over deze theorie leidde tot haar definitieve weerlegging. H. heeft zijn theorie in definitieven vorm ontvouwd in zijn Précis d'allographie assyro-babylonienne (Parijs 1912). Verder schreef hij vsch. werken over bijbelsche en Oostersche wetenschappen.

Lit.: Ch. Fossey, Manuel d'Assyriologie (I Parijs 1904, 282 vlg.); F. H. Weissbach, Die sumerische Frage (Leipzig 1898). *Simons.*

Halewyn (Fr. Halluin), gem. in Fransch-Vlaanderen, gelegen aan de Leie, kanton Toerkonje (Tourcoing) (XI 144 E 2). Ruim 13 000 inw., grootendeels Kath., meerendeels Vlaamsch sprekend. Drie kerspelen: Halewyn-Stad (10 500 inw.), gewijd aan den H. Hilarius; Halewyn-Berg (1 500 inw.), gewijd aan den H. Alphonsus; gehucht Colbras (1 600 inw.), gewijd aan O. L. V. der Koortsen, aloud bedevaartsoord.

Belangrijke nijverheid, vooral textiel: katoen, wol, vlas, jute; landbouw. Vele grensarbeiders („frontaliers") uit België. Te Colbras een mooie moderne kerk, in 1928 gebouwd. Kloosters van de Dochters der Wijsheid (Filles de la Sagesse): een weeshuis in H.-Stad, een ziekenhuis op den Berg. *v. Es.*

Halewyn, in een der oudste Ned. volksliederen een soort Blauwbaard, die de jonkvrouwen met zijn lied betooverde om ze mee te voeren en aan de galg te hangen, doch die zelf door een koene koningsdochter gedood wordt.

Lit.: J. De Vries, in Volkskunde (1921; over den oorsprong).

Halfagras, → Alfagras.

Halfapen, → Aap.

Halfbad, badbehandeling, waarbij de patiënt slechts tot aan het middel in het water zit of staat. Het h. wordt gebruikt tijdens een hydriatische kuur als overgang naar het volbad en vindt vooral toepassing bij patiënten, voor wie de hydrostatische druk van het water in een volbad te zwaar is voor ademhaling en hartswerking. → Hydrotherapie. *Mom.*

Halfbloed, 1° (a n t h r o p o l o g i s c h) bastaardvorm tusschen Blanken en Kleurlingen.

2° In de v e e t e e l t: directe afstammelingen (F_1-kruisingsproducten) uit volbloed- (zuiver gefokte) en niet-volbloeddieren.

Halfboomsploegen (l a n d b.), het niet op volle diepte ploegen van de bouwvoor, toegepast, als een diepwortelend gewas, bijv. erwten en boonen, als voorvrucht diende voor wintergraan.

Halfbouw (Fr. métayage; Ital. mezzadria) is in den l a n d b o u w een pachtstelsel, nu nog vrij veel in gebruik in Italië, Frankrijk en andere Zuidelijke landen, waarbij de pachter (halfbouwer) de bruto-opbrengst van zijn bedrijf (vandaar ook wel de naam: garvenpacht of schoofdeeling) jaarlijks met den grondeigenaar deelt, in verhouding tot de geldswaarde van datgene, wat elk van beide tot het verkrijgen dier opbrengst heeft bijgebracht. Voor den grondeigenaar is dat behalve de grond en een deel van den inventaris soms ook mest en zaaizaad, voor den pachter de verdere inventaris en speciaal de arbeid.

Een groot voordeel van het stelsel van h. (zoo genoemd omdat in vele gevallen de opbrengst voor de helft aan den eigenaar, voor de helft aan den pachter komt) is gelegen in de risicodeeling en het meer bijeenbrengen van de belangen van pachter en grondeigenaar. Komt in Ned. nog slechts sporadisch voor; toepassing in streken, waar het nooit geweest is, brengt eigenaardige moeilijkheden mee. Vindt in Italië in de laatste jaren sterke uitbreiding, vooral tengevolge van de regeeringsmaatregelen tot bevordering der kolonisatie.

L i t.: I. B. Cohen, Inl. tot het agrar. recht (1927); J. J. L. v. Rijn, De deelpacht in Italië, in: Landbouwk. Tschr. (jg. 45, 1933, nr. 546 en 547). *Dewez.*

Halfcirkelvormige kanalen, → Gehoororgaan (A 3°).

Half-convergent of s e m i - c o n v e r g e n t (w i s k u n d e). Wanneer de opvolgende sommen $s_n = u_1 + u_2 + \ldots + u_n$ (→ Reeks) bij toename van n aanvankelijk steeds meer tot een getal A naderen, maar na het passeeren van een zekere n-waarde er zich al meer en meer van verwijderen om ten slotte oneindig groot te worden, heet de oneindig voortloopende reeks $u_1 + u_2 + \ldots + u_n + \ldots$ half-convergent. *J. Ridder.*

L i t.: Borel, Leçons sur les séries divergentes ([2]1928).

Halfcursief of s e m i - c u r s i e f, een cursief schrift naast het unciale boekschrift, ontstaan in de 6e eeuw; dit schrift treffen we aan in overgeschreven boeken. Alhoewel deze schriftsoort ook de benaming „jongere Rom. cursief" ontvangt, wil men haar daarvan toch onderscheiden, o.a. door haar forsche en meer gedrongen lettertype. Een kleine nuanceering vertoont de minuskel-letter, die in de 7e en 8e eeuw in Italië, speciaal N. Italië gebruikt werd. In het alg. is h. een schriftvorm, die staat tusschen boekschrift en loopend of gebruiksschrift.

L i t.: M. Prou, Man. de Paléogr. lat. et fr. ([4]1924, 59-65). *Goemans.*

Halfdoorlaatbaar of s e m i p e r m e a b e l noemt men in de s c h e i k. een wand, welke de eigenschap bezit in een oplossing alleen het oplosmiddel, maar niet de opgeloste stof door te laten. Dergelijke h. wanden worden gevormd door bepaalde dierlijke (bijv. varkensblaas) en plantaardige membranen. Ook een in de poriën van een pot van poreus aardewerk gevormd neerslag van koperferrocyanide vertoont deze eigenschap. De wanden van plantencellen zijn voor sommige zouten h. Bij de → osmose spelen h. wanden een groote rol. *A. Claassen.*

Halfdubbel (l i t u r g.), → Semiduplex.

Halfedelsteen, → Edelsteen.

Halfezels, een tusschenvorm van het eigenlijke paard (E. caballus) en den ezel (E. asinus); behoort tot het geslacht der paarden (Equus). Men kent drie soorten: 1° de onager (E. onager), voorkomend in Syrië, Perzië tot Voor-Indië toe; 2° de kulan (E. hemionus), voorkomend in de Kirgiezensteppen; 3° de kiang (E. kiang), voorkomend in Tibet. In het algemeen onderscheiden zich de h. van de wilde ezels door kortere ooren, lichte tot donkergele kleur, het scherpe geluid; van de paarden door het ontbreken van zwilwratten aan de achterbeenen; de staart is in het bovenste gedeelte kort behaard. De h. hebben geen huisdieren geleverd, ofschoon ze wel getemd zijn. *Verheij.*

Halffabrikaat. product tusschen grondstof en eindproduct; bijv. plaatijzer, leer, duighout en weefsels.

Halfgeleider, een stof, welke slechts in geringe mate in staat is den electrischen stroom over te brengen. Hiertoe behooren o.a. glas, leder, hout, stroo, enz. Deze vormen dus geen goede isolatoren.

Halfgoden, 1° mythologische figuren als: faunen, nymphen, satyrs.

2° Synoniem met **heroën**, zonen van een god en een sterfelijke vrouw (ook omgekeerd), of: na hun dood tot god verheven stervelingen. Men onderscheidt drie klassen van heroën: a) poëtisch-nationaal, b) politiek-locaal, c) familieheroën.

a) De p o ë t i s c h - n a t i o n a l e heroën zijn degenen, die, bezongen door de nationale Gr. dichters, in een nationalen cultus overal in de Gr. wereld werden vereerd, bijv. Heracles.

b) De p o l i t i e k - l o c a l e h e r o ë n genoten een localen cultus van één stad of streek. Vooral de (legendarische) stichter van een stad (Gr. ktistès) werd als heros vereerd, bijv. → Theseus te Athene en in Attica. Verder locale hist. helden, bijv. Harmodius en Aristogiton, de tyrannenmoorders. Ten slotte dichters en philosophen: Sophocles, Anaxagoras, Democritus, voor wien te Abdera een altaar was opgericht. Vele van deze heroën werden tot „schutspatroon", bijv. Keramos „patroon" van de pottenbakkers, Sophocles die der dichters.

c) De f a m i l i e h e r o ë n, een doodencultus van familieleden, zeldzaam in Attica, meer bij Doriërs en Boeotiërs.

Meermalen werden, vooral in den Hellenistischen tijd, nog levende personen tot heros verheven, bijv. de diadochen en Alexander de Groote. Vandaar dat de deïficatie van Rom. keizers tijdens hun leven haar oorsprong heeft in Griekenland en de Hellen. rijken.

L i t.: P. Foucart, Le culte des héros chez les Grecs (Mém. de l'Ac. des Inscriptions, XLVII 1922). *Witlox.*

Half-identiek (w i s k.), → Identiek.

Halfkamgaren, garen, meestal vervaardigd uit wolsoorten van middelmatige lengte, naar de manier van kamgaren op de ringspinmachine gesponnen, maar de wolbanden worden, in tegenstelling met → kamgaren, niet gekamd. Het garen is gladder en glanzender dan gewoon kaardgaren, doch minder glad en gelijkmatig van vezellengte dan kamgaren. *Handels.*

Halfklinker, een klinker, die op zoodanige wijze wordt uitgesproken, dat hij geheel of bijna geheel in een fricatieven medeklinker of glijder overgaat, bijv. de i van het Fr. pied, het Ned. kooi en de ou van het Fr. ouate of het Ned. eeuw.

Halfleder noemt men een boekband, wanneer hij niet geheel uit leder is vervaardigd (heel-leer), maar alleen de rug en de hoeken daaruit bestaan, terwijl de rest (de „p l a t t e n") met papier is beplakt. De voornaamste gedeelten zijn nu toch sterk en door het plat niet van leder te voorzien wordt een belangrijke besparing verkregen. Op gelijke wijze spreekt men van halflinnen enz. De Duitsche benamingen „Halbleder-band" en „Halbfranzband" maken nog een onderscheid inzake de „ribben" op den rug. Zijn deze valsch, dan wordt de eerste, zijn ze echt, dan wordt de tweede term gebruikt. Evenzoo spreekt men van „Ganzleder-band" (met echte ribben) en van „Ganzfranzband" (met valsche). *Poortenaar.*

Halfoeren, → Alfoeren.

Halfonderstandig vruchtbeginsel, → Bloem.

Halfopaal, → Opaal.

Halfrechte (m e e t k.). Een rechte lijn, die aan weerszijden onbegrensd is, wordt door elk van haar punten in twee h. of halve rechten verdeeld.

Halfrond ijzer (t e c h n.) is een → profielijzer, waarvan de doorsnede niet, zooals de naam schijnt aan te geven, halfcirkelvormig is, doch den vorm heeft van een cirkelsegment. Het komt in den handel voor in maten van $1/2'' \times 3/16''$ tot $5'' \times 1''$.

Halfrijm, ook assonantie of klinkerrijm genoemd, rijmsoort, waarbij alleen de klinkers, niet de medeklinkers rijmen. Bijv. in het Lied van de twee coninghs-kinderen rijmt lief op ondiep, zeggen op bedde, enz.

Halfschaduw (s t e r r e n k.), → Verduistering.

Halfschaduwapparaat wordt in de n a t u u r k u n d e gebruikt voor meting van de draaiing van het polarisatievlak, bijv. in de saccharimetrie. Het apparaat heeft twee polarisatoren. De scherpe hoek, gevormd door de polarisatievlakken van het licht, door beide doorgelaten, heet halfschaduwhoek. Het nulpunt vindt men door den analysator zoo te draaien, dat beide beeldhelften dezelfde helderheid hebben. Na tusschenzetten van het te onderzoeken materiaal draait men weer den analysator tot gelijke helderheid. De zoo gemeten hoek geeft de draaiing van het polarisatievlak. Uitvoeringen van Laurent, Cornu, Lippich. *Dekkers.*

Half slot (m u z i e k), → Slot.

Halfstam, boom met een stam van bepaalde hoogte, die bij grootere houtsoorten 1,2 tot 1,5 m is, bij meer heesterachtig gewas, bijv. rozen, echter korter.

Halfstof of h a l f g o e d, grondstoffen, welke, voordat zij voor de papierfabricatie direct in gebruik genomen worden, reeds een fabricatieproces doorloopen hebben, bijv. lompenstof, stroostof, houtslijp, cellulose, oudpapier.

Halftint, in de schilder- en teekenkunst de oneindige reeks van schakeeringen, gelegen tusschen het hoogste licht (wit) en het diepste donker (zwart). Ook in kleuren heeft men deze schakeeringen of toonwaarden, waarvan de delicate verhoudingen voor een kunstwerk van de grootste beteekenis zijn om licht en schaduw of atmosfeer uit te drukken (Rembrandt). Bij photographische reproducties gaat bijna steeds de fijne verhouding der h. verloren. Het autotypie-cliché, dat beoogt die schakeeringen in goede verhouding af te beelden, draagt daarom in het Engelsch den naam van half-tone. *Poortenaar.*

Halfunciaal, een schriftvorm, die zich na de 5e eeuw ontwikkelde naast de kapitaal en unciaal en vanaf het begin elementen in zich opnam zoowel van kapitaal als unciaal en cursief. Vandaar ook veelal genoemd „scriptura mixta". De onderscheiding van andere schriftsoorten berust dan ook meer op het gemengde karakter der letters dan wel op een afwijkend karakter. Dit schrift wordt echter meestal „halfunciaal"

Halfunciaal uit een handschrift uit de 6e eeuw. — Er staat: non cognovi nisi.

genoemd, omdat het unciaal-element het sterkst vertegenwoordigd is. Het vormt ook den overgang van het tweelijnen- tot het vierlijnen-systeem, doch kan vanwege de vele majuskel-elementen niet tot het minuskel-schrift gerekend worden.

Een grooten invloed heeft het uitgeoefend op het Insulaire schrift en op de Karolingische minuskel.

L i t. : B. Bretholz, Lat. Paläographie (^{3}1926, 57-59); M. Prou, Man. de Paléogr. lat. et fr. (^{4}1924, 93-97); E. A. Lowe, A Hand-list of half-uncial manuscripts (Miscell. Ehrle, IV, 34-61). *Goemans.*

Halfvasten, naam voor den Donderdag der 3e Vastenweek, dien de geloovigen der latere M.E. gaarne feestelijk vierden. → Laetare; Septimana mediana. In B e l g i ë wordt h. op Z o n d a g gevierd.

Halfvlak (m e e t k.). Een plat vlak, aan alle zijden onbegrensd, wordt door elk van zijn rechten in twee h. verdeeld.

Halfweg, → Haarlemmerliede en Spaarnwoude.

Halfzuil, → Zuil.

Haliacmon, grensrivier tusschen Emathia en Pieria in het oude Macedonië. Thans Vistritsa.

Haliaëtus, → Zeearend.

Haliartus, stad in Boeotië ten Z. van het Copaïsmeer, thans Mazi. Bekend door den s l a g v a n H. in 395 v. Chr., waarin de groote Spartaansche strateeg Lysander sneuvelde tegen de Thebanen. In 171 v. Chr. door de Romeinen verwoest.

Halicarnassus, beroemde stad op de Z.W. kust van Klein-Azië, gesticht door Doriërs uit Troezen, thans B o e d r o e m. Als residentie van het Carische vorstenhuis genoot het zijn hoogsten bloeitijd in de 4e eeuw v. Chr., toen de weduwe en opvolgster van Mausolus II, koningin Artemisia, voor haar gemaal een vermaard praalgraf (M a u s o l e u m) stichtte. De stad bezat een voortreffelijke haven, was langen tijd een zetel van handel en nijverheid en was de geboorteplaats van Herodotus en Dionysius van Halicarnassus. *Cuypers.*

Halicore, → Zeekoe.

Halieten, mineralen, welke uit verbindingen bestaan van metalen met chloor, broom of jodium. De verbindingen met zware mineralen (keraten) zijn zeldzaam, zijn zacht en hebben een hoornachtig uiterlijk. De verbindingen met lichte mineralen (halaten) vormen de gewone zouten. → Zoutafzettingen. *v. Tuijn.*

Halifax, 1° stad in West-Riding, graafschap Yorkshire (zie krt. → Groot-Brit., bijk. 1); ca. 100 000 inw.; karpet-, wol- en sajetindustrie.

2° Hoofdstad en vesting van de Canadeesche prov. Nieuw-Schotland (VI 733 K 4). Ca. 60 000 inw. Goede, steeds ijsvrije haven aan de Chebuctobaai. Uitvoer van visch, hout en landbouwproducten; eindpunt van spoor- en scheepvaartlijnen en trans-atlantische kabels. Industrie, hoogere onderwijsinrichtingen. Kath. aartsbisschop. *p. Cyrillus.*

Halifax, C h a r l e s W o o d, viscount, wijdde zijn heele leven aan de organisatie der Anglo-

Katholieken, de English Church Union, om de eenheid der Anglicaansche kerk in ritualistischen zin te bevorderen en tevens om de hereeniging met Rome te bewerken. * 1839 te Yorkshire, † 20 Jan. 1934 (gedurende de jaarlijksche internationale Bidweek) te Doncaster. Lord H. was lid van de Royal Household, maar om zijn sympathie met het „ritualisme" haalde hij zich de ongenade van koningin Victoria op den hals. H. offerde nu zijn positie aan het hof op en kon nu de derde leider na Pusey worden van de in 1859 ontstane English Church Union (1867).

In 1889 ontmoette H. den Franschen Lazarist abbé Portal. Zij wisten ook Leo XIII (door eenzijdige inlichting ?) hoopvol te stemmen voor een mogelijke hereeniging der Anglicaansche Kerk. In de encycliek Ad Anglos (1895) deed Leo een oproep tot het Eng. volk en kondigde hij de instelling aan van een commissie, om de geldigheid der Anglicaansche wijdingen, die o.a. door Portal verdedigd werd, opnieuw te onderzoeken. De commissie kwam echter tot negatief resultaat en in de bulle Apostolicae curae (1896) sprak de paus de ongeldigheid uit.

Lord H., hoe nobel zijn bedoelingen ook waren, was een aanhanger der → Branch Theory; de eene ware grondslag voor hereeniging zou zijn erkenning van het pauselijk primaatschap, doch H. hoopte te komen tot een soort „algemeene kerk", waarvan zoowel de Roomsche als de Anglicaansche gelijkberechtigde takken zouden zijn. Ook de → Mechelsche Conferenties (zie aldaar) in 1921, 1923, 1925 stuitten op dit verschilpunt af.

Lit.: A. Janssens, Het hedendaagsch Anglicanisme (I Antwerpen 1930); C. Schut, Het streven naar een vereeniging der kerken in de Eng.-sprekende landen, in De Katholiek (dl. 161 en 162, 1922); J. Haarselhorst, Een terugblik op de Mech. conferenties, in Studiën (dl. 109 en 110, 1928); Batiffol, Catholicisme et papauté. Les difficultés anglic. et russes (Parijs 1925).

Beijersbergen van Henegouwen.

Haliloelik, hoofdstatie van de missie op Timor. Hier bevinden zich de internaten van de missie. H. is een schepping van de jaren 1923-'27, omdat het klimaat in Lahoeroes en Atapoepoe niet zoo was als men wenschte, maar vooral omdat H. prachtig centraal gelegen is, terwijl de oude centra meer op de grens lagen. *v. d. Windt.*

Halimodendron, → Zoutstruik.

Halitherium, groote fossiele zeekoe uit het Oligoceen en Mioceen van Duitschland en Frankrijk, mogelijk ook van de Antillen. → Sirenia.

Hall. 1° Schwäbisch-Hall, stad in het N. van Wurttemberg, in het nauwe Kocherdal; 29 890 inw. (1925). Van de oude omwalling is nog veel bewaard gebleven (o.a. Pulverturm). H. dankt zijn ontstaan aan de zouthoudende bron (triaszout) op de Haalplatz. Bezienswaardigheden zijn de St. Michaelskirche en het vroegere Franciscaner klooster. Meer dalopwaarts ligt de destijds versterkte abdij Groszcomburg, waarvan het oudste gebouw uit de 12e e. stamt. Het vroegere nonnenklooster Kleincomburg wordt thans als gevangenis gebruikt. H. heeft metaal-, katoen-, en houtindustrie.

2° Bad Hall, badplaats ten Z. van Linz in Opper-Oostenrijk; 1 360 inw. (1932). Er zijn jodium- en broomhoudende bronnen.

3° Hall in Tirol, stad aan de Inn, aan den voet van den Haller Zoutberg; 7 210 inw. (1923). Reeds in vóór-Romeinschen tijd werd hier zout gewonnen. Thans is het een badplaats en de villawijk van Innsbruck. Een bezienswaardigheid is de St. Nicolaaskerk uit de 13e eeuw. In H. worden looden stoffen gemaakt. Verder zijn er houtzagerijen en houtbewerking. *Comijn.*

Hall, 1° mrs. Anna Maria (Fielding), Eng. romanschrijfster; * 6 Jan. 1800 te Dublin, † 30 Jan. 1881 bij Moulsey (Surrey). Ze verliet Ierland op 15-jarigen leeftijd. Toch inspireerde haar geboorteland haar tot verscheidene van haar meest succesvolle romans, o.a. Sketches of Irish Character (1829); Marian (1839); The White Boy (1845). Ze kenmerken zich door een gave karakter-uitbeelding. *F. Visser.*

2° Edward, Eng. kroniekschrijver; * 1498, † 1547. Schrijver van The Union of the Noble and Illustre Famelies of Lancastre and York (1542), gewoonlijk Hall's Chronicle genoemd. De waarde van de Chronicle als hist. document is in het eerste gedeelte niet beduidend, maar bereikt een zeer aanzienlijke hoogte, waar de schrijver de regeering van Hendrik VIII bereikt. Voor den literatuurstudent is H.'s Chronicle vooral bekend om het feit, dat het een van de voorn. bronnen is, waaruit Shakespeare voor zijn hist. spelen putte.

Uitg.: Chronicle, d. Sir H. Ellis (1809); d. C. Whitley (1904). — Lit.: J. Gardiner, Early Chronicles of Europe, England (1879). *F. Visser.*

3° Edwin Herbert, Amer. physicus; * 7 Nov. 1855 te Gorham (Maine, Ver. Staten). Sinds 1895 prof. in de natuurkunde aan Harvard College, Cambridge, Massachusetts. In 1879 vond hij het naar hem genoemde **Hall-effect** (→ Galvanomagnetische en thermomagnetische effecten).

Werken: Textbook of physics (1891); College laboratory manual of physics (1904).

4° Floris Adriaan van, Ned. staatsman; * 15 Mei 1791 te Amsterdam, † 29 Maart 1866 te Den Haag. Was in de middendecennia der 19e e. de meest bekende staatsman, schoon spoedig als zoodanig verdrongen door Thorbecke. Verwierf groote bekendheid door tijdens zijn eerste ministerschap (1842-'47) een reorganisatie van 's lands geldmiddelen tot stand te brengen (1843), welke een staatsbankroet voorkwam, doch waarvan het succes vooral bepaald werd door het ruimer vloeien der Indische baten. Nadien was H. nog tweemaal minister in door hem gevormde kabinetten (1853-'56; 1860-'61). En steeds deed hij zich kennen als een weinig beginselvast, doch uitermate handig staatsman, meester in de kunst de partijtegenstellingen te ontwijken. Zijn derde ministerschap is van beteekenis wegens zijn spoorwegwet, welke den aanleg van de Ned. spoorwegen verzekerde. Tegenover den liberalen leider Thorbecke vertegenwoordigde H. de conservatieve gedachte, ofschoon hij rondom 1830 tot de pioniers van het liberalisme behoorde. G. was een zoon van 10°. *Verberne.*

Lit.: Gleichman, Mr. F. A. v. H. (1904); Suttorp, F. A. v. H. en zijn constitutioneele beginselen (1932).

5° Granville Stanley, Amer. psycholoog; * 1 Febr. 1846 te Ashfield (Mass.), † 24 April 1924; prof. in de psychologie aan de John Hopkins universiteit. Is vnl. bekend wegens zijn arbeid op het gebied der paedagogische psychologie en der psychologie van de rijpere jeugd.

Werken: Adolescence (2 dln. 1904); Educational problems (2 dln. 1911). *v. Dael.*

6° H. R. H., Engelsch archaeoloog, conservator van het Britsch Museum, in opdracht waarvan hij opgravingen deed (1918-'20) in Oer, Eridoe en Tell el 'Obeid; welke laatste archaeologisch belangrijke

plaats hij zelf ontdekt had. Van zijn talrijke werken is het voornaamste The Ancient History of the Near East enz. (Londen [8]1932). *Simons.*

7° James, Amer. schrijver; * 1793, † 1868. Een belangrijke figuur in de ontwikkeling van de „short story" in Amerika. Afgezien van een lichtelijk melodramatisch accent, doen zijn vertellingen door hun milden humor, bekoorlijke verbeelding en smakelijken stijl hem kennen als een waardig volger van Washington Irving. *F. Visser.*

Werken: o.a. The Soldier's Bride (1833); Tales of the Border (1835); Legends of the West (1832).

8° Joseph, Eng. (Anglic.) bisschop en satirist; * 1574, † 1656. Werd in 1627 bisschop van Exeter, in 1641 biss. van Norwich. Vergezelde Jacobus I naar Schotland in 1617 en woonde als Eng. gedeputeerde de Synode van Dordt bij. Beschuldigd van Puritanisme, werd hij in den Tower gevangen gezet. In 1647 vestigde hij zich op een kleine boerderij bij Norwich, waar hij bleef tot het eind van zijn leven. H. is het best bekend om die van zijn werken, waarin hij onbarmhartige critiek uitoefent op de zeden en de letterk. producten van zijn tijd (o.a. in Virgidemiarum of Satires 1597-'98). Als hij niet de eerste Eng. satyricus, waarvoor hij zich zelf hield, is, is hij toch zeker een van de beste.

Uitg.: J. Pratt, Complete Works (1808); Grosart, Complete Poet. Wks. (1879). — Lit.: Thomas Warton, in Hist. of Eng. Poetry (IV 1871). *F. Visser.*

9° Marshall H., Eng. physioloog; * 1790 te Nottinghamshire, † 1857 te Londen als beroemd arts en onderzoeker. H. bewoog zich vooral op het gebied van zenuwphysiologie en -pathologie (reflexen, epilepsie).

10° Maurits Cornelis van, heer van Hei- en Boeicop, Ned. staat- en letterkundige; * 14 Febr. 1768 te Vianen, † 19 Jan. 1858 te Amsterdam. Hij was tot 1790 advocaat te Amsterdam, daarna notaris te Nieuwer-Amstel, waarna hij in 1795 procureur van Amsterdam werd. In 1789 was hij lid geworden van de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam, in 1799 koos men hem tot voorzitter hiervan. Hij genoot het volle vertrouwen van Lodewijk Napoleon en in 1813 dat van koning Willem I, vooral inzake financiën. Van 1842 tot '48 had hij opnieuw zitting in de Eerste Kamer, en hielp in dit ambt zijn zoon, Floris van Hall, de belangrijke financieele wetten tot stand brengen.

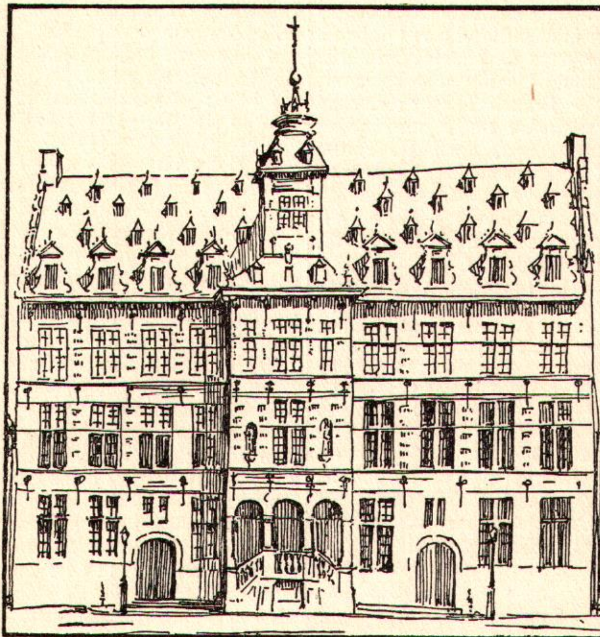
Als letterkundige kennen wij hem in zijn vertalingen van de Klassieken: o.a. de Oden van Horatius, een studie over Cajus Caecilius Plinius Secundus (1809) en M. Valerius Messala Corvinus ([2]1820). Ook gaf hij uit drie bundels Ned. „Gedichten" (1818, '29, '39), Navolgingen uit oude Lat. dichters (1855), en enkele hist. studies.

Lit.: Letterbode (1858); Handel. v. d. Mij. d. Ned. Letterk. (1859). *Piet Visser.*

Hallaar, Belg. gem. in de prov. Antwerpen op 1 km van Heist-op-den-Berg. aan de Groote Nete (II 511 C 4). Opp. 690 ha, ca. 1 500 inw. Landbouw, vruchtbare grond. Kerk bevat deelen uit 15e eeuw.

Halladzj, Hoesain ibn Mansoer al, Mohammedaansch mysticus; * ca. 858 te Al Baida (bij Sjiraz), † 922 te Bagdad. Zijn leer over de liefde tot God en de vereeniging met Hem haalde hem de vijandschap op den hals van de orthodoxe rechtsgeleerden, die hem na een proces wegens ketterij veroordeelden en na vele martelingen ter dood brachten. De beschuldiging van pantheïsme, vooral gebaseerd op zijn uitspraak: Ik ben de Hoogste Realiteit, is door Massignon in zijn voorbeeldige studiën afdoende weerlegd.

Lit.: L. Massignon, Al-Hallaj, martyr mystique de l'Islam (2 dln. Parijs 1922); id., Le Diwan d'Al-Hallaj, in Journal Asiatique (dl. 218, 1931). *Zoetmulder.*

Halle (België). Raadhuis.

Hallam, Henry, Eng. geschiedschrijver; * 9 Juli 1777 te Windsor, † 21 Jan. 1859 te Pickhurst. Zijn groote reputatie rust op drie standaardwerken: The View of the State of Europe during the Middle Ages (1818); Constitutional Hist. of England (1827); Introd. to the Lit. of Europe in the 15th, 16th and 17th Centuries (1838-'39), alle getuigend van zeer uitgebreide studie en gewetensvol streven alle gegevens te wegen en te wikken; toch eenigszins eenzijdig gekleurd. *F. Visser.*

Halland, Zweedsche prov. aan het Kattegat; opp. 4 922 km², ca. 150 000 inw. Het Z. is de vlakte van Laholm, naar het N. volgt een 15 km breede kustzoom met duinen langs de zee en in het binnenland ligt een reeks uitloopers van het hoogland van Smaaland met ruwe natuur en onbewoond. In de dalen en aanslibbingsvlakten ertusschen liggen de steden: de hoofdstad Halmstad, Falkenberg aan de Ätra, en Varberg, dat het verkeer van het Viskadal opneemt. Het is een zeer vruchtbaar kleigebied, 29% van den bodem is bouwland. In wijze van bewoning en methode van landbouw lijkt het op Skaane. *fr. Stanislaus.*

Hallapirti, stam van de Elamieten, met wiggeschrift.

Halle, 1° Belg. gem. in de prov. Antwerpen,

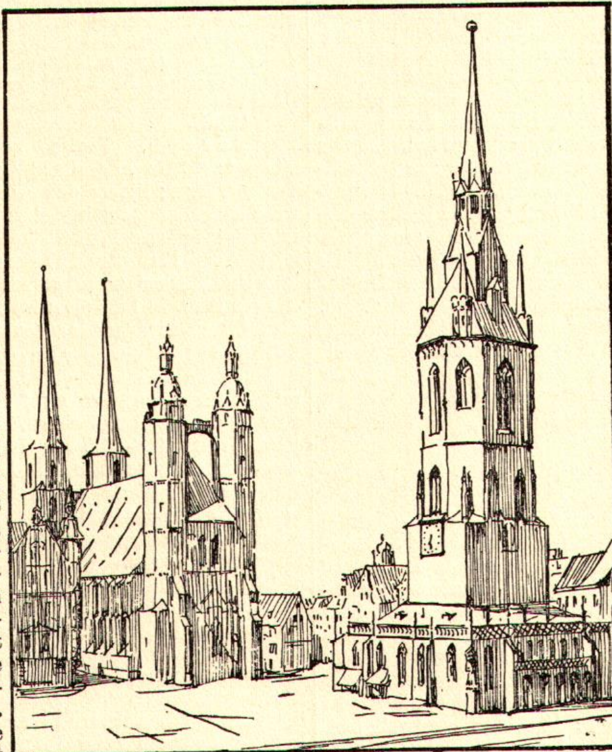
op 19,5 km van Antwerpen en 4 km van Zandhoven (II 511 C 3). Opp. 1 251 ha, ca. 1 300 inwoners. Zandgrond, mastbosschen, landbouw. Handel in masthout en jong eikenhout. Kasteel van Halle.

2° (Fr. H a l) Stad en kantonhoofdplaats in Belg. B r a b a n t, aan de Zenne en de vaart Brussel—Charleroi (VI 96 B 4); opp. 2 813 ha, ca. 18 000 inw., meerendeels Kath. Brouwerijen, suiker-, cichorei-, papier- en schoenfabrieken, metaalnijverheid. Parochiën: St. Martinus, St. Rochus, H. Hart (Breedhout), St. Jozef (Esschenbeek). O.L. Vr.-College. Klooster v. Conventueelen. Monumentale Got. St. Martinuskerk (ook O. L. Vr.-kerk genoemd, ter oorzake van het Mariabeeld, dat er reeds in de 13e e. vereerd werd), met rijken kunstschat. Zij bevat fraai 14e- en 15e-eeuwsch beeldhouwwerk (o.a. hekwerk en Zuidportaal, 1450). Mooi raadhuis (1616), een Renaissance-baksteen bouw met zandsteenen kruiskozijnen en cordonbanden en een door zeer vele kapellen verlevendigd leien dak. Standbeeld van Adriaan Frans Servais (Halle, 1807-'66), cello-virtuoos. De stad bewaart nog menig schilderachtig hoekje; ook de omgeving, het Brab. heuvelland, beiderzijds de Zennevallei, en het uitgestrekte Halderbosch bieden veel natuurschoon. H. is, met Scherpenheuvel, de drukst bezochte **bedevaartplaats van O. L. Vrouw** in België. De vertooningen van het Mariaspel (werk van Aloïs Walgrave pr.) lokken er steeds duizenden toeschouwers.

Geschiedenis. H. was in de 9e e. de hoofdplaats van een der vier graafschappen van het primitief p a g u s Brabant. H. zelf was een landgoed, toebehoorende aan de H. Waldetrudis (7e e.) en door haar geschonken aan het klooster, dat zij te Bergen stichtte. De graven van Henegouwen, als wereldlijke abten van dit klooster, voerden het gezag over H. en annexeerden het, met de omliggende dorpen, bij het graafschap (11e e.); zij bouwden er een burcht (12e e.). In 1225 verkreeg H. zijn keure van gravin Joanna. Gelegen op den drukken handelsweg van Brussel naar Bergen en Parijs, werd H. stilaan een agglomeratie van ambachtslieden, handelaars en herbergiers. In de 14e e. werd de stad met een vestinggordel omringd. Vruchteloos bestookt door Philips van Kleef, in 1488 en 1489, en belegerd door Olivier van den Tympel, in 1580, bezweek H. voor de legers van Lodewijk XIV, die de vestingen in 1677 totaal vernielden. In 1652 werd de heerlijkheid H., met hooge, middele en lagere justitie, verkocht aan den hertog van Arenberg. Sedert het laatste kwart der 19e e. kent H., dank zij de uitbreiding van de nijverheid in de Zennevallei, een groote bedrijvigheid.

L i t. : Gedenkschr. v. d. Geschied- en Oudheidk. Kring v. H. (I-X 1924-'34) ; L. Everaert en J. Bouchery, Gesch. der stad H. (1874) ; Hist. de la Ville de H. (1876) ; E. Mathieu, Souvenirs hist. inédits sur la ville de H. (1910) ; M. J. v. d. Weghe, Hallensia (I-III 1933-'35); Justus Lipsius, Diva Virgo Hallensis, beneficia ejus et miracula fide atque ordine (1604 ; Ned. en Fr. vert., herhaaldelijk herdrukt) ; M. J. v. d. Weghe, Korte geschiedenis van O. L. Vr. v. H. (1912). *Lindemans.*

3° Halle aan de Saale, stad in het D. district Merseburg; 209 169 inw. (1933). H. dankt zijn ontstaan aan de zouthoudende bron. In de M.E. was het een bloeiende Hanze-stad. In de 19e e. werd H. een groote stad door de ontginning van de bruinkolen en de daaruit voortspruitende industrieën. Belangrijk knooppunt van spoorwegen (Berlijn—München; Berlijn—Frankfort; Halle—Breslau). De in H. belangrijke suikerraffinaderijen en chemische industrie hebben een machine-industrie doen ontstaan. Verder zijn er papier- en chocoladefabrieken en bierbrouwerijen. *Comijn.*

Halle aan de Saale. Markt met Marienkirche (links) en Roter Turm.

B o u w k u n s t. De dom te H. is een driebeukige Gotische hallenkerk ; 8 traveeën, veelhoekig koor, torenafdekking met zadeldak. Van den laat-Gotischen Moritzburg (eind 15e e.) is nog slechts een gedeelte over. De Marienkirche (begin 16e e.) is een laat-Gotische driebeukige hallenkerk met 7 traveeën en decoratieve netgewelven. Op de markt staat de Roter Turm, een vrijstaande klokketoren (16e e.). Verder dienen vermeld het raadhuis met laat-Gotische en Renaissance-onderdeelen en het kerkhof met 16e-eeuwsche arcaden.

L i t. : Schönermark, Bau- u. Kunstdenkmäler der Stadt H. (1886) ; Silbergleit, Preussens Städte (Berlijn 1908).

Halle-Booienhoven, gem. in Belg. Brabant, ten O. van Tienen (VI 96 F 3); ca. 2 000 inw.; Kath.; opp. 1 322 ha; landbouw. Merkwaardigheid: doopvont (13e e.).

Hall-effect, → Hall (Edwin Herb.).

Halleluja, → Alleluia.

Hallen, E r n e s t v a n d e r, Vlaamsch schrijver; * 1898 te Lier, redactiesecretaris van Boeken-

gids. Door zijn heele werk straalt een geestdriftig Vlaamsch en Christelijk idealisme.

W e r k e n : Ridder Arnold, dramatisch sprookje (1923); Stille Uren bij primitieve meesters (1924); Begenadigden uit mystiek Vlaanderen (1926); Kristiaan de Godsgezant (1928); De Wind waait (1932); Brieven aan 'n jongen vriend (1932).

Hallenkerk is een meerbeukige kerk, waarbij in tegenstelling met de basilica de middenbeuk geen direct daglicht door bovenramen ontvangt, omdat alle beuken gelijke of ongeveer gelijke hoogte hebben. (Zie ook den plattegrond der tweebeukige hallenkerken te Nijmegen en Deventer in dl. IV, kol. 211.) Aangezien zware luchtbogen bij dgl. kerken overbodig zijn, is hun constructieschema zeer eenvoudig. De h. is een statische ruimte-eenheid, overzichtelijk van vorm en van eenigszins Grieksch-Latijnsch karakter. Daaruit is het wellicht ten deele te verklaren, dat juist in de laat-Gotische periode bij het doordringen van het Humanisme veel kruisvormige basilieken verbouwd werden tot hallenkerken (in Ned. 17, o.a. Lebuinus te Deventer; in Duitschland o.m. de dom te Meiszen). De h. is waarschijnlijk ontstaan in W. Frankrijk in de Romaansche periode (St. Etienne te Beaugency, 11e eeuw). Via Westfalen (o.a. Paderborn) dringen ze reeds tijdens de vroeg-Gotiek in Duitschland door (Elisabethkirche te Marburg, 1225). Oorspronkelijke h. in Ned. zijn o.m. St. Michaël te Oudewater (14e e.), St. Nicolaas te Monnikendam (begin 15e e.), St. Michaël te Zwolle (15e e.), St. Martinus te Weert (begin 16e e.). Zie ook → Bedelorden (sub: Kerkenbouw).

Hallennes-lez-Haubourdin, → Halen-bij-Harbodem.

Hallenstraat (in de Oudheid), → Zuilenstraat.

Haller, 1° A l b r e c h t v a n, Zwits. geleerde; * 16 Oct. 1708 te Bern, † 12 Dec. 1777 aldaar. Studeerde geneeskunde onder Boerhaave, ook in Londen en Parijs; studeerde ook wiskunde en botanie en geschiedenis. Het eerste, wat hij publiceerde, waren gedichten (1732). Werd in 1736 prof. in Göttingen, en was binnen twee jaren de glorie van de universiteit; verliet G. in 1753, om naar zijn vaderland terug te keeren. H. was een der grootste geesten van de 18e eeuw, zijn werkzaamheid is onbegrijpelijk. 13 000 brieven van hem zijn bewaard. Hij heeft op vele gebieden massale werken uitgegeven: nl. encyclopaedische, literair-historische, botanische, anatomische en physiologische werken. Het voornaamste is wel de Elementa physiologiae (1757), die den grondslag vormden voor de moderne physiologie.

L i t . : Denkschrift (Bern 1877). *Schlichting.*

2° B e r t h o l d, aanhanger van Zwingli; * 1492 te Aldingen (Wurttemberg), † 25 Febr. 1563 te Bern. Eerst werkte hij als priester te Bern, maar in 1521 sloot hij zich bij Zwingli aan. Hij nam een werkzaam aandeel in de godsdienstgesprekken van Baden (1526) en Bern (1528), stelde met zijn geestverwant Frans Kolb de liturgie van het avondmaal vast, ontwierp met Capito een nieuwe kerkordening voor Bern, waar hij spoedig de Evangelische leider werd. Ook buiten Bern strekte zich zijn actie uit, o.a. te Solothurn, waar hij de Evangelische leer ingang trachtte te doen vinden. Enkele nagelaten brieven zijn in de uitgave van Zwingli's werken opgenomen.

L i t . : C. Pestalozzi, B. H. (Elberfeld 1861); Sammlung Bernischer Biographien (I Bern 1884). *Wachters.*

3° H e r m a n n, Zwitsersch beeldhouwer; * 24 Dec. 1880 te Bern. Studeerde te Stuttgart, eerst architectuur; begon te schilderen, werkte te München en ging in 1901 met Paul Klee naar Italië. Te Rome ving hij in 1903 met beeldhouwen aan, in den beginne slechts om zich als schilder scherper rekenschap te geven van den bouw van het menschelijk lichaam. Daar het hem meer bevredigde dan zijn schilderen, bleef hij er evenwel bij. Van 1909 tot '14 was H. te Parijs, waar hij evenals de Fiori, met wien hij veel gemeen heeft, den invloed van Maillol onderging. Hoewel hij, volgens eigen verklaring, deze nooit heeft gezocht en uitsluitend naar schoonheid van vorm zou hebben gestreefd, gaat er onmiskenbaar eenige zinnelijke bekoring van zijn naaktfiguren uit.

L i t . : Kuhn, Neuere Plastik (1921); Radenberg, Moderne Plastik (1912); Landau, der unbestechliche Minos (1925); Einstein, Die Kunst des 20 Jahrhunderts (1926)- Hans Hildebrandt, Die Kunst der 19. und 20. Jahrhunderts (1924). *Koomen.*

4° J o s e p h, Poolsch generaal, van Duitsche afkomst; * 1873 in Galicië; eerst als officier in het Oostenr. leger; tijdens den Wereldoorlog aan de zijde van Duitschland, tot in den zomer van 1918, toen hij in Frankrijk een Poolsch legioen organiseerde, dat hij in April 1919 naar Polen voerde, om er het bolsjewistische leger te bekampen. Chef van den gen. staf tot 1925. In 1926 sloot hij zich aan bij Pilsoedski, dien hij vroeger had aangevallen. *Cosemans.*

5° K a r l L u d w i g v o n, staatsrechtsgeleerde van Europeesche vermaardheid, bijgenaamd de „Restaurator", kleinzoon van 1°; * 1 Jan. 1768 te Bern, † 20 Mei 1854 te Solothurn. Was in Zwitserschen staatsdienst, 1806-1817 hoogleeraar te Bern, in 1820 keerde hij terug tot de Kath. Kerk, hetgeen in geheel Europa groot opzien baarde en hem tot voorwerp maakte van vele aanvallen; in een brief in verscheidene talen en in 50 oplagen gepubliceerd, zet hij de redenen zijner bekeering uiteen; hij werd ontslagen van alle ambten en leefde te Parijs en dan te Solothurn. H. bestrijdt vooral het maatschappelijk verdrag van Rousseau en stelt daartegenover o.a. vast: de mensch leeft nooit zonder rechten en zonder maatschappelijk verband; naar Goddelijke verordening ontstaat eenerzijds wegens superioriteit gezag en anderzijds afhankelijkheid; uit de natuurlijke maatschappelijke wisselwerking ontstaan meer uitgebreide corporaties; de staat is van deze corporaties niet in wezen, maar alleen gradueel onderscheiden. H. bestrijdt het individualistisch-liberale stelsel der economie en verzet zich tegen de vrijheid van industrie en de bevrijding der boeren.

W e r k e n : Restauration der Staatswissenschaft oder Theorie des natur-geselligen Zustandes (6 dln. 1816-'34; Latijn 1828, Ital. 1837, Fr. 1875); Handbuch der allg. Staatenkunde (1808). — L i t . : v. Sonntag, Die Staatsauffassung K. L. v. Haller's.; Staatslexikon (Görresgesellschaft); Handwörterbuch der Staatswissenschaften. *M. Verhoeven.*

Haller's zuurelixir, zuur aethylsulfaat met spiritus, aetherisch riekende vloeistof, die bereid wordt door vermenging van zwavelzuur en spiritus. In de geneeskunde gebruikt als opwekkend middel.

L i t . : Ned. Pharm. Ed. V.

Haller von Hallerstein, C h r i s t o p h, Duitsch schilder en etser; * 1771 te Hilpolstein (bij Neurenberg), † 1838 te Neurenberg. Hij schilderde vooral familieportretten in miniatuurformaat en was zeer gevierd in de hofkringen te Dresden en Berlijn.

Lit.: Andresen, Die d. Maler u. Radierer (III 1872).

Halleux, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Marche, op 9 km van Laroche. Hoogte 378 m, opp. 654 ha; ca. 275 inw. Landbouw. Bouwsteen- en schilfersteengroeven, voor het vervaardigen van griffels. Bosschen.

Halley, Edmund, Eng. astronoom; * 29 Oct. 1656 te Londen, † 14 Jan. 1742 te Greenwich. Hij observeerde 1676 op St. Helena den Z. sterrenhemel en gaf een catalogus uit van 341 sterren daarvan. Deed daarna waarnemingen in Engeland en het buitenland en oefende grooten invloed uit op het totstandkomen van Newton's Principia. Daarna wijdde hij zich vooral aan waarnemingen van kometen. Hij ontdekte de eigenbeweging van enkele vaste sterren. In 1703 werd hij hoogleeraar in meetkunde te Oxford, in 1720 Astronomer Royal; als zoodanig deed hij vooral waarnemingen over de maan.

H. beoefende ook de wiskunde (algebraïsche vergelijkingen; logarithmen), gaf de Conica van Apollonius uit met een vertaling uit het Arabisch van de Boeken 5-7 en een reconstructie van Boek 8 en de werken van Menelaus en Serenus; stelde sterftetabellen samen als grondslag voor levensverzekeringswisk. *Dijksterhuis.*

Komeet van Halley, de eerste komeet, waarvoor een omloopstijd om de zon werd aangegeven en waarvan zoodoende de eerstvolgende terugkeer kon worden voorspeld. Sedertdien verminderde ook onder het volk de groote angst voor de kometen. Halley ontdekte de overeenkomst tusschen de banen der kometen van 1682, 1607 en 1531 en verklaarde deze voor herhaalde verschijningen van één hemellichaam. Te voren is de komeet, zooals is komen vast te staan, reeds dikwijls waargenomen. De omloopstijd bedraagt 76 jaar. De baan is sterk elliptisch en de zon ligt ver buiten het middelpunt: de kleinst mogelijke afstand tot de zon is 0,58 × de straal van de aardbaan, de grootste afstand is 35 aardbaanstralen. *de Kort.*

Hallgrím, Pjetersson, IJslandsch dichter uit den Baroktijd; * 1614, † 1674 in blindheid en armoede. Zijn Passie-liederen (vijftig in getal) leunen streng aan bij den Evangelie-tekst, maar worden telkens onderbroken door strophen van diep persoonlijke gevoelsuitstorting, waarbij men aan de lyriek van Revius, H. Dullaert of Jer. De Decker moet denken. *Baur.*

Hallgrimsson, Jonas, modern-IJslandsch dichter en romanschrijver van nationalistische strekking; * 1807, † 1845.

Hallier, 1° Ernst, Duitsch plantkundige; * 15 Nov. 1831 te Hamburg, † 21 Dec. 1904 te Dachau; 1864-'84 prof. te Jena. H. stond bekend als uitstekend florist en als zoodanig zorgde hij voor een nieuwe bewerking van Koch's Taschenbuch der deutschen und schweiz. Flora (1878) en van diens Synopsis (²1890) en van de Flora von Deutschland van Schlechtendal, Langethal en Schenk (30 dln. ⁵1880-'88). Als natuur- en cultuurphilosoof publiceerde hij o.a. Die Weltanschauung des Naturforschers (1875) en Kulturgeschichte des 19. Jahrhunderts in ihren Beziehungen zu der Entwicklung der Naturwissenschaften (1889). *Melsen.*

2° Ernst Hans, Duitsch plantkundige, zoon van 1°; * 6 Juni 1868 te Jena. H. was assistent en custos aan de herbaria te Buitenzorg, Hamburg en Leiden. Hij is vooral bekend om zijn vele belangrijke publicaties op het gebied der phylogenetische plantensystematiek.

Hallingdal, dal in Noorwegen, tusschen de Oslofjord en het gebied van Hardanger- en Sognefjord. Soms ook bedoelt men ermee het heele gebied tusschen Valders, Nume en Hardangerfjeld. In het benedendeel ligt het lange Krödermeer. De spoorlijn Oslo-Bergen gaat door dit dal. De bewoners van het bovendeel en van de zijdalen houden nog vast aan de oude gebruiken. *fr. Stanislaus.*

Hallingen, onbedijkte wadden aan de W. kust van Sleeswijk-Holstein. Ook worden met H. wel de N. Friesche waddeneil. bedoeld, waar de boerderijen, met het oog op overstroomingsgevaar, op vluchtheuvels gebouwd zijn. Veel veeteelt.

Halliwell-Philipps, James Orchard, Eng. letterkundige; * 1820, † 1889. Bezorgde de uitg. van Mandeville's Travels (1839); schreef een Account of the European Manuscripts in the Chetham Library. Deed veel verdienstelijk werk in betrekking tot het oeuvre van Shakespeare.

Werken: Life of Shakespeare (1848); Calendar of the Records at Stratford-on-Avon (1863); Outlines of the Life of Shakespeare (1881). *F. Visser.*

Hallstatt, plaats aan de Hallstätter See in Salzkammergut (Opper-Oostenrijk); ruim 1 300 inw. Het is een schilderachtig plaatsje, dat veel vreemdelingen trekt. In het Beinhaus naast het kerkhof worden sedert de 15e eeuw genummerde geraamten opgeborgen. *Comijn.*

Hallstattcultuur (zie pl. bij → La Tène, alsook afb. in kol. 679 in dl. X) is een cultuurperiode, aldus genoemd naar de vondsten in het meer dan 2 500 graven tellende grafveld, dat men tusschen 1846 en 1899 bij Hallstatt heeft opgegraven. Men vond er zoowel brandgraven als graven, waarin het lijk onverbrand was bijgezet, beide voorzien van rijke bronzen en ijzeren bijgaven: zwaarden, dolken, fibulae, sieraden, enz. Dragers van deze cultuur, over Oostenrijk, Z. Duitschland en O. Frankrijk, waren Illyriërs, Raetiërs en Celten. Naast aanknoopingspunten aan de laatste Bronsperiode, vindt men vormen en ornamenten van zelfstandige ontwikkeling. Men kan de Hallstatt-periode gevoeglijk beschouwen als de eerste periode van het IJzeren tijdperk; de dateering geschiedt gewoonlijk van ca. 1200 tot ca. 500 v. Chr., gewoonlijk verdeeld in vier tijdvakken, ofschoon anderen liever spreken van ethnographische verscheidenheden.

Zeker heeft deze cultuur ook uitloopers gehad tot in België en Ned., waar zij tot in den Rom. keizertijd voortduurde en ten gevolge van isolement in een vervalstadium geraakte. In Ned. is de H. overwegend geweest op de meer vlakke heidegronden ten N. van het Z. Limb. heuvelland; verder Noordwaarts op talrijke plaatsen rechts en links van de Maas (o.a. het groote urnenveld van de Hamert bij Venlo, dat bij Weert, en dat bij Cuyk, hetwelk zeker uit Rom. tijd is). Het belangrijkste centrum van de Gallische H. bevindt zich in het Z. van N. Brabant in het land van de Acht Zaligheden.

Lit.: N. Aberg, Bronzezeitliche und früheisenzeitl. Chronologie (II. Hallstattzeit; 1931); J. Déchelette, Man. d'archéol. préhist. celtique et galloromaine (III 1927); Hallstatt, Führer (²1929); J. H. Holwerda, Ned.'s Vroegste Gesch. (²1925). *W. Vermeulen.*

In België is de Hallstattcultuur vertegenwoordigd door de uitgestrekte urnenvelden van Rijkevorsel, Grobbendonk, Westwezel in de Kempen, van Court St. Etienne, Limal, Waver in Brabant, van Louette St. Pierre in Namen en van St. Vincent in Luxemburg.

Lit.: Rahir, Vingt-cinq Années de Recherches, de Restaur. et de Reconstit. (1928); de Loë, Not. d'Archéol. préhist. belgo-rom. et franque (z.j.); Belg. Ancienne (II 1931); Ebert, Reallex. der Vorgesch. (I 1924, s. v. Belgien). *R. De Maeyer.*

Hallström, Per, Zweedsch dichter, roman- en tooneelschrijver eerst van naturalistisch-socialistische strekking, later van de pessimistisch-psychologische richting, pas in zijn definitief werk door mildheid van humor menschelijker geworden. * 29 Sept. 1866 te Stockholm, tot ingenieur opgeleid en een tijdlang in Chicago werkzaam (cf. de zgn. Amerika-novellen!), daarna beambte in zijn vaderland; sinds 1931 secretaris van de Zweedsche Academie.

Eenmaal bevrijd uit het Schopenhauersch pessimisme zijner vroegere werken (Lyrik och Fantasier, 1891; Vilsna fåglar, 1894; Purpur, 1895) en tot een warm sociaal medelijden, met Tolstoj, maar een toch sterk-beheerschten zin voor ethische verantwoordelijkheid, met Carlyle, gekomen, brengt hij luchtiger werk voort (En gammal Historia, 1895; Briljant-smycket, 1896; e.a.) en, na 1900, ook werk (vooral novellen), waarin de geleerde inhoud en de aesthetisch-verzorgde vorm klassiek harmonisch verbonden zijn: o.m. Gustaf Sparfverts Roman (1903) (de roman der verzaakte liefde uit hooger plichtsbesef) en de van techniek en gehalte zoo zuivere dichtbundel: Skogs-landet (1905). Ook als letterkundig criticus en dramaturg (o.m. Shakespeare-vertalingen) verdienstelijk.

Verdere werken: tooneel: Grefven af Antwerpen (1899); Bianca Capello (1900); Två Legenddramer (1908); Erotikon (1908); Två Sagodramer (1910); Karl XI (1918); Gustav III (1918). Romans: Våren (1898); Doda Fallet (1902); En Skälmroman (1906). Novellen: Thanatos (1900); Nya Noveller (1912). — Lit.: F. Böök, in Svenska Studier (1913); H. Nielsen, P. H. (1910). *Baur.*

Hallucinatie (afgeleid ven het Lat. woord hallucinari = bazelen), waarneming, in wakenden toestand, waarvoor geen zintuigelijke prikkel in de buitenwereld aanwezig is. Bij menschen met een zeer levendige phantasie kan een verbeelding tot zintuigelijke waarneming worden. Zoolang zij zich van de onwerkelijkheid der waarneming bewust zijn, is hun hallucineeren niet als een stoornis der geestvermogens op te vatten; dit laatste geldt ook voor de h., welke bij sommige organische zenuwziekten ontstaan door prikkeling van cerebrale centra. Er is sprake van een stoornis der geestvermogens (van een psychose), wanneer de hallucinant overtuigd is van de werkelijkheid van zijn waarneming; hij handelt dan ook onder invloed van en overeenkomstig zijn h. en kan aldus gevaar opleveren voor zich of zijn omgeving (moord door een vermeend bevel). Men onderscheidt h. op het gebied van het gezicht, het gehoor, den reuk, den smaak en het gevoel. H. komen bij verschillende vormen van psychosen voor: schizophrenie, hysterische psychosen, delirante toestanden (vgl. o.a. → Delirium tremens), enz. Zie ook → Buitenwereld (realiteit der); Gewaarwording. *Hoelen.*

Halluin, → Halewyn (gem. in Fr. Vl.).

Hallum, → Ferwerderadeel.

Hallux valgus, afwijking in stand van den grooten teen, waarbij deze zijdelings naar de andere teenen toe, soms er over heen, afgeweken is. Het grondgewricht van den grooten teen steekt sterk uit en de zich hier bevindende slijmbeurs geraakt gemakkelijk in ontsteking. Als eenvoudige orthopaedische maatregelen niet helpen, komt operatie in aanmerking. *Krekel.*

Halm, 1° August, Duitsch componist en musicoloog; * 26 Oct. 1869 te Grosz-Altdorf (Wurttemberg), † 1 Febr. 1929 te Saalfeld. Als componist (vooral van kamermuziek) behoorend bij de richting Brahms-Reger met een voorliefde voor 17e-eeuwsche vormen, is hij als publicist voor de nieuwere jeugdmuziek van belang geworden. Nog steeds waardevol zijn H.'s werken over Die Symphonie A. Bruckners (1914), Von zwei Kulturen der Musik (nl. fuga en sonate) (1913), Von Grenzen und Ländern der Musik (1916). *Reeser.*

2° Friedrich, pseud. van Fr. Jos. von Münch-Bellinghausen, Oostenrijksch schrijver; * 12 April 1806 te Krakau, † 22 Mei 1871 te Weenen. Schreef als dichter van het Wiener Burgtheater tal van succesvolle epigonenstukken, sterk beïnvloed door Grillparzer. Zijn episch werk is van meer blijvende waarde: o.a. de novelle Das Haus an der Veronabrücke.

Voorn. werken. Tooneel: Griseldis (1835); Der Fechter von Ravenna (1854); Begum Somru (1856); Wildfeuer (1864). Novellen: Die Marzipanlise (1854). — Uitg.: Verz. Werken (12 dln. 1856-'64, 1872). — Lit.: R. Peltz, F. H. u. die Bühne (1926). *Pinteion.*

3° Karl Felix von, Klass. philoloog; * 5 April 1809 te München, † 5 Oct. 1882 aldaar. Sinds 1856 was hij prof. en directeur van de hof- en staatsbibl. te München. H. was een goed tekstcriticus, hij bezorgde veel Teubner-uitg. van Klass. prozaschrijvers; het meest bekend is zijn uitg. van Cicero (samen met Baiter sinds den dood van Orelli, 1849). De gesch. van de philologie dankt hem meerdere biographieën van Duitsche geleerden. Als bibliothecaris leidde H. de samenstelling van een grooten catalogus der hss. in München; aan dien der Lat. hss. werkte hij persoonlijk mee. *Zr. Agnes.*

Lit.: E. Wölfflin, Gedächtnisrede aus R. H. (1883).

Halma, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Neufchâteau, op 2 km van Wellin. Opp. 795 ha, ca. 350 inw. Vruchtbaar. Landbouw en bosschen.

Halmaal, gem. in Belg. Limburg ten Z.W. van St. Truiden; ruim 300 inw. (Kath.); opp. 86 ha, hoogte 57 m. Landbouw.

Halmahera, ook wel naar de hoofdplaats → Djailolo genoemd, een der Moluksche eilanden, gelegen tusschen 2° 14′ N. en 0° 56′ Z. en 127° 21′ en 128° 53′ O. Opp. 17 998 km². Het eil. bestaat uit vier bergachtige, zwaar beboschte schiereilanden, die samenloopen in de hoogvlakte van Gobee. De hoogste toppen bereiken 840 m. De kalkrug, die van Oba naar Ekor loopt, vormt de waterscheiding tusschen de Kaoe- en de Weda-baai. Men treft echter slechts onbeduidende en, behalve voor prauwtjes, onbevaarbare rivieren aan. Het Noordelijke schiereiland draagt een vulkanisch karakter. De voorn. voortbrengselen zijn sago, rijst, tabak, damar en hout.

Politiek behoort het deels tot het sultanaat Ternate, deels tot het sultanaat Tidore, die beide ressorteeren onder de residentie Ternate in het Ned.-Ind. gouvernement der Molukken.

De bevolking, 40 000 in getal (met inbegrip der omliggende eilandjes), bestaat uit Maleiers, Alfoeren en Papoea's en bewoont vnl. de kuststrook. Ze is in twee onderscheiden taalgroepen verdeeld, nl. de bewoners van N. Halmahera, de omliggende eilandjes en de kust der Kaoe-baai eenerzijds en die van het overige deel des lands anderzijds. De eerste spreken talen, die niet in het verband staan der Austronesische

taalgroep. Ook door uiterlijk voorkomen zijn deze bevolkingsgroepen onderscheiden. Het verwantschapsstelsel is paternaal en het huwelijk eleutherogaam.

Tegelijk met de Portug. ontdekkers, begin 16e e., verschenen ook de Kath. missionarissen op het eiland, dat toen Moro genoemd werd. De H. Franciscus Xaverius verbleef er drie maanden in 1546. De missie ondervond steeds fellen tegenstand van den kant der Mohammedanen. In 1558 werd pater de Castro vermoord. Toch kwam de missie tot grooten bloei ondanks de bloedige vervolging, door Hairoen, sultan van Ternate, en diens zoon en opvolger Baab ontketend. In 1605 kwam Tidore en ook H. onder Holl. bewind. De missionarissen werden verbannen en het Katholicisme na langen weerstand eindelijk geheel uitgeroeid. Thans is er de Utrechtsche Zending werkzaam en de bevolking verdeeld in heidenen, Mohammedanen en Protestanten. *H. Geurtjens.*

Halmgoeding (halmwerping), → Effestucatio.

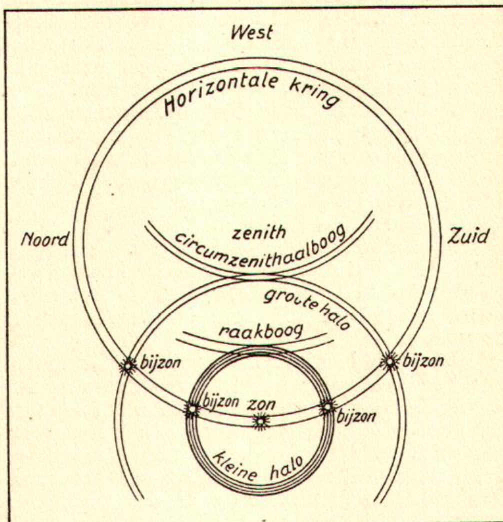
Halmstad, Zweedsche stad aan de kust van het Kattegat en hoofdstad van de prov. Halland (VIII 688 F 2); opp. 2 457 ha, ruim 23 000 inw. Het dal der Nissa en de afvloeiing van het Färgenmeer vormen goede wegen naar het binnenland. De stad is gelegen op de plaats, waar een moreenenrug de rivier snijdt. Lang was ze vesting en pas in den laatsten tijd is ze tot ontwikkeling gekomen als verkeerscentrum en uitvoerhaven van het industrieel opbloeiende Smaaland. Zalmvisscherij en -rookerij waren al vroeger van beteekenis. *fr. Stanislaus.*

Halo. 1° In de meteorologie de optische verschijnselen, die door breking en terugkaatsing van het licht der zon of der maan in ijskristallenwolken, inzonderheid in → cirrostratus, ontstaan. → Krans.

Men onderscheidt lichtkringen, -bogen, -plekken en -strepen. De kringen zijn: a) de kringen, die de zon (maan) in het midden hebben, nl. de gewone of kleine h., met een straal van 22° (zie fig.), de groote h. van 46° straal (zie fig.) en de Hevel's h. van 90° straal; b) de horizontale kring of parhelische (paraselenische) ring, door de zon (maan) en parallel tot den horizon (zie fig.). De bogen zijn hoofdzakelijk raakbogen boven (zie fig.), beneden en zijdelings aan de kringen van 22° en 46°. De bovenraakboog aan den kring van 46° wordt circumzenithaalboog genoemd. De lichtplekken, die op of nabij den horizontalen kring verschijnen, zijn de bijzonnen (zie fig.) (bijmanen) op 22°, 46° en 90° zonsafstand, de tegenzon op 180° en de bij-tegenzonnen op 120° zonsafstand. De lichtstrepen zijn de verticale zuil boven en beneden de zon en het kruis, gevormd door de verticale zuil en den parhelischen ring.

Een h., die terzelfdertijd een groot aantal van de vermelde verschijnselen vertoont, is zeldzaam. Vrij volledige h. waren: a) het verschijnsel van Rome, waargenomen in 1630 door P. Scheiner S.J. (zie fig.); b) het verschijnsel van Danzig (1661, door Hevel, astronoom); c) het versch. v. St. Petersburg (1794, door Lowitz, astron.). Een h. bestaat in het alg. uit een, twee of drie verschijnselen, dikwijls slechts uit een deel van een verschijnsel. Het aantal dagen, waarop h. in Ned. worden waargenomen (1897-1931), is gemidd. 182 per jaar. De haloverschijnselen zijn wit of met de regenboogkleuren (het rood is altijd aan de zonnezijde) getint. De bijzonnen en de circumzenithaalboog hebben in het alg. de fraaiste kleuren.

De h. ontstaat door terugkaatsing en breking der lichtstralen aan en in de ijskristallen van cirrostratus. De verschillende verschijnselen zijn afhankelijk van den vorm en de oriënteering der kristallen. De h. van

Halo. Verschijnsel van Rome. 1630.

22°, de bijzonnen van 22° en de omgeschrevene h. worden in ijsprisma's met brekenden hoek van 60° veroorzaakt; de h. van 46°, de circumzenithaalboog ontstaan in prisma's met brekenden hoek van 90°; enz. Een verband zou bestaan tusschen h. en zonnevlekken: veel zonnevlekken, weinig h. en omgekeerd.

De h. kan eenigszins als een teeken van komend slecht weder beschouwd worden, omdat zij in cirrostratus verschijnt.

Lit.: J. M. Pernter en F. M. Exner, Meteorol. Optik (Weenen ²1922); A. Wegener, Theorie des Haupthalos (Hamburg 1926); de art. halo's in het Tschr. Onweders, Optische verschijnselen, enz. in Ned. *V. d. Broeck.*

2° In de photographie verstaat men onder h. het (bijz. bij tegenlichtopname voorkomend) verschijnsel, dat rond de lichte gedeelten van het beeld zich een heldere strook vertoont. De h. ontstaat door de weerkaatsing van het licht op de achterzijde der glasplaat. Ter vermijding van dit effect voorziet men de plaat van een antihalo-emulsie. De h. kan ook ontstaan door weerspiegeling van het licht in de afzonderlijke korrels der gevoelige laag (h. door diffusie).

Halochromie is het verschijnsel, dat vele kleurlooze organische verbindingen (bijv. onverzadigde ketonen) met sterke zuren gekleurde oplossingen geven.

Halogenen (< Gr. hals = zout, gignomai = vormen), groep van chemische elementen, daardoor gekenmerkt, dat ze zonder tusschenkomst van de zuurstof met metalen zouten vormen. De groep omvat: fluoor, chloor, broom en jood, terwijl het nog niet met zekerheid ontdekte element nr. 85 („alabamine") er waarsch. ook toe zal blijken te behooren. De door de h. gevormde zouten werden vroeger als haloïde zouten van de eigenlijke zouten onderscheiden, omdat deze

laatste volgens definitie gevormd moesten zijn uit een basisch oxyde en een zuur oxyde. Zooals steeds ging de natuur echter weldra boven het dogma uit, en Berzelius bewees, dat de haloïde zouten zich in niets van de echte zouten onderscheidden, zonder nochtans een theoretisch bevredigende definitie van zout te kunnen geven, die beide groepen omvatte. Dit lukte eerst aan de ionen-theorie, welke dienovereenkomstig de volgende definitie van h. toelaat: h. zijn die elementen, welke in waterige oplossing anionen vormen, welke niet gehydrolyseerd worden. Deze laatste restrictie is noodig om zuurstof, zwavel, seleen en telluur uit te sluiten. Ook wint men daarmee het belangrijke inzicht, dat fluoor een overgang naar deze laatste groep vormt; dit ion toch is gedeeltelijk gehydrolyseerd. *Zernike.*

Halonesos, → Cheliodhromia.

Halophyten, → Zoutplanten.

Halo-verschijnsel, → Halo (1°).

Halphen, George Henri, Fransch wiskundige; * 1844 te Rouaan, † 1889 te Versailles; schreef vooral over elliptische functies en meetk. onderwerpen.

Hals, 1° (dierk.) (Lat. collum), tusschen kop (hoofd) en borst gelegen deel bij vele dieren en den mensch, dat door zijn dunnen vorm aan den kop (het hoofd) een groote beweeglijkheid toestaat. Het skelet van den h. bestaat bij reptielen, vogels, zoogdieren en den mensch uit de halswervels (vertebrae cervicales), meestal zeven in getal, met doorboorde dwarsuitsteeksels, waardoor bloedvaten verloopen; de twee bovenste, → atlas en draaier, maken door hun vorm een groote beweeglijkheid van den kop (het hoofd) mogelijk. Bij krokodillen, slangen en vogels dragen de halswervels de halsribben; soms vormt de laatste halswervel bij den mensch ook een rib, die niet zelden moet worden verwijderd wegens de door dezen abnormalen groei optredende storingen. De halsslagaders ontspringen aan den aortaboog; er is een rechter- en linkerhalsslagader, elk dezer deelt zich in een binnensten en buitensten tak (carotis externa en interna), die het hoofd van bloed voorzien. *M. Bruna.*

2° (Techn.) **a)** → Puntdeur.

b) Vouw of takel, waarmede de onderkant van een scheepszeil wordt bevestigd, en wel de naar den wind gerichte punt.

3° (Muziek). Bij strijkinstrumenten, luiten enz. is de h. het gedeelte, waarop de greepplank gelijmd is. De h. is aan de klankkast bevestigd en heeft bovenaan de krul en de schroeven.

Hals, 1° Dirck, Ned. schilder; * 1591 te Haarlem, † 1656 aldaar; jongere broeder van Frans en waarsch. ook zijn leerling. Hij specialiseerde zich op voorstellingen van galante gezelschappen (in klein formaat), waarin levenslust en luchthartige vroolijkheid heerschen. In de uitbeelding van dit genre, dat in zijn dagen vele beoefenaars vond, is hij een meester. Zijn toets is breed en zwierig, zijn kleuren zijn warm en rijk. Men kent ook boekillustraties (gravures) naar teekeningen van hem.

Lit.: v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex. *Schretlen.*

2° Frans, Ned. schilder; geboortejaar en plaats onbekend (mogelijk Antwerpen ca. 1580), † 1666 te Haarlem. (Zie plaat; vergelijk den index in kolom 831/832.) Men neemt aan, dat hij leerling was (vóór 1603) van de Haarlemsche academie van C. van Mander, alwaar hij het volmaakte beheerschen der teekening zal geleerd hebben. Voor het grootste deel moet de geniale jonge schilder wel zich zelf gevormd hebben. H. heeft zich uitsluitend op het portretschilderen toegelegd en hij moet al spoedig een groote vermaardheid verworven hebben, want de opdrachten stroomden hem van alle kanten toe en dit heeft zijn gansche leven zoo voortgeduurd. Van geen anderen 17e-eeuwschen kunstenaar bezitten wij dan ook zooveel gezelschapsstukken en portretten van gewichtige personen. Ondanks dit alles schijnt hij voortdurend met geldzorgen te kampen gehad te hebben en stierf hij in het armenhuis. Hij was gedurig in conflict met de maatschappij en zijn legendarische bohemien-geest, die hem in sterke mate eigen zou geweest zijn, is ontegenzeglijk in vele zijner portretten terug te vinden.

Zijn grootsten roem dankt hij aan zijn schuttersstukken, geschilderd voor de Haarlemsche Doelen. Deze zijn ongewoon van levendigheid, machtig van conceptie en klaterend van kleurenpracht. De opstelling der vele figuren is zeer vrij en steeds wisselend, vol beweging en losheid en altijd met een harmonischen zwier, die zijn persoonlijke noot is. Meesterlijk is de karakteruitbeelding van elken voorgestelde, onovertroffen de stofuitdrukking en de breedheid van zijn penseelstreek. Zeer talrijk en in alle groote collecties vertegenwoordigd, zijn de enkele portretten van zijn hand; vele dezer hooren tot de geniaalste voortbrengselen op dit gebied, die men kent, want altijd treedt ons daarin een waarachtig levend wezen tegemoet. H. was geen lyricus, hij beeldde, maar dan onverbiddelijk juist en raak, slechts af wat zijn oog waarnam. Den enkelen keer, dat hij iets algemeeners wilde geven, types van menschen (visschersknapen, de smokkelaar, enz.), bleef hij verre onder zijn niveau van portretschilder (behalve „de Drinker" i.h. Rijks Museum te Amsterdam). Men kan den meester in zijn ontwikkeling het best te Haarlem in het Frans-Hals-museum leeren kennen; hier bevinden zich acht zijner groepsportretten. Hij is in alle groote musea en in vele kleine over de geheele wereld vertegenwoordigd.

Talrijk waren zijn leerlingen; te noemen zijn J. Verspronck, Jud. Leyster en Jan de Bray. Daarnaast had hij zes zonen, die schilder werden en allen hun opleiding bij hem genoten. Van hen zijn Harmen (* 1611, † 1669) en Nicolaas (* 1628, † 1686) te vermelden. De eerste schilderde vooral figuurstukken in overwegend bruine tonen, waaraan een zekere slordigheid eigen is en die slechts heel in de verte aan de kunst zijns vaders herinneren; de tweede bij voorkeur landschappen, die hem echter als volgeling der Ruisdaelschool doen kennen; enkele interieurs, die men van hem kent, roepen ook nauwelijks den naam van Frans in gedachte.

Lit.: E. H. Moes, F. H. (Brussel 1909); Bode, Die Meister d. holl. u. fläm. Malersch. *Schretlen.*

Hal-Saflieni, groote, in de rotsen uitgekapte Neolithische begraafplaats bij het dorp Hal-Tarxien op Malta.

Halsbandzwijn, → Pekari.

Halsberg, metalen ringkraag, oorspr. te dragen in combinatie met het → harnas; later, in 16e en 17e eeuw, ook wel afzonderlijk gedragen.

Halsbeugel, → Puntdeur.

Halskraagdahlia, dahlia met een krans van kleine lintbloemen boven een lageren krans van anders gekleurde en grootere lintvormige bloemen.

Halsribben, Halsslagader, e.d., → Hals.

Halssieraad, → Sieraad.

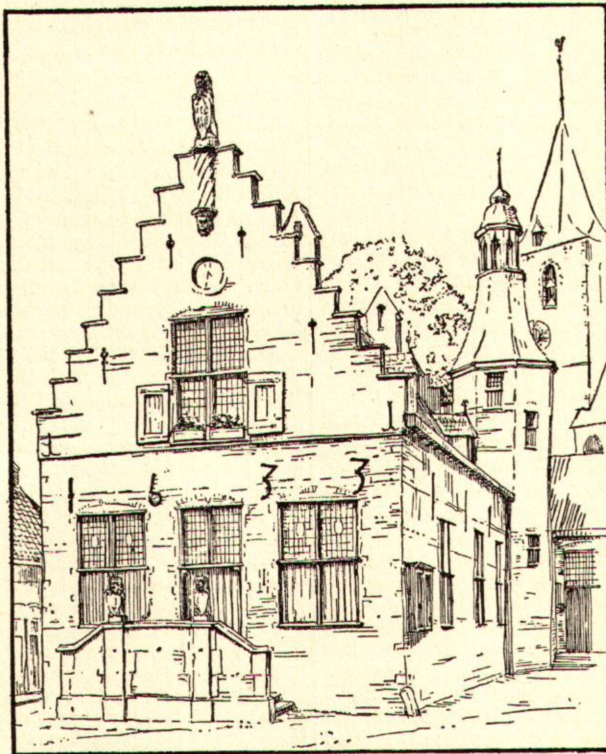
Halsteren, gem. in de prov. N. Brabant, ten N.

van Bergen op Zoom, aan de Eendracht, bestaande uit twee parochies, nl. Halsteren en Lepelstraat; opp. 3 359 ha; ong. 6 200 inw., waarvan ruim 5 000 Kath. Vnl. land- en tuinbouw; draineerbuizenfabricage. Het fraaie raadhuis dateert van 1633; in 1917 geheel gerestaureerd; het oude kerkgebouw is thans Rijksmonument. *v. Velthoven.*

Hal-Tarxien. De belangrijkste overblijfsels der Neolithische bevolking van Malta ontdekte men (1915-'19) op den Corradino-heuvel bij H.: Megalithische gebouwengroepen, die tot woonplaats en tot heiligdom gediend hebben, met reliëfs versierde steenen (ornamenten, dieren, menschengestalten), vrouwenbeelden (terra-cotta en steen), w.o. het onderdeel van een levensgroote zittende vrouw. Uit den Bronstijd dateeren urnengraven.

L i t.: Ebert, Reallex. der Vorgesch. (VII 1926, s.v. Malta). *R. De Maeyer.*

Haltaus, C h r i s t i a n G o t t l o b, Duitsch historicus; * 24 April 1702 te Leipzig, † 11 Febr. 1758 aldaar. Hij was daarsinds 1752 rector der Nicolaischool. Zijn Calendarium medii aevi, praecipue German., legde den grondslag voor de wetenschap der tijdrekening, en zijn Glossarium Germanicum, een lexicon van de Oud-Duitsche rechtstaal volgens de oorkonden, is nu nog waardevol. *Zr. Agnes.*

Halsteren. Raadhuis.

Halter, handgereedschap, dat bij de gymnastiek gebruikt wordt. De h. bestaat uit een rond of gebogen handvat van ca. 1,5 dm lengte met twee kogels aan het einde. Het gewicht bedraagt 0,5-0,75 kg. Met de h. worden de armoefeningen verzwaard; ze zijn echter meer geschikt, om er zwaaioefeningen mee uit te voeren. (Zie ook → Halterrapen.) De Grieken gebruikten de h. bij het springen, om meer vastheid aan den sprong te geven. *J. H. Custers.*

Haltern, stad in de prov. Westfalen (D.). Ca. 8 000 inw. (90% Kath.). Spoorwegkruispunt. Mus. voor Rom. oudheden.

Bij H. werden op drie plaatsen aanzienlijke sporen en resten gevonden van nederzettingen uit Rom. tijd: als oudste een kleine versterking op den St. Annaberg, een groot legerkamp, een later kleiner daarin gebouwde castra, en een aanlegplaats met versterkten wachtpost aan den vroegeren Lippe-oever. De oudste nederzetting is vanaf ca. 10 v. Chr. Dat H. het Rom. Aliso zou zijn, is niet bewezen.

L i t.: Mitteil. der Altertums-Kommission f. Westfalen (1901 vlg.). *W. Vermeulen.*

Halterrapen, een spel, dat ten doel heeft een loopoefening te geven. Op verschillende afstanden worden in meerdere rijen halters neergelegd. De bedoeling is, dat de spelers, die voor de rijen halters opgesteld staan, de halters zoo snel mogelijk één voor één halen en in een kring neerleggen. *J. H. Custers.*

Haltia of H a l d i t s c h o k k o, berg in Finland, in den N.W. uitlooper van het land (X 720 B 2); hoogste top van Finland (1 353 m).

Haltinne, gem. in de prov. Namen, ten O. van Namen, bijna 1000 inwoners; Kath.; opp. 1 393 ha; landbouw; kalksteen.

Haltlos, Duitsche term, ook in Ned. gebruikt, omdat er geen goede Ned. term voor bestaat. „Haltlosen” zijn psychopathen, die zich in de samenleving niet kunnen handhaven. Volgens de omschrijving van Carp rangschikt men onder de h. die individuen, die niet in staat blijken de hun toekomende sociale positie in de samenleving te bereiken of vast te houden, waarop zij op grond van capaciteiten en sociaal milieu, waaruit zij voortkomen, aanspraak kunnen maken. *Hoelen.*

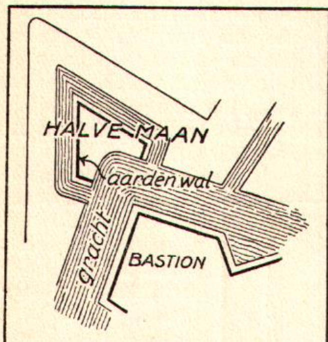
Halvegolflengte-antenne, → Antenne.

Halve Maan. 1° Het beeld der wassende maan met het sterrenbeeld Jupiter vormt het symbool van het T u r k s c h e R ij k en van den Mohammed. godsdienst, sedert Osman, stichter der Osm. dynastie. De H.M. komt op alle moskeeën voor; wit op rooden grond, is zij het wapen op de Turksche vlag; rood op wit veld, is zij teeken van met Roode Kruis overeenstemmende Turksche organisatie.

Met 3 zilveren sterren komt de H.M. op het E g y p t i s c h e wapen en op de Egyptische vlag voor. *v. Son.*

2° (Ook: s c h e l l e n b o o m genoemd). Een muziekinstrument van Turkschen oorsprong, dat als standaard in optochten van sommige muziekkorpsen meegedragen wordt. De h. m. is behangen met een aantal schelletjes, die onder het marcheeren voortdurend rinkelen; verder hangt aan weerszijden een paardestaart en bovenaan is een koperen halve maan aangebracht. Toen in de tweede helft der 18e e. zgn. Turksche muziek in de mode kwam (ook Grétry,

Haydn, Mozart en Beethoven gaven hieraan toe), kreeg de h. m. haar plaats in de militaire muziekkorpsen. In Fr. werd zij reeds in 1840 afgeschaft; in België komt zij slechts zelden voor en in Ned. begint zij eveneens te verdwijnen. *de Klerk.*

Halve Maanwerk.

Halve Maanwerk, buitenwerk der Oud-Ned. versterkingswijze. Het is een ravelijn vóór de punt van een bastion.

Halve toon, ➝ Toon.

Halys, Grieksche naam van een rivier in Klein-Azië, die uitmondt in de Zwarte Zee, thans Kizil Irmak. Als natuurlijke grens van talrijke opeenvolgende staten en stadsgebieden door alle eeuwen van de politieke gesch. van Klein-Azië, vanaf de Hettieten tot aan den Turkschen tijd, heeft de Halys groote beteekenis. *Simons.*

Ham, Bosch van, bosch nabij St. Mommelin (Fr. Vlaanderen).

Ham, Den, **1°** ➝ Aduard (gem. in Gron.).

2° Gem. in de prov. Overijsel; opp. 4 243 ha, zand en grootendeels afgegraven hoogveen. Ca. 6 000 inw., waarvan 8% Kath., 50% Ned. Herv. en 33% Geref.

Hama (Arab.; Hebr. Hamath), stad in Syrië aan de Orontes; 55 000 inw., waarvan 11 000 Christenen; belangrijke inlandsche marktplaats. De huidige stad is door modern-Westersche penetratie bijna niet geraakt en geldt daarom als een der meest schilderachtige steden van het Oosten. Het klimaat is echter ongezond en de bevolking fanatiek. Hoewel deze stad weinig bezienswaardige monumenten bezit en deze alleen van Arab. oorsprong zijn, heeft zij een zeer oude geschiedenis. Zij wordt (als „Emath") reeds vermeld in de bijbelsche volkerentafel (Gen. 10. 18). Vondsten van Hettietische hiëroglyphen wijzen op Hett. invloed of heerschappij. Of met den „ingang tot Emath", die op vele plaatsen van de H. Schrift als het Noordelijkste punt van het Beloofde Land wordt aangegeven, deze stad bedoeld is, wordt door velen gehouden, maar door anderen om goede redenen ontkend (➝ Emath, 4°). Buiten de H. Schrift wordt H. het eerst vermeld in een Assyrisch inschrift (zgn. monolieth) van Salmanassar III, waarin H. naast Israël en Damascus als een zelfstandig vorstendom geldt. De groote belangrijkheid van dit vorstendom is bevestigd door de Arameesche stele van Zakir, koning van H. Vsch. malen werd dit rijk van H. door de Assyriërs overwonnen, o.a. door Sargon II (720 v. Chr.; vgl. 4 Reg. 18. 34 en meerdere teksten van H. Schrift), waarna het zijn zelfstandigheid niet meer herwon. Uit H. kwam een deel der bevolking, die in Samaria na de verovering van deze stad door Sargon hier werd neergezet (4 Reg. 17. 24). De pharao Necho (Nechao) schijnt H. korten tijd in bezit gehad te hebben, daar hij in de stad „Rebla in het land Emath" Joachaz, den koning van Jerusalem, gevangen nam (4 Reg. 23. 33). In 1 Mac. 12. 25 wordt H. vermeld als Amathis en schijnt in de macht der Seleucieden te zijn. In dezen tijd ontving de stad den naam van Epiphania, waarsch. ter eere van Antiochus IV Epiphanes. In 639 viel zij in handen der Arabieren, werd in 1108 veroverd door de Kruisvaarders, in 1115 weer verloren en in 1157 verwoest door een aardbeving. Saladin bemachtigde H. in 1187, waarna de stad nog meerdere malen van heerscher veranderde, doch nooit meer tot groote belangrijkheid kwam, hoewel zij onder Aboelfeda, den vorst en geograaf, nog een zekeren bloei herwon. Sinds korten tijd worden in H. opgravingen gedaan.

L i t.: R. Dussaud, Topographie hist. de la Syrie antique et médiévale (Parijs 1927, 233-245); H. Ingholt, Rapport prélim. sur la prem. campagne des Fouilles de Hama (Kopenhagen 1934). *Simons.*

Hamadan, stad in Irak, die de opvolgster is van het oude ➝ Ecbatana, dat een weinig ten W. van H. gelegen was.

Hamadryaden, ➝ Nymphen.

Hamadzani, ➝ Badi az-Zaman.

Hamaker, Hendricus Jacobus, Ned. rechtsgeleerde; * 16 Sept. 1844 te Hilversum, † 2 Maart 1911 te Utrecht. Hij studeerde aan de univ. te Leiden en werd in 1877 hoogleeraar te Utrecht, waar hij afwisselend encyclopaedie, handelsrecht, burgerlijk recht, burgerlijke rechtsvordering en internationaal privaatrecht doceerde. Behalve enkele werken schreef hij zeer vele art. in het Weekblad voor Privaatrecht, Notarisambt en Registratie. Na zijn overlijden zijn deze opstellen door prof. W. Molengraaff en mr. C. Star Busmann verzameld en uitgegeven onder den titel „Verspreide geschriften". H.'s rechtsbeschouwing is een materialistische. Volgens hem is het recht het geheel der regelmatigheden in de wijze, waarop de menschen zich tegenover elkander gedragen. Recht en moraal staan op één lijn met de natuurwetten. Er is geen verschil tusschen wat is en wat zijn moet. Dientengevolge is men niet aansprakelijk voor zijn handelingen. De misdaad moet worden gestraft, niet omdat de mensch zedelijk verantwoordelijk is, doch om hem een ervaring rijker te maken en hem anders te doen worden, dan hij was.

Terecht is deze leer scherp bestreden.

W e r k e n: o.a. Aard en doel van het internat. privaatrecht (1878); Beschouwingen over bewijsrecht (1906); Het recht en de maatschappij (1888); Verspr. geschriften (7 dln. 1911-'13). *v. d. Kamp.*

Hamaland, een gouw, overeenkomende ongeveer met de tegenw. Graafschap.

Hamamelis, een plantengeslacht van de Hamamelidaceae, telt drie soorten, waarvan H. japonica in Oost-Azië en H. virginiana in N. Amerika groeit. Van de laatste worden de twijgen als wichelroeden gebruikt, waarom dit geslacht mede om zijn gelijkenis met den hazelaar, soms t o o v e r h a z e l a a r wordt genoemd. Beide genoemde soorten zijn 3 m hooge sierstruiken, die in den herfst bruin tot goudgeel bloeien en ook in Nederland worden gekweekt. *Bouman.*

Uit de platte of gootvormige brosse stukken b a s t van wortel en takken van de Hamamelis virgin. (oppervlakte uitwendig grijs-bruin, inwendig bruin, overlangs gestreept, vaak voorzien van gedeelten van het witte hout) wordt een vloeibaar extract gemaakt, dat in de g e n e e s k. inwendig tegen bloedingen en uitwendig in zalven, o.a. tegen aambeien, gebruikt wordt. Door distillatie van de versche h. met spiritus wordt de zgn. h a z e l i n e, die o.a. in toiletmiddelen aanwending vindt, verkregen. *Hillen.*

Haman, → Aman.

Hamann, Johann Georg, Duitsch schrijver uit de prae-Romantiek; * 27 Aug. 1730 te Königsberg, † 21 Juni 1788 te Münster in Westfalen; onstandvastig leven. H. was de ziel van het beginnende → Sturm und Drang en oefende zeer grooten invloed uit op Herder. Zijn philosophische fragmenten zijn rijk aan nieuwe ideeën, maar onsystematisch en duister.

Voorn. werken: Sokratische Denkwürdigkeiten (1759); Kreuzzüge des Philologen (1762); Golgotha und Scheblimini (1784). — Uitg. (verz. werken): F. Roth (9 dln. 1821-'43); J. Nadler (I 1931). — Lit.: C. H. Gildemeister, H.'s Leben und Schriften (6 dln. 1857-'73); R. Unger, H. und die Aufklärung (1925). *Pintelon.*

Hamansoor is de Kichelich, een Joodsch gebak, een zeer dunne koek, waarvan de randen tijdens het bakken een weinig omkrullen; vandaar de naam.

Lit.: J. H. Nannings, Brood- en Gebakvormen en hunne beteekenis in de Folklore (195).

Hamar, stad in Noorwegen ten N. van Oslo, aan het Mjösenmeer (60° 51′ N., 11° 6′ O.); ca. 6 400 inw. Hoofdstad van Hedemarken en van beteekenis als verkeerscentrum in een rijk landbouwgebied. Zetel van een Luth. bisschop. De stad heeft een Kath. kerk en school en de Borromeuszusters hebben er de Torfinskliniek, de tweede oogkliniek v. h. land. *fr. Stanislaus.*

Hamasa (Arab., = heldendom), bloemlezing van Oud-Arab. poëzie uit heidenschen en vroeg-Mohammedaanschen tijd, verzameld door Aboe Tammam († 846). Zij is ingedeeld volgens de behandelde onderwerpen (doodenklachten, strijdzangen, minneliederen, enz.). De titel van het eerste en langste hoofdstuk is die van het geheele werk. *Zoetmulder.*

Vert. d. Fr. Rückert (2 dln. Stuttgart 1846).

Hamath, → Hama.

Hamborn, vroegere stad in Duitschland in de Rijnprov.; sedert 1929 met Duisburg vereenigd tot Duisburg-Hamborn.

Hamburg, 1° Duitsche **vrijstaat,** gelegen aan de beneden-Elbe en de Noordzee; opp. 415 km², 1 218 447 inw. (1933), waarvan 85% Prot., 5% Kath. en 1,5% Isr. Door de rijkswet van 17 April 1933 werd de grondwet en de democratische regeering terzijde gesteld en berust de leiding bij den rijksgouwleider van de N.S.D.A.P., die de persoonlijke vertegenwoordiger van den rijkskanselier is. Handel en industrie zijn in de stad H. en in Cuxhaven geconcentreerd. (Zie plaat; vgl. index kol. 831/832.)

2° **Hoofdstad** van den gelijknamigen vrijstaat, aan den rechteroever van de Elbe (IX 576 C/D2); voornaamste handelsstad van Duitschland; opp. 13 565 ha, 1 129 307 inw. (1933), waarvan 860 572 Evangelischen en 60 024 Kath. Oorspr. lag H. alleen aan den linkeroever van de Alster, de Altstadt. In de 12e e. ontstond op den rechteroever van de Alster op drooggelegde gronden de Neustadt. Altstadt en Neustadt werden in 1280 vereenigd. Van deze oude stadskern is weinig overgebleven, daar zij na den grooten brand van 1842 grootendeels was verwoest; het werd opnieuw opgebouwd, terwijl een deel van het oude H. voor havenaanleg moest wijken. Ten Z. van de oude stadskern (de tegenw. city) ligt het havencomplex (4 041 ha, waarvan 1 554 ha vrijhaven). In het midden liggen de havens voor de groote zeeschepen en daar omheen de havens voor de kleinere schepen.

Rondom het oude H. liggen vele nieuwe wijken en voorsteden, waarvan de voornaamste zijn: St. Pauli (met vele inrichtingen van vermaak) en St. Georg (met Kunsthalle, Zoölogisch Museum, Museum für Kunst und Gewerbe, Mineralogisch-Geologisch Instituut). Van de oude gebouwen van H. zijn alleen de Jacobikirche en de Katharinenkirche, beide uit de 13e e., overgebleven. De Petrikirche, de Nicolaikirche en de St. Michaeliskirche zijn na den brand in den ouden vorm herbouwd. De laatste is in 1906 wederom afgebrand en nogmaals opgebouwd. Verdere bezienswaardigheden zijn: de Staats- en Universiteitsbliblio-theek (verbouwd deel van de oude Domkerk), de Beurs (1840) en het Stadhuis. Bekendheid genieten de grachten of fleets, in de oude stadsdeelen. Midden in de stad liggen de groote Binnen- en Aussen-Alster-bekkens.

Door de ontwikkeling van het transatlantische verkeer en den opbloei van het achterland werd H. in de tweede helft der 19e e. een wereldstad. Langs de Elbe kan een groot deel der goederen van en naar het binnenland vervoerd worden, terwijl groote zeeschepen de Elbe tot H. kunnen opvaren. Door een net van kanalen is H. met den Weichsel verbonden en daardoor met O. en Midden-Duitschland. Het Stecknitz-Travekanaal en het Keizer-Wilhelmkanaal verbinden H. met de Oostzee. Vanuit het Rijnland gaat een deel van het handelsverkeer over H. H. is een middelpunt van spoorlijnen en heeft een belangrijke luchthaven.

De voorn. invoerart. zijn wol, katoen, graan, koffie, wijnen, huiden en petroleum. Uitgevoerd worden suiker, wollen en katoenen goederen, ijzerwaren, machines, chemische producten en zouten. Groote stoomvaartmaatschappijen zijn: Hamburg-Amerika-lijn, Hamburg-Zuid-Amerika-lijn, Duitsch-Oost-Afrika-lijn, Duitsche-Levant-lijn.

Onderstaande cijfers toonen aan, dat het goederenvervoer van H. de laatste jaren nog steeds afneemt:

Jaar	Invoer over zee	Uitvoer over zee
1931	14.762.231 t	8.065.395 t
1932	12.780.000 t	6.666.144 t
1933	12.665.572 t	6.416.872 t

Jaar	Aanvoer per spoor	Verzonden per spoor
1931	359.972 t stukgoed	228.491 t
	3.869.132 t wagonlading	2.196.643 t
1932	276.104 t stukgoed	190.433 t
	2.790.220 t wagonlading	1.793.265 t
1933	227.025 t stukgoed	184.943 t
	2.786.678 t wagonlading	1.887.906 t

Jaar	Aanvoer over de binnenwateren	Uitvoer over de binnenwateren
1931	3.933.673 t	5.357.166 t
1932	3.655.307 t	4.622.427 t
1933	3.226.678 t	4.011.140 t

H. heeft een universiteit (in 1933-'34: 2 954 stud.), een Volkshochschule, 275 openbare en bijz. scholen (w.o. een blinden- en doofstommeninstituut), vele vakscholen en een zeevaartschool.

Lit.: Hamburg in seiner politischen, wirtschaftl. und kultur. Bedeutung (Hamb. 1921); Statis. Jahrb. für die Freie und Hansestadt H. (Hamb. 1934). *Comijn.*

Kunst. Het stadsbeeld van H. werd tot aan den grooten brand van 1842 bepaald door het woonhuis; de openbare gebouwen waren meer dan in andere Duitsche handelssteden van ondergeschikt belang. De koopmanshuizen bevatten zoowel werk- als woongedeelte, pas na 1842 worden deze elementen gescheiden. Het woonhuis was smal (4-10 m) met topgevel aan de straat, oorspronkelijk houten vakwerkbouw, in de latere M.E. ook baksteenbouw in de hoofdstraten, blijkens afbeeldingen verwant aan het woonhuistype van Lüneburg. Tijdens de Renaissance gaat de Gotische trapgevel met verticale geleding over in den rijkversierden volutengevel (invloed van Bremen en Holland). Een dezer gevels is bewaard in het Mus. für Hamburger Geschichte. De oude domkerk (12e e.), een prachtige 5-beukige hallenkerk met kloostergang, werd in 1805 met enkele andere oude kerken onbegrijpelijkerwijze afgebroken. Bij den brand van 1842 bleven slechts de uit baksteen opgetrokken Gotische hallenkerken Jacobi- en Katharinenkirche behouden (resp. met torens van 114 en 112 m hoogte. Het 13e-eeuwsche Gotische raadhuis (in 1602 onder invloed van de Ned. Renaissance verbouwd) werd met de 17e-eeuwsche houten beurs en de waag door den brand verwoest. Het nieuwe raadhuis (1886-'97) is gebouwd in Renaissancestijl en bezit een 100 m hoogen toren. De Nicolaikirche werd na den brand herbouwd (1846-'74) in vroeg-Gotischen stijl (toren 147 m hoog). De St. Michaeliskirche (1751, het laatst herbouwd in 1912) is een groote Prot. zaalkerk (3 000 pers.); de bouw is geïnspireerd op dien der veel kleinere Dreifaltigkeitskirche te H. In de 20e eeuw zijn in H. kantoorgebouwen en woningblokken van geweldige afmetingen gebouwd (o.a. het → Chilehaus). Het Duitsche Schauspielhaus te H. behoort tot de beste van Europa. H. bezit in het Mus. für Kunst und Gewerbe een schilderijenverzameling met vele meesterwerken uit de Oud-Holl. School, en in de Kunsthalle eenige goede werken van moderne meesters.

Lit.: H. u. seine Bauten (1890-1929); Melhop, Alt Hamburgische Bauweise (Hamburg 1908); Erbe en Rauck, Das Hamburger Bürgerhaus (Hamburg 1911).

Geschiedenis. In 811 bouwde Karel de Groote in H., dat oorspr. een Saksische burcht was, een Kath. kerk. Lodewijk de Vrome maakte H. in 834 tot zetel van een aartsbisdom onder den H. Ansgar. Ofschoon de bisschopszetel als veiligheidsmaatregel naar → Bremen werd verlegd, ontwikkelde zich H. in de vlg. eeuwen tot een bloeiende handelsstad en maakte deel uit van de Hanze. In 1522 werd er voor het eerst de Luthersche leer gepredikt door een afgevallen Franciscaan, Stefan Kempe. In 1529 voerde er Bugenhagen de Evangelische kerkregeling in. Na den val van Antw. (1585) werd H., naast Amsterdam, een der voornaamste handelshavens van W. en N. Europa. Meermalen had het zich te verdedigen tegen Deensche aanvallen, maar meer had het te lijden van onderlinge twisten tusschen de democratische en aristocratische partijen in de 17e en 18e e. De Fr. Revolutie bracht de stad aanvankelijk grooten opbloei van handel, omdat de Fr. en Ned. handel door de oorlogen met Engeland achteruit ging. Maar toen H. in 1806 door de Franschen werd bezet en in 1810 ingelijfd, werd het eveneens het slachtoffer van het continentale stelsel. H. was een der Duitsche steden, die het laatste door de Franschen (Mei 1814) ontruimd werden, na eerst onder Davout uitgeplunderd te zijn. In 1815 werd H. als souvereine stad lid van den Duitschen Bond en begon een nieuwen opbloei. In 1860 gaf het zich een nieuwe grondwet, waarbij de levenslange senaat het bestuur voerde, bijgestaan door een vertegenwoordiging van notabelen. In 1867 sloot het zich aan bij de N. Duitsche Bond, met behoud van eigen tol- en handelspolitiek. Het kon dit niet langer volhouden dan tot 1888, toen het zich aansloot bij de D. tolunie. In 1921 gaf het zich een nieuwe grondwet, die door het Hitlerbewind is opgeheven.

Lit.: Baasch, Gesch. H.'s (2 dln. 1924-'25); Reincke, H., Ein Abriss der Stadtgesch. (1925). *Derks.*

Hamburg of **groot-Hamburg** maakt men bij kegelen, wanneer de buitenste kegels of boeren met den koning zijn blijven staan; **klein-Hamburg,** wanneer alleen de boeren zijn blijven staan.

Hamburg-Amerika-lijn, → H. A. P. A. G.

Hamburger, Hartog Jacob, Ned. chemicus en physioloog; * 9 Maart 1859 te Alkmaar, † 1924 te Groningen; aanvankelijk chemicus en assistent in de physiologische chemie, studeerde daarna voor medicus en werd in 1888 leeraar aan de Rijks-Veeartsenijschool te Utrecht en in 1901 hoogleeraar in de physiologie en histologie te Groningen. In 1896 lid der Kon. Acad. van Wetenschappen te Amsterdam, in 1906 doctor h.c. van de hoogeschool te Aberdeen. Zijn publicaties behandelen in hoofdzaak physisch-chemische vraagstukken zooals zij in de geneeskunde voorkomen.

Voorn. werk: Osmotischer Druck und Ionenlehre in den mediz. Wissenschaften (3 dln. 1902-'04). — Lit.: E. Cohen, H. J. H. (1908). *Hoogeveen.*

Hämeenlinna of Tavastehus, stad in Finland ten N.W. van Helsinki (X 720 B 3); ca. 8 000 inw., waarvan bijna 100 Zweden. H. is de hoofdstad van de prov. Häme en werd gesticht tijdens den kruistocht van Jarl Birger ca. 1250. Het middeleeuwsch kasteel, dat hier ontstond, de Kronoborg, is nu gevangenis voor vrouwen. De stad heeft slechts locale beteekenis. *fr. Stanislaus.*

Hamel, gecastreerde ram.

Hamel, 1° Gerard Anton van, Ned. jurist; * 17 Jan. 1842 te Haarlem, † 1 Maart 1917 te Amsterdam. Sedert 1880 hoogleeraar aan de Gem. Univ. te Amsterdam. Bekend strafjurist. Mede-oprichter van Ned. Juristenvereeniging; Union International de Droit Pénal (met von Liszt en Prins) en van het Tijdschrift voor Strafrecht.

Werken: De nietigheid van den verkoop van eens anders goed (diss., 1865); Inleiding tot de studie van het Ned. Strafrecht. *Janssen de Limpens.*

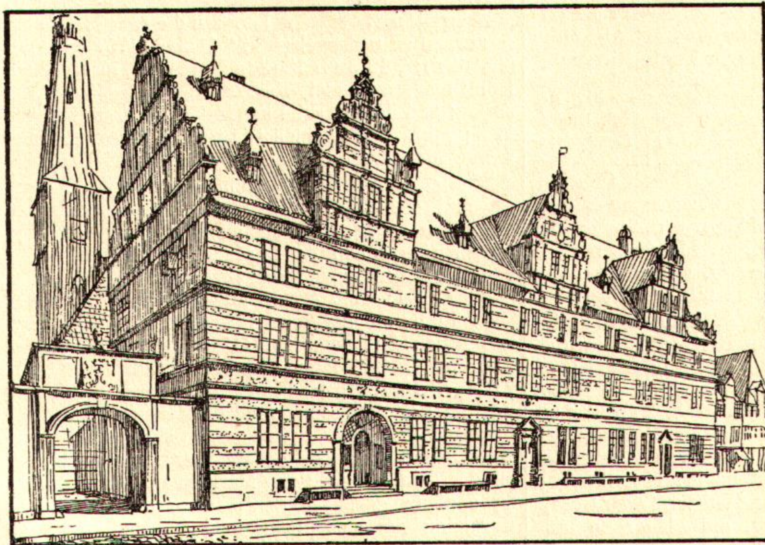
2° Joost Adriaan van, Nederl. jurist; * 8 Oct. 1880 te Amsterdam; na promotie (1902) en advocatenpractijk hoogleeraar te Amsterdam in de rechtswetenschappen. Lid van de Tweede Kamer (1917), directeur van het Secretariaat van den Volkenbond te Genève (1918), Hooge Commissaris van den Volkenbond te Danzig (1925-'29).

Werken: Ned. tusschen de mogendheden (1918); Handl. kinderwetten ([4]1924). *Verberne.*

Hamelius, Paul, Belg. hoogleeraar; * 26 April 1868 te Ieperen, † 23 Febr. 1922 te Luik. Leeraar aan vsch. athenaea, in 1904 hoogleeraar aan de univ. te Luik, waar hij Engelsch en de vergelijkende letterkunde doceerde. Door zijn geschriften, die getuigen van een sterke persoonlijke visie en van een groote belezenheid, heeft hij veel bijgedragen tot het bekendmaken der Vlaamsche beweging en der Vl. letterkunde

aan de Fr. sprekenden. Vooral zijn Histoire politique et littéraire du mouvement flamand (Brussel 1894) was in dit opzicht baanbrekend. Hij schreef tal van philologische en litterair-historische werken, w.o. Introduction à la littérature française et flamande de Belgique (Brussel 1921), Anglo Belgian relations past and present (Londen 1918). *Uytterhoeven.*

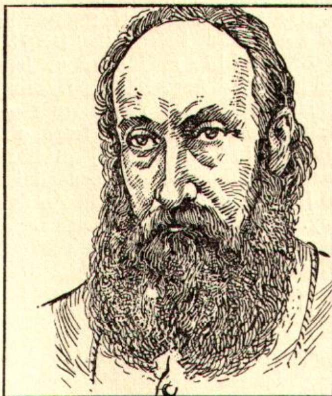
Lit.: Joseph Mansion, Paul H., in Revue Belge de Philologie et d'Hist. (Brussel 1922, 627-640).

Hameln. Hochzeitshaus.

Hameln, stad in de Pruis. prov. Hannover, aan de Wezer in het Wezergebergte (IX 576 C 2); 25 649 inw. (1925), waarvan 1 872 Kath. In de gebouwen te H. is de Duitsche Renaissance goed vertegenwoordigd: Rattenfängerhaus (1602) (dat herinnert aan de bekende legende van den Rattenvanger van Hameln), Hochzeitshaus (1612); de Gotische St. Bonifatiuskirche uit de 11e en 14e eeuw (1870 gerestaureerd) en de Gotische Marktkerk uit de 13e en 14e eeuw; verder zijn bekend de voormalige Garnizoenskerk en het raadhuis. *Comijn.*

Hämelschenburg, kasteel bij Hameln in zgn. Duitschen Wezer Renaissance-stijl, gebouwd 1588-1612 onder invloed van den Nederlander → Vredeman de Vries.

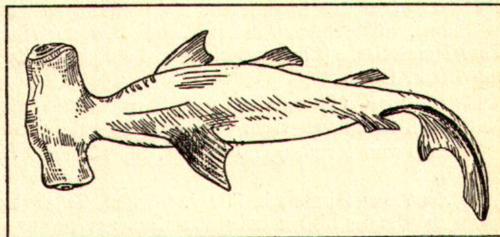
F. H. Hamer.

Hamer (geneesk.), een van de drie gehoorbeentjes. Het is stevig aan het trommelvlies verbonden en articuleert met 't aambeeld. → Gehoororgaan (A, ad 2°).

Hamer, Ferdinand Hubertus, bisschop van Tremithe i.p.i.; * 25 Augustus 1840 te Nijmegen, † 24 of 25 Juli 1900 te Toeo-tsj'eng aan de Hoang-Ho in Mongolië. Na zijn priesterwijding op 10 Augustus 1864 te Utrecht trad hij in hetzelfde jaar in de Congregatie van het Onbevlekte Hart van Maria te Scheut bij Brussel, legde 15 Aug. 1865 zijn geloften af en vertrok 19 Sept. d.a.v. als missionaris naar Mongolië. Hier ontving hij in Juli 1878 zijn benoeming tot bisschop en tot eersten apost. vicaris van Kansoe en werd 27 Oct. 1878 te Si-wan-tze gewijd. Elf jaar later volgde zijn overplaatsing naar het vicariaat van Z.W. Mongolië of Ortos, waar hij tijdens den Bokseropstand in 1900 werd gevangen genomen en na gruwelijke martelingen ter dood gebracht. Op 28 Sept. 1902 werd zijn standbeeld met groote plechtigheid te Nijmegen onthuld. Het proces voor zijn zaligverklaring is in voorbereiding. *Wessels.*

Lit.: Bisschop Hamer (Sparrendaal-Vught 1902).

Hamerhaai (Zygaena malleus) behoort tot de kraakbeenvisschen, familie der haaien. Lengte 3-4 m, gewicht 200-300 kg. De kop is sterk verbreed door de zijdelings uitgegroeide oogkassen, waardoor de geheele kop een hamervorm verkrijgt. De hoefijzervormige bek is gewapend met 3-4 rijen scherpe, driehoekige tanden; oogen met knipvlies; huid gekorreld, grijsbruin, op den buik vuilwit. De h. leeft in

Hamerhaai.

bijna alle warmere zeeën en dwaalt ook wel eens in Noordelijker richting af; hij jaagt vooral op bodemvisschen of zoekt zijn voedsel bij schepen. De jongen komen volkomen ontwikkeld ter wereld. Van de lever kookt men traan. *M. Bruna.*

Hamerklavier, klavier met hamermechaniek. Het heeft zich in drie hoofdvormen ontwikkeld: 1° als instrument in vleugelvorm (→ Vleugel); 2° als tafelvormig klavier (→ Tafelpiano); 3° als rechtopstaand klavier; dit heeft allerlei vormen gekregen, die ieder een anderen naam dragen (o.a. → giraffenklavier, pyramidevleugel, lyravleugel). De eerste soort heeft zich tot heden gehandhaafd, uit de derde soort ontwikkelde zich onze tegenw. piano, terwijl de tweede soort niet meer wordt gebouwd.

Lit.: B. v. Beijnum-von Essen, Bouw en Gesch. v. h. Klavier (1932). *van Beijnum-vonEssen.*

Hamerling, Robert, Oostenrijksch dichter van liberale richting; * 24 Maart 1830 te Kirchberg am Wald, † 13 Juli 1889 te Graz. Bezield door het ideaal van Schiller: waarheid en schoonheid, natuur en geest tot een volmaakte eenheid verbonden in de kunst. H.'s bijval berust vooral op de epische gedichten: Ahasver in Rom (1866) en Der König von Lion (1869). Minder geslaagd is het epos Homunculus (1888), een satyre op 's dichters eigen tijd. Ondanks een rijke verbeelding, blijft de dichterlijke kracht van H. niet altijd op het peil van zijn philosophische bespiegelingen.

Voorn. werken: Lyriek: Sinnen und Minnen (1860); Venus im Exil (1858); Ein Schwanenlied der Romantik (1862). Drama: Danton und Robespierre (1871). Roman: Aspasia (1876). — Uitg. (verz. werken); Rabenlechner (16 dln. 1922). — Lit.: Rabenlechner (1896). *Pintelon.*

Hamerslag (scheik.) is het oxyde-huidje, dat zich bij verhitten op ijzer of koper vormt en er door slaan met den hamer van af vliegt. IJzerhamerslag is magnetiet (Fe_3O_4), koperhamerslag, een mengsel van koperoxyde, koperoxyduul en metallisch koper.

Hames, Nicolaas van, kapitein en agitator, ook genoemd bastaard van Hames; * in Picardië, † Sept. 1568 te Neerhoorn. Studeerde te Leuven, en nam, na bewilliging door keizer Karel, dienst in het leger tijdens de oorlogen tegen Frankrijk. Wapenheraut van het Gulden Vlies, is hij in nauwe voeling met den Zned. adel, bewerkt met Lodewijk van Nassau het Eedverbond der Edelen, helpt bij het opstellen van het request, en wordt na den beeldenstorm door Oranje naar Antwerpen afgevaardigd, om aldaar de orde te herstellen. Gewantrouwd door de regentes, meende H., hiertoe door graaf van Mansfelt aangespoord, het land te moeten verlaten, om te ontsnappen aan de vervolging. Hij week uit naar Duitschland, nam er deel aan strijdtochten en voegde zich bij zijn vroegeren leider, den prins van Oranje, bij diens inval in Brabant (Sept. 1568). Gedood te Neerhoorn. *V. Roosbroeck.*

Hamieten (of Chamieten, afstammelingen van → Cham), volkerengroep in het N. en N.O. van Afrika. Voor Hamietische (Chamietische) talen, → Afrika, sub Afrik. talen.

Hamilcar (Phoenicisch woord, = genade van Melkarth), naam van vsch. Carthaagsche veldheeren:

1° zoon van Mago, † 480 v. Chr. bij Himera (W. Sicilië).

2° Zoon van Gisgon, in 309 v. Chr. in den oorlog tegen Agathocles bij het beleg van Syracuse gevangen en gedood.

3° Hamilcar Barcas (= bliksem), vader van → Hannibal, bezette in den 1en Punischen oorlog den Eryx (W. Sicilië); onderdrukte den opstand van de Carth. huurtroepen (241-238), veroverde Spanje tot Valencia (238-229), † 229 v. Chr. in Spanje. Opgevolgd door zijn schoonzoon → Hasdrubal. H. was de leider van de anti-Rom. oorlogspartij, die na 238 de overhand kreeg in Carthago (→ Hanno).

4° Carthaagsch officier, ca. 200 leider van den Keltisch-Ligurischen opstand in de Povlakte. *Willox.*

Hamilton, 1° stad in het graafschap Lanarkshire, Schotland, aan de Clyde (zie kaart bij art. → Groot-Brittannië en N. Ierland, D 4). Centrum van rijke steenkool- en ijzermijnen, ijzergieterijen en katoenfabrieken. Ca. 38 000 inw. Te H. is het paleis van de hertogen van Hamilton, met prachtig park.

2° Havenstad in de Canadeesche prov. Ontario (VI 733 I/J 4); schilderachtig gelegen aan het Ontariomeer. Ca. 116 000 inw. Sterk ontwikkelde ijzer- en machine-industrie, waarom H. het Canadeesch Birmingham genoemd wordt. Kath. bisschop.

3° Stad in den staat Ohio (V.S. v. Amer., 39° 24′ N., 84° 33′ W.), aan het Miami-Eriekanaal; verkeersknooppunt in rijk landbouw- en veeteeltgebied. Ca. 53 000 inw. Machines, brandkasten, ijzer- en papierindustrie. *p. Cyrillus.*

Hamilton, 1° Alexander, N. Amer. staatsman en rechtsgeleerde; * 11 Jan. 1757 op Nevis (Antillen); † 12 Juni 1804 te New York, in een duel. Hamilton streed met Washington in den Vrijheidsoorlog; had daarna ruim aandeel in de grondwet van 1787; min. van Financiën; tegenstander van democratie, decentralisatie en vrijhandel. *V. Claassen.*

2° Sir Ian Standish Monteith, Eng. generaal, * 16 Jan. 1853 te Corfu; gedurende den Wereldoorlog in 1915 commandant van het Eng. expeditiekorps aan de Dardanellen; na mislukking van deze onderneming teruggeroepen.

Werken: o.m. A staff officers scrap book (1905).

3° John, geheimzegelbewaarder (1543), biss. van Dunkeld in Schotland (1545), aartsbiss. van St. Andrews (1546), later rijksschatbewaarder; * 1511, † 6 April 1571. Hij trad krachtig op tegen den invoer van het Protestantisme, werd dientengevolge in 1563 gevangen genomen, maar door tusschenkomst van Maria Stuart in vrijheid gesteld, wier trouwe aanhanger hij bleef. Na de vlucht van Maria naar Engeland werd hij opnieuw gevangen genomen en om de valsche aantijging van medeplichtigheid aan den moord op Darnley opgehangen. Zijn privé-leven was niet onberispelijk. *Wachters.*

4° Patrick, propagandist voor de Luthersche richting in de Schotsche Reformatie, broer van John; * ca. 1504, † 29 Febr. 1528. Als priester werd hij reeds spoedig verdacht van Prot. sympathieën, waarom hij naar Duitschland vluchtte. Hier maakte hij te Wittenberg kennis met Luther en Melanchton en gaf te Marburg zijn „Loci communes" uit. Na zijn terugkeer naar Schotland werd hij naar aanleiding van zijn beweringen in dit werk door een speciale rechtbank onder leiding van aartsbiss. James → Beaton in verhoor genomen en wegens ketterij aan de wereldlijke rechtbank overgeleverd. Hij weigerde te herroepen en stierf den vuurdood. Zijn standvastigheid bevorderde de Reformatie in Schotland.

Lit.: Lorimer, P. H. the first preacher and martyr of the Scottish Reformation (1857). *Wachters.*

5° William Rowan, Iersch wis- en natuurkundige; * 4 Aug. 1806 te Dublin, † 2 Sept. 1865 te Dunsink. Toonde reeds vroeg een buitengewonen aanleg voor wiskunde en talen, was ook een begaafd dichter. In 1827 werd hij directeur van de sterrenwacht te Dunsink met den titel Astronomer Royal of Ireland, in 1837 president van de Royal Irish Academy. Zijn werk betreft geometrische optica, differentiaal-meetkunde en analytische mechanica (vergelijkingen en principe van H.). Op zuiver wiskundig gebied is hij vooral bekend door de uitvinding van de quaternionen.

Werken: Lectures on Quaternions (Dublin 1863); Elements of Quaternions (Londen 1866). — Lit.: A. Macfarlane, Ten British Mathematicians (New York 1916). *Dijksterhuis.*

Hamilton-kant of Schotsche kant,

eenvoudige, sterke kloskant, genoemd naar de hertogin van Hamilton, die zich omtrent het midden der 19e e. sterk voor deze industrie interesseerde. H. wordt niet meer gemaakt.

Hamina of Frederikshamn, stad aan de Z. kust van Finland (X 720 C 3); ca. 4 000 inw., waarvan ong. 150 Zweden. In 1809 werd hier de vrede gesloten tusschen Zweden en Rusland, waarbij Finland als groothertogdom bij Rusland kwam. Haven van weinig beteekenis. Officierenschool. *fr. Stanislaus.*

Hamipré, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Neufchâteau, op 4,5 km van Longlier en 1,5 km van Neufchâteau. Hoogte 449 m, opp. 1 526 ha, ca. 725 inw. Rots- en schilfergrond. Landbouw en bosschen. Kerk van 1721. 24 tumulus-graven.

Hamlet, beroemd treurspel van → Shakespeare.

Hamm, stad in Westfalen, aan de Lippe (IX 576 B 3); 53 139 inw. (1931), waarvan 66% Kath. Vroegere hoofdstad van het graafschap Mark. Industriestad; belangrijke ijzerindustrie.

Hammacker, Abraham Marie Wilhelmus Jacobus, Ned. letterkundige en kunsthistoricus; * 11 Dec. 1897 te Middelburg; beoordeelt op indringende wijze de schilderkunst in de Nieuwe Rotterdamsche Courant en vsch. maandbladen.

Werken: Bibliografie van Floris Verster (1928); Eenige Treden van Portretkunst (1928); Antoon Derkinderen (1933).

Hammada el Homra, N. Afr. rotswoestijn, in het W. van de Ital. kolonie van Libye; deze rosskleurige, verlaten hoogvlakte heeft een gemiddelde hoogte van 500 m; zij is ten Z. begrensd door de uitgestrekte Erg Edejen, een zandwoestijn met tamelijk veel waterputten, die dan ook oasen deden ontstaan.

Hammarsköld, Lorenzo, eigenlijk Lars H., Zweedsch dichter en litterair-historicus van de romantische richting; * 7 April 1785 te Tuna, † 15 Oct. 1827 te Stockholm. Hij stichtte den kring der „Litteratuur-vrienden" (1803 vlg.), die het eerst de wetensch. studie der nationale letterkunde, in den zin der Von Schlegel's, aanvatte, en stichtte het tschr. Polyfem (1809). Van zijn dichterlijk werk werden vooral de Satiren geprezen.

Uitg.: met biogr. d. Norling (1882). *Baur.*

Hamme, 1° gem. in de prov. Oost-Vlaanderen, aan de Durme, dicht bij haar monding in de Schelde, 9 km ten N. van Dendermonde, aan den straatweg naar Sint-Niklaas; opp. 2 386 ha (uitgestrekte, rijke polders), ong. 15 000 inw. Landbouw; belangrijk nijverheidscentrum: spinnerijen, katoen-, wol- en lintweverijen; touwfabricage. Behalve de zeer oude toren, is de dekanale kerk herbouwd en vergroot in 1740. Verder zijn op het grondgebied van H. twee parochiedorpen gesticht, nl. in de wijken Sint Anna (1 500 inw.) en Zogge (1 250 inw.). *Blancquaert.*

2° Gem. in Belg. Brabant, ten N.O. van Brussel (VI 96 C 2), opp. 136 ha (een der kleinste gem. van België); ca. 250 inw. Mariakerkje uit 13e e., met aloude bedevaart. Volgens de traditie behoorde het landgoed H. toe aan de H. Amelberga, moeder van den H. Amebertus, biss. van Kamerijk, en van de H. Gudula, die aldaar begraven werd en later naar de Brusselsche hoofdkerk overgebracht. *Lindemans.*

Hamme, Pape van der, → Cyromancie.

Hamme-Mille, gem. in Waalsch-Brabant, op de taalgrens, op den rand van het groote Meerdaalbosch; opp. 764 ha; ca. 1 000 inw. Op het grondgebied van H. bevond zich de Cisterciënserinnen-abdij 's Hertogendaal (Valduc), gesticht in 1230 door hertog Hendrik I en ten gronde vernietigd door de Franschen (eind 18e e.) *Lindemans.*

Hammenecker, Jan, Vlaamsch dichter; * 1878 te Mariekerke a.d. Schelde, † 1932 als pastoor te Westrode-Wolvertem. In stoere, bonkige verzen bezong hij de Schelde; vooral dichter van het godsleven in den mensch en in den priester. Verzen (1906), Van Christus' Apostelen (1913), meest in Excubiae (1925). Ook in zijn prozagedichten Colloquia (2 dln. 1923-'30), wat zwaar en gemaniëreerd. Zoo zuiver als een ooge (1918), drie heiligenlegenden in proza; Voor een ziel (1922), verhaal over de Vlaamsche beweging. Na zijn dood verscheen een Bloemlezing uit zijn werk (1934).

Lit.: J. Eeckhout, Lit. Profielen (IV). *A. Boon.*

Hammerfest, stad in het N. van Noorwegen, op het eiland Kvalö ten N. van de Altenfjord (70° 40′ N., 23° 40′ O.); ca. 3 400 inw. De stad werd in 1787 gesticht en is de Noordelijkste der aarde op bijna 71° N. Ze ligt in een halven cirkel om een beschutte baai aan den voet van een 200 m hoog plateau. Beneden is maar plaats voor één straat met magazijnen en loodsen aan de zeezijde en woonhuizen langs de helling. Hier staat ook de Kath. kerk. Het W. is breeder en heeft meerdere straten. H. is middelpunt van het locale stoombootverkeer, uitgangspunt voor poolexpedities, haven op den weg naar Rusland en voor het groeiend verkeer met Spitsbergen. Ook IJszeevisscherij. *fr. Stanislaus.*

Hammerschmidt, Andreas, Prot. organist en componist; * 1611 te Brüx, † 29 Oct. 1675 te Zittau; van groote beteekenis voor kerkelijke muziek in Duitschland in de 17e e. Heeft medegewerkt om Ital. concertstijl in D. in te voeren.

Werken: suites, motetten, concerten, koorwerken, enz. — Lit.: Schünemann, Beiträge zur Biogr. H's.

Hammoerabi, koning van Babylon, zoon van Sin-moeballit; hij was de zesde en grootste koning van de eerste dynastie van Babylonië (de zgn. dynastie der Amorrheeën) en regeerde 43 jaar (volgens Kugler 1947-'04; vlg. Weidner: 1955-'13). Oorspr. stadskoning van Babel en vazal van → Elam, wist hij zich vrij te maken van de Elamietische overheersching en de hegemonie van zijn stad Babel te vestigen over geheel Babylonië, door in het 30e jaar van zijn regeering zijn tegenstander Rim-sin van Larsa (→ Arioch) te verslaan. Sindsdien alleenheerscher over Babylonië beijverde hij zich voor de eenheid en de rust van zijn rijk. Hij bevorderde kunsten en wetenschappen, beschermde den godsdienst en behartigde de welvaart van het land, vnl. door zijn zorg voor den landbouw. Een zeer uitgebreide correspondentie, die van hem bewaard gebleven is, toont zijn zorg voor goede administratie en gecentraliseerd bestuur van het rijk. Onsterfelijken naam heeft H. zich verworven door zijn wetboek.

Wetboek van Hammoerabi. Dit wetboek stond gebeiteld op een dioriet-zuil, die in drie stukken werd gevonden te Soesa in Perzië bij de Fr. opgravingen aldaar door M. J. de Morgan in Dec. 1901 en Jan. 1902. De zuil is 2,25 m hoog en heeft een omvang van 1,65 m boven en 1,90 m beneden; aan het boveneinde vertoont zij een voorstelling, waar H. is afgebeeld, staande voor den zonnegod Sjamasj om door hem te worden onderricht. Deze zuil stond oorspronkelijk in den Mardoektempel te Babylon; door een Elamietischen koning, die ca. 1178 Babel veroverde, werd zij als oorlogstrofee meegevoerd naar Soesa. Thans bevindt zij zich in het Louvre te Parijs.

Enkele maanden na het vinden van de zuil werd de tekst van het wetboek in transscriptie en vertaling gepubliceerd door V. Scheil O.P. in Mémoires publiées sous la direction de M. J. de Morgan, délégué général (IV, Textes élamites-sémitiques, 2e serie; Parijs 1902). Ondanks latere verbeteringen in accidenteele zaken is deze publicatie de grondslag gebleven van alle latere bewerkingen.

De codex van H. is de codificatie van het toenmaals in Babylonië geldende publieke en private recht in al zijn verschillende geledingen. Het is dus voor het grootste gedeelte geen nieuw ontworpen recht, maar codificatie van reeds bestaand recht. Het wetboek bevat 282 paragraphen. Het is het oudste wetboek ter wereld. De Mosaïsche wetgeving vertoont in meerdere punten overeenkomst met het wetboek van H. Dit berust niet op directe afhankelijkheid van Moses t.o.v. H. Beiden hebben het in hun milieu gangbare recht gecodificeerd; wijl nu meerdere rechtsnormen in het Semietische milieu wijd verspreid waren, worden zij zoowel bij Moses als bij H. teruggevonden.

H. is waarsch. identiek met den in Gen. 14 genoemden → Amraphel, koning van Sennaar (= Babylonië), die met Arioch van Ellasar (waarsch. koning Rim-Sin van Larsa) en Thadaal, rex gentium (waarsch. Thyda'al, koning der Hettieten), een expeditie ondernam in het gebied van de Doode Zee onder leiding van Chodorlahomor, koning van Elam. Dan is H. een tijdgenoot van Abraham. *Alfrink.*

L i t. en v e r t.: Fr. Ulmer, H., sein Land und seine Zeit, in: Der alte Orient (IX, Heft 1, Leipzig 1909); B. Meissner, Könige Babyloniens en Assyriens (Leipzig 1926, 52-75). Vert. v. h. wetboek: Duitsch: Winckler (1904 en 1906); Müller (1903); Kohler-Peiser-Ungnad (1904); Ebeling (1926); Eilers (1931). Engelsch: Harper (1904). Latijn: Deimel (1910). Verder: A. Ungnad, Babylon. Briefe aus der H.-Dynastie (Leipzig 1914); Koschaker, Rechtsvergleich. Studien zur Gezetsgebung H.s (Leipzig 1917).

Hammond, stad in den staat Indiana (V.S. v. Amer., 39° 24′ N., 87° 33′ W.); ca. 63 000 inw. H. is een der snelgroeiende steden in het nijverheidsdistrict aan het Michiganmeer. IJzergieterijen, staal- en ijzerindustrie, slachterijen, papierfabrieken.

Hamoir, gem. in het Z. van de prov. Luik, in het Ourthe-dal; opp. 1 090 ha, ca. 1 200 inw.; rotsachtige omgeving; landbouw, steengroeven; kasteel van H.; H. werd reeds vermeld in een keure van de 9e eeuw.

Hamois, gem. in de prov. Namen, ten N. van Ciney, ca. 900 inw.; Kath.; opp. 1 311 ha; landbouw, hardsteen, kalksteen. Merkwaardigheid: St. Agathakapel.

Hamont, gem. in het N. van Belg. Limburg (IV 432 D 1); opp. 2 331 ha, hoogte 35 m; ca. 3 900 inw. (Kath.). Dekenij. Landbouw, sigaren- en steenfabrieken. Eertijds stad, verbrand door de Spanjaarden in 1599; de vestingen werden gesloopt in 1654. Kasteel van Loo.

Hamont, G e r a r d v a n, → Kalkbrenner.

Hamp, P i e r r e, pseud. voor Bourillon, Fransch romanschrijver van realistisch-optimistische richting, * 1876 te Nizza. Zeer bewogen leven: begint als leerjongen-banketbakker te Parijs, ontwikkelt zich dank zij de Volkshoogeschool te Belleville; wordt ingenieur en opzichter over openbare werken. Dit verklaart het hoofdthema van zijn werken: lof van den arbeid, en nauwgezette schildering van „la peine des hommes” in allerlei ambachten (visschers, spoorwerklui, glasblazers, werktuigkundigen), waarvan hij een modern realistisch, caleidoscopisch beeld teekent. Zijn stijl is gezocht; niet zelden gewrongen en moeilijk; desondanks kent zijn werk grooten bijval, ook buiten Frankrijk.

V o o r n. w e r k e n: La Peine des Hommes: Marée Fraîche (1908); Vin de Champagne (1909); Le Rail (1912); l'Enquête (1914); Le Travail invincible (1918); Les Métiers blessés (1919); Les Chercheurs d'or (1920); Le Cantique des Cantiques (1922); Le Lin (1924); Une nouvelle fortune (1926). *Willemyns.*

Hampden, J o h n, Eng. staatsman; * 1594 te Londen, † 24 Juni 1643, sedert 1621 lid van het Lagerhuis, in de volkspartij; werd vooral bekend door zijn weigering, het scheepsgeld te betalen, dat Karel I sedert 1634 onwettig uitschreef; behoorde tot de leiders van het Lange Parlement van 1640; werd in den burgeroorlog doodelijk gewond in een gevecht bij Oxford.

L i t.: Benedey, John H. und die Lehre vom gesetzlichen Widerstande (1865). *v. Gorkom.*

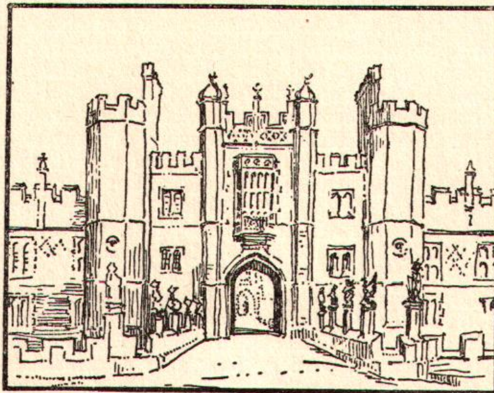
Hampshire (afk. H a n t s), graafschap aan het Engelsche Kanaal in Z. Engeland, ook graafschap Southampton genoemd, naar de voornaamste stad. Opp., met inbegrip van het afzonderlijk bestuurde eil. Wight, 4 000 km²; 1 millioen inw. In de vruchtbare dalen van de South-Downs en de Zuidelijker gelegen kuststreek landbouw en veeteelt. Aan de kust haven-, bad- en visschersplaatsen. *G. de Vries.*

Hampshiredownschaap, schapenras, behoorend tot de zwartkoppige, kortwollige of downschapen in Z. Engeland; uitstekend vleeschtype, vroegrijp, vrij veel eischend aan voeding en verpleging. In het begin der 19e eeuw ontstaan uit kruising van gehoornde landschapen en Southdownbokken. *Verheij.*

Hampstead, Noordelijke voorstad van Londen, op hoogere gronden gelegen; hoogste gedeelte Hampstead Heath; oppervlakte 9 km²; ca. 100 000 inwoners.

Hampteau, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Marche, op 11 km van deze stad aan de Ourthe. Opp. 419 ha, ca. 325 inw. Zand- en kalkgrond. Landbouw en fruitteelt.

Hampton-Court-Palace, beroemd paleis in Tudor-stijl aan de Theems, 25 km ten Z.W. van Londen, gebouwd door kardinaal Wolsey in 1515, elf

Een der oudste gedeelten van Hampton-Court.

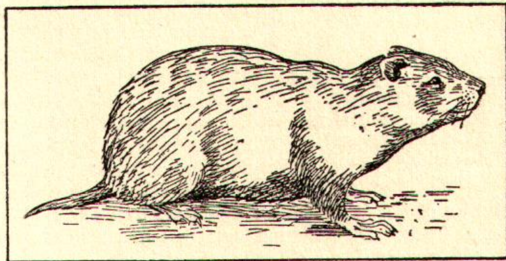
jaar later geschonken aan Hendrik VIII, die het vergrootte en het hertenpark liet aanleggen. Koning Willem III verbouwde het gedeeltelijk naar de teeke-

ningen van sir Christopher Wren en legde park en tuinen in Hollandschen stijl aan. Sedert de regeering van koning George II (1727-'60) niet meer door de kon. familie bewoond, maar rustoord voor gepensionneerde hooge ambtenaren. De koninklijke zalen zijn voor het publiek toegankelijk, het rijke schilderijenmuseum eveneens. *G. de Vries.*

L i t.: Law, The history of H. C. (Londen 1883).

Hampton Roads, een waterweg in den staat Virginië (V.S. v. Amer., 37° N., 76° 50′ W.), waarlangs eenige rivieren uitmonden in de Chesapeakebaai. Zeer belangrijke handelsweg en natuurlijke haven.

Hamster (Cricetus cricetus L.), een knaagdier der muizenfamilie, heeft een kort, dik lichaam; de bovenzijde is licht grijsbruingeel, de onderzijde wit, de pooten zwart. Hij is een steppendier uit Azië, dat steeds meer

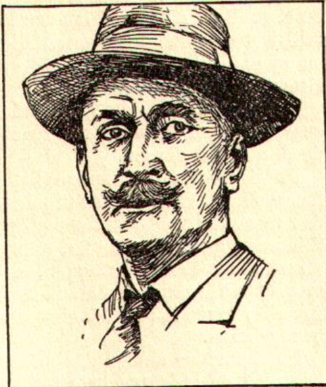

Hamster.

naar het Westen doordringt. In Ned. leeft hij in Z. Limburg. Zijn hol bestaat uit een woonkamer en meerdere voorraadkamers, die soms een centenaar zaadkorrels bevatten. Eenig nut levert hij door zijn pels op. De h. is ca. 30 cm lang. Vgl. → Hamsteren. *Keer.*

Hamsteren (vgl. → Hamster), het opslaan door consumenten van voorraden goederen, in het bijzonder levensmiddelen, uit vrees voor schaarschte of prijsstijging. In den laatsten tijd wordt door particulieren veel goud gehamsterd, omdat gevreesd wordt voor waardedaling of ontwaarding van het geld. *Witsenboer.*

Hamsun, K n u t, eigenlijk: P e d e r s e n, Noorweegsch romanschrijver van internationale beteekenis, met kennelijk ethische, anti-naturalistische strekking, maar op Germaanschheidenschen, pantheïstischen grondslag. * 4 Aug. 1859 te Lom Vaage, uit een boerengeslacht; kende een moeilijken levensstrijd in de streek der Lofodden; achtereenvolgens schoenmakersleerling, houthakker, reizend schoolmeester, tramconducteur, kolonist en ten slotte Unitariaansch dominee in Amerika; wist zich door eigen natuuraanleg en koppige zelfopvoeding tot hooge cultuur te verheffen. Zijn novelle Sult (1890; Honger) bracht hem, na eenige minder opgemerkte werken

Knut Hamsun.

(Den gaadefulde, 1877; Et Gjensyn, 1878; Björger, 1878; Lars Oftedal, 1889), tot grooter bekendheid. Fra Amerikas Aandsliv (1889) sprak zijn bittere ontgoocheling over het banale utilisme in de Nieuwe Wereld uit.

H.'s romanhelden zijn vaak objectiveeringen van hemzelf in zijn eigen moeilijke jaren: maar een door warmen humor getemperd Germaansch stoïcisme verhoedt, dat ze tot pessimisme zullen vervallen. Voor één werk [Mysterier (1892; Het raadsel), Munken Vendt (1902)], waarin de held door zelfmoord eindigt of waarin gevoelens van zelfvernietiging geprezen worden, zijn er tientallen, die hoogen levensmoed en een ietwat zelfverheerlijkende, Nietzscheaansche overschatting van den krachtigen wils-mensch prediken: Pan (1894; Pan); Redaktör Lynge (Redacteur Lynge) en Ny Jord (1893; De nieuwe aarde); de drama-trits Ved Rikets Port, Livets spil, en Aftenröde (1895-'98); Aeventyrland (1903); Svaermere (1904; Droomers); Under Höststjernen (1906; Onder herfststerren); Benoni (1907; Benoni); Livet i Vold (1910); Den siste glaede (1912; De laatste vreugde); en vele andere.

Frischheid van milieu-schildering en epische grootschheid in het weergeven der Nordlandsche natuur door middel van een rijkgenuanceerden stijl redden ook die werken van H., waarin de humor tot sarcasme dreigt te verzuren: Börn av Tiden (1913; Kinderen van hun tijd), Segelfoss By (1915; De ontwrichten). Milder wordt het beeld van den mensch dan weer geteekend in: Konerne ved Vandposten (1920; De vrouwen bij de pomp); Siste Kapitel (1923; Het laatste hoofdstuk); Landstrykere (1927; Zwervers) en vele andere. Zijn meesterstuk, dat hem (in 1920) den Nobelprijs bezorgde, Markens Gröde (1917; Hoe het groeide), bezingt met warm lyrisme het epos van den krachtmensch, die heerlijk de aarde verovert. Later werk (Vildt Kor, 1927; August, 1930, e.a.) verraadt vermoeidheid bij H.

De Katholiek zal in de doorgaans gezonde — maar voor den volwassene bestemde — kunst van H. de bovennatuurlijke ommezijde van het leven missen. H.'s streven om, door Nietzsche en Strindberg duidelijk beïnvloed, een vermenging van aristocratisme en primitivisme tot een nieuwe levensbeschouwing te maken, doet wel frisch, maar ook oppervlakkig kinderlijk aan.

B i b l i o g r.: d. F. Meyen (1931). — U i t g.: Samlede Verker (16 dln.). — L i t.: J. Landquist, K. H. (Tübingen [2]1928); J. Wiehr, K. H. (Northampton 1921 vlg.); C. D. Marcus, K. H. (Berlijn 1926); W. A. Berondsohn, K. H. (München 1929); E. Sklavan, K. H. (Oslo 1929). *Baur.*

Ham-sur-Heure, gem. in het Z.O. van de prov. Henegouwen, ten Z. van Charlerói, in het dal van de Eau d'Heure; opp. 1 202 ha, ca. 2 400 inw.; landbouw, veeteelt; zeer belangwekkende kerk uit 13e e., met karakteristieke binnenversiering; bedevaart naar de St. Rochuskapel (17e e.); hist. kasteel; H. maakte vroeger deel uit van het prinsbisdom Luik. H. werd geteisterd in 1914. *V. Asbroeck.*

Ham-sur-Sambre, gem. in de prov. Namen, ten N.O. van Charleroi, ca. 5 000 inw.; opp. 638 ha; landbouw; steenkolen.

Han, → Han-sur-Lesse.

Hanafieten (Arab.), zij, die de door → Aboe Hanifa gestichte rechtsschool (→ Madzhab) volgen. Zij zijn vooral te vinden in Turkije, Centraal-Azië en Britsch-Indië en geven een iets grootere plaats aan

de persoonlijke redeneering (ra'j) als bron van rechtsvoorschriften dan de andere scholen. *Zoetmulder.*

Hanani, naam van eenige bijbelsche personen.

1° Een zoon van Heman, hoofd van de 18e klasse der tempelzangers (1 Par. 25. 4, 25).

2° Een profeet ten tijde van koning Asa (2 Par. 16. 7, 10).

3° De vader van den profeet Jehu (3 Reg. 16. 1, 7).

4° De broeder van Nehemias (Neh. 1. 2; 7. 2).

Hanau, stad in de Pruis. prov. Hessen-Nassau, aan de Main ten O. van Frankfort (IX 576 C 3); 40 077 inw. (1931), waarvan 20% Kath. In 1597 ontstond naast de oude stad (in 1303 stadsrechten) de zgn. nieuwe stad, door Ned. en Fr. emigranten opgebouwd. Goud- en zilverbewerking; bijouterieën. Een bezienswaardigheid is het slot Philipsruh. *Comijn.*

Hanbalieten, aanhangers van de Mohammedaansche rechtsschool (→ Madzhab), die haar leer terugvoert op → Ahmad ibn Hanbal; meest fanatieke en onverdraagzame der vier scholen, tegen elke nieuwigheid gekant, doch minst verbreide. Onder Ibn Taimijja beleefden zij in de 14e e. in Syrië een tijd van bloei. De → Wahhabieten kan men als extreme H. beschouwen en dus ook de tegenwoordig in Arabië onder Ibn Saoed heerschende richting. *Zoetmulder.*

Hanchement (Fr. hanche = heup) beduidt het zijwaarts overhellen, dat we zien bij de 14e-eeuwsche (vnl. Madonna-)beelden (Fr. „vierges déhanchées"; Vl.: „O. L. Vrouw met de scheeve lenden" of „met den scheeven hals"; men spreekt ook van de „Madonna met gebroken heup"). Sommigen meenen den oorsprong hiervan te moeten vinden in de ivoren Madonnabeeldjes der 14e e.: gesneden uit de gebogen olifantstanden; anderen stellen den oorsprong onafhankelijk van de ivoorbewerking en zoeken het in een technische noodzakelijkheid: de Madonna, haar Kind toonend of opziend tegen haar Kind, verkrijgt natuurlijkerwijze deze gebogen houding. Zie pl. t/o kol. 193 in dl. III.

Voorbeelden: Madonna aan de N. poort der Notre Dame te Parijs, te Troyes en tallooze andere in N. Beieren, Brugge, Mechelen en in N.- en Zned. musea.

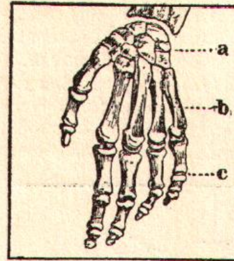
L i t.: A. Fabre, Pages d'art chrét.; A. Michel, Hist. de l'art (II, 474); A. Vermeylen, Gesch. d. Eur. plastiek en schilderkunst (I, 118); M. English, Middeleeuwsche Mariabeelden te Brugge (1929); A. J. F. Flament, Kunsthist. Beschr. v. 70 Mariabeelden: Tentoonst. Maastricht 1912 (1914). *p. Gerlachus.*

Hanc igitur oblationem [Lat., = (Wil) dus deze offerande], aanvangswoorden en aanduiding van een gebed, dat oudtijds (→ Leonianum) bij bijz. (talrijke) gelegenheden, in daarbij aansluitende schakeeringen, in den Miscanon werd opgenomen en later daar een vaste plaats kreeg, in een vorm, die zich heden slechts wijzigt met Paschen, Pinksteren en bij bisschopswijding. De priester spreidt daarbij de handen over de offergaven uit, een navolging van de Joodsche liturgie (Lev. 1. 4), ontstaan in de 14e eeuw, verplicht sinds Pius V († 1566). Een ouder gebruik: zich diep te buigen, bleef bewaard in den ritus der Carmelieten. *Louwerse.*

Hancock, T h o m a s, Eng. rubberfabrikant uit de eerste helft der 19e eeuw. Vond in 1843, waarschijnlijk niet geheel onafhankelijk van → Goodyear, het vulcanisatieproces uit. Tevens uitvinder van den „masticator", een machine om ruwe rubber te plastificeeren en met andere stoffen te mengen.

Hancornia speciosa, kleine Z. Amer. boom, die aldaar vanwege zijn pruimengroote, smakelijke vruchten veel wordt aangeplant; behoort tot de fam. der Apocynaceae. In Brazilië (Bahia en Pernambuco) wordt uit het melksap van dezen boom rubber gewonnen, die als Mangabeira of Pernambucorubber in den handel komt. *Bouman.*

Hand, benaming voor de onderste afd. der voorste ledematen, vnl. bij den mensch, in ruimeren zin echter ook bij de hoogere dieren (zie plaat; vergelijk den index in kolom 831/832). Bij den mensch, de apen en enkele andere zoogdieren is de h. omgevormd tot een grijporgaan. De beenstukken, waarmede de h. wordt gesteund, worden h a n d s k e l e t genoemd. Dit omvat drie groepen van beenstukjes, nl. a) den handwortel met zeven → handwortelbeentjes; b) de middenhand met vijf middenhandbeentjes; c) de vijf vingers, elk met drie beenstukjes of kootjes, behalve de duim, welke er slechts twee heeft. De geleding tusschen h. en onderarm wordt gevormd door het polsgewricht. → Ledematen. *Willems.*

Handskelet.
a = handwortel met 7 handwortelbeentjes; b = middenhandbeentjes; c = kootjes.

In de C h r i s t e l i j k e k u n s t is de hand symbool van God den Vader: hand uit de wolken, bijv. bij Doop van Chr.; een krans dragend is de h. symbool van den hemel; ook van de Kerk. Reeds in de catacomben gebruikelijk.

L i t.: O. Doering, Christl. Symbole (1933, 28, 38, 67, 76); A. Michel, Hist. de l'art (register, 225); L. Bréhier, L'art chrét. ([2]1928, passim); Fr. X. Kraus, Gesch. d. Christl. Kunst (1908; I, 117, 118, 171, 218; II, 333).

Handbewegingen (i n d e l i t u r g i e), → Gebaar (sub: liturgische gebaren); Handoplegging.

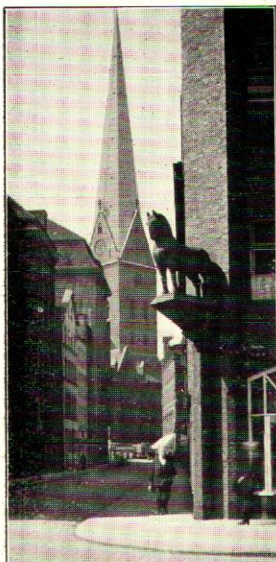
Handen in de **bewegingskunst.** Indië is het klassieke land, waarin het handgebaar in de danskunst een overwegende rol speelt. De gebarendans heeft er een oeroude traditie, die, in een systeem vastgelegd, is opgeteekend in dansboeken, dateerend vanaf de 5e e. na Chr. Alleen de handen krijgen hierin 57 verschillende standen toegewezen, die gemoedsbewegingen en symbolen aanduiden. Ook de Weda schrijft een ritueele handenspraak voor.

In de 8e e. drong de gebarendans naar het O. door en vormt daar nu nog een gewichtig bestanddeel van de Japansche dansen.

De Grieken onderwierpen het handgebaar bij den dans ook aan vaste wetten (Cheironomia) en beschouwden de studie van deze handenwet als een wetenschap (Cheirosophia). In oude Gr. dansen werd daarentegen dikwijls de hand verborgen, een religieus motief, eerbied uitdrukkend. De dansen van Mantinea (in Arcadië) waren in de Oudheid beroemd om hun sierlijke handgebaren.

De Romeinen namen den gebarendans van de Grieken over en brachten hem tot hoogsten bloei. Quintilianus berichtte uitvoerig over al zijn mogelijkheden en Seneca beweerde, dat de handen der Rom. dansers in staat waren iedere gemoedsstemming uit te drukken, en haar snelheid die van het woord evenaarde (Epist. 121. 6). Dat de handen zoo'n groote rol speelden bij den dans, kwam voort uit het gebruik van dans-

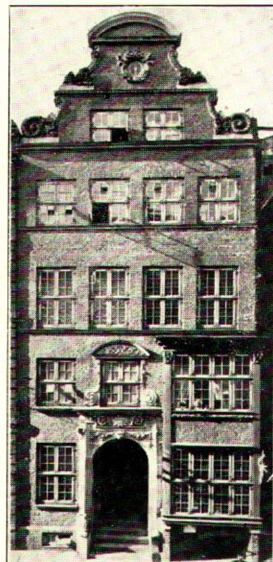
HAMBURG

Petrikirche.

Katharinenkirche met Nikolaifleet.

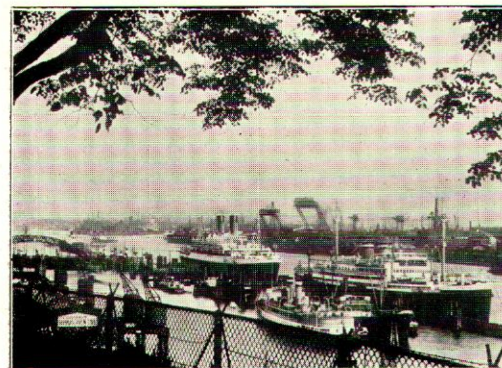
Bürgerhaus.

Chilehaus (links) en Ballinhaus (rechts) met Zollkanaal.

Jungfernstieg aan de Binnen-Alster met omgeving.

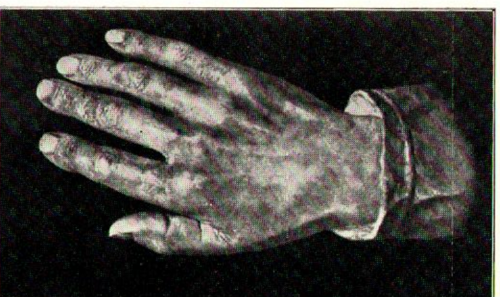
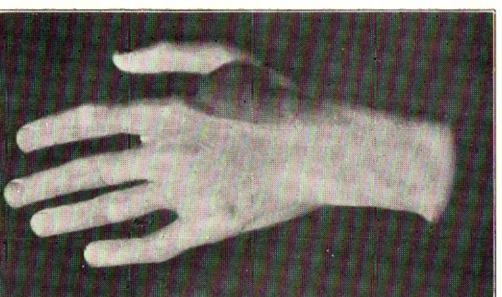

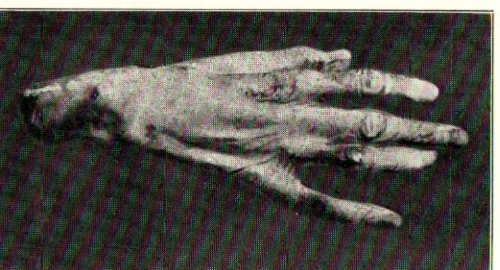
Gezicht op de uitgestrekte havens.

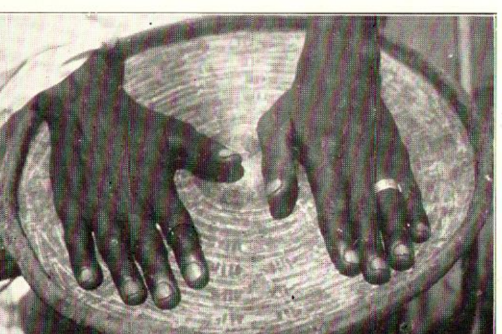
Gezicht op Stadhuis, Binnen- en Aussen-Alster.

HAND

Eerste rij, van boven naar beneden: hand van Goethe; handen van een 12-jarigen jongen uit intellectueel milieu; handen van een 12-jarigen jongen uit arbeiders-milieu.
Tweede rij: hand van Napoleon; hand van Voltaire; handen voorstellende ,,Hoop en Bescherming'', beeldhouwwerk van Rodin.
Derde rij: hand van Chopin; handen van een aristocraat; handen van een neger.

maskers, die gezichtsmimiek onmogelijk maakten. Kent de tegenwoordige Zuiderling nog het sprekende handgebaar, den Noorderling bleef dit vreemd. Een uitlooper dezer Oostersche opvatting vindt men in de M.E. in den geliefden handdans (miniaturen in de Heidelberger Manesse hss.), de zgn. neumas manibus, zooals Rudlieb (11e e.) deze kunst, een erfdeel der antieke pantomime, noemde.

Lit.: Karl Sittl, Die Gebärden der Griechen und Römer (Leipzig 1890). *Terlingen-Lücker.*

Hand, Ferdinand Gotthelf, Duitsch Klass. philoloog; * 1786, † 1851. Sinds 1817 prof. te Jena.

Voorn. werk: Tursellinus seu de particulis Lat. commentarii (4 dln. 1829-'45 ; onvoltooid).

Handbasje (Handbaszl), verouderd en weinig bekend strijkinstrument, het midden houdend tusschen cello en alt, maar dat als dit laatste bespeeld werd. Leopold Mozart haalde het aan in zijn vioolmethode (1756) en wees er op, dat men het instrument gewoonlijk verwarde met de fagotviool, die, naar hij zeide, iets kleiner was dan het h. Het instrument scheen toen al zeldzaam te worden; althans in de Ned. uitg. van 1766 lezen we: „Men pleegde . . . . . de bas daarmede te spelen.” *de Klerk.*

Handbeugel, werktuig, in gebruik bij het → baggeren, speciaal voor kleine hoeveelheden en op geringe diepte (ten hoogste ca. $2^1/_2$ m). Hij bestaat uit een baggerzak van zeildoek, welke aan een ijzeren beugel bevestigd is, die zich bevindt aan het uiteinde van een langen stok.

Handboekje voor de zaken van R. C. Eeredienst, verschenen van 1847 tot 1880; vermeldt allerlei wetenswaardigheden, vnl. op kerkelijk en geschiedk. gebied.

Lit.: A. J. A. Flament, Kath. Periodieken (Het Kath. Ned. 1813-1913, II).

Handboog(schieten), → Hand- en voetboog.

Handdroogapparaat, electrisch, toestel om de handen hygiënisch (omdat men niets behoeft aan te raken) te drogen met een warmen luchtstroom. Bestaat uit een electr. ventilator, die de aangezogen lucht langs een electr. verwarmingslichaam voert. In- en uitschakelen geschiedt met behulp van een voetschakelaar. Aansluitwaarde ca. 1200 watt. *Schnabel.*

Handdruk (typogr.). Deze oudste wijze van afdrukken, in gebruik vóór de uitvinding der machinale persen, is ook nu nog steeds de beste om kunstplaten te vermenigvuldigen, wijl elke afdruk individueel door de hand van den drukker wordt behandeld (→ Handpers). Strikt genomen kan men alleen van h. spreken, als het papier met de hand (en een wrijver: borstel, lepel, vouwbeen of tampon) tegen de af te drukken plaat wordt gedrukt, waarvan dan de drukinkt op het papier overzet. Op deze wijze werden houtsneden oudtijds steeds (en door kunstenaars ook thans nog) gedrukt; ook de zgn. Japansche prenten, die kleur-houtsneden zijn. Deze drukvorm, → hoogdruk, is de eenige, waarbij echte h. mogelijk is ; bij → vlakdruk en → diepdruk is grooter persing vereischt en daarom is voor een h. een met de hand bewogen pers onmisbaar. Men spreekt dan van handpersdruk.

Ook voor het drukken van boeken gebruikte men oudtijds de handpers ; nu komt dit alleen nog voor bij bibliophiele uitgaven en kostbare kunstprenten. Bij diepdruk-technieken is een artistiek resultaat alleen op de → handpers mogelijk (ets en kleurets, gravure, enz.). Handdrukken en handpersdrukken worden gewoonlijk door den kunstenaar met zijn naam geteekend en ook wel genummerd. Groote oplagen drukt men dan op snelpersen, ongenummerd en ongesigneerd.

Lit.: Poortenaar, Van Prenten en Platen; id., Etskunst, Techniek en Gesch. ; id., Boekkunst en Grafiek.

Handeffect, het optreden van een ontstemming in een afgestemd radio-ontvangtoestel na het verwijderen van de hand; ontstaat door kleine capaciteitswijzigingen tusschen geïsoleerde toestelonderdeelen en de hand (of aarde). Door gebruik van geaarde, metalen afschermplaten en door gunstige montage tracht men het op te heffen. *v. Gils.*

Handekenskruid, → Standelkruid.

Handel omvat het koopen en verkoopen of ruilen van goederen met het doel winst te maken, vooral indien zulks als beroep wordt uitgeoefend.

I. Ontstaan. In de oerculturen is er nog weinig h. doordat de econ. toestand der horden bijna overal dezelfde is. In de „hoogere” cultuur van de verzamelaars en jagers, die dikwijls een totemistischen inslag heeft, komt reeds wat meer h. in de gebieden, die van sommige artikelen natuurlijkerwijze een overschot hebben. Bij langere tusschenpoozen wordt markt gehouden, waarop niet alleen de goederen verhandeld worden, die slechts in bepaalde gebieden voorkomen en in andere ontbreken, maar ook de voortbrengselen van de industrie, die zich bij deze stammen langzamerhand begint te ontwikkelen. Een andere richting neemt het marktwezen in de landbouwerscultuuren, waar de weekmarkten voor het inruilen van agrarische producten kenmerkend zijn. Een bijz. aanleiding voor de ontwikkeling van den h. is aanwezig, waar de gebieden van landbouwers en herders aan elkaar grenzen. Ofschoon de omvang en de afstanden, waarover zich het handelsverkeer uitstrekt bij de meer primitieve volken, niet onderschat moeten worden, bijv. in Oceanië, komt de sterkste ontplooiing toch pas later, als een gevolg van de specialisatie in de verschillende takken van industrie, die in de steden der hoogere culturen opkomt. Van cultuurhistorisch standpunt gezien, hebben de handels- en marktverhoudingen van de hoogere culturen dus een verschillenden oorsprong. Jaarmarkten en missen komen ten slotte uit de totemistische cultuur, weekmarkten uit de landbouwerscultuur.

Lit.: F. Graebner, Handel bei den Naturvölkern (1909) ; E. Hoyt, Primitive Trade (1926). *Trimborn.*

II. Geschiedenis der ontwikkeling. De handelsgeschiedenis groepeert de lotgevallen der volkeren rondom den goederenruil. Daar de handel slechts één van de vele factoren is, die het wereldgebeuren beheerschen, moet men zijn ontwikkeling beschouwen in samenhang met de geschiedenis in het algemeen, speciaal in verband met die van het blanke ras.

De **indeeling in tijdvakken** behoeft van de gangbare niet af te wijken, al dienen de perioden op andere wijze te worden gekarakteriseerd. Het hoofdonderscheid maakt men voor den tijd vóór en na 1500. De tijd vóór 1500 heet de thalassische tijd, d.w.z. de tijd van de binnenzeeën; handel en verkeer beperken zich dan tot het vasteland van de Oude Wereld en de haar omringende zeeën. Na 1500 zwermt het blanke ras, dank zij het kompas, uit over de oceanen; vandaar de naam oceanische tijd: een Nieuwe Wereld wordt ontdekt. Een **verdere onderverdeeling** is het best te karakteriseeren naar de toonaan-

gevende handelsmacht(en) in een bepaald tijdvak: de Babylonisch-Phoenicische tijd (ca. 4000-ca. 500 v. Chr.), de Grieksch-Carthaagsche (ca. 500-146 v. Chr.), de Romeinsche (146 v. Chr. - ca. 400 n. Chr.), de Byzantijnsch-Islamietische (ca. 400-1096), de Italiaansch-Hanzeatische (1096-1492), de Spaansch-Portugeesche (1492-1588), de Hollandsche (1588-ca. 1670), de Engelsch-Fransche (ca. 1670-1783), de Engelsch-Amerikaansche (1783-ca. 1870), de Engelsch-Duitsch-Amerikaansche (ca. 1870 - ca. 1914), de Amerikaansch-Engelsch-Japansche (na den Wereldoorlog).

Het oude Oosten. Vanaf de oudste tijden is het gebied van Euphraat en Tigris, in het bijzonder de stad **Babylon,** bekend vanwege de vele handelswegen van Voor-Azië, die daar samenkomen. In Klein-Azië (Syrië) vond men de munt uit. Op zeevaart leggen zich van de Oostersche volken uitsluitend de **Phoeniciërs** toe. Hun steden, Sidon en Tyrus, vormen de poorten naar het Westen, vanwaaruit zij vnl. de kusten van de Middellandsche Zee bezoeken. De Phoeniciërs zijn de oudste vrachtvaarders, die de geschiedenis kent.

Ca. 500 v. Chr. moeten de Phoeniciërs in het O. van de Middell. Zee wijken voor de **Grieken,** in het W. voor hun eigen kolonie **Carthago.** Athene was het centrum in het O., waarnaast Alexandrië sinds ong. 300 v. Chr. van groote beteekenis werd. Carthago dankte ook kostbare ruilartikelen aan zijn achterland in Afrika. Na langen, heftigen strijd (Macedonische en Punische oorlogen) verdringen de **Romeinen** Grieken en Carthagers (146 v. Chr.).

Ten tijde van hun wereldheerschappij geven de Romeinen ook op handelsgebied den toon aan. Naar Rome, het volkrijke middelpunt, richtte zich de goederenstroom. Toch is de Romein op handelsgebied niet actief, behalve waar het betreft den geldhandel. Nog tot aan het begin van de Kruistochten (1096) blijft de Middell. Zee de voornaamste voor het wereldverkeer. Intusschen (ca. 400) is Rome verdrongen door het oude **Byzantium,** dat als Konstantinopel, vanouds een knooppunt van zeer belangrijke land- en zeewegen, den handel naar het O. trekt. Nog Oostelijker ligt het tweede centrum, **Bagdad,** dat ca. 800 als een nieuw Babylon in Mesopotamië verrijst. De volgelingen van Mohammed doen zich bijzonder gelden, niet alleen Westwaarts, maar ook bij en op den Indischen Oceaan, overigens het gebied van de Maleiers. Bagdad verbindt Oost en West, totdat de **Turken** deze relatie verbreken (ca. 1100). Sindsdien kunnen de Europeanen moeilijk verder naar het O. komen dan de Levant. De handel, die zich dan ten gevolge van de Kruistochten (ca. 1100-ca. 1300) ontwikkelt, komt vooral in handen van **Italianen,** met name te Venetië. Langs kusten en rivieren en over de Alpen dringen zijn kooplui door naar het **Noorden,** waar Brugge (ca. 1300) en later Antwerpen (ca. 1400) de centra bij uitstek zijn. Hier treffen de Zuiderlingen ook kooplui uit de **Hanzesteden,** die aan de Oostzee heerschen en deze heerschappij ook verder naar het W. trachten uit te breiden, wat, behalve in Holland en Zeeland, vrijwel gelukt. Lübeck geldt als de hoofdstad van de Hanze.

Hoe meer de Turken in macht toenemen en hoe verder zij in Europa doordringen (in 1453 bezetten ze Konstantinopel), des te grooter wordt de begeerte van de Westerlingen een onafhankelijken weg naar Indië, het land van de kostbare specerijen, te bezitten. De oude landwegen dwars door Azië zijn immers voor hen verboden terrein geworden. Z. Europeanen gaan dan nieuwe mogelijkheden zoeken. Ze vinden ten slotte steun bij de regeeringen op het Pyreneesch schiereiland. Columbus zoekt Indië Westwaarts en ontdekt feitelijk Amerika (1492). Even later (1498) bereikt Vasco di Gama Voor-Indië, d.w.z. hij bevaart den weg naar Indië om de Zuidpunt van Afrika. Het terrein, waarop het blanke ras nu zaken gaat doen, is door de ontdekkingen wel zeer uitgebreid, maar de handel van Europa is in het midden blijven staan. Antwerpen blijft de wereldmarktplaats, maar nu van een veel grootere wereld. Deze buitengewone positie dankt het gedeeltelijk ook aan de machtige positie van Spanje in deze jaren (ca. 1550); aan de politiek heeft het eveneens zijn achteruitgang te wijten. In het bijzonder wordt het getroffen als de **Noordelijke Nederlanden** in den strijd met Spanje de Schelde sluiten (1585). De vernietiging van de Armada (1588) door Engelschen en Hollanders is voor de wereldpositie van Spanje een ramp, die het nooit te boven is gekomen.

Geweldig ontplooit zich in de laatste jaren van de 16e eeuw de Hollandsche handel. Meer dan ooit zijn zij nu de vrachtvaarders van Europa; hun „Oostersche Negotie" brengt hen van Archangel tot Smyrna. Tegelijkertijd zien ze kans zelfstandig den zeeweg naar Indië te bevaren en in Oost en West land te bezetten en handel te drijven. Overal ter wereld zijn zij op handelsgebied in de meerderheid, zoodat in Amsterdam letterlijk alle wegen samenkomen.

Ook Franschen en Engelschen staken in den loop van de 16e eeuw de oceanen over. Hun belangstelling voor den handel brengt met zich een heftigen strijd met de Hollanders, die, als inwoners van een kleinen staat, op den duur de eerste plaats niet kunnen blijven bezetten. De Eng. en Fr. regeeringen beschermen resp. door Navigatieacte (1651) en door de maatregelen van Colbert (ca. 1665) de eigen welvaart zoo zeer (Mercantilisme), dat Amsterdam, zij het na een reeks van heftige oorlogen, zijn centrumpositie moet afstaan aan Londen, al blijft het speciaal voor den geldhandel van groote beteekenis.

Intusschen groeit de **Eng. handel** gestadig, maar steeds heeft hij met geduchte concurrenten te kampen. In de 18e eeuw woedt er bijna onafgebroken strijd met de Franschen, waarin laatstgenoemden Canada en Voor-Indië verliezen (1763). Deze triomf over de Franschen brengt als reactie met zich de grootste nederlaag, die Engeland ooit geleden heeft: het verlies van de koloniën in Noord-Amerika (1783), niet het minst, omdat de kolonisten weigerden hun handel te laten regelen vanuit Londen.

De politieke verhoudingen op het vasteland van Europa op het einde van de 18e eeuw en tijdens Napoleon I hebben den Engelschen ruimschoots gelegenheid geboden zich van den Amer. tegenslag te herstellen. Feitelijk breekt er een handelsoorlog uit, die zijn hoogtepunt bereikt in het Continentaal stelsel (1806). Te dien tijde beheerscht Engeland in letterlijken zin de zee. Voor het verlies in Noord-Amerika vindt het alom economisch schadeloosstelling, o.a. als Zuid-Amerika zich losmaakt van Spanje (1825). Ten koste van Frankrijk en Ned. heeft het zich bovendien koloniaal verrijkt, zoodat de weg naar Indië om de Kaap practisch onder Eng. toezicht staat. Van de zeer verkorte route door het Suezkanaal (geopend in 1869), vooral aan Fr. initiatief en kapitaal te danken, hebben de Engelschen zich eerst later meester

gemaakt. De groei van de Ver. Staten van N. Amerika brengt terzelfdertijd een enorme handelsontwikkeling met zich, zoowel in als met deze streken, vergemakkelijkt door spoorweg en stoomboot. Nu kan de Atlantische Oceaan met recht de wereldzee genoemd worden, waarop Eng. en Amer. schepen met elkaar om den voorrang strijden.

Na 1870 gaan ook de **Duitschers** mededingen, terwijl evenzeer met de Franschen rekening moet gehouden worden, geruggesteund als deze worden door een krachtig koloniaal herstel. Vooral in de laatste jaren van de 19e eeuw streeft de Duitsche handel den Engelschen opzij. Verliezen de Engelschen in Europa zienderoogen hun voorsprong en gaat dientengevolge de heerschappij van de Londensche beurs tanen, meer opvallend is nog, dat Londen de eerste plaats gaat afstaan aan **New York.** De opening van het Panamakanaal (1914) maakt een einde aan de centrale beteekenis van den Atl. Oceaan. De handel, nu technisch gesteund door de electriciteit, wordt oceanisch of liever planetarisch, d.w.z. hij breidt zich uit over onze planeet; over de geheele aarde, over alle landen en zeeën spant hij zijn net.

De Wereldoorlog heeft dit alles verstoord. Een geweldige ommekeer in de verhoudingen treedt in. De landen buiten Europa hebben tijdens den oorlog geleerd voor zichzelf het benoodigde te maken: het werelddeel van het blanke ras heeft zijn voorrang verspeeld.

Engeland, a.h.w. de vertegenwoordiger van Europa op de wereldmarkt, moet naast zich dulden den ouden concurrent, de Ver. Staten van N. Amerika, en den nieuwen mededinger, **Japan.** Wat de Eng. wereldmarkt praesteert, is voor een belangrijk deel te danken aan Engelschen buiten Europa (Canada, Zuid-Afrika, Australië). Het verarmde Europa, uitermate verzwakt bovendien door de toestanden in Midden-Europa en Rusland, moet de stooten opvangen van een omhoogstrevend Japan. In het bijzonder voor Ned.-Indië schuilt hierin een groot gevaar. Het ziet er naar uit, dat de beslissing over de eerste plaats in de handelswereld zal vallen op den Grooten Oceaan. De tijd is voorbij, waarin de Blanken alleen uitspraak deden.

Lit.: R. Mayr, Lehrb. der Handelsgesch. (1920); J. Hoefman-Besse, Handelsgesch. (1933); Kjeller-Haushofer, Die Groszmächte vor und nach dem Weltkriege (1930). *de Haas.*

III. Organisatie en econ. beteekenis. Vele verrichtingen, die vroeger door den koopman werden verzorgd, zijn thans overgegaan naar specialisten, die zich uitsluitend bezig houden met een nevenfunctie. Deze werkzaamheden dient men evenwel te rangschikken onder het begrip h., zooals verkeer, verzekering, opslag en vele anderen; zij zijn naast de directe handelsfuncties een belangrijke plaats gaan innemen. Door de bijz. vindingen op technisch gebied in de 19e eeuw, zooals uitvinding van stoommachines, electriciteit, motor, telefoon, telegraaf e.d., zijn de transportkosten zoozeer gedaald, dat het menschen- en goederenverkeer daardoor enorm is toegenomen en de h. een groote uitgebreidheid heeft gekregen. De personen, in den h. werkzaam, zijn dan ook in de laatste decennia in verhouding nog sterker in aantal gegroeid dan de bij de industrie betrokken personen. Volgens de beroepstelling was van 1920 tot 1930 in h. en verkeer een toename in Ned. van 19,6% tot 21,8% en in de industrie van 37,8% tot 38,9% der totale bevolking.

Men kan den h. als een onderdeel van de geheele productie beschouwen, daar hij voor kooper en verkooper een meer-waarde schept. In den h. worden naar de functie twee hoofdphasen onderscheiden, nl. groothandel en kleinhandel. De eerste koopt en gros in van den producent en verkoopt aan den kleinhandel, die voor de verdere distributie over de laatste afnemers zorgt. In beide gevallen is een der voornaamste taken het houden van voorraad, het verstrekken der goederen tegen zoo laag mogelijken prijs en het inlichten van den gever der goederen betreffende de eischen van den afnemer.

De rationalisatie, die in het productieproces beperkend heeft gewerkt op het aantal werkzame personen en de prestatie per man aanzienlijk heeft verhoogd, is in den h. minder sterk doorgevoerd. Wel heeft men eenige structuurwijzigingen kunnen waarnemen. Allereerst door sterker concentratie in den vorm van warenhuizen, kettingzaken, eenheidsprijzenwinkels, coöperatieve verbruiksvereenigingen; tevens vooral in den groothandel door algeheele uitschakeling en rechtstreeksche levering van producent aan detailhandel.

De concentratie van de industrieele ondernemingen heeft bovendien het gezamenlijk bevorderen van den afzet vergroot, met het gevolg, dat men den verkoop te zamen zelf „organiseert”, zooals bij kartels en trusts tot uiting komt.

Toch blijft de taak van den h. zeer belangrijk. De bovengenoemde lage transportkosten hebben de wereldmarktverhouding totaal gewijzigd en de plaats van bewerking minder gebonden gemaakt. De Australische wol kan in Engeland gesponnen en in Duitschland verweven worden, om in China verbruikt te worden. De wereldhandel wordt anderzijds door de internat. belemmeringen sterk beperkt, zoodat Ned. en België, die voor een groot deel op den h. zijn ingesteld geweest, de groote nadeelen ondervindt en nu door beperkende bepalingen als contingenteering en invoerrechten de eigen rechten moet verdedigen, hetgeen stagnatie en verstarring in het goederenverkeer ten gevolge heeft. *de Quay.*

Handel, → Gemert (N. Br. gem.).

Händel, Georg Friedrich, Duitsch componist; * 23 Febr. 1685 te Halle a. d. Saale, † 14 April 1759 te Londen. Zijn vader, die heelmeester (tegelijk barbier) was, verzette zich tegen de muzikale loopbaan, die H. zich koos, en wilde hem jurist laten worden. H. liet zich als student aan de univ. te Halle inschrijven, was tevens organist aan de slotkerk en kreeg muziekonderricht van Zachau ; 1703-'06 aan de opera te Hamburg (Mattheson) ; 1706-'10 reis naar Italië, waar hij Steffani en Scarlatti leerde kennen. In 1710 werd hij benoemd als kapelmeester te Hannover;

G. F. Händel.

intusschen had hij bezoeken gebracht aan Londen, waar hij in 1712 voorgoed verbleef. Hij had de leiding van een Ital. opera, zgn. „Royal Academy of Music", die in 1728 gesloten moest worden, vooral door het succes van John Gay met zijn „Beggars opera". Tot 1737 was hij werkzaam aan de opera, met afwisselend succes, waarna hij zich geheel gaf aan de compositie van oratoria. Hiermede heeft hij grooten roem verworven. De laatste jaren van zijn leven (vanaf 1751) was hij blind.

Zoowel in leven als werken is hij geheel de tegenstelling van J. S. Bach; hij stond meer onder invloeden der Ital. school en dat maakt zijn muziek toegankelijker dan die van Bach. Bij de oratoria ligt zijn kracht in de koren; nog steeds worden deze werken uitgevoerd, alsmede sinds 1920 zijn opera's, die zeer zeker ook van belang zijn.

Werken: ca. 40 opera's, o.a. Almira (1705), Daphne en Florinda (1708), Rinaldo; ca. 30 oratoria, meestal Eng. tekst, o.a. Esther, Messias, Judas Maccabeus, Josua, Jephta; wereldl. oratoria: Semele, Hercules; verder Anthems, Dettinger Te Deum, Utrechter Te Deum, enz. Instrument. werken: 12 concerti grossi, orgelconcerten, sonates (o.a. fluit, hobo), werken voor clavecymbel, orkestmuziek (bekend is Wassermusik). — Lit.: Chrysander (1919); Leichtentritt (1924); Dent (1934); Müller-Blattau (1934). *Piscaer.*

Handelen en ondergaan, → Actie en passie.

Handel en Nijverheid, Maatschappij van, → Mendel (A.).

Handeling, 1° liturgische. Hoewel in den grond van haar wezen de liturgie zelf een handeling is, kan men toch ook spreken van liturg. handelingen als, te zamen met woorden en zaken, de drie elementen vormend, waaruit de liturgie is opgebouwd. Zij omvatten alsdan: gebaren of lichaamsbewegingen, lichaamsverplaatsingen, beademingen, afwasschingen, besproeiingen, bewierooking, kleedingen, enz. Zie onder → Liturgie (II), en de vsch. trefwoorden. *Louwerse.*

2° (Ook: actie genaamd) In de dichtkunst het naar buiten treden der innerlijke wilsdaden, welke de helden van een drama, epos, heldenlied enz. in conflict met zich zelf of met anderen brengen. Zij is een essentieel en onmisbaar bestanddeel vooral van elk drama (dit woord alleen reeds beteekent: handeling). De eenheid van h. is in het drama de eenig noodzakelijke der drie → eenheden. *v. d. Eerenbeemt.*

3° (Econ.) **Handeling voor gemeene rekening.** Hieronder wordt verstaan het voor gemeenschappelijke rekening handelen van 2 of meer personen. Het Ned. W.v.K., art. 57, 58, behandelde haar naast de drie andere vormen van vennootschap. Naar algemeen wordt aangenomen, is het eenige verschil met maatschap, dat de h. voor gemeene rekening niet zoozeer de uitoefening van een beroep of bedrijf, als wel de verrichting van één of meer op zich zelf staande handelingen ten doel heeft, bijv. het koopen van een lading goederen, met het doel die weder te verkoopen, terwijl dit de financieele krachten van den handelenden deelgenoot te boven gaat, of deze het risico niet alleen wil loopen. Door de wet van 2 Juli 1934, Stbl. 347, werden deze art. uit het W.v.K. geschrapt, zoodat de h. voor gemeene rekening thans juridisch onder de maatschap (B.W. art. 1655 vlg.) ressorteert.

Lit.: Polak, Handb. v. h. Ned. Handels- en Faillissementsrecht (5e dr., § 32); Völlmar, Het Ned. Handelsrecht (2e dr., blz. 138). *Schouten.*

In België wordt de h. voor gemeene rekening (ook wel eens feitelijke vennootschap genoemd) beheerd door de art. 1832 en vlg. van het B.-W., betrekking hebbende op de maatschap.

Handelingen der Apostelen [Gr.: praxeis (toon) Apostoloon; Vulg.: Actus Apostolorum; afk.: Act.], een der boeken van het N. T. Het behandelt na een korte inleiding het Pinkster wonder en de stichting der Kerk van Jerusalem, de verspreiding van het Christendom over Judea, Samaria, en de geheele beschaafde wereld van dien tijd tot in Rome. Speciaal Petrus en Paulus treden op den voorgrond. Daarom lijkt de titel niet goed gekozen. Zij dateert uit lateren tijd. Vooral over Petrus wordt in het eerste gedeelte gesproken. In het tweede gedeelte worden de reizen van Paulus beschreven. Het eindigt met Paulus' gevangenschap in Rome. In het bijzonder wordt aangetoond, dat de geheele ontwikkeling gebeurt onder leiding van den H. Geest. Het boek is gericht aan Theophilus, maar viseert een uitgebreiden lezerskring. De bedoeling van den schrijver is geschiedenis te geven. De moeilijkheden, tegen de historiciteit ingebracht, zijn waardeloos. Het gaat echter over religieuze geschiedenis, waarvan bevestiging van het geloof moet uitgaan bij de lezers. Volgens sommigen zou de schrijver als bijbedoeling gehad hebben een apologie te schrijven van Paulus en het Christendom voor de Romeinen.

De schrijver van het boek is zeker Lucas de evangelist. In den proloog verwijst hij naar het derde evangelie. Uitwendige en inwendige bewijzen voor het auteurschap van Lucas zijn duidelijk. Door Harnack is deze meening sterk verdedigd. De critische school neemt verschillende bronnen aan, bewerkt door een lateren redacteur. Dat de schrijver bronnen gebruikt heeft, is zeer waarschijnlijk. Moeilijk is het uit te maken, van welken aard deze bronnen waren. Voor het laatste gedeelte nemen sommigen aan, dat Lucas voor de reizen van Paulus een dagboek heeft bijgehouden en dit verwerkt heeft in de Handelingen. Zoo verklaart men de aanwezigheid van pericopen, waar de auteur plotseling van het schrijven in den derden persoon overgaat tot het schrijven in den eersten persoon. Het zijn de zgn. „Wirstücke". De eenheid van compositie is echter duidelijk. Het boek is geschreven vóór 70 en waarschijnlijk op het einde van Paulus' eerste gevangenschap. Sommigen meenen, dat Lucas van plan geweest is een derde boek te schrijven. Dit is echter onwaarschijnlijk.

Het verschil in tekstlezing in de onderscheiden handschriften is zeer groot. Men onderscheidt een Oostersche lezing (vooral → Codex Vaticanus en Vulgaat) en Westersche lezing (vnl. → Codex Bezae). De Westersche lezing is veel uitgebreider. Over de waarde van deze lezing zijn de meeningen verdeeld.

Voor geschiedenis en ontwikkeling der eerste Christengemeenten is het boek van groot belang. *C. Smits.*

Lit.: o.a. A. Harnack, Die Apostelgeschichte (1908); A. Steinmann, Die Apostelgesch. übersetzt und erklärt (1921); E. Jacquier, Les Actes des Apôtres (1926).

Voor **Apocryphe handelingen der Apostelen,** → Apocryphen.

Handelmaatschappij, Nederlandsche, vennootschap, in 1824 ter verbetering van den handel op Ned.-Indië gesticht op instigatie van koning

Willem I, die zelf in het kapitaal deelnam en garanties voor fourneering van kapitaal en dividend-uitkeering gaf. Deze nauwe band, deels in statutaire bepalingen vastgelegd, verklaart hare semi-officieele positie in de 19e eeuw, vooral toen de mij. bij consignatiecontracten de gouvernementsproducten, die de regeering krachtens het → Cultuurstelsel verkreeg, ten verkoop ontving, en daardoor een overwegenden invloed op den afscheep van en den handel in koloniale producten verwierf. De vestiging te Batavia, officieel „Factorij" genoemd, verkreeg in den volksmond de beteekenis van een voortzetting der V.O.I. Compagnie. Een belangrijk aandeel had de mij. door de „geheime lijnwaadcontracten" aan den afzet van de Twentsche katoenengoederen; tegen verlies in den handel in die goederen werd zij door de regeering gewaarborgd tot het bedrag der in Indië geheven invoerrechten. Op de intieme relatie met de regeering werd meermalen heftige critiek uitgeoefend. Na 1870 legde de mij. zich steeds meer toe op het verkrijgen van eigen cultuur-ondernemingen (suiker) en het financieren van die van anderen, echter met behoud van den handel in en afscheep van koloniale producten. Hierdoor behoort de mij. tot de in die dagen opgerichte zgn. cultuurbanken. Sedert 1880 ontwikkelde zich naast dit alles een normaal bankbedrijf, zoowel in Azië als in Ned.; de ontwikkeling daarvan in internationalen zin, vooral na 1916, verlegde het zwaartepunt van het bedrijf naar Ned. met behoud nochtans van de zeer voorname plaats, die de mij. onder de Ind. commercieele en crediet-instellingen inneemt. Zij heeft thans vestigingen in de belangrijke centra in Ned.-Indië, in Britsch-Indië en Japan. In 1935 had als gevolg van de wereldcrisis een algeheele kapitaalsreconstructie plaats. *Bogaardt.*

L i t. : Mansfelt, Gesch. N.H.M. (Batavia 1924).

Handel-Mazetti, E n r i c a, F r e i i n v o n, Oostenrijksch schrijfster; * 10 Jan. 1871 te Weenen. Tot haar beste werken behooren o.m. de historische romans: Meinrad Helmpergers denkwürdiges Jahr (1900) en Jesse und Maria (1906); dit laatste is een uitbeelding van den ondergang van het Oostenrijksch Protestantisme na den vrede van Westfalen. H.-M. is vurig Katholiek en stelt het religieuze moment in het middelpunt van al haar werken. Schreef ook nog gedichten en eenige tooneelstukken, als de Geistige Werdejahre (1911), van zeer ongelijke waarde.

V e r d e r e w e r k e n : o.a. Werben der Liebe und Gnade um die junge Seele; Die arme Margaret (1910); Stephana Schwertner (1914); Der deutsche Held (1920); Brüderlein und Schwesterlein (1913); Ritas Briefe (1915-'21); Das Rosenwunder (1924); Deutsche Passion (1925); Frau Maria (1929). — L i t. : H. Brecka, Die H.-M. (1923); P. Siebertz (1931). *Pintelon.*

Handelsagent, → Agent.

Handelsbalans is de tegenoverelkaarstelling van de waarde van de ingevoerde en die van de uitgevoerde goederen van een land, munt en muntmateriaal niet daaronder begrepen. Indien, naar de waarde berekend, de invoer grooter is dan de uitvoer, dan heeft het land een p a s s i e v e h. Doet het omgekeerde zich voor, dan heet de h. a c t i e f.

Onder de theorie der h. verstaat men de leer, welke in den stand der h. den barometer ziet van de welvaart van een land. Een actieve h. is dus volgens deze theorie gunstig voor de welvaart, een passieve ongunstig. Deze theorie vormt de kern van het → Mercantilisme, dat de h. echter vereenzelvigde met de → betalingsbalans, welke laatste niet alleen goederen omvat (deze vormen wel den voornaamsten post), maar ook kapitalen, renten, verzekeringspremiën, kortom alle waarden, welke in- en uitgaan.

Blijkens opgave van den Dienst der Econ. Studiën van den Volkenbond bedroegen de saldi der h. van Ned. en België in de jaren 1929-1933 als volgt:

	1929		1930		1931		1932		1933
	Jan. — Juni	Juli — Dec.	Jan. — Juni	Juli — Dec.	Jan. — Juni	Juli — Dec.	Jan. — Juni	Juli — Dec.	Jan. — Juni
Ned.	-143[1])	-163	-158	-123	-125	-109	-105	-78	-84
Belg.	- 40	- 64	- 90	- 46	- 16	- 1	- 16	-25	-13

[1]) - beteekent saldo invoer in millioenen gouddollars.

Vorstman.

Handelsbank of a l g e m e e n e b a n k is een bank, die zich niet enkel met het depositobedrijf, doch bovendien met het emissiebedrijf bezighoudt, dit laatste in tegenstelling met de zuivere → depositobank. De h. beschikt als regel over een grooter eigen kapitaal in verhouding tot haar vreemde middelen dan de zuivere depositobank, daar zij in verband met het emissiebedrijf vaak tijdelijk belangrijke financieringen van industrieele en andere ondernemingen verricht, welke tijdelijke financieringen door de emissie van aandeelen of obligaties bij het publiek worden vlottend gemaakt. De h. gaat dus bij haar credietverleening vaak belangrijk verder dan de zuivere depositobank. Grootendeels in verband met haar wijze van financieren en het emissiebedrijf leggen de h. zich mede zeer speciaal toe op het uitvoeren van effecten-orders, het incassobedrijf, den handel in vreemde valuta's enz. Terwijl in Engeland het zuivere depositobank-stelsel tot ontwikkeling is gekomen, vindt men het stelsel der h. of alg. banken in hoofdzaak op het Europeesche continent en in de V.S. van N. Amerika. De Ned. grootbanken dragen ook het karakter van alg. of handelsbanken. → Bank.

L i t. : G. M. Verrijn Stuart, Bankpolitiek (1931). *Huysmans.*

Nederlandsch-Indische Handelsbank, gevestigd te Amsterdam, met vestigingen in Ned., Ned.-Indië, Britsch-Indië, China en Japan, behoort tot de zgn. Ned.-Ind. cultuurbanken; naast normale bankzaken, financiert en controleert zij cultuur-ondernemingen (suiker, thee, rubber). Door het totaalaandeelenbezit in de N.I. Landbouwmij. (1884), welke eigen ondernemingen bezit en die van anderen beheert, is zij tevens producente.

L i t. : Helfferich, Die N.I. Kulturbanken (Jena 1914). Voor de financieele positie, zie Ned. Ind. Encycl. (A, blz. 894); v. Oss' Effectenboek. *Bogaardt.*

Handelsberichten, berichten voor den handel van belang. V a n o v e r h e i d s w e g e worden ze in N e d. o.a. verstrekt in het weekblad Handelsberichten, uitgegeven door het dept. van Handel, Nijverheid en Scheepvaart met medewerking van de dept. van Buitenl. Zaken, van Landbouw en Visscherij en van Koloniën.

In dit weekblad worden de econ. berichten van diplomatieke en consulaire ambtenaren verwerkt, terwijl het tegenwoordig ook een opgave bevat van nieuwe en gewijzigde crisismaatregelen. Elk kwartaal verschijnt als bijvoegsel een volledige lijst der Ned. diplomatieke en consulaire ambtenaren.

Van groot belang voor den handel zijn ook de berich-

ten, welke de dagbladen in de rubriek Handelsberichten publiceeren. Hierin worden noteeringen gegeven van verschillende producten op de binnen - en buitenlandsche markten, o.a. van oliën, tarwe, koffie, suiker, rubber, katoen, granen en zaden. *Witsenboer.*

De officieele h. worden in België bezorgd door het Staatsbureel voor Handelszaken, gevestigd Augustijnenstraat 15 te Brussel. Een ééntalig (Fransch) wekelijksch orgaan, Bulletin Commercial, wordt door dit bureel uitgegeven. Het is vnl. een documentatietijdschrift voor den buitenl. handel. *J. Cardijn.*

Handelsblad, A l g., → Algemeen Handelsblad.

Handelsblad van Antwerpen, het te Antwerpen verschijnende Kath. Vlaamsche dagblad, dat politiek en sociaal gezien een meer conservatief karakter draagt dan de overige Vl. bladen. Het vervult een leidende rol bij de meer gematigde richting der Vl. beweging. In 1844 te Antwerpen door J. P. van Dieren gesticht, was de tweede hoofdredacteur gedurende 50 jaar dr. Aug. Snieders. De directie is steeds in handen van de familie Van Dieren gebleven. De opvolger van dr. A. Snieders is sinds 1901 Jan van Menten. *Oostendorp.*

Handelscrediet is in algemeenen zin elk door een bank aan een handelsonderneming verstrekt → crediet; in den regel geschiedt zulk een credietverleening in rekeningcourant. Onder h. in engeren zin verstaat men het crediet in den overzeehandel verstrekt ter financiering van een bepaalde goederentransactie, voor de financiering van welke transactie het crediet dus speciaal geopend wordt. In de meeste gevallen wordt het onderpand voor zulk een crediet gevonden in de verschepingsdocumenten. Tot deze h. in engeren zin behooren het → acceptcrediet en het → accreditief. *Huysmans.*

Handelshoogeschool, → Handelsonderwijs.

Handelskamer, 1° in N e d. bij de rechtbanken te Amsterdam en Rotterdam een afzonderlijke kamer, belast met de berechting van handelszaken. Voor België, → Rechtbank van Koophandel.

2° In België de naam voor een vrije vereeniging, van Fr. oorsprong, die ten doel heeft al de vraagstukken, die het beroep betreffen, grondig te bestudeeren, de gewenschte maatregelen te nemen tot bevordering en verdediging van het beroep of deze vanwege de bevoegde overheden te verzoeken.

Benevens de H. van het land telt men in België ook vreemde H. in de voornaamste nijverheids- en handelscentra, opgericht door de burgers der voornaamste handeldrijvende landen. Deze instellingen vereenigen doorgaans het grootste aantal en de belangrijkste handelaars en nijveraars der streek, waar zij gevestigd zijn.

De H. zijn ten slotte uitingen der gemeenzame economische belangen van handelaars en industrieelen, die, door onderling overleg en drukking op de staatsinrichting, pogen de zwakheid van het individualistisch economisch leven tegen te gaan. *Kuypers.*

Handelskosten, alle kosten, welke verband houden met en ontstaan uit in- en verkoop. In het handelsbedrijf is een dubbele onderscheiding der kosten met het oog op hun beoordeeling van belang, nl. 1° een categorische groepeering der kosten naar belangrijke groepen, bijv. huren, loonen en salarissen, onderhoud, enz.; 2° een organische groepeering naar deelen van het handelsbedrijf, waarop die kosten drukken, bijv. inkoopskosten, opslagkosten, verkoopskosten, financieringskosten. Deze laatste groepeering vormt den grondslag voor de kostenverrekening in het handelsbedrijf. Uiteraard zal die verrekening veel eenvoudiger zijn dan in het industriebedrijf en in de meeste gevallen volstaat men enkel met een bruto winstopslag, die dan de kostenverrekening mede insluit. Het grootste deel der kosten in het handelsbedrijf zijn → vaste kosten. *C. Janssens.*

Handelsmerk, → Fabrieks- en handelsmerken.

Handelsmoraal. Met h. bedoelen wij niet een beschrijving van de bestaande handelszeden, maar de normatieve zedenleer van het handelsleven, als onderdeel van de econ. en soc. ethiek. Materieel bestaat er geen specifiek Christelijke h.; Christus heeft hier geen bepaalde nieuwe voorschriften gegeven, doch het natuurlijk recht en de natuurlijke zedenwet bekrachtigd. Wel echter geeft het Christendom aan de natuurlijke plichten een nieuw motief en een nieuwen spoorslag door de wet der Liefde, die door den Geest in onze harten is uitgestort. En verder moet men niet uit het oog verliezen, dat ook in zake natuurlijke zedenleer de Kerk het leeraarsambt van Christus voortzet door den tijd en dat haar onfeilbare prediking van den weg des Heils zich ook hierover uitstrekt.

Uit de natuurwet alleen kan geen codex van h. worden afgeleid, die het handelsleven tot in zijn bijzonderheden regelt, doch slechts beginselen en betrekkelijk alg. conclusies; de bijz. vormen, waarin het handelsleven zich ontwikkelt, zijn scheppingen van menschelijk, stellig recht. Ook dit laatste is echter evenzeer in geweten bindend, voor zoover het althans niet met de natuurwet in strijd is, maar deze integendeel verder uitwerkt en nader bepaalt.

Sociaal-ethisch. De allereerste vraag der h. is die naar het bestaansrecht van den handel als bedrijfstak en de rechtmatigheid van het handelsgewin in het algemeen: een vraagstuk van sociale ethiek. Gezien de gewichtige en noodzakelijke functie van den handel in het econ. bestel, kan dit bestaansrecht en de rechtvaardigheid van een geëvenredigd gewin als loon naar werken niet ontkend worden. Zoo is ook in den handel plaats voor een eerzaam en lofwaardig beroep. De Kerk heeft dit in leven en in leer ook altijd aanvaard; de reserves en bezwaren van sommige Vaders en Scholastieken waren niet van principieelen, maar van practischen aard. Met dezen bestaanstitel is tevens het uitgangspunt voor heel de sociale ethiek van den handel gewonnen. De waarde van dezen dienst is de eerste factor in het bepalen van de grenzen van een rechtmatig gewin en van de rechtmatige prijsverschillen, waaruit het genomen wordt. En verder moet heel het handelswezen dienovereenkomstig worden opgebouwd. Indien een tak van het handelsbedrijf, bijv. de kleinhandel, door gebrekkige organisatie en ongezonden uitgroei den weg van producent naar consument overmatig belast en beiden schaadt, dan verliest in diezelfde mate de handel zijn zin en het handelsgewin zijn rechtvaardigingstitel en is reorganisatie en versobering gebiedende eisch van sociale ethiek. Men lette er echter op, dat dit een norm is van sociale ethiek, die de leidraad moet zijn voor de sociale groepen en voor de publieke overheid bij het nemen harer maatregelen. Geheel ten onrechte zou men dit tot norm van ruilrechtvaardigheid maken voor iedere afzonderlijke handelsaffaire (zie → Beursmoraal; Speculatie).

Het is de plicht der publieke overheid, door een welingericht handelsrecht en door doeltreffende maatregelen en verordeningen de juridische bindingen

te scheppen voor een welgeordend en ten gemeenen nutte dienend handelsverkeer (→ Concurrentie), en verder door een effectieve handelspolitiek den handel in het vervullen van zijn taak te leiden. Daarbij moet men dan met name ook rekening houden met de groote econ. en soc. beteekenis van een welgeorganiseerden, zelfstandigen, handeldrijvenden → middenstand; verstrekkende afbraak daarvan door → warenhuizen, consumenten-coöperaties (→ Coöperatie) en staatsmonopolies (→ Monopolie) ware sociaal-ethisch zeer bedenkelijk.

Privaat-ethisch zijn strikte rechtvaardigheid, onkreukbare eerlijkheid en trouw de allereerste vereischten voor een eerzamen handel. Daarnaast moeten echter ook hier de hoogere eischen van billijkheid en liefde gelden. De rechtvaardigheid concentreert zich vnl. om den rechtvaardigen → prijs, waarin de uit rechtvaardigheid verplichte gelijkheid van prestatie en tegenprestatie in verband met het heele econ. bestel tot uitdrukking komt. Allerhande manoeuvres om de markt te beïnvloeden en te beheerschen, → monopolie in al zijn vormen, kunnen de prijsgerechtigheid al te gemakkelijk geweld aandoen. De vergrijpen tegen de rechtvaardigheid in den handel kan men met de Ouden tot deze twee hoofdtypen herleiden: → bedrog en → woeker; met dien verstande dan, dat onder woeker al die practijken begrepen worden, waarbij men zijn overmacht misbruikt om het recht van den evenmensch te verkrachten (zie verder → Oneerlijke concurrentie). De hoogere technische vervolmaking van het handelswezen is uiteraard bevorderlijk voor de strikte rechtvaardigheid, al kan natuurlijk ook juist dit raffinement misbruikt worden om des te effectiever zijn evenmensch om den tuin te leiden en te onderdrukken.

Zoowel uit privaat- als uit sociaal-ethisch oogpunt moet de nadruk worden gelegd op een goede **innerlijke gezindheid** bij den handel (finis operantis). Daar de oriëntatie op het gewin hier meer dan elders op den voorgrond treedt en de handel naast groote risico's ook steeds allerhande mogelijkheden open houdt voor gemakkelijk verkregen winsten, zal hier het winststreven nog lichter dan elders ontaarden in egoïstische gewinzucht, echte hebzucht, met de fatale gevolgen daarvan voor de hoogheid der zedelijke persoonlijkheid en de gaafheid der handelszeden. Juist daarom waren de Vaders en de Scholastiek zoo huiverig voor den handel. Men zal moeilijk kunnen ontkennen, dat die zedenles voor den kapitalistischen handel haar actualiteit ten volle behouden heeft, al geldt zij misschien niet meer zoo uitsluitend voor den handel alleen. Paus Pius XI heeft in „Quadragesimo Anno" met name gewezen op de antisociale zonden, die uit het ongebreidelde winstbejag op de basis der vrije concurrentie zijn voortgekomen: econ. dictatuur, waardoor de vrije concurrentie zichzelf gedood heeft; volstrekte amoraliteit van den handel bij niet weinigen; wilde speculatie, die tot ontwrichting der productie leidt; misbruiken van het naamlooze-vennootschapswezen; onverantwoordelijke en ongezonde reclame, enz. Daarom moet ook hier de hervorming der instellingen gesecundeerd worden door grondige hervorming der zeden. Het uitzicht op winst moet in het streven naar de hoogere goederen des levens worden opgenomen en in die dienstbaarheid zijn verzedelijking en tevens zijn beperking vinden. De kloeke ondernemingsgeest hoeft daar niet onder te leiden, en de bezonnenheid zal er veel bij winnen. St. Thomas geeft een paar voorbeelden van zulk een juist inzicht: zóo de zakenman, die een matige winst beoogt, om daarmee zijn huisgezin in stand te houden of de noodlijdenden te helpen; of beter nog als men den socialen dienst van den handel zelf op het oog heeft, en de matige winst als het loon daarvoor aanvaardt (II. II, 77. 4).

De **casuïstiek** der h. is uitermate moeilijk ten gevolge der ingewikkelde structuur van het moderne handelsverkeer. Zeer terecht bemerkt daarom St. Alphonsus, dat de moralist heel voorzichtig moet zijn om contracten en praktijken te veroordeelen, die vaste usance zijn in den handel; het komt niet zelden voor, dat die op het eerste gezicht onrechtvaardig schijnen, terwijl ze bij nader toezien volkomen eerlijk blijken te zijn. En nog geeft dezelfde leeraar ook aan den moralist van professie den raad, om in twijfelachtige gevallen eerst eens te onderzoeken, wat gewetensvolle handelslui daarvan denken. Evenwel is daarmee de moraal allerminst ontslagen van den plicht, ook op dit gebied de gewetens voor te lichten en de praktijk ook der goedmeenenden aan de beginselen der moraal te toetsen. Anders ligt hier vooral het gevaar voor amoralisme al te zeer voor de hand. Veel bruikbaar materiaal is bij de gangbare moralisten te vinden. Echter valt niet te ontkennen, dat de casuïstiek geen gelijken tred heeft weten te houden met de ontwikkeling van het moderne handelswezen: de moralisten uit den klassieken tijd zijn hun tijd heel wat beter gevolgd. En over geheel de linie is van een volledig uitgebouwde moderne Kath. h. nog veel te scheppen. De Kath. Handelshoogeschool kan hier een uiterst gewichtige taak vervullen; voor de casuïstiek kan de „R.K. Raad voor den Handel", juist voor het geven van adviezen in dezen ingesteld, goede diensten bewijzen.

Van oudsher was aan den clerus alle handeldrijven in den eigenlijken zin verboden (Kerk. Wetb. can. 142; strafbep. can. 2380). Zaken, die noodig zijn in verband met de uitoefening van een ander passend beroep, of die tot het beheer van zijn vermogen behooren, vallen uiteraard niet onder dit verbod. Het is klaar, dat het geen disqualificatie van den eerzamen handel bevat, maar gebaseerd is op de bijz. eischen van den clericalen stand.

L i t. : De h. wordt bij de moralisten behandeld in het traktaat over Recht en Rechtvaardigheid (Zevende Gebod); zie verder → Rechtvaardigheid. Voor onderdeelen als rechtvaardige prijs, bedrog enz., zie lit. ter plaatse. Hier volgt slechts eenige speciale lit. over handels- of althans alg. zakenmoraal. H i s t o r i s c h : Seipel, Die wirtschaftsethischen Lehren der Kirchenväter (Weenen 1907); Schilling, Die Staats- und Soziallehre des hl. Augustinus (Freiburg 1910); id., Die Staats- und Soziallehre des hl. Thomas von Aquin (Paderborn 1923); Schreiber, Die volkswirtschaftlichen Anschauungen der Scholastik seit Thomas von Aquin (Jena 1913); Schreyvogl, Ausgewählte Schriften zur Staats- und Wirtschaftslehre des Thomas von Aquin (Jena 1923). S y s t e m a t i s c h : Ratzinger, Die Volkswirtschaft in ihren sittlichen Grundlagen (Freiburg ²1895); Eberle, Kath. Wirtschaftsmoral (Freiburg 1921); Schilling, Kath. Sozialethik (München 1929); v. Nell-Breuning, Grundzüge der Börsenmoral (Freiburg 1928); Weber-Tischleder, Handb. der Sozialethik, I Wirtschaftsethik (Essen 1931); Lewis Watt, Capitalism and Morality (Londen 1929); Semaines sociales de France, Mulhouse 1931, la Morale chrétienne et les Affaires (Parijs 1931); Dict. Théol. Cath. (III, 393-408). *Buijs.*

Handelsmunt, muntspecie, welke in het land van herkomst niet in omloop en geen rekeneenheid is en alleen dienst doet in den handel met het buitenland. De meest gebruikte h. zijn de Ned. → dukaten, de

N. Amer. Trade Dollars en de Oostenr. Maria Theresia Thalers.

Handelsnaam (N e d.) is, volgens de definitie van de Handelsnaamwet 1921, Stbl. 842, de naam of de firma, waaronder een koopman zijn bedrijf uitoefent, waarbij onder koopman is te verstaan eenieder, die zijn beroep maakt van het uitoefenen van eenigen tak van handel of nijverheid in den ruimsten zin. De wet beschouwt den naam als een zaak, die door erfopvolging of overdracht op een ander kan overgaan, doch alleen in onafscheidelijk verband met de handelszaak, die onder dien naam wordt gedreven. De wet verbiedt eenerzijds het voeren van een h., die in strijd met de waarheid aanduidt, dat de handelszaak hetzij geheel of gedeeltelijk aan een ander zou toebehooren, hetzij aan een vennootschap onder firma, naamlooze vennootschap enz.; anderzijds het voeren van een h., die reeds eerder door een anderen koopman rechtmatig gevoerd werd, of wel met zoodanigen eerder gevoerden naam zooveel overeenkomst vertoont, dat bij het publiek verwarring is te duchten. In al dgl. gevallen kunnen belanghebbenden, onverminderd hun recht op schadevergoeding, aan den kantonrechter wijziging van den onrechtmatig gevoerden naam vragen.

Bij art. 8 van het verdrag van Washington van 1911, tot bescherming van den → industrieelen eigendom, is de bescherming ook van den h. in de tot het verdrag toegetreden landen geregeld. *Ariëns.*

In B e l g i ë bestaat geen speciale wet tot bescherming van den handelsnaam. Het misbruik van h., indien het geschiedt in de voorwaarden voorzien in de art. 191 en 214 Str. W. B. geeft aanleiding tot strafrechtelijke vervolgingen. In de andere gevallen kan de eigenaar van den h. schadevergoeding aanvragen op voet van art. 1382 B.W. Vier voorwaarden worden doorgaans gesteld voor de toekenning dezer vergoeding: 1° de aanvrager moet de prioriteit bewijzen van zijn bezit van den h.; 2° er moet mogelijkheid zijn van verwarring (volledige eenzelvigheid is niet vereischt); 3° de handel of de nijverheid van beide belanghebbenden moeten gelijkaardig zijn; 4° beide bedrijven moeten betrekkelijk dicht bij elkaar gelegen zijn.

De handelsnaam maakt deel uit van de → handelszaak.

Het K.B. v. 23 Dec. 1934 voorziet in een nieuwe proceduur om de oneerlijke mededinging, waaronder het misbruik van h., te doen ophouden. Dit K.B. voorziet eveneens in een boete van 100 tot 10.000 frs. voor de gevallen van recidive.

L i t.: H. Velge, Droit Industriel Belge (III 1929); Répertoire pratique du droit belge (II s.v. Concurrence illicite); L. Fredericq, Oneerlijke Mededinging (Rechtsk. Tschr. Nov./Dec. 1935). *Rondou.*

Handelsonderwijs. I. In Nederland.

A) Hooger handelsonderwijs. Het handels-hooger-onderwijs is in Ned. nog van jongen datum, althans wat de verwerkelijking betreft. Plannen en rapporten zijn echter al van zeer ouden datum. Uit het midden van de 18e e. is er al een ontwerp van een Koopman's Academie te Amsterdam. In het K.B. van 8 Jan. 1842, waarbij de Kon. Academie, de tegenw. Techn. Hoogeschool, te Delft werd in het leven geroepen, werd mede als doel dier academie gesteld: de opleiding van de kweekelingen voor den handel. Bij de verleening van de universitaire rechten aan het Amsterdamsche Athenaeum in 1876 werd al de idee geopperd een faculteit der handelswetenschappen te stichten. De brochure van W. Kreukniet, getiteld Handelsonderwijs, waarin de noodzaak eener handelshoogeschool werd betoogd, verscheen in 1898. In hetzelfde jaar nam de Mij. van Nijverheid de zaak ter hand. De latere hoogleeraar J. G. Ch. Volmer verdedigde daar de oprichting van een handelsacademie, hetzij als zelfstandige instelling, hetzij in verbinding met een of meer der bestaande universiteiten. Anderen, als Hülsmann, vielen hem bij. Het rapport verscheen in 1901. In hetzelfde jaar nam de Nationale Ver. voor H. de zaak ter hand. Weerklank vond de uitgesproken wenschelijkheid eener handelshoogeschool in Kuyper's Wetsontwerp voor het hooger onderwijs (1904). De gedachte groeide door: de daad bleef uit tot 1913, toen op 8 Nov. de toenmalige min.-pres. Cort v. d. Linden de op het initiatief van Rotterdamsche kooplieden te Rotterdam tot stand gekomen Ned. Handelshoogeschool opende. Belangrijk organisatorisch werk was verricht door mr. G. W. J. Bruins, den eersten rector-magnificus der hoogeschool. Het Rotterdamsche voorbeeld werd in 1922 gevolgd door Amsterdam bij de oprichting van de faculteit der Handelswetenschappen, als zesde faculteit van de gem. univ. en ten slotte in 1927 door het curatorium der R.K. Leergangen te Tilburg, dat de R.K. Handelshoogeschool stichtte.

Het doel dezer instellingen is vorming en voorbereiding tot de zelfstandige beoefening van een aantal wetenschappen, die het econ. leven tot voorwerp hebben, en vorming en voorbereiding tot het bekleeden van die betrekkingen in het maatschappelijk leven in het algemeen en in het bedrijfsleven in het bijzonder, waarvoor de studie der econ. en soc. wetenschappen noodzakelijk of wenschelijk wordt geacht. Deze omschrijving duidt reeds aan, dat de uit het buitenland overgenomen benaming handelshoogeschool zeer onvoldoende het gestelde doel weergeeft. Dit is de reden, dat de R.K. Handelshoogeschool in 1932 den naam aannam van: Hoogeschool voor Econ. en Soc. Wetenschappen. De Amsterdamsche handelsfaculteit volgde dit voorbeeld in 1935 en heet sindsdien faculteit der Econ. Wetenschappen.

De veelzijdigheid van het econ. leven, dat bestudeerd wordt, eischt, dat een vrij uitgebreid aantal vakken onderwezen wordt: de theoretische economie, het geld-, crediet- en bankwezen, de econ. politiek, de bedrijfshuishoudkunde, de techn. industrieleer, de organisatie en techniek van den handel, het privaatrecht, het staatsrecht, de gesch. en de aardrijkskunde. De Tilburgsche hoogeschool heeft aan deze vakken nog toegevoegd enkele wijsgeerige vakken: logica, psychologie, ethica, de normatieve sociologie, als verplichte examenvakken. In de overtuiging, dat voor den Kath. geleerde noodzakelijk is, dat zijn theologische kennis in een evenwichtige verhouding staat tot zijn wetensch. kennis, wordt aan de Tilburgsche hoogeschool de gelegenheid gegeven tot het volgen van colleges in de Kath. dogmatiek en apologetiek.

Het volledige onderwijs tot aan het doctorale examen omvat in Rotterdam en Amsterdam 4 jaren, in Tilburg 5 jaren. Aan het candidaats- en doctoraal-examen laat Tilburg nog een propaedeutisch examèn voorafgaan. Na het doctoraal examen bestaat aan de drie instellingen de gelegenheid om gedurende 1 à 2 jaren de opleiding voor accountant te volgen. *Cobbenhagen.*

B) Middelbaar onderwijs. Het doel is niet eenvoudig aan te geven, daar aan h. nu eens een ruimere zin, dan weer een engere beteekenis gegeven wordt. Waar h. den ruimeren inhoud van economisch onderwijs heeft gekregen, is het doel niet enkel eindonderwijs te geven voor degenen, die een functie zullen gaan

bekleeden in het bedrijfsleven, maar tevens voorbereidend onderwijs te geven voor degenen, die aan instellingen van handels-hoogeronderwijs wenschen verder te studeeren of degenen, die een studierichting willen gaan volgen, die niet over de hoogescholen loopt, zooals studie van het notariaat, surnumerair der belastingen, M.O. akten e.d. Onder dit soort onderwijs vallen de zgn. h o o g e r e h a n d e l s s c h o l e n en de H.B.S. A. Waar h. den meer begrensden inhoud, die met „handel" wordt aangeduid, heeft behouden, is de bedoeling eindonderwijs te geven, opleiding voor betrekkingen in den handel, speciaal op de kantoren. De h a n d e l s s c h o l e n met 3- en 4-jarigen cursus behooren tot deze soort.

Ofschoon het middelbaar h., zooals we het heden nog kennen, reeds dateert van het midden der 19e eeuw, is er nog steeds geen definitieve wettelijke regeling. Zoo is het mogelijk, dat scholen met ongeveer gelijk program onder verschillende benamingen naast elkaar bestaan. De zgn. hoogere handelsscholen (5-jarige cursus, gewoonlijk 2-jarig handelsonderwijs op een onderbouw van 3-jarige H.B.S. of lyceum) zijn 22 in getal; de zelfstandige hoogere-burgerscholen A (na 1923 meestal omgezet uit een hoogere handelsschool) zijn 11 in aantal en de H.B.Scholen A., als afd. van een hoogere burgerschool, 57. Er zijn 11 scholen met 4-jarigen cursus, 8 met 3-jarigen cursus, terwijl er 128 handelsavondscholen zijn. Gelijk bij het overige middelbaar onderwijs, is er openbaar (rijk en gemeente) en bijzonder onderwijs. Onder de opgesomde schooltypen zijn Katholiek: 7 hoogere handelsscholen, 12 H.B.S.A. (afd. eener H.B.S.), twee 4-jarige, vijf 3-jarige scholen en ca. 26 handelsavondscholen.

Voor de examens en onderwijsbevoegdheden, → Handelswetenschappen (sub Handelswetensch. examens).

L i t. : S. Elzinga, De Grondslagen der maatschappijschool (1933) ; Het Handelsonderwijs in Nederland (uitg. v. d. Bond van gemeenten, vereenigingen en stichtingen, die inrichtingen tot het geven van handelsonderwijs in stand houden, 1930); Jaarboek van het onderwijs en de opvoeding der R.K. Jeugd (uitg. v. h. R. K. Centraal Bureau voor Onderw. en Opv. 1935). *Cobbenhagen.*

C) Lager handelsonderwijs. Ook bij het L.O. bestaat er afzonderlijk georganiseerd handelsonderwijs. In zoover dit subsidie van het Rijk geniet, is het ook tot op zekere hoogte van rijkswege geregeld. In de „Leidraad voor de bezoldiging van directeuren van, en onderwijzend en bedienend personeel aan van rijkswege gesubsidieerde inrichtingen voor handelsonderwijs" worden in art. 65 de handelsavondscholen en -cursussen verdeeld in lagere en middelbare, en wordt tevens omschreven aan welke eischen, o.a. ten aanzien van cursusduur en onderwijsprogram, de avondschool of cursus moet voldoen om geacht te worden een middelbare of lagere school te zijn. Met het toezicht op de gesubsidieerde handelsavondscholen en -cursussen, zoowel lagere als middelbare, zijn belast de Inspecteurs van het gymnasiaal en middelbaar onderwijs.

Voor onderwijs b e v o e g d h e i d, → Handelswetenschappen (sub Handelswetensch. examens).

II. Handelsonderwijs in België (zie ook art. → België, sub XI D).

A) Hooger onderwijs. Onder de 13 hoogere handelsscholen zijn er 3 van den Staat (Antwerpen, Gent en Luik), 9 erkende, waarvan 7 dagscholen en 2 avondscholen; daarnaast bestaat nog de onafhankelijke Solvay-stichting te Brussel. Na 3-5 jaar studie leveren zij den graad van licentiaat voor handel en geldwezen, voor consulaire en handelswetenschappen, voor koloniale en voor zeevaartwetenschappen.

B) Middelbare handelsscholen. 1° H o o g e r middelbaar handelsonderwijs wordt gegeven in de moderne afd. van de athenaea en in een 20-tal Kath. colleges. Deze cursus omvat 18 uren over de verschillende jaren verdeeld. 2° L a g e r middelbaar handelsonderwijs. De staatsmiddelbare scholen en de meeste Kath. middelbare gestichten en daarnaast ook een groot aantal leergangen in de technische scholen geven een handelscursus. Deze is zoodanig ingericht, dat de leerlingen na drie jaren studie de 3e moderne humaniora kunnen volgen.

C) Ook in den vierden graad van de **lagere school** is een zeer elementaire cursus in handel verplichtend. *Denijs.*

Handelspolitiek is de houding, die de staatsoverheid van een land aanneemt t.o.v. het ruilverkeer met andere landen. Die houding kan zijn: 1° o n t h o u d i n g van inmenging in dat ruilverkeer; 2° b e m o e i e n i s met dat ruilverkeer door het treffen van maatregelen, welke aan dat verkeer een voor het betrokken land gunstige richting geven. De uiterste consequentie van deze houdingen is: ad 1° het stelsel van → v r ij h a n d e l, dat alle belemmeringen in het ruilverkeer als schadelijk voor de welvaart principieel verwerpt (het standpunt van het econ. liberalisme); ad 2° het stelsel van → b e s c h e r m i n g, dat inmenging van staatswege in het ruilverkeer hetzij principieel (het standpunt der nationaal-economisten), hetzij om opportunistische redenen voorstaat. In het eerste geval spreekt men ook wel van p a s s i e v e en in het tweede van a c t i e v e handelspolitiek. Zie ook → Handelsverdragen.

In het stelsel bescherming wordt in hoofdzaak gebruik gemaakt van: A) in- en uitvoerrechten; B) in- en uitvoerverboden; C) premies en subsidies; D) contingenteering en andere antidumpingsmaatregelen; E) valuta-contrôle.

Ad A) Invoerrechten worden onderscheiden: **1°** naar hun doel in: a) f i s c a l e rechten, welke alleen met het oog op de belangen van den fiscus geheven worden, en b e s c h e r m e n d e rechten, welke de bedoeling hebben het binnenl. product een voorsprong te geven op het buitenlandsche; b) d i f f e r e n t i e e l e rechten, welke volgens verschillenden maatstaf geheven worden naargelang van het land, dat invoert, teneinde dit in een gunstiger of ongunstiger positie te brengen in vergelijking met andere landen. Het verschil wordt gevonden in een surtaxe (verhooging) of détaxe (verlaging) van den tarief-grondslag.

Uitvoerrechten worden gewoonlijk alleen om fiscale redenen geheven.

2° Naar de wijze, waarop de rechten worden vastgesteld, in a u t o n o m e rechten, die hun grondslag in de nationale wet vinden, dus eenzijdig worden vastgesteld; en c o n v e n t i o n e e l e rechten, die het resultaat zijn van een → handelsverdrag tusschen twee of meer mogendheden. De eerste zijn gelijk voor alle mogendheden, de andere niet en worden veelal begrensd door een wettelijk maximum- en minimum-tarief (ook wel onderhandelings- en vechttarief genoemd).

3° Naar den a a r d der rechten in: a) v e r a n d e r l ij k e en s t a b i e l e rechten. Onder de eerste vallen de autonome en onder de laatste de conventioneele rechten; b) rechten a d v a l o r e m, die naar de waarde van de ingevoerde goederen, en s p e c i f i e k e rechten, die naar hun getal, maat of gewicht geheven worden.

Ad B) In- en uitvoerverboden beoogen een volstrekte belemmering van den uitvoer om te voorkomen, dat bepaalde goederen, speciaal grondstoffen, schaarsch worden in het betrokken land.

Ad C) Premies zijn geldelijke toeslagen, door den staat aan een bepaald bedrijf verleend, hetzij per eenheid geproduceerd goed (productie-premie), hetzij per eenheid uitgevoerd goed (uitvoer-premie). Subsidies zijn eveneens geldelijke bedragen van den staat, echter niet per eenheid berekend.

Ad D) Contingenteering is het maximeeren van den invoer van een bepaald artikel binnen een zeker tijdsbestek door het contingent (hoeveelheid) van het artikel óf in een vast cijfer óf in een percentage van den invoer in een of meer voorafgaande jaren vast te leggen. Doel hiervan is abnormalen invoer en daardoor schade voor de nationale productie te voorkomen.

Ad E) Van **valuta-contrôle** spreekt men, wanneer de staatsoverheid de afgifte van buitenlandsche → deviezen controleert, ten einde het handelsverkeer met het buitenland langs dezen weg zoodanig te beïnvloeden, dat de → betalingsbalans daardoor verbetert.

De handelspolitiek van Nederland. Terwijl de Rep. der Zeven Provinciën aanvankelijk vrijhandelsgezind was, won tijdens het Mercantilistisch tijdperk het protectionisme geleidelijk terrein. In 1815 werd een sterk beschermend tarief ingevoerd (schaalrechten op graan, differentieele rechten ten behoeve van de scheepvaart, premies voor den scheepsbouw, preferentieele rechten in Indië), doch sinds 1847 werd bewust op wegneming van de handelsbelemmeringen aangestuurd, totdat in 1862 een zuiver fiscaal tarief zijn intrede deed, in 1877 nog in vrijhandelsgeest verzacht. Sinds 1862 ontwikkelde zich het Ned. fiscaal tarief als volgt (behoudens verhooging voor enkele art.):

Jaar	Grondstoffen	Halffabrikaten	Afgewerkte prod
1862	vrij	2 à 3%	5%
1924	vrij	3 à 5%	8%
1931	vrij	4 à 6%	10%
1934	vrij	3,6 en 10%	12%

Naast deze ad-valorem-rechten ook specifieke rechten op sommige artikelen.

Uitvoerrechten golden tot 1862 en ten deele tot 1877. Het Ned. tarief is autonoom, dus gelijk voor alle landen. Nochtans maakt de Retorsie-wet 1933 het mogelijk bij K.B. invoerverboden af te kondigen en bijz. invoerrechten te heffen. Contingenteering is sinds de afkondiging van de Crisisinvoerwet 1931 mogelijk en reeds op vele artikelen toegepast. Sinds 1933 mag bij K.B. een zeer laag alg. percentage van invoer worden vastgesteld, terwijl aan landen, die Ned. ter wille zijn, daarboven een bijz. contingent mag worden verleend. Ook valuta-contrôle is mogelijk krachtens de Clearingwet 1932. *Vorstman.*

Handelspolitiek van België. Sedert het ontstaan van den onafhankelijken staat België tot bij het uitbreken van den Wereldoorlog is de h. in te deelen in drie phasen. 1° De phase van uitgesproken protectionisme (1830-'47). De hoofdreden van deze politiek is gelegen in het feit, dat door de breuk met Ned. een zeer belangrijk exportgebied (vnl. de Ned. koloniën) aan de nog jonge nijverheid werd ontnomen. 2° De phase van de vrijhandelspolitiek (1847-'84), ingeluid met het ministerie Frère-Orban. De voornaamste reden tot wijziging van politiek was gelegen in de evolutie in den zin van een vrijhandelspolitiek, die zich ontwikkelde in de naburige landen. Men vreesde represaillemaatregelen. Achtereenvolgens werden de vsch. beschermende maatregelen gevoelig verminderd ofwel afgeschaft. 3° Een nieuwe koers werd ingeslagen vanaf 1884. Deze derde phase karakteriseert zich door een reactie tegen de vrijhandelspolitiek. De voornaamste reden van deze nieuwe wending is gelegen in het feit, dat de vrijhandelspolitiek niet langer meer de politiek bleef van de naburige staten.

In de naoorloogsche h. valt op te merken: 1° Een reeks tijdelijke maatregelen, die den invoer onderwerpt aan de goedkeuring van de regeering (K.B. van 7 Nov. 1918). 2° De econ. unie met het groothertogdom Luxemburg, goedgekeurd bij de wet van 5 Maart 1922. Deze econ. unie voorziet de afschaffing van de douanegrens tusschen België en het groothertogdom Luxemburg. Het is een echte Zollverein. België is belast met het afsluiten van handelsverdragen voor gemeenschappelijke rekening van het verbond. De douanerechten worden gestort in een gemeenschappelijke kas en worden verdeeld in principe op de basis van de bevolking. De overeenkomst is afgesloten voor 50 jaar. 3° De crisismaatregelen. In 1924 werd het Belg. tarief herzien en werd, voor een aantal artikelen, een matige bescherming ingevoerd. Bij wet van 30 Juni 1931 mag de koning bij een ministerieel vastgesteld besluit, wanneer in buitengewone en abnormale omstandigheden de levensbelangen van het land gevaar loopen, den in-, uit- en doorvoer van alle goederen regelen. Deze wet werd aangevuld door de bepalingen van de wet van 30 Juli 1934. Krachtens deze wettelijke bepalingen werden een reeks maatregelen genomen betreffende in- en uitvoerverboden, verleenen van premies en vaststelling van contingenten. → Accijns; Bescherming; Contingenteering; In- en uitvoerregeling. *J. Cardijn.*

Handelsrecht, het geheel van rechtsregelen, die uitsluitend gelden voor kooplieden of voor handelszaken. Deze onderscheiding tusschen het h. en andere deelen van het recht, met name het burgerlijk recht, is alleen te verklaren als een historisch gegroeide indeeling, heeft geen wetenschappelijke beteekenis. Het h. is dan ook te beschouwen als de meer speciale regeling van de handelsbetrekkingen, waarop, als aanvullende regeling, het burgerlijk recht nog wel degelijk van toepassing is. Evenals in het burgerlijk recht kan in het h. worden onderscheiden tusschen geschreven en ongeschreven recht, d.w.z. tusschen de wettelijke voorschriften en de handelsgebruiken, die deze voorschriften aanvullen.

Het h. onderscheidt zich van het Burgerlijk Recht door een grootere snelheid en elasticiteit; het streeft ook naar meer veiligheid in het verkeer.

In Ned. is het geschreven h. geregeld in het Wetboek van Koophandel, dat achtereenvolgens behandelt de handelsvennootschappen, vsch. soorten van kooplieden, het wisselrecht, de assurantie en de scheepvaart.

Door het opheffen van de onderscheiding tusschen kooplieden en niet-kooplieden (bij de wet van 2 Juli 1934, Stbl. 347) en andere dgl. wijzigingen heeft het h. van zijn speciaal karakter steeds meer ingeboet; doch het heeft aan beteekenis gewonnen, waar zijn voorschriften ook de verhoudingen buiten den eigenlijken handel gingen beheerschen. *Ariëns.*

Lit.: Molengraaff, Leidraad bij de beoef. v. h. Ned. H.

In B e l g i ë gold oorspronkelijk het Fransche Wetb. van Koophandel van 15 Sept. 1807. Doch de onderscheiden titels van dit wetboek werden in den loop der tijden herhaaldelijk door nieuwe wetten gewijzigd, zoodat van den oorspr. tekst niet veel meer overbleef.

Hieronder volgen enkele van de voornaamste wetten. Wet 18 April 1851 op de faillissementen; Wet 30 Dec. 1867 op de handelsbeurzen; Wet 5 Mei 1872 op de pandgeving en de commissie; Wet 20 Mei 1872 op den wisselbrief; Wet 18 Mei 1873 op de vennootschappen; Wet 11 Juni 1874 op de verzekeringen; Wet 21 Aug. 1879 op de zeevaart en binnenvaart; Wet 25 Aug. 1891 op het vervoercontract; Wet 30 Mei 1924 op het handelsregister. Verscheidene van deze wetten werden op haar beurt, soms meermalen, door latere wetten gewijzigd of aangevuld. Slechts de wetten, die als vertrekpunt kunnen gelden voor de thans heerschende wetgeving, werden hier aangegeven. Gedurende de laatste twee jaren zijn vsch. wetten en besluit-wetten aan te stippen, die de gedaante van het h. aanzienlijk hebben gewijzigd, o.m. Besluit-wet 15 Oct. 1934 op het gecontroleerd beheer; Besluit-wet 31 Oct. 1934 op de regeling van het stemrecht in de naamlooze vennootschappen en de wet van 9 Juli 1935 op de personenvennootschappen met beperkte aansprakelijkheid. *Rondou.*

Handelsrechtbank, → Rechtbank van Koophandel.

Handelsregister, register, waarin de voornaamste gegevens betreffende handelszaken worden ingeschreven.

In N e d. is het h. en de inschrijving daarin geregeld bij de Handelsregisterwet 1918, Stbl. 493. Het wordt gehouden door de vsch. Kamers van Koophandel en Fabrieken, bij welke het door eenieder kosteloos kan worden ingezien. De inschrijving van een handelszaak geeft den eigenaar of de eigenaren aan, den aard van het bedrijf, den handelsnaam, de plaats van vestiging van hoofdkantoor en event. filialen, bevat gegevens omtrent gemachtigden, het in de zaak gestoken kapitaal, en wat overigens voor derden van belang is. Derden te goeder trouw mogen in het algemeen op deze gegevens afgaan, terwijl het opzettelijk doen van een onjuiste of onvolledige opgave van gegevens strafbaar is gesteld. *Ariëns.*

In B e l g i ë werd het handelsregister ingesteld door de wet van 30 Mei 1924, ten uitvoer gelegd door K.B. van 10 Mei 1927. Zij legt aan de kooplieden en handelsvennootschappen een dubbele verplichting op: 1° zich te laten inschrijven in het h., een speciaal register gehouden ter griffie van elke rechtbank van koophandel; 2° op alle stukken, die zij in hun handel gebruiken, den zetel te vermelden van de rechtbank, bij dewelke zij hun inschrijving genomen hebben, en het nummer van die inschrijving. Het h. vermeldt, wat de kooplieden betreft: 1° hun naam, voornamen en woonplaats; 2° de plaats en de dagteekening hunner geboorte; 3° hun nationaliteit; 4° den handelsnaam hunner firma; 5° den aard van hun bedrijf; 6° het adres der hoofdzaak, filialen en bijkantoren; 7° de huwelijksvoorwaarden; 8° de dagteekening van de machtiging tot handel drijven, zoo het een gehuwde vrouw of minderjarige geldt. Voor de handelsvennootschappen vermeldt het h.: 1° den naam, voornamen, datum en plaats van geboorte, alsook de nationaliteit van de personen, met het beheer der vennootschap belast; 2° den handelsnaam der vennootschap, de plaats van vestiging en den datum, waarop zij hare handelsverrichtingen heeft begonnen; 3° het doel, voor hetwelk zij is opgericht; 4° het adres der hoofdzaak, filialen en bijkantoren; 5° de namen en voornamen van de volmachtdragers; 6° de dagteekening en het nummer van het Staatsblad, waarin de akten der vennootschap werden gepubliceerd. In desvoorkomend geval moeten eveneens ingeschreven worden de vonnissen of arresten, die uitspraak doen over aanstelling van een gerechtelijken raadsman, echtscheiding, scheiding van tafel en bed, gecontroleerd beheer, accoord tot voorkoming van faillissement, faillissement, enz.

Het h. is openbaar en kan door iedereen geraadpleegd worden.

L i t.: Fredericq, Het h. (Rechtsk. Tijdschr. 1926, 215 vgl.). *Rondou.*

Handelsreiziger, tusschenpersoon in den handel, die in dienst van zijn principaal een bepaald gebied afreist om orders te op nemen, welke al of niet nader bevestigd moeten worden. Hij treedt in het bijzonder op bij den verkoop van industrieproducten. Zijn belooning bestaat óf uit salaris + provisie óf uitsluitend uit provisie. Zijn rechtspositie is wettelijk nog niet (1935) geregeld. *Witsenboer.*

In het B e l g. R e c h t is het juridisch statuut van den handelsreiziger niet vast omschreven. Meestal neemt men aan, dat de h. een b e d i e n d e is van de firma's, die hij vertegenwoordigt, zoo hij rechtstreeks van deze firma's onderrichtingen ontvangt, onder haar leiding werkzaam is en door een band van ondergeschiktheid aan haar verbonden is. Wanneer daarentegen de h. door geen band van ondergeschiktheid verbonden is aan de huizen, waarvan hij de koopwaren aanbiedt, dan wordt hij vrije h a n d e l s - v e r t e g e n w o o r d i g e r en komt zijn statuut zeer kort te staan bij dat van den makelaar, waarvan de werkzaamheid zich bepaalt, tegen het ontvangen van een makelaarsloon, kooper en verkooper bij elkaar te brengen.

L i t.: Just. Houben, De wet op het dienstcontract (1934). *Rondou.*

Handelsschool, → Handelsonderwijs.

Handelstaal, sociale groeptaal, welke veel elementen van de rechtstaal en (in Ned. sinds 1600) van de zeemanstaal bevat. Omdat de Joden zulk een grooten invloed op den handel gehad hebben, staat de h. sterk o.i.v. het Hebreeuwsch en het Joden-Duitsch. Maar ook in het algemeen staat zij onder vreemden invloed, omdat de Ned. handelsman sedert eeuwen internationale zaken drijft. In de h. treffen ons vooral eigenaardigheden (ontleeningen) in den woordenschat en de taalmerkwaardigheden van den modernen handelsbrief en de reclame.

1° O n t l e e n i n g e n. Tot ca. 1350 werd in de handelsbrieven alleen Latijn gebruikt. Vandaar dat ook de gesproken h. vol latinismen kwam te zitten en toen reeds woorden als quitte, datum, register, nota, termijn uit het laat-Latijn ontleend werden. Ook reeds in dien tijd zijn namen van Oostersche waren, als katoen, amber, saffraan, in de Ned. taal binnengedrongen. Eveneens vindt men reeds in dien tijd veel ontleeningen aan het Fransch, bijv. klant, dozijn, grossier, garant, convooi, citroen enz., maar zeer weinig Duitsche (sieraad hars).

In de 16e e. is er weer een nieuwe toevloed van Lat. termen ten gevolge van de Renaissance (hypotheek, beneficie, folio, consul, obligatie, quantum) en groeit

ten gevolge van de handelsrelaties met Italië het aantal Ital. termen, waarvan er sommige al middeleeuwsch waren (Lommerd < Lombard, accoord, saldo, risico, à costi, franco). Ook ontstaan er weer veel nieuwe Fransche (protest, artikel, bankroet, assurantie), Spaansche (kalebas, platina, vanille, kurk, sigaren, noga enz.) en Portug. termen, en worden met de betreffende artikelen ook Slavische, Skandinaafsche, Maleische en Arabische namen geïmporteerd.

In de 18e eeuw heeft zich in Ned. en Eng. de fondsen- en beursterminologie gevormd (stijgen, dalen, koers). De Eng. woorden beginnen reeds sinds de tweede helft der 17e e. binnen te komen (code, standaard, limiet), maar worden talrijker in de 19e e. (superior, fine, mixed, novelty, run, safe, steamer). Uit Amerika komen termen als trust en selfmade man.

Toch zijn er ook typische echt-nationale woorden in de Ned. h. te vinden, bijv. aanlappen, aansmeren, afmijnen, afpingelen, averij, bekocht zijn, dading, inklaren, kaveling, kramer, logboek, lusteloos (van de markt), monster, prijshoudend, snees (twintigtal), de stoomende hoeveelheid, stuwadoor, veil, versnijden, wisselen.

2° T a a l m e r k w a a r d i g h e d e n. In de handelsbrieven en de reclame treffen vooral de woordenvorming, de zinbouw, de woordenkeus en de stijl, die alle een internationaal karakter vertoonen. Men heeft er allerlei afkortingen, bijv. initiaalverkortingen (Osramlampen = uit Osmium en Wolfram) en personificaties in de beursnoteeringen (suiker kalm, raapolie vliegend). Voorts ouderwetsche vormen (ten gevolge van het contact met de rechtstaal), als: dezelve en de inversie na „en". De handelscorrespondentie is tweeslachtig. Beleefd als de koopman moet zijn, maakt hij een vormelijk begin en einde, doch de eigenlijke mededeelingen worden in telegramstijl gedaan. De handelsman blijkt ten slotte een meester in het hanteeren van het psychologisch onderwerp en het psychologisch gezegde. In de reclame openbaren zich: grammatische vormloosheid (geen verbindingswoorden of hulpwerkwoorden: groote voorjaarsopruiming), bluf (reuzenvoorraad), zelfbewustheid, speculeeren op kleinmenschelijke neigingen als angst (bijv. bij het aanprijzen van geneesmiddelen), snoepzucht, vrouwelijke ijdelheid enz., beetneming (Salomon leeft niet meer, maar leefde hij, dan zou hij ons tafelwater verkiezen), vertrouwelijke goede raad, schijnbaar-diepzinnige redeneering, suggestief-werkende herhalingen, enz. Tot de h. behooren ten slotte ook de marktwelsprekendheid (met haar fijne psychologie), de straatroep (soms een zinledige uitroep) en de taal van den handelsreiziger, enorm in haar invloed, bijv. op de verbreiding van het Algemeen Beschaafd. *Weijnen.*

L i t. : L. Wendelstein, Die Sprache des Kaufmanns (1912) ; J. v. Ginneken, Handb. d. Ned. taal (II 1914) ; D. Smit, Verklarend Handelswoordenboek (z.j.); B. Fehr, Die Sprache des Handels in Alt-England (1909). Vele studies in het tschr. De Spiegel van Handel en Wandel.

Handelsverdragen of handelstractaten zijn overeenkomsten tusschen staten, welke ten doel hebben de econ. betrekkingen hunner onderdanen voor een bepaalden tijd aan bepaalde regelen te binden. Zij kunnen het volgende inhouden: **a)** h a n d e l s - v r ij h e i d, hetgeen niet tolvrijheid beteekent, maar opheffing van verkeersbelemmeringen, dus vrijen toegang tot de binnenl. markten. Gebruikelijk is de uitsluiting van in-, uit- en doorvoerverboden. **b)** M e e s t b e g u n s t i g i n g, welke in positieven en negatieven vorm kan worden toegepast. In het eerste geval omvat zij de verplichting om elke begunstiging, elke voorkeur en elke tariefverlaging, welke aan een derde mogendheid is of zal worden toegestaan, ook tegenover de wederpartij in werking te doen treden. In het tweede geval luidt de formule: dat derde mogendheden nimmer gunstiger behandeld mogen worden dan de contracteerende partijen.

c) G e l ij k s t e l l i n g met de eigen onderdanen, vnl. met betrekking tot vestiging en bedrijfsvergunning.

d) „O p e n d e u r", welke aan c) verwant is en haar oorsprong in China heeft. Toen immers in de laatste decade der 19e e. Rusland, Frankrijk en Engeland in China begonnen waren belangensferen te scheppen, protesteerden de Ver. Staten van Amerika, Duitschland en Japan daartegen, met het gevolg, dat achtereenvolgens opendeur-verdragen met deze mogendheden tot stand kwamen. Soortgelijke verdragen werden gesloten o.m. met betrekking tot Marokko, Siam, Perzië.

e) W a r e n l e v e r i n g e n, in het bijzonder levering van grondstoffen. Voorbeelden: de Duitsch-Ned. en Duitsch-Zwits. leveringsverdragen gedurende den Wereldoorlog.

f) T a r i e f (d o u a n e -) r e g e l i n g, hetzij door binding aan autonoom tarief, hetzij door verleening van bijzondere tarieven, al of niet met meestbegunstiging. *Vorstman.*

Handelsvereeniging „Amsterdam", in 1878 opgericht „tot het drijven van handel in het algemeen, bij voorkeur met de N.O.I. bezittingen", specialiseerde zich steeds meer op exploitatie van groote landbouw-, vooral suikerondernemingen, later ook thee-, rubber-, vezel-, tapioca-ondernemingen. In 1910 werden de import- en exportzaken geheel opgeheven. Geplaatst kapitaal in 1935: 40 millioen; geplaatste obligaties ca. 21 millioen; aandeelen behooren tot toonaangevende cultuurfondsen ter beurze van Amsterdam. *Bogaardt.*

Handelswetenschappen. Hieronder verstaat men een vrij heterogene groep van wetenschappen, die met het bedrijfsleven verband houden. Welke vakken onder deze groep gerekend worden, is in den loop van den tijd aan sterke wisseling onderhevig geweest. Bij de middelbaar-onderwijswet van 1863 werden akten ingesteld voor het schoolonderwijs in de h. De exameneischen, voor de akte h. gesteld, omvatten: boekhouden, handelsrekenen, alg. handelskennis en handelsrecht, handelsaardrijkskunde, statistiek van nijverheid en handelsverkeer, kennis van het financiewezen der staten, beginselen der warenkennis. Na een belangwekkende ontwikkeling, door dr. S. Elzinga beschreven in het Maandblad voor het Boekhouden (Jan. 1934), vindt men thans bij de zgn. akte M.O. Boekhouden deze combinatie van vakken: boekhouden, handelsrekenen, organisatie en techniek van den handel, bedrijfshuishoudkunde, recht en economie. Deze interpretatie van het begrip h. is, wat de vier laatste vakken betreft, geheel ontstaan onder den invloed der Ned. Handelshoogeschool te Rotterdam. Bij het handels-hooger-onderwijs, zooals dit in Rotterdam, Amsterdam en Tilburg wordt gegeven, bestaan candidaats- en doctoraalexamens in de handelswetenschap (Rotterdam) of handelswetenschappen (Amsterdam en Tilburg). Bij de opsomming der vakken in het art. → Handelsonderwijs blijkt, dat de vakken boekhouden en handelsrekenen

geen wezenlijk element meer vormen in het begrip handelswetenschap(pen) van het hooger onderwijs, en blijkt anderzijds, dat het begrip met andere vakken zoozeer is uitgebreid en dat het algemeen economische in de studie zoo sterk op den voorgrond is gekomen, dat het begrip h. bij het hooger onderwijs geheel den inhoud heeft van econ. wetenschappen of zelfs nog uitgebreider van econ. en soc. wetenschappen en econ. en staatk. wetenschappen. Het begrip h. is aldus opgenomen in een meer omvattend begrip.

Handelswetenschappelijke examens. Behalve de examens, die het onderwijs aan de verschillende scholen voor handelsonderwijs bekronen, zijn nog enkele andere te vermelden:

a) Van staatswege ingesteld zijn de volgende: 1° het examen, bedoeld in de middelbaaronderwijswet van 1863 art. 75 (K XII en Q), dat tegenwoordig gewoonlijk wordt aangeduid met: examen Boekhouden M.O. De vakken, die dit examen omvat, zijn vermeld onder Handelswetenschappen. Het ex. wordt schriftelijk en mondeling afgenomen. Vanaf 1936 wordt voor degenen, die de schoolakte verlangen, aan de examenvakken nog toegevoegd: de algemeene en bijzondere onderwijsleer.

2° Het examen Handelskennis L.O., ingesteld bij K.B. in 1916 (akte U). Het omvat de vakken boekhouden, handelsrekenen en handelskennis: het ex. is schriftelijk en mondeling, het diploma geeft onderwijsbevoegdheid voor deze vakken bij het lager en uitgebreid lager onderwijs.

3° Het examen voor het Staatspraktijkdiploma voor Handel en Administratie, ingesteld bij K.B. in 1925. Het omvat de vakken boekhouden, handelsrekenen, bedrijfsleer en recht: het examen is op de praktijk ingesteld; is uitsluitend schriftelijk.

4° Het examen ter verkrijging van de akte van bekwaamheid voor onderwijs in de handelsterminologie en handelscorrespondentie in vreemde talen, ingesteld bij K.B. in 1926. Het examen, dat schriftelijk en mondeling wordt afgenomen, omvat de handelskennis in het algemeen en de handelsterminologie en handelscorrespondentie in de gekozen taal. De akte is bedoeld als een aanvullende bij de akte, die de middelbaaronderwijsbevoegdheid in de vreemde taal verleent.

b) Uitgaande van particuliere organisaties. Deze examens zijn praktijk-examens in boekhouden, handelsrekenen en de handelscorrespondentie in enkele talen. De beteekenis der diploma's hangt af van de reputatie, die de organisaties, die deze examens instellen en afnemen, genieten.

c) Accountancy-examens. Deze examens worden afgenomen door enkele vereenigingen van accountants hier te lande. → Accountant. De examens omvatten vooral boekhouden, handelsrekenen, techniek van den handel, economie, recht, bedrijfshuishoudkunde, inrichtingsleer en contrôleleer. → Accountantsopleiding.
Cobbenhagen.

Handelszaak (N e d.) heeft in de wetgeving verschillende beteekenissen; in het algemeen is er onder te verstaan de handels-rechtsbetrekking, de betrekking uit een → daad van koophandel, terwijl art. 5 van het W. v. K. daaronder ook verstaat de verplichtingen, welke ontstaan uit aanvaring, strandvonderij e.d. De in het gewone spraakgebruik aan h. toegekende beteekenis van onderneming van een koopman heeft voor het recht geen speciaal belang. *Ariëns.*

B e l g i ë. De wet van 10 Augustus 1923 op de fiscale gevolgen van den afstand van handelszaken beschouwt de handelszaak als een juridische individualiteit, d.w.z. als een geheel, dat een zelfstandig bestaan heeft, gescheiden van het bestaan van haar samenstellende deelen. Aldus beschouwd, omvat de h.: de cliëntele, de koopwaren, de firma of handelsnaam, de huurceel, de koopmansboeken, het materiaal, het meubilair dienstig voor het bedrijf, de loopende overeenkomsten en contracten, de actieve en passieve schulden, enz. Een zelfde zin wordt aan het begrip h. gehecht door de wet van 25 Oct. 1919 op het crediet aan den handeldrijvenden en neringdoenden middenstand. Deze wet voorziet, dat de h. in bepaalde voorwaarden in pand kan gegeven worden door enkele inschrijving op het register van den bewaarder der hypotheken, zonder dat de pandgever zich van de in pand gegeven zaak moet ontdoen.

L i t.: Osw. Cambron, La mise en gage du Fonds de commerce (1924); J. van Ginderachter, Le Fonds de commerce (1923); Prosp. Thuysbaert, Fonds de commerce et clientèle civile en droit fiscal (1935). *Rondou.*

Handenarbeid op de l a g e r e s c h o o l is sinds 1920 in N e d. opgenomen onder de facultatieve vakken; toch is het op de Ned. school nog verre van algemeen. Enkele jaren geleden ging het druk over de vraag: h. als apart vak of als leervorm en dus in dienst van het overige onderwijs. De Duitscher Seinig ijvert voor het tweede: h., die in de gewone klas kan worden gegeven, en dan alleen voor zoover hij voor het overig onderwijs nut afwerpt. Iets dergelijks past Ligthart toe bij zijn zaakonderwijs; ongeveer hetzelfde willen ook moderne hervormers, als Ferrière in Genève en Rothe te Weenen.

Dat h. groote v o o r d e e l e n heeft of kan hebben, valt niet te ontkennen: hij schept den gewenschten overgang tusschen Froebel- of Montessori-school en het gewone L.O.; is een welkome afwisseling bij de al te eenzijdig intellectueele lagere-schoolbezigheid; om tot nauwkeurige voorstellingen en juiste kennis van allerlei dingen te geraken, is niets zoo geschikt als ze in klei of in een andere stof na te bootsen; goed onderwezen, worden door h. handigheid en nauwkeurigheid aangekweekt en beteekent hij nog in andere opzichten voorbereiding voor het practisch leven; leerlingen, die in de kennisvakken brekebeenen blijken te zijn, munten vaak uit in handvaardigheid en worden zoo voor kleinmoedigheid en minderwaardigheidsgevoel behoed. Als het ondanks al deze voordeelen met de invoering van h. nog niet recht vlotten wil, komt dit vnl. hierdoor, dat de meeste onderwijzers nog steeds niet in de bedoelde richting zijn opgeleid.

L i t.: D. Been, Handl. voor het onderwijs in den h. ([6]1930); Handenarbeid (Maandbl. v. d. R.K. Ver. voor H.). *Rombouts.*

B e l g i ë. H. werd sedert lang reeds als facultatief vak in vele scholen gegeven, vooral in den vorm van papier- en kartonbewerking. Vanaf Oct. 1921 werd het verplichtend voor den vierden graad van de lagere school. Het moet als afzonderlijk vak gegeven worden en omvat de papierbewerking, den kartonarbeid, het boetseeren en de houtbewerking. IJzerbewerking is facultatief. Verder moet de h. in verband gebracht worden met rekenen, metriek stelsel, teekenen en natuuronderricht. Als voorbereiding tot het verkrijgen van de speciale acte voor h. werden van staatswege h.-cursussen ingericht voor onderwijzers. Door een ministrieel rondschrijven van 21 Oct. 1921 werden de gemeentebesturen verplicht speciale klassen voor h. op te richten of de vierde-graadklassen zoo te adap-

teeren, dat dit vak er goed kon gegeven worden. Ook bloeide de h. enkele jaren; doch ten gevolge van de onvoldoende voorbereiding en vooral van het gebrek aan overtuiging en belangstelling voor dit vak, verminderde het spoedig in aanzien: het was een vreemde import, die te kunstmatig opgedrongen was. Voor het oogenblik is het in veel scholen verwaarloosd. *Denijs.*

Hand- en voetboog. De boog is een der allereerste wapenen, die de wereld gekend heeft. Reeds in het Steenen tijdperk moet de boog hebben bestaan, hetgeen blijkt uit de talrijke vondsten van steenen en beenen pijlspitsen. In het Bronzen tijdperk was de boog eveneens als wapen welbekend. Eerst in de 4e e. na Chr. kwam de boog meer en meer in gebruik om in de 12e e. een tijdperk van grooten bloei door te maken. Toen kwam ook de voetboog of armborst in zwang: een boog werd op een houten lade met trekker bevestigd en de pees of koorde werd met de hand getrokken (de voetboog stond met de punt op den grond tegen den voet). De opstelling der schutters bij vijandel. aanvallen was zoo, dat de eerste twee rijen uit handboogschutters werden gevormd, omdat die meer een gesloten geheel vormden, terwijl daarachter de kruisboogschutters werden opgesteld, omdat de kruisboog waterpas werd gehouden en dus meer ruimte noodig had.

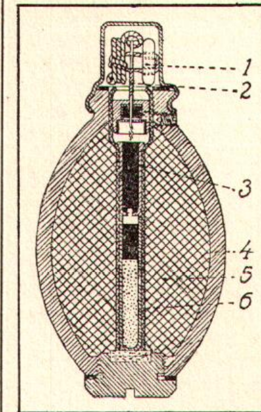
De Engelschen bereikten een zeer hoogen trap van ontwikkeling in het boogschieten. Zij troffen op 200 m afstand gemakkelijk een man en doorboorden op dien afstand een eiken plank van 2 tot 4 m. Zij schoten meestal 12 schoten per minuut.

Toen de handvuurwapenen in gebruik kwamen, verdween de hand- en kruisboog als aanvalswapen en werd het boogschieten meer als liefhebberij beoefend. Zie hiervoor → Schuttersgilde. *Borsten.*

Schokhandgranaat. 1 = stootplaat; 2 = slagdop met slaghoedje; 3 = slagpijpje; 4 = springlading; 5 = granaatlichaam; 6 = hennepstaart.

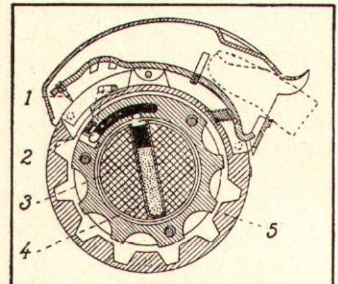
Handgeld, vroeger, vooral onder vrijwillig dienende militairen van lageren rang, gebruikelijke term voor dienstpremie. Het was een som gelds, welke het dienstnemen als vrijwillig soldaat in tijden, dat het legerbestuur op deze menschen prijs stelde, moest aanmoedigen. Deze was grooter, naarmate de aanwerving omvangrijker moest zijn. Zoo werd bijv. ten tijde van den Atjeh-oorlog een h. uitgekeerd van enkele honderden guldens. Misbruik van het opeens verkregen geld kwam nogal eens voor; niet zelden werd de verkregen som gelds in zeer korten tijd verbrast; vandaar dat men later slechts een klein gedeelte bij het in dienst treden uitbetaalde en de rest op een later tijdstip of zelfs na de diensttijd, uitbetaalde. Tegenwoordig wordt in het Ned. leger geen h. meer gegeven. *v. Leeuwen.*

Handgranaat, springprojectiel, dat met de hand wordt geworpen of wordt geslingerd. Handgranaten werden reeds gebruikt kort na de uitvinding van het buskruit (grenadiers). Na een tijd in onbruik te zijn geraakt, zijn zij vooral in den Russisch-Japanschen oorlog bij den strijd om Port-Arthur weder in gebruik gekomen. Daarna heeft de h. in den Wereldoorlog een belangrijke rol gespeeld; in dezen oorlog is ook de brandhandgranaat aangewend, welke reeds in de oudste tijden bekend was. → Grieksch vuur.

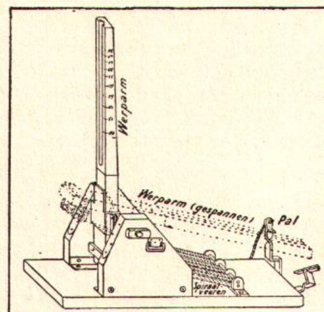
Eihandgranaat. 1 = aftreklijn; 2 = trekker; 3 = zundertje; 4 = granaatlichaam; 5 = springlading; 6 = slagpijpje.

De h. bestaat thans uit een gietijzeren granaatlichaam, gevuld met springstof; bij het springen wordt het metalen omhulsel in scherven verdeeld. De uitwerking is zeer plaatselijk; ze worden gebruikt tegen levende doelen op korten afstand, max. 25-40 m. Men onderscheidt: a a n v a l s h a n d g r a n a t e n, met zeer beperkte werkingssfeer (ca. 2,5 m), dunnen wand, groote springlading, en v e r d e d i g i n g s h a n d g r a n a t e n, van welke de werkingssfeer grooter is. Naargelang van de wijze, waarop de springlading tot ontsteking wordt gebracht, onderscheidt men t ij d h a n d g r a n a t e n, die worden ontstoken ongeveer op het oogenblik, waarop het projectiel de hand verlaat, en springen, nadat een klein buskruitkolommetje is doorgebrand (ong. 3 sec.), en s c h o k h a n d g r a n a t e n, welke springen op het oogenblik, dat het projectiel op den grond of tegen een voorwerp komt. Het gewicht bedraagt 0,65-0,70 kg. Naargelang van den vorm komen o.a. voor: ei-, doos- en steelhandgranaten. *Nijhoff.*

Dooshandgranaat in horizontale doorsnede. 1 = slagpin; 2 = slaghoedje; 3 = slagpijpje; 4 = springlading.

Handgranaatwerper, toestel, waarmede schokhandgranaten kunnen worden geworpen. De werparm wordt achterovergehaald en de handgranaat erop gelegd en de werparm vervolgens losgelaten, waardoor de sterke veeren zich kunnen ontspannen. Het toestel is in den Wereldoorlog gebruikt om handgranaten, verder dan met de hand mogelijk is, weg te werpen. *Nijhoff.*

Handgranaatwerper.

Handharmonica of a c c o r d e o n, volksinstrument, bestaande uit blaasbalg en toetsenborden voor beide handen, en waarvan het geluid door doorslaande tongen voortgebracht wordt. De h. werd in 1829 te Weenen door Damien uitgevonden en werd in Fr. door Buffet in 1837 verbeterd. In later tijd is het orgelklavier op de h. toegepast. In de moderne dansmuziek heeft de h. een rol gekregen. Tot artistieke diensten is het instrument niet geroepen. Een soort van trekhormonica is de zgn. concertina. *de Klerk.*

Handheien, → Heien.

Handicap (s p o r t), voorgift ten einde de kansen in een wedstrijd gelijk te maken. Handicap-wedstrijden komen voor, wanneer partijen van ongelijke kracht met elkaar moeten kampen. Als zoodanig bekend in de wielersport, wanneer de sterkste van de meet (scratch) begint, in de athletiek, bij draverijen, motor- en autowedstrijden, bij schaatsen, enz. In al deze gevallen bestaat de h. uit een voorgift over een aantal meters. Bij lawn-tennis bestaat ze uit voorgift van een aantal slagen (bijv. 0-15, 0-30); bij biljarten uit voorgift van een aantal punten (10 of 20 op de honderd); bij golf uit voorgift van enkele holes, enz.

Het sporttechnisch woord „gehandicapt" wil zeggen, dat een bepaalde partij tegenover een andere in het nadeel is ten gevolge van ziekte, ongeval, minder goed materiaal, enz. *de Grood.*

Handke, J o h a n n C h r i s t o p h, Duitsch schilder; * 1694 te Johnsdorf (bij Römerstad), † 1774 te Olmütz, waar hij het grootste deel van zijn leven gewerkt heeft. Hij stond er hoog in aanzien en heeft er talrijke fresco's uitgevoerd.

L i t : Schultz, Unters. z.Gesch. d. Schles. Maler (1882).

Handkranen, → Draaikranen.

Handkus, → Kus (in de liturgie).

Handl, J a c o b, → Gallus (Jacobus).

Handlamp, → Looplamp.

Handlichting. Ned. Recht. Door h. wordt de minderjarige in meerdere of mindere mate met den meerderjarige gelijk gesteld (art. 473 B.W.). Er zijn twee soorten van h., nl.: 1° de meerderjarigverklaring of venia aetatis (art. 474-479 en 486 B.W.), 2° de beperkte h. (art. 480-486 B.W.).

M e e r d e r j a r i g v e r k l a r i n g wordt verkregen door zgn. brieven van meerderjarigverklaring. Zij wordt verleend door den Hoogen Raad op verzoek van den minderjarige, die den vollen ouderdom van 20 jaren moet hebben bereikt, doch zij is niet van kracht, dan nadat zij is goedgekeurd door de koningin (art. 474 en 475 B.W.). De Hooge Raad beslist niet dan na verhoor of oproeping van ouders of van den voogd, toezienden voogd en bloed- en aanverwanten (art. 476 B.W.). Wanneer de venia aetatis is verleend, moet zij worden afgekondigd en verder bekend gemaakt in de Staatscourant en in een plaatselijk blad (art. 486 B.W.).

De meerderjarigverklaarde staat in alles met den meerderjarige gelijk; hij blijft echter gebonden tot zijn 21e jaar aan de art. 92, 94 en 96 B.W. (toestemming van ouders of grootouders, of verlof van den rechter tot het aangaan van een huwelijk) en art. 97 1e lid (art. 478 B.W.). De Hooge Raad kan den minderjarige ook beperken in zijn bevoegdheid tot bezwaren en vervreemden van onroerende goederen (art. 479 B.W.).

De meerderjarigverklaring of venia aetatis is onherroepelijk.

B e p e r k t e h. kan worden verzocht door den minderjarige, die den vollen ouderdom van 18 jaren heeft bereikt. Het verzoek wordt gericht tot den kantonrechter, die nooit beperkte h. kan verleenen tegen den wil van dengene der ouders, die de ouderlijke macht uitoefent of de voogdij (art. 480 B.W.). Ook hier moeten worden gehoord of opgeroepen de ouders of voogd, toeziend voogd en bloed- en aanverwanten; in ieder geval moeten ook bij voogdij de in leven zijnde ouders worden gehoord, al waren zij niet met de voogdij belast (art. 481 B.W.).

Bij het verleenen der beperkte h. bepaalt de kantonrechter uitdrukkelijk, welke rechten van meerderjarigheid aan den minderjarige worden toegekend (art. 482 B.W.). Voor het overige blijft de minderjarigheid voortduren. De kantonrechter is gebonden aan art. 484, waarin wordt bepaald in hoever de rechten, aan den minderjarige toe te kennen, zich mogen uitstrekken, o.a. tot de gedeeltelijke of de geheele ontvangst, de uitgaven van en de beschikking over zijn inkomsten, het bebouwen zijner landerijen, het oprichten van of deelnemen in een fabriek, en tot het drijven van nering en handel. In de beide laatste gevallen kan de minderjarige ook de noodige verbintenissen aangaan, met uitzondering echter van vervreemding en bezwaring zijner vaste goederen en van vervreemding of verpanding zijner rentegevende effecten, inschrijvingen in grootboeken van openbare schuld, hypothecaire schuldvorderingen en aandeelen in naamlooze en andere vennootschappen.

In een procedure betreffende de hem verleende rechten kan de minderjarige partij zijn.

De afkondiging en bekendmaking geschiedt als boven; uitdrukkelijk moet echter worden vermeld, tot welke rechtshandelingen de minderjarige bekwaam is verklaard (art. 486 B.W.).

De beperkte h. kan in tegenstelling met de venia aetatis worden ingetrokken door de Arrondissementsrechtbank, indien de minderjarige daarvan misbruik maakt of gegronde vrees daartoe bestaat (art. 485 B.W.) *Bronsgeest.*

Voor **Belg. Recht,** → Hypotheek; Ontvoogding.

Handlichting (van hypotheek). Voor **Ned. Recht,** → Doorhaling.

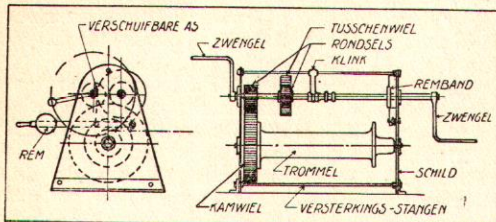
Belg. Recht. Er dient een onderscheid gemaakt te worden tusschen de vrijwillige en de gerechtelijke h. De v r i j w i l l i g e h. is de akte, waarbij de belanghebbende, d.i. deze in wiens voordeel een hypothecaire inschrijving werd genomen of zijn rechthebbenden, zijn inzicht te kennen geeft, om aan de inschrijving te verzaken en deze derhalve te laten doorhalen. Om h. te geven, zijn twee vereischten noodig: toestemming en bekwaamheid. De bekwaamheid van dengene, die de h. geeft, moet grooter of kleiner zijn, naarmate de h. toegestaan wordt voor of na het aflossen van de hypothecaire schuld. De h. moet gegeven worden bij notarieele akte.

De bewaarder der hypotheken, wanneer hij tot de doorhaling overgaat, moet zich vergewissen of diegene, die de h. heeft gegeven, daartoe bevoegd was en de noodige bekwaamheid had, alsmede of de voorgebrachte stukken regelmatig en geldig zijn.

De g e r e c h t e l i j k e h. is het vonnis, door de rechtbank gewezen op verzoek van elken belanghebbende en waarbij de doorhaling van een inschrijving bevolen wordt, wanneer de inschrijving geen enkele bestaansreden heeft door het feit, dat er geen hypothecaire schuld bestaat of dat deze werd afbetaald en de crediteur anderzijds weigert om de h. te geven, ofwel wanneer de inschrijving onregelmatig is en schade

veroorzaakt aan derden. Cf. art. 92 vlg. der Wet van 16 Dec. 1851. *Orban.*

Handlier, werktuig, bijzonder geschikt voor het hijschen, verhalen enz. van niet al te zware lasten. Aandrijving door één, twee of vier man. Bij lasten

Handlier.

van 400-1 000 kg maakt men gebruik van één tandtransmissie; bij 1 000-3 000 kg van een dubbele en bij grootere lasten van meerdere transmissies. De diameter der trommel varieert al naar gelang er staaldraad of ketting voor den hijschreep wordt gebruikt. Om den last bij het vieren beter in de hand te hebben en om bij het terugloopen slijtage der overbrenging te verminderen, brengt men een handrem aan.

Lit: J. G. A. v. Delden, Hefwerktuigen (uitg. Wereldbibliotheek, 1920); R. Hänchen, Winden und Kräne; H. Bethmann, Die Hebezeuge. *E. Bongaerts.*

Handnervig blad, → Nervatuur.

Handobturbator, → Obturbator.

Handoplegging. 1° (Liturg.) De hand geldt als het natuurlijke zinnebeeld van kracht, tevens van mededeeling. Vandaar de zin van het zoo algemeen verspreide gebaar van het opleggen der handen of de enkele uitstrekking ervan, over eenig levend of levenloos voorwerp: bij de heidenen vaak verbonden met magie; bij de Joden een teeken van mededeeling van goddelijke kracht of gunsten (Gen. 48. 14-16; Lev. 9. 22), van waardigheid en macht (Num. 8. 6; 27. 18, 23), van overdracht van zonde en haar gevolgen (Lev. 1. 4; 16. 21, 22; 24. 14), waarsch. ook tot genezing (4 Reg. 4. 34). Het Christendom was hiervan de voortzetting en voltooiing: zegening (Mc. 10. 16), mededeeling van den H. Geest, van goddelijke kracht en zending (Act. 8. 17; 19. 6; 13. 2; 1 Tim. 4. 14; 5. 22), genezing (Lc. 4. 40; 16. 18); zoo bij het H. Vormsel, bij de H. wijdingen, de opname in het catechumenaat, de verzoening van zondaren, ketters, scheurmakers, en bij exorcismen. In den loop der tijden werd de h. ten deele vervangen door het kruisteeken en door zalvingen; elders breidde het gebruik zich uit. Heden wordt zij toegepast bij het H. Doopsel, het H. Vormsel, de H. Biecht, de Wijding van diaken, priester en bisschop, de Wijding van abt en van abdis, bij exorcismen, ziekenzegen, de wijding van de doopvont, en in de H. Mis bij → Hanc igitur. Zie ook onder de vsch. trefwoorden.

Lit: Coppens, L'Imposition des mains (Parijs en Wetteren 1925). *Louwerse.*

2° → Mesmerisme.

Handpers, een door de hand in werking gebrachte pers. Vóór de 19e eeuw was de h. de eenige pers, die men tot zijn beschikking had; door de uitvinding der door stoom en electriciteit bewogen persen is haar terrein beperkt tot het maken van proeven (men spreekt dan van proefpers, inz. bij de cliché-vervaardiging) of van kunstprenten (→ Handdruk).

a) Bij de boekdruk-techniek is het verschil tusschen h. en machinale pers (snelpers) belangrijk. In het eerste geval toch komt de afdruk tot stand, doordat een vlakke houten of metalen plaat, de degel, tegen het papier wordt geperst door haar neer te schroeven. Bij de snelpers daarentegen wordt er een cylinder draaiend, en a.h.w. knijpend, overheen bewogen. Voor fijn houtsnijwerk maakt dit verschil, en maakt het ook beschadiging van het houtblok (afbreken van fijne lijntjes) waarschijnlijker, terwijl bij den vlak neerkomenden degel hiervoor geen gevaar bestaat. Over de verschillende werking van degel- en snelpers, zie onder → Drukpersmachine.

b) Bij den steendruk worden op de h. proeven en kleine oplagen van prenten, die bijz. zorg vereischen, gedrukt. Ook hier is de constructie verschillend van die der snelpers. Bij de laatste geschiedt de druk, de persing, door een draaienden cylinder, bij de h. daarentegen is het een lat, die a.h.w. schrapende het papier tegen den steen drukt. Senefelder vond de wrijvende, schrapende lat uit, die naar het D. „reiben" in Ned. rijver wordt genoemd. Bij de huidige steendruk-handpers wordt niet meer de rijver over den steen voortbewogen, maar ligt de rijver stil en schuift men door het ronddraaien van een handle de „kar" met den steen er onderdoor.

c) Bij den diepdruk van koperen of zinken platen wordt zelden anders dan met een h. gewerkt. Deze bestaat uit twee ijzeren walsen (vroeger ook wel van hout), waartusschen een tafelblad is geplaatst. Door het onder spanning ronddraaien van den bovensten cylinder wordt het tafelblad voortbewogen. Hierop is de drukplaat gelegd, daarop een vel papier, en daarop eenige lappen drukvilt. Daar dit laatste wordt samengeperst, zet het uit, waar het ruimte vindt; dit is het geval waar lijnen der voorstelling in de drukplaat zijn gegrift, en aldus perst het vilt het papier in die lijngroeven, dat nu den inkt aanneemt, welke zich in die lijn-groeven bevindt.

Men brengt de plaatdrukhandpers in beweging door vier spaken, aan de bovenste wals bevestigd, of (bij grootere persen) door een vliegwiel rond te draaien.

Handpersdruk, → Handdruk.

Handschoen. Reeds in de Oudheid moet de h. bekend zijn geweest. Homerus en latere Gr. schrijvers spreken evenzeer over den h. als Rom. auteurs. In de vroege M.E. was de h. niet in afzonderlijke vingers ingedeeld; wel was hij rijk versierd. Bij de wapenrusting ontbrak de h. nimmer, eerst van maliën, later van leder, op den rug bedekt met metalen platen. Speciaal is nog te noemen de h. van zwaar leder, welke bij valkenjachten werd gebruikt ter bescherming van de hand, waarop de valk rustte. Sedert de late M.E. kwam de h. ook bij dames voor en weldra werd hij door borduurwerk, edelgesteenten enz. van uitzonderlijke kostbaarheid, vooral in de 16e eeuw. Ook geparfumeerde handschoenen kwamen toen herhaaldelijk voor. De h. waren, zoowel voor mannen als voor vrouwen, gewoonlijk van breede, rijk bewerkte polskappen voorzien, welke met kant omzoomd en soms met lint doorregen waren. In de 16e e. werd aan de rugzijde de h. vaak met splitten versierd.

In de middeleeuwsche rechtspraak werd de h. als symbolisch pand gebruikt. Misschien is daarmede verwant het gebruik, het toewerpen van den h. als uitdaging te beschouwen. *v. Thienen.*

Liturgische handschoenen kwamen ca. 900 in gebruik (Frankrijk), eerst van wit linnen (sinds 12e e. versierd

op rug en langs boord), dan (13e e.) van zijde, eindelijk (14e e.) in verschillende, liturgische kleuren. Hun gebruik, eerst voorbehouden aan bisschoppen, breidde zich spoedig uit tot kardinalen en abten (12e e.). Abten ontvangen ze, evenals bisschoppen, bij hun wijding. Het gebruik ervan is beperkt tot de Voormis (oude Rom. gewoonte); in het Oosten is het onbekend. → Gewaden (liturgische). *Louwerse.*

Huwelijk met den h. In Ned. moeten als regel bruid en bruidegom bij voltrekking van hun huwelijk persoonlijk verschijnen voor den ambtenaar van den burgerlijken stand (art. 133 B.W.). De wetgever heeft echter bepaald, dat de koningin om gewichtige redenen (vnl. verblijf van een der toekomstige echtgenooten in de overzeesche bezittingen) aan partijen kan toestaan het huwelijk door een bijzonderen bij notarieele acte gevolmachtigde te sluiten (art. 134 B.W.). In de meeste andere landen is deze bepaling niet bekend; zij werd ontleend aan het Oud-Hollandsch Recht. In de volkstaal heet dit: „trouwen met den handschoen”.

Het huwelijk bij volmacht wordt als niet geschied beschouwd, indien de afwezige partij vóór de voltrekking is overleden (134, 2e lid). Verder is dit huwelijk ongeldig, wanneer de lastgeving vóór het huwelijk was ingetrokken of wanneer de afwezige partij, voordat het huwelijk bij volmacht werd voltrokken, reeds geldig was gehuwd. *Bronsgeest.*

In België werd het huwelijk door gevolmachtigden alleen toegelaten tijdens den wereldoorlog voor de soldaten, die zich op de vuurlinie bevonden (K.B. van 30 Mei 1916).

Handschrift, 1° het schrift van ieder persoon afzonderlijk met zijn bepaalde kenmerken en eigenaardigheden. De → graphologie tracht uit het h. de karaktertrekken af te leiden. Door vergelijking van iemands h. met een bepaald document wordt soms een misdadiger opgespoord. Het h. heeft steeds iets persoonlijks, wat machinaal schrift mist.

Lit.: → Graphologie.

2° De uitingen van gedachten of gevoelens, met de hand geschreven op papyrus, perkament of papier, en wel in zekeren omvang. Anders spreekt men van een document, oorkonde, brief. Bij voorkeur verstaat men onder h. de werken geschreven vóór de uitvinding der boekdrukkunst, ofschoon in vele bibliotheken ook nieuwere h. bewaard worden, die hetzij nog niet gedrukt zijn, hetzij van belangrijke personen afkomstig zijn. De **handschriftkunde** onderzoekt tijd en plaats van het ontstaan der h., de overlevering ervan, wezen en waarde van den inhoud. De **palaeographie** leert de h. ontcijferen, afkortingen oplossen, schrift beoordeelen. Voor versiering der h., → Miniatuur. Voor belangrijke Bijbelhandschriften, → Codex Alexandrinus enz.

Lit.: K. Löffler, Einf. i. d. Handschriftenkunde (1929). *Lampen.*

Handskelet, → Hand; Ledematen.

Hands off (Eng.) = handen eraf. Minister W. E. Gladstone uitte deze bedreiging aan Oostenrijk, toen het in 1878 Bosnië en Herzegowina bezette. Vgl. Shakespeare, Hamlet 1, 4.

Handspaak, houten spaak van gangspil of kaapstand aan boord van een schip.

Handteekening. Ned. Recht. Onderhandsche geschriften, vooral wanneer zij rechtshandelingen bevatten, worden meestal eigenhandig onderteekend door dengene, die de verantwoordelijkheid voor den inhoud draagt; deze onderteekening (handteekening) geschiedt door het schrijven van den familienaam. De wetgever stelt hier en daar de h. verplicht (bijv. art. 1915 B.W.) en veronderstelt en erkent ze op vele plaatsen (art. 1911 B.W. vlg. ; art. 176 vlg. Rv. ; art. 11 vlg. Zegelwet).

De jurisprudentie heeft voor enkele gevallen bepaald, wat niet onder h. kan worden verstaan; een enkele paraaf is niet voldoende (H.R. 17 Dec. 1885, W. 5251; 6 Mei 1910, W. 9025); met een kruisje kan men niet volstaan, ook niet bij medeonderteekening van getuigen (H.R. 21 Jan. 1898, W. 7078). In het alg. wordt een facsimile der h. (bijv. een stempel) voldoende geacht (H.R. 2 Febr. 1920, W. 10535; zie ook Zegelwet art. 13).

De gehuwde vrouw of weduwe teekent met haar eigen familienaam; in de practijk wordt het ook voor voldoende gehouden, als zij teekent met den naam van den man, waarvoor haar eigen voorletters en het woord „mevrouw” of „weduwe” is geplaatst.

Hij, tegen wien men zich op een onderhandsch geschrift beroept, is verplicht zijn schrift of zijn h. stellig te erkennen of te ontkennen (art. 1913 B.W.). Bij ontkenning schrijft de wet een speciale procedure voor, nl. de valschheidsprocedure (art. 1914 B.W. en 176 vlg. Rv.). Zie verder → Valschheid in geschrifte.

Daar hetgeen regelmatig boven de h. is opgenomen, geacht wordt door den onderteekenaar te zijn verklaard of gewild (bijvoegingen en doorhalingen moeten aan den kant worden goedgekeurd met paraaf), zal de ontkenning practisch meestal de h. betreffen. *Bronsgeest.*

Belg. Recht. Een acte is door iemand onderteekend, wanneer hij er zijn voornaam en familienaam onder geschreven heeft, op de manier waarop hij het gewoonlijk doet. Een kruisje of ander merk, al of niet vergezeld van onderteekeningen van getuigen-ad-hoc, is dus onvoldoende; een facsimile der handteekening, bijv. een stempel, is eveneens van onwaarde.

De h. moet, om kracht aan de onderhandsche acte te verleenen, door de partij erkend worden of in rechte echt worden bevonden. De procedure tot onderzoek naar de echtheid van het geschrift is geregeld door art. 193 vlg. van het W. v. B. Rv. *Kluyskens.*

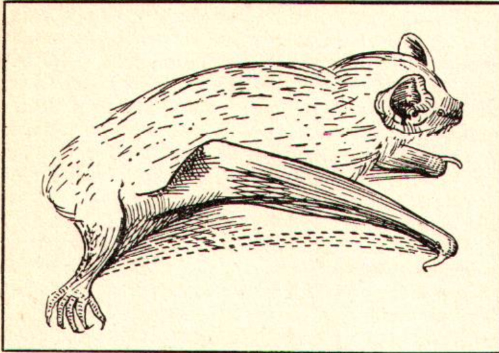
Handvaardigheid, de meerdere of mindere bekwaamheid om met beide handen, ieder afzonderlijk maar tegelijkertijd, twee verschillende en zelfs twee tegengestelde bewegingen uit te voeren. Er bestaat verband tusschen de h. en den handvorm. Het handvaardigheidsonderzoek vormt een onderdeel van het alg. motorisch onderzoek (bijv. bij een psychotechnische keuring) en wordt gedaan op verschillende manieren, soms met behulp van toestellen (handvaardigheidstoestellen). *Nijssen.*

Handveredeling, enten van bladerlooze boompjes in de hand, in tegenstelling met het enten van wortelvaste boomen. Bij fruitboomen veel toegepast.

Handvest of charter, in het alg. een eigenhandig onderteekende of bezegelde schriftelijke acte; → Oorkonde. In deze beteekenis in Vlaanderen gebruikelijk, waar men er zelfs nog andere soorten van stukken onder verstaat. In engeren zin is het een oorkonde, waarbij de landsheer aan een stad of ander lichaam rechten verleent, zooveel als privilege. In Nederland is slechts de laatste beteekenis bekend. *Boeren.*

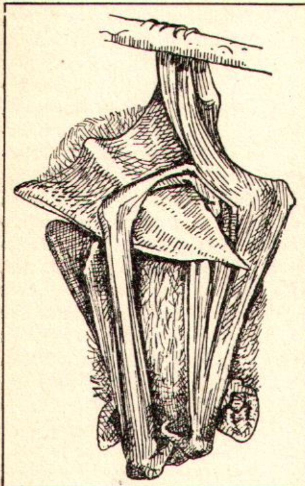
Handvleugeligen (Cheiroptera), nachtelijke zoogdieren met een vliegvermogen. De voorste ledematen zijn de vliegorganen; de beenderen van den benedenarm en de middelhand (behalve van den duim) en de vingers (behalve de duim) zijn zeer lang. Tus-

schen deze en de achterpooten en tusschen deze laatste is de teere, zeer gevoelige vlieghuid uitgespannen. Alleen de duim en de teenen hebben klauwen. Het

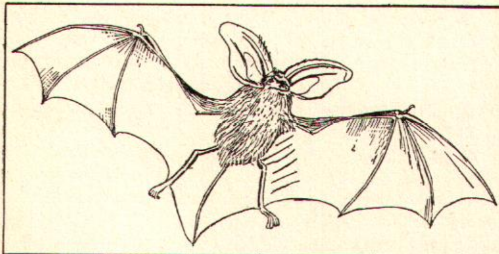

Handvleugeligen. Avondvleermuis (Pterygistes noctula).

gezicht is slecht ontwikkeld. In de gematigde streken eten zij insecten, in de tropen komen ook vruchtetende soorten met stompe tanden voor. Tot de laatste behoort de vliegende hond of kalong (Pteropus celaeno Herm.) uit O. Indië, met een vlucht van 1,5 m. De eerste verdeelt men in de families bladneuzen, hoefijzerneuzen (Rhinolophidae) en gladneuzen (Vespertilionidae). De hoefijzerneuzen hebben zenuwrijke aanhangsels op den neus en voeden zich, behalve met insecten, ook met het bloed van zoogdieren. In Limburg komen zeldzaam voor: de groote en kleine hoefijzerneus (Rhinolophus ferrum equinum Schr. en Lipposideros Bech.). Van de Ned. gladneuzen is de dwergvleermuis (Pipistrellus pipistr. Schr.) de algemeenste. De groote laatvlieger (Eptesicus serotinus Schr.) en de grootoorvleermuis (Plecotus auritus L.) komen ook overal voor. *Keer.*

Handvleugeligen. Hangende Avondvleermuis.

Handvleugeligen. Grootoorvleermuis.

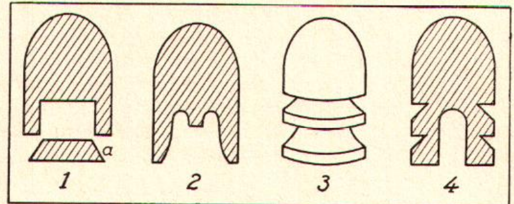
Handvormsteen, een → baksteen, welke niet machinaal (in een pers) vervaardigd wordt, doch met de hand gevormd. Deze methode wordt zoo goed als niet meer toegepast, doch er zijn nog enkele steenbakkerijen, waar men zich op de vervaardiging van h. toelegt, en deze kan dan in allerlei formaten en profielen gemaakt worden. *P. Bongaerts.*

Handvuurwapenen. De eerste h. (ca. 1350) waren v o o r l a a d g e w e r e n, waarbij een helper met een lont de lading door het zundgat tot ontsteking bracht. Het lontslot (ca. 1450), een stuk lont, bevestigd in den bek van een om een spil beweegbaren haan, deed den helper vervallen en gaf tevens het aanzijn aan eenhandige vuistvuurwapenen, vuurbekers geheeten.

Een belangrijke uitvinding was het v u u r s t e e n s l o t (ca. 1630), waarbij een haan, voorzien van een stuk zwavelkies, sloeg tegen een opstaanden vleugel van een pandeksel, waardoor de pan werd geopend en de vonken, ontstaan door het slaan van den steen tegen den vleugel, het pankruit tot ontsteking brachten.

Van meer beteekenis dan het vuursteenslot voor de invoering van de h. bij de legers was de uitvinding van een bajonet (ca. 1640), welke bij het vuren niet van den loop behoefde te worden genomen. Sedert waren de piekeniers, die voorheen een groot deel van de weermachten uitmaakten, overbodig geworden.

De uitvinding van het s l a g k w i k (ca. 1788) gaf het ontstaan aan de percussie-geweren en pistolen; hierbij was op het zundgat een schoorsteentje aangebracht, waarop een koperen slaghoedje, gevuld met slagkwik, werd geplaatst. De haan van het vuursteenslot werd voorzien van een hollen bek, welke op het slaghoedje sloeg.

Handvuurwapenen. 1 = expansiekogel (a = culot); 2 = expansiekogel; 3 = compressiekogel; 4 = compressie-expansiekogel.

Reeds ca. 1480 werden geweren gemaakt, waarvan de loop inwendig van groeven (trekken) was voorzien, aanvankelijk tot opname van het kruitslijm, later ten einde de trefkans te vergrooten. Om den kogel de trekken te doen volgen, gebruikte men o.a. in 1849 den expansiekogel, zijnde een puntvormig projectiel, aan de achterzijde voorzien van een uitholling, waarin een afgeknot, kegelvormig, ijzeren kapje (culot) paste. Door den gasdruk werd de culot in de holte gedreven. De hierdoor ontstane uitzetting deed den kogel de trekken volgen. Hetzelfde resultaat bereikte men met de later ingevoerde compressie- en compressie-expansiekogels. Zie afb.

In het zoeken naar achterlaadgeweren werd een belangrijke schrede voorwaarts gedaan door de invoering van eenheidspatronen, waarin projectiel, lading en ontstekingsmiddel tot een gebruiksklaar geheel waren vereenigd. Toen het gelukte daarbij ook een gasdichte afsluiting te verkrijgen, volgde een snelle ontwikkeling van enkelladers in repeteerwapens. Het

r e p e t e e r w a p e n stelt den schutter in staat door een eenvoudige handbeweging de ledige huls te verwijderen, een nieuwe patroon aan te voeren en de slagveer te spannen. De repeteergeweren zijn te onderscheiden in twee hoofdgroepen: die, waarbij de patronen, bijv. vijf, met het metalen houdertje, dat ze bijeen houdt, in het wapen worden gebracht; en die, waarbij bij het laden de patronen uit den houder worden geschoven. Tot de eerste soort behoort het in 1895 bij de Ned. weermacht ingevoerde geweer systeem-Manlicher. Tot de tweede soort behooren de Mausergeweren. De r e v o l v e r is een vuistvuurwapen, waarbij de patronen zijn opgenomen in een metalen cylinder, welke, achter den loop om een verticale as draaibaar, bij het afvuren het projectiel in den loop brengt.

In het laatst der 19e eeuw werden de z e l f l a d e r s uitgevonden; dit zijn repeteerwapenen, welke zoodanig zijn ingericht, dat na een afgegeven schot voor het openen en sluiten van den loop, het brengen van een patroon uit het magazijn en het spannen van de slagveer niet de medewerking van den schutter wordt vereischt, doch de hiervoor benoodigde arbeid wordt verkregen door het benutten van het arbeidsvermogen van den bij het afgaan van het schot optredenden terugstoot. De zelfladers (automatische wapenen) zijn te onderscheiden in die, waarbij voor het afgeven van een volgend schot het loslaten van den trekker, gevolgd door een nieuwen druk op den trekker, noodig is (zelflaad-pistolen en geweren), en die, waarbij door een voortdurenden druk op den trekker het wapen blijft doorvuren (mitrailleurs). *A. Lohmeijer.*

Handwassching, l i t u r g i s c h e, → Wasschingen (liturgische).

Handwerk, → Ambacht.

Handweven. Aanvankelijk werd alle weefwerk met de hand vervaardigd, doch de handweefstoel werd geleidelijk door den machinalen weefstoel verdrongen. Toch wordt het h. nog een enkele maal toegepast voor het weven van zeer fijne damastsoorten, terwijl de laatste jaren een toenemende vraag is ontstaan naar handgeweven stoffen voor het aankleeden van het interieur in de woonhuizen.

Het h a n d w e e f g e t o u w, in zijn eenvoudigsten vorm, heeft een horizontaal gespannen stel kettingdraden, waarvan de uiteinden aan weerszijden op een cylinder (kettingboom en doekboom) zijn gewonden. Bij het weven wordt aan de eene zijde af-, aan de andere zijde opgewonden. Op de plaats, waar de wever aan het getouw zit, loopt het reeds geweven doek over den borstboom naar den doekboom. De laatste zit meer naar onder. Aan den achterkant loopt het garen meestal over een strijkboom naar den dan iets langer aangebrachten kettingboom. Door zgn. schachten worden de even en oneven kettingdraden beurtelings opgeheven en ontstaat een vak, waardoor de spoel met inslaggaren geworpen wordt. Dit opheffen van de schachten geschiedt door treden of trappers, die met de schachten verbonden zijn. De leeren pikkers hangen bij het weefgetouw aan koorden, die in het midden samenkomen in een handgreep. Door trekken aan dezen handgreep wordt de spoel heen en weer geslagen. De rietkam bevindt zich aan den voorkant van den weefstoel en wordt door den wever met kracht tegen den inslag geslagen om een vast aaneengesloten geheel te krijgen. Het handweven vereischt oefening om dit aanslaan regelmatig uit te voeren. *J. Rutten.*

Handwortel, de eerste groep beenstukjes in het handskelet bij den mensch en de hoogere dieren, welke uit twee rijen bestaat. → Handwortelbeentjes.

Handwortelbeentjes, een groep beenstukjes, welke samen den handwortel vormen. Zij vormen bij den mensch twee rijen, waarvan de eerste rij drie beenstukjes bevat, nl. het scheepvormig beentje (naviculare) of radiale, liggend aan den kant van den duim; het halvemaanvormig beentje (lunatum) of intermedium, liggend in het midden; het driehoekig beentje (triquetrum) of ulnare, liggend aan den kant van den pink; aan den achterrand van deze rij ligt nog een verbeend peesgedeelte, het erwtenbeentje of pisiforme. De tweede rij bevat vier beenstukjes, nl. het groot veelhoekig beentje of trapezium, het kleine veelhoekig beentje of trapezoides, het hoofdbeentje of capitatum en het haakbeen of hamatum. Deze laatste worden ook wel carpalia genoemd, nl. carpale I, II, III, IV, V, waarvan bij den mensch carpale IV en V vergroeid zijn tot het haakbeen. Alle beentjes hebben een korten en gedrongen bouw en zijn onderling door pezen vast verbonden. Zie afb. bij → Hand. *Willems.*

Handzalvingen komen in de l i t u r g i e voor bij de priesterwijding, de bisschopswijding (eertijds ook wel bij de diakenwijding), bij het H. Oliesel. Een zalving van den voorarm geschiedt bij de koningskroning. Zie onder → Zalvingen (liturgische), alsook de vsch. trefwoorden.

Handzame, gem. in de prov. West-Vlaanderen, ten O. van Diksmuide, gelegen aan de Krekelbeek, die door het kanaal van H. wordt voortgezet. Opp. 1 363 ha; ca. 3 000 inw. Polder- en zandgrond. Weiden en landbouw. Bezat een der schoonste kerken van W. Vlaanderen, in 1887 gerestaureerd, maar tijdens den Wereldoorlog gansch vernield. *Hennus.*

Handzetten, benaming, welke men in den laatsten tijd aan het letterzetten geeft, in tegenstelling met m a c h i n e z e t t e n. Het h. geschiedt aldus: zuiver rechthoekige staafjes, waarop verheven het letterbeeld is aangebracht, worden naast elkaar tot woorden gezet. Tusschen 2 woorden komt een rechthoekig staafje, dat lager is dan het letterstaafje. Daar alle regels precies op een vooraf bepaalde breedte moeten worden gezet, worden de woord-tusschenruimten vermeerderd of verminderd, naargelang de regel nog niet de bepaalde breedte heeft of dat een woord of woordgedeelte er niet bij kan. *Ronner.*

Hanebalk, dakbalk, welke bij het Hollandsche kapspant dient om de beide schuin geplaatste kappooten te verbinden. De hoogte boven den vloer moet minstens 1,80 m bedragen.

Haneffe, gem. in het W. van de prov. Luik, ten N. van Hoei; opp. 760 ha, ca. 1 000 inw.; vruchtbare landbouwgrond; verbouwde kerk met toren uit 16e e.; oude heerlijkheid.

Hanekam, 1° → Dooierzwam.

2° (Celosia cristata) Indisch plantengeslacht, waarvan fraai gekleurde verscheidenheden in Ned. bloementuinen worden gezaaid, veelal met bloemgroepen, die den vorm van een hanekam vertoonen.

Hanengevechten behooren tot de meest geliefde vermakelijkheden van de inheemsche bevolking van den Ind. Archipel, de Philippijnen inbegrepen. Aan het fokken en verzorgen der vechthanen besteedt de mannelijke bevolking een groot deel van haar tijd, en men baadt, borstelt en voedt de dieren met meer zorg dan zichzelf. Het laten vechten geschiedt niet in de eerste plaats om de kwaliteit der dieren te ontwikkelen,

noch om de eer van de overwinning, maar om het dobbelen, dat er onafscheidelijk mee verbonden is. Hoewel dobbelspel door den Islam streng verboden wordt en bij de hanengevechten nog menig ander gebruik in zwang is, dat met den Islam niet vereenigbaar is, zooals het bezweren der hanen vóór en tijdens den strijd, laat zich de bevolking van het spel daardoor nauwelijks afhouden. Meer effect hebben de maatregelen gehad, die het Ind. gouvernement met het oog op het sociale euvel van het dobbelen getroffen heeft. Een beschrijving vindt men in C. Snouck Hurgronje's The Achehnese (II, 210 vlg., met plaat op blz. 213) en in het Javaansche boek Pronotjitro (vert. Santpoort, 1930, 113 vlg.). *Berg.*

Hanepoot (s c h e e p v.), stelsel van dunnere touwen, waarmede een touw aan een zeil of aan een ander touw is bevestigd.

Hanepoot (p l a n t k.), → Vingergras.

Hangar, ballonhal of vliegtuigloods. Door de vereischten van groote ruimteoverspanningen zonder tusschengelegen steunpunten, van ventilatie en verlichting en vooral van groote deuropeningen zonder tusschenstijlen, die een luchtschip of vliegtuig moeten doorlaten, moesten bij de constructie van h. tal van technische moeilijkheden overwonnen worden. Bij deurwijdten van 40 m of meer wordt voor de deurvleugels vaak het harmonicasysteem toegepast. *Franquinet.*

Hangbrug, → Brug.

Hangen, bewegingsvorm in de g y m n a s t i e k, die veel gebruikt wordt aan de toestellen. Het doel kan zijn: versterking van den schoudergordel, verbetering van de houding (vooral aan het wandrek), maar ook kan de „hang" een uitgangshouding zijn voor beenoefeningen, o.a. ter ontwikkeling van de buikspieren. Men kan hangen aan verschillende lichaamsdeelen, bijv. alleen aan armen of beenen, in welk geval van eenledige hangen gesproken wordt, of aan twee lichaamsdeelen, bijv. aan armen en één of beide beenen. In het laatste geval spreekt men van tweeledige hangen. *J. H. Custers.*

Hangende druppel. Bij bacteriologische onderzoekingen is het vaak van belang het gedrag te leeren kennen van bacteriën, wanneer deze zich in een of andere vloeistof bevinden. Hiervoor gebruikt men dan o.a. het hangende-druppel-praeparaat. Dit bestaat uit een objectglas, waarin een kleine komvormige uitholling is geslepen. Op dit objectglas legt men een dekglaasje, aan welks onderzijde het kleine druppeltje vloeistof hangt, waarin de bacteriën zich bevinden. Dit druppeltje komt dan juist in de kleine holte, die zich in het objectglas bevindt. Het kan dan niet verdampen, terwijl het toch overal met lucht is omgeven, waaraan voordeelen zijn verbonden. Het gedrag der bacteriën (beweeglijkheid, groepeering aan den rand van het druppeltje, enz.) kan nu rustig worden bestudeerd. *Wijers.*

Hangende tuinen, onjuiste benaming voor de kunstmatig op balkons aangelegde tuinen van het Oude Babylon. Dank zij een vernuftig systeem van watervoorziening („kettingpomp"?) groeiden er de heerlijkste planten, bloemen en ook boomen op een reeks terrassen van verschillende hoogte. Bij de opgravingswerken van 1908 werden de resten van de h. t. ontdekt. Een Gr. legende beweert, dat de h. t. van → Semiramis' rijk dateeren. *E. De Waele.*

Hang- en sluitwerk. Hieronder verstaat men alle metaaldeelen, welke in het bouwvak en de meubelindustrie toegepast worden bij deuren, ramen, enz., derhalve: scharnieren in de meest uiteenloopende soorten, schuiven, grendels e.d., sloten, krukken, espagnoletten, enz.

Hanggewelf, → Hangkoepel.

Hanggletsjer, kleine gletsjer in een zijdal, die den hoofdgletsjer niet bereikt.

Hangkap, → Hangwerk; Kap.

Hangkoepel, bolvormige koepel, welke door middel van → pendentiefs draagt op een vierkant of veelhoekig grondvlak.

Hangö of H a n k o, stad aan de Z. kust van Finland, op de meest vooruitgeschoven kaap (X 720 B 4); ruim 6 000 inw., meest Zweden. Het is een van de voorn. havens van het land, de 4e voor in- en uitvoer. In den winter concentreert het buitenl. verkeer zich voor een groot deel in deze haven, die door ijsbrekers kan worden opengehouden. Groote fabrieken. Een der beste Finsche badplaatsen. Aan de Z. zijde der haven ligt de Drottningsberg met Rapakivigroeven. *fr. Stanislaus.*

Hangop, een uit zure melk, ondermelk of karnemelk bereid product; de dikke kaasmassa, die zich afscheidt, wordt in een schoonen doek gedaan; de hoeken hiervan worden samengebonden; het geheel wordt opgehangen en men laat de massa uitlekken. De nu droger geworden wrongel wordt met zout en andere specerijen fijn gemaakt en is direct voor het gebruik gereed ; het is een voedzaam, gezond en smakelijk product. *Verheij.*

Hangplant, plant, die lange, neerhangende ranken of takken vormt en, in pot gekweekt, daarmee tot beneden den pot pleegt te reiken. Bekende h. zijn hondsdraf en Saxifraga sarmentosa.

Hangtsjou (Chineesch, = stad der booten), hoofdstad der Chin. prov. Tsjekiang (VII 384 G/H 5); ca. 500 000 inw. De stad is omgeven met hooge muren en ligt aan het uiteinde van het Keizerskanaal. Tijdens den Taiping-opstand werd zij in 1860 verwoest. Sinds 1896 is ze voor vreemdelingen geopend. De scheepvaart lijdt onder de geweldige vloedbranding. Er is een universiteit, landbouw- en technische hoogeschool. Veel zijde- en thee-uitvoer. *Heere.*

L i t.: Cloud, H., the city of heaven (Sjanghai 1906).

Hangwerk, houtconstructie, waarbij de doorbuiging van de horizontale balken wordt tegengegaan door ze te bevestigen aan verticale (hang)stijlen, welke op hun beurt door schuine schoren gesteund worden.

Hangwind, → Winden.

Hanhai (Chin., = droge zee), het groote woestijn- en steppengebied van Centraal-Azië, waarvan Tarimbekken en Gobi deel uitmaken (III 480 F/I 4).

Hank, → Dussen (N. Br. gem.).

Hanka, W a c l a w, Tsjechisch dichter van nationalistische richting; als philoloog, de maker van een paar beruchte „Ossianeske" vervalschingen in het genre der nationale epiek en der volksliederen (de zgn. handschriften uit Königinhof en Grünberg). Pas in 1886 bracht het historisch positivisme van den huidigen president T. G. Masaryk het bedrog onwederlegbaar aan het licht. * 10 Juni 1791 te Horinéves, † 12 Jan. 1861 te Praag.

L i t.: A. Novak, Die Tschech. Lit. (Potsdam 1930, 44 vlg.). *Baur.*

Hankamer, P a u l, Duitsch Germanist en litterair historicus; * 11 Febr. 1891 te Wesel, achtereenvolgens hoogleeraar te Bonn, Keulen en Königsberg. H. behoort tot de geesteshistorische richting.

V o o r n. w e r k e n: Z. Werner (1920); J. Böhme

(1924); Die Deutung der Sprache von Luther bis Leibniz (1926); Deutsche Literaturgeschichte (1930).

Hankel, Hermann, Duitsch wiskundige; * 14 Febr. 1839 te Halle, † 29 Aug. 1873 te Schramberg. Hij werd in 1867 hoogleeraar in wiskunde te Leipzig. Zijn kennis van Oostersche en van oude en nieuwe Eur. talen en zijn groote hist. begaafdheid stelden hem in staat tot baanbrekend werk op het gebied van de geschiedenis der wiskunde.

Werken: Vorlesungen über die komplexen Zahlen und ihre Funktionen (Leipzig 1867); Zur Gesch. der Mathematik im Altertum und M.A. (Leipzig 1874); Die Entwicklung der Mathematik i. d. letzten Jahrhunderten (Tübingen 1869-'84). *Dijksterhuis.*

Hankou, stad in China in de prov. Hoepei, bij de uitmonding van de Hankiang in de Jangtse, op 45 m boven de zee (VII 384 F 5). H. is de grootste havenstad van Midden-China met vele Eur. en Jap. nederzettingen. Sinds 1861 is de stad geopend voor den handel; tot hiertoe komen de groote rivierschepen, knooppunt van spoorwegen. De moderne industrie omvat scheepsbouw, lucifers, katoen, leer, meel, tabak. De uitvoer van thee is sterk verminderd; veel uitvoer van huiden, haar, talk, sojaboonen, eieren, hennep, enz. Invoer van wol, katoen, petroleum, suiker, machines. Sinds 1927 vormt H. met Woetsjang en Hanyang de gemeente Woehan, met wellicht één millioen inwoners. *Heere.*

Hann, Julius von, Oostenr. meteoroloog; * 23 Maart 1839 bij Linz, † 1 Oct. 1921 te Weenen; 1877-'97 bestuurder van de Zentralanstalt für Meteorologie und Geodynamik van Oostenrijk, leeraar aan de univ. van Weenen, redacteur (1866-1920) van de Meteorol. Zeitschrift. Zijne klimatologische en meteorol. studies en leerboeken zijn standaardwerken.

Voorn. werken: Lehrbuch der Meteorologie (Leipzig 1926, 4e uitg. door Hann en R. Süring); Handbuch der Klimatologie (Stuttgart ³1911); Atlas der Meteorologie (Gotha 1887). *V. d. Broeck.*

Hanna, vruchtbaarste deel van de Marchvlakte (Tsjecho-Slowakije, 59° 20′ N., 17° 10′ O.), genoemd naar het gelijknamig zijriviertje van de March. Ca. 40 000 Slavische bewoners, Hannaken genoemd. Verbouw van gerst, hop en suikerbieten; paardenteelt.

Hannay, James Owen (pseudoniem: George Birmingham), Iersch roman- en tooneelschrijver, Anglicaansch geestelijke; * 1865 te Belfast, opgeleid te East Sheen en Trinity College, Dublin. Was Prot. hulppredikant van Delgany (graafschap Wicklow), later rector van Westport (graafschap Mayo), 1892-1913; Eng. geestelijke te Boedapest, 1922-'24. In 1901 benoemd tot lector van den Donellan-leerstoel aan het Trinity College. Buitengewoon knap beschrijver van het Iersche plattelandsleven, maar de satirische en ironische aard van sommige zijner werken maakte hem impopulair bij de Ieren.

Werken: The spirit and origin of christian monasticism; The wisdom of the desert; A wayfarer in Hungary (1925); Murder most foul (1929). Het meest bekend is hij echter door zijn vele romans, geschreven onder het pseud. George A. Birmingham: The seething pot; Spanish gold; Lelage's lovers; The adventures of Dr. Whitty (1913); The search party (1913); enz. Hij schreef enkele goede tooneelstukken: Eleanor's enterprise (1911); General John Regan (1913); Send for Dr. O'Grady (1923); The mermaid (1927), en was auteur van een interessanten bundel mémoires (1935). *O Briain.*

Hanneche, gem. in het W. van de prov. Luik, ten N.W. van Hoei; opp. 471 ha, 350 inw.; landbouw; vondsten uit den voor-historischen en den Rom. tijd.

Hannekemaaier (Duitsch: Hollandsgänger), Duitsche arbeider, die periodiek in Ned. werk zocht. H. komen al voor begin 17e eeuw. Verklaarbaar uit den econ. bloei van Ned. en de ontstellende armoede in N. Duitschland (gevolg van den 30-jarigen oorlog, 1618-1648). Sedert werd de jaarlijksche uittocht steeds grooter tot midden 18e eeuw (in 1750 27 000 per jaar). Daarna daling, gevolg van den teruggang der welvaart in Ned. en van betere toestanden in Duitschland. In de 19e eeuw bleef het aantal belangrijk (1860 nog 4 à 5 000 per jaar), om ten slotte scherp te dalen: 1900 slechts 4 à 500 per jaar, die vnl. het zwaarste landwerk verrichtten.

Lit. Tack, Die Hollandsgänger in Hannover und Oldenburg (1902); Baasch, Holländische Wirtschaftsgesch. (1927, 55 en 501). *Verberne.*

Hanneliesjesdag (folklore), de eerste Maandag in Mei en de eerste Donderdag in November. Dan trokken alle knechts en meiden van Walcheren naar Middelburg op vermaak uit. Mogelijk een verbastering van Halenniejesdag, Nehalennia's dag; het volksgebruik zou dan ontstaan zijn uit een feest ter eere van de heidensche Zeeuwsche godin Nehalennia.

Lit.: J. ter Gouw, De Volksvermaken (1871, 154); Zeeuwsche Volksalmanak (1837, 56-59). *Knippenberg.*

Hanneman, Adriaen, Ned. schilder; * 1601 te Den Haag, † 1671 aldaar. Hij was eenigen tijd leerling van Janssen van Ceulen te Londen, daarna van Ravesteyn in Den Haag. Hij schilderde uitsluitend portretten en genoot als zoodanig hoog aanzien, vooral bij den kring van en om het hof van den stadhouder.

Lit.: v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex. *Schretlen.*

Hannibal, stad in den staat Missouri, aan de Mississippi (V. S. v. Amer., 39° 42′ N., 91° 22′ W.). Ca. 23 000 inw. Schilderachtig gelegen woonstad; industrie.

Hannibal (Semiet. woord, = geschenk van Baal), naam van verschillende Carthaagsche veldheeren:

1° Zoon van Gisgon, † 406 op Sicilië.

2° Veldheer in den 1en Punischen oorlog, in 260 ter zee door Duilius bij Mylae verslagen.

3° Zoon van → Hamilcar (sub 3°), gesneuveld in den oorlog tegen Carth. huurtroepen (241-238).

4° Zoon van → Hamilcar Barcas, wellicht de grootste veldheer van de Oudheid, wiens levensdoel was de vernietiging van Rome; * 246, † 182 v. Chr. Negen jaren oud door zijn vader mee naar Spanje genomen, werd H. de lieveling van het leger, diende onder zijn vader, daarna onder zijn zwager → Hasdrubal (sub 2°) en werd in 221 door het leger tot aanvoerder gekozen, onder heftige tegenwerking van de anti-barcinische vredespartij (→ Hanno), breidde het Carth. gebied uit tot aan den Ebro, stuurde aan op een oorlog met Rome, door het met Rome bevriende Saguntum te belegeren (senatu deliberante Saguntum perit: terwijl de senaat beraadslaagt, gaat Sag. verloren). Tegen aller verwachting viel H. (herfst 218) na een gevaarvollen tocht over de Alpen in N. Italië (dat nog niet volledig onderworpen was), versloeg P. Corn. Scipio bij den Ticinus, Tib. Sempronius Longus bij de Trebia, C. Flaminius bij het Trasumeensche Meer. Door de tactiek van den dictator Q. Fabius Maximus Cunctator (= Draler) bleven de Rom. voorloopig voor nederlagen gespaard, totdat C. Terentius Varro zich bij Cannae weer in het open veld waagde en verpletterd werd (216). H. waagde geen beleg van Rome, maar wilde eerst Rome isoleeren door Z. Italië te veroveren. Wel zou H. in 211 plotseling voor de poorten van Rome (Hannibal ad portas!) verschenen zijn. Door

de Carth. overheden onvoldoende gesteund, ontbood H. zijn broer → Hasdrubal (sub 3°) uit Spanje, die bij den Metaurus verslagen werd. Nog verder week H. naar het Z., totdat hij, in 203 teruggeroepen om Carthago zelf tegen P. Corn. Scipio te verdedigen, bij Zama (202) werd verslagen.

Na den vrede bestuurde hij Carthago, maar vluchtte in 196 naar → Antiochus den Grooten, dien hij tot oorlog met Rome aanzette (192-189). Na de nederlaag van Antiochus vond H. een toevlucht bij koning Prusias van Bithynië. Ook hier door Rome's haat achtervolgd, pleegde hij zelfmoord (183 v. Chr.).

Lit.: Henneberg, Hist. d'Annibal (3 dln. 1870-'91); Konrad Lehmann, Die Angriffe der drei Barkiden auf Italien (1905). *Witlox.*

Hannibal ad portas! (Lat., = Hannibal voor de poorten!), een spreekwoordelijke uitdrukking om dreigend gevaar aan te duiden; ontleend aan den angstroep van de Romeinen, toen Hannibal in 211 v. Chr. met zijn leger op korten afstand van Rome's poorten naderde en de stad bedreigde.

Hanno, naam van vsch. Carthagers:

1° Hanno, de zeevaarder, die ca. 500 (of 450) een ontdekkingstocht maakte langs W. Afrika tot Kameroen; zijn reisbeschrijving (in het Gr. vertaald: periplous) is nog over, in de Geogr. Graeci minores (I 1855).

Lit.: Tozer, Hist. of ancient Geogr. (Cambridge 1897, 104).

2° Carth. veldheer, in den 1en Punischen oorlog bij Messana verslagen door de Romeinen.

3° Hanno de Groote, stadhouder van Libyë, kon den opstand van Carth. huurlingen (241-238) slechts met behulp van Hamilcar Barcas onderdrukken; hoofd van de anti-barcinische vredespartij.

4° Een onderbevelhebber van Hannibal in den 2en Punischen oorlog. *Witlox.*

Hanno van Keulen, → Anno van Keulen.

Hanno, Wilhelm von, Duitsch architect, beeldhouwer, schilder en graveur; * 1826 te Hamburg, † 1882 te Christiania (Oslo). Vertegenwoordiger der neo-Gotiek; werkte vnl. te Oslo, alwaar ook zijn hoofdwerk: de Grönlandskirke met school; brandweerdepôt en politiewacht. Als schilder: genre-, landschap-, vooral architectuur-schilder. *p. Gerlachus.*

Lit.: Thieme-Becker, Allg. Künstlerlex. (XV, 594).

Hannover, 1° Pruisische **provincie** in het Noord-Westen van Duitschland, grenzend aan Ned.; opp. 38 585 km²; 3 367 507 inw. (1933), ca. 85% Prot. en 14% Kath. In het Z. berglandschap; in het N. vnl. Diluviale gronden, waar door slechte afwatering vsch. venen zijn ontstaan (Teufelsmoor, Boertanger Moor). De Lüneburger heide (moreenerug) vormt de waterscheiding tusschen Wezer en Elbe (gem. hoogte 150 m). Ten W. van Lüneburg is een gedeelte van de heide Nationaal Park. Verbouw van graan, suikerbieten en aardappelen. De groenteteelt voor de steden in het Noorden, aan de Ruhr en zelfs voor Berlijn breidt zich zeer uit. *Comijn.*

Geschiedenis. Hannover is ontstaan uit de vorstendommen Calenberg en Göttingen. Later kwamen er bij: Lüneburg-Celle, Bremen, Verden, Osnabrück, Hildesheim en in 1814 Oost-Friesland, Meppen en Lingen. Hertog Willem († 1592) liet zeven zoons na, waarvan alleen George huwde, die de opvolger werd. Diens jongste zoon Ernst August (1679-'98) huwde met Sophie van de Palts en wist van den keizer de verheffing tot keurvorst te verkrijgen (1692). Door de Act of Settlement (1701) verkreeg zijn zoon George Lodewijk (1698-1727) de opvolging in Engeland, waardoor een personeele unie ontstond tusschen H. en Engeland tot 1837. Sinsdien is de geschiedenis van H. nauw betrokken bij die van Engeland. Door de afwezigheid van den keurvorst in Engeland viel het practisch bestuur ten deel aan den adel in H. In den Zevenjarigen Oorlog werd H. kortstondig door het verdrag van Kloster-Zeven aan de Franschen ingeruimd. In 1806 bezette Pruisen het ook slechts voor korten tijd, tot Napoleon het koninkrijk Westfalen oprichtte, waarvan het deel uitmaakte. Door den vrede van Weenen (1815) werd het als koninkrijk erkend. In 1819 schonk George III het een constitutie met twee-Kamersstelsel. Willem IV (1830-'37) trok deze constitutie in, hetgeen aanleiding werd tot het verzet der „Göttinger Sieben" (zeven professoren, w.o. de gebr. Grimm), die weigerden den eed op de nieuwe grondwet af te leggen. Omdat vrouwelijke opvolging niet geoorloofd was, volgde bij den dood van Willem zijn jongste broer, Ernst August (1837-'51), in H. op, waarmee de personeele unie met Engeland verviel. Hij herstelde in hoofdzaak de constitutie van 1819, maar na de revolutie van 1848, werd hij ook conservatiever, waardoor conflicten met de vertegenwoordiging niet uitbleven. Zijn zoon George V (1851-'66) had als min. van Justitie Ludwig Windthorst, die in 1852 een nieuwe rechtsregeling invoerde. In den oorlog tusschen Pruisen en Oostenrijk (1866) trachtte George onzijdig te blijven, maar toen hij weigerde een verbond met Pruisen te sluiten, werd zijn land door de Pruis. troepen bezet en zijn leger, ondanks de overwinning van Langensalza, ontwapend. H. werd bij Pruisen ingelijfd. George vluchtte naar Weenen, waar hij in 1878 stierf. In het nieuwe Duitsche Rijk bleef nog een tijd lang bestaan de zgn. Welfen-partij. Eerst door het huwelijk tusschen Ernst August, zoon van George V, met Louise van Pruisen, dochter van keizer Wilhelm II, is de veete tusschen beide huizen bijgelegd.

Het Katholicisme is door de Hervorming in H. grootendeels uitgeroeid. In 1665 werd de eerste Kath. parochie in H. weer opgericht. In 1692 beloofde de keurvorst aan de Katholieken vrije uitoefening van den godsdienst en liet de Jezuïeten uit Hildesheim toe. Zijn zoon George was minder welwillend en verbood door zijn „Reglement" in 1713 het Katholicisme. Nochtans werd onder hem de eerste Kath. kerk in Hannover, de St. Clemens, gebouwd door Agostini Steffani, apostolisch-vicaris. Onder het bewind van koning Jérôme genoten de Katholieken volkomen vrijheid. Na het Congres van Weenen regelde de paus door de bulle „Impensa" den toestand der Kath. Kerk, maar de regeering hield aan haar oppertoezicht vast en richtte een „koninklijk consistorie voor de Kath. confessie" op (1815). In verschillend opzicht, als beheer van het kerkelijk vermogen, gemengde huwelijken en placet, belemmerde de regeering de vrijheid der Kerk. Met de inlijving in Pruisen hield dit alles op en gold voor de Katholieken de Pruis. grondwet. De prov. H. valt onder de diaspora. *Derks.*

2° Hoofdstad van de gelijknamige provincie (IX 576 C/D 2); 443 920 inw. (1933), waarvan ca. 81,5% Prot., 10,5% Kath. en 1,3% Isr. In de M.E. Hanzestad. In 1636 vestigde hertog George er zijn residentie; in 1866 kwam H., met de heele prov., bij Pruisen (zie onder). De industrie (weverijen, ververijen, ijzerind., machinefabrieken) is vnl. in het N. der stad en in de voorstad Linden gevestigd. H. heeft breede straten en vele plantsoenen. Technische hoogeschool. *Comijn.*

K u n s t. Het fraaie Got. Alte Rathaus (1413-'55) van H. heeft een L-vormigen plattegrond. De topgevels zijn een zeer kunstig staaltje van Duitsche baksteen-Gotiek. H.'s belangrijkste Renaissancebouwwerk is het Leibnizhaus (woonhuis van L.), gebouwd in 1612, geheel van natuursteen met zwaren topgevel en rijk gebeeldhouwden, drie verdiepingen hoogen erker. H. bezit vele laat-Gotische huizen, deels baksteenbouw, deels vakwerkbouw, met zeer gesloten topgevels. Vermeld dient het slot Herrenhaus (1665) bij H., met beroemden tuin naar het voorbeeld van Versailles.

L i t.: Lehmgrübner, Mittelalterliche Rathausbauten in D. (Berlijn 1895); Lübke-Haupt, Gesch. d. Renaissance in D. (Eszlingen 1914).

Hannoversch paard, sterk gebouwd, tamelijk edel warmbloedpaard; gefokt benoorden de spoorlijn Berlijn—Hannover—Minden. De lichtere zeer geschikt als rijpaard, de zwaardere ook voor tuigpaard; ontstaan uit allerlei rassen. Vanuit de Staatshengstendepots Celle en Osnabrück wordt de fokkerij geleid; ook in Ned. geïmporteerd voor militaire doeleinden. *Verheij.*

Hannuit (Fr. H a n n u t), gem. in het N.W. van de prov. Luik (IV 432 D 2); opp. 658 ha, 2 400 inw.; belangrijke landbouwmarkt van → Haspengouw; landbouwwerktuigen; verbouwde kerk met eigenaardig standbeeld van den H. Christoffel, bedevaartplaats; oude versterkte stad, die herhaaldelijk belegerd en verwoest werd. *V. Asbroeck.*

Hano, een pueblo van de Hopi-groep, in den huidigen staat Arizona, der → Indianen van N. Amerika, Zuidwestergebied. Vaak ook aangeduid onder den naam Tewa, omdat de pueblo sinds het begin der 18e e. door een groep der Tewa bewoond wordt.

Hanoi, hoofdstad van Tonkin en van geheel Fransch-Indo-China (XI 224 J 3). H. heeft 125 000 inw., meest Annamieten en is gelegen aan de Songka, op 130 km van de zee. De stad is de zetel van den gouverneur-generaal en is een centrum voor kerk, bestuur, gerecht, leger, kunst en wetenschap. Er is een universiteit. Tot hier komt de rivierscheepvaart. Uitvoer van rijst, suiker en zijde. Katoenindustrie, lakwerk, filigrainwerk, enz. *Heere.*

Hanon, koning der Ammonieten, die Davids afgezanten smadelijk behandelde en daarom bestraft werd (2 Reg. 10. 1-4; 1 Par. 19. 2-6).

Hanotaux, G a b r i e l, Fransch staatsman en historicus; * 19 Nov. 1853 te Beaurevoir (Aisne). Was maître de conférences aan de Ecole des Hautes Etudes, dan archivaris aan het ministerie van Buitenl. Zaken (1879). In 1885 werd hij gezantschapsraad benoemd te Konstantinopel. Na drie jaar (1886-'89) als lid van de Chambre de députés, keerde hij terug naar hetzelfde departement (1892), waarvan hij minister werd (1894-'98, met een korte onderbreking in 1895). Hij bevorderde de „rapprochement" met Rusland en de Fr. koloniale politiek in Afrika (incident van Fasjoda in 1898). In 1898 trok hij zich uit het openbaar leven terug en wijdde zich aan zijn geschiedk. studies. Sedert 1897 lid van de Académie française.

W e r k e n: o.a. Hist. de Richelieu (2 dln. 1888); Hist. de la France contemporaine, 1871-1900 (4 dln. 1903-'08). Hij bestuurde de Hist. de la guerre de 1914 (17 dln. 1915-'26); Hist. de la nation française (15 dln. 1920 vlg.). *Willaert.*

Hanover, stad in den staat Pennsylvanië (V. S. v. Amer., 39° 48′ N., 76° 58′ W.). Ca. 12 000 inw. Handelscentrum van een rijk landbouwgebied en industrieplaats.

Han-periode is een tijdperk in China onder het vorstenhuis Han. Voor de politiek dezer periode, zie → China (kol. 399, dl. VII; voor de k u n s t, ibid. kol. 407).

Hanret, gem. in de prov. Namen, ten N. van Namen; ca. 800 inw.; grootendeels Kath.; opp. 875 ha; landbouw.

Hans, A b r a h a m, Vlaamsch volksschrijver; * 1882 te Ste-Maria-Horebeke, redacteur van het Laatste Nieuws. Schreef ontelbare feuilletons, verhalen, sprookjes en kindervertellingen. Haastig en slordig geschreven, neutraal.

Hansa, → Hanze.

Hansbeke, gem. in de prov. Oost-Vlaanderen, 18 km ten N.W. van Gent, aan de spoorlijn naar Brugge; opp. 983 ha, bijna 2 000 inw.; landbouw.

Hansegat, zeegat tusschen Vlieland en Terschelling.

Hansen, 1° C h r i s t i a n F r e d e r i k, Deensch architect; broer van 4°; * 29 Febr. 1756 te Kopenhagen, † 10 Juli 1845 aldaar. Vertegenwoordiger der Klassicistische bouwkunst. Voornaamste nog bestaand werk: kerk van het slot Christiansborg en Lieve-Vrouwe-kerk te Kopenhagen. *p. Gerlachus.*

L i t.: Thieme-Becker, Allg. Künstler-Lex. (XVI, 3).

2° C o n s t a n t, Vlaamsch schrijver; * 1833 te Vlissingen, van Deensche afkomst, † 1910 te Antwerpen; stadsbibliothecaris. Schreef essay's en reisverhalen; ijverde voor toenadering tot het Nederduitsch.

L i t: G. Segers, Jaarb. der Kon. Vl. Acad. (1919).

3° E m i l C h r i s t i a n, Deensch natuuronderzoeker; * 8 Mei 1842 te Ribe, † 26 Aug. 1909 te Hornbäk. In 1877 werd hij directeur van de physiolog. afd. van het in dat jaar opgerichte instituut voor gistingstechniek en gistingsphysiologie te Carlsberg. Zijn onderzoekingen over de physiologie en de reincultuur van de gisten zijn van groote beteekenis geweest voor de bierbrouwerijen.

W e r k e n: Untersuch. aus der Praxis der Gärungsindustrie (1888 en 1892); Gesamm. theoret. Abhandlungen über Gärungsorganismen (1911). *Melsen.*

4° L a r s, Noorweegsch romanschrijver van de realistische richting; * 1869. Zelf uit de kringen der Lofoddenvisscherij gesproten, is hij de meest talentvolle uitbeelder, vol werkelijkheidszin en toch milden humor, van de Nordlandsche visschersbevolking.

V o o r n. w e r k e n: De witte hel; Tromsöer Zeeduivels; Strijd om het leven (Duitsche vert. bij Fischer te Berlijn).

5° T h e o p h i l u s E d v a r d, F r e i h e r r v o n, Deensch architect, broer van 1°; * 13 Juli 1813 te Kopenhagen, † 17 Febr. 1891 te Weenen. Reisde naar Duitschland, Italië en Griekenland; dan vestigde hij zich te Weenen, waar hij belangrijke werken uitvoerde: Heinrichshof (1860); paleis voor aartshertog Wilhelm (1864-'68) e.a. Sterk Byzantijnsch en Grieksch georiënteerd. *p. Gerlachus.*

L i t.: Thieme-Becker, Allg. Künstler-Lex. (XVI, 11-12).

Hansisi, aanloophaven van Koepang tijdens den West-moesson (Timor).

Hansjakob, H e i n r i c h, Kath. priester en Duitsch romanschrijver van gezond-regionalistische strekking; * 19 Aug. 1837 te Haslach, † 23 Juni 1916 aldaar. H. werd tweemaal gevangen gezet om zijn politiek optreden; in 1871 vervult hij voor het Centrum een politiek mandaat.

Zijn talrijke, met het oog op de volkscultuur geschreven verhalen, zijn wat breedsprakig, maar frisch

en natuurlijk van levensuitbeelding. De tendenz tegen den tijdsgeest ligt er wel eens dik op. *Baur.*

V o o r n. w e r k e n: Wilde Kirschen (1888); Dürre Blätter (1889); Der Vogt auf Mühlstein (1895); Der Leutnant von Hasle (1896). — U i t g. Gesamm. Werke (10 dln. 1910 vlg.). — L i t.: H. Bischoff (Antwerpen 1904); Kempf (1917); Floeck (1922); Bauer (1925).

Hanslick, E d u a r d, Weensch muziekcriticus; * 11 Sept. 1825 te Praag, † 6 Aug. 1904 te Weenen; was sedert 1864 muziekcriticus aan de Neue freie Presse te Weenen en als zoodanig een der invloedrijkste en meest gevreesde autoriteiten in het toenmalig muziekleven. Berucht is zijn optreden tegen Wagner en Bruckner, waartegenover Brahms als de evenknie van Beethoven werd verheerlijkt. Toch is zijn geschrift Vom Musikalisch-Schönen (1854) nog thans van waarde, evenals zijn Gesch. des Konzertwesens in Wien (2 dln. 1869-'70) en Die moderne Oper (9 dln. 1879 vgl.). *Reeser.*

Hans Sachs, → Sachs.

Hanssens, 1° C h a r l e s - L o u i s, Belg. componist, cellist en orkestleider; * 1802, † 1871 te Brussel; zoon van den toonkunstenaar Ch. L. Joseph H. Sr.; leefde in België, Holland en te Parijs; 1848-'69 orkestleider van den Munt-Schouwburg, te Brussel; heeft talrijke composities van allerlei aard geschreven,waarvan het meerendeel als autographen in de bibliotheek van het Brusselsch Conservatorium berust. *V. d. Borren.*

2° E d m o n d, Belg. officier en Afrikareiziger; * 1843 te Veurne, † 1884 te Vivi (Belgisch-Kongo). Stafofficier, professor aan de militaire school.

Vervangt dr. Peschuel-Loesche als hoofd van de Intern. Afr. Vereeniging bij het vertrek van Stanley, op het oogenblik dat de terugkomst van Brazza op den rechteroever van den Kongostroom het bestaan van koning Leopold's ondernemingen in gevaar stelde. De verkenningsreizen van H. bevestigden de bezetting door de Belgen van de streken van Koeiloe-Niadi, van den bovenloop van den Kongo en van zijn bijrivieren Oebangi, Mongala en Aroewimi. Hij stichtte de belangrijke posten van Bangala en Basoko. Door deze reizen afgemat, keerde hij terug naar Europa, maar stierf onderweg te Vivi. *Monheim.*

Hansson, O l a, Zweedsch dichter van de Impressionistische school; * 12 Nov. 1860 te Hönsinge, † 26 Sept. 1925, tijdens een reis, in de buurt van Konstantinopel. Leerling van Bååth en Topsoë in de verheerlijkende schildering van zijn geboortestreek Skane, is hij in een deel van zijn werk de zichzelf verafgodende Nietzsche-discipel, en vaart soms heftig uit tegen het Christendom. Zijn novellen, mede tot de Heimatkunst te rekenen, volgen de techniek van J. P. Jacobsen. Ook als essayist heeft H. verdienste; hij schreef weleens in het Duitsch.

V o o r n. w e r k e n: Dikter (1884); Notturno (1885); Ung Ofegs Visor (1892). — U i t g.: Samlade Skrifter (17 dln. 1919 vlg.). — L i t.: F. Vetterlund, Skissblad om poeter (1914); Ek, O. H. (1926). *Baur.*

Hanstein, J o h a n n e s v o n, Duitsch plantkundige; * 15 Mei 1822 te Potsdam, † 27 Aug. 1880 te Bonn als hoogleeraar. H. is vooral bekend om zijn onderzoekingen op het gebied der morphologie en anatomie, in het bijz. over de groeipunten van wortel en stengel, maar leverde ook verdienstelijk werk op het terrein der physiologie.

V o o r n. w e r k e n: Untersuch. über den Bau und die Entwickl. der Baumrinde (1853); Über den Zusammenhang der Blattstellung mit dem Bau des dikotylen Holzringes (1858); Versuche über die Leitung des Saftes durch die Rinde (1860); Zur Entwicklungsgesch. der Gattung Marsilia (1862-'64); Befrüchtung und Entwickl. der Gattung Marsilia (1865); Die Scheitelzellgruppen im Vegetationspunkt der Phanerogamen (1869); Die Entwickl. des Keims der Monokotylen und Dikotylen (1870). *Melsen.*

Han-sur-Lesse, gem. in de prov. Namen, ten Z. van Rochefort, ca. 500 inw.; Kath.; opp. 944 ha; landbouw. Merkwaardigheid: de grotten (zie onder). Zie ook de plaat bij het artikel over de prov. → Namen.

Te Han-sur-Lesse (Grand-Gard, Sohière) vond men een aantal praehistorische graven (lijk- en brandgraven) in den vorm van ronde, lage steenhoopen (marchets). De bijgaven waren uiterst zeldzaam. Bij de grot van Han vond men wapens en scherven uit den Brons- en IJzertijd, en op de plaats „Chession" was een Rom. versterking gelegen.

L i t.: de Loë, Annal. Soc. Arch. Namur (XXI 1895, 51 vlg.); Annal. Fédér. Arch. Histor. Belg. (XVII 1903, I, 274 vlg., 519 vlg.). *R. De Maeyer.*

De **Grotten van Han** zijn ontstaan in de kalkstrook, welke de Lesse stroomopwaarts van Han kruiste. De rivier verloor hier steeds meer water aan het grondwater, tot zij ten slotte in een ondergrondschen loop haar grooten dalkronkel geheel afsneed. Door de oplossende en de uitschurende werking van het water, ten deele ook door instortingen, ontstonden de groote grotten, waarvan de Salle du Dôme (154 m lang, 140 m breed en 129 m hoog) wel de meest indrukwekkende is. Met hun prachtige druipsteenvormingen zijn deze grotten de mooiste van geheel West-Europa.

L i t.: J. B. L. Hol, De Grotten van Han sur Lesse (Onze Aarde, Maart 1928). *Hol.*

Hansweerd, → Kruiningen.

Hansworst, comische tooneelfiguur van vast, telkens terugkeerend type, sedert de 16e e. vooral op het Duitsche tooneel voorkomend (Hanswurst) en verwant met de comische figuren der Ital. commedia dell'arte. In meer uitgebreiden zin is h. de benaming geworden voor een potsenmaker.

Hantay, gem. en kerspel, gewijd aan den H. Martinus, in Fr.-Vlaanderen, kanton La Bassée (XI 144 D 3); ca. 400 (Kath.) inw., Fransch sprekend. Landbouw.

Hantes-Wiheries, gem. in het Z. van de prov. Henegouwen; opp. 636 ha, 850 inw.; Hantes-rivier; landbouw, steengroeven; kerk uit 18e e.; oud kasteel; graftombe; Rom. vondsten.

Hants, → Hampshire.

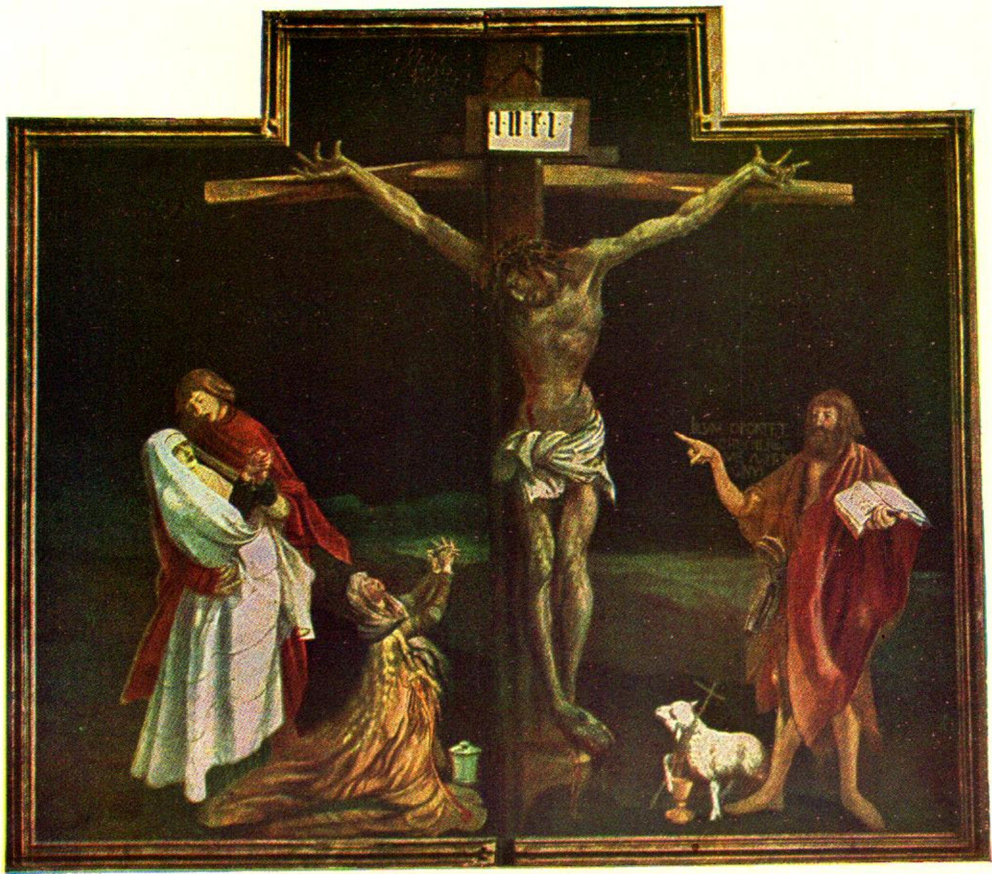
Han-tijdperk, → Han-periode.

Hanyang, → Hankou.

Hanze, 1° → Middenstandsbeweging.

2° Na de invallen der Noormannen en vooral in de 12e eeuw vestigen de Duitschers (ook Vlamingen en Hollanders) koloniën aan de kusten van de Oostzee. Die kolonisten zijn ook kooplieden, die betrekkingen met het moederland onderhouden. Om te midden der gevaren van een vreemd land niet alleen te staan, sluiten die kooplieden zich aaneen en vormen Hanzen. Het woord is van Germaanschen oorsprong, komt reeds in het Gotisch voor en beteekent: schare.

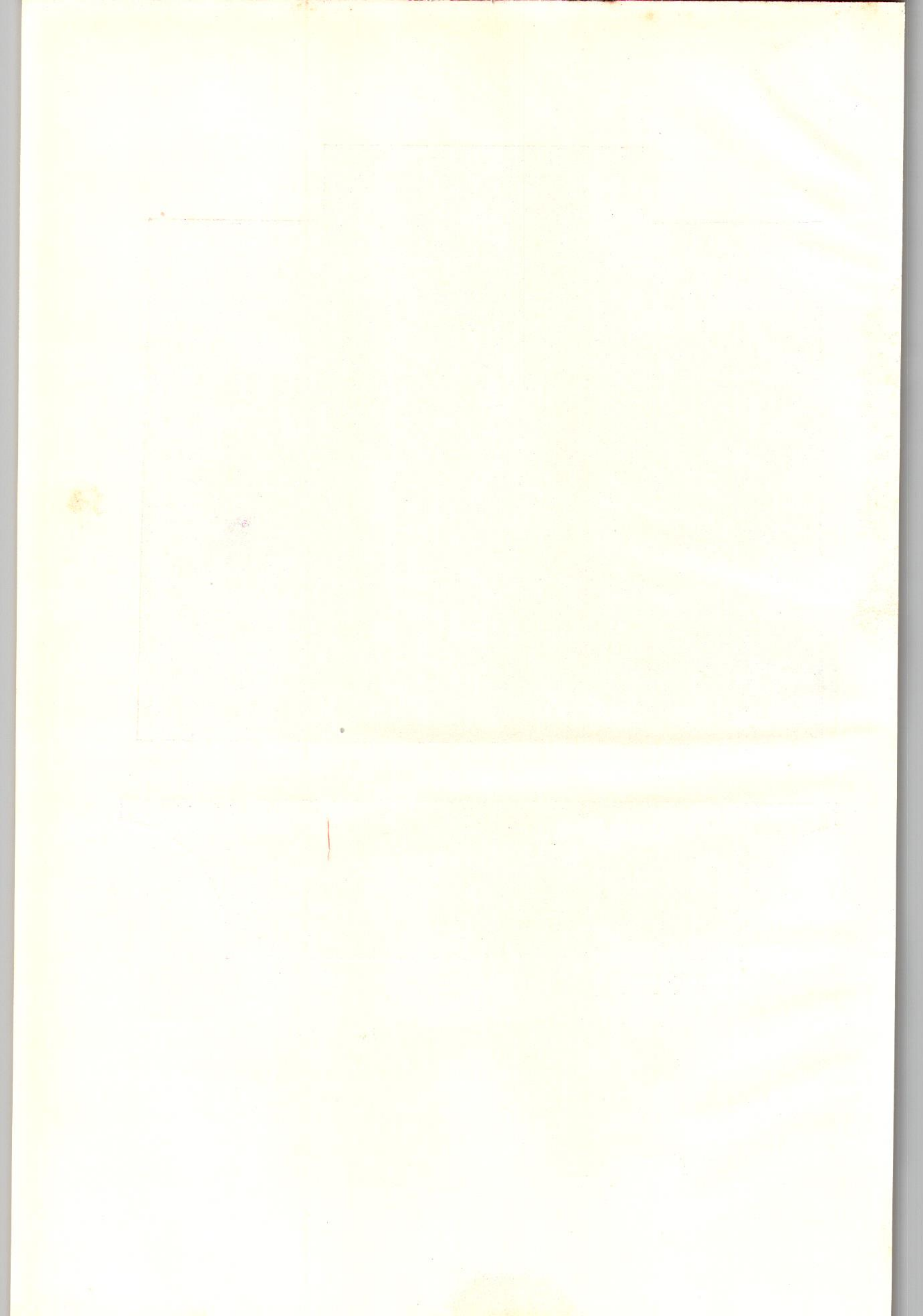
De eerste Hanzeatische gemeenschap is die van het eiland Gotland, waar de stad Wisby nog talrijke herinneringen van monumentalen aard aan bewaart. De overgang van koopliedenhanzen tot stedenhanzen komt tot stand onder invloed van Lübeck, dat zich in de eeuw tusschen Hendrik den Leeuw en Rudolf van

Matthias Grünewald.
Kruisiging en Beweening.

Isenheimer Altaar (ca. 1510).
Museum, Colmar.

Habsburg op ongelooflijk snelle wijze ontwikkelt. De verzwakking van het keizerlijk gezag droeg er machtig toe bij de steden uit zelfbehoud tot aaneensluiting te brengen. Het stadsrecht en de munt van Lübeck breidden zich over vele steden aan de Oostzee uit. In een oorkonde van 1358 wordt deze stedenbond het eerst Duitsche H. geheeten. In Engeland en in Vlaanderen waren de Duitsche kooplieden wel bij de H. aangesloten, maar geen steden. In de Nederlanden vindt men wel in het O. eigenlijke Hanzesteden: Groningen, Kampen, Deventer, Zwolle, Arnhem, Nijmegen, Roermond, Dinant e.a., maar in het W. niet. De aldus ontstane Duitsche H. verkrijgt allengs het monopolie der vrachtvaart op Oost- en Noordzee tot aan de Loiremonding, die in haar taal eenvoudig „baai" genoemd wordt. Zelfs komt er in de tweede helft der 15e eeuw een nederzetting in Lissabon voor. Deze nederzettingen worden beheerscht door eigen recht, alleen in Zweden aanvaarden zij het plaatselijk recht. Zelfs hebben de Hanzeaten bijna overal, behalve in Vlaanderen en Engeland, eigen kerken gehad.

Oorlogszuchtig is de H. nooit geweest; wanneer haar handelsmonopolie gevaar liep, schrok zij niet voor wapengeweld terug. Toen de gedachte der Skandinavische Unie, die in 1397 te Kalmar werkelijkheid werd, opkwam onder de regeering van Waldemar den Grooten van Denemarken (1350-'75), stond ook de strijd met de H. voor de deur. In 1361 worden de Gotlanders voor de poorten van Wisby door de Denen verslagen. Dit trekken de Wendische steden zich aan. Niet alleen werd Denemarken buiten het Hanzeverkeer gesloten, maar een vloot uitgerust, die Helsingborg belegerde. Terwijl de meerderheid der bemanning aan land was, overvielen de Denen de vloot en vernietigden haar in 1362. Aanvankelijk was de H. door deze nederlaag zeer ontmoedigd, maar toen Waldemar de Hanzesteden verdrukte, kwam in 1367 de eerste groote Hanzebijeenkomst bijeen te Keulen, omdat men er prijs op stelde, ook de steden in het W. in de actie te betrekken. Kampen, Harderwijk en Elburg kwamen dan ook ter vergadering. Dit leidde tot de Keulsche confederatie van 1367. Een vloot van 41 schepen met 1 950 gewapenden werd uitgerust. De tocht had een schitterend verloop. Waldemar wachtte de komst der vloot niet af, maar vluchtte uit zijn rijk. In 1370 maakte de vrede van Straalsond een einde aan den oorlog en aan de Deensche bedreiging. Ter vijfhonderdjarige herdenking werd in 1870 de „Hansische Geschichtsverein" opgericht.

Na Straalsond had de H. spoedig met de Vitaliebroeders of Likedeelers te doen, zeeroovend gespuis, dat na den strijd met Waldemar en zijn dochter Margaretha, eigen vloten had ingericht. Moeilijkheden met Brugge en vooral met Engeland heeft de H. vaak gehad, wat aanleiding werd tot het herhaald verleggen van den „stapel". Ook de Holl. steden, aan wier hoofd Amsterdam, kregen genoeg van de hegemonie der H., en in 1428 brak er tusschen deze en de H. een felle oorlog uit, die niet ten voordeele der eersten afliep. Van 1471-'79 was het opnieuw strijd tusschen de H. en deze steden.

De confederatie van Keulen heeft niet tot een eigenlijke constitutie geleid. Wel kwamen sindsdien meer alg. vergaderingen bijeen, maar zelfs de Hanzeatische statuten van 1417 mogen niet als een constitutie gelden. Lübeck heeft op die vergaderingen de leiding. Er ontwikkelen zich, sinds de eerste gemeenschappelijke onderhandeling van 1252 met Vlaanderen, drie kernen in de H., nl. Lübeck, Keulen en Wisby. Na den val van Wisby, waarvoor noch Danzig, noch Riga in de plaats zijn gekomen, is er in de H. een wondeplek. In de twee overgebleven groepen zijn er weer steden aan te wijzen, die de minder belangrijke vertegenwoordigen. Zoo staan de Overijselsche steden onder leiding van Kampen, de Kleefsche onder Wezel; Nijmegen vertegenwoordigt de steden van de Betuwe.

Op de vergaderingen waren de grootere steden door twee, de kleinere door één raadsheer vertegenwoordigd, vergezeld van den stadssecretaris of pensionaris. Ca. 1500 wordt het gebruik, dat de leidende steden er een „syndicus", een juridisch gevormden secretaris, op nahouden, w.o. beroemde persoonlijkheden, als Albert Krantz. In het midden der 16e eeuw kwam er een syndicus voor heel de H. Diens ambt bleef niet lang bestaan. Het verloop der verhandelingen leert men kennen uit de Hanzerecessen, een soort notulen, waarin persoonlijkheden zelden uitkomen en meer een beeld van het gewordene als van het wordende gegeven wordt. Zij zijn ook niet ter vergadering zelf gemaakt, maar zijn, behoudens enkele brokstukken, afschriften. Al waren de dagvaarten der H. niet beroemd om hun snelle voortvarendheid, wanneer het er op aan kwam, wist men in den regel toch wel tot besluiten te komen. Er bestond geen ingewikkelde financieele regeling, noch iets, wat op een budget voor oorlog leek. Voor elke afzonderlijke gelegenheid moest een afzonderlijke overeenkomst worden aangegaan en dientengevolge een afzonderlijke vloot of leger worden uitgerust.

De ondergang der H. werd veroorzaakt door de vijandigheid der landsheeren in de 15e e., door de inwendige woelingen der gilden, door het uiteenloopen der stedelijke belangen, als van Danzig en Lübeck in Engelsche zaken, van Danzig en Keulen in de verhouding tot Brugge. Het sluiten van het Hanzekantoor te Nowgorod in 1494 door Iwan III wordt gewoonlijk als de eerste stap naar den ondergang der H. beschouwd. Veel indruk schijnt die sluiting nochtans niet op de tijdgenooten te hebben gemaakt, daar zij eer een gevolg was van reeds ingetreden achteruitgang dan het begin ervan. Van grooter beteekenis waren de oorlogen met de Denen in het begin der 16e e. en later. De episode van Jürgen Wullenwever in de jaren dertig, hoewel ze eigenlijk slechts tot de Lübecksche geschiedenis behoort, heeft aan de H. veel kwaad gedaan. De ontdekking van Amerika heeft geen noemenswaardig nadeel aan de H. toegebracht. Maar de groote energie der Holl. kooplieden der 16e en 17e eeuw heeft de H. naar den achtergrond gedrongen.

Lit.: D. Schäfer, Die deutsche Hanse (Bielefeld en Leipzig [3]1925); P. A. Meilink. De Ned. Hanzesteden (1912). *W. Mulder S.J.*

Hanzinelle, gem. in de prov. Namen, ten Z.O. van Charleroi, ruim 700 inw.; Kath.; opp. 753 ha; landbouw; hardsteen; pannen en draineerbuizen.

Hanzinne, gem. in de prov. Namen, ten Z.O. van Charleroi, ca. 600 inw.; Kath.; opp. 895 ha; landbouw; marmer; pannen en draineerbuizen.

Haoessa, 1° Soendaneesche volksstam.

2° Naam van een Kongoleesch soldaat.

3° Handels- en hulptaal, in het N.O. deel van de W. Soedan zeer verspreid (zes millioen sprekers). Oorspr. een Negertaal, sterke Hamietische inslag.

Haolleien, oud Geldersch volksgebruik bij het betrekken van een nieuwe woning. De nieuwe buur werd dan om 't haol (haard) geleid, waar de haolboom met den ketel hing boven den haardkuil. Oorspr. had het feest ook een godsdienstig karakter, later ontaardde

het in drankmisbruik. Te Zeelst (N. Br.) en omstreken werd de nieuwe bruid rond den haard geleid; de buurvrouwen werden verzocht „op den herdlay”.

L i t. : Geld. Volks-Almanak (1840, 9-13); Tschr. voor N.Brab. Gesch., Taal en Letterkunde (2e jg. 1884, 7 en 8). *Knippenberg.*

H.A.P.A.G., afk. voor Hamburg-Amerikan. Paketfahrt-Aktiengesellschaft; Hamburg-Amerikalijn, stoomvaartmij., opgericht in 1890, onderhoudt passagiers- en vrachtdiensten tusschen Hamburg, New York en andere Amer. havens.

Hapalidae, → Aap (sub 2°).

Haparanda, de Noordelijkste stad van Zweden (65° 50′ N., 24° 0′ O.); opp. 282 ha, 2 600 inw.; gelegen aan den rechteroever van de Tornea-elf. Meteorologisch station.

Hapax eirémenon of **Hapax legomenon**, (Gr., = eenmaal gezegd, resp. gelezen), naam voor een woord, dat toevallig slechts één enkele maal voorkomt in de ons overgeleverde letterkunde van een doode taal, bijv. het West-Gotisch.

Hapert, → Hoogeloon.

Haplodonten (< Gr. haploos = eenvoudig), groep uit de knaagdieren met wortellooze kiezen. Ze komen voor in N. Amerika.

Haploïd (b i o l o g i e), het aantal chromosomen, dat in de voortplantingscellen of gameten wordt aangetroffen, steeds de helft van het → diploïd aantal.

Haploïde phase, → Diploïde phase.

Haplologie (< Gr., = eenmaal zeggen) (p h i l o l o g i e), een → dissimilatie, waarbij van twee opeenvolgende syllaben, die in klank gelijk of bijna gelijk zijn, één verdwijnt: bijv. idolatrie uit idololatrie.

Haplomitrium, levermossengeslacht van de familie der Haplomitriaceae en de orde der Jungermanniales. De eenige soort, H. Hookeri, komt voor in Noord-en midden-Europa en is waarsch. een overblijfsel van prae-Glaciale levermossen. De Haplomitriaceae wijken af van de andere levermossen door den radiairen bouw van de spruit, die drie rijen van blaadjes draagt. *Melsen.*

Haplomitrium Hookeri.

Haplont, noemt men in de e r f e l ij k h e i d s l e e r dat deel van een organisme, welks cellen het gereduceerd of haploïd chromosoomgetal bevatten.

Haplostemone bloemen, bloemen, waarin slechts één krans van meeldraden aanwezig is. → Diplostemonie.

Haps, gem. in de prov. N. Brabant, ten Z.O. van Grave; opp. 1 520 ha, ong. 1 600 inw., allen Kath. Landbouw, veeteelt en rozenkweekerijen, waardoor H. bekend is.

Haptotropie of t h i g m o t r o p i e is de krommingsbeweging van een plantendeel naar aanleiding van de eenzijdige aanraking met een vast voorwerp. De gevoeligheid voor → contactprikkels is vrij algemeen verspreid onder de planten. Ranken bijv. van de erwt, den wijnstok en de heggerank krommen zich bij aanraking in de richting van den prikkel, zoodat zij zich om een steunsel kunnen vasthechten. De beweging is toe te schrijven aan versnelling van den groei aan de convexe zijde van de zich krommende ranken. De contactprikkels worden gepercipieerd door het protoplasma van de opperhuidscellen. In sommige gevallen wordt dit vergemakkelijkt door dunne plaatsen in de buitencelwanden der opperhuidscellen, voelstippels genaamd, bijv. bij Cucurbitaceae. Noodzakelijk is dat niet, want ook zeer gevoelige ranken, bijv. van de passiebloem, bezitten geen voelstippels. De tentakels van de bladeren van de zonnedauw krommen zich bij aanraking met vaste voorwerpen, evenals de bladeren van Dionaea, wanneer de voelborstels daarvan worden aangeraakt. Ook coleoptilen van haverkiemplanten krommen zich bij eenzijdige aanraking en zelfs groene stengels kunnen soms haptotropische bewegingen uitvoeren. *Melsen.*

Har, stijl van een → puntdeur. Men onderscheidt de a c h t e r h a r aan de zijde, waar de deur is opgehangen, en de v o o r h a r, waarmede de deuren tegen elkander sluiten.

Harachte, → Horus.

Harad, bijbelsche naam (Hebr. ‘Ain Charod) van bron, waaruit Gedeon zijn manschappen liet drinken, om er driehonderd uit te kiezen voor den strijd tegen de Madianieten (Jos. 7. 1). Indien het kamp van Gedeon in de vlakte van Jezreël was, beantwoordt de huidige ‘Ain Dzjaloed (waarsch. < Goliath) ten N. van het Gelboëgebergte aan de oude bron. Dicht daarbij ligt thans de Joodsche kolonie ‘Ain Harod (spoorstation), waarin de bijbelsche naam voortleeft. *Simons.*

Haraeus (V e r h a e r), F r a n c i s c u s, Kath. priester en geschiedschrijver, beoefende tevens graveerkunst (kaarten); * 1555 te Utrecht, † 1632 te Leuven. Studeerde te Leuven en Dowaai (Douai); ging naar de missie te Stockholm en met Possevinus S.J. naar Moskou; bekleedde daarna vsch. geestelijke functies en werd vóór of in 1612 historiograaf van de aartshertogen. Bekendheid verwierf hij zich door zijn heiligenlevens, uittreksels uit Surius’ De probatis Sanctorum historiis.

Op hist. gebied is noemenswaard de oorspr. „Onpartijdige Verclaringhe der oorsaken des Nederlandtsche oorloghs” (1612), waartegen Fr. Vranck een slechte „Wederlegginghe” schreef. Tegelijk mengde hij zich in den strijd tusschen Bockenberg en Dousa over den oorsprong en de grenzen van het graafschap Holland. H.’s hoofdwerk is: Annales Ducum seu Principum Brabantiae (2 dln. Antwerpen 1623), een thans waardelooze compilatie. In dl. I (tot 1559) zijn ook heiligenlevens als bron benut; in dl. II. (tot 1609) zijn de bronnen partijdig overgeschreven en te weinig genoemd. Belangrijk doordat het de eerste uitgebreide samenvatting van Kath. zijde was over den opstand; daarom veel gelezen, totdat Strada verscheen. *Vermaseren.*

Harakiri, een zelfmoord in Japan, door opensnijding van den buik met een klein mesje, dat dicht bij het handvat in het zwaard van den Samoerai steekt. In Japan wordt zelden het woord harakiri (buikopensnijder) gebruikt, maar spreekt men meestal van „seppoekoe”.

Harald Blauwtand, koning van D e n e m a r k e n (935-985). Hij ondernam enkele aanvallen op het rijk

van keizer Otto I, werd echter door dezen verslagen en moest dientengevolge de stichting der bisdommen Sleeswijk, Ripen en Aarhuus toestaan (948). Toen H. in een strijd met zijn eigen zoon Sven vermoord werd, verdwenen de bisdommen en het Katholicisme behield slechts enkele aanhangers. Voor de laatste maal beleefde de heidensche godsdienst in Denemarken een opleving, doch het moest spoedig aan innerlijke zwakte ten gronde gaan. *Slootmans.*

Harald of H a r o l d, koning van E n g e l a n d, † 1066 (zie afbeelding in kolom 163/164 in deel IV). Hij was de zoon van Godwin, den machtigen Eng. groote, die tijdens de regeering van → Eduard den Belijder er zoo sterk voor ijverde de Angelsaksische mentaliteit tegen de Fransche vreemdelingen te verdedigen. H. geraakte, door zijn houding t.o.v. de door den koning begunstigde Normandische edelen, in verbanning, doch hij mocht spoedig terugkeeren. Nadat hij voor Eduard een opstand bedwongen had (1063), was hij de machtigste onderdaan van den koning. Ongelukkig kwam hij kort daarop in gevangenschap van Willem, den hertog van het Fr. hertogdom Normandië. Schijnbaar in vrijheid, werd hij gedwongen den hertog leenhulde te bewijzen en hij moest beloven hem altijd te steunen. Na den dood van Eduard werd H., met voorbijgang van Eduards neef Edgar, tot koning uitgeroepen. Doch Willem van Normandië maakte zich op om door de wapenen zijn aanspraken op den Eng. troon te handhaven. Bondgenooten vond hij in een broer van H., Tostig, graaf van Northumberland, en in Harald Hardrada, koning van Noorwegen. De eerste aanval kwam van Harald Hardrada, die met een leger in het Noorden viel; doch H., snel tegen hem optrekkende, versloeg hem in den bloedigen slag van Stanfordbridge (25 Sept. 1066).

Op 29 Sept. ontscheepte Willem zijn troepen in Sussex. Het schijnt, dat paus Alexander II H. in ieder geval voor onwettig hield; althans Willem voerde een door den paus geschonken banier mede en nam een sterke stelling in nabij **Hastings.** Hier had het beroemde treffen plaats, dat over het lot van Eng. besliste. Reeds 14 Oct. stond H., uit het Noorden teruggekeerd, voor het kamp der Normandiërs. Dezen vielen aan met hun gevreesde ruiterij, doch de Engelschen hielden over het geheele front onwrikbaar stand. Dientengevolge werd het vertrouwen der Normandiërs diep geschokt; toen nam Willem zijn toevlucht tot een list. Een afdeeling der zijnen sloeg schijnbaar op de vlucht, de Engelschen begonnen de achtervolging, doch plotseling hielden de vluchtelingen in goede orde stand en de Engelschen leden zware verliezen. Toen tegen den avond H. zelf door een verdwaalde pijl doodelijk in het oog getroffen sneuvelde, was al hun tegenstand verlamd en Willem won slag en rijk. Met H. verloor de bloem van den Z. Eng. adel het leven. H. werd begraven in de kerk van Waltham, welke hij, voor hij den troon besteeg, gesticht had. Met dezen belangrijken slag begint een geheel nieuwe periode in de geschiedenis van Engeland (zie → Groot-Brittannië, sub Geschiedenis).

Van het beroemde tapijt van Bayeux, dat in 72 tafereelen een schat van bijzonderheden over de gebeurtenissen van dezen slag geeft, staat een gedeeltelijke afbeelding in dl. IV, kol 163.

L i t. : John Lingard, Hist. of England (I) ; F. Stenton, William the Conqueror (1908). *Slootmans.*

Harald Harfagar (= Blondhaar), koning van N o o r w e g e n (ca. 860-930), zoon van Halfdan, uit het geslacht der Ynglinger. Door den grooten zeeslag bij Hafrsjord (bij het tegenw. Stavanger) in 872, maakte hij zich tot den eersten koning van Noorwegen, wat voor dit land een belangrijke omwenteling beteekende. Het werd een politieke eenheid, kreeg een uniforme rechtspraak en maakte een einde aan de voortdurende oorlogjes der stamhoofden. Natuurlijk moesten dezen nu ook schatting betalen, doch sommigen konden zich daar niet mee vereenigen. Zij verlieten daarom het land en vestigden zich op de Orkaden of de Shetland-eilanden. *Slootmans.*

Harald IV, koning van N o o r w e g e n ; * ca. 1103 in Ierland, vermoord in 1136; bijgenaamd Gylle d.i. Gylle Krist, dienaar van Christus. Na den dood van den regeerenden koning, zijn halfbroer Sigurd, nam hij diens zoon Magnus gevangen (1134) en beklom zelf den troon.

Haram esj Sjerif, → Jerusalem.

Haram Ramet el Chalil, → Ramet Harem.

Haran of H a r r a n (in H. Schrift ook: Charan), naam van Oude stad in Mesopotamië aan den oever van de Belichos. De stad, wier naam „Weg” of „Karavaan” beteekent, was door haar ligging een belangrijk handels- en transportcentrum (vgl. ook Ez. 27. 23). Vanaf ca. 1500 v. Chr. wordt H. dikwijls vermeld in de inschriften der Assyr. koningen. Na den val van Niniveh (612) trachtte Assoeroeballit II in H. zijn rijk te herstellen, doch de Babyloniërs (Chaldeeën) en de Meden namen de stad in (610). De voornaamste godheid van H. was de maangod Sin.

Volgens de H. Schrift verbleef Abraham op zijn tocht van Oer naar Canaän eenigen tijd in H., waar zijn vader Thare stierf (Gen. 11. 31, 32). Vgl. → Carrhae. *Simons.*

Harar, hoofdstad van de gelijknamige prov. in het O. van Abessinië (I 243 C 2); ca. 40 000 inw.; door een spoorweg met Dzjiboeti en Addis Abeba verbonden. De stad is met een muur omringd ; zij bezit moskeeën en is een Mohammedaansch milieu; naast aanhangers van den Islam, zijn er ook veel fetisjisten; de bijgeloovigheid geeft aanleiding tot talrijke misbruiken. Veel bedelaars en zieken! De missies hebben reeds flink werk geleverd. H. is de arme verblijfplaats van een bisschop; er bestaat ook een Fr. ziekenhuis met zusters als verpleegsters. De prov. levert huiden en koffie. *V. Asbroeck.*

Haraukloof, gemiddeld 125 m diepe kloof, 16 km ten N.O. van Pajakoemboeh in de res. Sumatra-Westkust. Met loodrechte wanden uitgeslepen in een zandsteen-gebergte. Wordt veel bezocht door toeristen.

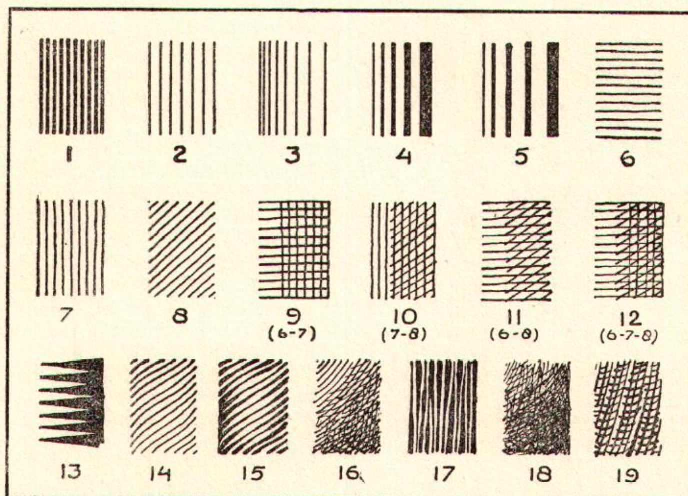
Harbodem (Fr. Haubourdin), gem. in Fr.-Vlaanderen, kantonshoofdplaats in het arrondissement Rijsel (XI 144 D/E 3). Twee kerspelen: de stad met hoofdkerk, gewijd aan den H. Machuyt, 10 000 inw.; gehucht Heurtebise, gewijd aan den H. Paulus, 3 000 inw. Meerderheid Kath. en Fransch sprekend. Textielnijverheid. Een der twee klein-seminaries van het bisdom Rijsel (het andere te Hazebroek), 257 studenten. Kloosters: Augustinessen van Kamerijk (te Heurtebise), Clarissen, en drie van de Dochters der Wijsheid (Filles de la Sagesse). *v. Es.*

Harbor Grace of Harbour Grace, havenstad op New Foundland, aan de Conceptionbaai (V.S. v. Amer., 47° 39′ N., 53° 16′ W.). Ca. 5 000 inw. Visscherij; vlieghaven. Kath. bisschop.

Harburg-Wilhelmsburg, stad aan de Elbe in de prov. Hannover, aan den rand van de Lüneburger

heide (IX 576 C/D 2). In 1927 werden H. en W. samengevoegd. In 1933: 112 658 inw. (ca. 12% Kath.). In 1929 ging H.-W. een havengemeenschap met Hamburg aan. Chemische en textielind.; machinefabrieken.

Harceeren of a r c e e r e n, een teekentechniek, die door middel van fijne dichtbijeengeplaatste lijnen de schaduwen en de nuances in helderheid of kleurwaarde van een voorwerp weergeeft. Men kent hiervoor allerlei systemen: regelmatige evenwijdige harceering en kruisharceering, zulke die het modelé volgt, of een geheel onregelmatige kriskras van lijntjes (vaak toegepast bij etsen). Voor de verschillende systemen zie de teekening. Het karakter der harceeringen wordt ook voor een groot deel bepaald door het te gebruiken materiaal. Bij zachtere materialen (krijt, pastel, potlood), die door meer of minder druk donkerder of lichter lijnen geven, of bij penseelteekeningen, waarbij de verfstof in verschillende nuances kan worden gebruikt, zal daardoor het reliëf in de teekening nog worden versterkt. Gereedschappen, als de veeren pen, die onmiddellijk ageeren op den druk der hand, geven gemakkelijk lijnen van verschillende dikte, terwijl harde materialen (stalen pen, looden zilverstift) strakke, gelijke en eenkleurige lijnen geven. In het algemeen is de wijze van harceeren meer kenmerkend voor een bepaalden kunstenaar dan voor een kunstperiode.

R e g e l m a t i g e p a r a l l e l h a r c e e r i n g (fig. 1-8). 1. Onderlinge afstanden gelijk aan dikte der lijnen geeft donkeren, grijzen toon. 2. Hoe dunner de lijnen en hoe grooter de afstand hoe lichter tint. 3. Gelijke lijnen, maar onderlinge afstanden steeds grooter wordend, geeft ronding aan of toenemende helderheid. 4 en 5. Afstanden gelijk, lijnen dikker of afstanden grooter wordend en lijnen eveneens dikker, geeft afname van helderheid aan. 6, 7 en 8. Horizontale, verticale en diagonaalharceering. K r u i s h a r c e e r i n g e n (fig. 9-12), bestaande uit combinaties van 6, 7 en 8. V r ij e h a r c e e r i n g e n (fig. 13-19). 13. Alle lijnen nemen gelijk in dikte af of toe. 14 en 15. Richting en beweging der lijnen volgen eenigszins den vorm der voorwerpen. 16. Vrije kruisharceering. 17. Vrije parallelharceering. 18. Onregelmatige harceering (veel voorkomend in de Renaissance). 19. Zgn. haakjes-harceering (Dürer), lange parallelharceering gesneden door korte gebogen lijntjes.

Bij technische teekeningen past men ook bepaalde harceeringen toe om materialen aan te duiden en om doorsneden aan te geven.

Harchies, gem. in het Z. van de prov. Henegouwen, ten W. van Bergen; opp. 1 078 ha, ca. 2 700 inw.; beboschte omgeving, kanaal en Hene-rivier; landbouw, veeteelt; steengroeven; dorp reeds vermeld in de 11e e.; oude baronie; oudheidk. vondsten ; kerk uit begin 19e e.; kasteel des Préaux. *V. Asbroeck.*

Hardanger, wit, open naaisel in verbinding met platsteekborduursel. Noorsche huisindustrie.

Hardanger Fjeld, een → fjeld bij de Hardangerfjord. Het N. deel reikt tot de uitloopers van het Sognefjord. Hier komt in een tectonisch venster het vlakke grondgebergte voor te midden van Silurische sedimenten en in het O. ligt een fjeldengroep als de vidda. Het Z. deel ervan is de Halling-harvet, die op de Hardanger-Jökul lijkt. Over deze fjelden gaat de spoorlijn Bergen—Oslo. *fr. Stanislaus.*

Hardangerfjord, fjord aan de W. kust van Noorwegen, ten Z. van Bergen (60° 0′ N., 6° 0′ O.) (zie afbeelding 1 tegenover kolom 673 in deel X). Ze dringt 175 km diep in het land door en vormt de scheiding tusschen het grondgebergte in het Z.O. en de met Silurische sedimenten gevulde Caledonische geosynclinale in het N.W. Dit verschil komt duidelijk uit in vorm en bewoning der oevers. De vertakkingen (bijv. de Sörfjord) dringen door in het grondgebergte, dat hier 1 600 m hoog is. Hier ligt de → Folgefond in het W. en de Hardangervidda in het O. Het Z. deel heeft veel van zijn natuurschoon verloren door de chemische grootindustrie van Odda, een plaats met 5 000 inw. De Eidfjord in het O. ligt nog te midden van een ongerepte, grootsche natuur. Eid en Ulvik zijn hier centra van zomertoerisme. *fr. Stanislaus.*

Hardanger-vidda, een grondgebergteplateau in Noorwegen van 1 200-1 300 m hoogte met vele denudatieresten van phylliet, kwartsiet en harde eruptieven, die het golvend plateau plaatselijk meer reliëf geven, bijv. de Storre Fond in het Z., de Haarteig in het midden en de Hardanger Jökul (1 993 m) in het N., alle met plateaugletsjers. Het plateau heeft ondiepe dalen en tal van meren en moerassen. De vegetatie is armelijk: berken, heiden, wolgras e.a. Er worden enkele duizenden rendieren gehouden en op wilde rendieren wordt jacht gemaakt. Het gebied is onbewoond en heeft slechts één overgang, nl. den Haukelipas in het Zuiden. *fr. Stanislaus.*

Hardbert, bisschop van Utrecht (1139-'50). Fries van geboorte ; werd zonder tusschenkomst van den keizer op den Utr. zetel verheven. Hij verdedigde zijn rechten tegen Bentheim, Groningen en Holland, voerde echter een familiepolitiek door aan zijn broers Lefferd en Ludolf resp. de kasteelen Groningen en Koevorden in erfleen te geven, waardoor de zelfstandigheid van Groningen en Drente werd voorbereid. Het bezit van Friesland werd in 1145 door koning Koenraad III bevestigd; overigens trok H.

zich meer terug uit de rijkspolitiek. Hij wijdde persoonlijk de nieuwe kerk te Egmond. *Post.*

Lit.: B. J. L. de Geer v. Jutfaas. Nog een bladz. uit de Utr. gesch., in: Bijdr. v. vaderl. Gesch. (3e reeks, 1896).

Hardbloem (Knawel) of Scleranthus, een plantengeslacht van de fam. der muurachtigen; omvat 10 soorten kleine kruiden met priemvormige bladeren en groengekleurde bloemen. Op zandgronden groeien S. annuus en S. perennis, die door schapen gaarne worden gegeten en een goed voedsel vormen.

Eenjarige hardbloem (Scleranthus annuus). a = bloem; b = stamper.

Hardegarijp, → Tietjerksteradeel.

Hardeland, August, zendeling in dienst der Rheinische Missionsgesellschaft; *30 Sept. 1814 te Hannover, † 27 Juni 1891 aldaar. H. werkte 1841-'45 en 1849-'58 op Borneo; niet geheel competent, doch ijverig en eenig beoefenaar der inheemsche talen van Zuid-Borneo. Hij vertaalde den Bijbel in het Ngadjoe en schreef een Versuch einer Grammatik der Dajackschen Sprache (Amsterdam 1858) en een Dajack-Deutsches Wörterbuch (Amsterdam 1858). Doctor h.c. in de theologie, Utrecht 1858. *Berg.*

Harden, 1° van staal (zie fig. van art. → Gietijzer). Als gewoon (koolstof-)staal definieert men ijzer met 0,3-1,2% koolstof. Bij 1150° bestaat een dgl. legeering dus uit zuiver austeniet, d.i. een vaste oplossing van → cementiet in ijzer. Bij plotselinge afkoeling kunnen er nu twee dingen gebeuren. 1° Het austeniet valt uiteen; bij een gehalte van juist 0,9% koolstof in ijzer en secundair cementiet, welke tezamen een zeer innig, zoogenaamd eutectoïd mengsel vormen. Austeniet met minder dan 0,9% koolstof scheidt eerst langs de lijn FE ijzer af, tenslotte gaat de rest van het austeniet bij E over in het bovengenoemde eutectoïde mengsel. Dit mengsel heeft zeer verschillende structuur, naarmate de plotselinge afkoeling van het austeniet tot beneden of tot boven 170° C heeft plaats gehad. In het laatste geval, en dus ook bij langzame afkoeling, wanneer het austeniet geruimen tijd boven 170° C is geweest, liggen de deeltjes ijzer en cementiet laagsgewijze naast elkaar: lamellair perliet, dat door de aanwezigheid van het harde cementiet iets harder is dan ijzer. Bij vlugge afkoeling tot beneden 170° C, en dus ook bij gewone vlugge afkoeling, zijn de bestanddeelen zelfs bij de sterkste vergrooting niet meer afzonderlijk waar te nemen; deze structuur heet martensiet en bepaalt de groote hardheid van staal. Wordt gehard staal verhit (ontlaten), dan balt het cementiet samen tot bolletjes, welke in het ijzer als grondmassa zijn waar te nemen: globulair perliet, even zacht als het lamellaire. Waardoor is het martensiet nu zoo hard? Doordat het cementiet, als enkele moleculen tusschen de kristalvlakken van het ijzer liggend, het over en langs elkaar glijden van de kristallieten belemmert (Eng. slip interference hardness).

2° Het austeniet blijft als zoodanig bestaan. Bij gewoon staal komt dit alleen voor bij plotselinge afkoeling op ca. 200°, bij welke temp. het austeniet opnieuw vrij bestendig is. Wordt het werkstuk daarna verder afgekoeld, dan gaat het austeniet over in martensiet. Deze trapsgewijze harding heeft vele voordeelen en wordt sinds haar ontdekking in 1928 steeds meer toegepast. Bevat staal een zeker percentage andere metalen (nikkel, chroom, molybdeen, wolfraam), dan oefenen deze een stabiliseerende werking op het austeniet uit, zoodat dit bij de gewone harding in olie tot op gewone temp. blijft bestaan: austenietische stalen, welke taai, maar niet zeer hard zijn. Het martensietisch staal is voor de meeste practische toepassingen te hard en te bros. Door verhitting verandert de structuur, waarbij bovengenoemd globulair perliet de eindtoestand is. Wordt de verhitting op het juiste oogenblik afgebroken, dan laten zich allerlei tusschenstadia vastleggen, wier verschillende eigenschappen de uitgebreide toepassing van staal bepalen.

Lit.: W. F. Brandsma, Het Harden van Staal (1934). *Zernike.*

Magnetische harding van magneetstaal is de behandeling van magneetstaal met het doel het een groote coërcitiefkracht te verleenen. Een staalsoort met een groote coërcitiefkracht noemt men magnetisch hard.

2° Harden van vet heeft ten doel minder kostbare oliën en vetten (meestal walvischtraan en palmolie) om te zetten in hardere vetten met een hooger smeltpunt, die om vsch. redenen een hoogere waarde hebben. Men werkt bij 110°-160° en doet de olie, gemengd met een katalysator (meestal fijn verdeeld nikkel of nikkelverbindingen), verstuiven in een ruimte, waarin waterstof onder druk aanwezig is. Door het verstuiven komen waterstof, katalysator en olie in innig contact en wordt het eerste gemakkelijk opgenomen, waarbij het onverzadigde vet in een verzadigde verbinding wordt omgezet. Door deze bewerking worden tegelijkertijd vele onaangenaam riekende of smakende stoffen in onschadelijke bestanddeelen veranderd, waardoor het geharde vet ook voor verwerking tot eetbaar vet geschikt wordt. *Hoogeveen.*

3° Harden van photographische lagen. Photographische lagen, die bijna uitsluitend uit gelatine bestaan, kunnen, daar de diverse bewerkingen het lang blijven in vloeistoffen noodzakelijk maken, bij hooge temperatuur, vooral gedurende den zomer, te week worden, soms zelfs smelten. Dit is te voorkomen door baden gedurende enkele minuten in een 10% aluinoplossing of een 3-5% formaline-oplossing 35%. *Ziegler.*

4° (Biologie) Ander woord voor → fixeeren (1°).

5° In de geneeskunde verstaat men onder harden het systematisch oefenen der afweerkrachten van het lichaam tegen koudevatten. H. geschiedt door koude afwasschingen, afwrijven, licht- en luchtbaden. Vooral koudwaterbehandeling volgens Kneipp heeft ten deze een zeer gunstige werking (Kneippkuur). *Mom.*

Harden, 1° Arthur, Eng. scheikundige; * 12 Oct. 1865 te Manchester. Sinds 1897 leider van de biochemische afd. van de Lister-Institutes der univ. van Londen. Verkreeg in 1929 den Nobelprijs voor chemie voor zijn diepgaande onderzoekingen omtrent de gisting van suikers en de daarbij werkzame enzymen.

2° Maximilian, pseud. voor den Joodsch-Duitschen journalist Isidor Witkowski; * 20 Oct. 1861 te Berlijn, † 30 Oct. 1927 te Montana. Wellicht de meest invloedrijke dagbladschrijver der oppositie in Duitschland vóór en tijdens den Wereldoorlog: zijn niets ontziende satire in Die Zukunft, vaak op schandaal-effect belust, bracht o.m. Prins → Eulenburg ten val (1907).

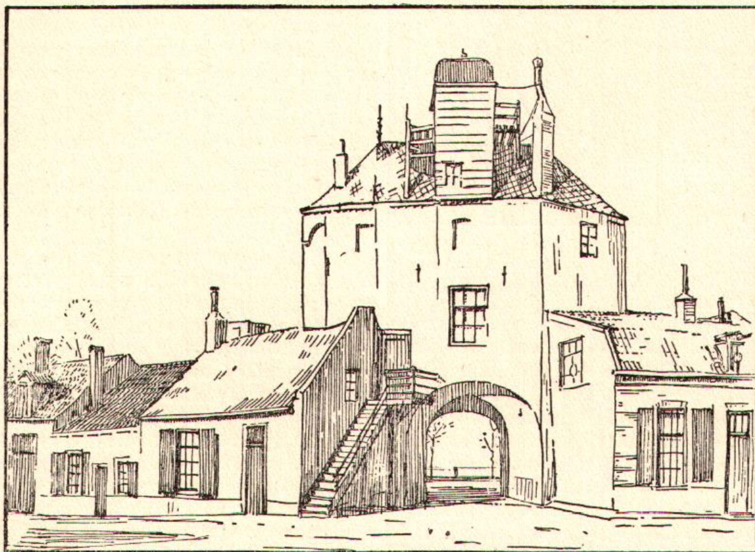
Voorn. werk: Köpfe (4 dln. 1904 vlg.). — Lit.: H. Delbrück, Kautsky und H. (1920); M. H. (Stimmen zum 60. Geburtstage, 1921). *Baur.*

Hardenberg, Ambt, gem. in de prov. Overijsel, gelegen aan de Vecht en bij de spoorlijn Koevorden—Almelo. Opp. 16 000 ha; hiervan is de helft woest, 1/4 bouwland en bijna 1/4 grasland. Ruim 13 000 inw., waarvan 43% Ned. Herv., 39% Geref., 12% Kath., de laatsten vooral in de buurtschappen Lutten, Oud-Lutten, Slagharen en Schuinesloot. De bevolking bestaat bijna geheel van landbouw en het afgraven van veen. *Wierdsma.*

Hardenberg, → Novalis.

Harderwijk, gem. in de prov. Gelderland, in het W. van de N. Veluwe aan het IJselmeer (XI 512 A 2). Omvat H. en dorp Hierden (1 600 inw.). Opp. 3280 ha, ruim 8 000 inw., waarvan 72% Ned. Herv., 13% Geref., bijna 5% Kath. en 4,5 Christ. Geref. Middelen van bestaan: landbouw en boschbouw. Door het IJselmeer visscherij, rookerijen, garnalenpellerijen, scheepswerf, zeil-, mandenmakerijen en vischmeelfabriek. Verder een kalkzandsteenfabriek. Visch en houthandel. Eigen haven met dagelijksche stoombootverbinding op Amsterdam. Toerisme. In H. is het Piusgesticht (Kath.) en Sanatorium „Sonnevanck" (Chr.) voor t.b.c.-lijders. Garnizoen 2e reg. inf. met staf der 7e brigade. Groot aantal hist. gebouwen: Ned. Herv. kerk (13-15e e.); de voormalige Kloosterkerk, sinds 1913 weer Kath. (16e e.); raadhuis met beeldhouwwerk en schilderijen (1620); het voormalige St. Catharinaklooster, later hoogeschool, waartoe ook nog het Linnaeustorentje en kruidtuin behooren. Van de vesting bestaan nog de Waltoren, vestingmuur en Vischpoort, nu als vuurtoren in gebruik.

Lit.: Schrassert, Harderwiens antiquus. *Heijs.*

Harderwijk. Vischpoort.

Geschiedenis. Oudste geschiedenis onbekend. In 1230 door graaf Otto III ommuurd en in 1231 door hem met stadsrechten begiftigd. Als vesting aan de zijde der Veluwe ca. 1600 met bolwerken versterkt. Tegen het einde der 13e e. werd H. onder de Hanzesteden opgenomen en kreeg beteekenis vooral door den handel in visch en lakens. Uit de in 1372 door Eleonora, weduwe van hertog Reinald III, gestichte Lat. school is later (1647) de Kwartierlijke Akademie voortgekomen, die tot 1818 heeft bestaan.

Lit.: Staats Evers, Geld.'s voormalige steden (167); Gouda Quint, Bibliogr. van Geld. (I, 140-142; II, 52-54). *v. Hoeck.*

Hardgras, → Zwenkgras.

Hardgrauw, een ongesinterde, poreuze → baksteen met een drukvastheid van ong. 300 kg per cm^2. Men onderscheidt vsch. soorten, als: kleurig, grijs en miskleurig.

Hardgummi, → Rubber.

Hardheid, 1° van Röntgenstralen, → Röntgenstralen.

2° Hardheid van vaste stoffen. Het is zeer moeilijk het begrip hardheid zoowel te definieeren, d.i. verband te leggen met andere physische eigenschappen, als haar te meten.

In de mineralogie maakt men gebruik van de krasproef: een lichaam, dat een ander krast, is harder dan dit laatste. Hiermede komt men echter niet veel verder dan tot een qualitatief inzicht, al kan men door vaststellen van een schaal den hardheidsgraad in getallen uitdrukken. De in de mineralogie uitsluitend gebruikte schaal van Mohs luidt: 1 talk, 2 gips, 3 kalkspaat, 4 vloeispaat, 5 apatiet, 6 veldspaat, 7 kwarts, 8 topaas, 9 robijn, 10 diamant. Ook hangt veel af van de kracht, waarmee men het krassende voorwerp hanteert. Anderzijds kan men door de kracht te meten, welke op een krassende punt moet worden uitgeoefend, een quantitatieve waarde voor de h. vinden (sclerometer vlg. Seebeck). Voor groote h. heeft men tot andere methoden zijn toevlucht moeten nemen, bijv. het vaststellen van den tijd, noodig om een bepaald volumen weg te slijpen. Uit deze onderzoekingen is gebleken, dat bovenstaande schaal vrijwel logarithmisch is, maar dat 2, 3 en 4 te dicht op elkaar volgen, en dat de sprong tusschen 9 en 10 zeer groot is. Een verbeterde schaal van Mohs zou bijv. aldus kunnen luiden: 1 talk, 2 kalkspaat, 3 apatiet, 4 veldspaat, 5 kwarts, 6 topaas, 7 robijn, 8 carborundum, 9 wolfraamcarbide, 10 diamant.

In de metallurgie worden vooral de Brinell- en Rockwell-test gebruikt. Bij de eerste wordt een stalen kogel, bij de tweede een diamanten punt met

een bepaalde kracht in het metaal gedrukt; de omgekeerde waarde van de diepte van den indruk geeft de h. aan. Het is duidelijk, dat men hier een andere eigenschap meet dan met de krasproef. Bij deze meet men den weerstand, dien het materiaal biedt tegen het wegbreken van kleine stukjes; men zou van klastische hardheid kunnen spreken. Bij de andere den weerstand tegen blijvende vervorming: plastische h. Als derde komt daar dan bij de elastische h., d.i. de weerstand tegen tijdelijke vervorming. Ook deze wordt in de metallurgie op verschillende wijzen gemeten, bijv. aan de hoogte, waarop een vallende kogel weerkaatst wordt, of aan de demping van een, met een diamanten punt op het opp. rustenden, slinger. *Zernike.*

3° **Hardheid van water** is een uitdrukking voor het kalk- en magnesium-gehalte van water. Men geeft deze h. weer in graden, waarbij er drie systemen zijn. Eén graad Duitsch is 10 mg kalk (CaO) in één liter; één graad Fransch is 10 mg calciumcarbonaat ($CaCO_3$) in één l; één graad Engelsch is 10 mg $CaCO_3$ in 0,7 l. Bij al deze wordt de magnesia als kalk, resp. calciumcarbonaat berekend. Beide elementen zijn opgelost als bicarbonaten, sulfaten en chloriden; hun hoeveelheid noemt men de totale h. Door koken ontleden de bicarbonaten en slaan als carbonaten neer; de h. neemt dus af met een bedrag, dat tijdelijke h. heet. De rest is de blijvende h. Water tot 8° Duitsch is zacht, 16-30° en meer is hard. *Zernike.*

Hardheidsschaal, → Hardheid (2°, van mineralen).

Hardhoorenden (→ Doofheid). Het herkennen en genezen van doofheid is van groot sociaal belang; daarom worden in vele steden de schoolkinderen op doofheid onderzocht, en door den schoolarts naar huisdokter of specialist verwezen. Van zeer veel belang zijn ook de scholen voor hardhoorende kinderen, evenals de cursussen in liplezen, zoowel voor kinderen als voor volwassenen. Vsch. oorziekten kunnen in het begin nog genezen worden of verdere uitbreiding ervan kan voorkomen worden. Is het proces niet meer te stuiten, dan kunnen patiënten, die zich in liplezen geoefend hebben, het contact met de buitenwereld behouden.

De Ver. tot bevordering der belangen van slechthoorenden, die overal in Ned. afd. heeft, maakt zich zeer verdienstelijk met het tot stand brengen van vakonderwijs voor slechthoorende kinderen, het bevorderen van beroepsopleiding voor op lateren leeftijd doof gewordenen, het geven van voorlichting bij de opvoeding van slechthoorende kinderen, het bevorderen van de plaatsing van groeptelefoons in kerken, arbeidsbemiddeling voor slechthoorenden. Zie ook → Gehoororgaan. *Nelissen.*

Hardhout, → Hout.

Hardifort, → Harrevoort.

Harding, → Harden.

Harding, 1° S t e p h a n, → Stephan Harding.

2° W a r r e n, Amer. staatsman; * 1865 te Corsica (Ohio), † 1923 te San Francisco. Aanvankelijk journalist, in 1900 tot senator van den staat Ohio gekozen, en in 1915 tot republ. staatssenator; in 1920 werd hij president van de Ver. Staten. Tijdens zijn bestuur vervreemdden zich de Ver. St. meer en meer van den Volkenbond en van de Eur. aangelegenheden. In Nov. 1921 werd ook te Washington de ontwapeningsconferentie gehouden. *Cosemans.*

Hardinxveld, gem. in de prov. Zuid-Holland ten W. van Gorinchem aan de Merwede; opp. 1 160 ha, ong. 7 000 inw., nagenoeg geheel Prot. Bestaat uit de dorpen B o v e n - H. en B e n e d e n - H. Veel griendcultuur; zalmvisscherij; hoepelmakerijen, scheepsbouw, machinenijverheid, sigarenfabr., aannemersbedrijven; veel bootverkeer. *v. Velthoven.*

Hardkop, Ned. benaming voor het begrip Monadnock (naar Mt. Monadnock in Z.W. New Hampshire), een berg of bergrug, die boven een schiervlakte oprijst, omdat hij ten gevolge van de grootere weerstandskracht van zijn gesteenten bij de vereffening van het landschap gespaard bleef. Voorbeeld: de kwartsietkam van den Hunsrück (Soonwald enz.), oprijzende boven de in zachtere leigesteenten gevormde Hunsrück-schiervlakte. *Hol.*

Hardlood, → Lood.

Hardouin, J e a n, Fransch Jezuïet, theoloog en Klass. philoloog; * 1646 te Quimper (in Bretagne), † 3 Sept. 1729 te Parijs; 1683-1718 leeraar aan het college Louis le Grand en een tijdlang tevens biblioth. Zijn bekendste uitg. is de Hist. Naturalis van Plinius in usum Delphini. H.'s hoofdwerk is: Conciliorum collectio regia maxima, een critische en tot nu toe de meest volledige en betrouwbare verzameling van de concilie-acten van 34-1714 (11 dln., Parijs 1715). H. was een man van ijzeren vlijt en buitengewone geleerdheid, maar te zeer geneigd tot paradoxen en onhoudbare beweringen. Zoo is hij van meening, dat ongeveer heel de Klass. en een groot deel der Oud-Christ. literatuur onecht zou zijn, en niets dan een vervalsching uit de 13e e. Enkele van zijn werken zijn dan ook op den Index geplaatst. *Zr. Agnes.*

Hardschalig noemt men die zaden, welke door den dichten bouw van de zaadhuid water moeilijk doorlaten en daardoor slechts langzaam, soms pas na jaren, ontkiemen. Door krassen (prepareeren) der zaadhuid, hetwelk wel machinaal in zgn. preparatoren gebeurt, kan men dit euvel verminderen. Hardschalige zaden, welke vooral bij vlinderbloemigen, o.a. wikken en klavers voorkomen, behouden lang hun kiemkracht (vlinderbloemige onkruiden). *Dewez.*

Hardsoldeer, → Soldeer.

Hardstaal, → Staal.

Hardsteen, grijsblauwe kalksteen. De in Ned. in het bouwvak verwerkte h. komt meestal uit België (→ Arduin) en wordt gebruikt voor stoepen, trottoirbanden, vloertegels e.d. Het grootste weerstandsvermogen bezit de h. in de richting, waarin de gronddruk in de oorspr. ligging van den steen (het „leger") op dezen werd uitgeoefend. H. vertoont vaak haarscheurtjes, die aanleiding kunnen geven tot inwateren en stukvriezen. Daar h. minder duurzaam is dan basalt en graniet, vindt het minder toepassing, vooral bij buitenwerk. *P. Bongaerts.*

Hardsteen is verder een zeer goed materiaal voor het uitvoeren van alle soorten van beeldhouwwerk. Toch gebruikt men deze steen meer voor decoratief beeldhouwwerk, o.a. voor grafsteenen en grenspalen. Daar h. hard van aard is en vast en dicht van structuur, staat het een uitvoerige bewerking toe. Men gebruikt de gewone beeld- en steenhouwersbeitels, welke speciaal voor de h. gehard worden. De oude grafsteenen in kerken, met wapens en letters versierd, zijn meestal van hardsteen. *Etienne.*

Hardt, E r n s t, Duitsch tooneelschrijver en radiobestuurder; * 9 Mei 1876 te Graudenz. Zijn tooneelproductie is neo-Romantisch van inhoud, zeer verzorgd naar den vorm.

V o o r n. w e r k e n: Ninon de Lenclos (1905);

Tantris der Narr (1907); Gudrun (1911); Schirin und Gertraude (1913); König Salomo (1915); An den Toren des Lebens (novelle; 1904).

Harduyn, Justus de, Zned. dichter; * 1582 te Gent, † 1641 te Audegem (O. Vl.), als pastoor aldaar. Als leerling van Justus Lipsius had hij een uitgebreiden vriendenkring onder de geleerden van zijn tijd. Zijn poëzie sluit aan bij de Fr. Pleiade en behoort tot de schoonste Renaissance-dichtkunst, die we in onze taal bezitten.

Werken: Den Val ende Opstand van den Coninck ende Prophete David, met bijvoegh van de Seven Leedtuygende Psalmen (Gent 1620; met muziek); Goddelijke wenschen, verlicht met Sinnebeelden, Gehedichten.... (Antwerpen 1620); Goddelicke Lof-Sanghen tot vermaekinghe van alle gheestighe Liefhebbers.... (Gent 1620; meerendeels op muziek in 2 stemmen); De weerlycke Liefde tot Roosemond.... (Antwerpen 1613, opnieuw 1922). — Lit.: M. J. Schrant, Uitgelezene dichtstukken v. J. de H. (Zaltbommel 1831); Prudens v. Duyse, in Belg. Museum (1847); Cleyne Proefstuxkens.... van J. de H. (Antwerpen 1927); dr. O. Dambre, De Harpzanger v. David (Antwerpen 1929), R. Foncke, in: De N. Gids (I 1917); A. v. Duinkerken, Dichters der Contra-reformatie (1932, 50 vlg.). *Piet Visser.*

Hardvochtigheid (Lat. immisericordia) is gebrek aan barmhartigheid. Hardvochtig is hij, wiens wil niet geneigd is tot een passend medevoelen met het leed en den nood v. d. evenmensch en die niet bereid is tot leniging van dien nood. Daar de barmhartigheid een der edelste uitingen van naastenliefde is, wijst h. op een tekort aan ware naastenliefde. De H. Schrift waarschuwt voor deze ondeugd: „Wie barmhartig is, doet zich zelf goed; de hardvochtige benadeelt ook zich zelf" (Prov. 11. 17).

Lit.: St. Thom. (II.II. q.159, a.1) *P. Heymeijer.*

Hardvrucht (Bunias orientalis), een plantensoort van de fam. der kruisbloemigen; komt met nog vier andere soorten om de Middell. zee en in Azië voor. De h. in Ned. soms aangevoerd, is tweejarig of overblijvend en heeft goudgele bloemen en een tweehokkige hauw als vrucht. *Bouman.*

Hardwar, stad aan den rechteroever van den Ganges, in de Vereenigde Provincies, Britsch-Indië (X 224 D 2); ca. 3 4000 inw. Beroemd pelgrimsoord voor de Hindoes.

Hardwick, Philip, Eng. architect; * 1792 te Marylebone; † 1870 te Londen. Reisde naar Frankrijk en Italië. Voorliefde voor den Klassieken stijl. Beste werk in Ital. Renaissance: vereenigingsgebouw der goudsmeden te Londen (1829-'32).

Lit.: Thieme-Becker, Allg. Künstler-Lex. (XVI).

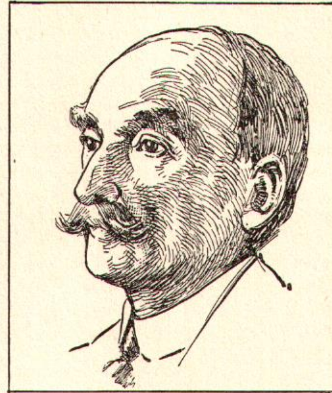
Hardy, 1° Alexandre, Fransch tooneelschrijver; * 1570 te Parijs, † ca. 1632. Voorlooper en tijdgenoot van Corneille. Schreef 700 stukken met de meest eigenaardige thematiek. Hij bekommert zich noch om de samenstelling zijner werken, noch om de echtheid der karakters, noch om den stijl; zoekt enkel beweging en leven. *Ulrix.*

Uitg.: E. Stengel, Le théâtre d'A. H. (I-V Paderborn 1883-'84). — Lit.: E. Rigal, A. H. et le théâtre fr. à la fin du 16e s. et au commencement du 17e s. (Parijs 1889); E. Rigal, De Jodelle à Molière (Parijs 1911).

2° Godefrey Harold, Eng. wiskundige; * 1887, 1906-'19 lector te Cambridge, sinds 1919 hoogleeraar te Oxford. Hij werkt op het gebied der analyse en getallenleer, vooral in samenwerking met J. E. Littlewood.

3° Oliver, Amer. filmkomiek, die een duo vormt met den bekenden Stan Laurel.

4° Thomas, Eng. romanschrijver en dichter; * 2 Juni 1840 te Upper Bockhampton (Dorset), † 11 Jan. 1928 te Dorchester. Vaak bijgenaamd „de laatste van de groote Victoriaansche schrijvers". Oorspr. voor architect opgeleid, begint hij ca. 1870 romans te schrijven. Na eenige niet karakteriseerende werken (o.a. Under The Greenwood Tree) komen romans, die duidelijk het fatalistisch, of liever deterministisch karakter van den schrijver manifesteeren, o.a. Far from the Madding Crowd (1874); Return of the Native (1878); The Mayor of Casterbridge (1880); Tess of the D'Urbervilles (1891); Jude the Obscure (1895). Ze zijn doortrokken van een hopeloos pessimisme, waarin de menschen — primair animaal — voortjachten onder rampen, die het erfdeel des vleesches zijn als onder een onontkoombaar fatum, en die geen God kennen, die zich hulp laat afbidden, als de beproeving te zwaar schijnt. H.'s romankunst is verwant aan die van de Fr. naturalisten. Technisch bereikt zij een aanzienlijke hoogte. Ze is regionaal; aan H.'s liefde tot zijn geboortegewest (Wessex) zijn de meesterlijke beschrijvingen van landschap en rustiek leven te danken. Met Jude the Obscure neemt H. voorgoed afscheid van den roman, en schrijft dan enkel nog poëzie, die in hooge mate individueel is en ook weer evenals zijn romans pessimisme tot grondtoon heeft; ze gaf H., in zijn eigen land althans, een zeker even groote vermaardheid als zijn proza-werken. Een monumentaal werk is The Dynasts (1904-'08), een episch drama, gebaseerd op de worsteling van Napoleon tegen Europa. Na H.'s dood werd zijn asch met groote praal begraven in Westminster Abbey; zijn hart evenwel in de parochiekerk van zijn geboorteplaats.

Th. Hardy.

Lit.: L. P. Johnson, The Art of Th. H. (1894); F. A. Hedgcock, Thomas H. penseur et artiste (1911); L. Abercrombie, Th. H. a critical study (1912); J. H. Fowler, The Novels of Th. H. (1928); P. Braybrooke, Th. H. and his Philosophy (1928); A. Mac Dowall, Th. H., A Critical Study (1931); R. E. Zachrisson, Th. H.'s Twilight View of Life (Upsala 1933); id., Th. H. as Man, Writer and Philosopher (Upsala 1928). *F. Visser.*

Hardzink, → Zink.

Hare (Eng., = haas), naam, gegeven aan een stam der → Indianen van N. Amerika; buren der Eskimo's, in het Mackenzie-gebied, ten N. van het Groote Berenmeer, Canada. Hun eigenlijke naam is Kawchodinné (kaw = haas, cho = groot, dinné = volk, stam; „het volk der groote hazen"). *Olbrechts.*

Harelbeke, gem. in de prov. West-Vlaanderen, ten N.O. van Kortrijk, aan de Leie en het Kanaal van Bossuit. Opp. 1 489 ha, ca. 11 000 inw. Zandstreek en kleigrond; landbouw, weiden; vlasnijverheid, tabaksteelt. Merkwaardig zijn kerktoren (11e e.?) en koorgestoelte; de Banmolens (oorkonde v. Boudewijn IX),

welke, gemoderniseerd, nog bestaan („watermolens"); het geboortehuis van Peter Benoit (geregistreerd monum.) en een kerkhof uit den Wereldoorlog.

G e s c h i e d e n i s. Volgens Meyer, Sanderus, Marchant e.a. was H. hoofdstad en verblijfplaats van de eerste drie graven of Forestiers van Vlaanderen. Hierom later veel voorrechten. Oudste documenten nochtans maar uit 11e e. Collegiale kerk door bulle van paus Alexander II (1070). Herbouwd in 1769. *Hennus.*

Harem, verbastering van het Arab. woord harim (met korte a, lange i en accent op de laatste lettergreep), eigenlijk „voor onbevoegden verboden en te eerbiedigen", vandaar o.a. aanduiding van de vrouwen in het algemeen, en inzonderheid van de gezamenlijke vrouwen van één man. In het Nederlandsch gebruikt men het woord harem veelal in den zin van „vrouwenverblijf", en komt er dan toe van haremvrouw te spreken. Harembroek, Turksche wijde broek. Haremwachters, mannelijke slaven, die in het vrouwenverblijf dienst moesten doen en daarvoor ontmand moesten zijn. → Serail. *Berg.*

Haremheb, Egypt. generaal, wiens macht en invloed tijdens de laatste pharao's der 18e dynastie zoodanig toenam, dat hij in 1350 v. Chr. zelf als pharao den troon van Egypte kon bestijgen. Hij herstelde den door Amenhotep IV verzaakten Amon-cultus en zijn tempels en voltooide de vernietiging van de residentie te → Amarna. Tegelijkertijd werkte hij met groote energie en wijsheid aan het herstel van de orde in het land, waarvoor hij talrijke decreten uitvaardigde, gebeiteld op een enorme stele in Karnak. Hij geldt met recht als een der meest verdienstelijke heerschers van het Oude Egypte. H. wordt gewoonlijk beschouwd als de eerste pharao der 19e dynastie, hoewel zijn verhouding tot den eersten der Ramessieden, die na zijn dood (1315) op den troon kwam, ons geheel onbekend is. *Simons.*

Haren, → Haar.

Haren, 1° gem. in de prov. G r o n i n g e n, ten Z. van de stad Gron. (zie kaart → Gron., C 3); omvat de kom, Onnen, Essen, Harendermolen, Noordlaren, Glimmen, Tuindorp, Paterswolde (ged.); ca. 7 700 inw., waarvan 79% Prot., 1,5% Kath. en 17% onkerkelijk; opp. 5 402 ha (12% bouwland, 3% tuingr., 63% weiland, 2,5% bosch); veeteelt, landbouw, tuinbouw, 3 zuivelfabr. De gem. neemt vooral in bevolking toe door vestiging van forensen en gepensionneerden. Mooie omgeving: Appèlbergen, Paterswoldsche Meer. Door tram- en spoorlijn met de stad Gron. verbonden. Instituut voor blinden. Te Noordlaren het eenige hunebed in de prov. Gron. Winplaats voor drinkwater voor de gem. en de prov. Groningen. *Bouma.*

2° Voormalige gem. in B e l g. B r a b a n t, in 1921 door Brussel (2e district) genaast. Talrijke fabrieken, langs de vaart en de spoorwegen: scheikundige producten, kleurstoffen, oliën, margarine, cement, behangselpapier, landbouwmachines, enz. Een gedeelte van het grondgebied van H. is ingenomen door de spoorweginstallaties Schaarbeek-Brussel en het vliegveld van Evere. *Lindemans.*

3° → Megen c.a. (N. Br. gem.).

Harenkarspel, gem. ten N. van Alkmaar, in het zeekleigebied van N. Holland; opp. 2 401 ha, omvattend de dorpen Dirkshorn (tevens hoofdplaats der gem.), Kalverdijk, Tuitjenhorn, Kerkbuurt en Waarland; op 1 Jan. 1935 ruim 3 300 inw., waarvan bijna 66% Kath., behoorend tot de parochies Tuitjenhorn, Waarland, Langendijk en de N. parochie van Heer Hugowaard; bijna 21% is Ned. Herv.; bijna 6% Geref. en 7% onkerkelijk. Er is landbouw, veeteelt en tuinbouw (grove groenten, aardappelen en bloembollen), alsmede eenige industrie. *van der Meer.*

Haren-Ruitenbroekerkanaal, een in 1881 tot stand gekomen kanaal tusschen het Stads-Ter-Apelerkan. (prov. Gron.) en de Eems bij Haren langs Ruitenbroek; het staat in verbinding met het Süd-Nord-kanaal.

Harghita, → Hargita.

Hargimont, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Marche, op 6 km van deze stad. Opp. 796 ha, ca. 650 inw. Gelegen aan de Wamme, bijrivier van de Lomme. Bergachtige streek, leem- en kalkgrond. Landbouw. Groeven van straatsteenen. Feodaal slot van Jemeppe-Hargimont.

Hargita of Harghita, deel van vulkanischen binnenrand der Karpaten, tusschen Boven-Maros en Boven-Aloeta, 1 800 m naaldwouden, minerale bronnen.

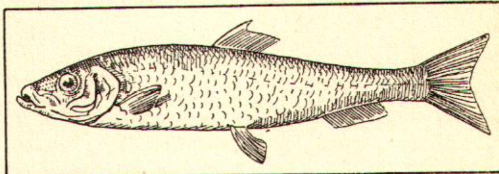
Hargreaves' proces (s c h e i k.), bereidingswijze van natriumsulfaat door verhitten van keukenzout met zwavelzuur; dit laatste moet eerst bereid worden uit zwaveldioxyde, zuurstof (lucht) en water. Door nu de genoemde gassen (water dus in den vorm van stoom) tusschen 500 en 600° over keukenzout te leiden, verkreeg Hargreaves in één bewerking natriumsulfaat en zoutzuur in de afgassen. Door de overmaat stoom, welke voor het verloop van het proces noodzakelijk is, kan dit laatste echter niet in zeer geconcentreerden vorm gewonnen worden. Dit is het eenige nadeel, dat het H. p. tegenover de andere methoden van natriumsulfaatbereiding bezit. Het H. p. is interessant, zoowel uit een oogpunt van geschiedenis, van bedrijfseconomie (alleen eenheden, welke minstens 8 700 t sulfaat per jaar maken, kunnen loonend geëxploiteerd worden), als van theorie (het nauwkeurig verloop van het proces is nog volstrekt niet opgehelderd). *Zernike.*

Haribert(us), Heilige, → Heribertus.

Harich, dorpje in → Gaasterland.

Hariger (abt v. Lobbes), → Heriger.

Haring (Clupea harengus L.), visch uit de fam. der haringachtigen. Het lichaam van dezen visch wordt 30 cm lang en is sterk zijdelings afgeplat. De bovenzijde is zee- of blauwgroen, de onderzijde zilverkleurig; rug- en staartvin zijn donker, de andere licht. Het Noordelijke deel van den Atlant. Oceaan is het vaderland van den h. In de Europ. wateren kan men een aantal rassen onderscheiden, die in gedaante en leefwijze duidelijk verschillen. Er zijn twee groote groepen, nl. die, welke de voorkeur aan zoutwater geven, dit zelden verlaten en daar in den herfst of winter kuitschieten, en die, welke ook in zee leven, maar in de buurt der kusten, en in het voorjaar, om kuit te schieten, de kust opzoeken. De geschoten kuit, van verre als een witte massa (haringbedden) zichtbaar, bedekt vaak groote vlakten. De S c h o t s c h e h.,

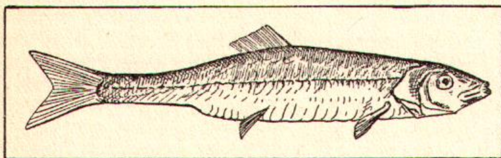
Haring.

in den voorzomer bij de Shetland-eil., vervolgens aan de Schotsche en Eng. kust, wordt vóór het kuitschieten gevangen. Bij den haring, op de Ned. groote of pekelharingvisscherij (→ Haringvisscherij) gevangen, begint de rijtijd in Juli, bij den steurharing (→ Haringvisscherij) tegen October. De panharing, uit de Zeeuwsche wateren en de Zuiderzee, verzamelt zich om kuit te schieten in het laatst van het jaar tot in het voorjaar.

Den h. zelf onderscheidt men in maatjesharing met onrijpe kuit en hom, die zeer lekker is, maar niet zoo lang bewaard kan worden als de volle h. met kuit en hom, die het talrijkst gevangen wordt, terwijl de schoolharing, na het kuitschieten gevangen, minder duurzaam en lekker is. De h. heet Hollandsche h., omdat hij door Hollanders, maar niet aan onze kusten, gevangen wordt. *Keer.*

Häring, Georg Wilh., → Alexis (2°).

Haringachtigen (Clupeidae) hebben breede bovenkaaksbeenderen, veel tanden, groote kieuwopeningen en kieuwstralen met vertakte aanhangsels,

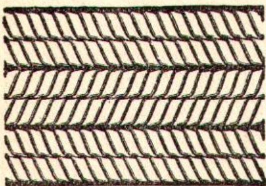

Sprot.

die een fijn zeeftoestel vormen. Behalve de → haring behoort er toe de sprot (Clupea sprattus L.), met een gekielden, getanden buik, zilverwit lichaam met blauwen, groenglanzenden rug; zij leeft in de N. en O. Zee en komt in het voorjaar in massa's aan de kusten. Verder, langs de Zuid-Eng., de Fr. en Sp. kust, zelden aan de Ned. kust, leeft de sardine (C. pilchardus Walb.), zilverwit met blauwgroenen rug. Ten slotte de → elft en de → ansjovis. *Keer.*

Haringband of tuinlatten, hout, dat bij rijswerken wordt gebruikt om te vlechten. De Holl. h. bestaat uit taai, recht en gelijk gegroeid waterwilgenhout, de Brab. h. uit taai en recht eiken-, esschen-, hazelaar- of berkenhout. De h. wordt geleverd in bossen van 25 stuks. *Egelie.*

Haringgraatstaal (bouwkunde), bijzondere vorm van métal déployé, waarbij in de lengte loopende banden verbonden zijn door schuin daartusschen gelegen vlakke of staande ribben. Dit materiaal, dat in vsch. afmetingen in den handel is, wordt gebruikt voor stucadoorswerk, zooals plafonds, pleisterwerken, cementconstructies, enz. *P. Bongaerts.*

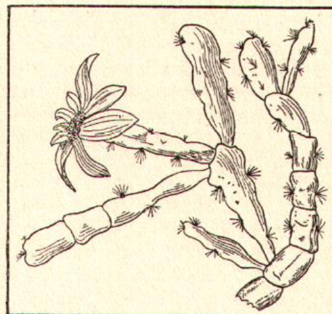
Haringgraatstaal.

Haringkaken, → Haringvisscherij.

Haringvisscherij is voor Ned. een hoogst belangrijke tak van nijverheid. De eerste geregelde diensten werden vanuit Den Briel in 1164 ondernomen. In de 17e eeuw bereikte zij haar hoogsten bloei en is sindsdien weer verminderd. In 1397 heeft Willem Beukelszoon, een visscher uit Biervliet, het haringkaken, d.i. het geschikt verwijderen van kieuwen en ingewanden, uitgevonden. De visscherij wordt des nachts met drijfnetten uitgeoefend, die men tusschen twee schepen uitwerpt. Vroeger waren dat speciaal haringbuizen, later loggers en bommen, thans, van 1897 af, vooral stoomtrawlers. De groote of pekelharingvisscherij heeft van de Shetland-eil. tot de Oostkust van Schotland plaats; men begint in Juni op een gunstigen dag en kan op dezelfde plaatsen tot in Nov. vrij goede resultaten verkrijgen. De steurharingvisscherij vindt plaats in het diepe water ten O. van Yarmouth aan de Engelsche, of dichter bij de Ned. kust. De Zuiderzee-visscherij begint in Nov. en duurt tot Mei, maar is ten doode gedoemd. De voornaamste plaatsen voor de haringvisscherij zijn Vlaardingen, Maassluis en Scheveningen. *Keer.*

Haringvliet, getijdestroom tusschen Voorne en Beierland eenerzijds, Goeree en Overflakkee anderzijds. Door zijn goede bevaarbaarheid verkoos de scheepvaart het H. boven de Brielsche Maas, hetgeen aanleiding gaf tot het graven van het Voornsche Kanaal (1829), waardoor het H. ca. 30 jaren een schakel vormde in de verbinding van Rotterdam met de Noordzee. Na het graven van den Nieuwen Waterweg (1866-1872) is het scheepvaartverkeer op het H. sterk afgenomen. Door het Vuile Gat in verbinding staand met het Hollandsch Diep, wordt het H. door het Noordergat en het betonde Slijkgat verbonden met de Noordzee. *v. Frankenhuysen.*

Hariota, plantengeslacht van de familie der Cactaceae. De soorten van het geslacht H. hebben radvormige bloemen en kantige, soms rolronde stengelleden. De meeste soorten leven epiphytisch, o.a. H. salicornoides.

Hariota salicornoides.

Hari raja (Maleisch), groote, belangrijke dag, feestdag, inzonderheid de groote Mohammedaansche feestdagen, die men in het Javaansch met den naam → grebeg of ook wel rijojo (uit hari raja verbasterd) aanduidt. *Berg.*

Hariri, al, Arab. prozaïst; * 1054 te Basra, † 1122 aldaar. In navolging van → Badi az Zaman gebruikte hij als kunstvorm de makama en voerde haar op tot later niet meer bereikte hoogte. Zijn held is Aboe Zaid van Saroedzj; in meesterlijk proza worden diens avonturen verhaald en gebruikt als aanknoopingspunt voor uitweidingen op elk gebied.

Vert.: Fr. Rückert, Die Verwandlungen des Abu Seid (Stuttgart [2]1837); T. Chenery, The Assemblies (Londen 1867). *Zoetmulder.*

Hariwamsja (= het geslacht van Hari), dichtwerk uit de Sanskrit-literatuur van meer dan 16 000 dubbelverzen. Volgens stof en wijze van behandeling behoorend bij de → Poerana's, wordt het door de Indiërs beschouwd als een aanhangsel van de → Mahabharata. In het eerste boek, waarnaar het geheel genoemd is, wordt de genealogie van Krisjna, de incarnatie van Wisjnoe (Hari), behandeld; in 't tweede legenden over Krisjna's leven; het derde bevat een verzameling ongelijksoortige verhalen, mythen, hymnen, enz.

Lit.: M. Winternitz, Gesch. der Ind. Litt. (I Leipzig 1908; 2e uitg. z.j.). *Zoetmulder.*

Hark, ook rijf, klauw of griesel genaamd, stuk tuingereedschap met groot aantal haaks op den steel staande tanden, gebruikt om zaad onder te werken of ruigte bijeen te krabben.

Harkany, badplaats met zwavelhoudend bronwater in Hongarije.

Harkema-Opeinde, → Achtkarspelen.

Harkstede, → Slochteren.

Harland, Henry, Amer. romanschrijver; * 1861 te St. Petersburg, uit Amer. ouders, † 1905 te San Remo. Opgevoed te Rome, vandaar naar Parijs en New York. Eerste romans weinig populariteit (Mademoiselle Miss, 1893; Grey Roses, 1895; Comedies and Errors, 1898); maar het getij keerde met: The Cardinal's Snuff-Box (1900), dat om zijn verzorgden stijl en levendige karakterteekening zeer in den smaak viel. Toen volgden: The Lady Paramount (1901) en My Friend Prospero (1903). *F. Visser.*

Harlange, gem. in het N.W. van het groothertogdom Luxemburg, ten Z.W. van Wiltz; opp. 1 945 ha, ruim 900 inw.; landbouw, rotsachtige en beboschte omgeving, veeteelt.

Harlekinade, tooneelspel met den → harlekijn als hoofdfiguur.

Harlekijn (plantk.), → Standelkruid.

Harlekijn (Ital. arlecchino), comische tooneelfiguur van vast type, voorkomend in de Ital. → commedia dell'arte. Hij is kennelijk verwant met den listigen slaaf uit het Antieke blijspel. De h. komt altijd uit Bergamo, verdient zijn brood als bediende en weet door enorme spitsvondigheid de moeilijkste situaties op te lossen. Gedurende de 17e en 18e e. was de h. een der hoofdfiguren van het blijspel. Hij had altijd een costuum, versierd met kleurige, ruitvormige blokken. Vsch. acteurs hebben zich op de uitbeelding van den h. gespecialiseerd en grooten roem geoogst. *v. Thienen.*

Lit.: Cyril W. Beaumont, The Hist. of Harlequin (Londen 1934). Verder → Commedia dell' arte.

Harlekijnsaap (groene meerkat), → Aap (sub 1°).

Harlem, Negerwijk in → New York.

Harlem River (New York), een doorgang ten N. van Manhattan, tusschen de East River en de Hudson, oorspronkelijk de rivier Harlem. Vele mooie bruggen (High Bridge, Washingtonbridge e.a.).

Harlesz, Gottlieb Christoph, Klass. philoloog; * 1738 te Kulmbach, † 1815 te Erlangen, waar hij sinds 1765 prof. was met een korte onderbreking als leeraar in Coburg. H. schreef veel over Gr. en Lat. literatuurgesch. en gaf o.a. Sallustius en Eutropius uit. Zijn bekendste werk is de 4e druk van Fabricius' Bibl. Graeca (12 dln. 1790-1809). *Zr. Agnes.*

Harlez, Charles Joseph de, Belg. Oriëntalist en godsdiensthistoricus; * 1832 te Luik, † 1899 te Leuven. Hoogleeraar in de Oostersche talen te Leuven. Stichtte en bestuurde het Oriëntalistisch tijdschrift Le Muséon (1882). *Bellon.*

Voorn. werken: Les origines du Zoroastrisme (1879); Fr. vert. v. h. Awesta (1881); La religion nationale des Tartares orientaux, mandchous et mongols (1888). — Lit.: Bibliogr. de l'Univ. cath. Louvain (1884-1909); Ann. de l'Univ. cath. de Louvain (1900).

Harlindis (Herlindis) en **Relindis** (Reinula), Heiligen, maagden; dochters van graaf Adelhart van Austrasië, † eerste helft der 8e e. Stichtten het klooster van Aldeneyck en werden door de H.H. Willibrordus en Bonifatius als abdissen ervan aangesteld. Feest 22 Maart volgens het Rom. martyrologium en 13 Febr. in het bisdom Luik.

Lit.: Kronenburg, Neerlands Heiligen in Vroeger Eeuwen (IV, 35); V. d. Essen, Etude crit. et lit. sur les Vitae des Saints méroving. de l'anc. Belgique (Leuven, 109-110). *De Schaepdrijver.*

Voorst. in de kunst. Beide abdissen dragen de volgende attributen: H. een kruis en het model van een kerk, R. alleen het model van een kerk.

Harlingen (Friesch: Harns), haven, gem. en een van de elf steden van Friesland (XI 207 A 2); opp. 131 ha; ruim 11 000 inw. (1935), waarvan 46% Prot., ruim 13% Kath. (één parochie vormend) en bijna 40% onkerkelijk. De Kath. hebben er een eigen ziekenhuis en een meisjespensionaat. H. bezit een Rijks H.B.S. met 5-jarigen cursus, een zeevaart- en ambachtsschool. Er is een gem. museum. Op den zeedijk, ten Z. van Harlingen, staat de zgn. Steenen Man (Caspar → Robles).

Handel en verkeer zijn hoofdzaak. In de buitenhavens kwamen in 1933 bijna 400 zeestoomschepen met ruim 800 000 m³ inhoud, vnl. Ned., Eng. en Duitsche schepen en ruim 1 500 binnenschepen; H. passeerden bijna 17 500 schepen met een inhoud van 1 500 000 m³, waaronder ruim 100 kustvaartuigen. Uitgevoerd worden de producten der N. provinciën: zuivelproducten, eieren, bacon, aardappelen, stroocarton; ingevoerd steenkool, hout, kunstmest en basalt. H. heeft vaste verbindingen met Londen en Hull, verzorgt de diensten op Vlieland en Terschelling, ligt aan den belangrijken waterweg Groningen—Leeuwarden—H.—IJselmeer—Amsterdam enz. Het landverkeer over den afsluitdijk gaat ook grootendeels over H. De visscherij gaat vooruit, sedert deze dijk gereed is; beoefend worden de Waddenzeevisscherij en de kustvisscherij op de Noordzee. De in 1932 gestichte vischafslag heeft een goede toekomst. H. heeft ook een groentenveiling. De industrie beteekent niet veel: steen en pannen (ongeveer 100 arbeiders), scheepswerf (ong. 50 arbeiders).

Gesch. H. ontstond in de 13e e. tusschen de twee adellijke stinzen Harliga en Harns, verkreeg spoedig stadsrechten, werd vsch. keeren uitgelegd, kreeg ruimschoots zijn deel van de twisten tusschen Schieringers en Vetkoopers. Als toegangshaven tot Friesland was H. strategisch belangrijk. Sedert 1645 was hier de zetel der Friesche admiraliteit. Economisch bloeide H. door zijn handel op Noord- en Oostzeelanden en door zijn textiel- en aardewerkindustrie, beide thans verdwenen. Ook schonk gedurende een paar eeuwen de walvischvangst hier groote winsten. De spoorverbinding met Duitschland bracht niet de verwachte resultaten. H. onderging in de 19e eeuw het lot van alle gewestelijke havens: achteruitgang ten bate van de groote havens. *van der Meer.*

Harlungen, twee jongelingen uit de Duitsche heldensage, Emrika en Tritika, die onder de hoede staan van den trouwen Eckart, maar door hun oom → Ermanarik gedood worden, die hun land en schat wilde bemachtigen.

Harmachis, → Horus.

Harmagedon, bijbelsche naam van de plaats, waar volgens Apoc. 16. 16 de koningen der aarde den eindstrijd zullen leveren tegen het Rijk Gods. Gewoonlijk vertaalt men den naam als „Berg van Megiddo" en ziet in den symbolischen naam een toespeling op de overwinningen van het volk Gods in de vlakte van Megiddo (= vlakte v. Esdrelon). Vgl. Jud. 4 en 5.

Deze verklaring is echter aan vsch. moeilijkheden onderhevig. *Simons.*

Harmansz. van Warvershoef, T o n i s, zalige genoemd in Een Suverlick Boecxken (16e e.), uitgave van zijn geestelijke liederen, w.o. de bekende ballade van des Soudaens dochterkijn. Weinig is van hem bekend, niet eens of hij de dichter is van al die liederen.

Harmattan, ook „de Dokter” genaamd, is een zeer droge en heete O. stofwind uit de woestijn, waaiend gedurende het droge jaargetijde (Nov.—Maart) op de W. kusten van Afrika, inz. van Senegambië.

Harmelen, dorp en gem. in de prov. Utrecht, 12 km ten W. van de stad Utrecht, aan de spoorlijn Utrecht—Gouda. Opp. 1900 ha, ca. 2 300 inw., waarvan 60% Kath. (parochiekerk v. d. H. Bavo). Door den Ouden Rijn is de grond uitsluitend rivierklei, in gebruik voor veehouderij (zuivelbereiding).

Harmignies, gem. in de prov. Henegouwen, ten Z.O. van Bergen; opp. 1 100 ha, ca. 1 000 inw.; dal van de Trouille; landbouw, veeteelt; steengroeven; hist. kasteel.

Harmignies (Mont-de-Presles) werd van oudsher bewoond: men vond er silexvoorwerpen, vóór-Rom. vaatwerk, een begraafplaats en grondvesten uit den Rom. tijd en een Frankische begraafplaats; deze laatste belangrijk wegens de talrijke bijgaven: wapens, juweelen, gespen, scherven, glas. *R. De Maeyer.*

L i t. : de Loë, de Munck, Annal. Soc. Arch. Bruxelles (IV 1890, 419); Cumont, id. (V 1891, 61 vlg.).

Harmodius en **Aristogiton,** twee Atheensche jongelingen uit het adellijk geslacht der Gephyraeërs van Aphidnae. Om een persoonlijke, zeer banale beleediging vanwege Hipparchus, zoon van den overleden tyran Pisistratus, besloten zij in 514 v. Chr. ter gelegenheid der Panathenaeën een aanslag te wagen op de Pisistratiden. Hipparchus alleen viel, Harmodius werd ter plaatse zelf neergeslagen, Aristogiton naderhand gevat en gedood. Drie jaar later werd Hippias, broeder van Hipparchus en tyran van Athene, verjaagd. Daar de aanslag van H. en A. de inzet was geweest van de bevrijding van de tyrannie, werden zij, als de bevrijders van Athene, als nationale helden geroemd, met standbeelden vereerd en genoten hun nakomelingen onderhoud op staatskosten en andere belangrijke voorrechten. Zij werden bezongen in een populair lied, dat als de Atheensche Marseillaise kan beschouwd worden en aan Callistratus werd toegeschreven. *V. Pottelbergh.*

Harmonia, dochter van Ares en Aphrodite, door Zeus aan → Cadmus ten huwelijk gegeven. Als huwelijksgeschenk ontving zij een door Hephaestus vervaardigd halssnoer, dat aan de latere bezitsters steeds ongeluk bracht, tot in historischen tijd toe, toen het sieraad uit een Athena-tempel te Delphi geroofd was door den tiran Phayllus (4e eeuw v. Chr.) en aan diens minnares den dood berokkende. *Cuypers.*

Harmonia praestabilita (Fr. harmonie préétablie) of vooruitbestemde harmonie, theorie van → Leibniz ter verklaring, eerst van de verhouding van ziel en lichaam, later ook van de wisselwerking van alle geschapen dingen: God heeft bij den aanvang der wereld deze zóó ingericht, dat wanneer in een → monade door immanente werking een verandering plaats grijpt, de daaraan beantwoordende verandering in alle monaden zich voltrekt, zoodat de onderlinge overeenkomst der dingen voor alle stadia van hun ontwikkeling eens en voor goed vooraf is vastgesteld. Leibniz vergelijkt God hier met den auteur en regisseur van een tooneelspel: in het groote werelddrama heeft God alle gebeuren van te voren zóó geordend, dat het een zinrijk geheel vormt, hetwelk door verbanden van oorzaak en gevolg schijnt te worden beheerscht.

L i t. : F. Sassen, Gesch. v. d. Nieuwere Wijsbegeerte tot Kant (1933). *F. Sassen.*

Harmonica, → Glasharmonica; Handharmonica; Mondharmonica.

Harmonie (< Gr. harmonia = samenvoeging), 1° in de m u z i e k bij de Oude Grieken de naam voor het evenwicht en de orde der toonopvolging; vanaf de M.E. wordt het woord gebruikt voor het begrip samenklank en (in engeren zin) bepaaldelijk voor de consonantie. H. heet ook het blazersorkest, bestaande uit de → fanfare-instrumenten met toevoeging van fluiten, hobo's, clarinetten en soms fagotten, waarvan dan de clarinetten in overwegend aantal vertegenwoordigd zijn, nl. als es-clar. en 4 of 5 partijen bes-clarinet. Vgl. → Harmonieleer en ook → Militaire muziek. *de Klerk.*

Harmonie der spheren. Vlg. de → Pythagoreërs brengen de planeten bij hun beweging om het centrale vuur een toon voort. Deze tonen vormen te zamen de h. der s. Dat ze niet hoorbaar zijn, komt door hun voortdurende aanwezigheid. De theorie van de h. der s. is tot na de M.E. blijven bestaan en is in bijzonderheden uitgewerkt door Kepler in zijn Harmonices mundi. *Reesinck.*

2° In de b o u w k u n s t verstaat men onder harmonie de zuivere onderlinge verhouding van de onderdeelen van een bouwwerk. Er moet dus aanwezig zijn een verscheidenheid van vormen, van ramen, muurvlakken, lijstwerken en andere onderdeelen van een bouwwerk, welke te zamen een goed geproportionneerd geheel geven. Indien de verhoudingen van elk onderdeel op zichzelf goed zijn, de vlakken door lijstwerken, pilasters, raam- en deuropeningen op goede wijze zijn verdeeld en daardoor een prettig aandoende verdeeling van dragende of steunende deelen en opengewerkte vullende decoratieve vlakken is bereikt, wanneer de verhouding van de hoogte t.o.v. de breedte van de muren en van deze t.o.v. het dak en verder de kleuren juist zijn gekozen en daarenboven het bouwwerk goed in de omgeving geplaatst is, dan heeft men h. bereikt (→ Compositie, sub 2°). *Thunnissen.*

L i t. : Jan Stuyt, Bouwk. Compositie (1933).

3° **Acte van Harmonie** of overeenstemming tusschen de Zeven gewesten der Republiek, is het besluit der Staten-Generaal van 31 Mei 1670, waarbij ook Zeeland, Friesland en Groningen zich aansloten bij het Eeuwig → Edict, nadat reeds in Jan. 1669 Gelderland, Utrecht en Overijsel hun instemming met Holland's maatregel hadden betuigd. De gewesten gaven ten slotte toe, wijl hun weigering slechts ten gevolge had, dat aan den prins de toegang tot den Raad van State onthouden bleef. *J. D. M. Cornelissen.*

4° Zie ook → Harmonisch.

Harmonieleer, leer der samenklanken in hun verbinding. Zij was onbekend in de Oudheid. Haar oudste bekende theorieën steunen op het → organum, beschreven in de 9e e. door Hucbald, monnik der abdij van S. Amands bij Doornik, hetwelk bestond uit de eerste boventonen, octaaf en quint. Even later begon men ook andere intervallen (terts en sext) als consonant te beschouwen en te gebruiken (gymel). De Notre Dame-school te Parijs (12e-13e e.) paste een déchant toe, dat twee of drie afzonderlijke melodieën, onafhankelijk van elkaar, tegelijk liet hooren, waarin

evenwel verband der accoorden te herkennen viel. Daarna ontwikkelde zich het → contrapunt, dat ook de harmonie tot basis heeft. Sommige polyphonisten (o.a. Josquin, de la Rue, Lasso) schreven nu en dan zuiver homophoon, dus eer harmonisch dan contrapuntisch. Een meer populaire opvatting van de koormuziek (psalmen, volksliederen) gaf vasten vorm aan deze tendenz. Deze evolutie voltrok zich in de 16e e. en houdt verband met de Hervorming. Tot een vast omschreven h. (→ Generale bas) leidden de → tablaturen van begeleidingsinstrumenten, als luit en orgel. Chromatiek, tonaliteitswezen en het verlaten der oude modi breidden het terrein der h. uit. In 1772 komt Rameau met zijn Traité de l'Harmonie en legt een nieuwe basis voor de h., uitgaande van de natuurtonen en bouwend op de grondbas (basse fondamentale). Zijn leer der tonale functies (tonica, subdominant en dominant) en zijn theorie der modulatie, die hij beschouwde als wisseling dezer functies, maken hem mede tot den vader der nieuwere h. Reeds in 1558 had de Venetiaan Zarlino gezichtspunten op de h. geopend, die later vooral door Von Oettingen en Riemann in toepassing werden gebracht. Op Rameau's theorie bouwden voort o.m. Tartini, Vallotti, Sabbatini, Fétis (Traité de l'harmonie, 1824), Hauptmann (Natur der Harmonie und Metrik), A. von Oettingen (Harmoniesystem in dualer Entwicklung, 1866; Das duale Harmoniesystem, 1913), Riemann (Handbuch der Harmonielehre, 1887, en andere werken), Schreyer, R. Louis en Thuille, Gilson, enz. De evolutie der h. wordt gekenmerkt door geleidelijk in gebruik nemen van grooter aantal boventonen, wat Sabbatini (1789) trouwens voorspeld had, waar zijn theorie reeds van none- en unedecime-accoorden sprak. De h. kreeg in den nieuweren tijd ook uitbreiding door het gebruik van oude, vreemde en nieuw bedachte toonladders (o.a. de heele-tonenschaal) en door vrijere verbinding der accoorden. Arnold Schönberg (Harmonielehre, 1911) lanceerde een atonaal systeem, dat gebaseerd is op de 12 halve tonen van de getemperde toonschaal. Ten slotte brak de polytonaliteit baan (het aanwenden van verschillende toonaarden tegelijk). Eenige verwantschap in de keuze der toonaarden onderhoudt het oude harmonische begrip. Een duidelijke theorie van dit systeem laat nog op zich wachten. *de Klerk.*

Harmonisch (m e e t k.). Vier punten A, B, C, D op een rechte lijn liggen h. of vormen een h. groep, als de dubbelverhouding (ABCD) = — 1, dus als AC/BC = — AD/BD, hetgeen beteekent, dat het segment AB door C en D in- en uitwendig in dezelfde

A C B D

verhouding verdeeld wordt. De verhouding AC/BC wordt negatief gerekend, als AC en BC tegengesteld gericht zijn. *v. Kol.*

L i t.: → Projectieve meetkunde; Planimetrie.

Harmonische analyse (w i s k.). Hieronder verstaat men de bepaling der coëfficiënten van de eerste n termen in de reeksontwikkeling van → Fourier voor → periodieke functies, hetzij met behulp v. instrumenten, hetzij door rechtstreeksche berekening.

Harmonische beweging (n a t u u r k.), beweging van enkelvoudige → trilling.

Harmonische constanten, → Getijden (1°).

Harmonische functie, → Laplace (Differentiaalvergelijking van).

Harmonische plooiing, → Plooiing.

Harmonische reeks (w i s k.). Hieronder verstaat men de → reeks $1 + {}^1/_2 + {}^1/_3 + {}^1/_4 + \dots$, welke divergeert.

L i t.: F. Schuh, Lessen over de hoogere algebra (III [9]1926).

Harmonische verdeeling, → Arithmetische verdeeling.

Harmonische wet, → Keppler.

Harmonisch gemiddelde (w i s k.). Het h. g. van twee getallen a en b noemt men het getal 2ab/(a+b).

Harmonisch middelevenredig (w i s k.). Men noemt een getal c harmonisch middelevenredig tusschen de getallen a en b, indien (a—c): (c—b) = a : b. Het getal c heet het harmonisch gemiddelde van a en b.

Harmonisch vierkant noemt men een vierkant (→ Tooververkant), waarvan de getallen in elk der kolommen, in elk der rijen en in elk der diagonalen een harmonische reeks vormen, bijv.

1260	840	630
504	420	360
315	280	252

Harmonium, algemeen gebruikelijke naam voor het huisorgel met doorslaande tongen. Het kwam sinds ong. 1800 in vsch. variëteiten en onder allerlei namen voor (orgue expressif, aeoline, physharmonica, melophon, melodium, enz.). Het instrument kreeg zijn eerste ontwikkeling vooral in Frankrijk; na 1840 werd het voorzien van registers (4′, 8′, 16′), van de zgn. percussion (hameraanslag), van het prolongement (waardoor neergedrukte toetsen blijven steken) en van de double touche (die grooter klanksterkte bewerkt, naarmate de toets dieper ingedrukt wordt). Oorspronkelijk werd het h. door middel van trapbalgen met druklucht tot spreken gebracht. De → Amer. orgels, met zuiglucht, hebben om hun minder snerpenden toon het Fr. h. nagenoeg geheel verdrongen. Men vindt h. in allerlei formaten, vanaf het éénspels draagbaar orgeltje, tot het van vele registers en electrische windmachine voorziene h. met twee manualen en pedaal. Spijts alle verbeteringen heeft het h. het edele klankkarakter van het pijporgel niet kunnen benaderen.

Het aanbrengen van registers van verschillende klankkleur (violine, viola, fluit, hobo, Aeolische harp e.a.) verhoogde het uitdrukkingsvermogen van het h. zeer; terwijl er ook nog zuiver mechanische inrichtingen werden aangebracht, die door registerknop of knie-zweller in werking gesteld worden: Forte (luide klank), Grand Jeu (rechtstreeks in werking stellen van het volle werk), Vox humana (een vibratie-register) en ook de octaafkoppel e.d.

Harmosten, militaire gouverneurs, door Sparta naar bezette plaatsen, inzonderheid het gebied der Perioikoi, gezonden om zgn. de orde te herstellen of te bewaren, d.w.z. den toestand op zijn Spartaansch te organiseeren. Vooral bekend is het optreden der h. na den ondergang van den Attischen Zeebond, toen ze in verscheidene staten, eertijds behoorend tot de invloedssfeer van Athene, het bestuur waarnamen. *V. Pottelbergh.*

Harmotoom, mineraal uit de groep der zeolieten. Kleurloos, glanzend en vormt vierlingen, welke in kruisvorm kristalliseeren. Chemisch: $Ba\ Al_2\ Si_6\ O_{16} \cdot 6\ H_2O$. Komt voor op ertsgangen in den Harz (St. Andreasberg) en in eruptiefgesteenten bij Oberstein.

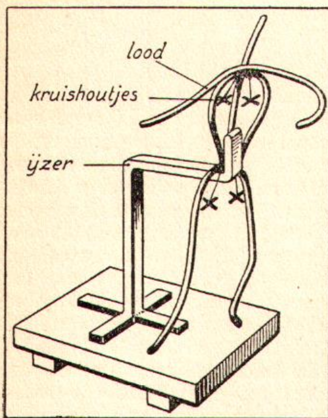
Harms, Heinrich, Duitsch geograaf; * 23 Juni 1861 te Brackrode bij Eutin, † 30 Juli 1933 te Hannover; leeraar te Dörnick; sedert 1904 hield hij zich uitsluitend bezig met het uitgeven van geogr. leerboeken en kaarten.

Voorn. werken: Väterlandische Erdkunde; Länderkunde von Europa; Länderkunde der auszereurop. Erdteile; Asien. — Lit.: A. A. Müller, H. H., zu seinem 70. Geburtstage (Geogr. Anzeiger, 1931).

Harmsworth, Alfred Ch. W., ➝ Northcliffe (lord).

Harnachement (< Fr. harnais = harnas), **1°** vooral in het leger gebruikte term voor zadeltuig. Het bestaat voor een rijpaard vnl. uit zadel, hoofdstel, halster en staldeken met toebehooren, bij het militaire h. bovendien uit veldhalster, met longe om het paard ook buiten te kunnen vastzetten, een stel zadeltasschen, een kaartentasch en een sabeldrager. *v. Leeuwen.*

2° Harnachement in de beeldhouwkunst (= armatuur). De beeldhouwer of modeleur, welke voor het boetseeren van een beeld klei of was of eenige andere weeke en kneedbare materie gebruikt, past ter versterking een h. of armatuur toe in zijn beelden, opdat deze niet door eigen gewicht in elkaar zakken. Dit h. mag niet hinderlijk zijn bij het boetseeren van het beeld.

Harnachement.

Meestal bestaat het uit een al of niet gebogen ijzeren staaf, door een voet op een plank vastgezet. Zoo noodig bindt men met koperdraad aan deze staaf eenige looden buizen voor het hoofd, de armen en de beenen van het beeld en voor de grootere kleimassa's eenige kruishoutjes.

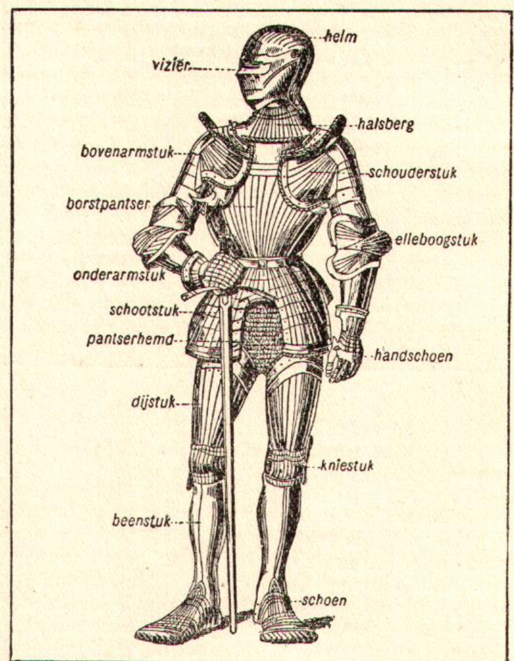
Voor het boetseeren van een heel groot beeld gebruikt men als bewapening een kern van hout en bedekt deze met een laag klei, na vooraf op een kleinere schaal en met een beweegbaar armatuur den hoofdvorm te hebben vastgesteld. *Etienne.*

Harnack, Adolf von, vrijz. Prot. theoloog en een der grootste geleerden van Duitschl.; * 7 Mei 1851 te Dorpat, † 10 Juni 1930 te Heidelberg. H. was een zoon van den theologie-prof. Theodor H. Nauwelijks 20 jaar oud, was hij al privaatdocent, in 1876 prof. in Leipzig, 1879 in Gieszen, 1886 in Marburg en van 1888 tot 1921 in Berlijn. Tot groote ontsteltenis der orthodoxe Protestanten was hij door keizer Wilhelm daarheen beroepen. Daarnaast was H. van 1905 tot 1921 generaldirektor der Staatsbibliotheek en sinds 1910 president der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften.

H. was een man van zeer uitgebreide kennis en hij heeft onmiskenbare, blijvende verdiensten voor de wetenschap. Men moet daarbij echter streng onderscheid maken tusschen den historicus en den theoloog. Waar hij zuiver historisch blijft, in zijn studies omtrent den canon van het N. T., de Oud-Christelijke letterkunde, de gesch. van het oudste Christendom, kunnen we zijn werken dankbaar aanvaarden. Hij is daar soms conservatiever, houdt meer aan de traditie vast dan sommige Kath. geleerden. Maar zijn opvattingen omtrent het wezen van het Christendom, omtrent het dogma en zijn geschiedenis moeten beslist worden afgewezen. Hij ziet het Christendom als een innerlijke gesteltenis van vertrouwen op God, Dien hij nauwelijks persoonlijk opvat, en van liefde tot den evenmensch. Het ware Christendom kent, volgens hem, geen dogma. Dat is pas uit de Gr. philosophie in de Kerk binnengedrongen. Men kan H. ondanks zijn religieus bewustzijn nauwelijks nog Christen noemen. Hij was de leider der vrijzinnig-Protestanten. Naast geleerde was H. ook boeiend docent en krachtig organisator.

Voorn. werken: Lehrbuch der Dogmengeschichte (3 dln. 1886-1900); Gesch. d. altchristl. Lit. bis Eusebius (3 dln. 1893-1904); Das Wesen des Christentums (1900; 71 uitg., in 15 talen vertaald, maar evenals zijn Dogmengesch. voor ons geheel te verwerpen); Die Mission u. Ausbreitung des Christentums (2 dln. ²1924); Marcion (²1924); Reden u. Aufsätze (6 dln. 1906-'23). H. organiseerde verder de uitg. der Griech. chr. Schriftsteller (reeds 39 dln.) en leidde eerst m. v. Gebhardt, dan m. C. Schmidt, de uitg. der Texte u. Untersuchungen zur altchristl. Lit. (reeds 46 dln. met grootendeels zeer waardevolle studiën en ontdekkingen op patristisch gebied). — Lit.: De Ghellinck, in Rev. d'Hist. Ecclés. (XXVI 1930, 962-991); Smend, A. v. H. Verzeichnis seiner Schriften (1927); E. Seeberg, A. v. H. (lijkrede 1930), Lex. f. Theol. u. Kirche (IV 1932 828 vlg.); Sietsma,; Ad. v. H. voornamelijk als dogma-historicus (diss. 1933; Prot.). *Franses.*

Harnas, 1° krijgskunde. **a)** De lichaamsbedekking van krijgslieden. Het Grieksche pantser, de thorax, eerst waarsch. een, met metalen platen beslagen, leeren buis, bestaat bij Homerus reeds uit een metalen voor- en achterplaat. Bij de Romeinen

Harnas.

was de eerste vorm van leer (lorica). De oorspr. Germ. vorm was vervaardigd van dierenhuiden, bedekt met houten schubben of paardenhoeven (dgl. uitrustingen deden het woord „schobbejak” ontstaan); later kwamen de maliënkolders, uit ijzeren ringen samengesteld. In zijn volledige ontwikkeling bestond het h. (zie figuur) uit helm, halskraag (halsberg), diverse arm- en beenstukken, borst- en rugplaat, schouderstukken en schootstuk. Men legde zich in de M.E. en den Renaissance-tijd bijzonder toe op het kunstig smeden en versieren van h. (Milaan). Deze volledige h. werden tot in de 17e eeuw gedragen. De → helm bleef tot nu toe in gebruik; het borstkuras, nog langen tijd als gevechtsuitrusting gehandhaafd (kurassiers, dragonders), is ten slotte vnl. deel van de parade-dracht der ruiterij geworden.

L i t. : G. R. Maurice Maindron, Les Armes.

b) Draaggordel van singelband van groote breuksterkte, ter bevestiging van luchtvarenden aan een → valscherm. Alle vrije einden van het h., dat door middel van gespen pasklaar gemaakt kan worden voor elk postuur, komen in één punt (het slot) samen, zoodat men zich bij het neerkomen op water, of bij landing met zwaren wind, met één handbeweging van het harnas en daarmede van het valscherm bevrijden kan. *Koppert.*

2° In de t e x t i e l is harnas een noodzakelijk onderdeel van den Jacquardweefstoel, met behulp waarvan de Jacquardmachine de kettingdraden (schering) beweegt voor de vervlechting met de inslagen. H. is meestal in gebruik voor het weven van groote patronen, wanneer deze niet meer met schaften geweven kunnen worden. Het h. bestaat uit een groot aantal touwtjes, die vanaf de Jacquardmachine, die zich boven op het weefgetouw bevindt, volgens bepaalde rangschikking naar beneden hangen. Op korten afstand boven het weefvlak zijn de touwtjes enkel door de openingen van het koorblad geleid. Aan het einde van het touwtje is een hevel vastgeknoopt, met onderaan een ijzeren draad, die het touw strak moet houden. Iedere hevel bezit in het midden een opening (maillon), voor het opnemen van een kettingdraad. De hevels kunnen afzonderlijk bewogen worden. *Schroeder.*

Harney Peak, een top van 2 350 m in de Black Hills van Zuid-Dakota (43° 50′ N., 103° 30′ W.).

Harnoncourt, Belg.gem. in de prov. Luxemburg, arr. Virton , op 5 km van deze stad, in de diepe vallei van de Fon. Mergelstreek; ruim 300 inw.; landbouw.

Haroekoe of O m a, een der Oeliaser-eilanden, behoorend tot de residentie Ambon (II 121 B 2). Het bestaat uit jong vulkanisch gebergte van 400-500 m hoogte. De bevolking bestaat uit Prot. Christenen en Mohammedanen. Aan het strand vindt men de ruïne van het in 1820 gebouwde fort Nieuw Zeelandia. Voortbrengselen: kruidnagel en kokosnoten. *Geurtjens.*

Haroen al Rasjid (= de Rechtvaardige), kalief van → Bagdad (786-809). * 765, † 23 Maart 809 te Toes. Hoewel de geschiedenis deze populaire figuur niet zoo hoog kan prijzen als de legende dit doet (bijv. in de Duizend en één nacht), zoo dient toch erkend, dat H.'s regeering in vele opzichten het hoogtepunt van de regeering der Abbasiden is en zich schitterend onderscheidt van het spoedig volgende diepe verval. De rijkdom van Bagdad met zijn intens handelsverkeer, en de schattingen, welke overwonnen vorsten waren opgelegd, maakten het H. mogelijk een grootsche pracht ten toon te spreiden. Hij liet prachtige gebouwen optrekken en wist geleerden en dichters aan zijn hof te verbinden, die niet nalieten den lof van hun vrijgevigen weldoener te verkondigen. Zooals in West-Europa de traditie Karel den Grooten ziet als een voorbeeld van ridderlijkheid en vorstelijke grootheid, zoo zagen latere geslachten in H. het ideaal van den Mohammedaanschen heerscher. Voor de behartiging van zijn staatszaken vond hij uitstekende helpers in de Barmekiden (→ Dzjafar). Het Byzantijnsche Rijk, dat reeds vroeger tot schatting gedwongen was, doch zich daaraan poogde te onttrekken, dwong hij door een gelukkigen krijgstocht aan die verplichting te blijven voldoen.

Overigens trachtte hij,geheel in de lijn der Abbasiden-politiek, met zijn buurstaten vreedzame betrekkingen te onderhouden. Opmerkelijk is het diplomatiek verkeer tusschen H. en den beheerscher van het Westen, Karel den Grooten, voortspruitend uit beider gemeenschappelijk belang tegen Byzantium. Dat de kalief Karel den Grooten in het bezit van het H. Graf te Jerusalem stelt, is niet alleen een hoffelijkheid, maar ook een zet tegen het Byzantijnsche Rijk. Met hetzelfde doel knoopte H. ook betrekkingen aan met de → Chazaren (ten N. van de Zwarte Zee), die eveneens met de Byzantijnen op gespannen voet stonden. Hij slaagde er echter niet in, de van zijn rijk afgescheurde Mohammedaansche deelen in het Westen (de → Omajjaden in Spanje, de → Edrisiden van Fez) wederom aan zich te trekken. Ook in het Oosten brokkelde het groote rijk steeds meer af. Ten einde den opstand in → Chorasan (N.O. deel van Perzië) te onderdrukken, rukte hij zelf aan het hoofd van een leger tegen dit land op, doch stierf onderweg.

L it. : G. Weill, Gesch. der Chalifen. *Slootmans.*

Haroëris, → Horus.

Harold of → Harald.

Haroseth der heidenen (Hebr. Charosjeth), bijbelsche naam der plaats, waar het hoofdkwartier was van Sisera vóór den strijd met Barac (Jud. 4. 2, 13). Zij werd H. der heidenen genoemd vanwege haar niet-Israëlietische bevolking. Gewoonlijk zoekt men deze plaats in het huidige El-Haritije aan de rivier Cison (Kisjon), doch daar zijn geen overeenkomstig oude ruïnes gevonden. Meer waarsch. is thans Tell-Harbadzj in de onmiddellijke nabijheid. *Simons.*

Harp, 1° (m u z i e k) een der oudste en meest ontwikkelde tokkelinstrumenten. De h. heeft een driehoekigen vorm en is met darmsnaren bespannen. Afbeeldingen van de h. vond men tot uit de 18e eeuw v. Chr., in de graven van Thebe. De Angelsaksische en Keltische barden gebruikten de h. als begeleidingsinstrument (het wapen van Ierland vertoont een dgl. speeltuig) en in de M.E. was de h. het instrument der troubadours en menestreelen.

Aanvankelijk was de h. diatonisch. In het begin van de 17e e. echter kende men in Italië een groote, staande h. met dubbele snaarbespanning („arpa doppia” noemt Galilei haar in 1602); dit instrument had rechts 4 octaven van stamtonen en links 4 octaven, die een halven toon hooger gestemd waren, wat te zamen een chromatischen omvang gaf van 58 tonen. Praetorius (1619) onderscheidde de gewone h. met 24 snaren, de groote of dubbele h., en de Iersche h. met 43 snaren. Mersenne (1636) beschreef een drievoudige chromatische harp.

In de laatste jaren der 17e e. werd in Tirol het middel gevonden om door haken de snaarlengte een halven toon te verkorten en aldus op een diatonisch instrument in verschillende toonaarden te spelen.

Daar het verstellen met de hand geschiedde, had het stelsel nog veel bezwaren. Deze werden ten deele opgeheven door de vinding van Hochbrucher (1720) om het altereeren door middel van 7 pedalen te bewerkstelligen.

In 1811 vond Erard te Parijs de dubbele pedaalharp uit; dit instrument wordt gestemd in ces, omvang: diatonisch van Contra Ces tot ges[4]. Ieder der 7 pedalen kan op twee standen neergedrukt worden, a) om de betreffende snaar een halven toon, b) om haar een heelen toon te verhoogen. Het principe is nog steeds het oude hakensysteem. Dit instr. heeft in het orkest der romantici en der modernen een belangrijke rol gekregen. Hoewel chromatiek op de Erard-harp niet onmogelijk is, is zij toch in wezen een diatonisch instrument gebleven.

In 1897 bouwde G. Lyon (naar het voorbeeld der oud-Ital. arpa doppia) de chromatische harp, zonder pedalen of haken-mechanisme, bestaande uit een dubbele rij snaren (te zamen 78, i.p.v. 47); de kruising der snaren laat toe deze zoowel links als rechts te betokkelen; de tint der snaren (wit en zwart) onderscheidt ze, evenals de toetsen van de piano, in stamtonen en gealtereerde tonen. Hoewel dit instr. technisch meer mogelijkheden biedt, heeft het de Erard-harp niet verdrongen. Zie ook → Harpinstrumenten. *de Klerk.*

2° (Ook: r o e r h e k) Een bij de k a a s - m a - k e r i j op de boerderij gebruikt houten of koperen raam met geelkoperen spijlen; hiermee wordt de kaaswrongel direct na het snijden geroerd, om zoodoende de wrongeldeeltjes van gelijke grootte en vastheid te verkrijgen.

Harpagon (Fr. < Lat. harpago = enterhaak, bij Plautus overdrachtelijk voor inhalig mensch), spreekwoordelijk geworden bijnaam voor vrekken, aldus genoemd naar de hoofdpersoon in Molière's „L'Avare".

Harpagus, naam van een edelman aan het hof van den Medischen koning Astyages, aan wien deze, volgens een verhaal bij Herodotus, zijn kleinzoon, den lateren Cyrus den Grooten, bij zijn geboorte ter vermoording overleverde. H. zou het kind aan een herder hebben overgedragen, waarna het door diens vrouw werd aangenomen en opgevoed. Astyages strafte H. door hem op een feestmaal het vleesch van zijn eigen zoon voor te zetten. Uit wraak hielp H. enkele jaren later (550) mee tot het ten val brengen van Astyages en de verheffing van Cyrus. *Simons.*

Harpalus, ontrouw schatmeester van Alexander den Grooten. Hij vluchtte uit Babylonië met 5 000 talenten naar Athene, waar hij om zijn vroegere talrijke groote giften (graan) in 325 v. Chr. met het burgerrecht was vereerd en waar hij, ondanks het verzet van mannen als Demosthenes, eindelijk mocht landen, doch na korten tijd, op voorstel van Demosthenes, in den Acropolis ter beschikking werd gehouden van Alexander. Nadat was vastgesteld, dat een deel van den schat toch verdwenen was, ontspon zich een verward proces, waarbij Demosthenes tot een boete van 50 talenten veroordeeld werd wegens nalatigheid in het toezicht (cf. Dinarchus' aanklacht). H., intusschen ontsnapt, vluchtte naar Creta, waar hij door den Spartaan Thibron werd vermoord. *V. Pottelbergh.*

Harper's ferry, plaats in den staat W. Virginië (V.S. v. Amer., 39° 20′ N., 77° 40′ W.). Strategisch punt in den Amer. Burgeroorlog.

Harphius, → Herp.

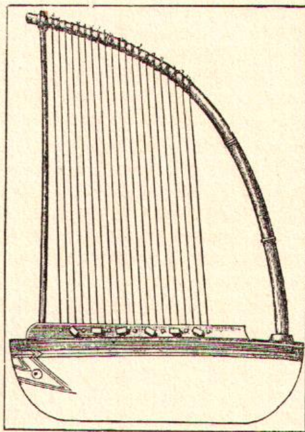
Harpignies, H e n r i J o s e p h, Fransch schilder en etser; * 28 Juli 1819 te Valenciennes, † 28 Aug. 1916 te Saint-Privé (Yonne). Begint pas laat te schilderen, leerling van Jean Achard; bezoekt Rome en Capri; ondergaat invloed van Corot. Schildert lyrisch gestemde landschappen, die uitmunten door een warm koloriet en later (na 1900 door 'n zilverigen toon. Voorbeelden o.a. in het Louvre te Parijs. *Korevaar-Hesseling.*

Harpinstrumenten (zie ook → Harp). Hieronder verstaat men snaarinstrumenten, die niet met den strijkstok bespeeld, maar met vingers of anderszins getokkeld, of aangeslagen worden.

1° De h., met de h a n d b e s p e e l d, worden verdeeld in: **a)** instrumenten z o n d e r g r e e p p l a n k, o.a. lyra en kithara uit de Gr. Oudheid, de Oud-Egypt. lyra's en harpen, de kin der Chineezen, koto en waggong der Japanneezen, galempoeng der Hindoes, kanoen der Turken; de Westersche instrumenten: rotta, cither, psalterium, kantele, harp, die alle getokkeld worden, met of zonder plectrum; alsmede czymbalum der Zigeuners en hakkebord, die met hamertjes, in de hand gehouden, aangeslagen worden.

Egyptische harp (naar een reliëf.)

b) Instrumenten m e t g r e e p p l a n k, o.m. de Egypt. nabla, de vina der Hindoes, het monochord der Grieken, de luit der Arabieren, de verschillende luitsoorten, die in het W. verspreiding vonden, als mandoline, gitaar, enz. Basluiten (chitarrone, theorbe) vormen een tusschensoort, daar zij naast snaren op de greepplank ook een aantal vastgestemde snaren hebben.

Chineesche kin.

2° De h., voorzien van een m e c h a n i s m e (klavier), kunnen ook worden onderverdeeld in: **a)** t o k k e l i n s t r u m e n t e n, o.a. clavichord virginaal, clavecimbel, spinet; **b)** instrument met h a m e r t e c h n i e k: pianoforte. *de Klerk.*

Harpocrates (Egypt. hr-pa-chrd = Horus het kind), een der vormen van → Horus. Zeer geliefd in den Grieksch-Rom. tijd. Meest voorgesteld als kind met jeugdlok en vinger aan den mond. Door de Grieken ten onrechte als stiltegod aangezien.

Harpocration, V a l e r i u s, Oud-Grieksch grammaticus of philoloog, uit de 2e eeuw, wiens bewaard „Lexicon der Tien Redenaars” een zeer belangrijk commentaar is op de Attische redenaars en een der voornaamste bronnen onzer kennis van het Attische recht en rechtswezen. *V. Pottelbergh.*

U i t g.: door Bekker (1833) en Dindorf (1853).

Harpoen, speervormig ijzer met weerkaken, bevestigd aan een houten schacht, waaraan een touw is vastgehecht. De h. wordt gebruikt bij walvisch- en dolfijnvangst. Hij wordt door de h a r p o e n i e r met de hand geworpen. Tegenw. schiet men bij de vangst van de groote walvisschen den h. meest uit speciaal harpoengeschut. De h. is als jachtwapen bij vsch. primitieve volkeren (o.a. de Eskimo's) in gebruik, bij de vangst van zeedieren.

Harpsluiting, U- of harpvormig rondijzer met oogen aan de einden, waardoor een moerbout gestoken wordt; dient ter bevestiging van een ketting of ter verbinding van twee einden ketting.

Harpijen of H a r p y i a e, in de G r. m y t h o l o g i e godinnen van den alles meesleurenden storm, of gedrochten, nl. roofzieke vogels met een vrouwengelaat. Zij werden door de goden uitgezonden om het eten van den blinden Phineus te bezoedelen. Volgens Virgilius huizen zij op de Strophadische Eilanden. Zij werden vaak verward met de Sirenen of de Erinyen.

Harraden, B e a t r i c e, Eng. romanschrijfster; * 24 Jan. 1864 te Hampstead. Schreef vsch. veelgelezen, gevoelige, maar niet bijz. oorspronkelijke romans, en vele verhalen voor kinderen.

V o o r n. w e r k e n: Ships that pass in the Night (1893); In Varying Moods (1894); Hilda Strafford (1897); Katherine Frensham (1903); The Scholars' Daughter (1903); Interplay (1908).

Harre, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Marche, op 13,5 km van Erezée. Hoogte 438 m, opp. 1 817 ha; ca. 850 inw. Bergachtige streek. Landbouw. Houtzagerijen. Bosschen. IJzerhoudende bron: Eau de Harre. Kerk uit 1781.

Harreveld, → Lichtenvoorde.

Harrevoort (Fr. Hardifort), gem. en kerspel, gewijd aan den H. Martinus, in Fr.-Vlaanderen, kanton Kassel (XI 144 B/C 2). Ca. 400 (Kath.) inw.; Vlaamsch sprekend. Landbouw. Kerk zonder toren, maar met zgn. „klokhuis”.

Harrewyn, J a c o b, Ned. graveur, leefde tusschen 1660 en 1732, werkzaam te Amsterdam, Antwerpen en Brussel. Hij was leerling van Romeyn de Hooghe en heeft een uitgebreid oeuvre nagelaten van gravures (landschappen, portretten, allegorieën enz.), die van ruime phantasie en groote vakkennis getuigen.

L i t.: Linnig, Grav. en Belg. (1911). *Schretlen.*

Harrington, J a m e s, Eng. schrijver van politiek-philosophische werken; * 1611, † 1677. Studeerde te Oxford; reisde op het continent (Den Haag, Venetië), vanwaar hij zijn republikeinsche principes meebracht; keurde toch het terdoodbrengen van Karel I af. In 1656 verscheen zijn Oceana, een politieke romance als het ware; Oceana is Engeland; Marpesia Schotland; Panopaea Ierland en de wettenmaker Olphaus Megaletor is Oliver Cromwell. Hoofdideeën: het wezenlijk element van de macht in een staat is bezit en eigendom in het algemeen, bezit van land in het bijzonder; de uitvoerende macht behoort slechts korten tijd in dezelfde handen of bij dezelfde partij te berusten.

U i t g.: John Foland, Works (1700, '47, '71); Henry Morley, Oceana (1887). — L i t.: H. F. Russell-Smith, H. and his Oceana (1914). *F. Visser.*

Harriot, T h o m a s, Eng. wiskundige en astronoom; * 1560 te Oxford, † 2 Juli 1621 bij Isleworth. H. heeft door zijn werk Artis analyticae praxis ad aequationes algebricas nova methodo resolvendas (Londen 1631) invloed uitgeoefend op de ontwikkeling der algebra in Engeland. *Dijksterhuis.*

Harris, naam van meerdere papyrussen, thans in het Britsch Museum. **1°** Papyrus Harris I, de langste bewaard gebleven pap. (ca. 40 m); geeft gedetailleerde opsomming der tempelvermogens onder Ramses III (1198-'67). **2°** Papyrus Harris 500 bevat o.a. den hist. roman van de inneming van Joppe onder Thoetmes III. Daarnaast: **3°** de magische papyrus Harris.

L i t.: H. Breasted, Anc. Records (IV, 151 vlg.); H. P. Blok, De beide volksverhalen van Pap. H. 500 verso (1925); H. O. Lange, Der magische Pap. H. (Kopenhagen 1927). *J. Janssen.*

Harris, 1° F r a n k, Amer. schrijver en biograaf; * 14 Febr. 1856 te Galway (Ierland), † 26 Aug. 1931 te Nice. Studeerde aan de Kansasuniv. en aan meerdere univ. in Europa; in 1870 naar Amerika, genaturaliseerd; leider van „The Evening News”, „Forthnightly Review”. Vooral zijn portretten van beroemde mannen, in brillanten stijl geschreven, en vol interessante, soms gewaagde details brachten hem een groote vermaardheid.

V o o r n. w e r k e n: romans: The Bomb (1908); Great Days (1914); short-stories: Montes the Matador (1900); biographisch en critisch werk: The Man Shakespeare (1909); The Women of Shakespeare (1911); Contemporary Portraits (1915-'23); Oscar Wilde (1916); Latest Contemporary Portraits (1927). *J. Panhuijsen.*

2° J a m e s, eerste graaf van Malmesbury, gezant van Engeland in de Rep. der Ver. Ned.; * 1746, † 1820. H. vertrok in het najaar van 1765 als student naar Leiden, waar hij de Ned. taal leerde. Maakte 1767 reizen door Holland, Pruisen, Polen en Frankrijk, was als diplomaat werkzaam te Madrid, Berlijn en Petersburg, werd April 1783 tot gezant in Den Haag benoemd, maar aanvaardde als gevolg van binnenl. politieke verwikkelingen in Eng. deze functie eerst in Dec. 1784. In Den Haag koos hij partij voor Oranje en speelde, dank zij zijn bekwaamheden, een belangrijke rol tijdens de patriottische woelingen. *J. D. M. Cornelissen.*

3° J o e l C h a n d l e r, Amer. schrijver; * 9 Dec. 1848 te Catonton (Georgia), † Juli 1908 te Atlanta (Georgia). Zijn romans en verhalen zijn meestal van een ernstige strekking, doortogen van gemoedelijken humor.

V o o r n. w e r k e n: Uncle Remus (1880); Balaam and his Master (1891); Uncle Remus and his friends (1892); The Chronicles of Aunt Minerve Ann (1899).

4° J. R e n d e l, → Rendel Harris.

Harrisburg, hoofdstad van den staat Pennsylvanië, aan de Susquehannarivier (V.S. v. Amer., 40° 16′ N., 76° 53′ W.). Ca. 81 000 inw., met omliggende voorsteden een agglomeratie van ca. 130 000 inw. Residentie- en industriestad. In de nabijheid steenkool en ijzer. Staal- en ijzerindustrie, tabak en sigaren, voedingsmiddelen, drukkerijen en uitgeverijen, textiel. Staatsbibliotheek. Kath. bisschop. *p. Cyrillus.*

Harrison, m r s., → Mallet (L.).

Harrogate, badplaats in West-Riding, graaf-

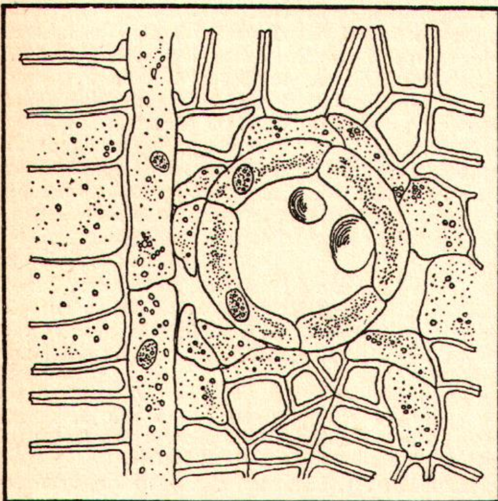
schap Yorkshire, Engeland. Ca. 40 000 inwoners. H. bezit 80 mineraalbronnen met zwavelwaterstofhoudend en zwavelsulfidehoudend bronwater. Behandeling van rheuma en jicht, zwaktetoestanden en bloedarmoede.

Harrow (on the Hill), oude stad, 30 km ten N.W. van Londen (zie bijkaart → Groot-Brit., nr. 3), op een 100 m hoogen heuvel gebouwd. Ong. 27 000 inw. Prachtige oude St. Mary's kerk, uit den tijd van Willem den Veroveraar. Beroemde school, gesticht door John Lyon in 1571, oorspr. voor arme jongens, nu „public school", een internaat met gymnasiumprogramma voor jongens van stand (ruim 600 jongens). *G. de Vries.*

Hars bestaat vnl. uit mengsels v. harszuren en hun esters; deze zijn van zeer uiteenloopende samenstelling. De zuivering bestaat gewoonlijk in opsmelten, aftappen van de waterlaag en filtreeren. Vervolgens destilleert men de terpentijn met oververhitten stoom af, waarna colophonium overblijft. Droge destillatie hiervan levert vervolgens de harsolie; de eerste fractie is de zgn. harsgeest (pinoline), daarop volgen resp. blonde, blauwe en groene olie. De harsolie bestaat vnl. uit terpeenachtige koolwaterstoffen ($C_{20}H_{28}$ e.d.). Het residu is pek. Harsolie wordt gebruikt in wagensmeer, boekdrukvernis, verf, lak, zeep en als houtbeschermingsmiddel. Alkali en metaalzouten van harszuren (harszeep) worden in zeep en in papierlijm gebruikt. Harsvlekken verwijdert men met terpentijn, alcohol of aceton. Voor welriekende harsen, → Balsem.

Voor formaldehyde en aldehyde harsen, → Kunsthars. *Tellegen.*

In de natuur worden harsen, opgelost in aetherische oliën, vnl. aangetroffen in de schors, den bast en het hout van sommige boomen, vooral naaldboomen. Zij bevinden zich in harskanalen, d.w.z. langwerpige intercellulaire holten, die door harsvormende cellen omgeven zijn. Ook op de knopschubben van sommige boomen worden h. en gom gevormd, die door het openspringen der cuticula vrijkomen, tusschen de schubben vloeien en deze aan elkaar vastkleven. Vroeger meende men, dat h. binnen in de plantencellen gevormd zou worden, doch daar h. de wanden der cellen niet kan passeeren, is dit onmogelijk te achten. Vermoedelijk ontstaan zij onder invloed van enzymen uit cellulose, waaruit de celwanden in hoofdzaak bestaan. Hoe deze omzetting plaats heeft, is volkomen onbekend; in sommige gevallen schijnen looistoffen als tusschenproduct op te treden.

Hars. Dwarse doorsnede door een harskanaal van het hout van den den.

Terwijl in vele planten altijd h. aanwezig is, worden bij andere in den normalen stengel geen h. aangetroffen en worden deze eerst na verwonding gevormd. Dikwijls treedt de h. vanzelf naar buiten; door bepaalde insnijdingen kan de harsafscheiding echter sterk bevorderd worden. De naar buiten vloeiende h. wordt dikwijls spoedig hard en bros, bijv. dennenhars, en wordt als gele of bruine massa's op de stammen en takken der boomen aangetroffen. Andere h., de zgn. balsems, bijv. Perubalsem en Canadabalsem, blijven langen tijd vloeibaar, om later na verdamping van de aetherische oliën eveneens hard te worden.

H., die na het vergaan van planten in den bodem achterblijven, kunnen daarin later fossiel als mineraal worden aangetroffen. De bekendste fossiele harssoort is barnsteen. Copal is een subfossiele harssoort, die vooral in de tropen gevonden wordt. In bruinkool treft men soms h. aan in den vorm van fichteliet, retiniet en pyropissiet. In Carbonische steenkool wordt echter geen fossiele h. gevonden, omdat harsafscheidende planten eerst tijdens het Jura zijn opgetreden.

Lit.: Tschirch, Die Harze und die Harzbehälter mit Einschluss der Milchsäfte ([2]1906); H. Wolff, Die natürlichen Harze (1928). *Melsen.*

Winning van hars geschiedt in hoofdzaak uit hout van Pinussoorten. De voorn. leveranciers van hars en terpentijn op de wereldmarkt zijn de Zuidelijke staten van N. Amerika, waar het uit P. taeda, P. echinata e.a., en Frankrijk, waar het uit de P. maritima-bosschen in de Landes wordt gewonnen. De winning geschiedt aan den levenden boom door aftapping; meest wordt de boom op den duur doodgeharst. Vsch. Z.- en O.-Europ. staten winnen hars voor eigen gebruik; tijdens den Wereldoorlog is Duitschland ook op vrij groote schaal ermee begonnen. In Ned. en België heeft geen harswinning plaats. *Sprangers.*

Harsbuilrups, rups van Retinia resinella. Dit is een donkergekleurd vlindertje van de familie der bladrollers, met zilverachtige, golvende dwarslijnen op de voorvleugels, dat in Mei rondvliegt en zijn eieren afzet op knoppen van den groven den. De rupsen, die hieruit komen, vreten zich diep in het hout in en veroorzaken een sterke harsuitvloeiing, welke na twee jaar de grootte van een walnoot heeft bereikt. In een holte daarvan vindt men een geelbruine rups van 11 mm lengte, die zich in de volgende lente verpopt, zoodat in Mei de vlinder uitvliegt. De aangerichte schade is betrekkelijk gering; bestrijding der h. vindt plaats door de harsbuilen te verbranden. Zie afb. in kolom 773. *M. Bruna.*

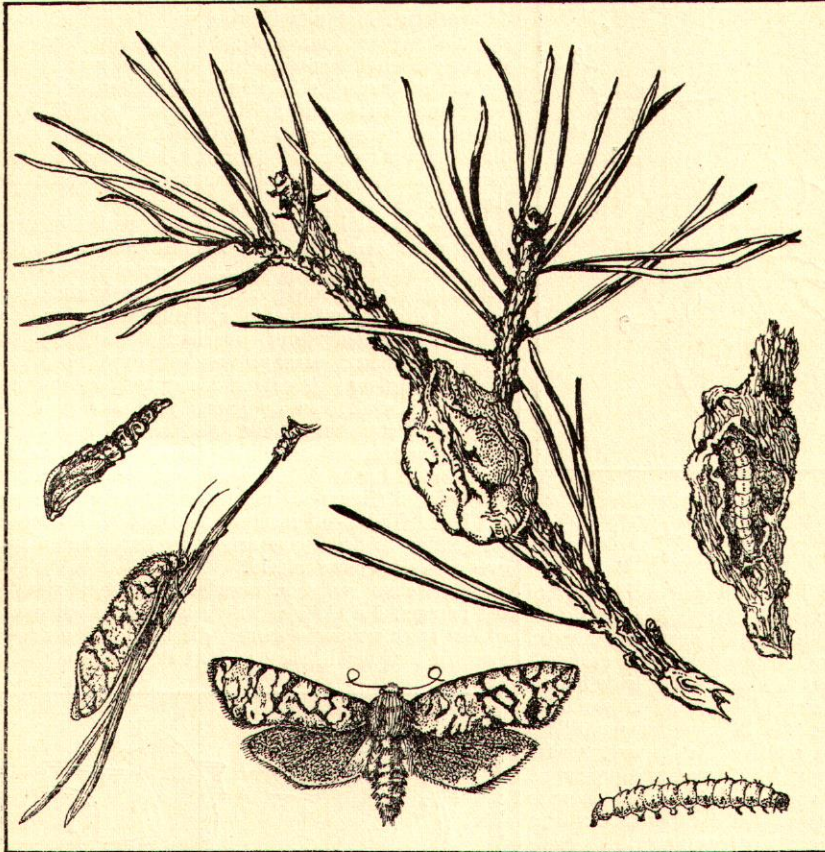
Harsdörffer, Georg Philipp, Duitsch dichter van de Barokrichting; * 1 Nov. 1607 te Neurenberg, † 22 Sept. 1658 aldaar. H. stichtte in zijn geboortestad het dichtergenootschap Pegnesischer Blumenorden. Zijn Poetischer Trichter (1647 vlg.) was het spreekwoordelijk geworden model eener literatuurbeoefening, die de grenzen van gezochtheid en kunstmatigheid tot in het caricaturale overschreed.

U i t g. : Auswahl d. W. Müller (Leipzig 1826) ; G. A. Narcisz, G. P. H. (1928) ; W. Kayser, Die Klangmalerei bei H. (1932). *Baur.*

Harsin, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Marche, op 8,5 km van deze stad, aan de Wamme, bijrivier van de Lomme. Opp. 1 593 ha, ca. 500 inw. Rotsgrond. Landbouw. Rom. en Frankische Oudheden.

Harsja of H a r s j a w a r d h a n a, machtig vorst (606-648 n. Chr.) en veroveraar in Noord-Indië, schrijver van Indische drama's (Nâgânanda, „de vreugde der slangen", met Boeddhistische strekking; Ratnavalî, „het halssnoer" e.a.). → Bana.

L i t. : Vincent A. Smith, The Early History of India (Oxford 1924). *Mansion.*

Harsbuilrups. Midden boven : harsbuil op dennentak ; midden onder : vlinder ; links boven : pop ; links onder : rustende vlinder ; rechts boven : geopende harsbuil ; rechts onder : rups.

Harsjatsjarita, → Bana.

Harskamp, 1° p l a a t s j e in de Geldersche gem. Ede (XI 511 D 3), ca. 540 inw. Heide en bosch. Autobusverbinding met Ede en Apeldoorn.

2° Een l e g e r p l a a t s bij het dorp H.; een infanterie-schietkamp, bestemd voor het houden van gevechtsschietoefeningen met geweren, mitrailleurs en infanteriemortieren.

Harskanaal, → Hars.

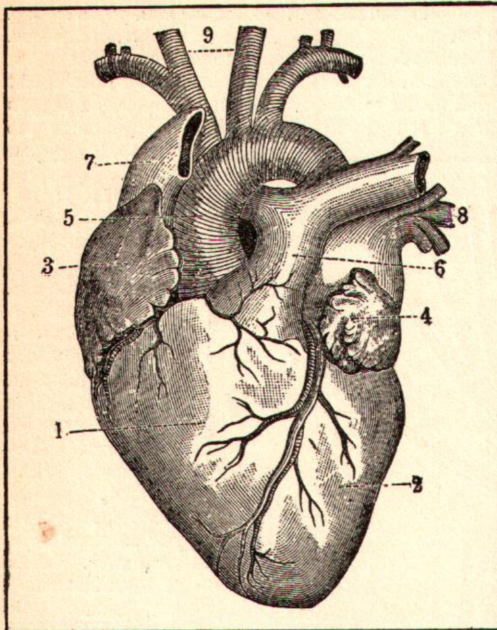
Harspraang, reeks watervallen in de Lule-elf in Zweden, iets beneden de plaats, waar ze uit het groote Lulemeer stroomt. De hoofdval heeft een loodrechte hoogte van 30 m. Door dambouw is de totale hoogte van 74 m op 106 m gebracht. De waterval kan 150 000 pk leveren en zelfs 300 000, als de bronmeren van het Lule-gebied geheel gereguleerd zullen zijn. 14 km stroomopwaarts ligt Porjus. *fr. Stanislaus.*

Harszwam (Corticium giganteum), steelzwam van de fam. der Thelephoraceeën, komt in den herfst en den winter aan den voet en op stronken van dennen voor als een glasachtige massa, die opgedroogd zoo dun als papier wordt.

Hart, 1° bij mensch en dier. Het h. is het centraalorgaan van den bloedsomloop, dat zorgt voor een regelmatige strooming van het bloed door het lichaam. Het komt bij alle gewervelde en vele ongewervelde dieren, zooals bij ringwormen, geleedpootigen, weekdieren en manteldieren, voor. Het is te vergelijken met een pomp, die eenerzijds het bloed opneemt en het anderzijds wegperst. Zie ook → Hartziekten.

Bouw en ligging. Steeds is het h. een hol orgaan, omgeven door een dikken wand, waarvan de spierlaag (m y o c a r d) de hoofdmassa vormt. Bij den **mensch** is het h. kegelvormig en bezit ongeveer de grootte van een vuist. De bovenste meer afgeronde helft vormt het boezem- of atriale gedeelte, de onderste spits toeloopende helft het kamer- of ventrikelgedeelte. Beide zijn door tusschenschotten in een linker- en rechterhelft verdeeld, zoodat kunnen onderscheiden worden een linker- en rechterboezem of -voorkamer (atrium), een linker- en rechterkamer (ventriculus). De wanden der kamers zijn veel dikker en sterker gespierd dan die der voorkamers, die der linkerkamer weer sterker dan die der rechterkamer. In den rechterboezem monden afzonderlijk twee groote holle aders, de bovenste en de onderste, die het koolzuurrijke bloed uit het lichaam aanvoeren (→ Bloedsomloop). Tusschen de inmondingsplaatsen van deze aders ligt het nodale weefsel of de sinusknoop, een bijzonder weefsel, dat leiding geeft aan het hartrhythme. In den linkerboezem stroomt langs twee paar longaders het zuurstofrijke

bloed uit de longen. Zoowel in den scheidingswand tusschen rechterboezem en rechterkamer als tusschen linkerboezem en linkerkamer bevindt zich een ruime

Hart van voren gezien. 1 = rechterkamer; 2 = linkerkamer; 3 = rechterboezem; 4 = linkerboezem; 5 = aorta; 6 = longslagader; 7 = bovenste holle ader; 8 = longaderen; 9 = halsslagaderen.

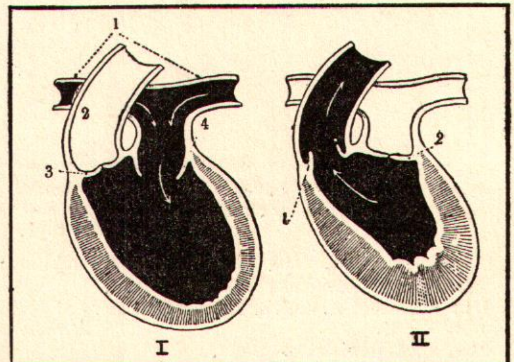
opening, waardoor het bloed uit den rechterboezem in de rechterkamer en uit den linkerboezem in de linkerkamer kan stroomen. Beide openingen kunnen door atrioventriculaire kleppen worden gesloten. In de rechterhelft bestaat de klep uit drie, in de linkerhelft uit twee klepvliezen, die met de vrije randen tegen elkander sluiten. De kleppen kunnen alleen geopend worden in de richting der kamers, zoodat slechts in deze richting bloed wordt doorgelaten. Om een terugstroomen van het bloed naar de boezems te beletten, zijn de vrije randen der klepvliezen door middel van pezen (chordae tendineae) aan uitstekende spierpapillen van de kamerwanden bevestigd; hierdoor wordt een doorbuigen naar de boezems voorkomen. Aan de rechterkamer ontspringt de longslagader, aan de linkerkamer de lichaamsslagader; de eerste voert het koolzuurrijke bloed naar de longen, de tweede het zuurstofrijke naar het lichaam. Op de grens tusschen de kamers en de slagaders bevinden zich kleppen, die het bloed alleen in de richting der slagaders doorlaten. Elke klep bestaat uit drie halvemaanvormige slippen, waarvan de vrije randen alleen naar de slagaders kunnen uiteenwijken en hierheen bloed doorlaten. De binnenwand van het h. is glad en bekleed met een dunne epitheliale laag, het e n d o c a r d. De spiercellen zijn dwarsgestreept, vertakt en slechts éénkernig. Hierdoor zijn zij onderscheiden van de cellen der skeletspieren, die onvertakt zijn en meerkernig geworden door samenvoeging van een groot aantal cellen. Het h. wordt omgeven door het hartzakje of p e r i c a r d, een gesloten zak, waarvan de binnenste wand vergroeit met den buitenwand van het hart, de buitenste vrij grenst tegen de longen en het middenrif. Aan de rugzijde van het h. gaan de beide pericardwanden in elkander over. De holte in het pericard, pericardholte, is gevuld met een lymphachtige vloeistof.

Het h. ligt ongeveer in het midden der borstholte met het spitse einde naar links gericht. Grootendeels wordt het door de linker- en rechterlong bedekt en grenst het naar beneden aan het middenrif.

Met het menschelijk hart komt dat der **vogels** en der **zoogdieren** in den bouw en de ligging overeen. Bij de **reptielen**, met uitzondering van de krokodillen, zijn de kamers door een onvolledig tusschenschot slechts gedeeltelijk gescheiden, zoodat een vermenging van het koolzuurrijke bloed van de rechterkamer met het zuurstofrijke van de linkerkamer mogelijk is. Bovendien ontspringen, behalve de longslagader, uit de kamers twee aortabogen, die zich onder het hart vereenigen tot den gemeenschappelijken lichaamsslagader.

Bij de **amphibieën** staat de rechterboezem in verbinding met een bloedruimte, sinus venosus, waarin zich het bloed van het lichaam verzamelt om vervolgens te worden doorgegeven naar den rechterboezem. Er komt slechts één kamer voor, die door uitspringende spierbalken nissen vormt, waarin het bloed uit den rechter- en linkerboezem grootendeels wordt opgevangen om daardoor algeheele vermenging te voorkomen (→ Amphibieën). Van de kamer gaat een gemeenschappelijk stamstuk, conus arteriosus, uit, dat zich in twee aortastammen splitst, die elk drie slagaders bevatten, één naar de linker- of rechterlong, één naar het lichaam (linker- of rechter-aortaboog), één naar het hoofd (linker- of rechter-halsslagader). Door een spiraalklep in den conus arteriosus wordt het bloed over deze slagaders verdeeld.

Bij **visschen** is het h. tweedeelig en bezit slechts één boezem, die het bloed uit het lichaam opneemt, en één sterk gespierde kamer, die het bloed door de kieuwen naar het lichaam perst. Ook hier zet zich de

Hart in verslapten (fig. I) en samengetrokken (fig. II) toestand. Fig. I. 1 = longaderen; 2 = groote lichaamsslagader; 3 = hartkleppen gesloten; 4 = geopende kleppen. Fig. II. 1 = hartkleppen open; 2 = kleppen gesloten.

kamer in een conus arteriosus voort, die één of meerdere paren kleppen bevat om een terugstroomen van het bloed naar het h. te beletten. → Bloedsomloop en Bloedvaatstelsel.

Bij **ongewervelde dieren** is het h. verschillend gebouwd. Bij ringwormen is het een overlangs loopend

rugvat boven den darm, dat door opvolgende samentrekkingen van den wand het bloed van achteren naar voren stuwt. Door insnoeringen bij de lichaamstusschenschotten krijgt het een rozenkransvormig uiterlijk. Ook bij insecten en duizendpooten en enkele kreeften is een rugvat aanwezig, dat echter geheel of gedeeltelijk is verdeeld in achter elkaar gelegen kamers. In de zijwanden van elke kamer komen spleten voor, waardoor het bloed wordt opgenomen. De samentrekking van het h. begint bij de achterste kamer en zet zich in een zeer snel tempo naar de voorste voort. Bij de hoogere kreeften komt een meer geconcentreerd h. voor, opgebouwd uit één kamer en omgeven door een hartzakje of pericard, dat hier de functie van den hartboezem heeft. Goed ontwikkeld is het h. bij de weekdieren, waar steeds één sterk gespierde kamer voorkomt met één of meerdere boezems. Het aantal boezems komt overeen met het aantal aanwezige kieuwen. Bij vormen met longademhaling wordt slechts één boezem aangetroffen. Kamer en boezems liggen in een pericard opgesloten. Bij de manteldieren komt een h. voor, dat het bloed nu eens naar voren naar de ademhalingsorganen, dan weer naar achteren naar de inwendige organen drijft.

Physiologie. Het h. heeft tot functie voor een regelmatige circulatie van het bloed door het lichaam te zorgen. Dit geschiedt door rhythmische samentrekkingen (contracties), waardoor het bloed van de eene afdeeling in de andere of in de bloedbanen wordt geperst. Deze samentrekkingen ontstaan automatisch, d.w.z. het hart is een automatisch orgaan, dat in zich alle factoren draagt, welke tot het ontstaan van deze samentrekkingen noodzakelijk zijn. Vandaar dat het h., buiten het lichaam en in bepaalde omstandigheden gehouden, zijn rhythmische samentrekkingen blijft voortzetten. Het centrum, vanwaar de automatische hartslag uitgaat, ligt bij de hoogere gewervelde dieren in den rechterboezem en wel in het reeds genoemde nodale weefsel of den sinusknoop, gelegen tusschen de inmondingsplaatsen der groote holvenen (bij amphibieën en visschen ligt dit centrum in den sinus venosus). Ook de kamer bezit in den atrio-ventriculairen scheidingswand een automatiecentrum, den knoop van Aschoff-Tawara, dat, in geval het rechterboezemcentrum wordt uitgeschakeld, de kamer in een spontaan, maar veel langzamer rhythme plaatst. Het ontstaan van den hartslag wordt toegeschreven aan een hormoonstof (→ automatine), welke volgens sommigen in het automatiecentrum gevormd wordt, volgens anderen hier wordt opgehoopt. De hier genoemde (myogene) theorie wordt bestreden door anderen, die het ontstaan van den hartslag afhankelijk stellen van bepaalde zenuwcentra (neurogene theorie). Naast de automatische werkzaamheid van het h. is het gecoördineerd samenwerken van de verschillende hartafdeelingen van belang. Voor een regelmatige bloedcirculatie is het noodzakelijk, dat de boezems het eerst samentrekken om het ontvangen bloed door te geven naar de kamers, die vervolgens op hunne beurt samentrekken om het bloed door te geven naar de slagaders. De leiding van dit gecoördineerd rhythme gaat eveneens uit van het automatiecentrum in den rechterboezem. Van hier wordt de prikkel voor den hartslag langs bepaalde banen geleid naar de overige hartdeelen, en wel naar de kamers in een vertraagd tempo om aan de boezems gelegenheid te geven zich in de kamers te ledigen. Heeft de prikkel de kamers bereikt, dan trekken ook deze samen. Het hartrhythme staat onder invloed van bepaalde zenuwen. Zoo bezit een tak van de zwervende zenuw een remmenden, een tak van de sympathische zenuw een versnellenden invloed. Ook bepaalde hormoonstoffen, als adrenaline en giftstoffen, beïnvloeden het hartrhythme. Het aantal hartslagen, dat het h. per minuut levert, is voor de verschillende organismen verschillend. Bij den mensch bedraagt voor den man het aantal slagen 72, voor de vrouw 80, voor een pasgeboren kind 140 per minuut; onder de zoogdieren bijv. bij het paard 32, bij den hond 100, bij het konijn 200, bij een muis 700 per minuut; onder de vogels is dit getal nog hooger, bijv. bij een kanarie 1 000 slagen per minuut. In het algemeen kan men zeggen, dat bij warmbloedige dieren het aantal hartslagen omgekeerd evenredig is met het gewicht. Elke hartwerkzaamheid is samengesteld uit: a) de samentrekking of systole, b) de verslapping of diastole, c) de pauze. Het hart is slechts ontvankelijk voor een nieuwen impuls tijdens de diastole en de pauze, niet ontvankelijk of refractair tijdens de systole en het begin der diastole. Bij de ongewervelde dieren treft men aan, dat het gecoördineerd hartrhythme ontstaat door zenuwinwerking, zoals is aangetoond bij sommige arthropoden, ofwel door mechanischen invloed der hartdeelen op elkander, zooals bij sommige slakken is vastgesteld. *Willems.*

L i t. : Ihle, v. Kampen, Nierstrasz, Versluis, Leerb. der vergl. ontleedk. van de vertebraten (I); H. J. Jordan, Allgem. vergl. Physiologie der Tiere; Bethe, Handbuch der normalen und patholog. Physiologie.

2° Van **hout.** Het h. van een boom noemt men het midden van den stam; indien planken „door het hart" gezaagd zijn, trekken zij licht krom en daarom wordt meestal voorgeschreven, dat de planken voor een bouwwerk „uit het hart" gezaagd moeten zijn; om dit te bereiken, worden dan uit elken stam twee „hartdelen" gezaagd, die niet gebruikt kunnen worden. *P. Bongaerts.*

Hart. Heilig Hart.

I. Heilig Hart van Jesus.

A) Ontstaan en verbreiding der godsvrucht tot het H. Hart. De vereering van het H. Hart als symbool van Christus' liefde en de door de zintuigelijke voorstelling van het H. Hart beheerschte overweging van die liefde is vooral in de M. E. opgekomen, toen naast de Godheid meer in het bijzonder de Menschheid van Christus voorwerp van overweging en godsvrucht werd. Wel vindt men ook bij den H. Augustinus, den H. Joannes Chrysosthomus mooie gedachten over het H. Hart als symbool der liefde, maar onder invloed van de meer concrete en realistische stroomingen in de vroege en late M. E. werd deze godsvrucht geleidelijk inniger en meer verspreid. Te noemen zijn hier de H. Petrus Damiani en de H. Bernardus, daarna de H. Franciscus van Assisi en S. Thomas van Aquino met de H. Gertrudis en de H. Mechtildis. In de Nederlanden mag in dit verband gewezen worden op de mystieke dichteres Hadewych, de H. Lutgardis, de Z. Ida van Leuven, Geertruide van Oosten, den Z. Joannes Ruusbroec, de H. Liduina, vele aanhangers van de Moderne Devotie, als Gerard Zerbolt van Zutphen, Thomas van Kempen, Gerlach Petersz, Jan van Schoonhoven, Jan Vos van Heusden, dan Dionysius den Kartuizer, Nicolaus van Esch enz. Deze uitingen van godsvrucht in de Nederlanden stonden sterk onder den invloed van gelijke uitingen bij mystieke schrijvers en predikers in Duitschland. Reeds werden genoemd de H.H. Gertrudis en Mech-

tildis. Naast dezen zijn in het bijzonder nog te noemen de Z. Herman Jozef O. Praem., van wien het oudste bekende lied ter eere van het H. Hart „Summi regis cor aveto” stamt, een niet met name bekende Cisterciënser, die ca. 1300 schreef „De Corde et Sanguine Domini”, verder de drie invloedrijke Dominicanen Eckehart, Tauler en Suso, de Franciscanen David van Augsburg en Berthold van Regensburg, de Augustijn Jordanus van Quedlinburg enz. Men staat bij de veel voorkomende voorstelling, dat de godsvrucht tot het H. Hart een godsvrucht is der latere tijden, verwonderd over het groot aantal uitingen van deze innige godsvrucht in vroeger eeuwen.

Het valt echter niet te ontkennen, dat op het einde der 17e eeuw een nog meer concrete godsvrucht tot het H. Hart ingang vond.

De eerste, die in den nieuweren tijd aan de H. Hart-vereering een grootere verbreiding onder het Katholieke volk gaf, is de H. Johannes → Eudes, doch vooral de H. → Margaretha Maria Alacoque gaf aan deze godsvrucht den voornaamsten stoot en voerde er meer bepaalde oefeningen voor in. Zij was een zuster van de door den H. Franciscus van Sales gestichte Congregatie van O. L. Vrouw Visitatie. Zij ontving talrijke openbaringen, waarin Jesus haar die verspreiding van de godsvrucht tot Zijn H. Hart gebood, als een middel niet slechts om Hem eerherstel te geven voor de lauwheid en onverschilligheid, vooral onder invloed van het Jansenisme zeer groot geworden, maar ook om het vuur der liefde in de harten der menschen feller te doen branden. De voornaamste verschijning had plaats 16 Juni 1675, doch zij werd door vele andere gevolgd en bevestigd. De verspreiding, hoewel door heilige en geleerde mannen uit de Sociëteit van Jesus, als de la Colombière, Croiset en Rolin, zoo krachtig mogelijk bevorderd, ontmoette in den beginne den hevigsten tegenstand niet slechts van Jansenistisch gezinde priesters en leeken, maar zelfs in de hoogste rangen der Kerk. Men zag er een ongezonde nieuwigheid in, te materieel, bijgeloovig, sensueel en veroordeelde de „Hart-aanbidders” en „Alacoquisten” vaak op de scherpste wijze. Zelfs bisschoppen en kardinalen namen een sterk afkeurende houding aan. De pausen waren in den beginne uiterst voorzichtig en terughoudend om de als nieuw voorgestelde godsvrucht goed te keuren. Ondanks deze houding van den H. Stoel verbreidde zich de godsvrucht steeds meer onder het volk. In 1693 werd te Paray-le-Monial een broederschap ter eere van het H. Hart canoniek opgericht, maar het duurde nog tot 1729, dat de H. Leonardus a Porto Mauritio met pater Gallifet te Rome zelf zulk een broederschap kon oprichten, welke intusschen in 1732 tot aartsbroederschap werd verheven. In 1765 telde men meer dan duizend zulke broederschappen. Eerst in dit jaar, 90 jaar na de voornaamste verschijning, werd toegestaan, op den Vrijdag na het Octaaf van Sacramentsdag het feest van het H. Hart te vieren met een eigen Mis en Officie. Enige jaren te voren was wel het vieren van het feest toegestaan, doch met de H. Mis en het Officie van de H.H. Vijf Wonden. Van nu af werd door zooveel diocesen deze H. Mis en dit Officie aangevraagd, dat in 1856 de Ritencongregatie kon verklaren, dat er bijna geen bisdom of Orde meer was, welke het feest niet vierde. Toen eerst werd het als een feest voor geheel de Kerk ingesteld. Een bekroning van deze algemeen-verklaring van het feest was de zaligverklaring van Margaretha Maria Alacoque in 1864, maar de meest formeele bekroning kreeg deze 200 jaar na de voornaamste openbaring in 1875, toen paus Pius IX op 16 Juni van dat jaar alle Katholieken van de geheele wereld opriep tot een plechtige akte van toewijding aan het H. Hart van Jesus.

Sindsdien is de godsvrucht tot het H. Hart een der meest geliefde en door het kerkelijk gezag meest bevorderde godsvruchten der Kath. Kerk. Het feest van het H. Hart wordt overal met groote plechtigheid gevierd, op de eerste Vrijdagen der maand, gedurende de maand Juni steeds meer bezochte oefeningen van godsvrucht gehouden. In bijna alle kerken staat een beeld van het H. Hart op een eereplaats, meestal rijk versierd met bloemen en kaarsen; in alle huisgezinnen heeft de beeltenis van het H. Hart een plaats als onderpand van zegen; talrijke kerken zijn op bijz. wijze aan het H. Hart toegewijd; de beeltenis van het H. Hart staat in Kath. streken als een standbeeld op de voornaamste pleinen der steden; geheele volkeren hebben zich, zooals bijv. het Spaansche volk bij monde van den koning, door de oprichting van een nationaal monument aan het H. Hart toegewijd; terwijl eindelijk de in dezen tijd opkomende godsvrucht tot Christus als Koning aan de godsvrucht tot het H. Hart nog grooter luister heeft bijgezet. Vgl. → Intronisatie.

In den laatsten tijd is in Spanje nog een nieuwe vorm van godsvrucht tot het H. Hart ontstaan, waarin vooral de „A m o r m i s e r i c o r d i o s o”, de b a r m h a r t i g e L i e f d e van het Goddelijk Hart het voorwerp van godsvrucht is, die haar uiting vindt in oefeningen van geloof in Gods eindelooze barmhartigheid, oefeningen van hoop en vertrouwen op die barmhartigheid en oefeningen van liefde en wederliefde. De grondlegger en verbreider dezer godsvrucht is vooral pater Arintero O.P. geweest, stichter van het tijdschrift „La Vida Sobrenatural”, waarin zeer vele belangrijke artikelen over deze godsvrucht voorkomen.

Lit.: N. Nilles S.J., De rationibus festorum S.S. Cordis Jesu et purissimi Cordis Mariae (2 dln.); H. Nix S.J., Notiones theol. de cultu S.S. Cordis; C. Richstätter S.J., Die Herz-Jesu-Verehrung des deutschen M.A. (2 dln.); G. Kanters, pr. v. h. H. Hart, De Godsvrucht tot het H. Hart v. Jesus in de vroegere Staten der Nederlanden; A. Vermeersch S.J., Beoefening en Leer v. d. Godsvrucht tot het H. Hart (2 dln.); J. Hättenschwiller, Führer durch die neuere deutsche Herz-Jesu-literatur (1932). *Brandsma.*

B) Theologische grondslag van de H. Hart-vereering. Aan de menschheid van Christus en aan al haar deelen komt, omdat de menschelijke natuur van Christus in de éénheid van den goddelijken Persoon is opgenomen, goddelijke eer en aanbidding toe. Dus ook aan het hart van Jesus. Ofschoon er dus een godsvrucht tot het heilig hart van Jesus mogelijk is, waarin het hart van Jesus vereerd wordt, eenvoudig omdat het een deel is van Zijn heilige menschheid, heeft toch de H. Hart-devotie, zooals deze feitelijk in de Kath. Kerk bestaat, een meer bijzonder karakter. In deze devotie wordt het organisch hart van Jesus vereerd als het zinnebeeld Zijner liefde. Niet alleen wordt dus het hart vereerd en niet alleen de liefde, maar beide in verbinding met elkaar. Daar de gemoedsbewegingen hun terugslag hebben op het hart en daarom algemeen de liefde in verband met het hart wordt gebracht, is deze vereering van het hart van Jesus als zinnebeeld Zijner liefde aangepast aan algemeen-menschelijke opvattingen. Het eindpunt dezer godsvrucht is de menschgeworden Zoon van

God, die zich te vereeren aanbiedt in Zijn hart als symbool Zijner liefde. De liefde, in deze godsvrucht door Jesus' hart verzinnebeeld, is Zijn liefde in heel haar omvang, maar vooral de liefde, waardoor Hij zich offerde aan het kruis en waardoor Hij de gave der H. Eucharistie schonk. Een bijz. vorm neemt de godsvrucht tot het hart van Jesus aan in de godsvrucht tot het eucharistisch hart van Jesus. Ofschoon godsvrucht tot het eucharistisch hart van Jesus kan beteekenen godsvrucht tot het hart van Jesus in de H. Eucharistie tegenwoordig, blijkt uit de officieele stukken omtrent deze devotie de juiste beteekenis van deze kerkelijk goedgekeurde godsvrucht te zijn: godsvrucht tot het heilig hart van Jesus, als zinnebeeld van Zijn Liefde, waardoor Hij de Heilige Eucharistie instelde.

L i t. : P. Potters, Verklaring v. d. Katechismus (VI 1931, 150 vlg.) ; J. Bainvel, La dévotion au Sacré Coeur de Jésus (Parijs [3]1911) ; H. Noldin, Die Andacht zum hl. Herzen Jesu (Innsbruck [10]1914). *Kreling.*

C) Het **feest van het Allerheiligst Hart van Jesus** werd voor het eerst (20 Octocer) met eigen Mis en Officie van S. Joannes Eudes gevierd in 1672, bisschoppelijk goedgekeurd, als dubbel 1e klas met octaaf. Rome stond het eerst in 1765 (Clemens XIII) toe, aan Poolsche bisschoppen, te vieren op Vrijdag na het octaaf van H. Sacramentsdag. In 1856 schreef Pius IX het aan de geheele Kerk voor, en Leo XIII verhief het tot dubbel 1e klas (1899). Paus Pius XI schonk het een geprivilegieerd octaaf (1928) en vernieuwde het Officie en de H. Mis, daarmee het oude karakter: overweging van de liefde van Christus in zijn Bloedig en Onbloedig Offer, aanvullend met een bedoeling van eerherstel, welke ook het onderwerp uitmaakt van een alsdan voor het uitgestelde Allerh. Sacrament door den priester voor te bidden zoenbede. *Louwerse.*

I c o n o g r a p h i e. Voor openbaren cultus van het H. Hart mag alleen gebruikt worden de afbeelding van den Persoon des Zaligmakers, dragende op de borst een stralend hart met of zonder doornenkrans en uitslaande vlammen (H. Officie, 26 Aug. 1891). Het afzonderlijke Hart is voor privaten cultus toegestaan en mag dus op scapulieren, medailles, afbeeldingen der Eerewacht enz. worden gebruikt (H. Officie, 12 Sept. 1857), doch niet op tabernakeldeuren (H. Officie, 12 Sept. 1857) en niet in de H. Hostie (H. Officie, 3 Juni 1901). *Heijer.*

D) **Onze Lieve Vrouw van het H. Hart van Jesus.** Nauw verwant aan de vereering van het H. Hart van Maria is die van Onze Lieve Vrouw van het H. Hart, waarin Maria bijzonder wordt vereerd als leidster en voorbeeld in de vereering van het H. Hart van haar Zoon. Zij heeft ons het H. Hart geschonken, zij biedt het ons ter aanbidding en vereering aan en gaat ons daarin voor. Hoofdzetel der vereering is Issoudun in Frankrijk, zoowel voor de Broederschap als voor een Congregatie van Missionarissen. In Ned. is als hoofdzetel der vereering te beschouwen de Basiliek van Onze Lieve Vrouw van het H. Hart te Sittard, waar ook de Aartsbroederschap voor Nederland is gevestigd. *Brandsma.*

E) **Congregaties en Broederschappen van het H. Hart van Jesus.** De meest bekende c o n g r e g a t i e s, in N e d. vertegenwoordigd, zijn: → Priesters van het H. Hart (provincialaat Den Haag); → Missionarissen van het H. Hart (Tilburg); → Paters van de H.H. Harten of van Picpus (Liesbosch-Ginneken); Religieuzen van het Heilig → Hart (Dames du Sacré Coeur, provincialaat Vaals); → Dienaressen van het H. Hart van Jesus (Abshoven-Geleen); → Carmelitessen van het Goddelijk Hart (Sittard); → Zusters van het Allerh. Hart van Jesus (Moerdijk); → Dochters van Jesus' H. Hart (Nijmegen, Koningsgaard) ; → Zusters van de H.H. Harten van Jesus en Maria (Heerlerheide); Zusters van de H.H. Harten en altijddurende Aanbidding (Meerssen).

Voor B e l g i ë komen bovendien nog bijzonder in aanmerking: Dienaressen van de H.H. Harten (Antwerpen); Zusters van de Vereeniging met het H. Hart (Turnhout); → Oblaten van Sint Benedictus of Zusters van Barmhartigheid der H.H. Harten (Heverlee bij Leuven).

De oudste b r o e d e r s c h a p is die van Paray-le-Monial (1693). Daarna de voornaamste is die in 1729 te Rome gesticht, in 1732 tot aartsbroederschap verheven. Verder heeft men de Aartsbroederschap van altijddurende Aanbidding van het H. Hart van Jesus, gesticht in 1717, sinds 1803 aartsbroederschap, thans hoofdzetel in Santa Maria della Pace te Rome met meer dan 10 000 afd. Zeer verbreid is ook de Broederschap van de Eerewacht, in 1863 te Bourg gesticht, in 1878 tot aartsbroederschap verheven. Veel verspreiding vond ook de Aartsbroederschp van het Eucharistisch Hart van Jesus, in 1903 door paus Leo XIII ingesteld, met wekelijks een half uur aanbidding van het H. Sacrament. Een bijz. plaats neemt nog de Aartsbroederschap van het H. Uur in, met een uur overweging van het H. Lijden in den avond of den nacht van Donderdag op Vrijdag, in 1830 gesticht en over alle landen verspreid. Naast deze meer alg. broederschappen bestaan er in alle landen zooveel vereenigingen, genootschappen en broederschappen ter eere van het H. Hart, dat het onmogelijk is, er hier een overzicht van te geven. *Brandsma.*

F) **Bonden van het H. Hart.** In België zijn deze practisch gegroeid uit het werk der retraiten, ca. 1895, door toedoen van P. Van de Putte S.J., onder den naam van Bond der vrienden van het H. Hart, later veranderd in den huidigen naam. Het doel was de retraitanten groepeeren, hun volharding vergemakkelijken en tevens hun invloed om zich heen door samenwerking vergrooten; als voorn. middel daartoe gaf men den leden de maandelijksche gezamenlijke communie. Die bonden deden zooveel goed, dat men er na den Wereldoorlog overal stichtte, zelfs buiten alle verband met het retraitewerk. P. Hardy S.J. is de stichter van den huidigen vorm. Het zijn bonden van mannen, die elkaar willen steunen tot Christelijker leven door beoefening van de godsvrucht tot het H. Hart. De twee hoofdvoorwaarden zijn: maandelijksche gezamenlijke communie als betooging van sociaal eerherstel en de dagelijksche morgenopdracht aan het H. Hart in den geest van het Apostolaat des Gebeds, waarin al de leden zijn ingeschreven. Heden wordt meer en meer nadruk gelegd op het sociaal en publiek karakter van eerherstel. De bonden ijveren om het publiek leven voor het H. Hart te winnen en de toewijding van steden en dorpen te bekomen: noemen we slechts de massabetooging van Antwerpen (1924), de toewijding van West-Vlaanderen en Brugge (1926), Limburg en Hasselt (1928), Kortrijk (1929).

In 1912 waren er 159 bonden met 24 379 leden alleen in het Mechelsche; heden (1935) zijn er in het Vlaamsche land og. 1 200 bonden met ca. 220 000 leden, in het Walenland, waar men begonnen is, 156 bonden met 18 500 leden. Het hoofdsecretariaat is te Mechelen,

Korte Schipstraat 16, gewestelijke secretariaten te Kortrijk, Hasselt en Gent. In iederen bond bestaan zelateurs, die voor den priester een groep leekenapostels zijn. Meest overal worden de Xaverianen-bonden omgewerkt in Bonden van het H. Hart. *Allossery.*

II. Heilig Hart van Maria (eigenlijk: Het Allerzuiverst Hart van Maria).

A) Vereering. Met de verbreiding van de godsvrucht tot het H. Hart van Jesus kwam ook de godsvrucht op tot het H. Hart van Maria. Ook hier wordt het lichamelijk hart van Maria vereerd in de innigste vereeniging met de liefde, welke daarin brandde tot God en in en door en met God tot de menschen. Bijzondere nadruk wordt daarbij gelegd op de zuiverheid van het H. Hart van Maria als het schoonste voorbeeld voor de reinen van harte, aan wie Christus beloofde, dat zij God zullen zien. De officieele titel van het voorwerp der vereering is dan ook het zuiverste hart (purissimum cor) van Maria. Aan deze vereering ligt vooral een apostolische gedachte ten grondslag. Maria wordt vereerd als brandend van liefde en als slachtoffer van liefde voor de uitbreiding van het Rijk van haar Goddelijken Zoon. De groote bevorderaar dezer godsvrucht was de H. Joannes → Eudes. Na hem verdienen vermelding J. P. → Pinamonte, in de 17e eeuw, en Desgenettes, pastoor van N. D. des Victoires te Parijs, in het begin der 19e eeuw, stichter van de Broederschap, later verheven tot Aartsbroederschap, van het Heilig en Onbevlekt Hart van Maria, welke thans millioenen leden telt, door paus Pius IX genoemd „een ingeving des Hemels, een werk van God, een hulpbron der H. Kerk". Bij de opname wordt een medaille omgehangen, welke door de zeer merkwaardige gebedsverhooringen den naam → „Wonderbare Medaille" heeft verkregen en de beeltenis van het H. Hart van Maria draagt als bron van zegening en genade. *Brandsma.*

B) Het **feest van het H. Hart van Maria** is een feest met eigen Mis en Officie, door Pius IX (1855) toegestaan te vieren „voor verschillende plaatsen", op Zondag na 15 Aug.; heden op Zaterdag na het feest v. h. Allerh. Hart v. Jesus. *Louwerse.*

C) Congregaties en Broederschappen van het H. Hart van Maria. In het art. over het H. Hart van Jesus is reeds melding gemaakt van congregaties en broederschappen, die de gezamenlijke vereering van H.H. Harten van Jesus en Maria nastreven en als titel voeren. Daarnaast zijn nog te vermelden behalve de aartsbroederschap boven genoemd de → Missie-congreg. van het Onbevlekt H. van Maria (Scheut-Sparrendaal) en zeer vele Zusters van het H. Hart van Maria (moederhuizen in Parijs, Beziers, Nancy, 5 in België). *Brandsma.*

Hart. Religieuzen van het H. Hart (Fr.: Dames du Sacré Coeur), congregatie, in 1800 gesticht door de H. Magdalena Sophia → Barat. Doel: Onderricht en opvoeding der jeugd, gesloten retraites en missiën. De congregatie is thans over de vijf werelddeelen verspreid in ca. 160 huizen met ca. 7 000 leden. Het algemeene generalaat is te Rome gevestigd, het provincialaat voor België te Jette bij Brussel; dat voor de Nederlandsch-Duitsche provincie te Vaals.

Lit.: Kath. Ned. (III, 146); La Société du Sacré Coeur (1922); Ste Madel. Sophie Barat (1925). *Allossery/Nolet.*

Hart, 1° Heinrich en Julius, Duitsche letterkundige critici, in innige samenwerking leiders van de Naturalistische beweging; broers. Heinrich, * 30 Dec. 1855 te Wezel, † 11 Juni 1906 te Tecklenburg; Julius, * 9 April 1859 te Münster i. W., † 7 Juli 1930 te Berlijn. Hun Kritische Waffengänge (1882 vlg.) en Kritisches Jahrbuch (1889), scherp in den strijd tegen het geslacht der epigonen, bereidden de volledige overwinning voor van de moderne strekking in den → Friedrichshagener Kreis. Hun scheppend letterk. werk is van minder belang.

Werken v. Julius: Der Sumpf (1886); Homo sum (1889); Sehnsucht (1893); Gesch. der Weltlit. (1894); Das Reich der Erfüllung (1902); Revolution der Aesthetik (1907). — Uitg. v. Heinrich's werken: Ges. Werke (4 dln. 1907 vlg.). — Lit.: H. Hart, Lit. Erinnerungen (1907); H. Röhl, Der Naturalismus (1927). *Baur.*

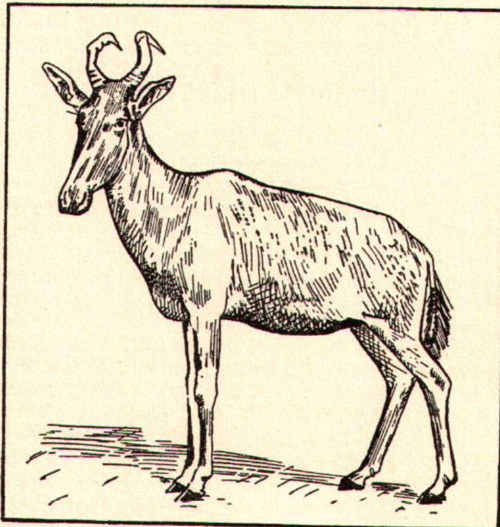
2° William S., Amer. filmacteur van de oude school. Trad vnl. op in de zgn. „Westerns", cowboyfilms e.d.

Hartboezem, → Hart (1°).

Hartchirurgie. De h. beperkt zich nog tot de hechting van het gewonde hart. Nadat Rehn in 1896 voor het eerst met goed gevolg een gewond hart heeft blootgelegd en gehecht, is deze ingreep meer dan 500 maal herhaald, maar vaak ondernomen pogingen om hartziekten (klepgebreken e.a.) langs chirurgischen weg te verbeteren, zijn niet geslaagd. Wel heeft de chirurgie succes bij ziekten van het hartzakje (pericard) om ontstekingsproducten te verwijderen of vergroeiingen van hart en hartzakje op te heffen. *Krekel.*

Harte, Francis Bret, Amer. dichter en verteller; * 25 Aug. 1839 te Albany (N. Y.), † 5 Mei 1902 te Camberley (bij Londen). 17 jaar oud toog hij als goudzoeker naar Californië, in 1857 boekdrukkersleerling te San Francisco, later mederedacteur van de „Overland Monthly", secretaris van de Munt, prof. in de literatuurgeschiedenis. Zijn romantische vertellingen in versvorm en zijn vele prozaverhalen geven een frisch, humoristisch en oorspr. beeld van het leven der gouddelvers en der cowboys in 't verre Westen, al zijn ze vaak wat te romantisch en te sentimenteel.

Voorn. werken: verzen: The Heathen Chinee (1870). Verhalen: The Luck of Roaring Camp; The Idyll of Red Gulch. *J. Panhuijsen.*

Hartebeest.

Hartebeest (Bubalis caama Cuv.), een kaneelbruine antiloop, vroeger in groote kudden in Z. Afrika;

is thans, behalve in Transvaal, haast overal uitgeroeid; de sterke horens zijn in het laatste derde gedeelte rechthoekig naar achter gebogen; het leeft met zebra's, antilopen en struisvogels samen. *Keer.*

Hartegel (Echinocardium cordatum), zeeëgelsoort van de fam. der Spatangidae, die in de Noordzee algemeen is. Het kalkskelet is dun en bros, met korte stekels bezet; door den afgeplatten, ovalen vorm doet het aan een hart denken. Met de tweezijdige symmetrie van het skelet stemt overeen de ligging van mond en anale opening, die als dwarse spleten aan de buikzijde liggen. H. voeden zich met voedsel uit het bodemslik; de skeletten spoelen vaak op de kust aan. *M. Bruna.*

Hartel, Wilhelm August, Ritter von, Oostenr. minister en Klass. philoloog; * 28 Mei 1839 te Hof (in Moravië), † 14 Jan. 1907 te Weenen; 1869 prof. te Weenen, 1891 directeur van de hofbibliotheek, 1899 min. van Onderwijs en Eeredienst. H. is een der eerste philologen en paedagogen van Oostenrijk. Hij leidde de uitg. van het Corpus script. eccles. lat., nam deel aan den Thesaurus linguae lat., gaf met K. Schenkl de Wiener Studien uit (sinds 1879) en publiceerde o.a. nog: Homerische Studien, Demosthenische Studien, Patrist. Studien.

Lit.: Frankfurter, W. v. H. (1912). *Zr. Agnes.*

Harter Act, Amer. wet van 13 Febr. 1893, ingediend door den afgevaardigde van Ohio, Michael D. Harter; verklaart vsch. bedingen in → cognossementen nietig, zoodat reeder altijd aansprakelijk is bijv. voor verkeerde stuwage. H. A. is het begin geweest van een ontwikkeling, die is uitgeloopen op de → Hague Rules; Ned. W. v. K. volgt in art. 470, 470a en 517c de H. A. na; zie ook art. 474 bis Ned. W. v. Strafrecht. *Loeff.*

Hartford, hoofdstad van den staat Connecticut, aan de Connecticutrivier (V.S. v. Amer., 41° 49′ N., 72° 39′ W.). Ca. 165 000 inw. Mooi gelegen fraaie stad. Spoorwegknooppunt. Uitgebreid verzekeringswezen en vnl. kleinindustrie: precisie-instrumenten, werktuigen, schrijfmachines, auto-onderdeelen, papier; handelscentrum van een volkrijke landbouwstreek. Meerdere hoogere onderwijsinstellingen. Kath. St. Thomas-seminarie en Kath. bisschop. Door Nederlanders gesticht in 1633. *p. Cyrillus.*

Hartgekloofd hout is hout, waarvan het kloofvlak door het hart van den stam gaat; dgl. hout mag bij bouwwerken in sommige gevallen niet gebruikt worden. → Hart (2°).

Hartig, 1° Robert, Duitsch boschbouwkundige, zoon van 2°; * 30 Mei 1839 te Brunswijk, † 9 Oct. 1901 te München. In 1867 werd hij prof. aan de landbouwhoogeschool te Eberswalde, in 1878 prof. in de plantkunde te München.

Voorn. werken: Die Zersetzungserscheinungen des Holzes der Nadelholzbäume und der Eiche (1878); Wichtige Krankheiten der Waldbaüme (1874); Lehrb. der Baumkrankheiten (1882); Die anatom. Unterscheidungsmerkmale der wichtigeren in Deutschland wachsenden Hölzer (1879).

2° Theodor, Duitsch boschbouwkundige, vader van 1°; * 21 Febr. 1805 te Dillenburg, † 26 Maart 1880 te Brunswijk, waar hij 1838-'78 hoogleeraar in de boschbouwkunde was.

Voorn. werken: Vollständige Naturgesch. der forstlichen Kulturpflanzen Deutschlands (1840-'51); Anatomie und Physiologie der Holzpflanzen (1878).

Hartington, Spencer Compton, markies van, Eng. staatsman, stichter van de Unionistenpartij; * 23 Juli 1833 te Londen, † 24 Maart 1908 te Cannes. 1857-'91 in het Lagerhuis bij de liberale partij, waarvan hij zich in 1886 afscheidde, omdat hij niet met de Home-Rule-voorstellen van Gladstone instemde. Sedert den dood van zijn vader, den hertog van Devonshire (1891), voerde hij dien titel. *V. Houtte.*

Hartjesdag is te Amsterdam de naam voor den derden Maandag in Augustus; misschien oorspr. een oogstfeest ter eere van de Germ. godin Herthus of Nerthus, symbool der vruchtbare aarde. Thans worden nog slechts verkleed- en bedeltochten gehouden door de straatjeugd, waarbij vuurwerk wordt afgestoken.

Lit.: J. ter Gouw, De Volksvermaken (1871, 150-154).

Hartkamer, Hartklep, → Hart (1°).

Hartkoelbuis (geneesk.), koperen of rubber-, in platten spiraalvorm gewonden slang, waardoor koud water stroomt. De buis wordt als compres op de hartstreek gelegd bij sommige ontstekingsachtige aandoeningen van het hart of het pericardium.

Hartleben, Otto Erich, Duitsch dichter, dramaturg en romanschrijver, eerst van Naturalistische, later van wuft-mondaine richting; * 3 Juni 1864 te Clausthal, † 11 Febr. 1905 te Salo.

Voorn. werken. Epiek: Die Geschichte vom abgerissenen Knopf (1893); Vom gastfreien Pastor (1895). Lyriek: Meine Verse (1905). Tooneel: Angela (1891); Hanna Jagert (1893); Die sittliche Forderung (1898); Rosenmontag (1900). — Uitg.: Auswahl (3 dln. 1920). — Lit.: H. Landsberg, O. E. H. (1905); K. Kamlah, Die Erziehung zum Lyriker (1912). *Baur.*

Hartlepool, badplaats, haven- en industriestad aan de kust van het graafschap Durham (zie bijkaart 4 van → Groot-Brittannië), uit de oude stad East-Hartlepool en de meer moderne, veel grootere stad West-Hartlepool bestaande; samen 89 000 inwoners.

Hartley, David, Eng. medicus en psycholoog; * 30 Aug. 1705 te Armley (Yorkshire), † 28 Aug. 1757 te Bath. In de psychologie bekend als vertegenwoordiger van het associationisme.

Hartlijn, → Cardioïde.

Hartman, 1° Jacobus Johannes, Klass. philoloog; * 1851 te Blankenham, † 1924 te Leiden; 1877-'83 leeraar, 1883-'91 conrector aan het gymnasium te Leiden; sinds 1891 prof. aldaar in Lat. en Rom. Antiquiteiten. H. was nog een typisch vertegenwoordiger van de Ned. tekst-critische school. Hij beheerschte het Lat. nagenoeg als het Ned. Zijn Lat. gedichten werden in het Certamen Hoeufftianum (→ Hoeufft) tweemaal met goud bekroond en meermalen eervol vermeld.

Voorn. werken: De Avondzon des Heidendoms (over Plutarchus); Beatus ille (over Horatius); Honderd jaar geestelijk leven in den Rom.keizertijd. *Zr. Agnes.*

2° Joannes, Ned. aartspriester, * 18 Juli 1798 te Hoogland, † 27 Sept. 1859 te Utrecht, 1821 priester gewijd, achtereenvolgens kapelaan te Amersfoort, pastoor te Gellikum (sinds 1831) en te Utrecht (sinds '37); 1843-'53 tevens aartspriester van Utrecht en provisor van het seminarie Warmond; sinds 1853 deken van Utrecht.

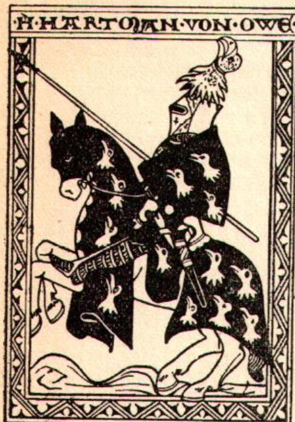
Lit.: J. C. v. d. Loos, in Nw. Ned. Biogr. Wbk. (VIII 1930). *de Haas.*

Hartmann de Arme, leekebroeder, dichter. Heeft een gedicht gemaakt over den Antichrist, dat verloren is. „Die Rede vom Glauben” is bewaard gebleven en naar het eenige hs. door H. F. Maszmann in zijn Deutsche Gedichten des 12. Jhdts (Quedlinburg en Leipzig 1837) uitgegeven. Het lied dateert uit de eerste helft der 12e e. Het is een samenvatting der

Christelijke geloofsleer met als grondslag de geloofsbelijdenis van Nicea.

Lit.: R. Reiszenberger, Ueber H.'s Rede vom Glauben (1871); M. Scheins, in Zschr. f. deutsche Alterthum (XVI, 157 vlg.); G. Ehrismann. Gesch. der d. Lit. bis zum Ausgang des M.A. (II, 1, 1922). *Feugen.*

Hartmann von Aue, een der grootste Middelhoogduitsche dichters; Zwaab, waarsch. dienstman, ministerialis, der heeren van Aue, bij Freiburg in Breisgau; † kort na 1210, misschien nog geen vijftig jaar oud. Na een paar uitvoerige hoofsche disputaties zette hij zich tot de bewerking van Chrétien de Troyes' hoofschen Artur-roman, Erec, en daarna tot de eerste hoofsche heiligenlegende, Gregorius vom Steine. Tegelijkertijd dichtte hij hoofsche minneliederen en wekte hij door zijn kruisliederen op tot den kruistocht van 1189, waaraan hij deelnam. Daarna volgden nog een ridderlijke legende, Der arme Heinrich, en een tweede groote Arturroman, Iwein, bewerking van Chrétien's Ivain. In volmaakten, klassieken vorm, met fijne psychologie, is hij de dichter der ridderidealen, waarvan Mäze, maat, zelfbeheersching, als de samenvatting is. Ideaal is voor hem niet zoozeer de uitdrukking van het persoonlijke, dan wel de zelfbeheersching in den dienst der groote tijdgedachten.

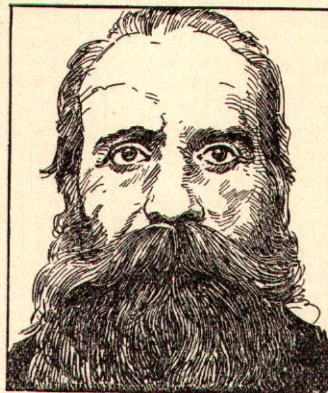
Hartmann von Aue (uit het Weingartner Liederhandschrift).

Uitg.: van Erec, d. Haupt (²1871); van Gregorius, d. H. Paul (⁶1929); Der Arme Heinrich, d. E. Gierach (²1925); Iwein, d. G.E. Benecke (1827); L. Wolff (1926); Liederen, in Vogt's Minnesang Frühling. — Lit.: S. Ehrismann, Gesch. der dt. Lit. (II, 1, 1927); H. Spaarnay, H. v. A. (1932); Bertha Schwarz, Das Gottesbild in höfischer Dichtung (1933). *V. Mierlo.*

Hartmann, 1° Anastasius, Capucijn, behoort door zijn wetensch. vorming, zijn apostol. ijver en zijn heilig leven tot de meest vooraanstaande missiebisschoppen van den nieuweren tijd; * 24 Febr. 1803 te Altwis (kt. Luzern), † 24 April 1866 te Patna. Trad 1821 in bij de Capucijnen, werd 1825 priester gewijd, achtereenvolgens novicenmeester, prof. in philos. en theol., in 1843 naar Britsch-Indië, 1860 apost. vicaris van Patna, waar hij veel bijdroeg tot heeling van het Goaneesch Schisma. In 1906 werd zijn proces ter zaligverklaring ingeleid.

Lit.: A. Jann, Der Diener Gottes Anastasius H., in Bischof. Jhrb. des Akad. Missionsbundes (I Freiburg i. S. 1920, 10-24). *A. Mulders.*

2° Eduard von, Duitsch wijsgeer, * 23 Febr. 1842 te Berlijn, † 5 Juni 1906 te Groszlichterfelde. H. was eerst officier, later wegens lichaamsgebreken ambteloos. Hij is vooral bekend als de wijsgeer van het Onbewuste, den absoluten oergrond der dingen, die zich in alle verschijnselen der wereld openbaart. Dit Onbewuste heeft niets te maken met het onbewuste of onderbewuste der experimenteele psychologie; het is een individueel, maar onpersoonlijk, alomvattend wezen; het heeft tot attributen den actieven, irrationeelen en oneindigen wil en de passieve, eindige voorstelling of idee. De eerste is de grond van het bestaan, de tweede van het wezen van de wereld. De doelloosheid van het ontstaan van de wereld wordt door de doelmatigheid van haar inrichting vergoed: daarin triumfeert de idee over den blinden wil.

E. von Hartmann.

Werken: Die Phil. des Unbewussten; Phänomenologie des sittl. Bewusstseins; Kategorienlehre; Die Gesch. der Metaphysik. — Lit.: F. Sassen, Gesch. v. d. Wijsbeg. der 19e e. (1934). *F. Sassen.*

3° Felix von, kardinaal en aartsbiss. van Keulen, gedurende den Wereldoorlog als voorzitter van de Fuldasche bisschopsconferentie succesvol bemiddelaar tusschen het Vaticaan en de Rijksregeering; wist veel goeds tot stand te brengen ten gunste van de krijgsgevangenen en van de bewoners der bezette gebieden. * 15 Dec. 1851 te Münster (Westfalen), † 11 Nov. 1919 te Keulen. Priester gewijd in 1874, studeerde hij te Rome aan de Anima Kerkelijk recht, kwam een tiental jaren in de zielzorg, werd te Münster biss. secretaris, generaal-vicaris, eindelijk bisschop aldaar in 1911. In 1912 werd hij aartsbiss. van Keulen gekozen en in 1914 verheven tot het kardinalaat. Een man van groote vroomheid en trouwe gezindheid jegens de Kerk, tevens van conservatieve warme vaderlandsliefde, had hij het vertrouwen der regeeringskringen. Waardig was zijn antwoord op den pijnlijken brief van de gezamenlijke Belgische bisschoppen op 4 Nov. 1915 (vgl. Kirchl. Anzeiger für die Erzdiöz. Köln, 12 Mei 1919). Na de revolutie trad hij moedig op tegen de heidensche strevingen der nieuwe machthebbers. Hij versterkte het kerkelijk vereenigingsleven door reorganisatie en nieuwe stichtingen (bijv. Neudeutschland 1919). *Beijersbergen van Henegouwen.*

Lit.: Lex. f. Theol. u. Kirche (IV).

4° Ludo Maurits, Oostenrijksch historicus; * 2 Maart 1865 te Stuttgart, † 14 Nov. 1924 te Weenen; zoon van den schrijver Maurits H. (* 1821, † 1873). Na zijn studies onder de leiding van Th. Mommsen, wijdde hij zich aan de geschiedenis, met name van Italië, en van econ. standpunt uit. Hij was werkzaam als gezant te Berlijn (1918-'20), als lid van de nationale vergadering (1919) en als prof. te Weenen (1922).

Werken: o.a. Gesch. Italiens im M.A. (4 dln. 1897-1915); Weltgesch. (12 dln. 1919 vlg.); Th. Mommsen (1907). *Willaert.*

5° Nicolai, Duitsch wijsgeer; * 1882 te Riga, sinds 1931 hoogleeraar te Berlijn. H. behoorde eerst tot de Marburger school van het Neo-Kantianisme, doch ging later onder invloed van de phaenomenologie tot een realistische wijsbegeerte over; in elke kennis neemt hij een zijnsbetrekking aan tusschen subject en object; ook erkent hij het bestaan van objectieve waarden als alg. normen van het handelen. *F. Sassen.*

Werken: Metaphysik der Erkenntnis; Ethik; Die Phil. des Idealismus; Zum Problem der Realitätsgegebenheit; Das Problem des geistigen Seins; Grundlegung der Ontologie. — Lit.: H. de Vleeschauwer, Stroomingen in de hedendaagsche wijsbegeerte (1934).

Hart Nibbrig, Ferdinand, Ned. schilder en graphicus; * 5 April 1866 te Amsterdam, † 12 Oct. 1915 te Laren. Leerling van den zeeschilder C. A. Rust, de Quellinusschool en de Rijksacademie te Amsterdam en de Academie Julian te Parijs. Werkte in laatstgenoemde plaats ook onder leiding van Fernand Cormon en onderging er den invloed van Vincent van Gogh e.a. Schilderde boeren- en andere typen (stroopers), binnenhuizen, landschappen en portretten. Maakte in 1905 een reis naar Algiers. Was een der eerste vertegenwoordigers in Ned. van het pointillisme van Seurat en Signac, dat hij soms wat te decoratief en nogal schoolsch toepaste. *Koomen.*

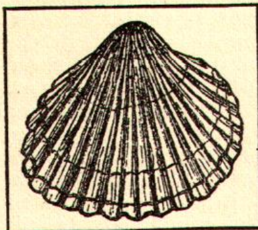
Hartog, 1° Edouard de, Nederlandsch muziekcriticus en componist; * 15 Aug. 1829 te Amsterdam, † 8 Nov. 1909 te Den Haag; leefde een groot deel van zijn leven te Parijs en sedert 1900 te Den Haag, waar hij voor buitenl. bladen critieken schreef. Hij componeerde vsch. opera's, orkest- en koorwerken, liederen en kamermuziek.

2° Henri, Ned. letterkundige, * 1 Aug. 1869 te Rotterdam, † 25 Febr. 1904 aldaar; onderwijzer. Schreef enkele naturalistische schetsen. Zijn werk moet voor een deel als streng voorbehouden lectuur beschouwd worden. Posthuum verscheen Sjofelen (1904).

3° Jacques, Nederlandsch musicus; * 24 Oct. 1837 te Zaltbommel, † 3 Nov. 1917 te Amsterdam, waar hij leeraar was aan het conservatorium en sedert 1903 privaat-docent aan de univ. H. heeft vsch. leerboeken op muziekgebied (o.a. de harmonieleeren van Richter en van Jadassohn) vertaald, terwijl van zijn zelfstandige publicaties een bruikbare biographie van Wagner (1914) genoemd moet worden. *Reeser.*

Hartrot, ziekteverschijnsel bij bieten, waardoor de jonge hartblaadjes zwart worden en afsterven, wat vervolgens ook geschiedt met de andere bladeren. Later vormen zich vaak weer nieuwe, kleine blaadjes. In de wortels treedt droogrot op, dat zich meermalen geleidelijk over den ganschen wortel uitstrekt. Oorzaak: boriumgebrek. Bestrijding: gift van 20 kg borax of 50 kg bietenborax per ha. *M. v. d. Broek.*

Hartschelp (Cardium edule), ook kokhaan of kokkel genoemd, mosselsoort, die aan de Noordzeekust veel op zandbanken voorkomt. De schelp is 4-5 cm lang en 3-4 cm hoog, wit of geel, en vertoont een aantal dwarse ribben; de dwarsdoorsnede is ongeveer hartvormig. De adembuis of sipho is kort; de voet kan worden uitgestulpt en na zich te hebben vastgezet door plotselinge samentrekking het dier doen wegspringen. De h. is eetbaar en wordt o.a. gevangen in de Westerschelde. *M. Bruna.*

Hartschelp.

Hartschild, klein schild in het hart van een wapenschild. → Heraldiek.

Hartslag, → Hart (1°).

Hartstocht, ook drift of passie, worden genoemd de strevingen (het drijven) van het zinnelijk streefvermogen, waartoe ook de affecten van het zinnelijk gevoelsleven behooren. Ze behooren tot dat levensgebied in den mensch, dat hij gemeen heeft met het dier. De h. hebben tot voorwerp hun eigen goed en kwaad, d.i. het zinnelijk waarneembaar goed en kwaad, dat zij resp. nastreven en ontvluchten.

Op zich zijn de h. buiten het gebied der zedelijkheid. Zij zijn zedelijk, in zoover zij onder den directen of indirecten invloed van den wil staan; dus in zoover de wil ze opwekt of ze laat begaan, wanneer ze uit zich zelf in werking komen. Ook dan echter zijn de h. niet altijd zedelijk kwaad, maar soms zedelijk goed, soms zedelijk kwaad. Zedelijk goed, als zij onder invloed of toelating van den wil streven naar een goed, dat de mensch mag nastreven, of zich afkeeren van een kwaad, waarvan de mensch zich mag afkeeren. Zedelijk kwaad, als zij onder den invloed of toelating van den wil streven naar een zinnelijk goed, dat de mensch niet mag nastreven, of zich afkeeren van een kwaad, waarvan de mensch zich niet mag afkeeren. Bijv. als de wil toelaat, dat de h. doodsgevaar ontvluchten, terwijl zij het moeten trotseeren ter verdediging van het vaderland. Er zijn dus goede en er zijn kwade driften en h. Het is derhalve een (overigens veel voorkomende) misvatting, dat alle drift of h. zedelijk kwaad is. De rechtmatige toorn, welken de mensch in zich opwekt en die hem helpt om met gepaste kracht tegen het kwaad op te treden, is goed. Ook Christus heeft vertoornd willen zijn op de handeldrijvers in den tempel.

De wil moet echter steeds de h. beheerschen en zorgen, dat hij zelf niet door de h. wordt medegesleept om te doen wat kwaad is of na te laten wat verplicht is. Om dit te bereiken is noodig: 1° dat de wil nooit de verkeerde h. opwekt en ze bedwingt, onderdrukt, als ze uit zich zelf opkomen; 2° dat de wil voorkomt, dat de h. zóó sterk worden, dat hij zich feitelijk laat meesleepen. Hiertoe dient de Christelijke ascese (d.i. oefening), welke hierin bestaat, dat de wil aan de h. meermalen dingen ontzegt, die hij op zich genomen hun mag permitteeren, met het doel de h. er aan te gewennen (te oefenen) om zich gemakkelijk aan de leiding van den wil te onderwerpen. Wie dit nalaat zal ondervinden, dat de h. ten slotte zoo sterk naar hun eigen goed gaan streven, dat de wil ze slechts met veel moeite beheerscht en, te veel inspanning moede, herhaaldelijk toegeeft. Dan zondigt de mensch, beleedigt God, verliest eigen hoogste goed en doet ook aan zijn medemenschen veel kwaad.

Lit.: Summa Theol. (I II q.22-58). *Bender.*

Hartsymboliek. In de profane literatuur, maar vooral in de gewijde van den bijbel en de ascese stelt de mensch vaak het hart voor als symbool, ja als den zetel zelf van moed, vreugde en lijden, van edelmoedigheid en edele liefde, maar ook soms van lage hartstochten. Het hart nl. is niet slechts het stoffelijk physiologisch middelpunt, waaruit het vernieuwde levenbrengend bloed alle organen en zintuigen voedt, maar het is tevens reflexcentrum van het zieleleven, zoo dikwijls de vrije wil dat toelaat. Op onbekende wijze werkt de onstoffelijke ziel in op de hersenmaterie; deze is door fijngevoelige aanzettende en remmende zenuwbundels o.a. verbonden met het hart. Hierlangs kan de ziel nu ook het hart bewerken en bespelen. Wanneer de vrije wil het hart niet sluit, daalt zijn invloed via het hoofd neer in het hart en uit zich in het geheele lichaam, in houding en gebaren. Dan spreekt of handelt de mensch „met de hand op het hart"

en doet de Christen wat Jesus voorschreef bij Mt. 22. 37: „Gij zult den Heer Uwen God beminnen met geheel uw hart en met geheel uw ziel en met geheel uw verstand”.

Ook in de graphiek werd de h. veelzijdig toegepast, vooral op de devotieprentjes der 17e en 18e eeuw.

L i t. : Victor v. Tricht S.J., Le Coeur de l'homme (II Namen 1882). *Schols.*

Harttak, verticale → gesteltak in de kroon van een boom, staande in het verlengde van den stam. Bij sparren is de h. meestal fraai ontwikkeld.

Hartung, J o h a n n A d a m, Klass. philoloog; * 1801 te Berneck, † 1867 te Erfurt. Rector te Erfurt. Zijn wetensch. arbeid ligt vooral op het terrein der Gr. dichters (speciaal Euripides), die hij uitgaf met metrische vert. en commentaar.

Hartwerkzaamheid, → Hart (1°, sub: Physiologie).

Hartwig, → Stedingers.

Hartwiss, Russisch pomoloog en dendroloog, † ca. 1850. Vestigde zich aan de Zuidkust van de Krim om zich aan den tuinbouw te wijden, werd belast met de leiding van een kweekerij te Nikita, welke op zijn aandringen was gesticht ter verspreiding van goede fruitsoorten over Rusland. Hij onderhield relaties met de pomologen van W. Europa, dat aan hem vsch. goede appels, o.a. Keizer Alexander, dankt. *Moerlands.*

Hartwond. De beschutte ligging van het hart en zijn beweeglijkheid is oorzaak, dat de h. zeldzaam is. Naast steek-, snij- en schotwonden komen ook verwondingen voor door stompgeweld. De meeste h. voeren tot onmiddellijken dood, omdat de motor der bloedbeweging plotseling stilstaat. In die gevallen, waar de motor zij het met moeite doorwerkt, krijgt de chirurg gelegenheid het hart vrij te leggen en de wond te hechten. Zware bloeding en verschijnselen van hartdruk door overvulling van het hartzakje met bloed, dwingen tot den ingreep, die vaak het leven redt, maar ook dikwijls door complicaties van infectieuzen aard vruchteloos blijkt. Daarom wacht men af, als de alg. toestand goed blijft en de diagnose niet absoluut zeker is, te meer omdat 10-15% der h. spontaan schijnen te genezen. *Krekel.*

Hartzakje of pericard, → Hart (1°).

Hartzenbusch, J u a n E u g e n i o, Spaansch dramaturg, * 6 Sept. 1806 te Madrid, † 2 Aug. 1880 aldaar. H. schrijft, na eenige Fr. drama's te hebben vertaald, Los Amantes de Teruel, een middeleeuwsch drama. Hierdoor beroemd geworden, wordt hij een der kopstukken van de School der Romantiek. Tevens is hij criticus en taalzuiveraar. Zijn kunst is gezond, evenwichtig, eenvoudig en oprecht. Van zijn ca. 69 drama's zijn er 25 oorspronkelijk. *Borst.*

V o o r n. w e r k e n : in het hist.-legendar. genre: Alfonso el Casto (1841); Juan de las Viñas (1844); La Jura en Santa Gadea (1845). Satyrische, populaire comedias: La redoma encantada (1839); Los polvos de la madre de Celestina (1841). Verder: Ensayos poéticos (lyrisch); Fabulas (1848); Cuentos y fabulas (1861). Verder uitg. v. een gedeelte v. h. Klass. theater, en medew. aan de coll. van Rivadeneyra. — U i t g. : Obras, d. A. Fernández Guerra, in Escr. Castellanos. — L i t. : E. Corarelo, Sobre el origen y desarrollo de la leyenda de Los Amantes de Teruel (Madrid 1907); A. S. Corbière, J. E. H. and the French theatre (Philadelphia 1927).

Hartziekten. De h. zijn in de 20e eeuw aan belangrijkheid toegenomen. Terwijl zij in 1901 in de statistiek der doodsoorzaken nog de 9e plaats bekleedden, nemen zij thans de tweede plaats in. Telt men de ziekten van hart en bloedvaten bijeen, dan blijkt, dat dit de meest voorkomende doodsoorzaak is geworden.

De oorzaken dezer verschuiving zijn velerlei. Vooreerst is, o.a. door meer doeltreffende behandeling en prophylaxe, de sterfte aan infectieziekten en vooral ook de zuigelingensterfte gedaald. Ook heeft er een leeftijdsverschuiving plaats gehad. Er zijn thans meer menschen tusschen den 30- en 60-jarigen leeftijd dan vroeger, en het is juist op ouderen leeftijd, dat het hartvaatlijden zich vooral openbaart.

Maar ook onafhankelijk van deze factoren schijnt een toename der hartvaatziekten niet te miskennen, terwijl ook de leeftijd, waarop het hartvaatlijden optreedt, naar een jongeren jaargang zich verplaatst.

Dezelfde toename als in Ned. werd ook in andere landstreken waargenomen. Zoowel in Zwitserland als Amerika is in 30 jaar een verdubbeling van de sterfte aan hartvaatziekten vastgesteld, zoodat bijv. in 1932 in de Ver. Staten op de vijf sterfgevallen er één voorkwam ten gevolge van hartvaatlijden.

De **aard** der h. is zeer verschillend. Vooreerst kent men o n t s t e k i n g s p r o c e s s e n. Aan het hart onderscheidt men een slijmvlies (endocard), de hartspier zelf (myocard) en het omhullend hartzakje (pericard). Zoo deelt men de hartontstekingen in in endocarditis, myocarditis en pericarditis. De endocarditis, die na allerlei ontstekingsachtige ziekten, maar vooral na de acute gewrichtsrheumatiek (vliegende jicht) kan ontstaan, treedt vooral op aan de kleppen van het hart. Deze kunnen door de ontsteking worden vervormd met het gevolg dat ze onvoldoende sluiten (insufficiëntie van mitraal-, aortaklep), ofwel, star geworden, het bloed onvoldoende doorlaten (bijv. mitraalstenose). Als gevolg van de ontsteking aan het endocard blijft dan een klepvliesgebrek bestaan. Ontsteking van het myocard kan hartspierslapte geven, terwijl pericarditis een ophooping van vocht in het hartzakje ten gevolge kan hebben.

Andere klepvliesgebreken zijn reeds van de geboorte af aanwezig ten gevolge van een abnormale vorming.

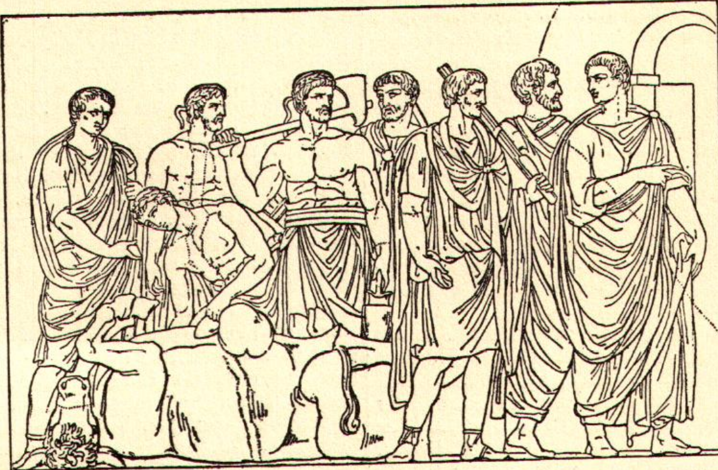
Een niet onbelangrijk deel der h. ontstaat door een s y p h i l i t i s c h e i n f e c t i e (→ Syphilis). Ook de → B a s e d o w s c h e z i e k t e voert op den duur tot hartveranderingen. Het grootste contingent der h. ontstaat echter op den bodem eener → b l o e d d r u k z i e k t e, resp. a d e r v e r k a l k i n g, ziekten die vooral na het 50e jaar tot uiting komen. Voor een goed deel berusten deze laatste hartafwijkingen op verandering in den bouw en de functie van de bloedvaten, die het hart zelf verzorgen. Wordt een gedeelte van het hart niet voldoende van bloed voorzien, waarbij gedeeltelijk versterf kan optreden, dan blijven, ook na herstel der doorbloeding, vaak zwakke plekken in de hartspier over.

Bij vsch. h. kan de aard van den polsslag en wel speciaal ook zijn regelmaat veranderd zijn. De regelmatige hartsamentrekkingen worden aan den gang gebracht vanuit een eigenaardig gebouwd deel van de hartspier in den rechterboezem gelegen (→ Hart). Vandaaruit wordt de prikkel voor de samentrekking naar de deelen van het hart verspreid. Functioneert dit geleidingssysteem niet naar behooren, dan kunnen vsch. vormen van onregelmatigen pols optreden. Is de verbinding tusschen boezems en kamers verbroken, dan trekken wel de boezems zich op den normalen prikkel samen, maar de kamers volgen een eigen rhythme (h a r t b l o k). Met behulp van de electrocardiograaf (zie verder), die de samentrekking

van kamers en boezems afzonderlijk aangeeft, kan de aard van de onregelmatigheid worden opgespoord.

De aanwezigheid van een hartafwijking behoeft niet tot **stoornis** in de levensverrichtingen te voeren. Het menschelijk lichaam is in staat zich op wonderlijke wijze aan te passen. Zelfs bij grove afwijking is een lang leven mogelijk. Door bijz. omstandigheden (infectie e.d.) kan het evenwicht worden verbroken en is het hart niet meer in staat het toestroomend bloed verder te pompen. Kortademigheid, na inspanning verergerend, opzetting van den buik en dik worden van de beenen is het gevolg, terwijl de afscheiding der urine minder wordt (decompensatio cordis). In andere gevallen treedt allerhevigste pijn in de borst op, speciaal na inspanning, een pijn, die het verder loopen belemmert (angina pectoris).

Voor het herkennen der hartafwijking beschikt de medicus over meerdere **onderzoekingsmethoden.** Door de ➢ percussie kan de grootte van het hart worden bepaald, welke nader met een röntgenphoto kan worden gecontroleerd en vastgelegd. Door de auscultatie kunnen de tonen, die over de hartstreek te hooren zijn, worden beluisterd. Uit de verandering en den aard dier tonen, bijv. het optreden van geruischen (souffles), kunnen soms belangrijke gevolgtrekkingen worden gemaakt, al hoort men ook over het gezonde hart niet zelden geruischen. De snelheid, vulling en regelmaat van den pols geven verdere aanwijzingen. Ook de opname van een electrocardiogram kan van belang zijn. Men kan nl. met behulp van zeer gevoelige toestellen een curve maken van den electrischen stroom, die bij iedere hartsamentrekking het hart doorloopt. Het zieke hart geeft vaak een verandering in deze curve, een belangrijk gegeven, dat niet op andere wijze te verkrijgen is.

Haruspices, geheel links de haruspex, die de ingewanden van den offerstier, welke opgelicht worden door een offerdienaar, bekijkt. Naast hem twee andere offerdienaren; rechts Romeinen, die aan het offer deelnemen.

Daarnaast moet worden uitgemaakt, hoe het hart, waaraan al dan niet afwijkingen werden gevonden, functioneert, hoe het zich gedraagt bijv. na een inspanning. Hierbij doet zich een eigenaardige moeilijkheid voor. Bij inspanning gaat bij een ieder het hart vlugger kloppen, men voelt event. die hartkloppingen; de ademhaling wordt dieper en sneller. Wanneer de inspanning voldoende sterk is, raakt men buiten adem, wordt kortademig. Hartkloppingen en kortademigheid na voldoende inspanning is dus een normaal verschijnsel. Maar de hartpatiënt krijgt dit reeds na lichte inspanning. Maar niet alleen de hartpatiënt, ook de nerveuze, resp. „overspannen" patiënt voelt reeds na lichte inspanning kortademigheid, moeheid en hartkloppen. Het is overigens een bekend feit, dat de menschen niet allen tot gelijke prestaties in staat zijn. Hier speelt het gestel van het individu een groote rol. Soms vindt men de verklaring van de mindere functie in een eigenaardig gevormde borstkas, geringe lichamelijke ontwikkeling, slap spierstelsel e.d., terwijl herhaaldelijk kan worden vastgesteld, dat na een overigens geheel genezen ziekte tijdelijk of blijvend een zekere slapte overblijft, die zich vooral in moeheid, kortademigheid en hartkloppen na inspanning uit, zonder dat aan het hart iets abnormaal is vast te stellen (bijv. na griep, tuberculose). Zijn deze menschen eenmaal attent geworden op dit in hartbezwaren zich uitend verminderd praestatievermogen, dan wordt vaak de oorzaak gezocht in een stoornis der hartwerkzaamheid. In deze gevallen wordt vaak ten onrechte van nerveuze h. gesproken. Het hart is meestal niet ziek, en zenuwachtigheid is gewoonlijk niet de eenige oorzaak.

Dit is o.a. in den Wereldoorlog duidelijk geworden. Ook de genoemde slappe menschen, die bij keuring geen afwijkingen vertoonden, moesten naar het front. Velen konden de daaraan verbonden geestelijke en lichamelijke inspanningen niet doorstaan. Ze kregen verschijnselen als bij echte hartziekte. Pas later bleek het hart zelf niet ziek; in vele gevallen gelukte het, door deze menschen geleidelijk aan zwaardere inspanning te gewennen, hen blijvend geschikt te maken voor den frontdienst.

Ook bij de echte h. ligt de oorzaak dikwerf niet in het hart zelf. Hart en bloedvaatstelsel vormen een zoodanige eenheid, dat ziekten van het eene deel andere deelen beïnvloeden. Zoo kunnen ook ziekten van de bloedvaten, maar ook van andere organen, bijv. de longen, de functie van het hart zoodanig veranderen, dat het niet meer ten volle aan zijn taak beantwoordt.

De **behandeling** van de h. is afhankelijk van den aard van het lijden. Een ontsteking van het hart vereischt rust, die ook noodig is, wanneer het hart niet in staat is al het toestroomende bloed door te pompen. In het laatste geval zijn tevens geneesmiddelen als het vingerhoedskruid (digitalis) aangewezen. Tegen de vochtophooping in het lichaam worden andere middelen aangewend. Daartoe dient ook het zoutloos eten, terwijl overigens vaak dieetbeperking gewenscht is. Bij de hartkrampen (angina pectoris) zijn bloedvaatverwijdende middelen van nut, terwijl bij de alg. behandeling ook de psychische kant niet wordt vergeten, waar de psyche ook op het echte hartlijden een zeer grooten invloed heeft. Zie verder ook ➢ Hartchirurgie.

v. Balen.

Harudes, Germ. stam, wonend naast de Cimbren in Jutland. Caesar vermeldt hen in het leger van → Ariovistus. Een deel van hen trok naar het Z. met Angelen en Warnen. Hardagouw (pagus Harndorum) in den Harz is waarsch. naar hen genoemd.

Haruspices, voornaam priestercollege te Rome. De enkelvoudige naam is haruspex, en beteekent eigenlijk: ingewandenkijker, omdat zij door het bestudeeren der ingewanden van sommige dieren, (speciaal kalf en geit) volgens Etruskische geheimleer den wil van de goden trachtten te achterhalen. Toch bepaalden zij zich allerminst tot dit middel. Ook natuurverschijnselen als bliksem en aardbeving golden als zoodanig. Zij gaven ook aan, welke verzoenings-maatregelen er jegens de vertoornde goden moesten worden getroffen. Maar de groote autoriteit der augures hadden zij niet. (Zie afb. kol. 793/794.) *Slijpen.*

Harvard-sterrenwacht (Cambridge, Massachusetts, U.S.A.), een van de grootste sterrenwachten ter wereld. In 1843 door eenige burgers van Boston gesticht, naar aanleiding van het verschijnen van een komeet. Is beroemd geworden onder het directoraat van E. C. Pickering (dir. 1877-1919). Deze stichtte ook het photographisch museum, dat al meer dan een half millioen platen bevat; geregeld worden aan de H. opnamen gemaakt van den geheelen hemel; deze worden zonder onderzoek weggeborgen, maar kunnen later dienst doen bij het zoeken naar oude waarnemingen van nieuw ontdekte kometen, planeten, nieuwe sterren, enz.

Bekend is de H. door bepalingen op groote schaal van helderheid en spectrum der sterren. De H. heeft twee filiaalinrichtingen op het Z. halfrond. In 1889 stichtte Pickering er een in Ariquipa, Peru, en later een in Bloemfontein, Oranje Vrijstaat. Sinds 1919 is H. Shapley directeur. *P. Bruna.*

Harvard-universiteit, → Cambridge (3°).

Harveng, gem. in het Z. van de prov. Henegouwen ten Z. van Bergen; opp. 668 ha, ruim 700 inw.; heuvelachtige landbouwgrond; kerk uit 18e e.; hist. kasteel de H.; kasteel de Marchiennes ; oudheidk. vondsten.

Harvengt, Philips, Praemonstratenser, abt van Bonne-Espérance; * begin 12e e. te Harvengt, † 11 April 1183 in zijn abdij. Het door hem geschreven traktaat „De Institutione Clericorum” wordt beschouwd als de spiegel van zijn leiding. Hij stond in briefwisseling met bekende personen uit zijn tijd, o.m. den H. Bernardus, den graaf van Vlaanderen, Philips van den Elzas, Hendrik, graaf van Champagne, en Reinold van Dassel. *Erens.*

Uitg. van zijn werken en brieven door Chamart (Douai 1661), overgenomen in Migne, Patr. Lat. (CCIII).

Harvey, 1° Gabriel, Eng. schrijver; * 1545(?), † 1630. Zoon van een touwslager. Studeerde te Cambridge. Werd bevriend met Edmund → Spenser. Hij, schreef satiren, sonnetten, enz. IJdel en wrang van karakter, was hij een onmeedoogend afbreker van wat anderen presteerden; hij schreef eindelooze twistschriften tegen de tooneeldichters Greene en Nashe. H. wenschte in zijn grafschrift vermeld te worden als de uitvinder van den Eng. hexameter. H. is de Hobbinoll in Spenser's Shepheards Calendar. *F. Visser.*

2° William, Eng. medicus; * 1578 te Folkestone, † 1637 te Hampstead. Studeerde geneeskunde te Padua onder Fabricius ab Aquapendente. Door dezen geïnspireerd, studeerde hij de bloedbeweging en ontdekte in 1616 den bloedsomloop; publiceerde eerst in 1628. Werd lijfarts van Karel I. Zijn tweede werk is over het ontstaan der dieren: elk dier komt uit een ei. Hij was daardoor de voorlooper van Kaspar Wolff en Karl von Baer. Na vele wederwaardigheden als royalist stierf hij te Hampstead. *Schlichting.*

3° William Henry, Iersch plantkundige; * 5 Febr. 1811 te Limerick, † 15 Mei 1866 te Torquay; was prof. te Dublin. Hij schreef over zeewieren en over de flora van Z. Afrika.

Werken: Phycologia Britannica (1846-'51); Phycologia Australica (1858-'63); Flora Capensis (1859-'65).

Harwich, havenstad in het graafschap Essex (zie krt. → Groot-Brit., G 5/6), aan de uitmonding van de Stour in de Noordzee; ca. 13 000 inw. Veerdienst op Zeebrugge, passagiers- en maildienst op Antwerpen, Vlissingen, Hoek van Holland en Esbjerg. Scheepsbouw. De woonwijk Dovercourt is een veelbezochte badplaats. *G. de Vries.*

Harwich-lijn, een in 1863 geopende stoomvaartdienst tusschen Harwich en Rotterdam; sedert 1893 tusschen Harwich en Hoek van Holland. Oorspr. één afvaart per week, thans dagelijks. Sedert de oprichting is de firma Hudig en Pieters te Rotterdam agente in Holland. In 1907 had op dezen dienst de bekende ramp met het s.s. Berlin plaats. Het grootste passagiersschip is thans het s.s. Vienna. *de Poorter.*

Harz, meest N. gelegen hercynisch gebergte van het Middelduitsche bergland (IX 512 D 3). In het N. en W. rijst de Harz steil op, naar het Z. en Z.O. daalt de hoogvlakte langzaam af. De Brocken is de hoogste top (1 142 m). Men onderscheidt den Ober-Harz (gem. hoogte 600 m) in het N.W. met hoogvenen en sparrenbosschen, en den Unter-Harz met loofboomen, die van 500 m in het O. tot 300 m daalt. Alleen aan de randen heeft de erosie sterk ingewerkt; diep ingesneden dalen (o.a. het Bode-dal). De H. is uit Silurische, Devonische en Carbonische lagen opgebouwd. Koele zomers en zachte winters; gem. jaartemp. 3° C; regenval 300 mm. Boomgrens 1 000 m (Brockenstormen). In den Unter-Harz is veel landbouw. De steenkolen en ertslagen (lood, ijzer, koper, zink, zilver) werden reeds vroeg ontgonnen (Rammelsberg, St. Andreasberg, Zellerfeld, Klaustal i.d. Ober-Harz). De grootste plaatsen liggen aan den rand (Goslar, Werningerode, Harzburg). In zomer en winter veel vreemdelingenverkeer (wintersport). *Comijn.*

Harzburg, bekende badplaats in den Harz op 246 m (IX 576 D 3); ca. 6 500 inw., meerendeels Prot. Gezonde ligging en zouthoudende bronnen.

Harzburgiet, een gesteente, vnl. bestaande uit olivijn en enstatiet. Het behoort tot de groep der ultrabasische gesteenten of → perknieten.

Harzé, gem. in het Z. van de prov. Luik, ten Z. van Remouchamps; opp. 1 916 ha, ca. 1 100 inw.; rotsachtige omgeving, steengroeven; minerale bronnen; machtig kasteel van H.; oude heerlijkheid.

Harzgraniet, een biotietgraniet, blauwgrijs, bleekrood of blauw- en geelgroen van kleur; het is middelkorrelig en heeft een drukvastheid van ong. 2 200 kg per cm².

Hasa, El, is het kustgebied in het N.O. van Arabië, aan de Perzische Golf (II 629/30 D 2); opp. ca. 60 000 km², ong. 100 000 Arab. inw. Veel aardbevingen; woestijnsteppen; ongezond klimaat. Het grondwater, uit het Z.W. stammend, doet oasen ontstaan (tarwe, suiker, katoen, dadels). Aan de kust parelvisscherij. Sinds 1915 onder Nedzjd.

Lit.: Philby, Das geheimnisvolle Arabien (Leipzig 1925). *Heere.*

Hasak, Max, Kath. architect; * 15 Febr. 1856 te Wansen (Silezië). Bouwde in Berlijn 30 kerken en het Kaiser-Friedrich-Museum. Verder bankgebouwen en woonhuizen. Publicaties over middeleeuwsche bouwkunst.

Hasan-Hoesein-feest, het feest op den 10en Moeharram ter herdenking van den dood van Hoesein (→ Hasan ibn Ali), waarbij tegelijkertijd Hasan herdacht wordt. Het wordt niet alleen in het Sjiïetische Perzië gevierd, doch is ook naar het Sjiïetisch beïnvloede Britsch-Indië en zelfs vandaar naar Ned.-Indië overgebracht, waar het tegenw. nog slechts op Sumatra's Westkust gevierd wordt. In processie worden toestellen in torenvorm rondgedragen, die een graf of een lijkbaar moeten verbeelden (taboet). Vsch. volksgebruiken zijn in deze ceremoniën opgenomen.

Lit.: Ph. van Ronkel, Nadere gegevens omtrent het Hasan-Hoesain-feest, in: Tschr. Batav. Genootsch. (LVI 1914). *Zoetmulder.*

Hasan ibn Ali, oudste zoon van → Fatima, de dochter van Mohammed, en van Ali; * 625 of 626 te Medina, † 669 aldaar. Na Ali's dood werd hij in Irak door de aanhangers van Ali tot tegenkalief uitgeroepen, doch na onderhandelingen met zijn vijand Moe'awija liet hij zich voor een groote som gelds omkoopen en beloofde, zich rustig te zullen houden. Daarna leidde hij in Medina een leven van uitspattingen en stierf er, naar het zeggen der Sjiïeten, vergiftigd door Moe'awija. Het was een levensloop, in overeenstemming met zijn zwak en zinnelijk karakter. Zijn een of twee jaar jongere broer **Hoesein** werd na zijn dood het hoofd der → Sji'a. Toen bij den dood van Moe'awija en de troonsbestijging van Jazid de inwoners van Koefa in Irak het oogenblik gunstig achtten voor een opstand, trok hij vanuit Mekka daarheen, werd te Karbala (Kerbela) tegengehouden door de troepen van Jazid en, na geweigerd te hebben zich over te geven, gedood op 10 Oct. 680. Deze dood wordt door de Sjiïeten beschouwd als een vrijwillig ondergaan martelaarschap en jaarlijks met groote rouwplechtigheden en „passiespelen" herdacht (→ Hasan-Hoesein-feest). Zijn graf te Karbala is een van hun voornaamste bedevaartsplaatsen. *Zoetmulder.*

Hasdeu, Bogdan Petriceicu, dichter van de Roemeensche Romantiek, een der meest gezaghebbende tegenstanders van de → Junimea. * 16 Febr. 1836 in Bessarabië, † 25 Aug. 1907 als hoogleeraar te Boekarest. H., vooral als nationalistisch, nog sterk partijdig philoloog werkzaam, liet één dramatisch gedicht van belang na, Rasvan, benevens een aantal hist. romans.

Lit.: Apostolescu, Influence des romantiques fr. sur la poésie roumaine (Parijs 1909). *Baur.*

Hasdrubal, naam van verschillende Carthaagsche veldheeren:

1° Zoon van Hanno, in 250 v. Chr. bij Palermo door L. Caecilius Metellus verslagen.

2° Schoonzoon van Hamilcar Barcas, dien hij in 229 als stadhouder van Spanje opvolgde, stichtte Carthago nova (Carthagena); meer diplomaat dan veldheer, breidde hij de Carth. macht door bondgenootschappen uit, sloot een verdrag met de Rom., waarbij de Ebro grensscheiding werd; † 221 door sluipmoord.

3° Zoon van Hamilcar Barcas en broer van Hannibal, in 218 door Hannibal als opperbevelhebber van de Carth. troepen in Spanje achtergelaten, versloeg in 211 de beide Scipio's bij Amtorgis ten Z. van de Ebro, werd zelf verslagen bij Baeculae (209). In 208 door Hannibal te hulp geroepen, werd hij verpletterd door C. Claudius Nero en M. Livius Salinator bij den Metaurus. Zijn afgehouwen hoofd werd in Hannibal's legerplaats geworpen.

4° Zoon van Gisgon, streed tot 207 in Spanje, daarna in Afrika tegen de Romeinen. Men weet aan hem de nederlaag bij Zama.

5° Voorname Carthager in den 3en Punischen oorlog (149-146 v. Chr.), gaf zich na de verwoesting van Carthago (146) over aan Scipio, gestorven in gevangenschap in Italië. *Witlox.*

Hase, 1° Jacob de, Vlaamsch schilder, leerling van Gerard Schoofs; * 1575 te Antwerpen, † 1634 te Rome. Werkte te Rome; o.a. een „Maria-Hemelvaart" voor S. Maria in Campo Santo, in welke kerk hij ook werd begraven. Zoowel genoemd werk als al zijn andere werken zijn verloren.

Lit.: A. v. Wurzbach, Nied. Künstlerlex. (I 1906); Hoogewerff, Ned. Schilders in Italië in de 16e e. (1912).

2° Karl Benedikt, Duitsch Klass. philoloog; * 11 Mei 1780 te Sulza (in Saksen), † 21 Maart 1864 te Parijs, waarheen hij in 1801 was gegaan. In 1816 werd H. prof. in de Gr. palaeographie en het Nieuw-Grieksch aan de Ecole des langues orientales, in 1832 conservator der hss. aan de kon. bibliotheek, voor wier Notices et Extraits hij veel bijdragen leverde. In 1852 werd hij prof. in vergelijkende grammatica aan de Sorbonne. Hij was een der beste kenners van de Byzantijnsche lit. en gesch. Zijn Briefe von der Wanderung und aus Paris werden uitgegeven door O. Heine (1894). *Zr. Agnes.*

3° Konrad Wilhelm, Duitsch architect; * 2 Oct. 1818 te Einbeck, † 28 Maart 1902 te Hannover. Neigde aanvankelijk over tot het Romaansche type in zijn bouwwerken (stationsgebouwen te Lehrte, Celle; grafkapel te Wilkenburg bij Hannover), maar werd als leeraar aan het Polytechnicum te Hannover (1849) een warm voorstander van den Gotischen baksteenbouw, welke in de 2e helft der eeuw in Duitschland onder zijn invloed opkwam. Hoofdwerken: Christuskirche (1859-'64), Apostelkirche (1883) te Hannover. *p. Gerlachus.*

Lit.: Thieme-Becker, Allg. Künstler-Lex. (XVI, 98-99); A. Kuhn, Gesch. der Bauk. (II, 1023, 1048).

Hasebroek, Johannes Petrus, Ned. predikant en schrijver; * 6 Nov. 1812 te Leiden, † 29 Maart 1896 te Amsterdam. Na zijn studie te Leiden stond hij als predikant achtereenvolgens te Leiden, Heilo, Breda, Middelburg en Amsterdam. Onder het pseud. Jonathan gaf hij zijn „Waarheid en Droomen" uit, hij vertaalde de Imitatio Christi, en schreef een aantal gedichten. Ook gaf hij de complete dichtwerken uit van Da Costa (1869-'72).

Lit.: J. t. Brink, Gesch. d. N. Ned. Letterk. (I); Potgieter, Krit. Studiën (I); Taco de Beer, Aant. bij Waarheid en Droomen. *Piet Visser.*

Hasech (Haesech), Antoon, pastoor te Geul aan de Maas, en alleen bekend door zijn buitengewonen ouderdom van 125 jaar. Volgens het onderschrift van zijn portret, op de pastorie te Geul bewaard, zou hij daar geboren zijn in 1461 en daar 100 jaar pastoor geweest zijn († 1586). Het Geschiedk. Wbk. van de Feller geeft 1526 als zijn sterfjaar. *Valvekens.*

Hasenauer, Karl, Freiherr von, Oostenr. architect; * 20 Juli 1833 te Weenen, † 4 Jan. 1894 aldaar. Sterk omstreden bouwmeester; vertegenwoordiger der Ital. Renaissance voor Weenen. Werken: samen met Semper de beide musea en het burgtheater

te Weenen; hij ontwierp de Neue Hofburg en de Rotonde. *p. Gerlachus.*

L i t. : Thieme-Becker, Allg. Künstlerlex. (XVI, 101-102); A. Kuhn, Gesch. der Bauk. (II, 1040); Gesch. d. Plastik (II, 826); A. Michel, Hist. de l'art (^{2}VIII).

Hasenclever, W a l t e r, Duitsch tooneelschrijver van de Expressionistische school; * 8 Juli 1890 te Aken; Kleist-prijs in 1917 voor zijn stuk Antigone. Begonnen als revolutionair dichter (Der Sohn, 1914; Menschen, 1918; Der politische Dichter, 1919), laat hij, eenmaal te Parijs gevestigd, zijn kunst vervlakken tot probleemlooze lichtzinnigheid en ontheiliging van het heiligste.

O v e r i g e w e r k e n : Jenseits (1920); Gobseck (naar Balzac, 1921); Mord (1926); Ein besserer Herr (1927); Napoleon greift ein (1930). — L i t. : M. Schneider, Der Expressionismus im Drama (1920); Cremers-Brües, W. H. (1922). *Baur.*

Hasenheide, de eerste Duitsche „Turnplatz", gelegen nabij Berlijn; door Jahn in 1811 geopend. De bedoeling van Jahn was vooral een sterk gehard geslacht te kweeken, om den vergeldingsstrijd tegen Napoleon te kunnen voeren.

Hasjek, J a r o s l a v, Tsjechisch journalist en romanschrijver van pacifistische, groot-Europeesche strekking; * 1883 te Praag, † 1923 te Leipnik. Zijn romanreeks De brave soldaat Sjvejk (1921) — o.m. ook een hatelijke aanval op de Kath. kerk — geeft de dik-tendentieuze caricatuur van den averechtschen „oorlogsheld". *Baur.*

Hasjisj, → Hennepkruid (Indisch).

Haskerdijken, Haskerhorne, → Haskerland.

Haskerland, gem. in het laagveengebied van Friesland, ten Z. van het Sneekermeer, omvattende de dorpen Joure (tevens hoofdplaats der gem.), Nijehaske, Oudehaske, Haskerdijken, Haskerhorne, Snikzwaag, Westermeer, Sint Johannesga, Rotsterhaule, Delfstrahuizen, Rottum, Rohel, Gaast en Schoteruiterdijken en buurtschappen Stobbegat, Sijthuizen, Nieuwebrug, Luchtenveld en Rotstergaast. Aantal inw. bijna 9 900 (1935), waarvan ruim 57% Ned. Herv., ruim 11% Geref., bijna 7% overige Prot., bijna 9% Kath. (behoorend tot de parochies Joure en Heerenveen) en 16% onkerkelijk. Er is veeteelt, tuinbouw, winkelwezen en industrie: tabaksfabriek, koffiebranderijen en theehandel van Douwe Egberts (300 pers.), meubelfabr. (200 pers.), zuivel-, metaal- en klokkenindustrie. Bezienswaardig zijn te Joure het buitengoed Herema-State en de Ned. Herv. kerk. *van der Meer.*

Hasler of H a s z l e r, H a n s L e o (v o n), Duitsch componist; * 25 of 26 Oct. 1564 te Neurenberg, † 8 Juni 1612 te Frankfort a. M. De eerste D. componist, die in Italië zijn opleiding ontving; in zijn werken komt de invloed van de Gabrieli's tot uiting.

W e r k e n : canzonen, missen, wereldlijke werken. — L i t. : Leichtentritt, Gesch. der Motette (1908); Wagner, Gesch. der Messe (1913).

Haslital of H a s l e t a l wordt het Aardal (→ Aar, sub 2°) genoemd vanaf de bron tot de Brienzer See.

Hasor, → Asor.

Haspel (t e x t.), cylinder, waarvan de peripherie uit 4-8 axiale dwarsstangen bestaat, zoodat een h. vergeleken kan worden met een wiel zonder velg. De h. dient om garens van klossen of spoelen, ofwel zijden draden van cocons, in den vorm van garenstrengen op te wikkelen. De opmaking van garens in strengen geschiedt met het oog op latere behandelingen bijv. wasschen, bleeken, verven in strengvorm, of voor goedkooper transport. Verder kan de h. dienen voor de bepaling van het garennummer. Voor dit doel heeft de h. een voorgeschreven omvang. Een op de as van den h. aangebracht telwerk geeft dan na een zeker aantal windingen een bepaalde lengte van het garen aan, die voor een bepaald garennummer een vastgesteld gewicht moet bedragen. *Handels.*

Haspelen (< → haspel), bewegingsvorm in de gymnastiek, nl. het herhaald om elkaar heen bewegen van de onderarmen, als bij het opwinden van een kluwen geschiedt.

Haspelkuip, verfkuip, waar het goed door een erboven draaienden haspel door wordt getrokken. In gebruik voor wasschen, bleeken en verven van zijden, wollen en tricotstoffen, alsmede lichte katoenen weefsels.

Haspels, G e o r g e F r a n s, Ned. letterkundige, Herv. predikant te Rotterdam; * 7 April 1864 te Nijmegen, † 16 Dec. 1916 te Rotterdam. Hij is de schrijver van het volk onzer kusten, vooral van de Wadden-eilanden, wat realistisch en van den Prot. kant; hij was ook oprichter van het letterk. maandblad Onze Eeuw. Ook schreef hij enkele letterk. studies.

W e r k e n : David en Jonathan; Onder den Brandaris; Vreugden van Holland; De stad aan het veer; De geestelijke poëzie in de 17e eeuw; Vondel. — L i t. : Chantepie de la Saussaye, G. F. H., in: Onze Eeuw (1917); jaarb. Ned. Herv. Kerk (1918). *Piet Visser.*

Haspengouw (Fr. H e s b a y e), eerst de naam van een der Frankische gouwen of p a g i, die zich tusschen den Demer en de Maas tot bij Namen uitstrekte; in 870 was zij tusschen vier graafschappen verdeeld, w.o. dat van Haspinga, in het Z.O. Het werd in 1040 aan den bisschop van Luik door Arnold van Loon met bekrachtiging van keizer Hendrik III overgelaten en bleef tot het einde van het Oude Bewind een deel van den Luikschen staat. Heden is H. een geographische streek tusschen de Maas en de Neder-Samber eenerzijds, de Gete en de Groote Gete anderzijds; „land van wit brood en suiker", gevormd door gronden van „Haspengouwsche klei"; zij is een der vruchtbaarste streken van België. *Willaert.*

Hasse, J o h a n n A d o l f, Duitsch operacomponist; * 1699 te Bergedorf (Hamburg), † 1783 te Venetië. Studeerde bij Porpora en Scarlatti. Is vooral beroemd door zijn streven aan de opera te Dresden. Huwde met Faustina Bordoni, beroemd zangeres.

W e r k e n : ruim 80 opera's, 14 oratoria, talrijke kerkel. en wereldl. compos. — L i t. : Mennicke, J. A. H. (1904); P. Schlegel, J. A. H. und seine Zeit (Die Musik, 1933).

Hasselaar, K e n a u, bekende figuur uit het beleg van Haarlem door de Spanjaarden (1573); * 1526 te Haarlem, † ca. 1589. Vrouw uit den deftigen stand, sinds Aug. 1571 weduwe. Tijdens het beleg helpt zij aan het hoofd van 300 vrouwen bij de verdediging en wist vóór de overgave te ontkomen. De Staten van Holland en Zeeland beloonen haar in 1574 met een ambt te Arnemuiden, tot zij in 1577 weder te Haarlem kan terugkeeren. *J. D. M. Cornelissen.*

Hasselt, 1° gem. in het N. van de prov. O v e r - ij s e l, gelegen aan het Zwarte Water en aan de tramlijn Zwolle—Blokzijl. Opp. 125 ha, ruim 2 000 inw., 90% Prot. H. kreeg reeds in 1252 stadsrecht en was later een Hanzestad. De middeleeuwsche → Heilige Stede is in 1590 gesloopt. Kath. bedevaartplaats. Van de oude omwalling zijn nog resten over, zoo ook de Vischpoort uit 14e eeuw. Naast scheepvaart en scheepsbouw heeft Hasselt handel in hout en hooi. *Wierdsma.*

2° Hoofdplaats van B e l g. L i m b u r g, gelegen in het centrum der prov. (IV 432 D 2); opp. 3 993 ha, hoogte 39 m; 23 000 inw., meest Kath. H. ligt op de grens tusschen de Kempen en Haspengouw, in een vlakte ten N. van den Demer en aan het eindpunt eener vertakking van de Kempische Vaart, die uitkomt in het Nieuw-Albertkanaal.

Bezienswaardigheden. De dekanale St. Quintenskerk in Gotischen stijl uit 14e-16e e., heeft een 60 m hoogen toren, drie beuken en een ruim koor met deambulatorium. De zijkapellen dagteekenen uit de 16e e. Sedert 1804 wordt er het H. Sacrament van Mirakel van Herkenrode bewaard. Om de zeven jaar gaat de prachtige processie van O. L. V. Virga Jesse. Op het ruime begijnhof vindt men een kerk en ouderwetsche huizen. Het gasthuis heeft een Renaissance-gevel. Het Gravenhuis is de woning van Steven de Gelas, stadhouder van den graaf van Loon. Op de Groote Markt staat een oude apotheek, vroeger afspanning: in den gevel het jaartal 1637. Het Zwaard is een Spaansch huis. In de smalle kronkelige straatjes ziet men oude gevels, bijv. in de Zwanensteeg. De Refugie der abdij van Herkenrode werd veranderd in kazerne voor het 11e linieregiment. Kasteel Mombeek en Henegouw. Romeinsche voorwerpen en Karolingische juweelen werden er ontdekt. Buiten de stad een monument ter herinnering aan den → Boerenkrijg.

Middelen van bestaan. De zand- en kleigrond leent zich uitstekend tot land- en tuinbouw, alsook tot veeteelt. De industrie van chemische producten bezigt 450 arbeiders; voorts worden er ceramiek en majolica bewerkt; ook telt men er meerdere stokerijen. H. heeft een belangrijke Dinsdagsche markt van groenten, granen, boter, vee, enz.

Verzorging der bevolking. Er bestaan een rechtbank van eersten aanleg, een vredegerecht, een werkrechtersraad. Als onderwijsinrichtingen dienen vermeld: St. Jozefscollege met Oude humaniora, Kon. Atheneum, beide voor jongens; staatsmiddelbare meisjesschool, meisjespensionaten van de Zusters der Kindsheid van Jezus en der Ursulinen, aangenomen normaalschool voor onderwijzeressen, alle voor meisjes. Voorts bestaan er de Limb. ambachtschool, een muziekschool, een academie van teekenkunde en een nijverheidsschool.

Als dagblad verschijnt er Het Belang van Limburg; als weekbladen: Het Aankondigingsblad (Kath.), Gazet van Hasselt (Kath.), Ons Limburg (Kath.), Nieuw-Limburg (lib.), Les Nouvelles (lib.). *Lauwerijs.*

Geschiedenis. Eerst een eenvoudig dorp (4e-12 e.), ontving H. van Arnold van Loon dezelfde vrijheden als de Luiksche burgers (1232) en ontwikkelde zich tot de eerste stad van het graafschap Loon; zij bekleedde immers een voorname econ. plaats tusschen Haspengouw en de Kempen, en tusschen Brabant en Maastricht. Gedurende den Boerenkrijg (1798) was H. een der brandpunten van de revolutie tegen het Fr. bewind.

Bij H. werd 6 Aug. 1831 gedurende den Tiendaagschen Veldtocht het Belg. Maasleger onder Daine door de Nederlanders verslagen. *Willaert.*

Hasselt, 1° A n d r é H e n r i v a n, Belg. dichter in de Fr. taal; * 4 Jan. 1805 te Maastricht, † 1 Dec. 1874 te St. Joost-ten-Noode. In 1833 vertrok hij uit Maastricht en verbleef sedertdien in België, waar hij inspecteur van het lager onderwijs werd en in 1845 lid van de Kon. Academie in de afd. Letteren. Zijn in 1834 verschenen „Primivères" was de eerste in het nieuwe koninkrijk verschenen verzenbundel. In 1876 verschenen zijn verzamelde werken (5 dln. poëzie en 5 dln. proza).

L i t. : L. Alvin, A. v. H., sa vie et ses travaux (Brussel 1877). *Thewissen.*

2° A r e n d L u d o l f v a n, Ned. militair, later bestuursambtenaar en docent in Ned.-Indië; * 6 Jan. 1848 te Groningen, † 29 Sept. 1909 te Oosterbeek. H. vertoefde van 1868 tot 1896 in Ned.-Indië. Het meest bekend is hij om zijn expeditie naar Centraal-Sumatra (1877), waarvan hij de resultaten neergelegd heeft in zijn werken „Volksbeschrijving van Midden-Sumatra" en „De talen en letterkunde van Midden-Sumatra". Van 1898 tot 1900 was hij hoogleeraar in de land- en volkenkunde van Ned.-Indië te Delft. *Berg.*

Hassert, K u r t, Duitsch geograaf; * 15 Maart 1868 te Naumburg (Saale); onderging den invloed van Ratzel en Von Richthofen; bereisde 1890-1900 Montenegro, Albanië en Herzegowina, later Z. Europa, Afrika, N. Amerika en Mexico. Leverde degelijke landbeschrijvingen,; verder econ. geogr. verhandelingen. Thans prof. aan de techn. hoogeschool te Dresden.

W e r k e n : Reise durch Montenegro (1893); Beiträge zur physischen Geographie von Montenegro (1895); Deutschlands Kolonien (²1910); Die Polarforschung (³1914); Landeskunde des Kgr. Württemberg (²1913); Die Städte, geographisch betrachtet (1907); Landeskunde und Wirtschafts-geographie des Festlandes Australien (²1924); Das Türk. Reich (1918); Allgemeine Verkehrsgeographie (²1929); Die Ver. Staaten von Amerika (1922); Einführung in die geogr. Lit. (1932). — L i t. : J. Siegel, K. H. zu seimen 60. Geburtstage (Geogr. Anzeiger, 1928). *v. Velthoven.*

Hassia, H e n r i c u s d e, → Monnikhuizen.

Hassinger, H u g o, Oostenrijksch geograaf; * 8 Nov. 1877 te Weenen; onder invloed van Penck en Suess beoefende hij de morphologie, later had de landbeschrijving meer zijn aandacht; sedert 1930 prof. te Weenen.

W e r k e n : Geomorphol. Studien aus dem inneralpinen Wiener Becken (1905); Die Mährische Pforte (1914); Kunsthist. Atlas der K.K. Reichshaupt- und Residenzstadt Wien (1916); Die Tschecho-Slowakei (1925).

Hastedon, → Saint Servais.

Hastière-Lavaux, gem. in de prov. Namen, ten Z.W. van Dinant, ca. 1 000 inw.; Kath.; opp. 1 068 ha; landbouw; marmer, bouwsteen. Merkwaardigheid: spelonken.

Hastière-par-delà, gem. in de prov. Namen, ten Z.W. van Dinant, ruim 300 inw.; Kath.; opp. 242 ha; landbouw; kalksteen. Merkwaardigheid: Romaansche kerk (11e e.).

Hastings, havenstad en badplaats in het graafschap Sussex (zie krt. → Groot-Brit. G 6); behoorend tot de → Cinque Ports. Ca. 65 000 inw. Willem de Veroveraar versloeg den laatsten Angelsaksischen koning bij deze stad (14 Oct. 1066) en werd aldus grondvester van de Normandische dynastie in Engeland. Zie onder → Harald. *G. de Vries.*

Hastings, 1° F r a n c i s R a w d o n, m a r k i e s v a n, Eng. generaal en staatsman; * 9 Dec. 1754, † 28 Nov. 1826; onderscheidde zich in den N.-Amer. vrijheidsoorlog, werd in de oorlogen tegen Frankrijk generaal (1803). Als gouverneur-generaal van Engelsch-Indië (1813-'23), overwon hij de bergvolken van Nepal, de Marattenvolken en de zeeroovers; verbeterde de bestuursinrichting; na zijn terugkeer werd hij aangeklaagd, doch vrijgesproken. In 1824 werd hij gouverneur van Malta. Zijn „Private journal"

(2 dln. 1858) werd uitgegeven door zijn dochter, de markiezin van Bute. *v. Gorkom.*

Lit.: Ross, The marquess of H. (1893).

2° James, Schotsch theoloog en exegeet van de United Free Church, vooral bekend als uitgever van encyclopaedieën; * 1852 te Huntly.

Werken: o.a. Proverbs, Wise Saws and Pithy Sayings (1895); Dictionary of the Bible (5 dln. 1898-1904); Encycl. of Religion and Ethics (13 dln. 1908-'26).

3° Warren, Eng. koloniaal staatsman; * 6 Dec. 1732 te Churchill (Oxfordshire), † 22 Aug. 1818 te Daylesford (Worcestershire); kwam als ambtenaar der Eng. Oost-Indische Compagnie in 1750 te Calcutta en diende onder lord Clive in vsch. ambten; werd in 1774 de eerste gouverneur-generaal van Engelsch-Indië; reorganiseerde het bestuur en bestreed misbruiken onder veel tegenwerking; bevestigde de Eng. macht in uitgestrekte gebieden. In 1785 keerde hij naar Engeland terug; werd door den jongen Pitt aangeklaagd wegens machtsmisbruik en afpersing, werd in 1795 na een lang proces vrijgesproken, veroordeeld evenwel tot betaling der ontzaglijk hooge proceskosten. In 1905 werden uitgegeven: Letters of Warren H. to his wife.

Lit.: Macaulay, Warren H. (in Crit. and hist. essays, nieuwe uitg. 1923); Lyall, Warren H. (1902); G. W. Hastings, A vindication of W. H. (1909); Weitzmann, W. H. and Philip Francis (1909). *v. Gorkom.*

Haszler, Hans Leo (von), → Hasler.

Häszler, Johann Wilhelm, Duitsch klaviercomponist; voorlooper der romantici; * 1747 te Erfurt, † 1822 te Moskou.

Werken: sonates, concerten, enz. — Lit.: Strobel, J. W. H. (1921).

Hatebrand(us), Heilige, Benedictijn, eerste abt en stichter (ca. 1183) van Feldwirth of Oldeklooster (bij Appingedam), waar hij in 1198 overleed. Na de verwoesting der abdij werden in 1620 zijn relieken overgebracht naar het Cisterciënser klooster S. Salvator te Antwerpen. Feestdag 30 Juli.

Lit.: Acta SS. Julii (VII, 172-175).

Hatert, → Nijmegen.

Hathor, oorspronkelijk Egyptische hemelgodin („woning van → Horus"), vaak voorgesteld met kop van een koe of koehorens. Ook opgenomen in den onderwereldcyclus. Haar zoon is Ihi. De zeven Hathoren zijn feeën, die den mensch bij zijn geboorte diens lot voorspellen. Vele godinnen met H. geïdentificeerd. Meest bekend centrum der H.-vereering (liefdesgodin) was Denderah. Vgl. → Hathorkapiteel. *J. Janssen.*

Hathor. Naar Egypt. reliëf.

Hathorkapiteel, Egypt. kapiteel uit den tijd van het Nieuwe Rijk, bestaande uit vier vrouwenkoppen, waarboven een tempelfront. Vgl. → Hathor.

Hathumar, nu eens als heilige, dan weder als zalige vermeld; † 9 Aug. 815. Hij was een edele Saks, nog kind zijnde als gijzelaar in handen der Franken gesteld. Zijn opvoeding werd door Karel den Grooten aan den bisschop van Würzburg toevertrouwd. 806 of 807 werd hij bisschop over het tot dan toe onder Würzburg vallende gebied van Paderborn.

Lit.: F. Tenckhoff, Die Paderb. Bischöfe (Gymn. Progr., Paderborn 1900). *Feugen.*

Hatra, naam van Parthische stad ten Z. van Niniveh. Van de buitengewoon sterke vestingwerken en van een Parthisch paleis zijn belangrijke ruïnes overgebleven. Zoowel keizer Trajanus als keizer Severus slaagden er niet in tijdens hun Oostersche veldtochten de stad te veroveren. De bloei van H. is van korten duur geweest (2e eeuw na Chr. tot ca. 300). *Simons.*

Lit.: E. W. Andrae, Hatra. I. Allg. Beschreibung der Ruinen (Wiss. Veröff. d. D.O.G. nr. 9; 1908).

Hatrival, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Neufchâteau, op 3,5 km van St. Hubert. Opp. 1 505 ha, ca. 625 inw. Zeer bergachtig. Bosschen. Leem- en moerassige grond. Landbouw. Bouwsteengroeven; handel in schors. Kasteel van Poix. Rom. vondsten.

Hatsjepsoet, Egypt. naam van de eenige vrouwelijke pharao (18e dynastie), die ooit den troon van het Oude Egypte bezet heeft. Haar troonsbestijging geschiedde in voor ons nog zeer duistere omstandigheden. H. was een dochter van Thoetmes I en van koningin Ahmes, door welke laatste zij rechtstreeks afstamde van de oude Thebaansche heerschers. Door den dood van haar beide broers en van haar zuster werd zij de eenige legitieme pretendent. Zij werd uitgehuwelijkt aan haar halfbroer, den lateren Thoetmes III, aan welk huwelijk deze daarna zijn aanspraken ontleende op den troon, dien hij met behulp van de priesters van Amon nog tijdens het leven van Thoetmes I in bezit nam. Oorspronkelijk alleen beschouwd als „eerste echtgenoote" van Thoetmes III, werd H. op aandringen der legitimistenpartij mederegent van haar echtgenoot en drong dezen spoedig geheel op den achtergrond. Het geheele ceremonieel van het Egypt. hof en de gebruikelijke titulatuur der pharao's werd om harentwille in vrouwelijke vormen omgezet, geheel in strijd met de oeroude opvattingen der Egypt. traditie. Als pharao begon zij aanstonds aan den bouw van groote werken, o.a. haar beroemden graftempel van Der el-Bahari. Na een regeering van vijf jaar werden H. en Thoetmes III van den troon beroofd door Thoetmes II, een anderen zoon van Thoetmes I. Na den dood van dezen laatste echter slaagde Thoetmes III er weer in den troon te bemachtigen, doch moest andermaal zijn echtgenoote als mederegent en feitelijk als den eenigen pharao erkennen. Vanaf dit oogenblik begint de roemvolle regeeringsperiode van deze zeldzaam begaafde heerscheres. Zij voltooide haar tempel in Der el-Bahari. De reliëfs op de tempelmuren verheerlijken haar geboorte (zij wordt als mannelijk wezen afgebeeld), haar goddelijke uitverkiezing en vooral de groote, historische expeditie naar het land Poent, waartoe zij het initiatief nam. In den door Thoetmes I gebouwden tempel v. Karnak deed zij in het 16e jaar van haar regeering twee reusachtige obelisken oprichten, waarvan één thans nog overeind staat en een der grootste bezienswaardigheden van Egypte uitmaakt. Korten tijd daarna moet H. gestorven zijn, want in het 21e jaar van zijn regeering is Thoetmes III eindelijk alleenheerscher over Egypte. Hij nam wraak over zijn langdurige vernedering door zooveel mogelijk de sporen van de regeering van H. te vernietigen. De jaartallen van H.'s regeering zijn niet met volkomen zekerheid aan te geven (ca. 1500-1480). *Simons.*

Lit.: K. Sethe, Das Hatschepsut-Problem noch einmal untersucht, in: Abh. Preuss. Akad. d. Wiss., Philos.-hist. Klasse, 1932, nr. 4 (Berlijn 1932).

Hattem, gem. in de prov. Gelderland op de

Noord-Veluwe aan den linkeroever van den IJsel, waar het Griftkanaal erin uitmondt (XI 512 E 2). Opp. 1 271 ha; ca. 4 600 inw., waarvan ong. 68% Ned. Herv., en ruim 18% Geref. Middelen van bestaan: veeteelt (Hoenwaardsche weiden, 300 ha, in 1401 door hertog Willem v. Gelre aan de stad geschonken), landbouw en industrie: textiel, steenen, emaille-waren en papier.

H. heette oorspr. Hattheym, in de 14e e. tot stad verheven. Op het tegenw. Tinneplein stond een kasteel, de „Dikke Tinne", waarvan nog enkele resten over zijn. Beleefde een bloei als lid van de Hanze. Daarna achteruitgang, tijdens Bourgondischen en later Spaanschen tijd. In 1572 werd het Staatsch. In 1672 en '73 bezet door de Franschen en Munsterschen. Was 1783-'86 onder leiding van Daendels betrokken in de patriottenbeweging. Van de drie poorten is alleen de Dijkpoort (14e e.) over (gerestaureerd). De Ned. Herv. kerk (15e e.) met toren uit 13e eeuw, is in 1895-'96 gerestaureerd door dr. Cuypers. Raadhuis (16e e.) en vsch. bouwwerken bleven bewaard, o.a. de Waag (Nutsschool). Veel werd verwoest door brand (1504, 1517, 1587) en de groote overstrooming van 1825. Toch maakt H. nog een antieken indruk.

L i t. : Nijhoff, Tijdrek. reg. van oorkonden van het Hatt. archief; Versl. Rijksarchief (1888); Slichtenhorst, Priv. van Hattem (1655). *Heys.*

Hatteras, een kaap aan de Oostkust der V.S. v. Amer., op de gelijknamige 200 km lange Nehrung (35° 14' N., 75° 32' W.). Vuurtoren.

Hatteria, → Brughagedis.

Hattin, huidige Arab. naam van een dorp en van een heuveltop (Kasr Hattin) in Palestina, ten N.W. van Tiberias. Resten van een cyclopischen muur op den heuvel wijzen op een oude nederzetting. Oude landkaarten leggen in H. de stad Bethulia uit het boek Judith. De heuveltop zelf wordt door sommigen gehouden voor den berg der Zaligsprekingen (onwaarschijnlijk). De Grieken vereeren H. als de plaats, waar de wonderbare broodvermenigvuldiging plaats had (Mt. 15. 32). In de geschiedenis is H. vooral vermaard als de plaats, waarbij in 1187 Saladin aan de Kruisvaarders een verpletterende nederlaag toebracht. *Simons.*

Hatto, aartsbisschop van Mainz, † 913. H. stamt uit een voorname Zwabische familie, werd monnik in Fulda, abt van Reichenau en Ellwangen, 891 aartsbisschop. Als zoodanig ijverde hij voor den bouw van de kathedraal en uitbreiding van de stad. Hij stond in relatie met keizer Karel den Dikken en koning Arnulf en had invloed op de regeering . Paus Formosus schonk hem in 896 het pallium. De synode van Frankfort (892) en de rijkssynode van Tribur (895) zat hij voor. Na Arnulf's dood in 899 regeerde hij voor den onmondigen Lodewijk het Kind. Na diens dood (911) wist hij de eenheid van het rijk te handhaven en de kroning van Koenraad I te verkrijgen. Regino van Prüm prijst hem in de inleiding van zijn handboek van het canonieke recht, aan H. opgedragen, om zijn geestesgaven. Hij was een vroom, begaafd en energiek man. In partijdige geschiedenissen en volkssage wordt hij onsympathiek voorgesteld; zoo wordt van hem verteld, dat hij hardvochtig was voor de armen en daarom voor straf door de muizen is opgegeten.

L i t. : Hefele-Leclercq, Hist. d. Conciles (IV, 697 vlg.); Hauch, Kirchengesch. Deutschlands (II, 709 vlg. en 734 vlg.). *Sloots.*

Hatvan, gem. in Hongarije, ca. 15 000 inwoners (93% Kath.); suikerfabriek; spoorwegcentrum.

Hatzfeld [Duitsch; Serv.: Zombolje (Dzombolj), Roem.: Jimbolea], stad in de Banaat (Joego-Slavië); ca. 12 000 inw.; middelpunt van landbouw (tarwe, maïs, wijn) en veeteeltgebied (paarden); zeer regelmatig gebouwd met elkaar rechthoekig snijdende straten. Door Duitschers in 18e eeuw gesticht, in 1925 door Roemenië aan Joego-Slavië afgestaan. *Hoek.*

Hatzidakis, 1° G e o r g i o s, Grieksch linguist; * 25 Nov. 1848 te Myrthion (Creta); prof. in Athene, grondlegger van de Nieuwgrieksche taalwetenschap. Oprichter van het tijdschrift Athena. Hoofd van de door den staat gesteunde uitgave van het Nieuwgrieksch Lexicon, scherp tegenover den radicalen Psichari.

W e r k e n : Einl. in die Neugriech. Gramm. (1892); Mesaionika kai nea Hellenika (1905-'07). *Weijnen.*

2° J o s e p h, Grieksch medicus, die echter bijna geheel zijn activiteit wijdde aan de bevordering der Cretensische archaeologie. Zijn grootste verdienste bestaat in de stichting van het nu wereldberoemde museum van Candia (Creta). Hij leidde zelf de eerste onderzoekingen in Mallia en die in Tylissos, over welke laatste hij een (oorspr. Grieksch) werk schreef: Tylissos à l'époque minoenne (Parijs 1921). *Simons.*

Haubourdin, → Harbodem.

Hauchin, J a n, aartsbisschop van Mechelen; * 1527 te Geeraardsbergen, † 3 Jan. 1589 te Mechelen. Licentiaat in de godgeleerdheid, 1570 deken van Sint-Goedele te Brussel, aartsbiss. van Mechelen 30 Oct. 1583. Verbleef, tijdens de Beroerten, meestal in de Sint-Gertrudisabdij te Leuven. Publiceerde 1588 het Pastorale van zijn aartsbisdom. *Valvekens.*

Hauck, A l b e r t, Duitsch godgeleerde en historicus; * 9 Dec. 1845 te Wassertrüdingen (Mittelfranken), † 7 April 1918 te Leipzig. Eerst pastor te Frankenheim (1875-'78), dan prof. in de godgeleerdheid te Erlangen (1882-'89) en te Leipzig (1889-'98), waar hij gedurende een jaar rector was van de hoogeschool. Zijne geschiedk. werken, die op zorgvuldige bronnennavorsching rusten, onderscheiden zich door aanschouwelijke voorstelling, maar blijven niet vrij van anti-Kath. vooroordeelen.

W e r k e n : Kirchengesch. Deutschlands (tot 1437) (5 dln. 1887-'91, 1920; een meesterwerk). Sedert 1881 bestuurde hij de Realenzyclopedie für prot. Theol. u. Kirche (24 dln.). *Willaert.*

Hauer, J o s e p h M a t h i a s, Oostenrijksch componist; * 19 Maart 1883 te Wiener Neustadt; uitvinder van een twaalftonen-systeem, waarin telkens een bepaalde reeks tonen uit de chromatische toonladder (een zgn. trope) den grondslag voor een compositie vormt.

W e r k e n : pianomuziek, liederen, kamermuziek, 7 orkestsuiten en een oratorium „Wandlungen". — P u b l i c a t i e s : Vom Wesen des Musikalischen (1923); Vom Melos zur Pauke (1925); Zwölftontechnik (1926); Deutung des Melos (1928). — L i t. : W. Reich, J. M. H. (De Muziek, jrg. V, nr. 9); J. Daniskas, J. M. H. (Caecilia en de Muziek, jrg. 92, nr. 3, Jan. 1935). *Reeser.*

Hauff, 1° J o h a n n N i c o l a u s, musicus; * 1630 te Wechmar, † 1706 te Schleswig. H. had voor Bach de grootste beteekenis als bewerker van koralen; ze dienden Bach tot voorbeeld.

Lit.: Straube, Choralvorspiele alter Meister.

2° W i l h e l m, Duitsch dichter uit den nabloei der Romantiek in Zwaben; * 29 Nov. 1802 te Stuttgart, † 18 Nov. 1827 te Dresden. Zijn lyrisch werk (natuur- en liefdeverzen) ademt de melancholische melodie

van de tijdsgevoeligheid; zijn hist. romans (o.m. Lichtenstein, 1826) loopen in het spoor van W. Scott en H. Clauren. Blijvend is de waarde van zijn korte verhalen en sprookjes, in den trant van Hoffmann: Die Bettlerin von Pont des Arts (1826); Mitteilungen aus den Memoiren des Satan (1826); Phantasien im Bremer Ratskeller (1827); Das Bild des Kaisers.

Uitg.: d. v. Maassen (5 dln. München 1923). — Lit.: H. Hofmann, W. H. (Frankfort 1902); M. Drexher, Die Quellen zu H.'s Lichtenstein (Berlijn 1905); Tidemann, H. in Bremen (1929). *Baur.*

Hauffen, Adolf, Duitsch germanist, in de studie van Fischart en van de Boheemsch-Duitsche letterkundige geschiedenis gespecialiseerd; ook folklorist; * 30 Nov. 1863 te Laibach, † 4 Febr. 1930 te Praag, waar hij hoogleeraar was.

Voorn. werken: Das deutsche Volkslied in Böhmen (1912); Joh. Fischart (1921 vlg.); Bibliogr. der d. Volkskunde in Böhmen (1931). Sinds 1926 leider van de Beitr. zur deutsch-böhm. Volkskunde. — Lit.: G. H. Jungbauer, in: Deutsches Volkslied (30e jg., blz. 59 vlg.). *Baur.*

Haug, Emil, Fransch geoloog; * 19 Juni 1861 te Drusenheim, † 29 Aug. 1927 te Niederborn. Sinds 1904 hoogleeraar in de geologie aan de univ. van Parijs. Bestudeerde de Alpen en het Alpen-voorland en werkte het verband tusschen geosynclinalen en gebergtevorming verder uit.

Hoofdwerk: Traité de Géologie (3 dln.).

Haugen, Jef, Belg. onderwijzer en letterkundige; * 1861 te Jeuk (Goyer); zwakke navolger van het romantisch-realistisch tooneel met maatschappelijken inslag van einde 19e en begin 20e eeuw.

Haugesund, stad aan de W. kust van Noorwegen (59° 25′ N., 5° 20′ O.), tusschen Stavanger en Bergen; 17 000 inw. De haven is goed beschut en gelegen aan de druk bevaren waterwegen tusschen Boknen Hardangerfjord. Centrum voor den haringhandel. De stad heeft een Kath. kerk.

Haukes, de, → Wieringen.

Haukland, Andreas, Noorweegsch romanschrijver van vaak zeer aanstootgevende naturalistische strekking; * 10 Oct. 1873 te Vefsen. Begonnen in den grootschen natuurstijl van Hamsun, liet H. zijn kunst vervallen tot de Zuidersche zinnelijkheid, die hij door jarenlang verblijf in Italië leerde kennen.

Voorn. werken: Ol-Jörgen (autobiogr. 1902 vlg.); De store Skoger (1905); Vildmarkens barn (1911); Nornene spinder (1923); Navar-Nils (1930). *Baur.*

Haulchin, gem. in het Z. van de prov. Henegouwen, ten Z.O. van Bergen; opp. 1 270 ha, ruim 1 200 inw.; landbouw, suikerfabricage, steengroeven; kerk uit 18e e.; zeer oude nederzetting; oudheidkundige vondsten, nl. in „Le Tombois”.

Haule, Haulerwijk, → Ooststellingwerf.

Haulleville, Prosper de, Belg. journalist en schrijver; * 28 Mei 1830 te Luxemburg, † 1898 te Brussel; 1856-'57 prof. te Gent. H. was hoofdredacteur van de Journal de Bruxelles en stichtte de Revue Générale.

Werken: o.a. Hist. des communes lombardes depuis leur origine jusqu'à la fin du XIII siècle (2 dln. Gent 1857-'58); De l'enseignement primaire en Belgique (1870); L'avenir des peuples cath. (1876, vert. in 8 talen).

Haultin, Pierre, † 1580 te Parijs, uitvinder van een notendruk-methode, waarbij aan elke noot stukjes van den notenbalk vastzaten en door het naast elkaar plaatsen van die typen een muziekstuk ineens gedrukt kon worden, wat door de uitgeverij Attaignant in Parijs in practijk gebracht werd, zulks in tegenstelling tot de uitgeverij Petrucci te Venetië, die eerst de lijnen en daarna de noten drukte. *Reeser.*

Haupt, 1° Albrecht, Duitsch architect; * 18 Maart 1852 te Büdingen. Stichter van den Bund Deutscher Architekten. Bouwde openbare gebouwen, Prot. kerken en woonhuizen. Verrichtte restauraties (Leibnizhaus te Hannover). Vele belangrijke bouwkundig-historische publicaties.

2° Moritz, Klass. philoloog en Germanist; * 27 Juli 1801 te Zittau (in Saksen), † 5 Februari 1874 te Berlijn. Man van strenge methode en ijzeren werkkracht, was hij noch voor zichzelf, noch voor anderen gemakkelijk. In 1841 prof. in de Germanistiek te Leipzig, in 1851 om politieke redenen (als '48er) geschorst, in 1853 opvolger van Lachmann als prof. in Klass. philol. te Berlijn. Naast vele uitg. van Oud-Duitsche en Klass. dichters leidde hij met Hofmann v. Fallersleben de Altdeutsche Blätter (sinds 1836), in 1841 omgezet in: Zeitschrift für deutsches Altertum. In 1866 richtte hij met Hercher e.a. Hermes op. Zijn Opuscula zijn uitgegeven door U. v. Wilamowitz-Moellendorf (3 dln., 1875 vlg.). *Zr. Agnes.*

Lit.: C. Belger, M. H. als akadem. Lehrer (1879).

3° Paul, Oriëntalist, prof. in de Semietische talen aan de univ. van Baltimore; * 1858, † 1926.

Werken: o.a. Der keilinschriftliche Sintflutbericht (1881); Die akkadische Sprache (1883); Koheleth oder Weltschmerz in der Bibel (1905); Manna, Nectar and Ambrosia (1922).

Hauptmann, 1° Carl, oudere broeder van Gerhart; Duitsch tooneel- en romanschrijver van eerst naturalistische, later meer symbolistische richting; * 11 Mei 1858 te Obersalzbrunn, † 4 Febr. 1921 te Schreiberhau.

Voorn. werken. Drama's: Ephraims Breite (natural.; 1899); Die Bergschmiede (1901); Die lange Jule (1912); Die Armseligen Besenbinder (1913). Romans: Mathilde (1902); Aus Hütten am Hange (1902); Einhart der Lächler (1907); Ismael Friedemann (1912). — Lit.: H. Teszmer (1922); H. Razinger (1928); W. Goldstein (1932).

2° Gerhart, Duitsch tooneelschrijver, leider van de naturalistische dramatische school; * 15 Nov. 1862 te Salzbrunn. Was eerst als beeldhouwer werkzaam, o.m. te Berlijn en in Italië. In 1887 begint hij, weldra sterk door Ibsen beïnvloed, een dramatische productie, waarvan de vaak grove naturalistische factuur eenigszins verinnigd wordt door een warmen stroom van sociaal medegevoel voor den werkenden stand, waar H. zelf uit gesproten was: Vor Sonnenaufgang (1889) was hier zijn eerste groote succes, gevolgd door Das Friedensfest (1890) en Einsame Menschen (1891).

Gerhart Hauptmann.

Een steeds zich wijzigende formule van tooneelschepping, benevens groote rijkdom aan thema's

en motieven maken, dat H. bestendig zijn kunst schijnt te vernieuwen: de natural. techniek op het sociale blijspel toegepast geeft: Die Weber (1892) en Der Biberpalz (1893): op het historiedrama: Florian Geijer (1896). Een zeker idealisme van romantisch-symbolistischen aard verzacht de tragiek der kinderlijke armoede in Hanneles Himmelfahrt (1893). Fuhrmann Henschel (1899), Rose Bernd (1903) en Gabriel Schillings Flucht (1912) zijn weer sterk Ibseniaansch. Het minst stemt met zijn diepere natuur het sprookjestooneel overeen: Die Versunkene Glocke (1896); Der arme Heinrich (1902) worden enkel gered door detailschoonheden. Zijn later dramatisch werk (Der rote Hahn, 1901; Elga, 1905; Und Pippa tanzt, 1906; Winterballade, 1917; Der weisse Heiland, 1920; Indipohdi, 1921; Dorothea Angermann, 1926; Vor Sonnenuntergang, 1932, en vele andere) is steeds min of meer gewijzigde heraanwending van vroegere formules.

Als romanschrijver hanteert H. eveneens de naturalistische techniek, onder vaak sterk-erotische ontlullingen: bijv. in Bahnwärter Thiel (1895); Der Narr in Christo Emanuel Quint (1910); Der Ketzer von Soana (1918); Die Insel der grossen Mutter (1925); Till Eulenspiegel (1927) en het autobiogr. Buch der Leidenschaft (1930). Het meeste is strikt voorbehouden lectuur. H. werd in 1905 eeredoctor te Oxford en won in 1912 den Nobelprijs.

U i t g.: Jubiläumsausgabe (12 dln. 1922 vlg.). — L i t.: H.-Bibliographie d. W. Requardt (1932); P. Schlenther, G. H. (Berlijn [13]1922); E. Sulger-Gebing (Leipzig [4]1932); P. Fechter (1922); K. Holl (Londen 1913); H. Spiers ([4]1925); K. Hofmann, H.'s Symbolismus (Charlottenburg 1908); E. Langner, Die Religion H.'s (1928); V. Ludwig ([2]1932). *Baur.*

2° M o r i t z, Duitsch componist; * 1792 te Dresden, † 1868 te Leipzig. Studeerde bij Spohr, heeft echter den meesten roem verworven als theoreticus en leeraar.

V o o r n. w e r k: Die Natur der Harmonik und der Metrik (1853).

Hauran of H a o e r a n, **1°** huidige Arab. naam van een gebergte aan den rand van de Syrische woestijn ten Z.W. van Damaskus, meer bekend als Dzjebel ed-Droez (Druzengebergte), dat door velen geïdentificeerd wordt met den berg Selmon van Ps. 67. 15.

2° Huidige Arab. naam van een landstreek, die de geheele vlakte omvat vanaf den Jarmoek tot aan Damaskus, in het O. begrensd door de Syrische woestijn, in het W. door den Jordaan, een eertijds vulkanische en thans zeer vruchtbare streek. Deze landstreek omvat de gebieden, die oudtijds werden aangeduid met de benamingen Auranitis (H. in engeren zin), Trachonitis, Batanea, Gaulanitis en Iturea. Auranitis is in den tijd van Christus de naam van een deel van den tegenw. H., dat gelegen is ten W. van het Hauran-gebergte (zie 1°), onderscheiden van Batanea, doch met moeilijk te omschrijven begrenzingen. De naam H. komt reeds voor bij Ezechiël (47. 16, 18), doch in onzekere beteekenis. De H. werd waarsch. eerst door de Gr. kolonisatie een landstreek van beteekenis, hoewel sommige gegevens op een oudere geschiedenis wijzen. In de 1e e. na Chr. was de H. in 't bezit der Nabateeën, later werd H. geregeerd door Herodus en zijn opvolgers. Vooral als deel der Rom. prov. Arabia met Bosra als hoofdstad (sinds 106 na Chr.) werd de H. een bloeiende streek, waarvan de resten van talrijke bouwwerken nog getuigen. Het Christendom verspreidde er zich reeds in de eerste eeuwen. De komst van den Islam maakte aan cultuur en econ. bloei een einde. Thans is Dzjebel ed-Droez (zie 1°) een onafhankelijke staat (hoofdstad Soeweida) onder Fr. mandaat, terwijl de rest van den H. behoort bij Syrië (hoofdstad Damaskus). Alleen Bosra en Salchad zijn nog plaatsen van eenige beteekenis.

L i t.: R. Dussaud, Topographie hist. de la Syrie antique et médiévale (Parijs 1927). *Simons.*

Hauriou, M a u r i c e J e a n C l a u d e E u g è n e, Fransch rechtsgeleerde; * 1856 te Ladiville (dept. Charente), † 1929 te Toulouse. Tot aan zijn dood hoogleeraar en deken der rechtsgeleerde faculteit te Toulouse. Hij is een der grondleggers geweest van de administratieve rechtswetenschap in Frankrijk. Aan zijn theorieën zijn hoofdzakelijk te danken de ontvankelijkheid van het verhaal wegens machtsmisbruik (excès de pouvoir) en de bevoegdheid der rechtscolleges inzake verantwoordelijkheid van de administratieve personen. Hij is tevens de ontwerper in de rechtsphilosophie van de theorie der institutie (la théorie de l'institution).

V o o r n. w e r k e n: Précis de Droit Administratif (1892); Traité de Droit Constitutionnel (1916); La science sociale Traditionnelle (1896); Principes de Droit Public (1910); Notes d'arrêts sur décisions du Conseil d'Etat et du Tribunal des Conflits, publiées au Recueil Sirey (3 dln. 1929); La Théorie de l'Institution et de la Fondation (Cahiers de la Nouvelle Journée, 1925); L'ordre Social, la Justice et le Droit (Revue Trimestrielle de Droit Civil, 1927). *Orban.*

Hauscilt, L u b r e c h t, Augustijn, abt van Eeckhout te Brugge, staatsman, mathematicus, geschiedschrijver; * ca. 1347, † 27 Dec. 1417 in zijn abdij. In 1414 was hij tegenwoordig op het concilie van Constanz. Hij schreef ca. 1400 een Imago Flandriae (uitg. in 1577 en 1671), dat volgens sommigen een „voorzegging” inhoudt omtrent Vlaanderens toekomstig lot tijdens de troebelen van 1568 en later.

L i t.: Biogr. Nat. Belg. *Erens.*

Hausegger, S i e g m u n d v o n, Duitsch componist en dirigent. * 16 Aug. 1872 te Graz; behoorde ca. 1900 tot de gematigd modernen van zijn tijd (zooals bijv. Schillings); in 1920 directeur van de Akademie der Tonkunst te München; voorzitter van den Allgem. deutschen Musikverein. Hij schreef eenige opera's, orkestwerken (waarvan de Natursymphonie met slotkoor, 1911, het bekendst geworden is), koorwerken en liederen. Verder publiceerde hij Betrachtungen zur Kunst (1921) en gaf o.a. de brieven van Wagner aan Julie Ritter uit (1920). *Reeser.*

Hausen, M a x v o n, Saksisch generaal; * 17 Dec. 1846 te Dresden, † 19 Maart 1922 aldaar; 1904-'14 minister van Oorlog en in 1914 commandant van het IIIe leger.

W e r k e n: Erinn. a.d. Marne-Feldzug 1914.

Hausenstein, W i l h e l m, Duitsch reisbeschrijver en kunsthistoricus; *17 Juni 1882 te Hornberg. Zijn methode ontleent hij gedeeltelijk aan de geestes-historische, gedeeltelijk aan de stijlontledende richting (Worringer!).

V o o r n. w e r k e n: Der Bauern-Brueghel (1920); Geist des Barock (1924); Rembrandt (1926); Allg. Kunstgeschichte (1927); Europäische Hauptstädte (1932); leidt de reeks kunstalbums: Das Bild.

Hauset, gem. in het N.O. van de prov. Luik, ten Z. van Aken; opp. 721 ha, ca. 800 inw.; landbouw, beboschte omgeving; behoort tot het kanton Eupen.

Haushofer, K a r l, Duitsch geograaf; * 27 Aug. 1869 te München; 1887-1918 officier in het Beiersche

leger; 1908-'10 in opdracht van den generalen staf verblijvend in Japan; sedert 1921 prof. in de geographie te München. H. is een der voornaamste vertegenwoordigers van de geopolitiek; verzorgde nieuwe uitgaven van Kjellén's „Die Grossmächte der Gegenwart"; publiceerde belangwekkende studies en is medeoprichter van het Zeitschift für Geopolitik (sedert 1924)

Werken: Dai Nihon (1913); Das Japan. Reich (1920); Japan und die Japaner (1923; [2]1933); Geopolitik der Selbstbestimmung in Südostasien (1923); Geopolitik des Pazifischen Ozeans (1924); Polit. Erdkunde und Geopolitik (1925); Grenzen in ihrer geogr. und polit. Bedeutung (1927); Japans Reichserneuerung (1930); Wehr-geopolitik (1932); Jenseits der Grossmächte (met andere, 1932); Raumüberwindende Mächte (met andere, 1934). — Lit.: Erich Obst, K. H. zum 60. Geburtstag (Zschr. für Geopolitik, 1929). *v. Velthoven.*

Hausmann, Valentin. Onder dezen naam komen 5 misuci voor. De oudste is 1484 te Neurenberg geboren, was koraalcomponist en bevriend met Luther en Wolther. De bekendste componist van dien naam is de zoon van eerstgenoemde, maakte o.a. motetten, canzonen en dansen.

Hausseperiode, periode van sterke opleving van het economisch leven.

Haussier (beurstechnisch), speculant, die à la hausse speculeert, in tegenstelling met een baissier (→ Baisse). De h. koopt effecten of goederen, in de verwachting, dat hij deze binnen zekeren niet al te langen tijd tegen een hoogeren koers of prijs zal kunnen verkoopen, en met de bedoeling zich aldus een speculatie-winst te realiseeren. *Huysmans.*

Haussmann, Georges Eugène, baron, Fransch staatsambtenaar; * 27 Maart 1809 te Parijs, † 11 Jan. 1891 aldaar. Als prefect van het Seine-dept. (1853-'70) voerde hij op een bijna dictatoriale wijze en onder groote onkosten de moderniseering van Parijs door; hij legde o.a. de beroemde boulevards aan, w.o. den boulevard Haussmann. Daarnaast richtte hij een Service des travaux historiques de la ville in, voor de studie en vulgarisatie van de bestuurlijke en topographische geschiedenis van de hoofdstad. Napoleon III benoemde hem tot senator en baron (1853), maar door Jules Ferry werd hij heftig aangevallen in een soort pamflet, getiteld Comptes fantastiques d'Haussmann (1868). Na den val van het Tweede Keizerrijk werd hij directeur van het Crédit mobilier (1871) en lid van de Bonapartistische partij in de Kamer van Afgevaardigden (1877-'81).

Werk: Mémoires (3 dln. Parijs 1890-'93). *Lousse.*

Haustoriën, zuigorganen, waarmee sommige planten voedsel onttrekken aan andere planten of aan dieren, waarop zij parasiteeren. H. komen veel voor bij parasitische schimmels. Aan de schimmeldraden bevinden zich takjes, die binnendringen in de cellen van planten, om daaruit het noodige voedsel op te nemen. Zoo zenden de meeldauwschimmels, die op sommige bladeren voorkomen, h. in de opperhuidscellen van het blad. Ook sommige hoogere, parasitische planten, bijv. warkruid en bremraap, vormen h., die zich in verbinding stellen met de vaatbundels van de planten, waaraan zij hun voedsel onttrekken. De organen, waarmee het embryo van sommige zaadknoppen voedsel onttrekt aan het omgevende weefsel, worden eveneens h. genoemd. *Melsen.*

Hautbois, → Hobo.

Hautbois, Karel van, biss. van Doornik, † 1513. Gekozen als candidaat van den koning van Frankrijk; had als mededinger Petrus Quicke, candidaat van het kapittel. H. werd nochtans in 1506 geconsacreerd, doch trad in 1513 om gezondheidsredenen af. Zijn hulpbisschop was Baudewijn Villain.

Lit.: Eubel, Hierarchia Cath.; Gallia christ. (III); Analectes pour servir à l'hist. eccl. de Belg. (IX, 167). *Erens.*

Haute, 1° Delfien van, West-Vlaamsch dichter; * 1866 te Ardooie; pastoor te Edewalle (Handzame). Onder Gezelle's invloed dichtte hij Parcifal, eene wondersage (1896) en Rijmdichten (2 dln. 1897-1900).

Lit.: H. Verriest, Twintig Vl. Koppen (II).

2° Petrus van den, Minderbroeder, † 1796 te Leuven. Bekleedde gewichtige ambten. Zijn Breviarium historicum of Brevis Historia Ordinis Minorum is een degelijk werk over de geschiedenis zijner Orde.

Lit.: Dirks, Hist. litt. (403 vlg.); Collect. Francisc. Neerl. (II, 56 vlg.).

Hautecombe, oorspronkelijk Cisterciënser abdij in Savoye (bisdom Chambéry), gesticht 1135 door de graven van Savoye; het huis van Savoye koos tot Karel Albert de abdij tot begraafplaats; eerste abt de H. Amadaeus, bisschop van Lausanne; 1792 opgeheven, 1842 hersteld en 1922 aan de Benedictijnen overgegeven. *Th. Heijman.*

Haute-lisse (Fr.), benaming, waarmede de richting van de kettingdraden in de tapijtweefkunst wordt aangeduid. Men onderscheidt haute-lisse en basse-lisse gobelins, al naar gelang de ketting verticaal of horizontaal op het weefgetouw staat. Tot het midden der 16e e. werd alleen h. gewerkt. *J. Rutten.*

Hauterive, voormalig Cisterciënserklooster (Zwits. kanton Freiburg), 1138-'60. De kloosterkerk is een driebeukige basilica, dwarsbeuk met in beide gedeelten twee Oostelijke kapellen, en vierhoekig koor. Kloostergang uit 13e eeuw. Conventgebouw uit 18e eeuw.

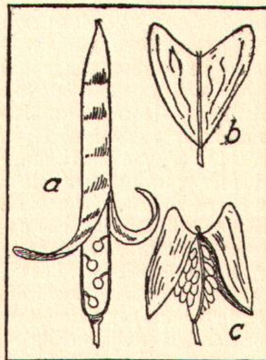
Lit: Rahn, Gesch. d. bildenden Künste i.d. Schweiz (Zürich 1876).

Haut-Fays, Belg. gem. in de prov. Luxemburg, arr. Neufchâteau, op 7 km van Gedinne; opp. 2 301 ha, ca. 800 inw. Leemgrond; bosschen; houthandel.

Haut-Iltre, gem. in Waalsch-Brabant; opp. 615 ha; ruim 500 inw.; landbouw.

Hautin, → Haultin.

Haut-le-Wastia, gem. in de prov. Namen, ten N. W. van Dinant, circa 400 inwoners; Katholieken; oppervlakte 401 ha; landbouw.

a: hauw van de Pinksterbloem; b en c: hauwtje van het herderstaschje.

Hautrage, gem. in de prov. Henegouwen, ten W. van Bergen; opp. 1 232 ha, ruim 2600 inw.; kanaal, Hene-rivier en bosschen in de omgeving; landbouw, veeteelt, zand- en kleigroeven, aardewerk; kerk, herbouwd in de 19e e., met toren uit 16e eeuw.

Hautreliëf (hoogreliëf). Men spreekt van h., wanneer beeldhouwwerk, dat aan een achtergrond verbonden is, meer dan de helft van zijn omvang vóór dezen achtergrond uitsteekt.

Hauw of siliqua is een tweebladige, tweehokkige, meerzadige, droge

vrucht, die openspringt met twee kleppen en waarbij de zaden bevestigd zijn aan de randen van het tusschenschot. De h. is meer dan tweemaal zoo lang als breed. Het **hauwtje** daarentegen is hoogstens tweemaal zoo lang als breed. Beide vruchten zijn typisch voor de fam. van de kruisbloemigen. *Melsen.*

Hauwklaver, → Rolklaver.

Hauwtje, → Hauw.

Hauynofier, een uitvloeiingsgesteente, bestaande uit hauyn en augiet. Het is nauw verwant aan → nefeliniet, alleen treedt hauyn in de plaats van nefelien.

Havana (Habana, of: San Christobal de la H.), hoofdstad van de gelijknamige prov. en van de rep. Cuba, gelegen aan den Noordkant van dit eiland, met ruim 600 000 inw. Het is een zeer voorname handels- en havenplaats van W. Indië. Een groot deel van het zeeverkeer door de Straat van Florida gaat over deze uitstekend geoutilleerde haven. De stad zelf vertoont het gewone Amer. stadstype: loodrecht elkaar snijdende straten. Midden in de stad groote parken. Zetel van aartsbisschop sinds 1925. Priesterseminarie; presidentspaleis; universiteit. Van de bekende stadsgedeelten zijn te noemen: het Malécon (breede laan, die de grens vormt tusschen zee en stad); het Colon Park met monumenten voor José Morti en andere Cubanen, die zich onderscheiden hebben in geschiedenis en wetenschap; het Prado met zijn clubgebouwen; observatorium; prachtige kathedralen; op de Plaza Armos het graf van Columbus (het lijk van Columbus werd 1899 weer teruggebracht naar Sevilla). Vestingwerken uit de 16e eeuw. Belangrijke industrie: tabak, vetsuiker, rumbranderijen; handel in vruchten, groenten, hout. Met Key West door een veer verbonden. *Zuylen.*

Havas, Agence, een door Charles Havas (* 1785, † 1858) te Parijs gesticht agentschap voor persberichten, dat een internationaal karakter heeft gekregen. Wijl het in vele gevallen door de Fr. regeering wordt benut om bepaalde berichten te lanceeren en de in Parijsche officieele kringen heerschende opvattingen te verspreiden en te propageeren, moet men dit persagentschap een sterk officieus karakter toekennen. *Oostendorp.*

Havasupai, stam van → Indianen van N. Amerika, in het Zuidwestergebied, in het N.W. van den huidigen staat Arizona.

Havay, gem. in de prov. Henegouwen, ten Z. van Bergen, aan de Fr. grens; opp. 917 ha, ruim 800 inw.; heuvelachtige omgeving, vruchtbare landbouwgrond; krijtgroeven; verbouwde kerk, met zeer oude gedeelten en graftomben, werd in 1914 beschadigd; kasteel van Beauvoir; oudheidkundige vondsten uit de voorhist. en Rom. tijdperken. Gem. reeds vermeld in de 7e eeuw. *V. Asbroeck.*

Haveg, zuurvast materiaal, dat uit → bakeliet A (resol) en asbest bestaat. H. is ook bestand tegen plotselinge temperatuursverschillen. Het wordt in de techniek op zich en als bekleedingsmateriaal gebruikt.

Havel, grootste rechter zijrivier van de Elbe (IX 576 E 2). Ontspringt ten W. van Neu-Strelitz in Mecklenburg. Tot Berlijn stroomt de H. in Z. richting en neemt daar de Spree op; buigt naar het W. om, terwijl na Brandenburg de hoofdrichting N. is (tot Havelberg).

Havelaar, Just, Ned. letterkundige en kunstcriticus; * 1880 te Rotterdam, † 1930 te Amersfoort. Werd opgeleid tot schilder, maar ontwikkelde zich spoedig tot een bekwaam schrijver over kunst, die het kunstwerk beoordeelt als een uitdrukking van het menschelijk leven, waarin hem vooral de tragische worsteling om een constant wereldbesef interesseert. Verdediger van een humanitaire gevoelsreligie, wijst hij alle dogmatiek af. Vandaar dat de Kath. critiek hem scherp aanviel. Zijn theoretische beschouwingen over het leven zijn, op enkele dichterlijke bladzijden na, verouderd, zijn verhandelingen over kunst en kunstenaars hebben nog groote instructieve waarde. Hij was mede-oprichter (1920) en redacteur van De Stem.

Werken: Nero's dood (1901); Lodewijk van Deyssel, in De Gids (1912); Oud Hollandsche Figuurschilders (1915); Vincent van Gogh (1915); De Symboliek der kunst (1918); Auguste Rodin (1920); Humanisme (1920); Democratie (1922); Het sociaal conflict in de beeldende kunst (1922); Het Leven en de Kunst (1923); Ruysdael en Hobbema (1924); Het moderne meubel (1924); De Religie der ziel (1925); De Weg tot de Werkelijkheid (1926); De Nieuwe Mensch (1928); Rembrandt (1928); Hein von Essen (1929); Het portret door de eeuwen (1930); Zwerftochten (posthuum, 1931). — Lit.: Anton van Duinkerken, Hedendaagsche ketterijen (1929; is gedeeltelijk tegen de opvattingen van H. gericht); Ter gedachtenis van Just Havelaar, in De Stem (Juni 1930; alwaar alle gewenschte gegevens). *Asselbergs.*

Havelange, gem. in de prov. Namen, ten N.O. van Cynei, ca. 1 700 inw.; grootendeels Kath.; opp. 1 776 ha; landbouw; hardsteen; wildrijke bosschen.

Havelberg, stad in Brandenburg; ca. 5 500 inw., grootendeels Prot. Naast de laat-Got. Laurentiuskirche en het St. Spiritushospitaal uit de 15e eeuw, is de Romaansche dom van belang, gebouwd 1138-'49, in 1411 verbouwd in laat-Got. stijl.

H. werd ca. 1170 gesticht. Tijdens den Dertigjarigen Oorlog werd H. dikwijls veroverd.

In 948 stichtte Otto I het bisdom H., dat aanvankelijk suffragaan van Mainz was, doch 968 onder Maagdenburg kwam; Anselmus, een leerling van St. Norbertus, opende 1129 de rij der Norbertijner bisschoppen, die het diocees tot de Reformatie bestuurden; Busso v. Alvensleben († 1548) was de laatste Kath. bisschop. *Th. Heijman.*

Havelte, gem. in Z.W. Drente (IX 352 A 2); omvat de dorpen H., Uffelte, Wapserveen, Veendijk. 3 825 inw. (1934), waarvan 91,73% Prot., 1,06% Kath., 2,73% behoort tot een andere, 4,40% tot geen kerkel. gezindte; opp. 7 601 ha (18,5% bouwland, 42,6% grasland, 25,7% woest, 8,5% bosch); landbouw, veeteelt (gemengd bedrijf), drie zuivelfabr. Veel natuurschoon; twee hunebedden. Ned. Herv. kerk en toren van oudheidkundige waarde. *Bouma.*

Haven, natuurlijke of kunstmatige ligplaats voor schepen, hetzij om deze te beschutten tegen wind, vloed of storm, hetzij om het beladen, lossen of overladen dan wel het innemen van proviand, brandstof enz. mogelijk te maken.

Naargelang van hun ligging onderscheidt men: zee-, rivier- en binnenhaven. Een h. kan in open verbinding met zee, rivier of binnenwater staan, of er zijn, met het oog op de wisselende getijden, sluizen tusschen het open water en de h. aangebracht. Veelal is er dan eerst een buitenhaven, waarin de schepen kunnen liggen, totdat zij de sluis kunnen passeeren. Als de schepen wegens de geringe diepte der h. slechts bij vloed kunnen binnenvallen, spreekt men van tij- of vloedhaven.

Aan den ingang van een open of buitenhaven zijn

meestal 1 of 2 golfbrekers (pieren) gebouwd, welke dienen om het invaren te vergemakkelijken en ook om de vernielende werking der golven op de havenwerken enz. te keeren. Op de uiteinden der pieren (havenhoofden) worden lichtbakens geplaatst, teneinde ook in het donker het invaren mogelijk te maken.

Een h. is meestal aan een of meer zijden voorzien van kademuren, waaraan de schepen meren en die ter hoogte van den normalen waterstand door een houten beschermingsbalk beschut worden tegen het schuren van de aan de kade liggende schepen. Verder bevindt zich in de havenkom een aantal boeien en ducdalven, waaraan de schepen kunnen meren en die tevens dienen om er bij het zwaaien (wenden) der schepen de van deze uitgebrachte trossen aan te bevestigen.

De vereischten waaraan een h. moet voldoen zijn: 1° zij moeten genoegzame beschutting bieden tegen golven, wind en stroom; 2° bij laag water diep genoeg zijn voor schepen met den grootsten te verwachten diepgang; 3° zooveel ruimte bieden en zoo breed zijn, dat de schepen kunnen zwaaien zonder de andere schepen te hinderen, of althans zoodanig, dat met behulp van sleepbooten een schip achteruit de h. kan verlaten; 4° een uitstekende havenoutillage bezitten, bestaande uit: kaden, loodsen, spooraansluitingen, vaste, rijdende en drijvende kranen, silo's en verdere los- en laadinrichtingen; verder moeten zich kolenopslagplaatsen en installaties voor vloeibare brandstoffen in de nabijheid der h. bevinden (voor deze laatste worden, met het oog op de veiligheid, meestal afzonderlijke h., petroleumhavens, aangelegd). Tot de havenoutillage kan men nog rekenen: loodskantoor, bureau voor den havendienst, bureau der havenpolitie, hospitaal, enz. *P. Bongaerts.*

Haven, L a m b e r t v o n, Noorsch architect en schilder; * 1630 te Bergen (Noorwegen); † 1695 te Kopenhagen. Reisde naar Italië. Architect van Christiaan V. Hoofdwerk: Vor Frelsers Kirke op Christianshavn: type van den Prot. centraalbouw in het Noorden. *p. Gerlachus.*

L i t.: Thieme-Becker, Allg. Künstlerlex. (XVI).

Havengeld is e c o n o m i s c h een retributie wegens het gebruik maken van aan de overheid toebehoorende havens en havenwerken. J u r i d i s c h is het in N e d. een belasting, welke de gemeenten overeenkomstig art. 275 Gemeentewet bij verordening mogen heffen. Het h. ten behoeve van de gem. Amsterdam en Rotterdam wordt door de rijksadministratie (den dienst van de invoerrechten) geïnd. *M. Smeets.*

Havengelden (of b a k e n g e l d) worden in N e d. - I n d i ë geheven van alle vaartuigen, zoodra zij in een haven of ter reede zijn aangekomen; volgens Stbl. 1924 nr. 228 als bijdrage in de kosten van bebakening en verlichting. Verminderde bijdragen voor bezoeken tot aanvulling van leeftocht, ter verkrijging van technische en andere hulp, afgifte of inlading van post e.d.; vrijstelling voor bepaalde categorieën van schepen, o.a. hospitaal- en oorlogsschepen. *Bogaardt.*

Volgens het B e l g. R e c h t omvat havengeld o.m. kaai- en plaatsrechten, alsook de verschillende retributies voor het gebruik van de havens en van hare uitrusting. De rechtsleer is het niet eens over den juridischen aard van het h. Sommige auteurs zien er in een werkelijke belasting, andere een eenvoudig huurgeld, andere nog een heffing, gedaan als vergoeding voor verleende diensten. Deze laatste zienswijze wordt meestal gevolgd, daarom rangschikt men het h. onder de vergeldingstaksen, die de gemeenten, mits de goedkeuring van de Bestendige Deputatie, krachtens art. 77 sub 5° van de gemeentewet mogen heffen. Dit artikel voorziet niet uitdrukkelijk het h. Men neemt echter aan, dat de opsomming, die er in voorkomt, niet beperkend is. *Rondou.*

L i t.: Giron, Dict. de Dr. adm. (s.v. Taxes Comm. nr. 5); Pand. Belges s.v. Port d'Anvers, nrs. 68 vlg.).

Havengetal, → Getijden (dl. XI, kol. 712).

Havenkraan, werktuig, dienend voor het overslaan van lading. Men heeft vaste en verrijdbare h. en als zoodanig komen ze in alle mogelijke variaties voor, bijv. volportaal spilkraan, halfportaal met loopkat, enz. Behalve de vaste spilkraan voor groote lasten, die zeer langzaam in zijn bewegingen is en veelal voor handbewegingen is ingericht, is de hijsch- en voortbeweging tegenwoordig vrijwel algemeen electrisch.

L i t.: R. Hänchen, Winden und Kräne; H. Bethmann, Die Hebezeuge. *E. Bongaerts.*

Havens, A r n o l d, → Havensius.

Havenschap, vorm van autonoom havenbestuur naar analogie van het → waterschap.

In N e d. hebben de havens tot dusver geen autonoom bestuur. Het bestuur der havens berust in hoofdzaak bij de gemeente, op wier gebied zij liggen. Vooral wanneer een havencomplex, als dat van Rotterdam, over verschillende gem. verspreid ligt, brengt het bestuur door de gemeenten bezwaren met zich, welke sommigen meenen te kunnen ondervangen door het in het leven roepen van havenschappen.

L i t.: B. Kolff, Autonoom Havenbestuur (1928). *Struycken.*

Ook in B e l g i ë is het h., als autonoom havenbestuur, onbekend. De havens van Antwerpen, Brugge en Oostende zijn eigendom van de gemeenten, krachtens een besluit van den prins-souverein Willem van Oranje-Nassau (30 Sept. 1814). Deze gemeenten hebben het bestuur en de politie van hun haven in hun bevoegdheid. Het politierecht wordt echter gedeeld met andere organismen, o.m. met den loodsdienst, afhankelijk van het ministerie van Vervoer, en met den dienst van bruggen en wegen, afhankelijk van het min. van Openbare Werken, alsook met de waterschouten, door het min. van Vervoer aangesteld.

Voor de haven van Brussel is de toestand eenigszins verschillend. Deze werd door de stad Brussel in eigendom overgemaakt aan de Société du Canal et des installations maritimes de Bruxelles (Statuten goedgekeurd door de wet van 11 Sept. 1895). Deze mij. heeft het bestuur van de haven in hare bevoegdheid (K.B. 6 Dec. 1897). De politie blijft aan de gemeente behooren, krachtens het decreet van 29 Aug. 1790. De regeling van de Brusselsche haven benadert dus eenigszins het begrip havenschap, zonder het echter volkomen te verwezenlijken. *Rondou.*

Havensius (Havens), A r n o l d u s, Kartuizer en historieschrijver; * 1540 te Den Bosch, † 14 Aug. 1610 te Gent. Studeerde aan de univ. van Keulen, trad in 1558 aldaar in de Sociëteit van Jesus en werd in 1586 te Leuven Kartuizer. Achtereenvolgens prior van de kloosters te Leuven, Vught, Luik, Leuven, Luik, Brussel en Gent. Tevens bestuurde hij als visitator de Ned. prov. der Orde. Van zijn hand zijn een aantal geschriften verschenen. Vooral zijn hist. werken zijn van beteekenis wegens hun nauwkeurigheid. Door zijn relaties werd hij over de kerkelijke gebeurtenissen van zijn tijd goed ingelicht. *Scholtens.*

W e r k e n: o.a. Commentarius de erectione novorum in Belgio episcopatuum (Coloniae 1609); Historica relatio

duodecim martyrum Cartusianorum qui Ruremundae in Ducatu Geldriae agonem suum feliciter compleverunt (Gent 1608). — L i t.: Nw. Ned. Biogr. Wbk. (VI).

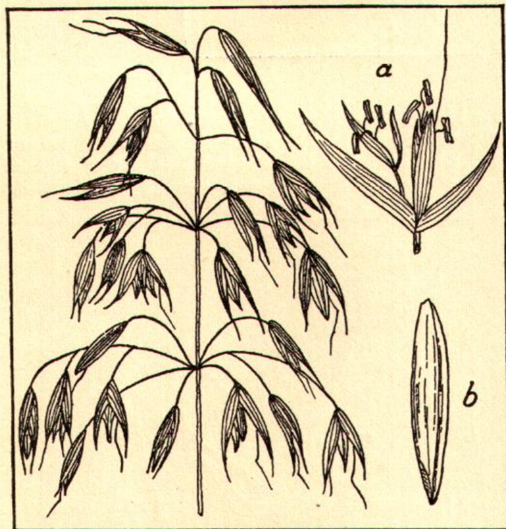
Haventij, ➔ Getijden (dl. XI, kol. 712).

Haver (Avena L.), geslacht van de grassen; telt 50 soorten in de gematigde streken. Men onderscheidt twee groepen, nl. eenjarige, met hangende aren, en overblijvende soorten, met rechtopstaande aren. Van de laatste groep is A. pubescens een der beste weidegrassen. Een lastig onkruid van dit geslacht is de bekende oot (even of vlaghaver), A. fatua. Het Fransch raaigras of havergras, Arrhenatherum elatium, wordt ook als wel Avena elatior tot dit geslacht gerekend.

Het meest van belang zijn echter de eenjarige soorten, waartoe de cultuurhaver, A. sativa, behoort, met de ondersoorten pluimhaver, A. diffusa, troshaver, A. orientalis, en ➔ evene, A. strigosa (➔ Graan). Als voedselgewas zijn deze vooral in Skandinavië, Groot-Brittannië en Duitschland van belang, waar hiervan in vsch. vormen smakelijke gerechten worden bereid (zie onder). Als paardenvoedsel zijn zij echter nog belangrijker. *Bouman.*

De haver is een ook in onze streken van ouds veel verbouwde graansoort. Voor geschiedenis, verbreiding en botanische kenmerken, zie ➔ Graan.

Teelt. H. wordt in Ned. vrijwel uitsluitend als zomergewas verbouwd. Zij groeit op alle grondsoorten, al geeft zij de voorkeur aan de zwaardere, goed vochthoudende klei- en zavelgronden. De vochtbehoefte is groot, een droge zomer en vooral een droog voorjaar zijn voor haar groei meestal zeer nadeelig. Op de hoogere zandgronden verbouwt men daarom nog veel de minder vochteischende, vroegrijpe zwarte h., waarvan het ras Zwarte President ook minder gevoelig is voor ontginningsziekte. Door haar groot wortelvermogen kan de h. moeilijk opneembare voedingsstoffen zich nog wel toe-eigenen, vraagt daarom geen zware bemesting en stelt ook geen hooge eischen aan de plaats in de vruchtwisseling.

Haver (Avena sativa). a = aartje; b = vrucht.

H. wordt dikwijls gebruikt als dekvrucht voor roode klaver, alsmede voor gras- en klaverzaden bij den aanleg van grasland (dun zaaien en een ras met stevig stroo is dan wel gewenscht). Vroeg zaaien (Maart) verdient alle aanbeveling; het gewas lijdt dan minder van droogte, minder door vreterij van insecten en geeft zwaardere korrel en ook een gunstiger verhouding korrel : stroo. Rijenzaai, om daardoor speciaal het onkruid, o.a. herik, te kunnen bestrijden, moest vooral bij h. algemeen toegepast worden. Aug. is de oogstmaand voor de h., de zwarte h. is echter reeds eind Juli rijp.

Veel verbouwde rassen zijn: van de zwarte h.: Zwarte President en Orion II; witte h.: Zegehaver, Adelaar-, Ster- en Binderhaver; gele h.: Goudenregen II. Zie verder ook ➔ Evene.

L i t.: Zade, Der prakt. Haferbau ([2]1922); Ten Rodengate Marissen, Bijz. Plantenteelt (I [3]1922). *Dewez.*

Gebruik. Door vermaling van haver krijgt men het h a v e r m e e l, dat vnl. als veevoeder gebruikt wordt. H a v e r g o r t of haverdegort en h a v e r g r u t t e n zijn, wat fabricatie en gebruik betreft, met de overeenkomstige producten uit gerst te vergelijken. ➔ Gerst; Gort; Grutten. H a v e r m o u t wordt gemaakt door geheel of gedeeltelijk van de schil ontdane haverkorrels te pletten en te stoomen. Deze laatste bewerking bestaat in een snelle verhitting van de haverkorrels in vochtigen toestand. Het zetmeel wordt hierbij gedeeltelijk ontsloten en oplosbaar gemaakt, dus a.h.w. vóórgekookt. De pap, die men uit deze havermout maakt, kookt daardoor zeer vlug gaar. Aan haverspijzen worden in bepaalde ziektegevallen bijz. werkingen toegeschreven, die in voedsel uit de andere granen niet aanwezig zouden zijn. *G. v. d. Lee.*

Haveraaltje, ➔ Haverparasieten.

Haverhill, stad in den staat Massachusetts, aan de Merrimackrivier (V.S. v. Amer., 42° 50′ N., 71° 6′ W.). Ca. 48 500 inw. Belangrijke leder-, schoenen hoedenindustrie.

Haverkamp, G e r a r d C h r i s t i a a n, Ned. etser, teekenaar en schilder; * 1872, † Dec. 1926 te Baarn. Werkte te Amsterdam, Scherpenzeel en Soest. Ook wel te Hoorn en in België. Als etser en teekenaar, in hoofdzaak van landschap en interieurs (kerkinterieurs), belangrijker dan als schilder. Toch ook als schilder opmerkelijk, vnl. om de zuiverheid van zijn gevoelsuitdrukking. Verloor zich wel eens, doch volstrekt niet altijd, in aandacht voor de details, wanneer hij de uitkomst der onderscheidende visie niet schatte, maar als becijferde.

L i t.: M. W. van der Valk, G. C. H. (Haarlemsche Kunstboekjes I). *Koomen.*

Haverkneu, ➔ Geelgors.

Haverman, H e n d r i k J o h a n, Ned. schilder en teekenaar, † 23 Oct. 1857 te Amsterdam, † 1929. Studiën aan de Amsterdamsche en de Antwerpsche Academie, daarna nog weer enkele jaren te Amsterdam, bij Allebé. H. was een zeer gezocht portretschilder (o.a. J. H. Krelage, prof. v. d. Sande Bakhuyzen); ook teekende hij portretten (maandblad Woord en Beeld). Verder behooren tot zijn meer bekende werk enkele naakten, en moeders met kinderen. Werk van H. bevindt zich te Den Haag, in het Mus. Mesdag, en te Amsterdam in het Stedelijk Museum.

Havermout, ➔ Haver.

Haverparasieten. Hiertoe behooren: 1° de ➔ f r i t v l i e g.

2° De b l a a s p o o t e n (Thripssoorten), zeer kleine, zwarte beestjes (donderbeestjes), die vooral voor haver zeer schadelijk kunnen zijn; leggen eitjes aan

de nog door de bloemscheeden omgeven bloempakjes; de larven en volwassen insecten zuigen de pakjes uit en reduceeren de kafjes tot smalle, soms draadvormige, witte organen. Overwintering op grassen, onder bladeren en in den grond. Bestrijdingsmiddelen onbekend.

3° Het haveraaltje (Heterodera Schachtii). Tast pleksgewijze de jonge haverplanten aan; deze blijven klein en gedrongen; topeinden der bladeren kleuren zich rood; bij ernstige infectie sterven de planten af, bij minder ernstige blijven zij in leven, maar brengen het vaak niet tot halm- of pluimvorming. Ook tarwe wordt soms en rogge en gerst bij uitzondering aangetast. Bestrijding: oordeelkundige vruchtwisseling.

4° De stuifbrand (Ustilago avenae). Bij uitzaai van besmette korrels groeit het mycelium door den stengel op, vernietigt alle deelen der pluim behalve de aarspil en vormt een massa bruinzwarte sporen, die gemakkelijk verstuiven. Komen zij in een open bloempakje terecht, dan volgt ontkieming en ontwikkeling van een mycelium, dat echter niet in den korrel doordringt, die normaal rijpt, maar omgeven is door myceeldraden. Voorbehoedmiddel: natontsmetting van het zaaizaad door Germisan, Ceresan, Abavit enz. *M. v. d. Broek.*

Haversche kanalen, → Been (sub 2°).

Haver-Schmidt, François, Ned. letterkundige en predikant; * 14 Febr. 1835 te Leeuwarden, † 19 Jan. 1894 te Schiedam. Achtereenvolgens predikant te Foudgum en Raard, Den Helder en Schiedam. Een erfelijke neiging tot zwaarmoedigheid, die in een zenuwziekte overging, deed hem ten slotte de hand aan zichzelf slaan. De kunst van voordragen verstond hij bijzonder goed.

Werken: hij schreef de vaak herdrukte, ironisch-satirieke Snikken en Grimlachjes, onder pseud.: Piet Paaltjes (1867), die in vsch. talen, ook in het Lat., werden vertaald; Familie en Kennissen (1876; een bundel losse schetsen); Uit geest en gemoed (1894; een tiental preeken). — Lit.: Dyserinck, Fr. H. (1908); ten Brink, Gesch. d. N. Ned. Letterk. (III); Ter gedachtenis aan Fr. H. (1894); Leeskabinet (I 1894); J. de Vries, in: Eigen Haard (1894). *Piet Visser.*

Haverskerke, gem. en kerspel, gewijd aan den H. Venantius, in Fr.-Vlaanderen, kanton Mergem (XI 144 C 3). Ca. 1 100 inw., bijna allen Kath.; Fransch sprekend. Landbouw. Klooster: Gasthuis der Dochters van het Kindeke Jesus.

Haverstuifbrand, → Haverparasieten.

Haverwortel, samengesteldbloemige plant met eetbaren wortel, die als schorseneer wordt gebruikt. H. wordt in Ned. voor den handel niet gewonnen.

Haverzegen (Lat. benedictio avenae), kerkelijke zegening, welke plaats heeft op het feest van den H. Stephanus. In het Germ. heidendom werd ten tijde der herfstnachtevening haver gezegend en voor de paarden offers gebracht. De Kerk nam deze zegening over, omdat na de erfzonde van den mensch alles, ook de dieren en het voedsel, dat zij gebruiken den zegen der verlossing noodig heeft en daarom vaak gewijd wordt om er het goede en nuttige gebruik van te vragen.

Lit.: Franz, Die kirchl. Benediktionen im M. A. (I 1909, 381 vlg.). *Feugen.*

Havet, Antoon, Dominicaan, eerste bisschop van Namen (1563). Woonde het concilie van Trente bij. † 30 Nov. 1578.

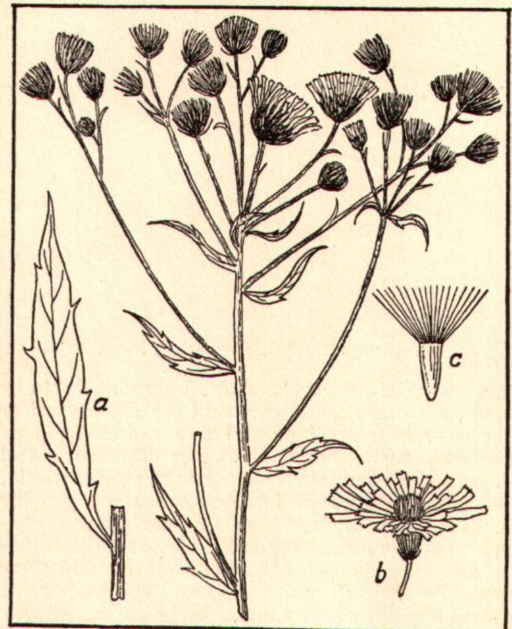
Havik (Accipiter gentilis), krachtig gebouwde roofvogel, van boven aschgrauw, vleugels en staart met donkere banden, lichte wenkbrauwstreep; onderkant wit met zwarte dwarsstrepen; staart met witten zoom en bruine vlekken; oogen en pooten geel; vleugel ca. 33 cm lang. Broedt in Overijsel en Gelderland, doch zeldzaam. Pakt zijn prooi in de lucht of op den grond, bijv. fazanten en hazen. Het nest, de horst, bevat vaak groene twijgen en wordt jaren achtereen gebruikt. *Bernink.*

Havik.

Havikarend (Aquilo fasciata), niet inheemsche roofvogel, met een vlucht van 145 en een lengte van 70 cm. Broedt in de steile rotswanden van Z. Europa. Maakt allerlei vogels en zoogdieren buit, als duiven, kippen, konijnen en hazen. *Bernink.*

Havikskruid (Hieracium), behoorende tot de fam. der samengesteldbloemigen, telt een 400-tal kruidachtige soorten, die vnl. Europa bewonen. De

Schermhavikskruid (Hieracium umbellatum). a = blad; b = bloem; c = vrucht.

soorten van dit plantengeslacht zijn moeilijk te bepalen vanwege de vele bastaarden, die zij vormen. Van de in Ned. algemeen voorkomende soorten worden genoemd het gewoon h., H. vulgatum, en het muizenoor, H. pilosella. In de Alpen zijn de goudgele H. alpinum en de oranjekleurige H. aurantiacum weideplanten. *Bouman.*

Havinnes, gem. in het N.W. van de prov. Henegouwen, ten O. van Doornik; opp. 936 ha, ong. 1 000 inw.; landbouw, aardewerk; kerk uit 19e e.; oude heerlijkheid.

Havliczek, K a r l, → Borowskij.

Havoth Jair (Awothjair), bijbelsche benaming (=Tentdorpen van Jair) voor een aantal nederzettingen van den clan van Jair, waarvan zoowel het aantal (23, 30, 60) als de ligging uit de verschillende teksten niet juist te bepalen is (vgl. Num. 32. 41; 1 Par. 2. 22; 3 Reg. 4. 13). Waarsch. lagen zij op de grens van Basan en Galaad. *Simons.*

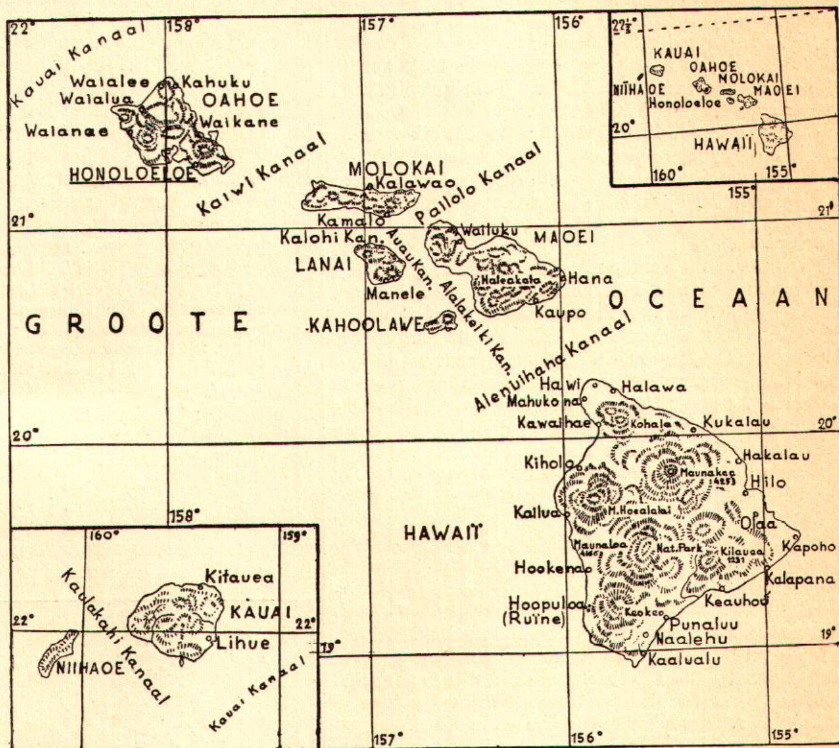
Havre, L e, Fransche havenstad aan de trechtermonding van de Seine in het dept. Seine-Inférieure (XI 96 D 2). De stad is in 1517 gesticht en telt thans 165 000 inw. (1931). De 15 havens zijn in de laatste eeuw aangelegd, ze zijn tot 16 m diep en door pieren beschermd. De haven heeft een apart overlaadstation, 7 dokken en 16 sluizen. Een kanaal leidt naar de Seine, voor de rivierscheepvaart. Zeer belangrijk is de invoer van koffie, cacao, katoen, wol, koper, hout, oliezaden, thee en wijn. De uitvoer omvat vooral fabrikaten. Als industrieplaats is H. belangrijk door zijn scheepswerven, textielfabrieken, petroleum- en suikerraffinaderijen. Veel visscherij. Het vervoer van emigranten is sterk afgenomen. Er is een hoogere handelsschool, visscherijschool, zeevaartschool, oceanographisch instituut. Geboorteplaats van Bernardin de Saint-Pierre, Casimir Delavigne en Fr. Lemaître.

L i t.: Ed. Lavergne, Le Havre, son évolution, son avenir (Le Havre 1927). *Heere.*

Havré, gem. in de prov. Henegouwen, ten O. van Bergen; opp. 1 794 ha, ca. 4 000 inw.; Hene-vallei; landbouw, veeteelt, steenkoolontginning; phosphaten, tabak en hop; uitgestrekt bosch; Gotische kerk. graftomben; Gotisch kasteel; voorhist. en Rom. vondsten; belangrijke oude heerlijkheid. *V. Asbroeck.*

Hawaiï, 1° een Polynesisch v o l k. → Oceanië.

2° Grootste e i l a n d van de → Hawaiï-eilanden. Opp. 10 395 km², ca. 74 000 inw. Het is het eenige eil. van de groep, dat werkende vulkanen bezit: den Kilauea (1 231 m), den Mauna Hoealalai (2 519 m) en den Mauno Loa (4 166 m), den „Grooten Berg”. De Mauna Kea, die een sneeuwkap heeft, werkt niet meer. De vulkanen zijn schildvormig en hebben vrij zachte hellingen. De voornaamste plaats is Hilo, gelegen in een streek, waar veel suikerriet en koffie verbouwd wordt. Vanuit Hilo gaan vele toeristen naar

Hawaiï-eilanden. Schaal 1 : 4.341.000. Voor de ligging der beide eilanden in den linkerbenedenhoek ten opzichte van de hoofdgroep, zie het overzichtskaartje rechts boven (schaal 1 : 30.967.000).

den Kilauea, die een kratermeer van gloeiende lava bezit. Met den Mauna Loa vormt de Kilauea een Nationaal Park. *Comijn.*

Hawaiï-eilanden of S a n d w i c h - e i l., eilandengroep in het midden van den Stillen Oceaan. De O.Z.O.—W.N.W. gerichte eilanden-boog bestaat uit twee groepen: acht groote vulkanische eil. (totale opp. 16 710 km)², welke ten Z. van den Kreeftskeerkring liggen (18° 54′ - 22° 15′ N. en 150° 50′ - 160° 30′ W.) en een groot aantal koraaleil. (opp. 62 km²), welke ten N. van den Kreeftskeerkring liggen (tot ca. 30° N. en 180° W.). De laatste zijn alle onbewoond, behalve het kabelstation Midway, waar 30 Amerikanen wonen.

Het klimaat is zacht (gemiddelde jaartemp. 24,1° C). Van Febr. tot Dec. waait de N.O. passaat, waardoor de eil. een vochtige en een droge zijde hebben. De rest

van het jaar waaien Z. en Z.W. winden. Door den grooten regenval (op Kauai zelfs $12^1/_2$ m!) is de boschgroei tot op 2 000 m tropisch.

Oorspr. bestond de bevolking uit Polynesiërs, die door het contact met de Europeanen werden gedecimeerd. Nu woont er een heterogene bevolking. In 1930: 368 336 inw., terwijl in 1934 geschat werd: 378 948 inw., waarvan 21 796 inheemschen en 148 024 Japanneezen. Het meerendeel is Christen. Er is een apost. vicaris, resideerend te Honoloeloe. De missie wordt verzorgd door de Picpus-paters; aantal Katholieken ca. 113 000.

Rijst en tarwe worden voor eigen gebruik verbouwd. De belangrijkste producten voor export zijn suiker (940 000 ton), ananas (9 millioen kisten) en verder koffie, sinaasappelen, bananen en peren.

De H. werden door Cook ontdekt. In 1898 werden zij door de Ver. Staten tot Amer. territorium verklaard en onder een gouverneur gesteld. *Comijn.*

L i t. : Wriston, Hawaii To-day (New York 1926).

Hawara, naam van een plaats in het gebied van de Fajjoem, waar een Egypt. pharao, waarsch. der 12e dynastie, een pyramide bouwde.

L i t. : Flinders Petrie, Kahun, Gurib and Hawara (Londen 1890).

Hawes, S t e p h e n, Eng. dichter, † 1523(?). Zeer weinig is met zekerheid omtrent hem bekend. Droeg in 1502 zijn „Pastime of Pleasure” of „Historie of Graunde Amoure and La Belle Pucel” aan koning Hendrik VII op. In 1503-’04 volgde „Example of Vertue”. Beide dichtwerken zijn allegorieën in navolging van den Fr. → Roman de la Rose; overladen met didactische en zeer dorre, geleerde invlechtsels, en nooit zonder een zedenkundige les, is H.’s kunst van middelm. gehalte.

A n d e r e w e r k e n : Convercyon of Swerers (1509); A Joyfull Meditacyon of All England (1509). *F. Visser.*

Hawke Bay, prov. op Noord-Eiland (Nieuw-Zeeland), aan de gelijknamige baai gelegen. Opp. 11 377 km². Zeer belangrijke schapenteelt; aan de kust wijnbouw. De hoofdstad Napier, met 19 550 inw. (1934), is uitvoerhaven voor wol en bevroren vleesch.

Hawker, R o b e r t S t e p h e n, Eng. dichter, * 1804, † 1875. Als geestelijk herder van Morwenstow, een smokkelnest op de verlaten kust van Cornwallis, oefende hij een heilzamen invloed uit op het ruige volkje daar. Werd kort voor zijn dood Kath. Schreef eenige origineele en bekoorlijke gedichten, o.a. Records of the Western Shore (1832-’36); The Quest of the Sangraal (1863). *F. Visser.*

Hawkins, 1° sir A n t h o n y H o p e, → Hope.

2° Sir J o h n, Eng. zeevaarder; * 1532 te Plymouth, † 21 Nov. 1595; trachtte sedert 1562 den slavenhandel, dien Spanje dreef, ook voor Engeland te bemachtigen door tochten naar Afrika en West-Indië. In 1588 werd hij vice-admiraal van de tegen de Spaansche Armada strijdende vloot. Met Drake samen trad hij in 1594 op tegen de Sp. bezittingen in West-Indië.

L i t. : Walling, A sea-dog of Devon (1907); Gosse, Sir John H. (1930). *v. Gorkom.*

3° J o h n, Eng. muziekhistoricus; * 30 Maart 1719 te Londen, † 21 Mei 1789 aldaar; oprichter van de Madrigal-Society (1741), behoorde met zijn landgenoot Burney en den Duitscher Gerbert tot de belangrijkste muziekhistorici van de 18e eeuw en wel door zijn General History of the Science and Practice of Music (5 dln. 1776).

L i t. : E. Heger, Die Anfänge der neueren Musikgeschichtsschreibung um 1770 (diss., Freiburg i. Br. 1932). *Reeser.*

Hawksmoor, N i c o l a a s, architect; * 1661, † 1736 te Londen. Bewoog zich op het gebied der burgerlijke bouwkunst (Pontonhall te Lincolnshire, 1724), maar vnl. der kerkelijke bouwkunst: St. Paulskathedraal als assistent van Wren, St. Georges in the East (1715-’21), Christ Church in Spitalsfield (1723-’29). H. stond onder invloed van Wren en Vanbrugh. *p. Gerlachus.*

L i t. : Thieme-Becker, Allg. Künstlerlex. (XVI).

Haworthia (lipbloem-aloë), een geslacht der lelieachtigen, omvat een 60-tal soorten vetplanten met vleezige bladeren, die wel aan Sempervivum doen denken. Deze Zuid-Afrik. kasplanten worden veel gekweekt en zijn gezocht voor verzamelingen en kamerplanten, bijv. H. planifolia en H. margaritifera. *Bouman.*

Hawthorne, N a t h a n i e l, een van de bekendste Amer. romanschrijvers; * 4 Juli 1804 te Salem (Mass.), † 18 Mei 1864 te Plymouth (New Hampshire). Zijn verhalen kenmerken zich door een rijke verbeelding met een hang naar het mysterieuze; ze verwijlen bij voorkeur in het grensland tusschen het geziene en ongeziene. De grondtoon is Puriteinsch.

W e r k e n : o.a. Twice Told Tales (1837); The Snow Image (1851); The Scarlet Letter (1850, zijn meest geprezen roman); The House of Seven Gables (1852); The Blithedale Romance (1852); Our old Home (1863). — U i t g. : Riverside-uitgave (15 dln.); Standard Library (15 dln.); beide met bibliographie. *F. Visser.*

Haydn, 1° J o h a n n M i c h a e l, componist, broer van 2°; * 14 Sept. 1737 te Rohrau, † 10 Aug. 1806 te Salzburg. H. componeerde vooral kerkmuziek, doch ook instrumentale werken zijn van hem bekend, die echter achter staan bij die van Joseph Haydn.

L i t. : Schmid, J. M. H. (1906).

2° J o s e p h, componist; met Mozart en Beethoven de grootmeester der klassieken; * 31 Maart/1 April 1732 te Rohrau a.d. Leitha (Neder-Oostenrijk), † 31 Mei 1809 te Weenen. Zoon van een armen wagenmaker, in 1740 door toedoen van Georg Reutter koorknaap aan de hofkapel te Weenen; bij breking van zijn stem (ca. 1750) verliet hij deze plaats en was Porpora behulpzaam als begeleider bij diens lessen. Jaren van armoede volgden, tot hij in 1759 kapelmeester werd bij graaf Morzin en 1761-’90 bij vorst Esterhazy. In dezen tijd componeerde hij vooral instrumentale muziek en o.m. een aantal werken voor bariton, een instrument, dat niet meer in gebruik is. Bij de opheffing der kapel (1790) kwam hij buiten dienst, doch met behoud van titel en toelage. In 1790-’92 en 1794-’95 ondernam hij twee reizen naar Londen, die hem groot financieel voordeel brachten. Hij schreef 12 Londensche symphonieën en men vereerde hem (1791) met eere-

J. Haydn.

doctoraat van Oxford (Oxford-symphonie). Teruggekeerd te Weenen, componeerde hij 2 groote oratoria, „Die Schöpfung" (tekst Lindley, vert. van Swieten, 1798) en „Die Jahreszeiten" (tekst Thomson, vert. van Swieten, 1801).

H. is belangrijk voor de verdere ontwikkeling der instrumentale muziek, en werkte in de richting, die door de zgn. Mannheimer School (Stamitz) en Ph. Em. Bach was aangegeven. Vooral in het kwartet en de symphonie ligt zijn verdienste: in het kwartet werd elk instrument gelijkberechtigd, in de symphonie bracht hij de menuet en gaf aan de blaasinstrumenten een zelfstandige plaats en karakter.

Werken. Het aantal is zeer groot en men vindt alle vormen van vocale en instrum. muziek: oratoria, opera's (Der krumme Teufel, der Apother), kerkelijke werken, liederen (Gott erhalte Franz den Kaiser, 1797), 104 symphonieën (mit dem Paukenschlag, 1791; Abschiedssymphonie, 1772), divertimenti, cassationen, trio's, kwartetten, enz. — Uitg.: Breitkopf u. Härtel, Gesamtausgabe (sinds 1908). — Lit.: Mich. Brenet (1919); Pohl-Botstiber (1927); Geiringer (1932); Hadden (1934); Schmid (1934); Sandberger, Zur Gesch. des Haydnschen Streichquartetts (1921). *Piscaer.*

Haydroits, partij in Luik, die 1393 den elect Jan van Beieren dwong de wijk te nemen naar Diest.

Hayes, Patrick Joseph, kardinaal (1924) en aartsbiss. van New York (sinds 1919); * 1867 te New York, 1903 kanselier der aartsdiocesen, 1914 wijbisschop van New York, 1917 biss. van leger en vloot in de Ver. Staten.

Haym, Rudolf, Duitsch litterairhistoricus en publicist; * 5 Oct. 1821 te Grünberg, † 27 Aug. 1901 te S. Anton. H. stichtte in 1858 de Preussische Jahrbücher, leidend orgaan van het doctrinair liberalisme; zijn methode van literatuurstudie kondigt reeds de geesteshistorische strekking aan.

Voorn. werken: Herder (1877 vlg.); Die romantische Schule ([5]1928). Autobiogr.: Aus meinem Leben (1902); Briefwechsel (1930). — Lit.: A. Riehl, R. H. (1902). *Baur.*

Hays, William, officieel filmcensor in Amerika. Vroeger min. der Posterijen. H. werd door de filmproducenten zelf tot censor aangesteld. Hiermede trachtten zij door een preventieve censuur te ontkomen aan latere veroordeelingen van hun films. Het cultureele beleid van H. heeft doorloopend ernstige critiek uitgelokt bij allen, die de film andere dan commercieele waarden toekennen. *v. Domburg.*

Hazardspel. Ned. Hieronder wordt verstaan, vlg. art. 254 bis Ned. W. v. Str., elk spel, waarbij in het algemeen de kans op winst van het toeval afhangt, ook wanneer die kans toeneemt met de meerdere geoefendheid of grootere behendigheid van den speler. Verder zijn onder h. begrepen alle kansovereenkomsten over den uitslag van wedstrijden of verdere spelen, welke niet tusschen hen, die daar aan deelnemen, zijn gesloten, zoomede alle weddenschappen. De in art. 254 bis sub 1 en 2 strafbaar gestelde handelingen hebben betrekking op degenen, die gelegenheid geven tot h., terwijl de bepaling sub 3 zich richt tegen den beroepsspeler. Verder bedreigt art. 457 nog met straf dengene, die gebruik maakt van een gelegenheid tot h., welke in strijd met de bepalingen van art. 254 bis is open gesteld. *Bosch van Oud-Amelisweerd.*

Ook het Belg. Recht verstaat onder h. elk spel, waarbij de winst in hoofdzaak van het toeval afhangt. De wet straft hen, die een huis van h. houden, en al degenen, die er eenigen dienst presteeren (art. 305 S.W.B.). Het aanleggen of het houden van h. op straat, wegen, pleinen of openbare plaatsen is een eenvoudige overtreding (art. 557, 3°, S.W.B.). Van vervolging wordt thans (1935) practisch geen gebruik gemaakt voor de gecontroleerde h., die plaats hebben in sommige lokalen te Oostende, te Spa en in enkele andere plaatsen. *Collin.*

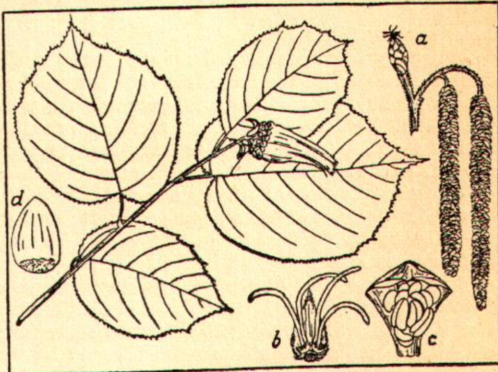
Hazart, Cornelius, Zned. Jezuïet, controversist, * 26 Nov. 1617 te Oudenaarde, † 25 Dec. 1690 te Antwerpen. Man van veelzijdige ontwikkeling, vooral van grondige kennis der Kerkvaders. Behalve zijn groote werken: Kerkelijke Historie van de gheheele wereldt (4 dln.), Triomph der Pausen van Roomen (3 dln.) en Triomph van de christelijke Leere (2 dln.), schreef hij meer dan 70 strijd- en verweerschriften, waarvan vele gericht zijn tegen Ned. Calvinistische predikanten en Jansenisten. De toon is, naar den geest van dien tijd, nog al scherp.

Lit.: Sommervogel, Bibl. de la Comp. de Jésus (IV, 181-197, XI, 1745); Volksalmanak voor Ned. Katholieken (1871, 1-75). *v. Hoeck.*

Hazebroek, gem. in Fr.-Vlaanderen (XI 144 C 3), hoofd van twee kantons (Noord- en Zuid-) in het arrondissement Duinkerke-Hazebroek (tot 1926 een zelfstandig arr. H.). Ruim 14 000 inw., bijna allen Kath.; tweetalig. Drie kerspelen gewijd aan den H. Eligius, O. L. V. van Lourdes en het H. Hart van Jesus. Landbouw, nijverheid en markt (Maandag). Merkwaardigheden: kerk St. Eligius (Gotiek); Oud College der pp. Augustijnen (Vl. Renaiss.), nu Gemeente Museum (folklore en schilderijen) en Bibliotheek, tevens zetel van het Comité Flamand de France (Ver. voor oudheidkunde en gesch. v. Fr.-Vlaanderen); standbeeld met Ned. opschrift voor wijlen E. H. Lemire, stichter der hoven voor werklieden, volksvertegenwoordiger en burgemeester.

Kath. onderwijsgestichten: klein-seminarie met 300 studenten; biss. college voor M.O. St. Jacob; beroepsschool St. Eligius; M.O. en kostschool voor meisjes H. Jeanne d'Arc. Openb. M.O. „Collège de Flandre". Drie kloosters: Zwarte Zusters Augustinessen (moederhuis te Belle); Dochters der Liefde (H. Vinc. à Paulo), met weeshuis en huishoudschool; Dienaressen van het H. Hart: groot gast- en ziekenhuis. *v. Es.*

Hazelaar (Corylus), een plantengeslacht van de berkachtigen (Betulaceae), met acht soorten in de

Gewone hazelaar. a = takje met vrouwelijke en mannelijke katjes; b = vrouwelijke bloem; c = mannelijke bloem; d = vrucht.

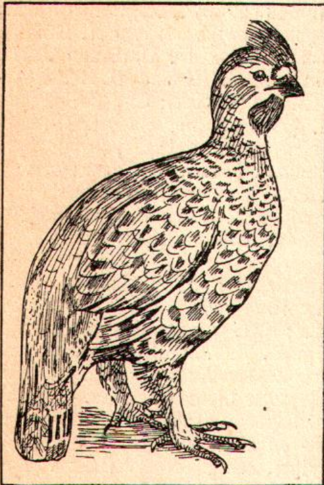
Noordel. gematigde streken voorkomend; meerendeels heesters, met eivormige, gezaagde bladeren; beginnen

reeds in Jan. te bloeien, voordat de bladknoppen uitkomen. Mannelijke bloeiwijze: lange, neerhangende, rolronde katjes; vrouwelijke: kleine knoppen, waaruit de purperkleurige stempels uitsteken. De bekendste soort is de **gewone hazelaar** (Corylus Avellana L.). Deze komt als struikhout voor in loofhoutbosschen op betere gronden en door zijn groot uitstoelingsvermogen veel in hakhout. Heeft vanwege zijn gunstige humusvorming eenige boschbouwkundige beteekenis.

De gewone h. wordt veel aangeplant om de vrucht, de **hazelnoot.** De smakelijke vruchtkern bevat een hoog eiwit- en vetgehalte en is licht verteerbaar. Ze wordt rauw gegeten of, bijv. in Z. Europa, in olie gebakken. De hazelnoot levert tot 60% h a z e l n o o t o l i e, die, behalve als machine- en brandolie, ook gebruikt wordt voor zeepfabricage en als ersatz voor amandelolie, o.a. in banketbakkerij. H a z e l r o e d e n worden als wichelroeden gebruikt ter opsporing van bronnen en metalen.

De hazelaar was aan Donar gewijd; hij beschermt in het volksgeloof tegen den bliksem.

Hazelhoen (Tetrastes bonasia), vogel van de fam. der fazantachtigen; lengte 45 cm en de staart 13 cm. Het mannetje is grijsbruin, met donkere en roodbruine vlekken geteekend; staart bruinzwart, grijsgestippeld met donkeren band en witten eindzoom; keel en voorhals zwart. Is zeer zelden in Ned. waargenomen; komt uit het Oosten. *Bernink.*

Hazelhoen.

Hazeline, → Hamamelisbast.

Hazelnoot, → Hazelaar.

Hazelnootboorder (Balaninus nucum), een soort snuittor, waarvan het wijfje de eieren legt in jonge vruchten van den hazelaar. Het boort een gat diep in de noot en legt daarin één ei, dat door den langen snuit zoo ver mogelijk naar binnen wordt geschoven. De larve voedt zich met het inwendige van de noot, die geheel met zwarte uitwerpselen wordt gevuld, en verlaat in den herfst haar schuilplaats om in den grond te verpoppen. De kever, die in Mei te voorschijn komt, is 8 mm lang en zwart, met een teekening van geelgrijze haartjes. *M. Bruna.*

Hazelworm of b l i n d s l a n g (Anguis fragilis L.), kruipend dier van de orde der hagedissen. Heeft een slangachtig, met schubben bedekt lichaam, zonder ledematen. Wordt tot 50 cm lang. De bovenzijde is bruin, de onderzijde is blauw-loodkleurig. De tong splitst zich in twee korte punten. De h., die in Ned. in de Oostel. grensprovinciën, verder in heel Europa, Algerië en West-Azië voorkomt, is een onschadelijk dier, dat zich met wormen, slakken e.a. voedt. Werpt ca. midzomer 10 à 12 jongen tegelijk. Zie afb. *Keer.*

Hazenhak, verzamelnaam voor afwijkingen aan het spronggewricht van het paard, welke gepaard gaan met gezwellen van de weeke deelen (weeke h.) of van de beenderen (harde h.). De afwijking kan ontstaan door te veel inspanning van het groeiende lichaam of kan aangeboren zijn.

Hazenlip (g e n e e s k.), aangeboren misvorming, waarbij de lip gespleten is, soms slechts gedeeltelijk, soms tot in het neusgat. De spleten komen enkelzijdig en dubbelzijdig voor. De ernstige vormen vertoonen vaak bovendien een gespleten verhemelte. Een plastische operatie, waarbij getracht wordt zooveel mogelijk den normalen toestand te herstellen is noodig, niet alleen om cosmetische redenen, maar ook omdat de voedselopname, bij ernstige vormen, gestoord is. Het tijdstip van operatie is van vsch. omstandigheden afhankelijk. Zie ook → Gehemeltespleet. *Krekel.*

Hazenoor (p l a n t k.), → Varkensoortjes.

Hazenpootje (Coprinus lagopus), een plaatzwam, waarvan de hoed in jongen toestand klokvormig en zwart met witte vlokken is, 3-4 cm doorsnede. De steel is met witte haren bedekt en 10 cm lang. Komt in den herfst langs wegen voor. Zie ook → Hazepootje.

Hazenwind, → Hond.

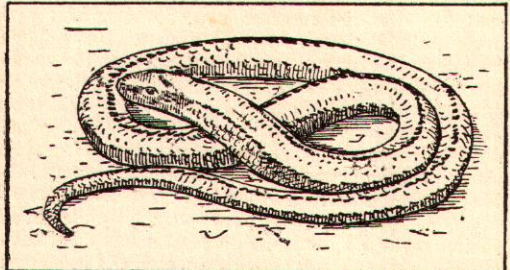
Hazepootboom of balsaboom (Ochroma lagopus), behoort tot de fam. der Bombaceeën; komt op de Antillen en in het N. gedeelte van Z. Amerika voor. De boom dankt zijn naam aan de inwendige wolbekleeding van de vruchten, die opengesprongen iets op den poot van een haas gelijken. Het zachte hout wordt voor kano's gebruikt. *Bouman.*

Hazepootje, → Klaver. Zie ook → Hazenpootje.

Hazerswoude, gem. in de prov. Zuid-Holland ten Z.O. van Leiden; opp. 3 456 ha, ong. 4 900 inw., waarvan ong. 2 000 Kath., die er 3 parochies hebben: H. (dorp), H. (Rijndijk), H. (Groenedijk). Het spoorwegstation aan de lijn Leiden—Utrecht ligt 3 kwartier van het dorp H. Veeteelt met veel kaasbereiding, groenteteelt, boomkweekerijen, steenfabrieken aan den Ouden Rijn. *v. Velthoven.*

Hazleton, stad in den staat Pennsylvanië (V.S. v. Amer., 40° 59′ N., 75° 59′ W.); rijk aan anthracietmijnen. Ca. 37 000 inw. Industrie: zijde, ijzer, staal, gebreide goederen.

Hazlitt, 1° W i l l i a m, Eng. essayist en criticus, grootvader van 2°; * 10 April 1778 te Maidstone (Kent), † 18 Sept. 1830 te Londen. Een van de scherpzinnigste Eng. letterk. critici, ofschoon wanneer het zijn tijdgenooten betrof, zijn visie soms verduisterd werd door persoonlijke gevoelens en door zijn ideeën, die onder den invloed van het Fr. rationalisme stonden. Zijn principe was, dat een waarachtige critiek behoort af te spiegelen de kleur, het licht en donker, ziel en lichaam van een werk. Het essay als kunstvorm hanteerde hij voortreffelijk. *F. Visser.*

Hazelworm.

Werken: o.a. Essay on the Principles of Human Action (1805); Characters of Shakespeare's Plays (1817); On the English Poets (1818); On the Engl. Comic Writers (1819); On the Dramatic Lit. of the Age of Queen Elisabeth (1820); Table Talk (1821-'22). — Lit.: Doudady, Vie de W. H., l'essayiste (1907); Howe, Life of W. H. (1922); G. Keynes, Bibliogr. of W. H. (1931). — Lit.: H. Pearton, The fool of Love (1933).

2° Willem Carew, Eng. bibliograaf, kleinzoon van 1°; * 22 Aug. 1834 te Londen, † 8 Sept. 1913 te Richmond. Deed onschatbaar werk voor alle literatuurbeoefenaars met zijn Handbook of the Popular Poetical and Dramatic Lit. of Great Britain, from the Invention of Printing to the Restoration (1867). Supplementen verschenen in 1876, '82, '87 en '89.

Verdere werken: Bibliographical Collections and Notes on Early Engl. Lit. (1903); Manual for the Collector and Amateur of Old English Plays (1892). *F. Visser.*

He (scheik.), de afkorting voor het element helium.

H.e., → Hoc est.

Headline (Eng.), kopregel of opschrift van een advertentie of krantenartikel en een der voornaamste → blikvangers. Als zoodanig behoort de h. kort te zijn en opvallend (door lettertype), en in logische betrekking te staan tot de illustratie of den eigenlijken tekst van annonce of artikel.

Headsche zônes noemt men naar den Eng. onderzoeker Head de voor pijn vooral overgevoelige huidgebieden, die ontstaan als gevolg van een ziekte van een inwendig orgaan, welks sympathische innervatie uitgaat van hetzelfde ruggemergsegment als waartoe de overgevoelige huidgebieden behooren; bijv. bij aandoeningen van den darm, die zijn symp. innerv. krijgt uit het 9e-12e borstsegment, zal het door deze borstzenuwen verzorgde huidgebied een overgevoeligheid krijgen. Men zou dus omgekeerd volgens Head uit de hyperalgetische huidvelden kunnen besluiten tot een aandoening van het correspondeerend inwendig orgaan. *Klessens.*

Hearn, Lafcadio, Eng. schrijver; * 27 Juni 1850 te Leucas, † 26 Sept. 1904 te Tokio. Ging in 1890 naar Japan, huwde met een Japansche, liet zich naturaliseeren, doceerde Engelsch aan de univ. te Tokio. Hij publiceerde vsch. werken over Japan, de mythologie, den godsdienst, het maatschappelijk en huiselijk leven der Japanners, geschreven in klaren, verzorgden, poëtischen stijl. Daar zijn beschouwingen vaak te weinig critisch zijn, dienen ze met voorzichtigheid te worden gelezen, ook al is de poging tot interpretatie van land en volk zeker van belang.

Voorn. werken: Glimpses of Unfamiliar Japan (1894); Kokoro (1896); In ghostly Japan (1898); Japan: an attempt of interpretation (1904). *J. Panhuijsen.*

Hearst, William Randolph, Amerikaansch dagbladenmagnaat, eigenaar van 18 groote dagbladen en talrijke weekbladen en tijdschriften, waardoor hij wel het grootste aantal lezers bezit, dat eenig concern ter wereld telt. * 29 April 1863 te San Francisco. In 1887 kocht hij de San Francisco Evening Examiner; eenige jaren later de New-York Morning Journal en de New-York Herald, terwijl hij zelf de New-York American stichtte. Door het voortdurend aankoopen van dagbladen en magazines breidde hij zijn macht in de krantenwereld der V. S. steeds uit, terwijl hij door zelfs in Amerika ongekende salarissen de beste journalisten, o.a. Maurice Goddard en Sam Chamberlain, aan zich wist te verbinden, evenals den beroemdsten caricaturist der V.S., Davenport. H. heeft steeds een anti-Fransche houding aangenomen; toen hij in 1930 een nog steeds mysterieuze geheime Fransch-Engelsche vlootovereenkomst gepubliceerd had en vervolgens zeer felle aanvallen op de Fr. politiek in zijn bladen deed verschijnen, werd hij tijdens een verblijf te Parijs uit Fr. uitgewezen. H. heeft bij die gelegenheid verklaard, dat hij geheime documenten over het verdrag van Versailles in zijn bezit heeft, welke hij op het meest geschikte oogenblik aan de openbaarheid zal prijsgeven. H. wordt ook beschouwd als de Amerikaan, die door zijn perscampagne zeer veel heeft bijgedragen om den Spaansch-Amerikaanschen oorlog te doen uitbreken. *Oostendorp.*

Hearst-pers is het verzamelwoord voor alle uitgaven, waarvan W. R. Hearst eigenaar is, doch evenzeer typeerend woord voor de soort journalistiek, welke in die drukwerken tot uiting komt. De H.-pers draagt een sterk sensationeel en amoreel karakter en is er vooral op gericht om door de bevrediging van de zeer wisselende volksverlangens een zoo groot mogelijk afzetgebied te verwerven, zonder dat men zich door eenige scrupule in de keuze van zijn middelen wil beperken. De amoraliteit schrijdt daarbij vaak ver over de grenzen van het immoreele heen. *Oostendorp.*

Heaviside, Oliver, Eng. physicus; * 18 Mei 1850 te Londen, † 5 Febr. 1925 te Homefield. Na eerst in de industrie te zijn geweest, wijdde hij zich sinds 1874 als particulier geheel aan de studie. Hij verbeterde de theorie van Maxwell, waarbij hij als eerste een ruim gebruik van vectorrekening maakte. Zijn resultaten legde hij neer in Electrical Papers (2 dln. 1892) en Electromagnetic theory (3 dln. 1893-'94), waarin hij ook concludeert tot het bestaan van de later naar hem genoemde Heaviside-laag. Deze laag ontstaat, zooals latere onderzoekingen hebben aangetoond, uit geïoniseerd gas in de hoogere lagen der atmosfeer ten gevolge van de zonnewerking. Haar bestaan werd gelijktijdig zoowel door H. als door Kennelly in Amerika vermoed. Vandaar dat de laag ook vaak Kennelly-Heaviside-laag genoemd wordt. Haar bestaan werd vermoed, toen een verklaring moest gevonden worden voor de overdracht van radiosignalen tusschen Engeland en Amerika door Marconi in 1902. *J. v. Santen/A. Dubois.*

Hebal (Ebal), bijbelsche benaming voor een berg in Palestina, in de H. Schrift nauw verbonden met den Garizim (zie aldaar voor topographische kwestie). Op H. werden door Josuë het altaar en de steenen met de wet opgericht (vgl. Deut. 27 en Jos. 28). Thans Dzjebel es-Slemije (938 m). Van den top een schitterend vergezicht over een groot deel v. N. Palestina. *Simons.*

Hebarhard. Als notaris en kanselier onder Lodewijk den Duitscher was H. bekend als de hervormer van het kanselarij-schrift, doordat hij in de kanselarijacten de perfecte minuskel, die daarbuiten reeds algemeen gebruikt werd, invoerde.

Lit.: B. Bretholz, Lat. Paläographie (1926, 87-88).

Hebbel, Friedrich, Duitsch tooneelschrijver van de Realistische School; * 18 Maart 1813 te Wesselburen (Holstein), † 13 Dec. 1863 te Weenen. H.'s werken ontstaan op den grondslag van een moeizamen opgang in het leven: geboren uit een metselaarsgezin, brengt hij het tot kantoorbediende; gaat, na zijn 20e jaar, door edelmoedige vrouwen (Amalia Schoppe, Elise Lersing) voortgeholpen, zeer onregelmatige studies aan; kan na 1843, dank zij een Deensche reisbeurs, Parijs en Rome bezoeken en vestigt zich na

1849 te Weenen, waar hij met de tooneelspeelster Chr. Enghaus een gelukkig huwelijk sluit. Uit deze grootendeels duistere jeugdervaring bouwt zich een vrij pessimistische, door geen werkzaam geloof verzachte levensbeschouwing op, die van het p a n t r a g i s m u s: het tragische in een menschenleven hangt niet aan een persoonl. schuld en evenmin aan een bovenpersoonlijk noodlot; maar ontstaat noodzakelijk en voortdurend uit de niet te ontwijken tegenstelling tusschen het willen in het individu en dat in de gemeenschap. Dit maakt ieder van zijn drama's tot de oplossing van een of ander algemeen-menschelijk probleem: de bewuste, logische bouw werkt er ietwat verkillend op den stroom van het dramatisch leven. Zijn helden zijn de dragers van wereldhistorische of cultuurphilosophische conflicten; de daarbij aangepaste stijl is vaak grof-hyperbolisch, de ethische basis die van het zedelijk relativisme. H. was ook als lyricus (Gedichte, 1857) en epicus (Mutter und Kind, 1859) werkzaam, maar met geringer verdiensten. *Baur.*

F. Hebbel.

V o o r n. w e r k e n. Tragedies: Judith (1840); Genoveva (1843); Herodes und Marianne (1849); Agnes Bernauer (1852); Gyges und sein Ring (1856); Die Nibelungen (trilogie, 1861). Burgerlijk drama: Maria Magdalene (1844). Blijspel: Der Diamant (1841); Der Rubin (1849). — U i t g.: P. Bornstein (hist.-critisch, 1911 vlg.); R. M. Werner (eeuwfeest-uitgave, 16 dln. 1913 vlg.). — L i t.: autobiogr.: de brieven, dagboeken en gesprekken in de uitg. P. Bornstein; H. Wutzschke, H.-Bibliogr. (1910); R. M. Werner, H. (²1913); L. Brun, H. (Parijs 1919); Campbell, F. H. (Boston 1919); J. Bab, Das Werk F. H.'s (1923); O. Walzel, F. H. (³1927); A. Scheunert, Der Pantragismus F. H.'s (²1930); P. Bornstein, F. H.'s Persönlichkeit (1924); Zieglschmid, Charakterkunde F.H.'s (1932); G. B. Rees, F. H. as a dramatic artist (Londen 1930).

Hebdomada (Lat.), zevental, week; liturgisch: H. s a c r a of m a j o r (heilige of groote) = Goede Week; H. (of S e p t i m a n a) m e d i a n a (middelste week) = de vierde week van den ouden 40-daagschen voorbereidingstijd van Paschen. → Vasten.

Hebdomadarius [Lat., = tot de week (hebdomada) behoorend], naam (sinds 4e e.) in de kloosters gegeven aan hen, die tot eenigen weekdienst zijn aangewezen; in het bijz. (ook bij de kanunniken) de priester der → Conventsmis (en officiant van het Koorofficie).

LIJST DER IN DEEL XII OPGENOMEN PLATEN EN KAARTEN